

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Срђан Б. Мићић

БАЛКАНСКИ И ПОДУНАВСКИ КОНЦЕПТ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ
(1925-1938)

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY PHILOSOPHY

Srđan B. Mičić

BALKAN AND DANUBIAN CONCEPT OF
YUGOSLAV FOREIGN POLICY
(1925-1938)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

Ментор:

др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Зоран Јањетовић, научни саветник, Институт за новију историју Србије

др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

Балкански и подунавски коцепт југословенске спољне политике (1925-1938)

Резиме:

Рад је заснован на необјављеној архивској грађи Архива Југославије, Архива Србије, Архива Српске академије наука и уметности, Војног архива и Историјског архива у Београду, и необјављеној архивској грађи Бугарског историјског архива и Централног државног архива у Софији. Поред необјављене архивске грађе, анализа је заснована и на објављеним документима југословенске, бугарске, чехословачке, италијанске, немачке, британске и совјетске провинијенције, дневничкој и мемоарској литератури, штампи и периодици, и релевантној домаћој и страниј стручној литератури.

Основни циљ био је свеобухватно сагледавање југословенске спољне политике на Балканском полуострву и у Подунављу ради схватања кључних смерница и концепција, и одређивања међународног положаја југословенске државе у односу на друге регионалне актере. Тема је обрађена хронолошко тематским истраживачким приступом. Хронолошке границе су одређене почетком Локарно периода и потписивањем Минхенског споразума. Тематски су одабрани балкански и подунавски регион због праћења понашања југословенске државе у односу са више актера, јер су у јадранском региону односи били искључиво билатерални.

Балканска политика Краљевине СХС/Југославија се надовезивала на политику некадашње Србије, док је подунавска политика развијана након Првог светског рата. Са једне стране, имала је доминантан положај и потенцијал да руководи политиком балканских држава, а са друге стране тешко историјско наслеђе балканских народа које је било потребно да се превазиђе. Све подунавске државе су биле у потпуно новој ситуацији, јер су се преокренуле улоге. Народи који су имали доминантну улогу су постали другоразедни и изоловани, а некада потчињеним народима се пружила прилика да поведу сопствену политику у региону. Поред регионалних држава, значајну улогу су имале и велике силе заинтересоване за Балкан и Подунавље. Југословенска држава се првенствено сусретала са италијанским претензијама током највећег дела посматраног

периода, и тражила *modus vivendi* за миран развој односа са Италијом. Међу великим силама, она је ослонац тражила прво у Француској а потом у Великој Британији, а у критичним тренуцима користила је сукобљеност италијанско-немачких интереса.

Кључне речи: Југославија, Мала антанта, Балкански пакт, Италија, Мађарска, Бугарска, Албанија

Научна област: историја

Ужа научан област: историја Југославије

УДК:

Balkan and Danubian concept of Yugoslav Foreign Policy (1925-1938)

Summary

This scientific research work is based on unpublished material from Archives of Yugoslavia, Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Archives of Serbia, Military Archives in Belgrade, Historical Archives of Belgrade, and Bulgarian Historical Archives and Central State Archives in Sofia, as well as on published documents of Yugoslav, Bulgarian, Czechoslovakian, Italian, German, British and Soviet provenance, diaries and memoirs, press and periodicals, and relevant literature.

The main objective was comprehensive reconstruction of Yugoslav Foreign Policy in the Balkans and Danubian region in order to understand the key guidelines and concepts and to determine the international position of the Yugoslav state in relation to other regional actors. The topic is processed with chronological and thematic research approach. The chronological boundaries were determined at the beginning of the Locarno Period and with the signing of the Munich Agreement. The Balkan and Danubian region have been selected thematically as they provide analyze of Yugoslav behavior in relation to several actors, and relations in the Adriatic region were solely bilateral.

The Balkan policy of the Kingdom of Yugoslavia SCS / Yugoslavia was based on the policies of the former Kingdom of Serbia, while the Danubian policy was developed after the First World War. In the first region, Yugoslavia had a dominant position and the potential to lead the Balkan states, yet one of the leader's responsibilities was to help Balkan peoples to overcome their difficult historical heritage. In the second region, all countries were in a completely new situation since the roles were transposed. The peoples that had a dominant position became inferior and isolated, and once subordinated nations have had an opportunity to create their own policies in the region. Yet, some of the Great Powers were ardent to play major role in those regions. Yugoslav state primarily encountered Italian pretensions throughout the observed period and sought for *modus vivendi* with Adriatic neighbor in order to preserve peaceful development of relations. Yugoslavia was counterbalancing pressure through cooperation with other Great Powers. At first, Yugoslav statesmen were

seeking support from France and when international situation has changed their second choice was Great Britain. Nevertheless, they did not hesitate to use conflict of Italian-German interest in Danubian region to strengthen national security of Yugoslavia.

Key words: Yugoslavia, the Little Entente, the Balcan Pact, Italy, Hungary, Bulgaria, Albania

Scientific field: History

Specialized scientific field: History of Yugoslavia

UDC:

САДРЖАЈ

Резиме	
Summary	
Садржај	8
1. Предговор	9
2. Увод	16
3. Институције и личности	41
3.1. Двор и Министарски савет	72
3.2. Министарство иностраних послова	82
3.3. Народна скупштина и Сенат	188
3.4. Дипломатска представништва	191
3.5. Централни пресбиро	269
3.6. Носиоци спољне политике Краљевине СХС/Југославије	284
4. Локарно период 1925–1929. Године	287
4.1. Формирање нове државе	292
4.2. Мала антанта	374
4.3. Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и балканске државе	503
5. Доба економске кризе 1929–1934. Године	697
5.1. Пут као Пакту Мале антанте	751
5.2. Стварање Балканског пакта	783
6. Наговештавање новог европског ратног сукоба 1934–1938. године	837
6.1. Југославија се повлачи из Подунавља	855
6.2. Југославија на Балканском полуострву	865
7. Средства спољне политике	869
7.1. Рад државних институција	869
7.2. Домети спољне политике	872
7.3. Неформална дипломатија	881
7.4. Политичка емиграција	897
8. Закључак	974
Извори и литература	978
Биографија аутора	
Прилози	

1. ПРЕДГОВОР

Након Првог светског рата српска држава је прерасла у југословенску, знатно увећану, и распотраћену у више региона. Уместо Краљевине Србије која је била чисто балканск држава, новоформирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца се простирала на простору Балканском полуострва, Дунавског басена и имала је излаз на Јадранско море које је било саставни део Средоземља. Српски државници који су преко ноћи постали југословенски, имали су искуства у балканским пословима, али не и подунавским. Међутим, то није била једина новина. Некадашња Краљевине Србије била је окружена великим силама од којих се тек постепено и само делимично територијално одвајала. Након Првог светског рата, уместо мале настала је нова, увећана држава која је у односу на велики број суседа била доминантнија по положаја, са јачом војном силом и већим међународним престижем, те је имала потенцијал да игра много значајнију улогу. Доминантан положај на Балканском полуострву који је створен ослобађањем и уједињењем највећег дела некадашњих територија Хабзбуршке монархије са елитом која је била искусна у балканским пословима било је наслеђе које се лако могло искористити. Положај југословенске државе је био знатно другачији. Није имала значајан географски положај, за регион су биле заинтересоване многе велике силе, а југословенски државници су тек требали да се подробније упуте у широк дијапазон подунавских питања.

Период који ће бити обрађен у докторској дисертацији је хронолошки одређен од 1925. године до 1938. године. Почетна граница је узета због значајне промене која је тада наступила у Европи, потписивања Локарно пакта. Велике силе су се понадале да је на тај начин пронађен *modus vivendi* за миран суживот на континенту, превазилажења постојећих антагонизама и да је осигуран систем успостављен на Мировној конференцији у Паризу. Убрзо су многе европске државе пожелеле да копирају велике силе и ова тенденција није мимоишла ни Балканско полуострво ни Подунавље. Крајња граница је узета због Судетске кризе и Минхенског споразума, када су Југославија и Румунија својим држањем

суштински доказале да више не постоји Мала антанта. Даљи развој спољне политике југословенске државе у Подунављу се може пратити на нивоу билатералних односа.

У оквиру узетих хронолошких граница постојали су временски сегменти у којима су доминирали одређени токови међународних односа у Европи. Први период је био од 1925. године до 1929. године, познат и као „Локарно период“, мада се у стручној литератури користе и други називи, попут „периода пактоманије“. Њега је карактерисала вера у нови међународни поредак и опоравак од последица рата. Други период обухвата 1929–1934. годину, који је започео Великом економском кризом која се постепена ширила светом, укључујући и европске државе, и када јачају антагонизми између великих сила. Оне су биле све мање заинтересоване за колективне интересе и враћале се предратном еготизму под утицајем драстичних промена на економском и политичком пољу. Трећи период је од 1934. године до 1938. године који обухвата време када се велике силе поново враћају старим методама успостављања директоријума и регулисања међусобних односа на рачун мањих и слабијих међународних субјеката. Ово је уједно била и последња мирнодопска година у Европи, јер су случајеви Аустрије и Чехословачке показали да је немогуће спречити немачку експанзију искључивим жртвовањем интереса па и независности малих држава. Ова три периода у међународним односима донекле се поклапају и са развојем саме југословенској државе, с том разликом што су њене промене углавном унутрашње природе и оне се рефлектују на вођење спољне политике.

Истраживање смо засновали првенствено на архивској грађи југословенске провинијенције похрањене у архивима у Београду, и делимично на архивској грађи бугарске провинијенције и неким од збирки објављених извора. Уз то смо као изворе користили дневничку и мемоарску литературу, штампу и периодику. Основни проблем са којим смо били суочени био је делимично сачувана архивска грађа. Акта настала радом државних институција које су имале најважнију улогу у креирању спољне политике и руковођењу дипломатском службом су само делимично сачувана. Ту пре свега мислимо на фондове Двора, Министарства иностраних дела / Министарства иностраних послова, Министарског савета, дипломатских представништава у Берлину, Риму, Бечу, Будимпешти, Прагу,

Атини и Тирани. Овај недостатак се само делимично могао надоместити коришћењем грађе посланстава у Лондону, Паризу, Букурешту и Цариграду/Анкари, и Сталне делегације у Женеви. На основу сачуваних докумената у та четири фонда могуће је преко копија једним делом реконструисати рад државних институција и појединих дипломатских представништава, али у многим случајевима није могуће анализирати ставове државника и дипломата нити процеса доношења одређених одлука. Фонд Посланства у Турској (Цариград, Анкара) је врло користан за истраживање балканске политике у међуратном периоду јер грађа није уништана и великим делом је сачувана. Ипак, услед природе југословенско-турских односа квалитет грађе је неуједначен. Поједина питања могуће је истраживати на основу грађе овог фонда тек од периода крај 1920-их/почетак 1930-их година. Због тога је за истраживање балканских тема корисна грађа која је сачувана у Фонду Посланства у Букурешту. Она уједно покрива и тема које су у вези са Подунављем, те је квалитет грађе тим већи. Међутим, проблем је што архива Посланства није сачувана у целости. Строго поверљива грађа је сачувана за закључно са 1932. године. Поверљива грађа углавном покрива период до краја 1933. године, мада у појединим сегментима покрива и период до краја 1935. године. Због природе југословенско-румунских односа на билатералном и милтулатераном нивоу квалитет грађе пружа добар увид у један сегмент југословенске спољне политике и дипломатске службе. Фонд Посланства у Паризу пружа темељан увид у многе теме југословенске спољне политике и дипломатске службе током 1920-их година, али највећим делом покрива период до 1927–1928. године. Фонд Посланства у Лондону је врло добро сачуван због тога омогућава увид у читав међуратни период. Међутим, због природе југословенско-британских билатералних односа у међуратном периоду и улоге коју је Велика Британија имала у спољној политици Краљевине СХС/Југославије, сачувана документа пружају само делимичан увид у активности дипломатске службе и спољну политику. Фонд Сталне делегације у Женеви даје добар увид у рад дипломатске службе у периоду од 1927. године до краја 1930-их година када је Друштво народа изгубило свој ауторитет као међународни субјект, а због тога и дипломатско представништво било мање важно за југословенске активности. Овај фонд пружа

увид и у југословенску спољну политику, јер је Војислав Маринковић често боравио на лечењу у Швајцарској током својих министарских мандата. Проблем представља што није целокупна грађа фонда предата Архиву Југославије, посебно строго поверљива и поверљива документа која се односе на Албанију и Бугарску. Фонд Министарства иностраних послова, осим што пружа штуре податке о политичком и обавештајном раду, омогућава детаљнији увид о дипломатским и конзуларним чиновницима јер је архива Персоналног одсека знатно боље сачувана од архиве Политичког одељења.

Упознавање са радом дописника за штампу је било делимично отежано чињеницом да је део фонда Министарства иностраних послова који покрива ову тему (Одељење за штампу) био на архивистичком сређивању у периоду док смо истраживали за нашу докторску дисертацију. Стога смо рад дописника могли да пратимо само преко Фонда Централног пресбириа. У овом фонду је сачуван већи корпус докумената који пружају детаљнију слику о раду дописника и у мањем обиму о раду централе. Међутим, Централни пресбирио је основан 1929. године, стога се само фрагментарно могу пронаћи подаци о делатности дописника из ранијих година. Грађа настала радом других државних служби у иностранству је углавном сачувана у још мањем обиму. Архива Министарства унутрашњих послова је сачувана у мањим сегментима због чега пружа веома сужен и штур увид о комуникацији са другим државним институцијама и активностима делегата у иностранству. Овај недостатак се у врло ограниченом обиму може надокнадити из збирке Војислава Јовановића Марамбоа, заоставштине Милана Антића и др. У оквиру Пописника 17 у Војном архиву сачуван је мањи део докумената насталих радом Обавештајног одељења Главног ђенералштаба и војних изасланика. Такође, војна архивска грађа пружа само делимичан увид у рад комисија Мале антанте и пружа врло штуру слику о раду војних фактора у оквирима Балканског пакта.

За истраживање рада појединих државних институција врло је корисна грађа која је сачувана у збирци Војислава Јовановића – Марамбоа. У питању су фрагменти дворске архиве, али не само документа настала радом краља Александра већ и многих државних институција чији оригинали били адресирани на Двор или копије достављане на увид. Мањи сегменти оригиналних докумената насталих радом појединих државних институција, попут Министарства

иностраних послова, могуће је пронаћи у збиркама докумената које је Безбедносно-информативна агенција предала Архиву Србије.

Фондови и збирке настали из приватних архива појединаца који су били државни чиновници или руководили неком од институција донекле надомештава делимично сачуване архиве државних институција. За истраживање спољне политике Југославије у периоду између 1935. и 1938. године, најзначајнији су лични фонд Милана Стојадиновића и заоставштина кнеза Павла. Спољна политика током 1927–1932. године делимично се може сазнати на основу заоставштине Војислава Маринковића. Дobar увид у рад дипломатске службе и полазна основа за истраживање дела тема које су обухваћене у овој докторској дисертацији су лични фонд Мирослава Спалајковића, заоставштина Милана Ракића и заоставштина Милана Антића. Известан увид у рад југословенске дипломатске службе може се добити на основу збирке Александра Цинцара-Марковића, заоставштине Вукашина Животића, и грађе настале радом Ивана Субботића (збирка у Архиву Југославије и заоставштина у Архиву САНУ). У збирци Поклона и откупа смо пронашли један мали број докумената за која претпостављамо да потичу из приватне архиве Јована Т. Марковића. Међутим, нисмо успели да пронађемо фасциклу са личном архивом Богољуба Јевтића коју је Војни архив предао Архиву Југославије. Збирка Танасија Динића пружа добар увид у сарадњу војних органа са бугарском емиграцијом и повереницима из редова различитих организација.

Међу фондовима и збиркама које смо прегледали у софијским архивима, по квалитету и обиму се истичу: лични фонд Косте Људсканова-Цанкова који се чува у Бугарском историјском архиву; фондови Министарства иностраних дела и вероисповести, посланстава у Прагу и Атини, лични фонд Дечка Карацова и Заграничног представништва БЗНС који су похрањени у Централном државном архиву. На основу ове грађе могуће је боље истражити активности југословенске дипломатске службе, појединих политичара који су одржавали блиске контакте са страним дипломатама, али однос југословенских државних органа према политичким емигрантима.

Приликом истраживања у београдским и софијским архивама нашили смо на проблем дешифровања докумената. Приликом прегледања грађе Заграничног

представништва БЗНС су нам била публикована судска документа¹ за дешифровање дела преписке. Други део смо највећим делом успели самостално да дешифрујемо и остали смо у недоумици само око значења једне шифре. Знатно више проблема смо имали са разумевањем садржине преписке Богољуба Јевтића и Танасија Динића. Успели смо свега 20%-30% садржине да дешифрујемо, остатак за нас и даље представља непознаницу. Такође, постоји проблем са коришћењем грађе из личног фонда Мирослава Спалајковића. Према информацији добијеној од архивиста у Архиву Србије, део грађе који је заведен у инвентару као „стенографске белешке“ заправо је преписка са краљем Александром Карађорђевићем писана посебном шифром чији кључ су поседовали само њих двојица, и који није сачуван у архивским фондовима и збиркама.

Приликом истраживања значајна су нам била објављена документа италијанске,² чехословачке³ и британске⁴ провинцијенције. Међу прегледаном дневничком и мемоарском литературом издвајају се по квалитету и кванитету информација списи Милана Јовановића-Стоимировића,⁵ Милана Стојадиновића,⁶ Милоша Црњанског,⁷ Косте Ст. Павловића,⁸ Милана Ђ. Милојевића⁹ и Константина Тодорова.¹⁰

Од домаће историографске литературе за истраживање југословенске спољне политике били су нам значајни радови Живка Аврамовског,¹¹ Вука Винавера,¹² Бранислава Глигоријевића,¹³ Богдана Кризмана,¹⁴ Енеса Милака,¹⁵ Андреја

¹ *Шпионажът на К. Тодоровъ и Ал. Обовъ*, Софија, 1934.

² *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935; Opera omnia di Benito Mussolini*

³ *Чехословацки извори за българската история*, Том I-II

⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, Књига прва и друга; *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 - 1941 г.)*, том I, II

⁵ Милан Јовановић-Стоимировић, *Портрети према живим моделима*; Милан Јовановић-Стоимировић, *Дневник 1936-1941*

⁶ Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*

⁷ Miloš Crnjanski, *Embahade I-III*

⁸ Kosta St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, књиге друга, трећа и четврта

⁹ др Милан Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*

¹⁰ Коста Василев Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава*

¹¹ Živko Avramovski, *Balkanska atanta (1934-1940)*

¹² Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*; Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935*.

¹³ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*

¹⁴ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*

¹⁵ Enes Milak, *Jugoslavija i Italija 1931-1937*

Миторовића,¹⁶ Станислава Сретеновића,¹⁷ Дуње Херцигоње.¹⁸ За истраживање теме Мале антанте били су нам значајни радови југословенских, чешких, румунских и мађарских историчара.¹⁹ За истраживање Балканске антанте били су нам од значаја ради југословенских и румунских историчара.²⁰ За сагледавање италијанске спољне политике значајни су нам били радови Масима Букарелија,²¹ Банкарла Ђордана,²² Луђана Монцалија,²³ Ренца де Фелића.²⁴ Од чешких историчара посебно нам је била значајна монографија Јиндржиха Дејмека,²⁵ радови Бохумиле Ференчуове²⁶ и докторска дисертације Јане Шкерлове.²⁷

Структура докторске дисертације је подељена у четири целине. Прву представљају уводна размарања о теријској литератури о међународним односима и дипломатији. Друга анализира институције које су учествовале у спољној политици и служби у иностранству. Трећа целина представља анализу подунавске и балканске спољне политике Краљевине СХС/Краљевине Југославије и обухвата три главе дисертације. Последња целина и уједно глава су завршан разматрања о методама и раду спољне политике и дипломатске службе.

¹⁶ Andrej Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“; Andrej Mitrović, „Teorija Ergänzungsirtschaft u Vajmarskoj Republici“; Andrej Mitrović, „Die Wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik“

¹⁷ Stanislav Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“

¹⁸ Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnospolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*

¹⁹ Magda Ádám, *Richtung selbstvernichtung. Die Kleine Entente 1920-1938*; Milan Vanku, *Mala antanta 1920–1938*; Eliza Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*; Sládek Zdeněk, *Malá dohoda 1919–1938*

²⁰ Eliza Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*; Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*

²¹ Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1929–1939)*

²² Giancarlo Giordano, *Storia Diplomatica del Patto a Quattro*

²³ Luciano Monzali, *Il sogno dell'egemonia: l'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale (1918-1941)*

²⁴ Renzo De Felice, *Mussolini il duce: Gli anni del consenso 1929-1936*

²⁵ Jindřich Dejmek, *Edvard Beneš*

²⁶ Bohumila Ferencuhová, „Rumunsko-francúzska zmluva v roku 1926 v medzinárodných súvislostiach“; Ferencuhová Bohumila, „Československo v medzinárodnej politike 20. rokov“; Ferencuhová Bohumila, „Malá dohoda medzi Francúzskom a Talianskom v 20. rokoch 20. Storočia (1920–1927)“

²⁷ Jana Škerlová, *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934*

2. УВОД

Политиколошка литература о међународним односима²⁸ своје анализе преваходно базира на понашању великих сила, које су кључни актери у релацијама између држава. Студије међународних односа су настале након Првог светског рата, али су се формирале као засебна научна дисциплина тек након Другог светског рата. Стога су анализе, модели и теорије били засновани под јаким утицајем развоја међудржавних односа у доба Хладног рата. Промене у светској политици изазване распадом Савеза Совјетских Социјалистички Република (СССР) и Варшавског пакта, имале су знатан утицај на јављање нових теорија, нарочито у америчкој политиколошкој литератури.²⁹ Разлика у приступу историчара и политиколога, приликом изучавања историје међународних односа, лежи у чињеници да први теже да анализом дају објашњење минулих догађаја, док други на основу анализе граде моделе и теорије у циљу предвиђања развоја будућих процеса и дешавања у међународној политици.³⁰

Међутим, и поред развоја различитих школа³¹ након 1945. и 1990. године, уочљива су два главна приступа изучавању међународних односа. Један, који се може уопштено називати школа реализма, своје тумачење односа између држава заснива на анализи односа моћи између појединих међународних актера. Овај приступ објашњава политике појединих држава као тежњу за јачање сопствене моћи у циљу омогућавања остварења постављених спољнополитичких задатака и циљева. Релације између држава, на регионалном, континенталном и светском плану тумачи кроз тренутну расподелу моћи између посматраних актера. Други, који се може уопштено назвати либерална школа,³² интерпретира односе између

²⁸ International Relations (IR)

²⁹ Benjamin de Carvalho, Halvard Leira, John M. Hobson, "The Big Bangs of IR: The Myths that Your Teachers still tell You about 1648 and 1919", *Millennium: Journal of International Studies*, 39 (3), 2011, pp. 746-748, 753; Duncan Bell, "Writing the world: disciplinary history and beyond", *International Affairs*, Volume 85, Issue 1, (January 2009), pp. 6, 7.

³⁰ Arnold Wolfers, *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*, Baltimore, 1962, pp. 12, 13.

³¹ Реалисти, неореалисти, неореалисти, неокласични реалисти, неопозитивистички реалисти, либерали, неолиберали, прогресивисти, бихејвиористи, конструктивисти и др.

³² Реалисти користе и називе са пежоративним импликацијама: школа утописта и школа идеалиста.

држава као однос појединих учесника према универзалним вредностима. Овај приступ претпоставља постојање тих вредности међу народима, у различитим историјским периодима, и ставља акценат на значај недржавних међународних актера (међународних организација, институција међународног права, невладиних организација и др). Стога, у фокусу њихових анализа нису државе, већ појединци и човечанство, сматрајући да сваки човек дели иста основна начела вредности.³³

Узајамне критике ове две групе школа, имале су више нивоа: 1) ко су кључни актери међународне политике – државе или институције и организације који су чувари људских вредности; 2) да ли се међународни односи заснивају на заштити националних интереса или на заштити општег добра; 3) да ли се разликују модели и теорије за изучавање унутрашње и спољне политике; 4) да ли постоје или не постоје морал и моралност у односима између држава; 5) филозофских полазишта.³⁴ Будући да школа реалиста узима државе као основ анализе међународних односа,³⁵ у овом докторату ћемо се превасходно ослањати на њихова тумачења. Од посебног значаја су нам били радови оснивача школе реализма Едварда Кара и Ханса Моргентауа, који су своје анализе превасходно заснивали на историји међународних односа у периоду између два светска рата.³⁶ Поред тога, Едвард Кар је био британски дипломатски чиновник, који је провео у Форин офису од 1917. до 1936. године; радећи у контраобавештајној служби према Совјетима, учествујући у раду Мировне конференције у Паризу, на

³³ A. Wolfers, *Discord and Collaboration*, pp. 82, 83; Nikola Tanze, *Politika*, Beograd, 1999, str. 65-67; Carsten Holbraad, *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*, New York, 2003, pp. 17-19; Charles W. Kegley Jr., Eugene R. Wittkopf, *Svetska politika: trend i transformacija*, Beograd, 2004, str. 57, 58, 60, 80, 81, 84-106; Richard Ned Lebow, *Coercion, Cooperation and Ethics in International Relations*, London–New York, 2007, pp. 293-344; Laš Fr. H. Svensen, *Filozofija straha*, Beograd, 2008, str. 117, 118; David P. Barash, “Human Rights”, in *Approaches to Peace: A Reader in Peace Studies*, (ed. David P. Barash), Oxford – New York, 2010², pp. 181-184; David P. Barash, Charles P. Webel, *Peace and Conflict Studies*, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC, 2014³, pp. 7-10; Duncan Bell, “Political realism and international relations”, *Philosophy Compass*, Volume 12, Issue 2 (February 2017) <https://doi.org/10.1111/phc3.12403>.

³⁴ A. Wolfers, *Discord and Collaboration*, pp. 82-84; D. Bell, “Writing the World”, pp. 6, 7; N. Tanze, *Politika*, 67, 68; C. W. Kegley Jr., E. R. Wittkopf, *Svetska politika*, str. 130-145.

³⁵ Duncan Bell, “Introduction: Under an Empty Sky – Realism and Political Theory”, in: *Political Thought and International Relations: Variations on the Realist Theme*, (ed. Duncan Bell), New York, 2008, pp. 10, 11.

³⁶ Hans J. Morgenthau, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York, 1948; E[dward] H[allett] Carr, *The Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*, London-Basingstoke, 1981¹⁴.

неколико постова у Источној Европи и последње дужности су му биле везане за Средњу Европу и Јужну Европу.³⁷

Разматрање међународних односа са становишта држава, отворило је нови проблем; њихову категоризацију. На почетку развоја студија међународних односа, државе су сврставане у две категорије: великих сила и малих држава. Временом, под утицајем односа између држава у Хладном рату, и стварања великог броја нових држава што је превасходно била поседица процеса деколонизације, формиране су и нове категорије: супер сила, средњих сила, регионалних сила, микро држава. Међутим, и даље не постоји консензус између научника које од ових категорија осликавају реалан статус земаља у међународном поретку, а које су продукт теоријских разматрања која немају примену у пракси.³⁸ Једина подела око којих постоји релативан консензус се односи на: силе (у које се углавном уврштавају супер силе и велике силе) и остале државе (у које се углавном сврставају мале и микро државе).

Политиколози се слажу да је у анализама међународних односа примат увек даван изучавању великих сила и супер сила. Стога је литература о осталим државама видно оскуднија. У погледу средње категорије држава не постоји ни јединствен назив, јер научници користе различите термине: секундарне силе, средње силе, регионалне силе, регионале велике силе и др.³⁹ Теорије о овој категорији, су се развиле током прерасподеле светске моћи након Првог светског рата и Другог светског рата.⁴⁰ Иако постоји тумачење у политиколошкој

³⁷ Charles Jones, *E. H. Carr and International Relations: A Duty to Lie*, Cambridge, 1998, pp. 22, 23; Jonathan Haslam, *The Vices of Integrity: E. H. Carr, 1892-1982*, London – New York, 2000, pp. 20-41.

³⁸ Andrew F. Cooper, "Niche Diplomacy: A Conceptual Overview", in *Niche Diplomacy: Middle Powers after Cold War*, (ed. Andrew F. Cooper), Basingstoke – New York, 1997, p. 1; Daniel Flemes, "Conceptualising Regional Power in International Relations: Lessons from South Africa Case", *GIGA Working Papers*, No. 53 (June 2007), pp. 7-11; Barry Buzan, Ole Wæver, *Regions and Power: The Structure of International Security*, Cambridge–New York, 2003, pp. 20, 27, 28, 34.

³⁹ Martin Wright, "Power Politics", *Classical Theory of International Relations*, (ed. Hedley Bull), London, 1978, p. 63; Øyvind Østerud, "Regional Great Powers", *Regional Great Powers in International Politics*, (ed. Iver B. Neumann), Basingstoke, 1992, pp. 1, 2, 6, 7; G[eoff] R. Berridge, Alan James, *A Dictionary in Diplomacy*, Basingstoke – New York, 2001, p. 156; Kirssa Cline, Patrick Rhamey, Alexis Henshaw, Alesia Sedziaka, Aakriti Tandon, Thomas J. Volgy, "Identifying Regional Powers and Their Status", in: *Major Powers and the Quest for Status in International Politics: Global and Regional Perspectives*, (eds. Thomas J. Volgy, Renato Corbetta, Keith A. Grant, Ryan G. Baird), New York, 2011, p. 133; Robert Stewart-Ingersoll, Derrick Frazier, *Regional Powers and Security Orders: A theoretical framework*, London – New York, 2012, pp. 44, 50-52.

⁴⁰ Carsten Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, London, 1984, p. 71; Yolanda Kemp Spies, "Middle Power Diplomacy", *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), London, 2016, p. 282.

литератури да је њихово постојање први пут признато на Бечком конгресу 1815. године;⁴¹ са историјске тачке гледишта, светски државници су прихватили постојање ове категорије током рада Комитета за Лигу народа Мировне конференције у Паризу 1919. године. Амерички председник Вудро Вилсон их је дефинисао као „the States making next after the Great Powers“; док је јужноафрички генерал Јан Смут у свом предлогу први употребио термин „the middle Powers“.⁴² Међународни статус средњих сила је био посредно признат у периоду између два светска рата, увођењем полусталних места у Савету Друштва народа 1926. године. Међутим, након Другог светског рата изгубиле су свој међународни статус, јер Повељом Уједињених нација нису била предвиђена посебна места за средње силе у Савету безбедности.⁴³

Научници који су изучавали средње силе и регионалне силе, дефинисали су их на основу три модела: хијерархијског, функционалног и бихејвиористичког.⁴⁴ Према хијерархијском моделу, регионалне и средње силе су значајнији актери у међународном односима од малих држава, имају изванредан степен самосталности у вођењу спољне политике; али немају довољан тренутни потенцијал да би прерасле у велике или супер силе. Стога, то су или велике силе у опадању или мале државе у успону.⁴⁵ Према функционалном моделу, средње силе и регионалне силе имају извесне специјалне функције у међународним односима, попут великих сила, на основу ресурса којима располажу у одређеном периоду и политичке воље да их употребе за уношење измена у постојећем међународном систему; али су њихове акције ограничене на регионе у којима леже њихови

⁴¹ Martin Wight, *Power Politics*, (ed. Hedley Bull, Carsten Holbraad), London – New York, 2002, pp. 63, 64.

⁴² C[harles] Howard-Ellis, *The Origin, Structure and Working of the League of Nations*, London, 1928, pp. 81, 82, 152, 153; C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, pp. 48, 49; Bernard Wood, “Middle Powers in the International System: A Preliminary Assessment of Potential”, *Wider Working Papers*, WP 11, (June, 1987), p. 18, 19.

⁴³ C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, p. 52, 53, 75; B. Wood, “Middle Powers in the International System”, pp. 18, 19; G. R. Berridge, A. James, *A Dictionary in Diplomacy*, p. 156.

⁴⁴ Michi Yamasaki, *A Study of Middle Power Diplomacy: as a Strategy of Leadership and Influence*, (Master thesis, presented to the University of Waterloo, Waterloo, 2009), pp. 6-46. <https://uwspace.uwaterloo.ca/bitstream/handle/10012/4811/Michi%20YamasakiMA%20thesis.final.pdf?sequence=1> (2012.11.28.)

⁴⁵ M. Wight, *Power Politics*, pp. 64, 65; Carsten Holbraad, “The role of middle powers”, *Cooperation and Conflict*, Volume 6, No 1, (March 1971), p. 80; C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, pp. 74-77; Iver B. Neumann, Sieglinde Gstöhl, “Lilliputians in the Gulliver’s World? Small States in International Relations”, *Working Paper*, 1-2004, Reykjavik (May, 2004), p. 5.

најзначајнији национални интереси.⁴⁶ Према бихејвиористичком моделу, средње силе и регионалне силе имају различите врсте специфичног понашања у међународним односима. Њима се приписује тежња да више користе мултилатералну дипломатију од билатералне, јер свесне својих ограничења своје циљеве желе да постигну у сарадњи са другим државама; жеља да буду посредници у решавању међународних спорова; настојања да се у међународним односима наметну као морални узор осталим актерима; тежња ка очувању постојећег међународног светског поретка као гаранта њихове безбедности.⁴⁷

У односу на средње/регионалне силе, мале државе⁴⁸ су заузеле још безначајније место у политиколошкој литератури.⁴⁹ Ово је последица основних претпоставки да су мале државе објекти, а не субјекти међународних односа;⁵⁰ и да су оне слабе и крхке творевине,⁵¹ предодређене на кратак и тежак живот.⁵² Стога им се приписује вођење идентичних или веома сличних спољних политика, као последице недостатка ресурса и моћи.⁵³ Њихов значај за анализу међународних односа је порастао након формирања Друштва народа и Уједињених нација; али и наглим порастом њиховог броја у свету што је била

⁴⁶ Adam Chapnik, "The Middle Power", *Canadian Foreign Policy*, Vol. 7, No. 2, (Winter 1999), pp. 73-82; Adam Chapnik, "The Canadian Middle Power Myth", *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*, 55, (Spring 2000), pp. 190, 194, 195, 199-201; K. Cline, P. Rhamey, A. Henshaw, A. Sedziaka, A. Tandon, T. J. Volgy, "Identifying Regional Powers and Their Status", p. 134; Y. K. Spies, "Middle Power Diplomacy", p. 284.

⁴⁷ Robert O. Keohane, "Liliputians' dilemmas: Small states in international politics", *International Organization*, Volume 23, No 2, (Spring 1969), p. 293-296; B. Wood, "Middle Powers in the International System", pp. 4, 5, 7, 8; Robert W. Cox, "Middlepowermanship, Japan, and the future of the World order", *International Journal*, Volume XLIV, Issue 4 (Autumn 1989), p. 826; Andrew F. Cooper, Richard A. Higgott, Richard K. Nossal, *Relocating middle powers: Australia and Canada in a changing world order*, Vancouver, 1993, p. 19; A. F. Cooper, "Niche Diplomacy: A Conceptual Overview", pp. 4-8; D. Flesher, "Conceptualising Regional Power in International Relations", pp. 8, 9; Yolanda Kemp Spies, "Middle Power Diplomacy", p. 285.

⁴⁸ Понекад се користи и термин „мале силе“, да се не би правила разлика у терминологији између великих, средњих и малих држава.

⁴⁹ I. B. Neumann, S. Gstöhl, "Lilliputians in the Gulliver's World", pp. 2, 3, 7-10; Iver B. Neumann, Benjamin de Carvalho, "Introduction: Small States and Status", in: *Small States and Status Seeking: Norway's Quest for Higher Standing*, (eds. Benjamin de Carvalho, Iver B. Neumann), London – New York, 2015, pp. 1, 2.

⁵⁰ Carsten Holbraad, "The role of middle powers", pp. 77, 78.

⁵¹ Godfrey Baldacchino, "Thucydides or Kissinger? A critical Review of Smaller State Diplomacy", in: *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, (ed. Andrew F. Cooper, Timothy M. Shaw), Basingstoke, 2009, p. 34.

⁵² Andrei Miroiu, "For a Theory of Minor Powers", *Center for Security and International Studies (CSIS) Occasional Paper No 1*, (November 2006), p. 7.

⁵³ I. B. Neumann, S. Gstöhl, "Lilliputians in the Gulliver's World", pp. 8-10; I. B. Neumann, B. de Carvalho, "Introduction: Small States and Status", pp. 8, 9.

директна последица деколонизације.⁵⁴ Релативна незаинтересованост научника да проучавају спољне политике малих држава и њихов значај у међународним односима, допринео је да не постоји консензус око категоризације земаља на средње силе, мале државе и микро државе. Стога, нису успостављени ни јединствени критеријуми њихове класификације.⁵⁵

Тумачење мотивација појединих држава да буду признате за средње силе, обично се своди на три групе објашњења: 1) добијање статуса омогућава одређене привилегије које уживају велике силе; 2) званично признавање њиховог међународног значаја и утицаја; 3) жеља да се избегне да их велике силе третирају као све мале државе.⁵⁶ Међутим, критеријуми по којима научници категоришу средње силе су различити. Као основне мерне јединице за категоризацију држава користе: величину територије и бројност становништва; војну моћ и улагање у војне ресурсе; расположивост материјалних ресурса; ниво економског развоја; квалитет државне администрације и др.⁵⁷ Према нашем мишљењу, Балдур Торхалсон је пружио најразвијенији систем критеријума за одређивање величине држава: 1) фиксну величину (територија и становништво); 2) величину суверенитета (да ли може држава да задржи суверенитет на читавој територији; могућност да очува минимум појаве као јединице на међународном плану); 3) политичка величина (војни и административни капацитети и степен унутрашњег јединства, комбиновано са степеном чувања јединственог фронта према спољном свету); 4) економска величина (БДП, величина тржишта и успешност развоја); 5) перципирана величина (како унутрашњи и спољни фактори доживљавају ту

⁵⁴ A. Miroiu, "For a Theory of Minor Powers", pp. 7, 21; I. B. Neumann, S. Gstöhl, "Lilliputians in the Gulliver's World", pp. 4, 7, 9; Baldur Thorhallsson, Alyson J. K. Bailes, "Small States Diplomacy", *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), London, 2016, p. 295.

⁵⁵ B. Wood, "Middle Powers in the International System", p. 8; A. Miroiu, "For a Theory of Minor Powers", pp. 13, 16, 17, 24, 25; Baldur Thorhallsson, Andrew Wivel, "Small States in the European Union: What Do We Know and What Would We Like to Know", *Cambridge Review of International Affairs*, Volume 19, Number 4 (December 2006), pp. 652, 654; I. B. Neumann, B. de Carvalho, "Introduction: Small States and Status", pp. 7-9; Naren Prasad, "Small but Smart: Small States in the Global System", in *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, (ed. Andrew F. Cooper, Timothy M. Shaw), Basingstoke, 2009, p. 44.

⁵⁶ C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, p. 65.

⁵⁷ C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, pp. 69-74, 76, 77; B. Wood, "Middle Powers in the International System", pp. 5, 7, 8; A. Chapnik, "The Middle Power", pp. 74-79.

државу); 6) жељена величина (амбиције и приоритети друштвених елита и на који начин виде улогу државе на међународном плану).⁵⁸

Посебну пажњу политиколози су посветили анализи понашања средњих сила у међународним односима, као и карактеризацији специфичних циљева у њиховим спољним политикама. Према хијерарскијском моделу, оне имају четири основне врсте улога: 1) очување баланса снага између великих сила; 2) посредништво у решавању криза између великих сила; 3) представљају мост између богатих и сиромашних држава; 4) иницирање споразумевања између културно различитих држава.⁵⁹ Према функционалном моделу, средње силе својом проактивном спољном политиком, и на основу расположивих капацитета, имају основну улогу у решавању појединих отворених питања између других држава.⁶⁰ Према бихејвиористичком моделу, средње силе не могу самостално да изведу ефикасну акцију на међународном плану, али могу да остваре систематски утицај у сарадњи са осталим државама, стога теже ка мултилатерализму у циљу проналажења решења за актуелне проблеме. Услед недовољних капацитета да би могле да воде спољну политику која би покривала сва питања међународних односа, средње силе се специјализују за одређена поља и на ограниченом плану преузимају иницијативу.⁶¹

Поред разлика које постоје у анализама заснованим на различитим политиколошким моделима, једну улогу средњих сила истичу сви политиколози – њихов значај на регионалном нивоу. Научници им приписују водећу улогу у једном или више региона, у којима су те државе географски лоциране, без већег или икаквог утицаја на остале подсистеме међународне заједнице.⁶² Тиме се подвлачи разлика у односу на велике силе, које немају регионалну, већ континенталну или глобалну улогу на међународној политичкој сцени.⁶³ Чак и аутори који негирају постојање средњих сила као засебне категорије држава, свој

⁵⁸ B. Thorhallsson, "The Size of States in European Union", p. 8.

⁵⁹ C. Holbraad, "The role of middle powers", p. 80.

⁶⁰ A. Chapnik, "The Canadian Middle Power Myth", p. 190.

⁶¹ R. O. Keohane, "Lilliputians' Dilemmas", p. 298; B. Wood, "Middle Powers in the International System", p. 7; A. Chapnik, "The Middle Power", pp. 75, 76; A. F. Cooper, "Niche Diplomacy: A Conceptual Overview", p. 6; A. Chapnik, "The Canadian Middle Power Myth", p. 199; D. Flemes, "Conceptualising Regional Power in International Relations", pp. 8, 9.

⁶² C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, pp. 72, 73, 210, 211; B. Buzan, O. Wæver, *Regions and Power*, p. 37.

⁶³ Jack S. Levy, *War in the Great Power System, 1495-1975*, Lexington, 1983, pp. 16-18.

став аргумендују тврдњом да оне припадају категорији малих држава, јер имају доминантан положај и велики утицај само у подсистему међународне заједнице у којем су географски лоцирани.⁶⁴ Анализе значаја држава у појединим регионима су додатно закомпликоване увођењем различитих дефиниција региона и категорија држава (средње силе, регионалне силе, регионалне велике силе и др).⁶⁵

Међутим, политиколози се слажу у погледу значаја региона за глобалне системе безбедности. Они сматрају да су региони имали мањи значај у доба империјализма и Хладног рата, јер су тада велике силе и супер силе имале изразиту доминацију у међународним односима у односу на остале државе. Са друге стране, значај региона и држава које имају доминантан положај и улогу у њима су били већи у осталим периодима светске историје.⁶⁶ Закључци њихових анализа указују да само најмоћније силе могу да воде политику на глобалном нивоу, док све остале државе превасходно своје политику на односе са суседима. Стога се постепено развијао концепт регионалних структура безбедности који је првенствено био усмерен против доминације великих сила у региону.⁶⁷ Развој појединачних регионалних структура безбедности је зависио од типа држава (велике, средње и мале) које су биле у одређеном региону.⁶⁸

Велике и супер силе узимају у своја разматрања и сарадњу са средњим силама,⁶⁹ али само у погледу појединих региона, али не и на глобалном плану.⁷⁰ На регионалном нивоу долази до преплитања националних и глобалних политика. Велике силе теже да преовладају над локалним актерима, који теже да смање утицај ванрегионалних сила. У том погледу, средња/регионална сила може да одигра значајну улогу организујући регион у циљу одбране. Велике силе продиру

⁶⁴ A. Miroiu, "For a Theory of Minor Powers", pp. 27, 28.

⁶⁵ M. Wright, "Power Politics", p. 63; B. Buzan, O. Wæver, *Regions and Power*, p. 43; Ø. Østerud, "Regional Great Powers", pp. 1-3, 6, 7, 12-14; D. Flesmes, "Conceptualising Regional Power in International Relations", p. 8-10; A. Miroiu, "For a Theory of Minor Powers", pp. 34, 35; K. Cline, P. Rhamey, A. Henshaw, A. Sedziaka, A. Tandon, T. J. Volgy, "Identifying Regional Powers and Their Status", p. 133, 136, 140; R. Stewart-Ingersoll, D. Frazier, *Regional Powers and Security Orders*, pp. 42-44, 50-52.

⁶⁶ B. Buzan, O. Wæver, *Regions and Power*, pp. 10, 11.

⁶⁷ B. Buzan, O. Wæver, *Regions and Power*, pp. 14-16; R. Stewart-Ingersoll, D. Frazier, *Regional Powers and Security Orders*, p. 80.

⁶⁸ B. Buzan, O. Wæver, *Regions and Power*, pp. 15, 20-23.

⁶⁹ D. Flesmes, "Conceptualising Regional Power in International Relations", pp. 8, 9; K. Cline, P. Rhamey, A. Henshaw, A. Sedziaka, A. Tandon, T. J. Volgy, "Identifying Regional Powers and Their Status", p. 133.

⁷⁰ B. Buzan, O. Wæver, *Regions and Power*, p. 37.

у регионалну структуру повезивањем са једним од њених актера, утичући на прерасподелу моћи између држава унутар региона. Стога су могуће четири врсте односа између држава које су активне у једном региону: ривалство, баланс моћи, савезништво и/или продор ванрегионалних сила.⁷¹

Државе које су лидери у одређеном региону, имају водећу улогу у регионалној политици и економији, и отворено или између редова дефинишу своје сфере утицаја. Оне су способне да изграде регионалну архитектуру односа и руководе регионалним поретком. Њих суседи у региону прихватају као лидера. Оне теже да преузму руководећу улогу у регионалним међународним организацијама, јер тиме учвршћују сопствени положај према унутрашњим и спољним изазивачима; и лакше спречавају остале регионалне државе да умањују утицај лидера преко институционализованих односа. Постоји разлика у тумачењима да ли регионалне силе користе свој доминантан положај да би јачале своју сферу утицаја унутар региона или прошириле изван региона.⁷²

Разликовање малих држава и средњих сила, између осталог, разматра се и на основу њихових спољних политика, односно значаја у међународним односима. Према тим дефиницијама, средње силе могу у сваком тренутку да воде проактивну спољну политику и утичу на међународне односе; односно не морају да се руководе дипломатијом могућег попут малих држава.⁷³ За разлику од средњих сила које самостално или удруживањем могу да остваре изванредан утицај у међународном систему, државници малих држава сматрају да не поседују те могућности.⁷⁴ Средње силе преузимањем веће одговорности пред међународном заједницом, у појединим питањима за која су се специјализовале, а која су од општег значаја, истичу себе у односу на мале државе.⁷⁵ Са друге стране, са аспекта анализе спољних политика малих држава, средње силе су успостављене као засебна категорија да би се указало на мале државе које су успеле да постигну

⁷¹ Ø. Østerud, "Regional Great Powers", p. 11; B. Buzan, O. Wæver, *Regions and Power*, pp. 43, 46, 47; R. Stewart-Ingersoll, D. Frazier, *Regional Powers and Security Orders*, pp. 122, 126, 127, 130.

⁷² D. Flemes, "Conceptualising Regional Power in International Relations", pp. 10, 12, 15; K. Cline, P. Ramey, A. Henshaw, A. Sedziaka, A. Tandon, T. J. Volgy, "Identifying Regional Powers and Their Status", pp. 133, 134, 140, 143; R. Stewart-Ingersoll, D. Frazier, *Regional Powers and Security Orders*, pp. 41, 69, 72-74, 124.

⁷³ A. Chapnik, "The Canadian Middle Power Myth", p. 201.

⁷⁴ Robert O. Keohane, "Lilliputians' Dilemmas: Small States in International Politics", *International Organizations*, Vol. 23, No. 2, (Spring 1969), p. 296.

⁷⁵ A. F. Cooper, "Niche Diplomacy: A Conceptual Overview", p. 5.

значајне успехе на одређеним пољима међународних односа, али су у заостатку на осталим пољима.⁷⁶ Мале државе се разликују у односу на средњу категорију држава, јер услед своје слабости и ограничених капацитета не могу да воде ни политику независности ни политику несврставања, већ морају да се ослањају на сарадњу са другим међународним актерима због немогућности да се самостално бране.⁷⁷

Разлике између средњих сила и малих држава се могу повући и на пољу њихових дипломатија. Средње силе располажу релативном моћи да могу да бране себе и притекну у помоћ другим државама. Оне стичу репутацију „пријатеља“ и „поузданих“. Њихове дипломатске активности се занимају на претходно дефинисаним циљевима спољне политике.⁷⁸ Мале државе не располажу релативном моћи, стога је основни циљ њихове спољне политике опстанак. Услед ограничених финансијских средстава, морају да дефинишу приоритете своје спољне политике, јер не могу да раде на различитим пољима међународних односа. Недостатак материјалне потпоре ограничава њихову дипломатско-конзуларну службу у погледу представништава у иностранству и броју особља. Дипломатско-конзуларни чиновници не могу да се специјализују за поједина питања или поље послова, већ добијају само општа знања. Често не примењују стриктно систем ротације, како би чиновници дужим боравком у некој земљи стекли знања која не би били у могућности да добију у централу.⁷⁹

Из до сада изложеног, може се закључити да не постоји консензус у политиколошкој литератури око више питања: постојеће категорије држава; фактора према којима се државе категоришу; да ли постоје разлике у категоријама или само у терминима којима се дефинишу средње државе; разлике у дефиницијама региона. Стога ћемо у овом докторату поставити другачији приступ овој проблематици. Основна разлика је у циљевима истраживања. Са једне стране, политикологија изучава историјске и савремене феномене, како би

⁷⁶ I. B. Neumann, S. Gstöhl, "Lilliputians in the Gulliver's World", p. 5.

⁷⁷ H. J. Morgenthau, *Politics among Nations*, p. 133; Robert Rothstein, *Alliances and Small Powers*, New York, 1968, pp. 19-29, 32-37.

⁷⁸ Y. K. Spies, "Middle Power Diplomacy", pp. 282, 284.

⁷⁹ B. Thorhallsson, A. J. K. Bailes, "Small States Diplomacy", pp. 297-299; Andrew F. Cooper, Timothy M. Shaw, "Diplomacy of Small States at the Start of the Twenty-first Century: How Vulnerable? How resilient?", in *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, (ed. Andrew F. Cooper, Timothy M. Shaw), Basingstoke, 2009, p. 2.

изградила моделе на основу којих би могли да се предвиде токови у будућности. Са друге стране, историографија има задатак да анализира и објасни појаве у прошлости. Будући да је ова докторска дисертација тематски ограничена на спољну политику једне државе у два европска региона, у одређеном историјском периоду; приступ ће бити прилагођен основним поставкама наше теме.

Један од најпознатијих аутора радова о средњим силама Карстен Холбрад је у својој поставци изузео из модела моћ којом располаже држава, њену међународну улогу и регионални значај. Свој приступ је образлагао нестабилношћу опште дефиниције, услед променљивости међународних система. Такође, желео је да створи дефиницију којом не би ограничио средње силе на искључиво регионалне улоге, јер је сматрао да услед промена које могу да настану унутар једног или између више међународних система, те државе могу да добију прилику да имају систематску улогу или буду ограничене на активности карактеристичних за мале државе.⁸⁰ Међутим, Холбард је своју дефиницију и теоријски модел развијао у складу са актуелним међународним токовима у време хладноратовске блоковске поделе. Едвард Кар је на основу историје међународних односа у међуратном периоду, управо истицао да се рангирање држава спроводи према квалитету и претпостављеној ефикасности војног наоружања, укључујући и квалитет војника којима располажу.⁸¹

Тек у доба хладноратовског развоја неконвенционалног наоружања могло се закључити да сила није скупа за одржавање, односно да многе државе могу да располажу истом;⁸² и да је важно користити економске параметре, и анализе политичке и административне способности за оцену категорисање држава.⁸³ Стога су политиколози сматрали да је развој међузависних односа услед све опсежнијег учешћа држава у међународним организацијама повећало утицај економске снаге, уједно смањивши утицај војне силе у међународним односима у току Хладног рата.⁸⁴ Стога су најзначајнији аутори о теоријама средњих сила Холбрад и Вуд користили БДП као основни фактор у категоризацији држава. Међутим, ми разматрамо Југославију у међуратном периоду, када је према Каровом тумачењу

⁸⁰ С. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, pp. 74, 75.

⁸¹ Е. Н. Carr, *The Twenty Years' Crisis 1919–1939*, p. 109.

⁸² Kenet N. Volc, *Teorija međunarodne politike*, Beograd 2008, str. 204.

⁸³ К. N. Volc, *Teorija međunarodne politike*, str. 144, 145;

⁸⁴ В. Wood, "Middle Powers in the International System", p. 9.

управо војна сила којом је располагала једна држава била значајна за њену категоризацију. Иако ћемо се у својим анализама ослањати на радове Холбрада и Вуда, нећемо безрезервно преузимати њихове дефиниције и теоријске моделе који су развијани према стандардима хладноратовских међународних односа.

У политиколошкој литератури прва Југославија не сврстава у категорију средњих сила, а друга Југославија је у радовима појединих аутора окарактерисана као средња сила⁸⁵. Међутим, политиколози су почели научно да проучавају средње силе и регионалне силе током 1960-их година. Стога се њихове анализе превасходно заснивају на периоду Хладног рата и пост-хладноратовском периоду. Ми разматрамо Југославију у контексту међуратне Европе, када је на европском тлу био сконцетрисан највећи број тадашњих великих сила. Сједињене Америчке Државе су била самоизолиране на америчким континентима; СССР је током посматраног периода био превасходно изопштен из заједнице европских држава; док се Јапан трансформисао у велику силу у Азији и на Пацифику.

У политиколошкој литератури се као ваневропске средње силе у периоду између два светска рата означавају – Бразил, Кина и Персија (Иран). Ова категоризација се спроводи на основу њихових тадашњих позиција у систему Друштва народа (Бразил и Кина), односно њихове регионалне улоге (Иран/Персија).⁸⁶ У категорију европских средњих сила сврставају се Шпанија и Пољска. Прва због статуса у Друштву народа, а друга због истог статуса и због победе над Црвеном армијом 1920. године.⁸⁷ Међутим, приликом прве формулације средње категорије држава, која је извршена на Мировној конференцији у Паризу, у њу су сврставане: Шпанија, Мађарска, Турска, Централна Русија, Пољска, Увећана Србија и др.⁸⁸

Поред категоризација држава на основу њиховог међународног положаја и улоге, постоји тенденција категоризација држава у прошлости на основу њиховог

⁸⁵ Bernard Wood, "Towards North-South Middle Power Coalition", *Middle Power Internationalism: The North-South Dimension*, (ed. Cranford Pratt), Kingston & Montreal – London – Buffalo, 1990, pp. 73-77; Adam Chapnik, *Middle Power Project: Canada and the Founding of the United Nations*, Vancouver – Toronto 2005, pp. 46, 101.

⁸⁶ Ch. Howard-Ellis, *The Origin, Structure and Working of the League of Nations*, p. 143; C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, pp. 50-54; B. Wood, "Middle Powers in the International System", p. 18.

⁸⁷ C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, pp. 50-53, 55; B. Wood, "Middle Powers in the International System", p. 18.

⁸⁸ C. Holbraad, *Middle Powers in International Politics*, pp. 48, 49.

савременог положаја и улоге у међународној заједници. За нашу тему су значајни историографски и политиколошки радови у којима је Турска⁸⁹ окарактерисана као средња сила / регионална сила, током међуратног периода, на Балканском полуострву,⁹⁰ Блиском истоку,⁹¹ и у источном Медитерану.⁹² Према тим тумачењима, већина балканских држава је била слична по величини територије и сразмерне силе коју је поседовала, док је Турска имала знатно већу територију и већи потенцијал за дипломатију средње силе на Балкану наследивши знање и искуство османске дипломатске службе.⁹³ Полазећи од тих тврдњи, турски историчари интерпретирају балканску политику Турске, као водећег актера за помирење и сарадњу држава у региону крајем 1920-их и у току 1930-их година.⁹⁴ У својим радовима чак тврде да је турски министар иностраних дела Тефик Рушту бег осмислио мото „Балкан балканским народима”.⁹⁵ Са друге стране, нећемо улазити у разматрања која формулу „Балкан балканским народима“ приписују утицајима међународног либерализма на балканске народе, на основу либералних политиколошких школи.⁹⁶

Приликом разматрања региона, регионалних структура и архитектура, политиколози теже да развију моделе који би одговарали анализи светске

⁸⁹ У савременој литератури, Турска је категорисана као средња сила / регионална сила, на Блиском Истоку и на Балканском полуострву (Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London – New York, 2004,³ p. 333; Kohei Imai, “Turkey's Norm Diffusion Policies toward the Middle East: Turkey's Role of Norm Entrepreneur and Norm Transmitter”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 42 (2011), pp. 27-60; Imai Kohei, “Comparative Middle Power Diplomacy: Turkey and Japan” <http://www.mei.edu/content/comparative-middle-power-diplomacies-turkey-and-japan> (25. октобар 2016)).

⁹⁰ Dilek Barlas, “Turkey and the Balkans: co-operation in Interwar and post-Cold War eras”, *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 1998/99, Vol. 4, p. 72; Dilek Barlas, “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean: Opportunities and Limits for Middle-power Activism in the 1930s”, *Journal of Contemporary History*, Volume 40, No 3, (July, 2005), pp. 441-444.

⁹¹ Shaimaa Abdel Fattah, “Turkey's Role as a Regional Power in the Middle East”, *Change and Adaptation in Turkish Foreign Policy*, (eds. Kiliç Buğra Kanat, Ahmet Selim Tekelioğlu, Kadir Üstün), Ankara 2014, pp. 130-132; Dilek Barlas, Şuhnaz Yılmaz, “Managing the transition from *Pax Britannica* to *Pax Americana*: Turkey's relations with Britain and the US in a turbulent era (1929–47)”, *Turkish Studies*, Volume 17, Issue 3, (2016), pp. 449, 450, 466, 467.

⁹² D. Barlas, “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean”, pp. 441-444.

⁹³ D. Barlas, “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean”, pp. 443, 444.

⁹⁴ İter Turan, Dilek Barlas, “Turkish-Greek Balance: A Key to Peace and Cooperation in the Balkans”, *East European Quarterly*, Volume XXXII, No 4, (January, 1999), pp. 471, 472.

⁹⁵ D. Barlas, “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean”, p. 67; Dilek Barlas, *Etatism & Diplomacy in Turkey. Economic & Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*, Brill, 1998, p. 137; Dilek Barlas, “Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-36”, *International Journal of Middle East Studies*, Volume 36, Issue 2, (May, 2004), p. 235.

⁹⁶ Видети нпр. Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans beyond Nationalism and Identity. International Relations and Ideology*, London–New York, 2008, pp. 99-123.

међународне сцене. Стога се њихово дефинисање региона често подудара са географским границама континента или широких географских целина.⁹⁷ Међутим, ми смо тематски ограничени на Подунавље и Балканско полуострво, које узимамо у разматрање као два региона, у контексту Европе као географске целине у оквиру које анализирамо спољну политику Југославије. Разлика која се јавља у односу на политиколошку литературу, произилази из чињенице да је југословенска држава између два светска рата имала врло ограничену спољну политику и дипломатско-конзуларну активност изван оквира европског континента.

Поред теорије о средњим силама / регионалним силама, за нашу тему су значајне и теоријске поставке о дипломатији. У студијама међународних односа, теоријско изучавање дипломатије је прилично запостављено.⁹⁸ Школа реалиста изучава ово питање у контексту два механизма односа између држава: дипломатије и рата. У том погледу, оба феномена анализирају кроз промене односа моћи унутар међународне заједнице.⁹⁹ Либерална школа сагледава међународне односе на основу сарадње и развоја мирнодопских односа између држава, концептуализујући своја истраживања кроз суму односа појединаца и друштва. Стога у својим радовима углавном нису узимали у разматрање дипломатију.¹⁰⁰ Структуралисти и марксисти међународне односе сагледавају са економског и економско-друштвеног становишта, анализирајући их са аспекта постојања два пола – актера који производе и актера који акумулирају.¹⁰¹

Некадашњи британски дипломата Адам Вотсон сматра да постојећа стручна литература потпуно погрешно приступа теоријској анализи дипломатије из више разлога. Први је што дипломатију сагледава кроз призму сукоба, а не дијалога који представљају суштину дипломатских активности. Као други проблем наводи што различите политиколошке школе приступају анализи

⁹⁷ B. Buzan, O. Wæver, *Regions and Power*, passim; K. Cline, P. Rhamey, A. Henshaw, A. Sedziaka, A. Tandon, T. J. Volgy, "Identifying Regional Powers and Their Status", pp. 133, 135, 136, 152, 153; R. Stewart-Ingersoll, D. Frazier, *Regional Powers and Security Orders*, pp. 42-46.

⁹⁸ Barry H. Steiner, "Diplomacy and International Theory", *Review of International Studies*, Vol. 30, No. 4, (Oct., 2004), p. 493; Christer Jönsson, Martin Hall, *Essence of Diplomacy*, Basingstoke – New York, 2005, p. 7.

⁹⁹ H. Morgenthau, *Politics among Nations*, pp. 105, 107; Ch. Jönsson, M. Hall, *Essence of Diplomacy*, p. 15-17; Adam Watson, *Diplomacy: The Dialog between States*, London, 2005³, pp. 43, 44; Prof. dr David Đ. Dašić, *Diplomatija: savremena & ekonomska*, Beograd, 2013, str. 42-48.

¹⁰⁰ Ch. Jönsson, M. Hall, *Essence of Diplomacy*, p. 17; A. Watson, *Diplomacy*, p. 44.

¹⁰¹ Ch. Jönsson, M. Hall, *Essence of Diplomacy*, p. 18.

феномена са унапред одређених позиција, занемарајући реалност у којој се спроводе дипломатске активности, како би својим теоријама доказали сопствене полазне поставке. Трећи проблем је модерни тренд примене метода природних наука, посебно физике, за анализу питања из области друштвених наука, што сматра бескорисним јер се тиме стварају дефиниције и теорије које одударају од стварности дипломатије. Односно, да успех дипломатије зависи од људских процена и способности, а не од математичких прорачуна. Као четврти недостатак у теоријском изучавању дипломатије истиче недовољну развијеност социологије и политиколошке социологије, које са постојећим алатима не могу да обухвате све аспекте посматраног феномена.¹⁰² Друга врста критике која се упућује стручној политиколошкој литератури своди се на слабу утемељеност истраживања на архивској грађи и тежњи ка теоријским уопштавањима.¹⁰³

Не постоји јединствена дефиниција дипломатије ни у правним ни у политичким наукама, јер теоретичари посматрају исти феномен из различитих аспеката.¹⁰⁴ Управо је Вотсон дао једну од једноставнијих дефиниција дипломатије – она представља дијалог између међународних ентитета који узајамно признају једни другима независност.¹⁰⁵ На основу политиколошких теорија, исти појам се може дефинисати као дијапазон институционализованих техника и стратегија помоћу којих се спроводе циљеви државне политике у оквирима постојећих међународних структура, правила и норми.¹⁰⁶ Дипломатија се користи као средство за остваривање спољнополитичких циљева и решавање тренутних проблема; али може да утиче на креирање спољне политике јер се налази у жижи међународних односа.¹⁰⁷ Сматра се најзначајнијим оруђем, поред баланса моћи (*Équilibre des puissances, Balance of Power*), у заједници држава.¹⁰⁸ Ханс Моргентау износи оцену да је од свих елемената моћи нације у

¹⁰² Adam Watson, *Diplomacy*, pp. xvii, 41, 44.

¹⁰³ Christopher Hill, *Cabinet decision on the foreign policy. The British Experience, October 1938–June 1941*, Cambridge, 1991, pp. 1-4.

¹⁰⁴ Prof. dr David Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, Beograd, 2008, str. 13-18; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 36-41; R.[obert] P.[eter] Barston, *Modern Diplomacy*, London–New York, 2013,² pp. 2, 3.

¹⁰⁵ A. Watson, *Diplomacy*, p. 21.

¹⁰⁶ Brian Hocking, “Diplomacy and Foreign Policy”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), p. 67.

¹⁰⁷ D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 26-28; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 55-57; A. Watson, *Diplomacy*, p. 21.

¹⁰⁸ G[eoff] R. Berridge, *Diplomacy: Theory and Practice*, London, 2010⁴, p. 1.

међународним односима, квалитет дипломатије најважнији али и најнестабилнији.¹⁰⁹

Према начину спровођења, може да буде: билатерална или мултилатерална; формална или неформална; државна или недржавна; непосредна (сусрети шефова држава) или посредна (сусрети осталих државних званичника); институционализована (са сталним састанцима у оквиру међународних организација) или *ad hoc*; јавна или тајна.¹¹⁰ У погледу тајности дипломатије, у данашњој науци постоје различита тумачења. Опште узев, давно је напуштена идеалистичка идеја Вудроа Вилсона да се дипломатија може потпуно ослободити тајности и водити искључиво јавно. Међутим, у савременој политиколошкој литератури се прави разлика између поверљивости дипломатских активности, тихе дипломатије и тајне дипломатије. Према тој категоризацији, тиха дипломатија је она о којој учесници не говоре јавно, и не говоре о току преговора чак и када су јавно упитани; док је тајна дипломатија она чије се постојање и ток у потпуности скривају.¹¹¹

Опште је прихваћено тумачење је да се модерна дипломатија развијала од XV века. До тада су, по угледу на папску дипломатију, слати нунцији или специјални изасланици да обаве тачно одређен посао у иностранству. Модерна дипломатија почиње са отварањем сталних дипломатских представништава. Нову праксу су први увели италијански градови државе; међутим она се усталила у европским државама тек у XVII веку. Развој модерне дипломатије је био под утицајем нове доктрине *raison d'état*, која је пропагирала да нису битне моралне особине дипломата већ њихова способност да раде у интересу државе.¹¹² Француска револуција је утицала на демократизацију дипломатије, чиме она престаје да буде екслузиван посао само за аристократе и нове дипломате су биле регрутоване из редова грађанства. Иако је у оквиру идеја о *nouvelle diplomatie* пропагирано смањивање тајновитости у раду, француски систем је заправо

¹⁰⁹ H. Morgenthau, *Politics among Nations*, pp. 105, 107.

¹¹⁰ D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 20, 22, 46, 169, 170, 247, 255; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 64-67.

¹¹¹ William Maley, "Quiet and Secret Diplomacy", *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), pp. 451, 452.

¹¹² Anderson Matthew Smith, *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919*, London - New York, 2013², pp. 2-8, 12, 13, 42; G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 102-105; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 86-89; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 10; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 108, 109.

створио супротан ефекат. Једна од карактеристика је била и постепено формирање дипломатског кора (*corps diplomatique*).¹¹³

Такозвана, *New Diplomacy* је настала након Првог светског рата, на основу идеја Вудроа Вилсона о отвореној дипломатији која би била под контролом међународне јавности. Она је увела сталност мултилатералне дипломатије, формирањем Друштва народа.¹¹⁴ Након Другог светског рата, другачије се посматрало на мењање дипломатије. Више се није очекивала револуционарна промена, потпуни прекид са некадашњом праксом и увођење нових метода. Од 1945. године, примењује се еволутивна измена циљева, средстава и садржине дипломатије.¹¹⁵ Промене настале у међународној заједници након Првог светског рата и Другог светског рата, утицале су да се дипломатија више не руководи само са *raison d'état*, већ и са *raison d'système*.¹¹⁶ Чешћа примена самит дипломатије, у другој половини XX века, умањила је значај традиционалне дипломатије.¹¹⁷ Шири уплив недржавних актера у међународним односима довео је у питање даље потребе постојања дипломатије као државне службе, у последњој деценији XX и првој деценији XXI века.¹¹⁸

Државни органи који су задужени за спољну политику и дипломатију могу се поделити у две категорије, оне који се налазе унутар државе и оне који се налазе у иностранству. У прву категорију спадају: шеф државе, влада, парламент и министарство спољних послова. У другу категорију спадају: дипломатска представништва, сталне мисије, конзуларна представништва, специјалне (*ad hoc*) мисије.¹¹⁹ Улоге шефа државе и председника владе у креирању и вођењу спољне политике, зависе од уставног уређења и законских ограничења, и разликују се од државе до државе. Министар спољних послова, као и остали чланови владе, има одговорност за сопствени рад пред шефом државе или парламентом у зависности

¹¹³ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 106, 107; Halvard Leira, "A Conceptual History of Diplomacy", *The Sage Handbook of Diplomacy*, p. 33.

¹¹⁴ Kenneth Weisbrode, *Old Diplomacy Revisited: A Study in the Modern History of Diplomatic Transformations*, New York, 2014, p. 21; G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 109.

¹¹⁵ R. P. Barston, *Modern Diplomacy*, pp. 5, 6; H. Leira, "A Conceptual History of Diplomacy", p. 35; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 13, 14, 18.

¹¹⁶ Ch. Jönsson, M. Hall, *Essence of Diplomacy*, p. 165; Jean Bethke Elstain, "Realism, Just War, and the Witness of Peace", *World Order and Religion*, (ed. Wade Clark Roof), Albany, 1991, p. 270.

¹¹⁷ D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 248.

¹¹⁸ Berridge G. R., James A., *A Dictionary in Diplomacy*, pp. 62, 63; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 503, 504.

¹¹⁹ D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 45.

од државног уређења. Он периодично подноси извештаје о спољној политици одговарајућој личности или парламентарном одбору. Парламенти ратификују међународне уговоре који су потписани у име државе. Парламентарна сарадња између држава доприноси развоју њихових билатералних односа.¹²⁰

Министарства иностраних послова (МИП) су државне институције које су најпозваније за руковођење дипломатским активностима.¹²¹ У њихову надлежност спадају одабир и обука дипломатско-конзуларних чиновника; давање инструкција мисијама на страни; прикупљање и обрада података добијених из иностранства; учешће у креирању спољне политике.¹²² Планирање спољнополитичких стратегија на основу предвиђања развоја догађаја министарства су почела да примењују тек у периоду Хладног рата.¹²³ Утицај министра иностраних послова на владу у погледу креирања спољне политике, варира од државе од државе. У земљама са дугом дипломатском традицијом, министри имају велики утицај. У државама са краћом дипломатском традицијом, и са политичком културом у којој појединци имају превагу у односу на институције, утицај министра је мањи. Са друге стране, у различитим раздобљима историјског развоја једне државе, утицаји министара иностраних послова су варирали; што је на првом месту зависило од заинтересованости шефа државе или председника владе да руководи спољном политиком.¹²⁴

Поред министарства, и друге државе институције могу да се ангажују на међународном пољу рада. Постоји неколико начина на које министарство иностраних послова може да координише рад државних институција: 1) контрола рада дипломатских и конзуларних представништава уз инсистирање да чиновници који су природати тим мисијама комуницирају са својим надлежним институцијама преко шефа мисије; 2) да виши чиновници МИП буду на челу свих спољнополитичких комитета који су придодати Кабинету председника владе по одређеном међународном питању, и да ти чиновници координишу рад тих

¹²⁰ D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 46-49; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 70-75; R. P. Barston, *Modern Diplomacy*, pp. 5, 7, 8, 11.

¹²¹ G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 6; D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 51; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 75.

¹²² G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 9, 10; D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 51, 52, 55.

¹²³ G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 14.

¹²⁴ G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 15; D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 52; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 80.

комитета; 3) да МИП буде увек извештен када виши чиновници других државних институција путују службеним послом у иностранству; 4) коришћење интерминистеријалних комитета у којима су старији чиновници из одељења/одсека министарстава који су задужени за конкретно питање из поља спољне политике и на чијем челу би требало да буде чиновника МИП-а; 5) привремена размена чиновника између МИП-а и других министарстава; и др.¹²⁵

У току XX века, постала је распрострањена пракса да у дипломатским активностима поред државних институција и међудржавних организација, учествују и недржавни актері. Према савременој политичкој теорији, они се деле у две категорије: транснационалне међународне субјекте и субјекте мешовите категорије. У прву категорију спадају непрофитне организације, невладине организације, народи и појединци. У другу категорију спадају политички покрети, религиозне институције и међурегионални субјекти.¹²⁶

Дипломатски преговори представљају најзначајнији аспект дипломатије.¹²⁷ Преговори могу да буду билатерални или мултилатерални; јавни или тајни. Сами разговори могу да буду формални или неформални.¹²⁸ У анализи дипломатских преговора, обично се издвајају три фазе: прелиминарни разговори, формулација споразума, детаљи споразума.¹²⁹ Прелиминарни разговори или претпреговарање пред билатералне преговоре су обично приватног карактера; док у случају мултилатералних преговора често добијају формални карактер и имају јавну форму. Државе обично нису подједнако убеђене у сврсисходност предвиђеног споразума, стога прелиминарни разговори могу да буду и компликованији и тежи од самих преговора.¹³⁰ Уколико се договоре да се преговори воде на територији једне од заинтересованих држава, она тиме доказује своју надмоћ у односу на остале стране. У случају да се односи лоши, а преговори неопходни, може се договорити да се воде на територији треће, неутралне државе.¹³¹ У случају да се

¹²⁵ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 16, 17.

¹²⁶ D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 20, 21.

¹²⁷ G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 115.

¹²⁸ D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 163, 169, 170; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 247-249, 256.

¹²⁹ G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 25; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 180, 181; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 252.

¹³⁰ G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 27, 28; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 259-262; R. P. Barston, *Modern Diplomacy*, pp. 57, 58.

¹³¹ G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 37; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 182; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 261.

предвиди да ће то бити дуготрајан процес, може се унапред договорити да се преговара наизменично на територијама различитих заинтересованих земаља, како ниједна од њих не би изгубила део свог међународног угледа.¹³²

Преговорима се приступа тек када се договори оквирна идеја или формулација споразума, за који се све заинтересоване државе сложе да је бољи од постојећег стања. Међутим, њима се не приступа у политичком вакууму, већ под различитим околностима унутрашњих политичких прилика и међународне ситуације. У току расправе до пуног изражаја долази умеће, знање и способност преговарача.¹³³ Постоје два приступа преговорима: дедуктивни (од општег ка појединачном) и индуктивни (од појединачног ка општем). Индуктивни приступ се примењује када постоји патолошко неповерење између заинтересованих држава и народа, јер се тиме постепено превладавају мање препреке док се не дође до кључних проблема.¹³⁴

Најтежа фаза су разговори о детаљима споразума. Тада све заинтересоване стране страхују да би неки од учесника могао у детаљима да измени општи смисао договореног споразума. Такође, сви учесници се труде да коначну редакцију текста прилагоде што више интересима своје земље, јер оно што се договори у последњој фази, то се касније и спроводи у реалност. За разлику од прве две фазе којима руководе високи државни представници, разговоре у детаљима обично воде нижи чиновници који су експерти за поједина питања или одређену област.¹³⁵ Уколико у овој фази дође до застоја, обично се у преговоре поново укључују виши чиновници чиме се ставља до знања значај који споразум има за заинтересоване државе. Са друге стране, они преузимају и највећи део одговорности за резултат преговора.¹³⁶

Да би министарство иностраних послова, као најзначајније државно тело задужено за дипломатске активности, имало што већег успеха приликом вођења преговора, један од основних задатака је да води рачуна о институционалном памћењу. У том погледу је неопходно да се у сваком моменту знају детаљи из

¹³² G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 38.

¹³³ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 29, 30, 45, 46; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 183; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 264-266; R. P. Barston, *Modern Diplomacy*, p. 60.

¹³⁴ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 46, 47; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 187.

¹³⁵ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 48-51, 115; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 267.

¹³⁶ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 67, 68; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 266.

обећања која су пружана или примана у прошлости, чак и наговештаји обећања. Због тога је битно да кореспонденција, уговори, мапе, извештаји, интерни меморандуми и друга врста документације буду безбедно чувани, систематски сређени и лако доступни у архиви министарства. Други значајан аспект за успешан рад министарства приликом дипломатских преговора је да увек има на располагању стручно правно мишљење о одређеним одредбама споразума.¹³⁷

Улога дипломатских представника је да својим знањем о земљи у којој су на служби саветују министарство какву политику би требало да води. Њихов значај приликом преговора је што увек могу да усмено појасне став који је њихова влада заузела по одређеном питању.¹³⁸ Иако је главна карактеристика модерне дипломатије постојање сталног дипломатског представљања, није напуштена ни пракса *ad hoc* слања специјалних мисија. Оне се користе за спровођење конкретног дипломатског подухвата.¹³⁹ Ова метода има неколико предности у односу на коришћење дипломата стационираних у страниј држави: 1) гарантује се потпуна безбедност поруке која се шаље; 2) подвлачи се значај поруке чиме се повећава шанса да она буде и прихваћена; 3) специјални изасланик је боље упућен у тренутно стање унутрашње политике и стога може боље да оцени које уступке би његова држава била спремна да учини, уколико су уступци потребни/неопходни; 4) чланови специјалне мисије обично имају неко специфично знање или стручност.¹⁴⁰

Специјалне мисије могу да буду званичне и незваничне. У незваничне спадају све оне чији чланови нису министри, али уживају изванредан ауторитет. Уколико су чланови незваничне мисије лични пријатељи са највишим државницима, онда се сматрају „личним изасланицима“. Уколико су чланови државни чиновници нижег ранга, онда се сматрају „приватним изасланицима“. Незваничне мисије се шаљу када шеф државе, председник владе или министар иностраних послова желе да избегну коришћење спољнополитичке службе сопствене државе, јер су такве службе неспремне да прихвате радикалне промене у вођењу спољне политике. Такође, могу се слати ради обезбеђивања тајности која је пожељна уколико су односи између држава лоши и због тога жели да се

¹³⁷ G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 13.

¹³⁸ *Ibid*, pp. 115-117.

¹³⁹ D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 65; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 82.

¹⁴⁰ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 223, 224.

испита терен за евентуално побољшање. Тиме се избегавају саботаже у домаћој и страниј јавности. Истовремено, лакше је прекинути незваничну специјалну мисију него званичне преговоре, јер су мање последице по државу која се одлучи на такав корак.¹⁴¹

Стално представљање држава је поверено дипломатским и конзуларним мисијама. Приликом отварања дипломатских представништава преовладава принцип реципрочности. Дипломатски реципроцитет је једна од важнијих одлика дипломатских односа и међународног права, које проситиче из начела *do ut des*.¹⁴² Међутим, шеф једне дипломатске мисије може да буде акредитован и у другим државама, на нерезиденцијалној основи. Такође, могуће је да једна држава отвори своје дипломатско представништво у другој држави, али да та друга држава из сопствених интереса не учини исти корак. Организација дипломатских представништава зависи од државе до државе; а могуће је постојање разлика између представништва једне државе, у зависности од њених финансијских способности и интереса у другим земљама.¹⁴³

Функције дипломатских представништва су у савременом добу дефинисане Бечком конвенцијом о дипломатским односима.¹⁴⁴ Дипломатске мисије представљају државу именована код државе пријема; штите интересе државе именована и њених држављана у границама међународног права у држави пријема; преговарају са владом државе пријема; прикупљају информације о развоју догађаја у земљи пријема; репрезентују сопствену државу. Супротно духу Бечке конвенције, обавештајне и политичке активности су и даље значајни послови дипломатских представништава. Конвенцијом су гарантовани неповредивост просторија дипломатске мисије, имунитет дипломата пред цивилним и кривичним законодавством земље домаћина, слобода кретања дипломатама (земљи домаћину је дозвољено да забрани њихов одлазак у неку зону на основу националне безбедности), али су пружене могућности земљама

¹⁴¹ *Ibid*, pp. 225-232.

¹⁴² D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 61, 79; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 83, 84.

¹⁴³ D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 61-63; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 113-115.

¹⁴⁴ Бечка конвенција о дипломатским односима је потписана 18. априла 1961, а ступила на снагу 24. априла 1964. године.

домаћинима да ограниче број стручних аташеа (који се често сумњиче за шпијуне).¹⁴⁵

Поред дипломатске службе, држава може да користи и конзуларну службу у вођењу своје спољне политике. Основна разлика у пословима дипломатских и конзуларних мисија, је што су прве задужене за државне послове, а друге за послове појединаца и фирми. Ова разлика је призната и на пољу међународног права, потписивањем засебних бечких конвенција о дипломатским и конзуларним односима.¹⁴⁶ Међутим, конзуларна служба има одређене предности у односу на дипломатску службу. Прва је што свака држава може да отвори само једно дипломатско представништво, али може да отвори више конзуларних представништава на територији друге државе. Стога се преко конзулата лакше организује обавештајни рад.¹⁴⁷ Друга предност је што приликом повлачења дипломата не мора да дође и до прекида дипломатских односа. Пре повлачења дипломата на консултације, он предаје министарству земље пријема протестну вербалну ноту (*démarche*), у којој се наводе разлози незадовољства земље именована. У таквим ситуацијама остаје могућност да се дипломатски односи одржавају преко конзуларне службе, чак и преко почасног конзула, под условом да он није држављанин земље домаћина.¹⁴⁸

Конзуларни односи између две државе се успостављају на основу узајамне сагласности или закључењем споразума о конзуларној конвенцији. Уобичајено схватање је да сагласност две стране о успостављању дипломатских односа обухвата и сагласност за успостављање конзуларних односа, уколико није другачије одређено. Према Бечкој конвенцији о конзуларним односима,¹⁴⁹ нарушавање дипломатских односа између две државе не значи *ipso facto* и нарушавање њихових конзуларних односа. Према одредбама конвенције, конзулати се могу отворити уз сагласност државе пријема; њихово седиште, ранг и територијалну надлежност одређује држава именована уз сагласност државе

¹⁴⁵ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 112, 114, 117-121; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 62, 87, 88, 120-122, 222-229; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 102, 103, 131, 133, 312, 313, 318-325.

¹⁴⁶ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 129-131; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 75-77.

¹⁴⁷ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 129, 132-134.

¹⁴⁸ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 134, 215, 216; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 75, 77, 80, 81, 84.

¹⁴⁹ Бечка конвенција о конзуларним односима је потписана 24. априла 1963, а ступила на снагу 1967. године.

пријема; накнадне измене у погледу седишта, ранга и територијалне надлежности су могуће само уз нову сагласност државе пријема. Конзуларним чиновницима су гарантоване одређене привилегије и степен имунитета, али у том погледу су подређени у односу на дипломатске чиновнике.¹⁵⁰

Све до сада изнето се превасходно односи на билатералну дипломатију. Међутим, постоји и мултилатерална дипломатија. Субјекти мултилатералне дипломатије представљају један разуђен систем државних, међудржавних и недржавних актера. Почетак модерне мултилатералне дипломатије се углавном везује за Бечки конгрес 1814–1815. године и Берлински конгрес 1878. године. Прве мултилатералне конференције у Европи, на којима су учествовале и неевропске државе, пружајући тиме шири, глобални карактер, биле су мировне конференције одржане у Хагу, 1899. и 1907. године. На Мировној конференцији у Паризу, 1919-1920. године, јасно је истакнута разлика између предратних билатералних и мултилатералних економских споразума, јер је прва група уговора поново ступила на снагу у неизмењеном облику. Стална мултилатерална дипломатија успостављења је са организовањем прве међународне организације – Друштво народа.¹⁵¹

Савремена мултилатерална дипломатија је заузела значајно место у међународним односима тек након Другог светског рата. Уједињене нације и друге међународне организације су омогућиле развој мултилатералне сарадње на новим основама; чиме је и сама дипломатија изменила свој дотадашњи вид рада, поставши богатија по садржини и облицима рада. Стога су међународни односи у другој половини XX века и на почетку XXI века постали све више институционализовани и мултилатерализовани. Субјекти мултилатералне дипломатије су државе и међународне организације. Предмети рада имају наглашену глобалан или регионалан значај, а не само локалну димензију. Мултилатерална дипломатија има знатно већу јавност. Ипак, билатерална

¹⁵⁰ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 129, 130, 215; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 73-77, 87, 122-124; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 102, 103, 161-164, 168, 169, 191, 192.

¹⁵¹ G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 109, 143; D. Ђ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 92, 236; D. Ђ. Dašić, *Diplomatija*, str. 138-143; Heinhard Steiger, "Peace treaties from Paris to Versailles", *Peace Treaties and International Law in European History: From the late Middle Ages to the World War One*, (ed. Randall Lesaffer), New York, 2004, pp. 76, 77; Stephen C. Neff, "Peace and prosperity: commercial aspects of peacemaking", *Peace Treaties and International Law in European History: From the late Middle Ages to the World War One*, p. 376.

дипломатија је много погоднија за упознавање становишта одређених актера и проналажење компромиса, стога се користи као потпора мултилатералној дипломатији.¹⁵² Будући да је мултилатерална дипломатија карактеристика развоја међународних односа након Другог светског рата, што излази из хронолошких граница ове дисретације, нећемо се даље задржавати на теоријским основама везаним за овај феномен.

¹⁵² G. R. Berridge, *Diplomacy*, pp. 27, 143-147, 149, 151-155; D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 94, 95, 100, 101; D. Đ. Dašić, *Diplomatija*, str. 143-148, 150-154.

3. ИНСТИТУЦИЈЕ И ЛИЧНОСТИ

Развој модерне дипломатије се датира у XV веку када су италијански градови државе почели да шаљу сталне дипломатске представнике у иностранство. Нови систем је створио принцип да само владари могу да шаљу и примају дипломате. Средином XVI века у европским земљама почиње да се прави разлика између специјалних и *ad hoc* емисара, и сталних дипломатских представника. Иако није одмах уведена јединствена номенклатура њихових титулација, *orator* и *ambassador* су почеле да потискују остале титуле током XVI века. До прекида ширења дипломатске мреже у Европи дошло је у другој половини XVI века услед јачања антагонизама, а потом и избијања сукоба између католика и протестаната. Модерни тип дипломатије је прихваћен на читавом континенту тек у XVII веку.¹⁵³ Током XVII и XVIII века, укинута су праксе слања више амбасадора у једну државу. Владари су почели да шаљу, поред амбасадора, и помоћно особље у стална дипломатска представништва.¹⁵⁴ У XVII веку постепено су прихватана три назива за највише дипломатске рангове: амбасадор (*Ambassadeurs*), опуномоћени министар (*Ministres Plénipotentiaire*) и изванредни посланик (*Envoyé Extraordinaire*); иако термини „изванредни” и „опуномоћени” више нису означавали да су они послати у специјалне мисије. Током XVIII века постало је опште прихваћено да је изванредни посланик и опуномоћени министар (*Envoyé Extraordinaire et Ministres Plénipotentiaire*) дипломатска титула за дипломате II ранга, испод амбасадорског, али који и даље имају право аудијенције код владара. Дипломате III ранга су имали титулу министра резидента (*Ministre résident*).

Постепено су увођени у праксу отправници послова и секретари амбасада или посланстава.¹⁵⁵ У почетку, секретаре су лично упошљавали амбасадори, као своје помоћнике. Они су остајали на служби у амбасади све до премештаја шефа

¹⁵³ Isabella Lazzarini, *Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350-1520*, Oxford, 2015, pp. 2, 3, 6, 7, 14, 15, 34, 36, 37, 41-43, 76, 77, 88, 89, 123, 124; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 2-8, 12, 42; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 87, 90, 91.

¹⁵⁴ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 46, 47.

¹⁵⁵ *Ibid*, pp. 83, 84.

мисије који их је упослио, а потом су отпуштани. Ова ситуација је отварала могућност секретарима да након завршетка своје службе продају заинтересованим странама све информације до којих су дошли током личне службе код амбасадора. Професионализација дипломатске службе је изменила првобитну праксу, и током XVIII века секретари престају да буду лични помоћници шефовима дипломатских мисија, и постају државни чиновници који остају на свом положају и након премештаја амбасадора. Нова пракса је имала две предности. Прва је била вишегодишње искуство секретара на раду у земљи домаћину, због чега су могли да упознају новопостављеног амбасадора са локалним приликама. Друга је била већи осећај личне одговорности према информацијама до којих су дошли током свог службовања.¹⁵⁶ Међутим, процес професионализације дипломатске службе није одмах имао утицаја на одабир највиших дипломатских чиновника. Амбасадори су и даље бирани према свом пореклу, односно из које аристократске куће потичу, а не на основу својих знања и способности.

Највећи напредак у професионализацији дипломатске службе, од краја XVII века до краја XVIII века, остварила је Русија под Петром I Великим и Катарином I Великом. Тада је основана Академија за дипломате и уведено перманентно образовање младих аристократа кроз путовања по европским земљама, где су упознавали језике, обичаје и народе. Остале европске државе су се задовољавале са слањем младих аристократа и припадника нижих друштвених сталежа у стране земље како би се упознали са локалним карактеристикама и проблемима. Изузетак је био Париз где је основана Политичка академија, али је она постојала свега девет година. Иако је и у другим европским земљама било предлога и сугестија за увођење образовања за дипломате, нису учињени никакви конкретни кораци у том правцу.¹⁵⁷

Недостатак образовања највиших дипломата стварао је проблем језичке баријере, који је посебно био видљив на Блиском Истоку. Коришћени су различити језици у саобраћању између европских држава, а у појединим земљама усмена и писана комуникација није вођена на истом језику. У време врхунца моћи Луја XIV, 1682. године, он почиње искључиво да користи француски језик за комуникацију са страним владарима и дипломатама. Убрзо је француски језик био

¹⁵⁶ *Ibid*, pp. 86, 87.

¹⁵⁷ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 88-93; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 92, 93, 96.

прихваћен на европским дворовима и аристократским круговима, преко којих улази у употребу као нови дипломатски језик Европе. Овај процес није био заснован на политичкој моћи Француске, већ на супериорности француске културе и монархистичког уређења које је било узор осталим владарима. Француски језик је средином XVIII века потиснуо латински језик на пољу дипломатије. Једино је на Блиском истоку италијански језик задржао функцију дипломатског језика до 1820. године.¹⁵⁸

Успостављање сталних дипломатских представништава није одмах променило и дотадашњу праксу у вођењу преговора. Владари су наставили да шаљу специјалне изасланике када су желели да постигну споразум са другим суверенима. Стога се на сталне дипломатске представнике гледало превасходно као на шпијуне, којима је основни задатак био да прикупљају информације о истакнутим политичким личностима и политичким плановима земље у којој су били на служби.¹⁵⁹ Током XVII и XVIII века, укинуте су функције циркуларних амбасадора, који су слати у више престоница да би истовремено преговарали са различитим суверенима. Постепено је напуштана и пракса слања талаца, као гаранта поштовања потписаних уговора.¹⁶⁰

Церемонијал је остао важан део дипломатије све до XVIII века, као наслеђе Средњег века. Његови корени су били у религиозним радњама које су биле пратећи део потписивања средњовековних правних уговора. Током XV-XVIII века, непоштовање церемонијалног првенства једне државе могло је да утиче на избијање рата или одлагање закључивања мира.¹⁶¹ У том периоду, преовладавао је папски церемонијал, према којем су право првенство имали представници римског папе и светог римског цара, а дипломате осталих суверена су били ранжирани према међународном статусу њихових суверена.¹⁶² Након завршетка Наполеонових ратова, прихваћен је француски церемонијал, према којем је право првенства дипломата одређивао према датуму предаје акредитивних писама. Овај

¹⁵⁸ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 91, 100-102; Peter Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, 2004, pp. 62-65, 70-72, 76, 82-88.

¹⁵⁹ I. Lazzarini, *Communication and Conflict*, pp. 31-33, 88, 89, 126, 127, 132-139; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 12, 13; A. Watson, *Diplomacy*, p. 91.

¹⁶⁰ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 46-48.

¹⁶¹ I. Lazzarini, *Communication and Conflict*, pp. 115, 151-164, 198, 199; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 15, 56, 64, 65; A. Watson, *Diplomacy*, p. 93, 96, 97.

¹⁶² M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, p. 17.

церемонијал је кодификован конвенцијом из 1818. године.¹⁶³ Неке католичке земље (Италија, Шпанија, Француска, Бразил и др) су и до данас оставиле церемонијални примат папском нунцију, јер је према установљеној пракси у тим државама он доајен (*Doyen* или *Dean*) дипломатског кора.¹⁶⁴

Са развојем модерне дипломатије, владајући кругови су почели да схватају и значај поседовања правовремене и тачне информације. Стога је дипломатска служба развијана у циљу што бржег и редовнијег обавештавања, али се развија и свест о значају монополисања вести. Утицање на брзину протока и истинитост информација постала је саставни део модерне дипломатије.¹⁶⁵ Постепеним успостављањем регуларне писмене комуникације између двора и дипломатских представника уведена је курирска служба. Међутим, линије комуникације су биле споре и често несигурне, што је отварало питање безбедности. Курири су се обично кретали прерушени у путујуће трговце или научнике; са писмима ушиваним у поставу одеће. Уведена је пракса да се инструкције и извештаји шаљу у два или више примерака, различитим рутама. У циљу спречавања непријатељске шпијунаже уведена је употреба шифре. Током XVIII века, успостављени су стални органи систематског шпијунирања поште (*Secret Office* у Лондону, *cabinet noir* у Паризу, *Geheime Kabinettskanzlei* у Бечу).¹⁶⁶

Поред безбедности писмене комуникације, успостављање сталних дипломатских представништава је отворило питања личног и имовинског имунитета, и слободе вероисповести дипломата у односу према органима земље домаћина. Иако је постојала тенденција јачања њиховог имунитета, и поред различитих тумачења; њихова безбедност на путу између две престонице је била актуелан проблем све до краја XVI века.¹⁶⁷ Током XVII и XVIII века, дипломате су добиле имунитет од грађанских парница и кривичних закона; али су почеле и

¹⁶³ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, p. 67; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 99, 100.

¹⁶⁴ D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 89.

¹⁶⁵ Први италијански владар који је схватао значај поседовања монопола над информацијама био је милански војвода Франческо I Сфорца (Francesco I Sforza), који је примењивао у државним пословима искуства која је стекао док је био кондотијере (condottiere). У питању дипломатске службе он се ослањао на познавање значаја добро организоване обавештајне службе за успешно командовање у војним операцијама (I. Lazzarini, *Communication and Conflict*, pp. 71-73).

¹⁶⁶ I. Lazzarini, *Communication and Conflict*, pp. 73-75; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 21, 22, 36, 44; A. Watson, *Diplomacy*, p. 91; John C. Rule, "Colbert de Torey, an Emergent Bureaucracy, and the Formulation of French Foreign Policy, 1698-1715", *Louis XIV and Europe*, (ed. Ragnhild Hatton), London-Basingstoke, 1976, pp. 269, 271, 272, 275, 276.

¹⁶⁷ I. Lazzarini, *Communication and Conflict*, pp. 33, 78, 79; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 24-26, 39, 40; A. Watson, *Diplomacy*, p. 91.

да злоупотребљавају своје привилегије. Углавном су увозили робу без плаћања царина и препродавали је локалним трговцима; скривали су у згради амбасаде криминалце и бегунце од закона.¹⁶⁸

У прва три века модерне дипломатије, владари се нису превише занимали за националност дипломата које су упошљавали у своју службу, јер су сви потицали из ексклузивног миљеа – аристократије. Они су поседовали педигре, знања и етикецију понашања који су сматрани неопходним за тадашње „часне“ послове. Њихово плаћање је било произвољно и без успостављеног система. Плате су најчешће биле недовољне и исплаћиване су са великим закашњењима. Стога није било неуобичајено да амбасадори добијају смештај и плату од владара на чијем двору су служили. Многи амбасадори су обезбеђивали своју материјалну егзистенцију тек на крају своје мисије, када су добијали опроштајни веома издашне поклоне од владара на чијем двору су служили.¹⁶⁹ Луј XIV је увео праксу запошљавања аристократа који су били презадужени у дворској и државној служби, јер су они постајали зависни од краљевих плата и пензија и тиме све више зависни од круне.¹⁷⁰ У XVII веку плате дипломата су још увек биле нерегуларне и недовољне, посебно у сиромашним државама. Током XVIII века ситуација је побољшана у многим европским државама, утврђени су платни разреди на основу дипломатског ранга и плате су регуларније исплаћиване. Међутим, финансијска потпора је и даље била недовољна у поређењу са трошковима који су настајали због стила живота који се од њих очекивао. Овај проблем је посебно био уочљив у престоницама у којима се очекивало да стране дипломате воде раскошан јавни живот, организују скупе забаве, а у државама оријенталне културе да дају скупоцене поклоне у знак пажње према домаћинима. Стога су врло лако могли да направе велике дугове због недовољних и закаснелих примања; и поједине аристократе су одбијале постављења управо на основу искустава чланова својих породица који су били у дипломатској служби.¹⁷¹ Са

¹⁶⁸ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 53-56; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 88, 91.

¹⁶⁹ I. Lazzarini, *Communication and Conflict*, pp. 123-126, 128-132; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 33, 35, 36; Jean-Marie Apostolidès, *Le Roi-Machine. Spectacle et politique au temps de Louis XIV*, Paris, 1981, pp. 20-22.

¹⁷⁰ Hubert Méthivier, *Le siècle de Louis XIV*, Paris, 1994,¹² p. 33, 34.

¹⁷¹ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 84, 85; Victor-L. Tapié, „Louis XIV’s Methods in Foreign Policy“, *Louis XIV and Europe*, (ed. Ragnhild Hatton), London-Basingstoke, 1976, pp. 4, 6; J.

друге стране, поједине дипломате су биле финансијски подржане од стране поморско-трговачких компанија које су имале разгранате послове у држави њихове акредитације.¹⁷² Напоредо са постепеним увођењем државних плата за дипломате, укидана је пракса да владари плаћају стране дипломатске представнике акредитоване на њиховом двору. Ипак, настављено је давање поклона одлазећим амбасадорима који су били мање вредности него у ранијем периоду.¹⁷³ Аристократе су добијање дипломатског положаја, уместо пријема у дворску службу, доживљавале као „часни егзил“ и непрофитабилан посао. Неке престонице су сматране непожељним услед спорих комуникација, географске удаљености и питања безбедности; и аристократе су одбијале такве положаје.¹⁷⁴

Организовање засебних канцеларија за дефинисање и вођење спољне политике, је постало распрострањено у европским државама тек у XVIII веку; иако је прву основао кардинал Ришеље 1626. године. Овај део државног апарата се развијао знатно спорије од дипломатске службе којом је требало да управља. Иако је прва оформљена у Француској, Луј XIV је сматрао да само краљ може да одлучи шта је најцелисходније да учини за сопствену „славу и интересе“ и задржао је искључиву контролу над спољном политиком. Почетком XVII века, канцеларије за спољну политику нису имале систематизован рад; а на њиховом челу се углавном налазио чиновник нижег друштвеног порекла, док су дипломате биле аристократе високог ранга. Стога су канцеларије само извршавале налоге који су стизали са двора, и нису имале никакав утицај на креирање спољне политике. Канцеларије су имале организацију према географском принципу; а у Француској почињу да се формирају и секције за поједина неполитичка питања у току XVIII века.¹⁷⁵

Први рад на систематском класификовању и сређивању архиве канцеларија је уведен на Политичкој школи у Паризу, 1712–1721. године, где су се младе

C. Rule, “Colbert de Torey, an Emergent Bureaucracy, and the Formulation of French Foreign Policy, 1698-1715”, pp. 272, 273.

¹⁷² Talbot Michael, “Gifts of Time: Watches and Clocks in Ottoman-British Diplomacy, 1693–1803”, *Jahrbuch für Europäische Geschichte / European History Yearbook*, Band 17 (December 2016), pp. 55-60.

¹⁷³ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 47, 49, 51.

¹⁷⁴ *Ibid*, pp. 53, 80, 81.

¹⁷⁵ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 41, 73-80; D. Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, str. 10; A. Watson, *Diplomacy*, p. 97; V.-L. Tapié, „Louis XIV’s Methods in Foreign Policy“, pp. 3-5; J. C. Rule, “Colbert de Torey, an Emergent Bureaucracy, and the Formulation of French Foreign Policy, 1698-1715”, pp. 262-283.

дипломате школовале проучавајући стара дипломатска документа.¹⁷⁶ Током XVIII века почиње објављивање првих збирки дипломатских докумената. Међутим, оне нису биле намењене јавности, већ су коришћене за упознавање државника са појединим важним питањима.¹⁷⁷ Прве серије докумената које су објављиване за пропаганду у широј јавности биле су намењене оправдању ратова које су државе водиле.¹⁷⁸

Француска револуција која имала велики утицај на друштвене промене у Европи XIX века, оставила је свој траг и у европској дипломатији. Француски систем *nouvelle diplomatie* чији је основни циљ био да раскрсти са *Ancien Régime*, унео је знатне измене у дотадашњој пракси. Дипломатија је током 1789–1919. године доживела радикалније промене него у току XV – XVIII века.¹⁷⁹

Европске државе су наставиле са ранијом праксом, установљеном током XVIII века, да се ранг амбасадора не додељује олако већ само због традиције или експедитивности поверене службе. Инфлација дипломатских рангова је уследила тек након Првог светског рата, а посебно након Другог светског рата.¹⁸⁰ У потпуности је укинута пракса давања поклона дипломатама који су напуштали дугогодишњи положај или успешно окончали неку специјалну мисију. Приређивање раскошних пријема више није сматрано најзначајнијим послом којем дипломате морају да се посвете.¹⁸¹ Церемонијал и право првенства су изгубили дотадашњи значај за престиж владара и држава.¹⁸² Традиционални облици дипломатије су се губили, и услед одвајање службе од монарха и двора, и њеног подређивања министарству као централног државног органа задуженог за вођење дипломатских активности.¹⁸³

¹⁷⁶ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 92, 93; V.-L. Tapié, „Louis XIV’s Methods in Foreign Policy“, pp. 4, 5; J. C. Rule, “Colbert de Torey, an Emergent Bureaucracy, and the Formulation of French Foreign Policy, 1698-1715”, pp. 266, 269, 270.

¹⁷⁷ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 95, 96; J. C. Rule, “Colbert de Torey, an Emergent Bureaucracy, and the Formulation of French Foreign Policy, 1698-1715”, pp. 266, 267.

¹⁷⁸ J. C. Rule, “Colbert de Torey, an Emergent Bureaucracy, and the Formulation of French Foreign Policy, 1698-1715”, p. 267.

¹⁷⁹ H. Leira, “A Conceptual History of Diplomacy”, p. 33; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, p. 103.

¹⁸⁰ Kishana S. Rana, “Embassies, Permanent Missions and Special Missions”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), p. 150; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, p. 105.

¹⁸¹ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, p. 126.

¹⁸² *Ibid*, p. 103.

¹⁸³ *Ibid*, p. 118.

Француска *nouvelle diplomatie* је делимично утицала на професионализацију службе. Највиши дипломатски положаји су и даље остали резервисани за аристократе и припаднике елитиних друштвених слојева. Породичне везе су имале велики утицај на пријем и напредовање у дипломатској служби; добијајући повремено облик отвореног непотизма. И даље се сматрало да су најзначајније особине једног дипломате самопоуздање и *savoir-faire*, које су аристократе добијале својим васпитањем. Такође, било је распрострањено мишљење да аристократе у дипломатској служби пружају изгледу амбасада посебан *éclat*. Осигурани високи друштвени статус је омогућавао аристократама да одржавају свој космополитенски изглед, задржавши свој ексклузивни положај у друштвеном поретку који је превазилазио националне границе. Међусобно су се препознавали по сличном изгледу, понашању и образовању, стога су себе сматрали члановима међународног елитног друштва за које је национални осећај био ништа више до *un vulgaire préjugé plébéen*. Иако ова појава није била нова код аристократа, она је била знатно уочљивија у доба развоја национализма у Европи. Њихови ставови су били изражавани и кроз тежње дипломата да се ожене страним држављанкама које су у свом миразу доносиле велике материјалне добити.¹⁸⁴

Међутим, француски модел *nouvelle diplomatie* је утицала да од средине XIX века, европске државе настоје да дипломатију ставе под контролу централних државних органа и спроведу професионализацију службе. Основна тежња је била да се уведе одабир и стручно усавршавање персонала. Стога су уведени пријемни испити за нове чиновнике, који више нису морали да потичу из угледних породица. Напредовање у нижим и средњим ранговима зависило је од дужине радног стажа, чиме је искорењен некадашњи непотизма у тим чиновничким категоријама. Уведене су биле редовне плате за све запослене, чиме је обезбеђено да појединци из сиромашнијих друштвених породица могу да живе од свог рада и читав свој радни век буду на располагању дипломатској служби.¹⁸⁵ Међутим, пријемни испити нису служили само за одабир најбољих кандидата, већ су били и покриће за пријем оних са најбољом протекцијом. Живот у иностранству је и

¹⁸⁴ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 119-121, 125; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 100, 101, 103; H. Morgenthau, *Politics among Nations*, pp. 184, 187, 188, 190-193.

¹⁸⁵ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 113, 114; K. Weisbrode, *Old Diplomacy Revisited*, p. 22.

даље изискивао велика материјална средства, стога су највиши положаји и даље били загарантовани припадницима елитних друштвених слојева, чак и у оквиру француске дипломатске службе.¹⁸⁶ Покушаји да се уведе систематско образовање за младе чиновнике и даље су били само краткорични покушаји без озбиљнијег утицаја на рад дипломатије.¹⁸⁷ У погледу контроле централних државних органа над дипломатском службом, велики утицај је имала промена традиционалне улоге шефова дипломатских мисија услед чешћих сусрета шефова држава. Технолошки развој који је убрзавао комуникацију између престоница, а посебно увођење електронских и радио телеграфа, олакшао је контролу министра над целокупном дипломатском службом.¹⁸⁸

Министарства иностраних послова су се постепено организационо развијала. Дипломате су и даље претежно били ангажовани за политичке послове, док су економски послови били превасходно поверени конзуларној служби. Ова праска је измењена у Европи од 1880-их година; док су односи са ваневропским државама и даље претежно били засновани на економским пословима који су били поверени конзулатима.¹⁸⁹ Услед развоја међународних односа на глобалном нивоу и делимичног преусмеравања економских послова са конзуларне на дипломатску службу, повећавао се број чиновника у министарствима европских сила.¹⁹⁰ Унутрашње организације министарстава су биле доста сличне, али је било и многобројних варијација. Чиновници бирани из виших друштвених кругова радили су у одељењима и одсецима задуженим за политичке односе, док су чиновници из нижих друштвених кругова радили у конзуларним и економским одељењима. Архиве и библиотеке министарстава су постале сређеније, јер су дипломате почеле детаљније да проучавају спољнополитичка питања. У министарствима се уводе нове организационе јединице за администрацију и финансије; и формирају организационе јединице или ангажују саветници за међународно право.¹⁹¹

¹⁸⁶ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 123-127.

¹⁸⁷ *Ibid*, p. 127.

¹⁸⁸ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 118, 119; A. Watson, *Diplomacy*, p. 103; G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 192.

¹⁸⁹ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. pp. 105-107.

¹⁹⁰ *Ibid*, pp. 110, 111.

¹⁹¹ *Ibid*, pp. 112-114.

Ширење делокруга рада министарстава, утицала је и на унутрашњу организацију посла. Министри су препуштали чиновницима средњег ранга да преузму део одговорности око спољне политике; а службеници и дактилографи су преузимали административне послове. Заоштравање међународних тензија, током 1890–1914. године, утицало је на министре да промене традиционалне погледе који су се ослањали на прошлост и да постану стварни креатори спољних политика својих држава.¹⁹² У појединим министарствима формиран је и лични персонал министра, задужен за његову кореспонденцију и интервјуе. Својим утицајем у оквиру министарства, посебно су се истицали француски *cabinet du ministre* и италијански *gabinetto particolare*.¹⁹³ Почетком XX века, једино се Италија истицала са великом, али неефикасном администрацијом министарства.¹⁹⁴

Поред промена у организацији министарстава, улоге министара и чиновника у креирању и вођењу спољне политике, развој међународних политичких, војних и економских односа током XIX и почетком XX века, утицали су и на промене структуре дипломатских представништава. Уведене су новине на три поља рада.

Наполеонови ратови, увођење општих војних обавеза и развој милитаризма у Европи, поставили су нове захтеве пред дипломате у њиховом раду, на које они нису могли адекватно да одговоре. Потреба да влада буде упозната са развојем војног наоружања, брзином мобилизације, стручном проценом о опасности од избијања рата, и све већи значај баланса копнене и поморске силе у међународним односима, утицали су на увођење две нове функције у дипломатским представништвима, војног и поморског аташеа. Иако је слање војних лица у дипломатске мисије, први пут примењено у XVIII веку, Француска је била прва европска држава која је у оквиру Ке д'Орсеа организовала војни одсек 1805. године. Од 1850. године, постало је уобичајено да се при дипломатским представништвима постављају војни и поморски аташеи. Од почетка XX века уведена је функција ваздухопловног војног аташеа. У милитаристичким државама, попут Другог немачког рајха, Другог француског царства, Хабзбуршке

¹⁹² *Ibid*, pp. 118.

¹⁹³ *Ibid*, p. 113.

¹⁹⁴ *Ibid*, pp. 117, 118.

монархије и Руске империје, официри су имали могућност напретка до највиших положаја у дипломатској служби.¹⁹⁵

Већ је напоменуто да је развој међународних економских односа утицао на промену дипломатије у XIX веку. Међутим, дипломате су и даље биле традиционално незаинтересоване за економију; а дипломатска и конзуларна службе раздвојене у оквиру државне администрације. Стога су министарства тежила да сопственим ангажманом надоместе недостатке постојећих служби. Почело је систематско прикупљање и публикување података о спољној трговини и страним тржиштима; али је уведена и нова функција при дипломатским представништвима – трговински аташеи. Дипломате су спознале значај трговине у међународним односима током Првог светског рата, када је био уочљив утицај поморске блокаде на потенцијал великих сила да воде дуготрајни рат великог интензитета.¹⁹⁶

Описмењавање и образовање ширих слојева становништва је стварао већи аудиторијум заинтересован за политичке прилике у земљи и иностранству. Средњи слојеви друштва су били више заинтересовани за поштовање принципа, питања шта је исправно а шта није, него за прагматизам којим се руководила аристократска дипломатија.¹⁹⁷ Стога су европске владе увиделе да морају да промене свој однос према штампи која је имала све већи утицај на унутрашњи и међународни политички живот. Постојале су две тенденције: праћење писања штампе како би се сазнао став домаћег и страног мњења по одређеним међународним питањима; и контрола и утицање на писање штампе. Министарства иностраних послова су почела да формирају сопствене пресбирое, како би одговорила на оба задатка.¹⁹⁸ Будући да је ово био почетак пропагандног рада у ширим друштвеним слојевима преко масовних медија, постојало је више недостатака у њиховом раду. Основни проблем је био у самом приступу. Наиме, министарства су у пресбириоима упошљавали своје чиновнике, а не искусне

¹⁹⁵ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 122, 123, 128-131; Далибор Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији, 1918–1941.“, *Војноисторијски гласник*, Бр. 2 (2012), стр. 21; Mr Milan Zečević, *Vojna diplomatija*, Beograd, 1990, str. 30-45, 61, 63.

¹⁹⁶ Ana Mar Fernández Pasarín, “Consulates and Consular Diplomacy”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), pp. 162, 163; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 131-134; Harold Nicolson, *Diplomacy*, London, 1942,³ pp. 163-166.

¹⁹⁷ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, p. 100.

¹⁹⁸ *Ibid*, pp. 136-138.

новинаре, и они нису умели на прави начин да прилагоде свој рад манипулацији штампе. Стога се овај посао углавном сводио на поткупљивање појединих редакција или новинара. Временом је уочено да оркестрирано давање интервјуа званичника и контрола протока званичних информација имају већи утицај на страну јавно мњење од подмићивања новина. Многи европски државници су сматрали да штампа и јавност имају велики значај за вођење спољне политике и дипломатске акције, стога су улагали велике напоре да би утицали на формирање јавног мњења. Међутим, остаје отворено питање колико је међународна јавност заиста утицала на међудржавне односе, с обзиром да су све владе игнорисале мишљење јавности у питањима од највећег националног значаја.¹⁹⁹ Избијање Првог светског рата је дало нови импулс раду влада на формирању страних јавних мњења, посебно оних у неутралним државама јер је сматрано да она имају велики значај за коначни исход сукоба. Стога су владе прошириле постојећа и формирала нова тела за пропаганду и контролу информација. Током међуратног периода поново је покренуто питање да ли аташеи за штампу и чиновници који раде у Пресбироу Министарства иностраних дела треба да буду професионални новинари или дипломатско-конзуларни чиновници.²⁰⁰

За разлику од штампе, чији утицај су европске владе схватиле током XIX века, културна пропаганда је и даље остала изван оквира њиховог озбиљнијег интересовања. Основни проблем је био у чињеници да културна акција постепено даје резултате; а изискује систематски рад и улагања. Међу европским државама, током 1880-их и 1890-их година, Француска је уложила највише напора на културном пољу тежећи да на тај начин обнови међународни углед који је био пољуљан услед претпљеног пораза у рату са Прусском, и поновног укидања царства и успостављања републике. Стога је Трећа француска република користила у културној пропаганди постојеће римокатоличке организације, иако је у самом друштву постојао дубок јаз између републиканаца и цркве. Такође, Француска је користила и некатоличке и нерелигиозне институције у иностранству (*Alliance française, Mission laïque française, Alliance israélite universelle*). Француска културна акција је превасходно била усмерена ка Блиском

¹⁹⁹ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 138-140; H. Nicolson, *Diplomacy*, pp. 167, 168.

²⁰⁰ Prof. Dr Đorđe N. Lopičić, *Studije i ogledi iz međunarodnog prava, međunarodnih odnosa i diplomatije*, Beograd, 2016, str. 201, 202; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 140, 141; H. Nicolson, *Diplomacy*, pp. 168, 169.

Истоку и Кини.²⁰¹ Италија је такође увидела потенцијал културне пропаганде за посредно и постепено остваривање државних интереса у Трентину, на Јадранском мору и у Африци. Кључна институција за ширење италијанског језика и културе постала је *Società nazionale Dante Alighieri*, основана 1889. године; иако су Италијани почели да отварају своје школе у балканским градовима од средине 1860-их година.²⁰² У Османској империји француске и руске дипломате су подржавале владине мере против америчких протестантских просветних институција у циљу сузбијања конкуренције сопственом културном утицају.²⁰³

Развој телеграфа омогућио лакшу и бржу комуникацију између централе и представништава у иностранству, ипак писмена кореспонденција је и даље имала важну улогу у вођењу дипломатских активности. Стога су шпијунске службе наставиле да се развијају у већим европским земљама, превасходно усмерене ка надгледању поштанске службе преко које су слати важни и опширни, извештаји и инструкције. Једини изузетак је била Велика Британија, јер је у току 1840-их година био затворен *Secret Office* након инцидента који је избио са италијанским емигрантом Ђузепеом Мацинијем (Giuseppe Mazzini). Британска курирска служба је постала позната широм Европе као једина у којој није спровођена цензура поште. Стога су исту користила браћа Жил Камбон (Jules Cambon) и Пол Камбон (Paul Cambon), француски амбасадори у Лондону и Берлину, за своју приватну преписку, желећи да избегну употребу француске курирске службе и међународне поштанске службе.²⁰⁴

Иако је Француска револуција допринела радикалним променама у Европи, пруживши могућност ширим друштвеним слојевима да активно суделују у политичком животу држава, имала је мањи домет у стварању утицаја међународне јавности на међународни политичког живота. Током XIX века постојали су притисци на шефове држава и владе да парламент преузме већу контролу и учешће у вођењу спољне политике. Међутим, није било лако променити вишевековну традицију. Министри у владама углавном нису били упућени у

²⁰¹ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 136-138.

²⁰² Stefano Santoro, *L'Italia e l'Europa Orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943*, Milano, 2005, p. 52-54.

²⁰³ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary influence on American Policy, 1810-1927*, Minneapolis, 1971, pp. 40, 41.

²⁰⁴ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 115, 116.

спољну политику; а јавна мњења су била заинтересованија за актуелне међународне проблеме него за спољну политику сопствене државе.²⁰⁵

Први светски рат је својом жестином и континуитетом нанео неслућене ударе на постојеће друштвене норме и државне политике. Током рата су тражени начини да се оконча сукоб, изнађу узроци, и формиране идеје о будућем функционисању људске заједнице. Планови о новој заједници народа су истовремено развијани и у друштвима зараћених страна и у неутралним државама. На тај начин се формирала атмосфера за промену постојећих пракси у међународној политици. Односно, јачале су струје које су желеле да спољне политике држава изађу из оквира разматрања и одлука уских елитних кругова, и постану предмет интересовања и ангажамана ширих друштвених слојева. У овим друштвеним круговима је сматрано да би строжије подређивање дипломатије међународном праву био довољан гарант спречавања избијања нових ратова.²⁰⁶

На Мировној конференцији у Паризу, 1919–1920. године, дипломатска пракса тајних потписивања уговора, чија садржина је била позната једном ексклузивном кругу људи, је оглашена као један од кључних чинилаца који су довели до избијања Првог светског рата и непредвиђених обрта приликом уласка појединих држава у овај, до тада невиђени конфликт. Стога је формирана идеја о јавној дипломатији, која је требало да се подреди домаћој и међународној јавности. Тај циљ је требало да се оствари преко јавности међународних аката. Свака држава би преузела обавезу да сваки међународни акт који потпише поднесе на одобрење међународној организацији (Друштву народа); и тиме омогућило јавности да оцењује и утиче на вођење спољних политика држава. Истовремено, нова међународна организација је замишљана као скупштина народа, која би заменила дотадашње конференције великих сила. Ово је био амерички модел *New Diplomacy*.²⁰⁷

²⁰⁵ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 142-147; H. Nicolson, *Diplomacy*, pp. 10-12.

²⁰⁶ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 146, 147; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 107; Др Иван Суботић, *Савремена дипломатија (La diplomatie contemporaine)*, Београд, s. a. [1937], стр. 9, 10.

²⁰⁷ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 146, 147; A. Watson, *Diplomacy*, pp. 107, 108; K. Weisbrode, *Old Diplomacy Revisited*, p. 21; David Armstrong, *The Rise of International Organisation: A Short History*, Basingstoke – London, 1990³, pp. 1, 2; David Kennedy, "The move to institutions", *Cardozo Law Review*, Volume 8, Number 5, (April 1987), pp. 853-856; H. Nicolson, *Diplomacy*, pp. 84-89, 155, 156; Павле Каровић, *Дипломација*, Београд, 1937, стр. 179, 180; C. Howard-Ellis, *The Origin, Structure and Working of the League of Nations*, pp. 23-64.

Међутим, европски систем дипломатије се доказао довољно стабилним да би издржао изазов „нове“ дипломатије. Мировна конференција у Паризу, 1919–1920. године, је заседала под јаким утицајем емоција јавног мњења и прокламоване *New Diplomacy*. Ипак, Вудро Вилсон, Жорж Клемансо и Дејвид Лојд-Џорџ су радили у условима веће ексклузивности, степена тајности и личне контроле него њихови претходници на мировним конференцијама 1648, 1713. и 1814–1815. године.²⁰⁸ Према једном тумачењу, управо су начин функционисања и доношења одлука на Мировној конференцији омогућили да „стара“ дипломатија настави са дотадашњом праксом и у међуратном периоду.²⁰⁹ Према другом, потписивањем Локарно пакта 1925. године, досегнут је врхунац „нове“ дипломатије, али је укореењени традиционализам европских државника утицао да се убрзо врате опробаним средствима „старе“ дипломатије одбацивши „идеалистичке“ поставке америчког модела који није могао да испуни сопствене циљеве.²¹⁰ Са поновним заоштравањем међународних односа у другој половини тридесетих година, јавља се тумачење да је тајна дипломатија имала и одређене предности, јер је за решавање деликатних питања битно да одређене активности буду познате уском кругу људи, како реакција јавности не би ометала реализацију плана и пре почетка спровођења.²¹¹

Највећи домет „нове“ дипломатије било је формирање Друштва народа (*La Société des Nations*) / Лиге народа (*The League of Nations*). Формирање нове међународне организације је омогућило вођење сталне мултилатералне дипломатије која је требало да замени европску политику моћи (*Power Politics*). Увођење јавности у рад Скупштине, Савета, Генералног секретаријата и осталих тела Друштва народа био је један од метода помоћу којег је покушано да се превазиђе традиционално вођење кабинетске дипломатије. Од самих дипломата се очекивало да почну да раде као политичари који препуштају бирачима оцену свог рада, са том разликом што је у овом случају било предвиђено да снесу одговорност пред међународним јавним мњењем.²¹²

²⁰⁸ H. Nicolson, *Diplomacy*, pp. 83, 84; M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, pp. 146, 147.

²⁰⁹ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, p. 148.

²¹⁰ K. Weisbrode, *Old Diplomacy Revisited*, p. 24.

²¹¹ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 181, 182.

²¹² G. R. Berridge, *Diplomacy*, p. 145; A. Wolfers, *Discord and Collaboration*, p. 234; D. Armstrong, *The Rise of International Organisation*, pp. 44, 45, 47; H. Nicolson, *Diplomacy*, pp. 156, 157, 173, 174; C. Howard-Ellis, *The Origin, Structure and Working of the League of Nations*, pp. 136, 137, 453, 454.

Друштво народа је од самог почетка представљало негацију идеја из којих је проистекло, јер није формирано као јавна скупштина свих народа већ је било компромис великих сила на Мировној конференцији у Паризу. Уместо да је представљало јавни форум народа који желе да очувају међународни мир, заправо је било попрште за политику моћи у надметању великих сила. Убрзо је успостављена јасна разлика између улоге великих сила и осталих држава чланица Друштва народа. Савет, у којем су велике силе имале одлучујућу реч, добио је преимућство над Скупштином, где су све државе имале једнако право гласа; иако у почетним идејама и документима о организацији и раду Лиге није постојала хијерархијска разлика између ова два тела. Формирањем међународне организације у Женеви није обезбеђена ни јавност дипломатије. Уместо тајне дипломатије, владарских и владиних кабинета, коришћена је неформална дипломатија, заступљена у кулоарима Лиге народа.²¹³

Поред Друштва народа, увођење међународне арбитраже као основног механизма за решавање спорова између држава, био је додатни инструмент очувања мира. Ангажовање судова као релевантних чинилаца у односима између држава, проситицало је из уверења да би подређивање дипломатије међународном праву био један од гараната спречавања нових ратова.²¹⁴ Установљавањем Друштва народа и међународних арбитража, створена је двострука природа дипломатије. Њена примарна улога је и даље била да представља један од органа државне политике, али је уведена и секундарна јер је постала саставни део међународне заједнице. Основни циљ је био да се чвршћим везивањем и подређивањем држава међународној заједници, владе приморају да напусте егоистички принцип *raison d'Etat* и потчине индивидуалне интересе колективним.²¹⁵ Овај циљ је био само делимично остварен, јер је дипломатија

²¹³ M. S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, p. 288; D. Armstrong, *The Rise of International Organisation*, pp. 45-47; Jean Siotis, "The Institutions of the League of Nations", *The League of Nations in retrospect: proceedings of the symposium*, Berlin – New York, 1983, pp. 23, 24; James Barros, "The role of Sir Eric Drumond", *The League of Nations in retrospect: proceedings of the symposium*, Berlin – New York, 1983, pp. 35, 36; C. Howard-Ellis, *The Origin, Structure and Working of the League of Nations*, pp. 455-460.

²¹⁴ Др И. Субботић, *Савремена дипломатија*, стр. 10, 11.

²¹⁵ Др. И. Субботић, *Савремена дипломатија*, стр. 11.

била подређена међународном праву исто онолико колико и њихове земље, али су међународни односи и даље почивали на релацијама између суверених држава.²¹⁶

Југословенска дипломатија која је развијана у међуратном периоду, директно се надовезала на постојећу српску дипломатију која је постојала до окончања Првог светског рата.

Прво српско министарство иностраних дела је формирано у доба Првог српског устанка у оквиру Правителствујућег совјета, 1805. године. Међутим, попечатељ (министар) иностраних дела није одмах изабран. За првог попечатеља изабран је Миленко Стојковић 11. јануара 1811. године, али он није прихватио овај положај. Стога је први попечатељ иностраних дела фактички био Миљко Радоњић, који је постављен 4. фебруара 1811. године.²¹⁷ И поред избора првог човека спољнополитичке службе, главну реч у односима са страним државама имао је вожд Ђорђе Петровић – Карађорђе. Улога попечатеља иностраних дела била је сведена на контакт са страним лицима која су долазила на територију устаничке Србије.²¹⁸ Прва канцеларија за спољне послове која је била задужена за дипломатију, формирана је у оквиру Кнежеве канцеларије, између 1821. и 1826. године. На њеном челу је стајао Димитрије Давидовић, који је практично преузео посао првог дипломате. Он је постављен за попечатеља иностраних дела у току 1834. године. Кнез Милош Обреновић је суверено водио српску спољну политику.²¹⁹

Сретењским указом из 1835. године, био је правно дефинисан делокруг рада попечатеља Књажевског дома и иностраних дјела. Њему је било додељено да руководи српском службом дипломатских и конзуларних агената у иностранству, био је задужен за комуникацију са страним агентима у Србији, води преписку са страним владарима и потписује уговоре. Међутим, Попечатељство иностраних дела је било физички од осталих министарстава и било је смештено заједно са

²¹⁶ Др. И. Суботић, *Савремена дипломатија*, стр. 12.

²¹⁷ Радош Љушић, „Од Правителствујућег совјета до Министарског савета“, у: *Владе Србије 1805–2005*, (аутори прилога Радош Љушић и др), Београд, 2005, стр. 21, 22, 67, 69; Bogdan Lj. Popović, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Београд, 2005, стр. 11, 12, 20-22; Мирослав Перишић, „Оснивање Министарства спољних послова Србије 1811. године“, *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић), Београд, 2013, стр. 61, 64.

²¹⁸ В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*,, стр. 23, 24, 27, 28.

²¹⁹ *Isto*, стр. 39, 40, 45-48, 53.

Кнежевом канцеларијом, док су исти чиновници службовали у обе државне институције.²²⁰

Турским уставом из 1838. године, руководиоца иностраних дела је био сведен на ниво кнежевог саветника, који није био члан Совјета нити му подносио годишње извештаје о раду свог ресора. Секретар за инострана дела није био члан трочлане владе; Указом о устројству Кнежеве канцеларије из 1839. године шеф Кнежеве Канцеларије је одређен за попечатеља иностраних дела. Међутим, указом од 1838. године, његове надлежности су биле знатно ограничене у односу на делокруг рада дефинисан указом из 1835. године. Попечатељ иностраних дела је добио у задужење послове, на територији Србије и у пограничним регионима, који су произишавали из уговорних односа Порте са страним државама.²²¹ Иако је за попечатеља постављен Аврам Петронијевић, и потом постављено и других девет особа, у доба Уставобранитеља спољном политиком је суштински руководио Илија Гарашанин, као попечатељ унутрашњих дела, а потом као председник владе.²²²

Преношењем престонице из Крагујевца у Београд, извршено је и пресељење Кнежеве канцеларије. Указом из 1850. године, уведена је и нова организација, поделом Канцеларије на три одељења: административно, правосудно и инострано. На челу сваког одељења био је један начелник, чија је основна дужност била да прематописују акта из своје надлежности. Први начелник Иностраног одељења био је професор права беографског Лицеја Димитрије Матић, а први секретар Љубомир Петронијевић, син Аврама Петронијевића.²²³ Формирање Министарства иностраних дела је проистекло издвајањем Иностраног одељења у процесу постепеног гашења Кнежеве канцеларије, у време друге владе Милоша и Михаила Обреновића, 1858–1860. године.²²⁴

²²⁰ Р. Љушић, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, стр. 27, 29; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, стр. 55; Чедомир Попов, „Међународни положај, спољна политика и дипломатија Србије 1804–1878“, *Два века модерне српске дипломатије*, стр. 38.

²²¹ Р. Љушић, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, стр. 31, 32; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, стр. 61-63.

²²² В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, стр. 91, 96, 107.

²²³ *Isto*, стр. 94, 95.

²²⁴ Р. Љушић, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, стр. 37; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, стр. 100, 102.

Законом о Државном савету, из 1861. године, смањене су његов дотадашњи уплив у државне послове. Кнез је закључивао међународне уговоре, а Државни савет само извештавао о истим. Законом о устројенију централне државне управе Кнежевине Србије, из 1862. године, уместо попечатељства оформљено је Министарство иностраних дела (МИД). Министри више нису имали никакве везе са Државним совјетом, већ су били директно подређени кнезу. Сви министри су били дужни да надгледају послове и рад чиновника из свог делокруга; предлажу законе и уредбе; надгледају спровођење донетих правних аката; припремају буџете за своја министарства. Посебне дужности министра иностраних дела су биле: да руководи односима Србије са страним властима и страним дипломатским представницима; да преговара о конвенцијама и надгледа спровођење већ постојећих конвенција; да штити права Кнежевине и њених поданика у иностранству. Законом о устројству државне управе био је дефинисан и делокруг рада начелника министарства. Они су били задужени за отправљање текућих послова, контролу рада и дисциплине чиновника, и могли су да износе своје предлоге и мишљење министру.²²⁵ Периоду друге владавине Михаила Обреновића, спољном политиком су руководили кнез и Илија Гарашанин, који је добио положај министра иностраних дела.²²⁶ МИД је заједно са Министарством унутрашњих дела (МУД) премештен у зграду коју је кнез Милош сазидао за престолонаследника, и ту је остао све до балканских ратова.²²⁷

Први закон о чиновницима Министарства иностраних дела донет је 1868. године. Новом систематизацијом радних места, поред министра и начелника, у министарству су радили секретари I и II класе и писари I, II и III класе, као и помоћно особље. Заједно са министром, било је 15 службеника. Поред министра и начелника МИД-а, својим делокругом рада су се истицали секретар за турски језик и секретар за страну кореспонденцију.²²⁸ У време кнеза Михаила, који је добио европски наобразу, схваћен је и значај постојања церемонијала којим се придаван свечани карактер одређеним државним активностима.²²⁹ Након убиства

²²⁵ Р. Љушић, „Од Правитељствујушћег совјета до Министарског савета“, стр. 38-40; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, стр. 103-106.

²²⁶ *Isto*, стр. 107, 108.

²²⁷ Р. Љушић, „Од Правитељствујушћег совјета до Министарског савета“, стр. 37; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, стр. 106, 107.

²²⁸ В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, стр. 106.

²²⁹ *Isto*, стр. 107.

кнеза Михаила, новим Уставом из 1869. године, концентracија власти је задржана у кнежевим рукама, али је делимично подељена одговорност министара. Они више нису били одговорни само кнез, већ и Народној скупштини којој је била додељена законодавна власт.²³⁰

Први агенти Србије у иностранству су били земунски трговци, који су снабдевали устанике муницијом и обављали друге врсте послова на територији Аустријске монархије. Прва званична српска дипломатска мисија послата је у Петроград, 1804. године, на челу са протом Матијом Ненадовићем.²³¹ Прва стална дипломатска агентура је отворена у Влашкој, у Букурешту, 1816. године. Србија је добила легално право да отвори дипломатско представништво у Букурешту ферманом из 1835. године. Прво стално дипломатско представништво Србија је отворила у Цариграду, константним слањем делегација од 1815. године. Кућа за капућехају је купљена 1823. године. Хатишерифом из 1830. године Србији је одобрено да има сталног дипломатског представника у Цариграду у рангу капућехаје. Функција дипломатског агента је установљена Уставом из 1838. године. Први званични пријем српске депутације у дипломатском представништву се одиграо у руском Посланству у Цариграду 1830. године. Османски султан је први пут званично примио у аудијенцију српског депутата са свим почастима које се одају страном дипломатском представнику 1833. године.²³² Србија је примила првог страног представника из Русије. Руски дипломатски агент у Влашкој Константин Константинович Родофиникин је допутовао у Београд 1807. године.²³³ Први конзулат у Београду је отворила Хабзбуршка монархија и за првог конзула поставила Антуна Михановића, 1836. године. Он је предао кнезу Милошу у Топчидерском конаку султанов бераат о егзекватури, и писма великог везира, кнеза Клеменса фон Метерниха и фрајхера Бартоломеја фон Штирмера.²³⁴ Убрзо је уследило отварање британског, руског и

²³⁰ Р. Љушић, „Од Правитељствујушћег совјета до Министарског савета“, стр. 41, 42; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, стр. 109.

²³¹ *Isto*, стр. 29, 30.

²³² Р. Љушић, „Од Правитељствујушћег совјета до Министарског савета“, стр. 30; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 65, 68, 69, 71-73; Ђорђе Н. Лопичић, „Краћи преглед конзуларних односа Србије 1804–1918“, *Два века модерне српске дипломатије*, стр. 93, 94.

²³³ В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 34, 35.

²³⁴ Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986, стр. 355, 356; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 77, 78.

француског конзулата, 1837. и 1838. године.²³⁵ Свечани ручкови, вечере и балови које су почели да организују конзули и кнез Милош, протоколи, церемонијали и етикеција су били велика новина за варошки живот у Београду.²³⁶

Први правилник о раду неког српског дипломатског представништва донет је за „Агенцију Србску у Књажевствима Валахији и Молдавији“ са седиштем у Букурешту, 1836. године. Према одредбама правилника, дипломатска агенција је била задужена за бригу о трговинским и политичким интересима Србије у две кнежевине; праћење политике молдавских и влашких влада; пограничне односе; била је дужна да извештава лично кнеза о свим важнијим питањима; агенти су имали могућност да одаберу и плаћају поверенике у Јашиу, Галцу, Браили, Ђурђеви и Черњецу; акредитивна писма су предавана влашком и молдавском кнезу, и руском генералном конзулу; агенти су били дужни да свим средствима настоје да придобију поверење руских генералних конзула у Влашкој и Молдавији. Правилником је било одређено и особље: агент, секретар и двојица служитеља. Међутим, први саветник и први секретар неког српског дипломатског представништва су постављени у Цариграду а не у Букурешту, 1837. године.²³⁷ Систематизација радних места у дипломатским агенцијама у Цариграду и Букурешту је извршена Законом о чиновницима Министарства иностраних дела из 1868. године.²³⁸

Добијање државне независности је утицало и на промену ранга дипломатских представника Србије у иностранству. Решењем о дипломатским заступницима у иностранству, из 1878. године, унета је измена члана 25 Закона о устројенију централне државне управе из 1862. године. У складу са тада постојећом хијерархијом категорија дипломата, српске дипломате су подељене у три врсте: изванредне посланике и опуномоћене министре, министре резиденте и отправнике послова. Истим решењем је било омогућено да један дипломатски представник буде акредитован у више држава. Применом постојећих одредби, дипломатска представништва у Бечу и Цариграду су подигнута на ранг

²³⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, стр. 357-360, 362-364.

²³⁶ В. Лј. Поповић, *Istoriја Ministarstva inostranih dela*, стр. 84, 85.

²³⁷ *Isto*, стр. 69, 73, 74.

²³⁸ *Isto*, стр. 106.

посланстава. Први српски посланици су били Филип Христић на османском двору, и Коста Цукић на аустроугарском двору.²³⁹

Међутим, Решење из 1878. године је била само нужна привремена мера којом се желело истаћи промењени међународни положај Србије након стицања независности.²⁴⁰ Суштинско уређење модерне дипломатске службе је спроведено доношењем Закона о дипломатским заступништвима и конзулатима српским у иностранству донетог 1879. године. У законским одредбама су поновљене поделе категорије шефова дипломатских мисија; али су дефинисана места секретара и званичника (*attachés*), који су могли да раде са или без плате. Драгомане или тумаче су могли да имају само дипломатска представништва на Истоку. Законом су биле одређене и престонице у којима је Србија могла да има своја дипломатска представништва. Поред три постојећа, у Бечу, Цариград и Букурешту, омогућено је да се отворе нова у Атени, Берлину, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, на Цетињу и у Софији. Након доношења закона, дипломатска агенција у Букурешту је подигнута на ранг посланства; и отворена су три нова дипломатска представништва: у Петрограду, Паризу и Софији.²⁴¹

Истим законом установљења је конзуларна служба Србије. Законским одредбама су дефинисани плаћени и неплаћени конзули. Прва категорија су били каријерни конзули (*consules missi*), а друга почасни конзули (*consules electi*). Каријерни конзули су били подељени у три категорије: генералне конзула (који су могли да буду и дипломатски агенти и отправници послова), конзуле (или вицеконзуле) и конзуларне агенте. Почасни конзули нису морали да буду српски држављани и могли су да буду мештани града у којем је отворен конзулат. За каријерне конзуле било је неопходно да се њихово постављење предвиди буџетом, док је за почасне конзуле био довољан само кнежев указ. У време доношења закона постојала су три почасна конзулата, у Бечу, Будимпешти и

²³⁹ Р. Љушић, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, стр. 45; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 111, 112.

²⁴⁰ В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 112.

²⁴¹ Mirko V. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939, стр. 69, 70; Р. Љушић, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, стр. 45, 46; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 112, 113.

Вашингтону. Србија је отворила први генерални конзулат у Будимпешти, 1882. године; и за првог генералног конзула је постављен Петар Стајић.²⁴²

Правилник о конзуларној служби је донет 1882. године. Подручје делокруга рада конзулата одређивао је министар својим решењем. Уколико је Србија имала у некој земљи отворено дипломатско предстаништво, конзулати су им били потчињени. Нису могли да буду у директној комуникацији са органима централне управе земље домаћина, већ су им се обраћали посредством дипломатског представништва. Са српским државним органима конзулати су комуницирали преко МИД-а. Конзулати су могли у важним и хитним случајевима да се директно обрате српском МИД-у или органима централне управе земље домаћина, али су копије преписке достављали надређеној дипломатској мисији. У државама у којима није било дипломатских представништва, као и у случајевима када су каријерни генерални конзули били уједно и дипломатски агенти или отправници послова, могли су директно да комуницирају са МИД-ом. Конзули су били дужни да званичну преписку воде на српском језику, с тим што је министар могао да овласти почасне конзуле да је воде и на неком другом језику. Конзуларни службеници нису смели да стављају јавности на увид било који званични документ, без претходног одобрења министра. Њима је било забрањено да потписују политичке чланке или брошуре.

Иако у време доношења Правилника није постојала српска трговачка морнарица, постојао је само брод „Делиград“ којим су превожени со и петролеј из Румуније. Ипак, унете су и одредбе о дужностима конзула приликом заштите интереса речне трговачке морнарице, јер се рачунало да ће српска држава ускоро почети да ради на том пољу. Основна дужност конзула је била да воде помогну свим српским бродовима који су се нашли у некој врсти невоље. Потом, да воде тачне спискове српских бродова и њихових товара. Могли су да издају привремене бродске исправе у случају да их власник, односно капетан брода изгуби. Конзули су имали овлашћења здравствене полиције, и могли су да прегледају брод и посаду у случају заразних болести.

²⁴² Mirko V. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939, str. 69, 70; Р. Љушић, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, стр. 46; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, str. 112; Ђ. Н. Лопичић, „Краћи преглед конзуларних односа Србије 1804–1918“, стр. 98.

Конзули су били законски пуномоћници српских држављана у иностранству. Били су дужни да воде књиге рођених, венчаних и умрлих; спискове свих пунолетних грађана; имали су овлашћења да воде рачуна о малолетним лицима и другим лицима под старатељством. Каријерни конзули нису могли да штите интересе страних конзулата и држављана, са изузетком хитних и важних случајева за шта су тражили одобрење министра или старешину надлежног дипломатског представништва. Конзули су били дужни да свака три месеца достављају трговинске и привредне извештаје надлежном шефу дипломатске мисије или министру у месту седишта конзулата. У погледу административних послова, најважнија је била пасошка служба. Конзули су издавали и визирали пасоше српским држављанима и странцима који су путовали у Србију. Могли су да издају нове или обнављају старе пасоше само оним лицима која су живела на територији делокруга конзулата. У правним пословима могли су само да достављају судске позиве српским држављанима. У имовинскоправним пословима били су овлашћени за заоставштине и депозитну службу; али су имали право и да састављају тестаменте. Каријерни конзули су могли да учествују у расправама о заоставштини уз одобрење МИД-а. Депозити су примани само у смртним или хитним случајевима.²⁴³

Иако су решењем, законом и правилником постављени темељи за модерну дипломатску и конзуларну службу Србије, многи савременици су критиковали донета правна акта. Посебно је критици био изложен систем који је примењиван у пракси. Министар иностраних дела се бавио административним и безначајним пословима, јер је спољна политика била у рукама кнеза / краља Милана Обреновића. Одабир чиновника је био искључиво протекционистички, а дипломатски чиновници који су били на служби у иностранству су били недовољно плаћени да би могли да воде друштвени живот какав се од њих очекивао. Српске дипломате које су се професионално формирале под званичном османском влашћу нису схватале да дипломатија нису само лаж и превара, већ се много може постићи и искреним договорима. Постојало је уверење да је за овакву ситуацију био најодговорнији Милан Обреновић, који је наставио да води тајну кабинетску политику, и да су стога за дипломатску службу била одвајана само

²⁴³ В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, str. 117-122; Ђ. Н. Лопичић, „Краћи преглед конзуларних односа Србије 1804–1918“, стр. 98, 99.

најнужнија, често недовољна средства. Стога се број указних чиновника који је радио у МИД-у се повећао са девет на тринаест у току 1879–1881. године.²⁴⁴

Нови Закон о устројству министарства иностраних дела, дипломатских заступништва и конзулата Србије донет је 1886. године. МИД је био организационо подељен на два одељења: политичко (ПО МИД) и административно (АО МИД). На челу оба одељења је био начелник, а на челу сваког одељења шеф. ПО МИД је било задужено за: личну преписку министра, поверљиве послове, редакцију и ревизију политичких послова, преговоре и потписивање политичких аката, поштанске и телеграфске односе, дипломатску преписку, шифровање, аудијенцију страних посланика, преглед штампе, персонал дипломатске службе, пасоше, експедицију поверљивих писама, поверљиву архиву, библиотеку, одликовања и церемонијал. АО МИД је било задужено за: званичну преписку неполитичке природе, српску конзуларну службу, пријем и постављење конзула, штампање конзуларних извештаја, извршење међународних уговора и конвенција, међународна акта о трговини и пловидби, службена и званична саопштења, експедицију званичне поште, превођење и оверу докумената, превод и спровођење судских аката, достављање аката на захтев страних власти, екстрадицију, званичне рекламације и приватна потраживања, пасоше, рачуноводство и званичну архиву. ПО МИД је било подељено на два одсека: политички и Пресбиро. АО МИД је било подељено на четири одсека: административни, преводнички, Одсек за страну преписку и благајнички. На челу сваког одсека био је шеф одсека, који је био подређен шефу одељења. Расподелу персонала по одељењима је вршио министар својим наредбама.

Према звањима, чиновници министарства су били подељени на начелнике, секретаре, благајнике и писаре. Дипломатски заступници су и даље били подељени у три категорије дефинисане одредбама Закона из 1879. године, али је уведена новина да отправници послова могу да буду стални и привремени. Стални отправници послова су били у оним представништвима у којима није постављен посланик. Привремени отправници послова су заступали посланика током његовог одсуства. Привремени отправници послова су имали право да примају једну трећину посланиковог додатка на плату током његовог одсуства.

²⁴⁴ М. В. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, стр. 70, 71; В. Лј. Popović, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 129.

Министар је имао право да секретаре, тумаче и писаре привремено упути на рад у неко друго дипломатско предствништво од оног у којем су радили према указној служби или да их позове на рад у министарство. Уведена је јединствена подела за каријерне и почасне конзуле, према којој су имали звања: генералних конзула, конзула и вицеконзула. Каријерни генерални конзули су могли да буду акредитовани и као дипломатски агенти при мањим дворовима. Законом је било предвиђено да се донесу нови правилници о конзуларној и дипломатској служби. Међутим, није био предвиђен јасан критеријум одабира нових дипломатско-конзуларних чиновника.²⁴⁵

Пројекти правилника о раду у иностранству и пријемног испита за дипломатско-конзуларне чиновнике нису донети након 1886. године.²⁴⁶ Међутим, иако није било предвиђено законским одребама, потребе спољне политике су наметале потребу реорганизације конзуларне службе. Након што је Србија потписала са Османском империјом Привремену конзуларну конвенцију 1886. године, добијена је дозвола да отвори конзулате на османској територији 1887. године. Одмах су отворени генерални конзулати у Скопљу и Солуну; конзулат у Битољу је отворен 1888. године, а конзулат у Приштини 1889. године. Територијална надлежност конзулата на османској територији је одређена 1891. године. Извршна је реорганизација и у самој централи. У МИД-у је оформљено Политичко-просветно одељење (ПП одељење), у свакодневном говору називано „пропаганда“, било је задужено за поверљиву пропаганду на територији Османске империје 1889. године, које је почело службено да ради 1890. године. Конзулати су преузели улогу политичког и пропагандног рада на Косову и у Македонији од дотадашњих тајних и полутајних агената који су били везани за различите организације у Србији. ПП одељење МИД-а је преузело дотадашње надлежности Одељења за српске школе и цркве ван Србије при Министарству просвете и црквених послова. Као потпорно тело ПП одељењу МИД, оформљен је и Просветни одбор при МИД-у чији чланови су били стручњаци за македонско питање, и који је имао саветодавну улогу. Шеф ПП одељења МИД је све своје послове завршавао у сарадњи са Просветним одбором, који је потом њихово

²⁴⁵ М. V. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, str. 71-74; Р. Љушић, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, стр. 46; В. Љ. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, str. 131-134.

²⁴⁶ Драг. Ј. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, Загреб, 1920, стр. 3.

заједничко мишљење прослеђивао министру иностраних дела на коначну одлуку.²⁴⁷

Закон из 1886. године, није задовољио све потребе српске дипломатске и конзуларне службе, које су остале често предмет критика и подсмеха домаће штампе. Нови пројекти закона су писани након Мајског преврата 1903. године, када је влада преузела од краља руковођење државном политиком, и самим тим министар иностраних дела имао знатно већи утицај на креирање и вођење спољне политике. Тај посао поверен је Драгомиру Л. Стефановићу, који је израдио два пројекта новог закона и један нацрт закона о изменама и допунама закона из 1886. године. Ти пројекти су рађени по угледу на устројства страних министарстава иностраних дела; неки од њих су и одштампани, али су сви завршавали у архиви МИД-а. Министри иностраних дела су били свесни потребе реорганизације читаве службе, лично су стављали коментаре на законске пројекте, али нису могли да смогну снаге да их изнесу пред Народну скупштину плашећи се оштре критике народних посланика против непопуларних предлога „о уређењу омрзнуте „Дипломације““.

У пројектима закона о министарству, дипломатским и конзуларним представништвима уношене су новине у организацији и титулама дипломатских и конзуларних чиновника. Преузимају се европски модели о формирању Кабинета министра иностраних дела у чију надлежност би између осталог спадали поверљива преписка министра и сви послови које би министар резервисао за себе према дискреционом праву. Постепено је развијана идеја о потреби засебних одељења за конзуларне и трговачке послове, и за штампу. Идеја о засебном Конзуларном одељењу као надлежном за сва конзуларна представништва је била заснована на дотадашњем функционисању ПП одељења МИД које је било задужено за најзначајније српске конзулате који су се налази на територији Османске империје. Посебна пажња је посвећивана Одељењу за штампу или Публицистичком одељењу, јер је од свих одсека тадашњег МИД-а у јавности

²⁴⁷ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, део 2, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 7, (прир. Радован Самарцић, Живорад Стојковић), Београд, 1990, стр. 91-93; М. V. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, стр. 74, 75; Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, стр. 181; Р. Љушић, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, стр. 46; В. Лј. Роровић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 134-139; Др Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд, 2003, стр. 27-29.

најчешће критикован Пресбиро. Новина је била и увођење испита за кандидате након окончаног приправничког стажа. Било је предложено да се полагају испити из основа међународног јавног и приватног права, основа државног права, дипломатске историје, основа политичке економије, политичка географија и француски језик.

Нацрт Закона о изменама и допунама у закону о устројству Министарства иностраних дела, дипломатских заступништва и конзулата из 1886. године, био је прихваћен од стране Државног савета фебруара 1910. године, али није покренута процедура у Народној скупштини за његово усвајање.²⁴⁸ Иако ниједан од предложених нацрта новог закона или закона о изменама и допунама постојећег закона није поднет Народној скупштини на разматрање и усвајање, ипак је извршена унутрашња реорганизација МИД-а током 1911. године, и поред тога што је закон из 1886. године и даље био на снази. МИД је подељен на пет одељења: политичко, просветно, административно, благајничко и пресбиро. Просветно одељење је у своју надлежност добило конзуларну службу, док су Пресбиро ПО МИД и Благајнички одсек АО МИД подигнути са нивоа одсека на ниво засебних одељења. Измењена је и структура руководећег кадра. Начелник МИД-а постаје други човек у хијерархији, који замењује министра у његовом одсуству и директно је надређен директорима одељења. Ова реорганизација је заправо представљала спровођене у дело пројекта Закона о изменама и допунама закона из 1886. године, за који је Државни савет дао своју сагласност фебруара 1910. године.²⁴⁹

Иако су аутори пројеката уносили одребе које су имале за циљ даљу модернизацију српске спољне политике и дипломатско-конзуларне службе, ипак су српске дипломате показивале извесну дозу одбојности према извесним новинама. Церемонија и протоколи српског МИД-а су били веома скромних размера, јер су дипломате сматрало исте за наслеђе Средњег века на којем је највише инсистирала Аустро-Угарска. Предлози за формирање засебног

²⁴⁸ Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 3, 25; Р. Љушић, „Од Правитељствујућег совјета до Министарског савета“, стр. 46; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, str. 143-147.

²⁴⁹ Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 3; Р. Љушић, „Од Правитељствујућег совјета до Министарског савета“, стр. 46; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, str. 147.

Трговинског одељења МИД указују да су аутори пројеката били свесни значаја развоја спољне трговине за Србију, али су српске дипломате показивале подједнаку незаинтересованост за овакву врсту послова као и њихове европске колеге. Извесну дозу незаинтересованости су показивали и за бављење чисто конзуларним пословима. Будући да су српски конзулати на територији Османске империје били задужени за политички и пропагандни рад, српски конзули у осталим европским државама су показивали тенденцију да се посвећују том пољу рада и занемарују суштинске конзуларне послове.²⁵⁰

У току XIX века, постепено су увођене нове чиновничке функције у српским дипломатским представништвима које нису биле везане за дипломатске активности. На почетку друге владе Милоша и Михаила у Дипломатској агенцији у Цариграду је уведено звање капетана пристаништа; а у Дипломатској агенцији у Букурешту је установљен један чиновник задужен за Сталну дунавску комисију.²⁵¹ Након признавања независности, Кнежевина Србија је свог првог војног изасланика послала у Беч, мајора Константина Миловановића, 1878. године.²⁵² Потом је уследило постављење војних аташеа у Османској империји, Немачкој, Бугарској и Русији. За Румунију је уведена пракса војног заступништва на нерезиденцијалној основи, а за Црну Гору да се шаље војни делегат према потреби.²⁵³ Пресбирио МИД-а је успостављао специјалне дописнике у важнијим европским центрима, али још увек није била уведена пракса сталних дописника у страним престоницама.²⁵⁴

Након успостављања дипломатских представништава у Букурешту и Цариграду уведена је пракса да се у њиховој преписци са кнезом Милошем према потреби шифрира; односно пише „дипломатическим стилем“. Поред шифре, коришћен је и сок од лимуна за писање тајних писама, која су се могла прочитати само на пламену ватре. Према одредбама Сретењског указа „татар-ага“, главни експедитор поште Кнежеве канцеларије који је руководио целокупном курирском

²⁵⁰ Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 8, 10-12.

²⁵¹ В. Љ. Роровић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 102.

²⁵² Д. Денда, „Војна обавештајна служба Краљевине СХС/Југославије, 1918–1941.“, стр. 22; Александар Миленковић, „135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету“, *Војно дело*, Год. LXV, Бр. 4, (зима 2013), стр. 329.

²⁵³ М. Зећевић, *Vojna diplomatija*, стр. 155, 156; Д. Денда, „Војна обавештајна служба Краљевине СХС/Југославије, 1918–1941.“, стр. 22; А. Миленковић, „135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету“, стр. 330, 331, 333.

²⁵⁴ Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 15.

службом и био надређени свим „татарима“ – куририма, био је директно одговоран попечатељу иностраних дела. „Татари“ су били задужени за преношење шифроване преписке.²⁵⁵ Развојем српске спољнополитичке и дипломатско-конзуларне службе мења се пракса надзора над преписком МИД-а, дипломатских и конзуларних представништва. Прављена је разлика између поверљиве поште за које је било задужено ПО МИД, и обичне поште за које је било задужено АО МИД, према одребама закона из 1886. године. Реорганизацијом МИД-а извршеном 1911. године, ПО МИД је добио у дужност и шифровање и дешифровање депеша.²⁵⁶

Потреба поверљивости у раду МИД-а и дипломатско-конзуларне службе, нарочито се истицала у политичко-пропагандним активностима на територији Османске империје крајем XIX и почетком XX века. ПП одељење МИД било је устројено по угледу на одељења за источне послове у министарствима иностраних дела страних држава. Иако се физички налазило у згради МИД-а, било је издвојено од осталих одељења, смештено повучено између благајне и архиве. Тиме се обезбеђивала већа тајновитост у раду, посебно што је обавештајна служба ПП одељења била заснована на директној комуникацији са разним агентима из Македоније који су доносили извештаје у Београд и односили упутства на терен. Тајност у раду је била обезбеђена и за Просветни одбор при МИД-у, који је био друго значајно тело за послове на територији Османске империје. Седнице одбора нису одржаване у згради МИД-а, већ у стану његовог председника архимандрита Нићирфора Дучића.²⁵⁷ Након Првог светског рата, по угледу на начин рада ПП одељења МИД Краљевине Србије, било је устројено Одељење за Арбанију МИД Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.²⁵⁸

Озбиљнији приступ у раду са домаћом и страном јавношћу је имао утицаја и на реорганизацију МИД-а и ширења његовог делокруга рада. Законом из 1886. године Пресбиро је устројен као засебни одсек ПО МИД, а реорганизацијом извршеном у току 1911. године трансформиран је у засебно одељење које је било задужено за праћење писања стране штампе и прикупљања информација које су

²⁵⁵ В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, str. 64, 74, 75.

²⁵⁶ *Isto*, str. 132, 146.

²⁵⁷ В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, str. 136, 138; Др Н. А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, стр. 28.

²⁵⁸ М. V. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, str. 75.

пласирале стране агенције. Први шефови Пресбириа су били песник Матија Бан и књижевник Тодор Стефановић Виловски; а чиновници су махом бирани међу новинарима и пензионисаним службеницима који су поседовали потребно знање страних језика. Чиновници су били задужени да прате писање стране штампе, и достављају по један примерак исечака новинских чланака краљу и министру иностраних дела. Повремено су добијали у задужење да спроведу новинску цензуру. Међутим, Пресбирио је имао проблема да одговори својим задацима, јер је према подели послова између шест картелисаних новинских агенција у Европи²⁵⁹, Србија потпала у сферу интереса бечког *Korrespondenzbureau*-а. Два главна листа на чије писања се могла ослонити за прикупљање и пласирање информација у европској јавности били су бечки *Neue Freie Presse* и *Pester Lloyd*. Пријем и слање телеграфских вести је обављан преко Беча, те је аустријски МИД имао могућност селекције у складу са сопственим интересима. Настојања српског МИД-а да успостави ближу сарадњу са листовима изван немачког говорног подручја су углавном остала без видљивијих резултата.²⁶⁰ Поред рада са новинским агенцијама и штампом, српски МИД је прихватио праксу коју су увела министарства европских сила, и почео је да припрема и штампа збирке званичних докумената. Прва плава књига дипломатске преписке штампана је о регулацији Дунава код Ђердапа, 1891. године. Друга је припремана током 1899. године, о злочинима Албанаца над српским становништвом у Македонији. Иако никада није изашла из штампе, индискрецијом чиновника МИД-а предата је османском посланику у Београду који је тим поводом лично интервенисао код краља Александра Обреновића.²⁶¹

Последње реорганизације српског МИД-а извршене су у току Првог светског рата. Крајем 1914. године, уведено је нова функција помоћника министра иностраних дела. Тиме је начелник МИД-а делимично изгубио део својих дотадашњих надлежности, јер више није био замењивао министра у његовом одсуству. Реорганизација МИД-а у суженој форми на Крфу, обухватила је

²⁵⁹ У питању су агенције: *Reuter's Telegram Company*, *Havas*, *Wolff'sche Telegraphische Bureau*, *Telegraphen-Korrespondenz-Bureau*, *Санкт-Петербуршкоје Телеграфноје Агентство* (од 1914. *Петроградскоје Телеграфноје Агентство*) и *Agenzia Stefani*.

²⁶⁰ М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, стр. 196, 197; Д. Ј. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 13-15; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 132, 148, 149.

²⁶¹ М. V. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, стр. 75.

формирање новог Југословенског одсека. Он је био устројен по угледу на некадашње ПП одељење МИД, а на његовом челу је стајао секретар Љубомир Нешић. Након Првог светског рата, прва организација југословенског МИД-а извршена је Уредбом од 5. маја 1919. године. Овом уредбом је правно извршена организација МИД-а на основу идеја излаганих у три пројекта нових закона и закона о изменама и допунама закона, који су настали у периоду 1903–1910. године, али никада нису изнети пред Народну скупштину на разматрање и усвајање.²⁶² Током рата уведена је и промена начина шифровања телеграма који су слати лично Николи Пашићу ради веће безбедности информације. Предлогом Милутина Јовановића из 1917, у петоцифреној комбинацији бројева требало је заменити места броја стране у речнику шифара и редног броја речи на тој страни.²⁶³

3.1. Двор и Министарски савет

Прва намера краља Александра је била да октроише Устав Краљевине Србије као Устав Краљевине СХС. Од ове намере је одустао у последњем моменту. Пре доношења устава Краљевине СХС, југословенски монарх је на тајним заседањима Уставне комисије у Двору, крајем 1920, настоја да се уведу што већа ограничења парламента и надлежности владе. Пошто је Никола Пашић настојао да ублажи захтеве краља Александра, приликом писања нацрта устава већу тежину су имали политички компромиси него уставно право и уставне традиције.²⁶⁴ Видовдански устав је поделио законодавну власт између краља и Народне скупштине. Монарх је добио широка овлашћења у погледу законских иницијатива, санкција и потврђивања закона. Имао је право иницијативе и била је неопходна његова сагласност за промену Устава. Монарх је објављивао рат и

²⁶² Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 4, 6; Р. Љушић, „Од Правитељствујућег совјета до Министарског савета“, стр. 47; В. Лј. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 151.

²⁶³ Прве три цифре броја су означавале број стране у речнику шифара, а последње две цифре редни број речи на тој страни. Новим начином прве две цифре су означавале редни број речи на страни, а потом су следиле три цифре које су означавале број стране у речнику шифара (Архив САНУ, Заоставштина Михаила Гавриловића (10.389-10.468), 10.450).

²⁶⁴ Đorđe Stanković, „Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji: Teorijske osnove i istorijska praksa 1914–1926“, *Istorija 20. veka*, Br. 2 (1996), стр. 15, 16, 21.

закључивао мир.²⁶⁵ Иако је Уставом био истакнут принцип парламентаризма, није изричито предвиђао владу парламентарне већине што пружало могућност монарху да повери мандат личности која је представљала скупштинску мањину. Краљ Александар се користио овим дискреционим правом да би поверавао мандате личностима у које је имао поверења и који су му били лично одани. Краљ је тежио да председници влада више пажње посвећују интересима Круне, а мање интересима државне политике и парламента. Често се мешао у рад појединих министра и утицао на рад владе, и издавао наредбе државним чиновницима. Стога, иако се власт монарха није много разликовала у уставима из 1903. и 1921, била је очигледна разлика у њиховом поштовању и спровођењу у Краљевини Србији и Краљевини СХС.²⁶⁶

У периоду од 1925. године, краљ Александар је постепено превазилазио своја уставна овлашћења и почео да се меша у политички живот. Његов утицај је ојачан силаском Николе Пашића са југословенске политичке сцене. До завођења личног режима, краљ Александар је својом вољом променио двадесет и две владе, а само двома је изгласано неповерење у Народној скупштини. Прво је почео да се меша у спољну политику, а формирањем владе Велимира Вукићевића узео је у своје руке руковођење и унутрашњом политиком.²⁶⁷ Председник првог „дворског“ кабинета Велимир Вукићевић се потписивао са „Вашег величанства покорни слуга“. Радикалски и демократски министру су почели да раде на унутрашњем слабљењу својих странака, како би ојачали краљев ауторитет у политичком животу.²⁶⁸ Улога краља Александра је постала приметнија, а његово мешање у

²⁶⁵ Александар Раствовић, „Настанак и развој политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца–Југославији 1918–1941“, *Парламентарне странке у Краљевини СХС–Југославији*, (аутори Проф. др Драги Маликовић, Доц. др Александар Раствовић, Доц. др Урош Шуваковић), Књига I, Косовска Митровица–Београд, 2007, стр. 19.

²⁶⁶ Ђ. Stanković, „Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji“, str. 21, 22; А. Раствовић, „Настанак и развој политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца–Југославији 1918–1941“, стр. 13; Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 93, 99, 101.

²⁶⁷ Према наводима министра саобраћаја генерала Милосављевића, краљ Александар је након састављања кабинета Велимира Вукићевића објаснио читаву ситуацију следећим речима: „Када сам ја скретао пажњу и говорио, политичари су се правили да не чују. И тако је најзад дошло догле, да поред спољне политике, краљ мора да узме у своје руке и унутрашњу политику земље.“ (Светислав Тиса Милосављевић, *Мемоари: министровање*, (прир. Небојша Радмановић, Верица М. Стошић, Зоран С. Мачкић), Бања Лука, 2005, стр. 125).

²⁶⁸ Todor Stojkov, *Опозиција и време јестојануарске диктатуре 1929–1935.*, Београд, 1969, стр. 53-72; Др Надежда Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928.*, Београд, 1974, стр. 62-67, 81-83, 88, 89, 172, 176, 206, 260, 261, 367; Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, Београд, 1979, стр. 208-213, 219, 223-226, 230-234; Љ. Димић, *Историја српске*

политичка питања пожељније, у другој половини 1928. године. У време дубоке унутрашње кризе изазване атентатом Пунише Рачића на најистакнутије народне посланике из редова Хрватске сељачке странке (ХСС), у многим политичким и друштвеним круговима наде су полагане у ауторитет краљеве личности за излазак из настале ситуације. Краљ Александар се након дугих консултација са разним угледним личностима одлучио да заведе диктатуру.²⁶⁹

Напоредо са завођењем отворене монархо-диктатуре, 6. јануара 1929, донет је Закон о краљевској власти и врховној државној управи. На основу одредби тог закона, југословенски монарх је постао носилац целокупне власти у земљи. Имао је право да поставља и отпушта председника Министарског савета, министре и заступнике министара. Он је био задужен за издавање и проглашавање свих закона. Министарски савет је постао саветодавно тело које даје своје мишљење на тражење краља или председника владе. Укидањем парламента, влада је остала одговорна једино владару. Уколико је краљ председавао седницама Министарског савета, онда је то било заседање Крунског савета.²⁷⁰

Доношењем Септембарског устава окончана је отворена монархо-диктатура и одређени су прерогативи краља. Он је делио законодавну власт са Народним представништвом, али је имао последњу реч јер је потврђивао и проглашавао законе. Представљао је земљу у односима са другим државама, проглашавао рат и закључивао мир. Члан 116 је предвиђао да у случају рата, мобилизације, нереда или побуна који угрожавају јавни подерак и безбедност државе краљ може привремено да предузме све неопходне мере. Он је сазивао и распуштао Народно представништво и именовао део сенатора. Краљ је имао врховну извршну власт, јер је влада била одговорна монарху а не Народном представништву.²⁷¹

државности, III, стр. 102-107, 130, 131, 133; А. Раствојић, „Настанак и развој политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца–Југославији 1918–1941“, стр. 12.

²⁶⁹ В. Глигојевић, *Parlamentarizam i političke странке*, стр. 249-252, 256-267; Н. Јовановић, *н. д.*, стр. 286, 300-362; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 107, 133, 134.

²⁷⁰ Љубодраг Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, у: *Владе Србије 1805–2005*, (аутори прилога Радош Љушић и др), Београд, 2005, стр. 262, 263; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006, str. 100.

²⁷¹ Todor Stojkov, „Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. 11. 1931“, *Istorija 20. veka, Zbornik radova*, tom IV, Beograd, 1962, str. 261, 262; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 144; Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 265; I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, str. 63.

Закон о Цивилној кући Његовог величанства краља је донет 13. новембра 1931, и тиме је устројена као засебно надлештво. Устројена су три одељења: Канцеларија краља, Маршалат Двора и Управа Двора. Канцеларија краља је била задужена за пријем, припрему и достављање свих аката које је краљ доносио, одликовања која је краљ давао на сопствену иницијативу. Канцеларија краља је била подељена на три одсека: политички, административни и Дворску библиотеку и архиву. На челу Канцеларије је био начелник, који је водио и послове Политичког одсека. Маршалат двора је био задужен за протокол, церемонијал, аудијенције и путовања. Управа двора је била задужена за Цивилну листу и апанаже; добра краља, Двора и чланова краљевске породице; економске, финансијске и грађевинске послове; поклоне, милостиње и апанаже; постављање и отпуштање особља. На челу је био Управник двора који је могао да буде и војно лице. Особље су били државни чиновници грађанског реда, изузев појединаца који су плаћани из Краљеве благајне. Они су били дисциплински подређени министру Двора. Чиновници од VII положајне групе²⁷² навише су постављани краљевим указом на предлог председника Министарског савета, а ниже особље решењем министра Двора. Војна лица на служби у Двору су били дисциплински подређени првом ађутанту краља. Министру двора је стављено у дужност да пропише правилнике о надлежностима одсека Канцеларије краља, пословима Управе двора и државном стручном испиту за чиновнике Цивилне куће. Приправници који су радили на Двору у време ступања закона на снагу, полагали су исти државни стручни испит који је био прописан за писаре Министарства иностраних послова (МИП).²⁷³

Уредбом о надлежностима старешина у војсци из 1923, било је предвиђено у случају када су официр постављени за Управника и Маршала Двора, они буду непосредно подређени краљу, а сви остали официри који су били на служби у

²⁷² Чланом 19 прописани су чиновнички положаји VII положајне групе у Цивилној кући краља: секретари, благајник, агроном дворских пољопривредних добара, технички управитељ Двора, интендант, шефови краљеве гараже и краљеве коњушнице, књиговођа, економ, надзорник Двора, помоћник интенданта, архивар, експедитор, коресподент, лични шофер краља, краљице и престолонаследника (*Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 281 – ХС, 1. децембар 1931, стр. 1799)

²⁷³ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 281 – ХС, 1. децембар 1931. године.

Двору били су непосредно подређени првом ађутанту краља који је био непосредно подређен монарху.²⁷⁴

Након убиства краља Александра у Марсеју, октобра 1934, на чело државе је стало трочлано намесништво именовано краљевим тестаментом, владајући у име малолетног престолонаследника Петра Карађорђевића. Међу намесницима, кнез Павле Карађорђевић је водио главну реч у спољној²⁷⁵ и унутрашњој²⁷⁶ политици земље. Раденко Станковић се бавио претежно унутрашњим питањима. Стварајући политичку групу око себе, он је настојао да оформи опозицију кнезу Павлу и истисне га са чела намесништва.²⁷⁷ Др Иво Перовић није био активан ни на једном од два поља. Кнез Павле је тежио да настави вођење спољне политике које му је оставио у аманет краљ Александар.²⁷⁸ У својим дипломатским активностима кнез Павле се користио и својим аристократским везама и личним познанствима.²⁷⁹ У Британији је имао наклоност краљева Џорџа V и Џорџа VI; познавао је војводу од Јорка, оца краљице Елизабете,²⁸⁰ од студентских дана био је пријатељ са Ентони Идном и лордом Халифаксом, а у добрим односима је био и са Стенли Болдвином (Stanley Baldwin). Преко своје жене кнегиње Олге, био је у родбинској вези са војводом од Кента, млађим братом британског краља Џорџа VI, грофом и чланом некадашње баварске династије Вителсбах (Wittelsbach) Карлом Теринг-Јетенбахом (Graf Karl Theodor zu Törring-Jettenbach) и принцем

²⁷⁴ Mile Bjelajac, *Vojaska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 37.

²⁷⁵ Нови посланици страних земаља, који су долазили у Краљевину Југославију, предавали су своје акредитиве на Двору искључиво у присуству кнеза Павла, а код осталих намесника су потом одлазили наменски. Сам кнез био је строго протоколарна личност, а стране дипломате су тражиле код њега аудијенцију услед његовог угледа као члана династије Карађорђевић и због лаке комуникације са личношћу која добро влада страним језицима (Архив САНУ, 14387, предмети бр. 8418, 10.443 (М. Антић, *Сећања. Људи и догађаји. Југославија*, стр. 49)).

²⁷⁶ Према речима тадашњег министра Двора, Милана Антића, кнез је енергично уклањао људе који се нису слагали са његовом политиком, али се није трудио да окупи људе и политичаре око себе, који ће подржавати његове идеје (Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Милана Антића (14.387), предмети бр. 8367, 9391, 9399 (даље: Архив САНУ, 14.387)).

²⁷⁷ Архив САНУ, 14.387/9545, стр. 174; М. Јовановић Стоимировић, *н.д.*, стр. 54, 56, 66.

²⁷⁸ Архив САНУ, 14.387/, предмети бр. 9447, 9545 (фолијације 1-2, 8-9, 157), 10.443, (М. Антић, *Сећања. Људи и догађаји. Југославија*, стр. 68).

²⁷⁹ Иако је сам користио везе у аристократским круговима, није му свидело држање бугарског краља који је исто чинио: „Он је са свима добар – у Лондону је Енглеz, у Берлину Кобург, а у Италији Парма“. Међутим, ово није био израз незадовољства према начину рада, већ према менталитету немачке династије на бугарском престолу (Нил Балфур, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд, 1990, стр. 69, 70).

²⁸⁰ Архив САНУ, 14.387/10443 (М. Антић, *Сећања. Људи и догађаји. Југославија*, стр. 1-2, 4)

Филипом фон Хесеном (Philip von Hessen)²⁸¹. Британски престолонаследник Едвард, принц од Велса, био је венчани кум кнеза Павла.²⁸² Иако је сентиментално био везан за Велику Британију, кнез Павле ипак није био спреман да, због тога, угрози безбедност Краљевине Југославије.²⁸³ Он је постепено градио свој утицај и позиције у државној политици, који су се јасно оцртавали у период од фебруара 1939. године до марта 1941. године.

У току двадесет три године постојања Краљевине СХС / Краљевине Југославије, формирано је тридесет осам влада. Највише влада образовали су радикали, двадесет осам.²⁸⁴ Први Министарски савет је образован указом регента Александра од 20. децембра 1918. године. Влади је била поверена управа над земљом, унутрашња и спољна политика, води бригу о склапању мира и утврђивању државних граница и др. Послови су вођени на основу Закона о устројству централне државне управе Кнежевине Србије из 1862. године. Организација, надлежности и послови појединих министарстава су били регулисани засебним указима. Доношењем уредби о образовању Кабинета председника Министарског савета, Одељења за извршење међународних уговора и Пресбиороа, током 1919. и 1920, установљена је организациона структура Председништва Министарског савета. Први задаци владе на међународном пољу били су добијање међународног признања југословенске државе и регулисање државних граница.²⁸⁵

²⁸¹ Принц Филип од Хесена био је један од ретких, попут Алберта Шпера (Albert Sperr), који није био националсоцијалиста, али је имао посебне односе са Адолфом Хитлером и стога је увек имао слободан приступ немачком канцелару (Jonathan Petropoulos, *Royals and the Reich. The Princes von Hessen in Nazi Germany*, Oxford 2006, pp. 154).

²⁸² Архив САНУ, 14.387/9545, стр. VI, 1-2, 4; J. Petropoulos, *n.d.*, pp. 154, 190-191.

²⁸³ Архив САНУ, 14.387, предмет бр. 8446 (фолијација 183); Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povjesti hrvatskog pitanja I*, Zagreb, 1974, str. 415-416; 494. Philip Hepburn, „The Origins of „appeasement“ and Anglo-Yugoslav Relations, 1931–1937“, *Jugoslovensko-britanski odnosi*, Beograd, 1988, str. 289.

²⁸⁴ Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 272; А. Раствоић, „Настанак и развој политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца–Југославији 1918–1941“, стр. 13.

²⁸⁵ Nikola Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, *Istorija 20. veka*, Br. 1 (1998), str. 28, 37; Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 246-250. О међународном признању и одређивању граница Краљевине СХС, више видети у: Dr Bogdan Krizman, „Pitanje međunarodnog priznanja jugoslovenske države 1919. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom III, Beograd, 1962, str. 346, 349-383; Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd, 1969, passim; Dr Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb, 1975, str. 14-29; Miladin Milošević, „Uspostavljanje međudržavne granice između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Albanije posle I svetskog rata (1919–

Кабинет председника Министарског савета је био задужен за све послове председника владе у вези јединства и једнообразности рада свих министара, и за решавање појединих питања у вези закона и уредби. Кабинет је имао две секције, политичку и административну. Политичка секција је отправљала спољнополитичке и унутрашњополитичке послове из надлежности председника владе; разматрала све законске пројекте са мишљењима Државног савета и Министарског савета, пре њиховог подношења Народној скупштини; давала је мишљење по предметима појединих министарстава који су задирали у опште државне интересе; састављала дневни ред и чувала записнике са седница Министарског савета. Административна секција је отправљала акта упућена председнику владе или Министарском савету, водила надзор над питањима која су била у вези са управом или надзором председника владе, водила је благајну, архиву и персоналије.²⁸⁶

Председништво Министарског савета је имало два органа који су олакшавали његов рад на међународном пољу у добра прелеска на мирнодопско стање у Европи, Одељење за извршење међународних уговора и Пресбиро. Одељење за извршење међународних уговора је установљено Уредбом од 30. новембра 1919. године, као државни орган који је био једини надлежан за комуникацију са међународним организацијама и међусавезничким телима. Било је предвиђено да Одељење буде саветодавни орган МИД-а за тумачење стечених права и преузетих обавеза које су проистицале из међународних уговора. Његова унутрашња организација је била подељена у четири секције: политичку, за надокнаду штете, економско-финансијску и саобраћајну.²⁸⁷ Основна идеја је била да се оснује засебна централна државна институција, изван оквира постојећих министарстава али у сталном додиру са њима. Циљ је био да се избегне механичка примена потписаних међународних уговора, већ да се њихово спровођење усклади са измењеном политичко-економском ситуацијом у Европи и неједначеним унутрашњим законодавством Краљевине СХС.²⁸⁸

1926)“, *Vojnoistorijski glasnik*, Br. 3 (1990), str. 101-136; Toma Milenković, „Državne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Istorija 20. veka*, Br. 1-2 (1990), str. 12-23.

²⁸⁶ N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, str. 37.

²⁸⁷ *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Br. 161, 13. decembar 1919. godine; M. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, str. 79.

²⁸⁸ AJ, 334-Персонални-60-168, фолијација 560-563.

Пресби́ро као државно тело надлежно за званична саопштења оформљено Уредбом о организацији Пресби́роа од 30. октобра 1920. године. Чланом 1. те уредбе били су укинута чланови 19, 20. и 21. Уредбе о организацији Министарства иностраних дела, дипломатских заступништава и консулата Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца од 5. маја 1919. године, који су се односили на устројство Пресби́роа у оквирима МИД-а. Тиме је Пресби́ро пренет из надлежности МИД-а у надлежност Председништва Министарског савета. Министарство финансија је било надлежно да одреди кредите потребне за правилно функционисање, а Министарски савет да донесе правилник о његовој организацији и раду.²⁸⁹ Задаци Пресби́роа су били да информише владу о писању домаће и стране штампе, помаже југословенску штампу у заступању важних спољнополитичких интереса и консолидовању прилика у држави, пропагира унитарну државну мисао и спроводи новинарску службу.²⁹⁰ Иако је Уредбом о организацији Пресби́роа ово тело формално премештено под окриље Министарског савета, у пракси чиновници Пресби́роа су плаћани из кредита за достојнију репрезентацију који су били саставни део поверљивих кредита у буџету МИД-а.²⁹¹

Видовданским уставом је било регулисано да је Министарски савет одговоран Народној скупштини и монарху, а министри су морали да буду из редова народних посланика. Краљ није смео да смењује владу која је имала већину у парламенту нити да даје мандат влади која је имала подршку парламентарне мањине.²⁹² Надлежност и организација Министарског савета нису прецизније одређене уставним актом. Министри су као управни органи били непосредно под краљем, а вчада је имао политичку одговорност пред Народном скупштином. Видовдански устав није прописан број министарских ресора, већ је предвидео да се они одреде Законом о централној државној управи. Међутим, четири законска пројекта поднета Народној скупштини, током 1921–1926, нису

²⁸⁹ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Br. 249, 9. novembar 1920. godine.

²⁹⁰ N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, str. 38.

²⁹¹ АЈ, 334-Персонални-201-524, фолијација 372.

²⁹² А. Раствовић, „Настанак и развој политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца–Југославији 1918–1941“, стр. 19; Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Књига III, (ур. Чедомир Попов), Нови Сад, 2001, стр. 93.

била усвојена.²⁹³ Утицај Александра I Карађорђевића на састав влада је посебно био видљив у кабинетима Велимира Вукићевића, чији министри су уживали краљеви поверење.²⁹⁴

У шестојануарском режиму, број министарстава је био ограничен на дванаест, Законом о уређењу врховне државне управе од 31. марта 1929. године. Председништво Министарског савета је одређено као посебно надлештво. Министарски савет је устројен као саветодавно тело монарха, али није имао управне надлежности јер није смео да издаје административна акта. Тиме је влада престала да функциониште као колективно тело. Министри су били надлежни за сопствене ресоре, а председник је био задужен за једнообразност рада. Уместо пређашњег устројства извршне власти према којој су акта министара морала да добију пристанак Министарског савета или Финансијског одбора Народне скупштине, у новом режиму исту је давао председник владе. Без његове сагласности, акта нису ни подношена краљу. Председник Министарског савета је имао право и да врши контролу и надзор министара и министарстава и у сферама послова за које они нису морали да траже његову сагласност.²⁹⁵

Уредбом о подели одељења Председништва Министарског савета од 16. априла 1929, уведена је подела на три одељења: Канцеларију Председништва, Централни пресбирио и Општу државну статистику. Канцеларија председништва је била задужена за персоналне послове, Државни савет, Главну контролу, Канцеларију краљевог двора, Врховни законодавни савет, отправаљање послова везаних за доношење закона, архиву и рачунске послове.²⁹⁶ Законом о уређењу Председништва Министарског савета од 1. маја 1929, Канцеларија Председништва је обухватало три одељења. Опште, Централни пресбирио и Општу државну статистику. Шеф канцеларије је био непосредни реферат председника владе који је водио све послове Председништва и координисао рад свих министарстава. Председник владе је могао да овласти шефа канцеларије да потписује сва акта, изузев оних за које је законски тражен потпис председника. Опште одељење је

²⁹³ Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 254, 255; N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, стр. 29-31.

²⁹⁴ Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 260.

²⁹⁵ I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, стр. 100, 101; Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 263; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 99, 100; N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, стр. 31-34.

²⁹⁶ N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, стр. 38.

било подељено на Кабинет председника Министарског савета, Административни, Законодавни и Рачуноводствени одсек. Административни одсек је био надлежан за отправљање административних послова, питања у вези Канцеларије краљевог двора, Канцеларије краљевих ордена, Главне контроле, Државног савета, Секретаријат Земљаске одбране, персонална решења у државним надлештвима која су била у надлежности председника владе, указе о одликовањима по предлогу министара, координација послова за јединство државне управе, спровођење и одржавање једнообразности у државној администрацији, давање мишљења по предметима министарстава за које је била потребна сагласност председника владе, архиву. Законодавни одсек је био задужен за законске иницијативе, доношења закона, уредби и правилника, Врховни законодавни савет, и надзор над спровођењем закона. Врховни инспекторат при Председништву Министарског савета је био задужен за инспекцију целокупне државне управе.²⁹⁷

Септембарским уставом из 1931, било је дефинисано да Министарски савет и министри нису зависили од парламента и били су директно одговорни краљу. Они су колективно или појединачно одговарали за његова дела. Краљ је именовао и разрешавао председника владе и министре. Председник владе је имао мања овлашћења него у периоду 1929–1931, и целокупан Министарски савет је постао надлежан за јединство и једнообразност у раду.²⁹⁸ Законом о укидању, измени и допуни законских прописа који се односе на врховну државну управу од 3. децембра 1931, установљена је управна надлежност Министарског савета над министрима. Предлози буџета и законски пројекти су прво расправљани на седницама владе, а потом подношени парламенту. Председник владе је добио овлашћење, заједно са монархом, да тражи претрес одређеног предмета из надлежности министарстава. Ипак, председник владе је изгубио највећи део дотадашњих надлежности који су пренети на владу или министарства. Председник Министарског савета је остао надлежан за давање сагласности за постављење највиших државних чиновника, службене одласке у иностранство, био је руководиоца Врховног инспектората, одређивао је одсуства чиновника и

²⁹⁷ N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, str. 38, 39.

²⁹⁸ I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, str. 63; Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 265; N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, str. 34, 35.

радно време у ресорима, био је надлежан над запосленима у Државном савету и Главној контроли.²⁹⁹

Законом о уређењу Председништва Министарског савета од 29. јула 1936, уведена је нова подела на одељења: Политичко, Административно и Централни пресбирос, стим да су задржани Кабинет председника и Врховни инспекторат. Урдбом о пословном реду у одељењима Председништва Министарског савета од 29. јула 1936, Политичко одељење је било подељено на Политички и Обавештајни одсек. Политички одсек је био задужен за политичке послове са Народном скупштином и Сенатом, политичка питања претресана на седницама Министарског савета, пријем сенатора и народних посланика, делегација и депутације, састављање одговора на интерпелације, припреме материјала за службена саопштења.

Споразумом Цветковић-Мачек, из августа 1939, Бановина Хрватска је преузела бројне државне надлежности од Министарског савета на својој територији. Органи централне државне управе су наставили своја задужења на пољу спољне политике, војних питања, железница, поште и делимично финансија. Министарски савет није имао право да поништава одлуке Сабора Бановине Хрватске, а бан је био одговоран само краљу и Сабору.³⁰⁰ Поред Председништва Министарског савета, оформљено је и Потпредседништво Министарског савета, маја 1940. године.³⁰¹

3.2. Министарство иностраних послова

Министарство Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је наследило Министарство Краљевине Србије. Прва реорганизација МИД-а је спроведена доношењем Уредбе од 5. маја 1919. године. Према одређеним информацијама које су кружиле међу југословенским дипломатама, овај правни акт је израђен у изузетно кратком року – од два дана.³⁰² Овај брз поступак израде је могуће објаснити чињеницом да је Уредба о организацији Министарства иностраних дела, дипломатских заступништва и консулата Краљевине Срба, Хрвата и

²⁹⁹ Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 265, 266.

³⁰⁰ N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, str. 35.

³⁰¹ Isto, str. 40.

³⁰² Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 4.

Словенаца у иностранству била заснивана на три ранија пројекта измене закона из 1886. године.³⁰³

На челу је био министар, а његов главни сарадник је био помоћник министра. Тиме је укинута некадашња функција начелника МИД-а. Помоћник министра је стајао на челу целокупног персонала; вршио је расподелу чиновника по свим одељењима; имао право да запошљава, премешта и отпушта неуказно особље; имао је ограничено право да одобрава одсуства, изриче казне и одобрава трошење по ставкама из буџета. МИД је био подељен у шест одељења: Политичко, Административно, Конзуларно-трговачко, Одсек рачуноводства, Главну архиву и Пресбирио. На челу сваког од одељења је био директор, односно шеф Одсека рачуноводства, главни архива и шеф Пресбириа.

Политичко одељење је било надлежно за поверљиве политичке послове, шифру и персонал дипломатских представништва. Било је подељено на три одсека према врстама послова који су обављани. У надлежности I одсека ПО МИД спадали су: поверљиве инструкције и преписка МИД-а са дипломатским представништвима; шифра; сви послови око преговора, потписивања, спровођења и тумачења међународних аката политичке природе; давање политичких обавештења; питање граница; поштанско-телеграфски односи и дипломатски пасоши. II одсек ПО МИД био је надлежан за акредитивна и опозивна писма; пуномоћија и ратификационе инструменте; аудијенције страних дипломата; предлоге одликовања страних држављана; дипломатске привилегије и церемонијал. У делокруг рада III одсека ПО МИД су спадали протокол, поверљива архива и експедиција поште.

Административно одељење МИД је било подељено на три одсека. У његову надлежност је спадала преписка са страним представништвима у Краљевини СХС и југословенским дипломатско-конзуларним представништвима у иностранству по питањима која нису била политичке природе: званичне рекламације; превођење и овера судских, званичних и приватних докумената; грађанско-правна и лична питања југословенских држављана у иностранству; репатрирање; екстрадиција; извршење међународних аката; службена саопштења.

³⁰³ Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 4, 6; В. Љ. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela*, стр. 151.

Конзуларно-трговачко одељење је било подељено на четири одсека. Било је задужено за руковођење радом конзуларних представништава Краљевине СХС; трговинске уговоре; питања царина, увоза, извоза, транзита и ветеринарске контроле; прикупљање информација о страним привредама и тржиштима; комуникацију са југословенским индустријско-трговачким коморама; развој поморског саобраћаја и спољне трговине; односа трговачких питања и политичких уговора; ; публикавање конзуларних извештаја о страним тржиштима и трговачким друштвима; обавезе државе према емигрантима.

Главна архива је била задужена за класификовање и систематизацију политичке и остале кореспонденције МИД-а; контрола над радом и сређивању библиотеке министарства, и архива и библиотека дипломатских и конзуларних представништава; изучавање историјских докумената, политичких и правних мемоара; превођење и анализа новинских чланака или одељака књига по захтеву министра или одељења; преглед штампе и периодичних страних публикација које се односе на МИД.

У погледу Пресбириа било је одређено да се његове надлежности и послови пропишу засебном уредбом министра иностраних дела. За чиновнике Пресбириа унета је забрана да не смеју да буду професионално ангажовани од стране ни једног листа.

На основу посебних одредби, дипломатски заступници су били подељени у три категорије: изванредне посланике и пуномоћне министре, дипломатске агенте и отправнике послова. Посланици су били акредитовани код суверених држава, а дипломатски агенти код несуверених држава. Отправници послова су се делили на сталне и привремене. Стални отправници послова су били у местима где није био одређен посланик и они су постављани указно. Привремени отправници послова су замењивали посланике који су били на службеном или приватном одсуству. Иако се од шефова дипломатских мисија нису захтевале нарочите квалификације, морали су да знају француски језик и у најкраћем року савладају службени језик земље домаћина.

Дипломатска представништва су имала по једног саветника, а број секретара, писара и осталог особља се одређивао према потребама и могућностима. Тумаче су имала само дипломатска представништва у источним

земљама. Право на отправнички додатак су имали само саветници или секретари. Уколико у дипломатском представништву није било чиновника у једном од два ранга, МИД је био дужан да привремено пошаље на рад чиновника одговарајућег ранга.

Конзуларни представници су дељени на сталне (државне) чиновнике и почасне, који нису били државни чиновници. Обе групе су имале три категорије: генералне конзуле, конзуле и вице-конзуле. Стални генерални конзули су могли да буду акредитовани као дипломатски агенти. Почасни конзули су могли да буду и страни држављани. Вице-конзули и писари су одређивани на службу искључиво код сталних генералних конзулата и конзулата.

Чиновницима дипломатских и конзуларних представништвима су били гарантовани, поред плата, и годишњи додаци на име репрезентације због издатака који су били везани за њихову службу у иностранству. Висина додатака се утврђивала на основу земље у којој су на служби и њиховог брачног статуса.

Услови за пријем нових чиновника су били: да су држављани Краљевине СХС који су одслужили војну обавезу и завршили домаћи или страни факултет или стручну школу; положени испит из националне историје са посебним оствртом на националну политику од почетка 19. века, познавање француског језика. У погледу страних језика, захтевало се практично познавање француског језика, од чега су били ослобођени кандидати који су завршили своје школовање у Француској; а као додатна, могућа квалификација наведено је познавање енглеског, немачког, руског или италијанског језика. Комисију за пријемни испит су чинили: помоћник министра, директор Политичког одељења, шеф једног од одсека, по једно стручно лице за националну историју и француски језик. Новопостављени чиновници МИД-а нису имали право на положај у иностранству без претходног двогодишњег рада у централи. У изузетним случајевима могли су да буду послати по одобрењу владе, на основу образложења министра иностраних дела.³⁰⁴

Законско регулисање постојања функције помоћника министра и укидање функције начелника МИД-а, отварало је сврсисходност овог поступка. Драгомир Стевановић је непосредно након доношења закона изнео свој став да би помоћник

³⁰⁴ *Službene novine*, Број 42, 5. мај 1919. године.

министра требало да има веће способности, ранг и ауторитет од једног општег начелника, и стога је подржао ово решење.³⁰⁵ Павле Каровић је у својој студији, објављеној знатно касније, указивао на значај рада помоћника министра. Као важно питање истакао је сталност његовог рада. Сматрао да је од два зла, мање када се чешће мењају министри, а њихови помоћници задржавају свој положај. Позивајући се на искуства држава са дугом дипломатском традицијом, указао је на чињеницу да су помоћници били искусне дипломате који су годинама задржавали свој положај. Стога их је Павле Каровић окарактерисао као најзначајније особе у дипломатској служби, које имају већи значај и од самог министра, јер су они руководили целокупном организацијом посла. Њихов основни задатак је био да саобразе све послове министарства и унесу јединство у раду појединих организационих јединица. Као професионалне дипломате, имали су бољи контакт са осталим чиновницима него министри; а као нестраначке личности могли су и несвесно да спрече недржавне упливе у рад министарства.³⁰⁶

У погледу нове организације одељења МИД-а, Драгомир Стевановић се похвално изразио. Посебно је указивао на недостатке у пракси МИД-а Краљевине Србије. Наиме, већина чиновника је сматрало премештај у Административно одељење као казну, јер је су административне послове сматрали безначајним. Драгомир Стевановић је указивао да је неопходно да се схвати значај праћења и проучавања свих међународних правних аката који се односе на интересе државе или њених поданика. У погледу конзуларне службе српског МИД-а изнео је прилично негативне оцене. Конзуларно одељење МИД-а није било претерано активно, јер је већина конзулата било задужено за политички рад. Српски почасни конзули су углавном били заинтересовани само за сопствену финансијску добит и нису посвећивали много пажње државним интересима. Трговинска политика Краљевине Србије је била препуштана Министарству народне привреде и Царинској управи Министарства финансија. Чиновници српског МИД-а нису били заинтересовани за спољну трговину, и најчешће нису ни знали када истичу рокови за продужавање или отказивање трговинских уговора.

Драгомир Стевановић се похвално изразио о организовању Конзуларно-трговачког одељења (КТО) са широким надлежностима у погледу спољне

³⁰⁵ Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 5, 6.

³⁰⁶ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 61-63.

трговине. Истакао је и потребу потпуне реорганизације рада Одељења за штампу, јер је Краљевина СХС постала много значајнија држава у односу на предратну Србију. Сматрао је да посао телеграфског обавештавања треба поверити приватној новинско-телеграфској агенцији у сарадњи са Одељењем за штампу МИД-а, које би задржало само информативну службу за потребе министра и председника владе, и издавање директива југословенским листовима у складу са интересима југословенске спољне политике. Нарочито похвално се изразио о формирању Архиве и библиотеке МИД-а што је била потпуна новина. У МИД-у Краљевине Србије архива је вођена на „примитиван“ начин, а библиотека се углавном сводила на књиге које су биле наслеђене од Кнежевске канцеларије. Посебно је истакао значај израде досијеа по појединим актуеланим питањима на основу докумената која су чувана у архиви министарства.³⁰⁷ За разлику од Драгормира Стевановића, Богумил Вошњак је у својој анализи од 24. јануара 1929. године, изнео суд да је Уредбом из 1919, била и даље поштована стриктна подела на дипломатску и конзуларну службу која је важила у српском МИД-у. Он је критиковао што је у југословенског МИД-у КТО било надлежно само за заштиту права Краљевине СХС, интереса њених грађана и трговачки послови. Богумил Вошњак је оценио да је тиме игнорисана чињеница, коју је усвојио велики број држава након Првог светског рата, да су економска питања постала много значајнија у међународним односима.³⁰⁸ Поред различитих оцена формираног КТО МИД и његових надлежности, проблем у функционисању тог одељења лежао је у чињеници да је било физички издвојено од остатка министарства све до средине двадесетих година.³⁰⁹

Драгомир Стевановић није претеривао у својој критици опхођења према архиви и библиотеци у српском МИД-у. И након доношења Указа од 5. маја 1919, којим је устројено посебно одељење за чување докумената и књига, ранији немар није одмах превазиђен. Архиве одсека ПО МИД су и даље вођене засебно. Услед поверљивости информација, ни југословенски МИД као ни раније српски МИД, није користио обучене архивисте за вођење политичких архива, већ је тај посао

³⁰⁷ Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 8-13, 16-18.

³⁰⁸ Н Нада Петровић, Весна Ђокић, Лидија Опојевлић Хофман, „Конзуларно-привредно одељење Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (1919–1941)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, 1-2 (2011), стр. 26.

³⁰⁹ *Исто*, стр. 28.

препуштао чиновницима који су били на дужности у појединим одсецима. Стога је велики део архивске грађе био или несређен или је вођен неуједначеном систематизацијом која се мењала сваки пут када би задужени чиновник био премештен. Смене чиновника су утицале да деловодни протоколи буду нередовно вођени, а регистри готово нису ни постојали, иако су били важна приручна средства за прегледање постојећих докумената.³¹⁰ Библиотека је била смештена у гаражи зграде МИД-а. Приступљено је обнови библиотечког фонда придодавањем збирки које су скупљане на Крфу, 1916–1918, прикљупањем књига из библиотека посланстава и конзулата, и откупом библиотеке француског историчара Алфреда Рамбоа. Велики део књига је био неупакован, изложен влази и стога је постојала опасност од трајног оштећења. Око 2.500 хиљаде књига, које су имале већу библиографску вредност било је спаковано у сандуке. Међутим, књиге нису биле ни класификоване ни нумерисане, и због тога су биле недоступне чиновницима МИД-а. Самим тим, Библиотека није била функционална.³¹¹

Услед ванредних прилика у току Првог светског рата и првих послератних година, у европским земљама није вођено рачуна о економичности дипломатске службе и због тога је знатно повећан број људи. Потом је уследила редукција, и велике силе су имале једну до две хиљаде чиновника, а мале државе неколико стотина запослених у министарствим иностраних послова.³¹² Ради бољег одабира нових чиновника, уведени су пријемни испит за кандидате.³¹³ Један од неопходних услова било је познавање страних језика, јер је постало недовољно знање само француског језика. На мултилетарелном нивоу настале промене су биле уочљиве на Мировној конференцији у Паризу када су за службене језике одређени француски и енглески; и у Друштву народа где су службени језици били француски, енглески, италијански и немачки. На билатералном нивоу знање енглеског језика је постао неопходан услов за рад у Великој Британији, Комонвелту и САД; а југословенски МИД је био извештен од стране британског Посланства у Београду у лето 1923. године да ће све ноте, изузев колективних,

³¹⁰ Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Персонални одсек, кутија 60, јединица описа 167, фолијација 125 (даље: АЈ, 334-Персонални)

³¹¹ АЈ, 334-Персонални-60-168, фолијација 431; Архив Југославије, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335), кутија 75, јединица 16, фолијација 742, 743 (даље: АЈ, 335).

³¹² П. Каровић, *Дипломација*, стр. 59, 60.

³¹³ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 37.

бити подношене на енглеском језику.³¹⁴ Улога коју је жена имала у друштву знатно је порасла током Првог светског рата. Стога се у европским дипломатским службама посветила већа пажња на супруге дипломата које су имале своје обавезе у иностранству. Оне су биле у пратњи мужева на свим званичним пријемима, гозбама и свечаностима; биле су домаћице друштвених манифестација у дипломатским представништвима, а понекад и у своје име приређивале пријеме. У њихову дужност је спадало одржавање веза са супругама осталих дипломата и истакнутих појединаца земље домаћина. Учествовале су у друштвеним, а посебно, добротворним активностима. Због тога је многим држава уведена пракса да се дипломатама ограничи избор супруга. У неким земљама је била потребна посебна дозвола министра или комисије министарства. Нарочито се обраћала пажња на женидбу дипломата са страним држављанкама, и поједине земље су то забраниле.³¹⁵

Пратећи тадашње токове у европској дипломатији, Краљевина СХС је Уредбом о организацији МИД-а од 5. маја 1919, донела новине у погледу чиновничког кадра. По први пут су дефинисани услови које морају да испуњавају шефови дипломатских представништава, од којих је тражено да знају француски језик и савладају службени језик земље акредитације. Одређени су испити које су кандидати морали да положе да би били примљени у службу. Новопостављени чиновници су морали прво да се упознају са радом у свим одељењима како би стекли целовиту слику о дипломатској и конзуларној служби, и југословенској спољној политици, што је постао предуслов за слање на рад у иностранство. Уведена је контрола за женидбе чиновника са страним држављанкама.³¹⁶

У дипломатским службама је било распрострањено мишљење да је потребно да рад појединих одељења буде што мање познат јавности, јер су радили по директним или индиректним инструкцијама министра, а на основу њихових реферата су доношене одлуке по појединим питањима.³¹⁷ Значај поверљивости рада министарства је нарочито порастао током Првог светског рата када су

³¹⁴ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388), кутија 15, јединица описа 36, фолијација 70 (даље: АЈ, 388); П. Каровић, *Дипломација*, стр. 152-154; Margaret MacMillan, *Paris 1919: Six Months that changed the World*, New York, 2002,² p. 34.

³¹⁵ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 45, 46.

³¹⁶ М. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, str. 75-78.

³¹⁷ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 64.

искуства разних држава указала да је могуће открити кључ за дешифровање сваке шифре. Стога је након 1918. године уведена пракса што чешћих промена шифрарника у циљу отежавања њиховог разбијања. У погледу самог шифровања, схваћена је потреба да се пажљиво бирају чиновници којима се поверава тај посао, јер је био врло досадан, али веома важан и није имао ограничено радно време.³¹⁸ У југословенском МИД-у ноћна смена у Одсеку за шифру је уведена решењем помоћника министра Јована Вучковића од 20. октобра 1924. године. Чиновници који су радили у ноћној смени су због тежине и важности посла добијали дневницу од 80 динара и били су ослобођени поподневног дежурства идућег дана.³¹⁹

Након доношења Уредбе од 5. маја 1919, у оквиру Политичког одељења је почело формирање посебног тела задуженог за Албанију. За овај посао одређен је Љубомир Нешић дотадашњи шеф Кабинета шефа Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу Николе Пашића. Он је крајем маја 1919. године, упућен у Београд да организује тзв. Албански одсек, који је формално основан решењем од 2. јуна. Љубомир Нешић је радио на том послу до јула.³²⁰ Формирање овог тела трајало је до августа 1919. године и МИД се потом више ангажовао на албанским пословима.³²¹ Због природе и поверљивости посла, устројавање је формално извршено у оквирима МИД-а под званичним називом IV одсек Политичког одељења. Суштински, одсек је био под директним надзором и руководством председника владе, и био је надлежан за целокупни теренски рад у Албанији. Четврти одсек ПО МИД-а је био надређени орган краљевском делегату на Цетињу, делегату за исхрану у Скадру, делегату МИД-а у Дебру, Конзулату у Корчи и начелницима округа у близини границе са Албанијом (посебно начелнику призренског округа). Накнадно је у његову надлежност потпала координација рада албанских агитатора и штампе који су били у југословенској

³¹⁸ За разлику од пријема и отправања писама, које је било усклађено са радним временом поштанске службе и дипломатске курирске службе, телеграми су стизали и дању и ноћу због чега је било неопходно да постоји целодневно дежурство у министарству. (П. Каровић, *Дипломација*, стр. 71).

³¹⁹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 173.

³²⁰ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 138; Поверљиво писмо Љубомира Нешића Николи Пашићу, Београд, 2. јун 1919, објављено као прилог X у: Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд, 1995, стр. 361. Богумил Храбак у свом делу погрешно Љубомира Нешића назива начелником одељења МИД, јер је био шеф одсека (Богумил Храбак, *Арбанашке студије*, Књига IV, Београд, 2006, стр. 185).

³²¹ Б. Храбак, *Абанашке студије*, IV, стр. 238.

служби.³²² Будући да је одсек био само формално састани део ПО МИД, а суштински орган председника владе за спровођење албанске политике, шеф одсека Љубомир Нешић је послат на теренски рад и пре завршетка његовог фомирања. Као и одсек и он је добио формалне функције које су прикривале стварну природу његових задужења. Прво је био краљевски делегат на Цетињу током јула–септембра 1919. године, а потом делегат за исхрану у Скадру од септембра 1919. године.³²³ Његов формални задатак у Скадру је био да се брине о исхрани локалног становништва и збрињавању југословенских избеглица. Суштински, Љубомир Нешић је радио као политички представник Краљевине СХС у Скадру.³²⁴ Такође, IV одсек ПО МИД се разликовао од остатка ПО МИД-а и одударањем од организационе шеме која је установљена Уредбом од 5. маја 1919. године. Прва три одсека су устројени према природи послова за које је било задужено Политичко одељење, док је IV одсек био формиран према територијалном принципу.

Посебна пажња је посвећена тајновитости рада IV одсека ПО МИД. Чиновници који су радили у овом телу, у службеним публикацијама нису навођени у списковима запослених у политичком или неком другом одељењу министарства.³²⁵ У оквиру буџета министарства оформљен је посебан албански

³²² Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина др Ивана Субботића и др Анке Гођевац-Субботић (14.576), кутија V, предмет 4 „Историјат наше политике у Арбанији у 1920. години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (18 реферата од бр.1-18)“, Извод из досијеа Ар.1/1920 – реферат „Стање у Арбанији“, фолијације 4-10 (даље: Архив САНУ, 14.576). Почетком јуна 1919. године у Скопље је послат секретар МИД-а Светозар З. Рашић, који се специјализовао за албанску проблематику, и додељен је на рад команданту III армијске области генералу Милошу Васићу. Након убиства Есада паше Топтанија, 13. јуна, влада и Двор су предложили МИД-у да оформи засебну канцеларију у Скопљу која би пратила сарадњу Албанаца са Бугарима, Турцима и Италијанима (Dr Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Београд, 1979, стр. 71; Б. Храбак, *Арбанашке студије*, књ. IV, стр. 151). Ирфан бег је био први албански пропагандни агитатор којег је МИД послао да ради при команди III армијске области у Скопље. Плату је примао из буџета министарства, али су на крају Никола Пашић и Момчило Нинчић изгубили поверење у њега и наредили подређеним органима да више не користе његове услуге (Архив САНУ, 14.576-V-4 „Историјат наше политике у Арбанији у 1920. години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (18 реферата од бр.1-18)“, Досије Ар.15 „Истакнути Арбанаси Ирфан Беј и Басри Беј“, фолијација 73; Б. Храбак, *Арбанашке студије*, књ. IV, стр. 138, 139).

³²³ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијације 1 (1-4), 2-5, 138.

³²⁴ Архив САНУ, 14.576-V-4 „Историјат наше политике у Арбанији у 1920. години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (18 реферата од бр.1-18)“, Извод из досије-а Ар-9, фолијација 40.

³²⁵ *Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за године 1921. и 1922.*, Београд, 1921. Први пут су назначени у списковима запослених у ПО МИД само секретари Милан М. Јовановић (био је шеф IV одсека ПО МИД) и Василије Штиркић, као и писар Бранислав Денић, 1924. године.

кредит за поверљиве послове.³²⁶ Будући да је био устројен у оквирима министарства, и канцеларије су се налазиле у згради министарства али њихов рад и архива нису потпадали под надлежност ПО МИД-а. Архива је чувана у орманима канцеларије шефа одсека.³²⁷ Приликом слања телеграма, IV одсек ПО МИД и људи на терену су информације о четничким акцијама скривали иза терминологије о „школском раду“ у Северној Албанији.³²⁸

Прикривање стварних делатности у депешама је била додатна мера опреза због информација о могућем разбијању кључа шифре југословенског МИД-а од стране Италијана. Наиме, на основу три случаја која су се одиграла током 1920. године, постојала је оправдана сумња да су италијанске службе биле у могућности да дешифрирају југословенске дипломатске телеграме. Приликом захтева италијанског министра иностраних дела грофа Карла Сфорце да мајор Никола Христић напусти Италију, јануара 1920, анализирана је читава ситуација са аспекта његових контаката и на који начин је чувао поверљивост својих депеша. Као могућност, претпостављено је да су италијанске службе успеле да декодирају шифру југословенског МИД-а и на тај начин прате све информације које су југословенски органи слали из Италије. Стога је председник владе и заступник министра иностраних дела Љубомир Давидовић захтевао да се у што краћем року промене шифрарници МИД-а. Министарство је послало нове речнике шифара дипломатским представништвима током августа-октобра 1920. године.³²⁹ Приликом упада италијанских демонстраната и војних официра у зграду југословенске делегације у Трсту јула 1920. године, део архиве делегације и

Остали чиновници IV одсека ПО МИД нису наведени (*Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за годину 1924.*, Београд, 1924, стр 200).

³²⁶ Архив САНУ, 14.576-V-4 „Историјат наше политике у Арбанији у 1920 години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (18 реферата од бр.1-18)“, Досије Ар.15 „Истакнути Арбанаси Ирфан Беј и Басри Беј“, фолијација 73.

³²⁷ Архив САНУ, 14.576-V-4 „Историјат наше политике у Арбанији у 1920 години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (18 реферата од бр.1-18)“, фолијација 79 наредба шефа IV одсека ПО МИД др Ивана Субботића, Пов.Бр.15656/34 од 1. септембра 1934. године.

³²⁸ „Историјат наше политике у Арбанији у 1920. години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (18 реферата од бр.1-18)“, Извод из досијеа Ар.1/1920 – реферат „Стање у Арбанији“, фолијације 4-10.

³²⁹ Нови шифрарници су прво послати дипломатским представницима у Берну, Паризу, Риму, Лондону, Софији и Истамбулу у току августа; у Прагу, Варшави и Ватикану почетком септембра, а свим осталим изузев Мадриду и Каиру до почетка октобра (АЈ, 334-Персонални-102-369, 704, 705; АЈ, 388-3-13, фолијације 497-500, 503-506).

документације саветника Станоја Михајловића су нестали,³³⁰ што је створило могућност италијанским службама да дођу до кључа шифре. Дипломатском куриру Милоју Д. Смиљанићу је украдена торба на железничкој станици у Милану, децембра 1920, у којој су била и акта министра иностраних дела Анте Трумбића претходно послата шифрованим телеграмима чиме је по трећи пут била угрожена безбедност кључа шифре.³³¹

Међу чиновницима МИД-а се распространио незваничан назив „Ч“ одсек за IV одсек ПО МИД, али у сачуваним изворима није назначено како и због чега је настао. IV одсек ПО МИД је формиран маја–августа 1919. године, када се још увек није могло знати какву одлуку ће донети велике силе о судбини Албаније. Председник владе Љубомир Давидовић и шеф делегације на конференцији Никола Пашић имали су исте идеје у погледу албанске државе. Примарни циљ је била обнова њене независности у границама из 1913. године, а секундарни да Краљевина СХС тражи да јој се додели северни део њене територије уколико Конференција мира одлучи да одобри некој другој држави право окупације или протектората на Албанијом. Стога је почетни задатак IV одсека ПО МИД био да припреми терен у северној Албанији за све евентуалности.³³² Значајан део његових активности био је посвећен четничким акцијама на албанској територији, током 1920–1921. године.³³³ Чим је почело формирање IV одсека покренуто је и организовање албанских одреда на територији III армијске области. Иницијатива је потекла из МИД-а, а послом је руководио комадант III армијске области генерал Божидар Терзић.³³⁴ IV одсек ПО МИД је сматран и наследником III одељења МИД Краљевине Србије, познатом и под незваничним називом „Македонски одсек“³³⁵, које је било задужено за четнички рад у Македонији.³³⁶ На основу прегледане грађе, дошли смо до закључка да је тзв. „Ч“ одсек први пут формиран у оквиру Конзуларног одељења МИД Краљевине Србије јула 1915.

³³⁰ АЈ, 388-10-25, фолијација 247; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијација 39; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијација 649.

³³¹ Срђан Мићић, „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби, 1918–1941.“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XVI, број 1-2 (2015), стр. 93, 94.

³³² Архив САНУ, 14.576-V-4, фолијација 4-10.

³³³ Архив САНУ, 14.576-V-4, фолијација 79.

³³⁴ Албански одреди су организовани на левом одсеку III армијске области током маја; а на десном одсеку до краја јуна формирана су само кадровска језгра за накнадну попуну неопходним људством (Б. Храбак, *Арбанашке студије*, IV, стр. 311-313, 323).

³³⁵ АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијација 177.

³³⁶ М. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, стр. 74, 75.

године, као помоћно тело ПП одељења МИД-а. Његов задатак је био да прати рад бугарских, турских и албанских чета,³³⁷ након упада 3.000 бугарских и турских комита априла 1915, и учесталих упада априла-јуна исте године.³³⁸ Остаје отворено питање да ли су незванични називи „Ч“ одсек за два тела формирана јула 1915, односно маја 1919, настали на основу деловодних бројева њихових аката (Ч.Стр.Пов.Бр. и Ч.Пов.Бр.) или су то биле скраћенице од „Четнички“ одсек.³³⁹ У сваком случају, сматрамо да није у питању скраћеница од „Четврти“ одсек ПО МИД-а.

Додатне мере безбедности везане за рад IV одсека ПО МИД, познатог и као „Арбански одсек“ предузете су у јесен 1924. године, када је почела припрема терена за повратак Ахмеда бега Зогуа на власт у Албанији. Тада је додељена посебна шифра IV одсеку ПО МИД, и посао око шифровања и дешифровања је издвојен из Одсека за шифру МИД. Смањена је употреба телеграфа у комуникацији са дипломатско-конзуларним представништвима у Албанији, и највећи број аката је размењиван преко курирских служби установљених на линијама Скадар–Подгорица и Скадар–Цетиње. IV одсек ПО МИД преузео је у своју надлежност курирску службу између команде III армије у Скопљу и албанских емигрантских чета у Дебру и Ђаковици. Комаданту III армијске области генералу Божидару Терзићу и учитељу из Призрена Стојану Дајићу дата је посебна шифра за комуникацију са „Арбанским одсеком“.³⁴⁰

³³⁷ Архив Србије, Фонд Министарства иностраних дела, Конзуларно одељење, „Пов.Ч.Бр.“, Регистар „Пов.Ч.Бр.“ протокола 1915 (даље: АС, МИД).

³³⁸ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013, 293-296; Милош Јагодић, „Рат“ између ратова: упади бугарских комита у нове крајеве Србије 1913–1915“, *Лесковчаки зборник*, Година LVI (2016), стр. 49-53.

³³⁹ Ову недоумицу нисмо успели да разрешимо, јер је од архиве „Ч“ одсека Конзуларног одељења МИД Краљевине Србије сачуван само Регистар који је реконструисао Војислав Јовановић – Марамбо 1927. године (АС, МИД, КО „Пов.Ч.Бр.“, белешка Војислава Јовановића – Марамбоа од 30. марта 1927); а архива „Ч“ одсека ПО МИП Краљевине Југославије је спаљена крајем 1940. године (Архив Србије, Збирке докумената Безбедносно информативне агенције (даље: АС, БИА), списак III, предмет бр. 114, Елаборат [Драгољуба (Драгог) Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“ писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 120; Živko Avramovski, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine“, *Istorija XX veka, Zbornik radova*, Tom V, Beograd, 1963, str. 141).

³⁴⁰ АС, БИА, списак III, предмет бр. 114, Елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, стр. 46, 47; Саша Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд, 2009, стр. 63, фуснота бр. 206.

Нових пет одсека ПО МИД организовано је на основу Правилнику о уређењу Политичког одељења МИД од 15. маја 1920. године.³⁴¹ Њихове надлежности су одређене према територијалном принципу и врсти послова за које је било задужено Политичко одељење. На основу сачуване архивске грађе није могуће детаљно пратити њихово устројавање. Три нова одсека Политичког одељење (пети, шести и седми) су постојали 20. септембра 1920,³⁴² али нисмо могли да утврдимо датуме њиховог формирања ни првобитне делокруге њиховог рада. VIII одсек ПО МИД је формиран решењем од 2. новембра 1920, и био је задужен за Друштво народа.³⁴³ Четири дана након доношења Уредбе о организацији Пресбиороа од 30. октобра 1920, којом је надлежност над Пресбиroom пренета са МИД-а на Председништво Министарског савета, решењем министра иностраних дела од 3. новембра устројен је IX одсек ПО МИД као надлежан за штампу.³⁴⁴

Након оставке министра иностраних дела Анте Трумбића и формирања владе Николе Пашића, који је за себе задржао ресор МИД-а, у току јануара и марта 1921. године, проширено је поље рада IV одсека ПО МИД на Хиландарско питање и школско-црквено питање у Цариграду.³⁴⁵ Наређењем помоћника министра Тихомира А. Поповића од 5. јануара 1921. године, VI одсек ПО МИД је постао надлежан за Румунију, а VII одсек ПО МИД за Италију и Ватикан.³⁴⁶

Нова реорганизација и оснивање одсека је извршено решењем министра Момчила А. Нинчића од 21. марта 1922, на основу Правилника о уређењу ПО МИД, од 15. маја 1921, и измене Правилника од 21. марта 1922. године. Први одсек су чинили шеф Кабинета министра иностраних дела, Персонални одсек и Протокол. Други одсек је био задужен за архиву, протокол и експедицију поште ПО МИД. Трећи одсек је реорганизован у Генерални секретарија МИД у чијој надлежности су били: пријем, отварање и распоред поште, интерпелације и кратка питања, шифра, политичка администрација, и сви послови који нису били

³⁴¹ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 36.

³⁴² АЈ, 334-Персонални-66-195, фолијација 145.

³⁴³ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 36.

³⁴⁴ Проширење делокруга рада је извршено након што је помоћник министра иностраних дела Тихомир Поповић постављен на чело Албанског одсека ПО МИД, децембра 1920. године (АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 33; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, str. 125).

³⁴⁵ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 39, 49.

³⁴⁶ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 39.

делокруг рада осталих одсека. Четврти одсек је остао задужен за Албанију, Хиландарско питање, цркве и школе у Цариграду. Пети одсек је био задужен за израду, публикавање и примену међународних уговора и конвенција. Шести одсек је постао надлежан за Средњу Европу и његови послови су били подељени у три целине. Прву групу су чинили послови везани за бивше непријатељске државе Аустрију и Мађарску; другу групу за савезничку Чехословачку и Румунију; трећа група је била информативни рад. Седми одсек је био задужен за Италију, Ватикан, Васељенску патријаршију и Ријеку. Осми одсек за Друштво народа и друге међународне организације. Девети одсек је био задужен за „западне земље“: Француску, Велику Британију, Немачку, Швајцарску, Белгију, Холандију, скандинавске државе, Шпанију и Португалију. Решењем од 21. марта 1922, установљена су и два нова одсека. У надлежност X одсек ПО МИД одређене су балканске државе: Бугарска, Грчка и Турска. XI одсек ПО МИД је формиран за „источне земље“: Русију, државе наследнице Руске империје (Украјину, Литванију, Летонију, Естонију и Финску), Пољску, руске емигранте и питање репатрирања.³⁴⁷

Нове измена у организацији су извршене превођењем Одељења за штампу и Одељења за извршавање међународних уговора из Председништва Министарског савета у МИД. Одељење за штампу које је до тада званично вођено под окриљем Председништва Министарског савета, иако су чиновници радили по инструкцијама МИД-а где су и суштински били запослени. Стога су они били плаћани из поверљивих кредита МИД-а до 1. маја 1922, када је за њих отворен редован кредит у буџету министарства.³⁴⁸ Одељење за извршење међународних уговора је премештено на основу одредби Финансијског закона за буџетску 1922/23 годину од 31. јула 1922. године.³⁴⁹

Превођење Одељења за извршење међународних уговора је искоришћено да се почне са решавањем проблема Библиотеке МИД-а. Библиотеке министарства и одељења су спојене у јединствену организациону целину.³⁵⁰ Према усменом наређењу директора ПО МИД др Мирослава Јанковића, Одељење је преузело из гараже зграде МИД-а и сместило у стан који је изнајмљивало за

³⁴⁷ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 66, 69.

³⁴⁸ АЈ, 334-Персонални-201-524, фолијација 372.

³⁴⁹ АЈ, 334-Персонални-60-168, фолијација 463; М. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, str. 79.

³⁵⁰ АЈ, 335-75-16, фолијација 743.

своје канцеларије 2.500 књига које су биле спаковане у сандуцима. Након њиховог распакивања и размештаја по рафовима, приступило се класификацији и нумерацији књига, чиме је отпочет посао на функционалном уређењу Библиотеке МИД-а.³⁵¹

Гранање организације Политичког одељења и премештаја Одељења за извршење међународних уговора у оквиру МИД-а, вероватно су утицали на доношење решења од 17. августа 1922, којим је установљена вертикала унутрашње комуникације. Само помоћник министра је могао директно да комуницира са министром иностраних дела. Директорима одељења је било наређено да сваког другог дана одлазе на реферисање помоћнику министра о свим пословима из делокруга свог рада. У хитним случајевима било је омогућено и ванредно реферисање. Директори одељења су пратили развој текућих послова на основу реферисања шефова подручних одсека.³⁵²

Реорганизација Политичке секције Одељења за извршење међународних уговора је извршена решењем министра Момчила Нинчића од 10. новембра 1922. године. Створене су четири подсекције од којих је једна била задужена за Друштво народа и питање држављанства, а преостале три за питање националних мањина на територији Краљевине СХС и суседних држава.³⁵³ Очигледно је уочена нелогичност да се пословима везаним за Друштво народа и међународне организације баве и VIII одсек ПО МИД и I подсекција Политичке секције Одељења за извршење међународних уговора МИД.

Стога је министар Момчило Нинчић извршио реорганизацију послова у оквиру МИД-а. На основу члана 4 Уредбе о организовању МИД-а од 5. маја 1919,³⁵⁴ донео је решење о формирању Другог политичког одељења МИД, 28. децембра 1922. године. Стављено је директно под надзор министра и његовог помоћника, а у случају њиховог одсуства примало је инструкције од директора Првог политичког одељења. Друго политичко одељење било је надлежно за „специјалне политичке односе“ Краљевине СХС са суседним земаљама заснованим на „специјалним интересима“. Комуникација са представништвима у

³⁵¹ АЈ, 334-Персонални-60-168, фолијације 431, 432.

³⁵² АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 93.

³⁵³ АЈ, 334-Персонални-60-168, фолијација 488.

³⁵⁴ Чланом 4 Уредбе остављена је слобода министру иностраних дела да може да оснива нова одељења у складу са потребама МИД-а (*Službene novine*, Број 42, 5. мај 1919. године).

иностранству је била подељена. Прво политичко одељење је било надлежно за посланства, а Друго политичко одељење за конзулате. На основу ове поделе рада, уведена је нова шифра коју је користило само Друго политичко одељење. Сви чиновници Политичке секције Одељења за извршење међународних уговора који су били задужени за мањинске послове су овим решењем били премештени у Друго политичко одељење.³⁵⁵ Поред министарског решења, био је израђен пројекат Закона о устројству Министарства спољних послова децембра 1922, којим је требало да се потврди спроведена реорганизација МИД-а.³⁵⁶

Циљ формирања Другог политичког одељења МИД-а Краљевине СХС је био да се на основу искуства МИД-а Краљевине Србије на пољу пропагандно-просветног рата, уведе боље организована служба у иностранству. Према мишљењу руководиоца, просветно-пропагандни рад је постао још значајнији након Првог светског рата. Међутим, дезорганизација централне државне управе, утицала је на велику слободу у раду и недостатак координације између министарства и појединих организација. МИД уопште није знао шта су радили Министарство просвете и Министарство за социјалну политику, који су имали сопствени програм рада у Јулијској Крајини. Сличну слободу у свом раду без обавештавања МИД-а, показали су и Друштво Ћирила и Методина, Народна одбрана, Југословенска матица и др.³⁵⁷

Друго политичко одељење је било надлежно за питање мањина и Друштво народа, због чега су послови расподељени у два одсека. Први одсек је био задужен за Лигу народа, а други одсек за стране мањине у Краљевини СХС и југословенске мањине у иностранству.³⁵⁸ Мањинска питања су имала већу тежину за југословенску државу, због чега је настао нефромални назив Одељење за мањине.³⁵⁹ Наречењем министра Момчила Нинчића од 18. јануара 1923, целокупна отворена и поверљива о мањинским питањима је стављена у

³⁵⁵ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 82.

³⁵⁶ Архив САНУ, Заоставштина Вукашина Животића, 14.458/1, 19, 32

³⁵⁷ Архив Југославије, Заоставштина Александра Цинцара-Марковића (310), кутија 3 допис МИД-а председнику Министарског савета Николи Пашићу и заступнику министра иностраних дела Нинку Перићу, без деловодног броја, 23. новембар 1923. године (даље: АЈ, 310).

³⁵⁸ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 104.

³⁵⁹ АЈ, 310-3 допис МИД-а председнику Министарског савета Николи Пашићу и заступнику министра иностраних дела Нинку Перићу, без деловодног броја, 23. новембар 1923. године.

надлежност Другог политичког одељења МИД.³⁶⁰ Поред поделе послова и комуникације са представништвима у иностранству, постајала је и физичка раздвојеност два политичка одељења. Канцеларије Другог политичког одељења су биле у изнајмљеној кући и тек у јесен 1923. године, су пресељене у зграду МИД-а.³⁶¹

Формирањем Другог политичког одељења које је преузело део надлежности некадашњег јединственог ПО МИД, извршена је и реорганизација Првог политичког одељења МИД. Према новој подели послова, одељење је имало десет одсека: Одсек за Централну Европу, Словенски одсек, Руски одсек, Албански одсек, Секретаријат I ПО МИД, Протокол, Одсек шифре, Пријем поште, Главна експедиција, Архива.³⁶² На основу сачуване архивске грађе, није могуће закључити за које земље је био надлежан новоформирани Словенски одсек. Према организацији рада ПО МИД из 1922. године, Чехословачка је попадала под надлежност VI одсека (за Средњу Европу), а Русија, Пољска и Украјина су биле у надлежности XI одсека (за „источне“ земље, који је био задужен и за руске емигранте). Пошто је и према новој подели послова у оквиру Првог политичког одељења МИД и даље постојао Одсек за Централну Европу, претпостављамо да је у његовој надлежности остала Чехословачка; а да је Руски одсек био задужен за питања руских емиграната и Савез Совјетских Социјалистичких Република. Стога, претпостављамо да је Словенски одсек био задужен за Пољску, и Украјину.

Иако је шеф Благајнице МИД-а Стеван Божовић постављен за главног архива указом од 18. јула 1923, и послат на нову дужност 15. септембра,³⁶³ нема сачуваних података о раду на организовању и сређивању Главне архиве МИД-а.

³⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 85. Друго политичко одељење је почело посао на систематском прикупљању и класификовању података о националним мањинама у Краљевини СХС и југословенским мањинама, јер је било установљено да је МИД располагао са делимичним, и често нетачним подацима. Стога је и тражило од посланстава да прикупе информације у којим покрајинама живе југословенске мањине, број становника у тим покрајинама (југословенског и страног), број основних, средњих и стручних школа (са бројем разреда, одељења, наставника о ученика – југословенских и туђих), број цркава и свештеника, економске и културно-просветне инсититуције (технички називи, број и обим делатности), политичка удружења (циљ утицаја на развој политичке и националне свести), часописи и дневни листови (Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395), кутија 13, јединица описа 126, фолијација 188 (даље: АЈ, 395)).

³⁶¹ АЈ, 334-Персонални-200-523, фолијација 194.

³⁶² АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 100, 101.

³⁶³ АЈ, 335-85-1, фолијација 128.

Милош Ивковић је постављен за главног архивара решењем министра Војислава Маринковића од 14. октобра 1924. године.³⁶⁴ Главна архива МИД-а је почела пријем предратних, ратних и послератних архива министарства, као и архива дипломатских и конзуларних представништава и делегација које су пренете у министарство, 29. новембра 1924. године. Инвентар ствари Главне архиве је установљен 31. децембра 1924. године.³⁶⁵ Будући да положај главног архивара није био предвиђен у Уредби о разврставању и распоређивању чиновника и осталих државних службеника грађанског реда од 31. октобра 1923,³⁶⁶ плате су биле обезбеђиване преко финансијских закона.³⁶⁷ Војислав Маринковић је издао наређење, 14. октобра 1924, о формирању засебне Комисије за сређивање старе архиве МИД-а. Чланови комисије су били: главни архивар МИД-а Милош Ивковић, посланик на расположењу др Лујо Бакотић, историчар Гргур Јакшић, професор Никола Николић и суплент Милош Црњански.³⁶⁸ Након што је др Војислав Јовановић Марамбо постављен за главног архивара, 28. новембра,³⁶⁹ тражио је од посланстава да му пошаљу Државне шематизме и Службене новине Краљевине Србије, јер је комплетирање свих бројева био један од предуслова за лакше сређивање старе архиве МИД-а.³⁷⁰ У сачуваној грађи нема података до када је ова комисија радила и колико део повереног посла је завршила. Пред устројавања Главне архиве, МИД је почео 1924. године и набавку великог броја књига за своју библиотеку на основу ванредних буџетских кредита. Ова пракса је настављена до 1938 године.³⁷¹

Током владе Љубомира Давидовића, 27. јула – 6. новембра 1924, министар Војислав Маринковић је поставио свог партијског колегу Милана Грола за државног подсекретара у МИД-у, 27. августа 1924. године. Ово је био јединствен случај у међуратном периоду да је нека личност постављена на ту функцију. Иако је положај државног подсекретара у министарствима био предвиђен у нацртима

³⁶⁴ АЈ, 334-Персонални-156-479, фолијација 330 (2).

³⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијација 636.

³⁶⁶ Објављена у: *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр.251 – XII, 1. новембар 1923.

³⁶⁷ АЈ, 334-Персонални-158-481, праинација 518.

³⁶⁸ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 170.

³⁶⁹ АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 441, 443.

³⁷⁰ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Грчкој – Атина (379), кутија 3 главни архивар МИД-а др Војислав М. Јовановић Посланству у Атини, Гл.А.Бр.1 од 1. јануара 1925. године (даље: АЈ, 379).

³⁷¹ АЈ, 335-75-16, фолијација 742.

закона о централној државној управи, који нису прошли скупштинску верификацију,³⁷² није постојао на основу уредбе из 1919. године нити је установљен неким накнадним правним актом. Одлуком из 1921, решено је да се у МИД-у не постављају генерални секретари по угледу на пређашњу српску праксу.³⁷³ Из сачуване грађе нисмо успели да утврдимо да ли је Милану Гролу поверен неки конкретан посао у МИД-у или је у питању била партијска синекура.³⁷⁴ На овој функцији је формално остао до постављења за посланика у Цариграду 8. октобра 1924. године. Будући да у том моменту још увек нису били успостављени дипломатски односи између Краљевине СХС и Републике Турске,³⁷⁵ ово је била само титуларна функција попут положаја посланика у Москви.

Момчило Нинчић је одлучио да прошири надлежности свог Кабинета, и решењем од 26. новембра 1924, уведена је нова организација рада којом су уведена четири одсека. Секретаријат кабинета је преузео све дотадашње послове Кабинета; Персонални одсек кабинета је преузео послове Персоналног одсека; Протокол кабинета је преузео послове Протокола; Пријем и експедиција поште кабинета је преузела послове одсека за пријем и експедицију поште. Кабинет

³⁷² Народној скупштини је било поднето четири нацрта закона о централној државној управи, у периоду од 1921. до 1926. године, али ни један није верификован (Ј. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 255). У образложењу Нацрта закона о централној државној управи из 1921, Слободан Јовановић, Лазар Марковић, Богумил Вошњак, Томислав Томљеновић и др, изнели су да су функцију државног подсекретара преузели из француског законодавства, и да би он био помоћник министра са политичком функцијом. Односно, да би он био задужен за одређена политичка питања која су у том моменту актуелна, и да би његовим учешћем премостили проблем реорганизације рада читавог министарства због актуелних политичких потреба. Позивали су се на британску и француску праксу. У Великој Британији су постојали државни подсекретари, а у Француској генерални секретари (АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 134).

³⁷³ АЈ-334-Персонални-91-288, фолијација 488.

³⁷⁴ У својим досадашњим истраживањима смо једино пронашли да је Милан М. Јовановић истовремено препоручивао студију Шарла Лоазоа и Војиславу Маринковићу и Милану Гролу, септембра 1924, што би могло да укаже да је потоњи ипак играо одређену улогу у МИД-у (Архив САНУ, Заоставштина Шарла Лоазоа и Луја Војновића, 14.427/IV-992ж (даље: Архив САНУ, 14.427)).

³⁷⁵ Милан Грол никада није био упућен на дужност у Цариград. Након повратка на чело МИД-а, Момчило Нинчић му је одобрио једномесечно одсуство 10. новембра, а указом од 28. новембра стављен је на расположење (АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијације 420-422). У историографској литератури постоји тумачење да Милан Грол није прихватио функцију посланика у Истамбулу у време непостојања југословенско-турских дипломатских односа (Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд, 2014, стр. 124, 125).

министра је тиме преузео све послове I одсека и део послова II одсека Првог политичког одељења МИД.³⁷⁶

Нове реорганизације послова ширих размера извршене су у току 1925. године. Дотадашња подела политичког рада између два одељења нарушавала једнообразност у раду, министар Момчило Нинчић је одлучио да све послове поново споји у једном одељењу. Будући да предмети везани за Друштво народа и мањинска питања нису били толико великог обима, као што се руководству МИД-а у први мах учинило, укинута је Друго политичко одељење решењем од 25. фебруара 1925. године. Његова два одсека су ушла у састав јединственог Политичког одељења МИД.³⁷⁷ Иако није било потребе за постојањем два одвојена политичка одељења, ипак је обим послова знатно превазишао оквире делатности МИД-а које су биле одређене Уредбом од 5. маја 1919. године.

Стога је министар Момчило Нинчић донео решење о реорганизацији рада на политичким пословима, 5. децембра 1925. године. У оквирима МИД-а устројена је Генерална политичка дирекција (ГПД). На њеном челу стајао је генерални политички директор који је „отправљао политичке послове“ министарства. ГПД МИД је била подељена на пет одељења. Прво одељење било је задужено за поверљиву и строго поверљиву преписку (пријем, експедицију, разврставање и архивирање), шифру, достављање извештаја посланствима и министарствима, акредитивна и опозивна писма, издавање пуномоћја и ратификационих инструмената. Друго одељење било је задужено за Друштво народа (и остале међународне организације са којима је МИД био у контакту: Међународну унију за Друштво народа, Лигу цркава, Интерпарламентарну унију и Међународни Црвени крст), мањинска питања, верска питања (Ватикан и друге религијске институције са којима је МИД имао контакте), надзор над поштовањем војних клаузула мировних уговора, склапање уговора о арбитражи спорова мирним путем. У погледу мањина, Друго одељење ГПД МИД је имало различите дужности. Са једне стране, старало се о преузетим обавезама према мањинама на територији Краљевине СХС, али је радило и на сузбијању бугарске, немачке, албанске и мађарске иреденте. Са друге стране, било је задужено за организовање југословенских мањина у Трсту, Истри, Горици, Будимској епархији, Румунском

³⁷⁶ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 176; М. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, str. 79, 80.

³⁷⁷ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 111.

Банату и Грчкој Македонији, и југословенских колонија у Цариграду, Бечу, Букурешту и Диселдорфу. Треће одељење ГПД МИД је било задужено за Балкан. По први пут су у надлежност једне организационе јединице стављене четири балканске државе: Албанија, Грчка, Турска и Бугарска. Четврто одељење ГПД МИД је преузело надлежности некадашњих одсека за Централну/Средњу Европу. Оно је било задужено за Италију, Аустрију, Мађарску, Румунију, Чехословачку и Пољску. Пето одељење ГПД МИД је било задужено за све остале државе, укључујући Француску, Велику Британију, Немачку, СССР и САД. Као посебна организациона јединица у оквирима Генералне политичке дирекције, био је Кабинет министра иностраних дела. Он је био задужен за личне секретаријате министра и помоћника министра, персонална питања, протокол, пријем и експедицију целокупне поште.³⁷⁸

Уколико се усвојена организација политичких послова МИД-а, установљена решењем од 5. децембра 1925, упореди са документом за који претпостављамо да је био предлог организације ГПД МИД, могу се уочити различите идеје које су постојале у тадашњем руководству министарства, али и разјаснити за које све државе је била заинтересована југословенска дипломатска служба. У предлогу III одељење ГПД МИД је требало да буде надлежно само за Албанију и Бугарску. Тиме би представљало само проширену верзију некадашњег IV одсека ПО МИД и Албанског одсека Првог политичког одељења МИД, које је изашло из тајности свог рада након повратка Ахмеда бега Зога на власт, децембра 1924. године. Друге две балканске државе, Грчка и Турска, су према предлогу требале да потпадну у надлежност IV одељења ГПД МИД, заједно са Малом антантом (Чехословачка и Румунија), Италијом, Аустријом, Мађарском и Пољском. У предлогу се наводе да би V одељење ГПД МИД било надлежно и за Белгију, Шпанију и Јапан, које су у решењу од 5. децембра 1925. године подведене под „и др“. Као посебна организациона целина, изван одељења и Кабинета министра, наведена је и Политичка архива. У коначној верзији решења, поверљива и строго поверљива архива су стављени у надлежност I одељења ГПД МИД.³⁷⁹

³⁷⁸ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 116-118.

³⁷⁹ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 110.

Након што је некадашњи Албански одсек I Политичког одељења МИД изашао из оквира своје тајности, његов рад ће према потреби поново бити прикриван од чиновника МИД-а. Министар иностраних дела Нинко Перић, који је наследио Момчила Нинчића након његове оставке због потписивања Тиранског пакта 6. децембра 1926, издао је наређење 2. фебруара 1927, да му о свим политичким питањима реферише генерални политички МИД, изузев о албанским пословима. Према истом наређењу, шеф „Албанског одсека“³⁸⁰ је лично реферисао министру, а генералног политичког директора само обавештавао о току послова.³⁸¹

Иако није усвојен предлог да се у оквиру ГПД МИД оснује Политичка архива као засебна организациона јединица, ипак је унета промена у архивском пословању министарства. Један од послерада из делокруга рада I одељења ГПД МИД било је увођење поверљивих и строго поверљивих протокола, регистара и архиве.³⁸² Дотадашње засебне архиве појединих одсека ПО МИД, пренете су у новоформирану поверљиву и строго поверљиву архиву ГПД МИД.³⁸³ Први задатак је био допуна протокола, израђивање регистара који највећим делом нису постојали, класификација докумената и увођење јединственог система у вођењу архивских послова. Према првој процени шефа I одељења ГПД МИД Светомира Лазаревића, из фебруара 1926, за сређивање архиве из послератних година (1919–1926) било је потребно две године.³⁸⁴ Накнадном проценом, датом новембра 1926, било им је потребно седам година да би могли да архиву ГПД МИД доведу у функционално стање.³⁸⁵ Приликом формирања јединствене архиве, једини изузетак је била архива некадашњег IV одсека ПО МИД и Албанског одсека Првог политичког одељења МИД која је и даље чувана у орманима у канцеларијама тадашњег III одељења ГПД МИД, стога се њеном сређивању приступило тек 1. септембра 1934. године.³⁸⁶

³⁸⁰ Иако је у питању било III одељење ГПД МИД, очигледно се стари назив задржао код службеника министарства.

³⁸¹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 254.

³⁸² АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 116.

³⁸³ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у САД – Вашингтон (371), кутија 20, јединица описа 29, фолијације 422-424 (даље: АЈ, 371).

³⁸⁴ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 125.

³⁸⁵ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 134.

³⁸⁶ Архив САНУ, 14.576-V-4, фолијација 79; АЈ, 334-Персонални-133-456, фолијација 616; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 332.

О стању дотадашње архиве министарства речито говори преписка из октобра 1928, в.д. помоћника министра др Лује Бакотића и тадашњег генералног конзула у Цариграду Светомира Лазаревића. У МИД-у су покушавали да уђу у траг оригиналном Опису српско-бугарске границе коју је помоћник министра Панта Гавриловић примио од Комисије за разграничење децембра 1922. године. Након премештаја помоћника министра Јована Марковића за посланика у Берну, априла 1927, предао је приликом примопредаје дужности „заведена“ и „незаведена“ акта шефу I одељења ГПД МИД Светомиру Лазаревићу. Он је заведена акта вратио у њихова досијеа, а незаведена оставио у „једној карици у орману за строго поверљиву архиву“. Међу њима није било оригинала Описа српско-бугарске границе. Светозар Лазаревић је важнија документа чувао у каси ГПД МИД.³⁸⁷

Јануара 1926. године уведена је још једна новина у раду ГПД МИД. У делокруг рада Првог одељења ГПД МИД, спадала је класификација свих примљених извештаја и обавештавање посланстава и министарстава. Решењем помоћника министра Јована Т. Марковића од 25. децембра 1925, за тај посао је задужен секретар Вукашин Животић.³⁸⁸ Јануара 1926. године, формиран је посебан Обавештајни одсек I одељења ГПД МИД на чијем челу је стајао Вукашин Животић. Његова основна дужност је била да периодично шаље циркуларне извештаје посланствима и Главном генералштабу о значајним питањима југословенске спољне политике и односима Краљевине СХС са појединим државама.³⁸⁹ Након премештаја Вукашина Животића из МИД-а, због умешаности у шпијунску аферу у корист Италије, послови Обавештајног одсека су стављени директно у надлежност генералног политичког директора.

Руководиоци МИД-а су сматрали да је обим послова везаних за склапање међународних уговора и конвенција превазишао делокруг рада предвиђен Уредбом о Одељењу за извршење међународних уговора од 19. новембра 1919,

³⁸⁷ Архив Југославије, Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Цариграду (411), кутија 6, јединица описа 15, фолијација 276.

³⁸⁸ АЈ, 334-Персонални-60-167, 60-167, фолијације 119, 120.

³⁸⁹ Најранији циркуларни извештај сачуван у архивама дипломатско-конзуларних представништава датира од 29. јануара 1926. године (Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341), кутија 6, јединица описа 13 (даље: АЈ, 341) циркулар шефа Обавештајног одсека МИД Вукашина Животића свим посланствима и Главном генералштабу, Разно Бр. 1 од 29. јануара 1926).

стога је реорганизована у Дирекцију за уговоре решењем министра Момчила Нинчића од 10. јуна 1926. године.³⁹⁰ Одељење за извршење међународних уговора више није било задужено за рад на питањима везаним за Друштво народа и мањине, након формирања Другог политичког одељења МИД 1922. године, оно је остало надлежно за финансијска, економска, саобраћајна и питања граница.

Дирекција за уговоре је имала три организационе јединице. Прво (економско-финансијско) одељење је имало четири реферата. Економско-финансијски реферат је био задужен за прикупљање материјала и прати рад међународних конференција о економским и финансијским питањима; надгледа спровођење економских и финансијских одреби мировних уговора и конвенција потписаних у циљу њихове примене. Реферат за надокнаду штете је имао у својој надлежности питања репарација и реституција на основу мировних уговора. Реферат о међународно-правним питањима је био посебно задужен за питање оптирања и држављанства, али и све остале предмете. Саобраћајни реферат је обухватао послове везане за обухвата сувоземни, поморски, речни и ваздушни саобраћај, пристаништа и бродове. Друго одељење (за трговинске послове) је било задужено за прикупљање материјала, учешће у преговорима и надзор над спровођењем трговинских уговора и конвенција; проучавало је југословенску привреду, економску политику држава на Балкану, економске функције Друштва народа и светску привреду; водило је евиденцију југословенских и страних економских организација, и међународних економских конференција. Трећа организациона јединица био је Биро за разграничење,³⁹¹ који је заједно са Рефератом о међународно-правним питањима Првог одељења, био последњи остатак некадашње Политичке секције Одељења за извршење међународних уговора.³⁹²

Након увођења личног режима краља Александра и формирања владе Петра Живковића почело је спровођење нове унутрашње организације државе и њених институција. Ове промене нису мимоишле ни МИД. Прва значајнија промена извршена је у самом врху министарства. Решењем министра пошта и телеграфа и заступника министра иностраних дела Косте Куманудија, од 2.

³⁹⁰ АЈ, 395-15-166, фолијација 544.

³⁹¹ АЈ, 334-Персонални-60-168, фолијација 595.

³⁹² *Službene novine*, Br. 161, 13. decembar 1919. godine.

фебруара 1929, дотадашње функције помоћника министра су подељене на политичке и административно-правне. У складу са тим, уведене су и функције политичког помоћника министра и административно-правног помоћника министра.³⁹³

Чланом 5 Закона о уређењу врховне државне управе од 31. марта 1929, било је прописано да председник владе прописује уредбом број одељења, њихове називе и надлежности у сваком министарству. Члан 13 је одређивао да се први помоћници министра и помоћници министра постављају на предлог председника владе. Чланом 14 било је прописано да помоћник министра води надзор над свим одељењима министарства, према овлашћењу министра. Уколико су постојали и први помоћник и помоћник, њихов делокруг рада је одређивао министар, али је први помоћник био старији по рангу од помоћника министра.³⁹⁴ У погледу МИД-а, Закон је само санкционисао већ уведена праксу којом је председник владе Петар Живковић поставио за првог помоћника министра иностраних дела Богољуба Јевтића, тадашњег министра Двора.³⁹⁵

Уредбом о подели на одељења Председништва Министарског савета и министарстава од 19. априла 1929, спроведена је подела превиђена чланом 5 Закона о уређењу врховне државне управе. МИП је био подељен на пет одељења: политичко, управно, привредно, правно и главну архиву. Политичком одељењу је стављено у надлежност политички односи са другим државама, политички рад са представништвима у иностранству, дописничка и обавештајна служба у погледу штампе, шифра и ратификације. Управно одељење је било задужено за личну преписку министра, аудијенције, дипломатске привилегије и протокол, персонална питања службеника, пријем и експедиција поште, егзекатуре. У саставу Управног одељења је потпало и Рачуноводство МИП-а. Привредно одељење је било надлежно за конзуларно-привредну службу, постављање почасних конзула, публикавање конзуларних извештаја, пасошка контрола, привредна обавештајна служба, закључење уговора и конвенција привредног карактера, сарадња на привредним акцијама Друштва народа, питања међународне привреде, саобраћаја и социјалних проблема. У надлежност Правног

³⁹³ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 313.

³⁹⁴ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 78, 3. април 1929. године.

³⁹⁵ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 313; АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 77, 80.

одељења су потпали правни послови, превођење и оверавање званичних и приватних докумената, давање мишљења по правним питањима која су била у надлежности МИП-а, праћење развоја међународног права. Главна архива је била надлежна за чување и сређивање старих архива одељења министарства и архива посланстава, конзулата и делегација који су према потреби пренети у МИП, реконструкција докумената и канцеларијских књига који су уништени у току рата или „ишчезли“, публикавање збирки дипломатских докумената, закључивање и извршење архивских уговора и конвенција.³⁹⁶

Користећи се чланом 5 Уредбе о уређењу врховне државне управе од 31. марта, који је одобравао промену организације прописане уредбом председника владе само доношењем закона,³⁹⁷ министар иностраних дела Војислав Маринковић је иницирао доношење новог Закона о уређењу Министарства иностраних дела, дипломатских и консуларних представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у иностранству. На изради нацрта предлога новог закона заједно су радили председник владе Петар Живковић, министар иностраних дела Војислав Маринковић, и његов близак сарадник министар без портфеља Коста Кумануди.³⁹⁸ Нацрт закона је делимично израђен по угледу на устројство чехословачког МИД-а, у погледу једнообразности организације одсека и секација.³⁹⁹

Док се чекала његова израда, према наређењу политичког помоћника министра Богољуба Јевтића, од 6. јуна 1929, у оквиру МИД-а се приступило припремама за спровођење реорганизације на основу Уредбе о подели на одељења Председништва Министарског савета и министарстава од 19. априла.⁴⁰⁰ Решењем помоћника министра ПО МИП је само делимично предао послове Привредном одељењу МИП, како је било прописано Уредбом од 19. априла. Наиме, питања слободних зона су требала у целости да пређу у надлежност Привредног одељења. У том момету, Краљевина СХС је имала две слободне зоне, у Солуну и у Ријечи. Решењем помоћника министра Слободна српска зона у Солуну је у целости

³⁹⁶ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 94, 22. април 1929. године.

³⁹⁷ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 78, 3. април 1929.

³⁹⁸ Архив САНУ, 14.458/1, 18

³⁹⁹ Škerlová Jana, *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: Prání, rozpory, realita*, (Dizertační práce), Historický ústav Filozofická fakulta Masarykova univerzita, Brno, 2014, str. 36.

⁴⁰⁰ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијације 301-303.

пренета у Привредно одељење, јер су регулисани сви политички аспекти тог питања. ПО МИП је остао само врховни надзорни политички орган за слободну зону у Солуну и Привредно одељење је било обавезно да им доставља један четворомесечни извештај о актуелним стварима. У погледу „Ексен Талон ди Ревел“ у Ријеци, оно је и даље сматрано превасходно политичким питањем и стога је, противно одредбама Уредбе од 19. априла, тај досије и даље остао у надлежности ПО МИД.⁴⁰¹

Према нацрту предлога Закона о уређењу МИД-а израђеном у току 1929. године, целокупан посао је требало да буде подељен између шест одељења: политичког, привредног, управног, правног, рачунског и главне архиве. Политичко одељење је било подељено на седам одсека. Први одсек је требало да буде задужен за Италију, Албанију, Грчку, Турску и Бугарску. Други одсек је требало да буде надлежан за Чехословачку, Румунију, Француску, Белгију, Пољску, Немачку, Аустрију и Мађарску. Трећи одсек је требало да буде задужен за Велику Британију, Северну Америку, Јужну Америку, СССР, балтичке државе, Швајцарску, Шпанију и остале државе. Четврти одсек је требало да буде надлежан за послове у вези Друштва народа, мањина, Ватикана и верских питања. Пети одсек је требало да буде задужен за ратификацију уговора и конвенција, издавање пуномоћија, шифру и строго поверљиву архиву. Шести одсек је требало да буде задужен за домаћу и страну штампу, публикације о југословенској држави и дописничку службу у иностранству. Седми одсек је требало да буде задужен за састављање извештаја за посланства о политичким, привредним и културним приликама у југословенској краљевини и другим државама које их интересују. Министру се ставља у дужност да посебним поверљивим правилником пропише начин унутрашњег рада у сваком од политичких одсека.

Привредно одељење је требало да буде подељено у четири одсека. У надлежност Првог одсека је требало да потпадну међународни поморски, речни, сувоземни и ваздушни саобраћај, пошта и телеграфи. Други одсек је требало да буде задужен за припрему материјала за економско-финансијске конференције и питања из надлежности Друштва народа, припрему материјала, вођење преговора, закључивање, надзор спровођења и вођење рачуна о роковима трговинских

⁴⁰¹ АЈ, 335-102-7, фолијација 110.

уговора, праћење трговинске политике других држава. Трећи одсек је требало да има у надлежности конзуларно-трговинско тело Краљевине СХС, унапређење југословенске спољне трговине, постављање почасних конзула и надзор њиховог рада, публикације конзуларних извештаја који се тичу трговине и привреде, обавештавање југословенских трговинско-индустријских комора, обавештавање о економској политици других земаља. Четврти одсек је требало да буде задужен за питања емиграције, имиграције и југословенских колонија. Било је предвиђено да се посебним правилником пропише начин рада у сваком одсек чији рад се буде сматрао поверљивим.

Опште одељење је требало да буде подељено у два одсека. Први одсек би био задужен за дипломатске пасоше, повластице дипломатског кора, акредитивна и опозивна писма, патентна писма и егзекватуре, издавање легитимација страним дипломатама, церемонијал, аудијенције страних посланика, одликовања страних држављана. Друго одељење је требало да има у надлежности унапређења, премештаје, пензионисање и отпуштање чиновника МИД-а, надзор над зградом МИД-а, пријем и експедицију поште, курирску и инспекциону службу, Библиотеку МИД-а, визирање дипломатских пасоша. Начелник Општег одељења МИД је имао право да предлаже министру премештаје чиновника на служби у МИД-у и представништвима, отпушта неуказно особље, делимично одобрава коришћење годишњих одмора, трошење буџетских средстава и изриче дисциплинске казне.

Правни одсек је требало да буде подељен у пет одсека. Први, Други и Трећи одсек је требало да буду задужени за административно-правне послове у вези са појединим државама, стим да је та подела пратила надлежности Првог, Другог и Трећег одсека ПО МИД. Четврти одсек је требало да буде задужен за превод и оверу званичних и приватних докумената. Пети одсек је требало да буде задужен за давање правног мишљења по свим питањима за чије решавање је био надлежан МИД, израду конвенција о судској помоћи, надзор над спровођењем Београдских, Нептунских и других конвенција административно-судске природе са Италијом.

У надлежност Главне архиве је требало да потпадне чување и сређивање свих старих архива одељења МИД-а и посланстава, конзулата и делегација које су

из одређених разлога пренете у Београд, реконструкција свих докумената и архивских књига који су уништени током Првог светског рата или на други начин „ишчезлих“, класификацију старих докумената, поуну архиве штампаним документима, исписе докумената из страних архива, инспекција архива у представништвима, публикавање збирки југословенскоих докумената, научна истраживања историјске, научне, политичке, или административне природе која ће спроводити чиновници МИД-а или стручна лица ангажована према потреби, закључивање архивских конвенција, израду правилника о вођењу архиве у МИД-у и представништвима у иностранству.⁴⁰²

Иако је посао на реорганизацији министарства заустављен на нацрту пројекта закона, биле су уочљиве знатније промене у унутрашњој организацији рада на политичким пословима током 1929. године, у односу на пређашњу која је постојала у политичким одељењима ГПД МИД установљене 5. децембра 1925. године. У оквиру ГПД МИД послови су били подељени у три групације: балканске државе (III одељење), државе Средње (IV одељење), велике силе и остале државе (V одељење). Изузетак је била Италија која је сврстана у другу групу. У оквиру ПО МИД послови су били и даље подељени у три групе, али су промене биле знатније. Италија је везана са балканским државама (I одсек). Јединствену групу су чиниле актуелни савезници и бивши непријатељи: Мала антанта (Чехословачка и Румунија), Француска, француске савезнице (Белгија и Пољска), Немачка, Аустрија и Мађарска (II одсек). Преостале велике силе, Велика Британија, САД и СССР, су и даље остале издвојене са осталим државама (III одсек).

Закон о уређењу Министарства иностраних послова и дипломатских и консуларних заступништава Краљевине Југославије у иностранству донет је 25. марта 1930. године. Чланом 3 било је предвиђено да постоји више помоћника министра, а да се они постављају према члану 13 Закона о уређењу врховне државне управе. МИП је био подељен у пет одељења: политичко, управно са рачуноводством, конзуларно-привредно, правно и главну архиву. Начелник Управног одељења је предлагао распоред особља у министарству и

⁴⁰² АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијације 585-593; Архив САНУ, 14.458/1, 18.

заступништвима, председавао ипстиним комисијама и Комисијом за набавке, давао одсуство чиновницима.

Политичко одељење је било подељено у шест одсека. Први одсек је био надлежан израду пуномоћија, припрему, израду, закључивање, ратификацију, припрему објављивања и надзор над извршењем међународних уговора и конвенција, разграничење са суседним државама, архиву ПО МИД, строго поверљиву архиву, редакцију нота и међународних аката, и шифру. Други одсек је био задужен за извештаје који се достављају представништвима, домаћу и страну штампу, публикације о Југославији и поверљиве мисије незваничног карактера. Трећи одсек је био надлежан за Друштво народа, Ватикан, мањинска и верска питања, и репарације. Четврти одсек је био задужен за Албанију, Бугарску, Грчку, Египат, Италију, Турску и Шпанију. Пети одсек је био надлежан за Аустрију, Мађарску, Немачку, Пољску, Румунију и Чехословачку. Шести одсек је био задужен за политичке послове са свим осталим државама.

Управно одељење је било подељено у четири одсека. Први одсек (Кабинет) у чију надлежност су били лична преписка и пријем код министра. Други одсек (Протокол) који је био задужен за дипломатске пасоше и повластице, акредитивна и опозивна писма, патентна писма и егзекватуре, предлагање и праћење регистра одликовања страних поданика, церемонијал и аудијенције дипломатског кора. Трећи одсек (Персонални) у чију надлежност су спадали постављење, унапређење, размештај, пензионисање и отпуштање чиновника и службеника, инспекциона служба, организација дипломатско-конзуларне струке, пријем и експедиција поште МИП-а, курирска служба, архива Управног одељења МИП од које је била изузета архива Одсека рачуноводства и економата који је имао засебну архиву. Четврти одсек је био Одсек рачуноводства и економата. Његов шеф је био непосредни референт министра по свим питањима поверљивих кредита.

Конзуларно-привредно одељење је било подељено на три одсека. Први одсек (Саобраћајни) је био надлежан за пловидбу на Дунаву, међународни сувоземни, речни, поморски и ваздушни саобраћај, пристаништа и бродови, пошта, телеграф, телефон и радио у саобраћајним и трговинским питањима, саобраћајне конвенције, хидротелничка међународна питања и слободне зоне.

Други одсек (Трговински) је био задужен за приврадама и привредним политикама страних држава, преговарање и закључивање трговинских уговора и привредних конвенција, вођење прегледа закључених уговора и конвенција, израду одговора и реферата по привредним питањима Друштва народа, државне дугове и потраживања, архиву Привредног одељења. Трећи одсек (Конзуларни) је био надлежност су спадали обавештавање југословенских привредних установа о страним тржиштима, развој југословенске извозне трговине, међународни конгреси привредног карактера, сајмови и изложбе, публикување трговинских извештаја, привредна служба конзуларних заступништва, пасошка контрола, предлози постављања почасних конзула и надзор њиховог рада, надзор санитарне полиције, страни конзуларни представници, емиграција и имиграција, транзит страних држављана, југословенске колоније у иностранству и социјална питања.

Правно одељење је било подељено на четири одсека. Први одсек је био задужен за све послове са судовима, екстрадицију, бракове, заштиту малолетника, заштиту југословенских поданика у иностранству и страних држављана у Југославији. Други одсек је добио у надлежност административне послове, репатрирање, утврђивање и промене држављанства, пасоше југословенских поданика, трагање за лицима, војне обвезнике и др. Трећи одсек је био задужен за превођење и оверу званичних и приватних докумената. Надлежност Четвртог одсека је било давање правног мишљења појединим одељењима МИП-а, праћење развоја међународног права, припрема материјала за правне конвенције и архива Правног одељења. Министар иностраних послова је имао право да постави хонорарне стручњаке за правне саветнике.

Главна архива је била задужења за чување и сређивање старих архива свих одељења министарства, дипломатских и конзуларних заступништва и делегација које су пренете у централу, реконструкцију докумената и канцеларијских књига које су током рата уништене или на други начин нестале, повраћај несталих докумената, публикување збирки дипломатских докумената, закључивање и извршење архивских уговора и конвенција. Као саставни део Главне архиве била је и Библиотека МИП-а. Министар иностраних послова је имао овлашћење да пропише засебне правилнике о организацији архива у МИП-у и заступништвима на страни, и о експедицији и пријему поште.

Законом је уведена јединствена дипломатско-конзуларна служба. Према новој подели, чиновници и службеници МИП-а су се делили у пет категорија: дипломатско-конзуларне чиновнике, канцеларијске чиновнике, манипулативне чиновнике, рачунске чиновнике, техничко и помоћно особље. Закон је регулисао и нову хијерархију чиновника: 1) први помоћник министра; 2) помоћник министра, начелници, и опуномоћени министри и изванредни посланици; 3) саветници, стални делегати, дипломатски агенти и генерални конзули; 4) конзули; 5) секретари и вице-конзули; 6) писари; 7) приправници. Законом је превиђен и положај библиотекара, поред положаја главног архивара.

Дипломатски заступници су били подељени у четири категорије: изванредне посланике и опуномоћене министре, дипломатске агенте, отправнике послова и сталне делегате. Било је предвиђено да опуномоћени посланик и изванредни министар може да буде акредитован у више земаља истовремено, и да буде стални делегат. Они нису морали да испуне никакве услове у погледу квалификација и временаведеног у државној служби; могли су бити бирани из струке и изван струке. Међутим, на њих се нису односиле одредбе Закона о чиновницима и осталим службеницима грађанског реда о неопходном броју година који чиновник мора да наврши да би отишао у пензију, и могли су бити пензионисани и раније; нити да им се мора понудити прво упражњено место у служби које одговара њиховом рангу.

Отправници послова су се делили на сталне и привремене. У случају да у заступништву није било ни саветника ни секретара, када је посланик био одсутан више од 15 дана, министар иностраних послова је био дужан да пошаље једног секретара или саветника из МИП-а или неког другог заступништва да прими дужност привременог отправника послова. Отправници примају отправничке додатке, који се исплаћују из посланикових принадлежности уколико је посланик одсутан дуже од 15 дана неслужбеним послом. Закон је препустио министру да посебном уредбом одреди остале услове исплате отправничких додатака.

Дипломатске агенције су отворане у државама које нису биле потпуно независне, и оне су могле да буду спојене са генералним конзулатом. У том случају шеф заступништва је имао титулу генералног конзула и дипломатског агента. Дипломатски агенти су били у рангу генералних конзула. Стални делегати

су били представници државе у сталним међународним установама које су имале дипломатско обележје. Дипломатска представништва су поред шефа, могла да имају једног саветника и потребан број секретара, писара, манипулативних чиновника, помоћног и техничког особља.

Конзуларна заступништа су била подељена у четири групе: генералне конзулате, конзулате, вицеконзулате и конзуларне агенције. Генерални конзули, конзули и вицеконзули су могли да буду каријерни или почасни. Конзуларна заступништва су поред шефа могла да имају потребан број конзула, вицеконзула, писара и осталог особља. У одсуству шефа послове конзуларног заступништва води најстарији дипломатско-конзуларни чиновник. Генерални конзули су могли да буду премештени у дипломатску службу у рангу саветника, а конзули и вицеконзули у рангу секретара. Посланствима је било дозвољено да врши конзуларне послове у месту у ком се налазило. Почасним конзулима је било забрањено да врше конзуларне послове у местима где су постојала посланства или конзуларно представништво. Почасни конзули нису могли да буду постављени на упражњена или новоотворена радна места у каријерним конзуларним представништвима.

Кандидати за дипломатско-конзуларне чиновнике су морали да испуне неколико услова: да буду млађи од 30 година; да имају диплому домаћег или страног универзитета, државних или економских наука које признаје Београдски универзитет; да положи пријемни испит чији ће програм бити одређен засебним указом. Предвиђено је да се пријемни испити расписују најкасније до 15. јуна у години, а да се пријем приправника врши једном годишње а најкасније до 1. децембра. Приправници се бирају међу кандидатима који су положили пријемни испит на основу њиховог рангирања према општим способностима, стручним квалификацијама и исптиним оценама. Приправници су морали да проведу минимум две године на раду у МИП-у пре него што могу да полажу стручни дипломатско-конзуларни (писарски) испит.

Законом је било прописано да ниједан новопостављени чиновник ни службеник није могао да буде премештен на рад у иностранство пре него што је навршио две године службе у самом министарству. Од ове одреде били су изузети: изванредни посланици и опуномоћени министри; дневничари и

служитељи који су у представништвима запошљавани из редова локалног становништва; званичници и служитељи у заступништвима која су била изван Европе. Закон је омогућавао да чиновници и службеници МИП-а могу да буду послати на рад у иностранство и пре истека двогодишњег рока у случају потребе службе. Начелници одељења су морали да служе најмање две године, а шефови одсека најмање годину дана од ступања на звање. За начелнике је учињен изузетак да према потреби службе могу да буду премештени за сталне делегате, саветнике или генералне конзуле у иностранству. Министар је могао према потребама службе да шефове и чиновнике представништва у иностранству доводи на рад у МИП. Чиновницима и службеницима је било забрањено да се жене без претходног одобрења министра иностраних послова, који у ту сврху тражи мишљење Стручног савета.

Закон је обавезао министра иностраних послова да у року од три месеца, од ступања на снагу, пропише седам нових уредби и три правилника: 1) Уредбу о пријему у службу и полагању испита чиновника и службеника МИП-а; 2) Уредбу о годишњем одмору, одсуству, боловању и утврђивању стања здравља чиновника и службеника МИП-а; 3); Уредбу о дисциплинској одговорности чиновника и службеника МИП-а; 4) Уредбу о додацима за достојно репрезентовање и отправничком додатку чиновника и службеника МИП-а; 5) Уредбу о путним и селидбеним трошковима и дневницама чиновника и службеника МИП-а; 6) Уредбу о емисији таксених марака за све врсте државних такса за службене радње; 7) Уредбу о оцењивању чиновника и службеника МИП-а; 8) Правилник о организацији архива одељења и одсека у МИП-у и у заступништвима, начину рада у министарству, експедицији и пријему поште и курирској служби; 9) Правилник о изради и ношењу дипломатско-конзуларне униформе; 10) Правилник о уређењу и раду Одсека рачуноводства и економата.⁴⁰³

Новом организацијом ПО МИП биле су уочљиве измене у односу на организацију ГПД МИД из 1925. године, и предлог организације ПО МИД из 1929. године. Балкан и Италија су сврстане у ширу групу балканских и медитеранских држава (IV одсек). Ово је вероватно био покушај да се прикрије југословенско виђење италијанске спољне политике и главног проблема у

⁴⁰³ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 72 – XXVI, 29. март 1930.

сопственој спољној политици. Средња Европа је и даље остала јединствена организациона целина (V одсек). Није усвојен предлог из 1929. године, стога су Француска и Белгија и даље биле у групи са свим преосталим државама (VI одсек). Још једна новина је било законско регулисање надлежности за поверљиве мисије незваничног карактера (II одсек).

Фонд библиотеке МИП-а је проширен током 1930. године, књигама из библиотека југословенске делегације при Комисији за репарације у Паризу, угашених посланстава и конзулата.⁴⁰⁴ Сређивање библиотечног фонда отпочето 1922. године, још увек није било завршено. Израда предметног и азбучног каталога је завршена у току 1932. године.⁴⁰⁵ Закон о архивама Министарства иностраних послова и дипломатских и консуларних заступништава Краљевине Југославије донет 5. априла 1930, је наведене архиве подвео под категорију државне тајне. Као саставни делови архива дефинисани су аутографи краља и престолонаследника, сва акта, документи, списи и копије настали радом МИП-а, дипломатско-конзуларних представништва, укључујући и приватна списа чиновника који су се односили на предмете на којима су радили, кошуљице предмета и употребљене коверте. Закон је обухватао својим одредбама и дипломатске архиве Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, копије и преписе дипломатских докумената из страних архива, откупљене и покљоњене приватне архиве. У категорију архивских списа нису спадали материјали које је МИП презентовао јавности, неслужбени штампани примерци објављених докумената и аката, неслужбени примерци дипломатских докумената и публикација које је објавио МИП. Присвајање, уништавање или злоупотреба архивских списа је било кажњиво у складу са чланом 102 Кривичног закона.

Једино је министар иностраних послова могао да одобри приватном лицу да користи, објављује и наводи архивске списе који су настали до 1903. године, уколико за то није било потребно тражење претходног одобрења владе неке друге земље или неког приватног лица. Документа и акта која су настали од 1903. године, могла су се користити само у службене сврхе. Документа која су откупљена или добијена на поклон могу се дати на увид њиховом ствараоцу или његовим наследницима, а осталим приватним лицима тек по истеку рок од 30

⁴⁰⁴ АЈ, 335-75-16, фолијација 743.

⁴⁰⁵ АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 739.

година. У изузетним случајевима може се одобрити приступ и приватним лицима уз сагласност ствараоца, његових наследника или на основу одредби ствараоачевог тестамена. МИП може да користи та документа и акта и пре истека наведеног рока, за службене потребе, али тада мора да изостави све личне, породичне и полемичке наводе. Након добијеног одобрења, приватна лица су могла да прегледају документа искључиво у Главној архиви МИД-а. Објављивање докумената у целости, извода, парафразе, навода или превода документа, оверених или неоверених преписа или факсимилних репродукција докумената, позивање на деловодне, експедиционе или телеграфске бројеве, и архивске ознаке, без одобрења министра иностраних послова је подлегао члану 102 Кривичног закона.

МИП је био надлежан да самостално или у сарадњи са другом институцијом објављује збирке сакупљених, систематски сређених и критички обрађених докумената из сопствених или иностраних архива, који се односе на народну историју. Министру је остављено у надлежност да пропише ближе одредбе.⁴⁰⁶

Убрзо је донет и Правилник о истраживањима у Главној архиви Министарства иностраних послова и о неслужбеном објављивању дипломатских и конзуларних докумената, 14. априла 1930. године, којим је дефинисано да истраживања могу да буду службене и приватне природе. Истраживања службене природе су вршена за потребе МИП-а, дипломатска и конзуларна представништва, друге државне институције и стране државе, или приватна лица по питању правних односа појединаца. Приватна истраживања су спровођена у научне или књижевне сврхе уз претходну сагласност министра иностраних послова. Службена истраживања су спроводили чиновници Главне архиве МИП-а, и само у хитним, обимним и сложеним случајевима министар је могао да одобри учешће у истраживању и чиновницима других одељења МИП-а или представници других државних власти.

У случају да су документа строго поверљиве природе, министар је имао право да без образложења одбије достављање овереног преписа или факсимилне репродукције. Уколико би министар одобрио да се копија таквих докумената

⁴⁰⁶ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 83 – XXXII, 11. април 1930.

достави другим одељењима министарства или представницима државних власти, министар је састављао одговор или доносио решење по конкретном захтеву. У осталим случајевима, за давање одговора или достављање копије документа била је одговорна Главна архива. Главна архива је могла да достави оригинални документ на употребу неком другом одељењу МИП-а, који се издавао на реверс и морао се вратити у року од 15 дана. Остала одељења МИП-а нису смела та оригинална документа да стављају на увид некој трећој страни, без обзира да ли је у питању била државна институција или приватно лице.

Приватна истраживања је одобравао министар иностраних послова на препоруку Српске краљевске академије, Југословенске академије знаности и уметности, неког од југословенских универзитета, или приватним лицима која су положајем, радом и угледом давали додатно гаранција да ће њихов рад бити озбиљан. Приватна истраживања могла су се спроводити у циљу историјских истраживања или академских расправа, али нису могла да обухвате период од 1903. године. На основу потписаног уговора или успостављене праксе, а на основу реципроцитета, министар је могао да одобри приватна истраживања и страним држављанима, који су могли да користе препоруку страних академија наука и универзитета. Лица која су добила одобрење за истраживања могла су да употребе само она документа и чињенице који су се тицали предмета наведеног у молби, и нису могли да их користе у друге сврхе. Обавезивали су се да ће верно преносити документа у целости и изводима, и две копије својих радова достављати Библиотеци МИП-а. Приватна лица су своја истраживања морала да спроводе у просторијама и под надзором чиновника Главне архиве, и нису смели да износе документа изван тих просторија. Истраживачи су били и дужни да све преписе, изводе, факсимилне репродукције или копије учињене на провидном папиру дају чиновнику Главне архиве на контролу, и нису смели да их употребе пре него што буду парафирана од стране чиновника. Ни у ком случају није било дозвољено да се објављују документа или изводи који су настали радом или се односили на дипломатско-конзуларне чиновнике који су још увек били у активној служби.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 95 – XXXVII, 28. април 1930.

Министарство је посветило већу брига својој архиви и библиотеци током 1935. године. Иако је законом од 25. марта 1930. године, било предвиђено да I одсек ПО МИП буде задужен и за строго поверљиву архиву и за архиву Политичког одељења, на основу дотадашњег искуства решено је да се ове две архиве раздвоје, јуна 1935. године.⁴⁰⁸ Након пресељења МИП-а у нову зграду, одлучено је да се спречи даље пропадање дела архиве и библиотеке који је до тада чуван у неодговарајући условима у подруму зграде. Решењима помоћника министра Владислава Мартинца, од 6. и 18. децембра 1935, део просторија Правног одељења и Одсека рачуноводства и економаната уступљен је Главној архиви. У њима је по једна канцеларија издвојена за начелника Главне архиве, и за чиновнике и библиотеку; а највећи део је одвојен за пријем политичке архиве. Према дотадашњој пракси, на крају календарске 1935. године, Главна архива је требало да прими досијеа из 1927/28. године и да почне са сређивањем регистара за 1933, 1934. и 1935. годину. Решењем помоћника министра Владислава Мартинца, од 14. децембра 1935, начелник Главне архиве је био дужан да му доставља двонедељне извештаје о сређивању архиве.⁴⁰⁹

Милан Стојадиновић је унео допуну у самом врху МИП-а увођењем функције помоћника министра за економска питања, решењем од 9. маја 1936. године. У његову надлежност су спадали: координисање рада привредних ресора са интересима спољне политике у циљу хармонизације спољне и привредне политике; вођење трговинских преговора са иностранством, заступање на међународним привредним конференцијама и у Друштву наорда; израда стручних предлога о најцелисходније вођењу трговинске политике на основу међународне привредне ситуације и реперкусија појединих трговинских режима на Југославију; подношење предлога о отварању дипломатских и конзуларних представништва у складу са привредним интересима. У циљу усклађивања спољне политике и трговинске политике Југославије, у његову надлежност је спадало и формирање Одбора за координацију, чији чланови су били представници МИП-а, Министарства финансија, Народне банке, Министарства трговине и индустрије, Министарства пољопривреде, Министарства саобраћаја и

⁴⁰⁸ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 260, 261.

⁴⁰⁹ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 260, 261, 263.

Министарства војске и морнарице (МВиМ).⁴¹⁰ Образлажући потребу увођења новог помоћника, Милан Стојадиновић је аргументовао свој потез тренутном ситуацијом у међународним политичким и економским односима. Услед развоја аутархијских система код појединих купаца југословенске робе, све чешће подређивању економских интереса политичким циљевима, и регионалним груписањима појединих држава, сматрао је неопходним да се спољна политика Југославије усклади са њеном привредном ситуацијом и међународним економским односима.⁴¹¹ У току 1936. године, уведене су нове функције у МИП-у, помоћници начелника. У сачуваној архивској грађи не постоји решење којим су уведене ове функције нити смо могли да утврдимо тачан датум почетка ове праксе. На основу сачуване грађе смо успели да установимо да су у периоду 1936–1939. године постојали помоћници начелника ПО МИП и КПО МИП.⁴¹²

Последња реорганизација МИП-а је извршена непосредно пред избијање Другог светског рата доношењем Уредбе са законском снагом о уређењу Министарства иностраних послова и дипломатских и консуларних заступништва Краљевине Југославије у иностранству, 10. августа 1939. године. На челу министарства је био министар, а број његових помоћника се одређивао буџетом. Законом је било одобрено да министар својим решењем поставља помоћнике начелника који су помагали начелницима у вођењу послова одељења. Послови МИП-а су били подељени у седам одељења: политичко, одељење за штампу, управно, конзуларно-привредно, правно, историјско и рачуноводство.

Политичко одељење је било подељено на четрнаест одсека. Први одсек је био задужен за Румунију, Бугарску, Турску, Бугарску, Албанију и земље Блиског истока. У надлежност Другог одсека су потпали Италија, Шпанија и Египат. Трећи одсек је био задужен за Немачку, Мађарску, Пољску и Словачку. Четврти одсек је био надлежан за Француску, Велику Британију, Белгију, Холандију и Швајцарску. Пети одсек је био надлежан за СССР, балтичке и скандинавске државе. Шести одсек је био задужен за државе Северне и Јужне Америке и

⁴¹⁰ Архив Југославије, Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа – Женева (159), кутија 27, фасцикла 2 в.д. начелника УО МИП Војислав Јаковљевић Краљевском претставништву Женева, У. Пр.Пов.Бр.2779 од 4. јула 1936 (даље: АЈ, 159).

⁴¹¹ Архив Југославије, Лични фонд Милана Стојадиновића (37), кутија 38, јединица описа 204, фолијације 189-192 (даље: АЈ, 37).

⁴¹² АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијације 166, 167, 1004, 1005; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 1013, 1015.

Далеког истока. Седми одсек (Политичка архива) је био задужен за пријем, регистровање и чување аката ПО МИП, до њихове предаје Историјском одељењу. Осми одсек (Шифра) је у својој надлежности имао шифровање и дешифровање, и строго поверљиву архиву. Девети одсек је био општи одсек за мањине. Десети одсек је био посебан одсек за мањине. Једанаести одсек је био задужен за Друштво народа, Ватикан и верска питања. Дванаести одсек је био задужен за обавештајну службу. Тринаести одсек је био надлежан за израду пуномоћја за потписивање међународних уговора и конвенција, њихово озакоњивање, ратификацију и евиденцију. Четрнаести одсек је био задужен за одржавање граничне линије.

Одељење за штампу је било задужено за обавештавање домаће и стране јавности о Југославији, МИП-у и заступништвима, одржавање контаката са домаћом и страном штампом, рад међу југословенским иселјеницима, израду билтена и прегледа штампе, вођење документанре архиве и прикупљање публикација о Југославији. Законом је предвиђено да министар иностраних послова накнадном уредбом регулише структуралну поделу на одсеке и одреди чиновнички статус запослених у одељењу.

Управно одељење је било подељено на четири одсека. Први одсек (Кабинет) је био задужен за личну преписку и пријем код министра. Други одсек (Протокол) је био надлежан за церемонијал, пријем дипломатских представника, дипломатски имунитет и повластице, дипломатске пасоше, акредитивна и опозивна писма, предлагање и вођење евиденције одликовања страних држављања. Трећи одсек (Персонални) је био задужен за постављање, унапређење, размештање и пензионисање чиновника и службеника, њихове службене и приватне односе, вођење њихових ранг листа, инспекцију службу, организацију струке, курирску службу и архиву Управног одељења. Четврти одсек је био задужен за пријем и слање поште и пошиљака МИП-а.

Конзуларно-привредно одељење је било подељено на пет одсека. Први одсек (Саобраћајни) је био задужен за копнени, речни, поморски и ваздушни саобраћај, статут Дунава, слободне зоне, пристаништа, пошту, телеграф, телефон и радио, саобраћајне конвенције, међународна хидротехничка питања. Други одсек (Привредни) је имао у надлежности прикупљање информација и

обавештавање домаћих предузећа о привредни, привредној и трговинској политици страних држава, обавештавање страних привредних предузећа о југословенској привреди, сајмове, изложбе, конгресе, међународна привредна питања, привредне конвенције и публикавање привредних извештаја. Трећи одсек (Конзуларни) је био задужен за примену конвенција о настањивању, патентна писма и егзекватуре, стране конзуларне представнике, емиграцију и имиграцију, исељеничка питања, радничка и социјална питања, визирање пасоша, промет странаца, туризам, погранични промет, разна инострана потраживања. Четврти одсек (Трговински) је имао у надлежности вођење преговора за закључивање трговинских уговора и конвенција и вођење прегледа о закљученим уговорима и конвенцијама. Пети одсек (Општи) је био задужен за Привредни савет Балканског споразума, унутрашњу администрацију и архиву Конзуларно-привредног одељења.

Правно одељење је било подељено на пет одсека. Први одсек је био надлежан за све послове са судовима, помоћ у грађанско-судским предметима, правну помоћ југословенским држављанима пред страним судовима, помоћ у кривичним споровима и издавање криваца, питања личног статуса, брачне спорове и давање обавештења по судиским питањима. Други одсек је био задужен за комуникацију са управним властима по питању брака, војних обвезника, војних гробаља, држављанства и завичајности, опцијама, жалбама и приватним потраживањима, извода из матичних књига, промене имена и презимена, и промене вероисповести. Трећи одсек је био надлежан за комуникацију са управним властима по питању болничких трошкова, радничких осигурања и ренти, путних исправама, пензија југословенских држављана у иностранству, алиментација, протеривања страних држављања, репатрирања, помоћи југословенским држављанима у невољи, војних позива, трагања за изгубљеним лицима, пореских и царинских предмета и др. Четврти одсек је био задужен за давање мишљења по међународноправним питањима осталим одељењима МИП-а и другим министарствима, праћење развоја међународног права, припрему материјала за израду међународној конвенција о правној помоћи, архива Правног одељења. Пети одсек је био надлежан за превод и оверу званичних и приватних докумената.

Историјско одељење је било задужено за сређивање и чување старих архива МИП-а и архива заступништва које су пренете у централну, реконструкција и повраћај старих аката, архивска истраживања, научна и историјска истраживања одобрена приватним лицима, публикавање дипломатских докумената, прикупљање и преписивање страних дипломатских докумената, прикупљање предмета који су значајни за дипломатску историју, преговарање и закључивање уговора и конвенција о архивама, библиотека МИП-а.

Одељење рачуноводства је било задужено за све економске и финансијске послове МИП-а. Поверљиви рачунски послови су били одвојени од осталих и спроводе се под руководством начелника одељења. Министар је дужан да пропише правилник о рачунско-благајничкој служби.

Начелник Управно одељења је био задужен за распоред чиновника по одељењима, а начелници одељења за њихов распоред по одсецима. Министар је био дужан да пропише правилнике о организацији архива и начину рада у појединим одељењима, одсецима и заступништвима. Одељења и одсеци су били дужни да обавештавају и траже мишљење других организационих јединица приликом решавања предмета који су у надлежности више организационих јединица.

Кандидати за пријем у службу су морали да имају диплому правног факултета, високих школа економско-комерцијалних или државних наука из Југославије или нострификоване из иностранства. Уведен је обавезан лекарски преглед за утврђивање здравственог стања и физичких способности. Пријемни испит се прописује засебном уредбом министра иностраних послова. Министар је био дужан да распише конкурс сваке године до 1. априла, и уколико је остало слободних места до 1. октобра, за онолики број радних места колико их је предвиђено буџетом. Кандидати су се пријављивали до 1. маја, односно 1. новембра. Пријемни испити су морали да почну најкасније до 1. јуна, односно 1. децембра.

Министар је бирао приправнике у складу са општим способностима, квалификацијама и оценама добијеним на испиту. Приправнички стаж је одређен на три године, стим што су приправници након друге године могли да полажу

стручни дипломатско-конзуларни (писарски) испит. Приправници нису могли да буду послати на рад у заступништва у иностранство пре положеног стручног испита. Законски је одређено да се стручни испит пропише уредбом министра иностраних послова.

Чиновници осталих државних надлештава, Секретаријата Друштва народа и Међународног бироа за рад су могли да пређу у дипломатско-конзуларну службу само уколико су истовремено положили и пријемни испит и стручни испит. Лица која су раније била дипломатско-конзуларни чиновници могла су да буду примљена натраг без полагања пријемног испита.

Законом је уведено и полагање вишег стручног испита за дипломатско-конзуларне струке, шест месеци након што су добили VI положајну групу (секретари, вицеконзули, библиотекар МИП и старешине канцеларије). Виши стручни испит се састојао из писменог и усменог дела. Писмени део испита се састојао из писања састава на српско-хрватском језику, са кратким резимеом на француском језику, на једну политичку, економску или правну тему, која би по могућству била у вези са пословима на којима је чиновник до тада радио. Усмени испит се полагао на тему која је слична питању датом на писменом делу, стим што се дискусија водила на француском језику. Полагање вишег стручног испита није било обавезно, и сви чиновници који га нису полагали или нису положили спорије су добијали унапређења у V положајну групу (секретари, конзули, библиотекар МИП и старешине канцеларије) и IV положајну групу 2. степена (саветници, генерални конзули, стални делегати, дипломатски агенти и библиотекар МИП), и нису могли да напредују даље од IV положајне групе 1. степена (саветници, генерални конзули, стални делегати, дипломатски агенти и библиотекар МИП). Чиновници који би положили виши стручни испит са одличном оценом могли су да добију скраћење рока за унапређење у V положајну групу, уколико су били на положајима секретара у МИП-у.

Закон је омогућавао дипломатско-конзуларним чиновницима, закључно до V положајне групе (секретари, конзули, библиотекар МИП и старешине канцеларије) да траже да полажу специјални испит из једног или више од страних језика за које су се усавршили, како би се утврдио ниво њиховог знања. На основу тога су стицали право на специјални додатак. Министар иностраних послова је

требало посебним правилником да пропише који језици ће бити узимани у обзир и на који начин ће се плагати специјални испити.

Чиновницима је било дозвољено ступање у брак само са југословенским држављанкама уз претходно одобрење министра. Смао у изузетним случајевима је било дозвољено да министар одобри брак и са страним држављанкама.

Министру је било одобрено да према потребама службе постави једног или више правних саветника.

Дипломатска представништва су се делила у четири категорије: 1) амбасаде, 2) посланства, 3) дипломатске агенције, 4) сталне делегације. У складу са тим, постојале су четири категорије дипломатских представника: амбасадори, опуномоћени министри и изванредни посланици, дипломатски агенти и стални делегати. Амбасадори и опуномоћени министри су стајали на челу дипломатских представништава, њих су замењивали стални или привремени отправници послова, могли су да буду истовремено акредитовани у више земаља, и могли су да буду постављени на те положаје без обзира на групу и време проведено у њој, и могла су да буду постављена лица која нису била из дипломатско-конзуларне струке. Шефови дипломатских мисија су добијали титулу амбасадора када су стављани на чело дипломатског представништва које је било у рангу амбасаде и имали су ту титулу докле год су били на таквом положају. Према потребама службе могли су да буду премештени за шефове мисије које су биле у рангу посланства и тада су имали титулу опуномоћених министара и изванредних посланика. Саветници, секретари и писари су имали у свом звању ранг представништва у којем су били на служби.

Стални отправници послова су били постављани у амбасадама и посланствима у којима није био постављен шеф дипломатске мисије, и на ову функцију су могли да се постављају само саветници. Привремени отправници послова су постављани у одсуству амбасадора или посланика, и на ову функцију су постављани или најстарији чиновници дипломатске мисије или чиновник којег је на ту функцију упутио МИП из централе или неког другог представништва. Отправнички додатак примају отправници послова из државног буџета када су амбасадор или посланик на службеном одсуству или из припадности шефа дипломатске мисије који је на неслужбеном одсуству. Посланства су могла да

имају само једног саветника, док су амбасаде према потреби могле да имају и два саветника. У државама у којима не постоји дипломатска мисија, шефови конзуларних представништава су били директно подређени министру иностраних дела.

Конзуларна представништва су била подељена у четири категорије: 1) генералне конзулате, 2) конзулате, 3) вицеконзулате, 4) конзуларне агенције. Конзуларни заступници су се делили у три категорије: генералне конзуле, конзуле и вицеконзуле. Конзуларни заступници су били дужни да у границама своје територијалне надлежности заступају интересе југословенске пољопривреде, индустрије, трговине и бродарства, помажу и штите интересе југословенских држављана. У одсуству шефа конзуларног представништва, послове води најстарији чиновник или чиновник којег упуту МИП. Тамо где не постоје конзуларна представништва, амбасаде или посланства могу да воде конзуларне послове на одређеном подручју и за које одређују засебног чиновника. У градовима у којима нема каријерних конзуларних представника могли су се постављати почасни генерални конзули, почасни конзули и почасни вицеконзули. Почасни генерални конзули и конзули се постављају указом краља, а почасни вицеконзули решењем министра иностраних послова. Министар иностраних послова ће посебним решењем дефинисати врсте послова које могу и морају да обављају почасни конзуларни заступници. Почасни конзуларни представници губе свој положај у случају да се у њиховом граду отвори каријерни конзулат.⁴¹³

Законом је уведена новина у самом врху министарства, јер се одређивање броја помоћника министара препустило формирању буџета. Другим речима, створена је могућност да се њихов број мења на годишњем нивоу. Друга новина било је увођење функције помоћника начелника. Политичко одељење је било подељено у знатно више одсека него ранијим законима и решењима, и квантитативно се може упоредити само са решењем министра Момчила Нинчића из 1922. године. У погледу балканских држава поново су биле унете извесне измене. Албанија која је била окупирана од стране Италије, априла 1939, наводи се у закону као засебна држава са којом Краљевина Југославија има политичке односе. При том, Италија није потпала у исти одсек као и Албанија (прва је

⁴¹³ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр.187-LXV, 18. август 1939.

потпала у надлежност II одсека, а друга под I одсек). Балкан као целина је поново био увршћен у ширу организациону јединицу, овај пут везан за земље Блиског истока, док је Италија остала у организационој јединици са медитеранским државама. За разлику од италијанске окупације Албаније, немачка окупација Чешке је била препозната у Закону. У погледу мањина, оне су по први пут одвојене од Друштва народа и верских питања. Ово је била очигледна последица знатног опадања утицаја женевске институције на међународне односе, али и пораст значаја мањина у немачкој спољној политици. У одредбама закона није било наведено шта је потпадало у делокруг рада општег одсека за мањине (IX одсек), а шта у посебан одсек за мањине (X одсек). Честе кризе у међународним односима и опасност од поновног избијања општег ратног конфликта је очигледно наметнуло потребу да се обнови рад Обавештајног одсека, који је функционисао извесно време у другој половини 1920-их година (у оквиру I одељења ГПД МИД). Промене на југословенским границама, у Астрији марта 1938. и Албанији априла 1939, вероватно су утицали на одлуку да се у оквиру ПО МИП установи нови одсек који је био задужен за одржавање граничних линија.

Титула амбасадора је новим законом дефинисана као шеф дипломатске мисије у рангу амбасаде. Иако се у међународноправном погледу амбасада сматрала рангом вишим од посланства, добијање титуле амбасадора није имало карактер сталности у југословенској дипломатској служби. Одредбама закона је омогућено да посланици постају амбасадори, али и да амбасадори буду враћени у ранг посланика.

Новим законом је унети више новина у конзуларну службу у односу на законски пропис из 1930. године. Раније су посланства могла да врше конзуларну службу у граду у којем су се налазила уколико није постојало конзуларно заступништво; а закон из 1939, је омогућавао амбасадама и посланствима да у том случају спроводе конзуларне послове на ширем подручју. У потпуности је раздвојена каријерна од почасне конзуларне службе, укидањем могућности да обе буду надлежне за исту територију.

У погледу чиновника МИП-а, закон из 1939. године је унео знатно поштрене услове за пријем и напредовање у служби. За кандидате је уведена лекарска провера њиховог општег здравственог стања и физичких способности.

Приправнички стаж је продужен са две на три године. Уведен је виши стручни испит, на којем су оцењивана стручна знања и функционално знање француског језика, као услов за напредовање у вишим чиновничким категоријама. Са друге стране, пружен је подстицај чиновницима који су били спремни да се посвете учењу страних језика. Ранија могућност женидбе страним држављанкама је готово у потпуности укинута.

Иако се код руководиоца министарства временом развијала свест о значају чувања и сређивања архива, старе навике нису лако одумирале. Када је генерални конзул у Диселдорфу Душан Пантић пренео архиву Конзулата у Београд, крајем 1938. или почетком 1939. године, она је пола године стајала у дворишту зграде МИП-а потпуно необезбеђена од њеног растурања и разношења докумената. Стога је домаћин зграде МИП-а Тихомир Марјановић морао три пута да интервенише код в. д. начелника Управног одељења (УО МИП) Бранка Димића да архива буде склоњена на неко безбедније место.⁴¹⁴

Напоредо са сређивањем Главне архиве МИП-а, није се приступило и сређивању архиве ПО МИП-а. Према извештају шефа Политичке архиве Радоја Милосављевића, приликом преузимања своје дужности 14. августа 1939. године, затекао је прилично лоше стање. Архива из 1919–1932. године је била фасцикулисана и упакована; документа из 1932–1939. године су била нефасцикулисана, био је при завршетку рада на изради Регистра за 1935. годину. Рад на фасцикулисању је морао да буде обустављен, јер Одсек рачуноводства и економата није имао више фасцикли. Стога је у извештају од 12. децембра 1939, Радоје Милосављевић могао да наведе да је фасцикулисан архива за 1919–1936. годину, да је спакована архива за 1919–1934. годину, и да је завршена израда Регистра за 1935. годину. Архива некадање Дирекције за уговоре је била потпуно несређена, јер је била тек пренета са тавана зграде у архиву ПО МИП, а због недостатка особља регистри за године 1936–1939, нису могли да буду израђени у догледно време.⁴¹⁵

Однос према документима који су чувани на тавану зграде МИП-а био је још немарнији. Када се приступило чишћењу и сређивању тавана, ради инсталација уређаја прописаних актима о одбрани од напада из ваздуха, наређени

⁴¹⁴ АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијација 378.

⁴¹⁵ АЈ, 34-Персонални-60-167, фолијација 324.

је да се старе архиве претходно склоне са тавана. Међутим, кречењу тавана је почело и пре него што су склоњене међународне конвенције које су тамо чуване. Стога је в. д. начелника УО МИП Бранко Димић морао да изда ново наређење да се конвенције преместе у подрум, у некадашњу радионицу за електричаре, пре него што се наставе послови на сређивању тавана.⁴¹⁶

Након избијања Другог светског рата, МИП је пренео архиву спаковану и запечаћену у 231 сандуку у село Баљевци где је првобитно смештена у згради основне школе. Након молбе министра просвете да се измести из основне школе, МИП је закупило једну зграду у истом селу у коју је пренета архива.⁴¹⁷ Пред немачки напад на Југославију, априла 1941. године, Библиотека МИП-а је садржала 9.647 дела (у приближно 35.000 свесака) и 418 часописа повезаних у 4.872 тромесечна, полугодишња или годишња тома или посебних свесака. Око једне четвртине књига била је на српско-хрватском и словеначком језику, а остале су биле на страним језицима. Највећи део књига се односио на дипломатску службу. Посебно велика група биле су службене публикације и збирке дипломатских докумената које су издавала страна министарства иностраних послова. Раритет је представљало 10-15 цензорских примерака и отисака књига, спремних за штампу за које никада није издата дозвола за штампање и одштампаних примерака чији је целокупан тираж био заплењен и уништен. Било је око 600 домаћих и страних листова, дневних, недељних и периодичних, који су били повезани у приближно 2.400 књига. Постојало је 12.000 дупликата књига и часописа и магацин пун званичних југословенских публикација које су откупљене за потребе МИП-а и представништва у иностранству.⁴¹⁸

Постојала су различита мишљења да ли је битније да се код одабира нових чиновника међу кандидатима главни критеријум буде формално знање или личне особине кандидата. Павле Каровић је сматрао да су домаће васпитање и урођена прилагођеност елитном друштвеним животу били посебно значајни за дипломате приликом приређивања или учешћа на свечаностима, гозбама, обиласцима разних салона и сличним окупљањима. Стога је он заступао тезу да на пријемним

⁴¹⁶ АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 871.

⁴¹⁷ АЈ, 334-Персонални-64-187, фолијације 1058, 1060; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 240.

⁴¹⁸ АЈ, 335-75-16, фолијација 741, 743-745.

испитима не би требало да се примат даје искључиво показаним формалним знањима.⁴¹⁹ Међутим, Павле Каровић није скривао чињеницу да је била укорењена пракса да се нови људи примају у дипломатско-конзуларну службу на основу препорука и протекције политичких странака, тајних и јавних друштава, и утицајних породица; нити да такви појединци обично нису били способни за дужности које им се повераване. Стога је закључио да запошљавање по принципу услуга за услугу нису били у интересу државне службе.⁴²⁰ Иво Андрић је након Другог светског рата критиковао одабир југословенских дипломата слично као што је Бранислав Нушић критиковао одабир српских дипломата. Обојица су тврдили да је код кандидата једино било битно да потичу из „отмених и господских кућа“, и обојица су са подсмехом говорили о њиховим способностима да науче стране језике.⁴²¹ Међутим, Иво Андрић је тврдио да су протекционизам и непотизам само формално скривани иза пријемних испита за кандидате и државних дипломатско-конзуларних испита за приправнике, јер су у много случајева били нерегуларни само да би се обезбедио пролаз жељеним лицима. Према његовим речима правилници, конкурси и испити су служили за „филтрирање непожељних“. Уколико би за приправника примили некога из сиромашне породице или нижих друштвених слојева, његова каријера би напредовала „у месту или натрашке“.⁴²²

Јасна разлика у оценама које су Павле Каровић и Иво Андрић изнели о пријему нових чиновника у Министарство иностраних послова, може се објаснити и њиховим пореклом и друштвеним статусом. Павле Каровић је рођен у Београду, где је завршио основно и средњошколско образовање. Докторирао је на Правном факултету у Паризу (тема докторске дисертације: *Le Code Douchane*). Одмах по докторирању запослен је као писар Првостепеног суда у Београду (1912), а након две године прешао је у службу МИД-а Краљевине Србије. У оба балканска рата и делимично током Првог светског рата је служио као резервни артиљеријски поручник 1. батерије I дивизиона 3. Дунавског артиљеријског пука. Унапређен је

⁴¹⁹ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 47, 48.

⁴²⁰ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 36, 37.

⁴²¹ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 915; Бранислав Нушић, *Аутобиографија*, Београд, 1964, стр. 43.

⁴²² АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијације 915, 916.

у секретара МИД-а 1915, а у генералног конзула⁴²³ 1921. године. За посланика је постављен 1936. године. Према наводима које је унео у Службенички листу, знао је француски, немачки и енглески језик.⁴²⁴ Иако је требало да протекне петнаест година до унапређења у посланика, Павле Каровић је као лични пријатељ Војислава Маринковића,⁴²⁵ био в.д. генералног политичког директора, начелник ПО МИП и в.д. првог помоћника министра, током 1929–1932. године.⁴²⁶

Иво Андрић је рођен у Травнику, након смрти оца са мајком се преселио код тетке у Вишеград. Матурирао је у Сарајеву 1912. године, апсолвирао у Загребу 1919. године. Највећи део Првог светског рата је провео у аустроугарским затворима и интернацији због свог националног рада у корист Србије и династије Карађорђевића. Након пуштања на слободу кратко време је провео као неборац у аустроугарској војсци, али је након шест месеци отпуштен због лошег здравственог стања, које је било нарушено тешким условима живота у затвору и интернацији. Преко пријатеља, тадашњег министра вера Тугомира Алауповића, прво се запослио као секретар Министарства вера 1919, а потом премештен за вицеконзула Генералног конзулата у Њујорку, 1920. године. Био је привремено отпуштен из службе МИД-а, као вицеконзул у Грацу, и наставио је рад у Конзулату као дневничар док није окончао своје школовање. Након одбрањене докторске дисертације (*Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der turkischen Herrschaft*), враћен је у службу МИД-а, али је морао да проведе две године на раду у централу. Унапређен је у саветника 1934, а у помоћника министра 1937. године. Према наводима које је унео у Службени лист, имао је активно знање француског, немачког и италијанског језика, а пасивно пољског, шпанског и руског језика.⁴²⁷

Павле Каровић и Иво Андрић су кориситли своја пријатељстава за пријем или напредовање у служби МИД-а. Иако се за првог не може тачно утврдити да

⁴²³ Ранг генералног конзула у конзуларној служби је био идентичан рангу саветника у дипломатској служби.

⁴²⁴ АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијације, 575 (1-6), 576-579, 713.

⁴²⁵ Kosta St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*. Knjiga druga, London, 1956, str. 96.

⁴²⁶ АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијације, 575 (1-6), 576-579, 669, 670, 672, 675, 677, 680; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Knjiga druga, str. 92.

⁴²⁷ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијације 552-555, 558-560, 562, 565, 578, 580, 643-646, 885; Миладин Милошевић, „Предговор“ у: Иво Андрић, *Дипломатски списи*, Београд, 1992, стр. 9-27; Миодраг Митић, *Поете у фраку*, Београд, 2002, стр 11, 12, 27, 28, 33, 35-37, 39, 40; Р. Поповић, *Жудња за фраком*, стр. 93.

ли је имао свог заштитника приликом запошљавања, може се утврдити да му је министар Војислав Маринковић поверио неке од најодговорнијих дужности на основу њиховог личног односа. Код Иве Андрића је очигледан утицај Тугомира Алауповића за пријем у државну службу, и потоњи прелазак у конзуларну службу Краљевине СХС. Ипак, њих двојица су потицали из две различите средине. Детињство и младост провели у битно другачијим условима. Стога је Павле Каровић, као рођени Београђанин са блиским везама у српској елити, заступао гледиште да би за приправнике министарства требало да се бирају људи са добрим домаћим васпитањем и урођеном прилагођеношћу за живот и кретање у елитним друштвеним круговима. Са друге стране, Иво Андрић је оштро критиковао устаљени систем пријема синова из угледних породица. И поред разлика у основним полазиштима, обојица су се слагала у оцени да је међу дипломатско-конзуларним чиновницима било особа неспособних за ту службу који су своју каријеру заснивали на протекцијама.

Пријем нових чиновика у дипломатску и конзуларну службу први пут је детаљно разрађен Правилником донетим 9. марта 1922. године. Конкурси су расписивани једном годишње. Кандидати су морали да испуне више услова: 1) да буду старији од 21 и млађи од 32 године; 2) регулисану војну обавезу; 3) стечену диплому неког од југословенских или страних факултетима, стручне дипломатске или конзуларне школе у иностранству чије дипломе су признавале надлежне просветне власти Краљевине СХС. Пријемни испит се комисијски полагао писмено и умесно. Чланови испитне комисије су били: помоћник министра иностраних дела или његов заменик, директор ПО МИД, и потребан број професора универзитета или неке од стручних школа. Комисија је одлучивала из које од три предвиђене области ће кандидат полагати писмени испит: Дипломатске историје од почетка 19. века па до данас, Народне историје, Теорије и праксе Међународног и Јавног права. Кандидати су писмени испит полагали на француском језику уз одобрену употребу речника. Комисија је оцењивала знање из одабране научне области и француског језика. У оквиру усменог дела полагани су испити из четири предмета: Међународно јавно право и Међународно приватно право; Дипломатска историја од почетка 19. века до данас; Народна историја; Политичка географија света, а специјално Балканског острва. На крају се

састављао списак кандидата који су положили пријемни испит, чији редослед је одређиван према постигнутом успеху.⁴²⁸

Поред одабира међу кандидатима, за дипломатско-конзуларну службу је било важно да чиновници стекну нека општа и специфична знања пре него што буду употребљени за рад у иностранству. Према организацији послова МИД Краљевине СХС уведене указом из 1919. године, новопостављени чиновници су морали да проведу на раду у централу две године године да би се упознали са различитим врстама послова за које је била задужена југословенска спољна служба. Међутим, чланом 32 Уредбе о организацији МИД-а, остављена је могућност министру иностраних дела да према потреби службе, уз сагласност Министарског савета, шаље новопостављене чиновнике на рад у иностранство и пре истека одређеног рока.⁴²⁹ Стога је председник владе и заступник министра иностраних дела Љубомир Давидовић, фебруара 1920, могао ову законску одредбу да тумачи да је неопходно да се на раду у МИД-у проведе свега неколико месеци.⁴³⁰ За обуку нових чиновника, као и за несметани рад централе, било је неопходно да у њој ради већи број искусних чиновника, чији недостатак је био уочљив током марта 1920. године.⁴³¹ Тумачење Љубомира Давидовића су очигледно наставили и његови наследници, као заступници министра или министри иностраних дела. Момчило Нинчић је почео принципијелну примену члана 32, након што је постављен за министра иностраних дела 5. јануара 1922. године. Он је донео решење 31. јануара, којим су из посланстава наизменично враћани у Београд сви писари и секретари који нису провели две године на раду у централу.⁴³²

Последице трогодишње праксе непоштовања уредбе о уређењу МИД-а, није било лако исправити. Стога је Момчило Нинчић тражио од Министарског савета, 22. јануара 1923, да му одобри да се привремено смањи законски рок за новопостављене чиновнике са две године на годину дана, за све чиновнике који су примљени у службу у периоду од 5. маја 1919, до новембра 1921. године. Своје тражење је образлагао чињеницом да је након доношења Уредбе од 5. маја,

⁴²⁸ *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Broj 61, 18. mart 1922. godine.

⁴²⁹ *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Br. 42, 10. maj 1919, str. 3.

⁴³⁰ АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијација 102.

⁴³¹ АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијација 600.

⁴³² АЈ, 388-3-13, фолијација 583.

велики број нових чиновника послат на рад у иностранство, пре испуњења услова прописаног чланом 32. Првобитним решењем од 31. јануара 1921, није успео да њиховим постепеним враћањем у Београд омогући да сваки чиновник испуни своје законске обавезе, а моментално повлачење свих оних који нису провели две године на раду у центрالي, би онемогућио даље нормално функционисање посланстава и конзулата. Министарски савет је усвојио његов предлог на седници одржаној током маја 1923. године.⁴³³

На основу одредби Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923,⁴³⁴ министар Момчило Нинчић је прописао Правилник о полагању државног стручног испита за чиновнике МИД-а.⁴³⁵ Државни испит је служио за процену да ли је приправник заборавио знања показана на пријемном испиту, и да ли је стекао неопходна знања за добијање сталности у државној служби.⁴³⁶ Према Правилнику из 1923. године, државни стручни испит за чиновнике МИД-а је био подељен на две групе предмета. Група предмета А је полагана из два дела. Прво је полаган писмени део, у којем се на француском језику одговарало на питање из националне или дипломатске историје. Потом се приступало усменом делу испита који се полагао за три предмета: 1) Историја Срба, Хрвата и Словенаца од најстаријих времена до данас; 2) Дипломатска историја кнежевине Србије, Краљевине Србије и Краљевине С.Х.С. од почетка XIX века до данас; 3) Дипломатска историја Европе од Велике француске револуције до данас. Кандидати су извлачили листиће на којима су била исписана по три питања за сваки од три предмета. Према одредбама Правилника, морало је да буде минимум пет испитних листића више него што је било кандидата у том испитном року. Оцене су биле од 1 до 10, и кандидати су морали из сваког предмета да добију минимум оцену 6 да би положили писмени део испита. Група предмета Б је полаган усмено из три предмета: 1) Међународно

⁴³³ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 234.

⁴³⁴ Чланом 54 Закона било је предвиђено полагање државног стручног испита за прелазак из приправничке у сталну државну службу. Ресорним министрима је стављено у задатак да донесу засебне правилнике за подручна министарства о роковима за стицање права на полагање државног испита и поступак о полагању. Рок је законски био ограничен на максимум од три године. Била је остављена могућност да поједине струке уведу обавезу полагања државног стручног испита и приликом преузимања сталних државних чиновника из других струка (*Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 199 – IX, 1. септембар 1923, стр. 5).

⁴³⁵ АЈ, 159-1-1 Правилник о полагању државног стручног испита за чиновнике Министарства иностраних дела.

⁴³⁶ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 39, 40.

јавно и приватно право; 2) Политички и економски земљопис Краљевине С.Х.С. и политички земљопис Европе; 3) Организација Министарства иностраних дела и његових органа.⁴³⁷

У погледу формалних знања која су тражена од запослених, посебан положај су имали новинари, службеници Одељења за штампу МИД, на основу Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда.⁴³⁸ Стручни савет МИД-а је заузео становиште да се од њих није могло очекивати да поседују теоријска знања јер је њихов рад зависио или од урођеног талента запажања и дара за писање, или од искустава која су стицали дугогодишњом праксом на новинарским задацима. На основу тога је одлучено да се њихов службенички положај одређује искључиво према годинама стажа. Овај предлог Стручног савета МИД, Момчило Нинчић је поднео Министарском савету, који га је усвојио на седници од 15. априла 1924. године.⁴³⁹ Ипак, председник владе Љубомир Давидовић и министар иностраних дела Војислав Маринковић су тражили од посланика у Паризу Мирослава Спалајковића да се распита код француског МИД-а о њиховој пракси. Посебно их је интересовало да ли су Французи користили дипломатске чиновнике или професионалне новинаре као дописнике Одељења за штампу у иностранству.⁴⁴⁰

Знатно шири обим послова које је југословенски МИД имао у односу на српски МИД, услед већег броја европских држава, значајних промена у међународним односима и развоја међународног права након Првог светског рата, стварали су потребу даљег усавршавања већ формираних чиновника иако за није било никаквих законских обавеза. Стога је помоћник министра Панта Гарвиловић увео праксу, 1923. године, држања интерних предавања информативног карактера. Циљ је био да се чиновници упознају са специјализацијом послова по одељењима и одсецима МИД-а. Предавања су организована петком са почетком у 18 h или 19 h, у зависности када је чиновник-превадач завршавао са својим

⁴³⁷ АЈ, 159-1-І Правилник о полагању државног стручног испита за чиновнике Министарства иностраних дела.

⁴³⁸ Члан 8 је предвиђао да у периоду док се не изврши изједначавање закона, Министарски савет на основу мишљења Стручног савета струке за коју се не могу прописати теоријска школска спрема, јер се заснивају на урођеном таленту или специфичним вештинама које се стичу вежбама, доноси одлуку о категоризацији чиновника те струке, али да не могу да уђу у I категорију (*Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 199 – IX, 1. септембар 1923, стр. 2).

⁴³⁹ АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијација 209.

⁴⁴⁰ АЈ, 388-13-33, фолијације 474, 475, 482.

службеним дужностима.⁴⁴¹ Први циклус предавања је одржан од 1. октобра 1923. године до 1. јуна 1924. године.⁴⁴²

МИД је временом увео и принцип којим се чиновницима средње класе (секретари и конзули) постављао као услов за прелазак у више рангове (саветнике, генералне конзуле и посланике) да проведу четири до шест месеци на раду у централи, уколико су до тада дужи временски период били на раду у дипломатским и/или конзуларним представништвима у иностранству. На основу сачуване архивске грађе нисмо били у могућности да установимо када је почела ова пракса, али је сигурно примењивана током 1926, и потоњих година.⁴⁴³

Законом из 1930. године, дефинисани су основни критеријуми које кандидати морају да испуне да би могли да се јаве на конкурс за пријем у службу. Министру је остављена слобода за примену различитих критеријума приликом одабира нових приправника међу пријављеним кандидатима. Закон је искључивао могућност да приправници буду послати на рад у иностранство у току свог приправничког стажа у трајању од две године. Било је прописано да морају на крају стажа да положе државни испит као услов за добијање сталности у служби, односно указног постављења. Приправницима је остављена могућност да могу само једном да понове полагање испита, уколико први пут нису били успешни. Указно постављење нису могли да добију пре навршене треће године службе.⁴⁴⁴

Пријем нових дипломатско-конзуларних чиновника детаљно је регулисан Уредбом о пријему у службу и полагању испита чиновника Министарства иностраних послова од 31. јула 1930 године. Кандидати су морали да буду млађи од 30 година на дан 1. децембра године када је расписан конкурс; морали су да поседују диплому неког југословенског или страног универзитета или да дипломе високих школа за државне или економске науке које је признавао Универзитет у Београду; и морали су да полажу пријемни испит. Конкурси су расписивани до 15. јуна, кандидати су се пријављивали до 15. августа, пријемни испити су почињали до 1. октобра а завршавали се до 1. новембра, министар је постављао одабране кандидате за приправнике МИП-а до 1. децембра. Писмени део испита је садржао

⁴⁴¹ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 102.

⁴⁴² АЈ, 334-Персонални-155-478, фолијације 318-320.

⁴⁴³ АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијација 38.

⁴⁴⁴ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 72 – XXVI, 29. март 1930, стр. 659, 660.

састав из опште дипломатске историје на француском језику, из националне историје на српско-хрватском језику и прекуцавање на писаћој машини текста на француском језику дужине до две куцане стране. Приликом полагања испита није дозвољено коришћење ма којег приручног средства, изузев француско-француског речника. Да би положили писмени део испита, кандидати морају на сваком од три испита да добију најмање оцену седам. Постојале су две врсте усмених испита, за кандидате са факултетском дипломом и за кандидате са дипломом више школе за државне или економске науке. Усмени испит за прву групу кандидата садржао је проверу знања из пет предмета: Народне историје од најстаријих времена до данас, Опште дипломатске историје од Велике француске револуције до закључења уговора о миру којима је завршен велики последњи рат, Међународног јавног права, Међународног приватног права, Географије (политичке, економске и етнографске) са нарочитим погледом на Краљевину Југославију и суседне земље. Усмени испит за другу групу кандидата је садржао проверу знања из пет наведених предмета, и четири додатна предмета: Грађанског права са породичним, Јавног права са административним, Грађанског поступка са поступком за неспорна дела, Народне економије. Најнижа оцена коју су кандидати морали да добију из сваког предмета била је пет. Кандидати су могли да траже да испитна комисија писменим и усменим путем провере њихово знање енглеског језика.

Истом уредбом било је регулисано и полагање стручног дипломатско-конзуларног испита. Кандидати који су примљени за приправнике МИП-а, имали су право на двогодишњи приправнички стаж. Након тога су могли да полагају стручни дипломатско-конзуларни испит. Могли су да га полагају само два пута. Уколико би оба пута пали или нису положили у року од четири године од почетка приправничког стажа, губили су право на даљу службу. Стучни дипломатско-конзуларни испит се састојао из писменог и усменог дела. Писмени део се полагао писањем француске редакције ед-мемоара или ноте (политичке, конзуларне или административно правне). Све одредбе које су се односиле на полагање писменог дела пријемног испита важиле су и за писмени део стручног дипломатско-конзуларног испита. Усмени део испита се полагао из две групе предмета. Прва група су биле провере знања из два предмета: Опште дипломатске историје

двадесетог века, Националне дипломатске историје (од почетка деветнаестог века до данас) са савременим проблемима спољне политике Краљевине. Друга група је била провера знања из шест предмета: Међународно јавно право, нарочито с обзиром на Краљевину Југославију и њене међународне уговоре; Уређење и рад Друштва народа; Међународно приватно право, нарочито с обзиром на Краљевину Југославију и њене међународне уговоре, Уређење Министарства иностраних послова и њених дипломатско-консуларних заступништава у иностранству (закони, уредбе и правилници); Дипломатска служба (заједно са протоколом и церемонијалом) и консуларна служба – теоријски и практично; Општа трговинска политика и спољна трговинска политика Краљевине Југославије са занјем њених трговинских уговора.

Чланови комисија за пријемне и стручне дипломатско-конзуларне испите су били: начелник УО МИП као председник, начелници ПО МИП, КПО МИП и Правног одељења МИП, професори универзитета или виших просветних завода за поједине испите. У случају да је неки од начелника одељења био спречен да узме учешће у раду неке испитне комисије, министар иностраних послова је одређивао његову замену. Шеф Персоналног одсека УО МИП је био секретар испитних комисија. Испити нису били јавни и организовани су у згради МИП-а. Уредбом су били прописани пријемни и стручни испити за канцеларијске, манипулативне и рачунске чиновнике.⁴⁴⁵

Унете су значајне измене и допуне у полагању пријемних испита прописаних Уредбом из 1930, у односу на Правилник о конкурсима за пријем у службу дипломатску и консуларну из 1922. године. Промене су унете у погледу дотадашњег школовања кандидата, научних и техничких знања која су морали да поседују, али и развојем спољне политике Југославије и погледима у самом МИП-у. Новим одредбама кандидати су морали у писменом делу да покажу неопходно знање и из опште и из националне дипломатске историје, као и да су савладали технику куцања на писаћој машини. Међу испитима није више била област међународног права и јавног права. Усмени део испита је усложњен тиме што је предмет Међународно приватно и јавно право сада био подељен на два засебна предмета. Према правилнику није прављена разлика међу кандидатима који су

⁴⁴⁵ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 178 – LXVI, 7. август 1930. године.

завршили факултет и високе школе, док је уредбом регулисано да се од друге групе кандидата очекује додатна провера знања из четири предмета. У погледу утицаја југословенске спољне политике и захтева које је наметала самом МИП-у, јасно се уочава у испитивању дотадашњег знања кандидата из географије. За разлику од Правилника из 1922, када је акценат стављен на Балканско полуострво, Уредбом из 1930, тражено је знање о свим суседним државама Југославије. Утицаји развоја међународних односа било је уочљиво кроз одредбе Уредбе којим је кандидатима омогућено да приликом пријемног испита покажу своје знање из енглеског језика. Ова допуна је вероватно унета јер је енглески био други службени језик на којем су вођени званични разговори и штампана документа Друштва народа.

Истовремено, унете су и одређене измене за стручне испите Уредбом из 1930, у Односу на Правилник о полагању стручних испита за чиновнике МИД-а из 1923. године. Неке промене су настале услед фактичког спајања дипломатске и конзуларне службе, а друге су биле последица развоја спољне политике и промене погледа у МИП-у. Стручни испита више није био подељен на две групе предмета, већ на писмени и усмени део. Писмени део је био фокусиран на знање француског језика, као што је било предвиђено и Правилником из 1923. године, али се теме нису бирале из дипломатске историје, већ је тражено састављање ед-мемоара или нота везане за рад у дипломатској или конзуларној служби. Из предмета опште дипломатске историје био је избачен период XIX века, и фокус је био само на XX веку. Из националне дипломатске историје, акценат је стављен и на савремене проблеме југословенске дипломатије. Други предмети указују на постепено мењање перцепције МИП-а о знањима која су чиновници морали да поседују да би успешно одговорили својим обавезама. Као и код пријемног испита, више није постојао јединствени предмет Међународно приватно и јавно право, већ су уведена два засебна предмета. Приправници су посебно морали да се посвете прочувавању Друштва народа, услед јачања његовог значаја у међународним односима у Европи. МИП се више није задовољавао само знањем чиновника о уређењу министарства и дипломатско-конзуларних представништва, већ је од њих тражио да схвате шта су теоријске поставке а шта искуства из праксе у дипломатској и конзуларној служби. Очигледно је да је и у југословенском МИП-

у схваћен значај који су економска питања имала у међународним односима За разлику од некадашњег предмета који је сублимирао политичку и економску географију Краљевине СХС и политичку географију Европе, стручни испит је садржао и предмет који је фокусиран на међународну трговину, развој спољне трговине Југославије и проучавање њених трговинских уговора.

Правилником о стручној обуци дипломатско-козуларних приправника Министарства иностраних послова, који је донео министар без портфеља и заступник министра иностраних дела Коста Кумануди 27. септембра 1930, прописан је начин рада, обуке и дужности приправника. Сваком годишту додељиван је један старешина решењем министра. Он је надгледао рад и саветовао приправнике, а на крају године подносио извештај УО МИП о кретању кроз службу и постигнутим резултатима приправника. Распоред рада приправника израђивао је помоћник министра, на предлог УО МИП. Они су му реферисали о свом раду једном месечно, а старешина је био у директном контакту са начелницима одељења и шефовима одсека. Правилником је било прописано да морају да проведу на раду: по четири месеца у Правном одељењу и Привредном одељењу, по три месеца у Главној архиви, Одсеку протокола и Одсеку рачуноводства, и по месец дана у одсеку за пријем поште и Главној експедицији. Након обуке у овим одељењима и одсецима, постојала је могућност да приправници буду упућени на рад у друге организационе јединице министарства. Такође, могли су да буду упућени и на једномесечни стаж у институцијер и установе са којима је МИП сарађивао на одређеним врстама послова, попут трговачких и индустријских комора, Завода за унапређење спољне трговине, Централног пресбиороа и др. У Одсек за шифру су могли да буду послати приправници који су положили државни стручни испит.

Приправници су били дужни да посећују стручне курсеве који су организовани за њих у оквиру МИП-а, и да израђују стручне задатке. Стручни задаци су били или студија о неком питању или прикупљање и класификовање архивске и друге стручне грађе. Стручне задатке је давао старешина годишта у споразуму са члановима четворочлане комисије, коју су поред њега чинили:

начелник Главне архиве МИП, и шефови III одсека ПО МИП⁴⁴⁶ и IV одсека Правног одељења МИП⁴⁴⁷. Приправници су имали рок два до три месеца да израде стручни задатак, ван канцеларијског времена. Задаци су им давани једном у четири месеца. Задатке је оцењивала четворолочана комисија, и могли су да их примље, врате на дораду или одбију.⁴⁴⁸

Заступник министра иностраних послова Коста Кумануди је донео и Правилник о стручним курсевима у Министарству иностраних послова, 27. септембра 1930. године. Постојале су две врсте курсева: 1) за дипломатско-конзуларне приправнике, 2) за остале чиновнике дипломатско-конзуларне струке на раду у МИП-у. Циљ стручних курсева за приправнике је био да се њихова стучна спрема допуни теоријским и практичним знањима из послова дипломатско-конзуларне струке. Курсеве су организовали и надгледали руководилац курсева (шеф IV одсека Правног одељења или неки други чиновник којег одреди министар) и комисија, чији чланови су били помоћник министра, начелник или заменик начелника УО МИП, старешина годишта приправника и један чиновник МИП-а којег одређује помоћник министра. Комисија се састаје на почетку и на крају зимског и летњег полугођа. Руководилац курсева одређује програм, проналази предаваче, контролише њихов рад и надгледа спровођење курсева. Недељни број часова и дужина трајања предавања зависила је од важности предмета. Курсеви нису смели да буду искључиво теоријског карактера, већ су морали да се ускладе са практичним знањима потребним у дипломатско-конзуларној струци. Предавачи су могли да предају и организују краткотрајне демонстрације, али нису смели да испитују приправнике. Предавачи су били активни или пензионисани чиновници МИП-а, професори универзитета, чиновници Завода за унапређење спољне трговине, трговачких комора и других институција. Друга група курсева је била намењена за остале чиновнике дипломатско-конзуларне струке. Циљ је био да они обнове раније стечена знања и допуне их новим информацијама. Предавања су била организована појединачно, и

⁴⁴⁶ Трећи одсек је био задужен за Друштво народа, Ватикан, мањинска и верска питања, питање репарација.

⁴⁴⁷ Четврти одсек је био надлежан за давање мишљења појединим одељењима МИП-а по свим правним питањима чије решење спада у надлежност министарства, праћење развоја међународног права, припрему материјала за израду међународних конвенција, архиву Правног одељења.

⁴⁴⁸ АЈ, 334-Персонални-58-160, фолијације 105-110.

обрађивала су конкретне проблеме из дипломатске историје, савремене спољне политике, савремене спољне економске политике, војне политике, међународног права, дипломатско-конзуларне службе и сличних области. Предавачи нису смели да критикују југословенску спољну политику, већ су требали да пруже систематски приказ чињеница конкретног проблема. У току предавања није било дозвољено да се износе строго поверљиви подаци. Предавања су одржавана једном недељно и њима су могли да присуствују само дипломатско-конзуларни чиновници. Предавања су имала поверљиви карактер, и нису смела да се објаве без претходног одобрења комисије. Уколико се добије одобрење за публикавање предавања, то није значило да се МИП слажа са његовом садржином. Слушаоци су смели да воде белешке за личну употребу, али нису смели да их стављају на увид нити да преносе информације које су чули ни јавности ни лицима која нису била дипломатско-конзуларни чиновници.⁴⁴⁹

Тадашњи в.д. шефа IV одсека Правног одељења Иван Субботић, који је према Правилнику био руководиоца курсева поднео је реферат, 18. септембра 1930, о темама за предавања која би било потребно да се одрже приправницима и дипломатско-конзуларним чиновницима. На основу тема за групу курсева намењених дипломатско-конзуларних чиновника могуће је уочити тежњу МИП-а у ком смеру је жељено њихово усавршавање. За курсу Новије дипломатске историје Краљевине СХС предложени су: пебисцит у Корушкој, савез са Грчком, постанак Албаније, албанска политика Краљевине Србије и Краљевине СХС, питање бугарске Егзархије, историја југословенско-италијанске границе и др. За курс Савремене спољне политике Краљевине СХС предложене су теме: Југославија и репарације, југословенске верске установе у иностранству (Св. Јероним у Риму и манастир Хиландар), повратак Хабзбурга на престо, југословенске мањине у Италији, румунске мањине у Краљевини СХС, погранични споразуми са Бугарском, југословенски интереси у Солуну и др. За курс Светске и стране спољне политике одабране су теме: проблем колонија, проблем разоружања, румунско-совјетски гранични спор, италијанско становништво ван Италије, међународни положај Турске и др. За курс Војно-политичких проблема: оружане снаге европских народа, стратегијски правци на

⁴⁴⁹ АЈ, 334-Персонални-58-160, фолијације 111-114.

Балканском полуострву, југословенска северна граница са војно-политичког гледишта, поморске снаге суседних земаља итд. За курсе Међународне трговинске политике: трговински уговори Краљевине СХС са балканским земљама, међународна конвенција о слободи транзита, међународни интереси на Дунаву, југословенска емиграција у Јужној Америци са привредног гледишта и др.⁴⁵⁰ Међу предложеним темама за различите врсте курсева, доминантне су оне о југословенским интересима на Балкану и њеним односима са Италијом, са политичког, војног, економског, мањинског и верског аспекта. У погледу Подунавља, предложене су само три теме: рестаурација Хабзбурга, одбрана границе према Мађарској и Аустрији, и експлоатација реке Дунав. Самим тим, очигледно је МИП много више пажње полагао на значај усавршавања његових чиновника у балканским питањима, него у подунавским питањима.

Уредбом о уређењу МИП-а од 10. августа 1939, промењени су и допуњени критеријум за одабир приправника. Кандидати за чиновничке позиције су морали да буду дипломирани правници. Сви кандидати су морали да прођу лекарски преглед да би било гарантовано њихово здравствено стање и физичка способност за рад. Приправницима је продужен стаж на раду у централи на три године што је било у складу са одредбама Закона о чиновницима од 31. марта 1931. године⁴⁵¹. Уредбом је уведен подстицај за писаре, секретаре, вицеконзуле и конзуле да усавршавају своја знања страних језика. За напредовање у више чиновничке категорије уведен је и виши испит, без којег нису могли да добију положаје начелника одељења, посланичке и амбасадорске функције.⁴⁵²

Пооштрена контрола физичког и менталног здравља кандидата, приправника и чиновника вероватно је била последица низа смртних случајева који су се догодили у периоду од 1932. до 1939. године. Дотадашња пракса се заснивала на одредбама Закона о чиновницима од 31. марта 1931,⁴⁵³ и Уредбе о

⁴⁵⁰ Архив САНУ, 14.458/1, 9.

⁴⁵¹ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 73 – XXII, 1. април 1931, стр. 374.

⁴⁵² *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 187-LXV, 18. август 1939, стр. 1176.

⁴⁵³ Чланом 3 Закона о чиновницима било је предвиђено да кандидат за пријем у службу мора да буде телесно и душевно здрав. Чланом 84 било је предвиђено да чиновнику престаје активна државна служба уколико се комисијским лекарским прегледом утврди да његово телесно или душевно здравље онемогућава даљи рад. Чланом 85 било је предвиђено да министар иностраних послова нарочитим правилником пропише како ће се утврђивати здравствено стање чиновника на служби у иностранству (*Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 73 – XXII, 1. април 1931, стр. 374, 382).

годишњем одмору, отсуству, боловању и утврђивању стања здравља чиновника и службеника Министарства иностраних послова и дипломатско-консуларних заступништава у иностранству од 31. јула 1930. године.⁴⁵⁴ Међутим, низ смртних случајева, самоубистава и тешких обољења чиновника, од којих су неки заузимали високе и истакнуте положаје вероватно су утицали на промену дотадашњег сагледавања овог питања у МИП-у.

Посланик у Цариграду Љубомир Нешић је преминуо јануара 1932. године, у 52. години живота.⁴⁵⁵ Саветник МИП-а Иван Перне (имао је 44 године) и вицеконзул Генералног конзулата у Марсеју Станислав Михел (имао је 37 година) су преминули током новембра 1933. године.⁴⁵⁶ Секретар МИП-а Светомир Николић преминуо је након дугогодишњих лечења од туберкулозе јануара 1934. године у 39. години живота.⁴⁵⁷ Посланик у Ватикану Јеврем Симић је преминуо услед тежег обољења изазваног каменом у бубрегу јуна 1936. године у 60. години живота.⁴⁵⁸ Посланици у Лондону и Бечу, Славко Грујић (имао је 66 година) и Ђорђе Настасијевић (имао је 52 године) преминули су 23. марта 1937. године.⁴⁵⁹ Посланик у Лондону Драгомир Касидолац је током четворомосечног лечења премештен за посланика у Берну, маја 1939, а преминуо је јуна исте године.⁴⁶⁰

⁴⁵⁴ Члан 9 Уредбе је предвиђао да се здравствено стање кандидата за пријем у службу врши на основу члана 12 Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923, којим је било прописано да приликом пријаве прилажу и лекарско уверење о здравственом стању (*Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 199 – IX, 1. септембра 1923, стр. 2; *Службене новине Краљевине Југославије*, Број 178 – LXVI, 7. август 1930, стр. 1655).

⁴⁵⁵ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијације 1-5, 136.

⁴⁵⁶ Иван Перне је преминуо због тромба у вени, иако је Милош Црњански тврдио у својим мемоарима да је преминуо од срчаних проблема (АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијације 122, 123, 125; Miloš Crnjanski, *Embahade I-III*, (прир. Borislav Radović), Beograd, 1984, стр. 109). Према тврђењу Иве Андрића, Станислав Михел је био један од ментално неуравнотежених чиновника МИП (АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 924; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијације 735 (1-4), 736-739).

⁴⁵⁷ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијације 774 (1-4), 820, 822, 824, 842-850, 857-859, 860, 862, 865, 867, 873.

⁴⁵⁸ АЈ, 334-Персонални-190-513, фолијације 916, 917.

⁴⁵⁹ Славко Грујић је преминуо од срчаног удара (АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијације 905, 906; Милан Јовановић-Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, (прир. Стојан Трећаков, Владимир Шовљански), Нови Сад, 2000, стр. 113). Ђорђе Настасијевић је боловао од срчане слабости, тумора на мозгу и запаљења плућне марамице. Милан Јовановић-Стоимировић је оставио дневнички запис да је умро у великим мукама, због рака који се ширио из носне дупље, преко лица у круг око главе, и захватио очне нерве (АЈ, 334-Персонални-177-500, фолијације 410, 412, 437; М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, стр. 113).

⁴⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијације 1076, 1077, 1079, 1082, 1083.

Отправник послова у Техерану Сава Спасојевић (имао је 53 године) преминуо је услед болести срца 5. августа 1939. године.⁴⁶¹

Секретар Посланства у Берну Владислав Франтловић је извршио самоубиство у нервном растројству, које је наступило као последица тешко нарушеног здравља у Првом светском рату, 1932. године.⁴⁶² Саветник Посланства у Анкари Милан М. Јовановић је имао тешке последице прележаног тифуса пегавца, у време епидемије у пролеће 1915. године. Након оздрављења, био је ослобођен даљег служења у Коњичкој дивизији, јер је имао акутну анемију и јак реуматизам у коленима због којих се са тешком муком држао на ногама и једва је ходао. Временом су се развиле и стомачни тегобе који су му стварале проблеме нервног система. Крајем 1932. године је тешко оболео, а током јануара–априла 1933, као саветник и отправник послова у Анкари Милан Јовановић је био у таквом стању да никога није примао. Покушао је да изврши самоубиство вешањем, 1. маја 1933, али су га спречили чиновници Генералног конзулата у Цариграду, после чега је отпутовао у Београд. Убрзо је пензионисан, а преминуо је 1934. године.⁴⁶³ Секретар Посланства у Бечу Милош Саковић је више пута боловао од тежих обољења и био подвргнут неколико компликованих хируршких захвата, током 1924–1935. године; на крају је извршио самоубиство скочивши са балкона санаторијума за туберкулозне у Гирменштајну, новембра 1935. године.⁴⁶⁴ Владислав Мартинац је као секретар Посланства у Атини услед тешког нервног обољења поднео оставку на државну службу јануара 1923. године. Потом је радио као сарадник листа *Политика* у редакцијама за унутрашњу и спољну политику, посебно пратећи балканске државе и Италију, 1923–1927. године. Враћен је у службу МИД-а, фебруара 1927, где је досегао највише положаје. Био је помоћник министра, децембра 1935. – јула 1937. године. Услед исцрпљености послом тешко је оболео, и након оздрављења је формално остао још два месеца на истој функцији, али је *de facto* већ био разрешен свих дотадашњих послова. Дужност

⁴⁶¹ АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 605.

⁴⁶² АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 924; АЈ, 334-Персонални-200-523, фолијације 278, 288.

⁴⁶³ АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 1007-1009, 1019, 1021, 1028, 1029; АЈ, 334-Персонални-165-488, 1095, 1096, 1101; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, Књига друга, str. 87, 88.

⁴⁶⁴ Милош Саковић је боловао од маларије, различитих болести црева, бубрега и туберкулозе (АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијације 583, 585-587, 619, 624, 626, 628-631, 634, 643, 645, 649, 664, 666, 667, 671, 672, 677-679, 681, 687, 688, 696, 698, 699, 701).

посланика у Варшави је преузео августа 1937, али је 16. октобра 1937, показао знаке тешког нервног растројства због чега је прво интервенисала варшавска хитна помоћ, а потом је послат на лечење у Беч. Посланство у Варшави је морало да интервенише код полиције да не објављују коминике и да пољски листови не извештавају о инцидентима које је тог дана Владислав Мартинац направио унутар и испред зграде југословенског посланства, на улици, у просторијама естонског и белгијског посланства.⁴⁶⁵ Након слања на лечење у Аустрију, у југословенском МИП-у су морали да рачунају са потенцијалном опасношћу да би аустријске обавештајне службе могле да злоупотребе његово здравствено стање ради прикупљања информација поверљивог карактера.⁴⁶⁶

Подстрек који је МИП давао нижим чиновницима да усавршавају своје знање страних језика је био покушај да се одговори на један константан проблем у југословенској дипломатско-конзуларној служби. Иако постоји мишљење појединих историчара да је већина југословенских дипломатских чиновника „течно [...] владала француским језиком“,⁴⁶⁷ детаљнијим увидом у архивску грађу стиче се другачија слика. Непознавање страних језика није била само карактеристика југословенских дипломата, то је био проблем који је наслеђен из српске дипломатске службе, и за који није пронађено адекватно решење. Бранислав Нушић и Иво Андрић су као најкарактеристичнију особину чиновника приманих из угледних породица наводили њихово непознавање француског језика.⁴⁶⁸ Међутим, ово питање је додатно усложњено постепеним губитком позиција које је уживао француски језик до 1918. године у међународном саобраћају. У том погледу, илустративан је пример дипломате Милана Ракића. Његово образовање, интелект и ширина културе не само да нису били спорни, већ напротив по томе је био познат.⁴⁶⁹ Ипак, када је као посланик у Копенхагену

⁴⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-54-146, фолијације 150-175; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 159, 204-207, 209, 215, 218, 220, 221, 294, 294, 300, 312, 318, 320; М. Јовановић-Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, стр. 132.

⁴⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-54-146, фолијација 154.

⁴⁶⁷ Бојан Димитријевић, Станислав Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918-41“, *Историја 20. века*, Бр. 2 (2008), стр. 55.

⁴⁶⁸ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 915; Б. Нушић, *Аутобиографија*, стр. 43.

⁴⁶⁹ Војислав Ј. Вучковић, „Пензионисање Милана Ракића“, *Зборник историје књижевности, Одељење литературе и језика САНУ*, књига 2, Београд, 1961, стр. 234; Андреј Митровић, „Дипломата Милан Ракић и његово сведочење о историји“, предговор у: *Милан Ракић. Конзулска писма 1905-1911*, (прир. Андреј Митровић), Београд, 1985, стр. 9-12, 18; Коста Ст. Павловић,

добрио у задужење да се стара о југословенским поданицима и репатрирцима у Совјетској Русији, почетком 1920, своје дужности је морао да обавља преко британског делегата за ратне заробљенике Гала (Gall). Проблем је био што Милан Ракић није довољно познавао енглески језик и у неколико наврата Гал је морао да му указује на његове грешке у разумевању појединих нота које су успоравале југословенско-британску сарадњу у овом питању.⁴⁷⁰ Стога, Нушић и Андрић нису били једини који су уочили овај проблем. Шефови дипломатских и конзуларних представништва су инсистирали да министарство обрати већу пажњу приликом одабира чиновника и службеника, тражећи да им се шаљу људи који знају стране језике и уколико је било могуће службене језике државе акредитације. За рад са југословенским поданицима у иностранству било је потребно да чиновници знају и словеначки језик, што је такође претстављало проблем.⁴⁷¹ Нису били ретки ни случајеви да шефови мисија известе министарство да су постављени чиновници и службеници неупотребљиви због непознавања одређених страних језика, а за неке су и отворено извештавали да их могу одмах повући у Београд.⁴⁷² Са друге стране, увек су истицали рад чиновника и службеника, или препоручивали појединце за запошљавање који су знали службени језик земље акредитације.⁴⁷³ Самостална

Онакви какве сам их знао, Београд, 2004, стр. 202; Радован Поповић, *Жудња за фрактом. Српски писци у дипломатији*, Лесковац-Београд, 2011, стр. 27, 30, 34.

⁴⁷⁰ Архив Српске академије наука, Заоставштина Милана Ракића (14.331), предмет 16, фолијације 7- 10, 46 (даље: Архив САНУ, 14.331).

⁴⁷¹ АЈ, 159-4-I посланик у Берну Илија Шуменковић, О.Ш.Пов.Бр.322, 25. јануар 1929; АЈ, 334-Персонални-54-146, фолијације 903, 904, 907; АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијације 533-535; АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 177; АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијације 99, 122-124, 166; АЈ, 334-Персонални-83-247, фолијација 437; АЈ, 334-Персонални-87-265, фолијација 54; АЈ, 334-Персонални-87-266, фолијације 164, 184, 202; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 519, 971, 972; АЈ, 334-Персонални-88-270, фолијације 97, 99, 100, 190; АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 326, 526, 683, 771, 782; АЈ-334-Персонални-89-277, фолијација 788; АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 59, 649, 652, 661, 663; АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијације 425, 428; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 310, 311; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 7, 8; АЈ, 334-Персонални-196-519, фолијације 840, 841; АЈ, 371-75-98, фолијације 130-132; Архив Југославије, Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Минхену (422), кутија 1 генерални конзул Јован Миланковић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.88, 10. април 1923, Јован Миланковић МИД-у, Пов.Бр.107, 24. априла 1923. године (даље: АЈ, 422).

⁴⁷² АЈ, 159-2-II стални делегат Константин Фотић Одељењу за штампу МИД, Пов.Бр.428 од 20. јула 1928; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 479; АЈ, 334-Персонални-89-273, фолијација 192; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 505; АЈ, 334-Персонални-153-476, фолијација 731; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 505; АЈ, 334-Персонални-174-497, фолијација 1009; АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијације 811, 812; АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијације 735-738; АЈ, 422-1 генерални конзул Јован Миланковић МИД-у, Пов.Бр.1142, 30. мај 1923. године.

⁴⁷³ АЈ, 159-4-I стални делегат у Женеви Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.35, 26. јануар 1929; АЈ, 159-2-II Константин Фотић Одељењу за штампу МИД, Пов.Бр.428, 20. јул 1928; АЈ, 334-

иницијатива чиновника да савладају или усаврше службени језик државе домаћина је била још ређа појава.⁴⁷⁴ Проблеме у погледу позавања страних језика су уочили и руководиоци МИД-а. Приликом полагања државног стручног испита, приправници су углавном најлошије оцене добијали из француског језика.⁴⁷⁵ Према информацијама којима је располагао помоћник министра иностраних дела Јован Т. Марковић велики број секретара и писара није положио испит из француског језика и нису умели да саставе ниједан акт на том језику. Стога је морао да изда циркуларно наређење, 7. августа 1925, којим је дао рок од годину дана свим чиновницима да регулишу ово питање. Према истом наређењу МИД више није толерисао незнање француског језика и није био спреман да такве чиновнике шаље на рад у иностранство.⁴⁷⁶

Знање страних језика није било неопходно само за рад у иностранству, већ и за послове који су обављани у централу. Навешћемо само један, карактеристичан пример. Шеф Легализационо-преводиачког (Л-П) одсека Административно-правног одељења МИД М. Гавриловић се жалио свом претпостављеном начелнику Јовану Миланковићу, априла 1926, да његов одсек не може да одговори повереним задацима. Као главни проблем истакао је

Персонални-59-163, фолијација 536; АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијације 99, 125, 167; АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 288; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 643; АЈ, 334-Персонални-88-270, фолијације 104, 190; АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 721-723; АЈ-334-Персонални-89-277, фолијације 733, 778, 888, 903; АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 616; АЈ, 334-Персонални-142-465, 926, 927, 1021; АЈ, 334-Персонални-153-476, фолијације 667, 668; АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијације 585, 807, 808; АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 148, 149, 198, 210; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 957, 958; АЈ, 334-Персонални-171-493, фолијацијер 673, 676; АЈ, 334-Персонални-174-497, фолијација 1013; АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 494; АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијације 46, 60, 88, 89; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијације 185, 186, 207; АЈ, 334-Персонални-186-509, фолијације 13, 15; АЈ, 334-Персонални-203-526, фолијација 651, 652; АЈ, 422-6 генерални конзул Јован Д. Миланковић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.432, 25. октобар 1923; Архив Југославије, Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Њујорку (499), кутија 11, јединица описа 25 МИП Конзулату у Њујорку, Пов.Бр.18517/VI, 12. септембар 1938. године.

⁴⁷⁴ АЈ-334-Персонални-89-277, фолијација 751; АЈ, 334-Персонални-162-485, фолијација 390; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 960, 961; АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијације 915-918; АЈ, 334-Персонални-174-497, фолијације 862, 863; АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијације 56, 57, 74, 75, 77, 78, 87-90; АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијације 762, 763; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 833, 834.

⁴⁷⁵ Увидом у сачуване писмене делове стручних испита стекли смо сазнање да су приправници углавном добијали прелазне оцене или веома ниске позитивне оцене. Најчешћи коментари професора који су били чланови комисије показују да су кандидати баратали врло сиромашним фондом речи, слабо знали граматику, а синтаксе реченица су биле у духу српског језика а не француског језика. За неке кандидате је наведен један, за неке комбинација два, а за неке сва три коментара (АЈ, 334-Персонални, кутије 116 и 117).

⁴⁷⁶ АЈ, 371-20-29, фолијација 421.

неадекватност одабира чиновника и службеника у преводилачком одсеку. Чиновници су слати по принципу попуњавања упражњених места или да би ослободили своје дотадашње положаје за друге особе, а није обраћана пажња на стручну спрему. Стога је Л-П одсек имао „чиновника и чиновника за које није имао потребе“, а нису имали преводиоце који су им били неопходни. Резултат су били службени преводи аката и докумената оверених од стране МИД-а, „који су били далеко од тога да служе на част преводима извршених од једне државне власти“. Пошто је Л-П одсек инсистирао да им пошаљу преводиоце за италијански и турски језик, послата им је Лили Пајтони као дактилограф и преводилац за италијански језик.⁴⁷⁷ Шеф одсека Гавриловић је тврдио да „је сасвим неупотребљива“ јер „зна италијански колико знају и сви људи који су живели у Задру, одакле је она родом“ и уколико јој се да мало тежи предмет за превођење она „га неће моћи свршити“. Стога је интервенисао код начелника Миланковића да „улично знање једног страног језика не треба да буде довољна квалификација за место преводиоца једног Министарства Спољних Послова“.⁴⁷⁸ Незнање страних језика није стварао само проблеме у функционисању преводилачке службе. Војислав Маринковић је сам преводио многа акта, међутим већини дипломатских чиновника недовољно познавање француског језика.⁴⁷⁹

Током међуратног периода, министарство је почело да специјализује поједине одсеке и одељења за различите врсте политичких послова. Прва организација је била устројена на основу поделе послова у МИД-у Краљевине Србије са одређеним допунама и изменама. Међутим, Краљевина СХС је имала односе са већим бројем држава и знатно шири дијапазон обавеза у међународној заједници након Првог светског рата, него што је то имала Србија у предратном периоду. Министарство је временом мењало и усклађивало поделу политичких послова, али су формиране и групе чиновника који су се усавршили за поједине области рада. Профилисали су се стручњаци за балканска и средњеевропска

⁴⁷⁷ Иво Андрић је у свом реферату о југословенском МИП-у тврдио да је велики број девојака које су биле запошљаване у МИП-у, добијале радно место не на основу својих знања и способности, већ да су то биле „неспособне женскиње, непоузданог и сумњивог морала“ које су биле „пријатељице и метресе“ утицајних начелника одељења и шефова одсека. (АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 923).

⁴⁷⁸ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 122.

⁴⁷⁹ К. St. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, Knjiga druga, str. 93.

питања. Неки чиновници су се усавршили само за послове на Балкану⁴⁸⁰ или у Средњој Ервопи⁴⁸¹, а други за рад у оба региона.⁴⁸² Без обзира да ли су били стручни за један или оба региона, ови чиновници су често слати на службу у Италију, а ређе у Француску, Немачку или Велику Британију. Међу њима, појединци су показали урођену склоност ка појединим врстама послова, нпр. обавештајним или економским.⁴⁸³ Чиновници који су се специјализовали за обавештајни рад у иностранству били су припремани у одсецима надлежним за земљу акредитације пре слања на своју нову дужност.⁴⁸⁴

Стара бољка српске дипломатске службе није решена ни у југословенској. Иако је била уведена пракса, по угледу на земље са дужом дипломатском традицијом,⁴⁸⁵ да се приправници и млађи чиновници не шаљу на рад у иностранство пре него што се упознају са радом у свим одељењима, већина их је избегавала да ради на административним, економским, финансијским, правним и архивским пословима.⁴⁸⁶ Према речима Иве Андрића, они који су радили у административним одељењима чекали су премештај „као осуђеници пуштање на

⁴⁸⁰ Наводимо неке од њих: Бранислав Денић, Александар Ђоловић, Богољуб Јевтић, Славко Којић, Миливој Милчић, Драгутин Николић, Богдан Смиљанић, Милоје Смиљанић, Владимир Соколовић, Зоран Томић, Петар Цабрић, Александар Цинцар-Марковић, Радомир Шапоњић, Владимир Шапоњић и Василије Штиркић.

⁴⁸¹ Наводимо неке од њих: Лазар Бајић, Бранислав Димитријевић, Филип Добречић, Драгомир Касидолац, Иван Ковачевић, Иво Крајцер (Божић), Драгутин Кулмер, Лука Луковић, Радоје Милосављевић, Радослав Митровић, Августин Мишетић, Никола Нађи (Надић), Светомир Николић, Антон Новачан, Станоје Пеливановић, Душан Пећанац, Милан Станковић и Душан Степановић.

⁴⁸² Наводимо неке од њих: Добросав Адамовић, Александар Авакумовић, Милан Антић, Јован Вучковић, Бранислав Димитријевић, Перо Занела, Драгољуб Јовановић, Владислав Којић, Миодраг Лазаревић, Светомир Лазаревић, Радомир Луковић, Душан Мариновић, Илија Миликић, Спира Павловић, Радован Петровић, Милован Продановић, Василије Протић, Милан Ристић, Милош Станковић, Станоје Симић, Сава Спасојевић, Милан Стевановић, Сретен Стојаковић и Милован Томазо.

⁴⁸³ Драгољуб Јовановић је слат у суседне државе са основним задатком да води обавештајни рад у одређеној земљи. Као добар обавештајац доказао се и Бранислав Денић. На пољу економских послова посебно се истакао Милан Станковић, којег су његови надређени често хвалили што све своје слободно време посвећује стручном изучавању државе у коју је послат на службу.

⁴⁸⁴ АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијација 56 (писмене изјаве „Јаблана“ [Драгољуб Драги Јовановић] од 11. и 16. маја 1949).

⁴⁸⁵ Задржавање почетника на дугогодишњем раду у централи, имало је за циљ да се упознају са свим врстама послова (политичким, економским, административним и техничким), али и са свим институцијама и личностима који су имали утицаја на креирање спољне политике њихове државе. Тек када би створили јасну слику о спољној политици, њеном спровођењу на терену и виталним интересима своје земље, сматрани су спремним за рад на терену у иностранству (П. Каровић, *Дипломација*, стр. 41).

⁴⁸⁶ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 125, 260, 261; АЈ, 334-Персонални-146-469, фолијација 646; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 969, 970.

слободу“.⁴⁸⁷ За архивске послове министарство је повремено морало да ангажује људе из других институција или пензионере.⁴⁸⁸ Шефови су у својим оценама истицали ретке појединце који су били довољно стрпљиви и савесни да се посвете пословима које је већина избегавала.⁴⁸⁹ Они који су савесно одговарали таквим врстама дужности сматрали су да је одлагање њиховог новог разврставања била казна због марљивог рада, јер су били ретки појединци који су се посвећивали пословима које је већина сматрала неважним.⁴⁹⁰

Услед варендне ситуације у току ратова 1912–1918, и због честих промена влада у првим послератним годинама, у МИД-у је било недовољно ажурно решавање персоналних питања. Почетком 1920. године, је одлучено да се надокнаде изгубљене године службе чиновницима који су били на војној служби током балканских ратова и Првог светског рата. Циљ је био да се исправи неправда уколико су због своје војне службе били изостављени или запостављени.⁴⁹¹ МИД је поново увео уредно вођење квалификационих и службеничких листова новембра 1922. године. Посебна пажња је посвећена војној служби чиновника и тражено је да поднесу уверења Министарства војске и морнарице.⁴⁹² Међутим, вођење персоналних досијеа није било претерано ажурно и министра Милан Стојадиновић је морао да изда нареду УО МИП да регулише то питање, 1936. године.⁴⁹³

Способности и интересовања чиновника за одређене врсте послова, као и ажнурije вођење персоналних питања у министарству, нису били једини фактори који су утицали на разврставање, премештаје и унапређење чиновника. Павле Каровић је тврдио да се у погледу персоналних решења британски Форин офис истицао међу европским министарствима иностраних послова, јер је спроводио систем оцене најподобнијих чиновника за унапређења и премештаје.⁴⁹⁴ Помоћник министра Владислав Мартинац је оценио већину југословенских дипломатских

⁴⁸⁷ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 923.

⁴⁸⁸ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 124-131, 324.

⁴⁸⁹ АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 1036, 1036.

⁴⁹⁰ АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијације 104, 105.

⁴⁹¹ АЈ, 334-Персонални-181-504, фолијација 181.

⁴⁹² АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 108.

⁴⁹³ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 526.

⁴⁹⁴ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 59, 60.

чиновника као неспособне на које није могао да се ослони у свом раду.⁴⁹⁵ Током међуратног периода као значајан фактор у каријерама многих југословенских дипломатско-конзуларних чиновника била је страначка припадност. Будући да су ресором МИД-а/МИП-а руководили припадници српске елите, министри су углавном бирани из две најјаче странке српског дела политичке сцене Народне радикалне странке (НРС) и Југословенске демократске странке (ЈДС). Према речима Иве Андрића, приликом промена на челу министарства, често су у Кабинету министра проналажени спискови чиновника-демократа и чиновника-радикала. Било је и случајева да су имена појединих особа налазила на оба списка. Странка која је у одређеном моменту држала ресор у својим рукама прогањала је чланове или симпатизере супарничке стране. Стога се међу млађим чиновницима развила пракса узајамне потпоре. Када је министар био из редова НРС, радикали-омладинци су помагали демократама-омладинцима, и обрнуто. Од страначке припадности нису само зависила унапређења и премештаји, већ и пензионисања и отпуштања из службе.⁴⁹⁶

Припадност партији није само утицала на млађе чиновнике приликом њиховог полагања пријемног испита, државно стручног испита или напретка у каријери. Протекције и прогони су били много уочљивији код људи који су заузимали високе положаје у југословенској спољној служби. Као типичан пример навешћемо случај једног радикала, Тихомира Поповића, и једног демократе, Милана Ђ. Милојевића. Први је ступио у дипломатску службу 1904. године, а други 1905. године. Тихомир Поповић је почетак своје каријере провео положајима писара Конзулата у Приштини, и посланстава у Атини и Паризу. Током Првог светског рата био је делегат Николе Пашића при Врхоној команди српске војске, потом посланик при црногорском Двору.⁴⁹⁷ Милан Милојевић је био у сталној опозицији према НРС, у Србији као самостални радикал, а у Југославији као демократа. Дипломатску каријеру је започео као секретар посланства у Софији, потом је постављан за конзула у Приштини и Трсту,

⁴⁹⁵ М. Јовановић-Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, стр. 132.

⁴⁹⁶ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 917; АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијације 277, 278, 290, 291.

⁴⁹⁷ АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 924-928, 1015, 1061, 1080; др Милан Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*, Београд, 1994, 175.

придодат је на рад Посланству у Лондону у току Првог светског рата, и на крају постављен за секретара и унапређен у посланика, у Хагу.⁴⁹⁸

Након формирања коалиционог кабинета демократа и социјалиста, председник владе Љубомир Давидовић, који је уједно био и заступник министра иностраних дела јер је Анте Трумбић био члан делегације на Мировној конференцији у Паризу,⁴⁹⁹ повео је нову персоналну политику у ресору МИД-а. На челу министарства постављени су бивши самостални радикали – за начелника МИД-а Јеврем Симић, за помоћника министра Милан Милојевић, а за директора ПО МИД Милан Гавриловић⁵⁰⁰. Дотадашњи помоћник министра Михаило Гавриловић је премештен за посланика у Лондону, и демократе су припремале терен за пензионисање Тихомира Поповића.⁵⁰¹

Након пада владе Љубомира Давидовића и формирања кабинета Стојана Протића, извршена је смена у врху министарства. За новог помоћника министра постављен је Тихомир Поповић уместо Милана Милојевића.⁵⁰² Милана Гавриловића на функцији директора ПО МИД заменио је Светозар Рашић, као вршилац дужности.⁵⁰³ Будући да према устројству МИД-а из 1919, није постојао начелник министарства, након што је Љубомир Давидовић преместио Јеврема Симића за посланика у Варшави 14. фебруара 1920,⁵⁰⁴ та функција је угашена.

⁴⁹⁸ Милан Милојевић је био први српски дипломата постављен за посланика у Холандији. До тада је била пракса да Србију представља посланик у Лондону. Међутим, значај холандског јавног мњења и државе је знатно порастао током Првог светског рата, јер остала неутрална у Првом светском рату. (АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 892-894, 943, 1034-1036; М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, 157-181; Милошевић Миладин, “Дипломатски односи између Краљевине СХС и Краљевине Холандије, 1918–1922: континуитет дипломатских односа, прекид и њихово поновно успостављање”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2, (2001), 131, 132).

⁴⁹⁹ О прихватању ресора МИД-а, раду и оставци Анте Трумбића, више видети у: А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920.*; Ivo Petrinović, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb, 1986.

⁵⁰⁰ Милан Гавриловић је имао 36 година и на положај директора ПО МИД премештен је са функција секретара (sic!) Посланства у Атини. Након његовог приступања Савезу земљорадника, демократе више нису биле наклоњене његовом напретку у каријери (АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијације 1-8; АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 660, 661; М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 182-185).

⁵⁰¹ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 340; АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 660, 661; М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 182-185.

⁵⁰² АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 340; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 929-931.

⁵⁰³ Милан Гавриловић је формално остао директор ПО МИД до доношења указа од 3. септембра 1920, којим је премештен за саветника Посланства у Софији, али је одељењем суштински руководио в.д. директора Светозар Рашић од 22. фебруара исте године (АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 340; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијације 9, 11, 16).

⁵⁰⁴ Dr Milan Gulić, „Односи између Краљевине SHS / Југославије и Републике Poljske (1919–1939). Pogled iz Beograda“, *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, (urednici: Momčilo Pavlović, Andrej Začmiński, Dragomir Bondžić), Beograd, 2015, str. 56.

Ово је био врхунац дипломатске каријере Милана Милојевића, која је од тог момента кренула постепеном али континуираном силазном путањом. Радикали су га прво поставили за опуномоћеног представника (*Représentant Plénipotentiaire*) југословенске владе у Будимпешти. У том тренутку још увек нису били успостављени званични дипломатски односи, а мађарски државни органи и јавност су имали непријатељско држање према представницима Краљевине СХС. Њему је заступник министра иностраних дела Момчило Нинчић ставио у дужност да организује дипломатско-конзуларну службу у Мађарској, јер је југословенска влада имала информације да мађарска влада спроводи тајну мобилизацију, припрема захтев да јој се одобре повећања дозвољених контингента војних јединица и да је припреман *coup d'état* у корист повратка Карла фон Хабзбурга на краљевски престо.⁵⁰⁵ Када је извршена рокада посланика у Будимпешти и Бечу, Милоја Милојевића и Тихомира Поповића,⁵⁰⁶ први је могао да упореди поступање МИД-а према обојици док су заузимали исте положаје, у Мађарској и Аустрији. Незадовољан оваквим третманом, отворено је упозорио министра Момчила Нинчића да не би смео да дозволи да сукоб радикала и демократа уноси „злу крв“ међу чиновнике МИД-а: „Сигурно сте и Ви чули онај шапат међу чиновништвом 'Ако си радикал све су ти двери отворене, ако ниси шта ти Бог да да'.“⁵⁰⁷ Након краткотрајне владе Љубомира Давидовића, 27. јула – 6. новембра 1924, радикали су настојали да га отпусте из државне службе.⁵⁰⁸ Стога се он кандидовао за народног посланика на парламентарним изборима одржаним 1925. године, али је изабран тек на изборима одржаним 1927. године када се повукао са функције посланика у Бечу.⁵⁰⁹ Након увођења личног режима краља Александра, 1929, којим је укинута Народна скупштина Милану Милојевићу је аутоматски окончан посланички мандат. Иако је у ЈДС ступио као бивши самостални радикал, он је јануара 1928. године подржао струју бивших

⁵⁰⁵ АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 896, 897, 904, 906, 907, 909, 912, 913; Фонд Посланства Краљевине Југославије у Мађарској – Будимпешта (396), кутија 1, јединица описа 2, фолијација 175 (даље: АЈ, 396).

⁵⁰⁶ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 606; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 947, 956, 1024; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 945, 946, 948; АЈ, 396-1-2, фолијације 104-106; Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd, 1971, str. 160, 190, 247, 274; Vinaver Vuk, „О neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924–1926. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova IX, Beograd, 1968, str. 191.

⁵⁰⁷ АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације. 960, 961.

⁵⁰⁸ М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 224, 226.

⁵⁰⁹ АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 966, 973, 975, 978.

напредњака који су били против предлога Љубомира Давидовића да се формира заједнички посланички клуб са Сељачко-демократском коалицијом.⁵¹⁰ Касније је у својим мемоарима тврдио да се за напредњачку струју определио тек након завођења диктатуре краља Александра, 1929. године, јер су се они определили за очување државног јединства, док се група Љубомира Давидовића определила за одбрану парламентаризма.⁵¹¹ Тадашњи министар иностраних дела Војислав Маринковић, бивши напредњак и демократа, га је вратио у дипломатску службу поновним постављењем за посланика у Бечу.⁵¹² Међутим, Милан Милојевић је тада имао 54 године и његова каријера се ближила крају. Након годину и по дана премештен је у Брисел, и на крају у Берн. Са положаја посланика у Швајцарској је прво стављен на расположење, 1933, а наредне године је пензионисан.⁵¹³

За разлику од Милана Милојевића, каријера Тихомира Поповића је наставила да се развија под заштитничком улогом Николе Пашића. Остао је помоћник министра све док ресор није преузео представник „млађих“ радикала Момчило Нинчић⁵¹⁴, јануара 1922. године. Тада је премештен за првог југословенског посланика у Бечу, након успостављања званичних дипломатских односа између Краљевине СХС и Републике Аустрије.⁵¹⁵ За посланика у Будимпешти је премештен крајем 1923, када је одлучено да се покуша са побољашњем југословенско-мађарских односа.⁵¹⁶ Крајем 1924, разматрана је могућност да буде постављен за посланика у Риму, што је била једна од најзначајнијих позиција у југословенској дипломатској служби, али се од тога одустало.⁵¹⁷ Након неуспеле поновне акције на побољшању југословенско-

⁵¹⁰ Бранислав Глигоријевић, *Историја Демократске странке 1919–1928*, Београд, 2010,² стр. 281, 282.

⁵¹¹ М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 226.

⁵¹² АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 993-995; М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 227.

⁵¹³ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 972; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 1007, 1008, 1025, 1034-1036.

⁵¹⁴ Момчило Нинчић је тада имао 46. година.

⁵¹⁵ АЈ, 334-Персонални-82-244, фолијација 733. Према мишљењу Саше Мишића, Тихомир Поповић није смењен због промене на челу МИД-а, већ због дотадашње политике Краљевине СХС према Албанији, за чије лоше резултате је окривљен помоћник министра (С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 30).

⁵¹⁶ V. Vinver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 274; V. Vinaver, „O neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924-1926. godine“, str. 200, 201.

⁵¹⁷ АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 308; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 970, 971.

мађарских односа, коју је иницирао лично Никола Пашић 1925,⁵¹⁸ одлучено је да се Тихомир Поповић премести за посланика у Варшави, што је био један од безначајнијих постова југословенске дипломатске службе у Европи. Иако је пољска влада дала свој агреман децембра исте године, његов премештај је одлаган до почетка априла 1926, непосредно пред пад владе Николе Пашића и формирања кабинета Николе Узуновића. Тихомир Поповић је без одобрења МИД-а допутовао у Београд, да би лично расправио са Момчилом Нинчићем свој даљи положај у служби. Резигниран држањем министра, он је понудио своју оставку, коју је Нинчић прихватио без устегања.⁵¹⁹

Иако је убрзо враћен у дипломатску службу, силазак Николе Пашића са политичке позорнице је оставио дубок траг у развоју његове даље каријере. Постављен је за првог југословенског посланика у Истамбулу, јуна 1926, након успостављања званичних југословенско-турских дипломатских односа. На том положају је остао пола године, а потом је премештен за посланика у Атини у периоду захлађења југословенско-грчких односа.⁵²⁰ Демократе које су у међувремену преузеле ресор МИД-а нису му дозволиле ни да сачека пријем опозивног писма и лично га преда председнику републике Мустафи Кемал-паши (Mustafa Kemal Paşa).⁵²¹ Када је министар Војислав Маринковић одлучио да почне рад на побољшању југословенско-грчких односа, за новог посланика у Атини је поставио свог бившег помоћника министра Јована Вучковића.⁵²² Тихомир Поповић је враћен на положај посланика у Турској, указом од 28. маја 1929. године. Очигледно дубоко разочаран својим положајем у оквирима МИД-а, посебно под демократом Војиславом Маринковићем, напустио је Атину не предавши званично дужност. Међу чиновницима је била велика заинтересованост да ли ће одлучити да преузме своју нову-стару функцију у Цариграду,⁵²³ а МИП-у

⁵¹⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 285, 286, 296, 297; V. Vinaver, „O neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924-1926. godine“, str. 206-210.

⁵¹⁹ АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијација 743; АЈ, 334-Персонални-140-463, фолијација 101; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 989-999; АЈ, 396-1-2, фолијације 107-110; АЈ, 396-1-2, фолијације 107-110.

⁵²⁰ АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 1003-1007.

⁵²¹ АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијација 1009.

⁵²² АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 1039-1041, 1048; Kosta S. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, Knjiga treća, London, 1957, str. 26, 27.

⁵²³ Архив САНУ, 14.331, предмет 7, фолијација 22.

је требало више од пола година његовог ћутања да би пензионисао Тихомира Поповића, 19. марта 1930. године.⁵²⁴

Припадност странци или блискост првацима странке могла је да утиче и на лоше односе између различитих служби које су радиле у иностранству. Карактеристичан пример је сукоб посланика у Берну Милутина Јовановића, сестрића Николе Пашића, и војног делегата пешадијског потпуковника Ђорђа Аранђеловића, зета Љубомира Давидовића. Њихови међусобни односи су постепено деградирани, у току 1921–1923. године, и довели су до прекида службене комуникације између Посланства у Берну и војног делегата. Посланик Милутин Јовановић је издао истоветно наређење Конзулату у Цириху, и одлучио је да више не интервенише код швајцарских државних органа у војним питањима. Последице су биле ометање ажурног вођења спискова војних обвезника, лица којима се продужава боравак у Швајцарској и особа које се спремају за повратак у Краљевину СХС. На крају су се обојица бише пута жалила својим претпостављенима, министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, помоћнику министра иностраних Панти Гавриловићу и министру војске и морнарице генералу Петру Пешићу. Њихове жалбе су проузроковале даљу расправу између МИД-а и Министарства војске и морнарице о одговорности Милутина Јовановића и Ђорђа Аранђеловића за прекид службених односа и регулисања проблема. Иако су обојица тражила међусобно кажњавање, на основу сачуване грађе изгледа да ниједно од два министарства није повело истрагу нити изрекло казну.⁵²⁵

Припадност НРС и ЈДС није био једини непрофесионални фактор који је утицао на развој каријера чиновника МИД-а / МИП-а. Постојале су разне врсте интервенција приватне природе. „Заштитници“ су постала уобичајена појава у чиновничким каријерама.⁵²⁶ Анте Трумбић је примио Милована Томазеа, јер је био пријатељ са његовим оцем Леонардом. Његов пријем је по истом основу подржао и Живојин Балугџић, тадашњи посланик у Атини, близак династији

⁵²⁴ Архив Југославије, Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14), кутија 30, јединица описа 89, фолијација 852 (даље: АЈ, 14); АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 1042, 1044, 1045, 1050, 1053, 1054.

⁵²⁵ АЈ, 334-Персонални-159-482, фолијације 351, 355, 357-362, 365-368, 370-376, 378-383, 385, 386, 402, 404.

⁵²⁶ М. Митић, *Поете у фраку*, стр. 25, 26.

Карађорђевић.⁵²⁷ Личне интервенције су понекад имале за циљ премештај одређеног чиновника у иностранство због наставка студија или бољег живота чланова њихових породица, или за добијање одсуства из приватних разлога.⁵²⁸ Приватне интервенције су могле да буду и опречне са страначким сукобима. Владимир Будисављевић је поднео молбу за пријем у службу 1919, на предлог тадашњег председника владе Стојана Протића, и уз личну интервенцију његовог школског друга Љубе Л. Јовановића. Иако су обојица били радикали подржали су особу чији је братанац Срђан Будисављевић био члана ЈДС.⁵²⁹ Станоје Пеливановић је као демократа уживао поверење министра Војислава Маринковића, а као зет Љубе Јовановића-Патка имао је и заштиту радикала.⁵³⁰

Интервенције приватних лица су биле толико честе, да су министар Момчило Нинчић и помоћник министра Панта Гавриловић у три наврата морали да упозоре све чиновнике да обраћање министрима, њиховим супругама или другим утицајним личностима неће ићи њима у прилог.⁵³¹ Међутим, управо је Момчило Нинчић имао приватну комуникацију са Војиславом Маринковићем у питањима протекције. Војислав Маринковић је интервенисао код Нинчића, априла 1924, у корист свог рођака Јована Д. Миланковића.⁵³² Момчило Нинчић је два пута интервенисао код Маринковића, 1930. и 1932, у корист свог брата Велизара.⁵³³ Уједно, лични однос Велизара Нинчића и Јована Миланковића је био ојачан кумством, јер је први крстио сина другог, Душана Миланковића, 1914. године.⁵³⁴

О односима радикала и демократа када су били на челу министарства, речито говори и писмо Богољуба Јевтића послато блиском сараднику Танасију Динићу након што је преузео ресор од Војислава Маринковића 1932. године. Он је тврдио да је затекао у министарству такав „неред“, да је морао извесно време да

⁵²⁷ АЈ, 334-Персонални-196-519, фолијације 732-734.

⁵²⁸ АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијације 251, 258; АЈ, 334-Персонални-146-469, фолијација 652; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијације 309, 310, 355; АЈ, 334-Персонални-177-500, фолијација 35; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 320-322.

⁵²⁹ АЈ, 334-Персонални-140-463, фолијације 549, 550, 556, 557.

⁵³⁰ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 917.

⁵³¹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 112, 126; АЈ, 334-Персонални-156-479, фолијација 131.

⁵³² АЈ, 334-Персонални-171-493, фолијације 877, 880.

⁵³³ АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијација 524; АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијација 308; Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Војислава Маринковића (14.439), предмети 462, 617 (даље: Архив САНУ, 14.439).

⁵³⁴ АЈ, 334-Персонални-171-493, фолијација 805.

проведе уводећи ред. Због тога није могао да се одмах лично ангажује односима са Италијом који су били веома затегнути у том периоду, и није имао чиновника на располагању којем би поверио послове око Албаније која је била веома значајна у југословенско-италијанским односима.⁵³⁵

Међутим, приватне интервенције нису имале утицај само на унапређења и премештаје, већ су могле да буду уперене против одређене особе. Илустративан је пример Бранислава Денића. Он је био један од првих чиновника који је радио у IV одсеку ПО МИД („Ч“ одсек), све до обарања Ахмеда бега Зогуа са власти када је премештен у Конзулат у Корчи, 30. јуна 1924. године. Након пада владе Фана Стилијана Нолија, Бранислав Денић је решењем Момчила Нинчића од 4. маја 1925, послат у специјалну мисију у Валону где је у том тренутку било последње упориште Италијана у Албанији. Током „ликвидације специјалних послова“ за које је добио 10.000 француских франака, отпуштен је из државне службе решењем Нинчића од 18. јуна 1925, дужност је предао секретару Посланства у Тирани Браниславу Димитријевићу 23. јуна.⁵³⁶ Први пут је поднео за молбу за повратак у службу након што је постављен нови министар Нинко Перић, такође радикал, али му је одговорено да нема буџетских могућности. За његове молбе се заинтересовао помоћник министра Стеван К. Павловић, у време када су демократе преузеле ресор МИД-а. Он је покренуо истрагу заинтригиран чињеницом да у његовом персоналном досијеу нису били наведени разлози за отпуштање из државне службе.⁵³⁷ Тада је откривена и позадина читавог случаја. Није постојало било какво незадовољство његових надређених радом на албанским пословима. Добио је отказ због интрига рођака његове супруге Милеве Васић, у чему је предњачила ташта Даринка Васић која је била незадовољна што се њена ћерка, рођена Београђанка, удала за једног провинцијалца⁵³⁸. Према сведочењу чиновника МИД-а, његов однос са таштом је био толико лош да је сам тражио премештај у Корчу само да би се склонио од ње. Након прикупљених

⁵³⁵ Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда, Специјална полиција, предмет бр. СП-588, фолијације 16, 17 (даље: ИАБ, УГБ).

⁵³⁶ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 83, 101; АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 319-322, 336, 337, 342, 343, 345, 587; АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 796.

⁵³⁷ Решењем министра Момчила Нинчића од 18. јуна 1925, отпуштен према члану 234 Закона о чиновницима и осталим државним службеницима од 31. јула 1923. године.

⁵³⁸ Бранислав Денић је рођен у Горњој Струдеви, у Нишком округу (АЈ, 14-79-313, фолијација 20 (даље: АЈ, 14), АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 319-322).

информација, министар Војислав Маринковић је поставио Бранислава Денића за дописника Одељења за штампу при Посланству у Софији, јула 1928. године.⁵³⁹

Постојале су и интервенције на основу порекла чиновника. Током међуратног периода у југословенској спољној служби доминантну улогу су имали Срби из предратне Србије. Део особља је приман на основу њиховог предратног националног рада на територији Аустро-Угарске и Османске империје, исказаног националног осећања током Првог светског рата, или пословних знања, личних контаката и познавања менталитета у некој од локалних средина на територијама два бивша царства.⁵⁴⁰ Истакнути словеначки државници и политичари су често интервенисали у корист Словенаца у погледу њиховог пријема у службу или премештаја. Ове интервенције су биле на страначкој, личној или националној основи.⁵⁴¹ Слична је била ситуација са тзв. Јужносрбијанцима, тј. Србима из Вардарске Македоније. Када су покретана питања пензионисања Јужносрбијанаца, увек се напомињао њихов мали број у спољној служби и значај за локално становништво Вардарске Македоније да постоје људи из њихове средине који раде у дипломатско-конзуларној струци.⁵⁴² Посебно питање су били Хрвати, чији број у спољној служби је био релативно мали у односу на њихову бројност у држави.⁵⁴³ У њихову корист су интервенисали истичући их као доказане Југословене, пријатеље дома Карађорђевића или због велике хрватске емиграције у европским и америчким државама.⁵⁴⁴ Питање порекла је постало евидентније након политичког споразума и формирања владњ Драгише Цветковића и Владимира Мачека. Тада је у МИП-у уведен кључ за Србе, Хрвате и

⁵³⁹ АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 352-358, 360-363, 366.

⁵⁴⁰ АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијације 253, 254; АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијација 1083; АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 194 (1-8), 218, 275, 284-289; АЈ, АЈ, 334-Персонални-171-493, фолијација 676; АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијације 1 (1-4), 2-5, 19; 334-Персонални-177-500, фолијације 1-3, 72; АЈ, 334-Персонални-180-503, фолијације 9а, 20, 21; АЈ, 334-Персонални-200-523, фолијације 167 (1-8), 168, 169; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 203, 204; АЈ, 396-1-1, фолијације 57-60, 70; АЈ, 396-1-2, фолијација 275.

⁵⁴¹ АЈ, 334-Персонални-138-461, фолијације 822, 823; АЈ, 334-Персонални-142-465, фолијације 810-812; АЈ, 334-Персонални-146-469, фолијације 630, 652, 742; АЈ, 334-Персонални-185-598, фолијације 320, 322, 323; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијација 146.

⁵⁴² АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијације 1078-1080, 1082, 1083, 1089; АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 896-899.

⁵⁴³ У међуратном периоду било је неколико Хрвата који су заузимали значајније положаје: Анте Трумбић, др Драгутин Кулмер, Јосип Мацан, Августин Мишетић, Нико Москатело, Никола Нађи (Надић), Иван Франгеш, Милован Томазео, Анте Тресић-Павичић и Фрањо Цвјетиша.

⁵⁴⁴ АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијација 13; АЈ, 334-Персонални-200-523, фолијације 53, 54; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 203, 204, 225, 226, 235.

Словенце (5 : 4 : 1).⁵⁴⁵ Међутим, у министарству су тежили да овај однос буде испуњен запошљавањем нових људи на пословима за које су дипломатски чиновници били незаинтересовани.⁵⁴⁶

Регулисања персоналних питања на основу различитих врста интервенција и мотивација, стварало је додатне проблеме. С једне стране, почеле су да се праве разлике између предратних и поратних чиновника. За прве је важило да су свесни одговорности свог положаја и посла који обављају, водили су рачуна о државним интересима, били су посвећени сваком задатку који им је повераван, због дискретности у раду нису им се догађале „нежељене ситуације“, поштовали су чиновничку хијерархију и нису тражили интервенције утицајних личности чак и када су били у ситуацији то да учине. За друге је важило да више пажње посвећују брзом напретку у каријери и показују мало интересовања за државну политику, стога су били познати по жељи да се добро ожене како би искористили утицајне тазбинске везе, а све што су постизали било је засновано на протекционизму који је постао евидентан након Првог светског рата.⁵⁴⁷ Разлика је јасно уочљива када се узме пример Милоја Луковића, чија двојица синова Лука и Радомир су били дипломатски чиновници а трећи Коста Луковић радио у Централном пресбируу, који је почетком XX века извршио самоубиство јер је као благајник имао мањак у каси.⁵⁴⁸ Иако је у југословенској дипломатској служби током међуратног периода нерегуларност вођења рачунских књига била честа појава, нема ни једног случаја да се неки од чиновника определио за овако драстично решење да би спасао част своје породице и децу ослободио тешког наслеђа. С друге стране, постојале су жалбе појединаца који су ратове 1912–1918, провели у војсци или на националном раду, и због тога делимично били изостављени приликом предвиђених каријерних унапређења. Они су сматрали казном што су у односу на њих брже напредовали и имали више положаје људи који су ратне године провели као српски или

⁵⁴⁵ На основу сачуване грађе нисмо могли да утврдимо да ли је овај кључ по етничком пореклу важио за све институције централне управе или је био искључиво везан за МИП. Ово питање је посебно проблематично због елитистичког начина одабира нових чиновника у југословенској спољној служби.

⁵⁴⁶ АЈ, 344-Персонални-60-167, фолијација 324; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 147-149.

⁵⁴⁷ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 431, 432; АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијације 917, 918; АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 893, 894, 896-899; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 955-958, 960, 961, 969, 970; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 334, 335; АЈ, 334-Персонални-190-513, фолијације 15, 16; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 192, 193, 266, 276, 320-322, 583, 584; В. Ј. Вучковић, „Пензионисање Милана Ракића“, стр. 234.

⁵⁴⁸ Архив САНУ, Никола Станаревић, *Успомене* (14.212), свеска I, стр. 66.

аустроугарски чиновници.⁵⁴⁹ Радомир Луковић је успео да издејствује за свог брата Косту да буде ослобођен од војне обавезе 1916 године, али није успео за себе да обезбеди место при Посланству у Паризу. Никола Станаревић у својим мемоарима тврди да су Италијани због великог броја српских цивила који су боравили на Апенинском полуострву као цивили, али не као избеглице сковали изреку: „Tuto Serbo civile delegato, militare – colonelo“.⁵⁵⁰ Међусобни сукоби чиновника око положаја или услед добијања отказа понекад су избијали и у штампи. Чланци су писани анонимно или под псевдонимом, али је претпостављано ко су стварни аутори и тражено од министарства да реагује у тим ситуацијама.⁵⁵¹

Током Првог светског рата и у међуратном периоду било је актуелно питање коришћења људи који нису одговарали прописаном чиновничком моделу али су могли да буду постављани као дипломатски и конзуларни чиновници због друштвеног угледа који су стекли својим радом на неком другом професионалном пољу. То су углавном били истакнути политичари, научници, писци и песници. Они су сматрани погодним за јачање државног угледа у иностранству због њиховог друштвеног угледа и искуства. Слањем на рад у иностранство добијали су прилику да проучавају стране институције и организације које су потом могли да организују у сопственој земљи по окончању дипломатске каријере. Према мишљењу Павла Каровића, пракса је показала да коришћење дипломата-аматера доносило више материјалне и моралне штете него користи по државу.⁵⁵² Стога је закључио да би било најбоље да се таква лица уопште нисз употребљавала у дипломатији или да се њихов број строго ограничио. Своју аргументацију је заснивао на чињеници да су министри иностраних послова углавном били политичари, а не професионалне дипломате, и да им је стога било неопходно да се ослањају на државни апарат у којем би били запошљени професионалци.⁵⁵³

⁵⁴⁹ АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 893, 894, 896-899; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијација 207; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 841, 843, 844; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 737, 738, 741; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијације 68, 72; АЈ, 334-Персонални-200-523, фолијације 860, 851; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 203, 204, 225, 226.

⁵⁵⁰ Архив САНУ, 14.212, свеска I, стр. 66.

⁵⁵¹ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 529, 530; АЈ, 334-Персонални-159-482, фолијације 382, 383; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 136.

⁵⁵² П. Каровић, *Дипломација*, стр. 41-44.

⁵⁵³ *Исто*, стр. 43.

Дипломатско-конзуларни чиновници нису били познати по својим радним навикама и поштовању прописа. Према речима Иве Андрића, иако је радно време почињало у 8.30 часова, само новопостављени приправници би долазили тачно на време. Чиновници би почели да пристижу између 9 h и 9.30 h, а целокупан персонал министарства би се комплетирао око 10 часова. Шефови одсека су одлазили код начелника на реферисање око подне.⁵⁵⁴ Постојало је више наређења министара и помоћника министара у циљу завођења веће дисциплинованости у раду, али њихова учесталост указује да у том погледу нису постигнути значајнији резултати. Помоћник министра Панта Гавриловић је наредио директорима одељења, 7. октобра 1922, да воде строго рачуна о доласку и одласку чиновника, јер су често виђани у граду током радног времена, и да му по том питању подносе недељни извештај.⁵⁵⁵ Помоћник министра Јован Вучковић је у свом циркулару од 9. септембра 1924, изнео запажање да чиновници углавном долазе између 9.30 h и 10 h, због чега се у два наврата догодило да је председник владе Љубомир Давидовић тражио извесна објашњења на почетку радног времена, али није било никога у МИД-у ко би могао да му одговори.⁵⁵⁶ Његов наследник Јован Т. Марковић је 9. децембра 1924, преиначио пређашње наређење Панте Гавриловића и тражио је од директори одељења да му подносе дневне извештаје о доласцима и одласцима чиновника са посла.⁵⁵⁷ Новим наређењем од 27. марта 1925, због изласка чиновника са посла пре завршетка преподневне смене (13 h) и послеподневне смене (19 h), одлазак су смели да им одобре само директори одељења уз претходно одобрење помоћника министра.⁵⁵⁸ На крају је и министар Момчило Нинчић морао да изда посебно наређење, 20. априла 1926, којим је тражио од директора одељења да строго воде рачуна, и увео ванредне контроле које је лично спроводио министар или помоћника министра.⁵⁵⁹ Међутим, проблем чиновничке недисциплине је превазилазио оквире МИД-а. Председник владе Никола Узуновић је предлагао свим министрима, 18. јула 1926, да уведу строгу контролу у својим ресорима над чиновницима, да ли испуњавају законских седам

⁵⁵⁴ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 919.

⁵⁵⁵ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 105.

⁵⁵⁶ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 171.

⁵⁵⁷ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 182.

⁵⁵⁸ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 191.

⁵⁵⁹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 243.

сати рада. Предложио је неколико различитих мера контроле, и да се први уочени случајеви најстроже казне – отпуштањем са посла.⁵⁶⁰ Стога је Момчило Нинчић поновио своје наређење 6. августа 1926. године.⁵⁶¹ Поново је по овом питању морао да интервенише председник владе Петар Живковић, 2. фебруара и 8. августа 1929. године.⁵⁶² Заступник министра иностраних дела Коста Кумануди је поновио слична наређења, 6. фебруара 1929. године.⁵⁶³ Исто је поступио и в.д. помоћника министра Константин Фотић, 11. августа и 13. новембра 1930. године.⁵⁶⁴ Помоћник Момчило Е. Јуришић-Штурм је поновио потребне наредбе, 19. септембра 1932, 1. јула 1933. и 15. фебруара 1934. године.⁵⁶⁵ В.д. начелника УО МИП Василије Протић је издао додатна наређења, 15. и 16. јануара 1936, да по један чиновник мора да дежура у ПО МИП, Одсеку протокола УО МИП и сваком другом одељењу, када се у згради налази министар Милан Стојадиновић.⁵⁶⁶ И поред многобројних наређења, и даље су били чести случајеви кашњења.⁵⁶⁷ Други проблем је било задржавање чиновника у згради МИД-а након завршетка радног времена (после 13 h, односно 19 h), због приватних послова. Стога је Момчило Нинчић наређењем од 12. новембра 1926, дозволио да могу остајати у канцеларији само по службеном послу.⁵⁶⁸

Наређењем помоћника Јована Вучковића од 6. маја 1924, забранио је чиновницима да без службене потребе не смеју да одлазе у канцеларије других одељења јер је примећено да то чине само због вођења приватних разговора.⁵⁶⁹ Помоћник министра Јован Марковић је морао да понови исто наређење, 9. децембра 1924, уз додатне инструкције да смеју да напусте своје канцеларије само уз одобрење надлежног шефа и да му директори одељења лично одговарати у

⁵⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 240.

⁵⁶¹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 242.

⁵⁶² АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 334. Натојања Петра Живковића да уведе већи ред у рад државних чиновника Коста Ст. Павловић је врло малициозно окарактерисао у својим књигама о Војиславу Маринковићу.

⁵⁶³ АЈ, 334-Персонални-133-456, фолијација 550.

⁵⁶⁴ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 374.

⁵⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 423, 436, 492.

⁵⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијације 515, 516.

⁵⁶⁷ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијације 212-218, 492, 521; АЈ, 334-Персонални-133-456, фолијација 550-552; АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијације 617-620, 627; АЈ, 334-Персонални-146-469, фолијације 734, 735; АЈ, 334-Персонални-168-491, 434, 437, 439, 440, 446.

⁵⁶⁸ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 248.

⁵⁶⁹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 159.

случају непоштовања наређења.⁵⁷⁰ В.д. помоћника министра Константин Фотић је 13. новембра 1930, је наредио да се најстроже кажњавају чиновници који напусте канцеларију, а да при том не иду код надлежних на реферисање.⁵⁷¹ Помоћник Момчило Јуришић-Штурм је морао да понови слична наређења, током 1932. године.⁵⁷²

МИД је установио да су чиновници много времена проводили у разговорима са приватним лицима, којима је у почетку било одобрено да дођу кадагод желе у току радног времена. Стога је помоћник министра Јован Марковић издао два наређења 9. децембра 1924, у циљу регулисања овог питања. Чиновницима је био дозвољен разговор са публиком само по службеним стварима. Одређивање времена пријема препустио је директорима одељења и шефовима одсека. Приватна лица су смела да буду само у ходницима зграде МИД-а и да уђу у канцеларије које су биле одређене за рад са странкама. Било им је забрањено да улазе у остале канцеларије.⁵⁷³ Јован Марковић је својим наређењем од 5. јула 1925, одредио време за рад са странкама од 10 h до 13 h.⁵⁷⁴ Наређењем министра Нинка Перића из марта 1927, пријем публике је био дозвољен у периоду од 9.30 h до 12.30 h. Свако лице које је службеним послом долазило у МИД морало се пријавити једном од два пријавника код улаза у зграду из Улице краља Милана и из Добрињске улице. О њиховим посетама су извештавани директори одељења и шефови одсека који су им обезбеђивали пропуст. Истим наређењем су биле „апсолутно забрањене“ приватне посете, уз одобрење да у специјалним ситуацијама шеф одсека може да одобри петоминутну посету која се може одржати само у пријавници. Од овог наређења су били изузети само страни дипломатски представници.⁵⁷⁵ Председник владе Петар Живковић је тражио од заступника министра иностраних дела Косте Куманудиа, 2. фебруара 1929, да сузбија уочену навику чиновника да остављају на чекању лица која су дошла у државно надлештво службеним послом, док се они послужују кафема и разлитичим врстама пића.⁵⁷⁶ Пријем приватних посета је у

⁵⁷⁰ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 180.

⁵⁷¹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 374.

⁵⁷² АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 421.

⁵⁷³ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијације 179, 180.

⁵⁷⁴ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 224.

⁵⁷⁵ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 255.

⁵⁷⁶ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 258.

потпуности укинут наређењем начелника УО МИП Мирослава Јанковића од 5. јануара 1931. године.⁵⁷⁷ У погледу опхођења према личностима које су долазиле службеним послом, начелник УО МИП Војислав Јаковљевић је наредио служитељима, 11. јуна 1938, да морају да упућују посетиоце са уредним пријавама на праву канцеларију, а не да их ингноришу, седе по ходницима, читају новине и пуше.⁵⁷⁸

Председник владе Никола Узуновић је својим циркуларом свим министрима скренуо пажњу, 18. јуна 1926, да услед неодговорности чиновника многи предмети остају дуго несвршени.⁵⁷⁹ Помоћник Јован Марковић је морао да нареди начелницима одељења и шефовим одсека, 9. децембра 1926, да строго воде рачуна о раду чиновника на појединим предметима, посебно оним које им пошаљу министар или помоћник министра, јер је до тада било уобичајено да се ради 10 до 15 дана на једном предмету. Такође, тражио је од начелника и шефова да уведу инспекцију фијока у радним столовима чиновника, како би се искоренила пракса да предмети остају „затурени“.⁵⁸⁰

Уколико су били незадовољни премештајем или функцијом коју су у том тренутку обављали, чиновници су често користили одобрено одсуство у Београду да би различитим молбама тражили одлагање јављања на своју дужност. У тим случајевима успевали су да одгоде одлазак за неколико месеци или да издејствују добијање новог положаја.⁵⁸¹ Услед неажурности чиновника МИД-а, било је случајева да шефови надлештва нису били обавештавани о доласку нових чиновника, чиновници у иностранству су били извештавани о премештајима или пензионисањима и са месец дана закашњења или да су о својим указима сазнавали из новина.⁵⁸²

Још једна пракса распрострањена међу чиновници различитих државних ресурса било је коришћење службених телефона за приватне међуградске

⁵⁷⁷ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 377.

⁵⁷⁸ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 546.

⁵⁷⁹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 240.

⁵⁸⁰ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 253.

⁵⁸¹ АЈ, 334-Персонални-159-482, фолијације 82, 84-86, 90; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 279; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 827-829, 832-836, 846-849.

⁵⁸² АЈ, 334-Персонални-133-456, фолијација 104; АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијација 988; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијација 662; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијација 168.

позиве.⁵⁸³ Ово су практиковали и запослени у МИД-у.⁵⁸⁴ Наређењем шефа Одсека рачуноводства и економата МИП Нићифора Лисичића, од 6. априла 1931, била је наређена штедња на међуградским позивима, јер су трошкови превазилазили потребе МИП-а и одобрене кредите у буџету.⁵⁸⁵ Проблем употребе службених телефонских линија је посебно постао актуелан након избијања Другог светског рата. Стога је в.д. начелника УО МИП Бранко Димић издао наређење, 11. септембра 1939, да се службени позиви врше из канцеларија и да је само у хитним случајевима било дозвољено да их чиновници користе за приватне потребе. Ова мера није уведена због штедње, већ због што бржег отправљања важних послова МИП-а.⁵⁸⁶ Поред злоупотребе службених телефона, чиновници слали телеграме приватне садржине под печатом министарства да би избегли плаћање такси.⁵⁸⁷

Поред радних навика чиновника, важно питање је било и безбедност информација којим је располагао МИД / МИП, и које је размењивао са представништвима у иностранству и другим државним институцијама. Ово питање је имало различите аспекте, неки су зависили од прописа, а неки од савести чиновника.

За поверљиви рад у иностранству коришћени су поверљиви кредити у буџетима. Министарства нису међусобно саопштавала које послове спроводе у иностранству;⁵⁸⁸ а Главна контрола је била изузета из контроле поверљивих кредита.⁵⁸⁹ Рачуноводство МИД-а / МИП-а је смело да извештава друга одељења о исплатама из поверљивих кредита само на основу овлашћења министра.⁵⁹⁰ У комуникацији са представништвима у иностранству, министарство је користило писмену, телеграфску и телефонску комуникацију. За писане и телеграфске извештаје и инструкције коришћена је шифра. Као додатну меру безбедности информација IV одсек ПО МИД је користио и замену значења речи у основном тексту. У првој половини двадесетих година, телеграме између МИД-а и Главног

⁵⁸³ АЈ, 334-Персонални-104-379, фолијација 409.

⁵⁸⁴ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 174.

⁵⁸⁵ АЈ, 422-6 циркулар шефа Отсека рачуноводства и економата МИП Нић. С. Лисичића, Р. Бр.5350 од 7. април 1931. године.

⁵⁸⁶ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 572.

⁵⁸⁷ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 263.

⁵⁸⁸ АЈ, 310-3 допис МИД-а председнику владе Николи Пашићу и заступнику министра иностраних дела Нинку Перићу, без деловодног броја, 23. новембар 1923. године (даље: АЈ, 310).

⁵⁸⁹ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 123.

⁵⁹⁰ АЈ, 334-Персонални-104-379, фолијација 784.

телеграфа у Београду су носила разна лица запослена у или при министарству. Међутим, након што је нестао један телеграм Конзулата у Задру, марта 1926, поведена је истрага у оквиру министарства и поштанско-телеграфске службе. Пошто су успели да утврде да је телеграм преузео детектив Управе града Београда (УГБ) Миладин Тасић, који је тврдио да га је предао једном од послужитеља МИД-а, помоћник министра Јован Марковић је својим решењем од 19. маја 1926, забранио да телеграме преузимају чиновници других надлештава који су били послати на рад при министарству.⁵⁹¹ Током 1927. године, уведене су две врсте таблица за шифру као додатна мера безбедности поверљивих информација. Заједничке таблице добијала су сва посланства и конзулати за слање својих административних извештаја. Појединачне таблице које су слате сваком посланству понаособ, и њихове копије су имали само МИД и одређено посланство. Оне су коришћене за слање поверљивих извештаја.⁵⁹² Примопредаја телеграма који су стизали у току ноћи вршена је наредног јутра у Главном телеграфу у Београду. Време за примопредају је одређено у 8 h, али је МИД тражио да буде померено на 6.30 h, 22. септембра 1928. године.⁵⁹³ МИП је променио шифарски слог, 1. јануара 1934, и уместо дотадашњег шифровања са групама од по десет слова уведене су групе од по пет слова.⁵⁹⁴

У међуратном периоду, југословенска дипломатска служба се највише прибојавала могућности да Италијани пробију кључ југословенске шифре. У више махова примани су забрањавајући извештаји о успесима италијанских служби на том плану. Поред три поменута случаја из 1920. године, било је сличних ситуација и у наредном периоду. Након што је вицеконзул у Бариу Милан Д. Кубуровић преминуо, 27. фебруара 1924, италијанске власти су ушле у просторије Конзулата у Бариу и запечатали све просторије пре него што су допутовали секретари Посланства у Риму Миодраг Лазаревић и Иван Алберт Илић. Собе су комисијски прегледане од стране два југословенска секретара, саветника Префектуре Пансинија, претора Другог бариског дистрикта Салвиа, канцелара Друге претуре Пепа и судског званичника Де Биасиниа. Миодраг Лазаревић и

⁵⁹¹ АЈ, 334-Персонални-183-506, 39 фолијације 39, 40, 43-45.

⁵⁹² АЈ, 395-17-180, фолијација 17.

⁵⁹³ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 309.

⁵⁹⁴ АЈ, 159-19-3 Богољуб Јевтић Константину Фотићу, Пов.Бр.25290 Раз.10 од 26. децембра 1933. године.

Иван Алберт Ивић су након завршетка рада комисије, сами отворили касу у којој су пронашли два конзуларна речника шифара.⁵⁹⁵ Међутим, југословенски дипломатски чиновници нису могли да знају да ли је вршен претрес просторија некон смрти вицеконзула Милана Кубуровића, 27. фебруара и пре доласка Миодрага Лазаревића, 28. фебруара. Према сазнањима Владете Милићевића⁵⁹⁶, Италијани су успели преко секретара Посланства у Риму Ивана Алберта Ивића да добију шифре које су користили посланство и конзулати у Италији. Секретар југословенског Посланства је био у директној комуникацији са италијанским послаником у Београду генералом Алесандром Бодрером (Alessandro Bodrero) од којег је примио велике суме новца за своје услуге.⁵⁹⁷ Средином 1935, као додатна мера за заштиту државне шифре, уведено је правило дана пословима шифровања и дешифровања могу да раде само дипломатско-конзуларни чиновници и да се више не могу поверавати помоћном особљу.⁵⁹⁸

Након увођења телефонске комуникације између МИП-а и дипломатско-конзуларних представништава у иностранству, уведене су додатне мере безбедности за заштиту информација, али и шифре. Тражено је да се политички извештаји не достављају телефоном, већ само шифрованим телеграфима. Уколико је одређена информација саопштена телефоном, онда је представништа нису смела понављати и у шифрованим телеграмима, како би се сачувала безбедност кључа за шифру.⁵⁹⁹ Након почетка Другог светског рата, помоћник министра Милоје Смиљанић је издао наређење којим је чиновницима МИП-а било дозвољено да примају телефонске позиве страних дипломатских представника само по претходном обавештавању и добијеном одобрењу својих шефова. Ову

⁵⁹⁵ АЈ, 334-Персонални-86-264, фолијације 775-778.

⁵⁹⁶ Владета Милићевић је био чиновник Министарства унутрашњих дела, који је током 1925–1926, боравио у Риму као асистент криминолога Енрикеа Ферија, италијанског сенатора и лидера социјалистичке партије. (Vladeta Milićević, *Ubistvo kralja u Marseju. Pozadina jednog zločina*, Beograd, 2000, str. 97).

⁵⁹⁷ Владета Милићевић је у комуникацији са чиновницима и одсецима ПО МИД користио песудоним „Нед“ (Архив САНУ, 14.387/8789 Нед [Владета Милићевић] саветнику [Милану Антићу], Рим, 17. септембар 1926. године).

⁵⁹⁸ АЈ-334-Персонални-89-277, фолијација 910.

⁵⁹⁹ АЈ, 159-24-2 Стојадиновић, Пов.бр.19433 од 24. августа 1935; Стојадиновић, Пов.Бр.22941 од 7. октобра 1935; Стојадиновић лично за делегата Субботића, Стр.Пов.бр.1301 од 9. октобра 1935. године.

наредбу је морао да понови 16. децембра 1939, јер је у министарству било примећено да нису сви чиновници поштовали ову меру безбедности.⁶⁰⁰

Као додатна мера безбедности за писану комуникацију коришћена је дипломатска курирска служба. Тиме се избегавала цензура која је постојала у поштанским службама многих европских држава. У почетку, курири су коришћени за размену поште између конзулата и делегација који су били стационарани у близини југословенске границе са МИД-ом, војним и полицијским органима, среским и окружним начелствима. Већина дипломатских и конзуларних представништава је слала пошишљке под званичним печатом регуларном поштанском службом. Изузетак је било Посланства у Паризу са којим успостављена курирска линија. Иста је коришћења и за комуникацију МИД-а са Посланством у Прагу.⁶⁰¹ Посланство у Букурешту је слало курире према потреби о сопственом трошку.⁶⁰² Редовна дипломатска курирска служба је успостављена решењем министра Момчила Нинчића од 31. јула 1925. године, за дипломатска и конзуларна представништва у иностранству.⁶⁰³ Највише пажње посвећивано је курирској служби у Италији. Договором МИД-а и италијанског Посланства у Београду, из новембра 1919, званична пошта југословенске Делегације у Трсту и италијанске Делегације у Љубљани биле су изузете од прегледа.⁶⁰⁴ Међутим, Италијани нису поштовали овај договор и успостављена је редовна курирска служба Трст–Љубљана, 1921. године.⁶⁰⁵ Организација рада курирске службе на тлу Италије је био актуелан проблем у време затегнутих југословенско-италијанских односа, 1927–1937. године.⁶⁰⁶ Са заоштравањем међународне ситуације у Европи, примат у курирској вези је дат дипломатским представништвима код великих сила у односу на остале државе.⁶⁰⁷

Писма и пакети слати редовном поштанском службом, министарство је примало преко Поште Београд 2 (на Железничкој станици Београд). Пошта је

⁶⁰⁰ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 575.

⁶⁰¹ Срђан Мићић, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2, (2014), стр. 96-98.

⁶⁰² АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијација 179.

⁶⁰³ С. Мићић, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, стр. 98.

⁶⁰⁴ АЈ, 334-Персонални-106-392, фолијација 689.

⁶⁰⁵ АЈ, 334-Персонални-86-259, фолијација 244.

⁶⁰⁶ С. Мићић, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, стр. 100, 102-107, 110, 111.

⁶⁰⁷ *Исто*, стр. .

примана у два пакета. У једном су биле препоручене пошиљке поверљиве природе углавном из иностранства и њих су преузимали служитељи МИП-а. У другом административна акта превасходно југословенских надлештава која су слата службеном-непрепорученом пошиљком и њих је односио поштански службеник.⁶⁰⁸ Министарство саобраћаја је тражило од МИП-а, септембра 1932, да се примопредаја врши у Пошти бр. 2 (на Железничкој станици Београд), Пошти Бр. 7 (при Председништву Министарског савета) и Пошти Бр. 17 (Јадранско-подунавска банка). Због поверљивости информација тражили су да шаљу чиновнике, а не служитеље да преузму пошиљке, у што краћем року, како би се избегле сумње да их поштански службеници намерно задржавају да би отварали и прегледали пошту. У том циљу је предложено да пошта која стиже ноћним возовима буде преузимана у 7 h, а она која стиже дневним саобраћајем у 11 h.⁶⁰⁹ Као додатну меру безбедности, МИП је увео комисијско спаљивање коверата и остатака строго поверљивих пошиљки и билтена.⁶¹⁰ И поред постојања курирске службе, било је више случајева губитака аката, писама и докумената која је министарство слало или примало. Било је случајева крађе дипломатских торби у којима су курири носили пошту, губитка пошиљки у згради МИП-а и приликом ношења између различитих државних институција.⁶¹¹

Важан аспект чувања поверљивости информација била је безбедност зграда у којима су били смештени министарство, дипломатска и конзуларна представништва. У време владе Петра Живковића свим министарствима су придодати жандарми као мера безбедности против бомбашких напада. МИП-у је било придодато седам жандарма, али су њима стављени у задужење и спољна и унутрашња безбедност. У погледу спољне безбедности, они су чували улазе у зграду и носили пакете и пошту строго поверљиве садржине. У погледу унутрашње, жандарми су чували благајну, новачне и шифарске касе, и водили надзор над странкама које су службеним послом долазила у МИП. Посебну пажњу су обраћали на лица која су из било ког разлога била сумњива, а долазила

⁶⁰⁸ АЈ, 334-Персонални-105-383, фолијације 871, 872; АЈ, 334-Персонални-106-392, фолијације 973, 974, 987.

⁶⁰⁹ АЈ, 334-Персонални-106-392, фолијација 977.

⁶¹⁰ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 229; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 308, 309.

⁶¹¹ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијације 307, 496; С. Мићић, „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби, 1918–1941“, стр. 93, 94.

су у додир са чиновницима који су радили у одсецима поверљиве службе.⁶¹² Тројица жандарма су била додељена као лично обезбеђење министра иностраних послова. Исти број чувао је и председника владе.⁶¹³ И пре владе Петра Живковића, изван број жандарма и агената УГБ-а био је додељен на рад при МИД-у, али нисмо успели да установимо за које врсте послова су били задужени.⁶¹⁴ Једино смо утврдили да се водили рачуна да се у згради МИД-а не крећу лица која нису добила пропусницу Пријавног одсека.⁶¹⁵ Служитељи у МИП-у су били задужени за чување ноћне страже око зграде у периоду од 21 h до 23 h, а потом су дужност преузимали жандарми.⁶¹⁶ Улазак у зграду је био регулисан наређењем в.д. помоћника министра Константина Фотића од 3. децембра 1930. године. Чиновници од секретара 6 групе I категорије навише су улазили из Улице краља Милана, нижи чиновници, службеници и публика из Добрињске улице.⁶¹⁷ Наредбом в.д. начелника УО МИП Ивана Вукотића, од 31. марта 1939, из Улице краља Милана су смели да уђу начелници одељења, шефови одсека, чиновници који раде у Протоколу и Кабинету министра, страни дипломатски представници и лица која су одлазила код министра, помоћника министра и начелника ПО МИП. Сви остали су смели да уђу у зграду само из Добрињске улице.⁶¹⁸

Право давања интервјуа новинарима по питању спољне политике имали су само председник владе и министар спољних послова. У специјалним случајевима, уз претходно одобрење, могли су и чиновници миинистарства да дају интервјуе по неком конкретном питању.⁶¹⁹ На захтев посланика у Берну Милутина Јовановића, помоћник министра Тихомир Поповић је наредио, маја 1920, чиновницима ПО

⁶¹² АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијације 400, 401.

⁶¹³ АЈ, 334-Персонални-104-378, фолијација 289. На основу сачуване грађе нисмо били у могућности да утврдимо када је донето решење да се жандарми доделе као лично обезбеђење министру иностраних послова и да ли је то била мера предострожности од напада унутрашњих или спољних непријатеља. На основу сачуване грађе могли смо само да утврдимо да је постојао макар један план за атентат на министра иностраних послова Војислава Маринковића и председника владе Петра Живковића које је опозиција означила као најодговорније за стање у држави након 6. јануара 1929. године (Архив Југославије, Министарство правде (63), Општа архива, кутија 64, предмет бр. 415-38 (даље: АЈ, 63)).

⁶¹⁴ АЈ, 334-Персонални-183-506, фолијација 45.

⁶¹⁵ АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијација 738.

⁶¹⁶ АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијације 374, 376.

⁶¹⁷ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 377.

⁶¹⁸ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 568.

⁶¹⁹ АЈ, 334-Персонални-180-503, фолијација 961.

МИД-а и Архиве МИД-а да не смеју одавати заинтересованим лицима садржину аката и поверљиве информације. Према истом наређењу, у сваком утврђеном случају било је предвиђено спровођење најстроже анкете и кажњавање починилаца.⁶²⁰ Опште одељење Министарског савета је циркулом тражила од министарстава, 2. јуна 1931, да забране чиновницима да приликом вршења службених послова воде са собом приватна лица, што је требало да буде додатна мера безбедности да се поверљиве информације не дотуре штампи.⁶²¹ Решењем помоћника министра Момчила Јуришића Штурма, од 16. децембра 1933, чиновницима МИП-а је било забрањено да држе јавна предавања и пишу чланке за новине без његовог претходног одобрења.⁶²² Било је више случајева да су се чиновници МИП-а распитивали по различитим одељењима о разним предметима који су били у обради, или у приватним разговорима говорили о пословима на којима раде или који су актуелни у министарству. Стога је министар Милан Стојадиновић морао да изда наређење 29. фебруара 1936, којим је упозорио чиновнике да ће за такву индискрецију бити отпуштени из службе или кривично гоњени, и да само помоћник министра може да одреди чиновника који може да разговара о службеним стварима са људима који нису били запослени у МИП-у.⁶²³ Наређењем помоћника министра Владислава Мартинца, од 7. марта 1936, било је одређено да само начелници одељења и шефови Одсека протокола, Одсека рачуноводства и економата, Персоналног одсека и Легализационог одсека могу у оквиру делокруга свог рада могу да приме, разговорају и дају информације страним дипломатама и југословенским поданицима. Начелници одељења су смели да упуте заинтересована лица на неког од чиновника по појединим питањима и предметима. Шеф Персоналног одсека је био надлежан за ургенције по предметима који су већ били узети у обраду.⁶²⁴

И поред предузиманих мера, било је више случајева индискреције чиновника због којих су одређене информације, чак и читави извештаји завршавали у рукама новинара. Председник владе Миленко Веснић је интервенисао код заступника министра иностраних дела Момчила Нинчића,

⁶²⁰ АЈ, 334-Персонални-94-299, фолијација 24.

⁶²¹ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 429.

⁶²² АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 448.

⁶²³ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 519.

⁶²⁴ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 520.

августа 1920, поводом учесталих случајева објављивања у штампи поверљивих информација из рада МИД-а. На основу чињенице да су поједине вести представљале дословно прекуцане извештаје које је министарство примало или слало, закључено је да одговорност пада на несавесне чиновнике МИД-а. Стога је Миленко Веснић тражио да се поверљиви послови поверавају само старијим чиновницима који су били свесни своје одговорности и дискретни у раду, и да уведе строжу контролу над свим чиновницима посебно оним који раде у Одсеку шифре. Наредбом заступника министра иностраних дела Момчила Нинчића, августа 1920, било је предвиђено отпуштање из државне службе чиновника који се буду огрешили о дискрецију рада МИД-а.⁶²⁵ Међутим, ово наређење није дало жељене резултате. Стога је Момчило Нинчић поново покренуо ово питање, 10. јула 1922, јер је било утврђено више случајева када су чиновници ПО МИД давали поверљиве информације новинарима. Био је спреман да казни одговорног чиновника отпуштањем из државне службе, због давања новинарима информације из поверљивог телеграма послатог Посланству у Риму, али спроведеном истрагом није могао да се утврди кривац.⁶²⁶ Помоћник министра Јован Марковић је морао да понови наређења, 15. јануара 1925, јер је установљено да су директори одељења, шефови одсека и секретара наставили са ранијом праксом. Информације новинарима су могли да дају само министар и помоћник министра, и да једино они могу да овласте неког чиновника да комуницира са новинарима. Посебно је истакнуто да вести које дискредитују рад министарства или спољну политику Краљевине СХС, искоришћава страна штампа која је антијугословенски оријентисана.⁶²⁷ Новим наређењем од 13. маја 1926, помоћник Јован Марковић је забранио чиновницима МИД-а да примају новинаре у својим канцеларијама из разлога „дискреционе природе“.⁶²⁸ Међутим, индискреције су и даље биле честа појава, и исто наређење је морао да понови министар Момчило Нинчић, 29. августа 1926. године.⁶²⁹ Будући да је питање чиновничке индискреције превазилазило оквире МИД-а, председник владе Петар Живковић је наређењем од 20. јуна 1929, забранио чиновницима да одају информације штампи. По том

⁶²⁵ АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијације 522, 523, 525.

⁶²⁶ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијације 80-83.

⁶²⁷ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 187.

⁶²⁸ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 244.

⁶²⁹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 245.

основу министар иностраних дела Војислав Маринковић, 3. јула 1929, је одредио директора Одељења за штампу као јединог надлежног у МИД-у за пружање информација штампи, а одељењима наложио да му достављају кратке информације које се смеју публиковати.⁶³⁰ У оквиру МИП-а извршена је промена контроле информација за јавност и припремљена саопштења су подношена начелнику ПО МИП, 6. априла 1931. године.⁶³¹

Један од првих озбиљних случајева индискреције било је објављивање поверљивих информација МИД-а Краљевине Србије из периода Првог светског рата.⁶³² Било је случајева да поједина документа буду штампана у новинама, пре него што се предају Архиви МИД-а као завршена.⁶³³ Много озбиљнији проблем је била чињеница да је недозвољено публикавање дипломатских извештаја стварало озбиљне проблеме у организацији и функционисању дипломатске обавештајне службе. Један од најозбиљнијих случајева било је објављивање извештаја Конзулата у Скадру у листу *Време*, 6. септембра 1925,⁶³⁴ о интимној вези Ганиа бега Криезиуа (Црноглавића) и Ангелине Симеуновић. Тиме је створен двоструки проблем. У извештају су наведена имена повереника Конзулата у Скадру, чиме је компромитована југословенска обавештајна служба у Албанији. Истовремено, нарушена је дотадашња блиска сарадња Конзулата у Скадру и Посланства у Тирани, са Ганием бегом Криезиуем.⁶³⁵ Посланик у Риму Милан Ракић је у врло деликатном питању вођења тајних преговора о обнављању пријатељских југословенско-италијанских односа, 1927. године, када је услед индискреције учињене у МИД-у његов строго поверљиви извештај о предстојећем сусрету са Бенитом Мусолинијем (Benito Mussolini) објављен истог дана у београдском листу *Време* престао да шаље важне политичке извештаје министарству шифрованим телеграмима и курирском службом и почео да извештава министра Војислава Маринковића личним писмима која је слао преко сталних и

⁶³⁰ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 330.

⁶³¹ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 416.

⁶³² АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 53, 55-57; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијације 17, 18, 28, 29.

⁶³³ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 521.

⁶³⁴ „Авантура призренске капетанице“, *Време*, 6. септембар 1925. године.

⁶³⁵ АЈ, 334-Персонални-82-241, фолијације 215, 217, 218, 221, 227-231; *Време*, 6. септембар 1925. године.

специјалних курира.⁶³⁶ Генерални конзул у Чикагу Радоје Јанковић је упозоравао МИД, марта 1928, да је због сличних индискреција са извештајима Посланства у Вашингтону⁶³⁷ било отежана организација обавештајне службе у САД, јер су се потенцијални повереници бојали да би њихова имена могла да буду откривена приликом објављивања дипломатских аката у новинама.⁶³⁸

Објављивање гласина које су кружиле у кулоарима МИД-а, доводило је и чиновнике у неугодну позицију. Након формирања владе Љубомира Давидовића, генерални конзул у Солуну Станоје Михаиловић је сазнао из солунске штампе да ће бити премештен за директора ПО МИД крајем августа 1924, иако је указ потписан почетком октобра.⁶³⁹ Посланик у Берлину Живојин Балугџић је протествовао код немачког МИД-а, јануара 1926, због писања берлинске штампе да ће бити смењен и на његово место постављен Смодлака, а укази о смени на челу Посланства су потписани у току фебруара.⁶⁴⁰ Јосип Смодлака је из немачких новина које су се позивали на писање листа *Политика* сазнао да је потписан указ о постављењу Живојина Балугџића за новог југословенског посланика у Немачкој, јануара 1927. године. Ова информација није била тачна информација, јер је министар Нинко Перић у том моменту водио консултације са послаником у Риму Живојином Балугџићем о његовом премештају из Италије. Међутим, Јосип Смодлака је био увређен таквим опхођењем и тражио од МИД-а или да му одобри демантовање вести или да га одмах разреше дужности.⁶⁴¹

Иако је било многобројних случајева индискреција од стране чиновника министарства, на основу архивске грађе нисмо могли да утврдимо носили последице за свој за несавестан рад. Сачувана су решења и наређења којима је

⁶³⁶ Према наводима Војислава Вучковића, сина некадашњег помоћника министра иностраних дела и блиског сарадника Војислава Маринковића Јована В. Вучковића, поводом ове индискреције спроведена је истрага у МИД-у али одговорен особе нису пронађене и самим тим нико није кажњен (В. Ј. Вучковић, „Пензионисање Милана Ракића“, стр. 236, 237).

⁶³⁷ Извештај Посланства у Вашингтону од 30. јула 1922, био је објављен у листу *Политика* пре него што је предат Архиви МИД-а (АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 521).

⁶³⁸ Srđan Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America, 1927–1928: Yugoslav Foreign Service vs. Macedonian–Bulgarian organisations in North America“, *Токови историје*, 1/2015, стр. 113, 114.

⁶³⁹ Након пада владе Љубомира Давидовића и формирања новог кабинета Николе Пашића, Станоје Михајловић је задржан на раду у Солуну, иако је већ предао дужност новог генералном конзулу Ивану Герасимовићу (АЈ, 334-Персонални-146-469, фолијације 107, 108; АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијација 1035; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијације 662, 663, 665).

⁶⁴⁰ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијација 320; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијације 73, 86.

⁶⁴¹ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијације 332-334; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијације 106, 109, 118, 121.

било прећено да ће трпети консенквенце. Навешћемо два примера неправилности у раду када је било извесних последица. Први је била продаја поверљивих Билтена и Прегледа стране штампе Централног пресбириа при Председништву Министарског савета (ЦПБ), 1931. године. Агенти УГБ-а су утврдили да су служитељи МИП-а Стојадин Богићевић и Веселин Милојковић продавали београдском месару на Цветном тргу билтене и прегледе као стару хартију на кило. На основу тога је закључено, да су је антијугословенски оријентисана штампа у иностранству користила у својим чланцима информације о раду државних органа Краљевине Југославије из поверљивих материјала ЦПБ-а. Стога је председник владе Петар Живковић оштро критиковао Војислава Маринковића тражећи од њега да преузме конкретне мере.⁶⁴² Министар иностраних послова је наложио да се поведе хитна истрага о читавом случају. Након што је утврђено да су служитељи вадиле из корпе за отпатке вишкове материјала које је МИП примао од ЦПБ-а, а који су настали гашењем једног конзулата, унете су измене у дотадашњу праксу. ЦПБ је престао са слањем 30 примерака Прегледа стране штампе који су достављани посланствима и конзулатима; и одредио је чиновника Административног одсека Јована Лазаревића да надгледа израду Билтена.⁶⁴³ Истовремено, ЦПБ је тражио од МИП-а, Министарства унутрашњих послова (МУП), МВиМ и бана Савске бановине, да након употребе Билтена, исте спале због поверљивости информација.⁶⁴⁴ Накнадним инструкцијама је ревидиран списак за слање Билтена ЦПБ-а, и уместо шеснаест примерака слатих на личне адресе министра иностраних послова, његових помоћника, начелника одељења и

⁶⁴² Архив Југославије, Фонд Централног пресбириа Краљевине Југославије (38), кутија 76, јединица описа 201 в.д. првог помоћника министра иностраних послова Константин Фотић Председништву Министарског савета Централни пресбирио (ПМС ЦПБ), Пов.У.Пр.Бр.567 од 4. фебруара 1931 (даље: АЈ, 38); АЈ, 334-Персонални-104-378, фолијације 271, 275, 276.

⁶⁴³ АЈ, 38-76-201 шеф Информативног одсека ЦПБ-а МИП-у, Пов.Ц.П.Бр.1017 од 7. фебруара 1931, начелник Управног одељења МИП др Мирослав Јанковић ПМС ЦПБ, Пов.У.Пр.Бр.686 од 28. фебруара 1931, шеф Информативног одсека ЦПБ-а МИП-у, Пов.Ц.П.Бр.1773 од 5. марта 1931, в.д. шефа Административног одсека ЦПБ-а Ф. Станаревић шефу ЦПБ-а, 7. април 1931. године.

⁶⁴⁴ АЈ, 38-76-201 заменик шефа ЦПБ-а М. Николић шефу Кабинета министра унутрашњих послова Секулићу, министру војске и морнарице армијском генералу Драгомиру Ж. Стојановићу, Пов.Ц.П.Бр.3007 од 17. априла 1931, шеф Кабинета министра унутрашњих послова Пет. А. Цветковић ЦПБ-у ПМС-а, Пов.К.Бр.295 од 20. априла 1931, бан Савске бановине Иво Перовић ПМС-у ЦПБ-а, Број К-112-1931 од 22. априла 1931; АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 393.

шефова одсека, слато је пет примерака II одсеку ПО МИП, који је био задужен за обавештавање представништва у иностранству, и за домаћу и страну штампу.⁶⁴⁵

Други случај био је везан за Удружење страних дописника. Основано је 1921. године са седиштем у хотелу „Палас“. За председника је изабран Димитрије Мита Димитријевић, за генералног секретара Светковски, уредник листа *Време*, а за благајника Рафаел Талви, дописник италијанских листова. Власник хотела „Палас“ је бесплатно уступио две собе и намештај за Удружење, јер је био Талвијев рођак. Основни циљ је био стварање колегијалне атмосфере међу страним новинарима који су били у Краљевини СХС како би им се олакшао посао и служба. МИД је издао једнократну помоћ у износу од 12.000 динара, јер је Димитрије Мита Димитријевић уверавао Нинка Перића да ће Удружење радити у корист југословенских интереса. Међутим, међу југословенским новинарима су кружиле гласине да је иницијатор читавог пројекта био италијански посланик у Београду Алесандро Бодреро који је у ту сврху издвојио већу новчану суму. Према истим информацијама, његова намера је била да искористи Удружење страних дописника за италијанску обавештајну службу. Ђорђе Перић је због тога отишао на један њихов састанак, али није приметио ништа чудно изузев пар детаља. Одбио је тражење Рафаела Талви да им Агенција „Авала“ доставља све телеграме које шаље у иностранство.⁶⁴⁶ Агенти УГБ-а су јануара 1927. године, открили шпијунску аферу која је потицала из редова Удружења страних новинара. Међу осумњиченима били су уредник листа *Време* Светковски, уредник листа *Политика* Андра Милосављевић, новинари Станислав Краков и Рафаел Талви, шеф Обавештајног одсека ГПД МИД Вукашин Животић и шеф Протокола Илија Новаковић. Према истим сазнањима, један од главних агената италијанске обавештајне службе је била сестра Бошка Христића, тадашњег генералног политичког директора МИД и некадашањег шефа кабинета Николе Пашића.⁶⁴⁷ Након откривања афере, Бошко Христић је премештен за саветника Посланства у

⁶⁴⁵ АЈ, 38-76-201 в.д начелника ПО МИП Драгомир Ж. Касидолац ЦПБ-у, Пов.Бр.8454 од 24. априла 1931, заменик шефа ЦПБ-а ПО МИП, Пов.Ц.П.Бр.3545 од 6. маја 1931. године.

⁶⁴⁶ АЈ, 335-15-4, фолијације 40, 41.

⁶⁴⁷ АЈ, 335-15-4, фолијације 41, 42.

Паризу, Вукашин Животић у Одељење за штампу МИД и потом за секретара Посланства у Лондону, а Илија Новаковић за секретара Посланства у Паризу.⁶⁴⁸

Министарство није морало само да надгледа контакте чиновника са новинарима, већ је посебну пажњу морало да обрати на бракове са страним поданицима. Венчања дипломатско-конзуларних чиновника су били под контролом министарства превасходно због репрезентативног карактера њихове службе. Контрола бракова са страним држављанима имала је и безбедносни карактер, јер је увек постојала потенцијална опасност од индискреције у оквиру брачне заједнице које би могле да искористе обавештајне службе државе порекла супружника.

Чланом 29б уредбе из 1919. године, чиновници су могли да се ожене страним држављанкама само уз одобрење министра.⁶⁴⁹ Прве две женидбе одобрене су отправнику послова Дипломатског представништва у Бечу Мирославу Јанковићу 1920,⁶⁵⁰ и секретару Посланства у Бечу Светозару Рашићу, 1922. године.⁶⁵¹ Обојица су се оженили Немицама, које су родом биле из Аустрије и Шлезије. Међутим, писару МИД-а Милоју Д. Смиљанићу је одбијена молба да се венча са Францускињом Ана-Маријом, фебруара 1921. године.⁶⁵² Ове одлуке министара очигледно нису биле доношене у складу са тадашњим односима Краљевине СХС са Немачком, Аустријом и Француском, самим тим ни на основу безбедносног аспекта спречавања евентуалне шпијунаже. Мирослав Јанковић је био близак Николи Пашићу, и у време влада Миленка Веснића и Николе Пашића био је директор ПО МИД, 1. јануара 1921. – 13. октобра 1922. године.⁶⁵³ Светозар

⁶⁴⁸ Решења о њиховом премештају су донета крајем јануара, а указ почетком фебруара 1927. године (АЈ, 334-Персонални-155-478, фолијације 330-332; АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијације 467, 468, 471; АЈ, 334-Персонални-201-524, фолијације 54, 56, 57). Два месеца након ибзијања афере, Обавештајно одељење Главног ђенелаштаба је објавило званично да је откривена велика шпијунска мрежа у којој је учествовало више неименованих лица која су сарађивала са суседном, непријатељски расположеном државом, вероватно Италијом (АЈ, 395-16-168, фолијација 50). Тешко је закључити да ли је ова обавест била везана за аферу са Удружењем страних новинара или је у питању била нека друга афера, јер премештаји Христића, Животића и Новаковића нису уопште објашњени у штампи, већ су објављене информације о великом указном премештају у дипломатској служби („Дипломатски указ“, *Политика* од 2. фебруара 1927; „Велики дипломатски указ“, *Време* од 2. фебруара. 1927. године).

⁶⁴⁹ *Službene novine*, Број 42, 5. мај 1919. године, стр. 2.

⁶⁵⁰ АЈ, 334-Персонални-157-480, фолијације 433 (1-4), 434-437.

⁶⁵¹ АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 677, 678.

⁶⁵² АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 821, 825.

⁶⁵³ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 340; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 16; АЈ, 334-Персонални-157-480, фолијација 457.

Рашић је био близак са Војиславом Маринковићем, и био му је шеф Кабинета током Првог светског рата. Након пада владе Љубомира Давидовића, обављао је функцију в.д. директора ПО МИД, 23. фебруара – 31. децембра 1920. године.⁶⁵⁴ Иако је био близак демократама, положај у МИД-у му је био гарантован на основу породичног порекла. Био је син генерала Михаила Рашића, последњег министра војног Краљевине Србије и првог министра војске и морнарице Краљевине СХС.⁶⁵⁵ Милоју Смиљанићу је одбијена молба под претпоставком да као писар неће моћи на достојан начин да издржава своју породицу.⁶⁵⁶

Министар Момчило Нинчић је јануара 1923. године, одлучио да посвети већу пажњу приликом разматрања молби појединих чиновника. Сматрао је да МИД није довољно обраћао пажње у дотадашњим случајевима, и желео је да се избегну „непријатни“ случајеви за министарство и „непогодни“ за дипломатску службу и статус самих чиновника. Стога је приликом подношења молбе вицеконзула у Букурешту Драгутина Кулмера да се ожени Холанђанком Хеленом ван Санен,⁶⁵⁷ тражио од посланика Бошка Чолака-Антића да прикупи податке о занимању њеног оца и браће, какав углед је уживала породица, у којим круговима су се кретали чланови породице и сл.⁶⁵⁸ Чланом 248 Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923, било је предвиђено да министар иностраних дела одобрава женидбу чиновника са страним држављанима, након саслушања мишљења Стручног савета, али да мора да води рачуна да број таквих случајева не буде сувише велики. Било је предвиђено да се отпусте из службе чиновници који не буду поштовали овај пропис.⁶⁵⁹

⁶⁵⁴ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 340; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 11; АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 667-669, 705, 707.

⁶⁵⁵ Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004, 263.

⁶⁵⁶ Накндано је Милоје Смиљанић ипак добио одобрење да се ожени Ана-Маријом. На основу сачуване грађе нисмо били у могућности да утврдимо када је добио одобрење, али су њих двоје већ били у браку када је заузимао положај вицеконзула (еквивалент рангу секретара) Генералног конзулата у Трсту, 1924, у време владе Љубомира Давидовића (АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијација 837).

⁶⁵⁷ Драгутин Кулмер се развео од прве жене пред судом у Бечу. Прво је тражио одобрење да се ожени вереницом Румунком Марчелом Маковеј, јуна 1922, а потом одобрење да се ожени са Хелен (Лили) ван Санен, децембра 1922. године (АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 73, 75, 76).

⁶⁵⁸ АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијација 77.

⁶⁵⁹ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 199 – IX, 1. септембар 1923, стр. 22.

Према речима Иве Андрића, код млађих чиновника се „појавила читава манија“ да добију премештај у прекоокеанске земље, надајући се да ће оженити „доларску принцезу“.⁶⁶⁰ Један од таквих случајева био је интересантан за америчку и британску штампу. У јесен 1923. године, објављене су информације да ће се конзул у Чикагу Божидар Пурић оженити ћерком чикашког банкара Алфреда Бејкера. Мери Лендон Бејкер је била позната у широј јавности јер је до тада одбила 66 брачних понуда, а свог вереника Алистера Меккормика оставила пред олтаром 1921. године.⁶⁶¹ Божидар Пурић је заиста поднео молбу да му се одобри женидба са Мери Бејкер, 15. априла 1924, а на основу позитивног мишљења бившег генералног конзула Бранка Лазаревића, министар Момчило Нинчић је дао дозволу за брак.⁶⁶² Иако њих двоје нису ступили у брак,⁶⁶³ ова епизода је наставила да интригира страну штампу и чиновнике МИД-а и наредних година.⁶⁶⁴

Помоћник министра Јован Т. Марковић је предложио да се донесе засебно решење, 15. јануара 1926, којим се забрањује чиновницима МИД-а да ступају у брак са страним држављанима. Његов предлог је био да се одмах отпусте из службе чиновници који би се венчали са страним поданицама; а они који су од раније били ожењени страним држављанкама на основу одобрења добијеног од министра не би могли да добију положај посланика у домовини њихове супруге. Момчило Нинчић се сложио са својим помоћником, али је желео да чује и мишљење Николе Пашића.⁶⁶⁵ Иако у сачуваној грађи није сачуван одговор председника владе и нема информација да ли је решење ступило на снагу, претпостављамо да није јер су министри наставили да одобравају чиновницима бракове са страним држављанкама.

Један од највећих инцидената који је директно нарушавао углед Краљевине СХС и њене дипломатске службе одиграо се у Посланству у Софији, 1927. године. Писар Станислав Михел је поднео молбу да му се одобри брак са пољском

⁶⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 922.

⁶⁶¹ Чланци: „M’Cormick at last is married in Paris“ и „New Engagement Rumor“, у *The Philadelphia Inquirer*, October 6, 1923.

⁶⁶² АЈ, 334-Персонални-186-509, фолијације 70, 72.

⁶⁶³ Божидар Пурић се оженио са Даром Пашић, ћерком Николе Пашића, у Саборној цркви у Београду, 9. фебруара 1928 (АЈ, 334-Персонални-186-509, фолијација 26 (1); „Личне и породичне вести“, *Политика*, 7. фебруар 1928).

⁶⁶⁴ АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 136; „Engaged“, *Time*, Nov. 15, 1926.

⁶⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 236.

аристократкињом Брониславом Речиковском, 21. фебруара 1927, за коју је пољски посланик у Софији Баромовски тврдио да потиче из угледне породице. Посланик Милан Ракић је препоручио ову молбу, а начелник Главног Ђенералштаба Петар Пешић је лично интервенисао код помоћника министра Јована Марковића да се донесе потребно решење. Министар Нинко Перић је одобрио брак након добијеног позитивног мишљења Стручног савета МИД-а, 25. фебруара 1927. године.⁶⁶⁶ Писар Станислав Михел је затражио од Посланства у Софији, 17. јула 1927, да му жену и дете репатрирају у Пољску јер више није могао да живи заједно са њима. Посланик у Софији Љубомир Нешић известио је министра Војислава Маринковића личним писмом од 21. јула 1927, о насталој ситуацији. Станислав Михел је сумњичио свог венчаног кума и саветника Посланства Александра Цинцара-Марковића да је имао аферу са његовом супругом. Када је Бронислава Михел побегла са својим дететом у стан делегата МУД-а у Софији Цветана Ђорђевића, њен супруг је одлучио да је депортује у Пољску, што је и учинио 20. јула. О животу пара Михел су колале гласине у дипломатском кору, а у једном моменту су постали и предмет интересовања софијске штампе. Будући да су у читаву аферу били умешани и дипломатски чиновници и делегат МУД-а⁶⁶⁷, Љубомир Нешић је инсистирао код Станислава Михела да мора штити углед Посланства пред софијском јавношћу, без обзира које кораке је намеравао да предузме. Министру Војиславу Маринковићу је предложио да би писара и саветника требало да раздвоје, али је тражио да не преместе обојицу, јер су они били једини указни чиновници. Сматрао је да су обојица били жртве „једне авантуристичке, којој се тачно не зна ни порекло, ни прошлост“. Због гласина које су кружиле у софијским круговима, предложио је да се премести Станислав Михел. Својим другим писмом од 26. јула, Љубомир Нешић је упозорио Војислава Маринковића да се писару не дозволи одлазак из Софије пре него што регулише дугове које је направила његова супруга Бронислава, јер су њени повериоци почели да се јављају Посланству због наплате. Истовремено, предлагао је МИД-у да помогне Михелу да врати дугове, јер је то било у интересу очувања угледа и Краљевине СХС и Посланства у Софији.

⁶⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-175-498, 766-770.

⁶⁶⁷ Цветан Ђорђевић је званично био пријављен код бугарског Министарства иностраних дела и вероисповести као чиновник Посланства у Софији (АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијације 262-264; Vladeta Milićević, *Ubistvo kralja u Marseju. Pozadina jednog zločina*, Beograd, 2000, str. 34, 35).

Станислав Михел је поднео тужбу Војиславу Маринковићу против Александра Цинцара-Марковића, 8. августа 1927, и решењем министра од 10. августа формиран је Дисциплински савет МИД-а чији рад је вођен по строго поверљивом протоколу. Након прегледа исказа обе стране и сведока, Дисциплински савет је предложио Војиславу Маринковићу, 28. октобра 1927, да писар Станислав Михел и секретар Александар Цинцар-Марковић буду кажњени. Првог су сматрали одговорним због слабости према женама и склоности према скандалима у дипломатском кору. Другог су сматрали одговорним због слабости према женама и недоличног држања према супрузи свог колеге и венчаног кума. Дисциплински савет је закључио да Станислава Михела и Александра Цинцара-Марковића више не би требало да шаљу на рад у иностранство. Међутим, из бојазни да би премештајем обојице у МИД створили могућност да наставе са изазивањем инцидента који би додатно нарушавао углед државе и министарства пред београдском јавношћу, предложено је да буду кажњени писменим укором у складу са чланом 165 Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда⁶⁶⁸. Дисциплински савет је сматрао да би Александра Цинцара-Марковића, и поред инцидента, МИД могао и даље да користи за рад у иностранству јер се до тада доказао својим чиновничким способностима. Стога су предложили да му писменим укором буде забрањено напредовање на виши степен плате и станарине, и у вишу чиновничку групу у року од две године. Дисциплински савет је оценио Станислава Михела као неупотребљивог за рад у иностранству, предложен је његов премештај у МИД и казна писменим укором са забраном напредовања на виши степен плате и станарије, и у вишу чиновничку групу за период од једне годину. Предлози Дисциплинског савета МИД-а нису били усвојени.⁶⁶⁹ Милош Црњански је у својим мемоарима тврдио да је због ове афере била разматрана могућност да Александар Цинцар-Марковић буде отпуштен.⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ Чланом 165 било је предвиђено пет врста казни: укор, смањивање плате, пензионисање, пензионисање са смањеном пензијом, отпуштање из државне службе. Казне укора и смањивања плате су аутоматски повлачиле заустављање напредовања на виши степен плате и станарине, и у вишу чиновничку групу у року од једне до три године, о чему је одлуку доносио Дисциплински суд (*Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 199 – IX, 1. септембар 1923, стр. 15, 16).

⁶⁶⁹ АЈ, 334-Персонални-54-146, фолијације 92-132.

⁶⁷⁰ М. Crnjanski, *Embahade I-III*, str. 169.

Чланом 19 законом о уређењу МИП-а из 1930, био је потврђен члан 248 Закона о чиновницима из 1923, да министар иностраних послова даје одобрење за венчања након саслушања мишљења Стручног савета.⁶⁷¹ Овај систем је практикован све до 1937. године, без икаквих измена.⁶⁷² Последње одобрење издато је 23. фебруара, на молбу Павла Каровића од 28. јануара.⁶⁷³ Министар Милан Стојадиновић је циркуларним писмом од 20. априла 1937, обавестио посланике да више неће дозвољавати женидбе чиновника са страним држављанкама и да неће правити изузетке, јер је сматрао да до тада нису постављана никаква ограничења приликом одобравања бракова. Од шефова дипломатских представништава је тражио да строго поверљиво обавесте сваког чиновника о његовом решењу.⁶⁷⁴ Забрана женидбе са страним држављанима је била законски регулисана Уредбом из 1939. године. Чланом 27 чиновницима је било дозвољено ступање у брак само са југословенским поданицима, а министру је остављена могућност да у изузетним случајевима, када постоје нарочити разлози, одобри брак и са страним држављанима.⁶⁷⁵

Индискреције нису биле једини проблем у раду министарства. Чиновници, нарочито они који су заузимали више положаје, били су подложни корупцији. Момчило Нинчић је својим циркуларом известио о учесталим крађама, „ја друкчије не знам да назовем нестанак писама“, које су чиновници из иностранства слали колегама у МИД-у, 4. априла 1923. године. Проблем је био што су тим писмима дипломате на раду у страним земљама слали новац својим породицама. Последњи случај који се одиграо пре министровог циркулара био је нестанак писма којим је послато 1.000 француских франака. Истрагом је било утврђено да

⁶⁷¹ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 72 – XXVI, 29. март 1930, стр. 660.

⁶⁷² На основу прегледане грађе утврдили смо да су дозвољене женидбе: Александру Ст. Вукчевићу, Јанку Гољасу, Боривоју Јевтићу, Анте Павелићу и Ивану Франгешу (АЈ, 334-Персонални Одсек-143-466, фолијација 795; АЈ, 334-Персонални-146-469, фолијације 711, 712; АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 156, 158, 162, 163; АЈ, 334-Персонални-180-503, фолијације 313, 314, 317, 319, 320, 330; АЈ, 334-Персонални-200-523, фолијација 123).

⁶⁷³ АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијације 723-725.

⁶⁷⁴ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Белгији – Брисел (392), кутија 1, јединица описа 1, фолијација 220 (даље: АЈ, 392); Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Аустрији – Беч (393), кутија 2, јединица описа 3 председник Министарског савета и министар иностраних послова Милан М. Стојадиновић саветнику и отправнику послова Посланства у Бечу Милану Константиновићу, У.Пр.Пов.Бр.1837 од 20. априла 1937, отправник послова Милан Константиновић генералном конзулу у Грацу Љубомиру Хаци-Ђорђевићу, Пов.Бр.637/37 од 26. априла 1937. године (даље: АЈ, 393)

⁶⁷⁵ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 187–LXV, 18. август 1939, стр. 1176.

је писмо стигло у Београд, дежурни чиновник је потписао експедициону листу за сва пристигла акта и то писмо које је нестало између пријема у МИД-у и назначеног адресанта, међутим нису успели да открију починиоца. С обзиром да ни у претходним случајевима нису успели да открију лопове, Момчило Нинчић је наложио посланицима да нареде подручним чиновницима да новац шаљу у запечаћеним писмима са наведеним тачним износом у експедиционим листама или да га шаљу засебним актима под протоколарним бројевима.⁶⁷⁶

Овом мером су спречене даље крађе новца дипломатско-конзуларних чиновника, али су настављене крађе новца из писама која су приватна лица из иностранства слала преко дипломатске службе у Краљевину СХС. Стога је Момчило Нинчић био приморан да изда ново циркуларно наређење посланицима, 15. новембра 1923, којим је забранио пријем новца од приватних лица за слање у Београд. Према наређењу, чиновници који се буду огрешили били би дисциплински и новачно кажњени, а МИД се ослобађа сваке одговорности у случају нестанка новца из пошиљки.⁶⁷⁷

Иво Андрић је оставио сведочанство о различитим малверзацијама начелника УО МИП Александра Бодиа. Чиновници који су долазили на одсуство из иностранства задржавани су дуже од одобреног периода, стране валуте које су примали на основу својих принадлежности продавали су на црној берзи у Београду и профит делили са претпостављенима. Приликом издавања помоћи за неко лице у иностранству, Боди је задржавао за себе већи део уколико је та особа постојала, у супротном задржавао је читаву суму.⁶⁷⁸ Главна афера избила је маја 1936. године, када је откривен шверц намештаја и покућства из Беча у Београд, чији главни организатор је био Александар Боди. Били су умешани и шеф Протокола МИП Илија Новаковић, шпански посланик у Београду Торихос, бивши официр руске царске војске и брат Бодијеве супруге Иван Нечајев, неколико трговаца и шпедитера. Потом је откривено да је бивши начелник УО МИП злоупотребљавао свој положај да би присвајао намештај купован за потребе МИП-а. Читава афера била је постала предмет посебног интересовања листова, а Александар Боди и Илија Новаковић су добили видно место у више карикатура.

⁶⁷⁶ АЈ, 334-Персонални-106-392, фолијација 923.

⁶⁷⁷ АЈ, 334-Персонални-106-392, фолијације 921, 924.

⁶⁷⁸ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 918.

Њих двојица су пензионисани указима од 22. маја 1936. године. Међутим, Александар Боди је успео да побегне преко Сушака и Ријеке у непознатом правцу и МИП је циркуларно тражио од представништава у иностранству да покушају да му уђу у траг у сарадњи са полицијским органима страних држава. Почетком октобра 1936, добијена је достава да је боравио у Булоњ сур Сену (Boulogne-sur-Seine), али Посланство у Паризу није правовремено одреаговало и избегао је хапшење. Свој боравак у Француској је продужио у Тонону ле Бену (Thonon-les-Baines) и потом у Бијарицу (Biarritz). Када је средином 1937. године, почео да уцењује београдског адвоката Симу Адању због указа о одликовању орденом Белог орла V реда из 1934. године, отворена је додатна истрага по питању фалсификовања указа. Откривен је и указ из децембра 1933, којим је одликовано више чиновника МИП-а истим орденом, у чију аутентичност су сумњали у Канцеларији краљевских ордења. Резултати истраге су указивали да је Александар Боди највероватније био организатор ових подухвата, али нису пронађени непобитни докази који су могли да се користите на суду. Александар Боди је ухапшен у Тонону ле Бену, октобра 1938. године.⁶⁷⁹ Према накнадној тврдњи тадашњег помоћника министра Иве Андрића, Александар Боди је уцењивао чиновнике Посланства у Паризу да не извештавају МИП о његовом кретању у Француској, јер је он имао сазнања о њиховим малверзацијама које би у том случају искористио.⁶⁸⁰

Корупција виших чиновника је имао утицај и на вођење дипломатских активности и спољне политике. У том погледу карактеристичан је пример рада југословенско-бугарских комисије за регулисање проблема који су настајали радом бугарске Унутрашње македонске унутрашње организације (Вжтрешна македонска револуционна организација - ВМРО) чијим радом су потписани Нишки споразуми. Бугарска делегација је своју тактику за преговоре припремале на основу уочене коруптивности југословенских чланова делегације. Пре почетка рада југословенско-бугарске комисије маја 1923. године, отправник послова у Београду Константин Људсканов-Цанков (Константин Александров Людсканов-

⁶⁷⁹ АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијације 114-120, 129, 131, 132, 134, 136-139; АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијације 478-481, 493-495, 500-505, 508-510, 513-521, 524, 527, 529, 543, 545; АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијација 535; *Време*, 13. јун 1936, *Политика*, 14. јун, 17. јун, 18. јун, 19 јун 1936, *Правда*, 30. мај, 14. јун 1936, *Ошвишани јеж*, 29. мај 1936. године.

⁶⁸⁰ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 918.

Цанков) је у личном писму упознао Нино Петрова са чињеницом да многи радикали и демократе желе да се домогну бугарских војних реквизиција, јер је до тада уочио да је избило више корупционашких афера у вези ратних репарација које је примала Краљевина СХС. Стога је предложио да се искористи овај моменат како би се бугарска делегација изборила за све што њих интересује: скидање секвестара са имовине бугарских поданика; спречи политика Министарства за социјална питања ограничавања броја радних виза која се издаје бугарским надничарима који представљају конкуренцију југословенским радницима; регулише проблем одузимања новца бугарским поданицима на граници приликом напуштања југословенске територије.⁶⁸¹ Пошто је бугарска делегација поступила према овом предлогу и изашла у сусрет југословенским жељама за плаћање концесија, што је у југословенском МИД-у оцењено као велики уступак, југословенска страна је била спремна да се скину секвестри са имања бугарских поданика и да се регулише питања одузимања новца Бугарима од стране царинских власти.⁶⁸²

3.3. Народна скупштина и Сенат

Прве две и по године новоформиране Краљевине СХС, карактерисао је државно-правни провизоријум.⁶⁸³ На основу прокламације регента Александра, први Министарски савет је сазвао Привремено народно представништво које је добило законодавну власт.⁶⁸⁴ Након доношења Закона о избору народних посланика за Уставотворну скупштину од 2. септембра 1920, избори су одржани 28. новембра.⁶⁸⁵ Устав је изгласан на Видовдан, 28. јуна 1921. године.⁶⁸⁶ Народна скупштина је делила законодавну власт са краљем. Народни посланици су имали право да покрећу законске иницијативе, подносе интерпелације и постављају

⁶⁸¹ Български исторически архив, Личния фонд Константин Александров Людсканов-Цанков (356), а. е. 3, фолијације 29-34 (даље: БИА, ф. 356).

⁶⁸² БИА, ф. 356, а. е. 12, фолијација 8; а. е. 13, фолијације 243, 244.

⁶⁸³ Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 38, 39, 50.

⁶⁸⁴ Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, стр. 246; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 56-59; В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, str. 26, 33.

⁶⁸⁵ А. Раствојић, „Настанак и развој политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца–Југославији 1918–1941“, стр. 16; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 68, 68.

⁶⁸⁶ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, str. 110-112.

питања. Иако је Видовдански устав давао Народној скупштини право контроле над извршном власти, она није у целости примењивана јер је министре именовано краљ и они су били одговорни и њему и парламенту.⁶⁸⁷ Ни контрола владе преко изгласавања буџета није била у потпуности стављена у надлежност парламента. Министарски савети су могли да уредбама да продужавају буџет преко буџетских дванаестина, а у случају распуштања Народне скупштине краљ је имао право да продужи стари буџет за четири месеца.⁶⁸⁸

Народна скупштина Краљевине СХС није донела велики број закона у периоду 1918–1929. године, и углавном је ратификовала међународне уговоре и конвенције.⁶⁸⁹ Стручна јавност је критиковала владу због тога што није парламенту ревносно представљала развој међународних односа, смернице југословенске спољне политике и активност дипломатије. Постојали су предлози да се формира Одбор за спољну политику Народне скупштине, да се спољнополитичка питања разматрају на затвореним седницама или да се формира Комисија за спољну политику чији чланови би били народни посланици и стручњаци. Иако се министар иностраних дела Војислав Маринковић у начелу сложио са оваквим предлогом, он никада није спроведен у дело. Јавни радници су тражили од председника влада и министара иностраних дела да чешће извештавају парламент и јавност о југословенској спољној политици.⁶⁹⁰

Септембарским уставом је обновљен рад парламента и уведен дводомни систем. Септембарски устав није одредио број сенатора, већ је само одређивао да се идентичан број бира изборима и поставља од стране владара. Законом од 30. септембра 1931, одређено је да се бира 46 сенатора, а бирачко право су имали народни посланици, бански већници и председници општина сваке изборне јединице. Народни посланици нису смели да буду млађи од 30 година и мандат им је трајао четири године. Сенатори нису смели да буду млађи од 40 година и мандат им је трајао пет година. За разлику од Видовданског устава који је

⁶⁸⁷ А. Раствоић, „Настанак и развој политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца–Југославији 1918–1941“, стр. 19; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 93, 97.

⁶⁸⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 97, 98; N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, str. 30.

⁶⁸⁹ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, str. 228; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 96.

⁶⁹⁰ Архив САНУ, 14.301 Никола Станаревић, *Српски земљораднички покрет у Југославији до 1945. године*, стр. 129; Мр Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периоду 1920–1941.*, Београд, 2000, стр. 171–174, 176.

предвиђао одговорност народних представника пред Народном скупштином, Септембарски устав је предвиђао одговорност народних посланика и сенатора пред својим домом за службене радње и владање, али и пред судом за кривична дела.⁶⁹¹

Није постојала хијерархија између Народне скупштине и Сената. Законске иницијативе су могле да буду покренуте у оба дома, и оне су постајале правоснажне тек када би их оба дома изгласала. Народно представништво је могло да доноси правоснажне одлуке уколико је било пристуно најмање једна трећина народних посланика или сенатора, и уколико је добијена већина гласова присутних представника. Септембарским уставом је било гарантовано право народним посланицима и сенаторима да могу да поднесу интерпелације и питања било ком министру, а они су били дужни да дају одговор у истом сазиву. Народно представништво је давало своју сагласност за међународне уговоре које је краљ закључивао са страним државама. Сагласност је била потребна и за уговоре којим би део државне територије запосела страна војна сила или би јој био дозвољен прелазак преко државне територије.⁶⁹²

Први избори за Народну скупштину су одржани 8. новембра 1931, а за Сенат 3. јануара 1932. године. Први ванредни сазив Народне скупштине био је предвиђен за 7 децембар 1931 године, на основу указа о парламентарним изборима од 24. септембра. Краљ Александар је први пут именовано сенаторе указом од 9. јануара 1932. године. Прво заседање Сената је одржано два дана касније, 11. јануара. Прва заједничка седница Народне скупштине и Сената је одржана 18. јануара 1932. године.⁶⁹³ Последњи сазиви Народне скупштине и Сената су распуштени указима од 26. августа 1939, након Споразума Цветковић-Мачек.⁶⁹⁴

⁶⁹¹ *Senatori Kraljevine Jugoslavije: Biografski leksikon*, (ur. Prof. Dr Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, Dr Milan Gulić), Beograd, 2016, str. 20, 22; I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, str. 64; T. Stojkov, „Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. 11. 1931“, str. 261, 262.

⁶⁹² *Senatori Kraljevine Jugoslavije*, str. 21; I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, str. 64; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 144.

⁶⁹³ *Senatori Kraljevine Jugoslavije*, str. 15, 23, 24, 26, 27; I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, str. 69, 75-78; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 144, 145; T. Stojkov, „Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. 11. 1931“, str. 262, 263, 295, 296.

⁶⁹⁴ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Knjiga II, Zagreb, 1974, str. 63.

3.4. Дипломатска представништва

У погледу рангова дипломатских представништва, у међуратном периоду је сматрано да амбасаде могу да отварају само велике силе. Пошто се у међуратном друштву амбасадорска титула везивала за представљање суверена, постојало је и мишљење да је тај положај реликт прошлости који је противан „демократском духу новог времена“. Ипак, велике силе су задржале дискреционо право да дозволе појединим малим државама да отворе своје амбасаде у њиховим престоницама. Ова привилегија је одобрена Пољској, Белгији и појединим јужноамеричким државама. Будући да им тиме није ојачан међународни положај ни утицај и узимајући у обзир чињеницу да је амбасадор на основу вишег ранга имао право само на виши церемонијал (*grand cérémonial*), закључено је да је то „једна прилично скупа част, а политички скоро без одговарајуће вредности“.⁶⁹⁵ Стога су у међуратном периоду и даље преовладала посланства, као најраспрострањенији вид дипломатских представништва.⁶⁹⁶

Непосредне пре доношења Уредбе о подели на одељења Председништва Министарског савета и министарстава од 15. априла 1929, и планираног доношења закона о МИД-у исте године, већ је било одлучено да се укину генерални конзулати у свим градовима где су постојала отворена дипломатска представништва. МИД је циркуларно известио посланства 12. априла 1929. године. Одлука је образлагана недовољно dobrим резултатима који су били последица поделе рада између представништва, јер су посланства била задужена за политичке послове а конзулати за привредна питања. Према оцени МИД-а, дотадашње искуство је показало да се политичка питања не могу разматрати у целини, уколико се изостави њихов привредни аспект. Као додатни проблем у раду представништва, биле су несугласице између посланстава и конзулата око надлежности за одређене административне послове због чега је долазило до застоја. Трећи проблем који је МИД желео да реши овом одлуком било је отварање нових конзулата у градовима где је била уочена извесна државна потреба, али нису постојали кредити. Стога је затварањем генералних конзулата у местима где су постојала посланства стварана уштеда у буџету која је

⁶⁹⁵ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 92; М. Kisovac, *Diplomatski predstavnici*, стр. 94-97.

⁶⁹⁶ К. S. Rana, “Embassies, Permanent Missions and Special Missions”, p. 150.

омогућавала отварање нових конзуларних представништава.⁶⁹⁷ Ово питање је регулисано чланом 40 Закона о уређењу МИП-а, дипломатских и конзуларних представништава од 25. марта 1930, којим је предвиђено да посланства могу да преузму вршење конзуларних послова на одређеном подручју, и да у те сврхе могу да одреде једног подручног чиновника.⁶⁹⁸

У критици предратне српске дипломатије Драгомир Стевановић је тврдио да су посланици често остајали без детаљних и благовремених инструкција МИД-а за своју делатност. Стога су њихове акције биле засноване на сопственој иницијативи и процени локалне и шире међународне ситуације. Према Стевановићевом тврђењу, код српских дипломата је створен утисак да у српском МИД-у нису доношене одлуке по многим, чак и важним питањима, и да је то био узрок непостојању адекватних инструкција.⁶⁹⁹ У тадашњој дипломатији била је установљена пракса да министар приликом издавања инструкција и слања информација назначи посланству шта може да саопшти влади државе домаћина, шта савезничким и пријатељским дипломатама, а шта да задржи за себе. Уколико ни министар није могао да одлучи које информације је потребно чувати у тајности, онда је остављао дипломатама да на терену процене шта је најцелисходније да учине. Због тога је било неопходно да министар има поверење у дипломате. У међуратном периоду још увек није била општеприхваћена пракса да министарства достављају редовно својим дипломатским представништвима информације о развоју прилика у земљи и активностима на пољу спољне политике. Код добро организованих дипломатских служби таква пракса је уведена током међуратног периода, мада нису били ретки ни случајеви да дипломате сазнају о ситуацији у сопственој држави од својих страних колега.⁷⁰⁰ Прва таква служба уведена је у југословенском МИД-у јануара 1926. године када је оформљен Обавештајни одсек I одељења ГПД МИД који је био задужен за извештавање југословенских дипломатских представништава о развоју односа Краљевине СХС са појединим државама, отварању и затварању дипломатских и конзуларних заступништава, и спољним политикама појединих земаља или групе земаља. Милан Ракић се после преузимања поста посланика у Риму 1927. године

⁶⁹⁷ АЈ, 395-20-210, фолијације 394-396.

⁶⁹⁸ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 72 – XXVI, 29. март 1930, стр. 663.

⁶⁹⁹ Д. Л. Стевановић, *Реорганизација наше дипломатске струке*, стр. 5.

⁷⁰⁰ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 107-109.

жалио на стару праксу МИД-а, да не обавештава редовно југословенске дипломате о променама насталим у планираним акцијама.⁷⁰¹ Посланик у Лондону Ђорђе Ђурић је у време затегнутих југословенско-италијанских односа 1928. године, када је Краљевини СХС била потребна британска подршка у односима са суседним државама, предложио МИД-у да га редовно извештавају о антијугословенским акцијама које су спроводили њени суседи да би могао благовремено да извести Форин офис. Он је свој предлог аргументовао чињеницом да се детаљно упознао са акцијама македонствујућих тек након што је искористио свој боравак у Београду да би прочитао све извештаје које је министарство примило из Софије претходних месеци.⁷⁰² Јован Вучковић је након преузимања поста у Атини известио МИП 1930. године да има проблеме у раду због необавештености о току различитих југословенско-грчких преговора, али и општим питањима која су се тичала интереса Југославије и Грчке, због чега му је било отежано да се оријентише у свом раду са грчким државницима и политичарима.⁷⁰³

Никола Пашић је тражио од представништава у иностранству, 27. јануара 1921, да у телеграфским извештајима достављају само најхитније информације и у што концизнијем облику, због малог броја чиновника у МИД-у и великог обима послова.⁷⁰⁴ Момчило Нинчић је критиковао посланике, 2. новембра 1922, јер су у својим телеграмима износили личне импресије које су биле од мале користи МИД-у да се оријентише у питањима међународних односа.⁷⁰⁵ Момчило Нинчић је циркуларно известио све посланике, 24. маја 1923, да није довољно да му само достављају телеграфске извештаје о актуелној ситуацији или специјалним питањима, већ да му је потребно да поседује јасан увид у ситуацију земље акредитације. Критиковао је посланике што му такве извештаје уопште нису слали. Стога је наложио да му достављају најмање једном месечно опширне

⁷⁰¹ Архив САНУ, 14331, предмет бр. 14, документ бр. 1 дневник Милана Ракића, Рим, 16. III – 4. IV 1927. године, стр. 7.

⁷⁰² АЈ, 341-23-53 посланик у Лондону Ђорђе Ђурић министру иностраних дела Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.627 од 5. новембра 1928. године.

⁷⁰³ АЈ, 379-9 посланик у Атини Јован Вучковић министру иностраних послова Војиславу Маринковићу, без броја, 14. новембар 1930. године.

⁷⁰⁴ АЈ, 371-20-29, фолијација 407.

⁷⁰⁵ АЈ, 371-20-29, фолијација 413.

писане извештаје о ситуацији у држави у којој су били на служби.⁷⁰⁶ МИД је морао поново циркуларно да упозори посланства да обрате пажњу на извештаје, 5. новембра 1923, јер су и даље садржали углавном личне импресије који нису бил од користи влади да би могла да прати развој међународних односа. Стога је МИД био „затрпан“ телеграмима који нису имали никакву политичку ни информативну вредност. Поновљено је наређење да се телеграфски саопштавају само актуелни догађаји, а да се опширни политички извештаји достављају писаним путем.⁷⁰⁷ Сличне инструкције су морали да понове министри Војислав Маринковић и Богољуб Јевтић, 22. јуна 1929, 1 маја 1931. и 1. августа 1932. године.⁷⁰⁸

У складу политике штедње Југославије, као последице Велике економске кризе, чиновници су упозорени наређењем од 1. маја 1931. године да ће сви трошкови за слање шифрованих телеграма који нису садржали поверљиве информације и нису морали због хитности да се саопште министарству бити наплаћени из њихових принадлежности. Додатне мере штедње уведене су наређењем од 1. августа 1932. године. Посланствима у Бечу, Будимпешти, Букурешту, Прагу и Софији, и конзулатима у Солуну, Трсту, Браили, Задру, Печују, Ријечи, Скадру и Целовцу уведена је забрана слања телеграме, и одобрена искључиво употреба препоручених писама која су могла да стигну у Београд у року од 24 часа. Дипломатским представништвима у Вашингтону, Буенос Аересу и Каиру, и конзулатима у Њујорку, Чикагу, Сан Франциску и Монреалу је било дозвољено да шаљу телеграфске извештаје само у изузетним случајевима, а све остале да достављају авионском поштом.⁷⁰⁹

Помоћник министра Момчило Е. Јуришић-Штурм је критиковао представништва у иностранству, 12. јула 1933, да приликом састављана писаних извештаја по предмету тражења МИП-а само прослеђују вербалне ноте без икаквих коментара и сопствених запажања. Стога је издао наређење да се вербалне ноте чувају за архиве представништва, а да у писаном извештају дају своје виђење по одређеном питању на основу података које извуку из вербалних

⁷⁰⁶ АЈ, 334-Персонални-60-170, фолијација 1030.

⁷⁰⁷ АЈ, 388-3-13, фолијација 633.

⁷⁰⁸ АЈ, 395-20-210, фолијација 403; АЈ, 395-25-247, фолијација 285; АЈ, 395-28-266, фолијације 99, 115, 116.

⁷⁰⁹ АЈ, 395-20-210, фолијација 403; АЈ, 395-25-247, фолијација 285; АЈ, 395-28-266, фолијације 99, 115, 116.

нота.⁷¹⁰ Богољуб Јевтић је поново интервенисао код посланика, 26. децембра 1933, у вези телеграфских и писаних извештаја, јер је из дотадашње праксе у МИП-у стечен утисак да су чиновници у иностранству били убеђени да се њиховим телеграмима придаје већи значај него шифрованим писмима „што не одговара стварности“. Стога је издао наређење да се телеграмима траже хитне инструкције по одређеном питању или тражи одговор за који постоји неки утврђени рок предаје. Забранио је да се телеграфски достављају честитке за државне празнике и вести новинских агенција.⁷¹¹ Милан Стојадиновић је поново морао да интервенише по питањима телеграма и шифрованих писама, 11. јануара 1936. године. Услед заоштравања међународних односа, у МИП-у су били свесни да ће се повећати обим телеграмског саобраћаја са представништвима у иностранству. Стога је Милан Стојадиновић тражи да телеграфска саопштења буду концизна и кратка, како би се избегло прекорачивања ставки буџета, и поново морао да интервенише код посланстава да административне, благајничке и персоналне извештаје достављају писаним путем.⁷¹²

Момчило Нинчић је својим решењем од 31. јула 1925, увео редовну курирску дипломатску службу која је једном месечно саобраћала између МИД-а, с једне стране, и већине посланстава и дела конзулата, с друге стране. Тиме је омогућено да представништва редовније шаљу поверљиве писане извештаје и друге врсте материјала (фотографије, мапе, скице, публикације и сл) избегавајући могућност да стране обавештајне службе злоупотребе поштанску службу у својим државама у циљу шпијунаже.⁷¹³ Наређењем од 24. новембра 1931, Војислав Маринковић је одобрио посланствима да хитне писане извештаје шаљу препорученом поштом уколико су сматрали да не могу да чекају курира.⁷¹⁴ Наређењем Богољуба Јевтића од 1. августа 1932, за сва представништва у Еворпи којима није забрањена употреба телеграфа, био је уведен систем слања

⁷¹⁰ АЈ, 395-37-310, фолијација 344.

⁷¹¹ АЈ, 159-19-3 Богољуб Јевтић Константину Фотићу, Пов.Бр.25290 Раз.10 од 26. децембра 1933. године.

⁷¹² АЈ, 159-27-2 циркуларно писмо др Милана М. Стојадиновића Краљевској сталној делегацији код Друштва народа, Бр.954 од 11. јануара. 1936 године.

⁷¹³ Више о организацији курирске службе према појединим земљама, дипломатским и конзуларним представништвима, видети у: С. Мићић, „Југословенска дипломатска курирска служба у међуратном периоду“, стр. 98-111.

⁷¹⁴ АЈ, 395-25-247, фолијација 292.

шифрованих писама поштанском службом чиме је делимично превазиђена временска разлика која је настајала саобраћањем преко курирске службе.⁷¹⁵

Поред питања садржине телеграфских и писаних извештаја, чувања поверљивости информација, и усклађивања својих послова са политиком штедње, министарство је морало да систем рада усклади са брзим достављањем актуелних информација адресантима. Због тога су издавана и додатна наређења. Војислав Маринковић је наредио, 24. новембра 1931, да се телеграми шаљу истог дана када се и шифрирају.⁷¹⁶ Богољуб Јевтић је наређењем од 25. фебруара 1933, скренуо пажњу представништвима да чиновници морају да дешифрују шифована писма истог дана када су их примили и да благовремено достављају одговоре у истој форми.⁷¹⁷

На основу сачуване грађе могли смо да утврдимо да је идеју Момчила Нинчића о слању опширних политичких извештаја једном месечно поштовало само Посланство у Лондону 1923. године.⁷¹⁸ Изгледа да остала посланства нису била ажурна у том погледу, али не можемо да донесемо коначну оцену услед делимично сачуване грађе. МИД и даље није располагало јасном и целовитом сликом о појединим државама и њиховим политикама. Стога је нови министар Нинко Перић унео новину у обавештајном раду својим циркуларним наређењем од 1. марта 1927, тражићи да му се достављају годишњи извештаји о раду посланства који су требали да садрже четири целине. Прва се односила на историјат спољне и унутрашње политике земље акредитације: уставна и административна уређења, статистички подаци о површини, броју и саставу становника, унутрашњем политичком стању земље на дан 1. јануара 1926. године (политичке странке, њихов кратак историјат, програм, снага у парламенту, број гласача, штампа и буџети), кретању унутрашњег политичког живота током 1926. године; међународној позицији земље акредитације током 1926. године (односно према свакој појединачној држави, групи држава и Друштву народа, и сва отворена питања са другим државама), историјату спољне политике током 1926.

⁷¹⁵ АЈ, 395-28-266, фолијација 99.

⁷¹⁶ АЈ, 395-25-247, фолијација 293.

⁷¹⁷ АЈ, 395-30-286, фолијација 111.

⁷¹⁸ АЈ, 341-1-1 посланик у Лондону Михаило Гавриловић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.263 од 10. јула 1923, Месечни извештај за јун 1923; отправник послова и саветник Посланства у Лондону Ђорђе Тодоровић ПО МСП, Пов.Бр.397 од 11. септембра 1923, Месечни извештај о политичким догађајима у току августа.

године са посебним освртом на односе са Краљевином СХС и све отворене тачке на дан 31. децембра 1926. године. Други одељак годишњег извештаја је требало да садржи строго поверљиви рад посланства. Трећа целина је требало да пружи кратак преглед економског и финансијског стања државе акредитације: њену спољну трговину, који су главни артикли које увози и шта од њих извози Краљевина СХС, колико је југословенска трговина процентувано учествовала у увозу земље акредитације и која је тенденција у трговинској размени са југословенском привредом. Последњи део извештаја је требало да садржи административне податке о броју поверљивих, административних и благајничких аката, послатих отворених и шифрованих телеграма. Друга целина извештаја се достављала само у једном примерку јер је чувана у строго поверљивој архиви МИД-а, а сви остали делови у два примерка. Наређење Нинка Перића је јасно указивала на недостатак у систематском обавештавању министарства о ситуацији у иностранству, јер је захтевао да се у првом одељку Годишњег извештаја за 1926. годину, изложи ситуација од окончања Првог светског рата до завршетка 1926. године. У циркулару је било наведено да је само неколико посланстава послало такве извештаје у периоду 1918–1926. године.⁷¹⁹

Након што је уведена пракса слања годишњих извештаја, постепено је мењана њихова структура, и уместо дотадашње четири целине, тражено је да се састоје из пет делова. Разлика је била у томе што је претходна прва целина о унутрашњој и спољној политици, била подељена у два дела. Први одељак је био намењен унутрашњој политици државе акредитације, а други међународном положају, односу са појединим државама, Друштвом народа и Краљевином СХС. Строго поверљиви део, који је према новим упуштвима био трећа целина, и даље је слат само у једном примерку који се чувао у строго поверљивој архиви МИД-а.⁷²⁰

Почетком 1930. године, у МИП-у је уочена потреба реорганизације обавештајне службе, јер дотадашњи годишњи извештаји посланстава нису пружали целовиту слику о развоју међународних догађаја нити пружали могућност да се на време процени далекосежност актуелних промена. Према дотадашњем искуству, уочено је да се појединачни случајеви лакше решавају

⁷¹⁹ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (370), кутија 2, јединица описа 9, фолијације 372, 373 (даље: АЈ, 370).

⁷²⁰ Архив САНУ, 14.458/1, 17.

сагледавањем у оквирима целокупне ситуације. Стога је решено да се систематизује сарадња МИП-а са посланствима редовним извештавањем о свим догађајима у унутрашњој и спољној политици државе акредитације, позивајући се на поверљиво наређење српског МИД-а из 1895. године. Према циркуларном наређењу заступника министра Косте Куманудиа, од 24. јануара 1930, посланства су била дужна да крајем сваког месеца шаљу месечни извештај који је требало да садржи три реферата: 1) о унутрашњој ситуацији у земљи акредитације; 2) о спољној политици земље акредитације; 3) о односима са Краљевином Југославијом. У питањима спољне политике, посланства су поред анализе политичких односа са појединим државама, морала и да изложе став земље домаћина према општим међународним проблемима и међународним институцијама. У делу извештаја о односима са Југославијом, поред политичких односа, требало је да извештавају о општој оријентацији и насталим променама у јавном мњењу, штампи, парламенту и осталим државним и друштвеним круговима. Посланства су била дужна да своје месечне извештаје достављају у четири копије, за краља, председника владе, владу и МИП. Министарство је добијене месечне извештаје класификовало по земљама, сажимало и редиговало, потом штампало и слало као циркуларни материјал свим посланствима, да би и дипломатска представништва имала ширу слику о развоју међународних односа. МИП је први циркулар месечних извештаја послао августа 1930. године.⁷²¹ Било је неопходно да министарство пошаље на време сопствене месечне извештаје, због актуелности података који су били изложени у њима. Стога је скренута пажња свим посланствима, 15. јануара 1931, да своје месечне извештаје достављају на време, како би њихово редиговање било завршено до 5-ог у месецу.⁷²²

Пре увођења месечних извештаја који су се превасходно односили на политичка питања, била је уведена пракса да се достављају месечни извештаји о напалатама такси Министарству финансија, а конзуларни извештаји и месечни економски извештаји МИД-у.⁷²³ Помоћник министра Јован Марковић се похвално

⁷²¹ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (август - децембар) 1930 године*, (прир. Нада Петровић, Саша Илић), Београд, 2005, стр. XI, XII.

⁷²² АЈ, 395-25-247, фолијација 279.

⁷²³ АЈ, 395-17-180, фолијације 30, 35; *Извештаји краљевских консулата у 1925 години*, Београд, s. a. [1926].

изразио о конзуларним извештајима које су слали посланства и конзулати, 20. априла 1926, али је тражио да се уведу класификације истих. Требало је поделити их у две групе – у прву су спадали извештаји писани за потребе МИД-а, у другу писани за информисање југословенске јавности. Према учесталости, извештаји су могли да буду редовни и ванредни. Редовни су слали до 15. августа за прво полугође и до 15. фебруар за друго полугође.⁷²⁴ Помоћник министра Стеван Павловић је наложио посланствима, 4. новембра 1927, да морају имати у својим библиотекама сви статистички прегледи Краљевине СХС и земље домаћина, публикације југословенских привредних организација, стручне листове и ревије; да чиновници морају да се упознају са њиховим садржајима, израде преглед југословенских артикала који се извози на тржиште земље домаћина, а потом да почну са упознавањем страног пословног света са југословенском привредом и југословенских пословних људи са потенцијалима страних тржишта. У својим упутствима, помоћник министра је критиковао дипломатска представништва јер се многа нису занимала за економска питања, а ретко које је редовно слало извештаје по тим питањима. Стога је наложио да у будућности шаљу месечне економске извештаје.⁷²⁵ Након успостављања функције помоћника министра за економска питања, Миливој Пиља је циркуларом известио представништва у иностранству, октобра 1936, да ће их његов Кабинет извештавати о свим важнијим политичко-привредним мерама које се предузимају у циљу унапређења спољне трговине.⁷²⁶

Након пола године проведених на челу МИП-а, Милан Стојадиновић увидео да су поједина посланства недовољно обавештења о питањима спољне политике која су интересовала Југославију. Стога је својим циркуларом од 31. децембра 1935, известио дипломатска представништва у иностранству да ће бити унета новина у обавештајном раду министарства у циљу боље координације послова. Одлучио је да преко курирске службе шаље циркуларна писма министра у којима ће изложити одређена питања која интересују Југославију. Поједина су била намењена за сва дипломатска представништва, а нека само за одређена посланства чијег рада се тицало одређено питање. Циркуларна писма нису слата

⁷²⁴ АЈ, 395-15-166, фолијације 534-536.

⁷²⁵ АЈ, 395-17-180, фолијације 35-40.

⁷²⁶ АЈ, 159-27-2 циркулар помоћника министра Миливоја Пиље Краљевској делегацији Женева, Пов.К.П.Бр.10192 од октобра 1936. године.

конзулатима.⁷²⁷ Милан Стојадиновић је критиковао посланике, 3. фебруара 1936, јер су у својим извештајима писали само о политичким догађајима и међународном положају земље у којој су били акредитовани. Међутим, често су изостајале информације о друштвеним проблемима, верским и црквеним питањима, која су такође интересовала МИП, али и друге државне институције у Југославији. Стога је циркуларно наредио да у својим извештајима више пажње посвете наведеним областима.⁷²⁸

Помоћник министра Панта Гавриловић је циркуларом од 28. августа 1922, тражио од посланстава да почну са сортирањем аката према приликом њиховог слања према њиховој тематици. Од шефова се тражило да пакују у засебне завоје документа која су била намењена за политичко, административно, конзуларно-трговачко, благајничко одељења, Одељење за штампу и Одељење за извршење међународних уговора.⁷²⁹ Помоћник министра Јован Марковић је скренуо пажњу посланствима да нису сва штампала на својим ковертама град у којем се налазе због чега је била отежано разврставања и одашиљање поште на тачну адресу.⁷³⁰ Након почетка сређивања и систематизације архиве МИД-а 1926. године, увидело се да је нека документа тешко класификовати. Стога је заступник министра Коста Кумануди циркуларно наредио свим посланствима, 20. априла 1929, да у једном телеграму не извештавају о два или више различитих предмета, јер им је онда било тешко одредити место у архиви.⁷³¹ Након извршене реорганизације I и II политичког одељења МИД у ГПД МИД, којом су дотадашње појединачне архиве одсека спојене у јединствену строго поверљиву и поверљиву архиву, помоћник министра Јована Марковић је наредио, 13. јануара 1926, да се целокупна поверљива пошта која је стизала из иностранства отвара у ГПД МИД. Наређењем од 15 јануара, тражио је од свих представништава да достављају сва акта ГПД МИД. Момчило Нинчић је преиначио помоћникове наредбе сопственом од 16. јануара 1926, да се пошта адресирана лично на име министра отвара у Кабинету

⁷²⁷ АЈ, 159-24-2 др Милан М. Стојадиновић краљевском сталном делегату др Ивану Суботићу, Пов.Бр.20968-III од 31. децембра 1935. године.

⁷²⁸ 371-20-29, фолијација 459.

⁷²⁹ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 92.

⁷³⁰ АЈ, 395-14-140, фолијација 275.

⁷³¹ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Италији – Рим (373), кутија 1, јединица описа 2, фолијација 971 (даље: АЈ, 373); АЈ, 395-20-210, фолијација 385.

министра.⁷³² Ова пракса је измењена циркуларним наређењем заступника министра Косте Куманудија, 19. априла 1929, на основу Уредбе о подели на одељења председништва владе и министарстава, којим је тражено од посланстава да поверљиве политичке извештаје адресиране лично на министра шаљу на адресу ПО МИД, а да Кабинету министра достављају само писма личне садржине.⁷³³

ГПД МИД, а касније и ПО МИП су критиковао заступништва на страни што у својим пошиљкама нису наводили у колико примерака су слали поједине поверљиве извештаје, због чега нису могли да контролишу да ли је нека од копија нестала. Такође, критикован је начин навођења предмета аката, да су били довољно нејасни те је долазило до погрешног завођења у деловодне протоколе и преусмеравања појединих докумената погрешним одељењима. Стога су ГПД МИД новембра 1929. године, а потом и министар Војислав Маринковић јула 1930. године, морали да издају инструкције које су имале двоструки циљ, побољашње безбедности поверљивих информација и лакше архивско завођење. Акта су морала да садрже назнаку у колико копија се шаљу и колико прилога имају; када је одговарано на неки акт ПО МИП морали су да се позову на деловодни број, датум и регистраторску ознају; уколико су слата политичком, правном или конзуларно-привредном одељењу требало је да имају истакнут предмет; уколико су упућивана Управном одељењу требало је да садрже назнаку одсека; Кабинет, Протокол, Персоналије или Рачуноводство.⁷³⁴ Ова наређења морао је да понови в.д. помоћника министра Константин Фотић, априла 1931. године.⁷³⁵ УО МИП је током 1936. године, два пута интервенисао код представништва у иностранству да на актима морају јасно да назначе предмет о којем пишу, регистарску ознају и иницијале чиновника који су акт писали и преписивали.⁷³⁶

Поред проблема са лошим писањем аката, ГПД МИД је приметио да дипломатска и конзуларна представништва нису водила довољно рачуна о корацима које су предузимали по појединим питањима код државних органа

⁷³² АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 234; АЈ, 371-20-29, фолијације 422-424.

⁷³³ АЈ, 395-20-210, фолијација 386.

⁷³⁴ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијације 153-155; АЈ, 373-1-2, фолијација 974; АЈ, 371-20-29, фолијације 430-432.

⁷³⁵ АЈ, 395-25-247, фолијација 283.

⁷³⁶ АЈ, 159-27-2 циркулар в.д. начелника УО МИП Краљевској сталној делегацији при Друштву народа, У.Пр.Пов.Бр.5818 од 15. децембра 1936. године.

земље домаћина. Посланства и конзулати су након учињених интервенција нису водила рачуна да ли је добијен одговор и да ли ће га уопште и бити. Стога је наложено дипломатским и конзуларним представништвима, новембра 1929. године, да воде строгу контролу преко вођења засебног регистра или уношењем напомена у деловодни протокол, и да повремено прегледају књиге како би могли на време да реагују уколико одговор није примљен.⁷³⁷

За разлику од архиве МИД-а чије сређивање је почело 1926. године, архиве дипломатских и конзуларних представништва су биле или несређене или само делимично сређене. Стога је долазило до застоја у комуникацији са министарством, јер су се поједини предмети протезали годинама и несређеност архива је отежавала њихово праћење и правилно отправљање.⁷³⁸ Иако је министарство према потреби преузимало старе архиве заступништва у иностранству, у пракси су оне смештане где је било најпогодније. Након затварања Посланства у Хагу 1920,⁷³⁹ његова архива је пренета у најближе дипломатско представништво – Посланство у Бриселу, и тамо је чувана сигурно до 1939. године.⁷⁴⁰ Архива Конзулата на Крфу је пренета у Посланство у Атини, након његовог затварања децембра 1926. године.⁷⁴¹ Конзулат у Ријечи је тражио од МИП-а, 29. фебруара 1931, да пренесе архиву која је настала до 1928. године у Београд. Овај захтев је био аргументован мерама безбедности. Наиме, приликом отварања Конзулата 1924. године, купљена је каса за чување поверљивих аката, али је њихов обим временом премашио капацитет касе и више нису могли све да их чувају под кључем. МИП је одбио да прихвати пријем јер то није било предвиђено Законом о архив МИП-а из 1930. године.⁷⁴² Након затварања Конзулата у Братислави 1932, његова архива је предата Посланству у Прагу на чување. Поновним отварањем Конзулата 1934. године, покренуто је и питање старе архиве која је била потребна за правилно вођење послова. Архива је пренета

⁷³⁷ АЈ, 373-1-2, фолијација 975.

⁷³⁸ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 483; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 591, 592; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијација 109; АЈ, 396-1-2, фолијације 298-300; Архив САНУ, Заоставштина Николе Пашића 11.714, XIX/39.

⁷³⁹ Више о прекиду и поновном успостављању југословенско-холандских дипломатских односа, видети у: М. Милошевић, „Дипломатски односи између Краљевине СХС и Краљевине Холандије, 1918–1922“, 132-145.

⁷⁴⁰ АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијација 590.

⁷⁴¹ АЈ, 334-Персонални-85-254, фолијација 139.

⁷⁴² АЈ, 334-Персонални-87-266, пагинација 233.

из Прага у Братиславу маја 1935. године.⁷⁴³ Приликом затварања Конзулата у Браили, инвентар је послат Конзулату у Братислави, а архива Посланству у Букурешту, јуна 1934. године.⁷⁴⁴ Архива Конзулата у Варни пренета у Посланство у Софији, након затварања конзулата 1934. године.⁷⁴⁵ Према тврдњама Иве Андрића, поједини шефови мисија су се односили крајње непрофесионално, из чега је проситицало спаљивање докумената како би се ослободили нагомиланог посла.⁷⁴⁶

Конзулати су имали у свом делокругу рада политичке и обавештајне послове; што је посебно било карактеристично за рад у суседним државама. Попут Конзуларних одељења посланстава, конзуларна представништва су била погодна за рад са повереницима због великог броја појединаца који је долазио различитим пословима, те је контраобавештајној служби земље домаћина било теже да уђе у траг југословенске обавештајне мреже.⁷⁴⁷ Конзулати у Скадру и Валони су имали чисто политичку улогу.⁷⁴⁸ Конзулат у Корчи је поред административног рада учествовао и у политичким пословима у Албанији.⁷⁴⁹ Генерални конзулат у Солуну је поред бриге о трговинским пословима, српским школама и југословенској колонији, имао у задужењу надгледање рада бугарских комита на територији Егејске Македоније, политичке и пропагандне агенте који су на Балкан долазили преко солунске луке, помажу рад војног изасланика у Атини.⁷⁵⁰ Конзулат на Крфу је поред трговинских послова, српско-грчких пословно-приватних контаката и војних гробова, био задужен за обавештајни рад према Албанији.⁷⁵¹ Конзулат у Бариу је поред редовних конзуларно-административних послова, био задужен и за обавештајни рад, нарочито са

⁷⁴³ АЈ, 334-Персонални-153-476, фолијације 762, 763, 767, 772, 773, 776.

⁷⁴⁴ АЈ, 395-37-311, фолијација 592.

⁷⁴⁵ АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијације 152; АЈ, 334-Персонални одсек-202-525, фолијација 522.

⁷⁴⁶ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијације 917, 918, 920, 923.

⁷⁴⁷ АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијације 43, 44, 56 (извештај „Организација обавештајне службе за време мира“ из 1948. године; писмене изјаве „Јаблана“ [Драгољуб Драги Јовановић] од 11. и 16. маја 1949).

⁷⁴⁸ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијација 15; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 860, 861.

⁷⁴⁹ АЈ, 334-Персонални-82-243, фолијација 437; АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијације 290, 291; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 41, 42.

⁷⁵⁰ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 290-292, 657-662, 746; АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијација 497.

⁷⁵¹ АЈ, 334-Персонални-85-256, фолијације 833-837.

албанским емигрантима у Италији.⁷⁵² Конзулати у Трсту, Задру и Риједи су поред старања о националним мањинама, трговинским и саобраћајним пословима, били задужени за војно-политички обавештајни рад.⁷⁵³ Конзулат у Милану је био задужен за редовне конзуларно-административне послове, али и политичку службу.⁷⁵⁴ Конзулат у Грацу је поред бриге о Штајерским Словенцима, имао улогу и обавештајног центра према Италији, Штајерској и Аустрији.⁷⁵⁵ Конзулат у Целовцу је поред заштите права Корушких Словенаца, био задужен за политичке и поверљиве послове у Корушкој и Тиролу и контраобавештајну службу према Италијанима.⁷⁵⁶ Генерални конзулат у Будимпешти и Конзулат у Печују су помагали Посланству у поверљивим и обавештајним пословима. Конзулат у Печују је имао и задужења на пољу војне обавештајне службе, коју је спроводио у сарадњи са Командом Осигуровања дивизијске области.⁷⁵⁷ Генерални конзулат у Минхену је поред старања о југословенској колонији у јужној Немачкој имао задужење да прати рад свих рекационарних организација и појединаца који су желели ревизију исхода Првог светског рата, њихове контакте са Хрватима и сепаратистима у Краљевини СХС.⁷⁵⁸ Конзулат у Диселдорфу је имао задужења да брине о југословенским рударима у Руру и Вестфалији, али и да организује посматрачку и информативну службу о француско-немачким и белгијско-

⁷⁵² АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијације 102-104.

⁷⁵³ АЈ, 334-Персонални-86-263, фолијације 625, 626; АЈ, 334-Персонални-146-469, фолијације 320, 322, 337, 762, 769, 775; АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 637, 644, 650; АЈ, 334-Персонални-167-490, фолијације 623, 625; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијације 650, 651; АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијације 944, 945, 954; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 171, 172; АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијација 855; АЈ, 334-Персонални-186-509, фолијација 625; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 839, 840, 843, 844, 856, 857; АЈ, 334-Персонални-196-519, фолијације 788, 789, 792, 793; АЈ, 334-Персонални-199-522, фолијација 421; АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијација 56 (писмене изјаве „Јаблана“ [Драгољуб Драги Јовановић] од 11. и 16. маја 1949); К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, Књига друга, стр. 89-92.

⁷⁵⁴ АЈ, 334-Персонални-162-485, фолијација 390; АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијације 521, 522; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 193, 200, 210.

⁷⁵⁵ АЈ, 334-Персонални-140-463, фолијација 603; АЈ, 334-Персонални-200-523, фолијације 382, 383.

⁷⁵⁶ АЈ, 334-Персонални-83-247, фолијација 437, 459, 486; АЈ, 334-Персонални-174-497, фолијација 1029; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијација 787; АЈ, 334-Персонални-196-519, фолијације 840, 841.

⁷⁵⁷ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 86, 87, 652, 653; АЈ, 334-Персонални-88-270, фолијације 145, 177, 190; АЈ, 334-Персонални-155-478, фолијације 230; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијација 489, 492, 504, 509, 510; АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијација 850; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијација 705.

⁷⁵⁸ АЈ, 422-1 генерални конзул у Минхену Јован Д. Миланковић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.2 од 13. фебруара 1923; министар помоћник Панта Гавриловић генералном конзулу Јовану Миланковићу, Пов.Бр.2305 од 9. марта 1923; генерални конзул Јован Д. Миланковић МИД-у, Пов.Бр.81 од 9. априла 1923. године.

немачким односима у окупираним подручјима.⁷⁵⁹ Међутим, нису сви добијали и потребне кредите за стварање и одржавање повереничке службе.⁷⁶⁰ Нису могли да шаљу ни примају шифроване телеграме, стога су поверљиве извештаје слали преко курира или надлежном посланству на шифровање. Поједини конзулати су добили шифрарнике да би могли да шаљу поверљиве извештаје у форми шифрованог писма. Успостављање директне курирске линије конзулата са државним органима или штабовима војних јединица, отежавало је комуникацију и усклађивање рада конзулата и њихових надлежних посланстава.⁷⁶¹

Поред комуникације са МИД-ом / МИП-ом, дипломатска и конзуларна представништва су била дужна да буду на располагању свим југословенским делегацијама и угледним личностима и помогну им у ради, упознајући их са истакнутим политичким и друштвеним личностима земље домаћина. Међутим, југословенска представништва нису увек испуњавала своје дужности. Стога је помоћник министра Стеван Павловић је морао својим циркуларом од 14. септембра 1927, да упозори шефове мисија да морају увек да буду на располагању делегацијама и појединцима који званичним послом долазе из Краљевине СХС.⁷⁶² Са друге стране, МВиМ је приметио да шефови различитих војних мисија приликом одласка у иностранство уопште нису ступали у контакт са дипломатским и конзуларним представништвима, изузев уколико им није била неопходна њихова помоћ. Стога је морао да изда наређење, јула 1931, да се шефови пре посласка из Југославије најаве војним изасланицима који су били на служби у земљи у коју је мисија одлазила, како би посланства и конзулати били правремено обавештени о њиховом доласку и раду.⁷⁶³

Репрезентативни и поверљиви карактер дипломатске и конзуларне службе је отварао и питање зграда у којима су била смештана представништва. Овај

⁷⁵⁹ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијација 326; АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијације 422, 424-428; АЈ, 334-Персонални-152-475, фолијација 549; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијација 499.

⁷⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-140-463, фолијација 603; АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијација 660.

⁷⁶¹ АЈ, 334-Персонални-83-246, фолијације 265-268, 793; АЈ, 334-Персонални-86-259, фолијације 244, 245; АЈ, 334-Персонални-87-266, фолијација 157; АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијације 599, 600; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијација 209; АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијација 62; АЈ, 422-1 саветник Посланства у Берлину Станоје Михајловић Краљевском генералном конзулату Минхен, Пов.Бр.88/24 од 28. фебруара 1924, генерални конзул Јован Д. Миланковић Краљевском посланству у Берлину, Пов.Бр.92 од 9. марта 1924; С. Мићић, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, стр. 97, 100, 102-111.

⁷⁶² АЈ, 334-Персонални-60-170, фолијација 1040.

⁷⁶³ АЈ, 395-25-247, фолијација 290.

проблем је посебно био актуелан након Првог светског рата. Број држава је био знатно повећан, напореда са ширим опсегом економских и исељеничких послова нове југословенске државе у односу на предратну Србију, што је створало потребу отварања нових посланстава и конзулата. Међутим, недостатак стамбеног простора који је био осетан у многим европским држава је отежавао проналажење адекватних просторија за канцеларије и станове шефова мисија. Није био редак случај да шеф и чиновници буду смештени по хотелским собама. Додатни проблем је стварала и поверљивост у обавештајном раду. Ради лакшег чувања идентитета повереника, југословенска дипломатска служба се трудила кадагод је било могуће да Конзуларна одељења буду физички издвојена од зграде Посланства којем су припадали. Планска изградња зграда дипломатских представништава у циљу истицања политичке и економске моћи, односно културног наслеђа државе постала је распрострањена у Европи након Првог светског рата. Југословенски међународни положај и улога у међуратном периоду су били знатно већи у односу на предратну Србију, стога је и репрезентативност имала већи значај приликом одабира зграда и станова.⁷⁶⁴ Регулисање овог питања је изискивало велике материјалне трошкове, стога се није могло решити у кратком временском периоду.

Дипломатско представништво и Генерални конзулат у Бечу су отказали закуп оба стана које је изнајмљивала Краљевина Србија, јер су добили зграду некадашњег министарства финансија за Босну и Херцеговину.⁷⁶⁵ Међутим, отправници послова Дипломатског представништва Милош В. Михаиловић и Мирослав Св. Јанковић нису могли да станују у згради, јер су просторије био изнајмљен шпанском амбасадору. Стога су морали да изнајмљују засебне станове у периоду од 10. септембра 1919. до 1. октобра 1920. године.⁷⁶⁶ Одлуком заступника министра иностраних дела Момчила Нинчића од 23. маја 1920,

⁷⁶⁴ АЈ, 334-Персонални-83-247, фолијација 440; АЈ, 334-Персонални-87-266, фолијација 161; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 436; АЈ, 334-Персонални-89-273, фолијације 97, 180; АЈ, 334-Персонални-152-475, фолијација 583; АЈ, 334-Персонални-171-493, фолијација 932; АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијација 56 (писмене изјаве „Јаблана“ [Драгољуб Драги Јовановић] од 11. и 16. маја 1949); М. Сrnjanski, *Embahade I-III*, str. 18, 19; Александар Кадијевић, „Амбасада Краљевине Италије у Београду“, *Наслеђе*, Бр. VII (2006), стр. 51, 52.

⁷⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-82-244, фолијација 571.

⁷⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијација 450.

отказани станови шпанском амбасадору и осталим закупцима.⁷⁶⁷ Питање неадекватности зграде за рад Посланства и Генералног конзулата је покренуто децембра 1922, током југословенско-аустријских преговора о ликвидацији секвестара. Са становишта репрезентативности, зграда је била лоцирана у делу града где је био велики број ноћних локала; биле је стара више од 100 година и дотрајала; састојала се од две засебно грађене куће које су накнадно спојене; у призмељу зграде био је закупљен простор за пет дућана; једине просторије погодне за становање налазиле су се на првом спрату; остали спратови су некада служили као канцеларије разних институција Хабзбуршке монархије и распоред просторија је био уређен према њиховим тадашњим потребама; трећи и четврти спрат су били у толико лошем стању да Посланство и Генерални конзулат нису могли да их користе. Са безбедносног аспекта, величина зграде и распоред просторија су онемогућавали било какву контролу кретања и рада појединаца. Стога су се посланик Тихомир Поповић, помоћник министра Панта Гавриловић и министар Момчило Нинчић сложили, јануара–марта 1923, да је најбоље да не траже ту зграду за Краљевину СХС у преговорима са Аустријом око ликвидације секвестара, а уколико је југословенска држава ипак добије, онда да је продају и купе нову. Зграда је постала југословенско власништво на основу конвенције који су потписале две државе, 24. фебруара 1923. године.⁷⁶⁸ Када је Краљевина СХС отворила Конзулат у Целовецу почетком 1922. године, првом конзулу Војиславу Рашићу било је потребно четири месеца да пронађе погодан стан за изнајмљивање за просторије Конзулата и стамбене просторије конзула, услед несташице стамбеног простора у Целовецу. На крају је закупљен четворособни стан у којем је раније био смештен Ветеринарски уред, августа 1922. године.⁷⁶⁹

Након Првог светског рата Представништво владе, Дипломатска агенција и потом Посланство Краљевине СХС у Будимпешти, били су смештени заједно са Генералним конзулатом и Војном мисијом, потом Војним изасланством, у згради која је реквирирана од мађарског Министарства војске, на адреси *Andrássy utza 114*. Опуномоћени представник и потом посланик Милан Милојевић је боравио у хотелу, јер зграда није била адекватна за становање и није могао да пронађе

⁷⁶⁷ АЈ, 334-Персонални-82-244, фолијација 574.

⁷⁶⁸ АЈ, 334-Персонални-82-244, фолијације 795-800, 808, 809, 826-828; АЈ, 393-2-3 посланик у Бечу Милан Ђ. Милојевић Рачунском одељењу МИД, Б.Бр.712/29 од 10. октобра 1929. године.

⁷⁶⁹ АЈ, 334-Персонални-83-247, фолијације 440, 453.

репрезентативан стан за посланика, од 13. септембра 1920. до 1. октобра 1922. године. Потом се преселио у зграду на адреси Andrásy utza 114. Сопственик зграде Dr Eduard Aczel, је априла 1922, тражио од МИД-а да или купе његову зграду или да је рентирају или да иселе Посланство и посланика. У међувремену, Војно изасланство је променило своју локацију; а убрзо је измештен и Генерални конзулат. Посланик Милан Милојевић је известио МИД да мађарске власти не желе да им помогну да пронађу нову зграду која би одговарала намени и функцији дипломатског представништва, а истовремено Краљевина СХС није добила натраг Текелијанум ни Ангелинијанум које је сматрао погодним за смештај Посланства. Министар Момчило Нинчић је овластио његовог наследника Тихомира Поповића да може да поведе разговоре о куповини зграде за Посланство, 24. априла 1925. године. Због тога је био послат и директор ПО МИД Јеврем Вл. Тадић у Будимпешту, октобра исте године. Адекватна зграда за закуп Посланства је пронађена тек 1928. године; али је већ наредне године настао проблем укидањем Генералног конзулата чији послови и део чиновништва је прешао у надлежност дипломатског представништва. Стога је посланик Радомир Луковић предлагао, 17. априла 1929, да се просторије Генералног конзулата и даље рентирају, док не истекне закуп зграде за Посланство 1931. године. Своју представку је аргументовао потребама рада Пасошког одељења за које им је било потребно три просторије: једна велика и две мање. Прва као чекаоница за публику, једна мања за пријем публике и визирање пасоша, друга мања за преглед регистра сумњивих лица да не би неке од њих издали визу јер такве провере нису могли да спроводе пред публиком због поверљивости самог регистра. Просторије Пасошког одељења су морале да буду адекватне за поверљиве послове и због тога што су их користили делегати МУД-а и војни изасланици за сусрете са својим повереницима, који су долазили под изговором да желе да визирају пасош. Нову зграду Посланство је закупило 1932. године, али ни њу нису купили јер није одговарала репрезентативној улози државне зграде. Ни наредних година није пронађена адекватна зграда за Посланство, а Пасошко одељење је остало физички издвојено до 1938. године.⁷⁷⁰

⁷⁷⁰ АЈ, 334-Персонални-54-146, 903-905; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 436, 583, 587, 589, 625, 631, 652, 653, 730, 734, 745, 748; АЈ, 334-Персонални-88-269, фолијација 1; АЈ, 334-Персонални-155-478, фолијација 230; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 938.

Након отварања Конзулата у Печују, конзул Филип Добречић је морао да станује и ради у хотелској соби, од априла 1922. до јануара 1923. године. Живео у хотелу Надор, у којем је била смештена и мађарска полиција. Стога су полицијски органи могли лако да контролишу рад Конзулата и са којим лицима комуницира, а пошто није имао додатног указног особља које би чувало хотелску собу у његовом одсуству, није био сигуран да сам може да сачува поверљивост архиве. Као и у другим градовима у Европи, и у Печују је владала несташица стамбеног простора, а услед лоших југословенско-мађарских односа није могао да се ослони на помоћ градских власти приликом решавања овог проблема. МИД-у је било потребно више од пола године да би обезбедио потребан кредит код Министарства финансија за куповину зграде. За Конзулат је купљен је објекат на адреси Gyár utza 11. Мађарске власти су покушале да спрече потписивање купопродајног уговора, али је Филип Добречић ипак успео у својој замисли.⁷⁷¹

Посланик у Атини Јован Марковић је тражио од МИД-а, новембра 1924, да се обезбеди кредит за куповину зграде. Он је свој захтев образлагао чињеницом да је број становника у кратком временском периоду повећан пет пута због великог прилива избеглица из Мале Азије, што је довело до наглог скока цена некретнина. Према дотадашњој кирији, Краљевина СХС је плаћала власнику зграде 90.000 француских франака, али је он већ добијао понуде за ренту у износу од 120.000 француских франака. Стога је посланик предлагао МИД-у да се искористи период од десет месеци, када је истицао уговор о закупу, да би регулисали то питање.⁷⁷²

Генерални конзул у Солуну Фотије Станојевић је предлагао јула 1922, да интервенишу код грчких власти да врате вилу Ђорђа Вајферта која је била секвестрирана под изговором да власник не живи у њој. Његов план је био да тражи од гувернера Народне банке да поклони вилу југословенској колонији у Солуну; да је након извесног времена продају и купе плац на којем би подигли зграде за Генерални конзулат, Клуб југословенских поданика, Индустрijско-трговачку комору и друга југословенске институције које су радиле у Солуну.⁷⁷³ Генерални конзул Иван Герасимовић је новембра 1924, предлагао да се купи зграда у којој је до тада би смештен француски Генерални конзулат. Према

⁷⁷¹ АЈ, 334-Персонални-88-270, фолијације 101, 113, 115-117, 119, 120, 125, 126, 128, 131.

⁷⁷² АЈ, 334-Персонални-85-254, фолијација 118.

⁷⁷³ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 367.

његовом извештају, зграда у којој је до тада био смештен конзулат није имала довољан број просторија за све канцеларије, а југословенски МИД је био у судском спору са њеним сопствеником. Са друге стране, власник зграде у којој је био смештен француски конзулат се бојао да ће му грчке власти одузете исту због потребе смештаја избеглица из Мале Азије.⁷⁷⁴

Југословенска влада више од месец дана није отварала Конзулат у Валони, након добијеног одобрења албанске владе 3. новембра 1926, јер нису могли да пронађу погодну зграду за закуп.⁷⁷⁵ Конзулат је предложио, 1930, да се закупи нова зграда као меру предострожности од упада припадника обавештајних служби. МИП је изашао у сусрет овом захтеву 1932. године.⁷⁷⁶ Посланик у Тирани Јован Ђонових је предлагао 1934. године да се сазида, купи или изнајми нова зграда јер је постојећа била у лошем стању, просторије су биле мрачне, пуне влаге и њихов распоред није одговарао намени, „а сам прилаз посланству више него мизеран“.⁷⁷⁷ Прихваћен је предлог да се подигне нова зграда Посланства у Тирани и том послу се приступило 1935. године.⁷⁷⁸ Погодно земљиште је пронађено и кредит одобрен 1937. године, када је купљен плац површине 6.500 m².

Југословенска држава је закупила палату Витезова малтешког реда за Посланство у Прагу. Уговор о дугорочном најму потписан је 16. октобра 1919, истицао је 1. септембра 1929. године. Међутим, посланик Иван Хрибар је упозоравао МИД, током 1920, да Малтешки ред настоји да им чехословачка влада призна право да отворе своје дипломатско представништво у Прагу, што би југословенско Посланство довело у незгодан положај и предлагао је да се купи плац и подигне зграда која би била у власништву Краљевине СХС. Сматрао је да закупа на 10 година омогућава југословенској држави да овај план постепено остварује не опретерећујући буџет. Будући да су прашке власти урадиле урбанистички план за проширење града, он је само иницијативно покренуо преговоре за куповину плаца на потезу који је планом био предвиђен за страна представништва, сматрајући да ће добити повољнију цену пре него што почне изградња тог дела града. Предлагао је да нова зграда буде пројектована са великим

⁷⁷⁴ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 508.

⁷⁷⁵ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијације 49-51, 53, 55.

⁷⁷⁶ АЈ, 334-Персонални-82-242, фолијације 334, 338.

⁷⁷⁷ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијације 91, 96-98.

⁷⁷⁸ АЈ, 334-Персонални-167-490, фолијација 676.

комодитетом, који би у репрезентативном погледу надоместио недостатак значајних уметничких дела којим је била украшена палата Витезова малтешког реда. Истовремено да буде довољно велика да у њу могу да се уселе поред Посланства и Генералног конзулата, и Југословенска библиотека, Југословенско-чехословачка трговачка комора, Југословенски трговинско-обртнички музеј и Академска менза јер је предвиђао да ће значај тих институција расти са развојем југословенско-чехословачких привредних и културних односа у будућности. Међутим, три његова извештаја послата маја, јула и новембра 1920, нису изазвали жељену реакцију у МИД-у.⁷⁷⁹

Након укидања Генералног конзулата у Прагу априла 1929, и извршеног спајања са Посланством, Пасошко и Административно одељење су остали смештени у просторијама конзулата, на адреси Jindřiška No. 20. У палати Витезова малтешког реда остали су Посланство, војни изасланик, просветни инспектор и свештеночувар војних гробаља. Наредне године, Пасошко и Административно одељење су били исељени из зграде у којој је био смештен Генерални конзулат, јер је власник Чехословачка народна банка опростила три неплаћене месечне кирије. Они су премештени у палату Витезова малтешког реда, у просторије из којих су били исељени војни изасланик и свештеночувар. Посланство је у току 1929. године, уз помоћ чехословачког МИП-а и прашких општинских власти безуспешно покушавало да пронађе зграду која би била адекватна за закуп. Додатни проблем је искрсао услед намера великог мајстора Малтешког реда да премести Велики приорат за Чехословачку и Аустрију из Беча у Праг. Посланик Будислав Гргур Анђелиновић је у току друге половине 1929. године, преговарао са шефом-администратором чешко-аустријског Великог приората у Прагу и витезом правосуђа грофом Камилом д'Арком (Camille Comte d'Arco) и принцем Великог приора за Аустрију и Чешку у Бечу фратрем Карлом Лудвигшторфом (Bailli Fra Karl Ludwigstorff), са којима је успео да се споразуме о даљем закупу Палате Витезова малтешког реда до краја 1929. године. Он је тражио од МИП-а, 14. фебруара 1930, одобрење да потпише нови уговор о шестомесечном изнајмљивању зграде, с том разликом што од 1. септембра 1929, месечна рента

⁷⁷⁹ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 37, 39, 40; Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Чехословачкој – Праг (391), година 1929, фасцикла 4 JUDr Antonín Schauer Král, vyslanectvi Srbů, Chorvatů a Slovinců, v Praze, 6. zaří 1928. (даље: АЈ, 391)

није износила 400 круна већ 15.000 круна.⁷⁸⁰ Министар иностраних послова Војислав Маринковић и заступник министра Коста Кумануди су интервенисали код председника владе Петра Живковића, 11. и 13. маја 1931, да се део кредита за куповину зграде Посланства у Анкари искористи и за куповину зграде Посланства у Прагу.⁷⁸¹

Питање смештаја дипломатског представништва у Турској је имало више проблема. Први је био одабир града. Све до јануара 1933. године, посланство је било у Истамбулу, и тек тада је премештено у Анкару. У Истамбулу је у почетку била закупљена зграда која није одговарала потребама дипломатске мисије, и делегат српске владе у Цариграду Радомир Шапоњић није имао чак ни свој кревет, већ је спавао на сандуку, јануара 1920. године.⁷⁸² Током фебруара и марта 1927, разматрана је могућност закупа нове зграде или стана за потребе Посланства.⁷⁸³ Током 1930. године, Посланство је упозоравало Војислава Маринковића да је неопходно пресељење у Анкару, уколико жели да се поведе било какав озбиљан политички рад у Турској. Тада је одлучено да се настави са закупом зграде у Анкари, док Југославија не изгради сопствено здање.⁷⁸⁴ Ове интервенције су очигледно процуреле изван кругова МИП-а, јер је архитекта Министарства грађевина Димитрије Јуришић израдио план зграде у току исте године. Конкурс је расписан почетком 1932. године, када је добијен плац од турске државе у делу града где су била смештена сва остала дипломатска представништва и палата Мустафа Кемала паше. Министарство грађевина је изабрало пројекат архитекте Косте Ј. Јовановића, који је свој рад припремио у току 1931. године.⁷⁸⁵ У време успостављања привременог представништва у Анкари и пре коначног премештај Посланства из Истамбула, посланик Мирослав Јанковић је упозоравао МИП током августа–децембра 1932, на више проблема са којима се суочава. Клима у главном граду Турске није била много пријатна. Због

⁷⁸⁰ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 363-367, 369, 371-373, 375-378; АЈ, 391, г. 1929, ф. 3, посланик Будислав Гргур Анђелиновић војном изасланику, свештеночувару војних гробаља и провестном инспектору, Пр.Бр.821 од 3. априла 1929; АЈ, 391, г. 1929, Ф-6 помоћник војног изасланика у Прагу ваздухопловни капета I класе Краљевском посланству Праг, Бр.108 од 20. фебруара 1929. године.

⁷⁸¹ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 414, 415.

⁷⁸² АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 268.

⁷⁸³ АЈ, 370-61-150, фолијације 786-788.

⁷⁸⁴ АЈ, 370-61-150, фолијације 804, 807, 810, 811; АЈ, 370-62-151, фолијације 1-3.

⁷⁸⁵ Александар Кадиевић, „О архитектури југословенског посланства у Анкари“, *Наслеђе*, Бр. 11, (2010), стр. 60.

надморске висине од 1.100 m лета су била врела, а зиме оштре. Због тога су све државе које су преместиле представништва у Анкару, задржале своја ранија здања као летње резиденције у Истамбулу. Истовремено, саобраћајне комуникације између главног града и остатка државе још увек нису биле развијене што је додатно отежавало рад дипломатских представништава. Зграда коју је Југославија имала под закупом у Анкари није била репрезентативна, а закуп је био превисок. Стога је Мирослав Јанковић тражио одобрење да може да пронађе нове зграде у Истамбулу и Анкари за изнајмљивање.⁷⁸⁶

Завршетком премештаја Посланства из Истамбула, дотадашња зграда предата је Генералном конзулату марта 1933, а нова зграда у Анкари узета је под закуп маја 1933. године.⁷⁸⁷ Мирослав Јанковић је известио, децембра 1933, о главним разлозима због којих би требало да се приступи подизању зграде. Анкара се налазила у „суморној“ долини без воде и вегетације, са неугодном климом и без приватних кућа погодних за изнајмљивање. Стога су хигијенски разлози били основна аргументација да се подигне нова зграда. Као додатну аргументацију, изнео је да су до тада своје зграде подигле скоро све државе које су имале амбасаде и посланства, укључујући Белгију и Мађарску, а да су Бугарска и Аустрија планирале да их сазидају у току пролећа 1934. године.⁷⁸⁸ Међутим, изгледа да изнети аргументи нису били довољан разлог да се отворе потребни кредити, и Мирослав Јанковић је морао да понови своје тражење 12. новембра 1934. године.⁷⁸⁹ Посланство у Анкари је известило МИП, 15. фебруара 1935, о потреби подизања репрезентативног здања. Будући да је град био релативно млада престоница, друштвени и интелектуални живот се још увек није развио, и припадници високог друштва су често одлазили у посете дипломатским представништвима као вид елитног друштвеног живота. У граду је постојало десет амбасада које су званичне пријеме и репрезентативну улогу дизале на

⁷⁸⁶ АЈ, 334-Персонални-157-480, фолијација 558; АЈ, 370-61-150, фолијације 836, 838-840, 842-844. Поред климатских услова, живот у Анкари је био отежан и лошом градском инфраструктуром. Водовод, канализација, телеграфска и телефонска мрежа, железничке и путеви су били недољовно развијени за потребе главног града једне државе. Током 1920-их година постојао је и озбиљан недостатак репрезентативних зграда које би стране државе могле да закупе или купе за своја дипломатска представништва (Florin Anghel, „Romania between Istanbul and Ankara: the Beginning of the Alliance in the First Decade of the Kemalist Republic“, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 54, Sayı: 1 (2014), pp. 440, 441).

⁷⁸⁷ АЈ, 370-61-150, фолијације 853, 873.

⁷⁸⁸ АЈ, 370-62-151, фолијација 64.

⁷⁸⁹ АЈ, 370-62-151, фолијације 66, 67.

знатно виши ниво него у многим другим престоницама. Стога је Посланство тражило да нова зграда буде довољно велика да може да прими и чланове дипломатског кора и чланове високих турских кругова, што би „одговарало и значају који ми Турској придајемо у нашој балканској политици“.⁷⁹⁰ Изградњи се приступило 1935. године, а радови су завршени 1939. године.⁷⁹¹

Отправник послова у Берлину Рајко Винтровић је након отварања Представништва владе Краљевине СХС, априла 1920, није могао скоро три месеца да почне са радом. У првих месец дана био је смештен у канцеларијама Комисије за ратни плен. Потом је уз помоћ немачког МИД-а ступио у контакт са Уредом за станове. Међутим, они су нудили Винтровићу реквириране станове са, пет до седам соба, или поједине просторије у великим становима у којима би дипломатско представништво делило простор са власницима или подстанарима. Проблем код мањих станова је био недовољна репрезентативност, а код већих станова што нису могли да добију довољно просторија за канцеларије и стан шефа мисије. Више пута је интервенисао код немачког МИД-а, али су му они одговарали да влада нема ауторитет да спроводи своје одлуке. Стога је одлучио да стави Уред за станове пред свршен чин. Пронашао је погодне просторије за канцеларије, на адреси Augsburger Strasse 27, и уз помоћ немачког министарства издејствовао да му уред призна уговор о закупу. Потом је дипломатско представништво у Берлину могло да почне са радом, јула 1920. године. Ипак, Рајко Винтровић је упозоравао МИД да је то само привремено решење и да је потребно да се одлуче да ли желе да купе или да узимају у дугогодишњи најам неку зграду. Председник владе Никола Пашић је 4. фебруара 1922, одобрио куповину куће за смештај Посланства и Генералног конзулата, чије отварање је било планирано у току године. Након обијања канцеларије отправника послова, 9. фебруара 1922, Рајко Винтровић је поново интервенисао код немачког МИД-а да му пронађу адекватну зграду за канцеларије и стан шефа мисије. Отправници послова Рајко Винтровић и Бранко Лазаревић су у току године прегледали неколико десетина кућа, тражећи најпогоднију за дипломатско и конзуларно представништво. Међутим, искрело је неколико проблема. Краљевина СХС је желела да добије једну зграду на име ратних репарација. Инфлација немачке

⁷⁹⁰ АЈ, 370-62-151, фолијација 68.

⁷⁹¹ А. Кадијевић, „О архитектури југословенског посланства у Анкари“, стр. 59, 62.

марке је утицала на свакодневне промене цена и ниједан власник куће није желео да веже цену за домаћу валуту. Бранко Лазаревић је упозоравао МИД да се могу пронаћи адекватне зграде уколико се буде куповало за француске франке, јер понуде које су добијали преко Уреда за станове нису одговарале намени. Први генерални конзул у Берлину Слава Рамадановић је допутовао септембра 1922. године, али ни он није успео да пронађе адекватан стамбени простор и живео је у згради где су биле канцеларије. Према његовим речима „уске и недостојне просторије у којима смо збијени, радећи као да смо на каквом вашару, а по свему другом што се намештаја и куће саме тиче као да смо у каквом забаченом крају Арбаније“ свакако нису могле да пруже добру представу о новој југословенској држави. Иако није имао другог особља и био је приморан да ради и секретарске и писарске послове, није могао да тражи од МИД-а да му пошаљу чиновнике неопходне за правилан рад Генералног конзулата, јер није било простора где би они могли да се сместе. Први послератни посланик у Берлину, Јован Марковић је одмах након доласка известио министра Момчила Нинчића, 16. децембра 1922, да не може да станује у згради у којој је било смештено Посланство „јер је стан Посланства више него бедан, нити има места да сместим кога члана породице“. Он је изнајмио хотелску собу и тражио да се одмах регулише питање куповине нове куће, истовремено понудивши оставку на свој положај уколико одбију његов захтев јер није желео да ради као посланик и да живи попут „избеглице“. Јован Марковић је известио Момчила Нинчића, 20. јануара 1923, да је замолио посланике и амбасадоре да му не узвраћају посете, јер је изнајмљени стан био неугледан и делио га је са једним стоматологом. Добио је одговор министра да је највећи део кредита за куповину зграда потрошен у Вашингтону и Паризу и да ће то питање моћи да регулишу у Берлину идуће финансијске године, односно од јула 1923. године. Иако је Јован Марковић наредних пола године безуспешно настојао да обезбеди куповину или закуп нове зграде, МИД му није изашао у сусрет обавестивши га 23. јула 1923, да ће питање бити регулисано када дође нови посланик Живојин Балугџић. Вила на адреси Rengentenstraße 17 купљена је средином 1924. године. Иако је у питању био отмен део града, зграда није одговарала новој намени.⁷⁹² Након затвара Генералног конзулата у Берлину,

⁷⁹² АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 326, 332-334, 389, 469, 461-464, 466, 467, 471, 472, 521,

априла 1929, и извршеног спајања са Посланством јуна исте године, оформљен је Конзуларни одсек при дипломатском представништву. Према наводима тадашњег посланика Живојина Балугџића то је био јединствен случај међу 52 страна представништва у Берлину, да су дипломатска и конзуларна мисија били смештени у истој згради.⁷⁹³

Питање смештаја југословенског Посланства у Берлину поново је покренуто децембра 1936, због актуелних урбанистичких планова којим је било предвиђено рушење читавог кварта у којем се налазила постојећа зграда. Исељење је требало да буде окончано 1. маја 1939, и југословенски МИП је почео решавање питање пресељења јануара 1938. године. Посланик Александар Цинцар-Марковић је известио 18. марта 1938, да објекти које им је нудио немачки МИП нису одговарали намени и предложио је да сазидају нову зграду. Постигнут је договор да југословенска држава уступи постојећу вилу и плац, а да немачка влада обезбеди нови плац и сноси трошкове подизања нове зграде коју ће пројектовати један југословенски и један немачки архитекта. У току априла одређене су архитекте, Александар Ђорђевић и Вернер Марх, и они су почели са радом маја 1938. године. Примопредају старе и нове зграде извршио је посланик Иво Андрић, јануара 1940, а усељење је завршено октобра исте године. Нова адреса посланства била је Rauchstraße 17/18.⁷⁹⁴

Када је Јован Д. Миланковић отворио Генерални конзулат у Минхену, фебруара 1923, било му је потребно четири месеца, да у сарадњи са вицеконзулом Иваном Ковачевићем и аташеом за штампу Божидаром Албертом обезбеди један стан за канцеларије конзуларног представништва. Проблем је био негативан однос баварских и минхенских власти према југословенском Генералном конзулату, јер нису тражили његово отварање. Истовремено, велики прилив избеглица из Рурске области након француско-белгијске окупације, отежавао је стамбено питање у Минхену. Међутим, баварске и минхенске власти су се позивали на принцип реципроцитета у међународним односима, јер је и немачком

531-537, 540, 551, 552, 603-636; АЈ, 334-Персонални-141-464, фолијација 764; Архив САНУ, Заоставштина Михаила Гавриловића 10.460/13; М. Сrnjanski, *Embahade*, I-III, str. 18.

⁷⁹³ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 697, 698, 721-723; АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијација 764.

⁷⁹⁴ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 802, 804, 806, 807, 809, 811, 816, 817, 822, 823, 827, 829, 831, 836, 839; М. Сrnjanski, *Embahade*, I-III, str. 24; Mattias Donath, *Architektur in Berlin 1933–1945: ein Stadtführer*, Berlin, 2007², S. 102.

конзулу у Сарајеву било немогуће да пронађе адекватне просторије због стамбеног питања у Краљевини СХС. Након отварања Генералног конзулата, Јован Миланковић и његов наследник Владислав Савић су наставили да живе у хотелу Regina Palast јер до 1926. године нису успевали да пронађу адекватан стан.⁷⁹⁵

Услед недостатка адекватног простора у Варшави током међуратног периода, канцеларија и резиденција посланика су биле одвојене од Посланства. Посланици Првислав Грисогоно и Владислав Мартинац су имали проблеме да пронађу станове који би одговарали репрезентативној улози резиденције. Такође, постојао је и проблем проналажења адекватног намештаја, слика, ћилима, сефа и осталог покућства. Међутим, то је био проблем са којим су се суочавали и шефови дипломатских представништва других земаља у Варшави, током друге половине тридесетих година.⁷⁹⁶

Зграда Конзулата у Задру није била адекватна са безбедносног аспекта. Када је Конзулат примио информације из више извора, јануара 1928, да су Италијани припремали ноћни упад у циљу прикупљања поверљивих докумената и постављања прислушних уређаја у канцеларијама; вицеконзул Станоје Симић није био у могућности да у потпуности обезбеди своје представништво. Проблем је био јер су канцеларије биле у приземљу, а његов стан у другом крилу зграде. Имао је само једног служитеља који је могао ноћу да чува просторије. Он је пренео део поверљивих докумената у касу у свом стану, где је држао речнике шифара и новац, али је поверљива архива била исувише велика да би могао у целости да је обезбеди. Стога је закључио да неће бити у могућности да сачува поверљивост докумената уколико се Италијани одлуче да остваре свој наум.⁷⁹⁷

Иво Андрић је тврдио да је отварање нових посланстава, отправништва послова и конзулата постао за чиновнике уносан посао „око кога су се многи грабили“. Министарство је отварало велике кредите у ту сврху. Новопостављени шеф у чију надлежност би спадало отварање представништва је прво добијао авансе за путне и селидбене трошкове; потом за изнајмљивање просторија, и куповину канцеларијског материјала. На крају би уследио намештање просторија

⁷⁹⁵ АЈ, 334-Персонални-89-273, фолијације 87, 95-97, 99-102, 181-122, 180.

⁷⁹⁶ АЈ-334-Персонални-89-277, фолијације 940-946, 949; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 310, 311.

⁷⁹⁷ АЈ, 373-1-2, фолијација 848.

представништва и стана у којем је живео. Способни чиновници су могли много да потроше и при том успевају да уштеде.⁷⁹⁸ Када је в.д. конзула на Крфу Бранислав Грашић примио дужност од Војислава Рашића који је отворио Конзулат 1919, није желео да прихвати признаницу на име 10.000 драхми за купљени намештај за конзулат јер је тврдио да не вреди више од 2.000 драхми.⁷⁹⁹ Након поновног отварања Конзулата на Крфу, 1935, вицеконзул Радован Миленковић је купио салон у циљу што боље репрезентације. Када је премештен за секретара Посланства у Атини, 1939, нудио је МИП-у да откупи тај салон за 35.000 динара.⁸⁰⁰

Поред злоупотреба приликом отварања представништва у иностранству, сличне малверзације су чињене приликом премештања постојећих заступништава у нове просторије. Дописник Одељења за штампу при Посланству у Берну Станислав Винавер је дошао у сукоб са бившим помоћником министра иностраних дела и тадашњим послаником у Берну Јованом Марковићем, 1927, јер није желео да потпише заједно са секретаром и рачунополагачем др Мидорагом Петровићем двоструке уговоре о изнајмљивању нових просторија за канцеларије. Према његовом тврђењу, први уговор је требало да буде поднет МИД-у са двоструко већом цифром ренте, а други уговор је требало да садржи стварну цифру по којој су просторије изнајмљиване. Када је дошао моменат потписивања двоструких уговора Станислав Винавер је саопштио Јовану Марковићу да би пре поднео оставку на државну службу него што би потписао такву документација. Посланик му је одговорио на углађен начин, није рекао ништа ружно али му је скренуо пажњу „да је он [...] био дуго година шеф Македонског Одељења, да је у интригама јачи но ико“. Писар Посланства у Берну Стојан Гавриловић је саопштио Станиславу Винаверу „шут са рогатим не може се бости“, односно да помоћник министра Стеван Павловић неће предузети ништа против Јована Марковића. Потом је у име Јована Марковића покушао да подмити секретара Миодрага Петровића, нудећи му 2.000 француских франака у готовом новцу, 2.000 француских франака за поуну мањка у благајни Посланства уколико га има, 600 француских франака за поуну благајне због исплата учињених Павлу

⁷⁹⁸ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 922.

⁷⁹⁹ АЈ, 334-Персонални-85-256, фолијација 801.

⁸⁰⁰ АЈ, 334 Персонални-172-494, фолијација 595.

Петровићу, 20.000 динара за исплату менице која је гласила на име Миодрага Петровића, два месеца одсуства и премештај из Берна. Миодраг Петровић је уз псовке одбио мито. Стојан Гавриловић му одговорио: „Не будите дете. У Београду сви краду. [...] Данас је доба корупције.“⁸⁰¹ Милош Црњански је у својим мемоарима тврдио да је вила на адреси Rengentenstraße 17 у Берлину била два пута плаћена због проблема ревалоризације купопродајног уговора.⁸⁰²

Рок службе дипломате у једној земљи углавном није био законски одређен, иако су поједине државе увеле временска ограничења за боравак у једној земљи или за боравак у иностранству уопште. Најчешћа пракса је да се дипломате после извесног броја година врате у своју земљу на годину или две дана. Тиме су одвајани од средине у којој су служили; пружала им се могућност да се ближе упознају са променама насталим у унутрашњем животу сопствене државе, развојем њене спољне политике и обнове друштвене везе. Размештаји дипломатских чиновника ширег обима остављали су увек утисак промене дипломатске праксе или спољне политике. Истовремено, анализом промена у дипломатској служби једне државе могао се утврдити моралног стандарда њеног министарства.⁸⁰³

Материјални проблеми у раду дипломатских и конзуларних представништва нису били никаква реткост. Премештаји чиновника су понекад зависили од финансијских могућности, јер су путни и селидбени трошкови падали на терет буџета министарства.⁸⁰⁴ Такође, и сами чиновници су се често жалали на тешке материјалне услове живота у иностранству.⁸⁰⁵ Са друге стране, од дипломатско-конзуларних чиновника, чак и оних нижег ранга попут секретара и писара, се очекивало да стално одржавају контакте са својим колегама, и

⁸⁰¹ Након жалби које је Станислав Винавер поднео Комисији за оцену чиновника МИД и директору Одељења за штампу Љубоиру Хаџи-Ђорђевићу, 14. и 15. маја 1928. године (АЈ, 334-Персонални-141-464, фолијације 712-714); обратио се директно и Војиславу Маринковићу, 21. маја 1928. године. Након стављања на расположење Јована Марковића, 28. јануара 1929 године (АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијација 771), Винаверова жалба упућена министру прво је заведена у Поверљиви Деловодни протокол 7. фебруара 1929, али је 4. децембра пренета у Строго поверљиви Деловодни протокол МИД-а (АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијације 174-179). Нови секретар и рачунопологач Посланства у Берну постављен је указом од 24. фебруара 1929. године (АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 268).

⁸⁰² М. Срнијански, *Embahade*, I-III, str. 18.

⁸⁰³ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 68, 69.

⁸⁰⁴ *Исто*, стр. 69.

⁸⁰⁵ *Исто*, стр. 106.

припадницима политичког, пословног и монденског друштва места свог службовања.⁸⁰⁶

У том погледу ни југословенска дипломатско-конзуларна служба није представљала никакав изузетак. Шефови дипломатских и конзуларних представништава су се често жалали да имају мањак особља и да не могу да одговоре свим пословима које им је министарство стављало у надлежност. Илустративан пример су извештаји отправника послова у Берлину Рајка Винтровића, од јула и септембра 1920. године. Он је тражио да се отворе конзулати у циљу пружања помоћи југословенским поданицима којих је према његовој процени било око 30.000 у Немачкој, јер из Берлина нису могли да адекватно и правовремено одговоре на све молбе. Тражио је да се поред отправника послова и секретара, поставе још један секретар, два нижа чиновника, архивиста и трговински аташе. Након добијеног одговора да ће бити постављени по један секретар и писар, интервенисао је да што пре пошаљу та два чиновника. Изложио је МИД-у да се више не могу понашати као до 1912. године. Краљевина Србија је имала знатно мање обавеза према својим поданицима, јер су Срби били углавном везани за своју земљу и нису се исељавали нити путовали у великом броју. Краљевина СХС је морала да преузме много више дужности према Југословенима, нарочито из бивше Хабзбуршке монархије који су чинили велики део исељеништва и имали другачије навике живљења. Да би аргументовао свој став упоредио је српски Генерални конзулат у Будимпешти, као некадашње велико представништво, које је годишње имало две до три хиљаде предмета, југословенским дипломатским представништвом у Берлину које је за три месеца функционисања имало четири хиљаде предмета. Обим послова и мањак особља су утицали да сваки чиновник ради на свим предметима због чега је било немогуће установити организацију посла и поделу рада. „Систематичан рад у надлештву почива на доброј администрацији, а она почива на уређеној архиви, коју могу да држе у реду само помоћни и стални нижи чиновници.“ Отежавајућа околност била је несређеност архиве некадашњег српског Посланства у Берлину. Стога је поновио тражење да се пошаље већи број нижих чиновника и одобри постављење помоћног особља, као предуслов за организацију посла. Према његовом

⁸⁰⁶ Исто, стр. 99, 100.

мишљењу, тек тада би се чиновницима омогућило да прате немачку штампу, крећу се у берлинским круговима и одговоре својим друштвеним обавезама.⁸⁰⁷

Шефови дипломатских и конзуларних представништава су уживали многобројне повластице и помоћ од стране министарства, али понекад и од стране земље домаћина. Чланом 40 Уредбе из 1919, било је одређено да се годишњи додаци за репрезентацију одреде накнадно.⁸⁰⁸ Председник владе и заступник министра иностраних дела Љубомир Давидовић је предложио влади, јануара 1920. године, да се посланицима одобри додатак за достојну репрезентацију услед велике скупоће у многим државама. Ову помоћ су добијали на име ручкова, скупова и прослава које су били дужни да организују као званични представници југословенске државе у елитним круговима земаља акредитације. Кредит за репрезентацију је био саставни део поверљивих кредита у буџету МИД-а, стога према члану 22 Закона о рачуноводству није спадао у надлежност Главне контроле, већ Сталне комисије МИД-а. Уколико би Стална комисија, чији чланови су били помоћник министра, директор ПО МИД и шеф Благајне МИД-а, донела мишљење да су кредити неумесно трошени, министарство је имало право да тражи од посланика да надокнади новац државном буџету. Право на додатке су имали само посланици који се налазе на свом положају, не и они који су премештени у Београд или стављени на расположење. Министарски савет је донео Правилник о додацима за репрезентацију, 14. фебруара 1920, Уредба о правилнику је потписана 3. марта, а исплата је почела након доношења решења владе од 1. септембра.⁸⁰⁹ Одлуком Економско-финансијског већа министара, из маја 1920, одлучено је да посланици који су премештени на рад у Београд или су стављени на расположење и даље добијају додатке на скупоћу, као и њихове колеге које су биле на положајима у иностранству.⁸¹⁰

Према члану 31 Уредбе из 1919, привремени отправници послова су били чиновници највиши по рангу до шефа дипломатске мисије, уколико су били саветници или секретари. Уколико у дипломатском представништву није било чиновника у тим ранговима, МИД је био дужан да пошаље једног чиновника који

⁸⁰⁷ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 326, 328, 329.

⁸⁰⁸ *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Br. 42, 10. maj 1919, str. 3.

⁸⁰⁹ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 123; АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијација 709; *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Broj 55, 11. mart 1920. godine.

⁸¹⁰ АЈ, 334-Персонални-104-379, фолијација 334.

би преузео дужност. Они су имали право на једну трећину посланикових додатака на плату током отправљања послова представништва.⁸¹¹ Након увођења додатака за достојну репрезентацију, 1920, отправници послова нису имали право да их примају,⁸¹² јер је сматрано да је једна трећина посланикових додатака на плату била довољна сума да би могли да одговоре свим друштвеним обавезама у време када замењују шефа мисије.⁸¹³ Накнадним изменама спроведеним кроз члан 111 Финансијског закона за буџетску 1926/1927. годину и допуњеног објашњења министра иностраних дела Пр.Пов.Бр.729 од 25. марта 1926, отправници послова су имали право на 15% од посланикових принадлежности.⁸¹⁴ Према члану 31 Уредбе из 1919, и допунског објашњења министра из 1926, отправници су примали додатке и плаћани су им путни трошкови из државног буџета уколико су шефови мисија били службено одсутни, на боловању или приватно одсуствовали на територији земљи домаћина, у супротном исплате су падале на терет прихода шефова мисија. Специјалан случај су била неслужбена одсуства дипломатских представника који су били акредитовани на више постова. Отправнички додатак чиновнику који је радио у граду њихове службе су исплаћивани из посланикових принадлежности; а отправнички додатак чиновнику који је су радили у осталим местима су исплаћивани из буџета министарства. Шефови дипломатских и конзуларних представништава су настојали да избегну исплату отправничких додатака и путних трошкова из сопствених принадлежности у случајевима када су приватним послом били изван државе акредитације. Оваква настојања шефова су лоше утицали на односе са њима подређеним чиновницима.⁸¹⁵

Проблеми су настајали услед различитих тумачења када је престајала отправничка дужност. С једне стране, приликом доласка новог шефа дипломатског представништва он је постајао одговорна особа пред министарством преузимањем дужности. С друге стране, према међународним

⁸¹¹ *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Br. 42, 10. maj 1919, str. 2.

⁸¹² АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 123.

⁸¹³ АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијација 461.

⁸¹⁴ Према члановима 2 и 4 Уредбе о Правилнику о додацима на репрезентацију изванредних посланика и пуномоћних министара од 3. марта 1920, Посланици су примали две трећине додатака за репрезентацију у случају одсуства које не траје дуже од два месеца и када су службеним послом позвани у Краљевину СХС (АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 100; *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Broj 55, 11. mart 1920, str. 1).

⁸¹⁵ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијација 81; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 338, 351, 352, АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијације 497-501; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 278; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијације 74, 96, 98-100.

прописима он је сматран званичним предстваником своје државе у земљи акредитације након предаје акредитивних писама. До тог момента, отправник послова је био званични државни представник пред државницима, друштвеним круговима и дипломатским кором. Стога је отправник послова сносио све трошкове репрезентације до момента предаје акредитивних писама новог шефа дипломатског представништва. МИД није узимао други аспект овог питања, и отправнички додаци су исплаћивани до дана доласка новог шефа дипломатског представништва, а не до датума предаје акредитивних писама.⁸¹⁶ Ово питање је формално регулисано, 2. августа 1932, када је прихваћено тумачење да се преузимање дужности новог шефа рачуна од датума преузимања руковођења представништвом, а не предаје акредитивних писама. Са овим решењем сагласила се Главна контрола решењем од 14. септембра 1932. године.⁸¹⁷

Чланом 31 Уредбе донете 1919. године и чланом 33 Закона из 1930. године,⁸¹⁸ министарство се обавезало да шаље саветнике или секретаре уколико у представништву раде само писари, који нису имали право да буду отправници послова. Међутим, министарство се није увек придржавало ових одредби, остављајући писаре да отправљају послове дипломатских предстаништава и жерирају конзуларна представништва, и да самостално сnose све трошкове функције. Углавном им није издавало никакву надокнаду за утрошена лична новчана средства. У ређим случајевима када је одлучено да се покрију трошкову, то је чињено из поверљивих кредита, за чије трошење је једино било надлежна Стална комисија МИД-а (помоћник министра, директор ПО МИД, шеф Благајне). Овакав третман је изазивао приговоре писара којима су додељене функције отправника послова и жерана.⁸¹⁹ Шеф Персоналног одсека МИД Душан Пантић је својим расписом, од 30. августа 1927, упознао све чиновнике да је министарство решило да исправи неправду, сматрајући ако „јер када је неко способан да обавља секретарску дужност, способан је и да прими отправнички додатак“. Стога је у

⁸¹⁶ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијација 894; АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијација 334; АЈ, 334-Персонални-183-506, фолијација 389; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијације 441, 450, 452-455, 461.

⁸¹⁷ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијације 893, 896, 898.

⁸¹⁸ *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Вр. 42, 10. мај 1919, стр. 2; *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 72 – XXVI, 29. март 1930, стр. 663.

⁸¹⁹ АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијације 497-501; АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијације 541-543; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 826, 827.

предлогу буџета МИД-а за буџетску 1927/1928. годину стајала одредба према којој се од 1. маја 1928. године исплаћивао отправнички додатак и писарима. Према тадашњој одлуци министарства, уколико се усвоји пројектовани буџет, шефови мисија ће из сопствених принадлежности исплаћивати отправничке додатке писарима приликом свог приватног одсуства. У супротном или им МИД неће одобрити тражено одсуство или ће послати секретара за отправника послова/жерана и путни трошкови ће падати на терет прихода шефова.⁸²⁰ У погледу жерирања конзуларних представништава, министар Милан Стојадиновић је својим наређењем од 6. октобра 1936, одговорност у целости пренео на дипломатска представништва. Према члану 38 Закона из 1930, жеранти су били дипломатско-конзуларни чиновници који имају највиши ранг после шефа конзуларног представништва.⁸²¹ Наређењем министра од 6. октобра 1936, шеф конзуларног представништва је био обавезан да се на почетку године договори са шефом надлежног дипломатског представништва који чиновник посланства ће га замењивати уколико у конзулату није било других дипломатско-конзуларних чиновника.⁸²²

Шефовима мисија су биле плаћане ренте за станове или хотелске собе у случају да нису имали стамбени простор у оквиру зграде представништва.⁸²³ Поред регулисања стамбеног питања, држава је временом развила свест о потреби да помогне представништвима у иностранству у погледу куповине и одржавања аутомобила. Ово је потпадало под шире питање репрезентације,⁸²⁴ али је у појединим градовима било и питање бржег отправљања различитих врста послова или превазилажење недостатка безбедности у градском саобраћају.⁸²⁵ Појединци

⁸²⁰ АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијације 499, 501.

⁸²¹ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 72 – XXVI, 29. март 1930, стр. 663.

⁸²² АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 719.

⁸²³ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 396; АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијација 502; АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијација 173; АЈ, 334-Персонални-156-479, фолијација 238; АЈ, 334-Персонални-171-493, фолијација 932; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијација 79.

⁸²⁴ Коста Павловић је оставио упечатљив детаљ о значају аутомобила у репрезентативне сврхе, описујући живот српског посланика у Паризу Миленка Веснића након женидбе са америчком богаташицом Бланш Вота: „да, у доба фијакера и кочија, буде сопственик једног од ретких париских аутомобила на коме се лепрша српска застава“ (К. Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, стр. 56).

⁸²⁵ АЈ, 334-Персонални-84-252, фолијације 309, 310; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 7, 8; Архив САНУ, Заоставштина Михаила Гавриловића, 10.433; Архив САНУ, 14.439/221.

су могли из сопствених средстава да купе себи аутомобил.⁸²⁶ Други су тражили од министарства да одобре кредит за набавку или молили представништва југословенских банака и фирми да им уступе кола из свог возног парка.⁸²⁷ У почетку су сами сносили трошкове за употребу, паркинг и одржавање.⁸²⁸ Временом став МИД-а се променио и прве набавке су учињене из Немачке на име ратних репарација, децембра 1922. године.⁸²⁹ Потом је почела куповина службених аутомобила за поједина посланства, а шефови су добијали додатне кредите за сопствена или државне аутомобиле. Отправници послова и нижи чиновници морали сами да сnose регистрације, употребе и одржавања својих кола.⁸³⁰ Јединствен пример је била Шкодина понуда да поклони свој лускузни модел Škoda 6 R Посланству у Прагу, априла 1930, али је министар Војислав Маринковић наредио да морају да се захвале и одбију.⁸³¹ И поред подршке министарства коју су добијали по разним основама, поједини посланици су се жалали да њихове плате заједно са свим додацима нису биле довољне да би могли да одговоре својим репрезентативним дужностима.⁸³²

Отправници послова, жерани и остали чиновници су морали да покривају трошкове становања из сопствених прихода. Поједини су морали да спавају у канцеларијама представништва услед немогућности да пронађу адекватан смештај

⁸²⁶ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијација 386; АЈ, 334-Персонални-133-456, фолијација 144; АЈ, 334-Персонални-142-465, фолијација 115; АЈ, 334-Персонални-151-474, фолијација 631; АЈ, 334-Персонални-156-479, фолијација 238; АЈ, 334-Персонални-157-480, фолијација 512; АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 884, 885; АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијација 1093; АЈ, 334-Персонални-162-485, фолијација 370; АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 237-239; АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијација 609; АЈ, 334-Персонални-174-497, фолијација 1071; АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијација 412; АЈ, 334-Персонални-180-503, фолијација 322; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијација 853; АЈ, 334-Персонални-186-509, фолијације 169, 419, 634; АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 220-222, 776; АЈ, 334-Персонални-190-513, фолијације 921; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 466; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијација 1023; Архив САНУ, Заоставштина Михаила Гавриловића, 10.433.

⁸²⁷ АЈ, 334-Персонални-84-252, фолијације 309, 310, 334, 362; АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 396, 468; АЈ-334-Персонални-91-288, фолијација 371; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 7-9; Архив САНУ, 14.439/643.

⁸²⁸ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 469.

⁸²⁹ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 500, 502; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 559; АЈ, 388-3-13, фолијација 611.

⁸³⁰ АЈ, 159-32-32/IV белешка Ивана Субботића састављена у Женеви, 18. августа 1935; АЈ, 310-3 шеф Кабинета министра иностраних послова Протић посланику у Берлину Александру Цинцару-Марковићу, Београд, 4. јул 1936. године; АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 52, 173, 386; АЈ, 334-Персонални-151-474, фолијације 721, 722, 726; АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 604, 605; АЈ, 334-Персонални-167-490, фолијације 676, 677; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 329-335, 341-344.

⁸³¹ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 383-390.

⁸³² АЈ, 334-Персонални-85-254, фолијације 98, 99; АЈ-334-Персонални-89-277, фолијација 940.

услед недостатка стамбених јединица након Првог светског рата.⁸³³ Указни чиновници нижих рангова (секретари, конзули, вицеконзули и писари) и неуказно особље често су се жалили на тешке материјалне услове у којима живе сами или заједно са својим породицама. Тражили су повећања својих припадности, а неки од њих премештај у друге државе, повлачење у Београд или су подносили оставке.⁸³⁴ Чиновници Посланства и Генералног конзулата у Прагу, на челу са генералним конзулом Светозарем М. Рашићем, су учинили несвакидашњи потез и у знак протеста одбили да приме плате за јануар 1924. године, како би указали МИД-у на озбиљност проблема.⁸³⁵ Шефови мисија су били свесни ових проблема, и неретко су упозоравали министарство да многи чиновници живе на ивици материјалне егзистенције, спавајући у трећеразредним хотелима или изнајмљујући само једну собу за себе и своју породицу; живећи од позајмица новца код локалног становништва, продаје својих ствари, хранили су се лоше и због тога брже исцрпљивали и били подложнији обољењима. У таквим околностима они су са великим напорима могли да одговоре својим друштвеним обавезама или су их једноставно запостављали.⁸³⁶

⁸³³ АЈ, 334-Персонални-86-259, фолијација 222; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 453; АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијације 159, 160; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијације 481, 484, 485, 487; АЈ, 334-Персонални-177-500, фолијација 7.

⁸³⁴ АЈ, 334-Персонални-86-259, фолијација 111; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 541; АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 225, 320-322; АЈ, 334-Персонални-133-456, фолијација 523; АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијација 161; АЈ, 334-Персонални-162-485, фолијације 277, 278; АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијација 478; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијације 249, 256; АЈ, 334-Персонални-177-500, фолијације 5-8; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијације 798, 803; АЈ, 334-Персонални-197-520, фолијација 129; АЈ, 334-Персонални-199-522, фолијација 424; АЈ, 334-Персонални-200-523, фолијације 860, 861; Архив САНУ, Заоставштина Михаила Гавриловића 10.447.

⁸³⁵ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијација 321.

⁸³⁶ АЈ, 334-Персонални-60-170, фолијације 1043, 1046; АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 287, 288, 432, 434, 436, 548, 612, 613; АЈ, 334-Персонални-85-256, фолијација 505; АЈ, 334-Персонални-86-259, фолијације 114, 219; АЈ, 334-Персонални-86-263, фолијације 591, 592; АЈ, 334-Персонални-87-265, фолијација 54; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 519, 643, 646, 647; АЈ, 334-Персонални-88-269, фолијације 1, 2; АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 598, 601; АЈ-334-Персонални-89-277, фолијације 841, 888, 936; АЈ-334-Персонални-91-288, фолијације 383, 384, 917-919; АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 209, 210, 223, 224, 323, 347, 400, 401, 421, 422; АЈ, 334-Персонални-94-299, фолијације 340, 341, 357, 361, 363, 378; АЈ, 334-Персонални-133-456, фолијација 524; АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијације 163, 165; АЈ, 334-Персонални-164-487, 478; АЈ, 334-Персонални-167-490, фолијација 460; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 949; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијације 250, 256; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијације 177-179, 188, 191, 196, 207; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 639, 640; АЈ, 334-Персонални-196-519, фолијације 39, 40, 732, 733; АЈ, 334-Персонални-197-520, фолијација 506; АЈ, 334-Персонални-199-522, фолијације 424, 427-429; АЈ, 388-3-13, фолијације 512, 513.

Помоћник министра Стеван Павловић је циркуларом од 14. септембра 1927, морао да скрене пажњу шефовима мисија да су чиновници дужни да одржавају друштвене контакте са локалним појединцима. У МИД-у су били свесни да њихове припадности нису биле велике и да им је репрезентативна улога била у том погледу ограничена, али је сматрано да не смеју да живе као „студенти-стипендисти“. Стога је тражио од шефова мисија да му доставе спискове чиновника који не испуњавају своје обавезе да би их преместио у Београд.⁸³⁷ Очигледно подстакнут расписом помоћника министра Стевана Павловића, генерални конзул у Минхену Јован Миланковић је приликом попуњавања Квалификационог листа вицеконзула Вјекослава Вршића за 1927. годину, међу његовим врлинама навео да ради сваки дан до 19 h, али да уједно одговара свим друштвеним обавезама и да „не живи овде као студент, већ као вицеконзул“.⁸³⁸

Поред проблема са висинама припадности, постојала су и питања њихове редовне исплате и валуте у којима се исплаћују. Отправник послова у Тирани Настас Илић тражио је од МИД-а, септембра 1920, да им се припадности исплаћују у злату, јер је то била једина призната валута у Албанији у то доба.⁸³⁹ Чиновницима Конзулата у Корчи плате и додаци су исплаћивани преко Финансијске контроле у Охриду, јер локални трговци нису имали никакве пословне односе са југословенским банкама.⁸⁴⁰ Посланство у Паризу је почетком двадесетих година увело праксу да плате чиновницима исплаћује из непотрошених кредита различитих институција, јер су своје припадности добијали из МИД-а око 20-ог у месецу.⁸⁴¹ Генерални конзул у Минхену Јован Миланковић је тражио од МИД-а, фебруара 1924, да плате чиновницима исплаћује у америчким доларима, а не у француским францима, због њихове вредности према златној марци према званичном курсу. Уместо да му изађу у сусрет, МИД је почео да шаље плате у маркама и динарима.⁸⁴²

⁸³⁷ АЈ, 334-Персонални-60-170, фолијација 1040; АЈ, 341-12-25 Гавриловић Énragères Belgrad, 28.X.22.

⁸³⁸ АЈ, 334-Персонални-142-465, фолијације 926, 927.

⁸³⁹ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијација 11.

⁸⁴⁰ АЈ, 334-Персонални-82-243, фолијација 470.

⁸⁴¹ АЈ-334-Персонални-91-288, фолијације 616, 617.

⁸⁴² АЈ, 334-Персонални-89-273, фолијације 83-86; АЈ, 422-6 генерални конзул Јован Д. Миланковић МИД-у, Пов.Бр.109 од 17. марта 1924. године.

Чиновници Посланства у Варшави су тражили да им се плате исплаћују у француским францима или америчким доларима, јануара 1924, док је посланик Јеврем Симић предлагао да исплата буде у другој валути јер је француска губила на вредности.⁸⁴³ У грађи није сачуван одговор МИД-а. За разлику од Генералног конзулата у Минхену, чиновницима на служби у Прагу су плате почеле да се исплаћују у доларима, услед пада вредности француског франка, током 1924. године.⁸⁴⁴ Посланик у Тирани Бранко Лазаревић је тражио од МИД-а, 1925, да им се кредити исплаћују у злату због лошег курса француског франка у Албанији.⁸⁴⁵ Након избијања Велике економске кризе 1929, и почетка политике штедње у Југославији, чиновници који су радили у иностранству су током 1932. и 1933. године добијале плате са месец дана закашњења. Стога је била уведена пракса авансне исплате у многим представништвима, иако нису тражили претходно одобрење МИП-а.⁸⁴⁶ Посланик у Прагу Првислав Грисогоно је интервенисао код министра Богољуба Јевтића, маја 1933, да промене дотадашњу праксу за Чехословачку и плате престану да исплаћују у америчким доларима услед пада њене вредности, и почну исплате у чехословачким крунама према паритету са златним динаром. Да би МИП схватио озбиљност ситуације, он није исплатио плате за април, већ је чек на име њихових укупних месечних принадлежности вратио у Београд до регулисања читавог питања.⁸⁴⁷

Лоши услови живота нижих чиновника се одржавао на њихово здравствено стање, али и чланова њихових породица. Поједини нису могли да плате своја лечења у иностранству и морали су да се обраћају министарству за помоћ. Било је случајева када су чиновници тражили одлагање премештаја, јер су чланови њихових породица било тешко болесни или се опорављали од операција, и нису могли да их оставе саме у граду у којем нису имали пријатеље или родбину који би се старали о њима. Поред тога, климатски услови у појединим земљама су били додатни проблем за све дипломатско-конзуларне чиновнике без обзира на њихов положај. Није био редак случај да чиновници траже продужене годишње одморе, честа боловања и премештаје из Грчке, Албаније и Италије због лоших

⁸⁴³ АЈ-334-Персонални-89-277, фолијација 841.

⁸⁴⁴ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 444, 445.

⁸⁴⁵ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијација 41.

⁸⁴⁶ АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијација 1095, 1096.

⁸⁴⁷ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 444, 445.

климатских услова, а превасходно због маларије.⁸⁴⁸ При том у Албанији је постојао и посебан проблем што није било стручних лекара и зубара који су умели да дају дијагнозу болести и препишу правилан третман. Стога су чиновници били приморани да се враћају у Југославију како би добили одговарајућу помоћ.⁸⁴⁹ По непогодним климатским условима истицали су се и Праг због влаге, и Варшава по ниским температурама и високом проценту влаге зими.⁸⁵⁰ Са друге стране, било је случајева да чиновници траже продужетак свог рада или премештај у одређену земљу због сопственог здравља или лечења неког члана породице. По томе је била позната Аустрија, јер су тамошње здравствене институције могле да пруже бољу лекарску негу; а климатски услови су више погодовали појединим чиновницима него у медитеранским земаљама.⁸⁵¹

У прве две године постојања Краљевине СХС биле су уочене многобројне неправилности у раду шефова дипломатских мисија. За многе привремене и ванредне трошкове нису тражили претходно одобрење надлежних и тиме су стварани расходи који су превазилазили буџет МИД-а. Приликом примопредаје дужности шефова мисија и одговорних рачунопологача нису састављани записници о стању у каси, чиме је била онемогућавана контрола од стране министарства и Главне контроле. Стога је министар Анте Трумбић морао да изда наређење, 1. октобра 1920, да се шефови мисија строго придржавају Правила за вођење новчаних рачуна и инвентара ствари при заступништвима на страни; да ће

⁸⁴⁸ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијација 30; АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 548, 612, 613; АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијација 664; АЈ, 334-Персонални-142-465, фолијације 80, 85; АЈ, 334-Персонални-144-467, фолијације 396, 397, 404; АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијације 954, 955; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијације 401, 404, 446; АЈ, 334-Персонални-183-506, фолијације 179-181; АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијација 57; АЈ, 334-Персонални-174-497, фолијације 976-979, 981, 984-987; АЈ, 334-Персонални-177-500, фолијација 45; АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијације 845-850, 852, 853, 857-860, 862, 864; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијација 1031; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијације 814, 840; АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијација 582; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијација 690; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 158, 159, 866; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијације 245-248; Архив САНУ, 14.439/221; М. Митић, *Поете у фраку*, стр. 34; Р. Поповић, *Жудња за фраком*, стр. 97.

⁸⁴⁹ АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијација 938; АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијација 610; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 323; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијација 378; АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијација 715; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 28, 45; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијација 877.

⁸⁵⁰ АЈ, 334-Персонални-86-259, фолијација 28; АЈ-334-Персонални-89-277, фолијација 949; АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијација 382; АЈ, 334-Персонални-201-524, фолијација 12, 13.

⁸⁵¹ АЈ, 334-Персонални-82-244, фолијација 659; АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијације 376, 381; АЈ, 334-Персонални-157-480, фолијација 448; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијација 676; АЈ, 335-102-7 писмо генералног конзула у Марсеју Миодрага Лазаревића Славку Стојковићу, Марсеј, 28. марта 1937; М. Милошевић, „Предговор“, у: И. Андрић, *Дипломатски списи*, стр. 14, 15; М. Митић, *Поете у фраку*, стр. 34.

сви привремени и изванредни издаци учињени без одобрења надлежних бити наплаћени у корист државног буџета од одговорног чиновника; да се дужност не може предати без уредног вођених рачунских књига; да се након предаје дужности одмах пошаље Протокол о пријему и предаји касе МИД-у и Главној контроли; да ни један шеф не може да напусти своју дужност уколико није дефинитивно предао касу представништва.⁸⁵² Након прве године исплате додатка за репрезентацију, ни један од југословенских посланика није поднео завршне рачуне за 1920/1921. годину.⁸⁵³ Неуредно вођење рачунских књига је и даље био један од честих проблема у дипломатским и конзуларним представништвима. Ипак, није увек био у питању немар и неодговорност чиновника. У неким случајевима то је била последица непознавања рачунских послова или недовољног броја особља у односу на обим послова, али и неажурности рачуноводства министарства. Стога је министарство слало чиновнике свог рачуноводства у поједина представништва да би они довели у ред рачунска акта и књиге, а од 1923. године уведена је пракса упрошћавања благајничких послова у представништвима у циљу превођења већег дела обавеза на МИД.⁸⁵⁴

Прескакање или запостављање у унапређењима, лоше се одражавало на положај чиновника који су радили у иностранству. Уколико су стекли добре контакте у друштвеним круговима земље акредитације и остваривали видљивије резултате у свом раду, а нису добијали унапређења, у локалној средини би почели ту чињеницу да тумаче постојањем других разлога што је био идеална подлога за стварање гласина и најразличитијих претпоставки о дотичном чиновнику. То је био и сигуран пут да исти изгуби свој дотадашњи углед међу припадницима

⁸⁵² АЈ, 396-1-2, фолијације 78-80.

⁸⁵³ АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 65.

⁸⁵⁴ АЈ, 334-Персонални-82-243, фолијација 439; АЈ, 334-Персонални-82-244, 686, 687; АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 483; АЈ, 334-Персонални-85-256, фолијације 801, 807, 808; АЈ, 334-Персонални-86-264, фолијације 760, 761; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 606; АЈ-334-Персонални-91-288, фолијација 702, 704; АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 205, 237; АЈ, 334-Персонални-94-299, фолијација 120; АЈ, 334-Персонални-142-465, фолијације 652, 655-657; АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијација 339; АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијације 719, 720; АЈ, 334-Персонални-162-485, фолијације 200, 201, 203, 205-207; АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијација 422; АЈ, 334-Персонални-171-493, фолијације 877, 881; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 952-957; АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 670, 671, 673, 686, 689; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 93-96, 99, 101, 104, 105, 110, 113-115, 117, 165; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 80, 82, 83; АЈ, 396-1-2, фолијације 89-103, 120-133.

елитног друштва државе домаћина.⁸⁵⁵ Према тврдњама Иве Андрића, борба међу чиновницима за премештаје у иностранству била је подједнако беспопштедна као и за унапређења.⁸⁵⁶

Поверљиви рад на терену је захтевао од чиновника окретност, умешност, али и храброст. Вероватно није било случајност да је Љубомир Нешић одабран да организује IV одсек ПО МИД и рад на терену у Албанији, 1919. године. Он је као вицеkonzул у Приштини, 1911–1912, био задужен за рад са албанским првацима који су пришли Србима. У део његових тадашњих послова спадале су и исплате новца Албанцима, а оне су вршене „у глухо доба ноћи, по претходном споразуму, на одређеном месту, далеко од града, обично у неком забаченом засеоку“.⁸⁵⁷ Оптравник послова у Тирани Александар Цинцар-Марковић је након преузимања дужности, 1923, уклонио са рада на поверљивим пословима писара Ђорђа Поповића, који је био одређен за праћење рада Унутрашње македонске револуционарне организације (Вътрешната македонска револуционна организација – ВМРО) у Албанији, због недовољне дискретности, претеране љубопитљивости али и због страха од освете бугарских комитета.⁸⁵⁸ Бивши пешадијски мајор и припадник организације „Уједињење или смрт“ (познато и под називом „Црна рука“) Радоје Јанковић је одмах након помиловања по хитном поступку и без полагања пријемног испита примљен у службу МИД-а и постављен за конзула у Чикагу, маја 1925. године. Његов главни задатак била је борба против Македонске политичке организације због њене финансијске, пропагандне и политичке подршке ВМРО.⁸⁵⁹ Секретар Посланства у Букурешту Добросав Адамовић је приметио да из закључаних фијока радних столова нестају поверљива акта, октобра 1925. године.⁸⁶⁰ Јавни правнозаступник Драган Божовић је примљен у дипломатску службу МИД-а без полагања државног испита, 1927, као добар познавалац балканских прилика и бивши четник-добровољац у одреду

⁸⁵⁵ АЈ, 334-Персонални-157-480, фолијације 438, 439; АЈ, 334-Персонални-190-513, фолијације 14-17.

⁸⁵⁶ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 917, 918.

⁸⁵⁷ М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 102, 118.

⁸⁵⁸ Александар Цинцар-Марковић је у свом извештају навео сумњу да је Ђорђе Поповић можда и почео да ради за ВМРО, из страха од њихове освете, али није имао доказе да поткрепи своје наводе. Ипак ова сумња је била довољна да буде одмах отпуштен из државне службе (АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијација 487).

⁸⁵⁹ S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America, 1927–1928“, pp. 98, 99.

⁸⁶⁰ АЈ, 395-14-140, фолијације 278, 279.

војводе Вука, који је одликован Сребрном медаљом за храброст. Одмах је постављен за конзула у Корчи, у време затегнутих односа Краљевине СХС са Италијом након потписивања Првог тиранског пакта и прекида дипломатских односа са Албанијом због Ђурашковићеве афере.⁸⁶¹ Начелник ПО МИП Божидар Пурић је оценио, 1933, конзула у Печују Милована Продановића као једног од најбољих чиновника којима располаже министарство, јер је својом поузданошћу, активношћу и разборитошћу умео да „добро организује полит.[ички] посао, и то стваран посао“ у Мађарској.⁸⁶²

Опасност од напада је постојала у државама које су биле непријатељски настројене према Југославији или чија друштва су била у превирању. Приликом нерета у Трсту просторије Делегације Краљевине СХС су биле нападнуте и опљачкане од стране фашиста и официра, 1920. године.⁸⁶³ У време када је Милан Ракић био посланик у Риму, по налогу Бенита Мусолинија фашисти су организовали демонстрације испред зграде југословенског Посланства током великог пријема. Циљ је био да уплаше југословенског посланика, који је заједно са својом супругом Милицом стекао велики углед у римском високом друштву и дипломатском кору. Брачни пари Ракић је својим хладнокрвним држањем успео да преокрене ситуацију, спречи панику гостију, и њиховим интервенцијама да натера италијанске власти да пошаљу полицију да би растерали демонстранте употребом неопходне силе.⁸⁶⁴ Зграду Конзулата у Грацу су чували аустријски жандарми као меру безбедности од напада, провала и пљачки комуниста, 1921. године.⁸⁶⁵ Након Првог светског рата, све савезничке и придружене државе су у Будимпешти држале дипломатске и конзуларне мисије смештене у истој згради, како би заштитиле своје конзуларне чиновнике од учесталих инцидената и напада које су изазивали Мађари. Стога је југословенски Милан Милојевић могао да користи указне вицеконзуле „за строго обавештајну службу“, јер су радом унутар

⁸⁶¹ Пре одласка на своју дужност, провео је око шест месеци у III одељењу ГПД МИД до поновног успостављања дипломатских односа Краљевине СХС и Албаније, августа. 1927 године (АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијације 713(1-8), 719, 728-734).

⁸⁶² АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијација 489.

⁸⁶³ АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијација 39; АЈ, 388-10-25, фолијација 247.

⁸⁶⁴ Милан Јовановић-Стоимировић, *Портрети према живим моделима*, (Стојан Трећаков, Владимир Шовљански), Нови Сад, 1998, стр. 147-150.

⁸⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-83-246, фолијација 288.

просторија Посланства уживали дипломатски имунитет.⁸⁶⁶ Југословенски дипломатски и конзуларни чиновници у Будимпешти и Печују су били изложени шиканирањима, планираним инцидентима и нападима приликом преласка југословенско-мађарске границе, на јавним местима и у градском превозу. Чиновници родом из Баната, Бачке и Барање су били посебно изложени различитим врстама напада од стране Мађара.⁸⁶⁷ У ноћи 17/18. мај 1928. године покушано је обијње касе војног изасланства у Будимпешти.⁸⁶⁸ Покушај крађе аката из касе Посланства у Берлину је организован 9. фебруара 1922. године. Пљачкаши су успели да калаузом обију врата улазна врата и канцеларију отправника послова Рајка Винтровића, али су побегли када су чули да се приближава служитељ Фриц Бијастох. Украли су лични новац и револвер отправников, али нису стигли да обију касу у којој су чувана поверљива акта.⁸⁶⁹ Ово није био израз непријатељства Немаца према југословенском дипломатском представништву, већ одраз лоше друштвене климе која је владала у немачкој престоници услед бројних проблема са којима су се суочили држава и друштво након пораза у Првом светском рату. Француско-белгијска окупација Рурске области је изазвала знатно повећање броја напада на стране држављане у Берлину. Стога је немачки МИД морао да изда наредбу свим полицијским станицама у Берлину, септембра 1922, да обрате пажњу на безбедност свих страних дипломатских представништава уколико буде дошло до немира у току зиме 1922/23. године. Приликом напада на Посланство Краљевине СХС, 21. јануара 1923, намештај и архива су били избачени на улицу док је падала јака киша, што је могло да изазове оштећење званичних докумената.⁸⁷⁰ Генерални конзул у Минхену Јован Миланковић је нешто више од месец дана након отварања представништва био упозорен да обрати посебну пажњу на архиву, јер је један од повереника баварске полиције био задужен за праћење рада југословенског,

⁸⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-155-478, фолијација 230.

⁸⁶⁷ АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијације 66-69; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 372, 490, 510; АЈ, 334-Персонални-106-395, фолијације 671, 673, 675, 676; АЈ, 334-Персонални-150-473, фолијација 261; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 914, 915.

⁸⁶⁸ АЈ, 335-18-4 извештај начелника Генералштабног одељења МВиМ бригадног ђенерала Мил. Петровића првом ађутанту Краља, МИД-у и начелнику Главног ђенералштаба, Пов. Ђ.Об.Бр.1865 од 20. маја 1928. године.

⁸⁶⁹ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијација 389.

⁸⁷⁰ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијација 448; АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијација 242.

чехословачког и италијанског конзулата.⁸⁷¹ Приликом бала код Милана Ракића у Софији, 1922, организоване су демонстрације испред зграде Посланства које су узнемириле званице. Стога је морала да интервенише војска, а сутрадан је приређен дефиле војног одреда који је салутирао југословенској застави.⁸⁷² Извршено је више напада на југословенске војне изасланике у Софији. Генералштабни потпуковник Љубомир Крстић је био нападнут испред свог стана новембра 1923. године. Потом је уследио дефиле бугарског војног одреда и војне музике испред зграде Посланства. Приликом једног напада, један од куршума је пролетео 2 cm од главе секретара Посланства Александра Авакумовића; а у другом нападу био је рањен саветник Посланства Радомир Луковић. Покушан је и упад у стан војног изасланика ради крађе докумената из његове архиве.⁸⁷³ Након напада на војног аташеа у Софији Миљковића и његову супругу, 17. августа 1924, бугарски посланик у Београду Вакарелски се лично извинио министру Војиславу Маринковићу; али је бугарска влада издала коминике у којем се тврдило да полицијска истрага није утврдила да је војни изасланик био мета напада већ да је то био инцидент о којем не могу да донесу коначни суд.⁸⁷⁴ МИД је упозорио посланства у Берлину, Бечу и Прагу, октобра 1927, да поседују информације о припремама ВМРО да изврши атентате на њихове чиновике.⁸⁷⁵

У односу са новинарима, за чиновнике који су радили у иностранству су важила иста правила као и за чиновнике који су били на раду у министарству. Нису смели да дају изјаве за штампу без претходног одобрења министра. Међутим, посланици се нису увек придржавали овог правила. Стога је министар Момчило Нинчић својим циркуларним или појединачним наређењима морао да их упозори да не смеју давати интервјуе или званично разговарати са новинарима без одобрења МИД-а и да морају да прекину дотадашњу праксу да дају изјаве које

⁸⁷¹ АЈ, 388-12-29, фолијације 67-70.

⁸⁷² К. Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, стр. 204; Васил Ал. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българио-југославските отношения*, Софија, 1991, стр. 218.

⁸⁷³ АЈ, 370-23-72, фолијација 535; Архив САНУ, Заоставштина Милана Ракића 14.342/V-24 (даље: Архив САНУ, 14.342); Централен државен архив, Фонд Българска легация в Рим (353 к), инв. оп. 1, а. е. 277, фолијације 78-83 (даље: ЦДА, 353 к); Ритта Петровна Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарији 1919-1925 г.*, Софија, 1976, стр. 237, 238.

⁸⁷⁴ *Правда* од 20, 21, 26. и 28. августа 1924. године.

⁸⁷⁵ АЈ, 334-Персонални-152-475, фолијација 589, 590.

су биле противне југословенској спољној политици.⁸⁷⁶ Слична наређења је издао и Милан Стојадиновић, 29. фебруара и 22. септембра 1936, и претио је отпуштањем из државне службе у тежим случајевима индискреције.⁸⁷⁷ Поверљивост у раду дипломатских и конзуларних представништава се огледала и у техничкој спреми чиновника. Као мера предострожности од индискреције било је потребно да сваки чиновник куца на писаћој машини своје извештаје о питањима за која је био задужен, а не да их дају канцеларијском особљу на прекуцавање. Шефови представништава су почели од 1926. године, да истичу као посебну врлину подређених чиновника да умеју да куцају на машини.⁸⁷⁸ Ипак ову технику нису успели сви чиновници одмах да савладају. Помоћник министра Стеван Павловић је морао да изда циркуларно наређење, 16. септембра 1927, да сви чиновници од секретара наниже морају у року од два месеца да науче да користе писаће машине како би се прекинула дотадашња праксе да се поверљиви извештаји дају дактилографима на прекуцавање.⁸⁷⁹ В. д. начелника ПО МИП Константин Фотић је упозорио чиновнике у иностранству, 5. јуна 1930, да морају више пажње да обрате приликом шифровања телеграма и да телеграфским и радио станицама предају телеграме правилно откуцане на писаћој машини, јер су услед лошег шифровања или нечитког рукописа телеграма били лоше трансмитовани и чиновницима у МИП-у је било потребно знатно више времена од уобичајеног за дешифровање.⁸⁸⁰ На крају је Уредбом о пријему у службу и полагању испита чиновника Министарства иностраних послова од 31. јула 1930. године, тражено од свих кандидата за пријем у службу да покажу неопходно познавање коришћења писаће машине за куцање на француском језику.⁸⁸¹

Приликом одабира дијурниста, служитеља, драгомана и гаваза посланстава и конзулата, који су углавном били локални становници, обраћана је пажња на њихово образовање, познавање службеног језика земље домаћина и карактерне особине. Нису запошљаване особе у које шефови представништава нису имали

⁸⁷⁶ АЈ, 371-20-29, фолијација 418; АЈ, 371-32-43, фолијације 194, 195; АЈ, 395-12-122, фолијација 374.

⁸⁷⁷ АЈ, 159-27-2 в.д. начелника УО МИП Војислав Јаковљевић Краљевској Сталној делегацији Женева, У.Пр.Пов.Бр.4353 од 22. септембра 1936. године.

⁸⁷⁸ АЈ, 334-Персонални-153-476, фолијације 737, 738; АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијације 90, 91; АЈ, 334-Персонални-203-526, фолијације 651, 652.

⁸⁷⁹ АЈ, 395-17-180, фолијација 31.

⁸⁸⁰ АЈ, 395-22-229, фолијација 475.

⁸⁸¹ *Службене новине Краљевине Југославије*, Бр. 178 – LXVI, 7. август 1930, стр. 1649.

поверења или против чијег постављења је директно интервенисало министарство. У случају да је постојала сумња да је неуказно особље шпијунирало у корист обавештајних служби других земаља, те особе су отпуштане или моментално или након спроведене истраге.⁸⁸² Конзул у Задру Александар Цинцар-Марковић је тражио да се жандарм у цивилу формално постави за послужитеља, 1921. године. Директор ПО МИД Мирослав Јанковић је подржао овај предлог, тражећи од МУД-а да поставе једног отреситог и поузданог жандарма, Србина. Пошто Одељење јавне безбедности МУД није располагало са довољним бројем жандарма за редовне послове, предлагали су постављање неког добровољца или ратног инвалита.⁸⁸³ Први помоћник начелника Главног ђенералштаба Милан Ж. Миловановић је понудио МИД-у, јуна 1923, да у Генералном конзулату у Милану запосле Герарда Микулчића који се школовао у Пули и Трсту, знао италијански као да му је матерњи језик, био протеран из Јулијске Венеције због националног рада, а током служења војног рока у Љубљани био обучен за обавештајни рад. Пошто МИД није располагао кредитима за запослење нове особе, у почетку су његове принадлежности падале на терет Главног ђенералштаба.⁸⁸⁴ Главни ђенералштаб је фебруара 1930, известио МИП да италијанске службе припремају обијање југословенских конзулата у Италији. Конзулат у Ријечи је био кључна мета планираних напада, јер су Италијани веровали да ће у поверљивој архиви пронаћи компромитујуће материјале против припадника југословенске мањине и југословенске државе које би могли да искористе за своју пропаганду у иностранству. Стога је министарство наложило конзулатима, 26. фебруара 1930, да држе и дневне и ноћне страже. У ту сврху, Конзулат у Ријечи је морао да

⁸⁸² АЈ, 334-Персонални-54-146, 903-907; АЈ, 334-Персонални-60-167, фолијација 158, 176, 177; АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијације 8-10, 12, 23, 29, 32, 71, 74, 166, 167; АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 290, 467, 481, 483; АЈ, 334-Персонални-86-261, фолијација 407; АЈ, 334-Персонални-87-265, фолијација 54; АЈ, 334-Персонални-87-266, фолијације 164, 184, 231; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 50, 671, 672, 673, 683; АЈ, 334-Персонални-88-269, фолијације 1, 2; АЈ, 334-Персонални-88-270, фолијације 97, 99, 100, 104, 162, 190; АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијација 583; АЈ-334-Персонални-89-277, фолијација 733; АЈ, 334-Персонални-93-297, фолијације 649, 652, 662, 663, 671; АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијације 569 (1-4), 570 (1-6), 572, 576, 585, 807, 808, 811, 812, 814, 815; АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијације 310, 311; АЈ, 334-Персонални-186-509, фолијације 3, 4; АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијација 459, 460; АЈ, 379-12 отправник послова Посланства у Атини Милан М. Јовановић ПО-у МИП-а, Пов.Бр.370 од 9. маја 1931. године.

⁸⁸³ АЈ, 334-Персонални-87-265, фолијација 8.

⁸⁸⁴ АЈ, 334-Персонални-86-261, фолијације 368-370.

ангажује и трећег служитеља.⁸⁸⁵ Када је генерални конзул у Милану Светислав Предић тражио да се одреди неко друго лице за служитеља у Генералном конзулату, предлагао је да по могућству поставе бившег војника из источне Србије, „а нипошто Црногорца или човека из југозападних крајева“.⁸⁸⁶

Карактеристични су били случајеви пријема у службу при Посланству у Тирани и при конзулатима у Албанији. Често су бирани појединци који су били бивши српски и црногорски четници, подофицири или жандарми, од којих су неки одликовани за исказану храброст.⁸⁸⁷ Овакав одабир људи имао је вишеструки значај. Они су вршили курирску службу између Албаније и Југославије, ноћу су чували зграде представништава од потенцијалних упада припадника италијанских обавештајних служби, албанских државних власти и бугарских комита.⁸⁸⁸ Војни изасланик у Тирани попуковник Божидар Божић је известио да су Италијани у току 1933. године, у два наврата имали припремљен план за упад у зграду југословенског Посланства, да би се докопали поверљиве архиве и убили једног или двојицу дипломатских представника. У ту сврху, италијанске службе су набавиле план зграде и распоред просторија у Посланству и стану посланика, размештај послуге и гаваза.⁸⁸⁹ Драгомани и гавази су коришћени за обавештајне послове у Албанији. Због познавања албанског језика коришћени су у раду са повереницима Албанцима који нису знали ни један страни језик. Били су и пратња војним изасланицима приликом одласка у лов и на излете, који су били само параван за шпијунирање италијанских војних припрема на албанској територији.⁸⁹⁰ Војни изасланик пуковник Љубомир Петровић је

⁸⁸⁵ АЈ, 159-44-14 в.д. генералног политичког директора МИД др Павле Каровић Сталној делегацији при Лиги народа, Пов.Бр.2955 од 18. фебруара 1930; АЈ, 334-Персонални-87-266, фолијација 231.

⁸⁸⁶ АЈ, 334-Персонални-86-261, фолијација 421.

⁸⁸⁷ Никола Ђаковић је био наредник црногорске војске јула 1915. – јануара 1916. године (АЈ, 334-Персонални-82-241, фолијације 206, 207). Никола Куштримовић је био српски четник пре балканских ратова, и један од четовођа у Топличком устанку (1917), одликован Карађорђевоом звездом (АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијација 283). Никола Мреновић је био добровољац у Подгоричком батаљону (1912), у чети Лазара Ђуровића (1913), у жандармерији у Скадру (1914–1915) (АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијације 685 (1-4), 686 (1-6)). Станимир Ристић је био српски четник (1911–1918) одликован Карађорђевоом звездом (АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијације 1027, фолијације 1028, 1034, 1047).

⁸⁸⁸ АЈ, 334-Персонални-82-240, 67; АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијације 609, 814-817, 819, 820; АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијације 696, 699; АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијације 42, 86.

⁸⁸⁹ Војни архив, пописник 17, кутија 95г, фасцикла 1а, предмет бр. 116, фолијација. 1 (даље: ВА, п. 17).

⁸⁹⁰ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијације 533-536; АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијације 99, 117, 122-125, 166; АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијације 585, 609, 819, 820; АЈ, 334-

почео извиђања утврђења у околини села Милоти и Либражд, 1935, у пратњи гаваза Николе Мреновића и драгомана Митра Крстића, Михаила и Душана Ђоновића, брата и сина посланика у Тирани. Међутим, њихово кретање су почели строго да надзиру Албанци и Италијани, и посланик Јован Ђоновић је покушао да му забрани даља осматрања, прибојавајући се могућег напада и убиства пуковника Петровића и његових пратилаца.⁸⁹¹ Стога је војни изасланик наставио извиђања у току 1936. године само у пратњи гаваза Николе Мреновића.⁸⁹²

Положај неуказних чиновника и помоћног особља конзулата који су били у градовима близу југословенске границе нарочито је отежан у другој половини тридесетих година и након избијања Другог светског рата. Аустријске, потом немачке, и мађарске власти су хапсиле и држале у истражном поступку данима и недељама неуказно и помоћно особље конзулата у Целовецу и Печују, излажући их физичким злостављањима и менталним исцрпљивањима. МИП је морао појединима да одобри боловање након проживљеног искуства. Основне сумње су биле засноване на шверцу страних валута и шпијунажи. Шефови конзулата и руководиоци у МИП-у су били убеђени да су у питању били покушаји систематског шиканирања њиховог особља у циљу постепеног затварања конзулата у близини југословенске границе.⁸⁹³ Генерални конзул у Печују Милан Ристић је упозорио МИП, 12. јула 1940, да ће мађарске власти, након што отерају непожељно особље из Конзулата, применити исту праксу и према Посланству у Будимпешти.⁸⁹⁴ Ово упозорење је вероватно било засновано на случају протеривања секретара Посланства у Будимпешти Драгољуба Јовановића, којег су мађарске власти оптужиле за трговину страним валутама на будимпештанској црној берзи. Читава афера је избила фебруара 1939, али је овај случај уз прекиде разматран у МИД-у све до марта 1940. године. Он јесте мењао стране валуте на црној берзи, али није у питању била трговина девизама, већ уновчавање плата чиновника Посланства у Будимпешти и Конзулата у Печују, војног изасланика и

Персонални-188-511, фолијације 70, 86; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 1, фолијације 125-127; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 6, фолијације 6-9, 28-38, 44-47; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 7, фолијација 30.

⁸⁹¹ Његов син, Душан Ђоновић је имао 15 година.

⁸⁹² ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 1, фолијације 125-127; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 6, фолијација 44; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 7, фолијација 30.

⁸⁹³ АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијације 41, 42, 46-54, 58, 161-163, АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 471, 472, 474, 475, 479, 484.

⁸⁹⁴ АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијација 162.

дописника ЦПБ-а, као и осталих кредита Посланства, који су их примали у чековима чији износи су били у америчким доларима и швајцарским францима, и за које би добили знатно мањи износ мађарских пенга су их мењали по званичном курсу. Била му је поверена та дужност јер је као шеф Пасошког одељења свакодневно саобраћао са великим бројем странака и лако је могао да прикрије стварну природу комуникације са банкарима. Међутим, оно што је било евидентно је да је он уједно био један од најбољих обавештајаца у редовима МИП-а за државе које су се граничиле са Југославијом. Истовремено са овом афером, мађарске власти су покренуле једну у низу оптужби против особља Конзулата у Печују због њихове наводне умешаности у шпијунажу.⁸⁹⁵ Италијанске власти су ухапсиле служитеља Конзулата у Корчи Панту Решетара под сумњом да је руководио војном шпијунажом, 29. јуна 1940. године. Више месеци су га држали у затвору и мучили да би извукли од њега тражено признање, а на крају су га осудили на смрт. Интервенцијама генералног конзула у Тирани Миливоја Милчића изведен је пред албански суд који је након трочасовног суђења донео ослобађајућу пресуду, 7. децембра 1940. године. Прешао је италијанско-југословенску границу 10. децембра, а решењем министра Александра Цинцара-Марковића од 16. децембра премештен је на рад у МИП.⁸⁹⁶

Чиновници на раду у иностранству нису смели да напусте место службе без претходно добијеног одобрења. Шефови мисија су смели да им издају одобрење за кретање у земљи акредитације, али за одлазак у неку од њених колонија или неку другу државу су морали да траже одобрење министарства. Међутим, министарство морало да изда више наређења о строгом придржавању прописа у погледу одласка из места службе.⁸⁹⁷ Непоштовање радног времена које је било уобичајено у самом министарству, чиновници су почели да примењују и на раду у иностранству. Стога је Милан Стојадиновић морао да изда циркуларно наређење шефовима посланстава и генералних конзулата, 22. септембра 1936, да

⁸⁹⁵ АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијације 613-622, 624-632, 637, 641-643, 645, 646; АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 893-895, фолијација 902.

⁸⁹⁶ АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијације 64,65, 70, 72, 73, 76, 80, 86.

⁸⁹⁷ АЈ, 159-23-28 помоћник министра Момчило Јуришић-Штурм Константину Фотићу, Бр.3365 од 21. августа 1934; АЈ, 159-27-2 в.д. начелника УО МИП Војислав Јаковљевић Краљевском претставништву Женева, У. Пр.Пов.Бр.2777 од 6. јула 1936; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијација 381; АЈ, 388-3-13, фолијације 493-495.

утврде радно време својих представништва и воде строгу контролу радне дисциплине.⁸⁹⁸

Чести су били случајеви проневере државног новца, крађе и задуживање без покрића.⁸⁹⁹ По томе је био најпознатији Генерални конзулат у Солуну током прве половине двадесетих година. Свештеник цркве Св. Архангела Михаила и Св. Николе на Крфу Константин Мумурис је тражио, октобра 1921, да му бивши заступник конзула на Крфу и тадашњи вицеконзул Генералног конзулата у Солуну Борислав Грашић врати новац који је од њега позајмио јер наводно није добио аконтацију за путне трошкове након премештаја са Крфа у Солун.⁹⁰⁰ Убрзо је уследила нова афера. Вицеконзул Борислав Грашић је новембра 1921. године ухваћен у нерегуларном вођењу Дневника касе и рачунских докумената што му је омогућавало да државни новац троши у личне сврхе. Убрзо се сазнало и да се задуживао код локалних Југословена и Грка и да је његов дуг износио између 20 и 30 хиљада драхми. Генерални конзул Трајан Живковић је више пута инсистирао код МИД-а да се спроведе истрага, јер су у питању били прекршаји одредби Кривичног закона.⁹⁰¹ Вицеконзул Михаило Стојановић је отпуштен из државне службе, маја 1925, због проневере државног новца и прекомерног задуживања код чланова југословенске колоније.⁹⁰²

Представништво владе краљевине СХС у Будимпешти 1919, и Генерални конзулат у Будимпешти у првој половини двадесетих година, су били познати по продајама пасоша и виза за стране држављане. Према појединим гласинама, нису издаване визе ни страним држављанима за које су дали одобрења МИД и МУД. При том Генерални конзулат у Будимпешти је имао важну улогу при контроли уласка појединаца на територију Краљевине СХС, због чега су на основу регистра

⁸⁹⁸ АЈ, 334-Персонални-60-170, фолијација 1049.

⁸⁹⁹ АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијација 587; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 93-110.

⁹⁰⁰ АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијације 81, 82.

⁹⁰¹ Истрагом генералног конзула Трајана Живковића спроведеном у току новембра и децембра 1921, утврђено је да је Борислав Грашић дуговао: 7.000 драхми солунској филијали Београдске задруге, 600 Југословенској трговачкој банци, 500 драхми финансисјком делегату Леовцу, 800 драхми руском козулу Шчербину, 2.564 драхме каси Генералног конзулата у Солуну, и да је био дужан једној књижари али није знао тачан износ. Према гласинама које су кружиле у солунском друштву био је дужан и берберину, дуванцији, месару, пиљару и другим лицима на локалној пијаци (АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијације 48-50, 52, 54, 57, 58, 60-64, 66, 67, 71-73, 75, 78, 79).

⁹⁰² И поред свих злоупотреба, Михаило Стојановић је враћен у службу МИД-а, као чиновник Одељења за штампу, јануара 1927, стим што није могао да добије указну службу (АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 862, 866, 869, 872, 873, 876-879).

сумњивих лица имали 10.000 аката преписке са надлежним југословенским органима у периоду 1. јануара – 1. септембра 1923. године.⁹⁰³ Генерални конзул др Нико Мирошевић-Сорго је сумњао у неуказно особље и због тога је престао да их користи у Пасошком одељењу, 1922. године.⁹⁰⁴ Убрзо су се појавиле информације да је генерални конзул Радомир Шапоњић био умешан у корупцијске афере, због чега је наводно и пензионисан 26. августа 1923. године.⁹⁰⁵ Вицеконзул Ђорђе Ивковић је након одласка Радомира Шапоњића и преузимања Пасошког одељења тражио од МИД-а, децембра 1923, да му се одобри отпуштање неуказног особља, сматрајући да не одговарају у моралном и стручном погледу.⁹⁰⁶ Генерални конзул Фотије Станојевић је на тражење помоћника министра Јована Марковића отпустио неуказног чиновника др Николу Рокнића који је радио у Пасошком одељењу, децембра 1924. године.⁹⁰⁷ Након отказа даљег запослења троје дијурниста сматрао је да је решио проблем трговине пасошима, јула 1925. године.⁹⁰⁸ Међутим, помоћник министра Јован Марковић је издао наређење да његов рођак Стеван Ј. Ковјанић, шеф Трговинске агенције у Будимпешти, може да буде посредник за издавање пасоша код Генералног конзулата у Будимпешти, децембра 1925. године. Међутим, против тога су се побунили Посланство и Генерални конзулат у Будимпешти, као и Конзулат у Печују, и министар Момчило Нинчић је поништио наређење свог помоћника. Тиме је коначно било решено питање злоупотреба пасошких послова и издавања виза.⁹⁰⁹ Слична ситуација се одиграла у Конзулату у Печују где је генерални конзул Филип Добречић у току 1923. и 1924. године наплаћивао мађарским држављанима визу 10.000 круна, али није о томе извештавао КТО МИД ни Министарство финансија, и самим тим није слао новац од наплаћених такси за државни буџет. Према

⁹⁰³ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 527; АЈ, 334-Персонални-88-269, фолијација 13; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 382-385; АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 345, 347; АЈ, 396-1-1, фолијације 24, 25, 61-65.

⁹⁰⁴ АЈ, 334-Персонални-88-269, фолијације 1, 2.

⁹⁰⁵ Радомир Шапоњић је наставио да жерира Генерални конзулат у Будимпешти до постављења и доласка новог генералног конзула Фотија Станојевића, 20. јуна 1924. године (АЈ, 334-Персонални-156-479, фолијација 154; АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 349, 357, 359).

⁹⁰⁶ АЈ, 334-Персонални-156-479, фолијације 143, 144.

⁹⁰⁷ Отпуштање Николе Рокнића је тражено на основу информација да је његов отац био аустроугарски генерал који је живео у Сент Андреји и примао југословенску пензију, а његов брат био генералштабни мајор мађарске војске и радио у обавештајној служби према Краљевини СХС (АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 614, 616).

⁹⁰⁸ АЈ, 334-Персонални-88-269, фолијација 50.

⁹⁰⁹ АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 737, 738-742.

наводима делегата Министарства саобраћаја Михаила Којића и писара Конзулата у Печују Бранислава Димитријевића, Филип Добречић је током две године стекао иметак од приближно 10.000.000 круна.⁹¹⁰

Дипломатско-конзуларни чиновници су користили свој службени положај ради шверцовања племенитих метала, страних девиза, луксузних и антикварних предмета, скупocene одеће, шминке и других ствари. Ови послови су се одвијали или преко дипломатских курира који су носили пакете под неприкосновеношћу дипломатске вализе за царинске власти или су чиновници дипломатских и конзуларних представништава користили свој службени положај и преносили их у личном пртљагу или у својим аутомобилима. Међутим, нисмо у могућности да утврдимо колико честе су биле ове врсте злоупотреба, јер су истраге покретане само у ретким случајевима.⁹¹¹ Стога нам је немогуће да одговоримо на питање која је била основна мотивација чиновника, да ли је била зарада или пријатељска помоћ. Навешћемо само један пример као илустрацију. Када је вицеконзул у Трсту Теобалд Водушек ухваћен у шверцу 88.000 експортних цигарета „Дрина“ и „Вардар“, јуна 1935, Комисија МИП-а формирана да би испитала читав случај није могла да донесе коначну одлуку да ли је он био члан кријумчарске групе како су тврдили италијанске власти, или је само помагао локалним Словенцима како је тврдио сам Водушек. Словенци из Трста су поднели представку Генералном конзулату у Трсту у којој су навели да је он шверцовао новине, књиге, брошуре и цигарете за њихове „националне потребе“.⁹¹²

Случај Михаила Глушчевића указује на распрострањеност корупције у тадашњем југословенском друштву која се ширила и међу дипломатско-конзуларним чиновницима. Рођен је у Београду 1887, био је син првака НРС Окице Глушчевића. У родном граду је завршио основну и средњу школу, а права је студирао и докторирао у Паризу, 1906–1911. године. Положио је испит за резервног пешадијског потпоручника, 1912. године. Кум на крштењу био му је Никола Пашић. Драгутин С. Којић је био ожењен његовом сестром. Радио је извесно време као професор у Вишој женској школи у Београду. Заједно са

⁹¹⁰ АЈ, 334-Персонални-150-473, фолијација 252.

⁹¹¹ С. Мићић, „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби, 1918–1941“, стр. 99-101.

⁹¹² АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијације 186-199, 202, 203, 205-207.

пашеногом Момчила Нинчића, Бранком Лазаревићем⁹¹³ уређивао је лист Реч, 1911–1912,⁹¹⁴ и био је сарадник више других новина, међу којима и листова *Политика* и *Самоуправа*. Као дипломатски чиновник радио је у МИД-у, Хагу, Бриселу и Паризу.⁹¹⁵ Као секретар српског Посланства у Паризу током Првог светског рата био је у блиском контакту са Радомиром Пашићем и својим понашањем скандализовао Паризлије од 1916. године. Према тврдњама сведока, махинације Михаила Глушчевића су обухватале уновчавање чекова који су стизали из Америке на име помоћи за Србију и незакониту трговину злоупотребом дипломатске вализе. Сарадњом француских и швајцарских државних органа утврђено је, током лета 1918, да су секретари српских посланстава у Паризу и Берну Глушчевић и Мирковић, злоупотребљавајући дипломатску визу шверцовали платину из Француске у Швајцарску, и лекове у обратном смеру. Према извесним наводима, курир је био др Ђура Котур⁹¹⁶, тадашњи чиновник Српског црвеног крста у Женеви.⁹¹⁷ Никола Пашић је саопштио Михаилу Глушчевићу да ће му дозволити повратак у домовину, уколико суд утврди његову невиност.⁹¹⁸ Према одређеним наводима, његова уштеђевина је износила 80.000 француских франака и према истим тврдњама он ју је поверио на чување Лазару Марковићу након хапшења и током судског процеса.⁹¹⁹ Суд је пресудио да није крив према члану 85 Кривичног закона нити да је одговоран за неко друго кривично дело, јер је утврђено да су пронађени предмети припадали његовом рођаку и да их није продавао Немцима. Стога је тражио помоћ председника владе и свог кршетног кума, из Солуна 2. децембра

⁹¹³ Нинчић и Лазаревић су ојенили ћерке управника Државних монопола Раше Миленковића (Бранко Лазаревић, *Дипломатски списи* (прир. Миладин Милошевић), Неготин, 2001, стр. 7).

⁹¹⁴ Бранко Лазаревић је био директор, а Михаило Глушчевић главни уредник (*Просветни гласник. Службени лист Министарства просвете и црквених послова*, Година XXXIV, Број 5, мај 1913, стр. 517).

⁹¹⁵ *Службени војни лист. Орган и издање Војног министарства*, Година 32, Број 5, 3. март 1912, стр. 97, 98; *Leksikon pisaca Jugoslavije*, том 2, (гл. уг. Živojin Boškov), Novi Sad, 1979, str. 247-248.

⁹¹⁶ Ђура Котур је након краткотрајног ослобођења Земуна, августа 1914, био први председник општине. Повукао се са српском војском у Србију исте године. Постављен је за председника општине у Косовској Митровици 1915 године. Након повлачења преко Албаније, пребачен је у Италију. У наставку првог светског рата радио је у српском Новинарском бироу у Паризу и Српском црвеном крсту у Женеви (*Senatori Kraljevine Jugoslavije: Biografski leksikon*, str. 159).

⁹¹⁷ АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијација 344; „Jedan nečuven skandal!“, *Beogradske novine*, 14. jul 1918; Ђурђе Јеленић, „Режим-диктатура неморала и неспособности у нашем посланству у Паризу“, *Правда*, 27. октобра 1919. године.

⁹¹⁸ Архив САНУ, Заоставштина Николе Пашића 11.571, II/6.

⁹¹⁹ Ђурђе Јеленић, „Режим-диктатура неморала и неспособности у нашем посланству у Паризу“, *Правда*, 27. октобра 1919. године.

1918, где је био на војној дужности. Михаило Глушчевић га је молио да се заинтересује за његов случај и врати га у државну службу, позивајући се на свог оца Окицу Глушчевића.⁹²⁰ Никола Пашић није изашао у сусрет његовој молби, и он се заједно са супругом преселио у Париз.⁹²¹ Михаило Глушчевић је за југословенско јавно мњење постао синоним за корумпираност српских и југословенских дипломатских чиновника које је Никола Пашић примио у службу.⁹²²

Наставио је са лагодним животом у Паризу, али није одустао ни од свог повратка у нову југословенску државу. Ангажовао је двојицу архитеката за подизање нових зграда на тлу Краљевине СХС. Од архитекте Војина Симеоновића наручио је да му преради постојећи план извесног француског архитекте Мартена за подизање виле у Дубровнику, 1926. године. Од свог наума је одустао услед неспоразума са Симеоновићем.⁹²³ Изградњу нове двоспратне куће у Београду наручио је од архитекте Александра Ђорђевића у Ресавској улици бр. 65. Изградња је завршена у току 1929. године.⁹²⁴

Михаило Глушчевић се није одрекао ни својих активности из доба Првог светског рата. У току зиме 1927/1928. године, заједно са супругом отпутовао је у Цариград, где је ступио у контакт са секретаром Посланства Александром Ђоловићем. Њих двојица су организовала куповину персијских ћилима и антикварног наоружања. План је био да Александар Ђоловић организује шверц купљене робе у Француску где би је продали. Приближна вредност ћилима и оружја била је 30.000 динара у Турској, а у Европи су могли да их продају оквирно за 60.000 динара. Према писменом тражењу Драгутина С. Којића пушке и ножеве су спаковали и послали преко дипломатског курира у Београд на његову адресу. Међутим, ћилими су били сувише великих димензија и курири нису желели да носе сандук у којем су били спаковани. Тада су гавази Посланства

⁹²⁰ Архив САНУ, Заоставштина Николе Пашића 11.571, II/6.

⁹²¹ АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијација 344.

⁹²² „Некада је Жута кућа окупљала оно што је било најнационалније и најбоље. Међутим, током Светског рата Никола Пашић је почео да окупља разне „Глушчевиће“ који су срамотили српску, потом и југословенску дипломатију разним аферама. Када је Момчило Нинчић преузео ресор МИД-а, он је требало да стане на крај тој пракси, и то према жељи Двора.“ („Опет жута кућа“, *Новости*, 22. јул 1924).

⁹²³ Хајна Туцић, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе*, Бр. IX (2008), стр. 167.

⁹²⁴ Милан Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890–1952)“, *Наслеђе*, Бр. VII (2006), слика бр. 6 на стр. 171, стр. 175.

обавестили посланика Јеврема Тадића о читавој афери.⁹²⁵ Иако је пропала замисао Глушчевића, овај случај указује на умешаност ширег круга дипломатских чиновника, не само Посланства у Цариграду већ и МИД-а. За пренос купљених предмета у Француску било неопходно да се организује курирска достава из Истанбула у МИД, а потом из Београда у Посланство у Паризу или неко од конзуларних представништава.

Током успона Богољуба Јевтића, у првој половини тридесетих година, у чијој непосредној близини је био Драгутин С. Којић, Михаилу Глушчевићу је пружена могућност да настави пословне подухвате у Југославији у сарадњи са својим зетом. Њих двојица су били на челу Хвосновске банке за пољску привреду, индустрију и трговину у Пећи која је основана 1930. године. Михаило Глушчевић је био председник, а Драгутин Којић потпредседник Управног одбора, 1930. и 1931. године.⁹²⁶ Његов брат инжењер Борислав Глушчевић, генерални директор техничког предузећа „Ферус“ Еламберт у Паризу, верио се са Љубицом,⁹²⁷ ћерком армијског генерала и комаданта I армијске области Милоша А. Јовановића, блиског пријатеља председника владе Петра Живковића, 24. августа 1931. године.⁹²⁸ Михаило Глушчевић је током маја 1932. године био дародавац Удружења Ужичана у Београду поклонивши 1.000 динара за сиромашне сељаке ужичког округа и моравског среза;⁹²⁹ и поверилац трговца из Пожеге Марка Глушчевића на име менице у износу од 20.000 динара.⁹³⁰ Био је изабран за члана Одбора за организовање изложбе у Паризу југословенских уметника који живе у Француској, 1932. године.⁹³¹ Михаило Глушчевић је био председник, а Драгутин С. Којић потпредседник Управног одбора Југословенске банке за трговину и

⁹²⁵ АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијације 344-351.

⁹²⁶ „Билански појединих банака. Резултат годишњег рада појединих банака у целој земљи“, *Правда*, 14. мај 1931. године.

⁹²⁷ „Личне вести“, *Време*, 27. августа 1931. године. Љубица Јовановић се удала официра Јосипа Ј. Голоба, 1941. године (М. Вјелјас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 175).

⁹²⁸ Генерал Милош Јовановић је као близак пријатељ Петра Живковића постављен за комаданта V армијске области 1929, потом I армијске области 1930. године (М. Вјелјас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 33, 175).

⁹²⁹ „Прилози трећи списак“, *Правда*, 20. мај 1932. године.

⁹³⁰ „Суђење угледним трговцима из Ужичке Пожеге. Опет је по среди афера са једном фалсификованом меницом“, *Правда*, 21. мај 1932. године.

⁹³¹ Чланове одбора изабрало је Управно веће Југословенске колоније у Француској које је преузело на себе обавезу организовање читавог посла („Акција за пропаганду наше уметности у Француској“, *Правда*, 6. октобар 1932. године).

индустрију А. Д. у Београду, 1932. и 1933. године.⁹³² Председник Републике Француске одликовао је орденом Легије части официрског реда, банкара Михаила Глушчевића и инжињера Борислава Глушчевића, 1935. године.⁹³³

Након Глушчевића, случај који је највише изненадио југословенску јавност био је нестанак конзула у Трсту Душана Степановића. Потичао је из имућне породице некадашњег председника Главне контроле. Био је на одслужењу војног рока и служио у војсци од 1912. до 1917. године, потом је наставио студије права у Паризу. Имао је чин резервног коњичког капетана I класе, био је одликован Белим орлом са мачевима IV и V реда, Златном медаљом за храброст, ратним споменицама из балканских и Првог светског рата, Албанском споменицом и Француским ратним крстом. Био је ожењен Босиљком, ћерком рачунополагача Главне контроле Андреје Миленковића. Постављен је за конзула у Трсту указом од 1. априла 1924. године. Генерал Панта Драшкић је тврдио у својим мемоарима да је интервенисао код Момчила Нинчића и краља Александра да буде премештен, јер су његови повереници у Трсту почели све нередовније да добијају субвенције.⁹³⁴ Душан Степановић је постављен за генералног конзула у Грацу 28. фебруара 1926. године. Међутим, одбио је да прихвати премештај из Трста у Грац тврдећи да је то деградација у чиновничком положају. Напустио је Италију не сачекавши долазак новог конзула Владислава Савића.

Након што је МИД безуспешно покушавао да га пронађе, вести су се прошириле по Београду и завршиле у новинским ступцима. Испоставило се да је Душан Степановић однео са собом двогодишњи приход Конзулата у Трсту од наплаћених такси. Лист *Политика* га је одмах упоредио са Михаилом Глушчевићем. До тог момента тршћански листови нису објављивали вести о инциденту. Међутим, када је *Corriere della Sera* пренела телеграфску вест о писању београдске штампе, локалне новине су почеле да објављују детаље из јавног и приватног живота брачног пара Степановић. На основу писања тршћанских новинара, произилази да је главни проблем била коцкарска зависност

⁹³² „Биланси банака. Резултат рада појединих банака у прошлој години“, *Правда*, 13. април 1933. године.

⁹³³ „Високо француско одликовање гг. Др Михаила и Бориса Глушчевића“, *Време*, 18. мај 1935. године.

⁹³⁴ Генерал Панта Драшкић је тврдио да је Душан Степановић премештен у Београд, иако је био премештен у Грац (М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, стр. 32, 33, fusnota br. 55).

конзула и његове супруге. Душан Степановић је издржавао и једну љубавницу и да би обезбедио себи слободно време слао је своју жену у Монте Карло са довољним новачним сумама за обилазак коцкарница. Због великих расхода који су били резултат лагодног и непримереног живота, распродао је целокупно породично наслеђе. Читава серија чланака представљала је удар на престиж Краљевине СХС и њене политичке интересе у Италији. На основу извештаја делегата МУД-а у Риму Владете Милићевића и информација које је прикупио Генерални конзулат у Трсту, Душан Степановић је првобитно нашао уточиште код бившег префекта Трста и тадашњег начелника Јавне безбедности Криспе Монкаде, а касније је побегао у Америку.⁹³⁵

Ништа мање није била занимљива ни каријера Emil-a Schwarz-a (Милана Савића). Емил Шварц је постављен за почасног конзула у Цириху 20. јула 1922, унапређен у почасног генералног конзула указом од 8. фебруара 1925, разрешен дужности указом од 25. септембра 1928, а остао на служби до укидања Почасног конзулата Краљевине СХС у Цириху 31. јануара 1929. године. Поново је постављен за почасног конзула у Цириху указом од 27. маја 1932. године.⁹³⁶ Променио је име у Милан Савић у Загребу, 25. јула 1935, месец дана након формирања владе Милана Стојадиновића.⁹³⁷ Почасни конзул је био до 17. априла 1937, када је постављен за генералног конзула у Цириху.⁹³⁸ Према решењу министра иностраних послова Милана Стојадиновића од 2. фебруара 1939, требало је да дође у Београд ради реферисања, а на основу предлога новог министра иностраних послова Александра Цинцара-Марковића од 28. фебруара, отпуштен је из државне службе.⁹³⁹ Према накнадној тврди Милана Савића, Милан

⁹³⁵ АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијација 359; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијација 174; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијације 141, 144, 149, 150, 152-155, 157, 163-165; „Бегство г. Степановића бившег конзула у Трсту“, *Политика*, 17. јул 1926; „Тајнаствени нестанак нашег бившег конзула у Трсту“, *Време*, 17. јул 1926; „La misteriosa scomparsa dell' ex console jugoslavo Stepanovic. Un ammanco di 200.000 lire alla cassa del Consolate generale“, *La Ultime Notizie. Il Piccolo delle ore diciotto*, 18. Luglio 1926; „Ingente ammanco di cassa al Consolato jugoslavo. L'ex console generale è scomparso“, *La Sera*, 19. Luglio 1926; „Grave scandalo al Consolato jugoslavo. Il dott. Stepanovic sottrae un'ingentissima somma“, *Il Popolo di Trieste*, 20. Luglio 1926; „L'ex console Stepanovic si sarebbe rifugiato a Smirne“, *Il Popolo di Trieste*, 20. Luglio 1926; М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, стр. 33, fusnota br. 55.

⁹³⁶ АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијација 434.

⁹³⁷ АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијација 431.

⁹³⁸ АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијација 439.

⁹³⁹ АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијације 461, 463.

Стојадиновић га је звао у Београд да би се договорили о његовом постављењу за посланика у Берну.⁹⁴⁰

Након доношења указа о разрешењу од дужности Емила Шварца, отправник послова Посланства у Берну секретар Стојан Гавриловић је отпутовао у Цирих због ликвидације Почасног конзулата, новембра 1928. године. У својим извештајима послатим МИД-у и посланику Јовану Т. Марковићу тврдио је да рачунске књиге нису уредно вођене, да три године није слат државном буџету новац пркупљен од такси и да је постојао мањак у каси у износу од 3.000 швајцарских франака. Одмах је упоредио Емила Шварца са Душаном Степановићем. Тражио је од МИД-а да му укину повереништво у Милану за продају свиле из државних фабрика.⁹⁴¹ Против овог поступка протествовао је Емил Шварц директно код посланика Јована Марковића, 1. јануара 1929. године, јер је Стојан Гавриловић ушао у његову кућу без одобрења током његовог одсуства, однео сва благајничка документа, фалсификујући своје телеграфске извештаје и лажно извештавајући швајцарске власти о својој званичној функцији. Он је одбацио оптужбе да је неправилно руководио благајном, јер је за тај посао био задужен званичник Посланства у Берну Францен, за којег је тврдио да је био у дослуху са Стојаном Гавриловићем. Емил Шварц је одбацио тврдње да је у својој надлежности имао повереништво за продају свиле у Милану, јер је за тај посао био задужен извесни др Филипић. Према његовим наводима читава афера је имала везе и са Швајцарцима који су били заинтересовани да добију титулу почасних конзула Краљевине СХС. Био је уверен да су у југословенском МИД-у врло добро знали да је Стојан Гавриловић „маниак, немогућ, интригантски тип“ којег су због његових неспособности „удомили“ у државној служби из поштовања према његовој породици; иако су поседовали извештаје о његовим јавним испадима. Емил Шварц је тражио од Јована Марковића да пошаље другог чиновника Посланства који би завршио послове ликвидације Почасног конзулата, јер је био уверен да би један објективан рад утврдио махинације отправника

⁹⁴⁰ АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијација 479.

⁹⁴¹ Архив Србије, Збирка поклона и откупа, кутија ПО-149, документ бр. 124 секретар Посланства у Берну Стојан Гавриловић посланику Јовану Т. Марковићу, Берн, 28. новембар 1928. године (даље: АС, ПО)

послова.⁹⁴² Он је известио посланика у Берну, 4. јануара 1929. године, да је забранио Францену приступ својој кући.⁹⁴³ Истог дана известио је и министра Војислава Маринковића да је Францен радио споразумно са Стојаном Гавриловићем да „напакују лажне инсинуације“, и да му је забранио улазак у његове просторије јер је лажно пријавио да му је обијена фиока од стола. Емил Шварц је био уверен да је у питању био маневар да би се прикрио недостатак новца или пратећих аката.⁹⁴⁴

Након избијања афере у јавности и пријема извештаја у МИД-у, Војислав Маринковић је наложио свом блиском сараднику, сталном делегату при Друштву народа Константину Фотићу да пошаље једног чиновника који би извршио ликвидацију и установио стварно стање.⁹⁴⁵ Убрзо је уследило и стављање на расположење посланика у Берну Јована Марковића, указом од 28. јануара 1929. године,⁹⁴⁶ који је важио за протажеа секретара Станоја Гавриловића. Секретар Сталне делегације у Женеви Бранко Димић, је извршио ликвидацију Почасног конзулата у Цириху, 31. јануара 1929. године. Он је известио Посланство у Берну, ГПД и КТО МИД да су нестали новац и поверљива документа. Бранко Димић је навео да је Стојан Гавриловић два пута слат у Цирих због ликвидације Почасног конзулата, али да није извршио своју дужност, већ је узео из касе 4.208,45 швајцарских франака које је прогласио за државни новац, а из архиве узео документа која је сматрао да ће му бити довољан доказ да би оптужио Емила Шварца за поткрадање државне касе.⁹⁴⁷ Након примљеног извештаја о ликвидационим пословима, МИД је поставио Сретена Стојаковића за новог секретара Посланства у Берну, 24. фебруара 1929. године.⁹⁴⁸ Емил Шварц се жалио новом посланику у Берну Илији Шуменковићу, 23. августа, да је Стојан Гавриловић задржао код себе преписе поверљивих аката и политичких извештаја

⁹⁴² АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 128 Milan Schwarz посланику Јовану Т. Марковићу, поверљиво, Zürich, 1. јануара 1929. године.

⁹⁴³ АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 128 Milan Schwarz посланику Јовану Марковићу, Zürich, 4. јануара 1929. године.

⁹⁴⁴ АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 128 Milan Schwarz министру иностраних дела Војиславу Маринковићу, Zürich, 4. јануар 1929. године.

⁹⁴⁵ АЈ, 159-4-I стални делегат у Женеви Константин Фотић посланику у Берну Јовану Т. Марковићу, Пов.Бр.7 од 9. јануара 1929. године.

⁹⁴⁶ АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијације 771, 772.

⁹⁴⁷ АЈ, 159-4-I в.д. сталног делегата секретар Бранко Димић Посланству у Берну и Конзуларно-трговинско одељење МИД, Пов.Бр. 88 и 89 од 12. фебруара 1929. године.

⁹⁴⁸ АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 268.

некадашњег Почасног конзулата у Цириху. Међутим, његова представка је тек наређењем од 24. септембра, достављена МИД-у преко Сталне делегације у Женеви, 30. октобра. На крају је решено да се „као застарело“ стави *ad acta*.⁹⁴⁹

Почетком 1938. године у Београду су кружиле гласине да је Милан Савић остварио противправну добит у износу од 2.000.000 америчких долара.⁹⁵⁰ Током предизборне кампање за парламентарне изборе 1938. године, Милан Савић је постао познат у југословенској јавности као посредник за препродају обвезница југословенског државног дуга, злоупотребу конзулског положаја ради шверца југословенских папира од вредности и страних валута из Југославије у иностранство, а тврдило се да је своје ново име добио од свог кума Милана Стојадиновића.⁹⁵¹

Репрезентативна улога чиновника у иностранству захтевала је и одређени кодекс понашања на службеној функцији, у приватном и породичном животу. Међутим нису сви били на очекиваној висини. Конзул на Крфу Војислав Рашић је смењен, јануара 1921, да би се избегла тужба једног француског и грчког држављанина које је он јавно псовао и тукао. За в.д. конзула постављен је Борислав Грашић, јер министар Никола Пашић није био сигуран да ли је Војислав Рашић био стварно одговоран или су Грци исценирали читав случај. На крају се испоставило да је читаву аферу иницирао архимандрит Мирон Јанковић, свештеночувар војних гробаља на Крфу.⁹⁵² Вицеконзул и писар Генералног конзулата у Солуну Петар Цабрић и Ђорђе Билинић су учествовали у тучи која је избила у локалну „Кинг Џорџ“, јануара 1921. године. Генерални конзул Трајан Живковић је сматрао да би могли да искористе читаву аферу да би натерали грчке власти да више цене и поштују југословенске држављане и чиновнике, јер је оценио да је њено исходиште било у „оној потајној али горућој мржњи коју сваки Грк осећа према сваком Словену“. Према његовом тумачењу грчка полиција је

⁹⁴⁹ АЈ, 159-4-1 бивши ген. конзул у Цириху Milan Schwarz посланику у Берну Илији Шуменковићу, 23. август 1929; Бранко Димић МИД-у, Пов.Бр.681 од 30. октобра 1929. године.

⁹⁵⁰ М. Јовановић-Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, стр. 159.

⁹⁵¹ АЈ, 334-Персонални-189-512, фолијације 472, 473. Милан Стојадиновић је у својим мемоарима тврдио да је упознао Милана Савића када је као један од представника југословенске Народне скупштине учествовао у раду Међународне парламентарне уније, која је у јесен 1924 године одржана у Швајцарској. О њему се похвално изразио навевши да је био способан инжењер, врло интеллигентан и културарн човек који је својим радом чинио знатне услуге југословенској држави (Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970, str. 187).

⁹⁵² АЈ, 334-Персонални-85-256, фолијације 788, 848-853, 863, 864; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 427; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијација 617.

покушала читав случај да представи као кривицу двојице чиновника Генералног конзулата у Солуну јер је то био одраз става који су највиши кругови у Грчкој заузимали према Србима након Првог светског рата, иако није покушавао да оправда одговорност подређених чиновника за учествовање у инциденту. Читава афера је трајала два месеца. Расправа је вођена између Генералног конзулата у Солуну, Посланства у Атини, Генералног гувермана у Солуну, југословенског и грчког МИД-а. На крају су Петар Цабрић и Ђорђе Билинић премештени, иако је Трајан Живковић и даље највећи део одговорности сваљивао на грчку страну. За новог вицеконзула постављен је Борислав Грашић.⁹⁵³ Инциденти које су изазвали дотадашњи чиновници Генералног конзулата у Солуну, утицала је на генералног конзула Фотија Станојевића, новембра 1922, да упозори МИД да у будућности пажљивије бира особе које шаље на рад у иностранство, да не се не би понављали случајеви попут Билинића и Грашића.⁹⁵⁴

Афера која је избила између Милутина Јовановића и Јована Дучића имала је вишеструке последице по углед југословенске дипломатске службе, која се више пута нашла у центру пажње иностране штампе. Након смене радикалске владе Николе Пашића и формирања владе демократа Љубомира Давидовића, нови министар иностраних дела Војислав Маринковић је одредио Јована Дучића за првог сталног делегата Краљевине СХС при Друштву народа у Женеви. Овом одлуком сви послови из делокруга женевске институције су изузети из надлежности тадашњег посланика у Берну Милутина Јовановића, који се већ прибојавао гласина које су стизале из Београда да ће доћи до смене великог броја шефова дипломатских, радикала, на чије место ће бити постављени демократе.⁹⁵⁵ Након пада владе Љубомира Давидовића, и повратка Николе Пашића и Момчила Нинчића, Милутин Јовановић је припремио освету Јовану Дучићу, који је допутовао у Женеву 3. јануара 1925. године. Он је придобио Еугенију Фогел (Eugenia Vogel) да оптужи сталног делегата да јој је завео ћерку Антоанету (Antoinette) и оставио у другом стању без намере да испуни дужности мужа и оца. У свом писму адресираном лично на министра Момчила Нинчића, она је оптуживала сталног делегата у Женеви да је пред члановима њене породице

⁹⁵³ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 301, 302, 307, 308, 310, 311, 313-321, 328.

⁹⁵⁴ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијација 392, 393.

⁹⁵⁵ Архив Србије, Лични фонд Мирослава Спалајковића, предмет бр. МС-434, фолијације 1, 2 (даље: АС, МС).

откривао службене тајне Краљевине СХС.⁹⁵⁶ Читав случај је завршио пред женеvским судом, где је Јован Дучић доказао своју невиност, али прва штета је већ била нанета југословенској дипломатској служби. И сам Дучић је осетио последице, јер је због овог инцидента означен од стране Ватикана за *persona non grata* приликом тражења агремана за постављење на место југословенског посланика при Светој столици. Приликом првог наредног сусрета двојице супарника у кабинету помоћника министра иностраних дела Стевана К. Павловића, у лето 1927, избила је туча између тадашњег посланика у Варшави Милутина Јовановића и саветника Јована Дучића. Овај инцидент је био предмет пажње варшавске штампе која се позивала на званичне извештаје Пољске телеграфске агенције. Због тога је краљ Александар тражио да обојица буду пензионисани, али је Стеван Павловић успео да издејствује да буду само стављени на расположење.⁹⁵⁷

Након сукоба Јовановић–Дучић у МИД-у и афере Михел–Цинцар-Марковић у Посланству у Софији, министар Војислав Маринковић је морао својим циркуларом од 11. августа 1927, да упозори да чиновници својим начином живота и понашањем компромитују државу и читав народ. Посебно је истакао њихове навике да се коцкају у велике суме, претерано задужују и воде лакомислени⁹⁵⁸ живот. Стога је упозорио шефове мисија да ће му бити лично одговорни за сличне ситуације.⁹⁵⁹ У сачуваној архивској грађи постоје одговори посланика у Софији Љубомира Нешића у вези афере Станислава Михела, и посланика у Тирани Богољуба Јевтића да није било ничег сличног у Албанији где чиновници морају да воде посебно рачуна о понашању.⁹⁶⁰

И поред упозорења Војислава Маринковића, чиновници су и даље водили непримерене животе, правили изгреде и инциденте. Током рада југословенско-бугарске комисије за регулисање питања безбедности границе, у Софији децембра 1929, шеф југословенске делегације Радомир Шапоњић је постао чест гост Унион

⁹⁵⁶ АЈ, 334-Персонални-151-474, фолијаицје 637-640; Миладин Милошевић, „Предговор“ у: Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Београд, 1991, стр. 14.

⁹⁵⁷ АЈ, 334-Персонални-159-482, фолијација 424; Архив САНУ, 14.439/133; Коста Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Београд, 2001, стр. 39-42, 46, 47, 61; М. Милошевић, „Предговор“ у: Ј. Дучић, *Дипломатски списи*, стр. 15, 16; М. Митић, *Поете у фраку*, стр. 46-48.

⁹⁵⁸ У првој верзији наређења је писало „распустан“, али је прецртан и накнадно уписан „лакомислен“.

⁹⁵⁹ АЈ, 334-Персонални-60-170, фолијација 1034; АЈ, 395-17-180, фолијација 21.

⁹⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-60-170, фолијације 1036, 1037.

клуб⁹⁶¹ где се коцкао у велике суме. Након што је у једном дану изгубио велики новчани износ, он је доживео два мождана удара на коктелу у стану члана бугарске делегације Дечка Карацова (Дечко Дянков Караджов), и преминуо исте вечери у болници, 5. децембра 1929. године.⁹⁶² Иван Вукотић је након затварања Генералног конзулата у Букурешту и отварања Генералног конзулата у Ђенови, премештен из Румуније у Италију као први шеф новог конзуларног представништва, маја 1929. године. На том положају остао је непуне две године. Током Ускршњих празника 1931, враћајући се из Нице у Милано нехотично је аутомобилом усмртио италијанског сељака Андреу Францониа. Указима од 30. априла 1931, Иван Вукотић је стављен на расположење, а Генерални конзулат у Ђенови је затворен.⁹⁶³ Милан Стојадиновић је морао да разреши генералног конзула у Солуну Драгана Божовића, октобра 1938, након што је својевољно продужио свој боравак у Београду за месец дана, и при том изазивао туче по кафанама. Отежавајућа околност за његову државну службу било је претерано задуживање код приватних лица у Београду и Солуну, јер према сазнањима МИП-а није располагао довољним финансијским могућностима да би могао да измири своја дуговања. Након разрешења од дужности у Генералном конзулату није се јавио министарству у законски предвиђеном року, већ се самовољно задржао недељу дана у Софији.⁹⁶⁴ Генерални конзул у Братислави Милош Кићевац је током лова који је организовао бугарски почасни генерални конзул и индустријалац Франтишек Михер, децембра 1938, случајно убио Франтишека Богара који му је био додељен као пратилац током лова. Након што су државни тужилац и истражни судија спровели истрагу и закључили да је у питању био несрећан случај без постојања икакве намере југословенског генералног конзула, Милош Кићевац је замолио помоћника министра Иву Андрића, јануара 1939, да га извесно времен задрже у Братислави да би регулисао приватна питања а потом да

⁹⁶¹ „Унион клуб“ у Софији је био место окупљања припадника софијских елитних кругова и чланова дипломатског кора. Био је познат као коцкарница за више друштвене кругове, где су се људи дружили, размењивали информације и правили пословне договоре (М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 75, 76, 83, 88). Српски и југословенски посланици у Софији су такође били чланови „Унион клуба“ АС, МС, предмет бр. МС-556 признаница за учлањење Мирослава Спалајковића у Union club, Sofia од 1. јуна 1911. године; Архив САНУ, 14.342/II-49, 14.342/XIII-146).

⁹⁶² АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 383-386; Централен државен архив, Личния фонд Дечко Дянков Караджов (1503к), Инв. оп. 1, а. е. 8, фолијације 107, 108 (даље: ЦДА, 1503к).

⁹⁶³ АЈ, 334-Персонални-143-466, фолијације 470, 484, 489, 490.

⁹⁶⁴ АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијације 792-795.

га преместе у неку другу државу.⁹⁶⁵ Он је тихо повучен из Братиславе, без икаквих службених коментара од стране југословенског МИП-а. Нови генерални конзул Станоје Симић је постављен 20. маја, а дужност је преузео 1. јуна.⁹⁶⁶

При дипломатским и конзуларним представништвима радили су стручњаци за различита питања, који су најчешће имали титулу аташеа. Главни ђенералштаб је поверавао задатке на иностраном терену војним изасланицима и делегатима који су били пријављени код Министарства војног земље домаћина за рад при посланствима. Официри на раду у иностранству су имали улогу војних дипломата, али су добијали и задужења из области рада Војне обавештајне службе. Након потписивања примирја у Првом светском рату 1918–1920, били су према титулацији подељени у две групе. Делегати Врховне команде су били пријављени код савезничких врховних команди, Паризу, Риму и Солуну; док су делегати владе били у бившим непријатељским земљама, Бечу, Будимпешти и Софији. У Букурешту је био в.д. војног изасланика, 1919–1920. године. Постојали су и војни изасланици Белгији до 1919, а у Швајцарској до 1920. године.⁹⁶⁷ Након потписивања мировних уговора и преласка са ратног у мирнодопско стање, извршена је реорганизација војске и њених служби. Војни изасланици су били постављени у Паризу, Прагу, Тирани, Атини, Софији, Бечу, Букурешту и Риму.⁹⁶⁸ Изузетак је био делегат владе у Печују задужен за Барању,⁹⁶⁹ потпуковник Михаило Илић који је постављен, 22. августа 1921. године.⁹⁷⁰ Према тражењу МВиМ за постављење војних изасланика у Паризу, Риму и Букурешту, од 28. фебруара 1920, издејствовани су консантмани за ђенералштабног пуковника Данила Калафатовића у Француској и ђенералштабног потпуковника Милутина

⁹⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијације 751-753.

⁹⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 250, 257; Milan Sovilj, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941. Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*, Praha, 2016, str. 133.

⁹⁶⁷ АЈ, 334-Персонални-102-369, фолијација 726; АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијација 620; Д. Денда, „Војна обавештајна служба Краљевине СХС/Југославије, 1918–1941.“, стр. 23, 24; ; М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, str. 33.

⁹⁶⁸ Д. Денда, „Војна обавештајна служба Краљевине СХС/Југославије, 1918–1941.“, стр. 24, 25.

⁹⁶⁹ „Барањска република“ је проглашена 15. августа 1921. године; Никола Пашић је примио њихове представнике 17. августа. Међутим велике силе нису признале њено постојање и југословенске трупе су евакуисане из Печује и Баје, 19. августа. Мађарске војне јединице су у ушле у Барању и Нови Сегедин 20. августа 1921. године (V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 168).

⁹⁷⁰ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијације 206, 207

Недића у Румунији, током марта 1920. године.⁹⁷¹ За ђенералштабног пуковника Михаила Јовановића консантман је добијен из Рима у току априла.⁹⁷² Однос према пораженим државама се огледао у начину постављења војних изасланика. Наиме, за њих нису тражени консантмани од владе земље домаћина, већ су оне само нотификоване о постављењу.⁹⁷³ Поред војних аташеа који су имали одређених задужења по питањима обавештајног рада, у војној обавештајној служби су учествовали и други официри који су владама земље домаћина пријављивани по различитим службеним дужностима. Тако је коњички мајор Никола Љ. Христић добио задатак да из Рима руководи обавештајним радом према Црногорцима лојалним Николи Петровићу, наређењем од 18. августа 1919, али је пријављен италијанској влади као официр за репатрирање ратних заробљеника.⁹⁷⁴ Поред улоге војних дипломата и рада на прикупљању обавештајних података, војни аташеи су понекад били ангажовани и у информативно-пропагандне сврхе. Они су могли у иностраној штампи да објављују чланке под својим потписом, уз одобрење МВиМ-а којем су подносили текст на проверу. У случају да је временски рок био сувише кратак, одобрење су тражили од надлежног шефа дипломатске мисије.⁹⁷⁵

Као и у дипломатској служби где је један посланик могао да буде задужен за више представништава и држава, слична пракса је коришћена и у војној обавештајној служби. Када је финансијским планом за 1920/21. годину било предвиђено да се постави један војни изасланик за Аустрију и Мађарску са седиштем у Бечу, министар војске и морнарице Бранко Јовановић је тражио, 5. децембра 1920, да се постави засебан аташе у Будимпешту на терет кредита одређеног за војног изасланика у Лондону.⁹⁷⁶ У време док није било засебног војног изасланика у Варшави, за Пољску је био задужен војни изасланик у

⁹⁷¹ АЈ, 334-Персонални-102-369, фолијације 643, 655, 664-666.

⁹⁷² Dalibor Denda, "Activities of Yugoslav Military Intelligence Service towards Italy, 1918-1941", in *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times*, (eds. Srđan Rudić, Prof. Antonello Biagini), Belgrade-Rome, 2015, p. 218.

⁹⁷³ 334-Персонални-82-244, фолијација 649; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 487-489; АЈ, 334-Персонални-102-369, фолијација 680, 681, 740, 749, 757; АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијације 193, 194.

⁹⁷⁴ Мајор Никола Христић је био војни изасланик у Италији, 1918-1918, вршио дужност војног изасланика док је пуковник Душан Томић био изван Рима. Пуковник Душан Томић је био војни изасланик у Риму, 1917-1920. године (Ј, 334-Персонални-102-369, фолијације 704, 712; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, str. 159, 241; D. Denda, "Activities of Yugoslav Military Intelligence Service towards Italy, 1918-1941", p. 218).

⁹⁷⁵ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 1, пер. 12.

⁹⁷⁶ АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијација 261.

Прагу.⁹⁷⁷ Након укидања војних изасланстава у Бечу и Варшави, децембра 1922, војни изасланик у Будимпешти је био задужен за Аустрију, а војни изасланик у Прагу за Пољску.⁹⁷⁸ Касније је Пољска потпала у задужење војног изасланика у Румунији.⁹⁷⁹ Након укидања војних изасланстава у Бечу, Анкари и Атини, у пролеће 1932. године, војни изасланици у Будимпешти, Софији, односно Тирани су били задужени за Аустрију, Турску, односно Грчку.⁹⁸⁰ Војно изасланство у Прагу је било задужено за и Немачку, од успостављања војнодипломатских односа 1933. године до постављења првог војног аташеа у Берлину 1936. године. Војно изасланство у Паризу било је надлежно за Британију до постављањења војног изасланика у Лондону 1939. године, а војна изасланства у Софији и Атини за Турску до постављења војног изасланика у Анкари 1935. године. У Лондону је постојао поморски и ваздухопловни аташе за Британију и Француску, у период од 1930. до 1932. године.⁹⁸¹ У Сједињеним Америчким Државама незванични вршилац дужности војног изасланика је био коњички капетан у резерви Гордон Гордон-Смит (Gordon Gordon-Smith), британски поданик и натурализован и југословенски држављанин, који је помагао пропагандним и војним питањима рад Посланства у Вашингтону од 1917. године. Током двадесетих година био је званично пријављен као дописник за штампу, потом као дописник ЦПБ-а. Одржавао је неформлане контакте се страним војним изасланицима у Вашингтону иако није био званично пријављен за југословенског војног аташе, 1931–1936. године.⁹⁸² Војно изасланство у Вашингтону је отворено 1939. године, а у Москви наредне године.⁹⁸³ Војна изасланства су имала уобичајену структуру за међуратни период. На челу је стајао војни аташе, а остали персонал су чинили помоћници и

⁹⁷⁷ Први покушај постављења војног изасланика у Чехословачкој Карола Михела за војног изасланика у Пољској са седиштем у Прагу је био неуспешан услед одбијања пољске владе, априла-јуна 1920. године. За војног изасланика у Варшави постављен је потпуковник Михајло Пенадовић, августа 1920. године (АЈ, 334-Персонални-102-369, фолијације 644, 667, 670-674, 676, 677-680, 682; АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијација 185).

⁹⁷⁸ АЈ, 334-Персонални-142-465, фолијације 872, 900.

⁹⁷⁹ У сачуваној грађи нисмо успели да пронађемо када је извршена промена надлежности војних изасланика у Прагу и Букурешту, у погледу Пољске (ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 9, рег. 4, 5).

⁹⁸⁰ У сачуваној грађи нисмо успели да пронађемо информације када је поново било установљено Војно изасланство у Бечу (ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 42, рег. 1).

⁹⁸¹ М. Зећевић, *Војна дипломатија*, стр. 164, 165; Д. Денда, „Војна обавештајна служба Краљевине СХС/Југославије, 1918–1941.“, стр. 27.

⁹⁸² АЈ, 334-Персонални-146-469, фолијације 826, 827, 830, 833-852; АЈ, 335-6-21, фолијација 5; АЈ, 371-75-98, фолијације 93, 94, 109, 110, 114, 115, 126, 127, 130-132, 146-148, 153-160, 257.

⁹⁸³ Д. Денда, „Војна обавештајна служба Краљевине СХС/Југославије, 1918–1941.“, стр. 28.

секретари војног аташеа. Југословенско војнодипломатско представништво у Паризу спадало је међу организационо најјаче јединице.⁹⁸⁴ Након аншлуса Аустрије, немачке окупације Чехословачке и италијанске окупације Албаније, усвојен је предлог да се при конзуларним представништвима у Бечу, Прагу, Трсту, Тирани, Скадру, Валони и Корчи поставе млађи активни и резервни официри у својству цивилних службеника, јула 1939. године. Након почетка Другог светског рата, септембра 1939, основан је и обавештајни центар у Берну.⁹⁸⁵

Поред официра који слати на рад у иностранство, на прикупљању информација војне природе суделовала су дипломатска и конзуларна представништва.⁹⁸⁶ Црикуларом МИД-а од 2. маја 1923, прослеђено је тражење Главног ђенералштаба да конзулати достављају извештаје о војној спреми, потенцијалу, моралу и индустрији страних земаља, њиховој спољној и унутрашњој политици и односу јавности према Краљевини СХС. За поједине државе наведена су и конкретна питања која су посебно интересовала Обавештајно одељење.⁹⁸⁷ Циркуларом МИД-а од 5. августа 1924, посланствима и конзулатима је био прослеђен „Преглед војно политичких података, које би представништва у иностранству слала Министарству иностраних дела, а који интересују директно Министарство војске и морнарице“. Тражени су подаци о унутрашњој ситуацији и спољној политици појединих држава, њиховој војсци и војном потенцијалу (са становишта људства, сировина и индустрије), става према Краљевини СХС и деловању југословенских поданика у иностранству. Посебно су тражени подаци о Македонском комитету, Косовском комитету, организацији Пробуђених Мађара, Хрватској републиканској сељачкој странци, југословенским и страним комунистима. У погледу страних обавештајних служби МВиМ је био заинтересован који начини рада југословенских органа су до тада били примећени, која југословенска посланства и конзулати су били најчешће спомињани као извор где се информације могу купити новцем, и да ли су више

⁹⁸⁴ М. Зећевић, *Војна дипломатија*, стр. 164, 165.

⁹⁸⁵ Д. Денда, „Војна обавештајна служба Краљевине СХС/Југославије, 1918–1941.“, стр. 31; D. Denda, “Activities of Yugoslav Military Intelligence Service towards Italy, 1918-1941”, p. 220.

⁹⁸⁶ АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијације 42-45 (извештај „Организација обавештајне службе за време мира“ из 1948).

⁹⁸⁷ Иван Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској, 1920–1929“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XIII, Бр. 1-2, (2012), стр. 108, 109.

били заинтересовани за политичка или војна питања Краљевине СХС. Били су наведена и питања која су интересовала МВиМ у погледу појединих држава. МИД је тражио од представништава у иностранству да за прикупљање тражених података упосле целокупан персонал.⁹⁸⁸ Слично тражење МВиМ је проследио КТО МИД, децембра 1924, како би информације биле уношене у месечне конзуларне извештаје.⁹⁸⁹

Током двадесетих година, конзулати и пасошка одељења посланстава су достављала податке Главном ђенералштабу о визама које су издаване аустријским и мађарским официрима за долазак у Краљевину СХС. Наредбом КТО МИД, од 20. маја 1929, дотадашње инструкције су допуњене, и представништва у иностранству су почела да извештавају о визирању пасоша официрима свих страних држава.⁹⁹⁰ На основу анализе података о издатим визама Главни ђенералштаб је закључио, 1933, да су аустријски и мађарски официри у резерви и пензији добијали одобрења за боравак на југословенској територији у дуже временском периоду. При том пасоши су им визирани за одлазак на летовање у индустријска места, а „бањске“ визе су добијали за места која нису биле бање. Стога је Главни ђенералштаб закључио да по среди највероватније нису били ни годишњи одмори ни лечења, и тражио од МИП-а да упозори представништва у иностранству да обрате више пажње приликом издавања виза аустријским и мађарским официрима у резерви и пензији.⁹⁹¹

Током међуратног периода јављале су се извесне неправилности у раду војних аташеа. Према Упуту о обавештајној служби, телеграфске и писане извештаје су слали Главном ђенералштабу који их је потом прослеђивао надлежним војним властима. У хитним и важним случајевима били су дужни да телеграфски извести и Главни ђенералштаб и лично министра војске и морнарице. Међутим, било је случајева да су своје телеграме слали Главном ђенералштабу, али их нису достављали и министру.⁹⁹² Војни изасланици су се по питањима обавештјане службе обраћали директно надлежним војним властима земље акредитације, што су њихови војни аташеи користили да на бази реципроцитета

⁹⁸⁸ АЈ, 388-3-13, фолијације 679-688.

⁹⁸⁹ АЈ, 371-20-29, фолијације 471-491.

⁹⁹⁰ АЈ, 395-20-210, фолијација 426.

⁹⁹¹ АЈ, 395-37-310, фолијација 296.

⁹⁹² ВА, п. 17, к. 95г, ф. 1, предмет бр. 40, рег. 2, 3.

траже одређене податке од југословенских војних власти. Стога је Главни ђенералштаб у појединим случајевима морао да ода информације, за које је сматрао да је у интересу државе да остану у тајности.⁹⁹³ Посебан проблем било је недовољно или потпуно непознавање страних језика, посебно језика администрације државе домаћина. Министар војске и морнарице Стеван Хацић је у циљу побољшања војне службе у иностранству наредио 21. маја 1930. године, да аташеи почну интензивно учење неопходних страних језика. Наређењем начелника Главног ђенералштаба од 18. јуна, одређен им је рок од две године за учење језика до нивоа разумевања. Насупрот југословенским војним изасланицима који су запостављали овај аспект, италијански официри који су слати на службу у Југославију су успеваале да савладају српско-хрватски језик у року од четири до пет месеци. Међутим, уочени проблем није одмах регулисан и поједини војни аташеи нису овладали неопходним знањима.⁹⁹⁴ Други проблем је био што су они остајали на својим положајима две до три године, односно и када би научили језик државе акредитације, убрзо би били премештени. Новим наређењем начелника Главног ђенералштаба Милана Недића од 26. децембра 1934. године, унете су извесне измене у дотадашњу праксу. Процењено је да интелегентном официру није неопходан рок од две године да научи језик државе акредитације, стога је рок смањен на шест месеци. Изузетак су били официри који су постављени за војне аташее у Турској, Грчкој, Албанији, Мађарској и Енглеској. Њима је одређен рок од годину дана.⁹⁹⁵

У комуникацији дипломатско-конзуларне и војно-дипломатске службе, избијало је неколико врста проблема. Када је министар војске и морнарице Миливој Зечевић преместио административног поручника Косту Мишића из Француске у Краљевину СХС, 18. децембра 1921, тражио је од председника владе и министра Николе Пашића да Посланство у Паризу не суспендује његову одлуку.⁹⁹⁶ Главни ђенералштаб се жалио МИП-у, марта 1930, да им поједини

⁹⁹³ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 1, предмет бр. 40, рег. 1.

⁹⁹⁴ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 1а, предмет бр. 81, рег. 2, 3.

⁹⁹⁵ ВА, п. 17, к. 95д, ф. 2, предмет бр. 3, рег. 1.

⁹⁹⁶ АЈ-334-Персонални-91-288, фолијација 565. Сличан проблем је имао министар војске и морнарице генерал Милош Васић када је желео да постави артиљеријског пуковника Светислава Стајевића на чело Српског сервиса за репарације у Висбадену, помоћник министра иностраних дела Панта Гавриловић је издејствовао постављење артиљеријског пуковника Владимира Дерока,

конзулати директно шаљу извештаје о војним питањима. Ово је стварало вишеструке проблеме. Будући да су аутори били нестручна лица, са војне тачке гледишта, Главни ђенералштаб је морао да их враћа војним изасланицима на проверу. Међутим, слати су преко дипломатске курирске службе која је саобраћала једном месечно, те су добијали одговоре о провери изнетих података тек два месеца након израде извештаја конзулата. Стога је тражено од МИП-а да нареди конзуларним представништвима да копије својих извештаја шаљу непосредно и војним изасланицима, како би они могли одмах да приступе свом делу посла.⁹⁹⁷ Министар војске и морнарице генерал Драгомир Ж. Стојановић се жалио министру иностраних послова Војиславу Маринковићу, 1931, на непостојање сагласности у раду војних изасланика и посланика. Према тачки 3 Упута за рад војних изасланика, они су били дужни да одржавају сталну везу са шефом дипломатског представништва, свој рад усклађују са активностима посланства, потпомажу надређеног посланика у свим војним и војно-политичким питањима, и према потреби израђују стручне студије и елаборате. Стога је Драгомир Стојановић тражио, а Војислав Маринковић усвојио и издао наређење посланицима да сарађују са војним изасланицима на свим пољима заједничког обавештајног рада, 2. јуна 1931. године.⁹⁹⁸ Од успостављања редовне дипломатске курирске службе, 1925. године, МВиМ и Главни ђенералштаб су више пута морали да интервенишу, јер су обе институције и војни изасланици били прекасно обавештавани од стране МИД-а / МИП-а о послаци курира из Београда или од стране посланика о њиховом доласку. Због тога је у појединим случајевима долазило до кашњења од по месец-два дана у слању инструкција, извештаја и различитих врста материјала. Тиме су акта застаревала, пропуштани су неки повољни моменти за испланиране акције, а изостале су и правовремене рекације на поједине претње.⁹⁹⁹

Поред проблема у комуникацији, постојало је и питање просторија за канцеларије и стан. За разлику од дипломатско-конзуларне службе где је ово

септембра 1922, противно инструкцијама МВиМ (АЈ, 334-Персонални-102-369, фолијације 858, 860, 862, 865).

⁹⁹⁷ АЈ, 395-22-229, фолијације 462, 463.

⁹⁹⁸ АЈ, 395-25-247, фолијације 286-288.

⁹⁹⁹ С. Мићић, „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби 1918–1941“, стр. 97, 98.

питање имало скоро идентичан репрезентативни и безбедносни карактер, код војно дипломатске службе у иностранству оно је било претежно везано за поверљивост њеног рада. Овај проблем је нарочито био уочљив у Будимпешти, након потписивања Тријанонског мировног уговора. Мађарска обавештајна служба је развила шпијунску мрежу око посланстава и војних изасланстава државе Мале антанте. Након другог покушаја Карла фон Хабзбурга да се врати на краљевски престо, југословенски војни изасланик потпуковник Михаило Боди¹⁰⁰⁰ је био у центру пажње мађарских органа.¹⁰⁰¹ Временом су успели да придобију служитеља Посланства у Будимпешти Армана Урошевића за свог повереника, што је накнадно открио војни изасланик Миодраг Дамјановић. Мађарска обавештајна служба је тако годинама добијала информације о активностима у Пасошком одељењу где су југословенски војни изасланици комуницирали са својим повереницима.¹⁰⁰² У својим истраживањима пронашли смо два случаја када је истицана потреба репрезентативности канцеларија војног изасланства. Први је био везан за Италију, а други за Албанију. Војном изасланику у Риму је било неопходно да има три просторије због броја особља, величине библиотеке и архиве и намештаја. Међутим, Посланство у Риму није могло да му изађе у сусрет јер није имало довољан број соба да му уступи на коришћење. Посланик Јован Дучић је скренуо посебну пажњу да се приликом одабира зграде у којој ће бити закљупљен стан за војног изасланика мора водити рачуна о репрезентативности збо угледа југословенске државе и војске.¹⁰⁰³ Након закупа земљишта за подизање нове зграде Посланства у Тирани, војни изасланик је тражио да се у оквиру новог комплекса обезбеди шест просторија за његове канцеларије и стамбени простор. Сматрао је да Југославија мора да парира утицају Италије, јер је италијански војни аташе купио једну од најлуксузнијих вила и да је било питање државног престижа да се обезбеди што репрезентативнији простор.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰⁰ Михаило Д. Боди био је војни делегат Српске војске у Будимпешти у чину мајора 1919. године, и војни изасланик у Мађарској у чину мајора, а потом и потпуковника 20. септембра 1922. – 20. септембра 1923. године (М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 129).

¹⁰⁰¹ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 505-507.

¹⁰⁰² АЈ, 334-Персонални-54-146, фолијације 903-907; АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 671, 672.

¹⁰⁰³ АЈ, 373-5-8, фолијација 278.

¹⁰⁰⁴ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијације 147, 142; АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијација 649. Архитекта Александар Ђорђевић је пројектовао импозантну грађевину у националном стилу, 1937.

Министар војске и морнарице армијски ђенерал Драгомир Ж. Стојановић тражио је од министра иностраних послова Богољуба Јевтића, 29. августа 1932, да МИП помогне у решавању проблема смештаја војних изасланика. Наиме, одлуком Министарског савета од 6. априла 1924, биле су одређене њихове принадлежности и одобрени додатни кредити за стан и канцеларије у случају да нису могли да се сместе у згради посланства. Кредити су одређени на висину од 6.000 француских франака, а за војне изасланике у Паризу био је обезбеђен кредит у износу од 12.000 француских франака. Међути, са увођењем политике штедње, услед економске кризе, новом одлуком Министарског савета од 8. јула 1932, принадлежности војних аташеа су смањене, а кредити за стан и канцеларије потпуно укинати. Стога, већина није била у могућности да са знатно скромнијим средствима обављају све своје дужности и министар војске и морнарице Драгомир Стојановић је молио да им МИП обезбеди кредите у износу од 6.000 француских франака, а за војног аташеа у Паризу 7.000 француских франака или да им обезбеди просторије у зградама посланстава.¹⁰⁰⁵ Богољуб Јевтић је послао потребне инструкције посланствима у Паризу, Риму, Прагу, Букурешту, Будимпешти, Софији и Тирани да према сопственим могућностима обезбеде потребне просторије војним изасланицима; уједно обавестивши МВиМ да МИП не може да им обезбеђује кредите за становање.¹⁰⁰⁶ Међутим, сва посланства су известила да просторије којима располажу једва задовољавају њихове потребе и да нису била у могућности да изађу у сусрет захтеву.¹⁰⁰⁷ Посланик у Прагу Првислав Грисогоно је упозорио УО МИП да би премештај војног изасланика отежало обавештајни рад. Као аргумент је навео да су стални и повремени повереници избегавали да долазе у Посланство, чак и у просторије где су биле канцеларије војног аташеа.¹⁰⁰⁸

Између посланика и војних обавештајних официра избијали су и сукоби који су били личне мотивације, попут случајева које смо навели у претходном

године. Стилско одступање од његов стваралачког опуса указује да је пројектована према жељи наручиоца, са очигледном тежњом што репрезентативнијег карактера самог објекта. М. Просен, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890–1952)“, стр. 194, слика бр. 33 на стр. 195.

¹⁰⁰⁵ АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијација 479.

¹⁰⁰⁶ АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијације 481, 482.

¹⁰⁰⁷ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 677; АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијације 478, 484, 486-489, 492, 494, 496; АЈ, 334-Персонални-106-388, фолијације 421, 425.

¹⁰⁰⁸ АЈ, 334-Персонални-105-382, фолијација 478.

делу овог поглавља. Везано за расправе и оптужбе између Милутина Јовановића и потпуковника Ђорђа Аранђеловића, оне су имале и један други аспект. Наиме, посланик у Берну га је пријавио код швајцарских власти као војног делегата, иако је потпуковник тражио да буде званично представљен као војни изасланик.¹⁰⁰⁹ Када је пуковник Николајевић постављен за делегата МВиМ у Цариграду, делегат владе Краљевине СХС Радомир Шапоњић му је према наређењу МИД-а уступио потребне просторије за канцеларије и становање његове породице, децембра 1919. године. Међутим, реферисао је у два засебна извештаја, 5. јануара 1920. године, да је извршио добијене инструкције, али да је пук. Николајевић заузео за службене потребе и за жену, децу и баку, четири просторије, све кревете и постељину, стога је делегат владе тврдио да је био приморан да користи сопствену постељину и спава на сандуку.¹⁰¹⁰

При дипломатским и конзуларним представништвима су радили и чиновници МУД-а/МУП-а. За разлику од официра који су најчешће пријављивани властима земље домаћина као војни изасланици или делегати, полицијски чиновници су званично постављани за дипломатске или конзуларне чиновнике. Углавном су имали титуле секретара посланства или конзула. Било је случајева да су пријављивани као новинари-дописници Одељења за штампу МИД. На тај начин се прикривао њихов стварни рад, а увођењем у дипломатску листу земље домаћина гарантована им је слобода кретања и дипломатске повластице.¹⁰¹¹ Важни постови су били у Софији, Будимпешти, Бечу и Риму. Постављање делегата МУД-а у иностранству је почело 1920. године. Њихова основна функција је била контрола сумњивих лица која су намеравала да пређу на југословенску територију и праћење рада емигрантских организација непријатељски настројених према југословенској држави. Један од важних послова делегата МУД-а био је утврђивање лажних повереника, чији број је нагло порастао у Европи непосредно након Првог светског рата. Они су углавном нудили на продају дипломатским и конзуларним представништвима фалсификована документа на откуп. Посланик у

¹⁰⁰⁹ АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијација 76.

¹⁰¹⁰ АЈ, 334-Персонални-102-369, фолијација 661; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 268.

¹⁰¹¹ АЈ, 334-Персонални-104-378, фолијације 205, 262-264; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 522; АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијација 56 (писмене изјаве „Јаблана“ [Драгољуб Драги Јовановић] од 11. и 16. маја 1949); V. Miličević, *Ubistvo kralja u Marseju*, str. 15, 34, 29.

Цариграду Јеврем Вл. Тадић је почетком децембра 1927. године тражио од МИД-а да се након повлачења војног аташеа пошаље један чиновник МУД-а у Турску који би преузео послове праћења рада комуниста. На основу југословенско-италијанског споразума од 25. марта 1937. године, при Посланству у Риму су званично постављани делегати МУП-а задужени за репатрирање хрватских емиграната. Они су по службеној дужности сарађивали са италијанском полицијом. Поред рада на обавештајним и контраобавештајним пословима, делегати МУД-а су били надлежни за контролу кретања и гоњење лица осумњичених за почињена кривична дела. Након Првог светског рата, починиоци из Краљевине СХС су најчешће бежали у Аустрију. Стога су делегати МУД-а у Бечу морали да воде тачну евиденцију свих југословенских поданика који су живели или боравили на аустријском тлу. У циљу лакшег праћења кретања сумњивих лица, полицијским делегатима често је поверавано вођење пасошких одељења при посланствима и конзуларним представништвима.¹⁰¹²

Одељење за државну заштиту МУД-а је тражило од МИД-а, јануара 1922, да у свим дипломатским и конзуларним заступништвима у Аустрији и Мађарској поставе по једног свог чиновника. До тада су контролу сумњивих лица организовали вицеkonzули у две земље. Вицеkonzул у Бечу др Августин (Густи) Мишетић је самоиницијативно организовао контролу путника и пасоша. На основу свог пређашњег судског и полицијског рада у Аустро-Угарској,¹⁰¹³ унео је новине у раду Пасошког одељења Генералног конзулата, које је делегата МУД-а препоручио за пример свим југословенским конзуларним представништвима. Одељење за државну заштиту МУД је било у тој мери задовољно радом Августина Мишетића и његовом сарадњом са полицијским делегатом, да је интервенисало код МИД-а да обуставе решење о његовом премештају, децембра

¹⁰¹² АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 522; АЈ, 370-2-10, фолијације 441, 442; Михаило Банковић, „Полицијски аташеи“, *Полиција*, Година X, Свеска за септембар 1923, Бр. 17 и 18, стр. 667, 669; V. Miličević, *Ubistvo kralja u Marseju*, str. 15, 29, 93, 94; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978, str. 281, 282.

¹⁰¹³ Августин Мишетић је рођен на Цетињу 1882, пореклом је био из дубровачке породице; права је студирао у Бечу, а докторирао у Загребу. Био је судски приправник Апелационог суда у Задру на раду у Дубровнику и Котору (1909–1910), приправник и писар Градске управе у Трсту (1910–1913), комесар, у рангу капетана, градских управа у Трсту и Љубљани (1914–1915). Аустријске власти су га интернирале као српског повереника (1915–1917). Поново је постављен за комесара Градске управе у Трсту, октобра 1917, и на том положају је дочекао крај Првог светског рата. Био је писар Народног вијећа у Загребу од јануара 1919, постављен за вицеkonzула у Цариграду указом од 23. новембра 1919, а за вицеkonzула у Бечу указом од 22. марта 1920. године (АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијације 1 (1-4), 2-5).

1922. године.¹⁰¹⁴ Вицеконзул Генералног конзулата у Будимпешти Александар Прерадовић био је додељен на рад Посланству са специјалним задатком да спречава улазак страних агената и антидржавних елемената на тло Краљевине СХС, 1919. године. Међутим, први постављени делегат МУД-а Владимир Михајловић је тражио, 1922, да се њихове надлежности стриктно разграниче јер је тврдио да се стварала конфунзија.¹⁰¹⁵

И поред постојања функције полицијских делегата, обавештајна служба је углавном организована у суседним државама. Потпуно другачија ситуација је била у удаљенијим европским државама. О том проблему речито говори извештај Цветана (Цеке) Ђорђевића¹⁰¹⁶ који је упућен на рад у иностранство након убиства краља Александра. Он је три пута слат у Француску, Белгију, Холандију, Луксембург и Немачку, у периоду од јесени 1934. године до пролећа 1936. године,¹⁰¹⁷ у циљу проучавања и реорганизације дотадашње обавештајне службе према југословенским исељеницима и емигрантима. Резултати његове анализе су указивали да је није постојала никаква озбиљна организација посла. Стога је предлагао корените промене у раду, „да нам се нехат, одуговлачење и нама својствена површност не би поново осветили“. До убиства краља Александра у Марсеју, октобра 1934. године, Југославија није имала организовану обавештајну

¹⁰¹⁴ АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијација 19.

¹⁰¹⁵ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 469; АЈ, 396-14-278, фолијација 421.

¹⁰¹⁶ Цветан Ђорђевић је рођен у Нишу 1893. године, потицао је из сиромашне породице, у службу МУД-а примљен је 1922. године. Био је дугогодишњи полицијски делегат при Посланству у Софији, званично пријављен бугарском Министарству иностраних дела и вероисповести као секретар Посланства. Био је задужен праћење рада македонствујућих, државну политику Бугарске и друге послове. Македонски кругови су почели да сумњају у његову стварну функцију 1928 године, када су у својим листовима почели да објављују да је он био задужен за обавештајни рад према ВМРО-у. Бугарски државни органи су доказали његове стварне активности у пролеће 1930. године, када је премештен на дужност у МУП. Био је у два наврата начелник Одељења за државну заштиту МУП-а, почетком и крајем 1930-их година. До избијања Другог светског рата био је слат више пута у специјалне мисије у иностранство. Пензионисан је 1939. године (АЈ, 38-27-71 „Западне покрајине“ од 20. април 1930. године „Шпијун Ђорђевић отишао је!“; *Македонија* од 10. јуна 1930. године „Ђорђевић ухапшен“; АЈ, 310-2 извештај без наслова, писан на бугарском језику, 6 новембар 1928; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 522; АЈ, 335-109-1 извештај делегата МУД-а у Софији Цветана Ђорђевића, од 1. децембра 1927; АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијација 56 (писмене изјаве „Јаблана“ [Драгољуб Драги Јовановић] од 11. и 16. маја 1949); Историјски архив Београда, Фонд Заповедника полиције безбедности и службе безбедности / Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (BdS), предмет D-111, фолијација 22; ЦДА, ф. 1503 к, инв. оп. 1, а. е. 8, фолијације 107, 108; *Шпионажътъ на К. Тодоровъ и Ал. Обовъ*, Софија, 1934, стр. 5; Vladeta Milićević, *Ubistvo kralja u Marseju. Pozadina jednog zločina*, Beograd, 2000, str. 34, 35; И. Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској, 1920–1929“, стр. 106, 107).

¹⁰¹⁷ Архив Југославије, Фонд Двора Краљевине Југославије (74), кутија 9, јединица описа 17, фолијације 297, 299, 306 (даље: АЈ, 74); АЈ, 392-1-1, фолијација 120.

службу у Француској, Белгији, Холандији, Луксембургу и Швајцарској. Дипломатска служба није била погодна за вођење обавештајних послова, због званичног положаја код земље домаћина, нерасполагања стручним особљем и недостатка средстава за рад. Према оцени Цветана Ђорђевића, дипломатски чиновници који су покушали да организују обавештајну службу су превасходно услед малих средстава која су им била на располагању постигали недовољне резултате. Повереници су били „често неписмени и недовољно интелигентни“ услед чега са њима није било могуће организовати систематизован обавештајни рад. Са друге стране, у круговима дијаспоре биле су развијене јаке организације сепратиста, терориста и комуниста. Стога је само у Француској од 25.000-30.000 радника и емиграната око 2.000 било окупљено око Посланства у Паризу и других државних институција. Чланство „Колоније Југословена у Француској“ је бројало 134 особа, међусобно завађених. Једини изузетак је била мала заједница дијаспоре у околини Меца, коју је основао конзул Коста Мишић¹⁰¹⁸. Цветан Ђорђевић је закључио да рад државних институција на пољу обавештајног и пропагандног рада није постојао, „а оно што има, у таквом је стању и тако рђаво ради, да би боље било да га нема“¹⁰¹⁹. Додатни проблем је био што су полицијски органи у иностранству комуницирали са МУП-ом и полицијским органима у Југославији преко МИП-а, што је успоравало размену информације од којих су поједине биле такве природе да је на њих морало одмах да се одреагује. Цветан Ђорђевић је предлагао да се организује интерминистеријална конференција која би размотрила све аспекте рада државних органа у Француској; а да се за полицијски и пропагандни рад ангажују адекватна лица са неопходним стручним знањима и знатно већим финансијским средствима.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁸ Коста Мишић је рођен у Врању 1894. године; школовао се у Београду и Паризу; био је ожењен Парижанском Лујзом Васар; служио је у Штабу Шумадијске дивизијске области током балканских ратова и Штабу Врходне команде током Првог светског рата; поднео је оставку на војну службу у чину административног потпоручника током 1922. године; потом је радио у МИД-у, Министарству социјалне политике и на Двору 1922–1932. године, када је постављен за конзула у Мецу. Након премештаја у ПО МИП, био је задужен за поверљиве послове везане за емиграцију и терористичке организације, током 1936. и 1937. године (АЈ, 334-Персонални-176-499, фолијације 321 (пагинације 1-6), 370, 409, 411).

¹⁰¹⁹ У погледу рада југословенских полицијских органа у Француској речито може да сведочи и случај чиновника МУД-а додељеног на рад Посланству у Паризу Радивоја Драшковића, који је у јесен 1929. године повучен у Београд да би могла да се оконча истрага поведена против његових криминалних радњи током пређашњег службовања у МУД-у (АЈ, 334-Персонални-104-378, фолијације 257, 259).

¹⁰²⁰ АЈ, 74-9-17, фолијације 297-306; АЈ, 392-1-1, фолијације 120-122.

При посланствима су постављани и дописници за штампу. Они су били чиновници Пресбириа Председништва Министарског савета од 1920. године, а Одељења за штампу МИД од 1922. године. Њихови основни задаци су били да прате писање стране штампе, извештавају Одељење за штампу МИД, стварају везе са уредницима, новинарима и коресподентима страних листова због пласирања вести и југословенске пропаганде. Стога се од њих очекивало да свакодневно одржавају контакте са колегама, али и са угледним политичарима и утицајним личностима државе домаћина. Они су били подређени Одељењу за штампу МИД од којег су добијали инструкције и којем су подносили своје реферате, али је њихов непосредно надређени орган био шеф дипломатског представништва. Стога су они и финансијски зависили од кредита којима су располагала поједина представништва. Писани извештаји дописника за штампу су достављани заједно са осталим актима одређеног дипломатског заступништва. У почетку су настајали проблеми око одређивања кредита за слање телеграма, јер Одељење за штампу није имало могућности да одобрава такве расходе својим дописницима. Ово питање је решавано појединачно за сваки дописнички положај током двадесетих година. Дописници су временом стекли право да директно телеграфски комуницирају са Одељењем за штампу МИД-а и Агенцијом „Авала“; а у случају слања хитних информација смели су да користе и телефон.¹⁰²¹

Дописници нису бирани према истом критеријуму као остали чиновници МИД-а. Они нису били дужни да полажу државне испите и за њих нису била прописана формална знања која су морали да поседују за рад у служби.¹⁰²² Стога је међу њима било особа различитог квалитета. Међутим, велики број дописника није имао указну службу, стога су министри иностраних дела лако могли да их отпусте што је стварало константну неизвесност за личну будућност. Ипак, појединци су својим радом добијали похвалне оцене од директно надређених

¹⁰²¹ АЈ, 159-1-II директор Одељења за штампу МИД Љубомир Хаџи-Ђорђевић дописнику Одељења за штампу у Сталној делегацији С.Х.С. при Друштву народа Владимиру Богдановићу, О.Ш.Бр.307 од 22. јуна 1927; АЈ, 159-4-I Станислав Винавер Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.496 од 13. јула 1929; АЈ, 334-Персонални-60-170, фолијација 1046; АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијација 244; АЈ, 395-14-140, фолијације 267, 268; АЈ, 395-17-180, фолијације 41, 42.

¹⁰²² Изузетак је била влада Љубомира Давидовића, током 1924. године, када је тражено од посланика у Паризу Мирослава Спалајковића да прикупи податке о организацији француског Пресбириа. Председник владе Давидовић и министар иностраних послова Војислав Маринковић желели да сазнају да ли су Французи користили дипломатске чиновнике или професионалне новинаре за дописничку службу у иностранству (АЈ, 388-13-33, фолијације 474-476, 482).

шефова, као и од Одељења за штампу, због талента за новинарски рад, истанчани осећај за политичке догађаје или због познавања језика земље у којој су били на служби. Ретки су међу њима имали завршен факултет и истицали се својом писменошћу, док су други били незадовољни због нижег чиновничког ранга који су добијали као новинари на раду у МИД-у. Међутим, било је и оних који су своју дописничку дужност схватили само као додатни извор прихода, а у иностранству су боравили са другачијом мотивацијом.¹⁰²³ Дописници за штампу су били у врло деликатном положају у погледу обавештајног рада, јер су изазивали суревњивост шефова дипломатских мисија, начелника и шефова одсека у ПО МИД, војних изасланика и делегата МУД-а. Истовремено, били су приморани да се такмиче у што бржем достављању обавештајних извештаја са осталим чиновницима на раду у и при посланствима. Тиме је стварано прикривено непријатељство између особа задужених за прикупљање поверљивих информација, али и између шефова појединих одељења и одсека државних институција у Београду.¹⁰²⁴

Постојали су и друге врсте аташе постављани при посланствима. Њихова задужења су била везана за развој југословенске спољне трговине, туристичку и културну пропаганду, исељеничка питања, просветни рад и др.¹⁰²⁵ При Посланству у Ватикану постављани су католички свештеници као референти за верска питања, од децембра 1919. године.¹⁰²⁶ Након давања амнестије свим емигрантима из Јужне Србије који нису били осумњичени за кривична дела, министар Војислав Маринковић је одлучио током септембра 1924. године да при Посланству у Софији постави професора Учитељске школе у Скопљу Ристу Огњановића да би помагао чиновницима приликом визирања пасоша. Он је био

¹⁰²³ АЈ, 159-2-II Константин Фотић Одељењу за штампу МИД, Пов.Бр.428 од 20. јула 1928; АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијација 244; АЈ, 159-4-I Илија Шуменковић, О.Ш.Пов.Бр.322 од 25. јануара 1929, Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.35 од 26. јануара 1929; АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијација 216; АЈ, 334-Персонални-177-500, фолијације 896, 897; АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијације 192, 194-196; АЈ, 334-Персонални-181-504, фолијација 421; АЈ, 334-Персонални-201-524, фолијација 397; АЈ, 395-14-140, фолијације 267, 268; АЈ, 422-6 Божидар Алберт генералном конзулу Јовану Д. Миланковићу [октобар 1923], генерални конзул Јован Д. Миланковић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.432 од 25. октобра 1923; Архив Србије, Лични фонд Милорада Павловића – Крпе, предмет МП-447, фолијације 2, 3 (даље: АС, МП).

¹⁰²⁴ АЈ, 38-31-76 годишњи извештај дописника ЦПБ-а Бранислава Денића за 1929. годину, Пов.О.Ш.Бр.857 [децембар 1929. или јануар 1930. године]

¹⁰²⁵ АЈ, 74-9-17, фолијација 304; АЈ, 334-Персонални-106-385, фолијације 140-142, 181, 185, 187, 194, 195; АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 209.

¹⁰²⁶ АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијације 147, 148, 150, 192-194.

родом из Галичника и добро је познавао држање појединих становника Македоније током 1912–1918. године на основу чега је могао да саветује коме да се издају визе.¹⁰²⁷

3.5. Централни пресбирио

Штампа је постепено добијала све значајнију улогу у међународним односима, што је утицао на државне органе да обрате већу пажњу на тај вид деловања на домаће и инострано јавно мњење. На основу дугогодишњег дипломатског искуства Павле Каровић је сматрао претераним две опречне оцене које су доношене о њеној улози. Прва је била да штампа не може да утиче на спољну политику неке земље јер се налази у приватним рукама, а друга да медији могу својим упливом да диктирају темпо и смер кретања међународних односа.¹⁰²⁸ Његова дефиниција односа штампе и дипломатије је била да прва пружа другој приватне информације, а друга првој званична саопштења.¹⁰²⁹ Ретки су били случајеви да су новинари били боље обавештени од дипломата. Кључни проблем у новинарском послу била је потреба за сензацијама које највише интересују читалачку публику. Стога, листови који су објављивали само тачне и поуздане информације, и нису јурили за сензацијама, су по правилу имали мањи тираж, а самим тим и мањи утицај на домаће и међународно јавно мњење. Са друге стране, новине које су имале велики тираж су од својих репортера захтевале да што брже прикупе разне пикантерије из света дипломатије, не остављајући им довољно времена да провере тачност добијених података.¹⁰³⁰

Дипломатама је одговарало да одржавају редовне контакте са новинарима, посебно страних листова. Они су те везе користили као канале за пласирање појединих теза своје владе по одређеном питању, али уједно и да буду обазриви

¹⁰²⁷ Риста Огњановић је свој предлог изнео лично краљу Александру приликом његове посете Пећи, а идеју је подржао и државни подсекретар МУД-а Марко Цемовић код Војислава Маринковића јер су извесне гласине утицале на Љубомира Давидовића да у први мах одбаци читав план (АЈ, 334-Персонални-106-385, фолијације 97, 98, 100, 101). Према информацијама које је поседовало Обавештајно одељење Главног Ђенералштаба, широка амнестија је обрадовала ВМРО јер су многа лица били њихови приврженици, стога су могли да рачунају на њихову сарадњу након повратка у Јужну Србију (АЈ, 63-Поверљива архива-3, предмет бр. 49-24).

¹⁰²⁸ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 164.

¹⁰²⁹ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 164, 165.

¹⁰³⁰ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 165, 166.

да не открију крајње циљеве државне спољне политике. Управо овај ограничени маневарски простор који су дипломате имале није им омогућавао да улазе у јавну полемику са новинарима по одређеном питању. Стога, када су желели да анулирају или умање ефекат непријатељске пропаганде, они су се најчешће одлучивали да интервенишу код министарства иностраних послова земље домаћина.¹⁰³¹

Посебно место у међународним односима имали су званични и полувзванични листови владе и министарства иностраних послова. Њих су државе користиле као *ballon d'essai* да би пласирале одређену спољнополитичку концепцију или виделе реакцију на планирани дипломатски потез. У таквим ситуацијама, одговор је приман у идентичној форми. Тиме се отварао могућност владама и министарствима иностраних послова да испитају различите опције које им стоје на располагању у одређеном моменту, изнесу сопствену аргументацију за или против предложеног решења. При том задрже пуну слободу у својим будућим активностима, јер их писање полувзваничне штампе није обавезивало ни на какве кораке.¹⁰³²

Комуникација између министарства иностраних послова, и домаће и стране штампе се одвијала преко одсека за штампу или пресбириа. Њихова првенствена улога је била стварају и одржавају споне између државних органа и домаће јавности, а секундарна је била комуникација са страним новинским агенцијама и листовима. Основни циљ у раду са страном јавношћу је било пружање што тачнијих информација и спречавање ширења вести из непоузданих, нетачних и тендециозних извора. Стога је шеф одсека за штампу или пресбириа морао да буде упознат са намерама и активностима министра иностраних послова, да би могао да усмерава рад пропаганде и избегао опасност да његова делатност буде противна циљевима спољне политике и дипломатским акцијама. Технолошки развој, а пре свега широка употреба радиотелеграма, радија и телефона, је током међуратног периода приморала министарства свих држава да буду спремни да одмах реагују на информације које се појаве у јавности.¹⁰³³

¹⁰³¹ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 167, 168.

¹⁰³² П. Каровић, *Дипломација*, стр. 169.

¹⁰³³ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 170-173.

Краљевина СХС је основала Агенцију „Авала“ септембра 1919, за потребе спољне пропаганде. Први директор Албер Мусе (Albert Mousset) је био лични пријатељ краља Александра.¹⁰³⁴ Плате чиновника и материјални трошкови су падали на терет буџета МИД-а, на основу уговора о субвенционисању.¹⁰³⁵ На основу препоруке посланика у Паризу Миленка Веснића, помоћник министра иностраних дела Михаило Гавриловић је тражио од француског новинара Алексиса Кајела (Alexis Caille), новембра 1919, да изради пројекат о најбољем начину организације послова у циљу пропагирања југословенских идеја. После разговора са директором Албером Мусеом, Кајел је предложио да се званичне интервенције сведу на минимум и да се што је више могуће прикрива пред јавношћу начин финансирања, како би се одржао привид да је у питању приватно предузеће.¹⁰³⁶

Агенција „Авала“ је почела свој рад објављивањем дневног Билтена на француском језику о писању југословенске штампе.¹⁰³⁷ Посланство у Паризу је предлагало председнику владе и заступнику министра иностраних дела Љубомиру Давидовићу, 15. јануара 1920, да се склопи уговор о сарадњи са Агенцијом „Авас“ (Navas), по узору на постојећу сарадњу француске агенције са другим агенцијама. Предлог је образлаган чињеницом да је француска влада још увек финансирала рад „Аваса“, али да није било могуће да се предвиди када ће се променити постојеће околности.¹⁰³⁸ Међународна сарадња Агенције „Авала“ је отпочета пријемом телеграма из Париза, Берна, Мадрида и Атине, 15. јануара 1920. године.¹⁰³⁹

¹⁰³⁴ Албер Мусе ступио у службу француског МИД-а 1908. године, као библиотекар-приправник. Био је секретар Комисије за објављивање докумената о Француско-пруском рату 1870-71. године, и привремени аташе француске Амбасаде у Мадриду (1915). Током Првог светског рата постављен је за шефа Међусавезничке секције за пропаганду. На месту директор Агенције „Авала“ остао је до 1927. године, али је и након тога наставио да помаже југословенску информативну и пропагандну службу као приватно лице у Паризу (АЈ, 388-13-33, фолијација 639; Stanislav Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, *Istorija 20. veka*, Br. 2 (2007), p. 13; Бојан Симић, „Агенција „Авала““, *Зборник Матице српске за историју*, Br. 75-75, (2007), стр. 75; Проф. Др Миодраг Симић, *Лист „Политика“ и његов утицај на ширење демократских идеја у периоду између два светска рата*, Београд, Правни факултет Универзитета у Београду, 1987, стр. 55).

¹⁰³⁵ АЈ, 334-Персонални-64-184, фолијације 373, 378, 379.

¹⁰³⁶ Алексис Кајела је био уредник листова *Courrier Franco-Américain* и *La Petite République* (АЈ, 388-13-33, фолијације 50, 51).

¹⁰³⁷ М. Симић, *Лист „Политика“*, стр. 55; Б. Симић, „Агенција „Авала““, стр. 75, 76.

¹⁰³⁸ АЈ, 388-13-33, фолијација 715.

¹⁰³⁹ М. Симић, *Лист „Политика“*, стр. 55; Б. Симић, „Агенција „Авала““, стр. 76.

Током 1920. и прве половине 1921. године, југословенска влада је уз подршку француског МИД-а преговарала са Агенцијом „Авас“ о потписивању уговора о сарадњи између агенција „Авала“, „Авас“ и „Ројтер“ (Reuter).¹⁰⁴⁰ Пошто су француска и британска агенција имале уговоре о сарадњи са америчком „Асошијетед Прес“ (Associated Press) и италијанском „Стефани“ (Stefani), Краљевина СХС је рачунала да искористи њихову сарадњу са југословенском агенцијом за пласирање вести у САД. Уговор је потписан средином 1921. године. Југословенска влада је морала да преузме финансијске обавезе према „Авасу“ и „Ројтеру“,¹⁰⁴¹ због чега су смањене субвенције за „Авалу“. Почетком 1922. године исплаћиван је само десети део суме која је издавајана крајем 1919. године.¹⁰⁴²

Постепено уходавање у послове пропаганде на ширем међународном плану утицало је и на детаљнију организацију рада Агенције „Авала“. Марта 1922, пословање је било подељено на четири области: 1) спољна телеграфска служба (слање телеграфских вести иностранству); 2) објављивање дневног Билтена и ревије о писању југословенске штампе на француском језику, чија циљна група су били дипломатски кор и привредни кругови у иностранству; 3) пријем страних новинара и пружање документације и давање оријентације страним коресподентима и агенцијама; 4) штампање књига, брошура, траката, едиција, илустрација и постера. Рад је организован на основу инструкција и под контролом ПО МИД. Да би могли да одговоре на све обавезе, Агенција је формирала сопствени документациони центар, успоставила и одржавала сталне контакте са страним новинским агенцијама, уредништвима и коресподентима.¹⁰⁴³ Целокупан персонал у том периоду бројао је десеторо људи.¹⁰⁴⁴

Током припрема за премештај Одељења за штампу из Председништва Министарског савета у МИД, 1922, извршена је детаљнија подела пропагандних

¹⁰⁴⁰ Агенције *Havas* и *Reuters* су након Првог светског рата почеле да преузимају доминантну улогу у Европи користећи се повлачењем берлинског *Wolff'sche Telegraphische Bureau* и бечког *Telegraphen-Korrespondenz-Bureau* који су своју активност свели на домаћу јавност (John Hohenberg, *Foreign Correspondence. The Great Reporters and their Times*, Syracuse, 1995,² pp. 133, 134).

¹⁰⁴¹ У архивској грађи није сачуван уговор, али током преговора Никола Пашић је инсистирао да годишња комисија буде 75.000 француских франака, док је Агенција „Авас“ тражила 100.000 француских франака (АЈ, 388-13-33, фолијације 716, 718, 719, 722, 727, 729, 730, 740, 746; АЈ, 371-75-98, фолијација 32).

¹⁰⁴² АЈ, 334-Персонални-64-184, фолијације 373, 374.

¹⁰⁴³ АЈ, 334-Персонални-64-184, фолијација 376.

¹⁰⁴⁴ Поред директора Албера Мусеа, радили су Риста Марјановић, Драгомир Стефановић, Емануел Озеровић и Гастон Кастеро (Gaston Casterau), три дактилографкиње и двојица послужитеља (АЈ, 334-Персонални-64-184, фолијација 378).

послова. ПО МИД је издавао инструкције и контролисао рад оба државна тела, стим што је Агенција „Авала“ била задужена за страну штампу и информисање међународне јавности, а Одељење за штампу за југословенске новине и обавештавање домаће јавности. Два државна органа су успоставили сталну комуникацију и размењивали информације које су примали; а припреман је терен и за смањивање материјалних трошкова (заједничке наруџбине хартије и канцеларијског материјала, размена страних новина и др).¹⁰⁴⁵

Пресбиро „Сава“ (Bureau de Presse et d'Information „Sava“) из Женеви понудила је сарадњу МИД-у, 23. јануара 1922. године. Његов оснивач Драгољуб В. Милетић је представљао агенцију као једину националну организацију те врсте у иностранству и нудио је да повремено доставља економско-финансијске извештаје Београду.¹⁰⁴⁶ Сарадња никада није званично успостављена, иако су поједини министри иностраних дела издавали одређене суме новца на име субвенција. Југословенски дипломатски чиновници и дописници за штампу у Швајцарској су током наредних дванаест година прикупили веома неповољне податке о Драгољубу Милетићу. Он је дезертирао из српске војске након преласка Албаније, и побегао у Женеву где је био спреман да сарађује са сваким ко би му пружио материјалну подршку. Извесно време сарађивао је са ВМРО, југословенским и страним комунистима, и хрватском политичком емиграцијом. Покушао је да се препоручи као коресподент једног од најугицајнијих чехословачких листова *Lidové noviny*, али је његова намера онемогућена интервенцијама ЦПБ-а и дописника у Прагу код политичког уредника Хуберта Рипке (Hubert Ripka).¹⁰⁴⁷

На иницијативу адвоката из Београда Драгољуба М. Маринковића, коју је подржао министар иностраних дела Момчило Нинчић, Министарски савет је разматрао могућност сарадње са Политичко-економско-финансијском

¹⁰⁴⁵ АЈ, 334-Персонални-64-184, фолијација 376.

¹⁰⁴⁶ АЈ, 334-Персонални-64-185, фолијације 426, 427.

¹⁰⁴⁷ АЈ, 159-1-II Константин Фотић Одељењу за штампу МИД, Пов.Бр.252 од 30. јуна 1927; АЈ, 159-2-I дописник за штампу при Сталној делегацији Сретен Јакић за шефа Пресбирора МИД Љубомира Хаџи-Ђорђевића, Пов.Бр.398 од 26. јуна 1928; АЈ, 159-2-II Војислав Маринковић Сталној делегацији у Женеви, телеграм од 2. јула 1928; АЈ, 159-2-III Стална делегација при Друштву народа директору Одељења за штампу МИД Љубомиру Хаџи-Ђорђевићу, Женева, 27. јун 1928; АЈ, 159-16-3 в.д. начелника ПО МИП Драгомир Ж. Касидолац Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.3376 Раз.-2 од 26. фебруара 1932; АЈ, 159-52-5 биографска белешка о Драгољубу Милетићу [1934].

извештајном агенцијом „Весник“¹⁰⁴⁸, на седници од 10. априла 1923. године. Влада је заузела становиште да јој је потребна једна агенција која ће „неодговоран начин, али ефикасно и брзо“ сузбијати непријатељску и ширити југословенску пропаганду. На основу српског и југословенског искуства, и дуже праксе страних држава, закључено је да такав орган није смео да има службени карактер какво је било Одељење за штампу МИД. Рад Одељења за штампу се заснивао на чиновничким апарату и буџетским ограничењима. Стога није имало неопходну флексибилност да одговори захтевима обавештајне службе, и у том погледу је било додатно ограничено својим службеним карактером. Министарски савет је одлучио да прихвати сарадњу са Агенцијом „Весник и на тај начин парирао страним државама које су већ увеле сличну праксу за контролу штампе.¹⁰⁴⁹ МИД је у име владе потписао уговор о сарадњи, 2. маја 1923, са роком важности од 15 година. Агенција „Весник“ се обавезала да прикупља политичке, привредно-финансијске, спортске и друге извештаје и саопштава их југословенским државним надлештвима, извештава иностранство о раду државних органа и развоју привреде и друштва у Краљевини СХС; и да своју информативну службу подреди југословенској државној политици. У случају трансформације у акционарско друштво, акционари су смели да буду само југословенски поданици. Влада се обавезала да сва званична и полувзванична комуникација објављује преко Агенције „Весник“; покрива трошкове телеграфског, телефонског и поштанског саобраћаја за слање владиних извештаја изван Београда; да прослеђује све информације агенција „Авас“ и „Ројтерс“ док су на важности уговори које је МИД потписао са две агенције, а након истека њиховог важења да неће потписивати нове уговоре са страним агенцијама и да ће обезбедити Агенцији „Весник“ годишњу суму од 150.000 француских франака за одржавање веза са великим страним агенцијама и покривање трошкова телефонског, телеграфског и

¹⁰⁴⁸ Оснивачи Агенције „Весник“ били су: публицисти из Београда Јован Ђаја и Риста Одавић, индустријалци из Београда Михајло Шонда и Владимир Теокаревић, адвокати из Београда Драгољуб Маринковић и Ђорђе Несторовић, потпредседник општине града Београда Бора Пајевић, трговац из Загреба Јован Баћић, адвокат из Загреба др Иван Гмајнер и поседник из Мостара Војислав Шола. Они су организацију послова желели да устроје по угледу на друге европске агенције: француски „Авас“, британски „Ројтерс“, италијански „Стефани“, немачки „Волф“, чехословачки „Тискови Канцеларж“, румунски „Радор“, пољски „Пат“ и грчки „Прогрес“. Седиште је било у Београду, а у Загребу су имали своју подружницу (АЈ, 334-Персонални-64-185, фолијације 476, 479).

¹⁰⁴⁹ АЈ, 334-Персонални-64-185, фолијације 474, 475.

поштанског саобраћаја са иностранством. Влада се обавезала да ће дозволити инсталацију радиотелеграфског уређаја у канцеларијама Агенције и према потреби директан пријем телеграма из телеграфске станице у канцеларијама Агенције; обезбедити приоритет телефонским разговорима Агенције у односу на приватне позиве.¹⁰⁵⁰

Агенција „Авала“ је приступила концерну „Савезничке агенције“, маја 1924, који су предводиле „Авас“, „Ројтерс“ и „Волфсбиро“. Основни циљ концерна је био успостављање монопола на тржишту информација, искључивање међусобне конкуренције и сузбијање утицаја осталих агенција. Агенција „Авала“ је размењивала информације са партнерима из концерна на бази реципроцитета, док је агенцијама „Авас“ и „Ројтерс“ настављена исплата из поверљивих кредита МИД-а. Потом је „Авала“ преузела унутрашњу телеграфску службу од Одељења за штампу МИД.¹⁰⁵¹ Новим уговором потписаним између Агенције „Авала“ и МИД-а, крајем јуна 1924, гарантован је додатни кредит за ангажовање једног сарадника британске националности за коресподнецију на енглеском језику. Истовремено, инсталирана је телеграфска станица ради бржег пријема и отправљања телеграма.¹⁰⁵² Уговором који је склопљен између МУД-а, агенција „Авас“, „Ројтер“ и швајцарске СТЦ (STZ), Агенција „Авала“ је примала сервисе наведених агенција и пласирала их југословенским корисницима.¹⁰⁵³ Пословање југословенске агенције стављено је под надзор Одељења за штампу МИД, након што је смењен њен директор Албер Мусе због шпијунске афере откривене почетком 1927. године.¹⁰⁵⁴ Међутим, убрзо је пракса показала да је полузванични карактер који је Агенција „Авала“ имала била препрека за спровођење државне

¹⁰⁵⁰ АЈ, 334-Персонални-64-185, фолијације 476-478.

¹⁰⁵¹ М. Симић, *Лист „Политика“*, стр. 55; Б. Симић, „Агенција „Авала““, стр. 76. Након издвајања унутрашње телеграфске службе из надлежности Одељења за штампу МИД, на иницијативу председника владе Љубомира Давидовића разматрана је могућност реорганизација овог одељења по узору на француски модел, августа–септембра 1924. године. У сачуваној архивској грађи нема података да ли се приступило реализацији овог плана, али сигурно није прекинута пракса слања професионалних новинара у иностранство у функцији дописника Одељења за штампу МИД (АЈ, 388-13-33, фолијације 474-476, 482).

¹⁰⁵² АЈ, 335-74-6, фолијације 334, 335.

¹⁰⁵³ М. Симић, *Лист „Политика“*, стр. 56.

¹⁰⁵⁴ Албер Мусе је шпијунирао у корист француских обавештајних служби од почетка свог рада на месту директора Агенције „Авала“ (М. Симић, *Лист „Политика“*, стр. 56; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, p. 13; dr Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd, 2008, str. 121, 122).

пропаганде у иностранству и парирање непријатељској пропаганди, јер су знатно више успеха имале агенције које су наступале као приватна предузећа.¹⁰⁵⁵ Након атентата у Народној скупштини, 20. јуна 1928. године, када је било потребно сузбијати непријатељску пропаганду у иностранству је Мирослав Спалајковић као једну од мера предложио да МИД доста посланству у Паризу све информације и инструкције које нису могли да пласирају преко Агенције „Авала“.¹⁰⁵⁶

Југословенска агенција је изнела предлог за реорганизацију њеног пословања, 1924, трансформацијом у акционарско друштво у којем би МИД купио највећи број акција, а остатак био раздељен уредништвима југословенских новина и истакнутим појединцима. На тај начин би се задржало усмеравање њеног рада у интересима државне политике, али би јој се дала слобода и неопходна флексибилност за такмичење са страном конкуренцијом која је највећим делом спровела предложену трансформацију. Према изнетом плану, приватни карактер предузећа би омогућио Агенцији „Авала“ да пошаље своје дописнике у иностранство чија би седишта била у канцеларијама партнерских агенција. Тиме би се омогућила контрола страних агенција и омогућио већи пласман пропагандног материјала.¹⁰⁵⁷ Реорганизација у акционарско друштво је извршена тек 1929. године.¹⁰⁵⁸

Поред питања везаних за одабир југословенских агенција и надлежности Одељења за штампу, постојао је и проблем у њиховој сарадњи са дипломатским представништвима у иностранству. Председник владе и заступник министра иностраних дела Миленко Веснић је критиковао посланства, 27. децембра 1920, да нису користили у довољној мери отворене телеграме које су им слали Пресбирио Председништва Министарског савета и Агенција „Авала“. Задатак дипломатских представништва је био да пласирају информације из телеграфских извештаја у иностранској штампи на тај начин да се не сазна извор њихових информација. Будући да су посланства тврдила да немају довољно кредита на располагању за тајно пласирање вести у страним листовима, Миленко Веснић их је саветовао да користе добијене информације за писање писама и исправки које

¹⁰⁵⁵ Б. Симић, „Агенција „Авала““, стр. 76, 77.

¹⁰⁵⁶ АЈ, 388-13-33, фолијације 639-642.

¹⁰⁵⁷ АЈ, 335-74-6, фолијације 302-322.

¹⁰⁵⁸ Б. Симић, „Агенција „Авала““, стр. 77.

би упућивали уредништвима новина.¹⁰⁵⁹ Међутим, постојале су и жалбе посланстава да телеграми Пресбириа сувише касне у односу на информације које су пласирале стране агенције, стога су вести југословенске информативне и пропагандне службе биле застареле, а шефови мисија нису располагали правовременим информацијама да би могли да потврде или оповргну писање стране штампе.¹⁰⁶⁰ Посланик у Паризу Мирослав Спалајковић је предлагао Војиславу Маринковићу, 13. августа 1928, да Агенција „Авала“ убрза достављање извештаја Агенцији „Авас“ у циљу парирања непријатељске пропаганде, а МИД да директно доставља посланству информације које новинска агенција не може објави.¹⁰⁶¹

Проблем обавештајне новинарске службе је расправљан на седници Министарског савета од 25. јануара 1929. године. Министар правде Милан Сршкић је критиковао неорганизованост послова у иностранству, и усвојен је његов предлог о формирању Комитета за штампу.¹⁰⁶² Уредбом о подели одељења Председништва Министарског савета од 16. априла 1929, предвиђено је да једно од три одељења буде Централни пресбирио.¹⁰⁶³ Његово оснивање је спроведено законом од 18. априла 1929, а унутрашње уређење је било устројено Законом о уређењу Председништва Министарског савета од 1. маја 1929. године. ЦПБ је подељен у три одсека: административни, информативни и публицистички. Административни одсек је био задужен за персонална питања, пријем и експедицију поште. У надлежност Информативног одсека су спадали прикупљање и давање информација, вођење података о југословенској и страниј штампи, архива и библиотека. Публицистички одсек за штампање различитих врста публикација.¹⁰⁶⁴

Наређењем председника владе Петра Живковића, од 8. новембра 1929, министарства су смела да дају саопштења за штампу о свом раду само преко

¹⁰⁵⁹ АЈ, 371-75-98, фолијација 30.

¹⁰⁶⁰ АЈ-334-Персонални-91-288, фолијације 418, 419.

¹⁰⁶¹ АЈ, 388-13-33, фолијације 639-642.

¹⁰⁶² Чланови комитета су били председник владе, заступник министра иностраних дела и министар правде (*Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931.*, (прир. Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић), Београд, 2002., стр. 13, 14).

¹⁰⁶³ N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, str. 38.

¹⁰⁶⁴ N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, str. 39; мр Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007, стр. 81, 83.

ЦПБ-а и Агенције „Авала“.¹⁰⁶⁵ Очигледно да се нису сва министарства придржавала овог система, те су слична наређења морали да понове Петар Живковић 21. фебруара 1931, и Милан Сршкић као министар при Председништву Министарског савета 20. априла 1931, и као председник владе 19. октобра 1933. године. Потом су уследила унутрашња наређења в.д. помоћника министра иностраних послова Константина Фотића и начелника УО МИП Мирослава Јанковића, 12. марта, 6. априла и 24. априла 1931, и 20. октобра 1933. године. У оквиру МИП-а извршена је промена контроле информација за јавност и начелник ПО МИП је био одређен за контролу припремљених саопштења.¹⁰⁶⁶

Питање државне потпоре за Агенцију „Авала“ је покренуто на седници Министарског савета од 6. маја 1930. године. Дотадашња пракса је била издавање месечне помоћи из државног буџета. Министар правде Милан Сршкић је предложио закључење дугорочног уговора на име годишње државне помоћи у износу од 5.000.000 динара. Као велику ставку расхода навео је претплате које мора да исплаћује страним агенцијама. Међутим, министар иностраних послова Војислав Маринковић је тврдио да су многи државни чиновници успели уценама да узму новац од Агенције „Авала“, и због тога је предложио да се државна помоћ одреди према стварним потребама њихове службе.¹⁰⁶⁷ Након трансформисања Агенције „Авала“ у акционарско друштво, потписан је нови уговор о сарадњи са државом, 31. маја 1930. године. Агенција се обавезала да своју информативно-новинску службу саобрази општим јавним интересима, да југословенској штампи и страним агенцијама доставља званична саопштења владе, да демантује све новинске чланке неповољне по интерес државе, да бесплатно доставља своје билтене свим члановима владе. Правилником о организацији рада агенције „Авала“ А. Д., устројено је седам организационих јединица: Административни одсек, Одсек за унутрашњу службу, Одсек за спољну службу, Одсек за берзанску службу, Извештајни одсек, Француски билтен и Огласно одељење.¹⁰⁶⁸

Реорганизација послова ЦПБ-а је извршена 31. марта 1931. године. Задржана је подела на три одсека, али су њихови послови били прецизније

¹⁰⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијација 417.

¹⁰⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијације 383; АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијације 415, 417, 420, 520, 521.

¹⁰⁶⁷ *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931.*, стр. 182, 183.

¹⁰⁶⁸ Б. Симић, „Агенција „Авала““, стр. 77, 78.

дефинисани. Административни одсек је био задужен за административне, персоналне и рачунске послове, економат, техничку израду билтена, пријем и експедицију поште, давње општих информација привредног и културног карактера и документацију. Публицистички одсек је био задужен за информативно-пропагандну службу у иностранству, а Информативни одсек у земљи.¹⁰⁶⁹

Током владе Милана Стојадиновића унете су измене у рад оба тела задужена за информативну и пропагандну службу. У оквирима ЦПБ-а, надлежности Административног одсека су остале непромењене. У оквиру Информативног одсека формиран је Одељак за послове у вези са применом закона о штампи, у чија задужења је потпадало и контрола стране штампе која је улазила на југословенско тло, давање мишљења или дозвола о дистрибуцији појединих страних листова. Одељак за национално-политичку пропаганду је био задужен за послове и на тлу Југославије и у иностранству. Његово посебно задужење је био сарадња са Агенцијом „Авала“. ЦПБ је достављао преко Одељка за национално-политичку пропаганду саопштења владе и појединих министарстава за даљу дистрибуцију код домаћих и страних листова. Публицистички одсек је био задужен за комуникацију са коресподентима страних листова који су боравили у Југославији, и појединим или групним посетама страних новинара.¹⁰⁷⁰

Промене у раду Агенција „Авала“ унете су 16. марта 1936. године. У њену дужност су потпадали информисање домаће и иностране јавности, преко југословенске штампе и страних агенција о међународним догађајима и ситуацији у Југославији. У ту сврху, „Авала“ је објављивала дневне и повремене билтене на више језика. Била је задужена за увожење страних новина и часописа у Југославију, и учествовала је у информативно-пропагандној служби у иностранству. У току 1937. године, Агенција „Авала“ је имала сараднике за француски, енглески, немачки, италијански и руски језик. Ипак је француски језик остао доминантан у раду на међународном пољу. Са развојем и ширењем употребе радија, Агенција „Авала“ је почела емитовање за поједине земље преко радио-емисионе станице, а највећим агенцијама „Авас“, „Ројтер“, „Д.Н.Б.“

¹⁰⁶⁹ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, стр. 83, 84.

¹⁰⁷⁰ *Исто*, стр. 90-93, 97.

(*Deutsches Nachrichtenbüro* – D.N.B.) и „Стефани“ информације су слате телеграфским путем.¹⁰⁷¹

Један од проблема новинарског рада у иностранству био је однос дипломатских чиновника према дописницима. На основу вишегодишњег искуства рада у Берлину, Паризу и Бриселу Владимир П. Богдановић је указао на тешкоће „моралног положаја“ дописника ЦПБ-а. Дипломатски чиновници у посланствима и МИД-у су са ниподаштавањем гледали на рад новинара, уверени да они сами могу да обављају те послове, иако често нису умели тактично да се односе према уредништвима и новинарима страних листова. Стога је Владимир Богдановић тражио од ЦПБ-а, 31. јула 1929. године, да се ојача „морални положај“ дописника према дипломатским чиновницима, упозоравајући да би у супротном ефекат њиховог рада био негативан. „Ако његови [ЦПБ-а – прим. С.М.] органи у иностранству остану и даље под истим условима, већина ће од њих само повећавати број чланова мисија и изгубиће оно својство које даје снаге Централа, јер ће у сваком погледу потпасти под рђав систем које је стваран по посланствима годинама – реч је само о новинарским стварима – услед непознавања посла.“ Владимир Богдановић је био убеђен да је изванредан број дипломатских чиновника у посланствима и МИД-у био „запојен антагонизмом према новинарским стручњацима, па следствено и према Централном Пресбируу“.¹⁰⁷² Ратко Парезанин је на основу петогодишњег искуства стеченог у Бечу указивао на проблеме у раду који су проистицали из лоше администрације или комуникације између појединих државних институција. Као пример навео је железничке карте које су на основу његовог захтева послате аустријском новинару који је био наклоњен југословенској држави, али су стигле са месец и по дана закашњења те су биле неупотребљиве. Он је сматрао да се таквом непажњом од пријатеља стварају непријатељи и једним поступком анулирају месеци и године рада дописника при посланствима.¹⁰⁷³ Дописници одељења за штампу МИД при посланствима су преведени за дописнике ЦПБ-а, децембра 1929. године. Били су потчињени ЦПБ-у који је био надлежан за њихова постављења, премештаје,

¹⁰⁷¹ Б. Симић, „Агенција „Авала““, стр. 78, 79, 81, 83.

¹⁰⁷² АЈ, 38-25-68 дописник ЦПБ-а при Посланству у Бриселу Владимир П. Богдановић ЦПБ-у, Прес Бр.41 од 31. јула 1929. године.

¹⁰⁷³ АЈ, 38-23-64 дописник ЦПБ-а при Посланству у Бечу Ратко Парезанин директору ЦПБ-а Милану Марјановићу, Беч, 19. јул 1929. године.

издавање инструкција о информативном и пропагандном раду у иностранству. У односу према посланствима, дописници су сматрани референтима за штампу који информисали шефове дипломатских представништва о свом раду и преносили им прикупљене податке са терена, али су били изван њихове надлежности. Једино у хитним или изненадним ситуацијама када нису имали адекватне инструкције ЦПБ-а, радили су по упутствима посланика. У случајевима када су шефови дипломатских представништава сматрали да инструкције ЦПБ-а нису адекватне за рад у држави акредитације, нису смели директно да издају наређења дописницима. Комуникације је морала да иде преко МИД-а. Посланици су били дужни да изложе своје мишљење министру иностраних дела о специфичним околностима у земљи акредитације којима је требало да се прилагоде зарад југословенских спољнополитичких интереса. МИД је потом ступао у комуникацију са ЦПБ-ом ради договора о издавању нових или допунских инструкција. Ни у случајевима када се посланици нису слагали са радом или понашањем дописника, посланици нису смели директно да се обраћају ЦПБ-у, већ су своју интервенцију слали МИД-у који је предузимао потребне кораке.¹⁰⁷⁴ Издавање из надлежности шефова дипломатских мисија, омогућило је већу слободу и шири замах у раду дописника. Они су од тада могли да раде не само на информативним и пропагандним пословима, већ им је било дозвољено и да се посвете обавештајној служби мимо рада посланстава, делегата МУД-а и војних изасланика. Више нису морали да се такмиче са другим чиновницима на раду у посланству у брзини достављања својих извештаја, што им је омогућило више времена за прикупљање и проверу аутентичности података, чиме је повећан квалитет обавештајног рада.

Дописницима је било стављено у задужење да подносе ЦПБ-у недељне, месечне, тромесечне, полугодишње и годишње извештаје о свом раду, писању стране штампе у држави акредитације, контактима које су одржавали са новинарима и уредницима и оријентацији појединих листова према југословенској држави, њеној спољној и унутрашњој политици. Њихова званична функција је одређена Правилником о аташеима за штампу, јер се у пракси показало да су их дипломатска представништва пријављивала надлежним

¹⁰⁷⁴ АЈ, 159-4-І др Војислав Маринковић сталном делегату при Друштву народа др Илији Шуменковићу, Пов.О.Ш.Бр.4195 од децембра 1929; АЈ, 395-20-210, фолијације 414, 415.

органима земље акредитације под различитим називима. Према члану 1 Правилника, њихов положај је био аташеи за штампу при посланству.¹⁰⁷⁵

ЦПБ је почетком октобра 1934. године почео да доставља петнаестодневне поверљиве извештаје шефовима дипломатских мисија о кретању страних новинара. Постојале су две врсте извештаја. У прву групу спадала су обавештења о кореспонденцима који су долазили у Југославију, везама које су остваривали са ЦПБ-ом, њиховим ставовима о појединим питањима која су интересовала југословенску државу и обећањима која су дали државним органима. Они су до октобра 1934. године служили за интерну употребу ЦПБ-а и ПО МИП-а, али је одлучено да се шаљу и шефовима дипломатских мисија у иностранству због одржавања редовних контаката са новинарима великих листова. Друга група су били строго поверљиви извештаји у којима су изнете анализе информација из петнаестодневних извештаја.¹⁰⁷⁶ На основу изнетих образложења, очигледно је да је намера ЦПБ-а била да лакше прати рад и држање кореспондената у иностранству, али и жеља да се помогне југословенској дипломатској служби у њеном раду са страном пропагандом и информативним службама.

Поптуно изопштење МИП-а над контролом и усмеравањем рада дописника ЦПБ-а, покушано је да се измени Пројектом Уредбе о организацији Одељења за штампу Министарства иностраних послова из октобра 1940. године. Чланом 12, било је предвиђено да се до доношења Уредбе о изменама у устројству Централног пресбириа, дописници постављају и смењују на предлог министра иностраних послова, а своје послове обављају по инструкцијама и надзором министра иностраних послова. У време писања Пројекта Уредбе о одељењу за штампу МИП, планирано је да се одредбама Уредбе о изменама у устројству Централног пресбириа, информативна служба у иностранству у целости измести из надлежности ЦПБ-а и пренесе на МИП.¹⁰⁷⁷

МИП је циркуларом од 7. априла 1931, послао нове прописе контроле међуградских позива према којима су у циљу штедње разговори могли водити

¹⁰⁷⁵ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, стр. 86, 95, 96.

¹⁰⁷⁶ АЈ, 159-46-4-3 шеф Централног пресбириа Коста М. Луковић сталном делегату при Друштву народа Константину Фотићу, Пов.Ц.П.Бр.6625 од 4. октобра 1934. године.

¹⁰⁷⁷ АЈ, 38-1-1 Александар Цинцар-Марковић Драгиши Цветковићу, К.У.Пр.Пов.Бр.5251 од 10 октобра 1940, ЦПБ председнику Драгиши Цветковићу [1940], Александар Цинцар-Марковић Драгиши Цветковићу, У.Пр.Пов.Бр.6308 од 9 децембра 1940.

само за послове дипломатског представништва. Међутим, надовезујући се на ранију праксу подршке посланстава дописницима Одељења за штампу МИД-а, уступањем на употребу канцеларија, коришћења службене поште, писаће машине и канцеларијског материјала, поједина посланства су им омогућавала и употребу телефона, што је примењено и након њиховог превођења за дописнике ЦПБ-а.¹⁰⁷⁸ Због цензуре у међународном поштанском саобраћају, МИП је дозволио дописницима ЦПБ-а у Будимпешти и Риму да користе дипломатску курирску службу за слање својих писаних извештаја, априла и јуна 1931. године.¹⁰⁷⁹

Приликом превођења дописника Одељења за штампу у дописнике ЦПБ-а дошло је до удвајања појединих функција што је отварало могућност за неспоразуме и проблеме у раду службе. Типичан пример је био однос између Омера Кајмаковића, који је преведен за дописника ЦПБ-а у Берлину, и Станислава Винавера који је премештен са функције дописника Одељења за штампу при Сталној делегацији при Друштву народа у Женеви за културног аташеа при Посланству у Берлину. Иако је постављен на функцију културног аташеа, Станислав Винавер је суштински био преведен из МИД-а у ЦПБ. Према подели послова Кајмаковића је био задужен за политичка питања, а Винавер за културну пропаганду. Међутим, показало се да у пракси није било могуће повући јасну линију између послова за које су били задужени што је убрзо довело до несугласица и ометања у раду, и завршено премештајем Омера Кајмаковића.¹⁰⁸⁰

Као и у случају МИД-а, тако исто и у случају ЦПБ-а, објављивање поверљивих извештаја у југословенској штампи стварало је проблеме за рад у иностранству. Аташе за штампу ЦПБ-а Бранислав Денић је скренуо пажњу на случај када су југословенски листови објавили садржај ноте пре него што ју је посланика Љубомир Нешић предао бугарској влади, позивајући се на нетачне наводе о писању бугарске штампе, стварајући тиме могућност да Бугарска поступи на сличан начин у случају када то не буде у југословенском интересу.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁸ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијација 667; Владимир Булајић, „Станислав Винавер у Берлину. Из извештаја дописника Централног пресбиороа 1929-1934“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2 (2002), стр. 112.

¹⁰⁷⁹ С. Мићић, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, стр. 103.

¹⁰⁸⁰ В. Булајић, „Станислав Винавер у Берлину“, стр. 110, 112, 113; Р. Поповић, *Жудња за фраком*, стр. 167, 168, 175, 176.

¹⁰⁸¹ АЈ, 38-26-70 аташе за штампу у Софији Бранислав Денић Председништву Министарског савета за Централни пресбиоро, Пов.О.Ш.Бр.572 од 28. августа 1929. године.

Дописник ЦПБ-а у Софији Велимир М. Кривошић је морао да упозори своје надређене о проблемима у обавештајном раду поводом штампања његовог поверљивог извештаја о планираним атентатима ВМРО из којег се могло видети име повереника, јер су тим поступком били угрожени животи обојице. Упозоравајући на карактер организације чији рад прате, тражио је да његове поверљиве извештаје више не читају чиновници већ само шефови, како би се предупредиле сличне индискреције.¹⁰⁸²

3.6. Носиоци спољне политике Краљевине СХС / Југославије

Павле Каровић је изнео свој став да је најбоља опција за спољну политику када је обезбеђен континуитет личности на челу министарства. Ово правило се често косило са случајевима када су министри иностраних дела били активно ангажовани у унутрашњем животу своје државе. У тим случајевима, њихова позиција зависила, а њихове активности усклађиване са вољом и пресијом партије, котерије или појединаца.¹⁰⁸³ У погледу избора личности министра, сматрао је да су најбољи кандидати били професионалне дипломате.¹⁰⁸⁴

Опозициона штампа је критиковала Николу Пашића да је руковођење спољне политике препуштао својим помоћницима, јер се више интересовао за унутрашњу политику.¹⁰⁸⁵

У време Момчила Нинчића, утицај краља Александра у југословенској спољној политици је био евидентат. До Нинчићеве ере, спољнополитичка питања су разматрана на седницама владе, где су читани телеграми из иностранства. Када је председавао монарх, Крунски савет, он је показивао живо интересовање за спољну политику. Богдан Кризман је прихватио тумачење Милана Стојадиновића да је Момчило Нинчић је више био секретар него министар иностраних дела, и због своје сервилности према краљу Александру препустио му је доминантну улогу. Према Стојадиновићевим тврђењима он је увео праксу да се копије свих политичких извештаја који су стизали из иностранства достављају Двору на

¹⁰⁸² АЈ, 38-27-71 Велимир М. Кривошевић директору ЦПБ-а, Пов.Ст.Бр.430 од 7. августа 1930. године.

¹⁰⁸³ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 52.

¹⁰⁸⁴ П. Каровић, *Дипломација*, стр. 59.

¹⁰⁸⁵ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, str. 154.

увид.¹⁰⁸⁶ Близак сарадник Момчила Нинчића, Милан Антић је у својим белешкама записао да Никола Пашић није волео министра иностраних дела јер је био „салонски“ политичар и „дворски“ радикал. Председник владе није скривао своје незадовољство ни на седницама Министарског савета.¹⁰⁸⁷ Сведочења Милана Јовановића-Стоимировића потврђују лош однос између двојице радикала, међутим он наводи да су га у странци респектовали управо због његових блиских веза са Дворем. Према његовим тврђењима, Момчило Нинчић је био изузетно вредан и велику енергију је уложио у реорганизацију МИД-а и дипломатске службе у иностранству.¹⁰⁸⁸

Кнез Павле је средином 1935. године, постепено формирао своју спољнополитичку концепцију: 1) наставак ближе економске сарадње са Немачком; 2) превазилажење проблема са Италијом изазваних атентатом на краља Александра у Марсеју октобра 1934. године; 3) дискретно извлачење од француског утицаја и дискретан ослонац на Велику Британију.¹⁰⁸⁹

Никола Пашић је планирао у пролеће 1921. године, да препусти ресор МИД-а Михаилу Гавриловићу.¹⁰⁹⁰ Остаје отворено питање да ли је он одбио понуду или се дотадашњи министар иностраних дела и председник владе предомислио. Милану Ракићу је понуђен положај министра иностраних послова након увођења диктатуре краља Александра, који га је ценио и као дипломату и као песника. Пошто се није слагао са променама које су унете у државном животу, он је одбио понуду под изговором да нема довољно снаге да би се носио са свим проблемима који су очекивани на новом политичком путу.¹⁰⁹¹

Када је Милан Стојадиновић формирао свој први кабинет, у лето 1935. године, није планирао да преузима ресор МИП-а, већ је на ту функцију планирао да постави помоћника министра иностраних послова Момчила Нинчића.

¹⁰⁸⁶ М. М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt*, стр. 190; Bogdan Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Бр. 1 (1975), стр. 36; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, стр. 45.

¹⁰⁸⁷ Сматрао га је „салонским“ политичарем јер је један говор читао више пута на различитим скуповима (Архив САНУ, 14.387/8394).

¹⁰⁸⁸ М. Јовановић-Стоимировић, *Портрети према живим моделима*, стр. 151, 152.

¹⁰⁸⁹ В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 61.

¹⁰⁹⁰ Архив САНУ, 10.406/1.

¹⁰⁹¹ В. Ј. Вучковић, Пензионисање Милана Ракића“, стр. 235, 236.

Међутим, он је одбио јер мандатар није добио подршку целе НРС.¹⁰⁹² Божидара Пурића. Међутим, одустао је од своје намере након сугестије министра Двора Милана Антића и на основу жеље кнеза Павла, јер су њих двојица мислили да ће нови председник владе ојачати сопствени ауторитет уколико буде преузео спољну политику у своје руке.¹⁰⁹³ Када је кнез Павле припремао смену владе Милана Стојадиновића, постојала су два кандидата за министра иностраних послова Милан Антић и Александар Цинцар-Марковић. Антић је касније тврдио да је одбио понуду јер је други кандидат био добро упознат са круговима у Немачкој, што је јануара 1939. године било битно за југословенску спољну политику.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹² Централен државен архив, Фонд Министерство вњшни работи и изповедания (176 к), инв. оп. 6, а. е. 2783, фолијација 4 (даље: ЦДА, ф. 176 к).

¹⁰⁹³ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9545 (фолијације 182, 183), 10443 мемоарски спис Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 59-60а. Бугарски посланик у Београду Димо Казасов је извештавао да у дипломатском кору нису знали због чега је Милан Стојадиновић променио своје мишљење у погледу ресора МИП-а. Знали су да је отишао на Двор са жељом да помоћника министра Божидара Пурића постави за министра, а изашао је сам као председник владе и министар иностраних послова (ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 2783, фолијација 4).

¹⁰⁹⁴ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 73.

4. ЛОКАРНО ПЕРИОД 1925–1929. ГОДИНЕ

Након Сарајевског атентата и Јулске кризе, отпочео је Први светски рат нападом аустроугарске војске на Србију. Првобитни план Хабзбуршке монархије је био да територијално умањи српску државу окупацијом Посавља и уступањем Македоније Бугарској, Грчкој и Албанији, потом је остави као формално независну државу али суштински претвори у свој сателит. Тиме би политички био неутралисан најзначајнији чинилац за ослобођење Јужних Словена.¹⁰⁹⁵ Са друге стране, Антанта није разматрала могућност рата до уништења са Аустро-Угарском, 1914. године. Ова идеја је постала ратни циљ тек 1918. године.

Антанта је током прве две године рата, нудила балканским државама различите концесије за улазак у рат на њеној страни. Румунима је излазила у сусрет њиховим аспирацијама према Банату, а Бугарској у погледу Македоније. Италији је пак нудила територије на источном делу Јадранском мора, и узимала у разматрање италијанску идеју о независној хрватској држави која је била директно супротстављена јужнословенском уједињењу. На крају је Антанта привукла на своју страну Италију и Румунију, а Централне силе Бугарску.¹⁰⁹⁶ Тешким приликама за силе Антанте, током 1917. и у првој половини 1918, размишљало се о сепаратном миру са Аустро-Угарском којим би се очувала њена јединственост и признавао статус велике силе и по окончању Великог рата.¹⁰⁹⁷

Француска је током Првог светског рата задржала своју предратну политику на Балкану – очувањем равнотеже снага спречити нарушавање сопствених интереса у Медитерану. Ову политику је након Анексионе кризе испуњавала подршком Русији у њеном надметању са Аустро-Угарском, чиме се анулирало постепени губитак територија Османске империје. Ова политика је настављена и током Првог светског рата. Средином 1918. године, дефинисане су нове смернице у складу са превидљеним исходом војног конфликта, проблемима који су опхрвали

¹⁰⁹⁵ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд, 2014,² стр. 73-116; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 2015,² стр. 112, 113.

¹⁰⁹⁶ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, стр. 152, 166-173, 177, 178; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 116.

¹⁰⁹⁷ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 385.

Русију и растурања Аустро-Угарске. Србија, увећана у оквирима Југославије, требало је да буде предводник на Балкану који би био под стварним надзором Француске и Велике Британије, док би Италија само пружала подршку двома европским силама. Пробој Солунског фронта је изменио ове смернице. Србији и будућој југословенској држави је додељена улога посредника Француске за парирање англосаксонском утицају на Балкану. Ипак, развој догађаја је стварао недоумице у погледу Италије. У Ке д'Орсеу нису могли да одмах да донесу одлуку какав став да заузму у вези југословенско-италијанских антагонизама и потенцијалног конфликта. За француске дипломатске планове на Јадрану, Балкану и у Централној Европи било је значајно да нова јужнословенска држава успостави унутрашњу стабилност и превазиђе сукобе српских и хрватских интереса.¹⁰⁹⁸

Велика Британија је током Првог светског рата постепено мењала представу о Србима и осталим Јужним Словенима које је била оформљена пре 1914. године. Значајну улогу у промени ставова имали су Роберт Ситон-Вотсон (Robert W. Seton-Watson) и Хенри Викам Стид (Henry Wickham Steed). Ипак, Форин офис није одмах прихватио идеју ослобађања Јужних Словена одвајањем делова територија од Хабзбуршке монархије. Са британског становишта, српски ратни напори су делимично изгубили свој значај услед уласка Италије у рат на страни сила Антанте и одбијања Београда да изађе у сусрет захтевима Софије. Стога је и војна катастрофа Србије у највишим круговима у Лондону оцењена као последица лоше политике њене владе. Важан обрт у спољној политици Британије се одиграо током 1916. године. До тог момента, званични кругови у Лондону су били подељени на две струје, једна која је превасходно била задужена за Западни фронт, и за њу су главни непријатељи били Други немачки рајх и Аустро-Угарска. Друга је била задужена за источни део Медитерана и она је целокупан ток рата 1914–1916, сагледавала кроз призму Источног питања. Стога је за њих Русија

¹⁰⁹⁸ Dr Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd, 2008, str. 60, 61, 89, 91, 95, 96; Vojislav Pavlović, „L'Alliance de fait contre le concert européen. La quête d'une alliance française en Serbie du XIXe et XXe siècle“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Belgrade, 2010, pp. 178-182; Ljiljana Aleksić-Pejković, „La France et la Serbie durant la Crise de juillet 1914“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique*, pp. 251-287; Petar Opačić, „Alliance militaire franco-serbe dans la Première Guerre mondiale 1914-1919“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique*, pp. 316-321, 326, 327; Gordana Krivokapić-Jović, „Les Français sur la question yougoslave: entre la protection d'intérêt serbe et la «question croate» (1918-1920)“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique*, pp. 380-382, 384, 385, 392-394.

била и даље кључни непријатељ, а Хабзбуршка монархија савезник који се привремено нашао на супарничкој страни. Тек улога Брусиловљеве офанзиве за повољан коначни исход Верденске битке, је створило јединствен став британских руководећих кругова да су Немачка и Аустро-Угарска непријатељи, а Русија савезник. Ово је посредно имало утицаја и на промену британске политике према Србији, која је до тог момента имала још увек антисрпске елементе као последице догађаја из 1903. и 1908. године, али и постепену ревизију дотадашњих ставова према идеји уједињења Јужних Словена у јединствену државу. Међутим, у српско-британским односима јавио се нови проблем – улога Италије у јужноисточној Европи током 1917–1918. године и приликом преуређења међународних односа након рата.¹⁰⁹⁹

Италија је пре Првог светског рата имала амбивалентна становишта у својој политици према Балкану. Са једне стране желела је да се надмеће са Аустро-Угарском за сфере утицаја у Црној Гори, Албанији и Македонији. Са друге стране, није желела претерано слабљење Хабзбуршке монархије јер се плашила да би ојачао руски утицај преко словенских народа у региону. Стога је италијански иредентизам према Далмацији и Ријечи био једва видљива компонента у њеној спољној политици пре 1914. године, за разлику од претензија према Трентину и Трсту. Приликом потписивања тајног Лондонског уговора, 26. априла 1915, којим је Италија преузела обавезу уласка у рат на страни Антанте, Сидни Сонино (Sidney Constantino Sonnino)¹¹⁰⁰ је тражио Истру, острва и део далматинске обале; али због односа према Аустро-Угарској није захтевао и Ријеку.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁹ Harry Hanak, *Great Britain and Austria-Hungary during the First World War*, Oxford, 1962; Dr. Victor Rothwell, „British Policy on the South Slav Question during World War I“, *Jugoslovensko-britanski odnosi*, Beograd, 1988, pp. 169-190; James Evans, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia*, London–New York, 2008.

¹¹⁰⁰ Сидни Сонино је почео своју политичку каријеру са антибританском и германофилском оријентацијом, сматрајући да је за Италију неопходно да води експанзионистичку политику у Медитерану и да јој је због тога Велика Британија највећи противник. Своје ставове је променио током 1914–1915, услед развоја ситуације на Западном фронту и неуспеха немачке војске у бици на Марни, без обзира на победу коју је однела у бици код Таненберга на Источном фронту (Luciano Monzali, „Sidney Sonnino e la politica estera italiana dal 1878 ad 1914“, *Clio: Rivista trimestrale di studi storici*, Anno XXXV, No. 3 (1999), pp. 400, 402-404, 445-447).

¹¹⁰¹ Dragoljub R. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Beograd, 1970, str. 10, 11, 25-29; Dr Dragovan Šepić, „Italijanski iredentizam na Jadranu: konstante i transformacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 1 (1975), str. 6-15; Živko Avramovski, „Albanija između Jugoslavije i Italije, 1918–1924. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, Broj 3, Godina XXXV (septembar-decembar 1984), str. 154-159; Luciano Monzali, *Italiani di Dalmazia: Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Firenze, 2004, pp. 230-236, 240, 241, 248-251, 260-262, 265, 268-296; Luciano Monzali, „La questione jugoslava nella

Италија је променила своје држање тек 1917. године. Тежак пораз које су италијанске трупе претрпеле код Кобардија, Октобарска револуција, и ступање у рат САД које нису признавале одредбе тајних уговора, утицали су на промену италијанске тактике и захтева. Она је почела да сарађује са незадовољним народима из Хабзбуршке монархије, организујући Конгрес потлачених народа у Риму 1918. године. Истовремено је проширила своје територијалне претензије на Балкану очекујући могући тежак пораз Аустро-Угарске и почела да тражи целокупну далматинску обалу, аргументујући свој захтев војно-стратешким разлозима.¹¹⁰²

Након објављивања Крфске декларације, јула 1917. године, којом је најављено уједињење Јужних Словена, Сидни Сонино је сматрао да се не може постићи споразум о јадранском проблему са српском владом и Југословенским одбором уколико се буде спровело намеравао уједињење. Са друге стране, Никола Пашић је сматрао да Крфска декларација не представља никакву препреку за споразум са Италијанима.¹¹⁰³ Додатни проблеми у односима Италијана и Југословена избили су услед огорчене борбе аустро-угарских војника словенског порекла у бици код Кобардија, што је била директна последица објављивања Лондонског уговора од стране бољшевичке власти. Након успеха италијанске војске да заустави аустроугарску офанзиву, 1918, којим је уклоњена војна претња Хабзбуршке монархије, италијански и јужнословенски национални осећаји су се разбуктали погоршавајући односе између два будућа суседна народа.¹¹⁰⁴ Италијанска влада је званично истакла стварање југословенске државе као једног од својих ратних циљева, септембра 1918, иако је Сидни Сонино у дипломатским разговорима и даље изражавао сумње да су Југословени способни да самостално организују своју државу.¹¹⁰⁵

Пред коначни слом Аустро-Угарске, Италија је желела да искористи повољан моменат концентрације својих трупа на фронту да би коначно припојила давно

politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1918-75)“, *Europa adriatica: Storia, relazioni, economia*, (cura di Franco Botta, Italo Garzia), Roma-Bari, 2004, pp. 15-17.

¹¹⁰² D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, str. 27, 33, 34, 120-122; L. Monzali, „La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1918-75)“, pp. 17, 18.

¹¹⁰³ Dragoljub R. Živojinović, „Ratni ciljevi Srbije i Italija (1917)“, *Istorija 20. veka*, Br. 1 (1983), str. 9-23.

¹¹⁰⁴ D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, str. 120, 126.

¹¹⁰⁵ D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, str. 46, 47.

жељене територије. Стога се италијанска влада опирала америчким настојањима, током октобра 1918, да званично прихвати Вилсонов Програм у четранест тачака, којим би границе биле повучене према етничком принципу. Италијанске претензије према хабзбуршким територијама су појачане из два разлога: британске, француске и америчке подршке стварању јединствене државе Јужних Словена; и америчког противљења да се након рата изврши прерасподела постојећих и стварање нових колонија у Африци и Азији. Генерал Пјетро Бадољо (Pietro Badoglio) приликом потписивања примирја са генералом Виктором фон Вебером (Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau), унео додатну клаузулу која је омогућила италијанској војсци да у року од 24 часа умаришира у знатне делове аустроугарских територија, зароби велики број војника и огроман ратни плен.¹¹⁰⁶

Услед претежне заокупљености Америке, Британије и Француске Немачком, Италија је на крају рата добила прворазредну улогу у односу на судбину Хабзбуршке монархије и њене територије. Тиме јој је омогућено да заузме доминантан положај на Јадранском мору, као први корак ка успостављању своје превласти на Балканском полуострву. Старе територијалне тежње и национални идеали су били поткрепљени крајњим исходом војних операција. При том су претензије превазишле и границе означене Лондонским уговором из 1915. године. Ријека је била запоседнута 4. новембра 1918. године. Далмација је била окупирана до рта Планке, и италијанске војне и поморске власти су одбиле да признају југословенску заставу и право јужнословенском становништу да буду политички активни. Са друге стране, изасланик цара Карла адмирал Миклош Хорти предао је аустроугарску флоту и поморска утврђења Југословенима 30. октобра у Пули. Тензије на локалу су брзо прешле у југословенско-италијанско непријатељство, које је трајало и током 1919. године, и било додатно компликовано ангажманом

¹¹⁰⁶ D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, str. 137, 138, 141, 142, 155, 156; D. Šepić, „Italijanski iredentizam na Jadranu: konstante i transformacije“, str. 18; L. Monzali, „La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1918-75)“, pp. 17, 18; Luciano Monzali, *Italiani di Dalmazia 1914-1924*, Firenze, 2007, pp. 50-53; Luciano Monzali, „Il „partito coloniale“ e la politica estera italiana, 1915-1919“, *Clio: rivista trimestrale di studi storici*, Anno XLIV, N. 3 (2008), pp. 369-374, 410, 411; Luciano Monzali, „La politica estera italiana nel primo dopoguerra. 1918-1922. Sfide e problemi“, *Italia contemporanea*, Vol. 256-257 (settembre-dicembre, 2009), pp. 382, 383; Драгољуб Р. Живојиновић, „*La Dalmazia o morte*“: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године, Београд, 2012, стр. 2-9, 11; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 455.

легионара Габријела Д'Анунција (Gabriele D'Annunzio) и присуством америчке Медитеранске флоте.¹¹⁰⁷

Сједињене Америчке Државе (САД) су водиле спољну политику немешања у односе између европских држава, јер су њихови најважнији интересу били у Средњој и Јужној Америци и на Пацифику. Једини изузетак је био америчко-шпански рат 1898. године.¹¹⁰⁸ Преткретница је био улазак САД у Први светски рат. Вудро Вилсон (Woodrow Wilson) је током трајања ратних сукоба јасно истакао да је спреман да изађе у сусрет италијанским захтевима на основу националног принципа, не прихватајући оне који су били засновани на војно-стратешким аргументима. Ипак, и сам је био свестан да се у појединим деловима Европе не може постићи решење проблема који су изазвали светски сукоб, јер су етничке заједнице биле у тој мери измешане да није било могуће принципијелно спровести начело народа на самоопредељење. Стога се у пролеће 1918. године одлучио да изађе у сусрет делу италијанских територијалних захтева заснованих на стратешким разлозима. Вудро Вилсон се дефинитивно одлучио за растурање Хабзбуршке монархије и подрушку свим њеним словенским народима за стицање самосталности у току лета и јесени 1918. године. Супротстављене националне тежње Италијана и Јужних Словена постао је проблем за Вилсонову администрацију, услед истрајности владе у Риму да одредбе Лондонског уговора буду извршене.¹¹⁰⁹

За разлику од Американаца, британски државни секретар за спољне послове Артур Балфур (Arthur Balfour) је сматрао да његова влада мора да се придржава одредби Лондонског уговора, иако је био свестан да су њима Италији додељене јужнословенске територије на јадранском мору.¹¹¹⁰

4.1. Формирање нове државе и њен положај

¹¹⁰⁷ D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, str. 144, 145, 150, 158, 159, 162, 172, 173, 219, 220, 235-240; D. Šepić, „Италијански иредентизам на Јадрану: константе и трансформације“, str. 18, 19; L. Monzali, *Italiani di Dalmazia 1914-1924*, pp. 53-63; Д. Р. Живојиновић, „*La Dalmazia o morte*“, стр. 11-14, 33-64, 69-87, 223-236, 293, 297, 299, 312-346.

¹¹⁰⁸ D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, str. 13-16.

¹¹⁰⁹ D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, str. 37, 43-45, 121-123, 125, 127, 130, 134.

¹¹¹⁰ D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, str. 40; Д. Р. Живојиновић, „*La Dalmazia o morte*“, стр. 3, 4.

Током Првог светског рата, Краљевина Србија је постепено мењала своје ратне циљеве и планове за послератни период. На самом почетку рата, циљ је био чисто одбрамбени, пред нападом знатно јачег непријатеља чија пропагандна машинерија је тврдила пред међународним јавним мњењем да српска спољна политика угрожава државни интегритет Хабзбуршке монархије. Истовремено је тражен баланс између руских и британских утицаја на Балкану, који су спровођени преко Бугарске и Италије. Убрзо је донета одлука да Србија води рат на основама југословенске идеје као главном окосницом, мада су постојале извесне недоумице у поглед Словенаца и Бугара. Оне су решене Нишком декларацијом од 7. децембра 1914, којом је прокламован ратни циљ ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца.¹¹¹¹ Стварање јединствене државе Јужних Словена је било одређено Крфском декларацијом од 20. јула 1917, која је представљала споразум српске владе, опозиционих странака и представника Југословенског одбора.¹¹¹² Територијалне претензије су варирале у плановима из 1914, 1916, 1917. и 1918. године. Границе уцртане према тадашњим и будућим суседима биле су засниване на етничком, географском и стратешком принципу. Варијације су биле проузорокване колико различитим интересима Србије и Јужних Словена, толико и плановима великих сила о очувању или уништавању појединих држава, претензијама других народа и развојем ситуације на европским фронтovima.¹¹¹³ Женевском декларацијом од 9. новембра одлучено је да се Срби, Хрвати и Словенци уједине у јединствену државу, што је формално проглашено 1. децембра 1918. године.¹¹¹⁴

Пре почетка и током рада Мирвне конференције у Паризу, велике силе нису могле да приближе своја гледишта и постигну споразум по свим важним питањима. САД су желеле да се напусте поједине праксе које су сматрале генератором сукоба и успоставе чврсте гаранције за поштовање принципа у којима су виделе стабилизаторске факторе мира. У прву групу су спадале тајна

¹¹¹¹ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1990²; М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, стр. 106-108, 111-118, 136-148; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 114-116, 119-120, 128.

¹¹¹² М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, стр. 250-254; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 401, 402.

¹¹¹³ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, стр. 138-143, 152, 165, 166, 172, 173, 193-197, 220-228, 237-243, 250-256, 262-265; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 119, 418-420.

¹¹¹⁴ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, стр. 275-283.

дипломатија, територијалне промене на основу војних интереса и колонизаторских претензија; у другу су спадали слободна трговина, право народа на самоопредељење, равноправност свих народа, поштовање начела народности и права народа на самоопредељење, јавна дипломатија. Велика Британија није желела да гарантује слободну трговину у време рата, јер би тиме изгубила једно од својих најзначајнијих војних метода – поморску блокаду и конфискацију непријатељске трговачке морнарице. Француска је желела све гаранције према Немачкој, које су обухватале измену заједничке границе, наплату ратне штете, и онемогућавања обнову њене војне силе. Међутим, није усвојила јединствен политички програм пре почетка рада конференције, иако је у детаље израдила предлог мира са Немачком. Британци су били против уништавања Немачке, јер су желели да се успостави немачко-руска равнотежа у будућности. Британци и Французи су посебно били заинтересовани за добијање нових колонија одузимањем немачких и османских територијалних поседа; али нису били одушевљени италијанским и јапанским прохтевима на Јадрану и у Кини. Италија је желела да оствари своје територијалне претензије у Европи, Азији и Африци, и преузме некадашњу доминантну политичко-економску позицију Аустро-Угарске у југоситочном делу европског континента. Посебно отежавајућа околност је била убеђеност сваког лидера великих сила да његов народ има историјску мисију у руковођењу послератног света, и да је његова дужност да на Мировној конференцији избори признање те посебности. Доминантан утицај САД, Британије, Француске и Италије се видео и у трансформацији Савета десеторице у Савет четворице, који је имао руководећу улогу на Мировној конференцији. Ипак, једно од питања око којег није постојао консензус било је учешће представника болшевичке владе, јер је оно обухватало и питање будућег односа са совјетском републиком. САД су имале доминантан утицај током првог дела конференције, јануара–јуна 1919. године, када је решавано питање мира са Немачком и формирана Лига народа¹¹¹⁵. Велика Британија и Француска су ојачале свој утицај на рад конференције током јула 1919. – јануара 1920. године, када су регулисана питања мира са Аустријом, Мађарском, Бугарском и Турском.

¹¹¹⁵ Међународна организација основана у Женеви имала је два званична назива, на француском и енглеском језику, будући да су то била два службена језика организације: Друштво народа (la Société des Nations - SdN) и Лига народа (the League of Nations). Оба назива се користе у домаћој и страниј историографији.

У погледу нових држава које су биле наследнице четири царства у Европи, није постојао консензус међу великим силама. Вудро Вилсон је желео да се њихове границе првенствено повуку према принципу народа на самоопредељење, али ни сам није до краја дефинисао своје погледе у вези тог права. Код већине америчких и британских делегата је преовлађивао утисак да ће нове, мале државе бити претња за мир у будућности. Своју претпоставку су заснивали на њиховој унутрашњој неуређености, незадовољству националних мањина и претераним територијалним захтевима сваког од тих народа. Франузи су пак у њима видели своје савезнике у заједничкој одбрани од будућих немачких претензија. Италијани су у малим државама видели потенцијал за спровођење своје политике ширења утицаја, јер више није било аустроугарске конкуренције, а руски уплив у том периоду није постојао због унутрашње ситуације у Русији и њене међународне изолације. Велике силе ни током Мировне конференције нису успеле да дефинишу своје ставове у погледу будућности Средње Европе. Недоумице које су се јавиле након доношења коначне одлуке о растурању Аустро-Угарске су опстале и током 1919. године, и нису се усагласили шта је потребно урадити и на којим основама створити нови систем за државе наследнице.

Положај југословенске делегације на Мировној конференцији у Паризу се мењао током њеног рада. На почетку је Србији одато признање за њене ратне заслуге, јер је заједно са Белгијом и Бразилом сврстана у категорију одмах из великих сила, према одобреном броју делегата. Међутим, постојање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца није одмах признато од стране великих сила. Пре њих, признање је извршено од стране малих европских држава. Иако је југословенска делегација први пут иступила пред Врховним саветом 31. јануара; САД су признале Краљевину СХС у току фебруара, Генерални секретаријат Мировне конференције у Паризу први пут је званично насловио кореспонденцију на Српско-хрватско-словеначку делегацију крајем маја, а Британија и Француска су признале нову државу почетком јуна 1919. године. Аустрија, Мађарска и Бугарска су признале постојање Краљевине СХС потписивањем мировних уговора. Италија је у југословенској држави видела свог новог такмаца на Балкану, уместо некадашње Аустро-Угарску, и своје признање везала за споразум о будућој заједничкој граници, који је постигнут у Рапалу 12. новембра 1920. године.

Краљевина СХС је желела да се на Мировној конференцији избори за сопствено признање на основу ратних заслуга, начела народности које је било супротстављено начелу легитимних права и историјских начела бивших царевина; и регулише границе у складу задовољења националних аспирација и гарантовања веће безбедности своје територије. Начело легитимних права покретало је питање територија бивше Хабзбушке монархије и Османске империје које су припале проширеним или новоствореним државама наследницама, а које нису имале аргумент историјског начела као језгра некадашњих царевина Аустрија, Мађарска и Турска. Истовремено, тиме су одбациване и одредбе тајних уговора, Лондонског из 1915. и Букурешког из 1916, који су били противни начелу народности. Са етничког становишта, били су упитни или неоправдани југословенски захтеви за повлачење граница у Корушкој, Барањи, Банату и северној Албанији. У стратешко-безбедносном погледу Банат је виђен као залеђина Београда од потенцијалних напада у будућности. Измене југословенско-бугарске границе, без обзирања на етнички принцип, су тражене због одбране најважније комуникационе линије – везе са луком Солун. Ставови у погледу граница са Албанијом су формулисани у складу са италијанском политиком на Балкану и албанском иредентом. Међутим, највећи проблем је било дефинисање заједничке границе са Италијом, побијање њених захтева и сузбијање њених претензија на источном делу Јадранског мора. Дефинисање југословенско-мађарске границе је било питање југословенских претензија према јужним деловима Мађарске и борба против искључиве примене етничког принципа. У погледу границе са Аустријом, Прекоmurје је тражено из стратешких принципа, ради лакше успостављања везе са чехословачком војском. Током јануара и фебруара 1919. године, било је очито да је немогуће постићи југословенско-италијански споразум ни савезништво и да ће две државе бити такмаци у Подунављу и на Балкану. Краљевина СХС је имала подршку Вудро Вилсона у југословенско-италијанским споровима, и благонаклоно држање Француза за велики део својих захтева. Италија је са своје стране била спремна да подржи захтеве југословенских суседа, како би спречила додатно јачање нове државе коју је видела као највећу препреку за своје планове на Балкану.

И поред величине територије и броја становника нове југословенске државе, положаја који су Србија, Белгија и Бразил добили на Мировној конференцији, Никола Пашић и Анте Трумбић су схватили у Паризу да Краљевина СХС спада у ред малих држава које су стајале наспрот великим силама. Међутим, ова свест није утицала да се крене путем тражења заштитнице међу великим силама, већ су се определили да основа југословенске спољне политике буде јачање сопствених снага у циљу очувања самосталности.¹¹¹⁶

Током Мировне конференције у Паризу донета је одлука да се приступи реализацији Вилсонове идеје о стварању међународне организације која би била задужена за надзор над применом и поштовањем међународног права, стожер јавне дипломатије и гарант мира у свету. Према његовом виђењу света, државе које су засноване на праву народа за самоопредељење и имају демократско уређење, тежиле су само да се економски такмиче. Док су ратови били проузроковани неоправданим тежњама империја и малобројних клика које су

¹¹¹⁶ Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918-1941*, Nottingham, 1962,² pp. 15-20; B. Krizman, „Pitanje međunarodnog priznanja jugoslovenske države 1919. godine“, str. 346-383; D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917-1919*, str. 131, 168-172, 179, 180, 186-189, 221-223, 240, 241; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*; Bogdan Krizman, „Vanjskopolitički položaj Kraljevine SHS godine 1919“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 1 (1970), str. 23-60; Andrej Mitrović, „Spoljnopolitička doktrina novostvorene jugoslovenske države“, *Politički život Jugoslavije 1941-1945*, Zbornik radova Trećeg programa, Beograd, 1974, str. 313, 314, 318, 324, 325; Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd, 1976, str. 158-171, 188-209, 215-217, 222-224; Dragoljub R. Živojinović, „Pitanje Crne Gore i Mirovna konferencija 1919. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom XIV-XV, Beograd, 1982, str. 19-77; Kalevi J. Holsti, *Peace and War: Armed Conflicts and International Order, 1648-1989*, Cambridge, 1991, pp. 178-185, 196-199, 205-208; Ruth Henig, *Versailles and after, 1918-1933*, London-New York, 1995,² pp. 13-15; ; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар, 1995; H. James Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918-1940*, Westport-London, 1997, pp. 4-6, 8, 11-16; M. Милошевић, „Дипломатски односи између Краљевине СХС и Краљевине Холандије, 1918-1922“, стр. 128-131; Henri. Kisindžer, *Diplomatija I*, Beograd, 1999, str. 195-197, 201-205; William Fortescue, *The Third Republic in France 1870-1940. Conflicts and Continuities*, London, 2000, pp. 143, 144; Tom Gallagher, *Outcast Europe: The Balkans, 1789-1989. From the ottomans to Milošević*, London-New York, 2001, pp. 76-80; Piotr S. Wandycz, *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the present*, London-New York, 2001,² pp. 181-185; Филип Лонгворт, *Стварање Источне Европе. Од преисторије до посткомунизма*, Београд, 2002, стр. 136-139; L. Monzali, „La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1918-75)“, pp. 18-20; Zara Steiner, *The Lights that failed: European International History, 1919-1933*, New York, 2005, pp. 15-40, 46-70, 80, 82-99; Предраг Крејић, „Признавање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од стране држава Централне и Јужне Америке“, *Архив: Часопис Архива Србије и Црне Горе*, Бр. 1-2 (2006), стр. 82-89; David A. Aldeman, *A Shattered Peace. Versailles 1919 and the Price We Pay Today*, Hoboken, 2008; Adrian Webb, *The Routledge Companion to History of Central and Eastern Europe since 1919*, London-New York, 2008, pp. 7-10; James Evans, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia*, London-New York, 2008, pp. 126, 133, 134, 139, 140, 144, 147; L. Monzali, „La politica estera italiana nel primo dopoguerra. 1918-1922“, pp. 384-406; M. MacMillan, *Paris 1919*; Dragan Bakić, „Nikola Pašić and the Foreign Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1918-1926“, *Balkanica*, XLVII (2016), pp. 2, 288-300.

стајале на њиховом челу. Стога је веровао да се светски мир може очувати јединственом међународном организацијом у чијим оквирима би сарађивале све светске, демократски уређење, националне државе. Као предуслов за њено успешно функционисање Вудро Вилсон је сматрао неопходним да се све државе разоружају, а да одлуке Друштва народа буду обавезујуће. Међутим, Французи су били убеђени да ће Немачка и даље представљати опасност за мир, без обзира какво унутрашње уређење буде имала. Нису веровали да је могуће успоставити међународни поредак у свету у којем не би избијали ратови, јер су сматрали да свака нација тежи да освоји нове територије, али да ни једна није никада успела да коначно дефинише које су то крајње границе које задовољавају све њене потребе. Французи и Британци су своје ставове о будућој међународној организацији изградили тражећи инспирацију у међународним системима који су постојали током XIX века; пре почетка трке у наоружавању. Све европске силе су имале једну суштинску разлику у погледима у односу на америчке идеје, они нису желели трансформацију међународног поретка у нови систем већ су тежили да очувају континуитет постојећег са извесним изменама које би гарантовале њихове доминантне позиције. Комитет за формирање Лиге народа, у чијем раду нису узели учешће Дејвид Лојд Џорџ (David Lloyd George) и Жорж Клемансо (Georges Clemenceau), није успео да реши једно од кључних питања – којим методама ће мир бити брањен, војном силом или применом међународног права и ауторитетом међународних трибунала. Ни у војном погледу није постојао јединствен став. Да ли се мир брани разоружавањем зараћених страна или успостављањем јединствене међународне војске за интервенције у ратом захваћеним подручјима. Другим речима, да ли се баланс моћи као основ за очување мира успоставља ограничавањем војне силе сваке државе или се једној врховној међународној власти даје право да намеће одлуке које се доносе претходном међународном арбитражом. Поред тога, постојала је и значајна разлика у погледу суштине функционисања Друштва народа. Европске силе су у њој виделе обнову некадашњег концерта великих сила, који би био прикривен формалним чланством осталих држава, што се значатно косило са погледима Вудроа Вилсона.

Створивши организацију која је била резултат делимичних компромиса великих сила, у коју се САД никада нису учланице, а поједине европске и азијске

силе имале различите етапе сарадње и игнорисања, добијена је институција која је била способна да решава само проблеме између малих држава и између оних сукобљених страна које су биле спремне да траже мирно решење. Наметање њених одлука великим силама било је немогуће, јер су оне које су биле чланице желеле да руководе европским пословима преко Друштва народа, али нису желеле да се подреде њеном ауторитету.¹¹¹⁷

Међународни поредак формиран на Мировној конференцији у Паризу оставио је многобројне проблеме. Полазећи од претпоставке да ће савезништво из Првог светског рата бити трајног карактера, победничке силе су наметале своје идеје и жеље осталим државама. Међутим, нису ни све биле задовољне исходом. Од европских сила, Италија је имала највише разлога за незадовољство. Однос Америке, Британије и Јапана на Пацифику је постепено генерисао нове проблеме у том делу света. Америчко и британско гледиште на питање положаја Немачке у новом европском систему се знатно разликовао у односу на француско становиште. Англосаксонци су сматрали да би требало казнити немачку државу, али да не би требало гушити немачку економију претераним ратним репарацијама јер је она представљала привредни мотор Европе без чије потпоре ни један европски политички систем који би био створен не би могао да функционише на дуже стазе. Стога су упозоравали Французе да наметнутим обавезама не гарантују будући мир већ генеришу будући рат. Њихове процене су се разликовале само у временском периоду до избијања новог рата. Американци су тврдили да ће нови рат, под таквим условима мира, избити у року од 20 година, а Британци у року од 50 година.

У периоду до 1922. године ратно савезништво Велике Британије и Француске је било из темеља уздрмано њиховм различитим националним интересима. Обе државе су почеле да траже начин споразумевања са незадовољном Италијом, како би на рачун супротне стране договорили сарадњу у појединим регионима у Европи и Медитерану. Посебан проблем је представљао болшевички систем у Русији. Западне силе нису могле одмах да пронађу адекватно решење. Након

¹¹¹⁷ Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, књига I, Београд, 1939, стр. 28-37; Џ. Попов, *Od Versaja do Danciga*, стр. 171-173; А. Wolfers, *Discord and Collaboration*, 255-260; К. Ј. Holsti, *Peace and War*, pp. 185-196, 200-205, 210-212; Zara Steiner, *The Lights that failed*, pp. 33, 34, 40-46; Peter J. Yearwood, *Guarantee of peace: the League of Nations in British Policy 1914–1925*, New York, 2009, pp. 92-137; М. MacMillan, *Paris 1919*, pp. 84-95.

неуспеле војне интервенције, прво су применили тактику игнорисања и међународне изолације. Међутим, потписивање немачко-совјетског уговора у Рапалу, 1922. године, изменио је међународну ситуацију. Две државе које су изгубиле свој некадашњи статус великих сила и због последица рата и револуција биле у две засебне изолације су пронашле заједнички интерес у превазилажењу старог непријатељства и успостављању политичке, економске и војне сарадње. Политика Вајмарске републике приморала је европске силе да промене своју дотадашњу политику и приступе постепеном признавању совјетске власти и успостављању дипломатских односа током 1924. године. Ипак, Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР) је остао у својеврсној међународној изолацији до краја деценије.

Неадовољство, несређени односи и тежак положај у којима су се нашле поједине европске велике државе, утицали су негативно и на односе између малих и средњих држава наследница четири империје. Поред тога, и међу њима је било оних које су се нашли на страни победника и на страни побеђених. Стога је већина била незадовољна исходом рата или су пак сматрале да рат није у потпуности испунио њихова очекивања. Ратови, одлагања преласка на мирнодопско стање, и погранични инциденти су били распрострањени у источној, средњој и југоисточној Европи током 1918–1923. године.

Смиривање и уређење политичких, економских и друштвених прилика у Европи уследило је током периода 1923–1925. године. Границе су углавном биле у целости дефинисане; сукоби су суштински окончани, а формални мир је ступио на снагу између највећег броја зараћених страна; реална опасност од ширења болшевичких револуција изван граница СССР-а је била отклоњена; најважнији међународни фактори су почели са спровођењем мера за побољшање економских ситуација појединих европских држава у циљу стабилизације унутрашњих и међународних политичких прилика. Насупрот стабилизацији међународног поретка у Европи, чиме је смањена опасност за мир, велике силе растерећене могућношћу избијања новог општег конфликта су почеле да трагају за новим савезништвима у тежњи да остваре своје националне интересе. Француско-британско савезништво је дефинитивно било разрушено, и две државе су тражиле *modus operandi* са Италијом у циљу заштите сопствених интереса на рачун

супротне стране. Стабилизација унутрашњих прилика у Немачкој, утицала је на њену промену првобитне тактике, и уместо блиске сарадње са СССР-ом, окренула се проналажењу начина да се споразуме са Француском, Великом Британијом и Италијом о обнови свог статуса велике силе у новом међународном поретку.

Поред трагања за новим савезницима међу великим силама, средњим и малим државама, током 1924. године, покренута је иницијатива да се успостави систем колективне безбедности. Иако је Француска покренула ову идеју и добила директну подршку појединих европских држава, ипак није успела да придобије Велику Британију. Ставови Париза и Лондона су се суштински разилазили на питању редоследа корака који се морају предузети. Британци су сматрали да је разоружавање копнених војски неопходан предуслов успостављању система колективне безбедности и узајамних границија. Французи су претпостављали колективну безбедност разоружавању појединих држава. Иако је на заседњу Друштва народа донет Протокол о мирном решавању међународних спорова, октобра 1924 године, који су потписале Француска, Краљевина СХС, Чехословачка, Пољска, Грчка, Бугарска, Албанија и неке друге државе, ипак одбијање Велике Британије и САД да га потпишу је онемогућило његово спровођење у дело, марта 1925. године.

Немачки министар иностраних дела Густав Штреземан је имао за циљ да постепеним успостављањем сарадње са западним силама купи неопходно време за унутрашњу обнову и поновну изградњу међународних позиција. Његова тактика се заснивала на мирном и конструктивном развоју односа са Британијом и Француском, али није напуштао пријатељске односе које је Вајмарска република изградила са СССР-ом у Рапалу 1922. године. Тиме је задржавао маневарски простор за немачку спољну политику на европској позорници и увек имао адут пред Лондоном и Паризом. Велика Британија је прихватала нову немачку политику сматрајући да ће успети постепено да навикава Вајмарску републику на реалност новог међународног поретка чим се буде учланила у Лигу народа и почела да поштује све њене одлуке. Државни секретар за спољне послове сер Остин Чемберлен (Sir Austen Chamberlain)¹¹¹⁸ је желео да Британија преузме

¹¹¹⁸ Остин Чемберлен је имао потпуну контролу над британском спољном политиком током свог мандата 1924–1929. године, јер се премијер Стенли Болдвин (Stanley Baldwin) није мешао у рад његовог ресора препуштајући му иницијативу, планове и све активности. Чемберленова основна

руководећу улогу у женевској институцији како би контролисала развој француско-немачког баланса моћи; а напореда да се директно споразумева са Бенитом Мусолинијем о усклађивању британско-италијанских интереса. Да би приволео обе стране на споразум, дао је британске границе за непроменљивост немачко-француске и немачко-белгијске границе; али је Немачкој оставио могућност могуће мирне ревизије источних граница и гарантовао стално место у Савету Лиге народа чиме јој је дато међународно признање обнове статуса велике силе. Француска, са друге стране, није имала претерано поверење у немачке намере, због тога су јој биле неопходне гаранције и других великих сила њене западне границе. Истовремено, желела је да умањи будућу немачку улогу у Друштву народа, пружајући подршку захтевима Пољске и Мале антанте да буду третиране као велике силе, односно да добију стално место у Савету. Бенито Мусолини се прибојавао да би Рајнски пакт окренуо Немачку према Аустрији и даље ка југу. Њему је одговарало да подржава немачки национализам доклегод је он био уперен против Француске, међутим страховао је од могућности да Берлину буду одрешене руке за акцију у осталим европским регионима. Стога је водио двоструку политику, подржавао је иницијативу Остина Чемберлена јер је тиме спречавао обнову британско-француског савезништва, али је истовремено желео да добије гаранције западних сила од немачких претензија. Иако је Мусолини желео да добије британске гаранције за безбедност границе на Бренеру, једино је француски министар иностраних дела Аристид Бријан (Aristide Briand) показао заинтересованост да се пронађе решење за спречавање аншлуса Аустрије. Италијанске професионалне дипломате на челу са Салваторем Контаринијем (Salvatore Contarini), су морале да изврше снажан притисак да би приволеле свог министра иностраних дела да и без добијених концесија приступи споразуму са три велике силе.

Резултати преговора које су велике силе водиле међусобно и у оквирима Друштва народа, били су потписивање већег броја уговора и завршних аката од

теза је била да мора очувати Империју по сваку цену јер је она била *sine qua non* за чување британског статуса једине светске силе; док је европску стабилност сматрао основом за британску безбедност (B. J. C. McKercher, „Austen Chamberlain's Control of British Foreign Policy, 1924-1929“, *The International History Review*, Vol. 6, No. 4 (Nov., 1984), pp. 573, 574; B. J. C. McKercher, „Austen Chamberlain and the Continental Balance of Power: Strategy, Stability, and the League of Nations, 1924-29“, *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 14, No. 2 (2003), pp. 209-211; Michael Hughes, *British Foreign Secretaries in an Uncertain World, 1919-1939*, London-New York, 2005, pp. 52-55).

kojih je najznacajniји bio ugovor kojim su Немачка, Француска и Белгија преузеле обавезу гарантовања међусобних граница док су Велика Британија и Италија преузеле улогу гарантора поштовања обавеза три потписнице, октобра 1925, и реорганизација Савета Друштва народа септембра 1926. године. Наступио је тзв. Локарно период, који поједини историчари називају и периодом пактоманије. Њега су карактерисале уверење великих сила да је пронађен модел према којем би се наставила стабилизација међународног система створеног мировним уговорима; али и настојања појединих држава да оформе сличне пактове по угледу на Локарнски како би обезбедиле мир и у другим регионима Европе.¹¹¹⁹

Након Првог светског рата, међу великим силама Италија је представљала највећу опасност по Краљевину СХС. Њене претензије према Балканском полуострву и Подунављу су директно угрожавале југословенске виталне интересе; иако је постојао заједнички интерес одбране од обновљене германске (немачко-аустријске) опасности и развој економских односа на бази компатибилности две привреде и два тржишта. Према оцени блиског сарадника министра Момчила Нинчића и потоњег министра Двора Милана Антића, готово

¹¹¹⁹ Piotr S. Wandycz, *France and her Eastern Allies 1919–1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*, Minneapolis, 1962, pp. 333-368; Ć. Popov, *Od Versaja do Danciga*, str. 245-346; Sally Marks, „Mussolini and Locarno: Fascist Foreign Policy in Microcosm“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 3 (Jul., 1979), pp. 423-435; B. J. C. McKercher, „Austen Chamberlain’s Control of British Foreign Policy, 1924–1929“, pp. 574-582, 584, 585; William A. Shorrock, „France, Italy and the Eastern Mediterranean in the 1920s“, *The International History Review*, Vol 8, No. 1 (1986), pp. 71-82; K. J. Holsti, *Peace and War*, pp. 216-220, 228, 229; Matteo Luigi Napolitano, *Mussolini e la Conferenza di Locarno (1925). Il problema della sicurezza nella politica estera italiana*, Urbino, 1996; Radko Břach, *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*, Praha, 1996, str. 79-330; Alan Sharp, „Anglo-French relations from Versailles to Locarno, 1919–1925: The quest for security“, in: *Anglo-French Relations in Twentieth Century: Rivalry and cooperation*, (eds. Alan Sharp, Glyn Stone), London, 2000, pp. 120-134; B. J. C. McKercher, „Austen Chamberlain and the Continental Balance of Power“, pp. 213-218, 220-223; Stephen White, *The Origins of Detente: The Genoa Conference and Soviet-Western Relations, 1921-1922*, Cambridge, 2002²; Stephanie Salzmann, *Great Britain, Soviet Union and Germany: Rapallo and after, 1922–1934*, Suffolk-Rochester, 2003, pp. 7-76; Anne Orde, *British Policy and European Reconstruction After the First World War*, Cambridge, 2002,² pp. 125-150; *Locarno Revisited: European Diplomacy, 1920–1929*, (ed. Gaynor Johnson), London–New York, 2004, pp. 8-36, 55-108; Zara Steiner, *The Lights that failed*, pp. 24-26, 29, 31-33; M. Hughes, *British Foreign Secretaries in an Uncertain World, 1919–1939*, pp. 13, 14, 19-21, 25, 28-30, 36, 38-47, 55-61; Keith Neilson, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939*, New York, 2006, pp. 43-51; Gaynor Johnson, „Austen Chamberlain and Britain’s relations with France, 1924–1929“, *Diplomacy and Statescraft*, Vol. 17, No. 4 (2006), pp. 753-760; Massimiliano Fiore, *Anglo-Italian Relations in the Middle East 1922–1940*, Farnham–Burlington, 2010, pp. 9-11, 13-18; Andrew J. Williams, *France, Britain and the United States in Twentieth Century 1900–1940: A Reappraisal*, Basingstoke–New York, 2014, pp. 94-118; Jochen Böhrer, „Europas „Wilder Osten“. Gewalterfahrungen in Ostmitteleuropa, 1917–1923“, *Osteuropa*, 2-4 (2014), S. 141-155.

целокупна југословенска спољна политика и дипломатска активност је била усмерена ка успостављању подношњивих односа са експанзивним намерама јадранског суседа. Због тога је Италија била у главном фокусу спољне политике Краљевине СХС/Југославије током читавог међуратног периода.¹¹²⁰ Већ током рада Конференције мира у Паризу и Конференције амбасадора, било је очигледно да су интереси две суседне државе на Јадранском мору били озбиљна препрека за миран развој југословенско-италијанских односа. У време италијанско-југословенских несугласица и сукоба у окупационим зонама на источној обали Јадранског мора, крајем 1918. и током прве половине 1919. године, Италија је водила политику помагања унутрашњих и спољних непријатеља Краљевине СХС. Материјално су помагани незадовољни југословенски поданици – Хрвати, Црногораци, Албанаци, Бугари и Мађари. Привредни кругови су почели да шире своје пословање на територију Далмације, 1919. године, као први корак ка економској пенетрацији на југословенско тло и Балканско полуострво. Италија је настојала да оформи блок држава у Подунављу и на Балкану, окупљањем Мађарске, Румуније и Бугарске у антијугословенски табор. Државно руководство Краљевине СХС је схватило да постоји италијански план о заокруживању, али су били уверени да покушавају да увуку и Аустрију у свој блок. Ову политичку линију су следила двојица италијанских министара иностраних послова Томасо Титони (Tommaso Tittoni) и Виторио Шалоја (Vittorio Scialoja), од децембра 1918. године до јуна 1920. године. Средином 1919, Италија је пронашла заједничке интересе са Грчком у Малој Азији и на Балкану када су Томасо Титони и Елефтериос Венизелос (Ελευθερίου Βενιζέλου) потписали споразум о сарадњи. Тиме је по први пут запретила опасност Краљевини СХС од италофилске политике јужног суседа. Министар иностраних дела Карло Сфорца (Karlo Sforza) је променио курс спољне политике Италије, јуна 1920, у односу на своје претходнике Титонија и Шалоју. Он је желео сарадњу са Француском за вођење политике умерене експанзије. Стога је тежио краткотрајном побољшању односа са Краљевином СХС, Румунијом, Чехословачком и Пољском; док је дугорочни план био успостављање италијанске политичке и економске хегемоније у Подунављу и на Балкану, и претварање држава наследница Хабзбуршке

¹¹²⁰ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 17, 25.

монархије у италијанске незваничне колоније. У погледу сукоба у Малој Азији он је променио тактику. Одбацио је уговор Титони-Венизелос и почео да развија ближе односе са турским националистима које је предводио Мустафа Кемал-паша (Mustafa Kemal Paşa). Рапалским уговором потписаним 12. новембра 1920. године, регулисани су кључни проблеми у југословенско-италијанским односима: дефинисана је линија заједничке границе, Краљевина СХС је признала све дотадашња италијанска територијална проширења на источном делу Јадранског мора, а Италија је званично признала постојање југословенске државе. Поред Рапалског уговора, потписана је и југословенско-италијанска конвенција о заједничком спречавању сваког покушаја рестаурације Хабзбуршке монархије. Међутим, ни једна од две стране није била задовољна постигнутим споразумом. Регулисање политичких питања, требало је да прати усклађивање економских и финансијских политика двеју држава у обостраном интересу. Стабилизација суседских односа убрзо је утицала и на нормалну трговинску размену између Краљевине СХС и Италије у наредних пет година. Југословенска страна је из пасиве прешла у активу у спољнотрговинској размени 1922. године.

Италијанско држање је промењено након што је Пјетро дела Торета (Pietro Tomasi dela Torretta) стао на чело МИД-а, почетком јула 1921. године. Он је желео да главни савезник Италије буде Велика Британија, јер му је циљ био потискивање француског утицаја ради успостављања италијанске хегемоније у Централној Европи. У односима Италија са Краљевином СХС и Чехословачком дошло је до видљивог захлађења и Торето је одбацио пројекат уговора о политичкој сарадњи Италије и Пољске, за који се залагао италијански посланик у Варшави Франческо Томасини (Francesco Tommasini). Његова политика је изазвала велико неповерење код оног дела југословенских државника који су се залагали за боље односе са Италијом. Држање Италије у Албанском питању их је убедило да је њен основни циљ да се бори против југословенских интереса на Балкану. Даље погоршање југословенско-италијанских односа је било резултат не примењивања одредби Рапалског уговора, због чега је Сфорца настојао у првој половини 1921. године да потпише нове конвенције са Краљевином СХС, али је Торетова политика онемогућила проналажење споразумног решења и отежавала односе два суседа. Идући министар иностраних дела Карло Шанцер (Carlo

Schanzer) је велик пажњу посветио односима са Краљевином СХС, желећи да их побошља преговорима о превазилажењу свих несугласица које су биле резултат непримењивања Рапалског уговор. Његов циљ је био да се потпишу додатне конвенције којима би се регулисала међусобна економска и трговинска питања. Преговори су вођени пре одржавања Ђеновске конференције на којој су велике силе решавале економска питања у Европи, а конвенције су потписане у Санта Маргерити Лигурској, октобра 1922. године. Њима су регулисана питања пограничног промета, положаја италијанске мањине у југословенској држави, примене Рапалског уговора, италијанског напуштања окупационе зоне у залеђини Задра и околних острва, и регулисане границе Слободне Државе Ријеке. Ово је требало да буде основа за југословенско-италијанску политичку и економску сарадњу, али је долазак фашиста на власт у Италији одмах унео додатно неповерење у односима двеју држава јер су они били противни не само споразумевању и колаборацији са Краљевином СХС, већ су желели растурање јединствене државе Јужних Словена.¹¹²¹

Бенито Мусолини је током Првог светског рата био један од политичара који је заговарао неопходност споразумевања и сарадње са Јужним Словенима, а посебно са Србима¹¹²² са којима Италијани нису имали заједничку границу. Он је

¹¹²¹ др Вук Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Свеска 44 (1966), стр. 23-27, 30, 31, 41-43; В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и kneza Pavla (1918–1941)“, стр. 33-35; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, стр. 22-29, 38, 39; Џ. Popov, *Od Versaja do Danciga*, стр. 328, 329, 331, 332; Д. Р. Живојиновић, „Питанје Црне Горе и Мировна конференција 1919. године“, стр. 62, 65-68; Л. Monzali, „La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1918-75)“, pp. 20-24; Војислав Павловић, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935: Le rôle de la Yougoslavie“, *Balkanica*, XXXVI (2005), pp. 179-186; Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1929–1939)*, Bari 2006, pp. 13, 14; Ani Lakroa Riz, *Vatikan, Evropa i Rajh od Prvog svetskog rata do Hladnog rata*, Beograd, 2006, стр. 125-129; Л. Monzali, *Italiani di Dalmazia 1914-1924*; Giuseppe Aragno, „Dall’irredentismo al fascismo“, *Fascismo e Foibe: Cultura e pratica della violenza nei Balcani*, (cura di Giuseppe Aragno), Napoli, 2008, pp. 34-36, 38-45, 46-50; Alessandra Kresevan, „Breve storia del confine orientale d’Italia nel Novecento“, *Fascismo e Foibe*, pp. 76-78; Л. Monzali, „La politica estera italiana nel primo dopoguerra. 1918-1922“, pp. 382, 384-386, 389, 390, 392, 394, 397-402, 405, 406; Luciano Monzali, *Il sogno dell’egemonia: l’Italia, la questione jugoslava e l’Europa centrale (1918-1941)*, Firenze, 2010, pp. 10, 11, 13-16, 20-33; Д. Р. Живојиновић, „La Dalmazia o morte“, стр. 241-271, 277-302, 342, 343, 347-377, 415-422; Goran Latinović, „Yugoslav-Italian Economic Relations (1918–1929): Main Aspects“, *Balkanica*, Vol. XLVI (2015), pp. 173-177.

¹¹²² Бенито Мусолини је указивао, већ 29. јула 1914, да бројност становништва и мобилисаних војника Србије и Аустро-Угарске не морају да буду једини фактор који ће утицати на крајњи исход ратних сукоба. Он је сматрао да борбе које се буду водиле у унутрашњости српске територије могу да донесу изненађујуће резултате, јер се становништво које брани своје домове против агресора бори попут „лавова“ (*Opera omnia di Benito Mussolini*, Vol. VI, Dalla fondazione di „Utopia“ alla vigilia della fondazione de „Il popolo d’Italia“ (22 novembre 1914 – 14 novembre 1915), (cura di Edoardo e Duilio Susmel), Firenze, 1953, p. 292). Током маја 1918, Бенито Мусолини се

желео да се заједничком борбом против Централних сила спречи победа и територијално проширење Аустро-Угарске; и успостави италијанска контрола над Јадранским морем, као први корак ка територијалном проширењу у источном делу Медитерана. У време расправа о неутралности или интервенционизму Италије, Мусолини је користио примере Белгије и Србије да би указао на кукавичлук италијанске спољне политике. Његова идеја је била да се Италијани одрекну претензија на читаву далматинску обалу и да се пронађе споразум којим би се задовољиле и италијанске и јужнословенске територијалне претензије. Сматрао је да би се италијанско-јужнословенском сарадњом остварила три циља: сигурност источних граница Италије, стварање италијанске хегемоније на Балканском полуострву и пртеварање Јадранског мора у италијанско „војно језеро“. Током година Бенито Мусолини је променио своје држање и од социјалистичких погледа који су били засновани на сарадњи са Јужним Словенима и одрицању претензија према великом делу Далмације, приближио се националистичким погледима који су били противни стварању југословенске државе и тражили највећи део источног Јадрана за Италију. За њега је, као и за већину италијанских националиста, Крфска декларација била шок јер су Јужни Словени стварањем јединствене државе постајали такмаци Италијанима на Јадрану уместо да им буду подређени. У југословенској држави он је видео претходницу панславизма који би могао да се спусти ка југу. У периоду између италијанског пораза код Кобардиа (Капорета) 1917. године и победе на Пијави 1918. године, ублажио је своје држање и заговарао директно споразумевање Италијана са Србима, јер је сматрао да су им они традиционално наклоњени, да нису заинтересовани за Ријеку и Истру већ за јужне делове Јадранског мора. Бенито Мусолини подржавао политику Карла Сфорце умерене територијалне експанзије, у јесен 1920. године. Он је неколико недеља пре Марша на Рим и потписивања југословенско-италијанских конвенција у Санта Маргарити потврдио да прихвата Рапалски уговор из 1920, као основу за политику сарадње две државе.

Први контакт између Бенита Мусолинија и Момчила Нинчића успостављен је током рада Миролне конференције у Лозани. Италијански председник владе и

ангажовао у формирању и раду Одбора за материјалну и моралну помоћ југословенским студентима у Фиренци (АЈ, 334-Персонални-106-385, фолијације 170-173).

министар иностраних дела покренуо је иницијативу за побољшање односа са Краљевином СХС дајући повољне изјаве југословенским новинарима. У периоду новембар 1922. – априла 1923, Мусолини је тежио да се споразуме са југословенском владом о ратификацији Сантамаргаритских споразума и решавању питања Ријеке и Далмације, јер је страховао да би евентуални ратни конфликт два суседа могао у том моменту да има тешке последице по Италију. Својим држањем утицао је на смиривање агитације у фашистичким и националистичким круговима како би се избегли сви инциденти који би могли да доведу до рата. За разлику од Ђолитија и Сфорце који су радили са Краљевином СХС напореда на решавању територијалних питања и сарадњи на очувању *status quo* на Балкану и у Подунављу, Мусолинијева тактика је била да прво решава отворена питања на основу чега би две државе приступиле потписивању једног политичког пакта. Међутим, први контакти оставили су на Југословене утисак који је био супротан резултату који су прижељкивали Италијани. Наиме, створено је уверење да је италијана влада желела да нанесе тежак дипломатски удар Краљевини СХС, како би смањењем међународног престижа југословенске државе постигла значајан успех сопствене спољне политике. Временом Момчило Нинчић је само потврђивао утисак да у фашистичком режиму све више преовладава антијугословенска струја. Своје становиште је заснивао на основу држања Италије у Ријечком питању и приликом државног удара изведеног у Софији 9. јуна 1923. године. Нинчићев утисак је само појачан извештајима југословенског посланика у Риму Војислава Антонијевића о обнови италијанских планова за формирање антијугословенског блока у којем би биле Аустрија, Мађарска и Бугарска.

Након што је Мусолини схватио да неће добити југословенско признање ријечке анексије без давања територијалних уступака, он је променио тактику. Примењујући Ђолитијеву и Сфорцину тактику из Рапала. Понудио је потписивање антиревизионистичког италијанско-југословенског пакта, а заузврат тражио југословенско прихватање ријечке анексије. Пошто је био уверен у благонаклоно држање краља Александра и Момчила Нинчића према Италији, понудио им је потписивање Пакта пријатељства, септембра 1923. године. Пре почетка званичних разговора, југословенски министар иностраних дела је

упозорио Италијане да је две године био изложен жестокој критици због својих ставова који су у југословенској јавности схватани као италилофилски. Током преговора вођених септембра-новембра, Мусолини је предлагао Французима трипартитни италијанско-француско-југословенски пакт, у циљу сламања Пашићеве опозиције зближавању Краљевине СХС и Италије. Нинчић је са своје стране заузео обазрив, стрпљив и попустљив став према „бујном темпераменту“ Мусолинија. Он је желео да Италија преузме руководећу улогу у Подунављу и на Балкану, окупљајући новостворене државе на економским и политичким принципима. Италијани су нудили формирање савеза двеју држава за очување мира на Балкану и у Источној Европи, неутралност у случају ратних сукоба, и територијалне компензације у случају проширења једне од државе потписница. Момчило Нинчић није прихватио трећу тачку италијанског предлога о територијалним компензацијама, јер Краљевина СХС није имала планове да се територијално шири. Преко Мирослава Спалајковића консултовао је и Ке д'Орсе где су изразили сумњу у све три тачке предложеног споразума. Југословени су прихватили споразум крајем новембра, али су одмах понудили и потписивање трипартитног југословенско-италијанско-француског пакта. Мусолини више није био заинтересован за ову идеју, јер је Пашићева опозиција југословенско-италијанском зближавању била сломљена. Југословенски државници су на крају одлучили да потпишу само Пакт о пријатељству, а не и уговор о савезништву ни војну конвенцију са Италијом, чиме су остављали маневарски простор за накнадно прикључивање Француске.

Пакт о пријатељству и срдачној сарадњи између Краљевине СХС и Италије, од 27. јануара 1924, требало је да послужи као основа југословенске спољне политике, најмање у року његовог трајања до јануара 1929. године. Бенито Мусолини је желео да окрене југословенску државу од Јадранског мора ка Егејском мору. Краљ Александар је желео да обезбеди Балканско полуострво од даљег продора италијанског утицаја. Био је спреман да постигне споразум са јадранским суседом на рок од 30 година, којим би дефинитивно биле признате заједничке границе, италијанске економске позиције у Албанији и југословенско-италијански економски односи. Југословенски монарх је размишљао и о могућем потписивању царинске уније и дефанзивном војном уговору за одбрану

Јадранског мора и северних граница од немачке опасности. Имао је и идеју о проширеној Малој антанти на чијем челу би стајала Италија. Надао се да би за узврат добио прекид дотадашње италијанске подршке Мађарској, Бугарској и хрватским сепаратистима; напуштање планова о окупацији Албаније и територијалних претензија у Далмацији. Тиме би се створила аутономна југословенско-италијанска целина која би чувала мир на Балкану и у Подунављу, независно од француских и британских утицаја и интереса. Краљ Александар је желео да се директно састане са Бенитом Мусолинијем и у једном дугом разговору размотри све опције даљег развоја југословенско-италијанских односа. Средином 1924. године, разматрано је најпогоднији тренутак за његов пут у Рим. Бенито Мусолини је прихватио да преговарао о тим темама, али је избегавао да се дефинитивно изјасни о идејама краља Александра. За новог италијанског посланика у Београду постављен је генерал Алесандро Бодреро (Alessandro Bodrero), који је као лични Мусолинијев изасланик одржавао контакт са краљем Александром у време италијанско-југословенских преговора и био му пратилац на путу у Париз децембра 1923. године. Он је познавао од раније југословенског монарха. Био је изасланик краља Виторија Емануела III (Vittorio Emanuele) у личној служби Александра Карађорђевића када су успоставили блиске односе на Солунском фронту. Међутим, Никола Пашић није имао превише поверења у Алесандро Бодрера и саветовао је опрез у комуникацији са њим. Потписивањем Београдских конвенција, у лето 1924, тежило се регулисању многих трговинских, привредних и саобраћајних питања на Јадрану, и Краљевина СХС је наставила политику попуштања жртвујући сопствене интересе зарад пријатељства са Италијом. Италијанским поданицима је допуштено слободно настањивање и трговина на југословенској територији, слобода која није дата држављанима осталих суседних држава. Омогућена је неограничена куповина земљишта, тарифни попуст за транзит робе до Трста и Ријеке, посебне привилегије за италијанске конзуларне представнике и др. Ипак, политика пријатељства са Италијом омогућила је и одлучнију југословенску политику према балканским државама – Албанији, Грчкој и Бугарској. Југословенски државници су сматрали да су препуштањем Јадранског мора у корист Италије, добили подршку и одрешене руке за обнову ранијих српских планова у погледу Егејског мора.

Накн потписивања Пакта пријатељства, уследили су преговори о побошљању економских односа, фебруара 1924. године. Пословни кругови у Краљевини СХС и Италији су желели да се уведу нове царинске тарифе за производе који су били њихови главни извозни артикли у међусобној трговини. Преговори су окончањим потписивањем Уговора о трговини и навигацији, 14. јула. Увођењем одредби о најповлашћенијој трговини, спречавању додатних царинских такси, обезбеђивањем подједнаких права пословања југословенским и италијанским фирмама, слободом кретања робе и људи, и успостављањем пограничног промета постављени су темељи за стабилан развој трговинских односа. Извесна ограничења су уведена у погледу војних набавки, јавне безбедности и државних монопола. Међутим, јачање италијанског економског присуства на југословенском тлу изазивало је подозрење према намерама Италије да успостави сопствену доминацију на Балканском полуострву. Са друге стране, ни Италијани нису били сигурни да би успели да повећају свој извоз у Краљевину СХС. Стога је Трговински уговор ратификован тек 1928. године.¹¹²³

¹¹²³ АЈ, 74-1-1, 1, фолијације 92, 93; АЈ, 388-10-25, фолијације 424-435, 438-442; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8430, 8857, 8892; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1966. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji verskim i etničkim manjinama* II том (1919–1945), (прir. Momir Stojković), Beograd, 1998, str. 208-212; *Opera omnia di Benito Mussolini*, Vol. VII, Dalla fondazione de „Il popolo d’Italia“ all’intervento (15 novembre 1914 – 24 maggio 1915), (cura di Edoardo e Duilio Susmel), Firenze, 1951, pp. 143, 208, 233, 254, 255, 283, 284, 308-310; M. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 207; Giorgio Pini, Duilio Susmel, *Mussolini l’uomo e l’opera*, Vol. II, Dall Fascismo alla Dittatura (1919-1925), Firenze, 1954, pp. 275, 276, 278, 292, 302, 347, 349; Lovo Čermelj, „Kako je prišlo do prijateljskega pakta med Italijo in Kraljevino SHS l. 1924“, *Zgodovinski časopis*, številka 1-4, letnik IX, leto 1955, str. 193-196; В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 47, 51-57; В. Krizman, „Италија у politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 35-39; Ђ. Popov, *Od Versaja do Danciga*, str. 142, 332-337; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 39-46; Enes Milak, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)“, *Istorija XX veka*, Tom XIV-XV, Beograd, 1982, str. 137-165; W. A. Shorrock, „France, Italy and the Eastern Mediterranean in the 1920s“, pp. 75-77; Енес Милак, „Мусолини, Италија и настанак Краљевине СХС“, *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Зборник радова Историјског института, (ур. Љиљана Алексић и др), књига 7, Београд, 1989, стр. 182-185; L. Monzali, „La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1918-75)“, pp. 24-26; V. Pavlović, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935: Le rôle de la Yougoslavie“, pp. 186-188; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 20-29; L. Monzali, *Il sogno dell’egemonia*, pp. 36-40; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, str. 305, 306; Massimo Bucarelli, „Mussolini, la questione adriatica e il fallimento dell’interventismo democratico“, *Nuova rivista storica*, Anno XCV, Fascicolo 1 (gennaio-aprile, 2011), pp. 137-205; G. Latinović, „Yugoslav-Italian Economic Relations (1918–1929): Main Aspects“, pp. 181-186; Marco Bresciani, „The Post-Imperial Space of Upper Adriatic and the Post-War Ascent of Fascism“, *Akteure der Neuordnung. Ostmitteleuropa und das Erbe der Imperien, 1917-1924*, (Hg./red. Tim Buchen, Frank Grelka), Frankfurt an der Oder, 2017, pp. 56, 57.

Међу великим силама Краљевина СХС је остварила најближу сарадњу са Француском. Иако су српско-француски односи имали повољан развој током 1903–1918. године, почетак југословенско-француских односа није био обећавајући. Регент Александар је морао да откаже посету Паризу крајем 1918. године, јер је добио поруку од Француза да не би био дочекан као представник пријатељске државе, већ само званично пошто нису признали постојање Краљевине СХС. Пре званичног признања југословенске државе, регент Александар је био у незваничној посети Паризу, марта 1919. године; а у званичној посети у децембру. Држање Француске током Мировне конференције у Паризу и у првим годинама југословенско-италијанских односа није могло да остави повољан утисак на руководеће кругове у Београду. Посебно је француско држање у регулисању питања југословенско-италијанске границе изазивало неповерење и негодовање југословенских руководећих кругова. Стога су се Никола Пашић и Анте Трумбић осећали као да им је био стављен „нож под грлом“ када су преговарали са Италијанима у Рапалу, новембра 1920. године. Француски планови за стварање Подунавске конфедерације са ослонцем на Мађарску само су појачали неповерење према курсу њене спољне политике. Стога ни први кораци окупљања антимађарски настројених држава у формацију која ће постати позната као Мала антанта нису били по вољи париских кругова.

Интереси Краљевине СХС и Француске су почели да се зближавају у Подунављу након што је отказана даља француска подршка Мађарској и пошто се Мала антанта определила за подршку Француској на Ђеновској конференцији 1922. године. Делимично уклањање југословенских и француских ставова о Балканском полуострву је уследило након победе турске војске над грчким трупама у Малој Азији и отвореном путу за повратак Турака у Европу. Приликом разговора у Паризу Французи су понудили да финансирају југословенску војску уколико Краљевина СХС не буде пристала да се укључи у рат против турских националиста на страни Велике Британије. Југословенским државницима се није свидела туркофилска политика Француске, али нису били спремни ни да ратују за британске интересе. Стога су успели да пронађу са Французима средњу линију у погледу односа према Турској, која је више одговарала француским него југословенским интересима. Француска окупација Рурске области јасно је

декларисала њену политику непопуштања ревизионистичким државама, што је одговарало југословенским интересима у погледу Мађарске и Бугарске. Ипак, убрзо се Краљевина СХС суочила са француском политиком финансијске подршке Мађарској, јер су париски кругови желели да држе Будимпешту удаљену од Рима.

Посебно место у југословенско-француским односима је играла Италија. Прво југословенско-италијанско непријатељство а потом приближавање две државе, и настојања Бенита Мусолинија да одвоји Краљевину СХС од Француске и уведе је у италијанску сферу утицаја имали су значајан подстрек за јачање југословенско-француских веза. Французи су водили политику компромиса у италијанско-југословенским односима. Желели су да успоставе добре односе са Италијом, уколико је то било могуће, али и да имају југословенско пријатељство и савезништво, уколико политика добрих односа није била остварива.

Француска је тежила да искористи пријатељске осећаје Срба за ширење сопственог политичког, привредног и културног утицаја у некадашњих аустроугарским територијама новостворене Краљевине СХС. Југословенски државни руководиоци су на челу са краљем Александром желели да искористе српско-француско ратно пријатељство да би дали концесије и регулисали питање дугова француским фирмама и банкама, у интересу развоја југословенске државе. У погледу наоружавања војске Краљевине СХС, француски интерес је био јачање снага свих савезника против потенцијалне немачке опасности, њихово везивање за Француску преко продаје наоружања. Југословенски интерес је био да ојача сопствену војску, али су руководећи политички и војни кругови желели да почну развој сопствене војне индустрије како би се постепено ослобађали зависности од иностранства. Међутим, у овом питању нису могли да добију здушну подршку француских кругова. Једино је компанија Шнајдер-Крезо (Schneider-Creusot) била спремна да учини извесне уступке на рачун свог власничког удела у Шкоди (Škoda).

Француско-југословенски односи су били делимично нарушени након потписивања југословенско-италијанског Пакта о пријатељству и срдечној сарадњи, јануара 1924. године. Ке д'Орсе је прихватио југословенски предлог, 28. новембра 1923, да се формира француско-италијанско-југословенски пакт.

Међутим, Мусолини је одбио да се споразумева са Паризом преко Београда. Стога су Французи почели да воде двоструку политику. Са једне стране, нудили су Југословенима билатерални уговор којим би се гарантовала безбедност две државе, без додатне војне конвенције уважавајући чињеницу да је нису потписани ни са Италијанима; а са друге стране, вршили су притисак на краља Александра, Николу Пашића и Момчила Нинчића да инсистирају код Италијана на потписивању трипартитног пакта. Премештен је дотадашњи посланик у Београду Фредерик Клеман-Симон (Frédéric Clément-Simon), који није успео да успостави блиске контакте са српском елитом, и који није био званично испраћен приликом напуштања Београд, фебруара 1924. године. Нови посланик Робер де Били (Robert de Billy) је допутовао наредног месеца. Он је био упознат са политичким и економским питањима на Балкану. Добио је инструкције да ради на југословенско-француском споразуму, али не у циљу јачања балканске акције Краљевине СХС, већ насупрот смиривању прилика. Другим речима, Француска није желела нарушавање мира на Балкану, већ јачање безбедности њених савезника путем побољшавања односа са суседним државама. Други проблем у југословенско-француским односима је избио због француско-румунских односа. Француска је потписала савез са Чехословачка, готово истовремено када је потисан и југословенско-италијански пакт. Потом је тежила да ојача везе са Румунијом недући уговор сличан уговору понуђеном Краљевини СХС. Међутим, у току 1924. године дошло је до делимичног разилажења између Румуније и остале две чланице Мале антанте. Стога, југословенски руководиоци нису благонаклоно гледали на француска настојања да ојача везе са Румунијом посебно у светлу почетка међународног признавања СССР-а. озбиљност проблема југословенско-француских односа се огледао и у чињеници да је Ке д'Орсе био приморан да пошаље у Краљевину СХС Шарла Лоазоа (Charles Loiseau), као личног пријатеља Робера де Билија и признатог пријатеља Јужних Словена, да неформално ради на поновном приближавању две државе.

Југословенски посланик у Француској Мирослав Спалајковић је био наклоњен споразумевању Француске и Румуније у антисовјетској политици због сопствених антикомунистичких ставова. Међутим, његови погледи нису били идентични ставовима југословенског руководства које није желело да буде

увучено у рат са СССР-ом због постојећих обавеза према Румунији, која у том моменту није изгледала као превише поуздан савезник. Момчило Нинчић је у начелу прихватио потписивање југословенско-француског уговора, маја 1924, али су југословенски државници почели да одуговлаче са постизањем конкретног договора и давањем коначног одговора. Циљ је био да се избегне нарушавање тек успостављеног југословенско-италијанског пријатељства, како би спровели активнију политику на Балкану уз подршку Италије. Стога су одлагани одласци Николе Пашића и краља Александра у Париз.¹¹²⁴

Краљевина СХС је формирала своју балканску и средњеевропску политику. Прва је била много значајнија у погледу заштите виталних државних интереса. Циљ је био да се спречи продор утицаја великих сила, и тиме сачува југословенско првенство међу балканским државама. Међутим, то није значило да је средњеевропска политика била неважна. Безбедност северних граница је био важан фактор за слободнију и активнију политику Краљевине СХС на Балканском полуострву. Са друге стране, Француска је непосредно након Првог светског рата успоставила своју шири круг пријатеља и савезника којем је приступила и југословенска држава, што јој је олакшавало њене активности у Подунављу. Ипак, у међуратном периоду се много већи број великих сила такмичио да наметне свој утицај и оформи сопствену интересну сферу у Подунављу него на Балкану. Стога је Краљевина СХС реаговала на северним и северозападним границама само када

¹¹²⁴ В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 24-35, 38-40, 42-56; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, стр. 23, 25, 26, 33, 36; Józef Łaptos, „Francuska i Poljska prema postanku Male antante (ljetu-jesen 1920)“, *Istorijski zapisi: organ Istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore*, God. 33, Br. 4 (1980), стр. 55-84; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd, 1985, стр. 14-16, 18-20, 22-28, 30, 31, 36-41, 45-48, 51-54, 61-72, 74, 78, 79; W. A. Shorrock, „France, Italy and the Eastern Mediterranean in the 1920s“, pp. 77, 78; V. Pavlović, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935: Le rôle de la Yougoslavie“, pp. 172-176, 190-192; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l’Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, pp. 11-24; Б. Димитријевић, С. Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941.“, стр. 52, 53; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, стр. 95, 96, 101, 103, 109, 110, 117-119, 124, 129-137, 143, 145-147, 159, 179-191, 196-235, 243, 244, 305-318; V. Pavlović, „L’Alliance de fait contre le concert européen“, pp. 184; Jean-Noël Grandhomme, „Le Maréchal Franchet d’Espèrey, trait d’union entre la France et la Serbie“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique*, pp. 308-311; Станислав Сретеновић, „Слабост заштитнице, неизвесност штићеника: француско-српски односи, 1918–1940“, *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Чедомир Попов, Драгомир Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић), Београд, 2013, стр. 209-212.

је то била приморана, док је дипломатска активност јужном и источном правцу била знатно развијенија.¹¹²⁵

Стварање југословенске државе је било у директној вези са распадом Хабзбуршке монархије, стога су државе наследнице имале вишеструко испреплетане интересе. Политика Краљевине СХС према Мађарској је била заснована на заштити стечених добити. Иако граница између две државе није била повучена у потпуности у складу са жељама владе у Београду, ипак је југословенска држава имала много више разлога да буде задовољна исходом рата. У састав Краљевине СХС су ушле Хрватска и Славонија, којих се одрекла и сама влада грофа Михаља Карољија (Mihály Károlyi), али и Војводина и учињене су исправке на северној хрватској граници у корист јужнословенске државе. Као директне последице распада Аустро-Угарске, јављала су се два проблема у југословенско-мађарским односима: опасност од потенцијалног повратка чланова породице Хабзбурга на престо и мађарска иредента. Питање ревизије границе је било додатно отежано исходом оптирања држављанства. Наиме, велики број припадника југословенске мањине у Мађарској се определио да постану поданици Краљевине СХС и они су се одселили. Са друге стране, мађарска мањина је углавном оптирала за југословенско држављанство и остали су да живе на територији која је ушла у састав Краљевине СХС. Мађарска држава је користила права мањина гарантована мировним уговорима за своју антијугословенску пропаганду у иностранству. Као други важан проблем у погледу ревизионизма била је неспремност мађарске владе да лојално извршава обавезе које су јој наметнуте Нејским мировним уговором у погледу ограничења броја војника и разоружања. Овај проблем је представљао посебну тешкоћу за Краљевину СХС, јер је Мађарска располагала сопственом војном индустријом и бољом железничком мрежом, што јој је омогућавало бржу мобилизацију и концентрацију трупа, и способност за самосталније вођење рата.

¹¹²⁵ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 9, 10; A. Mitrović, „Spoljnopolitička doktrina novostvorene jugoslovenske države“, str. 318, 321, 322; Živko Avramovski, „Osnovni faktori koji su uticali na spoljnopolitički položaj Kraljevine Jugoslavije“, *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981, Praha, 1983, 319–325; Arnold Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien-München, 1996, S. 222, 225.

Мађарска се трудила да обнови стару позитивну слику у британској јавности која је била нарушена од 1907. године. Француској су нуђене концесије за изградњу железница и развој трговинске размене. Кључни циљ је био да се постепено придобију две европске силе за подршку мађарским ревизионистичким циљевима. Елите су биле спремне да прихвате интегралну или оптималну ревизију, у зависности од међународних околности. Мађарска се трудила да убеди европску јавност да је била невољно увучена у Први светски рат од стране Германа, истовремено доказујући неправедност услова мира којим су велики делови мађарске популације остали изван матичне државе. Стварана је пропаганда представа о мађарској цивилизацији као колевци културног развоја у Подунављу, која је неопходна компонента за даљи напредак држава и народа тог региона. Истакнути мађарски државници и политичари су подржавали рад националистичких и пропагандних удружења која су заговарала обнову државе у предратним границама. Окружена са три стране Малом антантом, она је тежила да унесе несугласице између њених чланица повременим настојањима да успостави ближе односе са једном од три државе. Сваки покушај приближавања није био мотивисан искреним тежњама за бољим суседским односима, већ само тактика добијања на времену за обнову сопствених снага.

Краљевина СХС је превасходно била заинтересована да се спречи повратак неког од чланова породице Хабзбург на мађарски престо. Стога су два неуспела покушаја Карла фон Хабзбурга, 1921, била довољан разлог за делимичну мобилизацију и разраду специјалног ратног плана за случај војног конфликта искључиво са Мађарском.¹¹²⁶ У погледу мађарске иреденте, југословенске службе у почетку нису правиле јасну разлику између хабзбуршких легитимиста и мађарских националиста. Оне су виделе да код обе струје постоји иста тежња за рестаурацијом Угарске у њеним предратним границама и стога су поистовећивели ове покрете.

На економско-финансијском пољу постојало је више проблема, од којих је већина била делимичног распада система Угарске краљевине, из времена Хабзбуршке

¹¹²⁶ Додатни проблем у питању рестаурације је избио након првог покушаја Карла, када су Италијани покренули иницијативу споразумевања са Југословенима о њиховом кандидату из породице Хабзбург, упркос свим постојећим међународним обавезама (АЈ, 335-15-2 посланик у Будимпешти Милан Ђ. Милојевић председнику Министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу, Пов.Бр.604 од 19. априла 1921. године).

монархије. Краљевина СХС се суочила проблемом уноса нежигосаних круна приликом конверзије валута; уноса фалсификованих круна и динара; успостављања јединственог југословенског банкарског система; и посредничка улога мађарских банака и кредитних завода за европске и светске, али и мађарске инвеститоре који су желели да остваре велике профите улагањем у развој појединих грана југословенске индустрије.

Никола Пашић и Момчило Нинчић су били спремни да пронађу *modus vivendi* за приближавање са Мађарском, али нису желели да то учине противно интересима све три чланице Мале антанте. Посебан проблем за Краљевину СХС било је држање Италије. Иако је након Првог светског рата постигнут консензус две државе о заједничкој одбрани од рестаурације Хабзбурга, италијански државници су убрзо преузели водећу улогу међу европским државама које су захтевале ревизију мировних уговора и одлука Конференције амбасадора.¹¹²⁷

Као и у случају односа са Мађарском, тако и у случају односа са Аустријом, Краљевина СХС је стварала своју политику и развијала односе преваходно на основу претекста распада Хабзбуршке монархије. Ипак, југословенско-аустријски

¹¹²⁷ AJ, 334-Персонални-87-268, фолијације 376, 400; AJ, 396-15-32, фолијације 1, 6, 8-42, 52-74, 99, 100, 115, 116, 135-146, 153, 155; Архив САНУ, 14.458/1, 35; ВА, п. 17, к. 96, ф. 2, предмет бр. 1, рег. 1, 2; ВА, п. 17, к. 99, ф. 1, предмет бр.1V., рег. 2, 3, 5, 59-70, 109; М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 186-188, 192-206; В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 27, 28, 33-35, 40, 47, 49-51; Vuk Vinaver, „O neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924-1926. godine“, str. 194-230; Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 22-283; Francis Deák, *Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, New York, 1972; Thomas Sakmyster, „István Bethlen and Hungarian Foreign Policy, 1921–1931“, *Canadian-American Review of Hungarian Studies*, Vol. V, No. 2 (Fall, 1978), pp. 5-7; Anne Orde, „France and Hungary in 1920: Revisionism and Railways“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 15, No. 3 (Jul., 1980), pp. 475-489; Magda Ádám, *Richtung selbstvernichtung. Die Kleine Entente 1920-1938*, Wien, 1988, S. 23-27; Anikó Kovács-Bertrand, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*, München, 1997, S. 42-49, 50-53, 72, 73, 78-83, 97, 98, 107, 108, 126, 143-146, 155, 156, 161, 162; István Déak, „The Habsburg Empire“, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, (ed. K. Barkley, M. Von Hagen), Boulder-Oxford, 1997, pp. 129-134; Árpád Hornyák, „Die in Jugoslawien lebende ungarische Minderheit in der ungarischen Aussenpolitik zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1941)“, *Razprave in gradivo*, št. 53-54 (2007), S. 323-326; Árpád Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, Wayne, 2013, pp. 25-210; Vesna Aleksić, „Hungarian Financial Capital in the Kingdom of Yugoslavia“, *Balkán füzetek*, évf. VII, No. 2 (2009), pp. 254-258; Eric Beckett Weaver, „‘Truly Devilish Material’ Hungary’s Entanglement with History and League of Nations“, in: *Hungary and Romania beyond national narratives: Comparisons and Entanglements*, (eds. Andres Blomqvist, Conastantin Iordachi, Balazs Trencsenyi), Oxford, 2013, pp. 398-400; Ignác Romsics, „Trianon a mađarské politické myslenie“, *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva: k politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*, (redaktori: Miroslav Michela, László Vörös), Bratislava, 2013, pp. 85-88; Árpád Hornyák, „The Image of Hungarians in Foreign Policy Thinking of the first Yugoslavia“, *Association Internationale d’Etude du Sud-Est Européen Revue*, No. 40-44 (2010-2014), pp. 288, 289, 292.

односи су се разликовали од југословенско-мађарских односа. Питање рестаурације Хабзбурга у Аустрији није било суштински актуелно све до друге половине 1930-их година, а чињеница да се и сам Карл фон Хабзбург определио за Будимпешту умањивало је потенцијалну опасност од погоршања односа између Краљевине СХС и Аустрије. Стога је за југословенску државу било најбитније да је суседна држава довољно стабилна и независна да не улази у блиске односе ревизионистичком Мађарском, Италијом или Немачком. Ипак, Краљевина СХС је била свесна да је овакав исход мало вероватан да су се код њеног суседа преламали утицаји Рима и Берлина. За југословенске владе било је веома битно држање и национални осећај Словенаца. Они су били осетљиви према својим сународницима у Корушкој и Штајерској, посебно након плебисцита који је спроведен у првој покрајини октобра 1920, и чији резултати су изненадили словеначку елиту. За српску елиту која је руководила југословенском државом било је значајно да воде рачуна о националним осећајима Словенаца, јер су им они били корисни савезници у унутрашњој политици према Хрватима.

Краљевина СХС је видела у јачању француског и британског утицаја у Аустрији, преко давања међународних зајмова као позитиван утицај против Немачке и Италије. Тиме су јачане позиције за очување независности Беча од Рима и Берлина; и прихватања послератног односа снага у Европи као коначног. Стога су и југословенске позиције према одобравању међународних зајмова Аустрији, Мађарској и Бугарској биле у изграђиване у односу на спремност три државе да поведу ревизионистичку спољну политику. Краљевина СХС је била спремна да подржи прву, али у начелу је била противна финансијској помоћи другим двома државама. Са друге стране, југословенско тржиште је било у финансијском, трговинском и привредном погледу знатно повезаније са Аустријом у односу на Мађарску и Бугарску, што су биле последице некадашње привредне структуре Хабзбуршке монархије и сличности балканских привреда. Са друге стране, и аустријски државници, привредни и финансијски кругови су хладнокрвније од Мађара прихватили европску ситуацију насталу исходом Првог светског рата, и на првом месту су тежили успостављању добрих привредно-трговинских односа са својим суседима.

Ипак, Краљевина СХС је имала и озбиљне проблеме који су превасходно проистицали из чињенице да је Беч и даље био централа за Балкан у више погледа. Са једне стране, страна штампа је углавном наставила са својом ранијом праксом да балканске државе и народе посматра из аустријске престонице. Са друге стране, Беч је постао стетиште разних политичких емиграција и организација, што је за собом повлачило и активности обавештајних служби држава заинтересованих за Балканско полуострво. Многи од њих нису били наклоњени југословенској држави. У погледу мањинске политике две државе, почетком 1920-их година је постигнут споразум две владе којим је у општим цртама овај проблем смањен на минималну меру у билатералним односима, али су се јављали повремено проблеми.

У погледу средњеевропске политике Краљевине СХС, Аустрија је изазивала и одређене несугласице са њеним савезницама. Кључно питање је било шта је најмања опасност за државе наследнице Хабзбуршке монархије и за Француску. Југословенска држава је најмању претњу видела у уједињењу Аустрије и Немачке, која би спречила рестаурацију Хабзбурга. Француска, Чехословачка и Румунија су имале дијаметрално супротно становиште у овом погледу, свака из сопствених интереса.¹¹²⁸

Од свих подунавских држава Краљевина СХС је најлакше успоставила добре односе са Чехословачком. Српски државници, политичари, научници и јавни радници су успоставили сарадњу са чешким колегама још у време Аустро-Угарске. Први председник републике Томаш Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk) је био поборник сарадње са Јужним Словенима, али и превазилажења сукоба између

¹¹²⁸ Bogdan Krizman, „Jugoslavija i Austrija 1918-1938“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 1 (1977), str. 8-17; Joe C. Dixon, *Defeat and Disarmament. Allied Diplomacy and the Politics of Affairs in Austria 1918-1922*, Cranbury, 1986, pp. 110, 111, 125, 126; Arnold Suppan, „Der Nachbar als Freund und Feind. Wechselseitige Geschichtsbilder und nationale Stereotypen im südslawischen und österreichischen Bereich“, *Österreichische Osthefte*, Jahrgang 29, Hefte 3 (1987), S. 312-314; Arnold Suppan, „Jugoslavija i Austrija od 1919. do 1938. Susjedstvo između kooperacije i konfrontacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 3 (1988), str. 6-11; Suppan Arnold, „Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo Jugoslavija – Avstrija (1918–1938)“, *Zgodovinski časopis*, letnik 43, številka 4 (1989), str. 590-597; A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*, S. 25-30, 129-177; Leslie Benson, *Yugoslavia: A Concise History*, Basingstoke-New York, 2001, pp. 26, 27; R. Steininger, “12 November 1918-12 March 1938: The Road to the Anschluss”, in *Austria in the Twentieth Century. Studies in Austrian and Central European History and Culture* (ed. G. Bischof, M. Gehler), New Brunswick-London 2003, pp. 87-95; Fredrik Lindström, *Empire and Identity. Biographies of the Austrian State Problem in the Late Habsburg Empire*, West Lafayette, 2008, pp. 236, 245, 247; Срђан Мићић, *Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд, 2010, стр. 15-20, 33-68.

јужнословенских народа. Прве контакте је успоставио током 1892–1893. године, као народни посланик Младочешке партије у аустријском парламенту. Тада је и први пут пропутовао Босну и Херцеговину да би се ближе упознао са режимом који су завеле аустроугарске власти.¹¹²⁹ Током студија Стјепана Радића у Прагу утицао је на њега као и на друге хрватске студенте у правцу сарадње са Србима у Аустро-Угарској, својим ставовима о чешко-словачкој кооперацији.¹¹³⁰ До средине 1890-их његове идеје и политичка активност су били релативно непознати елити у Краљевини Србији, јер је до тада углавном сарађивао са Јужним Словенима из Хабзбуршке монархије.¹¹³¹ Он је активно учествовао у одбрани Србије од лажних оптужби током Велеиздајничког, Фридриховог и Васићевог процеса. Ово је уједно био и почетак његовог ангажовања на пољу међународне политике.¹¹³² Преко српских првака у Босни и Херцеговини био је и у контакту са др Јосипом Смодлаком.¹¹³³ Био је у блиском контакту са руководићим српским државницима, Милованом Миловановићем и Николом Пашићем, непосредно пре и у време балканских ратова. Током Другог балканског

¹¹²⁹ Tomáš Masarik, *Nova Evropa*, Prag–Zagreb, 1920; Јован Жујовић, *Дневник II*, (прир. др Драгоје Тодоровић), Београд, 1986, стр. 11, 20; Томаш Масарик, *Светска револуција. Ратне успомене и разматрања 1914–1918*, Београд, 1935, стр. 27, 28, 50, 92, 92; Ladislav Hladký, Adin Ljuica, Jiří Kuděla, „Česko-bosenské vztahy“, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010, str. 83-85; Pavel Cibluca, „Zahraničněpolitická dimenze Masarykovy činnosti na vídeňské říské radě zájem o slovanské i neslovanské problémy“, *T. G. Masaryk a Slované*, (Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček a kolektiv), Praha, 2013, str. 17-21; Ladislav Hladký, „T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu“, *T. G. Masaryk a Slované*, str. 237-241; Damir Agičić, „Masaryk a Chorvati v minulosti a dnes: mezi nekritickou prdporou a veřejným zpochybňováním“, *T. G. Masaryk a Slované*, str. 285-290; Jan Rychlík, „T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka“, *T. G. Masaryk a Slované*, str. 354.

¹¹³⁰ Milan Perencević, „Stjepan Radić i Prag“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, Svezak 1. Sekce historie, politologie a etnologie, (usp. Pavel Voček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Vaclav Štěpánek), Brno, 2006, str. 278-280; Petr Stehlík, „Česko-chorvatské vztahy“, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010, str. 60, 61.

¹¹³¹ Tomáš Chrobák, Jana Hrabcová, „Česko-srbské vztahy“, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010, str. 108, 109.

¹¹³² Карел Чапек, *Разговори с Т. Г. Масариком*, Нови Сад, 1938, стр. 143, 144, 146, 147; Живан Ј. Ранковић, *Томаш Масарик. Његов живот и рад*, Београд, 1937, стр. 21, 22; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд, 2007, стр. 86, 87, 98, 99, 101, 103, 109; L. Hladký, A. Ljuica, J. Kuděla, „Česko-bosenské vztahy“, str. 86; T. Chrobák, J. Hrabcová, „Česko-srbské vztahy“, str. 109; Марина Јанковић, „Томаш Гарик Масарик и Јужни Словени: Масарикова улога у Фридриховој афери“, *Од Мораве до Мораве II*. Из историје чешко-српских односа, Нови Сад, 2011, стр. 127-129; Зоран Бајин, „Мирослав Спалајковић на Фридриховом процесу“, *Зборник Матице српске за историју*, Бр. 85 (2012), стр. 97-110; L. Hladký, „T. G. Masaryk a jižní Slované“, str. 241-243; Václav Štěpánek, „Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou“, *T. G. Masaryk a Slované*, str. 298-303.

¹¹³³ АС, МИД, Хартије Рајнера фон Рајнела, фасцикла I, р. 82/909.

рата тежио је да утиче и на Србе и на Бугаре да окончају „братоубилачки рат“.¹¹³⁴ Његова сарадња са Краљевином Србијом се развила током Првог светског рата, када га је српска влада помагала у његовом раду, 1914–1916. године. Томаш Масарик је током 1914. и 1915. године износио план о успостављању коридора¹¹³⁵ између две будуће државе, југословенске и чехословачке, и стварању персоналне уније на чијем челу би била династија Карађорђевића. Ово је био саставни део његове шире замисли о три словенске државе (спрско-хрватско-словеначке, чешко-словачке и пољске) које би имале улогу да реорганизују Средњу Европу. Био је у блиском контакту и сарађивао са Србима и Хрватима који су радили у иностранству на националној пропаганди, посебно члановима Југословенског одбора.¹¹³⁶ Током 1915. године неуспешно је настојао је да утиче на Бугаре да или остану неутрални или да не улазе у рат против Србије, а на страни Немачке и Аустро-Угарске.¹¹³⁷ Ипак, његови контакти са Италијанима су изазивали неповерење код појединих српских државника, а посебно код чланова Југословенског одбора, што су и јавно изнели током Крфске конференције, 1917. године.¹¹³⁸ Никола Пашић је налагао српским дипломатама, октобра 1917. године, да буду образливи и резервисани у комуникацији са Томашом Масариком, јер је председник српске владе био уверен да би он због чешких интереса био спреман да стане на страну Италије, и евентуално Румуније, у њиховим територијалним споровима са Јужним Словенима око Јадранског приморија и Баната.¹¹³⁹ Међутим, сумње Николе Пашића у погледу чешко-италијанске сарадње нису биле безразложне. Италијани су заиста били нерасположени према Чесима због њихове

¹¹³⁴ V. Štěpánek, „Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou“, str. 304, 306-308; J. Rychlík, „T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka“, str. 355.

¹¹³⁵ Након Првог светског рата, Томаш Масарик је тврдио у својим мемоарима да идеја о коридору није била његова (Т. Масарик, *Светска револуција*, стр. 48, 49).

¹¹³⁶ J. Жујовић, *Дневник II*, стр. 79, 120-122; Т. Масарик, *Светска револуција*, стр. 64, 66, 79, 142, 272-291, 306-308; Dr. Eduard Beneš, *Svjetski rat i naša revolucija. Uspomene i razmišljanja iz doba borbe za slobodu naroda*, Zagreb, 1938, str. 36, 59-63, 75, 113-115; Karel Pichlík, „Masarykovy představy o poválečném uspořádání Evropy“, *T. G. Masaryk, Češi a Němci*, (usp. K. Gajan), Praha, 1997, str. 90; Мира Радојевић, „Српско-чешка сарадња у Првом светском рату“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, Svezak 1. Sekce historie, politologie a etnologie, (usp. Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Vaclav Štěpánek), Brno, 2006, str. 286, 287, 292-295; М. Радојевић, *Научник и политика*, стр. 152, 159, 165-167, 174; Andrea Orzoff, *Battle for the Castle: The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914-1948*, Oxford, 2009, pp. 42, 43; L. Hladký, „T. G. Masaryk a jižní Slované“, str. 243, 244.

¹¹³⁷ J. Rychlík, „T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka“, str. 357.

¹¹³⁸ М. Радојевић, „Српско-чешка сарадња у Првом светском рату“, стр. 294-296.

¹¹³⁹ АС, МИД, Посланство у Букурешту, поверљиво, фасцикла I, р. 51/1917.

сарадње са Јужним Словенима и настојали су да их привуку на своју страну. Едвард Бенеш (Edvard Beneš) је провео месец дана у Риму са задатком да покуша да успостави боље чешко-италијанске односе.¹¹⁴⁰ Када су успостављени добри италијанско-чешки односи, Италијани су нудили свог принца за краља Чехо-Словачке, као контрапредлог идеји Томаша Масарика о персоналној унији са јужнословенском државом на чијем челу би била династија Карађорђевић.¹¹⁴¹ Његов најближи сарадник и први чехословачких министар иностраних дела Едвард Бенеш у својим студентским данима је веровао у опсатанак Аустро-Угарске¹¹⁴² и није био упознат са проблематиком Источног питања.¹¹⁴³ Он је отпочео сарадњу са Србима на почетку рата, а са Југословенима у Паризу, фебруара 1916. године.¹¹⁴⁴ Њих двојица су на почетку Првог светског рата основали тајну организацију Мафију (Maffia) за борбу против Аустро-Угарске и ослобођање чешког народа.¹¹⁴⁵ Томаш Масарик, Едвард Бенеш и њихова организација су својим радом допринели општој борби Јужних Словена против Хабзбуршке монархије.¹¹⁴⁶ Њихов близак сарадник међу словачким националним

¹¹⁴⁰ E. Beneš, *Svjetski rat i naša revolucija*, str. 242-244, 248, 351.

¹¹⁴¹ Архив САНУ, 14.387/9545 стр. 200.

¹¹⁴² Његови политички противници су се често позивали на његову докторску дисертацију „La Problème autrichien et la question tchèque“ одбрањену 1908 године, у чијем закључку је изнео своје уверење да се хабзбуршка монархија неће распасти (К. С. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, стр. 25, К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Књига трећа, стр. 74). Они који су га бранили, тврдили су да је он размишља о решавању националних проблема у оквирима Аустро-Угарске (Dr. Jaroslav Rapoušek, *Dr. E. Beneš. Sein Leben*, Prag, 1937, str. 15-36). Едвард Бенеш је у свом докторату покушао да пронађе формулу за смиривање етничких тензија и успостављање сарадње између Немаца и Чеха у Двојој монархији (Jindřich Dejmek, *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata, Část první: Revolucionář a diplomat (1884–1935)*, Praha, 2006, str. 50, 51).

¹¹⁴³ E. Beneš, *Svjetski rat i naša revolucija*, str. 19. Након одласка у емиграцију писао је о комплексности питања са којима се суочио као министар иностраних дела, а потом и председник владе у односима са новоствореним земљама у Средњој и Источној Европи и настојању да развије демократске институције унутар Чехословачке већ и да односе са суседима постави на исте основе (Dr. Eduard Beneš, *Democracy today and tomorrow*, New York, 1939, pp. 53-66).

¹¹⁴⁴ Jana Hrabcová, “České politické elity a jejich vztah k samostatnému jugoslávskému státu”, *T. G. Masaryk a Slované*, str. 259.

¹¹⁴⁵ E. Beneš, *Svjetski rat i naša revolucija*, str. 24, 25, 32, 33; Jürgen Tampke, *Czech-German Relations and the Politics of the Centrale Europe. From Bohemia to the EU*, New York, 2003, pp. 26, 27.

¹¹⁴⁶ Према једној интерној белешци која је сачувана у Дворској архиви, Мафија је била заслужна за: „Индиректно, али одлучно утицала је на држање Југословенског посланичког клуба у Бечу. Изравнала је чешко-југословенски спор, изазван од Др. Крека и Др. Корошца, спречила преговарање Др. Корошца са кнезом Лопковцем, првим ађутантом цара Карла у питању формулисања југословенских аспирација и захтева, организовала је сарадњу и морално потпомагла је револуционарну акцију у морнарици, материјално је подпомагала сакупљање и објављивање материјала о прогонима Југословена у Аустрији, подпомагала је настојања за једнодушно држање Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини и т.д.“ (AJ, 74-2-6, фолијације 608, 609); J. Hrabcová, “České politické elity a jejich vztah k samostatnému jugoslávskému státu”, str. 253-

делатницима Милан Растислав Штепаник (Milan Rastislav Štefánik) провео је у Србији сепембра–октобра 1915 године, као припадник француске ваздухопловне јединице MFS-99. Његова идеја је била да организује јединице од Чеха и Словака, аустроугарских војника које су заробили Срби. Иако је своје идеје изнео појединим српским официрима и политичарима, није успео да организује сусрет са Николом Пашићем ни да добије подршку француске дипломатске службе за своје идеје.¹¹⁴⁷

Након окончања Првог светског рата, Краљевина СХС и Чехословачка су успоставиле званичне дипломатске односе већ 9. јануара 1919. године.¹¹⁴⁸ Југословенско-чехословачки односи су узбрзо кренули узлазном путањом на политичком, а потом војном и привредно-финансијском пољу.¹¹⁴⁹ И поред давно успостављених пријатељских веза и политичке сарадње, између југословенских и чехословачких руководилаца је постојао изванредан проблем. Наиме, Томаш Масарик никада није посетио Краљевину СХС/Југославију, а Никола Пашић Чехословачку.¹¹⁵⁰ Краљ Александар је учинио приватну посету председнику републике, у замку Ланех 1922. године, а та посета му никада није била узвраћена због чега је био увређен.¹¹⁵¹ Никола Пашић је само једном изразио жељу да оде у званичну посету Чехословачкој, али је добио одговор из Прага да време које је предложио није одговарало Томашу Масарику. Након тога, више никада није поновио свој предлог.¹¹⁵² Питање доласка Томаша Масарика у Краљевину СХС три пута је покретано у првим годинама после рата. Према писању чехословачке штампе намеравао је да проведе свој годишњи одмор у Далмацији, у лето 1920. године.¹¹⁵³ Југословенска влада га је позвала да присуствује венчању краља

261; Ladislav Hladký, David Blažek, „Česko-slovenské vztahy“, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010, str. 34.

¹¹⁴⁷ Dr. Marek Meško, „The Mission of Milan Rastislav Štefánik in Serbia“, *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Београд, 2011, pp. 54-56, 58, 64, 67, 68, 74, 77, 78.

¹¹⁴⁸ Dr. Antonín Klimek, Dr. Eduard Kubů, *Československá zahraniční politika 1918-1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*, Praha, 1995, str. 95; J. Škerlová, *Věrnost za věrnost?*, str. 22.

¹¹⁴⁹ Ови односи су великим делом били остварени у оквиру Маје антанте о чему ће бити више речи у наредном поглављу.

¹¹⁵⁰ Архив САНУ, 14.387/8437.

¹¹⁵¹ Архив САНУ, 14.387/8437; L. Hladký, „T. G. Masaryk a jižní Slované“, str. 246. За разлику од неузвраћене приватне посете из 1922. године, Томаш Масарик је одбио позив да званично посети Београд, у пролеће 1930. године, јер се није слагао са диктаторским режимом који је завео краљ Александар, што је (V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 184).

¹¹⁵² Архив САНУ, 14.387/8437.

¹¹⁵³ „Масарик у Далмацији“, *Политика* од 31. марта 1920. године.

Александра, 1922. године, али је Томаш Масарик одбио прибојавајући се да би његов долазак изазвао инциденте између Београда и Загреба.¹¹⁵⁴ Два дана након свадбених свечаности, Томаш Масарик је најавио југословенском посланику у Прагу Богумилу Вошњаку да ће заједно са ћерком пропутovati кроз Краљевину СХС на путу за Трст.¹¹⁵⁵ Након посета Белгији, Француској и Великој Британији, председник Чехословачке републике је обећао југословенском посланику у Лондону Михаилу Гавриловићу, октобра 1923, да ће његов следећи пут у иностранство бити посета Краљевини СХС.¹¹⁵⁶ Остаје отворено питање да ли је изостанак званичних посета највиших државних фактора две државе било само питање престижа, која од две стране ће учинити први корак; или су развој српско-чешких односа и извесно раздвајање њихових интереса током Првог светског рата, и чехословачко држање према српско-хрватским односима имали утицаја на држање краљ Александра, Николе Пашића и Томаша Масарика.

Током рада Мировне конференције у Паризу, југословенска и чехословачка делегације су одржавале врло тесне контакте.¹¹⁵⁷ Чехословачка се трудила да заузме релативно помирљиво и неутрално држање према југословенско-италијанском спору. Томаш Масарик је саветовао Југословене да би требало да се боре за целовиту Далмацију и да забораве на Трст. У питању Коруске, Чехословачка је заузела потпуно пројугословенско и антинемачко држање, проналазећи заједнички интерес у будућој сарадњи све словенске државе против обнове немачке опасности и експанзије. Томаш Масарик је инспирисао, а Едвард Бенеш иницирао план о стварању југословенско-чехословачког коридора преко Бургенланда, користећи се правом Градишких Хрвата на самоопредељење, који је југословенска страна подржала али без претераног ентузијазма. Након што је Велики савет Мировне конференције одбио овај предлог, чехословачка дипломатија га више није покретала, али није ни у потпуности одустала од идеје.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁴ Архив САНУ 14.427/IV-4154а писмо Лује Војновића Свети, Праг, 16. мај 1922. године.

¹¹⁵⁵ Путовао је инкогнито са пасошем на име „Тома Марсен“ (АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијација 176).

¹¹⁵⁶ АЈ, 341-31-80 Гавриловић Étrangères Belgrade, Пов.Бр.481, 25-Х-1923.

¹¹⁵⁷ Архив САНУ, 14.212, свеска III, стр. 38, 39.

¹¹⁵⁸ Marteja Keršič-Svetel, „Česko-slovenski stiki med svetovnima vojnama (1. del)“, *Zgodovinski časopis*, letnik 49, številka 2 (1995), str. 237-240.

Краљевина СХС је за прве посланике у Прагу поставила Словенце који су познавали и сарађивали са чешким политичарима пре и током Првог светског рата. Први посланик Иван Хрибар, који је имао 69 година, преузео је свој пост јануара 1919. године.¹¹⁵⁹ Он је пре Првог светског рата блиско сарађивао са Карелом Крамаржом (Karel Kramář). Њих двојица су делили идеале панславизма, с том разликом да је Хрибар видео њихово остварење на пољу привредне сарадње словенских народа, а Крамарж као велики русофил сматрао да би Руска империја морала да игра водећу улогу у словенском свету. Иако је Карел Крамарж био председник прве чехословачке владе, спољном политиком Чехословачке су суверено руководили Томаш Масарик, Едвард Бенеш и њихова група окупљена око тврђаве (Hrad). Крамарж је постао највећа опозиција и критичар министра иностраних дела.¹¹⁶⁰ Стога је Иван Хрибар морао да успоставља нове контакте са председником републике и министром иностраних дела. Након наименовања за намесника у Словенији, 17. јула 1921, поднео је оставку на функцију посланика у Прагу.¹¹⁶¹ Други југословенски посланик у Прагу Бохумил Вошњак је ступио на нову дужност 26. јула.¹¹⁶² Он је сарађивао са Томашом Масариком и Едвардом Бенешом, као члан Југословенског одбора, током Првог светског рата.¹¹⁶³ Стога је био у бољој позицији од Ивана Хрибара да успостави ближе контакте са руководиоцима чехословачке спољне политике. Богумил Вошњак није могао

¹¹⁵⁹ M. Keršič-Svetel, „Česko-slovenski stiki med svetovnimi vojnama (1. del)“, str. 236; J. Škerlová, *Věrnost za věrnost?*, str. 23.

¹¹⁶⁰ Карел Крамарж је био члан некадашње Младе чешке странке, која је временом трансформисана у Национал демократску партију. Био је познат по својој русофилији, панславизму и везаности за Руску империју. Након Првог светског рата и грађанског рата у Русији, остао је чврсто везан за руски царизам и често је критиковао Томаша Масарика и Едварда Бенеша због њихове спољне политике. Масарик је узвраћао критици тврдећи да су чешки славенофили и русофили били идеалисти који никада нису ни посетили Русију, а камоли нешто ближе знали о њеној предратној или послератној политици. Карел Крамарж је по својим политичким ставовима према СССР-у након Првог светског рата био врло близак становиштвима југословенске спољне политике (AJ , 334-ПО-7-25, фолијација 569; AJ, 334-Персонални-93-296, фолијација 114; M. Keršič-Svetel, „Česko-slovenski stiki med svetovnimi vojnama (1. del)“, str. 236, 237; A. Klimek, E. Kubů, *Československá zahraniční politika 1918-1938*, str. 10, 11; Jiří Honajzer, *Vznik a rozpad vládních koalic v Československu v letech 1918-1938*, Praha, 1995, str. 18, 19; *Masaryk-Beneš-Hrad (Korespondence, poznámky, komentáře)*, (J. Pecháček), Praha, 1996,² str. 39, 40; A. Orzoff, *Battle for the Castle*, pp. 34, 35, 65; Ladislav Hladký, David Blažek, „Česko-slovenské vztahy“, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010, str. 31, 32).

¹¹⁶¹ AJ, 334-Персонални-201-524, фолијација 3. По повратку у Словенију Иван Хрибар је учествовао у оснивању Југословенско-чехословачке лиге у Љубљани, новембра 1921. године (Marteja Keršič-Svetel, „Česko-slovenski stiki med svetovnimi vojnama (3. del)“, *Zgodovinski časopis*, letnik 49, številka 4 (1995), str. 616).

¹¹⁶² AJ, 334-Персонални-142-465, фолијације 625, 630.

¹¹⁶³ L. Hladký, D. Blažek, „Česko-slovenské vztahy“, str. 34.

одмах да преузме званично своју функцију, јер је прво акредитивно писмо потписао краљ Петар пре своје смрти, стога је морао да чека више од месец дана ново акредитивно писмо са потписом краља Александра.¹¹⁶⁴ На крају је био у званичној аудијенцији код председника републике, 4. октобра 1921. године, након чега је и званично био југословенски посланик пред чехословачким државним органима.¹¹⁶⁵ Као кључне задатке у даљем развоју југословенско-чехословачких односа, Вошњак и Масарик су истакли дефанзивни савез у оквиру Мале антанте и успостављање привредне сарадње две државе.¹¹⁶⁶ Међутим, није само Краљевина СХС искоришћавала Словенце у сопственој дипломатији, исто је чинила и Чехословачка. Словеначки политичар Антон Новачан¹¹⁶⁷ је био постављен за секретара чешког привременог Посланства при Народном вијећу у Загребу. На том посту је остао до постављења за секретара југословенског Посланства у Прагу, крајем новембра 1919. године.¹¹⁶⁸ Чехословачка је за свог првог посланика поставила некадашњег члана чешке „Мафије“ Антоњина Калину (Antonin Kalina), 1919. године. Он је на том посту остао све до изненадне смрти, децембра 1922 године.¹¹⁶⁹ Наследио га је Јан Шеба (Jan Šeba)¹¹⁷⁰ који је ступио на пост у Београду у пролеће 1923. године. Према казивању Косте Павловића, он је оставио изузетан утисак и на југословенске дипломате и на читаво друштво. Својим простодушним и отвореним понашањем, потпуним владањем српским језиком и

¹¹⁶⁴ АЈ, 334-Персонални-142-465, фолијација 623.

¹¹⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијација 120.

¹¹⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијације 122-125.

¹¹⁶⁷ Антон Новачан је студије завршио у Прагу. Био је члан Самосталне сељачке странке (Samostojna kmetijska stranka) све до њеног уласка у коалициони кабинет Николе Пашића, 1921, када је Иван Пуцел добио министарски положај, а Урек постављен за потпредседника Народне скупштине. Антон Новачан је био незадовољан што је постао само секретар министра пољопривреде и вода, одвојио се од својих партијских другова и пришао, прво српским, а потом и хрватским земљорадницима. Споразумевши се са краљем Александром и напустивши своје републиканске ставове, вратио се у дипломатску службу 1923. године (Metka Plank, „Doktor Anton Novačan in njegova Slovenska republikanska stranka“, *Celjski zbornik* (1987), str. 245; Igor Grdina, „Kratka zgodovina Slovenske Zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke A. Novačana“, *Zgodovinski časopis*, letnik 43, številka 1 (1989), str. 78, 79, 83-85, 94; Mateja Ratej, „Ideja o krvnem bratstvu južnoslovanskih narodov pri Antonu Novačanu“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik LIV, številka 1 (2014), str. 96-102, 105).

¹¹⁶⁸ АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијације 779 (1-4), 806.

¹¹⁶⁹ *Politická elita meziválečného Československa. Kdo byl kdo 1918-1938*, (ved. František Kolář), Praha, 1998, str. 120.

¹¹⁷⁰ Јан Шеба је провео Први светски рат на Источном фронту. Заробљен је 1914 године, придружио се чешким легијама 1916, био је секретар Чешког народног савета у Русији 1917–1918, радио је на формирању легија у Француској и Италији 1918. године. Ступио у дипломатско-конзуларну службу Чехословачке након Првог светског рата (*Politická elita meziválečného Československa*, str. 247).

лаким успостављањем односа са различитим државницима и политичарима, успео је да оствари велики успех за чехословачку дипломатију. Према наводима Павловића, „од Шебе се ништа није крило, пред њим се, као пред „нашим“ човеком, отворено говорило“ стога „није претерано рећи да је био један од најобавештенијих страних посланика у Београду“. Због блиско успостављених односа са државницима, дипломатама и локалним становништвом, он је постао персонификација Чеха у југословенској јавности. Стога су његови наследници имали проблема у успостављању контаката са околином, јер својим понашањем које је више приличило дипломатама, нису били слични Јану Шеби.¹¹⁷¹

Значај југословенско-чехословачких односа за спољну политику Краљевине СХС се огледа и у чињеници да је Одељење за штампу МИД-а, послало једног од најбољих дописника Стевана Клујића у Праг. Према оцени надлежних имао је ванредан инстинкт за политичке ствари и у својим језгровитим дописима лишеним „литерарних бравура“ давао је синтетичан преглед политичких прилика, јер је успостављао разгранате везе и имао трезвен поглед на политичке догађаје у свакој ситуацији.¹¹⁷² Истовремено, обраћајући пажњу на осетљивост чехословачко-пољских односа, МВиМ је одредио једног војног изасланика за Чехословачку и Пољску са седиштем у Прагу, априла 1920, да би избегао да постављањем засебног аташеа у Варшави наруши југословенско-чехословачке односе. Ипак је морао да попусти инсистирањима пољске владе, августа 1920. године.¹¹⁷³

Иако су чехословачки државници показивали велико интересовање за српско-хрватске односе,¹¹⁷⁴ председник Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) Стјепан Радић није био фокусиран на успостављање односа са њима. Иако је своје почетне идеје у политици формирао под утицајем реализма Томаша Масарика,

¹¹⁷¹ K. S. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Knjiga druga, str. 117, 118.

¹¹⁷² Према оцени Одељења за штампу МИД-а, једини бољи дописник био је Душан Томић којег су послали у Париз (АЈ, 334-Персонални-93-296, фолијација 224).

¹¹⁷³ МВиМ се у почетку изговарао буџетским ограничењима због којих је наводно морао да постави једну особу да обавља војно-дипломатску службу у обе државе. Међутим, након петомесечног инсистирања пољске владе да се постави засебан војни аташе у Варшави и одбијања да да консантман за пуковника Карла Михела постављеног за војног изасланика у обе државе, југословенски МВиМ је донео одлуку у складу са жељама Пољске августа 1920. године. Функција војног аташеа у Варшави је укинута децембра 1922. године (АЈ, 334-Персонални-102-369, 644, 667, 669, 671, 673, 674, 676, 678-680, 872).

¹¹⁷⁴ Приликом привате посете Лује Бојновића Чехословачкој, маја 1922, Томаш Масарик га је позвао код себе на један дужи разговор. Председник чехословачке републике је желео од њега, као Хрвата из Далације, да добије веродостојне информације о српско-хрватским односима (Архив САНУ 14.427/IV-4154а писмо Лује Војновића Свети, Праг, 16. мај 1922. године).

постепно се удаљио од чешког политичара, током 1895–1896. године, јер је сматрао да је због србофилства запостављао Хрвате.¹¹⁷⁵ Ипак, прихватио је Масарикове идеје о неопходности рада на националној еманципацији у Хабзбуршкој монархији.¹¹⁷⁶ Стјепан Радић је у сматрао да су Чеси напустили Хрвате након што је створена Краљевина СХС, и да би због тога требало да траже стварање независне хрватске државе без обзирања на чешко (чехословачко) гледиште.¹¹⁷⁷ Ипак, он није одбацио било који облик сарадње са Чесима, већ је само напустио идеју ослоњања на чехословачке државнике. Стјепан Радић је тежио да успостави сарадњу са идеолошки блиском Републиканском странком чехословачких сељака (*Republikánská strana československého venkov*) Атоњина Швехле (*Antonín Švehla*). Контакте се чехословачким политичарима је одржавао и преко своје супруге Марије (рођена *Marie Dvořáková*), пореклом Чехиње.¹¹⁷⁸ Суштинску сарадњу са чехословачким аграрцима је остварио приступивши Зеленој интернационали у Прагу, током своје емиграције, марта 1924. године.¹¹⁷⁹ Румуни и Срби су након ратова 1912–1918. године имали у наслеђу позитивно искуство заједничке борбе за очување националног идентитета у оквиру Угарске краљевине, али и директно сукобљене територијалне претензије према Банату које су се преламале и у односу према српској односно румунској мањини на територији две државе. Током Првог светског рата. Антанта је Букурешким уговором из 1916. године обећала као награду Румунији за њене ратне напоре Трансилванију и читав Банат до реке Тисе. Међутим, сепаратни мир који су потписали у наставку рата отежао је преговарачке позиције Букурешта током рада Мировне конференције у Паризу. Делегација Краљевине СХС је управо користила сепаратни мир Румуније са Немачком од 7. маја 1918. године, као аргумент да су се Румуни самовољно одрекли својих претензија према Банату. Други аргумент је био улога српске војске у ослобађању западног и централног дела спорног региона, од Тисе до Карпата, почетком новембра 1918. године. Одлуком великих сила повучена је граница којом су Бела Црква, Вршац и

¹¹⁷⁵ D. Agičić, „Masaryk a Chorvati v minulosti a dnes“, str. 286, 289; Milan Perencević, „Stjepan Radić i Prag“, str. 279, 280.

¹¹⁷⁶ A. Orzoff, *Battle for the Castle*, pp. 42, 43.

¹¹⁷⁷ *Korespodencija Stjepana Radića, 1919–1928*, tom 2, (prir. Dr Bogdan Krizman), Zagreb, 1973, str. 129.

¹¹⁷⁸ AJ, 334-ПО-7-25, фолијације 534, 535.

¹¹⁷⁹ AJ, 334-ПО-7-25, фолијације 556, 557.

Киkinда припале Краљевини СХС, а Темишвар и Арад Румунији, јула 1919. године. Регулисање дела отворених питања је олакшано женидбом краља Александра са румунском принцезом Маријом, 1922. године. Ипак, у билатералним односима двеју држава остали су нерешни проблеми у погледу положаја положаја и права националних мањина, црквених општина у Румунији и Краљевини СХС, транзита румунске трговине, заједничких економских и саобраћајних интереса на Дунаву и др. Нека од питања су постепено решавана конвенцијама током 1920-их и 1930-их година.

Краљевина СХС и Румунија су свој однос према Мађарској углавном изграђивале у оквирима Мале антанте. Према Пољској југословенска спољна политика је одређивала свој правац у складу са савезничким обавезама Румуније, али и чехословачко-пољских несугласица. Однос две државе у погледу Бугарске био је опречан. Са једне стране, обе државе су морале да рачунају са ревизионистичким тежњама Бугарске. Због тога су од септембра 1922. године имале уговор о војној сарадњи. Са друге стране, Румуни су се прибојавали политике јужнословенског измирења и солидарности јер су били уверени да би она била вођена на штету њихових интереса.¹¹⁸⁰ Однос Румуније према славенофилској политици Александра Стамболијског је остао изражен и у румунској исторграфији. Тако историчар Флорин Ангел смену бугарске владе интерпретира: „У Софији је јуна 1923. године ликвидирана страховита диктатура Александра Стамболијског и нови председник владе Александар Цанков се борио да обнови институције пољуљане поразом у Светском рату“.¹¹⁸¹

За разлику од средњеевропске политике, балканска политика Краљевине СХС је била знатно агилнија и са много више варијација. Тиме се спољна политика југословенске државе надовезивала на спољну политику српске државе. Чувајући претежно балкански карактер. Југословенска дипломатска служба је морала да води рачуна о неодређеном међународном положају и несређеним унутрашњим приликама балканских држава. У сваком појединачном случају јављали су се

¹¹⁸⁰ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, str. 204-206, 329, 335; Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918-1941*, Novi Sad, 1984, str. 30-56; Стеван Бугарски, *Српско православље у Румунији: преглед православне српске епархије темишварске*, Темишвар–Београд–Нови Сад, 1995, стр. 29, 30, 185-188; Александар Р. Маринковић, *Женидба краљ Александра*, Београд, 1999; Prof. dr Milan Vanku, *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Beograd, 2005, str. V i VI 15-17, 36; A. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 455.

¹¹⁸¹ F. Anghel, „Romania between Istanbul and Ankara“, p. 438.

многобројни проблеми и несугласице. Ипак, Краљевина СХС је могла да наступа са става најјаче балканске државе, коју је једино бринула опасност од продора италијанског утицаја у регион.

Југословенско-бугарски односи су били под великим теретом наслеђа српско-бугарских односа. Три рата којима су претходили сукоби различитих интереса у Македонији, Србији су омогућили да заузме најзначајније место међу балканским државама, док је Бугарска остала знатно ослабљена и изолована. Елите двеју држава су градиле узајамно неповерење на историјском искуству из периода до 1918. године. Према оцени Јована М. Јовановића – Пижона основа балканске политике Краљевине СХС/Југославије било је регулисање односа са Бугарском, јер је то био предуслов за очување мира на Балканском полуострву. Постојале су две могућности: да нестане бугарска држава или да се пронађе *modus vivendi* за добросуседске односе и узајамну сарадњу на пољу међународне политике.¹¹⁸² Према сведочењу Милана Антића Бугарска је била друга најзначајнија држава, после Италије, у оквирима југословенске спољне политике.¹¹⁸³

Неповерење није постојало само међу државницима, већ и међу дипломатама. Изузетак је био делегат владе Краљевине СХС Димитрије (Мита) Димитријевић, који је показивао изузетно пријатељске ставове према Бугаре, који су превазилазили оквире југословенске спољне политике. Стога је његов наследник Јеврем Вл. Тадић имао проблеме да држање Делегације поново врати у оквире југословенске спољне политике, јер су Бугари поредећи га са претходником његово држање схватили као његове приватне погледе и ставове.¹¹⁸⁴ Први југословенски посланик Милан Ракић је био уверен да Бугари нису променили ни менталитет ни психологију, и да би сваки корак попуштања са југословенске стране схватили као слабост Краљевине СХС и у складу са тиме одговорили. Стога је сматрао да би југословенска спољна политика морала да покаже одлучност и да не попусти Софији. Био је уверен у искреност убеђења

¹¹⁸² Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, књига II, Београд, 1939, стр. 489.

¹¹⁸³ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 25.

¹¹⁸⁴ И. Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920–1929“, стр. 100, 102, 103.

Александра Стамблијског (Александър Стоименов Стамболийски), али не и других министара и људи у врху бугарског Министарства иностраних дела и вероисповести (Министерство на вњшните работи и изповеданията - МВРИ). Први утисак о краљу Борису III био да је то симпатичан младић, болешљивог и заплашеног изгледа. Са друге стране, Милан Ракић је сматрао да представници великих сила нису схватили да Бугари често „лажу“ и неискрено приказују ситуацију у својој држави.¹¹⁸⁵ И поред неповерења према већини бугарских државника и политичар, он се током вишегодишње службе у Софији доказао као врло тактичан и смотрен дипломата. На основу добрих процена различитих ситуација успевао је да заузме држање којим је чувао државне интересе а да при том додатно не нарушава југословенско-бугарске односе. У приватним односима са припадницима софијске елите чак је успео и да успостави врло срдчане односе који су били опречни за званичним односима два суседа.¹¹⁸⁶ Секретар Миливој А. Милчић¹¹⁸⁷ тражио је премештај 1921. године, аргументујући „да је време од 7 год. довољно за једног чиновника да проведе у таквој земљи као што је Бугарска“, посебно што је три и по године провео у бугарском заробљеништву.¹¹⁸⁸ Када се бугарски отправник послова Константин Људсканов-Цанков (Константин Александров Људсканов-Цанков) распитивао о евентуалној југословенској подршци за територијални излазак Бугарске на Егејско море, септембра 1922. године, помоћник министра Панта Гавриловић му је јасно ставио до знања да нико у југословенском МИД-у не сматра да су Бугари заслужили да их Срби подрже у ма ком њиховом захтеву.¹¹⁸⁹ Након Другог светског рата, Милан Антић је у својим мемоарским белешкама оставио записано да у Београду нису схватили да је дошло до суштинске промене режима у Бугарској и да је на власт дошла партија која је искрено била противна претходној антисловенској политици. Због

¹¹⁸⁵ Архив САНУ, 14.331-15(1), фолијације 2, 7, 11.

¹¹⁸⁶ А. Митровић, „Дипломата Милан Ракић и његово сведочење о историји“, стр. 9-12.

¹¹⁸⁷ Миливој А. Милчић је постављен за драгомана Посланства у Софији 1914, три и по године је провео у бугарском заробљеништву. Након Првог светског рата, као капетан у резерви радио при Војној мисији српске Врховне команде у Бугарској до поновног премештаја за секретара Посланства у Софији, фебруара 1920. године. Време проведено у бугарском заробљеништву је очигледно оставило озбиљне последице по његово здравље, јер је од 1921. године морао да иде на бањска лечења ишијаса у нози (АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијација 743; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 242-244, 247, 250).

¹¹⁸⁸ Милан Ракић је прихватио његово образложење и проследио је молбу са сопственом препоруком МИД-у (АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 248).

¹¹⁸⁹ БИА, ф. 356, а. е. 12, фолијација 199.

тога су пропустили повољан моменат да се споразумеју са владом која је желела измирење и приближавање.¹¹⁹⁰

Бугари су били свесни неповерења које је владало у Краљевини СХС, заснованог на српском искуству. Стога је Александар Стамоблијски желео да створи атмосферу пријатељства превасходно на личној основи. За првог посланика у Београду поставио је Константина Василева Тодорова који се током Првог светског рата доказао као веран следбеник његових идеала о солидарности Јужни Словена. Као саветника поставио је нестраначку личност Константина Људсканова-Цанкова. Његов деда Драган Цанков (Драган Киряков Цанков) је као председник бугарске владе помагао Николи Пашићу у Зајечару током 1880-их година.¹¹⁹¹ Школовање је завршио у Николајевској академији (Николаевской академии Генералного штаба) 1914. године, и Први светски рат провео у саставу руске војске.¹¹⁹² Бугарско Посланство у Београду је након отварања имало велике проблеме у раду. Југословенски поштански органи су под претекстом непоштовања одредби Нејског мировног уговора одбијале да преносе званичну кореспонденцију Посланства и МВРИ-а, и допуштана је само телеграфска комуникација. Бугарски дипломатски чиновници су сумњали да југословенски телеграфски службеници намерно праве грешке приликом трансмисије њихових телеграфа да би им отежали дешифровање.¹¹⁹³ Александар Стамоблијски је морао да води политику на два колосека према југословенским политичким странкама. Иако су Бугарском земљорадничком народном савезу (Българският земеделски народен съюз - БЗНС) идеолошки биле најближе ХРСС,¹¹⁹⁴ Савеза земљорадника

¹¹⁹⁰ 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 9.

¹¹⁹¹ С. Мићић, „Рад бугарског Посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)“, стр. 89, 90.

¹¹⁹² У току грађанског рата у Русији био је у саставу Оружаних снага југа Русије (Вооружённые силы Юга России). Своју војну каријеру окончао је у чину пуковника (Андрей Владиславович Ганин, *Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.*, Справочные материалы, Москва, 2009, стр. 270, 549, 610, 730).

¹¹⁹³ Централен државен архив, Фонд Българска легация в Прага (460к), инв. оп. 2, а. е. 9, фолијације 40, 43 (даље: ЦДА, ф. 460к).

¹¹⁹⁴ Отправник послова у Београду Константин Људсканов-Цанков је упозоравао Александра Стамоблијског да је ХРСС веома удаљена од земљорадничке идеје, јер је Стјепан Радић водио политичку борбу на националној основи и његов главни циљ је био сепаратизам. Сматрао је да су сви хрватски сељаци створили јак национални дух из страха од некадашњих аустроугарских власти, и да је за њих национално питање било важније од класних, економских и социјалних проблематика. На основу анализе изборних резултата Константин Људсканов-Цанков је закључио да су за ХРСС гласали и становници градова, а да Стјепан Радић није заинтересован за аграрно

(СЗ)¹¹⁹⁵ и Словенска кметјиска странка¹¹⁹⁶, и сарадња са њима је била у складу са идејама Стамболијског о свеобухватном окупљању словенских сељачких странака у Европи,¹¹⁹⁷ бугарски земљеделци су морали да успостављају ближе контакте са НРС и ЈДС које су имале највећи утицај на вођење спољне политике.¹¹⁹⁸ Стога су

питање у Краљевини СХС да не би изгубио подршку велепоседника (БИА, ф. 356, а. е. 12, фолијације 17-23).

¹¹⁹⁵ Почетак сарадње српских и бугарских земљорадника датира из XIX века када су сарађивали на формирању земљорадничких задруга. Тада су Бугари долазили у Србију да би научили организационе послове. Исти људи су наставили сарадњу и након Првог светског рата, стим да су тада српски земљорадници учили од бугарских земљоделаца о страначкој организацији (Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, *Војноисторијски гласник*, Бр. 1 (2014), стр. 207).

¹¹⁹⁶ За разлику од контаката које су Александар Стамболијски, БЗНС и бугарски дипломатски чиновници у Београду успоставили и одржавали са хрватским и српским земљорадницима, према Словеначкој кметјиској странци су имали уздржанији став сматрајући њене чланове обичним политичарима који нису имали никакве везе ни са селом ни са сељаштвом. Одлука др Богумила Вошњака да не подржи предлог устава који је поднео СЗ, већ предлог који је поднео Никола Пашић додатно су утврдили бугарске земљоделце у уверењу да се не могу ослонити на Словенце (БИА, ф. 356, а. е. 12, фолијације 23, 24, 32-34; а. е. 13, фолијација 78, 127, 171, 172).

¹¹⁹⁷ Александар Стамболијски је настојао да успостави ширу сарадњу са земљорадничким странкама из свих словенских народа. Током стодневног пута по Европи, он се упознао са председником Републиканске странке чехословачких сељака Атоњином Швехлом, децембра 1920. године, и њих двојица су покренули питање сарадње аграрних странака. Иницирали су формирање Међународног аграрног бироа у Прагу (*International Agrarian Bureau*) 1921. године, познатог и под незваничним називом „Зелена интернационала“. Александар Стамболијски је одбио да прихвати учешће француских аграрних синдиката, и као први задатак је истакао придобијање за сарадњу првака ХРСС-а и СЗ-а Стјепана Радића и Михаила Аврамовића. Хрватска и српска земљорадничка странка нису одмах показали интересовање за бугарску иницијативу. Стјепан Радић је веровао да ће успети да придобије чехословачке аграрце за своју идеју формирања нове државе – Сељачке Хрватске Републике. Стога је на оснивачком конгресу Зелене интернационале учествовао члан Словеначке кметјиске странке др Богумил Вошњак. БЗНС је имала водећу улогу у Међународном аграрном бироу све до збацивања са власти 1923. године. Под утицајем политике Александра Стамболијског биро је имао изразиту панславистичку оријентацију. Потом је главну улогу преузео Антоњин Швехла чији је главни циљ био успостављање ближе сарадње са пољским политичким истомишљеницима, у складу са интересима чехословачке спољне политике (Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Политичко одељење, кутија 7, јединица описа 25, фолијације 534, 535, 556, 557, 574, 600 (даље: АЈ, 334-ПО); ЦДА, ф. 460к, инв. оп. 1, а. е. 16, фолијације 4, 2, 10, 21-23, 38, 42-47; Daniel E. Miller, *Forging Political Compromise. Antonín Švehla and the Czechoslovak Republican Party 1918-1933*, Pittsburg, 1999, pp. 95, 96; Alena Bartlová, „Podiel dr Milana Hodžu na medzinárodnej kooperácii agrárnych politických strán“, *Slovensko a svet v 20. storočí*, Kapitoly k 70. Narodeninám PhDr Valeriána Bystrického, DrSc (ed. Bohumila Ferenčuhová a kol), Bratislava, 2006, str. 68-71; Saturnino M. Borrás Jr, Marc Edelman, Cristóbal Kay, „Transnational Agrarian Movements: Origins and Politics, Campaigns and Impact“, *Transnational Agrarian Movements. Confronting Globalisation*, (ed. Saturnino M. Borrás Jr, Marc Edelman, Cristóbal Kay), Malden–Oxford–Chichester, 2008, pp. 5-8).

¹¹⁹⁸ Сарадња са демократама је била олакшана чињеницом да су у ЈДС главну реч водили некадашњи чланови Самосталне радикалне странке, који су од 1905. године били заговорници „југословенске заједнице“, а ни током Првог светског рата и окупације Србије нису у потпуности одбацивали идеју могуће српско-бугарске сарадње након окончања ратних дејстава (Доц. Др Мира Радојевић, „О идеји српско-бугарског јединства током Првог светског рата. (Прилог проучавању)“, *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Београд, 2011, стр. 20-23, 25-27, 30, 31).

се Бугари трудили да чувају у тајности односе са ХРСС-ом,¹¹⁹⁹ првенствено због неповерења Срба према Бугарима и лоших српско-хрватских односа.¹²⁰⁰ Са Савезом земљорадника су одржавали пријатељске и блиске контакте, али су се трудили да међу српским политичарима успоставе ближе односе са радикалима и/или демократима. Ипак, Александар Стамболијски је желео да сва отворена питања директно расправи са Николом Пашићем, човеком који је током свог емигрантског периода у Бугарској веровао у могућност српско-бугарске федерације, а у то доба био једна од две руководеће фигуре у југословенској политици. Југословенски председник владе је као и већина српских политичара сматрао да су Бугари неискрени и нелојални. У складу својих убеђења да се такви греси могу превазићи само генерацијском искреном сарадњом, сматрао је да друга страна мора да доказује своју искреност и лојалност.

Највећи проблем у југословенско-бугарским односима било је тзв. Македонско питање. Подела Вардарске Македоније договорена пре почетка Првог балканског рата постала је проблематична током Мировне конференције у Лондону. Исходи Другог балканског рата и Првог светског рата увела је читаву територију у састав прво српске, а потом и југословенске државе. Македонско питање је представљало изазов за безбедносну политику и спољну политику

¹¹⁹⁹ Александар Стамболијски је предлагао Стјепану Радићу да се њих двојица састану током његове званичне посете Прагу, новембра 1920. године, али вођа ХРСС није прихватио ову сугестију. Константин Тодоров се прибојавао да би јавни контакти председника бугарске и хрватске земљорадничке странке могли озбиљно да компромитују Бугаре пред Србима. Приликом одласка члана бугарског Први контакт представника организован је одласком члана бугарског Посланствау Београду Иванова на Збор ХРСС-а, децембра 1920. Ггодине. Он се трудио да своје кретање сакрије од југословенских власти, да не би изазвао подозрење у искреност намера Александра Стамболијског. Идући сусрет представника БЗНС-а и ХРСС-а је организован током одржавања Агарне изложбе у Прагу, 1921. године. (БИА, ф. 356, а. е. 12, фолијација 25; а. е. 13, фолијација 34; а. е. 14, фолијација 2; ЦДА, ф. 460к, инв. оп. 2, а. е. 9, фолијације 49, 54-58). Опрезност бугарских земљоделца није била неоправдана. Иако се Стјепан Радић у неким радовима и разговорима залагао за федеративну државу свих Јужних Словена, током 1920–1922. године, ипак његови наступи нису били усмерени ка решавању спољнополитичких проблема већ им је циљ био добијање веће подршке бирачког тела (Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana, 1987, str. 52, 55, 73). Његова спремност да искористи унутрашње проблеме Краљевине СХС како би пред међународном јавношћу сваљивао одговорност на југословенску владу због лоших односа са Бугарском, била је је отежавајућа околност за српско-бугарско измирње у случају јавне манифестације пријатељства између ХРСС-а и БЗНС-а (*Korespodencija Stjepana Radića*, 1919–1928, tom 2, (prir. Dr Bogdan Krizman), Zagreb, 1973, str. 562).

¹²⁰⁰ Поред лоших односа између водећих српских и хрватских странака у погледу државног система и уређења, за БЗНС је био проблем и став Стјепана Радића који се залагао у својој књизи „Обновљена Бугарска“, штампаној 1913. и прештампаној 1918, за хрватско-бугарску сарадњу (Коста Църнушанов, *Македония в хърватско-българските взаимоотношения през вековете*, „Македния пресс“, 2000, стр. 32, 33).

Краљевине СХС. Активности ВМРО и подршка локалног становништва стварали су нестабилну ситуацију и одржавали наду код Бугара да питање није коначно решено. Положај Македоније у италијанским плановима за продор и реорганизацију Балкана представљали су озбиљну опасност за Краљевину СХС. Посебан проблем у оквиру Македонског питања био је положај бугарске мањине. Званична теза је била да не постоји јужнословенска мањина ни по језику ни по религији ни по раси у јужнословенској држави. Бугарска пропаганда се трудила да увери европску јавност да Краљевина СХС не испуњава преузете обавезе према правима мањина на својој територији. Мањинско питање је додатно компликовано припајањем Цариграда (Димитровграда) и Босилеграда, због стратешких циљева одбране железничке пруге Београд–Солун, јер неоспорно већинском бугарском становништву није био признат статус националне мањине. Македонско питање и права мањина су били у директној вези и са питањем јурисдикција Српске православне цркве (СПЦ) и Бугарске егзархијске цркве (Българска екзархийска църква – БЕЦ). СПЦ је успела да се избори да јој Васељенска патријаршија призна јурисдикцију над свим епархијама које су се нашле у оквирима Краљевине СХС. БЕЦ је одговорила доношењем новог устава у оквиру којег су побројане све епархије под њеном јурисдикцијом, укључујући и оне у Вардарској Македонији. Александар Стамболијски је веровао да може да рачуна на федералистички дух Хрвата и Срба за формирање јединствене јужнословенске федералистичке државе у оквиру које би Македонија добила аутономију. Руководећи се том идејом, директно је изопштио краља Бориса III из преговора са Краљевином СХС, знајући да би уједињење значило његову детронизацију. Међутим, југословенски министар иностраних дела Анте Трумбић је упозорио Бугаре, јуна 1920. године, да је успостављање добрих односа двеју држава једино могуће уколико прихвате решење Македонског питања као коначно.

Услед неповерења југословенских државника према Бугарској, Краљевина СХС је безуспешно покушала да спречи њено учлањење у Друштво народа, током новембра и децембра 1920. године. Александар Стамболијски је након добијања подршке Томаша Масарика и Едварда Бенеша током стодневног путовања по

Европи, октобра 1920. – јануара 1921. године,¹²⁰¹ почео припрему терена у разговорима са Миланом Ракићем. Југословенском посланику у Софији је отворено саопштио да се одриче Македоније, да жели заједничку одбрану Јужних Словена од интрига великих сила и њихов заједничко спуштање ка југу – Егејском мору.¹²⁰² Александар Стамболијски је желео да се поштују права бугарске мањине и да се омогући на спорним територијама слободно изјашњавање становништва у којој држави желе да живе.¹²⁰³ Схватајући да је морао да пружи гаранције да бугарско-турски контакти нису полазна тачка њихових претензија према Тракији,¹²⁰⁴ уверавао је Милана Ракића да не води антијугословенску политику.¹²⁰⁵ Први велики успех био је пријем министра

¹²⁰¹ Томаш Масарик је лично иницирао, 20. јула 1920, да Александар Стамболијски изјави да у случају југословенско-италијанског сукоба Бугарска неће покушавати да се територијално прошири на рачун Краљевине СХС. У сарадњи са Едвардом Бенешом је радио на српско-бугарском измирењу и југословенско-бугарском зближавања у периоду јул–новембар 1920, све до доласка бугарског председника владе у званичну посету Прагу (ЦДА, ф. 460к, инв. оп. 2, а. е. 2, фолијације 95-99, 100-106; *Чехословашки извори за бугарската историја*, Том I, (свс. Йозеф Коларж, Иван Шовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, Лидия Манолова), Софија, 1985, Бр. 18, стр. 47, 48 (даље: *ЧИБИ*); J. Rychlík, „Т. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka“, str. 359).

¹²⁰² Милану Ракићу је саопштио у разговору вођеном 19. фебруара 1921: „Македонија је трице и кучине, а питање је много шире, много значајније. Питање је хоће ли Балкан бити словенски или ће пасти под туђинце. Зар не видите да се велике силе противе нашем зближавању? Зар не видите да се в. силе увлаче на Балкан и да ми морамо заједнички доле, на југ?“ (Архив САНУ, 14.331-15(1), фолијације 12, 13).

¹²⁰³ В. Ал. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и бугаро-југославските одношения*, стр. 44.

¹²⁰⁴ Управо у време првих разговора Александра Стамболијског и Милана Ракића, југословенски државни органи и дипломатско-конзуларна служба су почели да добијају извештаје о првим контактима и преговорима Бугара и Турака. У току Грчко-турског рата прикупили су велики број информација који се односио на успостављање сарадње између бугарске владе, ВМРО и Тракијског револуционарног комитета, са једне стране, и представника Мустафе Кемала-паше, са друге стране. Према извештајима којима су располагали, циљеви сарадње су били успостављање заједничке турско-бугарске границе, обнова сарадње из периода Првог светског рата, и заједничка борба за територијалне претензије у Тракији. Током рада Мировне конференције у Лозани, бугарска делегација је својим држањем помагала турске захтеве, јер је желела да искористи победе Кемалиста зарад почетка ревизије мировних уговора ширих размера (АЈ, 370-1-4, фолијације 146, 214, 218, 220, 332, 339-347, 389-391; АЈ, 370-6-31, фолијације 209-214; АЈ, 370-23-72, фолијације 11-13, 16, 19, 22-24, 44, 45, 48-51, 55, 60-63, 65, 76, 78-90; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 10125, 10145, 10149, 10156, 10157, 10162).

¹²⁰⁵ Милану Ракићу је саопштио у разговору вођеном 23. јуна 1921: „Чекам да се сврши ово Тракиско питање, па било да Тракија добије аутономију, било да остане као до сада, да одмах почнем акцију за прближење српско-бугарско. Сазваћемо зборове и ми, тиме по селима и градовима, извршићемо једну врсту плебисцита да бугарски народ покаже колико жели да уђе у Југославију. И ваш народ жели приближавање, али га неће ваша интелигенција и ваши политичари. Они говоре да Бугарска на тај начин жели да избегне обавезе по Уговору о миру. Избићемо вам и то оружје из руку, јер ћемо у услове да Бугарска и даље остаје у обавези по Нејском уговору. – Жалосно је и чини тежак утисак што сте савезници са Грцима. До душе, и ми смо били савезници са Турцима. Каква срамота!“ (Архив САНУ, 14.331-15(1), фолијације 16, 17). Александар Стамболијски се одлучио да подржи заједничке бугарско-турске комитетске акције у Тракији тек након неуспеха првог дела Мировне конференције у Лозани, 1923 године, када је

унутрашњих дела Александра Димитрова (Александър Тенев Димитров) код Николе Пашића, маја 1921. године, иако је Милан Ракић гајио према њему велико неповерење.¹²⁰⁶ Сусрет је омогућио отворенију размену мисли о кључним питањима у југословенско-бугарским односима, посебно у погледу Македоније. Током разговора одговорних фактора две владе и дипломатских представника, једно од кључних питања је била политика бугарске владе према комитама. Чак и убиство Александра Димитрова који је повео борбу против ВМРО није био за југословенске државнике довољан доказ да бугарска влада заиста спроводи политику превазилажења проблема и зближавања.¹²⁰⁷ Победа фашиста у Италији, октобра 1922, је утицала на помирљивији курс југословенске политике према Бугарској. У београдским круговима се јавила идеја о заједничком југословенско-бугарском наступању према југу против поражене Грчке и победничке Турске, како би Краљевина СХС заузела Солун а Бугарска добила територијални излаз на Егејско море. Ипак, краљ Александар је заузео оштру позицију према тој идеји и успео је да је сузбије. Током преговора бугарске, југословенске, румунске и грчке владе о заједничкој сарадњи пограничних органа на спречавању преласка границе од стране комита, наименован је нови југословенски војни аташе у Софији, потпуковник Љубомир Крстић. Отправник послова Коста Људсканов-Цанков се у више махова током 1922. године похвално изразио о променама у МИД-у и Посланству у Софији.¹²⁰⁸

Један од најзначајнијих контаката је била посета Александра Стамболијског Београду, новембра 1922. године. Он се изјаснио за монархистичко уређење

наложио да се из војних магацина изда потребно оружје и муниција (Стайко Трифонов, *Българското национално-освободително движение в Тракия 1919-1934*, София, 1988, стр. 101-115).

¹²⁰⁶ Неповерење Милана Ракића није било без основа. Током свог пута по европским престоницама, пре него што је југословенска влада прихватила да га прими на повратку из Прага у Софију, Александар Димитров је предлагао Александру Стамболијском, 21. маја 1921, да да одлучну изјаву у смислу паролe „Македонија Македонцима“ (ЦДА, ф. 460к, инв. оп. 1, а. е. 16, фолијације 36, 38).

¹²⁰⁷ Само убиство је оставило тежак утисак у београдској јавности, али је Краљевина СХС у том моменту била заокупирана покушајем Карла фон Хабзбурга да се врати на мађарски престо и изостала је рекација на догађаје у Бугарској (БИА, ф. 356, а. е. 12, фолијација 47-49).

¹²⁰⁸ Момчила Нинчића је сматрао опортунистом, али човека ширих схватања, стога је веровао да неће наставити ускогруду спољну политику Николе Пашића, за којег је сматрао да не може да изађе из сопствених балканских оквира. Новов помоћника министра иностраних дела Панту Гавриловића је познавао из периода док је био секретар српског Посланства у Софији 1906–1907, и стога је био уверен да са њим неће доживљавати иста шиканирања каквим га је излагао Тихомир Поповић. О војним аташеу потпуковнику Љубомиру Крстићу је известио да је пореклом био Бугарин из Пирота и да због тога није имао шовинистичке погледе осталих официра Срба (БИА, ф. 356, а. е. 12, фолијације 796-82, 93-95; а. е. 13, фолијација 143).

држава, побијаћу сумње краља Александра да би републиканска оријентација првака БЗНС могао да представља претњу династији Карађорђевић у случају успостављања ближе југословенско-бугарске сарадње. Ипак је морао да упозори југословенске државнике, у вези Македонског питања, да воде спољну политику попут сиромашног човека који се изненада обогатио и због тога се плаши да би могао неко нешто да му украде од тог богатства. Процес зближавања је довео до потписивања Нишких споразума, којим је требало да се сарадњом југословенских и бугарских државних органа спрече даље активности ВМРО као предуслов за окончање Македонског питања. Бугарски државници су очекивали да ће тиме излаћи из изолације на Балкану; и да ће због југословенских претензија према Солуну добити подршку за сопствени територијални излазак на Егејско море. Међутим, за бугарску грађанску, војну и македонску опозицију Нишки споразуми су представљали кап која је прелила чашу. У ноћи 9/10. јуна 1923. године извршен је државни удар којим је збачена влада БЗНС, а Александар Стамблијски је на најсуровији начин убијен 14. јуна. Према оцени Милана Антића пропуштен је врло повољан моменат за регулисање односа између два народа и успостављање блиске сарадње два суседа услед великог неповерења Срба према Бугарима. На основу дугогодишњег искуства у југословенској дипломатској служби и учешћа у вођењу спољне политике, он је закључио да се такви моменти за радикалне промене у међународним односима не јављају често.¹²⁰⁹

Непосредно након извршеног преврата југословенска цензура је почела да отвара пошиљке које је бугарско Посланство у Риму слало МВРИ-у.¹²¹⁰ Краљевини СХС је промене у унутрашњој политици Бугарске видела као повратак на политику краља Фердинанда Саксо-Кобуршко-Готског (Ferdinand Sachsen-Coburg und Gotha) и Васиља Христова Радославова. Одмах је појачано војно присуство на граници са Бугарском,¹²¹¹ и покренуте консултације са

¹²⁰⁹ „Велики моменат који је с наше стране упуштен. Бугари су имали политику и расположење за радикалне промене, а ми не. Такви моменти се не појављују често. Резултат нашег несхватања довео је до брзог угушења тог покрета у крви и ватри и до враћања реакције на власт која нам је задавала велике муке фаворизирањем македонске револуционарне акције.“ (Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 9).

¹²¹⁰ МВРИ је издао инструкције Посланству у Риму да шаље своје пошиљке експрес поштом која је преношена Симплон оријент возовима где је чувана у једном компартману којем нису имали приступ државни органи ни једне државе (ЦДА, ф. 353 к, инв. оп. 1, а. е. 277, фолијације 211, 212).

¹²¹¹ АЈ, 335-14-13 Момчило Нинчић Посланству у Букурешту, за краља Александра, 9. јун 1923. године; АЈ, 395-9-96, 239–241; Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema

савезничком Румунијом о заједничкој дипломатској акцији. Неуспели покушај отпора БЗНС само је појачао утисак код Југословена да се у будућности неће развијати односи у пријатељском правцу. Влада је разматрала могућност војне интервенције за обарање владе Александра Цанкова (Александър Цолов Цанков) и поновног успостављања власти бугарских земљеделаца, али су одустали од тог плана услед противљења краља Александра и изостајања шире међународне подршке. Руководећи кругови у Београду су претпоставили да је након бугарског преврата и турских војних победа и дипломатског успеха на Мировној конференцији у Лозани могуће стварање антијугословенског блока Италије, Бугарске и Турске усклађивањем италијанских претензија са бугарским и турским реваншизмом и ревизионизмом. Стога југословенска дипломатска служба и руководећи кругови нису имали поверење у изјаве бугарских држаника да ће поштовати све преузете међународне обавезе. Затегнути односи две државе су били видљиви и у чињеници да краљ Александар више од два месеца није желео да прими у аудијенцију новог бугарског посланика Константина Вакарелског ради предаје акредитивних писама, од његовог доласка у Београд средином јула до почетка октобра 1923. године. На тај начин је бугарски дипломата био спречен да званично комуницира са југословенским властима и својим колегама из дипломатског кора.¹²¹² Приликом првог сусрета југословенског и бугарског министра иностраних дела у Женеви септембра 1923. године, Момчило Нинчић је саопштио Христи Димову Калфову да могу веровати само новим људима у бугарској политици који се нису експонирали експанзионистичким плановима током балканских и Првог светског рата. Потом му је говорио о раду на споразуму са Италијом којим би Пула остала у италијанским рукама, а југословенска граница на Јадранском мору била обезбеђена. Стога је скренуо пажњу свом саговорнику да је други најважнији циљ југословенске спољне

Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom IX (1968), str. 161.

¹²¹² Током година његове службе у Београду, показало се да Константин Вакарелски није био најбољи избор за посланика у Београду. Он је врло слабо разумевао српско-хрватски језик, био је повучен „скоро безбојан, његова улога је била потпуно безначајна“. Његова супруга ни својом појавом ни познавањем страних језика није му могла помоћи у дужности својим друштвеним активностима. Константин Вакарелски је ретко одлазио на друштвена окупљања и у МИД, те није успео да превазиђе одбојност београдског друштва према Бугарској (К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga druga, str. 113, 114; Петър Нейков, *Спомени*, Софија, 1990, стр. 317, 318).

политике била сигурност Вардарске долине и комуникације са Егејским морем због чега су били спремни да бране ту територију по сваку цену. Момчило Нинчић је објаснио Христи Калфову да се зближавање Срба и Бугара може остварити само уколико влада у Софији прихвати чињеницу да Краљевина СХС никада неће препустити Вардарску долину. Посланик у Софији је први званичан пријем организовао 23. септембра 1923. године, поводом рођења престолонаследника Петра.

Лоши југословенско-бугарски односи су били уочљиви и на основу гостопримства које је Краљевина СХС указала бугарским комунистима након слома њиховог Септембарског устанка 1923. године; иако је југословенска комунистичка партија била стављена ван закона и већина министара у влади је било противно идеји званичног признања и успостављања дипломатских односа са СССР-ом. Крајем 1924. године, Бугарска је безуспешно покушала да се успостави ближу сарадњу са Краљевином СХС на бази успостављања заједничке политике одбране од продора комунистичког/совјетског утицаја на Балкана током званичне посете председника владе Александра Цанкова Београду.¹²¹³ Његове посете Краљевини СХС и Румунији, могле су да имају и позитивну последицу за југословенску спољну политику. Наиме, турска јавност је активност Александра Цанкова видела као обнову балканског савеза, као и приликом одласка Александра Стамблијског у Београд, новембра 1922. године.¹²¹⁴ Тиме се отежавала могућност бугарско-турског споразума, што је оптирало као потенцијална опасност за Краљевину СХС од завршетка Првог светског рата.

¹²¹³ АЈ, 388-9-23, фолијације 526, 527. Према оцени Момчила Нинчића комунистичка опасност је била знатно мања у Краљевини СХС него у Бугарској, јер је политички, културни и идејни руски утицај био традиционално већи међу Бугарима него међу Србима (Dr Živko Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, *Vojnoistorijski glasnik*, Број 2, Година XXXV (мај–август 1984), стр. 96). Хрсито Калфов се надао да је изјава Војислава Маринковића о спремности Краљевине СХС да брани Балканско полуострво од комунистичке опасности, након формирања кабинета Љубомира Давидовића, био моменат када је Бугарска могла да искористи велику спољну претњу за регулисање односа са најважнијим балканским суседом и на тој основи је гради правац политике Цанков-Калфов који је резултирао посетом председника владе Београду (Р. П. Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарии 1919-1925 г.*, стр. 250-252). Међутим, изјава Војислава Маринковића је могла да буде само тактичке природе јер је током јесени било планирано извршење државног удара који је требало да покрене акција земљоделске и комунистичке бугарске емиграције са југословенске територије и федералиста ВМРО са грчке територије (С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 216-218).

¹²¹⁴ АЈ, 370-43-117, фолијације 15-17.

ВМРО је након Деветојунског преврата добило већу слободу за свој рад, а информације о југословенско-италијанским преговорима за регулисање односа је утицало на Централни комитет организације да припреми акције којим би спречили споразумевање између два јадранска суседа. Момчило Нинчић је упозорио Христу Калфова током женевског разговора, септембра 1923. године, да југословенска влада располаже информацијама о озбиљним припремама које ВМРО спроводи на југозападном делу бугарске територије за упад у Вардарску Македонију. Он се трудио да раздвоји политику режима Александра Цанкова од политике коју је спроводила ВМРО, речима да Краљевина СХС верује у искрене изјаве владе али не верује у намере организације. Влада Александра Цанкова је желела је да добије италијанску подршку, свесна да би комитски упади могли да изазову војну реакцију Краљевине СХС, да би се у одлучујућем моменту обратила Друштву народа за помоћ. Међутим, италијанска влада је у том периоду желела да регулише односе са својим суседом и заједно са француском дипломатском службом је саветовала Бугарској да ради на побошљавању односа са југословенском државом и почне примену Нејског мировног уговора. Влада Александра Цанкова је прихватила савет и током октобра су поведени југословенско-бугарски разговори о појединим правним и финансијским аспектима спровођења у дело Нишких споразума. Рад мешовите комисије је резултирао крајем новембра потписивањем конвенција о изручивању преступника, судској сарадњи, помоћи невољницима, новчаној надокнади за штету бугарских окупационих власти у Моравској области током Првог светског рата и подизању секвестара са имовине бугарских поданика у Краљевини СХС. Међутим, припадници ВМРО су извршили напад на војног изасланика у Софији пуковника Љубомира Крстића испред његовог стана. Југословенска влада је захтевала да се Александар Цанков лично извине у југословенском Посластву, а да министар војни пешадијски генерал Иван Волков (Иван Вълков Вълков) пошаље један војни одред који ће продефиловати испред зграде Посланства и одати пошту државној застави Краљевине СХС. Ултимативно је захтевано од бугарске владе да поступи према тражењу у року од 48 сати, у супротном југословенска влада је себи оставља слободу да предузме одговарајуће контрамере. Ово је била трећа

криза у југословенско-бугарским односима, укључујући Деветојунски преврат и Септембарски устанак.¹²¹⁵

Министар војске и морнарице армијски ђенерал Петар Пешић је на основу добијених информација о припремама за упад великог броја комита на територију Краљевине СХС у пролеће 1924. године, захтевао промену тактике према суседној држави. Он је 12. децембра 1923. године тражио од Главног ђенералштаба да разраде план за брзи напад на упоришта комитске организације у Бугарској (Горња Џумаја (Благоевград)–Мелник–Петрич).¹²¹⁶ Први помоћник начелника дивизијски ђенерал Љубомир Марић се сложио са његовом проценом да је неопходно да се разради такав план, али је упозоравао да нису сва упоришта ВРМО налазила само на означеном потезу. Стога је предложио да се разради план за брз, ефикасан и снажан удар једне казнене експедиције којом би ставили пред свршен чин Бугарску и потенцијалне непријатеље Италију, Албанију, Мађарску и Аустрију; а потом тражили изручење свих криваца за почињене злочине на територији Краљевине СХС.¹²¹⁷ Момчило Нинчић је званично упозорио бугарску владу да су у Краљевини СХС свесни припрема које спроводи ВРМО на бугарској територији, средином децембра 1923. године.¹²¹⁸ Приликом разраде Ратног плана М₂ за 1924. годину, Главни ђенералштаб је процењивао да би у случају југословенско-мађарског конфликта држање Бугарске било несигурно због њене званичне политике и планова ВРМО и да би у том случају морали да воде рачуна о безбедности источне границе Краљевине СХС.¹²¹⁹

Краљевина СХС је неповољно гледала на бугарску државну политику, али је након потписивања Пакта пријатељства са Италијом, јануара 1924. године, добила одрешене руке за свој рад према Бугарској.¹²²⁰ У току године избило је више проблема у југословенско-бугарским односима који су додатно

¹²¹⁵ Р. П. Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарии 1919-1925 г.*, стр. 229-232, 237, 238.

¹²¹⁶ ВА, п. 17, к. 17, ф. 1, предмет бр. 2, рег. 1; Живко Аврамовски, „Некои аспекти на македонското прашане во односите на Југославија со Грција и Булгарија од 1918 до 1925 година“, *Гласник на Институтот на национална историја*, Бр. 1 (1972), стр. 88.

¹²¹⁷ Венерал Љубомир Марић је предложио као најповољнији моменат за упад казнене експедиције временски период непосредно пред почетак акције ВРМО. Према подацима којима је располагао Главни ђенералштаб, македонска организација је располагала са 5.000 добро обучених и наоружаних комита, а у случају напада југословенске војске морали су да рачунају на отпор 12.000 наоружаних и организованих бугарских сељака и највероватније ангажман бугарских регуларних војних јединица (ВА, п. 17, к. 17, ф. 1, предмет бр. 2, рег. 4-6).

¹²¹⁸ Р. П. Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарии 1919-1925 г.*, стр. 239.

¹²¹⁹ ВА, п. 17, к. 99, ф. 1, предмет бр.1, рег. 187.

¹²²⁰ АЈ, 388-10-25, фолијације 438-442.

оптерећивали дотадашња искуства. У бугарској влади је дошло до расцепа на две струје. Прва на челу са Александром Цанковим и Христо Калфовим је тежила измирењу са Краљевином СХС, а друга коју је предводио Иван Волков је сарађивала са ВМРО и тражила међународну подршку за политику ревизионизма. Грчко-бугарском конвенцијом о размени становништва, признато је бугарско порекло словенског становништва у Егејској Македонији. Званични став југословенске државе је био да су они били Срби, иако је суштина била намера да се спречи ширење бугарског школско-црквеног утицаја на десну обалу реке Вардар. ВМРО је изгубила привремено италијанску подршку након потписивања Римског пакта. Стога се окренула другим покровитељима из иностранства. Вођа ХРСС Стјепан Радић и вође ВМРО Тодор Александров Попрушев и Александар Протогеров (Александър Николов Протогеров) су тактички пристали на сарадњу са СССР-ом против Краљевине СХС. Тиме су привремено спојени државно и безбедносно питање Краљевине СХС у јединствену целину, у ширем контексту залагања Комунистичке интернационале (Коммунистически интернационал - Коминтерн) за радничко-сељачке револуције које би на Балкану створиле федеративну творевину под совјетским утицајем. Ове промене су се поклопиле са победом аутономистичке струје ВМРО над федералистичком, која је поред сарадње са БЗНС ступила и у југословенску службу. Ипак, позиције Краљевине СХС на Балкану су биле знатно ојачане потписивањем Римског пакта. Стога је могла са много више мирноће да гледа на све проблеме у односима са Бугарском; и да финансијски и материјално подржава бугарску земљоделску и комунистичку емиграцију које су припремале планове за извршење државног удара. Земљоделско-комунистичка опозиција која је заснивала своју снагу на подршку у народу утицала је на бугарску владу, без обзира на тежње две струје, да се ослања на сарадњу са ВРМО у борби против својих политичких противника и насилним мерама чува своје позиције.¹²²¹

¹²²¹ Михаило Пупин, *Национално-политички рад 1908–1935*, (прир. проф. др. Драгољуб Р. Живојиновић), Београд, 1998, стр. 132, 133; *Балкански комитет в Лондон (1903-1946)*, (сџс. Иван Илчев), Софија, 2003, стр. 125-132, 135-137; *Устав на Македонската Федеративна Револуционна Организација* (<http://macedonian.atspace.com>); кап. II ранг Коста Георгиев Скутунов, *Бурни времена: Цар Борис III отблизо*, Софија, 2004, стр. 614; Коста Крајшумовић, *Смрт Александра Стамболијског*, Београд, 1936, стр. 3-15; Коста Тодоров, *Стамболиски*, Београд, 1937, стр. 13, 62, 67, 122, 129, 159, 160; Kosta Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Београд, 1938, passim; М. Ђ. Милојевић, „Тактика Бугарске“, *Српски књижевни гласник*, 16. октобар 1920, Београд 1920,

Југословенско-грчки односи након 1918. године били су наставак српско-грчких односа из периода балканских ратова и Првог светског рата, јер су их карактерисали исти основни параметри. Односи између две суседне државе кретали су се између савезништва, пријатељства и неповерења, које је повремено добијало и обресе непријатељског држања. Иако је на снази још увек било

стр. 100; В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 45, 47, 49–51; Ж. Аврамовски, „О ставу југословенске владе према Деветојунском преврату“, стр. 133–186; Ж. Аврамовски, „Некои аспекти на македонското прашане во односите на Југославија со Грција и Булгарија од 1918. до 1925. година“, стр. 75–92; Др Branislav Gligoriјевиќ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Београд, 1970, стр. 441, 442; Вук Винавер, „Коммунистическая партия Югославии и югославско-болгарские отношения в период между двумя мировыми войнами“, *Balkanica*, IV (1973), стр. 351, 359, 361, 363; Р. П. Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарии 1919–1925 г.*, стр. 218–222, 227–251; D. Todorović, *Jugoslavija i Balkanske države 1918–1923*, стр. 27–46, 83–85, 92–119; Živko Avramovski, „Македонско питање у југословенско-бугарским односима од 1918. до 1925. године“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova I, (прир. др Živko Avramovski), Београд, 1980, стр. 157–166; Desanka Todorović, „Југословенско-бугарски односи у другој половини 1923. (Крiza у septembru)“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*. Zbornik radova I, Београд, 1980, стр. 179–195; Вук Винавер, „КПЈ и југословенско-бугарски односи 1919–1938. године“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*. Zbornik radova II, Београд, 1982, стр. 165–175; Костадин Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Југославија*, Софија, 1983, стр. 104–160; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata. Da li je Jugoslavija bila Francuski „satelit“*, стр. 9–16, 26–28, 35–41, 45–49, 54–56; С. Трифионов, *Българското национално-освободително движение в Тракия 1919–1934*, стр. 94–99, 131–141; В. А. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*; Любомир Панайотов, Костадин Палешутски, Добрин Мичев, *Македония и българско-югославските отношения*, Софија, 1991, стр. 47–67; Костадин Палешутски, *Македонското освободително движение след Първата световна война /1918–1924/*, Софија, 1993; Коста Василев Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава*, Софија, 1994; Костадин Палешутски, *Македонското освободително движение 1952–1934*, Софија, 1998, стр. 8–38; Димитрина Петрова, *Българският земеделски народен съюз 1899–1944*, Софија, 1999, стр. 102–109, 113, 117, 120, 122–128; Др Branko Pavlica, „Razgraničenje Jugoslavije i Bugarske 1919–1922.“, *Tokovi istorije*, Br. 1–2 (2002), стр. 12–16, 19–23; Дмитар Тасић, „Војно-политичка акција „македонствујушчих“ у Краљевини СХС/Југославији, 1919–1934“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година III, Br. 1–2 (2002), стр. 97–105; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Београд, 2002, стр. 147, 148; Луиза Ревякина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923–1931*, Софија, 2003, стр. 22–30, 34–36, 38, 42–70; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 30–34; Richard J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford, 2007, pp. 221–225; др Никола Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, Скопје, 2008, стр. 22–83; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, pp. 13, 14; Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд, 2008, стр. 120–136, 140–200; Mari A. Firkatian, *Diplomatist and Dreamers: the Stancioff family in Bulgarian History*, Lanham, 2008, pp.17–21, 205–210; Иван Ристић, „Бошљевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XII, Број 1–2, (2011), стр. 71–76; Ivan Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija 20. veka*, Br. 2 (2012), стр. 41–59; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 213, 215, 217, 218; Иван Ристић, „Никола Пашић и Бугари“, *Зборник Матице српске за историју*, Број 84 (2012), стр. 94–107; Mira Radojević, Srđan Mičić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, *Studia Academica Šumenensia*, Vol. 2 (2015), pp. 133, 134; Радмила Радић, „Односи између српске и бугарске православне цркве у периоду 1918–1941. године“, *Традиција и трансформација. Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20 веку*, Зборник радова, Књига 1, Београд, 2015, стр. 132–137.

српско-грчко савезништво, искуство из Првог светског рата оставило је трага код југословенских руководећих кругова. Српска елита која је руководила Краљевином СХС имала је извесно неповерење према међународним обавезама које би Атина преузела према Београду. Једини изузетак био је Елефтериос Венизелос према којем су у почетку имали знатно веће поверење у односу на остале грчке политичаре и државнике. Југословенски државници су почели да мењају мишљење о њему већ током рада Мировне конференције у Паризу. О односу према Грчкој речито говори и писмо бившег председника владе Стојана Протића који се заинтересовао да ближе проучи њене проблеме тек након пада Елефтериоса Венизелоса.¹²²² Грчки државници су се тешко мирили са чињеницом да је Србија изашла из рата знатно увећена и да је југословенска држава имала доминантан положај на Балканском полуострву. Ово се видело већ приликом почетка рада Мировне конференције у Паризу. Председник грчке владе Елефтериос Венизелос није присуствовао свечаном отварању рада конференције, јер његова држава добила нижи статус од Србије. Грчки политичари и државници су имали константан страх од евентуалних југословенских (српских) претензија према Солуну и Егејској Македонији који је постајао очигледан приликом разматрања питања Слободне зоне у солунској луци; и при сваком покушају српско-бугарског измирења и југословенско-бугарског зближавања. Стога су Грци, попут Турака и Румуна, највише страховали од евентуалне консолидације односа и заједничког наступа две државе Јужних Словена, јер су били уверени да би у том случају јужнословенска политика на Балканском полуострву била уперена против свих несловенских народа.¹²²³

Српски и први југословенски посланик у Атини Живојин Балугџић није имао превише посла све до побољшања односа са Грчком 1922. године. Стога је септембра 1920, могао да предложи МИД-у смањење броја особља Посланства,¹²²⁴ што је био веома редак случај у југословенској дипломатској служби у току читавог међуратног периода јер су се шефови дипломатско и конзуларних мисија

¹²²² Архив САНУ, 10.402/2

¹²²³ АЈ, 388-10-24, фолијације 19-22; АЈ, 395-9-95, фолијације 35, 43; АЈ, 395-9-96, фолијације 108, 109; Централен државен архив, Фонд Българска легация в Атина (322 к), инв. оп. 1, а. е. 424, фолијација 49, 50 (даље: 322 к); Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 89.

¹²²⁴ АЈ, 334-Персонални-196-519, фолијација 733.

углавном жалили на недовољан број чиновника. Након пораза грчких трупа у Малој Азији, грчки министар иностраних дела Никола Политис (Νικόλαος Πολίτης) је пристао на закључење трговинског уговора, ратификацију допуњене Конвенције о Слободној зони у Солуну и примену Конвенције о мањинама у случају словенске мањине у Егејској Македонији током посете Београду, 5. новембра 1922. године. Тиме су побољшани односи двеју држава чиме је Грчка добила подршку у случају заједничког бугарско-турског напада.¹²²⁵ Током рада Мирвоне конференције у Лозани,¹²²⁶ на којој је Краљевина СХС заузела пријатељско држање према Грчкој и заштитничку улогу према Васељенској патријаршији, Момчило Нинчић је наложио свом помоћнику Љубомиру Нешићу да образује комисију за проучавање економског и политичког аспекта Слободне зоне у Солуну. Ово питање је регулисано потписивања Конвенције о Слободној зони у Солуну и Протокола о конвенцији 10. маја 1923, Краљевина СХС је постигла први значајнији корак у регулисању своје поморске трговине.¹²²⁷ Након регулисања питања Слободне зоне у Солуну, извршена је рокада посланика у Атени и Берлину, Живојина Балугџића и Јована Марковића. Нови југословенски посланик у Грчкој је одабран на основу његовог доброг познавања прилика између народа на Балканском полуострву, јер је успостављањем грчко-турског мира и делимичног регулисања проблема у односима Краљевине СХС са Грчком и Бугарском стварало могућност за различите правце у даљем развоју односа између балканских држава. Колики је значај регулисање питања Слободне зоне у Солуну био за Краљевину СХС види и из чињенице да укази о премештају Живојина Балугџића и Јована Марковића нису објављени више од месец и по дана, све док се југословенски МИД није уверио да је ово питање почело дефинитивно да се решава. Дотадашњи посланик у Атени је предао своју дужност

¹²²⁵ Архив САНУ 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 23; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, стр. 180-183; Veremis Thanos, „Venizelos and Civil-Military Relations“, in: *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg, 2008,² р. 275; Николаос Е. Пападакис, *Елефтериос Вензелос. Грчка, Балкан, Европа*, Београд, 2009, стр. 122; М. MacMillan, *Paris 1919*, р. 63.

¹²²⁶ У југословенској и српској историографији се корисити назив Мирвна конференција у Лозани, мада се у изворима југословенске провинијенције често наводи и као Конференција о Источном питању, како су је називали Британци.

¹²²⁷ Архив САНУ, 14.387/9083; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, стр., стр. 207-217; Dragan Bakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, *Balkanica*, XLIII (2012), pp. 198; M. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, pp. 128, 129.

тек након пропалог ројалистичког пуча, новембра 1923. године, којим је додатно одгођено решавање целог питања експлоатације Слободне зоне у Солуну.¹²²⁸

Иако југословенски државници нису имали превише поверења у грчка обећања и међународне обавезе, ипак су на Грке гледали благонаклоније него на Бугаре и Турке. Југословенско-грчки односи су почели да се преплићу са југословенско-бугарским односима. У време непријатељских или хладних односа између Београда и Софије, Атина је била привлачна као пријатељска и неутрална страна пред међународном јавношћу. Међутим, побољшавање грчко-бугарских односа је нарушавало југословенско-грчке односе. Проблем је лежао у чињеници што је Бугарска била најнезадовољнија коначним исходом ратова 1912–1923. године; чега су били свесни сви њени суседи. Стога је споразумевање Бугарске са једном од суседних држава увек било на штету осталих земаља. У односима између Краљевине СХС, Бугарске и Грчке, посебно место је имало словенско становништво у Егејској Македонији.¹²²⁹

За разлику од југословенских државника који су задржали благонаклон став до извесне мере, дипломатски и конзуларни чиновници су указивали на информације о отвореном непријатељству хеленског становништва и грчких власти према југословенским конзуларним чиновницима у Смирни, Солуну и на Крфу, члановима југословенске колоније у Солуну, и делу словенског становништва у Егејској Македонији које се изјашњавало као српско. Инциденти су почели у пролеће 1919, а положај локалног становништва је знатно погоршан након прилива великог броја грчких избеглица из Мале Азије 1923. године.¹²³⁰

¹²²⁸ АЈ, 334-Персонални-85-254, фолијација 108; АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 566; АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијација 313; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијације 729, 732, 735, 736, 738.

¹²²⁹ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 290, 291, 355; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијација 622; Архив САНУ 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 23.

¹²³⁰ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 301, 302, 307, 308, 310, 311, 313-321, 328, 396; АЈ, 334-Персонални-85-256, фолијација 788; АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 629, 631-636, 661-664; АЈ, 379-1 секретар МИД-а у пензији др Антоније Поп-Христић начелнику Главне војне станице у Солуну пуковнику Ружићу, Солун, 27. фебруар 1919; начелник Административног одељења МИД Рајко Винтровић Посланству у Атини, Бр. 1514 од 11. марта 1919; шеф ПО МИД Милош В. Михаиловић Посланству у Атини, Пов.Бр.3288 од 17. марта 1919; начелник Административног одељења МИД Рајков Винтровић Посланству у Солуну, Бр.2251 од 12. априла 1920; генерални конзул у Солуну Трајан Живковић председнику Министарског савета Стојану Протићу и Посланству у Атини, Пов.Бр.511 од 20. априла, Пов.Бр.636 од 27. и 28. јуна, Пов.Бр.739 од 29. јула 1919; генерални конзул у Солуну Трајан Живковић посланику у Атини Живојину

Читаво питање је додатно компликовано и активностима ВМРО. За Краљевину СХС је било битно какво држање су грчке власти заузимале према бугарским комитама који су регрутовани у Егејској Макединији или у транзиту за Вардарску Македонију. Ово питање је било тим значајније, јер се ВМРО тежила да се својим радом наметне локалном становништву као једини заштитник од принудне хеленизације.¹²³¹

Регулисањем односа са Италијом потписивањем Римског пакта, јануара 1924. године, Краљевина СХС је сматрала да су јој остале одрешене руке на Балкану. Стога је заузела чвршћи став према суседним државама, а у руководећим круговима у Београду су оживели некадашњи српски планови о територијалном изласку на Егејско море преко Солуна.¹²³² Питање статуса словенског становништва у Егејској Македонији је кулминирао у јесен 1924. године. Југословенска престоничка штампа је током августа 1924. године повела антигрчку кампању због положаја славофоног становништва у Грчкој, у циљу вршења притиска на Атину током југословенско-грчких преговора о словенској мањини. Пошто је у кампањи учествовао и орган ЈДС *Правда*, грчки министар иностраних дела Георги Русос (Γεώργιος Ρούσσος) је лично интервенисао код посланика Јована Марковића. Министар иностраних дела Војислав Маринковић није реаговао на интервенцију, и Јован Марковић је био приморан да се директно обрати председнику владе Љубомиру Давидовићу.¹²³³ Протоколом о заштити бугарске мањине у Грчкој који су потписали грчки делегат при Друштву народа Никола Политис и бугарски министар иностраних дела Христо Калфов, у Женеви 29. септембра 1924. године, грчка влада је званично признала бугарску тезу о пореклу словенског становништва у Егејској Македонији, и посредно о пореклу словенског становништва у осталим деловима Македоније. Истовремено, било је омогућено припадницима мањине да се иселе у Бугарску. Међутим, грчки министар Георги Русос је желео да се избори код директора Секције за

Балугџићу, Пов.Бр.213 од 18. априла, Пов.Бр.215 од 19. априла 1920. године; Архив САНУ 14.387/9099, 9100.

¹²³¹ АЈ, 334-Персонални-85-255, фолијације 290, 292; D. Bakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, pp. 195, 196.

¹²³² M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 32-34.

¹²³³ Архив Србије, Збирка поклона и откупа, кутија ПО-149, предмет бр. 119, пагинације 1, 4-7 (даље: АС, ПО). Интервенција грчког министра Русос уследила је истог дана када је нови грчки посланик Самадос кренуо пут Београда, 28. августа 1924 (*Правда* од 28. августа 1924. године).

административне комисије и мањине Генералног секретаријата Друштва народа Ерика Колбана (Eric Andreas Colban) да се у мањинским школама у Егејској Македонији не учи ни бугарски ни српски језик, већ „македонски дијалект“.¹²³⁴ Јован Марковић је сматрао да је грчка влада потписивањем Пороткола Политис-Калфов желела да постигне два циља. Први је био пружање подршке бугарској тези о становништву у Вардарској Македонији, који је требало да омогући остварење другог циља – формирање заједничког грчко-бугарског фронта против мирног силаска Срба према југу. Наиме, он је из дотадашњег искуства схватио да су Грци сматрали да је стварање Слободне зоне и усмеравање југословенске поморске трговине била постепена и мирна пенетрација Краљевине СХС у правцу Солуну што су они желели свим расположивим средствима да спрече.¹²³⁵

Ово је био последњи у низу проблема који су искрсли у југословенско-грчким односима: одлагања регулисања железничке пруге Ђевђелија–Солун, метоха манастира Хиландар и постизања споразума у питању мањина. Момчило Нинчић је одмах по повратку на чело МИД-а, 6. новембра, заузео енергичан став према Грчкој, желећи да регулише мањинско питање и питање Слободне зоне у Солуну. Он је обавестио Јована Марковића 10. новембра 1924. године, да ће отказати продужење савезничког уговора чији рок је истицао за годину дана. Наговештени корак је извршен 14. новембра, а у циркуларном извештају осталим југословенским посланицима тврдио је да Протокол Политис-Калфов нарушава чланове 3 и 5 о дефанзивном савезу. Неколико дана потом је као услов за обнову савеза поставио добијање признања грчке владе да је Краљевина СХС постала власник откупљеног дела железничке пруге Ђевђелија–Солун.¹²³⁶

Момчило Нинчић је послао додатни сигнал сменом на челу посланства у Атини. Посланика Јована Марковића је поставио за помоћника министра иностраних дела, а од грчке владе је тражен агреман за дотадашњег помоћника министра Јована Вучковића, у току новембра 1924. године. Иако је грчки МИД одмах дао

¹²³⁴ Iakovos D. Michailidis, „Minority Rights and Educational Problems in Greek Interwar Macedonia: The Case of the Primer “Abecedar”“, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 14, No. 2 (1996), pp. 329-332.

¹²³⁵ ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 400, фолијације 65-72.

¹²³⁶ АЈ, 388-10-24, фолијације 75-78; АЈ, 395-1-1, фолијација 47; АЈ, 395-11-111, фолијација 348; Архив САНУ, 14.387/8857, 14.387/9092; Б. Димитријевић, С. Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941“, стр. 54; Penelope Kissoudi, *The Balkan Games and Balkan Politics in the Interwar Period 1929–1939: Politicians in Pursuit of Peace*, Abingdon, 2009, p. 22; D. Vakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, pp. 198, 199.

агреман, Нинчић је променио одлуку и за новог посланика у Грчкој поставио је бившег помоћника и тадашњег посланика у Белгији Панту Гавриловића, крајем јануара 1925. године.¹²³⁷ Он је допутовао у Атину 4. фебруара; а сутрадан је грчка Народна скупштина једногласно изгласала одбијање ратификације Протокола Политис-Калфов. Председник владе и министар иностраних дела Андреас Михалакопулос (Ανδρέας Μιχαλακόπουλος) га је примио 5. фебруара, а предаја акредитивних писама је била заказана за 7. фебруар 1925. године.¹²³⁸

Према интерпретацији Таноса Веремиса, трансформација грчког национализма је извршена под утицајем большевичке опасности, тек 1924. године. Тада су грчки комунисти прихватили паролу Бугарске комунистичке партије „Уједињена Македонија и Тракија“, које би припале Грчкој, што је био довољан разлог за Елефтериоса Венизелоса да се обрачуна са њима. У том периоду грчки национализам се трансформисао из борбе грчких православаца против Турака у идеју особености грчког народа на Балканском полуострву који је угрожен непријатељски настројеним Словенима и страним идеологијама попут комунизма.¹²³⁹ Уколико би се прихватило ово тумачење, онда би Краљевина СХС била једино одговорна за раскид српско-грчког савезничког уговора 1924. године. Међутим, однос грчких власти према јужнословенској мањини у Егејској Македонији до тог периода оповргавају тврдње Таноса Веремиса о трансформацији грчког национализма тек 1924. године, под утицајем комунистичке опасности.

Додатни проблем у југословенско-грчким односима био је однос према сменама монархијског и републиканског режима у Грчкој. Иако је краљ Александар био наклоњенији првом него другом облику државног уређења на Балкану,¹²⁴⁰ питање грчке династије је сагледавано из другог угла. Наиме,

¹²³⁷ АЈ, 334-Персонални-144-467, фолијације 370, 371; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијације 309, 310; АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијације 745, 746. Посланик у Бриселу Панта Гавриловић је био планиран за функцију посланика у Будимпешти у току децембра 1924, али се од ове комбинације одустало јер тадашњи посланик у Мађарској Тихомир Поповић није премештен у Рим (АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 308; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 970, 971). Јован Вучковић је као демократа и близак сарадник Војислава Маринковић премештен за посланика у Бриселу, 23. јануара 1925. године (АЈ, 334-Персонални-144-467, фолијација 371).

¹²³⁸ АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 310; ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 400, фолијације 57, 58.

¹²³⁹ T. Veremis, „Venizelos and Civil-Military Relations“, pp. 275, 276.

¹²⁴⁰ ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 2352, фолијација 8; Ž. Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, str. 162, fusnota br. 145.

повратак једне немачке породице на неки од европских престола, видео се као подстрек за припаднике осталих немачких породица да истакну претензије за своје бивше престоле. Стога је поновно ступање неког од чланова Шлезвиг-Холштајновске динасије (Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg) на атински престо виђен као потенцијална опасност домино ефекта који би омогућио повратак Фердинанда Саксо-Кобуршко-Готског (Ferdinand von Saxe-Coburg und Gotha), Карла фон Хабзбурга и неког од Хоенцолерна. Овај проблем је био очигледан приликом повратка Константина фон Шлезвиг-Холштајна (Konstantin von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg) децембра 1920. године. Однос Краљевине СХС је усклађен држањем великих сила према њему. Југословенски посланик у Атини Живојин Балугџић није одржавао службене односе са краљем Константином I у складу са држањем целокупног дипломатског кора.¹²⁴¹ Фебруара 1921. године, тражио је одобрење МИД-а да напусти Атину током свадбених свечаности принцезе Хелене, позивајући се на држање британског, француског, италијанског и белгијског посланика.¹²⁴² Југословенска влада је била убеђена да је повратак краља Константина на грчки престо био одсудан фактор за први покушај Карла фон Хабзбурга да се врати на мађарски престо, марта 1921. године. Стога је Краљевина СХС водила политику против рестаурација немачких динасија у европским државама, без обзира на политичке односе са појединим земљама.¹²⁴³

Односи Краљевине СХС са турском државом су након Првог светског рата прошли кроз вишегодишњу фазу провизоријума, услед више различитих фактора. За српску елиту појавила се нада 1918. године да би Турци могли у целости да буду протерани из Европе. Односно да се остваре идеали који нису били могући након руских победа 1878. године и након победа четири балканске државе у Првом балканском рату 1912. године. Стога је превасходна жеља руководиоца југословенске спољне политике била да се онемогући стварање нове турске државе на европском континенту. Једини изузетак су правили у погледу Галипоља, где су османске снаге однеле велике победу над експедиционим јединицама Француске, Британије и Комонвелта. Са друге стране, међународни

¹²⁴¹ АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијација 612.

¹²⁴² АЈ, 334-Персонални-85-254, фолијације 18, 20, 21.

¹²⁴³ Срђан Мићић, „Рад бугарског Посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)“, *Зборник Матице српске за историју*, Бр. 93 (2016), стр. 91.

положај Турака је био недефинисан услед војних конфликта који су се наставили на њиховој територији по окончању Првог светског рата. Учешће великих сила, суседних држава, националних мањина и грађанског рата који се одвијао унутар турског друштва додатно је компликовао читаву ситуацију. Међутим, велике силе нису имале идентичне интересе. Велика Британија је желела да искористи тренутну слабост совјетске Русије како би осигурала што повољније позиције на Мореузима, свесна да ће Источно питање бити поново стављено на дневни ред чим Совјети обнове сопствену снагу. Французи су превасходно тежили територијалном проширењу на рачун некадашњих османских територија. Италијани су желели да заузму што боље позиције у источном делу Медитерана, како би у будућности могли да шире свој утицај на Блиском истоку и у Африци. Совјети су тражили излаз из опште међународне изолације и у Мустафи Кемалу паши пронашли доброг савезника за заједничке акције у источном залеђу Црног мора. Грци су били спремни да искористе тренутну ситуацију да би уз британску подршку¹²⁴⁴ и су споразуму са Италијом проширили што више своје територије и сферу утицаја у Малој Азији. Бугари су пружали подршку Кемалу паши, јер су у турском неприхватању Мирног уговора у Севру видели први корак ка потенцијалној ревизији свих осталих мировних уговора. Компликована ситуација и умешаност вишеструких интереса су отварали простор да се некадашњи простор Османске империје раздели између различитих држава.

Током ратног конфликта који се одвијао на подручју Мале Азије,¹²⁴⁵ за Краљевину СХС су били значајна преламања интереса појединих зарађених и заинтересованих страна. Југословенски државници су посебну пажњу посвећивали Великој Британији, на основу српског искуства у Источном питању, развоја ситуације на турској територији и услед страха од могуће британске подршке Италији у погледу Јадранског питања. Ова тенденција се наставила и током 1930-их година. Краљевина СХС је морала да обрати пажњу и на позиције

¹²⁴⁴ Никола Пападакис сматра нетачним историјска тумачења да је Грчка послужила као оруђе за британске интересе и да је имала империјалистичких намера. Према његовом тумачењу основни циљ војне интервенције био је да заштити грчке цивиле на подручју западног дела Мале Азије (Н. Пападакис, *Елефтериос Венизелос*, стр. 132-135).

¹²⁴⁵ У југословенској/српској и грчкој историографији познат под називом Грчко-турски рат; а у турској историографији под именом Рат за независност. У различитим европским историографијама се користи један од ова два назива.

Париза због значаја југословенско-француских односа за целокупну југословенску спољну политику.

У погледу балканских држава, Краљевина СХС је имала неколико циљева. Није желела да се успостави турско-бугарска сарадња у Тракији која би могла да се прошири и на делове Македоније (Егејску и Вардарску) и у том контексту није желела ни будућу заједничку границу Турске и Бугарске на реци Марици.¹²⁴⁶ Значај успостављања контаката Бугара и Турака за југословенску дипломатију се види и у премештају секретара Миливоја Милчића из Софије у Цариград, након осам година проведених у Бугарској.¹²⁴⁷ За југословенску државу било је битно да се очува заједничка југословенско-грчка граница ради остварења предратног плана о формирању Слободне зоне у солунској луци. Стога је Краљевина СХС игнорисала турске понуде за турско-бугарско-југословенску борбу против Грчке. Иако су југословенски државници били неповерљиви према владама и режимима Атини, они су били поузданији сарадник од Анкаре и Софије. Краљевина СХС се није противила грчком територијалном проширењу у Малој Азији, али се мање ангажовала у подршци активностима Грчке и Велике Британије од своје савезнице из Мале антанте – Румуније. Румунски витални интереси су били гаранција слободне поморске пловидбе кроз Мореузе, јер им је то била једина комуникација са Француском. Такође, у Букурешту су са неповерењем гледали на турско-совјетску сарадњу због нерешених територијалних питања са Совјетском Русијом. Краљевина СХС није била спремна да подржи румунски предлог да се Мала антанта прошири укључивањем Грчке. За одређење југословенских позиција према конфликту у Малој Азији било је од значаја и кратка временска

¹²⁴⁶ У погледу спречавања успостављање заједничке турско-бугарске границе, министар иностраних дела Момчило Нинчић и делегат у Цариграду Трајан Живковић нису имали потпуно усаглашене ставове. Живковић је предлагао француским представницима успостављање уједињене аутономне Тракије, чиме би се спречила заједничка турско-бугарска граница, и бугарске аспирације усмериле на југ, према тракијској аутономној области. Нинчић је сматрао да би тиме радили у корист Бугара и морао је два пута да упозори делегата у Цариграду коју државу он представља и чије интересе заступа; и да надаје изјаве турским комесарима и новинарима које су противне југословенској спољној политици (АЈ, 370-1-4, фолијације 187-193, 214-218, 282-284, 293-296).

¹²⁴⁷ Посланик у Софији Милан Ракић је молио МИД да преместе неког другог секретара у Цариград, јер му је Милчић био потребан због доброг познавања прилика и људи, и деликатне ситуације у којој су југословенских дипломатски чиновници радили у Бугарској. Очигледно су у МИД-у прихватили његову аргументацију, јер је након два месеца преписке Милчић остављен на свом положају (АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 251, 253, 254).

разлика између грчког пораза у септембру, и фашистичког преузимања власти у Италији у октобру 1922. године.

Током боравка Момчила Нинчића и краља Александра у Паризу,¹²⁴⁸ договорили су се са Рејмоном Поенкареом (Raymond Nicolas Landry Poincaré) 16. септембра 1922, да се не допусти успостављање територијалне ревизије у корист Бугарске, јер су на основу свих до тада прикупљених података веровали да ће бити изведен турско-бугарски напад на грчке трупе у Тракији. Ово је био минимални захтев Краљевине СХС пошто је било очигледно да се велике силе неће успротивити повратку Турака у Европу.¹²⁴⁹ Момчило Нинчић је тражио да југословенска дипломатска служба прикупи податаке о ставу Румуније у погледу Грчке, Бугарске и Турске,¹²⁵⁰ и планирао да лорду Џорџу Керзону (George Nathaniel Curzon) саопшти идентичан став као и Поенкареу.¹²⁵¹ Дипломатском изасланику анкарске владе у Паризу Фераду бегу је саветовао да на сваки начин спрече прелазак турске војске на Балканско полуострво јер би то било лоше примљено у Краљевини СХС и да избегну прављење било каквих комбинација са Бугарском.¹²⁵² Потом је Момчило Нинчић отпутовао у Лондон и тражио да му организују састанак са тамошњим отправником послова румунског Посланства који је био у сталној комуникацији са Форин Офисом.¹²⁵³ У Лондону Винстон Черчил је приредио вечеру на којој је југословенски министар имао прилике да разговара са Лојдом Џорџем и лордом Керзоном. Момчило Нинчић је одбио да подржи британски захтев да Краљевина СХС пошаље војне јединице које би наставиле рат против турских националиста.¹²⁵⁴ Вратио у Париз 19. септембра, а лорд Кезон је допутовао 20. септембра.¹²⁵⁵ Југословенски министар иностраних дела није желео да се директно споразумева са британским секретаром за спољне послове, већ је чекао долазак Николе Пашића из Маријенбада. Британци су

¹²⁴⁸ АЈ, 341-12-25 Нинчић Посланству у Лондону, Женева, 12. септ. 1922, Тадић Excellence Nincic, Пов.Бр.736 од 12. IX 22,

¹²⁴⁹ В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 43, 44.

¹²⁵⁰ АЈ, 388-12-32, фолијација 678.

¹²⁵¹ АЈ, 388-12-32, фолијација 679.

¹²⁵² АЈ, 341-12-25 Нинчић за Панту Гавриловића, Пов.Бр.346 од 19. септембра 1922. године.

¹²⁵³ АЈ, 341-12-25 Михаиловић Посланству у Лондону, Пов.Бр.741 од 17. IX 22, Нинчић Посланству у Лондону, Пов.Бр.747 од 18. IX 22; АЈ, 388-12-32, фолијација 680.

¹²⁵⁴ АЈ, 388-12-32, фолијације 688, 689; В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 44.

¹²⁵⁵ АЈ, 388-12-32, фолијације 695, 696.

желели да ангажују румунску и југословенску војску у Малој Азији,¹²⁵⁶ због обећања датог Грцима да ће их потпомоћи са 200.000 војника.¹²⁵⁷ Они су се распитивали код новог делегата у Цариграду Трајана Живковића¹²⁵⁸, 21. септембра, да ли би им Краљевина СХС притекла у помоћ уколико би добили званични захтев за помоћ из Лондона.¹²⁵⁹

Лорд Керзон је имао састанке са краљем Александром, Николом Пашићем и Момчилом Нинчићем, 22. септембра. Британски државни секретар за спољне послове је тражио од југословенског председника Министарског савета да пошаље војску у Малу Азију и помогне Грцима. Британци су нудили бесповратни кредит у износу од 300.000.000 фунти за ратом разрушена подручија у Краљевини СХС и за узврат тражили 100.000 српских војника. Никола Пашић је сматрао да је југословенској држави, а посебно српском делу становништва неопходан вишедеценијски мир да би надокнадили материјалну штету и пребродили људске губитке након шестогодишњих ратова. Стога је Британцима дао понуду за коју је претпоставио да је не могу прихватити: један одред у јачини од 150 до 200 људи, а за узврат је тражио велики британски зајам.¹²⁶⁰ Момчило Нинчић је у разговору

¹²⁵⁶ АЈ, 388-12-32, фолијација 675.

¹²⁵⁷ Делегација Краљевине СХС у Цариграду је имала информације, 18. септембра 1922, да су Британци спремни да ратују са Турцима, и да су спремни да упуте 200.000 војника у Турску. Једини проблем је што су били спремни да ратују са туђим војницима, а не да шаљу сопствену војску. Стога је првобитни британски план био мобилишу Канађане и Аустралијанце, јер су били уверени да ће уз помоћ добро осмишљене пропагандне акције моћи да прикупе довољан број добровољаца спремних да освете своје сународнике који су погинули на Галипољу, 1915. године. Британци су покренули разговоре и са делегацијом Краљевине СХС у Цариграду, 21. септембра, о могућем слању југословенских трупа у Малу Азију на позив владе из Лондона (АЈ, 370-1-4, фолијација 201).

¹²⁵⁸ Указом од 30. јула 1922. године извршена је рокада шефова дипломатско-конзуларних мисија у Мађарској и Турској. Генерални конзул у Будимпешти Трајан Живковић је постављен за саветника Посланства у Цариграду, а цивилни делегат владе Краљевине СХС Радомир Шапоњић је премештен за генералног конзула у Будимпешти. Примопредаја дужности је извршена, 16. септембра, у Цариграду (АЈ, 334-Персонални-155-478, фолијација 235, 241, 243; АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијација 336). Трајан Живковић је пореклом био са Косова, био је ожењен Даринком Богојевић из Тетова. Школовао се у Цариграду и Београду, и говорио француски и турски језик, делимично се служио и грчким језиком. Био је цариник, дијурниста и писар српског Посланства у Цариграду и вицеконзул Конзулата у Солуну, 1903–1913. године, када је поднео оставку на државну службу. Разрешен је дужности у Ратном пресбироу Врховне команде 1. марта 1918, и упућен на рад у Конзулат у Солуну, где је указно постављен за конзула 29. јуна, а дужност примио 7. септембра. Унапређен је у генералног конзула у Солуну указом од 29. марта 1920. године, и на том положају је остао до постављења за генералног конзула у Будимпешти марта 1922. године (АЈ, 334-Персонални-155-478, фолијације 209 (1-8), 210-213, 217, 222, 224, 228, 617; АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 665-668).

¹²⁵⁹ АЈ, 370-1-4, фолијација 207.

¹²⁶⁰ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 10126, 10443 (Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 23); В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–

желео да избегне било какво преузимање обавеза, али није желео у потпуности да одбаци британских захтев. Стога је одговорио да су спремни да пошаљу један симболичан одред у знак савезничке солидарности, али да се коначна одлука мора донети у Београду у консултацијама са свим меродавним факторима.¹²⁶¹

Након сусрета са лордом Керзоном југословенски министар иностраних дела је напустио Париз, а председник владе остао још пет дана.¹²⁶² Мирослав Спалајковић се није слагао са држањем које је заузео Никола Пашић. Сматрао је да би од Британаца добили потпуно наоружавање југословенске војске; опрост ратних дугова и да би заједничком акцијом на Дарданелима остварили више спољно политичких циљева: имали би британску подршку против бугарске и италијанске политике и спречили би повратак Турске на Балкан.¹²⁶³ Сматрао је да „изгледа немогућно бранити г. Поенкареа, кад тражи концесије за Турке, и не одобравати г. Лојду Џорџу, кад назива Турке дивљим животињама које су уништиле милијон и по Јермена и по милијона Грка“.¹²⁶⁴ Рејмон Понкаре је подржао држање Николе Пашића и Момчила Нинчића, издејствовао је зајам у износу од 100.000.000 француских франака за наоружавање југословенске војске уз услов да Краљевина СХС подржи став Француске да се Турцима одобри повратак у Тракију до реке Марице. Саветовао је Мирославу Спалајковићу да се у даљим разговорима са Британцима држе линије коју буду заузели Французи и Италијани. Југословенски посланик у Паризу је закључио да се Турска враћа у Европу услед британско-француских несугласица, као што је некад Османска империја одржавана услед сукоба интереса великих сила. Он је упозоравао југословенски МИД да влада, Народна скупштина и јавност у Краљевини СХС морају пажљиво да прате развој ситуације, јер је ситуација била неизвесна и турско питање је могло да изазове озбиљне ломове у тек установљеном европском систему.¹²⁶⁵ У београдским политичким круговима јавила се идеја о заједничком југословенско-бугарском наступању према југу, по принципу Краљевини СХС

1925.“, стр. 44; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, str. 176, 177; G. H. Bennett, *British Foreign Policy during the Curzon Period, 1919-24*, Basingstoke, 1995, p. 49.

¹²⁶¹ АЈ, 388-12-32, фолијације 712-716.

¹²⁶² АЈ, 388-12-32, фолијације 711, 723.

¹²⁶³ АС, МС, предмет бр. МС-591.

¹²⁶⁴ АЈ, 388-12-32, фолијације 745, 746.

¹²⁶⁵ АЈ, 388-12-32, фолијација 712-722; В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 44, 45.

Солун, а Бугарској територијални излаз на Егејско море. Међутим, краљ Александар је заузео енергичну опозицију овој идеји и врло брзо је сузбио.¹²⁶⁶

Ратно стање између Краљевине СХС и Турске се настављало на основу српско-османског наслеђа из Првог светског рата. У послератном периоду, велике силе и остале зарађене стране су потписале два мировна уговора са турским владама, у Севру (1920) и Лозани (1923). Југословенске делегације су одбиле да потпишу оба уговора из истог разлога – османског државног дуга. Током рада Мировне конференције у Паризу делегација Краљевине СХС је прихватила мишљење Војислава Маринковића да би југословенска држава требало да примени исту тактику коју је применила и српска држава након Берлинског конгреса (1878) и Лондонске мировне конференције (1913). Суштина је била да се одуговлачи са исплатом новца повериоцима коликогод је потребно, док се исти не увере у немогућност регулисања њихових потраживања и сами не одустану од својих захтева. На основу стручног мишљења Војислава Маринковића, делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији је покушала да се у финансијским питањима обавезе југословенске државе сведу на формулу статуса *quo ante bellum* и саобразе одредбама Лондонског уговора из 1913. године. Пошто су доживели неуспех, југословенски делегати су одбили да потпишу Севршки мировни уговор.¹²⁶⁷ Лозанским мировним уговором 1923. године било је предвиђено да у случајевима када земља дужник касни у исплатама приспелих рата иста буде изложена тужби и санкцијама Друштва народа. Поред питања дуга, постојао је и проблем откупа или конфискације дела Отоманских железница које су биле значајне за повезивање са Солуном. Непотписивање Мировног уговора у Севру није имало последице по југословенско-турске односе у међуратном периоду јер су исти са турске стране потписали делегати османских легитимиста. Међутим, одбијање да се потпише Лозански мировни уговор је имало директне репрекусије,

¹²⁶⁶ В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 45.

¹²⁶⁷ Војислав Маринковић је као бивши шеф српске делегације у Међународној комисији за прераспodelу османског државног дуга, предлагао да Краљевина СХС примени исту тактику коју је примењивала и Краљевине Србија. Односно, да раде на тај начин „да се никад не сврши ствар, и да питању о примању дела турског дуга приредимо исту судбину коју је већ имао онај случај Берлинског Уговора, који нам је наметнуо сразмеран део турског дуга. Ствар треба да застари, и она би и застарела, да се продужило стање које је тада постојало“ (АЈ, 310-3 др Војислав Маринковић, Нота о питању нашег учешћа у турском дугу, 9. март 1920. године; Desanka Todorović, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema Mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine“, *Istorija XX veka*, Zborik radova, XI, Beograd, 1970, str. 258-266).

јер је ратно стање између две државе продужено, а тиме је одгођено и успостављање званичних дипломатских односа са свим последицама које је такво стање повлачило за собом.¹²⁶⁸

Пре почетка рада Мирковне конференције у Лозани, у Паризу су вођени југословенско-турски разговори. Југословенска страна је јасно ставила до знања да било каква антијугословенска политика може да буде погубна по опстанак Турске на Балкану. Изасланик анкарске владе је уверавао да ће водити спољну политику сарадње са Краљевином СХС против Бугарске и са Француском против Британије.¹²⁶⁹ Током рада Мирковне конференције у Лозани, новембра–децембра 1922. и априла–јула 1923. године, Краљевина СХС је заузела благоднаклоно држање према Грчкој. Подржан је грчки став да не дугује ратне репарације Турској, јер грчка војска није била поражена већ се сама повукла из Мале Азије.

¹²⁶⁸ D. Todorović, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema Mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevrn 1920. godine“, str. 235-268; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, str. 79-88, 152-161, 175-179, 228, 229; Stephen White, *Britain and Bolshevik Revolution: A Study in the Politics of Diplomacy, 1920-1924*, London-Basingstoke, 1979, pp. 86, 87, 91, 99, 100, 103, 135-138; С. Трифонов, *Българското национално-освободително движение в Тракия 1919-1934*, стр. 54-83, 101-119; Aviel Roswald, *Ethnic Nationalism and the Fall of the Empires. Central Europe, Russia and Middle East, 1914-1923*, London-New York, 2001, pp. 105-111; E. Zürcher, *Turkey*, pp. 133-163; Feroz Ahmad, „The Historical Background of Turkey's Foreign Policy“, in: *The Future of Turkish Foreign Policy*, (eds. Lenore G. Martin, Dimitris Keridis), Cambridge, 2004, pp. 16, 18; Fabio L. Grassi, „Turchia: perdere un impero, sopravvivere come stato“, *Schegge d'impero, pezzi d'Europa. Balcani e Turchia, fra continuità e mutamento 1804-1923*, (a cura di Marco Dogo), Gorizia, 2006, p. 217, 221, 223, 225-227; George W. Liebmann, *Diplomacy between the Wars. Five Diplomats and the Shaping of tje Modern World*, London-New York, 2008, pp. 176-182; Michael Llewellyn Smith, „Venizelos' Diplomacy, 1910-23: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement“, *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg University Press, 2008,² p. 135; Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and State Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London, 2010, pp. 135, 137, 138, 140, 188-195; G. H. Bennett, *British Foreign Policy during the Curzon Period, 1919-24*, pp. 59, 77-94; Fabio L. Grassi, „I profitti di un fallimento: politica e affari segreti dell'Italia in Turchia tra 1920 e 1923“, *Rassegna storica del Risorgimento*, Anno XC, Fascicolo 1 (Gennaio-Marzo, 2003), pp. 48-86; Н. Пападакис, *Елефтериос Венизелос*, стр. 130-135, 137-138, 140-142; Antonis Klapsis, „Cutting the Gordian Knot: the Implementation of the Lausanne Convention for the Exchange of Greek-Turkish Populations and the Ankara Convention of 10 June 1930“, *Modern Greek Studies Yearbook: A Publication of a Mediterranean, Slavic, and Eastern Orthodox Studies*, Vol. 26/27 (2010/2011), pp. 84-90; Džengis Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren, 2011, str. 125-130, 133-135, 137, 143, 158-162; Stefanos Katsikas, „Hostage minority: the Muslims of Greece (1923-41)“, in: *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830-1945*, (eds. Benjamin S. Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis, Paraskevas Konortas), London-New York, 2013, pp. 153-156; Elçin Malcar, „The policies of Turkey toward the Ecumenical Patriarchate: the single-party era (1923-45)“, in: *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey*, pp. 133-135; Dilek Barlas, Yonca Köksal, „ Turkey's Foreign Policy towards Bulgaria and Turkish minority (1923-1934)“, *Southeastern and Black Sea Studies*, Vol. 4, No. 2 (2014), pp. 177, 178; Ellinor Morack, „Ottoman Greeks and the Great War, 1912-1922“, in: *The World during the First World War*, (eds. Bley Kremers), Essen, 2014, pp. 224-229; Emre Sarai, „Territories under French Occupation and Turco-French Relations, 1918-1923“, *La France, les Français, en guerre(s) et l'Europe médiane aux XIXe et XXe siècles*, (Ferenc Dávid, Krisztián Bene), Pécs, 2014, pp. 53-61.

¹²⁶⁹ В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920-1925.“, стр. 45, 47.

Увидевши да Турци нису равнодушни према евентуалном војном учешћу Краљевине СХС у наставку конфликта, југословенска делегација¹²⁷⁰ је енергичним држањем спречила исељавање Васељенске патријаршије из Истамбула.¹²⁷¹ Са друге стране, званична посета Александра Стамболијског Београду, новембра 1922, изазвала је страх код Турака да би српско-бугарско измирење могло поново да буде први корак ка формирању новог балканског савезништва које би имало антитурски карактер.¹²⁷² Иако је делегат Мирослав Спалајковић сматрао да би требало да се прихвати понуда грчког делегата Елефтериоса Венизелоса о заједничком наставку борбе у циљу дефинитивног протеривања Турака из Европе, југословенска влада је одбила овај предлог. И поред успостављања ближе југословенско-бугарске сарадње која је крунисана потписивањем Нишких споразума, ипак је југословенска делегација била незадовољна држањем Бугара на Мировној конференцији у Лозани јер су они због сопствених интереса у Тракији и Егејској Македонији подржавали непопустљиво држање Турака према Грцима. Британци су нудили територијалне концесије на рачун турских територија, а Италијани су нудили Солун, тражећи да се југословенска војска ангажује на страни Грчке у евентуалном наставку сукоба, али југословенска делегација је одбила ове понуде. Краљевина СХС је успела да се избори да један њен делегат буде члан Комисије за питање Мореуза, што није био случај приликом потписивања мировног уговора у Севру. Мирослав Спалајковић се током рада комисије залагао за турски суверенитет на Босфору и Дарданелима.

За Краљевину СХС су била најзначајнија економска питања, у вези османског дуга и османске железнице. Према оцени југословенских делегата Мирослава Спалајковића, Милутина Јовановића и Милана Антића, Турци су заузимали у овом питању непомирљиво становиште, јер су сматрали да су својим војничким победама поразили читаву Европу и желели да искористе ситуацију да би се економски еманциповали од иностранства. Будући да су се сукобљавали

¹²⁷⁰ Делегати су били министар Момчило Нинчић и посланик у Паризу Мирослав Спалајковић, а заменик делегата је био посланик у Софији Милан Ракић (АЈ, 388-12-32, фолијација 765).

¹²⁷¹ Васељенски патријарх је тражио подршку Краљевине СХС и пре почетка рада Мировне конференције у Лозани, 18. септембра 1922, да би се издејствовала међународна гаранција њене аутономија у односу на световне власти (АЈ, 370-1-4, фолијација 202).

¹²⁷² БИА, ф. 356, а. е. 12, фолијација 207.

економски интереси Краљевине СХС и Француске у питањима дуга и железнице, Мирослав Спалајковић је преговарао са Французима око изналагања повољног решења. Он се залагао са споразум којим би се прихватило француско власништво над железницом чије акције су откупљене тек 1920. године, и преузимања већег дела дуга; што се косило са држањем Милана Антића који је заговарао исте ставове као југословенски МИД. Услед ових несугласица, југословенска делегација је добијала већу подршку од британских представника него од француских који су заузимали индиферентан став према Краљевини СХС. Турска је тежила да направи разлику у свом држању према великим силама и осталим државама, што је у југословенској делегацији оцењено као директно задирање у суверенитет Краљевине СХС због питања вакуфа и њених трговинских интереса. У финансијским питањима југословенска делегација је подржавала албанске захтеве да буду ослобођени плаћања дуга за османске железнице јер на територији њихове државе није био изграђен ни један километар.¹²⁷³ Стога је делегат Милутин Јовановић предложио МИД-у две опције, 25. маја 1923, да Краљевина СХС закључи са Турском сепаратан мир или да потпише Лозански мировни уговор са резервом о османским железницама. У другом случају био је неопходан претходни споразум са Французима о исплати њиховог удела акција за део железничке мреже који је био на југословенској територији.¹²⁷⁴ Момчило Нинчић је прихватио другу алтернативу и предложио Ке д'Орсеу да југословенска страна потпише Лозански мировни уговор са оградом.¹²⁷⁵ Французи су одбили ову идеју саопштивши Југословенима да не могу да бирају који део уговора желе а који не желе да потпишу.¹²⁷⁶ У овој расправи, Италијани су заузели профранцуско гледиште, а Британци су заузели благонаклон став према југословенској аргументацији.¹²⁷⁷

Током рада Мировне конференције у Лозани, Мустафа Кемал паша и турски делегат Мустафа Исмет-паша (Mustafa Ismet Paşa) су износили ставове који ће карактерисати однос Турака према Југословенима, а посебно Србима у

¹²⁷³ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8423, 8492, 9213, 9214, 10089, 10125, 10126, 10131, 10134, 10144, 10145, 10147-10149, 10152, 10154-10157, 10162-10164, 10166, 10167, 10170-10174, 10176, 10181, 10185, 10443 (Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 23).

¹²⁷⁴ Архив САНУ, 14.387/10166.

¹²⁷⁵ Архив САНУ, 14.387/10147.

¹²⁷⁶ Архив САНУ, 14.387/10191.

¹²⁷⁷ Архив САНУ, 14.287/10193, 10199, 10200.

међуратном периоду. Мустафа Кемал паша је у говору у Бурси, јануара 1923, изнео дивљење према српској војсци која је заузела „мушки став“ према аустроугарским армијама чиме је заслужила да створи јаку југословенску државу на Балкану.¹²⁷⁸ Мустафа Исет паша је изјавио југословенском делегату Милутину Јовановићу, маја 1923, да Турци посебно цене „јунаштво, лојалност, искреност и витештво нашег народа и у рату и у миру и да жели да наши односи буду још бољи. Он је свесан да ми представљамо војничку снагу првог реда“.¹²⁷⁹ Исмету паши је било важно да убеди делегате Краљевине СХС у искреност турских намера према Балкану;¹²⁸⁰ стога је лично демантовао све информације да Анкара има план да искористи државни удар у Бугарској, од 9. јуна 1923, да би остварила извесне добити у региону.¹²⁸¹ Када је сазнао да југословенска делегација неће потписати Лозански мировни уговора, понудио је сепаратни мир у који би унели оне одредбе које интересују обе државе. Исет паша и Милутин Јовановић су се споразумели да закључе засебан мировни уговор и разменом нота окончају ратно стање. Момчило Нинчић је наложио посланику у Букурешту Бошку Чолаку Антићу да саопшти Цевату Абасу-бегу (Mehmet Cevat Abbas Güreş) да је Краљевина СХС спреман да склопи мировни уговор, али не пре него што Велика Британија и Француска ратификују Лозански мировни уговор.¹²⁸²

Иако званични дипломатски односи нису били успостављени ни након Мировне конференције у Лозани, Краљевина СХС је држала своје дипломатске чиновнике у Турској од 1919. године. Прво је послат Радомир Шапоњић, који је указом од 22. новембра 1919, постављен за конзула Генералног конзулата у Цариграду.¹²⁸³ Он је био добро упознат са локалним приликама и општим дешавањима јер је службовао у том граду током балканских ратова, а током Првог светског рата је био вицеконзул у Солуну. Додатни квалитет за његов одабир је било знање турског језика.¹²⁸⁴ За првог цивилног делегата југословенске

¹²⁷⁸ АЈ, 370-6-31, фолијације 172, 173.

¹²⁷⁹ Архив САНУ, 14.387/10148.

¹²⁸⁰ Архив САНУ, 14.387/10189.

¹²⁸¹ Архив САНУ, 14.387/10194.

¹²⁸² АЈ, 395-9-95, фолијације 88, 89; Архив САНУ, 14.387/10189, 10197; Десанка Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, *Balkanica*, IV (1973), str. 270, 271.

¹²⁸³ АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијација 1021, АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 247; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијација 472; АЈ, 334-Персонални-199-522, фолијација 856.

¹²⁸⁴ АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијација 282-285.

влде у Цариграду постављен је Панта Гавриловић, марта 1920. године. Радомир Шапоњић је премештен за саветника у дипломатске мисије у Цариграду. Будући да је основи задатак Панте Гавриловића био да води преговоре са Васељенском патријаршијом, он је пензионисан када је епископ Николај Велимировић задужен за даљу комуникацију са патријаршијом. Дипломатско представљање је поново преузео Радомир Шапоњић.¹²⁸⁵ Влада у Анкари је понудила новембра 1921, да пошаље једног специјалног изасланика у званичну мисију у Београд, са циљем да извештава југословенску владу о политици Мустафа Кемала паше и преговара о будућим турско-југословенским односима. Након што је Краљевина СХС проверила информације да су такви изасланици били послати у Париз и Рим, прихватила је да прими сличног изасланика који би јој пренео информације о политици анкарске владе и њено виђење односа две државе у будућности, марта 1922. године.¹²⁸⁶ Међутим, када је изасланик анкарске владе у Цариграду за Тракијске послове Али Шукри бег (Ali Şükrü Bey) тражио и да југословенска влада пошаље свог делегата у Анкару, Радомир Шапоњић га је упозорио да то не би било опортуно, маја 1922. године.¹²⁸⁷ Након тога је Момчило Нинчић тражио да га извести које су државе послале своје изасланике у Анкару и добио је одговор да су то учиниле Француска, Италија и САД, али не и Велика Британија током јула 1922. године.¹²⁸⁸ Новом делегату Трајан Живковић је одобрено, 17. новембра, да одржава приватне контакте са Рефет-пашом (Refet Bele Paşa).¹²⁸⁹ Живковић му је пренео став југословенске владе да могу да пошаљу свог изасланика у Београд, али да он неће имати званичну функцију.¹²⁹⁰ После састанка Нинчића и Исмет-паше приликом првог дела заседања Мировне конференције у Лозани, 22. новембра,¹²⁹¹ Никола Пашић је известио да могу послати само незваничног

¹²⁸⁵ Панта Гавриловић је првобитно послат у специјалну мисију за преговоре са Васељенском патријаршијом, јануара 1920 године. У овој мисији је остао до постављења за цивилног делегата, током јануара-марта 1920. године (АЈ, 334-Персонални-108-411, фолијација 577; АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијације 268, 271-274, 276, 277, 279-282).

¹²⁸⁶ АЈ, 370-6-31, фолијације 142, 143, 146-148.

¹²⁸⁷ АЈ, 370-6-31, фолијација 150. Посланик у Паризу Мирослав Спалајковић је предлагао да се за делегата Краљевине СХС у Турској пошаље народни посланик из редова НРС, Јован Ђирковић, јер је он од раније познавао Мустафу Кемала-пашу (АЈ, 388-12-32, фолијације 741-744).

¹²⁸⁸ АЈ, 341-31-78 Ј.[еврем] Вл. Т.[адић] Etrangères Belgrade, Пов.Бр.258 од 4. јула 1922; АЈ, 370-6-31, фолијације 157, 158.

¹²⁸⁹ АЈ, 370-1-4, фолијације 372, 373, 375, 376.

¹²⁹⁰ АЈ, 370-1-4, фолијације 403-405,

¹²⁹¹ Д. Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, стр. 268.

изасланика да би одржавао контакт са владом Мустафе Кемала-паше, 28. новембра 1922. године.¹²⁹²

Анкарска влада је за свог првог изасланика изабрала Исмаила Џанболата-бега (İsmail Hakki Canbulat Bey) за којег су нови југословенски делегат у Цариграду Трајан Живковић и његови повереници сазнали да је био наклоњен сарадњи са ВМРО и да је убио једну особу у Солуну из политичких разлога.¹²⁹³ На крају је послат Цевад Абас-бег у Букурешт као представник анкарске владе за балканске државе. Румунска влада га је примила *à titre-officieux* без акредитивних писама. Према подацима које је добио посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић, њега је турска влада изабрала због доброг пријема на који је наишао у Нишу као последњи османски посланик у Србији. Цевад Абас-бег је имао овлашћења да преговара са Краљевином СХС о успостављању мира. Стога је Момчило Нинчић пристао, 7. маја 1923, да га приме у Београду *à titre-officieux* до успостављања мира.¹²⁹⁴ Иако су Трајан Живковић и белогардејска обавештајна служба у Турској известили МИД и председника Министарског савета о великим симпатијама Бугара према Цеваду Абасу-бегу и његовим контактима са представницима ВМРО у Цариграду, 5. и 22. маја,¹²⁹⁵ Момчило Нинчић му је одобрио долазак у Београд, 23. маја.¹²⁹⁶ Цевад Абас-бег је отпутовао из Букурешта, 27. маја.¹²⁹⁷ Момчило Нинчић и Никола Пашић су га примили, 31. маја. Он им је изнео жељу анкарске владе да се успоставе пријатељски турско-југословенски односи. Цевад Абас-бег је присуствовао седници Народне скупштине где је посебну пажњу посветио разговорима са Мехмедом Спахом и

¹²⁹² АЈ, 370-6-31, фолијација 159.

¹²⁹³ Анкарска влада је препоручивала Исмаила Џанболата-бега као бившег министра унутрашњих дела у влади Мехмеда Талат-паше (Mehmed Taalat Paşa), управника града Цариграда и посланика у Стокхолму. На основу прикупљених података, Делегација Краљевине СХС је интервенисала преко свог повереника за албанске послове Неџиба Абдурахмановића да изабере погоднију личност, указујући на чињеницу да особа која је наклоњена ВМРО не може да буде прихваћена у Београду као погодна за успостављање пријатељских односа са Турском (АЈ, 370-6-31, фолијације 160, 170, 190-203, 209-214).

¹²⁹⁴ АЈ, 370-6-31, фолијације 204, 205, 207, 208, 217, 219; АЈ, 395-9-95, фолијације 76-79, 81.

¹²⁹⁵ АЈ, 370-23-72, фолијације 217, 218; Архива САНУ, 14.528-XI-73 Бюлетенъ N° 46, „П“, 5-го мая 1923 года, Констан-поль.

¹²⁹⁶ АЈ, 395-9-95, фолијација 82.

¹²⁹⁷ АЈ, 395-9-95, фолијација 83.

посланицима Џемијета; и био примљен у аудијенцију код краља Александар, 1. јуна.¹²⁹⁸

Југословенска влада је упутила у Турску београдског муфтију Мехмеда Зекија бега, априла 1923. године. Он је у пратњи приштинског муфтије Тазиа Мехмеда Сејзиа и начелника Муслиманског одељења Министарства вероисповести Асана Ребца бега званично отпутовао да би се поклатио новом калифи; и боравили су у Турској од 10. до 26. априла. Потом је Мехмед Зеки бег остао сам, наредних месец дана, да би испунио задатке које му је одредио југословенски МИД. Први је био да убеди турски јавност да је положај муслимана у Краљевини СХС веома добар и да су им гарантована најшира слобода вероисповести и сва грађанска права. Други, да испита могућност да ли се може рачунати на подршку владе у Анкари да утиче на лојално држање Мехмеда Спаха. Трећи, уколико би успешно извршио други, да испита могућност за постизање засебног југословенско-турског споразума на основу којег би били успостављени дипломатски односи две државе. Мехмед Зеки бег је радио на овим пословима све до краја маја, али изузев успех пред турском јавношћу, није успео да изврши друга два задатка.¹²⁹⁹

Додатни проблеми у односима су уследили након збацивања владе Александра Стамболијског у Софији, 9. јуна 1923, након чега је уследило јачање рада ВМРО у Цариграду у сарадњи са отправником послова генералом Тодором Марковим. Иако је Исмет паша уверавао југословенску делегацију у Лозани да се неће променити турска политика на Балкану, обавештења која су прикупљали Делегација Краљевине СХС и белогардејска обавештајна служба у Цариграду указивали су на могућу турско-бугарску сарадњу на југословенској и грчкој територији. Посебна пажња је посвећена контактима генерала Тодора Маркова и Цевада Абаса бега, док је заседање Миролне конференције у Лозани још увек било у току. Трајан Живковић је закључио да су Бугари знатно појачали своје активности након завршетка рада Миролне конференције, и био је уверен да су

¹²⁹⁸ АЈ, 395-9-95, фолијација 90; „Целад-беј у Београду: пред обновом односа са Ангором“, *Политика* од 1. јуна 1923; „Међу нама“, *Политика* од 2. јуна 1923; „Пред обновом однос са Турском“, *Време* од 2. јуна 1923; Д. Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, стр. 269.

¹²⁹⁹ Џемијет је желео да пошаље Мехмеда Спаха у Турску, пре парламентарних избора у Краљевини СХС, у мисији успостављања сарадње југословенских муслимана и владе у Анкари. Југословенска влада је спречила ову намеру и сама је саставила трочлану делегацију чији званични циљ је био поклатијење новом калифи (АЈ, 370-6-31, фолијација 209-214; ЦДА, ф. 176к, Инв. оп. 4, а. е. 2978, фолијације 58, 59).

били спремни да склопе војни савез са Турском против Краљевине СХС. Постављење бившег комите Симеона Радева (Симеон Трајчев Радев)¹³⁰⁰ за првог бугарског посланика у Турској, само је додатно учврстило југословенске дипломатске чиновнике у уверењу о настојањима да се успостави ближа сарадња. Делегација је пратила и контакте које су две стране успоставиле са Италијанима и Совјетима, у циљу добијања материјалне и моралне подршке за наводне планове о заједничким акцијама. Формирање владе Алиа Фетиа бега (Ali Fethi Okyar Bey), којег је Трајан Живковић окарактерисао као већег македонствујушћег од члана ЦК ВМРО Тодора Александрова Попрушева, није могло да побољша југословенско виђење Турске. Разговори о успостављању мира између две државе поново су поведени средином октобра. Према подацима којима је располагао југословенски МИД, постојала су два проблема. Први је био да Краљевина СХС извести владу у Анкари које одредбе Лозанског мировног уговора не може да прихвати; и да ли расправе о тим питањима треба да се поведу пре успостављања мира што је било турско становиште или након обнове званичних дипломатских односа што је било југословенско становиште. Други проблем је био одабир личности за првог посланика у Београду што је изазивало несугласице и свађе у турском МИД-у. Међутим, проглашавање Републике Турске, 29. октобра 1923, у југословенском МИД-у схваћено је као почетак „републиканизације Балкана“, односно наставак процеса започетог победом републиканске струје у Грчкој.¹³⁰¹

Турска је тежила да се ослободи османског наслеђа и избори своје место у заједници европских држава. Влади у Анкари је било битно да је балканске државе прихвате као нову, балканску државу која није имала никакве везе са Османском империјом. Први корак у том погледу било је убеђивање њених суседа

¹³⁰⁰ Симеон Радев је рођен у Струги; школовао се у Битољу, Охриду, Истамбулу и Женеви; ступио је у бугарску дипломатску службу 1913; био је посланик у Букурешту и Берну 1913–1917; услед неслагања са спољном политиком Бугарске поднео је оставку 1917; поново се реактивирао после Првог светског рата; прво је постављен за посланика у Хагу 1920, а потом премештен за посланика у Цариграду 1923. године. Бавио се пропагандним радом до 1913, а његово најзначајније дело *La Macédonie et la Renaissance Bulgare au XIX-ème siècle*, објављено је у Софији 1918. године (Мићić Srđan, „Mission of Konstantin Todorov in North America, 1927–1928: Yugoslav Foreign Service vs. Macedonian–Bulgarian organisations in North America“, *Токови историје*, Бр. 1 (2015), р. 91, footnote no. 21).

¹³⁰¹ АЈ, 370-23-72, фолијације 151, 152, 163-175, 182, 201-215, 223, 228, 238, 239, 241, 251, 264, 265, 269, 283; АЈ, 395-9-95, фолијације 84, 85, 90, 91; Архива САНУ, 14.528-ХІ-128, фолијација 75 Бюлетенъ N° 117, „П“, 18-го августа 1923 года; Д. Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, str. 270-272.

и других држава на Балкану да ће поштовати њихове националне границе и неће водити политику ревизионизма. Мусолинијев говор из фебруара 1924, у којем је истакао италијанске претензије према Истоку, само су додатно уверили турске државнике да је потребно што пре да успоставе нормалне и пријатељске односе са својим суседима који су такође осећали јачање италијанског притиска.¹³⁰² Турци су бивали све нестрпљивији и током пролећа 1924. године, су почели све чешће да изражавају незадовољство због неустављања дипломатских односа са Краљевином СХС. Трајан Живковић и генерални конзул у Цариграду др Јанићије Димитријевић су приметили да је југословенско држање повредило турско честољубље, јер за разлику од других држава, чак и великих сила, Срби нису придавали пажњу њиховим војничким и дипломатским победама. Међутим, Краљевина СХС је препуштала Турској званичну иницијативу за закључење мира и успостављање дипломатских односа. Југословенски државници нису желели да буду у улози молилаца/предлагача, јер је желела да сачува свој престиж на Балкану. Турска је са своје стране почела да поставља предуслов преузимања дела османског дуга од стране југословенске државе. Односи две државе су додатно отежани чињеницом да је југословенска савезница Румунија прва ратификовала Лозански мировни уговор, и прва покренула питање успостављања званичних дипломатских односа са Турском марта 1924. године. Румунски председник владе Јон Братијану (Ion Constantin Brătianu) је планирао и велику приватну посету, у пратњи 150 народних посланика, сенатора и пословних људи, за Ускршње празнике априла 1924. године. Ипак, од те посете се одустало јер су Совјети са подозрењем гледали на турско-румунско приближавање. За Краљевину СХС био је отежавајући фактор што је Француска након годину дана одлагања ратификовала Лозански мировни уговор, августа 1924. године. Ипак југословенско-турски односи нису погоршани, јер је на снази био Римски пакт којим су позиције југословенске државе на Балкану биле знатно ојачане, и њени суседи током већег дела те године нису могли да се ослане на италијанску подршку. Истовремено, Турци су се уплашили Мусолинијеве најаве окретања ка Истоку. Југословенски МИД је наставио да прима извештаје Трајана Живковића о

¹³⁰² D. Barlas, "Turkey and the Balkans: co-operation in Interwar and post-Cold War eras", p. 67; D. Barlas, *Etatism & Diplomacy in Turkey*, pp. 132-134; Dilek Barlas, Serhat Güvenç, „Turkey and the Idea of European Union during the Inter-war Years, 1923-39“, *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 3 (May, 2009), p. 431.

припремама ВМРО и Тракијског комитета за заједничке акције, за које је наводно имао подршку бугарске и турске владе, али није реаговао и чак је саветовао делегату у Цариграду да буде веома обазрив према подацима које је добијао од повереника – Бугара. Крајем новембра 1924. године, турска влада је поставила за конзула Тахира Лутфи бега (Tahir Lütfi bey), који је радио при пољском Посланству у Београду. Избор особе је показивао посебну пажњу коју је влада у Анкари посвећивала Краљевини СХС. Наиме, Тахир Лутфи бег је био секретар османског Посланства у Софији 1915. године, у време када је посланик био Али Фетхи бег (Ali Fethi bey), тадашњи председник владе, а војни аташе Мустафа Кемал паша, тадашњи председник републике. Стога је имао блиске односе са најзначајнијим турским државницима, са којима је раније учествовао у вођењу османске политике на Балкану. Према информацијама које је добио генерални конзул у Цариграду Димитрије Јањићијевић, Мустафа Кемал паша је издао инструкције Тахиру Лутфи бегу да ради на успостављању пријатељских југословенско-турских односа, и да је био противан политици уједињавања појединих ентитичких група против српске власти, јер је Краљевина СХС била створена српским жртвама. Своје виђење будућих односа је завршио речима: „Срби су јунаци, а с јунацима је лако водити политику, за непријатеље су опасни непријатељи, а за пријатеље су искрени пријатељи“.¹³⁰³

Упитна лојалност турског елемента и постепено опадање политичког значаја Цемијета за НРС, утицали су на југословенске државне органе да подржавају исељавање муслиманског становништва из Македоније и са Косова у Републику Турску. Краљевина СХС је настојала да искористи актуелна дешавања у региону, организовану размену грчког и турског становништва током децембра 1923. – децембра 1924;¹³⁰⁴ и турско-бугарске преговоре о повратку избеглица у

¹³⁰³ АЈ, 370-6-31, фолијације 265-270, 301, 302, 310-316; АЈ, 370-23-72, фолијације 409, 410, 436, 439-444, 454, 455, 459, 460, 470, 477, 488, 489; АЈ, 370-28-81, фолијација 575; АЈ, 370-29-84, фолијације 573, 577-583; АЈ, 370-31-89, 108, 111-122; АЈ, 411-1-3, фолијација 596; Д. Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, стр. 277-282.

¹³⁰⁴ Иако конвенција о размени становништва није обухватала Албанце хришћанске вероисповести, Словене и Грке муслиманске вероисповести, и грчка делегација Мирвној конференцији у Лозани се обавезала да их неће насилно исељавати у Турску, ипак су грчке власти различитим врстама притисака настојале да утичу на ове групације да се сами траже дозволу за исељавање. Турске власти су настојале да тумаче одредбе конвенције о Грцима у Истамбулу тако да исеље што већи број грчких породица које су потпале у категорију „неразменљивог“ становништва. Користећи се одлуком Комисије за исељавање становништва, Турци су успели и да

Тракију.¹³⁰⁵ У првом великом таласу, 1923–1925. године, југословенски државни органи су били фокусирани на исељавање што већег броја Турака, али Албанаца, у циљу јачања лојалног етничког елемента у јужним деловима државе.¹³⁰⁶

Однос нове југословенске државе према Албанији је био дефинисан српским искуствима на Балкану. Са једне стране, схваћене су претензије Италије да се устоличи као нова велика сила у региону. Опасност на албанској територији која је потицала са западне обале Јадрана појачана је након прокламовања италијанског протектората над Албанијом почетком јуна 1917. године. Са друге стране, Срби су имали искуства у раду са Албанцима који су били спремни на сарадњу, али и са онима који су желели отцепљење делова Косова и Македоније од српске државе. Стога је југословенска политика према Албанији била дефинисана двома окосницама: борба против италијанског продора и сарадња са Албанцима који су били србофили/југословенофили и спремни да воде „балканску“ спољну политику.

Краљевина СХС је током рада Мировне конференције у Паризу и на самом терену, имала за циљ да спречи италијански протекторат или евентуално територијално проширење албанске државе, тежећи да се Албанија обнови у границама из 1913. године уз дефинитивно повлачење заједничке границе. Након коначне одлуке великих сила да се обнови независна албанска држава у скоро идентичним оквирима из 1913. године, југословенска спољна политика је до 1924. године тежила да сузбије италијански утицај и помогне успостављање владе у Тирани која би повела пројугословенску и пробалканску политику.

иселе васељенског патријарха Араноглуа Константина VI из Истамбула. Обостране злоупотребе и једнострано тумачења грчких и турских државних органа су унели додатну пометњу у односе две државе и било је неопходно да се организују додатни преговори током 1925. године (*Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, (ed. Renée Hirschon), New York – Oxford, 2003, pp. 13-93; Onur Yildirim, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922–1934*, New York – London, 2006, pp. 101, 102, 105, 106, 110-116; Дженгис Хаков, „Ататјурк и турско-грчките одношения“, *Studia Balcanica 26: Изследвания в памет на Апостолос Христукудис*, (2007), стр. 234, 235; Dž. Nakov, *Istorija savremene Turske*, str. 146, 147).

¹³⁰⁵ D. Barlas, Y. Köksal, „Turkey’s Foreign Policy towards Bulgaria and Turkish minority (1923-1934)“, p. 178.

¹³⁰⁶ Vladan Jovanović, „In search for Homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941“, *Tokovi istorije*, Br. 1-2 (2008), str. 57, 58, 60; Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeit? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München, 2013, S. 56-61, 89, 252, 253.

Стари пројекти и методе нису били напуштени. Постојале су идеје о царинској или персоналној унији, а на терену су коришћени Албанци спремни да се боре за заједничке интересе. Угледни земљопоседници из средње Албаније и вође племена из северне Албаније су придобијани за јавни наступ пред великим силама на Мировној конференцији у Паризу, за оружане борбе против Италијана и проиталијански настројених власти, а подржавани су и појединци који су извршавали атентанте на истакнуте албанске функционере. Главни ослонац је био испробани албански првак Есад-паша Топтани, угледни есадовци Таф Казииу и Алит Љеш, Цена-бег Криезиу¹³⁰⁷; а Ахмед-бег Зогу¹³⁰⁸ је почео сарадњу са Краљевином СХС током 1919. и интезивирао је у другој половини 1920. године. Поред борбе против продора и успостављања италијанског утицаја, југословенска политика према Албанији имала је и унутрашњеполитичку димензију. Циљ је био да се спречи иредента албанске мањине у Краљевини СХС, и спречи ближа сарадња албанских власти и Косовског комитета са ВМРО и бугарским мањинама на албанској и југословенској територији. Ипак, постојале су несугласице у раду МИД-а и МВиМ-а, јер се нису увек међусобно тачно и благовремено извештавали о својим плановима и акцијама, а било је и разлика у погледима о решавању појединих питања.

Дипломатски односи између две државе су успостављени током марта 1922. године. Претходно је Краљевина СХС покушала да спречи избор Албаније за чланицу Друштва народа, децембра 1920. године. Југословенски и албански отправник послова су ступили на своје дужности, Настас Илић у Тирани априла, а Андрија Катунди¹³⁰⁹ у Београду септембра 1922. године. Албански посланик Али

¹³⁰⁷ Цена-бег Криезиу (Црноглавић) био је родом из Ђаковице. Из политичких разлога је пребегао у Албанију и оженио се сестром Ахмеда-бега Зогу. Ангажовао се у југословенској политици према Албанији и Албанцима као председник општине Ђаковичке. Југословенски МИД је сматрао да је он албански првак у којег се може имати највише поверења (Архив САНУ, 14.576-V-4 „Историјат наше политике у Арбанији у 1921 години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (14 реферата од бр.1-14)“, Извод из досијеа Ар.- 10. „Цена - бег“, фолијације 170-172).

¹³⁰⁸ Ахмед-бег Зогу био је син поглавања племена Мат Цемала-паше Зоколија, а његова мајка је била из породице Топтани. Војне школе је похађао у Битољу и Цариграду; учествовао је у борбама против младотурака и одбрани Скадра, 1912. године. Први пут је био на платном списку српске владе у лето 1914. године. Његов побратим је био поручник Младен Стаматовић (Б. Храбак, *Арбанашке студије*, књ. IV, стр. 226; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 24, 25).

¹³⁰⁹ Андрија Катунди је био родом је из Корче, православне вероисповести, студирао је у Швајцарској. Две године је живео у Краљевини Србији, од тога три месеца у Београду, говорио је српски језик. Био је у француској служби у Корчу након Првог светског рата (АЈ, 334-Персонални-99-333, фолијација 1).

Риза-паша Колоња је преузео своју дужност у Београду, децембра 1922. године.¹³¹⁰ За првог посланика Краљевине СХС у Тирани постављен је Милан Ј. Пећанац,¹³¹¹ 5. новембра 1923, пред парламентарне изборе који је требало да дефинишу која струја ће преузети власт у Албанији. Међутим, исход гласања у децембру је само поларизовао ситуацију у држави, а Пећанац је имао здравствене проблеме због којих по савету лекара није требало да преузима дужност. Истовремено су били у току италијанско-југословенских преговора о потписивању Пакта о пријатељству и срдечној сарадњи и стављен је на расположење 15. јануара 1924. године.¹³¹²

Прва искушења југословенско-италијанског пријатељства у погледу Албаније одиграла су се у току 1924. године. Фебруара 1924, покушан је атентат на тадашњег председника владе Ахмеда-бега Зогуа након чега је поднео оставку. Нова влада Шефкета-бега Врлациа у којој је Зогу имао ресор МУД-а није сматрана пријатељски настројеном, југословенска држава у складу споразума са Италијом није предузимала озбиљније кораке против званичне Тиране. Отокар Рибарж је постављен за посланика у Тирани 10. априла 1924, без намере да заиста буде упућен на нову дужност. Међутим, уследило је збацивање и владе Шефкета-бега Врлациа и Ахмед-бег Зогу је пребегао у Краљевину СХС. Нову владу оформио је Стилијан Фан Ноли. Италија је покренула разговоре са Краљевином СХС о заједничком ставу према новонасталој ситуацији, која је била противна

¹³¹⁰ Формално преузимање дужности предајом акредитивних писама је извршено крајем јануара 1923. године (АЈ, 334-Персонални-99-333, фолијација 7).

¹³¹¹ У међувремену, Настаса Илића је на месту отправника послова у Тирани заменио Александар Цинцар-Марковић (С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 38).

¹³¹² АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијација 30; АЈ, 334-Персонални-183-506, фолијације 179-181; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, str. 49-78, 122-146; Ž. Avramovski, „Albanija između Jugoslavije i Italije, 1918–1924. godine“, str. 164-173; Živko Avramovski, „La politique Anglaise envers l’Albanie (1918–1924)“, *Balkanica*, IV (1973), pp. 325-345; Душан Т. Батаковић, „Есад-паша Топтани и Србија 1915. године“, *Србија 1915. године*, Зборник радова Историјског института, књига 4, Београд, 1986, стр. 299-327; Michael Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939). Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteilen in einem jungen Balkan staat*, München, 1987, s. 40-108; Душан Т. Батаковић, „Есад-паша Топтани, Србија и албанско питање (1916–1918)“, *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Зборник радова Историјског института, (ур. Љиљана Алексић и др), књига 7, Београд, 1989, стр. 345-364; Dušan T. Bataković, „Serbian Government and Essad-pasha Topčani“, *Serbs and the Albanians in the 20th Century*, Academic Conferences, Volume LXI, The Department of Historical Sciences, No 20, (ed. Andrej Mitorvić), Beograd, 1991, pp. 57-73; Bogumil Hrabak, „Miriditi između Italijana, arbanaških nacionalista i Srba (1918–1921)“, *Istorija 20. veka*, Br. 1-2 (1993), str. 40-49; Đorđe Borozan, „Jugoslavija i Albanija u XX veku“, *Istorija 20. veka*, Br. 1-2 (1999), str. 9-12, 16, 17; Б. Храбак, *Арбанашке студије*, књ. IV, стр. 36-337; L. Monzali, „La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1918-75)“, pp. 26; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 13-38.

југословенској држави. Иако је постигнут споразум о заједничком наступу, Краљевина СХС је припремала рад за повратак Ахмеда-бега Зогуа на власт јер Фана Нолија није имала поверење због потенцијалног преовладавајућег италијанског утицаја и јачања акције Косовског комитета. Стога је вођена политика на два колосека, званичне подршке новој влади и ослушкивања међународне јавности; и подршке албанским емигрантима. На крају се влада у Београду одлучила за подршку Ахмеду-бегу Зогуу и државном удару за његов повратак на власт, децембра 1924. године.¹³¹³

У току владе Љубомира Давидовића 1924. године, министар Војислав Маринковић је успорио ритам југословенског зближавања Италији. Након повратка Николе Пашића на власт, министар Момчило Нинчић је у Риму договорио са Бенитом Мусолинијем око заједничке границе код Триглава, сукоба Зогу–Ноли, и другим питањима.¹³¹⁴ Ахмед бег Зогу се вратио на власт као југословенски човек, али је одмах пружио подршку италијанском економском продору у Албанију. Југословенска дипломатија је разматрала могућност британске контратеже, али Форин офис није био заинтересован за већи ангажман у тој балканској држави.¹³¹⁵

Током 1924–1925. године, решавана су питања која су отежавала унутрашњи живот Краљевине СХС. Након неуспелих преговора НРС и ХРСС-а и потоњег заостравања сукоба владе и опозиције средином 1923. године, Никола Пашић и радикалски прваци су постали желели примену политике „чврсте руке“ и постепено се приближавали становишту Двора и Главног ђенералштаба могуће употребе силе против хрватског сепаратизма.¹³¹⁶ Стјепан Радић је емигрирао у иностранство као политички представник хрватског народа, у лето 1923. године. Он је прво покушао у Лондону да добије подршку за своју политику од владајућих кругова, али без много успеха. Након што се разочарао у француску и британску политику, у Бечу испитовао могућности сарадње са Аустријанцима,

¹³¹³ АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијације 345, 360; Vuk Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom VIII, Beograd, 1966, str. 78; Ž. Avramovski, „Albanija između Italije i Jugoslavije 1919–1924. godine“, str. 175-179; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 35-38; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 41-72.

¹³¹⁴ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 44.

¹³¹⁵ Vuk Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 79.

¹³¹⁶ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, стр. 301-321.

Италијанима, Мађарима и Бугарима. На крају се окренуо ка сарадњи са Москвом и Сељачком интернационалом приближавајући се политици Коминтерне сељачко-радничких републиканских револуција у балканским државама, у лето 1924. године.¹³¹⁷ Учлањењем своје партије у комунистичку интернационалну организацију сељачких странака, Стјепан Радић је желео да радикализује свој однос према властима и провери могуће последице совјетске подршке.¹³¹⁸ У то доба краљ Александар се двоумио између две опције – ванпарламентарне владе на челу са војводом Степом Степановићем као председником или покушајем да преко ЈДС пронађе парламентарно решење за превазилажење финансијских проблема. Влада Љубомира Давидовића је преговарала са представницима ХРСС-а о њиховом учешћу у влади након повратка Стјепана Радића у Краљевину СХС. Стим се нису слагали краљ Александар, НРС, СДС, по свему судећи ни војни кругови, али ни поједини чланови ЈДС попут посланика у Бечу Милана Милојевића¹³¹⁹. Међутим, положај Љубомира Давидовића није олакшавало ни држање ХРСС-а који није прихватио да уђе у концентрациону владу са радикалима и демократама. Оствака владе је утицала на Стјепана Радића да поново оде у емиграцију, када је потписао уговор о сарадњи са Мађарском почетком новембра 1924. године. Иако је ХРСС одбио да учествује заједно са комунистима у парламентарним изборима Влада је крајем децембра одлучила да примени одредбе Закона о заштити државе против ХРСС-а, након што су

¹³¹⁷ Сељачка интернационала је формирана на Првој међународној сељачкој конференцији одржаној у Москви, 10–16. октобра 1923. године. Потом је V конгрес Коминтерна, одржан 28. јуна–13. јула 1924. године, донео одлуку о сарадњи комунистичких партија и радикалних сељачких партијских и задругарских организација. На основу тога је Балканска комунистичка федерација на својој VII конференцији, одржаној 7–10. јула 1924. године, донета су решења о конкретним мерама радничко-сељачке сарадње које је усвојио Президијум, 26. јула 1924. године (Л. Ревякина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*, стр. 20-45).

¹³¹⁸ М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 211-213; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929.“, стр. 132, 133; Dr Slavoljub Cvetković, „Stjepan Radić i komunistički pokret 1923–1925. Prilog pitanju odnosa HRSS i KPJ“, *Istorija XX veka, Zbornik radova*, Tom XII, Beograd, 1972, стр. 381, 382, 391–397; predgovor dr Bogdana Krzmana u: *Korespodencija Stjepana Radića*, том 2, стр. 87-90, 95; Л. Ревякина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*, стр. 82-90; I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, стр. 128, 131-133, 141-144, 150-152, 154, 155, 157, 159, 162-164.

¹³¹⁹ Милан Милојевић је располагао информацијама о контактим Стјепана Радића са антијугословенским круговима током његовог боравка у Бечу, 1924. године (М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 211-213). Он је лично реферисао Љубомиру Давидовићу о антидржавним делатностима председника ХРСС-а у аустријској престоници, у току преговора између владе и хрватске опозиције (Branislav Gligoriјевић, „O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade“, *Istorija XX veka, Zbornik radova*, Tom VII, Beograd, 1965, стр. 354).

југословенски комунисти почели јавно да пропагирају заједнички излазак две опозиционе странке на парламентарне изборе.¹³²⁰

Хапшење Стјепана Радића и појединих страначких првака, јануара 1925. године, утицали су на промену држања руководства партије. У прва три месеца 1925. године, и НРС и ХРСС су изменили своје дотадашње држање. Радикали су били спремни да одустану од одлучне борбе против сламања отпора хрватског дела опозиције. ХРСС се јавно одрекла свог републиканизма, прихватила династију и државно уређење уведено Видовданским уставом. Споразум најјаче српске и хрватске странке је омогућавао консолидацију унутрашњих прилика у земљи; а краљ Александар је могао сигурније да се осећа у сопственој држави јер је био сломљен најзначајнији републикански покрет у земљи.¹³²¹ Стога је Краљевина СХС дочекала са већом унутрашњом стабилношћу Локарно период.

Локарно период је имао утицај и на једну од водећих личности југословенске спољне политике, министра иностраних дела Момчила Нинчића. На њега је оставио велики утисак измирење Француза и Немаца, и спремност Британаца и Италијана да гарантују мир у Западној Европи. Стога су се код њега јавиле идеје о могућем превазилажењу проблема у односима Краљевине СХС са појединим државама.¹³²²

4.2. Мала антанта

Краљевина СХС, Краљевина Румунија и Чехословачка су припадале државама наследницима старих царевина, које су настале проширивањем сила придружених Антанти или стварањем нових држава. Стога је један од основних циљева њихове спољне политике био да сачувају све оно што су стекли у претходним ратовима. У том погледу имали су неколико заједнички интереса.

¹³²⁰ В. Глигоријевић, „О питању улaska представника HRSS u Davidovićeву владу 1924. i о кризи i padу те vlade“, str. 345-404; В. Глигоријевић, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 380-388; Dr Branislav Gligoriјевић, „Neki aspekti na odnose između Demokratske stranke i Hrvatske seljačke republikanske stranke (1919-1925)“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom XII, Beograd, 1972, str. 367-372; Branislav Gligoriјевић, „Uloga vojnih krugova u ‘rešavanju’ političke krize u Jugoslaviji 1924. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, Br. 1 (1972), str. 161-185; predgovor dr Bogdana Krzmana u: *Korespondencija Stjepana Radića*, tom 2, str. 98; I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 131-135; Л. Ревякина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*, стр. 92-105.

¹³²¹ В. Глигоријевић, *Parlaemnt i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, str. 198-206.

¹³²² Архив САНУ, 14.387/9111.

Желели су да се одржава *status quo* и мир у Европи; да спрече рестаурацију Хабзбурга и ревизије одредби мировних уговора које су се односиле на границе, ограничење војне силе и плаћање ратних репарација. На основу заједничких интереса, представници три државе су заједно са Елефтериосом Венизелосом прве разговоре покренули у Лондону и Паризу 1918. године. Након што су румунски државници одустали од идеје о персоналној унији са Мађарском и припајању Словачке румунско-мађарској краљевини створени су предуслови за повољнији развој југословенско-чехословачко-румунских односа. Постепеним зближавањем Краљевине СХС, Румуније и Чехословачке формиран је савез назван Мала антанта.¹³²³ Иако је формиран трочлани савез у Средњој Европи, Томаш Масарик није могао да оствари своју идеју стварања јединственог блока малих држава од Балтичког до Егејског мора који је замислио као заједнички одбрамбени фронт против обновљене немачке и руске експанзије.

Потписане су билатералне одбрамбене конвенције: југословенско-чехословачка 14. августа 1920, чехословачко-румунска 23. априла 1921, и југословенско-румунска 7. јуна 1921. године. Потом су потписане и билатералне војне конвенције: чехословачко-румунска 2. јула 1921, југословенско-чехословачка 1. августа 1921, и југословенско-румунска 23. јануара 1922. године. Три државе су се међусобно обавезале да притекну у помоћ у случају мађарског напада; а Краљевина СХС и Румунија су преузеле исту обавезу у случају бугарског напада. Краљевина СХС и Чехословачка су приликом обнове својих односа, 31. августа 1922, дотадашњу одбрамбену конвенцију замениле уговором о савезу са продуженим роком трајања. Никола Пашић је избегао том приликом да га Едвард Бенеш увуче у антинемачку политику. Југословенско-чехословачки Пакт о узајамној помоћи није експлицитно спомињао Мађарску, да би се избегло стварање утиска о антимађарском савезништву и омогућила шире дефинисање Мале антанте ако стабилизационог фактора у Средњој Европи. Румунија није одмах прихватила ову иницијативу за проширивање обавеза и јачање међусобних

¹³²³ Поједини савременици и потоњи историчари су видели стварање Мале антанте као последицу дуготрајнијих процеса политичке сарадње Срба, Румуна и Словака на територији Краљевине Угарске у борби против мађаризације и за очување свог националног идентитета, када је основано *Association des Trois Nations a Serbe, Roumaine et Slovaque* (АС, МС-432; Dr. К. Н. Милутиновић, *Предратна Мала антанта*, Сарајево, 1937; Dr Milan Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, Titovo Užice, 1969, str. 11-14; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 7-14; M. Vanku, *Sprsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, str. IV 32, 33, V i VI 31, 32).

веза. Када је први пут покренута иницијатива за потписивање тројног пакта Мале антанте, 1923. године, Никола Пашић је одбио овај предлог јер је посредног могао да увуче Краљевину СХС у рат против СССР-а.

Након окончања Првог светског рата, најтурбулентнији у њиховом суседству су се одвијали у Мађарској: револуције, контрареволуционарни покрети, румунска војна окупација, настојања Карла фон Хабзбурга да се врати на престо, стварање националистичких и пропагандних удружења са ревизионистичким плановима. Стога је антимађарска политика била првобитни стожер јединства Мале антанте. Постојали су и планови за њено проширивање, евентуалним укључивањем Грчке и/или Пољске. Међутим, у том питању три чланице нису могле да постигну споразум. Мала антанта је била спремна да омогући транспортну везу Пољске са Солунском луком преко својих територија, али три државе нису успеле да се договоре о њеном учлањењу.

Поред постојећих заједничких интереса било је и антагонизама између три државе. Чехословачка и Румунија су имале спорове око Марамуреша (Maramureş – рум.; Maramaroska – чеш.), дела територије некадашње Угарске која је подељена између две државе, али се оне нису слагале око тог дела своје заједничке границе. Краљевина СХС и Румунија су имале спор око Баната; и југословенска влада није имала поверење у румунско држање током 1919. године, сматрајући да ће Букурешт прихватити или понуду Рима о формирању антијугословенског блока или понуду Будимпеште да се успостави румунско-мађарска персонална унија. Ово питање је обухватало успостављање заједничке границе, положаја српске и румунске националне мањине, и права СПЦ и Румунске православне цркве. Проблеми у југословенско-румунским односима су делимично превазиђени женидбом краља Александра са принцезом Маријом (Marie de Hohenzollern-Sigmaringen), 1922. године.

Поред Мађарске, три државе чланице нису успеваале да усагласе своје ставове и одмах установе заједничку политику према својим осталим суседима. Краљевина СХС и Румунија су у погледу Бугарске имале заједнички интерес да спрече њене ревизионистичке и иредентистичке планове. Међутим, имале су амбивалентан однос према владама које су биле спремне да истински раде на српско-бугарском измирењу и југословенско-бугарском зближавању, јер се

Румунија, попут Грчке и Турске, плашила јединства Јужних Словена који би тиме остварили попутну доминацију на Балкану и поседовали потенцијали да оформе заједничку државу на обалама три мора (Јадранском, Црном и Егејском). У погледу Аустрије, три чланице су углавном имале заједничке политичке интересе, али су се разилазиле у погледу привредно-финансијских питања. Биле су спремне да подрже међународну економско-финансијску подршку за обнову аустријске привреде као меру предострожности од аншлуса; али су индустријски развијене Аустрија и Чехословачка имале различите интересе у Подунављу у односу на претежно аграрне државе Краљевину СХС и Румунију. Три чланице Мале антанте нису показивале јединство према суседним великим силама. Краљевина СХС није могла да добије подршку према Италији, Краљевина Румунија за одбрану од СССР-а, а Чехословачка против Немачке. Посебно питање је била Пољска. Она је била саставни део француског система безбедности заједно са Малом антантом. Међутим, кључни проблем су представљале чехословачко-пољске територијалне размирице око Тјешина (Těšín – чеш.; Cieszyn – пољ.), Спиша и Ораве. Са друге стране, Пољска и Румунија су имале исти спољнополитички интерес одбране од совјетске опасности, односно од обнове руског империјализма. Стога су односи три чланице Мале антанте са Пољском варирали од савезништва до непријатељства током читавог међуратног периода. Однос три државе са Француском је регулисан након што је Аристид Бријан одустао од идеја генералног секретара Ке д'Орсеа Мориса Палеолога (Maurice Paléologue) о Дунавској конфедерацији у којој би кључна улога била дата Мађарској и о антисовјетском блоку Мађарске, Румуније и Пољске. Након тога се француска политика у Подунављу ослањала на сарадњу са Малом антантом. Заокретом у спољној политици Француске, било је онемогућено остваривање италијанског плана за стварање мађарско-румунско-бугарског блока преко којег би Италија успоставила своју доминацију и сузбила француски утицај на Балкану и у Подунављу. Стога је италијански министар иностраних дела Карло Сфорца покушао другачији приступ – италијанско-француске сарадње у Подунављу и италијанске подршке креирању Мале антанте против Хабзбурга. Нова спољна политика је имала за циљ придобијања симпатија Француске, Пољске, Чехословачке, Румуније и Краљевине СХС, како би се обезбедила међународна

подршка за политику умерене експанзије Италије. Италијанско држање је промењено под идућим министром иностраних дела Пјетром дела Торетом, који је тежио сарадњи са Британијом ради успостављања италијанске хегемоније у Централној Европи. У односима Италија са Краљевином СХС и Чехословачком дошло је до видљивог захлађења и дела Торета је почео да подржава мађарске интересе. Питање односа Мале антанте према силама победницама, које су желеле да чувају *status quo* и мир у Европи, тј. Француској и Великој Британији, био је профилисан током рада Ђеновске конференције за европска економска питања, 1922. године. Будући да је француско-британско савезништво из периода Првог светског рата било на свом заласку, Едвард Бенеш је првобитно иницирао своју посредничку улогу између Лојда Џорџа и Поенкареа у проналажењу решења за обнову сарадње две силе. Пошто су Британци само искористили његов ангажман да би сакрили своје стварне линије комуникације са Французима, три чланице Мале антанте су договориле смернице политике подршке француским идејама и интересима у најважнијим европским питањима у којима се нису слагали Париз и Лондон. Ову политику Мала антанта је следила у наредним годинама када су покретана општа међународна (европска) питања.¹³²⁴

Крајем 1923. године дошло је до првих озбиљнијих размимоилажења у ставовима и политици три чланице. Чехословачка је планирала потписивање савезничког уговора са Француском, док се Краљевина СХС одлучила да потпише пакт пријатељства са Италијом и настојала да га прошири у трипартитни савезнички југословенско-италијанско-француски пакт. Чехословачка је потписала са Француском уговор о савезу и пријатељству 24. јануара, а Краљевина СХС је потписала Пакт пријатељства са Италијом 27. јануара. Поред очигледне разлике у ослону на две велике силе, ова два уговора су била и

¹³²⁴ Формирање Клуба пријатеља Мале антанте и Пољске (*Club des Amis de la Petite Entente et de la Pologne*) у француском Парламенту и подршка коју је пружио председник владе министар иностраних дела Рејмон Поенкаре, иницијатор идеје о Дунавској конфедерацији са Мађарском као кључним чланом, бивши југословенски посланик у Прагу Иван Хрибар је оценио као страх Француза од немачко-совјетске сарадње успостављене током Ђеновске конференције. Односно, да се прибојавају да би Краљевина СХС и читава Мала антанта могли да се окрену сарадњи са СССР-ом, и да је због тога било потребно да ојачају свој антинемачки систем (АЈ, 334-Персонални-108-411, фолијације 665, 665). Последица отвореног стајања на страну Француске је била видљива током посете чехословачког министра иностраних дела Едварда Бенеша Лондону, јануара 1924 године. Након потписивања чехословачко-француског уговора о савезу и пријатељству, британска јавност на челу са Лојдом Џорџем је заузела непријатељско држање према чехословачком министру, Чехословачкој и Малој антанти. Због тога је Едвард Бенеш прекинуо свој боравак у Лондону и изненада отпутова (АЈ, 341-31-80 Гавриловић министру, Пов.Но. 26 24 од 25-I-24).

другачија по својој природи. Чехословачка је тежила да се обезбеди од Немачке, али и да се споразуме са Француском о јачању сарадње према опасностима које су претиле свим трима чланицама Мале антанте (аншлус Аустрије, рестаурација Хабзбурга, поштовање свих обавеза преузетих мировних уговорима). Краљевина СХС је тежила превасходно да регулише односе са својим највећим опонентом на Балкану. Последице југословенско-италијанског пакта могле су само да буду посредне по Малу антанту, јер се променом политике два суседа очекивао и прекид италијанске подршке Мађарској. Ова подела између Краљевине СХС и Чехословачке је виђена као делимично слабљење Мале антанте, након неуспелих настојања италијанске дипломатије да сличне пактове потпише са Чехословачком и Румунијом током 1923. године. Едвард Бенеш је ипа подржао нови правац југословенске спољне политике, верујући да ће успети да придобије Италију за сарадњу са Француском и Малом антантом у Средњој Европи. Због тога је у Риму преговарао са Бенитом Мусолинијем, маја 1924, о чехословачко-италијанском политичком уговору којим би се гарантовало поштовање одредби мировних уговора, али и потврдио споразум Бенеш–Сфорца из 1921. године о заједничкој одбрани од рестаурације Хабзбурга. Југословенски државни органи нису могли повољно да оцене информације које су поседовали о закулисном раду Француске на приступању Аустрије Малој атанти.¹³²⁵ МИД је подједнако био сумњичав у намере Вајмарске републике да привуче Румунију у немачко-совјетски блок.¹³²⁶ Југословенски МИД и Посланство у Букурешту су могли да примете незадовољство свих државних и политичких кругова у Румунији који су сматрали да су остали изоловани и сами пред СССР-ом након споразума које су Краљевина СХС и Чехословачка постигле са две велике силе. Краљ Александар, Никола Пашић и Момчило Нинчић су одлучили да неће бранити Румунију у случају сукоба са СССР-ом, и да ће само одговорити на обавезе које су проситицале из југословенско-румунског уговора.

Министри иностраних дела три државе су разматрали могућност успостављања дипломатских односа са СССР-ом, што је било актуелно питање у многим европским државама. Нису успели да договоре заједнички став. Праг је желео да следи француски пример и успостави дипломатске односе са Москвом,

¹³²⁵ АЈ, 371-37-48, фолијације 51-55.

¹³²⁶ АЈ, 388-12-30, фолијација 383.

али су Београд и Букурешт били противни. Стога је договорено да се свакој чланици препусти да сама донесе коначну одлуку у овом питању. У време владе Љубомира Давидовића било је изгледа да за приближавање чехословачких и југословенских ставова, јер се нови министар иностраних дела Војислав Маринковић изјаснио за успостављање односа са „братским руским народом“ и убеђивао Едварда Бенеша у пријатељске ставове југословенске владе према Чехословачкој. Ипак, две државе нису успоставиле дипломатске односе са СССР-ом, јер је Никола Пашић поново формирао владин кабинет новембра 1924, и повео кампању против бољшевичке опасности на Балкану.

На привредном и финансијском пољу, три чланице су имале великих проблема да ускладе своје интересе. Чехословачка је била превасходно индустријска земља, која је тежила да се ослободи финансијске зависности од Беча и Будимпеште, али није имала довољну акумулацију капитала за развој сопствене привреде. Стога је удео немачког капитала био и даље знатан, а некадашње аустроугарске позиције су преузимали западни центри који су откупљивали власништво аустријских и мађарских кругова. Унутрашње тржиште је било недовољно да би могло да апсорбује производе и чехословачка привреда је морала да се оријентише ка извозу и буде способна да издржи међународну конкуренцију. Румунија је имала више различитих проблема у својој међуратној привреди. Територија предратне краљевине је била пустошењима након потписивања Букурешког мира 1918. године. Новоприпојене територије су биле развијеније од старе краљевине што је доводило до несклада међу елитама; док су на тим територијама Енглези и Французи преузели некадашња немачка и аустроугарска власништва, посебно нафтна налазишта. Феудални поседи су остали сачувани и обухватили су половину обрадивог земљишта. Истовремено, феудални поредак је био препрека за акумулацију капитала неопходног за развој индустрије и унапређење пољопривреде. Увођење протекционистичких царина и делимична примена аграрне реформе нису биле довољне мере. Стога су главни извор прихода били страни зајмови и експлоатација нафте. Краљевина СХС је наследила велике ратне дугове Србије, предратне дугове Аустро-Угарске и Османске империје, а и ратна штета је имала видан удео у неповољним условима за почетак рада на стварању јединствене југословенске привреде. Разлике у

развоју саобраћајница, индустријских постројења и земљопоседничких односа у различитим деловима бивше Хабзбуршке монархије (аустројском и угарском делу), Османске империје, Србије и Црне Горе, биле су додатне отежавајуће околности за привредни развој Краљевине СХС. Главни потенцијал за развој биле су сировине, енергетски извори и могућност развоја сопствене индустрије. Најразвијеније су биле прехранбена и дрвна индустрија. Ипак, била је претежно аграрна држава као и Румунија. Обрада земље је била примитивна – коришћен је углавном тропољни систем; сељаци су користили застареле алатке, а пољопривредне машине су поседовали само власници; употреба ђубрива је била занемарљива. Аграрна реформа је делимично спроведена, најревносније при одузимању поседа некадашњим аустројским и угарским земљопоседницима, преношењу власништва етнички подобном елементу на стратешким позицијама у јужним деловима државе, а у знатно мањој мери у Босни и Херцеговини.

Нестанак четири царства и слабљење економских центара моћи у Средњој и Југоисточној Европи, пружила је прилику југословенској, румунској и чехословачкој привреди да се лакше и брже повежу. Жеља три државе је била да остану што независније од аустројске и мађарске привреде, иако нису биле противне обнови веза са њиховим тржиштима. Ипак су желели да се поновно везивање са Бечом и Будимпештом спроведе у складу са међународном ситуацијом створеном мировним уговорима. Међутим, њихови планови су се косили са британским, а посебно француским интересима који су желели да се привредна и финансијска обнова Средње Европе спроведе поновним повезивањем тржишта некадашње Хабзбуршке монархије. За Лондон, ово је било питање пословне профитбилности. Париз је, пак, желео на тај начин да појача своју доминацију у централној Европи. Разлике привредних интереса Мале антанте и великих сила биле су уочљиве на Ђеновској конференцији, 1922. године. Краљевина СХС, Чехословачка и Румунија су из политичких разлога пружиле подршку француским плановима, али су заправо наступале заједно са Пољском против наметање воље великих у економским питањима, јер није била у њиховом интересу. Мала антанта је лако прихватила идеју да се Аустрији одобри санациони зајам, међутим много већи проблеми су избили у погледу Мађарске.

Тек након притисака извршених од стране Британије, три чланице су потписале протокол у пролеће марта 1924. године.

Трима чланицама најважније је било повезивање на војном пољу, у циљу постепеног уједначавања свог војног наоружање као заједничку меру против мађарске опасности. Стога је и првобитни развој међусобне трговине био усмерен ка том циљу. Чехословачкој војној индустрији је одговарало да своје производе пласира на југословенско и румунско тржиште, користећи се савезничким односима три државе, јер није била довољно конкурентна да би могла успешније да наступи на другим тржиштима у Европи. Најјача војна фирма Шкода морала је да скрива своје пословање, јер је већинско удео власништва имао француски Шнајдер-Керзо од 1919. године. Чехословачкој компанији је одговарало да информације о извозу буду чуване у тајности, јер је тиме избегавала да пријави своје послове Французима и могла да задржи целокупан профит. Артиљеријске испоруке југословенској војсци су званично вођене на име контингента расходованих вишкова чехословачког Министарства народне одбране, стога нису приказиване у статистичким подацима спољне трговине Чехословачке. Са друге стране, југословенска влада није желела да велике силе знају о поновном наоружавању јер би могле погрешно да протумаче, искористе у пропагандне сврхе, и неповољно би утицало на исход преговора о опросту дела ратних дугова. Стога је Чехословачка тајно одобравала кредите Краљевини СХС за куповину чехословачког наоружања. Кредитирање је скривано иза зајмова које је чехословачка влада званично одобравала појединим чехословачким фирмама. Испоруке војног материјала су скриване у одредбама уговора о повлашћеној трговини на основу којих су делимично компензоване југословенским извозом, углавном прехранбеним производима. За разлику од Краљевине СХС, Румунија се није одмах определила за набавку војног материјала из Чехословачке. Размена војног материјала између три чланице Мале антанте повећана тек у другој половини 1920-их година.¹³²⁷

¹³²⁷ АЈ, 395-1-1, фолијација 12; АЈ, 395-12-118, фолијације 239, 244-248, 254, 255; John O. Crane; *The Little Entente*, London, 1931, pp. 3-23; Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929.“, *Istorija XX veka*, Tom VII, Beograd, 1965, str. 128-131, 134-137; В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 23, 31, 32, 35-39, 42, 43, 48; P. S. Wandycz, *France and her Eastern Allies 1919–1925*, pp. 186-207; M. Vanku, *Mala antanta*, str. 9-11, 14-32; Ozer Carmi, *La Grande-Bretagne et la Petite Entente*, Genève, 1972, pp. 19-81; В. Кризман, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 32-36; Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, str. 257-263; Eliza Campus, *The*

Војни изасланик у Прагу артиљеријски пуковник Михаило Ненадовић¹³²⁸ је извештавао, 23. априла 1924, о постепеној промени чехословачке спољне политике. Према његовој процени Чехословачка је напуштала вођење

Little Entente and the Balkan Alliance, București, 1978, pp. 13-21; J. Łaptos, „Francuska i Poljska prema postanku Male antante“, str. 55-84; Antonín Klimek, „Československý zbrojní průmysl a Jugoslávie od sklonku dvacátých let do Mnichova“, *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981, Praha, 1983, str. 497-500; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 17-24, 31-35, 41-45, 57-59, 62, 64-66, 69, 70, 73, 74, 77; W. A. Shorrock, „France, Italy and the Eastern Mediterranean in the 1920s“, pp. 77-79; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 27-35, 38-70; Pavel Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, Praha, 1988, str. 39, 58, 61-64; Andrea Schmidt-Rösler, „Pläne für eine Personalunion zwischen Rumänien und Ungarn, 1919–1932“, *Ungarn-Jahrbuch*, Hefte 20 (1992), S. 103, 104, 107, 108; Ivo Samson, „T. G. M. a Nová Evropa – Geopolitický portrét T. G. Masaryka“, *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin*, Praha, 1933, str. 52-54; Bohumila Ferenčuhová, „Rokovanie a francúzsko-československú zmluvu o spojení a priateľstve (maj 1913 – január 1924)“, *Slovanské historické studie*, číslo 23 (1997), str. 71-90; Bohumila Ferenčuhová, „L’Alliance franco-tchécoslovaque dans l’entre-deux-guerres: le poids de l’image du français et du russe/soviétique dans le processus de décision en politique étrangère“, *Images des peuples et histoire des relations internationales du XVIe siècle à nos jours*, (dir. Maria Matilde Benzoni, Robert Frank, Silvia Maria Pizzetti), Paris-Milano, 1998, pp. 361, 362, 366-370; Zdeněk Sládek, *Malá dohoda 1919–1938: Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*, Praha, 2000, str. 14-33, 39-63; M. Vanku, *Sprsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, str. V i VI 15-20; Isabelle Davion, „Integrations de la Pologne dans a Petite Entente: cheval de Troie de la France et serpent de mer diplomatique“, *Valahian Journal of Historical Science*, No. 2/2004, pp. 67-73; Matthias Stickler, „‘Éljen a Király!’ Die Restaurationspolitik Kaiser Karls von Österreichs gegenüber Ungarn 1918–1921“, *Ungarn-Jahrbuch*, Hefte 27 (2004), S. 62-73; Traian Sandu, „La Roumanie dans les plans d’intégration européenne des années vingt: entre intérêt national et émergence d’une conscience européenne“, *Ōt Kontinens*, revue de l’Université Eötvös Lorand de Budapest (2005), pp. 31, 32; Andrej Tóth, „Conclusion of the Czechoslovak-Romanian Little Entente Treaty of Alliance in Spring 1921“, *Prague Papers on the History International Relations* (2008), pp. 336-353; Jean-Philippe Namont, „La Petite Entente, un moyen d’intégration de l’Europe Centrale?“, *Bulletin de l’Institut Pierre Renouvin*, 2009/2, (N° 30), p. 46-51; L. Monzali, „La politica estera italiana nel primo dopoguerra. 1918-1922“, pp. 384, 386, 396, 397, 399, 402; Dragan Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, (PhD Thesis), School of History, The University of Leeds, 2010, pp. 14-116; L. Monzali, *Il sogno dell’egemonia*, pp. 20, 26, 27; Dragan Bakić, „Great Britain, the Little Entente and the Genoa Conference of 1922“, *Istorija 20. veka*, Br. 3 (2011), str. 111-123; Bohumila Ferenčuhová, „Československo v medzinárodnej politike 20. rokov“, *Slovensko v 20. storočí: V mezdivojnovom Československu 1918–1938*, 3 zv., (Bohumila Ferenčuhová, Milan Zemko), Bratislava, 2012, str. 61-66, 69, 74-76, 79, 80; J. Škerlová, *Věrnost za věrnost?*, str. 26-29; Bohumila Ferenčuhová, „Malá dohoda medzi Francúzskom a Talianskom v 20. rokoch 20. Storočia (1920–1927)“, *Dejinné premeny 20. storočia: Historik Pavol Petruf 70-ročný*, (Slavomír Michálek, Marián Manák a kol), Bratislava, 2016, str. 67-71.

¹³²⁸ Артиљеријски пуковник Михаило Ненадовић повучен из борбених формација након тешког рањавања у борбама на Мачковом камену 29. августа 1914, када је изгубио десну руку и имао 40 шарпнелских рана. Након Првог светског рата постављен је за војног изасланика у Варшави 1920. године; јер су Пољаци били незадовољни што је војни аташе пуковник у Прагу Карло Михел био акредитован и при Посланству у Варшави. У Праг је премештен услед честих боловања дотадашњег војног аташеа Мирка А. Поповића, 1922. године. Истовремено, укинута је југословенско војно изасланство у Варшави. На дужности у Прагу остао је до 1927. године. (АЈ-334-Персонални-89-277, фолијација 810; АЈ, 334-Персонални-102-369, фолијације 677, 680, 682, 874, 877, 879, 900; Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004, str. 226, 227; Божидар Пурић, *Биографија Божје Ранковића. Допринос историји српског исељеништва у Северној Америци*, München, 1963, стр. 139).

„великоевропске политике“ јер је схватила да је преузела и превише савезничких обавеза према Француској, због тога је почела да се окреће према истоку и успостављању ближе сарадње са словенским државама. Ову промену је оценио као добру ствар, јер је тиме заузимала обазривију политку према СССР-у и могућем увлачењу Чехословачке и Краљевине СХС у ратни конфликт на основу њихових уговорних обавеза према Румунији. Истовремено, тиме се чувао *raison d'être* Мале антанте која је требало да чува сопствене интересе у Средњој Европи и није смела да дозволи да буде увучена „у крупна питања европског значаја, нити пак сме водити велико-европску политику“.¹³²⁹ Југословенско-чехословачки односи почетком 1925. године су били помућени услед критика прашке штампе упућених против југословенске владе и њене унутрашње политике. Захлађене је чак довело и до привременог одлагања конференције министара Мале антанте. Ипак, сређивањем унутрашње ситуације у Краљевини СХС преко ХРСС-а са Двором и НРС-ом престала је и новинарска кампања, што је омогућило поновно успостављање бољих односа између две државе.¹³³⁰ Напуштање „великоевропских“ концепција у чехословачкој спољној политици коинцидирале су са новим курсом пољске спољне политике која је од јануара 1925. године тежила успостављању бољих односа са словенским државама, одбивши румунску иницијативу да оформе антисовјетски блок са балтичким државама. Међутим, Пољска је желела и да осигура могућност транспорта војних материјала из Западне Европе, преко југословенске Слободне зоне у Солуну, и југословенске, румунске и чехословачке територије.¹³³¹ На румунску владу највише утицаја су имали избор Паула фон Хиденбурга (Paul von Hindenburg) за председника Вајмарске републике, који су сматрали обновом немачке претње за Источну

¹³²⁹ АЈ, 388-12-30, фолијације 380-382; АЈ, 395-1-1, фолијације 16-18. Након промене чехословачке спољне политике, пуковник Ненадовић је упозоравао МВиМ, 5. августа 1925, да је исувише занемаривао савезничке односе са Чехословачком у формалном погледу, јер није одликовао ни једног чехословачког официра. Истицао је пропуштене прилике током чехословачких великих војних маневара, 1923, када је на челу југословенске делегације био в. д. начелника Главног ђенералштаба дивизијски ђенерал Милан Ж. Миловановић; и након шестомесечног стажирања југословенских официра у чехословачкој војсци, 1924, које су предводили дивизијски ђенерал Милан Недић и пуковник Богољуб С. Илић (ВА, п. 17, к. 95е, ф. 3, предмет бр. 3, рег. 1-3).

¹³³⁰ J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 395.

¹³³¹ Пољска влада је донела одлуку о промени своје политике јануара 1925, а југословенско Посланство у Варшави је могло са сигурниошћу да извести МИД о насталим променама током априла (АЈ, 395-14-136, фолијације 142-145; Piotr Wandycz, *Polish Foreign Policy 1914–1945: Aims and Achievements. A Lecture*, London, 1988, p. 18; Владислав Степњак, „Пољска дипломатија на Балкану (1918–1926)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2 (2001), стр. 109, 110).

Европу; и покушаји атентата на бугарског цара Бориса III код Араб-Конака и атентант у цркви св. Недеље, које су оценили као дело комуниста. Румунска влада је желела да покрене питање ближе сарадње Мале антанте и Пољске за заједничку одбрану од немачке и совјетске претње.¹³³²

Обе ове промене су биле проузроковане преговорима између Француске, Британије, Немачке и Италије о гарантовању неповредивости немачких западних граница који су били у току; али и наставком немачко-совјетских споразумевања. Француска је тежила да се њени источни савезници и пријатељски оријентисане државе међусобно споразумеју о заједничкој сарадњи против немачке опасности која није била питање преговора четири велике силе. У том смислу утицала је и на Краљевину СХС.¹³³³ Пољска и Чехословачка су покушале да превазиђу међусобне несугласице пред немачком опасношћу, али су желеле и да усмере Немачку ка истоку односно југу.¹³³⁴ Момчило Нинчић, Едвард Бенеш и Јон Дука (Ion Gheorghe Duca) су на заседању Мале антанте одржаном 7–9. маја 1925. године у Букурешту закључили да се међународна ситуација креће у врло неповољном смеру по све три државе чланице, иако су проценили да би накнадно укључивање Италије у споразум великих сила имало и посредне позитивне последице на три државе чланице. Стога је циљ политике Мале антанте морао да буде јачање територијалног *status quo* у Европи, и избегавање поделе држава на оне са обезбеђеним границама и оне које нису имале гаранције великих сила.¹³³⁵

Паралелни југословенско-румунско-чехословачки и југословенско-румунско-пољски преговори вођени су регулисању транспорта војног материјала преко солунске луке за све четири државе. Састанци су одржани у Варшави, априла 1925, и Букурешту, новембра 1925. године. Краљевина СХС је током преговора водила рачуна о чехословачко-пољским односима¹³³⁶ и давала предност

¹³³² Посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић је оцењивао да су Румуни страховали од доласка комуниста на власт у Бугарској, јер би тада два комунистичка режима угрожавала Бесарабију и Јужну Добруцу, чиме би се остварила лакша совјетско-бугарска сарадња која би превазилазила само идеолошке интересе (AJ, 395-13-124, фолијације 32-40).

¹³³³ AJ, 388-12-29, фолијација 197.

¹³³⁴ Чехословаци су сугерисали Немцима да се окрену ка Данцигу и Коридору, а Пољаци су им сугерисали аншлус Аустрије (V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 81).

¹³³⁵ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 19; J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 395.

¹³³⁶ Чехословаци нису желели да се двоструки тројни преговори претворе у четворне преговоре, већ су војни аташеи присуствовали југословенско-румунско-пољским преговорима. Момчило

споразумевању са савезницом из Мале антанте. Преговори су постали динамичнији након потписивања Локарно пакта, 16. октобра. Током припрема за конференцију у Букурешту, Момчило Нинчић се показао много спремнијим да изађе у сусрет захтевима других држава него Никола Пашић. Председник владе је заступао своје опробано гледиште, да у случајевима када споразум више доприноси интересима других држава него његовој треба „што мање нудити и давати, а што више за нас тражити“. Начелник Саобраћајног одељења Главног ђенералштаба пуковник Светислав Т. Милосављевић је прихватио инструкцију Николе Пашића као основу за рад југословенске делегације. Споразуми и пратећи протоколи су потписани у Букурешту, 26. новембра.¹³³⁷ Напоредо, Краљевина СХС је морала да преговара са Грчком о регулисању питањима Слободне зоне у солунској луци, власништва и управом над железницом Солун–Ђевђелија. Стога је Момчило Нинчић тражио подршку Румуније и Пољске у преговорима са владом у Атини. Питање транзита војног материјала поново је покренуло питање евентуалног уласка Пољске и/или Грчке у Малу антанту.¹³³⁸

Чланице Мале антанте нису биле задовољне даљим развојем односа између великих сила и на конференцији министара у Женеви, 7. септембра 1925, дато је овлашћење Едварду Бенешу да потпише тзв. Источни сигурносни пакт са Француском. Споразумели су се да је неопходно да се осигура безбедност средњеевропских држава, али нису постигли сагласност око учлањења Пољске као нове чланице Мале антанте.¹³³⁹ Као додатак Источном сигурносном пакту Едвард Бенеш је изнео идеју италијанско-чехословачког-југословенског споразума о одбрани Подунавља од немачке опасности и спречавању аншлуса

Нинчић је прихватио 15 јула, да свака од држава чланица Мале антанте самостално преговара са Пољском (АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 565; АЈ, 395-1-2, фолијације 95, 99).

¹³³⁷ АЈ, 395-1-2, фолијације 52-55, 75, 78-84, 95-106, 110-112; АЈ, 395-13-124, фолијације 39, 40, 59-61; ВА, п. 17, к. 104, ф. 1, предмет бр. 1, рег. 3-17, 19-21, 28, 31, 32, 34-36, 40, 53, 55-63, 67-71, 77; С. Т. Милосављевић, *Мемоари: министровање*, стр. 37, 40-42; В. Степњак, „Пољска дипломатија на Балкану (1918–1926)“, стр. 109, 110; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 69, 70, 77; I. Davion, “Integrations de la Pologne dans a Petite Entente”, p. 73; Srđan Mićić, „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“, *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, Zbornik radova, Beograd, 2015, str. 75, 76.

¹³³⁸ АЈ, 395-13-127, фолијације 386-389, 392; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 44, 45. Југословенски посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић је сматрао да су овакве гласине постале уобичајене пре сваког састанка министара иностраних дела Мале антанте (АЈ, 395-13-127, фолијације 388, 389).

¹³³⁹ М. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 38; E. Campus, *The Little Entente and the Balcan Alliance*, p. 20; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 69.

Аустрије у разговору са италијанским државним подсекретаром иностраних дела Дином Грандијем (Dino Grandi conte di Mordano) вођеним у Женеви 18. септембра.¹³⁴⁰ Након потписивања Локарно пакта, 16. октобра 1925, Француска је истог дана склопила уговоре о узајамној помоћи са Пољском и Чехословачком. Немачка је са два источна суседа потписала уговоре о арбитражи, али без Велике Британије као гаранта.¹³⁴¹

Момчило Нинчић је тражио од Едварда Бенеша, 19. октобра, да се састану у Љубљани или на Бледу, приликом његовог повратка у Праг, да би се обавестио о току преговора у Локарну.¹³⁴² Међутим, и велике силе су желеле да створе нове уговорне односе у појединим европским регионима. Остин Чемберлен је током разговора са Едвардом Бенешом, у Женеви 19. октобра покренуо иницијативу за Средњеевропски локарно. Према процени Форин офиса било је неопходно да се ослоне на чехословачког министра, уместо на Момчила Нинчића, уколико су желели да постигну неки позитивни резултат у погледу побољшања односа Мале антанте и Мађарске.¹³⁴³ Британски план је био да се Италија, Чехословачка, Краљевина СХС и Румунија приближе Мађарској и Аустрији, и потом да свих шест држава успоставе међусобну сарадњу према локарно моделу. Односно да бивши непријатељи путем измирења или арбитраже успоставе систем узајамних гаранција у случају нарушавања одредби мировних уговора. Он је оценио да би два кључна предуслова за потписивање једног Средњеевропског локарна било регулисање мањинских питања у државама наследницама Хабзбуршке монархије и добронамеран однос Италије према подунавским државама. Циљ Остина Чемберлена је био да не преузима додатне гарантне обавезе у име Велике Британије, већ да локалним локарно пактом осигура мир. Министри држава чланица Мале антанте су сматрали да је неопходно зближавање и са Бечом и са

¹³⁴⁰ *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935, Vol. IV (15 maggio 1925 – 6 febbraio 1926), Roma, 1962, No. 124, p. 94.

¹³⁴¹ P. S. Wandycz, *France and her Eastern Allies 1919–1925*, pp. 362-364; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 35, 36; R. Vřach, *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*, str. 318-323; Traian Sandu, „La présence française en Europe centrale dans l'entre deux guerres“, *Revue d'Europe Centrale*, tome III, n°2 (1995), p. 152.

¹³⁴² АЈ, 395-1-2, фолијација 67.

¹³⁴³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, str. 89; D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, p. 119; Dragan Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 48, No. 1 (2012), pp. 27, 28, 30.

Будимпештом као осигурање од немачко-аустријског уједињења и италијанских претензија.¹³⁴⁴

Едвард Бенеш је прихватио Чемберленов предлог и преузео на себе улогу иницијатора идеје у оквирима Мале антанте.¹³⁴⁵ Састао се са Момчило Нинчићем на Бледу, 22. октобра, и њих двојица су се сложили након разматрања новонастале ситуације, да је потребно да се потпише средњеевропски уговор о међусобним гаранцијама по угледу на Локарно пакт.¹³⁴⁶ Ипак, веровали су да би Италија својим учешћем у преговорима спречавала зближавање Мале антанте са Аустријом, а од Мађарске су очекивали да постави неприхватљиве услове измирења. Стога су закључили да би иницијативу требало да покрену Британија или Француска.¹³⁴⁷ Момчило Нинчић је био под снажним утиском француско-немачког измирења, и спремности Британаца и Италијана да гарантују очување дуго жељеног мира на Рајни.¹³⁴⁸ Јон Дука се сагласио са њима идућег дана.¹³⁴⁹ Иако је Момчило Нинчић прихватио иницијативу Едварда Бенеша, он је био спремнији да се локарно систем имплементира у Средњој Европи него на Балкану.¹³⁵⁰ Форин офис је одбио идеју да буде иницијатор Средњеевропског локарна.¹³⁵¹ Едвард Бенеш је искористио своју посредничку улогу коју је преузео у Женеви, и током заседања Савета Друштва народа у Лонодну почетком децембра, покушао је да придобије Остина Чемберлена за становиште које је заузела Мала антанта. Двојица министара су успела само да се споразумеју да

¹³⁴⁴ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 20; Patrick Finney, „Raising Frankenstein: Great Britain, ‘Balkanism’ and the Search for a Balkan Locarno in the 1920s“, *European History Quarterly*, Vol. 33, Issue 3 (July, 2003), pp. 321, 322; J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 408-410; Bakić Dragan, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, p. 119; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, pp. 26-29.

¹³⁴⁵ Архив САНУ, 14.387/8779.

¹³⁴⁶ АЈ, 395-1-2, фолијација 67.

¹³⁴⁷ Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 101; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, p. 28.

¹³⁴⁸ Архив САНУ, 14.387/9111.

¹³⁴⁹ АЈ, 395-1-2, фолијација 68. Јон Дука је са више ентузијазма прихватио идеју Средњеевропског локарна, тек након посете совјетског народног комесара за инострана дела Георгија Чичерина (Георгий Васильевич Чичерин) Варшави. Румуни су ову посету проценили као опасност да би Пољска могла да остане неутрална у Бесарабијском питању и због тога им је био потребан јачи ослонац на Подунавске државе (АЈ, 395-13-124, фолијације 93, 94).

¹³⁵⁰ D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, p. 28.

¹³⁵¹ АЈ, 341-1-2 посланик у Лондону Ђорђе Ђурић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Строго Пов.Бр.320 од 12. новембра 1925. године.

неће дозволити да Мађарска искоришћава питање националних мањина да би добијала уступке током преговора о Средњеевропском пакту.¹³⁵² Након консултација са Остином Чемберленом, Едвард Бенеш је схватио да не могу остварити свој првобитни план и због тога је саопштио југословенском посланику у Прагу Љубомиру Нешићу да би било у интересу Мале антанте да они преузму иницијативу како би постигли споразум са Мађарском без растурања свог савеза.¹³⁵³

Уколико су страховања од немачке експанзије у Подунављу била преурањена и под утицајем пропаганде која је у Аустрији спровођења у корист аншлуса, процена италијанских намера је била коректна. Политика југословенско-италијанског пријатељства је била готово замрла. Промене режима у Албанији, у другој половини 1924, и курс који је заузео Ахмед бег Зогу су били потврда да је тешко ускладити југословенске и италијанске интересе на Балкану.¹³⁵⁴ Потписивање тридесет и две конвенције у Нептуну (Nettuno), јула 1925. године, био је покушај да се регулишу сва отворена питања у директним југословенско-италијанским односима, али се показало да је њихова ратификација постала нови камен спотицања.¹³⁵⁵ Бенито Мусолини је проценио да је Локарно период био фијаско француске источноевропске политике и да су се мале државе осећале усамљено. Стога је желео да искористи момент, и да их одвоји од Француске и оформи италијански блок држава у Подунављу и на Балкану. Предлог за Балкански локарно је изнео Лондону и Паризу, 22. октобра. Мусолини је покренуо иницијативу за склапање Подунавско-балканског локарна (Locarno danubiano-balcanica) фебруара 1926. године. Његов план је обухватао стварање

¹³⁵² АЈ, 341-1-2 Ђурић Etrangères Belgrade, Стр.Пов.Бр.345 од 4. децембра 1925. године.

¹³⁵³ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијације 591, 592.

¹³⁵⁴ Средином 1924. године, југословенски МИД је процењивао да политика пријатељства са Италијом даје добре резултате и на унутрашњем и на спољном плану, јер су италијанска влада и штампа заузеле становиште које је у потпуности одговарало интересима Краљевине СХС (АЈ, 388-10-25, фолијација 448). Међутим, Главни ђенералштаб Војске Краљевине СХС је имао другачији поглед на италијанску спољну политику. Непосредно пред завршетак југословенско-италијанских преговора процена војних кругова је била да би Италија била противник Краљевине СХС у случају југословенско-бугарског сукоба. У јесен 1924, процена Главног ђенералштаба је била да италијанска спољна политика не подржава дух пријатељства између два суседа (АЈ, 388-10-25, фолијације 455-459; ВА, п. 17, к. 17, ф. 1, предмет бр. 2, рег. 4).

¹³⁵⁵ Нетунским конвенцијама регулисани су железнички промет, коришћење вагона, промет туриста у пограничним крајевима, Ријечки басен, државна и општинска имовина у Ријечи, Трсту и Задру, архивима, новчаним обавезама, болницама, узајамној правној помоћи и др (В. Krizman, „Италија и политичи краља Александра i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 38; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 45).

савеза Италије и држава Средње и Источне Европе.¹³⁵⁶ Сматрао је да Подунавски пакт може остварити преко југословенско-мађарског зближавања. Мађарски министар иностраних дела гроф Иштван Бетлен (István Bethlen) прихватио је Мусолинијеву иницијативу, јер је мађарско-југословенско приближавање сматрао за први корак ка уништавању Мале антанте.¹³⁵⁷ Британци су сматрали да је за приближавање Мале антанте и Мађарске неопходно да прва покрене иницијативу, иако су тражили погодан коцепт за успостављање бољих односа. Њихова процена је била да су два кључна питања у односима четири државе: положаја мађарске мањине и могућност рестаурације Хабзбурга. За регулисање првог питања предлагали су да се гарантовање права мањинама изведе из оквира Друштва народа¹³⁵⁸ и регулише директним споразумом. За решавање другог питања, сматрали су да је неопходно да је неопходно да Мађарска преузме међународне обавезе, јер оно није било регулисано ни једним мировним уговором након Првог светског рата.¹³⁵⁹ План Остина Чемберлена је заправо обухватао потискивање француског утицаја из Подунавља, преко британско-италијанске сарадње.¹³⁶⁰

Међутим, односи Мале антанте са Мађарском су били веома нестабилни. Након успешно спроведеног државног удара Ахмеда бега Зогуа и Цене бега Креизијуа у Албанији, децембра 1924, Момчило Нинчић је одобрио план мађарског емигранта Беле Линдера (Béla Linder) да на исти начин преузму власт у Будимпешти, јануара 1925. године. Међутим, у редовима политичких емиграната

¹³⁵⁶ Мусолини је своје планове правдао заштитом Подунавља и границе на Бренеру од немачке експанзије, јер споразум великих сила није гарантовао источне и јужне границе Вајмарске републике (С. Попов, *Od Versaja do Danciga*, str. 359, 360; В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и kneza Pavla (1918–1941)“, str. 39; М. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 72; М. L. Napolitano, *Mussolini e la Conferenza di Locarno (1925)*, pp. 230, 231; Ј. Н. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918–1940*, pp. 36–40; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, pp. 42, 43; L. Monzali, *Il sogno dell'egemonia*, pp. 40, 41).

¹³⁵⁷ М. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 72, 73.

¹³⁵⁸ Преговори великих сила који су довели до потписивања Локарно пакта и кандидатуре Немачке у Друштво народа, изазвали су заједничку реакцију Пољске и Чехословачке које су желеле да се промени постојећа процедура разматрања петиција које су мањине подносиле женевској институцији по питањима нарушавања гарантованих права. Оне су желеле да спрече немачку злоупотребу мањинских петиција у пропагандне сврхе у моменту када добије стално место у Савету Друштва народа (Christian Raitz von Frenzt, *A Lesson Forgotten: Minority Protection under the League of Nations. The Case of German Minority in Poland, 1920–1934*, New York, 1999, S. 99, 100; Stanislaw Sierpowski, „Die Stellung Polens zu dem Bestimmungen des Völkerbundes über die nationalen Minderheiten“, *Friedenssichernde Aspekte der Minderheitenschutzes in der Ära des Völkerbundes und der Vereinten Nationen in Europa*, (Hrsg. Manfred Mohr), Berlin-Heidelberg, 1996, S. 35–37).

¹³⁵⁹ D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 120–123.

¹³⁶⁰ Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 215–217.

из Мађарске је дошло до озбиљних идејних разлика и један од првака Оскар Јаси (Oscar Jászi) је известио Едварда Бенеша да он не подржава планове за илегално преузимање власти, фебруара 1925. године. Услед расцепа у мађарској емиграцији и неизвесне чехословачке подршке, од овог плана се одустало.¹³⁶¹ На иницијативу Едварда Бенеша, на састанку Мале антанте у Букурешту маја 1925, расправљано је питање тајног наоружавања мађарске војске.¹³⁶² Две иницијативе за побољшање југословенско-мађарских односа, које су потекле од Николе Пашића и грофа Иштвана Бетлена, јула и августа 1925, нису донеле жељене резултате, јер су обе стране ишчекивале коначни резултат преговора великих сила о Локарно пакту.¹³⁶³ У време када је Остин Чемберлен водио разговоре са Мађарима о формирању Средњеевропског локарна, децембра 1925, откривена је афера са фалсификованим чехословачким крунама и француским францима који су штампани у Државног картографском заводу у Будимпешти. Фалсификовање је био усмерено против Француске и Мале антанте.¹³⁶⁴ И поред тога што је ова акција највише угрожавала чехословачке интересе, Томаш Масарик и Едвард Бенеш су и даље били спремни да прихвате Чемберленову иницијативу за Средњеевропски локарно,¹³⁶⁵ у циљу сарадње са Британијом против италијанских планова на Балкану и у Подунављу.¹³⁶⁶ Гроф Иштван Бетлен је разрадио своје виђење Средњеевропског локарна, које се сводило на три основна аспекта: да Мала антанта напусти своју дотадашњу политику; да прихвати било који договор који Мађарска постигне са великим силама у питању монархије; и да три државе чланице учине економске, финансијске и саобраћајне концесије Мађарској.¹³⁶⁷ Момчило Нинчић се сложио са чехословачким гледиштем да италијанске иницијативе за регионалне пактове представљају тежњу Рима да оствари доминацију на Балкану, растури Малу антанту и изолује Француску. Стога је и он био спреман да прихвати британску

¹³⁶¹ Litván György, *A Twentieth-Century Prophet: Oscar Jászi 1875–1957*, Budapest–New York, 2006, pp. 298, 299.

¹³⁶² AJ, 334-ПО-7-25, фолијација 560.

¹³⁶³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 285-287; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 73.

¹³⁶⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 293, 302; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 71; Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 233-237.

¹³⁶⁵ Piotr S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936: French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to Remilitarization of Rhineland*, New Jersey, 1988, p. 31; J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 412, 414; D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 75-77, 123, 124.

¹³⁶⁶ AJ, 334-ПО-7-25, фолијације 591, 592.

¹³⁶⁷ Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 217-219.

иницијативу, а Мусолинијеве планове искључиво уз учешће Француске.¹³⁶⁸ Југословенски посланик у Бечу Милан Ђ. Милојевић је настојао код Момчила Нинчића да се искористи афера са фалсификованим француским францима да би се дискредитовала Мађарска пред међународном јавношћу. Он је сматрао да би то могао да буде први корак ка обарању режима Хорти-Бетлен у Будимпешти.¹³⁶⁹ Французи су прихватили само југословенско посредништво за ступање у контакт са мађарским емигрантом Беле Линдера (Béla Linder) за борбу против мађарског режима пред Друштвом народа.¹³⁷⁰ Чехословаци су најавили покретање питања прикривене рестаурације Хабзбурга у Мађарској. Према њиховим сазнањима, план је био да се адмирал Миклош Хорти склони са функције регента а уместо њега изабере један члан породице Хабзбург, званично за палатина Мађарске, а суштински за краља.¹³⁷¹ Међутим, југословенски МИД је сматрао да би поред питања прикривене рестаурације, Мала антанта требало да покрене питање демократизације читавог режима којим би се уклонио тандем Хорти-Бетлен.¹³⁷² На крају, три чланице су заузеле релативно помирљив став према питању фалсификованих круна и франака на састанку у Темишвару, 10. фебруара 1926,¹³⁷³ а Едварду Бенешу је препуштено да састави меморандум о политици Мале антанта према Мађарској.¹³⁷⁴ Прихвативши британски план о Средњеевропском локарну, Мала антанта је заправо тумачила као излагање из оквира Подунавља и свог аганжмана на очувању целокупног послератног европског система.¹³⁷⁵

Краљевина СХС је поред усклађивања ставова са чланицама Мале антанта о Локарно пакту, Средњеевропском пакту и Мађарској, морала да води рачуна и о

¹³⁶⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 301, 302.

¹³⁶⁹ АЈ, 334-ПО-7-23, фолијације 117-121.

¹³⁷⁰ АЈ, 334-ПО-7-27, фолијације 785. Мађарска емиграција се ангажовала у борби против владе Иштвана Бетлена, од краја јануара 1926, користећи аферу за рушење угледа Мађарске у Паризу и Лондону (АЈ, 341-27-67 циркуларни извештај шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Аустрија бр. 2 од 26. јануара 1926; Président de l'organisation des Emigrés Politiques Hongrois de Varanya Colonel Béla Linder au Conseil de la Société des Nations, Belgrade, Février 1926; Нинчић Посланству у Лондону, Пов.Бр.1772 од 20. фебруара 1926; Тодоровић Étrangères Belgrade, Пов.Бр.88 од 22. фебруара 1926; отправник послова ГПД-у МИД-а, без броја; Тодоровић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.124 од 5. марта 1926; циркуларни извештај шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Аустрија бр. 10 од 12. марта 1926; отправник послова ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.149 од 19. марта 1926; Béla Linder, „A propos des faux billets français: Le problème politique hongrois“, *Le Radical*, 16 Février 1926; Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, p. 237).

¹³⁷¹ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 595.

¹³⁷² Архив САНУ, 14.387/8772.

¹³⁷³ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 39, 40; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 71, 72.

¹³⁷⁴ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 602.

¹³⁷⁵ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 20, 21.

развоју својих односа са Француском и Италијом. Постепено нарушавање пријатељских југословенско-италијанских односа, поново је отворило питање трипартитаног пакта или југословенско-француског уговора. Југословенско-француски преговори су почели у току јуна 1925. године. Потписивање Локарно пакта је утицало на краља Александра да понуди Французима да лично допутује у Париз и регулише питање односа двеју држава, како би спречио јачање италијанског утицаја. Француска је желела да искористи тренутну ситуацију и понудила је дефанзивни савез, у циљу одвајања Краљевине СХС од Италије. Иако је редиговани текст уговора био спремљен 10. новембра 1925, и југословенска влада га прихватила, генерални секретар Ке д'Орсеа Филип Бертело (Philippe Berthelot) је одустао од таквог вида уговора. Француска политика је почела да варира између два пола, склапања антинемачких савезништава и уговора о очувању мира у духу Локарно периода. Међутим, политички директор Ке д'Орсеа Жил Ларош (Jules Laroche) је схватао опасност од дуготрајнијег мирног развоја југословенско-италијанских односа. Чак и у случају потпуне пропасти политике пријатељства, Краљевина СХС се постепено навикавала на мирно суседство и тиме је слабљен француски утицај. Стога је желео да веже југословенску државу што чвршће за Француску.¹³⁷⁶ Југословенски МИД је, са друге стране, желео да афирмише политику пријатељства и сарадње са Италијом решавањем конкретних питања у односима двеју земаља на основу потписаног уговора и конвенција.¹³⁷⁷ Поред званичних кругова у Београду, и власник органа ЈДС *Правда* Милоје Сокић је у својству председник новинарског удружења Мале антанте понудио државном подсекретару Дину Грандију, током заседања Друштва народа у Женеви, да поведе преко свог листа пропаганду у корист ближих југословенско-италијанских политичких и економских односа.¹³⁷⁸

¹³⁷⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 82, 90; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 44, 45; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, pp. 25, 26.

¹³⁷⁷ Архив САНУ, 14.387/8772.

¹³⁷⁸¹³⁷⁸ Дино Гранди је овај разговор схватио више као акт куртоазije и није улазио у детаљнију расправу. Због тога је Милоје Сокић по повратку у Београд детаљно изнео своју понуду посланику Алесандру Бодреру, који је схватио да је у питању добра прилика да искористе опозициони лист за који су радили озбиљни новинари за сопствене интересе и тражио додатне инструкције. На основу одговора Дина Грандија произилази да је био заинтересован за идеју само у погледу информисања о привредним и економским приликама у две земље, али не и за политичку пропаганду (*DDI, Settima Serie, Vol. IV, No. 135, 149, pp. 103, 110*).

Оклевање Француза да се одреде за једну врсту политике, утицало је на југословенске државнике да предузму иницијативу и покушају да се споразумеју са Италијом о ближој сарадњи, предвиђајући њену опозицију Средњеевропском локарну. Непосредно након састанка Момчила Нинчића и Едварда Бенеша на Бледу, 22. октобра, југословенска влада је преко посланика у Риму Војислава Антонијевића покренула питање потписивања новог југословенско-италијанског уговора којим би се гарантовао мир у Срењој Европи. Почетни предлог је садржао јачање југословенско-италијанских односа и њихових односа са осталим средњеевропским државама. Међутим, Момчило Нинчић није могао одмах да формулише свој предлог у разговору са секретаром и отправником послова италијанског Посланства Луиђијем Петручијем (Luigi Petrucci) пре консултација са краљем Александром. Стога је предложио да и Бенито Мусолини изнесе своје идеје, док је он био код суверена на реферисању у Тополи. Отравник послова Луиђи Петручи је на основу разговора са Момчилом Нинчићем, анализе држања политичких кругова и штампе, закључио да ће Краљевина СХС након Локарно пакта радити напоредо и са Италијом и са Чехословачком. Након консултација, краљ Александар се одлучио за рад на два колосека. Он је током новембра 1925. године понудио Италијанима нови југословенско-италијански пакта чије одредбе су имале антинемачки карактер пружањем заједничких гаранција независности и неповредивости граница Аустрије, а циљ је био да се допуне недостаци Локарно пакта са становишта југословенских и италијанских државних интереса. Напоредо, преко војног аташеа у Прагу пуковника Михаила Ненадовића тражио је од Едварда Бенеша да ближе дефинише држање Чехословачке у случају италијанског напада на Краљевину СХС, и да ли би могли да рачунају са испорукама за авијацију и војску. Чехословачки министар је у разговорима вођеним крајем новембра и током децембра 1925 године, обећао знатну подршку ратног ваздухопловства, али и отворио питање транспорта војних материјала јер је једини могући правац ишао преко румунске територије, а Румунија је преузела обавезе само у оквиру Мале антанте које су се односиле на рат са Мађарском. Југословени су наставили да трагају за формулом заједничке одбране од силаска Немаца на југ. План Момчила Нинчића је био да ради на јачању пријатељства са Италијом у два могућа правца: формирања антинемачке коалиције или

потписивања трипартитног пакта. Током децембра 1925. – фебруара 1926. године, предлагано је више варијанти за уређење односа између Краљевине СХС, Француске и Италије. Французи су били неопходни као гарантори будуће политике југословенско-италијанског пријатељства и сарадње, јер дотадашњим искуством Југословени нису били задовољни. Бенито Мусолини је поново одустао од трипартитног савеза и желео само уговор са Краљевином СХС, који би био уперен против Немачке, и према Балкану и Подунављу. Он је на предлог краља Александра одговорио понудом војног савеза, поделом Албаније и средњеевропским уговором као допуном Локарно пакта. Нинчић и Бертело су се споразумели да је у интересу Краљевине СХС једино тројни савез. Италијани су прецизирали понуде о Подунавско-балканском локарну, понудили италијанско-југословенско-аустријски гарантни пакт и италијанско-француско-југословенски пакту који би били усмерени против Немачке.¹³⁷⁹

Под утицајем промене европске ситуације услед ограничених гаранција које је пружао Локарно пакт, јачања немачко-совјетских и британско-италијанских веза, Краљевина СХС је разматрала могућност успостављања дипломатских односа са СССР-ом и тежила да не узнемирава Немачку својим преговорима са Италијом¹³⁸⁰ и Француском. Састанак Чемберлен-Мусолини, 29. децембра 1925. године, у југословенским руководећим круговима и дипломатској служби је схваћен као отворена британска подршка италијанској политици у Подунављу, на Балкану и ширем Истоку.¹³⁸¹ У складу са српским искуством из периода до 1918. године и тренутних промена, у југословенском МИД-у су

¹³⁷⁹ Италијански пројекат Подунавско-балканског локарна је обухватао Италију, Аустрију, Румунију, Краљевину СХС, Бугарску и Грчку. Трипартитни пакт са Француском и Краљевином СХС су прихватили само уз укључивање Аустрије. У сва три случаја, Италијани су добијали заједничке гаранције против аншлуса Аустрије и тиме безбедност границе на Бренеру (Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8746, 8779, 8857, 8929; ВА, п. 17, к. 95е, ф. 3, предмет бр. 4, рег. 1-4; ВА, 17, 95е, 3, предмет бр. 5, рег. 1-4; *DDI, Settima Serie, Vol. IV, No. 164*, pp. 120, 121; С. Попов, *Od Versaja do Danciga*, str. 359, 360; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 90-92).

¹³⁸⁰ Под утиском југословенско-италијанских преговора, крајем 1925. године су кружиле гласине у дипломатским круговима да Краљевина СХС припрема војни упад у Корушку, под претпоставком шире југословенско-италијанске акције. У годишњем извештају југословенског МИД-а за 1925. годину, наведено је да су те информације биле нетачне (Архив САНУ, 14.387/8772).

¹³⁸¹ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8929, 8941, 9413, 10443 (Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 20-22).

британско-италијански заједнички интереси схватани као проналажење замене за улогу некадашње Аустро-Угарске.¹³⁸²

Нова међународна ситуација је утицала на промену држања кључних фактора у Краљевини СХС према СССР-у. Никола Пашић је издао инструкције посланику у Берлину Живојину Балугџићу, 18. новембра 1925, да се састане са совјетским амбасадорем Николајем Крестинским (Николай Николаевич Крестинский) и размотри могућност успостављања званичних југословенско-совјетских односа. Напоредо је иста порука послата и преко југословенског посланика у Риму Војислава Антонијевића и генералног конзула у Трсту Душана Степановића, 22. новембра. Заменик народног комесара иностраних дела Максим Литвинов (Максим Максимович Литвинов) је наложио совјетском пуномоћном представнику у Риму Платону Керженцеву (Платон Михайлович Керженцев) да одговори представницима Краљевине СХС да су спремни да успоставе дипломатске односе и да препуштају југословенској влади избор где жели да се воде преговори – у Берлину или у Паризу. Краљ Александар је прихватио идеју Николе Пашића и Момчила Нинчића, јер је СССР успео да се избори за своје место у европским послератном систему. Након што се Момчило Нинчић договори са француским послаником у Београду Жозеф-Фернаном Гренаром (Joseph-Fernand Grenard) о успостављању дипломатских односа, народни комесар за инострана дела Георгиј Чичерин, је проверавао терен и код француског министра Аристида Бријана и генералног секретара Филипа Бертелоа, о евентуалним препрекама за успостављање дипломатских односа. Пуномоћни представник СССР-а у Чехословачкој Константин Јурењов (Константин Константинович Юренёв) је иницирао нове сусрете са Љубомиром Нешићем, 24. децембра 1925, јер су њих двојица претходно успоставили лично познантство две године раније уз одобрење Момчила Нинчића. Током посете турског министра иностраних дела Тефика Руштуа бега Београду, 24–26. децембра 1925. године, он је прихватио улогу посредника између две владе. Иако су добили сагласност краља Александра Никола Пашић и Момчило Нинчић у питању промене спољне политике према СССР-у, али су желели да се преговори држе у тајности правдајући се унутрашњом политичком ситуацијом и припремом јавног мњења за

¹³⁸² Архив САНУ, 14.387/9410.

озбиљну промену курса дотадашње спољне политике.¹³⁸³ Разговори уз посредништво турске дипломатије су почели јануара 1926. године, али су убрзо и окончани.¹³⁸⁴

Новом организацијом политичких послова у оквиру југословенског МИД-а, у надлежност IV одељења су државе Средње Европе, Пољска и Италија. Укључивање Пољске у надлежност је имало двоструку функцију. Она је била саставни део француског система безбедности, али је за југословенску дипломатску службу представљала и једну од осматрачница према СССР-у¹³⁸⁵. Остале велике силе су биле груписане у надлежност V одељења.

Развој југословенско-италијанских односа током 1924. и 1925. године, указао је Краљевини СХС да две стране имају другачије схватање пријатељства. У југословенском МИД-у је закључено да Италијани користе Пакт пријатељства и срдчане сарадње да „италијански утицај зацари у сфери наших [југословенских – прим. аутора] политичких интереса“, контролишу југословенске дипломатске активности и спрече успостављање веза Краљевине СХС са појединим државама којим би правили баланс политици „таквог италијанског пријатељства“. Због тога је југословенска влада желела да искористи атмосферу у међународним односима насталу потписивањем Локарно уговора и договори са Италијом и Француском потписивање трипартитног пакта.¹³⁸⁶

¹³⁸³ Први контакти са совјетским државницима и дипломатама су успостављени током 1923. године, на основу личне иницијативе Момчила Нинчића. Ипак, он није добио подршку краља Александра, Николе Пашића, већине министара ни народних посланика због чега је морао да обустави свој рад на признавању СССР-а. Совјети су иницирали неформалне контакте преко новинара јануара 1924. године, и безуспешно настојали током пролећа и лета да се споразумеју са југословенском владом у успостављању званичних дипломатској односа. Они су као своје изасланике у Београду користили Тришу Канцлеровића и Георгијева. Триша Канцлеровић се састао са министром иностраних дела Војиславом Маринковићем који је обећао да ће понуде пренети директно краљу Александру, али није дао позитиван одговор (АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 587; АЈ, 395-12-116, фолијације 87-90, 100-192; *Советско-југославскије одношенија 1917-1941 гг. Сборник документов и материјалов*, (подгот. В. В. Зеленин, М. Апостолски), Москва, 1991, стр. 149-153, 179, 180, документа бр. 110-113, 136-139; Constantin Iordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925-1926“, *Revue des études sud-est européennes*, Tome XIX, No. 2 (Avril-Juin 1981), p. 320; Živko Avramovski, *Balkanska atanta (1934-1940)*, Београд, 1986, стр. 28, fusnot бр. 80; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 84; I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, стр. 163).

¹³⁸⁴ О томе ће бити речи у поглављу 4.2, у вези балканске политике Краљевине СХС.

¹³⁸⁵ S. Mičić, „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“, стр. 78, fusnota бр. 19.

¹³⁸⁶ АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Наши односи са Италијом“, Београд, 30. XII 1926. год.

Уз сагласност краља Александра и Николе Пашића, Момчило Нинчић је боравио у Риму, Паризу и Женеви, од 23. фебруара до 23. марта 1926, да би директно преговарао о регулисању односа са Италијом и Француском. Непосредно пре поласка на пут, Момчило Нинчић је добио извештај од посланика у Берлину Живојина Балугџића да се припрема терен за италијанско-немачки споразум да Рим прихвати аншлус Аустрије, а Берлин гарантује границу на Бренеру. Југословенски министар иностраних дела се одмах распитао код Алесандра Бодрера о истинитости вести. Бенито Мусолини је послао уверавања југословенској влади да никада не би пристао на такав предлог и уследио је жустиар јавни говор у Милану против аншлуса Аустрије.¹³⁸⁷ Краљ Александар и Никола Пашић су били свесни тежине задатка који је преузео на себе, и обојица су га уверавала да евентуални неуспех његовог пута неће утицати на његов министарски положај у влади.¹³⁸⁸ Током разговора Момчила Нинчића у Риму, Италијани су енергично устали против тирпартитног пакта, и пристајали само на савезнички уговор и конвенцију о арбитражи са Краљевином СХС. Иако нису отворено рекли, на основу свих дотадашњих разговора произишло је да је италијански услов био да југословенска влада одустане од закључивања уговора са Француском. Током преговора у Риму, било је очито да су Британци били заинтересовани за њихов ток и исход, и да су гравитирали италијанском становишту. Током наставка пута Момчила Нинчића у Париз, Форин офис је јасно ставио до знања Југословенима да не жели да се потписује било какав југословенско-француски уговор који би изоловао Италију. Ово је била додатно отежавајућа околност за доношење одлуке којим путем би требало да крене спољна политика Краљевине СХС – да настави политику пријатељства са Италијом или тражи гаранције Француске „од таквог пријатељства“. Стога је одлучено да се не потписује већ само парафира споразум са Француском, јер је југословенска влада морала да води рачуна о становишту Италије и Велике Британије и није желела да преурани са доношењем коначне одлуке. Момчило Нинчић је са Французима парафирао Уговор о пријатељству и тајну клаузулу о консултацији два генералштаба, а са Италијанима није потписао никакав акт јер

¹³⁸⁷ АЈ, 341-25-61 циркулари Обавештајног одсека ПО МИД, Немачка Бр. 1 од 9. фебруара и Аустрија Бр. 7 од 8. марта 1926; Архив САНУ, 14.387/8929.

¹³⁸⁸ Архив САНУ, 14.387/8856.

није успео да приволи Мусолинија да прихвати трипартитни пакт.¹³⁸⁹ Био је уверен да ће парафи имати двоструки утицај. Избегавши да потпише било шта, омогућио је Бениту Мусолинију додатно време да размисли о читавој ситуацији и целисходности споразумевања са Краљевином СХС. Почетак формалног регулисања дотадашњих југословенско-француских односа сматрао је корисном методом за усмеравање мисли водећег италијанског државника у смеру који је одговарао југословенским интересима.¹³⁹⁰

На ток преговора са Италијанима и Французима, поред сукобљених интереса две велике силе, утицао је и однос Момчила Нинчића и Николе Пашића. Иако је добио уверавања да његов положај неће бити угрожен исходом преговора, југословенски министар иностраних дела није желео да се вратио у Београд без икаквог резултата.¹³⁹¹ Већ током пута у Рим био је скептичан у погледу постизања споразума са Италијанима, јер је био свестан да Италијани настоје да одвоје Краљевину СХС и увуку је у сопствени блок са непријатељски настројеном Мађарском и Бугарском против блока Француска-Чехословачка-Пољска.¹³⁹² Момчило Нинчић је био спреман да промени дотадашње држање према Немачкој, и уместо резервисаног става иза Италије и Чехословачке, споразуме се са Бенитом Мусолинијем о заједничким обавезама против аншлуса Аустрије. Све италијанске предлоге, Момчило Нинчић је схватио као намеру Италијана да потисну француски утицај из Подунавља и са Балкана, разбију Малу антанту и осаме Краљевину СХС, у циљу стварања сопственог блока у два региона за шта је био уверен да су добили подршку од Британаца. Он више није желео да се ослања на несталност Мусолинијеве политике, и одлучио се да се споразуме са Француском

¹³⁸⁹ АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Наши односи са Италијом“, Београд, 30. XII 1926. год; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 79-81; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 46; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 92-96; W. A. Shorrock, „France, Italy and the Eastern Mediterranean in the 1920s“, pp. 79, 80; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, pp. 26-28; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, str. 318-324.

¹³⁹⁰ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 20-22.

¹³⁹¹ Тадашњи шеф IV одељења ГПД МИД и „десна рука“ Момчила Нинчића, Милан Антић сматрао је да је Никола Пашић већ припремао замену, и да су кандидати за новог министра иностраних дела били Мирослав Спалајковић и Љубомир Нешић, али да ниједан од њих двојице није био спреман да замени положај у иностраним престоницама за министарску функцију у Београду (Архив САНУ, 14.387/8356).

¹³⁹² Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8929, 9413.

и, уколико је било неизбежно, прекине са политиком пријатељства са Италијом.¹³⁹³ Када се уверио да не може да усклади интересе са Мусолинијем, инсистирао код Бријана да макар парафирају Уговор о пријатељству.¹³⁹⁴ Никола Пашић је сматрао да је његово држање исхитрено, и упозоравао је Момчила Нинчића да не би требало да проширују Пакт о пријатељству са Италијом против аншлуса. Краљ Александар је пружио подршку Момчилу Нинчићу у погледу постизања споразума са Французима. Ипак, Никола Пашић је захтевао да се одложи потписивање уговора, јер није желео исхитрено иступање Краљевине СХС у време када француско-немачки односи још увек нису били дефинитивно регулисани.¹³⁹⁵ Момчило Нинчић се након примљеног телеграмског захтева председника владе поколебао и тражио је од Француза само парафирање Уговора о пријатељству. Тиме је желео да пружи још једну шансу Бениту Мусолинију да размисли о будућем развоју југословенско-италијанских односа¹³⁹⁶. Он није желео прекид нормалних односа са Италијом, већ њихово усклађивање са југословенским интересима. Након дугогодишњег попуштања италијанским захтевима, напустио је дотадашњу опрезну политику и поред упозорења да Рим жели искључиво споразум са Београдом без Париза, одлучио се за ближе односе са Француском. Парафирање Уговора о пријатељству је у југословенској јавности схваћено као обнова ратног савезништва и прихваћено је са одушевљењем. Сасвим природно, то је изазвало оштру реакцију Бенита Мусолинија који је то схватио као нарушавање међународног угледа, државног, режимског и личног, и убрзо се одлучио на промену политике према Краљевини СХС.¹³⁹⁷ Према оцени Милана Антића, Момчило Нинчић је журио због личног интереса да сачува свој положај; Никола Пашић је био пословично обазрив са „немирним фашистичким

¹³⁹³ Архив САНУ, 14.387/8929.

¹³⁹⁴ Архив САНУ, 14.387/ предмети бр. 8356, 9433.

¹³⁹⁵ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8929, 10443 (Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 20).

¹³⁹⁶ Када је Момчило Нинчић покушао да убеди Бенита Мусолинија у опортуност потписивања трипартитног пакта, добио је одговор да би инсистирање на том питању могло да доведе до разматрања целокупне дотадашње политике Италије према Краљевини СХС и евентуално њену промену (V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 93).

¹³⁹⁷ Архив САНУ, 14.387, предмет бр. 9545, пагинација 9; предмет бр. 10.443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 20-22.

режимом“; док је краљ Александар подржао парафирање „не по искуству, већ по младости“.¹³⁹⁸

Пре пута Момчила Нинчића, за новог посланика у Риму постављен је Живојин Балугџић, указом од 9. фебруара 1926. године.¹³⁹⁹ Он је невољно прихватио премештај из Немачке у Италију, али је пристао јер је краљ Александар веровао да може нешто да постигне преко контатака са принцем Јеленом.¹⁴⁰⁰ На нови пост је упућен тек по повратку Момчила Нинчића у Београд, 9. априла.¹⁴⁰¹ Пошто је постављен на основу договора са краљем Александром, Живојин Балугџић није сматрао за сходно да на путу из Берлина у Рим одлази у Београд ради добијања додатних инструкција од стране МИД-а.¹⁴⁰² Нови југословенски посланик у Италији је званично преузео дужност почетком јуна.¹⁴⁰³ Међутим, развој југословенско-италијанских односа је био на силазној путањи. Бенито Мусолини га је примио свега једном. Са друге стране, Живојин Балугџић није ни ценио ни волео Италијане и Италију, и није скривао своја осећања. Писао је за лист *Политика* чланке против државе у којој је био на служби, а његови домаћини су знали ко је стајао иза псеудонима XYZ. Такво држање није могло да допринесе побољшању југословенско-италијанских односа. Његова мисија, у складу са наумом краља Александра, је била неостварива.¹⁴⁰⁴

Током 1926. године, унутрашња ситуација се изменила. Последњи кабинет Николе Пашића оборен је током априла; а Стјепан Радић је морао да иступи из владе након обарања првог кабинета Николе Узуновића на захтев НРС-а. Узуновић је поседовао амбицију, али не и таленат да замени Николу Пашића на челу партије и државе.¹⁴⁰⁵ У италијанском МИД-у је ослабљења струја која је желела споразумевање са југословенском државом након смене веома утицајног генералног секретара Салватореа Контаринија.¹⁴⁰⁶ Италија је уз благонаклон став Велике Британије, током 1926. године, отворила низ спорних питања у односима

¹³⁹⁸ Архив САНУ, 14.387/9433.

¹³⁹⁹ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијација 294 (1-4), 296-299.

¹⁴⁰⁰ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8865, 10032.

¹⁴⁰¹ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијација 323.

¹⁴⁰² АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијација 327.

¹⁴⁰³ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијација 331.

¹⁴⁰⁴ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8865, 10032; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković*, *Knjiga treća*, str. 48; М. Crnjanski, *Embahade*, I-III, str. 40-44; „Г. Живојин Балугџић“, *Правда* од 6. јула 1926. године.

¹⁴⁰⁵ В. Gligorijević, *Parlamentarizam i političke stranke*, str. 219-224.

¹⁴⁰⁶ L. Monzali, *Il sogno dell'egemonia*, p. 43.

са Краљевином СХС која је постала главна препрека за њену експанзију на Балканском полуострву. Генерације старијих националиста су је изједначавале са некадашњом Хабзбуршком монархијом. Фашисти су у њој видели претежни утицај француских масона који су окретали Београд против Рима. Италијанско-југословенски сукоби су постали саставни део ширег италијанско-француског надметања. Момчило Нинчић приликом поновног сусрета са Филипом Бертелоом, маја 1926, али није покретао питање Трипартитног пакта. Милан Антић је у реферату поднетом председнику Николе Узуновића, 24. маја 1926, као основне закључке изнео да Италија тражи своје место у свету, али да је још увек трагала за спољном политиком која би јој омогућио остваривање амбиција. Дотадашње политике сарадње са Немачком и СССР-ом, Великом Британијом и појединим државама на Балканском полуострву нису дали жељене резултате, јер су Италијани били сувише нестрпљиви да отпочну колонијалну политику на једном од три континента (Европи, Азији или Африци). Међу великим силама, једино није могла да се споразуме са Француском, јер су им интереси били директно сукобљени. Милан Антић је оценио да су они нестрпљиви и неодређени, али да Краљевини СХС не прети директна италијанска опасност. Због тога је саветовао Николу Узуновића да не попусти Италијанима на свим фронтима, већ да се споразумева са Француском, наоружава југословенску војску и чека даљи развој догађаја.¹⁴⁰⁷ На конференцији Мале атанте на Бледу, јуна 1926. године, истакнути су заједнички интереси три савезничке државе са Италијом у Средњој Европи. Параф југословенско-француског уговора је продужен за шест месеци, септембра 1926. године, јер су Французи радили на побољшању односа са Италијом. Сусрет Остина Чемберлена и Бенита Мусолинија, на јахти британског државног секретара у Ливорну, 30. септембра 1926. године, био је превасходно везан за италијанске планове према Албанији и Балкану. У Краљевини СХС су били убеђени да је Британија дала одрешене руке Италији за њене акције на Балкану, да би добила италијанску подршку за своју антисовјетску политику. Стога је крајем 1926. године постајао јак притисак југословенске јавности на владу да успостави дипломатске односе са СССР-ом.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁷ Архив САНУ, 14.387/8880.

¹⁴⁰⁸ Ђ. Попов, *Od Versaja do Danciga*, str. 358, 359; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 74-76, 78, 79, 81, 82; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*,

Приближавање Мале антанте и Пољске, остварено током 1925. године, није дало видније резултате наредне године. Пољска и Мала антанта су, уз закулисну подршку Француске, тражили да се приликом пријема Немачке у Друштво народа изврши реорганизација Савета и оне добију по једно стално место.¹⁴⁰⁹ У периоду блиске сарадње пред Друштвима народа, измењена је румунско-пољска Конвенција о гарантовању граница у складу са духом Локарно пакта и Пакта Друштва народа 26. марта. Према процени југословенског посланика у Варшави Јеврема Симића, Пољска је практично ограничила дотадашње савезничке односе, јер је новом конвенцијом била могућа њена војна интервенција у Бесарабији само уз претходну сагласност и одобрење Друштва народа, у својству чланице женевске институције а не румунског савезника.¹⁴¹⁰ Пољски министар иностраних дела Александер Скржињски (Alexander Skrzyński) је узвратио Бенешу посету и повео разговоре о формирању Словенског блока, 12–15. априла 1926. године. У циљу јачања јавног мњења за политику зближавања, румунски МИД је позвао Краљевину СХС и Чехословачку да пошаљу своје новинаре да присуствују сусретима румунских и пољских новинара у Глацу, 6–8 маја.¹⁴¹¹ Међутим, након државног удара који је извршио маршал Јозеф Пилсудски (Jozef Piłsudski) 12. маја 1926, на место министра иностраних дела дошао је Аугуст Залески (August Zaleski). Јозеф Пилсудски је дошао на власт уз подршку свих елементата који су били незадовољни резултатима Локарно политике и обнове немачке опасности. Он је водио политику неутралност према Немачкој и СССР-у, и очување савезничких односа са Француском и Румунијом. Ипак, сматрао је да Пољску не треба чвршће везивати обавезама за целокупни француски или француско-италијански блок у Средњој Европи. Пилсудски и Залески нису имали превише поверења у унутрашњу стабилност Мале антанте и

str. 46; Richard Lamb, *Mussolini e gli Englesi, Milano*, 1997, pp. 118, 119; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, p. 28.

¹⁴⁰⁹ Ови захтеви Пољске и Мале антанте су довели до застоја учлањења Немачке, марта 1926. године. Договор је постигнут септембра 1926, према којем је Немачка добила стално место, у складу са договором постигнутим у Локарну, Пољска полустално место, а трима чланицама Мале антанте је обећано да ће један њихов члан увек бити биран за члана Савета Друштва народа (C. Howard-Ellis, *The Origin, Structure and Working of the League of Nations*, pp. 140-153, 157, 158; C. R. von Frenzt, *A Lesson Forgotten*, pp. 99, 103; P. J. Yearwood, *Guarantee of Peace*, pp. 354, 355, 362, 363).

¹⁴¹⁰ Архив САНУ, 14.387/8284.

¹⁴¹¹ АЈ, 395-14-144, фолијације 494-497.

конструктивност њене политике у Подунављу. Стога су одлучили да односе са три државе чланице одржавају на билатералном нивоу, искључиво у складу са пољским интересима. Ипак, није одмах прекинута сарадња са Малом антантом. Пољски представник је присуствовао састанку министара три државе чланице одржаном на Бледу, јуна 1926. године.¹⁴¹²

Уздржаније држање Пољске изазвало је и одређену резерву код Момчила Нинчића, јер је у југословенском МИД-у нису могли да процене нову пољску спољну политику и примећено да чак и пољски савезник Румунија боји „нејасних и непознатих“ планова маршала Јозефа Пилсудског. Он је одбио пољски предлог да потпишу уговор којим би гарантовали *status quo* у Средњој Европи, по угледу на Локарно пакт, јер две државе нису биле у могућности да једна другој пружије реалну војну помоћ. Током заседања Скупштине Друштва народа у Женеви представници Мале антанте су и даље радили на стварању повољне атмосфере за успостављање блиских односа са Пољском.¹⁴¹³ Момчило Нинчић је прихватио да потпише Пакт пријатељства и срдачне сарадње у Женеви 18. септембра. На овај корак се одлучио тек након обновљања уговора о савезништву и војних конвенција Мале антанте на Бледском састанку 17. јуна, и проучавања природе новог румунско-пољског савезништва. Момчило Нинчић је обећао Аугусту Залеском у Женеви да ће доћи у званичну посету Варшави, без намере да то обећање заиста и испуни.¹⁴¹⁴

Југословенско-чехословачки односи су се одвијали у релативно повољном правцу током 1926. године. Иако је посланик у Прагу Љубомир Нешић да

¹⁴¹² Након преузимања власти у Пољској, Пилсудски и Залески су показивали добру вољу за споразумевање са Чехословацима. Трговински уговор је потписан у току јуна, а потом је пољски војни аташе предложио чехословачком Главном генералштабу почетак преговора о војној сарадњи. Међутим, Чехословаци нису имали превише поверења у маршала Пилсудског и нису желели да склапају војно-политичке уговоре са њима. Томе се посебно противио Томаш Масарик (P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 32-39, 44-46, 50, 52, 54, 55, 58-60, 63, 68; P. S. Wandycz, *Polish Foreign Policy 1914–1945*, pp. 18, 20-22; I. Davion, “Integrations de la Pologne dans la Petite Entente: chevol de Troie de la France et serpent de mer diplomatique”, pp. 73, 74).

¹⁴¹³ *Korespodencija Stjepana Radića*, том II, str. 620-622.

¹⁴¹⁴ Пошто је Момчило Нинчић одбио потписивање уговора о војној сарадњи, суштина Пакта је била дипломатска сарадња у случају да интереси обе државе буду угрожени (АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 69; АЈ, 395-15-161, фолијација 440; АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, реферати „Мала антанта“ и „Пољска“, Београд, 30. XII 1926. год.; Архив САНУ, 14.287/ предмети бр. 8272-8283; В. Степњак, „Пољска дипломатија на Балкану (1918–1926)“, стр. 110; М. Gulić, „Односи између Краљевине SHS/Jugoslavije i Republike Poljske (1919–1939)“, str. 59, 60; S. Mičić, „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“, str. 75, 76).

чехословачка јавност није била задовољна могућим повратком СССР-а на Балкан, јер су сматрали да би то ојачало совјетски утицај у Краљевини СХС јачањем русофилских осећања.¹⁴¹⁵ Извесну недоумицу око чехословачке политике према југословенској држави изазвало је формирање чиновничке владе којом је руководио Јан Черни (Jan Černý), јер су подршку пружали немачки аграрци и постављало се питање даљег останка Едварда Бенеша на челу МИД-а. Ипак, посланик у Прагу Љубомир Нешић је оценио да Краљевина СХС може имати пуно поверење у владин чиновнички кабинет.¹⁴¹⁶ Наставак политичке борбе против Едварда Бенеша дошао је до тог степена да је он морао да напусти Чехословачку,¹⁴¹⁷ а Томаш Масарик да одабере свог кандидата за новог министра иностраних дела. Он је изабрао посланика у Берлину Камила Крофту (Kamil Krofta). Љубомир Нешић га је оценио као искреног пријатеља Краљевине СХС, односно да би његово руковођење чехословачком спољном политиком гарантовало наставак добрих југословенско-чехословачких односа.¹⁴¹⁸ Под утицајем неповољног развоја југословенско-италијанских односа, након дужег инсистирања југословенске владе, министар војске и морнарице Душан Трифуновић и министар народне одбране Јан Сирови (Jan Syrový) коначно су потписали споразум о испорукама наоружања и осталих материјала у случају рата, 10. јула 1926. године.¹⁴¹⁹ Чехословачка је настојала да позитивно утиче на побољшање југословенско-бугарских односа у складу концепта о „словенској политици“ у Европи. Иако су Томаш Масарик и Едвард Бенеш показивали разумевање за међународни положај Бугарске, ипак су у првом реду заговарали

¹⁴¹⁵ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 597.

¹⁴¹⁶ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијације 607-610, 614.

¹⁴¹⁷ Борба против Едварда Бенеша била је у склопу ширих унутрашњих превирања у чехословачкој политици, трајала је у прекидима у току већег дела године. Он се вратио у Чехословачку након тромесечног одсуства, јануара 1927. године (J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 419-426).

¹⁴¹⁸ АЈ, 34131-80 циркуларни извештај шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Немачка бр. 13 од 10. новембра 1926. године.

¹⁴¹⁹ Југословенска војна и државна делегација су отпутовале у Чехословачку под окриљем учествовања на Соколском слету у Прагу, 5–6. јула. Чехословачко одуговлачење да пристане на споразум није било изазвано неповерењем у спољну политику Краљевине СХС и њену приврженост Малој антанги, већ немогућношћу да процени платежну способност југословенске државе да исплати све тражене војне материјале. Југословенско-чехословачки споразум Краљевина СХС је ратификовала 30. јула 1926, а Чехословачка је наставила са својом опрезном политиком и није га ратификовала ни до краја године (V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 349; Mile Vjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Beograd–Kruševac, 1997, str. 145, 146).

интересе Краљевине СХС.¹⁴²⁰ На крају године у југословенском МИД-у су могли да закључе да су односи са Чехословачком „чврсто пријатељски и срдачни“.¹⁴²¹

Много значајније питање за Краљевину СХС је било на који начин су унутрашње прилике у Краљевини Румунији утицале на потенцијалне промене њене спољне политике. Југословенска дипломатска служба је са пажњом пратила кризу која је избила крајем децембра 1925, поводом жеље принца Карола (Carol de Hohenzollern-Sigmaringen) да се одрекне свог престолonasлеђа и одређивања намесника за малолетног принца Михаја (Mihai de Hohenzollern-Sigmaringen). Посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић је том приликом приметио да су сви владини и опозициони шефови странака успели да се споразумеју око плана акције,¹⁴²² и да је једино генерал Александру Авереску (Alexandru Averescu) имао засебно држање.¹⁴²³ О њему је још током јануара 1925. године, југословенски дипломата извештавао да има германофилске ставове и да је одржавао контакте са фелдмаршалом Ерихом фон Лудендорфом (Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff).¹⁴²⁴ Стога је за југословенску дипломатску службу било врло интригантно да сазна какву ће спољну политику повести Румунија, након што је генерал Авереску оформио свој кабинет 30. марта 1926. године. Бошко Чолак-Антић је известио Момчила Нинчића да је новој румунској влади неопходан успех у спољној политици да би стабилизовала свој унутрашњи положај, и да жели ближу сарадњу са остале две чланице Мале антанте у циљу решавања финансијских проблема. Први кораци су давали извесну наду, јер је нова румунска влада послала одговор на југословенски предлог о исправци границе у Банату након годину дана ћутања. Ипак, за Бошка Чолака-Антића је била забрињавајућа чињеница да је генерал Авереску полагао наде и на ближу сарадњу са Италијом, а још више спремност Бенита Мусолинија да искористи Румунију у својој балканској политици.¹⁴²⁵ Југословенски МИД је оценио да је отварање румунског Конзулата у Видину било управљено против Краљевине СХС, односно

¹⁴²⁰ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 604; АЈ, 388-15-35, фолијације 23; АС, МП, МП-1142, фолијације 1, 2.

¹⁴²¹ АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мала антанта“, Београд, 30. XII 1926. год.

¹⁴²² АЈ, 395-1-3, фолијације 131-144, 149-173, 176, 178.

¹⁴²³ АЈ, 395-1-3, 140-144, 156, 159-171.

¹⁴²⁴ АЈ, 395-13-124, фолијације 12-21, 28-30.

¹⁴²⁵ АЈ, 395-14-142, фолијације 326-334.

за прикупљање информација о положају Влаха у Тимочкој крајини.¹⁴²⁶ На првом наредном састанку Мале антанте на Бледу, јуна 1926, Момчило Нинчић и Едвард Бенеш су срдечно прихватили новог румунског министра иностраних дела Јона Митилинеуа (Ion Mitilineu), што је изазвало врло повољан утисак у румунској јавности.¹⁴²⁷

Првобитне назнаке о спољној политици Румуније, током 1926. године су биле потврђене различитим потезима краља Фердинанда, генерала Аверескуа и Јона Митилинеуа. На конференцији министара Мале антанте на Бледу, 17. и 18. јуна, Момчило Нинчић и Јон Митилинеу су разговарали о могућем формирању југословенско-румунско-грчког блока против Бугарске, у складу са промењеним балканским концепцијама југословенског министра. Румунски министар је показао спремност да искористи своју дипломатску службу и углед посланика у Атини Константина Ланга-Рашкануа (Constantin Langa-Rășcanu) за помоћ у превазилажењу југословенско-грчких супротности.¹⁴²⁸ Вероватно је посета краљице Марије Бледу у време конференције Мале антанте,¹⁴²⁹ био маневар југословенског Двора да би обезбедио сарадњу Јона Митилинеуа. Румунска влада је током јула настојала да спроводи у дело бледски договор.¹⁴³⁰ Међутим, већ почетком августа долази до разлаза између две савезнице, јер се режим генерала Аверескуа вратио традиционалној румунској политици подршке Бугарској као слабијој страни насупрот Краљевини СХС, плашећи се остварења јужнословенске сарадње која би угрожавала Јужну Добруцу.¹⁴³¹

За југословенску дипломатску службу много значајније питања од румунско-бугарских односа били су румунско-италијански односи. Непосредно након формирања владе Александруа Аверескуа, Румунија је прихватила 2. априла 1926. године да парафира измењени текст румунско-француског уговора којим се Француска ослободила извесних обавеза у погледу пружања реалне помоћи Румунији у случају ратних сукоба. Уговор је потписан 10. јуна, али румунска

¹⁴²⁶ АЈ, 341-29-74 циркулар шефа Обавештајног одсека МИД др Вукашина Животића, Румунија бр.11 од 8. априла 1926. године.

¹⁴²⁷ Према извештају Бошка Чолака-Антића од 6. јула, румунска јавност је са једнодушним одушевљењем поздрављала државње југословенског и чехословачког министра иностраних дела према свом румунском колеги (АЈ, 395-14-142, фолијације 335-339).

¹⁴²⁸ Архив САНУ, 14.387/9791.

¹⁴²⁹ „Министри Мале Антанте дочекују Краљицу“, *Време* од 19. јуна 1926. године.

¹⁴³⁰ АЈ, 395-14-142, фолијације 335-339.

¹⁴³¹ АЈ, 395-1-3, фолијације 216-223.

влада није добила суштинску француску подршку за одбрану од СССР-а.¹⁴³² Посланство у Лондону је известило МИД, маја 1926, на основу информација добијени у Форин офису да Италија неће ратификовати Конвенцију из 1920. године, којом се Румунији признавало право на Бесарабију.¹⁴³³ Међутим, циљ генерала Аверескуа је био да придобије Италијане за ратификацију конвенције и због тога је био спреман да успостави много ширу румунско-италијанску сарадњу. Он је прихватио јавну понуду Бенита Мусолинија да узму зајам у износу од 200.000.000 италијанских лира,¹⁴³⁴ којим је требало да се реши питање румунских ратних дугова и изврше набавке војних материјала код италијанских произвођача. Међутим, постигнут је договор да се износ повећа на 300.000.000 лира.¹⁴³⁵ Бошко Чолак Антић није могао одмах да проникне у целокупни значај зајма, јер се влада у почетку трудила да сакрије од јавности све информације о споразуму са Италијанима.¹⁴³⁶ На крају је генерал Авереску отпутовао заједно са краљем Фердинандом у Рим ради преговора о економском зближавању.¹⁴³⁷ Бошко Чолак Антић је закључио да се Бенито Мусолини неће зауставити само на економским питањима, у сарадњи двеју „латинских сестара“.¹⁴³⁸ Током боравка генерала Аверескуа у Риму, закључен је и румунски Конкордат, за који је југословенски посланик при Ватикану Јеврем Симић закључио да Краљевина СХС не би могла да очекује подједнако повољну понуду.¹⁴³⁹

У погледу пропагирања „латинске“ политике, дописник Одељења за штампу при Посланству у Букурешту Владимир Богдановић је извештавао МИД да су у питању била настојања Румуна да прикажу своју земљу значајнијом него што је она заиста и била. Према његовим анализама, они се нису могли помирити са

¹⁴³² Румунско-француски разговори су почели у Паризу, 21. фебруара 1925. године, између посланика Константина Дијамандија и председника владе Едуарда Ериоа. Прва верзија уговора је договорена током јула и августа 1925. године; а нова верзија је израђена у Ке д'Орсеу марта 1926. године. Француска се ослободила обавезе да брани Бесарабију и да помаже румунске диверзије у случају опасности (Ћ. Попов, *Od Versaja do Danciga*, str. 354, 355; Bohumila Ferenčuhová, „Rumunsko-francúzska zmluva v roku 1926 v medzinárodných súvislostiach“, *Slovensko a svet v 20. storočí*, Kapitoly k 70. Narodeninám PhDr Valeriána Bystrického, DrSc (ed. Bohumila Ferenčuhová a kol), Bratislava, 2006, str. 109-114).

¹⁴³³ AJ, 395-14-143, фолијација 401.

¹⁴³⁴ AJ, 395-14-142, фолијације 326-334.

¹⁴³⁵ AJ, 395-14-142, фолијације 335-339.

¹⁴³⁶ AJ, 395-14-142, фолијације 335-339; AJ, 395-14-143, фолијација 416.

¹⁴³⁷ AJ, 395-1-3, фолијације 223-227.

¹⁴³⁸ AJ, 395-14-142, фолијације 338, 339.

¹⁴³⁹ AJ, 395-14-143, фолијације 437-439; AJ, 359-15-161, фолијација 444.

чињеницом да је Краљевина СХС својим географским положајем доминирала Балканским полуострвом, а на основу политичке снаге била најважнија држава у средњој Европи и на Балкану. Стога су у први план истицали своју латинску културу, како би се представили супериорнијим од Словена. Основни циљ био је ниподаштавање културне везаности и значаја Југословена за Европу, али су уједно исти став показивали и према Бугарима. Уједно желели су себе да представе као „латинску стражу“ према словенској Русији, мимо њиховог политичког става према бољшевичком режиму у СССР-у.¹⁴⁴⁰

Предвиђања Бошка Чолака-Антића су се обистинила већ у току 1926. године. Италијанско-румунски Уговор о пријатељству је потписан септембра 1926, чиме је анулиран утицај француско-румунског уговора из јуна исте године.¹⁴⁴¹ Југословенски МИД је оценио овај уговор као директно настојање Италије да изнутра ослаби Малу антанту, у склопу своје широке антијугословенске акције у Подунављу и на Балкану.¹⁴⁴² Да југословенска процена није била погрешна сведоче и мемоари тадашњег секретара румунског Посланства у Риму Раула Босија (Raoul Bossy) који је изнео да је суштина италијанске политике била да да одвоји Румунију од Краљевине СХС, Мале антанте и Француске и претвори је у камен темељац своје политике у југоисточној Европи.¹⁴⁴³ Приликом потписивања Италија је и писму ставила у изглед будуће признање Бесарабије.¹⁴⁴⁴ Италијанска војна делегација на челу са војводом од Сполета, рођаком краља Виторија Емануела III, и начелником Главног генералштаба маршалом Пјетром Бадолњом боравила је у Румунију, новембра 1926. године. Маршал Бадолњо је том приликом обишао и Бесарабију. Манифестације које је организовала влада генерала Аверескуа јасно су указивале на тенденцију да две државе ускладе своје балканске политике. Иако су румунски званичници тврдили да ће они подржавати само италијанску политику престижа, као велике силе, а не и њене агресивне намере, ипак овај развој догађаја није могао да остави равнодушне ни

¹⁴⁴⁰ АЈ, 38-25-68 дописник ЦПБ-а при Посланству у Бриселу Владимир П. Богдановић ЦПБ-у, Преса Бр.108 од 25. августа 1930. године.

¹⁴⁴¹ S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, p. 29; L. Monzali, *Il sogno dell'egemonia*, pp. 44, 45.

¹⁴⁴² Архив САНУ, 14.387/8779.

¹⁴⁴³ *Reollections of a Roumanian Diplomat, 1918-1969: Diaries and memoirs of Raoul Bossy*, Volume Two, (ed. G. H. and M. A. Bossy), Hoover Institution Press, 2003, p. 331.

¹⁴⁴⁴ АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мала антанта“, Београд, 30. XII 1926. год.

југословенске дипломате ни државнике.¹⁴⁴⁵ Румунска влада, опозиционе странке и штампа су заузеле благонаклон став према Италији током кризе југословенско-италијанских односа изазваних потписивањем Тиранског пакта. Њихово држање је превасходно било утемељено на уверењу да ће Бенито Мусолини у скорије време прихватити да ратификује конвенцију о Бесарабији.¹⁴⁴⁶ Ставови румунске јавности били су још израженији у писању штампе о тежњи Мале антанте да успостави словенску хегемонију на Балкану.¹⁴⁴⁷ Ипак у југословенском МИД-у су закључили на крају 1926. године да није промењена румунска спољна политика, јер су Румуни још увек чекали на италијанско признање Бесарабије што Рим није учинио. Пошто Италија није стварала истоветне препреке Румунији као Краљевини СХС за закључење пакта са Француском, закључено је да је југословенска држава много значајнија од румунске државе у италијанској спољној политици.¹⁴⁴⁸ Ипак, читаву акцију Рима за придобијање Букурешта за своју спољну политику, у југословенском МИД-у су оценили као последицу неуспелих разговора Нинчић-Мусолини, након чега је Италија покренула антијугословенску политику у Румунији, Албанији и Грчкој.¹⁴⁴⁹

Крајем новембра 1926. године, отворено је још једно питање које је могло да изазове нелагодност за Краљевину СХС. Краљ Фердинанд је био подвргнут операцији и врло споро се опорављао. Стога је отворено питање увођења регенства у име малолетног принца Михаја. Међутим, сви политичари, али и генерал Авереску су заузели врло резрвисано држање. Са друге стране, Намесништво није уливало велико поверење. Принц Никола се није интересовао за политику, док су патријарх Мирон и председник Касационог суда Буздуган сматрани људима од поверења Братијануа и стога нису уживали никакав углед. Бошко Чолак-Антић је сматрао да Намесништво не би имало велики утицај, и да би развој догађаја могао да буде пун непредвиђених обрта.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴⁵ АЈ, 395-14-142, фолијације 342-350; АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мала антанта“, Београд, 30. XII 1926. год.

¹⁴⁴⁶ АЈ, 395-14-142, фолијације 371-375; АЈ, 395-14-143, фолијација 466; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8804, 8894, 8895.

¹⁴⁴⁷ АЈ, 395-14-142, фолијације 385-389.

¹⁴⁴⁸ Архив САНУ, 14.387/8779.

¹⁴⁴⁹ АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Наши односи са Италијом“, Београд, 30. XII 1926. год.

¹⁴⁵⁰ АЈ, 395-1-3, фолијације 159-169; АЈ, 395-14-142, фолијације 354-370.

Активности Мале антанте у Подунављу су биле усмерене на постепеном стварању Средњеевропског локарна, заснованом на сопственој иницијативи. Едвард Бенеш је заједно са аустријским канцеларом Рудолфом Рамеком (Рудолф Рамек) припрема потписивање Конвенције о арбитражи као првом кораку у овом правцу. Његова идеја је била да га следе Краљевина СХС и Румунија, и на тај начин почне формирање Средњеевропског локарна кроз сарадњу са једном од две подунавске државе са којом су имали мање проблема.¹⁴⁵¹ Друге две чланице Мале антанте су следиле Бенешову иницијативу и наредних месеци радили на проналажењу приближне формуле за регулисање својих односа са Аустријом.¹⁴⁵² Успостављање сарадње је било олакшано затегнутим немачко-италијанским односима због питања аншлуса, те се ни Рим није бунио везивању Беча за остале подунавске престонице.¹⁴⁵³ Истовремено, Аустрија се осећала незаштићено пред Италијом услед лошег тремтана којем су били изложени Немци у Јужном Тирољу.¹⁴⁵⁴ Краљевина СХС је, поред праћења Бенешових идеја, самоиницијативно предложила Аустрији да оформе заједничку комисију која би размотрила сва отворена питања, које је делила у две групе: проблеми у билатералним односима и питања која интересују све државе наследнице Хабзбуршке монархије.¹⁴⁵⁵ За Краљевину СХС су биле неповољне вести евентуалном немачко-аустријско-мађарском раду на ослобађању од обавеза наметнутих мировним уговорима. Према информацијама којима је располагало Посланство у Бечу, главни непријатељ им је била Француска, а секундарни Мала антанта.¹⁴⁵⁶ Међутим, за Краљевину СХС знатно већу опасност су представљале информације о италијанско-немачким преговорима о политичкој сарадњи који би се заснивали на италијанском прихватању аншлуса Аустрије. То је био најгори могући сценарио за југословенску спољну политику, да добије уједињена два велика суседа на

¹⁴⁵¹ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 605. Томаш Масарик је почетком 1927. године преформулисао идеју Средњеевропског пакта у формирање четворног блока Пољске, Чехословачке, Краљевине СХС и Аустрије, као брану немачком експанзионизму. Он је сматрао да су извесни уступци морали да се учине Вајмарској републици и био је спремнији да прихвати територијалне измене Пољског коридора него аншлус Аустрије (P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliances 1926–1936*, p. 88).

¹⁴⁵² АЈ, 371-32-43, фолијације 285, 320.

¹⁴⁵³ M. Vanku, *Mala antanta 1918–1920*, str. 41.

¹⁴⁵⁴ Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 74.

¹⁴⁵⁵ АЈ, 371-32-43, фолијације 267, 268.

¹⁴⁵⁶ АЈ, 341-21-49 циркулар шефа Обавештајног одсека МИД др Вукашина Животића, Аустрија Бр. 4 од 22. фебруара 1926. године.

својим границама.¹⁴⁵⁷ Посебан проблем за Краљевину СХС представљао је систематски рад Немаца и Аустријанаца на припреми терена за спровођење уједињења, који је током 1926. године обухватио њихове раније напоре за пребацивање ратне одговорности на Србију. Ове две пропаганде су постепено спојене у јединствену целину,¹⁴⁵⁸ што је изискивало одговор југословенског МИД-а, који је уследио десетак година касније. Стога је формирање кабинета Игњаца Зајпела (Ignatz Seipel) у први мах оцењено као позитивна ствар за југословенску спољну политику, јер је он био један од ретких аустријских политичара који се није отворено залагао за аншлус. Ипак, Посланство у Бечу је позивало на опрез, јер је коалиција била оформљена са Великонемачком народном партијом, и вицеканцелар и министар правде Франц Дингхофер (Franz Dinghofer) је био отворени поборник уједињења две немачке државе.¹⁴⁵⁹

Однос Мале антанте према Мађарској на почетку 1926. године био је под сенком афере са фалсификованим чехословачким крунама и француским францима. Краљевина СХС и Румунија су препустиле водећу улогу у овом питању Чехословачкој чији интереси су били најугроженији тим питањем.¹⁴⁶⁰ Гроф Иштван Бетлен је почео свој рад на приближавању са Краљевином СХС у циљу разбијања Мале антанте, јануара 1926. године. Његова процена је била да у року од четири до пет година може да превазиђе дипломатску изолацију и направи расцеп у оквиру Мале антанте. Током заседања Савета Друштва народа, марта 1926. године, он је уз британску подршку предложио Момчилу Нинчићу потписивање југословенско-мађарског уговора у духу Локарно пакта. Међутим, југословенски министар иностраних дела је у том моменту био превасходно сконцентрисан на преговоре са Италијанима и Французима око билатералних уговора и трипартитног пакта, те је одбио мађарски предлог да не би отежавао позиције у разговорима са италијанским државним подсекретаром Дином

¹⁴⁵⁷ АЈ, 370-30-86, фолијације 235, 236; АЈ, 371-32-43, фолијације 272, 278.

¹⁴⁵⁸ АЈ, 334-ПО-7-23, фолијације 138, 139; АЈ, 370-22-71, фолијације 615, 616, 624-626, 630; АЈ, 370-30-86, фолијације 235, 236; АЈ, 371-32-43, фолијације 341, 342-347, 354; АЈ, 395-15-147, фолијације 17, 18; АЈ, 396-21-47, фолијације 162, 167-172, 175-177, 184, 189.

¹⁴⁵⁹ Посланство у Бечу је на следећи начин окарактерисало личност новог аустријског канцелара: „Сајпеј је, у првом реду, одани слуга велике католичке Цркве. По том је опрезни бранилац своје германске расе. Сајпел се не испољава директно за аншлус.“ (АЈ, 341-21-49 циркулар шефа Обавештајног одсека МИД др Вукашина Животића, Аустрија Бр. 4 од 22. фебруара 1926; АЈ, 370-22-71, фолијација 627).

¹⁴⁶⁰ M. Vanku, *Mala antanta 1918–1920*, str. 39, 40; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 71, 72.

Грандијем.¹⁴⁶¹ Опрез са југословенске стране је био неопходан, јер је претходно Мађарска одбила чехословачку иницијативу за зближавање са Малом антантом у духу Локарно периода.¹⁴⁶² Југословенске дипломате су биле свесне да је Мађарима најједноставније да се споразумеју са Краљевином СХС, јер им је било лакше да се опросте од Војводине, него од Ердеља и Словачке. Резимирајући однос мађарске спољне политике према трима чланицама Мале антанте, закључено је да су најмање проблема правили југословенској држави. Заправо да су једини инциденти била два покушаја Карла фон Хабзбурга да се врати на мађарски престо.¹⁴⁶³ Иако је Иштван Бетлен нудио један споразум локарно типа, његов приступ се разликовао од аустријског. Канцелар Рамек је желео да пронађе *modus vivendi* са својим суседима. Гроф Бетлен је желео да разбије антимађарски обруч. Међутим, за Мађарску се јавио проблем планова великих сила о Средњеевропском локарну и почетног чехословачко-аустријског рада на његовом остварењу, током јануара–марта 1926. године.

Рад на југословенско-мађарском зближавању је утицао на извесне промене у југословенском Посланству у Будимпешти. Дотадашњи посланик Тихомир Поповић, близак сарадник Николе Пашића, је премештен у Варшаву у току марта. Он је послат крајем 1923. године да ради на побољшању југословенско-мађарских односа и учествовао је у преговорима које је иницирао Никола Пашић средином 1925. године, али није успео да постигне видније резултате.¹⁴⁶⁴ Ипак, нови посланик није постављан. Секретари Никола Шуица и Добросав Адамовић су отправљали послове све до доласка новог саветника посланства Александра Цинцара-Марковића, 1. августа 1926. године.¹⁴⁶⁵ Одељење за штампу МИД је

¹⁴⁶¹ S. Thomas, „István Bethlen and Hungarian Foreign Policy, 1921–1931“, pp. 8, 9; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 73; Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 240-243; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, pp. 33, 34.

¹⁴⁶² АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мађарска“, Београд, 30. XII 1926. год.; Архив САНУ, 14.387/8779.

¹⁴⁶³ Архив САНУ, 14.387/10028.

¹⁴⁶⁴ АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 945, 946, 948, 951, 961, 962; АЈ, 396-1-2, фолијације 104-106; V. Vinaver, „O neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924-1926. godine“, str. 200, 201, 206-210; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 274, 285, 286, 296, 297.

¹⁴⁶⁵ Момчило Нинчић је тражио агреман пољске владе за Тихомира Поповића, крајем децембра 1925, а указ о постављењу новог југословенског посланика у Пољској је потписан почетком марта. Будући да је био незадовољан премештајем из Будимпеште у Варшаву, сматрајући га изразом неповерења Момчила Нинчића, Тихомир Поповић је самовољно отпутовао у Београд да лично расправи са министром, почетком априла, и том приликом понудио оставку. Након пада последње владе Николе Пашића, Нинчић је пружио још једну шансу Поповићу да га остави у дипломатској служби, али се он нашао у незавидној позицији и остао при својој одлуци. Никола Шуица је

послало свог првог дописника у Будимпешту априла 1926. године, Фрању Кулунџића, у циљу побољшања сарадње Агенције „Авала“ и Мађарске телеграфске агенције (Magyar Távirati Iroda – МТИ), и југословенске и мађарске штампе.¹⁴⁶⁶ Промене персонала Посланства очигледно су указивале на жељу Момчила Нинчића да уклони блиског сарадника Николе Пашића и лично преузме улогу преговарача са грофом Иштваном Бетленом и осталим мађарским државницима и дипломатама. Он је издао инструкције Александру Цинцару-Марковићу пред његов одлазак на нови пост да жели да постигне споразум са Мађарима о арбитражи и да је спреман да заузврат уступи Сегедински троугао као цену за успостављање Средњеевропског локарна.¹⁴⁶⁷ Према мишљењу Милана Антића, блиског сарадника Момчила Нинчића, југословенски министар иностраних дела је био заведен таласом пактоманије након Локарно пакта,¹⁴⁶⁸ те се може претпоставити да је желео да преузме за себе све заслуге за измирење и зближавање са Мађарском.

Први успешни кораци су били усмерени ка регулисању питања која су најмање ометала југословенско-мађарске односе, регулисање трговинске размене, побољшање саобраћајних веза, издавање кривац и др. У погледу положаја мађарске мањине у Краљевини СХС, Будимпешта није покретала питање потписивање конкретног уговора, већ разговор о теми у пријатељском духу, како би избегла могуће компликације у процесу зближавања. Момчило Нинчић је изнео контрапунду, крајем јуна, да потпишу Конвенцију о арбитражи по угледу на Чехословачку и Аустрију. Након тога уследиле су информације о наводној званичној посети југословенског министра Будимпешти, планираног за средину јула. Исту је поновио средином јула и након мађарског пристанка, југословенски министар им је понудио да сами изабери међународни правни акт према којем би

отправљао послове од 28. априла до 14. маја, а Добросав Адамовић од 14. маја до 1. августа (АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијације 743; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 989-999; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 442, 443; АЈ, 396-1-2, фолијације 111-116).

¹⁴⁶⁶ Главни уредник МТИ Франц Цимер (Ferenc Zimmer) са жалио на кашњење вести из Краљевине СХС у односу на Беч, и на штуре информације које су добијали из Загреба. Он се сложио са предлогом директора Агенције „Авала“ Албером Мусеом да се успостави директна телефонска линија Београд–Будимпешта у циљу брже размене информација између две агенције. Фрањо Кулунџић је предложио Одељењу за штампу МИД да дописник Агенције „Авала“ из Загреба пласира чланке које су објављивали загребачки листови *Novosti* и *Obzor* (АЈ, 396-21-47, фолијације 41, 43).

¹⁴⁶⁷ Архив САНУ, 14.387/10063.

¹⁴⁶⁸ Архив САНУ, 14.387/9111.

саставили југословенско-мађарски уговор. Његова жеља је била да потпишу један Пакт о ненападању. Додатни подстрек за мађарско-југословенско зближавање дао је регент Миклош Хорти у говору на прослави 400-годишњице Мохачке битке, августа 1926. године, у којем је споменуо вековно пријатељство мађарског и српског народа и дужа искушења кроз која су прошли Срби након Косовске битке.¹⁴⁶⁹ Овај говор је био сигнал за целокупну југословенску јавност, али још важније и за МИД, да је Мађарска спреман да се споразумева са Краљевином СХС.¹⁴⁷⁰ Након директних разговора Момчила Нинчића са мађарским представницима током заседања Скупштине Друштва народа у Женеви, септембра 1926, даље контакте је држао у строгој тајности и једино је обавештавао свог помоћника Јована Т. Марковића.¹⁴⁷¹

И поред напретка учињеног на пољу зближавања два суседа, југословенски МИД је током читавог периода примао информације из различитих извора о наставку рада мађарских државних органа, иредентистичких и пропагандних организација против свих чланица Мале антате, укључујући и Краљевину СХС.¹⁴⁷² Рад на побољшању односа је трајао до октобра исте године, односно до момента када је Италија дефинитивно одустала од Подунавско-балканског локална и показала жељу да пружи јачу подршку Мађарској у склопу сопствене антијугословенске политике. Гроф Иштван Бетлен није одмах схватио промену у италијанском држању те је одбио Мусолинијеву понуду да се састану и директно разговарају о даљем процесу мађарско-југословенског зближавања, октобра 1926. године. Мађарски посланик у Београду Андраш Хори (András Hory) је поднео Момчилу

¹⁴⁶⁹ AJ, 396-15-35, фолијације 464-469; Admiral Nicholas Horthy, *Memoirs*, (ed. Andrew L. Simon), London, 2000,³ p. 160; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 312-319; Á. Hornyák, „Die in Jugoslawien lebende ungarische Minderheit in der ungarischen Aussenpolitik zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1941)“, S. 326, 327; Árpád Hornyák, „Die Institution des Doppelbesitzes an der ungarisch-jugoslawischen Grenze zwischen den beiden Weltkriegen“, *Razprave in gradivo: Revija za narodnostna vprašanja*, številka 68, (september 2012), str. 11, 12; Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 245-253.

¹⁴⁷⁰ АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мађарска“, Београд, 30. XII 1926. год.; Архив САНУ, 14.387/8779.

¹⁴⁷¹ Архив САНУ, 14.387/8779. Близак сарадник Момчила Нинчића, Милан Антић је и о даљем току преговора сазнао тек 1928. године, у разговору са Живојином Балугићем (Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8865, 10032). У југословенском МИД-у, само су Момчило Нинчић и помоћник Јован Марковић били упућени у даљи ток преговора (АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мађарска“, Београд, 30. XII 1926. год.).

¹⁴⁷² AJ, 341-27-67 циркулари шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића Аустрија бр. 30 од 18. јуна, Аустрија бр. 44 од 30. августа и Аустрија бр. 46 од 28. септембра 1926; AJ, 371-38-49, фолијације 316, 317; AJ, 395-15-152, фолијације 216, 218.

Нинчићу, 20. октобра, предлог текста мађарско-југословенског уговора који је био израђен према Локарно пакту. Бивши министар иностраних дела Густав Грац (*Gusztáv Graz*)¹⁴⁷³ је допутовао у Београд, 6. новембра, у циљу отпочињања преговора али није успео у својој мисији. Гроф Иштван Бетлен је почео да увиђа промене у италијанској спољној политици и напустио свој план слабљења Мале антанте и прихватио понуду за ближу политичку и економску кооперацију са Италијом.¹⁴⁷⁴ Према процени руководећих људи у југословенском МИД-у, гроф Иштван Бетлен је био спреман да прихвати резерве Краљевине СХС у погледу постојећих обавеза према Чехословакој и Румунији.¹⁴⁷⁵ Момчило Нинчић је предао мађарски предлог уговора посланику у Риму Живојину Балугцићу да га прегледа и поднесе му реферат.¹⁴⁷⁶ Одабир сигурно није био случајан. Поред тога што је у југословенској дипломатској служби био најбоље упознат са италијанском спољном политиком, Живојин Балугцић је био и близак династији Карађорђевић. Очигледно је Момчило Нинчић желео да сагледа намере Мађара из угла спољне политике Италије, али и да подели одговорност пред краљем Александром у случају неуспеха или било каквог пеха.

Потписивање Тиранског пакта имало је велики утицај на дотадашње одуговлачење југословенског министра иностраних дела у погледу односа са Мађарском.¹⁴⁷⁷ Живојин Балугцић је поднео реферат непосредно пред оставку Момчила Нинчића, и рад на даљем приближавању је остављен новом министру иностраних дела Нинку Перићу.¹⁴⁷⁸ Према оцени посланика у Берлну, и даље је била неопходан опрез у наставку рада са Мађарима, јер су постојале две солуције: да Мађарска жели да потпише истински уговор типа Локарно у циљу измирења, и

¹⁴⁷³ Мађарски МИД га је послао јер је био искрени заговорник мађарско-југословенског зближавања и имао развијене контакте са југословенским привредним круговима које је могао да искористи у својој мисији (Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, p. 265). Међутим, за југословенску дипломатску службу и МИД, Густав Грац је представљао истакнутог представника покрета хабзбуршких легитимиста и иредентиста, који је радио против Румуније и Чехословачке (АЈ, 341-27-67 циркулар шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Аустрија бр. 12 од 15. априла 1926. године).

¹⁴⁷⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 317, 319, 324–326, 329–333; Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 255–265. Чиновници југословенског МИД-а нису могли одмах да примете промену под притиском понуда и претњи Бенита Мусолинија (Архив САНУ, 14.387/ предмети бр. 9477, 10040).

¹⁴⁷⁵ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 22

¹⁴⁷⁶ Архива САНУ, 14.387/ предмети бр. 8865, 10032.

¹⁴⁷⁷ Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 265, 267, 268.

¹⁴⁷⁸ Архив САНУ, 14.387/8865, 10032.

да жели само да пружи привид своје помирљивости да би могла да настави политику конфронтације са својим суседима.¹⁴⁷⁹ Момчило Нинчић и даље није одређивао новог посланика у Будимпешти, већ се одлучио на промену саветника Посланства. Генерални политички директор МИД-а Јеврем Тадић постављен је указом од 24. октобра, а дотадашњи саветник Александар Цинцар-Марковић је премештен у Париз дан пре оставке Момчила Нинчића, 5. децембра.¹⁴⁸⁰ Мађарска политика је постала очигледнија југословенском МИД-у након што је влада одбила да да агреман за чехословачког дипломату Бохдана Павлиа (Bohdan Pavlů), који је био утицајна личност у словачкој јавности.¹⁴⁸¹ Тиме су потврђиване информације да је влада грофа Иштвана Бетлена тежила успостављању добрих контаката са Хлинкином словачком народном странком (Hlinkova slovenská ľudová strana) да би могла директно да ради против споразума чешких и словачких политичких партија у циљу дестабилизације унутрашње ситуацију у Чехословачкој.¹⁴⁸²

Последњих месеци избио је нови проблем за југословенску политику према Мађарској – посредни рад на рестаурацији Хабзбурга. Југословенски МИД је оценио јула 1926. године, да су хабзбуршки легитимисти губили подршку у мађарској јавности и да су се повлачили из активног политичког живота или одлазили у пензију.¹⁴⁸³ Ова процена је оповргнута развојем догађаја у току новембра. Доношење закона којим је обновљен Горњи дом парламента (Főrendiház), у духу угарске традиције и улазак већег броја хабзбуршких легитимиста био је први сигнал да Мађари желе да постепено спроведу рестаурацију.¹⁴⁸⁴ Краљевина СХС се није усудила да се успротиви уласку чланова породице Хабзбург у Горњи дом на основу њиховог наследног права, јер би то

¹⁴⁷⁹ Архив САНУ, 14.387/10035.

¹⁴⁸⁰ Јеврем Тадић је преузео нову дужност 3. јануара 1927. године (АЈ, 334-Персонални-196-519, фолијације 64, 65, 69; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 452-454).

¹⁴⁸¹ Званични разлог који је мађарска влада навела због чега не даје своју сагласност је било дезертирање официра Богдана Павлуа из аустроугарске војске током Првог светског рата, због приступања чехословачкој легији у Русији. Очигледно југословенски МИД није сматрао да је ово био стварни разлог одбијања давања агремана (АЈ, 395-15-151, фолијација 209).

¹⁴⁸² АЈ, 341-27-67 циркулар шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Аустрија бр. 22 од 7. маја 1926. године.

¹⁴⁸³ АЈ, 395-15-152, фолијација 224.

¹⁴⁸⁴ АЈ, 341-27-67 циркулар шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Мађарска бр. 12 од 10. новембра 1926. године; N. Horthy, *Memoirs*, p. 155

било изразито мешање у унутрашње послове друге државе.¹⁴⁸⁵ Потом је уследила информација да гроф Иштван Бетлен настоји да наговори Отона Хабзбуршког да се одрекне аустријског престола како би на основу новог режима палатината могао да буде легално изабран за мађарског краља. Југословенски МИД је овај извештај могао само да схвати као потврђивање чехословачке претпоставке из 1925. године, да је палатински систем уведен да би се постепено извршила рестаурација Хабзбурга. Стога је закључено да је план грофа Иштвана Бетлена био онемогућавање реакције Мале антанте, а потом на очиглед међународног јавног мњења избор свог краља – Хабзбурга, јер се нико не би усудио да се побуни.¹⁴⁸⁶ Југословенски МИД је потврдио своје становиште из 1925. године, да се не може борити против успостављања монархије у Мађарској као чисто унутрашњег политичког питања, али да се мора супроставити додељивању палатинског звања неком од Хабзбурга.¹⁴⁸⁷ МИД је на крају 1926. године оценио да Иштван Бетлен ишчекује повољан момент у развоју међународних односа да би прогласио неког од чланова породице Хабзбург за краља.¹⁴⁸⁸

Потписивање италијанско-албанског Уговора о пријатељству и сигурности, познатог и под називом Тирански пакт, 27. новембра 1926, био је јасан сигнал за Краљевину СХС о промени италијанске спољне политике. Момчило Нинчић се осетио изгираним, јер је био најагилнији поборник споразумевања са Италијом. Стога је поднео оставку, иако су Италијани тврдили да ће дати сва неопходна објашњења о значају Тиранског пакт после чега неће имати разлог да не настави са својим радом.¹⁴⁸⁹ Југословенска јавност је очекивала да нови министар иностраних дела Нинко Перић поведе нову спољну политику. Међутим, постављало се питање да ли ће унети измене само у односу према Италији или и

¹⁴⁸⁵ АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мађарска“, Београд, 30. XII 1926. год. На основу наследног права, за чланове Горњег дома су изабрани и чланови куће Хабзбург-Лотарингиен: надвојвода Јосиф, његов сих Јосиф Франц и надвојвода Албрехт („Избори за мађарски Горњи Дом“, *Време* од 1. јануара 1927. године).

¹⁴⁸⁶ АЈ, 341-27-67 циркулар шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Аустрија бр. 59 од 30. новембра 1926. године.

¹⁴⁸⁷ АЈ, 395-1-3, фолијације 355, 356; АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мађарска“, Београд, 30. XII 1926. год.; Архив САНУ, 14.387/8779.

¹⁴⁸⁸ АС, ПО, ПО-149, број 122 строго поверљиви извештај министра помоћника Јована Т. Марковића Николи Пашићу, „Мађарска“, Београд, 30. XII 1926. год.

¹⁴⁸⁹ В. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 39, 40.

према другим суседним земљама.¹⁴⁹⁰ Политички лидери су сматрали да Краљевина СХС мора да отпочне са стварним вођењем политике „Балкан балканским народима“, али су и постављали питање румунског држања и опстанка Мале антанте.¹⁴⁹¹

За Краљевину СХС је била позитивна промена става Ке д'Орсеа након потписивања Тиранског пакта. Француска је желела да искористи ситуацију и веже југословенску државу. Ипак је Ке д'Орсе чекао прави моменат да учини такав корак, јер је желео да види како ће се даље развијати италијанско-југословенски односи.¹⁴⁹² Ипак, француски МИД је морао да интервенише Мирослава Спалајковића и упозори југословенске државнике да не смеју да улазе у „фантастичне комбинације“ са Немачком, СССР-ом или Турском због Италије и њених односа са Албанијом и Мађарском. Посланик у Паризу који је био близак сарадник краља Александра, једним од највећих опонената успостављању званичних односа са Совјетским савезом сложио се са овом оценом.¹⁴⁹³ Мирослав Спалајковић је био уверен да би Краљевина СХС требало да се усмери ка успостављању бољих односа са Великом Британијом.¹⁴⁹⁴ Међутим, други близак сарадник југословенског монарха, Живојин Балугџић заступао је супротну тезу. Он је сматрао да би Краљевина СХС могла да се ослони на СССР како би уценила Велику Британију да оконча своју дотадашњу подршку Италији.¹⁴⁹⁵ Након што је доживео неуспех у споразумевању са Француском против ревизионистичких држава, Бенито Мусолини је напустио идеју Подунавско-балканског локална

¹⁴⁹⁰ „Наши односи с Италијом“, *Политика* од 1. јануара 1927. године.

¹⁴⁹¹ Јован М. Јовановић – Пижон, као активни коментатор међународних догађаја, и Антон Корошец, као особа од поверења краља Александра за незваничне дипломатске мисије, су се залагали за активније вођење политике „Балкан балканским народима“. Међутим, Антон Корошец се донекле слагао са Стјепаном Радићем у погледу Румуније. Лидер словеначких клерикалаца је сматао да је Краљевини СХС тешко да се одреди према свом савезнику који жели да лавира између Француске и Италије. Вођа ХСС-а је, пак, био уверен да је Мала антана суштински престала да постоји због новог курса румунске спољне политике (Архив САНУ, 14.387/8838; „Г. Радић о Албанији“, *Политика* од 1. јануара 1927. године).

¹⁴⁹² S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, pp. 29, 30.

¹⁴⁹³ АЈ, 388-13-33, фолијације 573-577.

¹⁴⁹⁴ Мирослав Спалајковић је 1923. године критиковао Николу Пашића да је пропустио повољну прилику да придобије подршку Велике Британије за југословенску политику на Балкану (АС, МС, предмет бр. 591). Он своје ставове није променио ни наредних година, и током фебруара и марта 1927. године је саветовао Нинка Перића да му се указује идеална прилика да једним уступком придобије Лондон на страну Београда (АЈ, 388-10-26, фолијације 547, 548; АС, МС, предмет бр. МС-130, фолијације 1-5).

¹⁴⁹⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 339.

засновану на мирном усклађивању односа између држава које су из Првог светског рата изашле као победничке и побеђене. Проблем француско-италијанских односа одмах се одразио и на Краљевину СХС. Бенито Мусолини је покренуо дипломатску офанзиву против југословенске државе у Подунављу и на Балкану. Прве три државе са којима је желео да изграђује „четворни савез“ (quadruplice alleanza) биле су Мађарска, Румунија и Бугарска. С тим да су нерегулисани југословенско-грчки односи остављали довољно простора и за ширу дипломатску акцију на Балкану.¹⁴⁹⁶ На почетку 1927. године, извршено је неколико значајних промена у југословенској дипломатској служби. Када је министар иностраних дела Нинко Перић сазнао да је Живојин Балугџић незадовољан својим положајем у Риму, и преко приватних извора сазнао да жели да напусти Италију, понудио му је повратак у Берлин или одлазак у Берн, 12. јануара 1927. године. Он је изабрао пост у немачкој престоници.¹⁴⁹⁷ Потом је Нинко Перић тражио од италијанске владе агреман за новог посланика Милана Ракића, који је дат 31. јануара.¹⁴⁹⁸ Почетком фебруара дотадашњи посланик у Берну Јосип Смодлака је премештен у Мадрид.¹⁴⁹⁹ Југословенски министар иностраних дела је одлучио да на упражњени пост у Софији премести дотадашњег посланика у Варшави Љубомира Нешића,¹⁵⁰⁰ који је био познат по свом славнофилству и заговорник српско-бугарске сарадње и пријатељства.¹⁵⁰¹ Иницијативом Остина Чемберлена, који је убедио и Аристида Бријана да заједно изврше притисак на две посвађане стране, омогућен је почетак југословенско-италијанских преговора.¹⁵⁰² Након напуштања Софије, Милан Ракић је извесно време морао да проведе у Београду, чекајући да добије инструкције шта да саопшти Италијанима о ратификација Нептунских конвенција.¹⁵⁰³ Остин Чемберлен је желео да дискретним, али константним притиском примора Италијане да заузму умереније држање у кризи. Он је сугерисао Бениту

¹⁴⁹⁶ М. Luciano, *Il sogno dell'egemonia*, p. 45.

¹⁴⁹⁷ Живојин Балугџић је био у тој мери незадовољан својим положајем у Риму да је био спреман да чак прихвати и одлазак у Берн, иако то није било важно место у југословенској дипломатској служби, само да би „што пре“ напустио Италију (АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијација 334).

¹⁴⁹⁸ АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 187, 188.

¹⁴⁹⁹ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 73.

¹⁵⁰⁰ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијације 73, 74.

¹⁵⁰¹ Kosta St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga četvrta, London, 1957, str. 12.

¹⁵⁰² Архва САНУ, 14.387/8884.

¹⁵⁰³ Архив САНУ, 14.387/8811.

Мусолинију да што пре прими новог југословенског посланика у аудијенцију, како би се што пре отпочели директни италијанско-југословенски преговори о решавању свих отворених питања. Ипак је крајем марта почео да мења своје мишљење. На основу података којима је располагао Форин офис, Италија није представљала опасност по Албанију, док британске дипломате и државни секретар нису били сигурни да нове побуне неће бити организоване са југословенског тла. Пошто је Остин Чемберлен да Краљевина СХС може бити проблематична због своје унутрашње нестабилности, он је желео да искористи своје пријатељске односе са Бенитом Мусолинијем како би утицао на њега да води помирљиву политику у циљу очувања мира. Британци и Французи су поделили улоге међу собом, први су давали савете у Риму а други у Београду. Италијани су условљавали почетак разговора ратификацијом Нептунских конвенција. Нинко Перић је изнео контрапредлог да се прво разјасни Тирански пакт, потом ратификују Нептунске конвенције. Будући да су Британци и Французи заједно саветовали почетак преговора, југословенски министар иностраних дела је прихватио њихову сугестију 31. марта, о безусловном почетку преговора. Нинко Перић је упозорио оба посредника да је за Краљевину СХС било довољно да је Бенито Мусолини дао објашњење Тиранског пакта и да је могла да прихвати само анкету Друштва народа о наводним припремама југословенске војске за напад на Албанију. Милан Ракић је допутовао у Рим 10. марта,¹⁵⁰⁴ и на железничкој станици је могао да уочи колике и какве проблеме ће имати на свом новом положају.¹⁵⁰⁵ Преузео је руковођење Посланством, али није могао да преда акредитивна писма италијанском Двору.¹⁵⁰⁶ Краљ Виторио Емануеле III га је примио у приватну посету, 26. марта, али му није укаживана званична аудијенција.¹⁵⁰⁷ Милан Ракић је одржавао само контакте са члановима италијанског МИД-а. Први разговор са Бенитом Мусолинијем је водио 16. марта.

¹⁵⁰⁴ АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијација 192.

¹⁵⁰⁵ Милица Ракић је неколико деценија након смрти свог супруга изнела да брачни пар Ракић приликом првог доласка у Рим није дочекан од стране италијанских власти у складу са положајем и званичном представничком функцијом Милана Ракића (А. Митровић, „Дипломата Милан Ракић и његово сведочење о историји“, стр. 20).

¹⁵⁰⁶ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 112-114, 117; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 108-111; Jovan Zametica, „Sir Austin Chamberlain and the Italo-Yugoslav Crisis over Albania February–May 1927“, *Balkanica*, Vol. XXXVI (2006), pp. 214, 215, 217-224.

¹⁵⁰⁷ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 1 дневник Милана Ракића, , Рим, 16. III – 4. IV 1927. године, стр. 11.

Његов закључак је био да је антијугословенска дипломатска и пропагандна акција била превасходно резултат уверености фашистичких кругова да им опасност прети од француских масона, чије оруђе је била Краљевина СХС. Од француског посланика Бенара је сазнао да је Бенито Мусолини био уверен да ће регулисање италијанско-југословенских односа бити отежано због све већег уплива југословенских официра на политику Краљевине СХС. Са друге стране, Милан Ракић се нашао у прилично незавидној позицији јер није добијао никакве инструкције нити обавештења од југословенског МИД-а; чак ни у погледу југословенских захтева на који начин да Италија пружи обавештења о Тиранском пакту.¹⁵⁰⁸ Његова позиција у Риму је додатно отежана када су Италијани запретили да ће га прогласити за *persona non grata* уколико се не прекине антииталијанска кампања коју је у то доба водила југословенска штампа.¹⁵⁰⁹ Након Мусолинијевог прихватања британско-француског предлога, који му је упућен преко Чемберлена, да је неопходно да Италија да одређена обавештења о Тиранском пакту Краљевини СХС, Нинко Перић је наложио Милану Ракићу да британском амбасадору сер Роналду Грејему (Sir Ronald William Graham) и италијанском МИД-у саопшти да одмах приступају разговорима. Југословенски министар је у веровао да је могао да обезбеди ратификацију Нептунских конвенција у Народној скупштини и да због тога неће бити формалних препрека са југословенске стране. Међутим, Остин Чемберлен није имао претерано поуздање у способности југословенске дипломатске службе и због тога је тражио од посланика у Београду Хаурда Кенарда (Howard Kennard) да сугерише Нинку Перићу да би Милан Ракић требало да се руководи сугестијама Роналда Грејема приликом преговора. Југословенски посланик је почео одмах сарадњу са британским амбасадором слушајући његове савете на који начин је најбоље приступити разговорима са Бенитом Мусолинијем и италијанским МИД-ом.¹⁵¹⁰ Према оцени Милана Ракића, ово је био велики успех за југословенску спољну политику и дипломатију јер су један локални проблем подигли на европски ниво,

¹⁵⁰⁸ Архив САНУ, предмет бр. 14, документ бр. 1 дневник Милана Ракића, , Рим, 16. III – 4. IV 1927. године, стр. 1, 6, 7, 16, 21-23.

¹⁵⁰⁹ АЈ, 335-15-4 извештај „Ђере“ [Бождар Ђермановић] од 21. марта 1927. године.

¹⁵¹⁰ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 115; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 110; J. Zametica, „Sir Austin Chamberlain and the Italo-Yugoslav Crisis over Albania February–May 1927“, pp. 224-228.

посебно што је спомињана могућност уплитања и Друштва народа јер је то било непријатно за Италију а Британија није смела да јавно одбије. Због тога је био уверен да се адутром женевске инситуције могу користити приликом решавања свих отворених питања.¹⁵¹¹ Британски ангажман утицао је и на држање Бенита Мусолинија, који га је након дугог чекања прихватио да почне са њим и званичне разговоре као са признатим шефом дипломатске мисије.¹⁵¹²

Погоршање односа са Италијом, поново је покренуло питање успостављања односа са СССР-ом. Пређашњи контакти југословенских и совјетских дипломата успостављених у различитим европским престоницама, новембра и децембра 1925, били су реакција Краљевине СХС на покушај италијанско-совјетског зближавања.¹⁵¹³ Идеје о југословенско-трусско-совјетској сарадњи на Балкану против италијанских претензија, које су биле актуелне крајем 1925. и почетком 1926, иницирали су Турци, али нису наишли на очекивани одзив Југословена.¹⁵¹⁴ Након потписивања Тиранског пакта, југословенска јавност је показивала све више своје давнашње тежње да се успоставе односи између две словенске државе.¹⁵¹⁵

Положај Краљевине СХС и Мале антанте се погоршао поновном променом пољске спољне политике, која је одустала од споразумевања са савезом, и вратила се политици, појединачног споразумевања са три државе чланице коју је водила до 1922. године. У складу са том променом, Варшава је предложила Букурешту да се Мала антанта приближи Мађарској.¹⁵¹⁶ Према информацијама које је Посланство у Варшави прикупило у првим месецима 1927. године, маршал Јозеф Пилсудски је одржавао тајне контакте са Италијом преко свога саветника Леницког, и припремао је терен за навакву италијанског наоружања за пољску ратну авијацију.¹⁵¹⁷ Став Краљевине СХС према нарушавању односа Мале антанте и Пољске се јасно огледао након премештаја посланика Љубомира

¹⁵¹¹ Архив САНУ, предмет бр. 14, документ бр. 1 дневник Милана Ракића, Рим, 16. III – 4. IV 1927. године, стр. 35.

¹⁵¹² А. Андреј Митровић, „Дипломата Милан Ракић и његово сведочење о историји“, стр. 20.

¹⁵¹³ *Советско-југославскије одношенија 1917-1941 гг*, документ бр. 146, стр. 186, 187.

¹⁵¹⁴ О овоме ће бити више речи у наредном поглављу.

¹⁵¹⁵ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929.“, str. 157-160.

¹⁵¹⁶ I. Davion, „Integrations de la Pologne dans a Petite Entente“, p. 74.

¹⁵¹⁷ АЈ, 388-10-26, фолијација 657.

Нешића из Варшаве у Софију, фебруара 1927. године.¹⁵¹⁸ Послове је отправљао секретар Милован Продановић наредних пет месеци.¹⁵¹⁹ За новог посланика у Варшави је постављен сестрић Николе Пашића Милутин Јовановић, који је указом од 3. марта 1927, практично уклоњен из Берна након смрти свог ујака.¹⁵²⁰ Међутим, он је отпутовао директно из Швајцарске у Пољску и није ни примио инструкције југословенског МИД-а о раду на југословенско-пољским односима.¹⁵²¹ Ипак, неприпремљени одлазак на нови пост није био само одраз становишта Краљевине СХС према пормени пољске спољне политике већ и односа радикала и демократа унутар југословенског МИД-а.¹⁵²² Неповерење према пољској спољној политици је поново исказано крајем године. Наиме, југословенска влада није била претерано заинтересована за план Аугуста Залеског да се оформи антисовјетски блок Пољске, Краљевине СХС и Турске, уз подршку Француске.¹⁵²³

Унутар Мале антанте јачане су тежње за југословенско-чехословачком сарадњом. Дефинитивни останак Едварда Бенеша на челу чехословачког МИД-а, било је позитивно примљено у Краљевини СХС. Додатни подстрек јачању сарадње две државе било је постављење дотадашњег посланика у Берлину Камила Крофте на положај помоћника министра иностраних дела. Он је био познат заговорник пријатељства и сарадње са Краљевином СХС; али и успостављања односа са СССР-ом.¹⁵²⁴ И пре његовог постављења, Едвард Бенеш је преко посланика у Прагу Бранка Лазаревића покушавао да убеди Краљевину СХС, током јануара 1927, да је потребно да Мала антанта прошири своју подршку великих сила, и поред Француске успостави блиску сарадњу са и са Совјетским савезом.¹⁵²⁵

¹⁵¹⁸ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 75.

¹⁵¹⁹ АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијација 441.

¹⁵²⁰ АЈ, 334-Персонални-159-482, фолијације 304-307.

¹⁵²¹ АЈ, 334-Персонални-159-482, фолијација 426.

¹⁵²² Након премештаја из Берна у Варшаву, Милутин Јовановић је тражио одобрење за боловање, коју му је одобрио радикалски министар Нинко Перића. Међутим, када је демократа Војислав Маринковић преузео ресор МИД-а, он му је наложио да неодложно отпутује на свој нови пост (АЈ, 334-Персонални-159-482, фолијације 417, 419, 420, 422, 423).

¹⁵²³ F. Anghel, „Romania between Istanbul and Ankara: the Beginning of the Alliance in the First Decade of the Kemalist Republic“, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 54, Sayı: 1 (2014), p. 446.

¹⁵²⁴ АЈ, 388-15-35, фолијација 35, 36.

¹⁵²⁵ АЈ, 341-31-80 генерални политички директор МИД-а Божидар Пурић Посланству у Лондону, Пов.Бр.2187 од 20. марта 1927; АЈ, 388-15-35, фолијације 37-39.

Ипак, жеља да се појачају југословенско-чехословачке дипломатске везе, трговинско-привредни односи су били пред искушењима различитих интереса две државе. Након лошег рода житарица у Чехословачкој 1926. године, када је велики део потреба тржишта подмирен увозом, Републиканска странка чехословачких сељака је успела да наметне увођење заштитних царинских тарифа за пољопривредне производе. Ова мера је директно ојачавала југословенски извоз на чехословачко тржиште, који је био делимична компензација за куповину војног материјала у Чехословачкој. Са једне стране, чехословачки привредни кругови су морали да попуштају пред захтевима аграраца Антоњина Швехле, а са друге стране, југословенски војни и државни кругови су почели да размишљају у правцу набавки из других држава, између осталих и Немачке, од 1927. године. Стога је и промењена дотадашња политика заштите чехословачког капитала на тржишту Краљевине СХС од стране конкуренције. Иако се Привредна секција конференције југословенско-чехословачке међупарламентане уније, фебруара 1927, заложила за побољшање трговинских и царинских услова; делегације две државе за трговинске преговоре нису успеле да ускладе опречне привредне интересе. Тенденција која је постала очигледна током 1927. године, није била решена до избијања Велике економске кризе.¹⁵²⁶

У оквиру југословенско-румунских односа компликације су продужене и почетком 1927. године. Румунска штампа је наставила да пише о наводном покушају Краљевине СХС и Чехословачке да преобразе политику Мале антанте у панславистичку и балканску; стим што није штедела ни Момчила Нинчића након његове оставке што је било у вези са пружањем подршке Италији након потписивања Тиранског пакта. Бошко Чолак-Антић је оценио да су пропагандни напади су били организовани изван редакција листова, 12. јануара 1927, али још увек није могао да проникне ко стоји иза пропаганде која је била усмерена подједнако против две државе, али и читаве Мале антанте. Уочио је да влада генерала Аверескуа настоји да убеди део румунске опозиционе јавности и југословенску дипломатску службу да не напушта линију сарадње са Малом антантом; истовремено тежећи да изврши притисак на Италију да призна

¹⁵²⁶ P. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, str. 20, 27; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 86-88.

Бесарабију¹⁵²⁷ југословенски посланик је закључио да су почели да сврставају југословенску и чехословачку државу и исту раван са СССР-ом.¹⁵²⁸ Бошко Чолак-Антић је уочио да се став Румуна посебно заоштрио према југословенској државној политици под утицајем пута грофа Иштвана Бетлена који је указивао на промену мађарске спољне политике од споразумевања са Краљевином СХС ка сарадњи са Италијом. Због тога је саветовао министра Нинка Перића, 28. јануара, да би југословенска штампа у полемици са румунском требало да избегава нападе на владу, јер „наш интерес није јавно истицати да јој [румунској влади – прим. аутора] не верујемо“.¹⁵²⁹

Румунска критика против југословенске спољне политике се настављала и у наредним месецима, али нису предузимани конкретнији кораци јер је владу још увек процењивала развој италијанско-југословенских односа.¹⁵³⁰ Посета Лазара Марковића¹⁵³¹ Будимпешти изазвала је нови талас антијугословенских напада и сумњи у даљи опстанак Мале антанте, почетком марта; иако је Јон Митиленеу и даље покушавао да убеди југословенску владу да се румунска спољна политика неће мењати у Средњој Европи.¹⁵³² Потом је уследило званично саопштење да је Италија ратификовала конвенцију којом се признаје припајање Бесарабије, што је изазвало одушевљење у румунској јавности која је исказивана у парламенту, штампи и на улицама.¹⁵³³ Јавне манифестације проиталијанских осећаја су трајале током боравка краља Александра и краљице Марије у Румунији.¹⁵³⁴ Милан Ракић је сумњао да би Румунија да у потпуности промени своју спољну политику и да одабере Италију за свог пријатеља међу великим силама.¹⁵³⁵ Одушевљење је

¹⁵²⁷ Притисак је извршен публикавањем француско-румунског уговора којим је Француска признала Бесарабију, чиме је између редова тражено од Италијана да учине исто (АЈ, 395-16-168, фолијације 16-24).

¹⁵²⁸ АЈ, 395-16-168, фолијације 1-9, 11.

¹⁵²⁹ АЈ, 395-16-168, фолијације 16-24.

¹⁵³⁰ АЈ, 395-16-168, фолијације 30-36.

¹⁵³¹ Лазар Марковић је виђен у међународној јавности као један од незваничних чланова југословенске дипломатске службе јер је често био члан југословенских делегација које су учествовале у раду органа Друштва народа.

¹⁵³² АЈ, 395-16-168, фолијације 44, 45, 47, 48.

¹⁵³³ АЈ, 395-16-168, фолијације 46, 49, 52. У југословенској дипломатској служби је разматрано због чега је изабран баш тај моменат за ратификацију, јер су били свесни да је Италија могла да бира време. Закључено је да је највероватнији разлог била жеља Мусолинија да његов корак изгледа као да је у хармонији са британском политиком према СССР-у (АЈ, 341-23-53 Ђурић МСП-у, Пов.Бр.165 од 10. марта 1927. године).

¹⁵³⁴ АЈ, 395-16-177, фолијације 626-630.

¹⁵³⁵ АЈ, 395-16-176, фолијације 601, 602.

донекле спласнуло потписивањем италијанско-мађарског Пакта о пријатељству којим се постављало питање подршке Италије ревизионистичкој политици Мађарске према Трансилванији. Ипак, влада генерала Александра Аверескуа и Јон Митиленеу нису показивали намеру да промене свој дотадашњи курс спољне политике, иако нису подржали отпужбе Италије да Краљевина СХС припрема војни напад на Албанију. Бошко Чолак-Антић је детаљно извештавао о опозиционом противљењу проиталијанској политици и залагање за јачање сарадње са Малом антантом.¹⁵³⁶ Формирање владе Велимира Вукићевића у румунској јавности је коментарисан као одговор на југословенско-италијанске проблеме. Избор новог министра иностраних дела Војислава Маринковића извазвао је бојазан чак и антииталијански оријентисане опозиције, јер су због његових тежњи зближавања са Бугарском страховали да је у питању јачање славенофилске струје у спољној политици Краљевине СХС.¹⁵³⁷ Тиме би била угрожена традиционална политика Румуније одбране од јединства Јужних Словена, додатно угрожавана безбедност Јужне Добруце, и отварања могућност панславенске сарадње Југословена, Бугара и Совјета у Бесарабијском питању.

Југословенско-аустријски односи су били у мирној фази, почетком 1927. године, и Нинко Перић је у свом експозеу од 20. марта 1927, истакао њихов пријатељски и добросуседски карактер.¹⁵³⁸ Иако је код Аустријанаца био изражен антисрпски осећај јер су Србе сматрали најодговорнијима за распад Хабзбуршке монархије, почетком 1927. године, је примећено да је надвладао антииталијански осећај због тешког положаја Немаца у Јужном Тиролу.¹⁵³⁹ Држање Краљевине СХС према Аустрији било је изазвано италијанском претњом у Подунављу и на Балкану. Након неуспеха политике југословенско-италијанског пријатељства које се сазнивало на политичком *status quo* према Аустрији, Мађарској и Бугарској,¹⁵⁴⁰ почетком 1927. године за Краљевину СХС је постало веома важно питање да ли ће Италија успети да постигне споразум са Немачком о ближој војно-политичкој сарадњи одрицањем одбране независности Аустрије, тј. прихватање аншлуса.¹⁵⁴¹

¹⁵³⁶ АЈ, 395-16-168, фолијације 69-72, 78-81.

¹⁵³⁷ АЈ, 395-16-168, фолијација 88; АЈ, 395-16-170, фолијације 461, 462.

¹⁵³⁸ А. Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, S. 254.

¹⁵³⁹ АЈ, 371-32-43, фолијација 382.

¹⁵⁴⁰ Архив САНУ, 14.387/ предмети бр. 8811, 8112.

¹⁵⁴¹ АЈ, 370-28-81, фолијације 584, 585.

Као контраакцију, југословенски руководиоци су желели да део италијанске опасности ублаже приближавањем са Вајмарском републиком. Због тога су настојали да очувају добре односе са Аустријом, иако је Едвард Бенеш настојао преко посланика у Прагу Бранка Лазаревића да убеди владу у Београду да је неопходно да се две државе војно припреме за спречавање аншлуса.¹⁵⁴² Иако су његова настојања имплицитно покретала проблем чехословачког одлагања ратификације југословенско-чехословачког споразума о набавци наоружања и другог војног материјала потписаног 10. јула 1926. године, Едвард Бенеш се није директно везивао за ово питање. Позитивна оцена Посланства у Бечу о формирању владе Игнаца Зајпела, 1926, била је ревидирана у току наредне године. Аустријски канцелар је успео да обједини све покрајинске организације Хајмвера (*Heimwehr*), а руководећу улогу је имала штајерска организација која је била позната по свом антијугословенском ставу. Посланство у Бечу је током 1927. године, оценило да у аустријском јавном мњењу јача антисловенски осећај, који је преваходно био усмерен против Мале антанте. Уједињени Хајмвер је имао све више утицаја на спољну политику Аустрије, и они су тежили да изврше притисак на Игнаца Зајпела да се ближе веже са Италијом и Мађарском, што је било противно југословенским интересима.¹⁵⁴³ И поред јачања италофилских тенденција у одређеним круговима, југословенски посланик Милан Милојевић је имао добру комуникацију са високим државним чиновницима, јер су радије разговарали са Србином, тј. некадашњим отвореним непријатељем, него са Италијанима које су сматрали „вулгарним издајницима“.¹⁵⁴⁴

Односи Краљевине СХС и Мађарске су наставили да се развијају силазном путањом јануара 1927. године; иако је регент Миклош Хорти тврдио да се поправљају.¹⁵⁴⁵ Будимпешта је и даље користила југословенско-мађарске преговоре за вршење притисака на Рим да изађе што више у сусрет мађарским захтевима. Дотадашњи посланик у Београду Андраш Хори је премештен у Рим, што је био јасан знак у ком смеру ће радити мађарска дипломатска служба.¹⁵⁴⁶

¹⁵⁴² АЈ, 341-31-80 генерални политички директор МИД-а Божидар Пурић Посланству у Лондону, Пов.Бр.2187 од 20. марта 1927; АЈ, 388-7-20, фолијације 734-737; АЈ, 388-15-35, фолијације 37-39.

¹⁵⁴³ АЈ, 310-1 извештај о спољној политици Аустрије [из 1927. године]

¹⁵⁴⁴ М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 217, 218.

¹⁵⁴⁵ АЈ, 396-21-47, фолијација 251.

¹⁵⁴⁶ М. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 74; Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 268, 270.

Едвард Бенеш је саветова новог министра иностраних дела Нинка Перића да не прихвата мађарске понуде за споразумевањем у периоду ослабљених веза унутар Мале антанте.¹⁵⁴⁷ Лазар Марковић је отпутовао у Будимпешту, безуспешно настојећи да утиче на наставак југословенско-мађарског зближавања. Њему је приредио свечани ручак Густав Грац, којег је Иштван Бетлен послао у неформалну мисију у Београд, новембра 1926, када је водио разговоре и са Нинчићем и са Марковићем.¹⁵⁴⁸ Почетком фебруара 1927, Краљевина СХС је обавештена о укидању војне комисије у Мађарској и преносу њених надлежности на Друштво народа. Нинко Перић је наложио дипломатској служби да ради на одлагању ове одлуке, али тајно, како Мађари не би сазнали југословенски став.¹⁵⁴⁹ Средином фебруара, Мађари су преко отправника послова у Будимпешти и Београду, Јеврема Тадића и Андора Водианера (Andor Wodianer), известили југословенски МИД о планираној званичној посети грофа Иштвана Бетлена Риму; и тражили да сазнају коначну одлуку југословенске владе о предложеном Уговору о пријатељству и Конвенције о арбитражи. Паралелно су наставили да врше притисак на Рим да договоре мађарско-италијанску политичку сарадњу ширег опсега потписивањем наизглед безазленог уговора о пријатељству.¹⁵⁵⁰ Нинко Перић се консултовао са краљем Александром, који се интересовао да ли су остале чланице Мале антанте биле извештене о садржини предложеног уговора и

¹⁵⁴⁷ J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 433.

¹⁵⁴⁸ Лазар Марковић је говорио Мађарима да Мала антанта не представља једну органску целину, већ само један привремени политички правац док се не пронађе боље решење. Он је промивисао идеје засноване на Локарно пакту, о удруживању Подунавља и Балкана, односно економској сарадњи Мађарске, Чехословачке, Румуније, Краљевине СХС и Бугарске у одбрани од доминације великих сила у ова два региона (АЈ, 396-21-47, фолијације 492-497). У историографији и даље остаје нејасно питање да ли је он био у неформалној дипломатској мисији или је радио самоиницијативно и боравио у Будимпешти као приватно лице. Њега су Мађари дочекали као блиског пријатеља Момчила Нинчића, и организовали значајне јавне манифестације у његову част из политичких и пропагандних разлога. Он је лично изјавио мађарским новинарима да је допутовао у приватну посету; али његове изјаве су толико огорчиле државне кругове у Београду да је званично саопштено да није био послат ни у формалну ни у неформлану дипломатску мисију, и да као народни посланик и југословенски поданик није смео да износи такве ставове (види: V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 116, 122; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 337; A. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, p. 275).

¹⁵⁴⁹ Југословенски министар иностраних дела је био свестан да Краљевина СХС не може да утиче на одлуке великих сила. Стога је његов план био да одлагањем укидања војне контроле да довољно времена војној обавештајној служби да прикупи доказе да Мађарска није поштовала војне клаузуле Трианонског мировног уговора, како би покушали да утичу на промену држања великих сила преко међународне јавности (АЈ, 341-27-67 Перић лично за посланика, Пов.Бр.852 од 8. фебруара 1927)

¹⁵⁵⁰ A. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 273-276.

конвенције, и да ли би Уговор о пријатељству био у супротности са уговорима на којима је почивала Мала антанта. На основу анализе извршене током новембра 1926. године, у југословенском МИД-у нису били сигурни да ли Мађарска заиста жели стварање Средњеевропског локарна или наставак своје дотадашње политике.¹⁵⁵¹ Милан Антић је приликом реферисања Нинку Перићу, 23. фебруара, изнео кључне аспекте питања – Мађарска жели економско зближавање са Краљевином СХС да би ослабила Малу антанту, а у југословенском интересу је да у Уговору о пријатељству или неком додатном акту буду задржани *casus foederis* из уговора са Чехословачком и Румунијом. Тиме би Мала антанта постала гарант поштовања политике југословенско-мађарског пријатељства и постепеног придобијања Будимпеште за остварење Средњеевропског локарна. Међутим, чим Краљевина СХС буде добила политичке концесије од Мађарске, мораће да води рачуна да не буде увучена у рат због мађарско-чехословачког или мађарско-румунског конфликта. Друго кључно питање за југословенске односе према Мађарској било је питање монархије. Став Милана Антића је био да се Краљевина СХС није одрицала свог права контроле обавезе великих сила да се умешају у случају рестаурације Хабзбурга¹⁵⁵². На крају консултација, Нинко Перић је одлучио да преко отправника послова у Београду саопшти мађарској влади да прихвата у начелу потписивање Уговора о пријатељству и Конвенције о арбитражи.¹⁵⁵³

Пре обавештавања мађарског отправника послова Андора Водианера о својој начелној одлуци, Нинко Перић се консултовао са Едвардом Бенешом. Чехословачки министар иностраних дела је правилно оценио да је наставак преговора мађарска тактика да изврши притисак на Италију. Ипак, пристао је на иницијативу Нинка Перића да он обнови преговоре са циљем да на крају све три чланице Мале антанте потпишу конвенције о арбитражи са Мађарском. Едвард Бенеш је и даље изражавао сумњу у практичност таквих уговора и заговарао

¹⁵⁵¹ Архив САНУ, 14.387/10035.

¹⁵⁵² Велике силе су имале право да се умешају у унутрашњу политику Мађарске у случају рестаурације Хабзбурга на основу одлуке Конференције амбасадора од 10. новембра 1921. године; а Краљевина СХС је добила право контроле извршења те обавезе великих сила на основу Декларације о мађарском зајму од 14. марта 1924. године.

¹⁵⁵³ Архив САНУ, 14.387/10040.

стварање Средњеевропског локарна или успостављање арбитраже уз додатне пактове о ненападању.¹⁵⁵⁴

Нинко Перић је након консултација са Чехословацима известио мађарског отправника послова Андора Водианера о начелном прихватању уговора и конвенције, почетком марта 1927, али мађарски државници су донели коначну одлуку о прекиду политике зближавања са Краљевином СХС након Мусолинијевог пристанка да успостави сарадњу са Мађарском на ширим основама.¹⁵⁵⁵ Наставак преговора Београда и Будимпеште о измени текста Уговора о арбитражи којим би се потврдиле обавезе Краљевине СХС према Малој антанти био је само мађарска тактика одуговлачења до одласка грофа Иштвана Бетлена у званичну посету Риму, почетком априла.¹⁵⁵⁶ У југословенском МИД-у су наслутили да иза потписаног италијанско-мађарског Пакта о пријатељству постоји шира основа сарадње, али нису били сигурни на којим основама је постављена.¹⁵⁵⁷ Ипак, више нису веровали да би југословенско-мађарско зближавање могло да буде још један корак ка успостављању Средњеевропског пакта.¹⁵⁵⁸ Милан Ракић у том периоду није могао озбиљније да се ангажује у римским круговима на процени италијанско-мађарских односа јер није био у могућности да преда акредитивна писма, и свој рад је фокусирао на отпочињање италијанско-југословенских разговора.¹⁵⁵⁹ Након што су Бенито Мусолини и гроф Иштван Бетлен званично промовисали политику италијанско-мађарског пријатељства, почетком априла, Едвард Бенеш је саветовао Нинку Перићу велику дозу опреза у погледу даљих југословенско-мађарских преговора упозоравајући на могућу италијанску замку за разбијање Мале антанте.¹⁵⁶⁰

Неповољан развој југословенско-румунских односа утицао је и на комуникацију између три чланице Мале антанте у погледу важних питања мађарске политике.

¹⁵⁵⁴ Архив САНУ, 14.387/ предмети бр. 10037-10039.

¹⁵⁵⁵ Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, pp. 276-278.

¹⁵⁵⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 339, 340, 341.

¹⁵⁵⁷ Посланство у Будимпешти је било уверено да су нетачне информације да је потписан тајни италијанско-мађарски уговор који је наводно био уверен против Краљевине СХС. Овај закључак је био заснован на чињеници да је мађарска влада и даље тежила наставку преговора, страхом од Мале антанте и енергичне противакције француске дипломатије уз подршку британске (АЈ, 388-10-26, фолијација 697).

¹⁵⁵⁸ Архив САНУ, 14.387/10049.

¹⁵⁵⁹ Архив САНУ, 14331, предмет бр. 14, документ бр. 1 дневник Милана Ракића, Рим, 16. III – 4. IV 1927. године, стр. 21, 23.

¹⁵⁶⁰ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 631; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 340, 344.

Када је Нинко Перић покренуо иницијативу за обнављање преговора са Будимпештом, он није директно извештавао Букурешт, већ је Едвард Бенеш преузео посредничку улогу.¹⁵⁶¹ Када је југословенски МИД закључио да је гроф Иштван Бетлен био уверен да је успео да припреми терен за рестаурацију, јануара 1927. године, и на тај начин још јаче веже слабу мађарску краљевину за Италију,¹⁵⁶² Нинко Перић је иницирао консултације са Едвардом Бенешом о мерама које би требало да предузме Мала антанта, 11. фебруара, против предстојеће кандидатуре Отона фон Хабзбуршког. Југословенски и чехословачки министар иностраних дела су се сложили да морају да спрече избор члана породице Хабзбург, и да је у интересу обе државе и Мале антанте да остане на снази режим у којем је Миклош Хорти био регент мађарског престола. И овом приликом југословенски МИД је изоставио из својих планова Румунију. Извештај Посланства у Прагу од 18. фебруара, којим је послат одговор Едварда Бенеша на иницијативу Нинка Перића, прослеђен је Посланству у Букурешту након неповољне реакције Румуније на потписани италијанско-мађарски Пакт о пријатељству, 15. априла.¹⁵⁶³

Додатни проблем за Краљевину СХС и Чехословачку било је све очигледније приближавање Пољске, са једне стране, Мађарској и Италији, са друге стране. Тиме се отварало питање опстанка целокупног француског система у Средњој Европи и на Балкану. Едвард Бенеш и Ке д'Орсе су настојали да спрече пољско-италијанско политичко и војно зближавање. Ни отправник послова у Варшави Милован Продановић није могао да процени у ком смеру ће Јозеф Пилсудски повести спољну политику, упозоравајући југословенски МИД на његов авантуристички дух. Поред набавке војног наоружања из Италије и успостављања блискијих пољско-мађарских политичких веза,¹⁵⁶⁴ отежавајућа околност је било

¹⁵⁶¹ Архив САНУ, 14.384/10037.

¹⁵⁶² АЈ, 388-11-28, фолијације 920, 927; АЈ, 395-16-173, фолијација 551.

¹⁵⁶³ АЈ, 395-16-173, фолијација 559.

¹⁵⁶⁴ Југословенска дипломатска служба је имала поверења у пољску франкофилску спољну политику до 1926. године, стога је успостављање ближих пољско-мађарских веза оцењено као културно-уметничка билатерална сарадња и обнова старих породично-пословних веза пољских и мађарских аристократа и индустријалаца. Од 1927. године, југословенска дипломатска служба је имала све више сумњи у смер пољске политике у складу са развојем односа Краљевине СХС са Италијом и Мађарском (АЈ, 388-10-26, фолијација 675; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 346; S. Mičić, „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“, str. 76).

погоршавање чехословачко-пољских односа након неуспешних преговора о ближој војној сарадњи након укидања војне контроле у Немачкој.¹⁵⁶⁵

Формирањем коалиционе радикално-демократске владе Велимира Вукићевића „тврдог града“ Војислав Маринковић је заменио Нинка Перића на функцији министра иностраних дела;¹⁵⁶⁶ иако је разматрана и опција да овај ресор преузме некадашњи министар унутрашњих дела Божидар Ж. Максимовић.¹⁵⁶⁷ Његове концепције спољне политике су се делимично разликовале у односу на његове претходнике. Војислав Маринковић је сматрао да су након шест година ратова интелигенција, сељаци и омладина били изморени и да остварење великих идеја морају да препусте наредним генерацијама.¹⁵⁶⁸ Његова је требало само да чува стечено вођењем мирољубиве политике. Због тога је сматрао да југословенска држава мора да води јединствену спољну политику дужни низ година чији основни циљ би било учвршћивање свог положаја на Балканском полуострву на основу своје реалне војне моћи. Војислав Маринковић је због положаја у којем се Краљевина СХС налазила избегавао политику дипломатских успеха, јер је био уверен да држава мора да очува унутрашње јединство, јача војску и ствара сигурну базу на финансијском пољу. Уместо брзих успеха на дипломатском пољу, он је желео да се постепено јача међународни углед династије Карађорђевића и југословенске краљевине као први корак ка будућем савезу или персоналној унији са Бугарском и Албанијом.¹⁵⁶⁹ Није веровао ни Бениту Мусолинију ни Италијанима. Током Првог светског рата је био уверен да су Срби „у Италији добили једног јаког, вештог и опасног противника“. Да су већ тада у Риму видели

¹⁵⁶⁵ Јозеф Пилсудски је током марта послао за новог посланика у Прагу свог блиског сарадника Вацлава Гжибовског (Wacław Grzybowski), марта 1927, који је био уверен у цупериорност Пољака над Чехословацима и са тог становишта наступао у разговорима са чехословачким државницима и војним руководиоцима. Са друге стране, нови чехословачки посланик у Варшави Вацлав Гирса (Václav Gírša) је имао у тој мери негативан став према Јозефу Пилсудском да га он никада није примио у званичну аудијенцију. Сусрет представника генералштабова две земље, 26–29. априла, донео је врло ограничене резултате (P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliances, 1926–1936*, pp. 85–87; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 78).

¹⁵⁶⁶ B. Gligorijević, *Parlamentarizam i političke stranke*, str. 224; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији, 1925–1928*, стр. 204.

¹⁵⁶⁷ План је био да радикално-демократска коалиција настави режим „чврсте руке“ против националних мањина; стога су радикали желели да виде на челу МИД-а Божидара Марковића, који се као министар унутрашњих дела доказао поборником те политике (АС, МС, предмет бр. МС-455, фолијације 17-22).

¹⁵⁶⁸ Архив САНУ, 14.439/287.

¹⁵⁶⁹ Архив САНУ, 14.439/43 Војислав Маринковић, „План за једну државну политику“ и „Нацрт о једној државној политици“, s.l, s.a.

Јужне Словене као главну препреку својим империјалистичким плановима према Балканском полуострву и да ће се њихови интереси после рата сударити на више места: у Албанији, Бугарској и Румунији. У случају да процене да би их сарадња са тим земљама компромитовала, Војислав Маринковић је био уверен да ће Италијани променити тактику и сарађивати са Србима „да нас гура на исток и југ.“¹⁵⁷⁰ Оценио је да је италијанска тактика на почетку његовог мандата министра иностраних дела била очување затегнутих односа и константа претња употребе војне силе у циљу постепеног исцрпљивања Краљевине СХС и пацифистичког дела међународне јавности, као првом кораку ка приморавању југословенске дипломатије на капитулацију. Војислав Маринковић је сматрао да су Италијани примењивали ову тактику јер су погрешно процењивали да би Југословени нису спремни да оружјем бране своју територију и да се никада не би определили на оружани конфликт.¹⁵⁷¹ Да би превазишао постојећу ситуација, био је спреман да са њима успостави такву врсту односа који неће угрожавати ни подређивати комуникацију Краљевине СХС са другим државама.¹⁵⁷² Војислав Маринковић је разматрао и идеју споразумевања са Италијом у циљу проширења Мале антante зарад одбране од Немачке, али није дозвољавао да југословенско-италијански односи спутавају развој југословенско-француских односа.¹⁵⁷³ Стога је његов циљ био да са Италијом успостави пријатељске, и евентуално савезничке односе на основу признавања доминантног положаја Краљевине СХС на Балкану као чињенице. Сматрао је да би тиме омогућио југословенској дипломатији да консолидује ситуацију на Балканском полуострву, и отклони све опасности и у балканском и у средњеевропском региону. Он није желео постизање дипломатског успеха у преговорима са Италијанима, већ суштинско регулисање југословенско-италијанских односа.¹⁵⁷⁴ Војислав Маринковић је био свестан да не сме да потцени италијанске дипломатске вештине, због њихове снаге, бескрупулозности и безобзирности.¹⁵⁷⁵ Био је уверен да ће моћи да постигне споразум који би задовољио интересе Краљевине СХС, а који би Бенито

¹⁵⁷⁰ Архив САНУ, 14.439/35.

¹⁵⁷¹ АЈ, 388-14-34, фолијације 205-209.

¹⁵⁷² К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Књига трећа, стр. 46, 54.

¹⁵⁷³ К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Књига трећа, стр. 65.

¹⁵⁷⁴ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 8.

¹⁵⁷⁵ АС, МС, МС-308, фолијације 1-3.

Мусолини могао да представи као нови успех свог режима.¹⁵⁷⁶ Проналажење формуле за дефинисање нових односа двеју држава, југословенски министар је препуштао италијанској страни.¹⁵⁷⁷ Међутим, сам је истицао да би први корак ка успостављању нових односа морао да буде регулисање свих спорних питања у вези Албаније.¹⁵⁷⁸ Војислав Маринковић је веровао да је главни циљ италијанске спољне политике био да наруши француски колективни систем због тога је био уверен да је неопходно да са Француском закључи одбрамбени савез и региструје га у Друштву народа. Сматрао је да би на тај начин одвратили Италију од потенцијалног војног сукоба, јер би једино на тај начин влада у Риму схватила ризичност својих планова и цену коју би морала да плати уколико би желела да спроведе територијалну експанзију у Средњој Европи и на Балкану. Према његовој оцени на тај начин би приволео Италију да промени своју политику према Краљевини СХС, и уједно би се избегло понављање грешке коју су починиле владе у Бечу и Берлину пред избијање Светског рата када су своје дипломатске и политичке потезе повлачиле на основу уверења да Велика Британија неће ући у рат.¹⁵⁷⁹ Војислав Маринковић је веровао да Француска има „мисију“ да одржава међународну сарадњу и очува мир. Стога се бојао нарушавања односа снага и преваге Немачке, СССР-а или Англосаксонаца.¹⁵⁸⁰ Желео је да убеди француску владу да је југословенско-италијански сукоб био само *pro forme*, а да је суштина била у нападу Италије на Краљевину СХС која је представљала авангарду француског система у Европи. Односно, да би после југословенске државе, на ред дошла и сама Француска уколико на време не би пружила неопходну подршку Београду.¹⁵⁸¹ Мишљење Војислава Маринковића о Британцима није било ни најмање позитивно. Током прве две године Првог светског рата био је уверен да су они имали план да победе на „муфте“, а током јесени 1916. године да „полако долазе до те прости идеје да за победу треба засукати рукаве па се тући, али како су Енглези у опште мало приглупи и тврдоглави, то им та ствар још није сасвим

¹⁵⁷⁶ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 8.

¹⁵⁷⁷ У својим инструкцијама Милану Ракићу је навео да у том погледу рачуна на Бенита Мусолинија „за то што је он специјалиста за налазак таквих формула, којима се нико не нада, а које могу да задовоље на изглед опречне интересе“ (Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 31).

¹⁵⁷⁸ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 4.

¹⁵⁷⁹ АЈ, 388-14-34, фолијације 205-209.

¹⁵⁸⁰ К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Књига трећа, стр. 6, 7.

¹⁵⁸¹ АЈ, АЈ, 388-14-34, фолијације фолијације 205-209.

јасна и врло радо се бацају на сваку идеју *a café*, где год им се учини, да се што може учинити без њихове муке“. Ипак, био је уверен да ће Срби моћи код Британаца да играју на карту лојалности после рата. Наиме, није се слагао у потпуности са оценом да су они у својој спољној политици искључиво лицемерни и себични. Приметио је код Енглеца црту да не воле када им се пребацује нелојалност, и да су у тим приликама спремни да крену правцем који је и против њихових интереса. Због тога је веровао да ће будућа јужнословенска држава моћи да користи ратно савезништво у својој спољној политици.¹⁵⁸² Када је ступио на чело југословенског МИД-а, руководио се идејом да је боље имати Енглезе иза себе или их немати против себе у ма каквој евентуалности. Стога је од почетка радио на превазилажењу постојећих предрасуда које су створене током XIX и првих деценија XX века, јер се Србија налазила насупрот британске политике према Османској империји, Хабзбуршкој монархији и Бугарској. Посебно је обраћао пажњу на превазилажење опозиције италифилских, мађарофилских и бугарофилских кругова који су имали јак утицај у друштву са израженим осећајем према традицији. Други проблем који је Војислав Маринковић желео да превазиђе у односима са Британцима било је њихово опште неповерење према континенталним државама и жеља да избегну било какво преузимање обавеза. Стога је сматрао да југословенска дипломатија мора да ради постепено, али одлучно, доказујући британским дипломатама и преко њих Форин офису да воде једну консеквентну спољну политику која је заснована на рационалним прорачунима, а није вођена у афекту ни жељом за постизањем брзих дипломатских успеха и претераних циљева. Ипак, био је уверен да је са Енгалзима врло тешко радити, због њиховог менталитета, и желео је да у деликатним пословима буде у сталним контактима са југословенским дипломатама који су имали задатак да сарађују са британским дипломатама.¹⁵⁸³ Војислав Маринковић није био заговорник сарадње са Немачком, штавише био је спреман да са Италијом прави шири антинемачки фронт. У погледу СССР-а, имао је противречне ставове. Након Првог светског рата Војислав Маринковић је сматрао да би Британија, Француска и САД требало да придобију СССР за нови међународни систем, јер је страховао да би у супротном био формиран немачко-

¹⁵⁸² Архив САНУ, 14.439/35.

¹⁵⁸³ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 7.

совјетски савез који би био опасији противник од ратног немачко-аустроугарског савеза.¹⁵⁸⁴ Током свог првог министарског мандата 1924. године показивао је заинтересованост за успостављање дипломатских односа са СССР-ом. О томе је разговарао са изаслаником народног комесара за инострана дела Георгија Чичерина и чланом Комунистичке партије Југославије Тришом Канцлеровићем, 6. августа 1924. године.¹⁵⁸⁵ Међутим, током 1927–1932. године био је спреман да гради *cordon sanitaire* против бољшевика. Тврдио је да Русија не припада Европи него Азији, и да нема права да се меша у европске послове. Стога је као једину позитивну последицу бољшевичке револуције видео у чињеници да је СССР био изопштен из Европе.¹⁵⁸⁶ Постоје и подаци да је према белогардејској емиграцији у Југославији заузимао мање-више равнодушан став.¹⁵⁸⁷

У погледу подунавске и балканске политике, сматрао је да ће након Првог светског рата највећа опасност претити од Мађарске и Бугарске. Због тога је током рата веровао да се једино стварањем велике јужнословенске државе може из корена променити међународни положај Срба. У том погледу заговарао је што веће територијално ширење на исток, на рачун Бугарске. Војислав Маринковић је био уверен да би тиме Бугари дефинитивно изгубили сваку наду да ће моћи у неком моменту да се реванширају, и после 10-15 година мира преостало би им само да поведу једину могућу политику – уједињење са Србијом у јединствену заједницу, у којој би Срби стајали на челу као далеко надмоћнији. Тиме би, према његовом мишљењу, и највећи противници Београда изгубили сваку наду у помоћ Софије.¹⁵⁸⁸ Војислав Маринковић је током Првог светског рата закључио да су Румуни схватили да им од Бугара прети највећа опасност, јер су се по први пут сукобили директно са њима без српске војне помоћи. Због тога је веровао да ће након рата природна савезништва бити српско-румунско и мађарско-бугарско; и да је за успостављање првог неопходно да се реши питање Баната у корист Србије. Био је уверен да основи циљ током рата мора бити да Београд остане

¹⁵⁸⁴ Архив САНУ, 14.439/274.

¹⁵⁸⁵ Архив САНУ, 14.387/ предмети бр. 8819, 8820, 8821; АС, БИА, списак III, предмет бр. 41, *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 –1941*, Књига II, стр. 137; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, стр. 160.

¹⁵⁸⁶ Ни Маринковићев близак сарадник Коста Павловић није умео да оцени да ли он није желео да успостави дипломатске односе са Москвом или није смео због краља Александра (К. St. Pavlović, *Vojslav Marinković*, Књига трећа, стр. 31, 35).

¹⁵⁸⁷ АС, БИА, списак III, предмет бр. 41, *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 –1941*, Књига II, стр. 168.

¹⁵⁸⁸ Архив САНУ, 14.439/35.

главни град нове државе, како би Шумадија и даље била њено средиште одакле ће црпсти своју снагу. Због тога је било неопходно да се обезбеди залеђина престоници нове државе припајањем Баната.¹⁵⁸⁹

Након Првог светског рата, Војислав Маринковић је као основни циљ југословенске спољне политике означио војно и политичко уређење Балканског полуострва на такав начин да спречи долазак било које велике силе у тај регион.¹⁵⁹⁰ Војислав Маринковић је успостављање сарадње са Бугарима видео као први корак за обнову јединства балканских држава.¹⁵⁹¹ Веровао је да је Балкански споразум могуће постићи само уз сагласност Бугарске, а никако без ње или против ње.¹⁵⁹² Ипак, у својим идејама није инсистирао на савезу балканских држава, већ је сматрао да је довољно и да се успостави мирно и пријатељско суседство по угледу на скандинавске државе.¹⁵⁹³ Његов однос према делу Бугара који су били спремни да се измире са Србима и сарађују са Краљевином СХС био је очигледан на основу помоћи и подршке коју је пружао политичким емигрантима БЗНС. Током 1923. године, Војислав Маринковић је оформио и Комитет за зближавање са Бугарском.¹⁵⁹⁴ Због својих блиских контаката са бугарским земљеделским емигрантима, био је саслушаван о заједничком раду са Рајком Даскаловим у судском процесу против Стјепана Радића за велеиздају.¹⁵⁹⁵

¹⁵⁸⁹ Војислав Маринковић је и пре уласка Бугарске и Румуније у рат, током 1915. године, заговарао становиште да би Београд требало да се споразумеју са Букурештом око заједничког рата против Угарске. У супротном, да преда Македонију Бугарској уколико се Румунија одлучи да уђе у рат на страни Централни сила и потом поведу заједнички српско-бугарски рат против Румуније (Архив САНУ, 14.439, предмети бр. 15, 17).

¹⁵⁹⁰ Архив САНУ, 14.439/43 Војислав Маринковић, „План за једну државну политику“ и „Нацрт о једној државној политици“, s.l, s.a.

¹⁵⁹¹ K. S. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Knjiga četvrta, str. 16, 17.

¹⁵⁹² K. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga peta, London, 1960, str. 23, 24.

¹⁵⁹³ Архив САНУ, 14.439/286.

¹⁵⁹⁴ Он је први међу југословенским политичарима пружио приватну подршку земљеделским емигрантима, давши им извесну своту новца, а потом оформивши Комитет за зближавање са Бугарском (ЦДА, 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 72, 90; Мићић Срђан, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 207). Прваци земљеделске емиграције Александар Обов и Константин Тодоров су се искрено надали, у зиму 1926. године, да ће Војислав Маринковић постати министар иностраних дела уверени да би се тиме њихов положај „муњевито“ побољшао (ЦДА, 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 46, 54).

¹⁵⁹⁵ Државно тужилаштво у Загребу је преко Вишег тужилаштва тражило од истражног судије у Београду да саслуша Војислава Маринковића у својству сведока о његовим разговорима са Рајком Даскаловим, наследником Александра Стамболијског, мада се из сачуване документације не види на шта су тачно сумњали, да су припадници БЗНС-а сарађивали са члановима ХРСС у припреми некакве републиканско-сељачке револуције у Краљевини СХС или на нешто друго (АЈ, 63-Општа архива-104-103-25 Државно тужилаштво у Загребу Државном вишем тужилаштву у Загребу од 16. априла 1925, Државно више тужилаштво министру правде др Еди Лукинићу од 17. априла 1925,

Он се ближе упознао са значајнијим бугарским политичарима и државницима који су дошли на власт јуна 1923, током приватне посете свом пријатељу и тадашњем посланику у Софији Милану Ракићу, јануара 1925. године. Бугарска јавности и политичари су се потрудили да му приреде срдчан дочек као бившем министру иностраних дела и првом истакнутом југословенском политичару који је посетио Софију. Приликом вечере приређене у његову част у Унион клубу, Војислав Маринковић је обећао да ће радити на побољшавању односа са Бугарском уколико ЈДС дође на власт.¹⁵⁹⁶ У лето 1925. године, постигао је начелан договор са Богољубом Јевтићем и Константином Тодоровим да формирају друштва за уједињење свих Јужних Словена.¹⁵⁹⁷ Ипак, Војислав Маринковић није имао поверења у немачку династију Саксо-Кобург-Гота која је била на бугарском престолу.¹⁵⁹⁸ Он је у пријатељству и савезништву са Бугарском видео више повољних ствари за Краљевину СХС. Са једне стране, јачање југословенских позиција према Италији и Мађарској.¹⁵⁹⁹ Са друге стране, увлачењем Бугарске и Албаније у југословенски систем на Балкану, желео је да затвори два непријатељска фронта и сматрао је да би тиме „ [Југославија] свела Грчку у њене праве етнографске границе, и дефинитивно избацила Турску из Европе“.¹⁶⁰⁰

Војислав Маринковић је желео да више ангажује Британце у посредничкој улози упозоравајући да се Италија припрема за рат против Краљевине СХС. Лазар Марковић је послат у неформалну мисију у Британију да испита ставове у погледу италијанског продирања на Балкан. Французи су подржали ову идеју, јер су били уверени да ће Британци напokon схватити одакле прети опасност по европски мир. Аристид Бријан је посредно почео да шаље поруке Форин офису да се Краљевина СХС припрема за одбрану од војног напада, и у том погледу је

Едо Лукинић министру унутрашњих дела од 29. априла 1925. године (даље: АЈ, 63)). Истим поводом тражено је и саслушање бившег посланика у Прагу и тадашњег народног посланика Љубомира Нешића (АЈ, 63-Општа архива-104-104-25 Државно више тужилаштво у Загребу министру правде др Еди Лукинићу, 1 мај 1925).

¹⁵⁹⁶ Централен државен архив, Фонд Задгранично представителство на БЗНС (361к), инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација. 115, 116 (даље: ЦДА, 361к); К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Knjiga četvrta, str. 11, 12.

¹⁵⁹⁷ ЦДА, 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 107.

¹⁵⁹⁸ К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Knjiga četvrta, str. 16, 17.

¹⁵⁹⁹ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 8.

¹⁶⁰⁰ Архив САНУ, 14.439/43 Војислав Маринковић, „План за једну државну политику“ и „Нацрт о једној државној политици“, s.l, s.a.

образлагао Остину Чемберлену формирање владине коалиције од најјачих српских странака, без учешћа Хрвата и Словенаца. Војиславу Маринковићу су сами Италијани олакшали остварење његових намера, јер Бенито Мусолини није одржао обећање дато директно британском амбасадору Роберту Грејему ће примити у аудијенцију Милана Ракића и дати му пријатељско објашњење одредби Тиранског пакта. Уместо тога, Италијани су објавили непосредно пред формирање владе Велимира Вукићевића да се то питање не може покретати у италијанско-југословенским преговорима, јер Краљевина СХС није имала никакве везе са италијанско-албанским уговорима. Мусолинијево тумачење италијанских права која су добили чланом 1 Тиранског пакта упућено Остину Чемберлену 20. априла, уверило је британскг државног секретара за спољне послове да су страховања југословенских влада у погледу италијанских интенција била тачна. Пошто Британци нису имали директне интересе у Албанији, Чемберлен је одбио да се активно умеша у италијанско-југословенске преговоре, али је задржао своју саветодавну улогу у циљу чувања европског мира. Војислав Маринковић је упозорио британску и француску владу да би и најмања оружана провокација Италије изазвала рат, јер Краљевина СХС није желела да се понови Крфски инцидент из 1923. године. Са југословенске стране учињен је уступак Великој Британији и одбачена је идеја изношења споразна са Италијом пред Друштво народа. Потом су учињени први кораци у смеру побољшавања односа: прекид непријатељске пропаганде, јавно изглађивање проблема око тумачења Тиранског пакта и обећање о ратификацији Нептунских конвенција.¹⁶⁰¹ Бенито Мусолини је покренуо политику поновног ангажовања хрватских и црногорских сепаратистичких организација против Краљевине СХС,¹⁶⁰² насупротив британским тежњама а у складу са француским претпоставкама.

Војислав Маринковић се усредсредео и на формално регулисање савезништва са Француском. Дотадашња одлагања потписивања ратификованог споразума је постепено превазиђено под претекстом одређеније оријентација спољне политике Краљевине СХС ка Француској у циљу јачања међународних

¹⁶⁰¹ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 47; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 102, 119-122, 129; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, str. 347; J. Zametica, „Sir Austin Chamberlain and the Italo-Yugoslav Crisis over Albania February-May 1927“, pp. 229-234.

¹⁶⁰² Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925-1928.*, стр. 108.

позиција и сређивању прилика унутар државе.¹⁶⁰³ Непосредно пре формирања владе Велимира Вукићевића, парафи југословенско-француског споразума били су још једном продужени за пола године. Прва иницијатива Војислава Маринковића није дала жељене резултате, иако је јасно формулисао спољну политику Краљевине СХС као сарадника Француске, јер се Филип Бертело плашио британско-италијанске реакције. Французи су и даље ишчекивали југословенско-италијанске преговоре и споразумно наступали са Британцима у том питању. Са друге стране, поставили су Југословенима услов да прво морају да регулишу питање дугова, пре потписивања пакта. Попуштање југословенских државника у питању дугова, и италијанска морнаричка демонстрација у Тангеру, допринели су потписивању Споразума о сарадњи и пријатељству, Конвенције о арбитражи и тајног Техничко-војног споразума, којим су регулисана најважнија питања у југословенско-француским односима, 11. новембра 1927. године.¹⁶⁰⁴

Услед првих француских одбијања Маринковићеве иницијативе да потишу парафирани споразум; поново је покренуто питање директних југословенско-италијанских разговора у време тзв. Ђурашковићеве афере. Контакти су одржавани од краја јуна до августа, али без резултата. Мусолини и Маринковић су се сагласили да ниједна од две стране не жури. Чемберлен и Бријан су се zaloжили током заседања Скупштине Друштва народа у Женеви у септембру, да се сва питања споразумно регулишу.¹⁶⁰⁵ Војислав Маринковић није успео да се споразуме са Остином Чемберленом о наставку његовог пута. Југословенски министар је предлагао да отпутује само у Лондон, док је британски државни секретар поставио услов да може да допутује уколико потом оде и у Рим. Остин Чемберлен је био уверен да југословенско-француски споразум неће допринети регулисању односа између Рима и Београда. На интервенцију Хауарда Кенарда, уз

¹⁶⁰³ Његова настојања да што пре потпише споразум са Француском, потпуно су другачије тумачена од стране Косте Павловића и Милана Антића, а у складу са личним односом двојице дипломата према тадашњем и бившем министру иностраних дела (Архив САНУ, 14.387/ предмети бр. 8372, 8430, 8489, 8860, 8865, 10032; К. S. Pavlović, *Vojslav Marinković*, Knjiga druga, str. 77; К. S. Pavlović, *Vojslav Marinković*, Knjiga treća, str. 6-15, 46-48; К. S. Pavlović, *Vojslav Marinković*, Knjiga peta, str. 23, 24).

¹⁶⁰⁴ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 134; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 47; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 117-124; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, pp. 32-34.

¹⁶⁰⁵ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 131, 132, 136 S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, p. 33.

сагласност краља Александра, Војислав Маринковиће је пред Народном скупштином изразио спремност да настави рад на побољшању односа са Италијом, 23. новембра. Међутим, италијански одговор је уследио дан раније закључењем одбрамбеног савеза са Албанијом. Међутим, у југословенско-италијанских односа отворено је ново питање – продужења или прекида важења италијанско-југословенског пакта из јануара 1924. године који је требало отказати или продужити годину дана пре његовог истека, јануара 1928. године.¹⁶⁰⁶ Иако су Французи веровали да је Остин Чемберлен напoкoн почео да увиђа да опасност по европски мир прети од Италије и променити своју спољну политику;¹⁶⁰⁷ Војислав Маринковић је био незадовољан држањем британског државног секретара и био је уверен да ће и убудуће „метнути своју у цeп, чим се Мусолини наљути“.¹⁶⁰⁸

Незивесност развоја односа са Италијом, током 1927. године, поново је отворило питање званичног признавања СССР-а.¹⁶⁰⁹ Одговор на захтеве југословенске јавности да се успоставе односи, био је испитивање терена са совјетске стране дат у истој форми, преко интервјуа посланика у Прагу Владимира Антонова-Овсејенка (Владимир Александрович Антонов-Овсеенко) датог дописнику загребачког листа *Obzor* Милутину Цихлару, 2. марта.¹⁶¹⁰ Одговор министра Нинка Перића дат у оквиру експозеа пред Народном скупштином 20. марта, био је неодређен.¹⁶¹¹ Избор Војислава Маринковића за министра иностраних дела, који је јануара 1927. године дао румунском листу *Lupta* изјаву да се у претходном мандату залагао за успостављање дипломатских односа са СССР-ом, било је поновни подстрек за отварање овог питања. Међутим, проблем за југословенску страну било је британско противљење овој идеји, у

¹⁶⁰⁶ K. S. Pavlović, *Vojslav Marinković*, Knjiga Treća, str. 46-48; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 136-140; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 48, 49; D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 156, 157.

¹⁶⁰⁷ AJ, 388-14-34, фолијације 301, 302.

¹⁶⁰⁸ AJ, 388-10-26, фолијације 716, 717.

¹⁶⁰⁹ Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији, 1925–1928*, стр. 204; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, passim.

¹⁶¹⁰ *Советско-југославске одношенија 1917-1941 гг.*, документ бр. 155, стр. 196. Поред ове дипломатске иницијативе, посредничку улогу за успостављање совјетско-југословенских односа понудио је и дипломатско-правни стручњак Југословенског одсека Централног извршног комитета у Москви Васил Алховиј (Васил Олховиј). Он је своју понуду упутио посланику у Паризу Мирославу Спалајковићу преко совјетског Генералног конзултата у Паризу (АС, МС, МС-340).

¹⁶¹¹ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929.“, str. 162.

моменту када се Остин Чемберлен ангажовао да посредује за почетак директних југословенско-италијанских преговора.¹⁶¹²

Дотадашње искуство у комуникацији са југословенским дипломатама, пропале иницијативе које су потицале из Београда, и недовољно разумевање који државни фактори су за званично признање а који сеprotиве, натерали су заменика народног комесара за инострана дела Максима Литвинова да се добро упозна са разлозима дотадашњих неуспеха пре него што поново отвори ово питање. Он је одлучио да се неформални контакти овај пут не успостављају преко дипломата, већ председника совјетске и југословенске делегације на Светској економској конференцији у Женеви, маја 1927, Лева Хинчука (Лев Михайлов Хинчук) и професора Славка Шећерова. У својим инструкцијама, навео је да је било неопходно да се проникне у праве разлога немогућности да се успоставе нормални односи између две државе. Састанак је одржан у присуству секретара југословенског МИД-а Миливоја Гавриловића, 14. маја. Лев Хинчук је поредио међународне положаје Краљевине СХС и СССР-а, јер су обе државе биле окружене великим бројем непријатеља, и понудио излаз из ситуације у време разградње јединства чаница Мале антанте кроз југословенско-совјетску сарадњу. Славко Шећеров је саопштио саговорнику да би југословенско јавно мњење радо прихватило званично признавање и дипломатске односе са СССР-ом, и упутио Совјете на преговоре преко посланика у Берлину Живојина Балугџића. Пошто је обећао да ће саопштити садржину разговора Војиславу Маринковићу, Максим Литвинов је одлучио да сачека одговор југословенске владе о отпочињању неформалних преговора дипломатских представника. Стални делегат при Друштву народа Константин Фотић је одмах тражио од Војислава Маринковића да му пошаље хитне инструкције.¹⁶¹³ Лев Хинчук је потом посетио директно сталног делегата Фотића, 18. маја, саопштивши му да се совјетска влада одлучила да успостави дипломатске односе са Краљевином СХС посебно се интересујући за

¹⁶¹² V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929.“, str. 160, 167.

¹⁶¹³ Максим Литвинов је издао још раније свим совјетским дипломатама инструкције да могу ступити у контакт са југословенским колегама уколико они искажу жељу, стога су дипломатски преговори могли да се покрену у Берлину или некој другој европској престоници (АЈ, 159-1-1 Константин Фотић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.127 од 14. маја 1927; *Документы внешней политики СССР*, Том 10 (1 января — 31 декабря 1927 г.), (А. А. Громько, В. М. Хвостов), Москва, 1965, документа бр. 120-122, стр. 199-202; *Советско-югославские отношения 1917-1941 гг.*, документа бр. 158, 159, стр. 198, 199; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 348).

став југословенског Двора у том питању, али југословенски дипломата није могао ништа да одговори јер је још увек чекао инструкције из Београда.¹⁶¹⁴

Након прелиминарних разговора у Женеви, народни комесар иностраних дела Георгиј Чичерин је преко генералног секретара Ке д'Орсеа Филипа Бертелоа покренуо питање званичног признавања и успостављања дипломатских односа од стране две чланице Мале антанте са којима СССР није имао спорна питања – Краљевине СХС и Чехословачке, 23. маја. Сматрао је да је након смрти Николе Пашића нестало реалних унутрашњих препрека у југословенској држави за уређење међусобних односа. Из разговора је схватио да је проблем настао због држања Велике Британије¹⁶¹⁵; али и да не би требало да играју на карту Румуније јер се влада Александруа Аверескуа определила за јачање сарадње у оквирима Мале антанте,¹⁶¹⁶ након потписивања италијанско-мађарског Пакта пријатељства.

Наставак југословенско-совјетских разговора био је под очигледним утицајем британске и француске улоге у југословенско-италијанском спору. Војислав Маринковић је прво послао инструкције Константиу Фотићу 21. маја,¹⁶¹⁷ а потом преко Славка Шећерова и Лева Хинчука и званичан одговор совјетској влади, 24. маја, да је Краљевина СХС спремна да успостави дипломатске односе са СССР-ом, чим се оконча спор који је имала са Италијом.¹⁶¹⁸ Разлика у инструкцијама послатим сталном делегату при Друштву народа и одговору послатом совјетској влади се огледала у стилу изражавања. Маринковић је известио Фотића да „владина политика не мења ништа у нашим досадашњим односима ни с ким“; док је одговор совјетској влади био написан у позитивном ставу о успостављању односа у будућности. Посланство у Риму је

¹⁶¹⁴ АЈ, 159-1-И Константин Фотић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.147 од 18. маја 1927. године.

¹⁶¹⁵ Проблеми у британско-совјетским односима су током 1926. године били изазвани убеђењем британских државних органа да бољшевичка политика, идеологија и пропаганда представљају највећу опасност за азијске делове Империје, и да је Москва подржавала све покрете за ослобођење од британске власти. Кулминација се одиграла 26. маја 1927. године, када је британска влада одлучила да прекине дипломатске односе са СССР-ом (S. Salzmann, *Great Britain, Soviet Union and Germany: Rapallo and after, 1922–1934*, pp. 78-86; K. Neilson, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939*, pp. 52-56). За Краљевину СХС, британско-совјетски односи су били значајни због претпоставке да ће Велика Британија наступати заједно са Италијом, на ширем фронту од антисовјетског (V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929.“, str. 163-168).

¹⁶¹⁶ *Советско-југославские отношения 1917-1941 гг.*, документ бр. 161 стр. 200.

¹⁶¹⁷ АЈ, 159-1-И Војислав Маринковић Константиу Фотићу, Стр.Пов.Бр.153 од 21. маја 1927. године.

¹⁶¹⁸ *Советско-југославские отношения 1917-1941 гг.*, документ бр. 162, стр. 201.

помно пратило развој италијанско-совјетских односа, у периоду након мајских разговора, како би оценило да ли ће успоставити пријатељство између две државе.¹⁶¹⁹ Три дана пред потписивање југословенско-француског споразума, 8. новембра, југословенски посланик у Атини Тихомир Поповић је саопштио совјетском отправнику послова Наталији Рославец-Устиновој (Натаљя Алексеевна Рославец-Устинова) да нису у могућности да учине обећани корак и успоставе дипломатске односе са СССР-ом, правдајући се унутрашњом политичком ситуацијом у Краљевини СХС.¹⁶²⁰

Посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић је послао опширан извештај новом министру Војиславу Маринковићу, пред састанак Мале антанте, о унутрашњој и спољној политици Румуније, 2. маја 1927. године. У унутрашњој политици главно питање је била неизлечива болест краља Фердинанда која је утицала на политичке странке да пронађу јединствен став, али је и покретало питање повратка бившег престолонаследника Карола и преузимање власти на легалан или илегалан начин. Бошко Чолак-Антић је процењивао да и поред свих симпатија које је генерал Александру Авереску гајио према Италији, Рим не може да савлада утицај Париза јер је јавно мњење било наклоњеније Французима него Италијанима. Као позитивну последицу италијанско-мађарског Пакта о пријатељству, истакао је чињеницу да су поново оживеле идеје о проширивању Мале антанте учлањењем Пољске и/или Грчке. Бошко Чолак-Антић је оценио да су и у румунском МИД-у били спремни да се ослањају на постојеће савезништво пред мађарским претензијама које је подржавала Италија.¹⁶²¹

На састанку министара Мале антанте у Јоахимову, 13–15. маја 1927, у одбачене су информације о скором распаду Мале антанте,¹⁶²² које су кружиле на основу румунских жалби о наметању славенофилске политике друге две чланице, и неповерења Краљевине СХС према италoфилској политици Румуније. Три чланице су показале солидарност против јачања међународних позиција Мађарске након потписивања италијанско-мађарског Пакта о пријатељству и арбитражи. Међутим, Јон Митилинеу је заузео резервисан став, а Едвард Бенеш је био

¹⁶¹⁹ АЈ, 388-10-26, фолијације 711, 712.

¹⁶²⁰ *Советско-југославскије одношенија 1917-1941 гг.*, документ бр. 170, стр. 210.

¹⁶²¹ АЈ, 395-16-168, фолијације 91-97.

¹⁶²² К. S. Palvović, *Vojslav Marinković*, *Knjiga treća*, стр. 83-85; М. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, стр. 44, 45.

противан увлачења читаве Мале антанте у питању југословенско-италијанског спора. Једна од најзначајнијих одлука донетих током састанка, односила се на саму организацију Мале антанте. Тројица министара су се сагласила да је структура савеза установљен 1921. године постала неодговарајућа за доба које је настало потписивањем Локарно пакта, и договорили су будућу реорганизацију Мале антанте.¹⁶²³

Након пада владе Александру Аверескуа, 4. јуна, нови председник привремене владе принц Барбу Штирбеј (Barbu Știrbey) и генерални секретар румунског МИД-а принц Димитри Гика (Dimitrie I. Ghika)¹⁶²⁴ су уверавали Бошка Чолака-Антића да ће радити на консолидовању Мале антанте. Враћање румунске спољне политике на стари курс била је пренета и директно краљу Александру.¹⁶²⁵ Јон Братијану је основао нову владу 21. јуна, након парламентарних избора, а за новог министра иностраних дела је постављен дотадашњи посланик у Лондону Николае Титулеску (Nicolae Titulescu). Бошко Чолак-Антић није могао домах да се обавести о спољној политици новог владиног кабинета, јер Братијану није желео да прима шефове дипломатских мисија до доласка новог министра иностраних дела у Букурешт. Ипак, могао је да оцени да је повратком либерала на власт и одабиром Николае Титулескуа преовладала струја која је тражила да се у спољној политици ослонац гради на Малој антанти и Француској.¹⁶²⁶ Стога је са становишта југословенских интереса италијанска политика слабљења Мале антанте изнутра и окруживања Краљевине СХС са североисточне стране доживела крах. Бошко Чолак-Антић је истакао да ће спољна политика Николае Титулескуа бити превасходно антимађарска, чиме се јачао фронт савеза против промађарске пропаганде коју је повео лорд Ротермир (Harold Sidney Harmsworth,

¹⁶²³ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 41, 42; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 122, 123; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 25, 26; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 75.

¹⁶²⁴ Румунско-молдавска породица Гика била је у сродству са бившом српском династијом Обреновић преко Наталије Обреновић, рођене Крешко (Ги Готје, *Орлови и лавови. Историја балканских монархија (1817-1974)*, Београд, 2002, стр. 9). Принц Димитри Гика у свом професионалном опхођењу није никада показао билокакав негативан однос према династији Карађоревић која је се ородила са румунском династијом.

¹⁶²⁵ AJ, 395-16-168, фолијације 108-110.

¹⁶²⁶ Југословенска влада је свој став о новом румунском министру иностраних дела изнела преко радикалског органа *Самоуправе* хвалећи га као истакнутог франкофила и непоколебљивог заговорника неповредивости мировних уговора на којима је почивао послератни међународни систем (V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 349).

1st Viscount Rothermere).¹⁶²⁷ Војислав Маринковић је закључио да је Румунија враћена у „своје лежиште“ након колебања која су карактерисала политику владе Александруа Аверескуа. Филип Бертело и Аристид Бријан су се сложили са његовом оценом, сматрајући да поново могу да се ослоне на владу у Букурешту као сигурног савезника.¹⁶²⁸ Након смрти краља Фердинанда, 20. јула, краљ Александар је искористио могућност да заједно са краљицом Маријом проведе двадестак дана у Румунији.¹⁶²⁹ Уколико је његова супруга желела што дуже да се задржи због породичних и приватних разлога, југословенски монарх је вероватно желео да се лично упозна са даљим смером румунске спољне политике. О југословенским сумњама изазваним спољном политиком генерала Александруа Аверескуа, речито говори и телеграм МИД-а са копијом извештаја Посланства у Бечу о недовољно провереним информацијама да су Италијани и Британци подржали политику румунско-мађарског зближавања са препоруком да се у том циљу изврши одређена корекција заједничке границе која неће угрозити румунске стратешке позиције. Извештај је телеграфски прослеђен Посланству у Букурешту 2. марта, у току мађарско-италијанских и југословенско-мађарских преговора, а заведен је 26. јула, када је Краљевина СХС могла да буде сигурна да се Румунија обнавља стару спољну политику.¹⁶³⁰ Посланик у Риму Милан Ракић је закључило да иако постоје несталности у италијанско-румунским односима, ипак је фашистички режим од почетка показивао наклоност према Румунији, у циљу њеног одвајања од Мале антанте, привлачења у сопствену орбиту и ширење сфере утицаја на Црно море и Левант. Крах италијанске политике током владе Александруа Аверескуа приписивао је сувише бучним манифестацијама италијанско-мађарског пријатељства током посете Иштвана Бетлена што је одвојило Румунију од Италије.¹⁶³¹

Француски посланик у Београду Емил Дар (Emile Dard)¹⁶³² је саветовао Војислава Маринковића да прихвати обновљену мађарску иницијативу да потпишу Пакт о

¹⁶²⁷ АЈ, 395-16-168, фолијације 120, 122-131.

¹⁶²⁸ АЈ, 388-14-34, фолијације 205-209, 215-218.

¹⁶²⁹ АЈ, 395-16-168, фолијација 144; АЈ, 395-16-177, фолијација 642.

¹⁶³⁰ АЈ, 395-16-168, фолијација 165.

¹⁶³¹ АЈ, 388-10-26, фолијације 711, 712.

¹⁶³² Југословенски МИД је очекивао да ће нови француски посланик превасходно радити на побољшању југословенско-бугарских односа у складу са француским интересима на Балканском полуострву. Овај закључак је извођен на основу његовог рада у време када је био посланик у

пријатељству. За француски дипломатију је било битно да Краљевина СХС не пристане на потписивање Пакта о ненападњу, којим би се гарантовала само безбедност од мађарског напада на југословенску територију али не и сигурност друге две чланице Мале антанте,¹⁶³³ чиме би се додатно угрозио француских систем безбедности који је већ био пред великим искушењем италијанске дипломатске иницијативе. План грофа Иштвана Бетлена о потписивању једног, са становишта тадашње међународне политике, безазленог Пакта о пријатељству са Италијом, иза којег је стајала много шира политичко-војна сарадња, био је изузетно успешан. Ни француски ни британски посланик у Београду, али ни Форин офис, нису схватили стварни значај италијанско-мађарског споразумевања. Веровали су да суштина односа двеју земаља почива само на потписном пакту. Стога су Британци још увек су очекивали да је у питању још један корак ка успостављању Средњеевропског локарна према концепцијама створеним октобра 1925. године.¹⁶³⁴ Италија је и даље настојала да усклади своју политику према Мађарској и Румунији у Подунављу, убеђивањем владе у Будимпешти да се одрекне својих ревизионистичких планова према Трансилванији и у том питању поштује *status quo*.¹⁶³⁵

Отприлике у време састанка у Јоахимову, Антон Корошец је отпутовао у неформалну мисију у Будимпешту, да би испитао нову ситуацију у погледу односа Мађарске према Краљевини СХС и Малој антанти. Његов утисак је био да је мађарска влада спремна да се споразумева са југословенском и пољском владом, да би пронашла чак и заједнички језик са чехословачком владом, али не може са румунском која је повела проиталијанску политику али није спремна да прихвати мађарске захтеве.¹⁶³⁶ Након састанка Мале антанте на којем је потврђена антимађарска политика и поред опште оријентације владе Александра

Софији (АЈ, 371-32-43, фолијација 407). Емила Дара Срби су доживљавали као великог пријатеља Бугарске, јер је више година провео на служби у Софији, често у разговорима бркао престонице двеју држава, држао фотографију краља Бориса III са посветом на свом столу и нудио бугарске цигарете „Македонка“. Ипак је Коста Павловић сматрао да је та оцена била претерана (К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković*, Knjiga druga, str. 104).

¹⁶³³ S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, p. 31.

¹⁶³⁴ S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, p. 31; D. Bakić, Bakić Dragan, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, p. 35.

¹⁶³⁵ M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1929–1939)*, p. 103.

¹⁶³⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 353.

Аверескуа, Војислав Маринковић и краљ Александар су сматрали да је наставак рата на зближавању са Мађарском постао беспредметан.¹⁶³⁷

Односи Краљевине СХС са Мађарском су додатно погоршани и новинарском кампањом коју је покренуо лорд Ротермир преко својих новина *The Daily Mail*, који је у то доба био британски лист са највећим тиражем.¹⁶³⁸ Он је тврдио да су неправично повучене границе биле највећа опасност за мир, и да би повратком територија које Мађарској припадају по етничком принципу, имале корист све државе наследнице Хабзбуршке монархије. У почетку ни мађарска штампа није одмах реаговала на његову пропаганду; али је временом она добила подршку већег дела званичних фактора и јавности у Мађарској, а изазвала је и извесни одјек у британској јавности и Доњем дому Парламента.¹⁶³⁹ Као одговор на кампању, прво је уследила јавна дискусија лорда Ротермира и Едварда Бенеша;¹⁶⁴⁰ потом новинарска кампања,¹⁶⁴¹ протести посланика три државе у Лондону званично поднетих Форин офису,¹⁶⁴² и на крају је постигнут споразум три министра Мале антанте о заједничком наступу против мађарофилске пропаганде.¹⁶⁴³ Мађари су следили Мусолинијеву тактику, и у другој половини 1927. године, почели да се повезују са хрватским сепаратистичким организацијама.¹⁶⁴⁴ Након потписивања југословенско-француског споразума, мађарска јавност је дефинитивно одбацила могућност зближавања са Краљевином СХС.¹⁶⁴⁵

¹⁶³⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 353; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925–9“, p. 35.

¹⁶³⁸ У историографији није однет коначан суд о мотивацији лорда Ротимера да се ангажује у мађарском питању. Он је посетио Мађарску, као приватно лице, априла 1927. године. Постоје претпоставке да је на његово становиште утицао лично Бенито Мусолини, али и тумачења да је лордово пријатељство са принцем Стефани Хоенлое (Stephanie Hohenlohe) био његов главни мотивациони фактор (A. Kovács-Bertrand, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg*, S. 204).

¹⁶³⁹ Лорд Ротермир се залагао за успостављање савезничких односа између Мађарске, са једне стране, и Велике Британије и Француске, са друге стране, чим се регулишу проблеми њених државних граница. Међутим, покретање ревизионистичке кампање убрзо је отворило питања и обнове Велике Угарске, као и повратка Хабзбурга на мађарски престо (V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 351, 352; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 76-78; A. Kovács-Bertrand, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg*, S. 204-222).

¹⁶⁴⁰ M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 76, 77; D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, p. 127.

¹⁶⁴¹ AJ, 396-21-47, фолијације 260-264.

¹⁶⁴² M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 77.

¹⁶⁴³ AJ, 396-21-47, фолијације 293, 294.

¹⁶⁴⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 360.

¹⁶⁴⁵ AJ, 396-21-47, фолијације 327, 328.

Италијанска дипломатија је поново покренула акцију за заокруживања Краљевине СХС на Балкану и у Подунављу, крајем 1927. и почетком 1928. године.¹⁶⁴⁶ Насупрот италијанском МИД-у који није имао високо мишљење о државама наследницама Хабзбуршке монархије, војни врх је био уверен да Италија не би могла да издржи ни дефанзивни рат против Краљевине СХС, а да по сваку цену морају да избегну сукоб са удруженим југословенско-француским снагама. Стога је начелник Главног генералштаба Пјетро Бадолџо понудио оставку, јануара 1928. године, упозоравајући Бенита Мусолинија на све опасности од евентуалног ратног конфликта.¹⁶⁴⁷ на све опасности Војислав Маринковић је током 1928, наставио да примењује исту тактику према Великој Британији као и претходне године. Он је споразумно са послаником у Лондону Ђорџем Ђурићем утицао на Форин офис да константно прате развој југословенско-италијанских односа и ситуације на Балкану, јер су обојица били уверени да је било потребно да само пружи довољно времена Мусолинију па да он покаже своје право лице и намере пред Чемберленом. Циљ њихове тактике је био да увере британске државнике у мирољубивост југословенске спољне политике.¹⁶⁴⁸ Одређено захлађење које је наступило између Британије и Италије, Војислав Маринковић је одлучио да експлоатише до крајности. Првобитни план с краја 1927. године о наставку преговора Ракић-Мусолини је напустио, јер је југословенско-француски споразум оставио врло неповољан утисак у Риму и схватио је да фашистички режим због сопствене сујете неће моћи да пређе олако преко јачања веза између Краљевине СХС и Француске и уједно настави преговоре са Београдом. Стога се одлучио за другу тактику. Искористио је нејасну формулацију Римског пакта о његовом продужавању или отказивању годину дана пре истека. Маринковић је саопштио Бодреру да жели да га обнови, али уз извесне измене.¹⁶⁴⁹ Мусолини је прихватио његову иницијативу, одговоривши да је пакт био само фасада иза које се урушила његова конструкција због које је и потписан. Због тога је прихватио продужавање пакта. Маринковић је претпоставио да ће Италијани покушати са опробаном

¹⁶⁴⁶ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 141, 142.

¹⁶⁴⁷ Z. Steiner, *The Lights that failed*, pp. 495. Пјетро Бадолџо је сматрао да Италија може да се припреми само за два рата у Европи: француско-југословенски или немачко-аустријско-швајцарски (Robert Mallett, *Mussolini and the Origins of the Second World War*, Hampshire–New York, 2003, p. 17).

¹⁶⁴⁸ АЈ, 388-10-26, фолијације 716, 717; Архив САНУ, 14.439/705.

¹⁶⁴⁹ АС, МС, МС-308, фолијације 1-3.

тактиком почетка преговора са Краљевином СХС да би олакшали своје позиције према Британији и Француској, али само у моменту када се буду уверили да су ти преговори осуђени на неуспех. Стога је његов циљ био да спречи успешно спровођење италијанске тактике. Војиславу Маринковићу је било потребно да се Британци и Французи праве равнодушни према југословенско-италијанским преговорима и да се не мешају док једна од две заинтересоване стране то не затражи или док не истекне продужени рок за обнављање или отказивање пакта. Он није могао директно то да тражи од Британаца, те је наложио посланику у Паризу Мирославу Спалајковићу да читаво питање размотри са Аристидом Бријаном и Филипом Бертелом, како би Французи преузели на себе улогу посредника код Британаца.¹⁶⁵⁰ Отварањем питања могуће измене и/или проширивања Пакта пријатељства и срдчане сарадње, за шта је добио француску подршку, намера Војислава Маринковића је била да пружи прилику Бениту Мусолинију да кроз своје предлоге покаже своје стварне намере.¹⁶⁵¹

Ратификацијом Нептунских конвенција, које Момчило Нинчић није смео да поднесе Народној скупштини током 1926. године, Војислав Маринковић је желео да изађе у сусрет сугестијама Остина Чемберлена и истовремено одузме је једини аргумент Италијанима да је Краљевина СХС била генератор проблема у односима двеју држава.¹⁶⁵² Првобитни план Војислава Маринковића је био да приступи ратификацији одмах по потписивању југословенско-француског споразума, али је морао да одустане из два разлога. Због политичких интереса француских државника, морао је пред југословенском јавношћу да умањи значај споразума са Француском због чега је делом спласнуо ентузијазам који је желео да експлоатише да би лакше извршио ратификацију. Након потписивања новог италијанско-албанског уговора, реакција јавности у Краљевини СХС је била таква да се нико не од југословенских државника не би усудио да поднесе Нептунске конвенције Народној скупштини. За Војислава Маринковића је најлакша опција била да прво попусти нови пакт са Италијом, а потом да приступи ратификацији. Међутим, морао је да води рачуна о ставу Остина Чемберлена. Стога је почетком 1928. године променио тактику. Одлучио је да отпочне преговоре са Италијанима,

¹⁶⁵⁰ АС, МС, МС-308, фолијације 1-3.

¹⁶⁵¹ АЈ, 388-10-26, фолијације 725, 726; Архив САНУ, 14.439/367.

¹⁶⁵² Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, стр. 271.

како би обезбедио себи довољно времена да читаво питање Нептунских конвенција постави на другачије основе.¹⁶⁵³

Мусолини и Маринковић су се сложили да се продужи рок за коначну одлуку о Римском пакту на шест месеци да би се у међувремену размотрила већ отворена питања. Приликом потписивања Протокола о продужењу рока од 25. јануара 1928. године, југословенски министар иностраних дела и италијански посланик у Београду су постигли усмени договор да се ратификују Нептунске конвенције и поништене су законске одредбе којима је забрањивано италијанским поданицима да купују земљиште у дубини од 50 km, дуж јадранске обале.¹⁶⁵⁴

Значај британског посредовања у југословенско-италијанским односима је повећан услед настојања југословенске владе да добије британски зајам. Лондонски банкари су желели добре италијанско-југословенске због својих финансијских инвестиција у Италији и закључења зајма са Краљевином СХС. Министар финансија Богдан Марковић је преговорао са групом британских и америчких банкара¹⁶⁵⁵ у Лондон, крајем јануара 1928. године. Маринковић је тражио од Мирослава Спалајковића да припреми терен у Паризу за неутрално држање француске владе.¹⁶⁵⁶ Након оставке владе Велимира Вукићевића, 8. фебруара 1928, краљ Александар је поверио мандат Маринковићу, 20. фебруара. Он је преговарао са представницима Сељачко-демократске коалиције (СДК) о формирању концентрационе владе, јер је била потребна подршка хрватских представника за ратификацију Нептунских конвенција у Народној скупштини и продужења југословенско-италијанског пакта пријатељства.¹⁶⁵⁷

Бенито Мусолини је опозвао Алесандра Бодрера, који је изгубио некадашњу наклоност кругова у Београду,¹⁶⁵⁸ и поставио Карла Галиа (Carlo Galli)¹⁶⁵⁹ у циљу

¹⁶⁵³ АС, МС, МС-308, фолијације 1-3.

¹⁶⁵⁴ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 49; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, стр. 273; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 139-141.

¹⁶⁵⁵ Британски банкари су били: „M. Rotschild and Sons“, „Baring Brothers and Company Lim.“, „L. Nambaas Banque Lim.“, „S. Herro Schreder and Comp.“; а амерички банкари: „Reuhn Loeb and Comp.“ „Blear and Comp.“, „Chase Societies Corporation“ (Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, стр. 254, фуснота бр. 192).

¹⁶⁵⁶ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 49; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, стр. 254, 271, 272; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 145.

¹⁶⁵⁷ Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, стр. 261, 262.

¹⁶⁵⁸ Зааступник министра иностраних дела Илија Шуменковић је известио Војислава Маринковића да је Алесандро Бодреро настојао да се умеша у разговоре Мусолини-Ракић, како би поправио

рада на побољшању односа двеју држава, марта 1928. године.¹⁶⁶⁰ Ипак, посете турског, мађарског и пољског министара иностраних дела Тефика Руштуа бега, Иштвана Бетлена и Аугуста Залеског Италији, априла 1928, су биле нови сигнали за Краљевину СХС да је Италија постепено заокружује. Стога је због свог међународног положаја морала да скине сваку одговорност са себе за погоршавање односа са западним суседом.¹⁶⁶¹ Влада Велимира Вукићевића је овластила Војислава Маринковића, 23. маја 1928, да поднесе Нептунске конвенције Народној скупштини на ратификацију. Југословенски министар иностраних дела је напoкон могао да отпочне остварење својих правих замисли. Након годину дана убеђивања међународне јавности, а пре свега Француза и Британаца, у мирољубивост југословенске спољне политике у циљу сузбијања италијанске пропаганде о имепријалистичким плановима Краљевине СХС према осталим балканским суседима, Маринковић је закључио да је наступио повољан моменат за почетак дипломатске офанзиве. Суштина његовог плана је била да анулира италијанске манерве који су дотадашње спорове приказивали као сукоб два империјализма на Балкану, пре свега у Албанији, у којем је југословенска држава као слабији конкурент морала да изгуби борбу. Хладнокрвним држањем пред више изазова у суседним балканским државама, Војислав Маринковић је успео да придобије за своју политику и Остина Чемберлена, који је средином 1928. године, променио своје дотадашње неповерљиво држање према Краљевини СХС.¹⁶⁶² Стога је изношењем Нептунских конвенција пред Народну скупштину био почетак планиране акције на доказивању пред међународном јавношћу да су италијански агресивни планови представљали стварну опасност за Балканско

сопствене позиције у италијанском МИД-у, али су га држали по страни. Због тога су и у разговорима о озбиљним темама почели Бодреру да дају неодређене одговоре (АЈ, 159-2-III Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.22 од 2. априла 1928; Архив САНУ, 14.439/88).

¹⁶⁵⁹ Према информацијама које је посланик у Паризу Мирослав Спалајковић прикупио, Карло Гали је важио као пријатељ грофа Карла Сфорце и Француза, и због тога је био запостављен у италијанској дипломатској служби (АЈ, 388-10-26, фолијација 771).

¹⁶⁶⁰ Карло Гали је тврдио Милану Антићу, јануара 1931. године да је увек био заговорник италијанске политике пријатељства према Србији, и потом Краљевини СХС, и да су због тога и Карло Сфорца и Бенито Мусолини желели да га поставе за посланика у Београду (Архива САНУ, 14.387/8901).

¹⁶⁶¹ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 50.

¹⁶⁶² Након уочене промене у држању Остина Чемберлена према Бениту Мусолинију, посланик у Лондону Ђорђе Ђурић је закључио да би Краљевина СХС могла да заузме „и политику чвршће руке, и цео труд се састојао у томе да се та рука увек покаже у потпуно коректно кројеној енглеској рукавици.“ (Архив САНУ, 14.439/705).

полуострво и Подунавље. Војислав Маринковић је упозорио све југословенске посланике да ће дипломатски сукоби тек предстојати, и објашњавао да све што се одиграло до средине 1928. године, је била само припрема терена за почетак рада. Он је намеравао да после ратификација одмах покрене питање продужење Румског пакта, за који је сматрао да има два циља постојања: ситуацију у Средњој Европи и на Балкану.¹⁶⁶³

Очекивана оштра критика парламентарне опозиције и штампе није изостала. Војислав Маринковић је сматрао да конвенције нису биле идеално решење спорних југословенско-италијанских питања, али да би њиховом ратификацијом обезбедио стабилнији међународни положај. Уследиле су демонстрације у Задру, Београду, Љубљани, Сплиту и Шибенику. Италијанска јавност је одговорила истом мером. Ипак, Бенито Мусолини је пред италијанским Сенатом, 5. јуна, одао признање Маринковићевом држању у Народној скупштини и његовој жељи да се побољшају италијанско-југословенски односи. Ову промену у држању италијанског председника владе Милан Ракић је тумачио као променом британске политике према Италији која је изгубила некадашњу срдечност и постала опрезнија и непоерљивија.¹⁶⁶⁴ Југословенски министар иностраних дела је приликом конференције за новинаре на састанку Мале антанте у Букурешту, у другој половини јуна, одговорио на Мусолинијеву поруку да је за њега ратификовање Нептунских конвенција постало питање части и да ће поднети оставку уколико Народна скупштина одбије да их ратификује. Међутим, Бенито Мусолини је поново почео да оклева и одуговлачи преговоре, јер је добијао информације да је унутрашња ситуација у Краљевини СХС постала критична и очекивао се расплет који би апсорбовао све њене снаге на унутрашњем плану. У извешајима италијанских служби спомињане су генералске и ванпарламентарне владе, али и абдикацији краља Александра. Овако алармантне вести стварале су код Италијана утисак да би ускоро могао да наступи моменат када ће моћи да остваре све своје планове на Балкану, јер југословенска држава неће успети да им се супродстави услед унутрашње кризе.¹⁶⁶⁵ Војислав Маринковић није одустајао од свог плана ни након атентата у Народној скупштини, 20. јуна 1928. године.

¹⁶⁶³ Архив САНУ, 14.439/368.

¹⁶⁶⁴ Архив САНУ, 14.439/705.

¹⁶⁶⁵ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 6.

Стога је Мусолини крајем јула одобрио да се рок за продужавање или отказивање Римских уговора одложи за шест месеци. Нова влада, Антона Корошеца је имала два задатака, да закључи зајам са англосаксонском групом банкара и ратификује Нептунске конвенције. Ратификација је извршена 13. августа, без учешћа народних посланика из редова ХСС-а.¹⁶⁶⁶ Након три месеца уследила је ратификација и Уговора о трговини и навигацији из 1924. године.¹⁶⁶⁷

Након ратификације Нептунских конвенција покренути су разговори о продужењу Пакта пријатељства и срдачне сарадње. Војислав Маринковић је његову суштину поделио у две групе, средњеевропска и балканска питања, и везао за постојећи Римски пакт. Према његовом тумачењу, Пактом пријатељства и срдачне сарадње две државе су се обавезале у Средњој Европи да се боре против аншлуса и рестаурације Хабзбурга. Југословенски министар није одбацивао могућност да је уједињење две немачке државе била неминовност, стога је сугерисао Италијанима да је боље да имају за суседа слабу аустријску него јаку немачку државу. У погледу рестаурације, задржао је утврђене погледе југословенског МИД-а да се не могу противити успостављању монархистичког режима у Аустрији и Мађарској, али да ће се борити против повратка Хабзбурга на неки од два престола. У погледу балканских питања, Војислав Маринковић је као основи циљ одредио консолидацију и очување положаја Краљевине СХС у региону. Према његовом тумачењу Римским пактом нису регулисана конкретна питања на Балкану, али је обећана италијанска дипломатска подршка и благонаклона неутралност, стога га је интересовало да ли би продужавањем валидности пакта могли да рачунају на наставак такве политике. Тиме је директно отварао питање даљих односа Италије са Албанијом, Грчком, Турском и Бугарском са којима је имала или радила на потписивању уговора преко којих је тежила да оформи свој балкански блок. Војислав Маринковић је у свом наступу пред Карлом Галијем подражавао широке концепције Мусолинијеве спољне политике, стога је истакао да се две државе и не морају суштински споразумети о

¹⁶⁶⁶ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 50, 51; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, стр. 271-276, 308-310; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 146, 147, 151; Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom V, Beograd, 1963, str. 356.

¹⁶⁶⁷ G. Latinović, „Yugoslav-Italian Economic Relations (1918–1929): Main Aspects“, p. 185.

пријатељству, већ је предложио да само створе слику пред међународном јавношћу како више нису непријатељи.

Сматрао је да ће кључни проблем преговора бити утицај југословенско-француских односа на југословенско-италијанске преговоре, и обратно. Сумњао је да је једина мотивација Италија на наставак разговора са Краљевином СХС била заправо њихова тежња да сазнају да ли се нешто крило иза југословенско-француског уговора од 11. новембра 1927. године. У овом питању видео је две тешкоће: 1) уколико Италијани закључе да се југословенско-француски односи заснивају само на актима регистрованим у Друштву народа онда ће постати још безобзирнији према Краљевини СХС; 2) уколико посумњају да постоје и нека тајно потписана акта, онда ће италијанска пропаганда напасти Француску да води против ње „агресивну политику d'encerclement“, што ће отежати продуживање југословенско-француског споразума због различитих струја које су постојале у Паризу. Стога је упозоравао посланика у Риму Милана Ракића да у овом кључном питању морају да буду „нарочито вешти и врло, врло опрезни“.¹⁶⁶⁸

Током преговора које је Милан Ракић водио у Риму покренуто је и питање сусрета Мусолини-Маринковић. Италијански генерални подсекретар Друштва народа маркиз Ђакомо Паулучи (Giacomo Paulucci di Calboli)¹⁶⁶⁹ се позвао на сусрет Мусолини-Венизелос и замолио је југословенског посланика да предложи да организују сличан састанак у Милану или неком другом граду који би одговарао Војиславу Маринковићу приликом његовог повратка из Париза у Швајцарску. Милан Ракић је у свом писму од 3. октобра 1928. године изнео мишљење да би требало да искористе италијанску понуду, посебно што нису инсистирали на званичној посети Риму већ су нудили неформални сусрет у неком другом граду. Био је уверен да би тиме доказали исправност политичке концепције коју је спроводио од трентука преузимања ресора МИД-а 1927. године, чак и уколико не би постигли никакав конкретан договор о споразуму током састанка.¹⁶⁷⁰ Међутим, краљ Александар је очекивао да ће Италијани изнети претеране захтеве и услове у погледу продуживања Пакта пријатељства и срдчане сарадње, јер је претпостављао да би могли да понуде један општи савез који би био уперен

¹⁶⁶⁸ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 32.

¹⁶⁶⁹ Маркиз Ђакомо Паулучи је био генерални подсекретар задужен за унутрашњу администрацију Друштва народа (*Historical Dictionary of the League of the Nations*, p. 189).

¹⁶⁷⁰ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 28; Архив САНУ, 14.439/709.

против свих осталих држава. Пошто Краљевина СХС не би могла да им изађе у сусрет услед постојања југословенско-француског споразума, тиме би југословенско-италијански односи постали још заоштренији. Због тога је наложио Војиславу Маринковићу, 5. октобра, захтевао је да се од Француза добије информација какву врсту потпоре би Краљевина СХС могла да очекује за сваку евентуалност, јер није желео да буде сам уколико се упусте у „неодређену и опасну ситуацију“ безуговорних односа са Италијом. Краљ Александар је наложио Војиславу Маринковићу, 5. октобра, да током боравка у Паризу тачно прецизирају обавезе како не би направили потезе на основу прецењивања или потцењивања француског става; али и да преговара о потписивању новог југословенско-француског уговора којим би оформили савез на ширим основама. Југословенски монарх је био убеђен да је француска политика споразумевања са Италијом доживела колапс и да је наступио моменат да се рашчисти ситуација.¹⁶⁷¹ Војислав Маринковић је оценио да не би могао да приволи француске државнике у року од два-три дана да прихвате савез и да је био потребан приступ пун такта приликом нуђења савезничког уговора, како у Ке д'Орсеу такву понуду не би доживели као уцену. Он је Филипу Бертелоу изнео тренутну ситуацију југословенско-италијанских односа и нагласио да у случају неуспеха преговора могу очекивати само погоршање. Међутим, није желео ништа да тражи, већ је ослушкивао француске реакције.¹⁶⁷² Војислав Маринковић је одговорио Милану Ракићу на његов предлог, 9. октобра, изразивши своје изненађење што је југословенски посланик противно његовим инструкцијама наставио да ради на питању званичног састанка у Риму или незваничног сусрета у Милану. Стога му је поновио своје раније објашњење да није видео опортуност у личном разговору са Бенитом Мусолинијем, уколико се претходно није постигла база за нови југословенско-италијански уговор. Војислав Маринковић је био спреман да прихвати само позив да званично посети Рим ради потписивања новог споразума, „ићи овако насумице на састанак, кад су сви шанси ту, да се неће ништа свршити, имало би по мом мишљењу само рђаве последице, ако се заиста не би ништа свршило. А нисам толико самоуверен да мислим, да бих личним утицајем могао променити мишљење Мусолинијево, и склоним га на промену читаве његове

¹⁶⁷¹ Архив САНУ, 14.439/85.

¹⁶⁷² Архив САНУ, 14.439/81.

политике према нама. Не видим ни како би наша политика, ни ја лично, могла добити посетом у Риму“ Његова процена је била да у тадашњој ситуацији не би могли да постигну никакав конкретан договор о потписивању новог уговора, што би оставило тежак утисак у домаћој и иностраној јавности, а да би после његовог повратка у Београд могли само да ишчекују нови италијански препад. Своје становиште је заснивао на резултатима ратификовања Нептуских конвенција у југословенској Народној скупштини, када су Италијани покренули две узастопне акције – одбивши да се придруже заједничком кораку великих сила у Софији за растурање ВМРО-а и проглашењем Ахмеда Зогуа за краља Албанаца. Војислав Маринковић је због тога био сигуран да би италијански државници били приморани након његове званичне посете Риму „да умире своје клијенте“ и одређеним акцијама умање њен значај и резултате пред међународном јавношћу. Тиме би доказали државама које су током 1927. и 1928. године окупљали против Краљевине СХС, да се политика Рима неће мењати према Београду. У складу са својим проценама ситуације, Војислав Маринковић је овластио Милана Ракића да може само у случају да Италијани први „узгред у разговору“ спомену могућност његове посете он одговори „да би мени лично врло мило било већ и из личних разлога да се састанем с Мусолинијем, и да с тога једва и чекам да се наше ствари толико аранжирају, да до такве посете може доћи“.¹⁶⁷³ Процена актуелне ситуације југословенског министра иностраних дела је била врло прецизна, и ускоро је потврда дошла од самог Бенита Мусолинија који је у потпуности одбацио могућност продужавања Римских уговора уз образложење своје одлуке да италијанско-југословенско пријатељство фактички није ни постојало.¹⁶⁷⁴

Преговори са британским и америчким банкарима настављени су у току априла, када су Италијани интезивирали своје разговоре са Грчком, Турском, Мађарском и Пољском. Британски банкари су тражили стабилизацију динара, регулисање нејасних односа између Народне банке и државе, регулисање предратних трговинских дугова да би одобрили зајам у износу од 50.000.000 фунти стерлинга. Против закључења зајма су били југословенски банкари и индустријалци, парламентарна опозиција и Французи. Француски банкари су сматрали да их је Краљевина СХС заобишла, а владини кругова да се и сувише приближава Великој

¹⁶⁷³ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 8, документ бр. 7, фолијација I.

¹⁶⁷⁴ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 51.

Британији. Ради емисије Лондонског зајма на француском тржишту, париски банкари су тражили регулисање предратних дугова према Француској и османског дуга. Због француске опозиције, преговори су продужени од априла до јуна 1928. године.¹⁶⁷⁵

На конференцији одржаној у МИД-у, фебруара 1928, закључено је да је за очување мира и гарантовање националне безбедности неопходно да се закључују регионални пактови са јасно одређеним гаранцијама по угледу на Локарно пакт. У југословенском МИД-у је сматрано да је потребно да се закључе два таква пакта, један за подручије Средње Европе, а други на Балкану.¹⁶⁷⁶ Војислав Маринковић је заузео гледиште да уговори без реалних гаранција или само са моралним гаранцијама Друштва народа нису имали никаквог значаја за безбедност југословенске државе. Стога је инсистирао да „морамо бити тешки у пружању гаранција и у процени њихове ефикасности“.¹⁶⁷⁷

Југословенско-чехословачки односи су током 1928. године остали пријатељски и савезничких, иако је било одређених несугласица. Посланик Јан Шеба је оценио да чехословачка спољна политика не би могла да пожели неког другог југословенског политичара на месту министра иностраних дела уместо Војислава Маринковића. Иако су у Прагу подржавали његову политику измирења и приближавања са Италијом, ипак су сумњали да се његове спољнополитичке концепције односе само на југословенско-италијанску сарадњу на Балканском острву, и да не жели да искористи мирене са Римом да би омогућио Краљевини СХС да се више ангажује у Подунављу. У складу са донетим закључцима конференције одржане у МИД-у, фебруара 1928. године, Војислав Маринковић није прихватио идеју Едварда Бенеша да се не обнавља постојећи југословенско-чехословачки савезнички уговор, већ потпише нови којим би се две државе обавезале не само на чувању одредби Тријанонског мировног уговора већ очувању европског мира заснованог на свим мировним уговорима закљученим на Мировној конференцији у Паризу. Чехословачки министар иностраних дела је

¹⁶⁷⁵ АЈ, 335-21-1 писмо др Божидара Марковића министру Двора Јанковићу, 9. јун 1928, писмо др Божидара Марковића краљу Александру, Париз, 9. јун 1928; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, стр. 274-278; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, стр. 145, 146.

¹⁶⁷⁶ АЈ, 159-2-IV Лазар Маковић Војиславу Маринковићу, Београд, 13. фебруар 1928. године.

¹⁶⁷⁷ АЈ, 159-2-IV Војислав Маринковић Делегацији Краљевине СХС у Припремној комисији Конференције за разоружање, Београд, 16. фебруар 1928. године.

желео да се Краљевина СХС обавезе да ће се војно ангажовати у случају чехословачко-немачког конфликта, а Чехословачка у случају југословенско-италијанског сукоба.¹⁶⁷⁸ Међутим, стварање новог савезништва знатно ширег опсега, који би превазилазио гарантовање виталних државних интереса, била је противно Маринковићевој концепцији да мора опрезно да проучава преузимање обавеза и ефикасност потписаних гаранција.¹⁶⁷⁹ Стога је он одбио Бенешову понуду, и само је продужен постојећи савезнички уговор, у Женеви, септембра 1928. године.¹⁶⁸⁰

Након атентата у Народној скупштини, чехословачки руководећи кругови су оценили да унутрашња нестабилност њиховог најближег савезника Краљевине СХС слаби и целу Малу антанту. Стога су желели да посредно утичу на смиривање духова, али су морали да буду врло опрезни да владини и опозициони кругови њихове намере не би схватили као жељу стране државе да се мешају у њихове унутрашње проблеме. У том погледу посебно деликатна је била позиција Републиканске странке чехословачких сељака. Она је као најјача парламентарна странка гајила симпатије према ХСС-у, и отворено их је исказивала преко своје партијске штампе. Министар без портфеља и заступник министра иностраних дела Илија Шуменковић је тражио од Едварда Бенеша да чехословачка влада и штампа заузму безрезервни став подршке јединства југословенске државе. Будући да је чехословачка дипломатија била опрезна у свом наступу, њено држање није прихваћено са одобравањем у руководећим круговима у Београду.¹⁶⁸¹

Држање Краљевине СХС према Румунији није било потпуно дефинисано ни након пада владе генерала Александра Аверескуа. У унутрашњим политичким кризама које су настале као последице смрти, прво краља Фердинанда, потом и Јона Братијануа, министар иностраних дела Николае Титулеску је изникао као политичка фигура са великим ауторитетом.¹⁶⁸² Стога су за југословенску дипломатску службу постале значајне његове концепције румунске спољне

¹⁶⁷⁸ P. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, str. 88, 89, 102, 103.

¹⁶⁷⁹ АЈ, 159-2-IV Војислав Маринковић Делегацији Краљевине СХС у Припремној комисији Конференције за разоружање, Београд, 16. фебруар 1928. године.

¹⁶⁸⁰ P. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, str. 103.

¹⁶⁸¹ P. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, str. 111-115.

¹⁶⁸² АЈ, 395-16-168, фолијације 252-262.

политике. Када је Николае Титулеско известио Бошка Чолака-Антића да намерава да посети Београд, Рим и Париз, али да неће бити у могућности да отпутује и у Праг, југословенски посланик је закључио да је румунском министру најбитнија посета Италији.¹⁶⁸³ Овај закључак је поново покретао сумње у погледу држања Румуније у југословенско-италијанским односима, јер је Бошко Чолак-Антић сматрао да је покојни Јон Братијану својим ауторитетом спречио генерала Аверескуа да не оде сувише далеко у својој италијанској политици. Међутим, крајем 1927. и почетком 1928. године, није постојао други ауторитет изузев Николае Титулескуа. Бошко Чолак-Антић, пак, је морао да извести МИД почетком децембра 1927. године, да није успео да сазна суштину румунско-италијанских преговора, јер је Титулеску био заузет другим питањима, а генерални секретар МИД-а кнез Гика није био претерано отворен у разговорима.¹⁶⁸⁴

Крајем јануара 1928. године румунски министар иностраних дела Николае Титулеску је посетио Рим, што је у југословенској јавности поново изазвало подозрења да је у пит-ању нови италијански покушај привлачења Румуније.¹⁶⁸⁵ Бошко Чолак-Антић је могао тек средином фебруара да поднесе детаљнији извештај о развоју румунско-италијанских односа. Његов закључак је био да је већ Јон Братијану покренуо питање побољшања односа са Италијом у циљу спречавања тајног споразума генерала Александра Аверескуа са њиховом „Латинском сестром“. Николае Титулеску је искористио тежњу Бенита Мусолинија да се споразуме са Француском, како би утицао на Италију да олабави своју подршку мађарској политици. Међутим, румунски министар иностраних дела и министар финансија Винтило Братијано (Vintilă Ion Constantin Brătianu) су доживели непријатно изненађење приликом својих посета Риму, јер је Бенито Мусолини тражио да се исплате сви предратни дугови у златном паритету на основу свог споразума са Александром Аверескуом. Бошко Чолак-Антић је на основу тих информација закључио да поновни покушај румунско-италијанског зближавања није остварио жељене резултате, и да ће морати да наставе са политиком сарадње са Француском и очувања Мале антанте. Ипак, није се

¹⁶⁸³ АЈ, 395-1-4, фолијација 268.

¹⁶⁸⁴ АЈ, 395-16-168, фолијације 252-262.

¹⁶⁸⁵ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 141, 142.

усуђивао да донесе коначне закључке, указујући да би само Војислав Маринковић у директном разговору са Николае Титулескуом могао да сазна који су конкретни резултати његове посете Риму, и да саобразе југословенску и румунску спољну политику у Средњој Европи и на Балкану.¹⁶⁸⁶

Током састанка три министра Мале антанте у Женеви, 4. марта 1928, Титулеску је поново покренуо питање посете Београду на повратку у Букурешт задржи у Београду, како би анулирао негативне одјеке његовог пута у Италију пред румунским и међународним јавним мњењем. Маринковић му одговорио да нема потребе јер је Краљевина СХС имала поверење у румунску спољну политику, али је ипак оставио отворену могућност даљег договора.¹⁶⁸⁷ У директним разговорима са Војиславом Маринковићем, Николае Титулеску је покушавао да убеди саговорника да Бенито Мусолини заиста жели да води политику пријатељства са Краљевином СХС и да је на југословенској страни да покаже иницијативу у том смеру.¹⁶⁸⁸ И поред Маринковићевих уверавања изнетих на састанку Мале антанте да Краљевина СХС има поверења у румунску спољну политику, у југословенском МИД-у су заправо сумњали да је Букурешт радио против интереса Београда, нарочито у питању регулисања слободних зона у Солунској луци и евентуалног потписивања пакта о ненападању са Грчком.¹⁶⁸⁹ Слично неповерење према румунској спољној политици након посете Николае Титулескуа Риму, изражавале су и чехословачке дипломате, Едвард Бенеш и МИД; и након састанка Мале антанте.¹⁶⁹⁰ На основу додатних провера информација, заступник министра иностраних дела Илија Шуменковић је закључио да италијанска дипломатска офанзива није постигла никакав резултат у погледу Румуније.¹⁶⁹¹ Ипак, Бошко Чолак-Антић је упозоравао МИД да би у турбулентним унутрашњим догађајима могло да се догоди да се генерал Александру Авереску поново врати на власт,¹⁶⁹² што свакако није било у југословенском интересу.

¹⁶⁸⁶ АЈ, 395-17-184, фолијације 319-327.

¹⁶⁸⁷ Архив САНУ, 14.439/407.

¹⁶⁸⁸ Архив САНУ, 14.439/367.

¹⁶⁸⁹ АЈ, 159-2-III Илија Шуменковић за Војислава Маринковића, Пов.Бр.125 од 4. априла 1928. године; АЈ, 395-17-180, фолијација 349; Архив САНУ, 14.439/415.

¹⁶⁹⁰ АЈ, 388-10-26, фолијација 736.

¹⁶⁹¹ АЈ, 159-2-III Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.185 од 19. априла 1928. године.

¹⁶⁹² АЈ, 395-17-180, фолијације 354, 355.

Након говора Бенита Мусолинија пред италијанским Сенатом 5. јуна, у којем је отворено подржао мађарски ревизионизам приморало је румунског министра иностраних дела Николае Титулескуа да посети Београд, средином јуна, како би договорио заједнички корак Мале антанте на конференцији у Букурешту против територијалних промена. Тиме је оповргнута дотадашња сумња југословенске дипломатске службе према држању Румуније у погледу развоја италијанско-мађарских односа.¹⁶⁹³ Пред састанак Мале антанте у Букурешту, Бошко Чолак-Антић је резимирао суштину румунске спољне политике. На основу дугогодишње анализе, закључио је да је Италија главни фактор према којем се оријентише спољна политика Румуније. Обе државе су биле уверене да се ствара нова „словенска опасност“ на Балкану и због тога су постојали покушаји приближавања. Због тога румунска јавност је често оптуживала Краљевину СХС да настоји да успостави своју хегемонију у региону. Бошко Чолак-антић је закључио да су Румуни морали да се суоче са несталношћу Мусолинијевих прохтева и политике; а да је румунско-италијанско зближавање који су на крају доживели неуспех услед италијанске подршке Мађарској и њеној ревизионистичкој политици. Иако је уочавао да румунска јавност жели да се на предстојећем састанку министара Мале антанте докаже њена стабилност и снага; али да је у свим осталим питањима румунске спољне политике, чак и савезништва са Пољском, кључни фактор био однос Италије према мађарским претензијама.¹⁶⁹⁴ У погледу развоја југословенско-румунских односа, Бошко Чолак-Антић је истакао три кључна питања која би требало да се регулишу: 1) питање преференцијалних царина; 2) одговор југословенске стране на румунски предлог из 1927 године, да се промени тачка XIV војне конвенције како би се установили састанци начелника главних генералштабова једном годишњем; 3) положај југословенске мањине у Румунији и румунске мањине у Краљевини СХС.¹⁶⁹⁵

На конференцији Мале антанте у Букурешту је постигнуто начелно решење да се регулишу сва отворена питања између три државе чланице. Дирекција за уговоре МИД-а је након састанка груписала 26 отворених питања у осам група, како би

¹⁶⁹³ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 147, 148.

¹⁶⁹⁴ АЈ, 395-17-184, фолијације 375-385.

¹⁶⁹⁵ АЈ, 395-17-184, фолијације 386-389.

олакшала приступању преговора за потписивање потребних конвенција, протокола или доношења истоветних унутрашњих наредби.¹⁶⁹⁶ У југословенско-румунским односима најважнија питања су била: хидротехничка; административна (углавном се односила на различите аспекте промена границе и држављанства); архивско (размена архива и предмета према римској Конвенцији о архивама од 6. априла 1922, стим да су за Краљевину СХС биле најважније архиве водних задруга); држављанство; визе и пасоши; протеривање грађана трећих држава преко југословенске и румунске територије; депозити; двовласници; рекламације у погледу разграничења; гранични белези; судска помоћ у кривичним и грађанским стварима; имовина 14-ог Српско-банатског граничарског пука; дугови у бившим аустријским или угарским крунама; трговински уговор (Румунија је отказала 1921. године Трговински уговор са Краљевином Србијом од 23. децембра 1906, и успостављен је *modus vivendi* на основу примене најнижих тарифа због чега економски контакт није био на особитом нивоу); ветеринарска конвенција (као нужан анекс трговинског уговора); погранични промет; (Краљевини СХС је било важно да обнови економско залеђе Вршцу и Белој Цркви); настањивање и осигурање радника; и железничка питања.¹⁶⁹⁷

Након атентата у југословенској Народној скупштини, 28. јуна, румунска штампа није одмах заузела пријатељско држање према Краљевини СХС. Међутим, према наводима Бошка Чолака-Антића кључни проблем није био у румунској јавности, већ у раду Агенције „Авала“ која је ретко и са великим закашњењима слала телеграфске извештаје о актуелним догађајима и стању у земљи. Стога се румунска штампа углавном ослањала на извештаје италијанских и мађарских новина и агенција, и писање *Agramer Tagblatt*-а. Тек након што је београдска штампа објавила похвалне чланке о Стјепану Радићу након његове смрти почетком августа, југословенски посланик у Букурешту је могао да извести да је румунска штампа заузела становиште какво би се очекивало у једној савезничкој земљи.¹⁶⁹⁸

Ново питање у југословенско-румунским односима отворено је када је Николае Титулеску напустио функцију министра иностраних дела услед здравствених

¹⁶⁹⁶ АЈ, 395-19-201, фолијације 115, 116.

¹⁶⁹⁷ АЈ, 395-19-201, фолијације 117-123.

¹⁶⁹⁸ АЈ, 395-17-185, фолијације 529, 535-538, 541, 543-552, 556-558, 561; АЈ, 395-18-198, фолијација 457.

проблема, крајем јула, и прихватио да се врати на пост посланика у Лондону. Одлазак особе са великим политичким ауторитетом и преузимање руководства МИД-а од стране министра пољопривреде Константина Арџентијануа (Constantin Argetoiano),¹⁶⁹⁹ покретало је и питање евентуалне промене румунске спољне политике. Ове недоумице су отклоњене падом владе Јона Дуке и формирањем кабинета Јулиа Маниуа (Iuliu Maniu), новембра 1928, када је за новог министра иностраних дела постављен је Георге Миронеску (Gheorghe Mironescu). Иако је он био потпуно непознат у иностранству,¹⁷⁰⁰ Бошко Чолак-Антић је могао да извести да је он био близак политички пријатељ покојног Таке Јонескуа и Николае Титулескуа, сматрајући то већ довољним доказом да ће водити политику сарадње са Малом антантом и Краљевином СХС. Чињеница да су га о томе уверавали Николае Титулеску и Маниу само су потврдили његова предвиђања да неће бити нових изненађења која би долазила из Букурешта. Председник владе је уверавао Бошка Чолака-Антића да ће наставити политику сарадње у оквирима Мале антанте против мађарског ревизионизма, рестаурације Хабзбурга и аншлуса Аустрије.¹⁷⁰¹ Оријентација спољне политике коју је водио Миронеску, била је очигледна приликом сондирања терена за његове посете Прагу и Београду. Наиме, он је прву званичну посету организовао савезничкој Варшави, али је желео да избегне јављање било какве подозрености у оквиру Мале антанте, услед пријатељских односа Пољске са Мађарском и Италијом, и због тога је желео да званично посети и престонице друге две државе чланице, како би могао лично да увери најважније државнике у одржавање курса румунске спољне политике.¹⁷⁰²

Поред сумњивог развоја југословенско-румунских односа, за Краљевину СХС је додатну опасност представљало поновно угрожавање француског система безбедности у Средњој и Источној Европи и опасност од формирања италијанског блока. Након Николае Титулескуа, и пољски министар иностраних дела Аугуст Залески је отишао у званичну посету Риму, почетком априла 1928. године. Дотадашњи блиски пољско-мађарски односи нису изазивали подозрење

¹⁶⁹⁹ АЈ, 395-17-184, 400-403.

¹⁷⁰⁰ АЈ, 395-17-184, фолијације 421.

¹⁷⁰¹ Маниу је очекивао лакше успостављање бољих односа са Краљевином СХС, јер је председника владе Антона Корошеца познавао из периода заједничке борбе против Хабзбуршке монарије (АЈ, 395-17-184, фолијације 422-427).

¹⁷⁰² АЈ, 395-17-184, фолијација 429.

југословенске дипломатије, јер су се заснивали на традиционалним пријатељским и пословним односима. Према сазнањима Посланства у Варшави из 1927 године, маршал Пилсудски је радио на зближавању са Италијом без знања Аугуста Залеског. Међутим, одлазак пољског министра иностраних дела у Рим указивао је на могућу потпуну преоријентацију спољне политике Пољске. Заједнички пољско-мађарски спољнополитички интереси лежали су у односу према Чехословачкој, што је могло директно да угрози Малу антанту уколико би успоставили политичку и војну сарадњу.¹⁷⁰³ Стога је Пољска постала први пут озбиљан предмет разматрања југословенских дипломатских и војних обавештајних служби. Никада пре ни после ове посете није се Југославија у тој мери занимала за развој пољске спољне политике.¹⁷⁰⁴

За разлику од 1927. године, када се Румунија приближавала а Пољска постепено побољшавала односе са Италијом; током 1928. године се обрнула ситуација, Румунија је радила на побољшавању односа, а Пољска на зближавању са Италијом. Иако је за Краљевину СХС било значајније румунско држање због Мале антанте, приближавање Варшаве и Рима је представљало већу опасност по француски систем безбедности; јер у том случају Мађарска није представљала препреку већ је могла да допринесе успостављању ближих пољско-италијанских односа. Иако је пут Аугуста Залеског био најављен као акт куртоазије, отправник послова у Варшави Милован Продановић је сматра да је постојао конкретан план акције и одређени циљ; јер је Мусолини позвао маршала Пилсудског да посети Рим и тек након његовог евазивног одговора, позив је био упућен министру иностраних дела. Продановић је закључио да је у питању био заокрет пољске спољне политике према Италији и Мађарској услед неспособности француске дипломатије, а посебно њиховог дипломатског представника у Варшави.¹⁷⁰⁵ Југословенски МИД је препустио иницијативу Чехословачкој, Румунији и Француској, као много заинтересованијим државама, да реагују на покушај италијанско-пољског зближавања. Заступник министра иностраних дела Илија

¹⁷⁰³ P. S. Wandycz, *The Price of Freedom*, pp. 184, 185; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 79, 80; S. Mičić, „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“, str. 75, 76.

¹⁷⁰⁴ Ово тврђење износимо на основу сачуване архивске грађе југословенске провинцијенције. Пошто је ова грађа само у деловима сачувана, остављамо могућност да би донели другачији закључак да је сачуван већи обим дипломатске и војне грађе.

¹⁷⁰⁵ АЈ, 395-18-193, фолијација 313.

Шуменковић је одбио предлоге чехословачког посланика Јана Шебе да одговоре приближавањем Аустрији и СССР-у.¹⁷⁰⁶ Озбиљност могућих последица промене спољне политике Пољске је утицало и на југословенски МИД да озбиљније организује дипломатску службу у Варшави. У наредних месец и по дана, постављени су посланик и саветник Јован Д. Миланковић и Милан Антић, након годину и по дана како су ове функције биле суштински упражњене. Секретар Милован Продановић је провео 15 месеци као отправник послова током 1927. и прве половине 1928. године.¹⁷⁰⁷

Почетне информације које је прикупила југословенска дипломатска служба у Варшави, Прагу, Букурешту, Риму и Паризу, указивали су на тежње Мусолинија да понуди конкретније споразуме Залеском о зближавању Италије и Пољске, и евентуално Мађарске. Ипак, прве информације које су југословенска, чехословачка, румунска и француска дипломатија добиле указивале су да се пољски министар иностраних дела није усудио да потпише неки озбиљнији политички споразум, већ да је давао недефинисана обећања.¹⁷⁰⁸ Заступник министра иностраних дела Илија Шуменковић је закључио, 16. априла, на основу извештајима којима је располагао, да је Мусолинијева иницијатива претрпела неуспех у погледу Пољске.¹⁷⁰⁹ Иако су први извештаји били умирујући, југословенска дипломатска служба је наставила са прикљупљањем и провером података о новом курсу пољске спољне политике. У наредних нешто више од годину дана, југословенски МИД је располагао са информацијама да је Аугуст Залески, на наговор Италије, нудио своју посредничку улогу Мађарима и Румунима, иако је био свестан да је мађарска политика тежила разбијању Мале антанте приближавањем једној од њене три државе чланице.¹⁷¹⁰ Према одређеним наводима, пољски и мађарски генералштабови су склопили тајне конвенције без знања пољског министра иностраних дела; а пољски политички кругови су били

¹⁷⁰⁶ АЈ, 159-2-I телеграм Илије Шуменковића, Пов.Бр.127 од 4. априла 1928; АЈ, 388-10-26, фолијација 754.

¹⁷⁰⁷ АЈ, 334-Персонални-135-458, фолијације 658, 661, 662; АЈ, 334-Персонални-143-466, фолијација 463; АЈ, 334-Персонални-159-482, фолијација 428; АЈ, 334-Персонални-185-508, фолијације 447, 452, 455.

¹⁷⁰⁸ АЈ, 388-10-26, фолијације 754, 757, 759, 760, 762, 767; АЈ, 395-18-193, фолијације 316, 319.

¹⁷⁰⁹ АЈ, 159-2-III Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.185 од 19. априла 1928. године.

¹⁷¹⁰ АЈ, 341-28-68 телеграм Куманудија, Пов.Бр.5214 од 5. јуна 1929; АЈ, 395-20-204, фолијација 115.

спремни да се ослободе свих својих дотадашњих савезничких обавеза и приближе се Италији, Мађарској и Аустрији.¹⁷¹¹

Према сачуваној архивској грађи, југословенски МИД је први пут сазнао да Италијани шверцују оружје за Мађарску преко Сент Готарда током децембра 1926. или јануара 1927. године.¹⁷¹² Честе одласке новопостављеног италијанског војног аташеа у Будимпешти Константина Шиндлера (Constantin Schindler) у Милано, југословенски МИД је оценио, јануара 1927, као регулисање набавки наоружања за мађарску војску.¹⁷¹³ Афера о транспорту пет вагона митраљеза из Италије за Мађарску избила је 1. јануара 1928. године. Рим и Будимпешта су званично тврдили да је у питању транзит за Пољску, што је Варшава демантовала.¹⁷¹⁴ Едвард Бенеш је покренуо иницијативу преко посланика Јана Шебе, 4. јануара 1928. године, да југословенска влада тражи обавештења од мађарске, аустријске и пољске владе о тачности навода, а да Мала антанта покрене читаво питање пред Друштвом народа након добијених званичних одговора.¹⁷¹⁵

Војислав Маринковић је био обзрив у разговорима са Румунима, због умешаности Италије и предстојећег пута Николае Титулескуа у Рим. Стога је наложио Бошку Чолаку-Антићу, 7. јануара, да се у разговорима искључиво држи Мађарске.¹⁷¹⁶ Наредног дана издао је инструкције Сталној делегацији у Женеви да заинтересује Генерални секретаријат о афери и уколико је потребно покрену целокупно питање разоружања.¹⁷¹⁷ Маринковићева намера да избегне спомињање Италије у почетку дипломатских разговора, коинцидирала је са саветом који је добио од француског генералног подсекретара Друштва народа Жозефа Авенола (Joseph Louis Anne Avenol)¹⁷¹⁸ да се покрене питање одговорности Мађарске али не и Италије, у циљу успешности саме акције пред Друштвом народа. Стални делегат Константин

¹⁷¹¹ АЈ, 395-1-6, фолијације 313-315; Архив САНУ, 14.439/499.

¹⁷¹² У питању је био товар заробљених аустроугарских митраљеза који је стигао на одредиште 9 децембра 1926 године, у композицији на чијим вагонима је било исписано „Верона-Италија“, а роба је декларисана као урме и јужно воће (АЈ, 388-11-128, фолијација 923).

¹⁷¹³ АЈ, 388-11-128, фолијација 925.

¹⁷¹⁴ М. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 46; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 141; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 78, 79.

¹⁷¹⁵ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 632.

¹⁷¹⁶ АЈ, 395-18-189, фолијација 164.

¹⁷¹⁷ АЈ, 159-3-Х Војислав Маринковић Сталаној делегацији, Пов.Бр.40 од 8. јануара 1928. године.

¹⁷¹⁸ Жозеф Авенол је био генерални подсекретар задужен за техничке организације Друштва народа које су радиле на економским, финансијским, саобраћајним, транзитним и здравственим питањима (*Historical Dictionary of the League of the Nations*, p. 189).

Фотић је известио југословенског министра да се међународна анкета може спровести само на основу одлуке Савета која се доноси када нека чланица тражи истрагу о конкретном случају.¹⁷¹⁹ Стога је било неопходно да Мала антанта што пре усагласи ставове. Војислав Маринковић је издао поново инструкције Бошку Чолаку-Антићу да у разговорима са румунским државницима не спомиње Италију, али да морају да искористе указану прилику, јер је веровао да би могли да наступе заједно са Аустријом и Пољском које су желеле да скину сваку одговорност са себе.¹⁷²⁰ Међутим, захтеве Друштву народа су могле да подносе чланице само појединачно. Војислав Маринковић је желео да то учини Николае Титулеску, који је био члан Савета Друштва народа, сматрајући да би тиме иницијатива Мале антанте имала више изгледа на успех. Едвард Бенеш се залагао да све три чланице поднесу захтеве појединачно. Николае Титулеску се сложио са Маринковићевим ставом, али је тражио да се у њиховој ноти не спомиње Италија.¹⁷²¹ Очигледна сумња Едварда Бенеша у намере румунског министра иностраних дела навела га је да покрене питање процедуре преко генералног секретара сер Ерика Драмонда, 14. јануара.¹⁷²²

Саветник Посланства у Бечу Александар Ђорђевић је од командира аустријске пограничне жандармерије добио извештај о броју вагона који су истоварени на аустријској територији и броју који је послат у Мађарску, 15. јануара. Од истог извора добио је и информације да ће у испражњене сандуке бити стављене пољопривредне алатке у случају да се оформи међународна истражна комисија.¹⁷²³ Сутрадан је југословенски МИД тражио агреман за постављање новог посланика у Будимпешти, након што је тај пост био упражњен више од годину и по дана. Војислав Маринковић је за новог посланика поставио свог

¹⁷¹⁹ Питање покретања процедуре пред Саветом Друштва народа била је последица учлањивања Немачке, укидања међународних војних комисија и преношењем контроле у надлежност женевске институције. Одлуком Савета од 11. децембра 1926, укинута је претходна одлука 27. септембра 1924. године на основу које је функционисала Стална саветодавна комисија која је спроводила периодичне контроле поштовања војних клаузула мировних уговора (АЈ, 159-3-Х Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.10 од 9. јануара 1928, Константин Фотић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.14 од 10. јануара 1928. године).

¹⁷²⁰ АЈ, 395-18-189, фолијација 165.

¹⁷²¹ АЈ, 159-3-Х Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.16 од 14. јануара 1928; АЈ, 395-18-189, фолијација 166.

¹⁷²² АЈ, 395-18-189, фолијација 167.

¹⁷²³ АЈ, 388-11-28, фолијација 940.

пријатеља и дотадашњег генералног конзула у Цариграду Радомира Луковића.¹⁷²⁴ Он је преузео дужност 29. марта, и предао акредитивна писма 4. априла.¹⁷²⁵ Иако је у току била дипломатска офанзива Мале антанте пред Друштвом народа поводом Сентготарска афера, Војислав Маринковић је новом посланику у Будимпешти наложио да ради на побољшању југословенско-мађарских економских односа.¹⁷²⁶

Након добијеног извештаја Константина Фотића, од 17. јануара, да је сер Ерик Драмонд био уверен да ће Мађарска покушати да избегне покретање читавог питања пред Друштвом народа;¹⁷²⁷ Војислав Маринковић је сутрадан наложио посланствима у Бечу и Будимпешти да обавесте владе земаља домаћина да је Краљевина СХС принуђена да покрене званичну процедуру у Женеви.¹⁷²⁸ Он је прихватио текст ноте који је предложио Едвард Бенеш у погледу афере, али је желео да се да знатно шири карактер нарушавања атмосфере поверења у постојеће међународне уговоре.¹⁷²⁹ Николае Титулеско је на тај начин био стављен пред свршен чин. Он је прихватио Бенешов текст и Маринковићеве сугестије, али је тражио да се нота поднесе након што буде сондирао терен код великих сила.¹⁷³⁰ Маринковић који је прозreo румунску тактику одлагања подношења захтева пре одласка Николае Титулескуа у Рим, изнео је контрааргументацију да се сондирање терена може извршити и након подношења ноте. Стога је предложио да се читав поступак одложи за неколико дана, да би се омогућило румунском министру да несметано отпутује у Италију.¹⁷³¹ Потом је уследило одуговлачење Титулескуа,¹⁷³² док се на и Едвард Бенеш није сложио са захтевом због „специјалних румунских интереса“.¹⁷³³ Ке д'Орсе је покушао да

¹⁷²⁴ К. St. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga druga, str. 93.

¹⁷²⁵ АЈ, 334-Персонални-167-490, фолијације 451-454, 458; АЈ, 396-1-2, фолијације 151-155.

¹⁷²⁶ К. St. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga treća, str. 88-94.

¹⁷²⁷ АЈ, 159-3-Х Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.18 од 17. јануара 1928. године.

¹⁷²⁸ АЈ, 395-18-189, фолијација 169.

¹⁷²⁹ АЈ, 159-3-Х Војислав Маринковић Сталној делегацији, Пов.Бр.384 од 20. јануара 1928; АЈ, 395-18-189, фолијација 170.

¹⁷³⁰ АЈ, 395-18-189, фолијација 173.

¹⁷³¹ АЈ, 395-18-189, фолијација 174.

¹⁷³² АЈ, 159-3-Х Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.30 од 24. јануара 1928, Војислав Маринковић Сталној делегацији, Пов.Бр.601 од 25. јануара 1928, Константин Фотић – МИД-у, Пов.Бр.35 од 28. јануара 1928. године. Дотадашња спорост у споразумевању и покретању поступка је утицала и на држање Друштва народа. Сер Ерик Драмонд је 22 фебруара изразио сумњу да ће Савет узети у разматрање поднете ноте (АЈ, 159-2-IV Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.52 од 22. фебруара 1928).

¹⁷³³ АЈ, 395-18-189, фолијација 175.

утиче на Краљевину СХС и Чехословачку да што пре предају ноту како би се што пре покренула истрага, опомињући их да ће на чело контролне комисије доћи италијански генерал у току априла.¹⁷³⁴

Неповерење Едварда Бенеша према држању Николае Титулескуа у сентготарској афери је појачано након његове посете Риму.¹⁷³⁵ Војислав Маринковић је морао да инсистира да се нота што пре преда, јер се у Друштву народа стварао утисак да је дошло до размимоилажења у оквиру Малој антанти.¹⁷³⁶ Николае Титулеско се пред Миланом Ракићем и Мирославом Спалајковићем правдао да није саботирао рад Мале антante, и износио своје притужбе на лошу комуникацију са Едвардом Бенешом.¹⁷³⁷ Југословенски и чехословачки стални делегат су предали ноте лично сер Ерику Драмонду, а румунски стални делегат је послао ноту поштом из Берна 1. фебруара.¹⁷³⁸ Мађарска влада је претворила митраљезе у старо гвожђе и продала их крајем месеца,¹⁷³⁹ што је изазвало бурну реакцију генералног секретара Друштва народа сер Ерика Драмонда (Sir Eric Drummond).¹⁷⁴⁰ Отправник послова у Будимпешти Иван Вукотић је изразио сумњу у могућу делимичну продају, јер је према званичном извештају продато 20 t старог гвожђа, а запремине вагона су износиле 50 t.¹⁷⁴¹ Током састанка министра Мале антante, 4. марта, Николае Титулеско је тражио да сва тројица присуствују заседању Савета правдајући свој захтев жељом да се избегне утисак да је дошло да унутрашњег размимоилажења, али су Бенеш и Маринковић одбацили овај предлог.¹⁷⁴² Током првог заседања Савета Друштва народа на којем су разматране ноте чланица Мале антante, 7. марта, дотадашње сумње Југословенска и Чехословака према Румунима су делимично потврђене. Иако је Николае Титулеску заузео солидарно држање, румунски делегат Константин Антонијаде (Constantin Antoniadă) је био

¹⁷³⁴ АЈ, 388-11-28, фолијација 941.

¹⁷³⁵ Р. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, str. 84; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 73, 74.

¹⁷³⁶ АЈ, 159-3-Х Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.35 од 28. јануара 1928; АЈ, 395-18-189, фолијације 176, 178.

¹⁷³⁷ АЈ, 388-11-28, фолијације 941, 942.

¹⁷³⁸ АЈ, 159-3-Х Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.38 од 1. фебруара 1928; М. Vanku, *Malá antanta 1920-1938*, str. 46.

¹⁷³⁹ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 141, 142.

¹⁷⁴⁰ АЈ, 388-11-28, фолијације 944, 945.

¹⁷⁴¹ АЈ, 159-3-Х Иван Вукотић Сталној делегацији, Пов.Бр.167 од 5. марта 1928. године.

¹⁷⁴² Архив САНУ, 14.439/407.

уздржанији чак и од Аристида Бријана.¹⁷⁴³ Француски министар иностраних дела је са своје стране бои незадовољан држањем Константина Фотића јер се у женевским круговима стекао утисак да је Краљевина СХС доживела одлуку Савета о формирању Комитета тројице за спровођење анкете у Мађарској као неуспех Друштва народа; и почеле су да круже гласине да је Француска издала Малу антанту. Због тога је Војислав Маринковић морао да му обећа да ће дати изјаву за штампу на основу које нико неће моћи да сваљује кривицу на Французе.¹⁷⁴⁴ Након прве седнице Савета Друштва народа, мађарска влада је покренула питање добијање консантмана за војне изасланике у државама чланицама Мале антанте. Три владе су схватиле намеру Мађара, покрећући деликатно питање у тренутку своје дипломатске дефанзиве, како би добијањем негативног одговора скренули пажњу међународног јавног мњења у другом смеру. Све три чланице су се споразумеле да одложе давање консантмана за неку другу прилику.¹⁷⁴⁵

Пре заседања Савета Друштва народа на којем је требало да се разматра резултат међународне анкете спроведене у Мађарској, три министра Мале антанте су се договорали о месту и времену свог састанка. Војислав Маринковић је изнео став да би заседање требало да се одржи у Румунији, а не у иностранству.¹⁷⁴⁶ Много значајније питање је било да ли да се састанак одржи пре или после заседања Савета Друштва народа. Едвард Бенеш се залагао да се одржи пре, јер су у Форин офису веровали да би се тиме извршио већи притисак на женевску институцију. Међутим, Војислав Маринковић је веровао да би већи притисак извршили уколико би састанак заказали после заседања Савета Друштва народа, јер би тиме утицали на могућу коначну одлуку у питању сентхгодарске афере. Николае Титулеску се сложио са његовим ставом и састанак је заказан за 20–22. јун у Букурешту.¹⁷⁴⁷

Непосредно пред заседање Савета Друштва народа, Бенито Мусолини се у свом говору пред италијанским Сенатом 5. јуна, изјаснио у корист мађарски

¹⁷⁴³ АЈ, 159-3-Х Константин Фотић лично за Илију Шуменковића, Пов.Бр.121 од 11. марта 1928. године.

¹⁷⁴⁴ Архив САНУ, 14.439/367.

¹⁷⁴⁵ 395-1-5, фолијације 284-287.

¹⁷⁴⁶ АЈ, 395-18-191, фолијација 247.

¹⁷⁴⁷ АЈ, 395-18-191, фолијације 246, 247, 249, 252.

ревизионизам.¹⁷⁴⁸ Комитет тројице којем је Савет Друштва народа ставио у надлежност да испита читав случај је поднео реферат о исправним поступцима мађарске владе, 7. јуна.¹⁷⁴⁹ Делегати три чланице Мале антанте су критиковале њихов рад и закључак, али је за њих било значајно што су поред подршке Француза, добили и подршку сер Остина Чемберлена који је на тајним и јавним седницама Савета оштро критиковао и рад Комитета тројице и Мађарску. Он је превасходно штитио ауторитет женевске институције, али је својим држањем озбиљно упозорио мађарску владу да се у будућности неће толерисати слично понашање.¹⁷⁵⁰

Митраљеска афера је у почетку негативно утицала на ревизионистички дух у Мађарској; али су закључци Савета Друштва народа охрабрили националистичке кругове да ће бити у могућности да наставе са спровођењем својих планова. Међутим, састанак Мале антанте одржан у Букурешту, 20–22. јуна, унео је немир код Мађара због оштрог тона његовог закључак о очувању територијалног *status quo* и гаранцијама одредби Тријанонског мировног уговора. Одлука о економском зближавању три чланице Мале антанте је унела додатни немир код Мађара, који су били противни економској сарадњи подунавских земаља сматрајући тај план препреком за њихове ревизионистичке намере. Посланик Радомир Луковић је закључио да су мађарски националистички кругови престали са омаловажавањем да гледају на Малу антанту која је показала да је спремна да брани своје интересе и мимо одлука Савета Друштва народа. Коначно разочарење Мађара у скору могућност измене Тријанонског мировног уговора била је посета Николае Титулеску Београду, чиме су одбачене могућности о румунско-италијанском зближавању, и као једина опција остала им је мађарско-италијанска сарадња, која није била извесна услед југословенско-италијанских преговора који су били у току.¹⁷⁵¹ На основу румунског држања према Мађарској током пролећа и лета 1928. године, које је поново било усклађено са интересима и политиком друге две

¹⁷⁴⁸ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 147.

¹⁷⁴⁹ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 46, 47; M. Adám, *Richtung selbstvernichtung*, S. 79.

¹⁷⁵⁰ АЈ, 159-3-Х Константин Фотић лично за министра, Пов.Бр.337 од 7. јуна 1928, Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.339 од 7. јуна, Пов.Бр.340 од 7. јуна Пов.Бр.343 од 8. јуна Пов.Бр.383 од 19. јуна 1928. године.

¹⁷⁵¹ АЈ, 388-11-28, фолијација 964; АЈ, 359-18-189, фолијације 192-195, 201.

чланице, Војислав Маринковић је могао да закључи у септембру да се „Румунија вратила“ у оквиру Мале антанте.¹⁷⁵²

Атентат који је Пуниша Рачић извршио у Народној скупштини на Стјепана Радића и друге народне посланике ХСС-а, 28. јуна, изазвао је код Мађара одушевљење, јер су попут Италијана, поверовали да ће унутрашња криза апсорбовати све снаге Краљевине СХС и тиме ослабити обруч Мале антанте. Због тога су хабзбуршки легитимисти обновили своја настојања да омогуће повратак Отона фон Хабзбуршког на мађарски престо. Они су били уверени да ће Мала антанта морати да се помири са новим стањем уколико је ставе пред *fait accompli*. Међутим, у редовима легитимиста се појавила неодлучност јер су постојала два претедента на престо, Отон фон Хабзбуршки као краљ, и Миклош Хорти као регент. Изостанак подршке Немачке, и италијанска преокупираност другим плановима је на крају приморала Мађаре да одложе свој план.¹⁷⁵³

У оквиру Мале антанте Едвард Бенеш је наставио са својом прошлогодишњом иницијативом политике пријатељства са Аустријом. Канцелар Игњац Зајпел је био у посети Прагу, средином фебруара 1928, и том приликом су вођени разговори о формирању регионалног пакта у Подунављу. Разматране су различите врсте уговорних односа који су постојали у тадашњим међународним односима; и Бенеш се споразумео са Зајпелом да би им највише одговарало да билатералним арбитражним пактовима и економском сарадњом успоставе политику мирног развоја између подунавских држава.¹⁷⁵⁴ Међутим, Бенешов план је наишао на опозицију Немачке. Државни секретар Карл фон Шуберт (Carl von Schubert) изнео је Бенешу, маја 1928, контрапредлог аустријско-немачко-чехословачке економске сарадње на принципу повлашћених царинских тарифа јер су три тржишта представљала усклађену целину. Чехословачки министар није оспоравао његову концепцију, иако се косила са основном идејом реорганизације Подунавља без учешћа великих сила; али је зато кореспондирала идеји председника чехословачке владе Антоњина Швехле о привредној сарадњи са Немачком. На састанку Мале антанте у Букурешту, 20–22. јуна, донета одлука да три државе чланице раде на успостављању економске сарадње са Аустријом, Мађарском и Пољском. Војислав

¹⁷⁵² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 146.

¹⁷⁵³ AJ, 388-11-28, фолијације 969-971; AJ, 395-18-189, фолијација 197.

¹⁷⁵⁴ A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*, S. 182-184, 1151, 1152; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919-1938*, str. 74.

Маринковић је истакао потребу да Краљевина СХС самостално, и у оквиру Мале антанте, ради на бољој привредној сарадњи са Аустријом, што је видео и као један од услова спречавања аншлуса. Међутим, Игњац Зајпел је одбио иницијативу уз образложење да неће прихватити ни један план који не би укључивао и Немачку.¹⁷⁵⁵ Настојања Мале антанте да створи систем економске сарадње у Подунављу, изазвало је реакцију Бенита Мусолинија који је током лета 1928. године, променио своје дотадашње држање према Аустрији. Одлучио је да промени однос према немачкој мањини у Јужном Тиролу и да опструише аустријску спољну трговину. Игнац Зајпел је одговорио прокламацијом да је Јужни Тирол унутрашње питање Италије. Тиме је почео период пријатељских односа између двојице државника.¹⁷⁵⁶ Пред заседање Скупштине Друштва народа, аустријски канцелар је предложио да се у Женеви састане са Војиславом Маринковићем како би поново размотрили питања о равнотежи у Средњој Европи, питању аншлуса, и југословенско-аустријским ставовима према француско-немачким односима.¹⁷⁵⁷

Југословенски МИД је током 1928. године почео са припремним радњама за објављивање збирке докумената о српско-аустроугарским односима 1903–1914. године, као одговор на аустријску и немачку пропаганду о одговорности за избијање Светског рата. Међутим, архива МИД-а је била непотпуна и први корак је било прикупљање копија докумената некадашњег српског посланства у Бечу. Стога је МИД циркуларно наредио југословенским посланствима да ће почну са преписивањем свих докумената бечког посланства, почетком марта 1928. године.¹⁷⁵⁸

Поред балансирања у односима са Француском и Британијом, Краљевина СХС је покушала да успостављањем ближих односа са Немачком одговори на италијанске планове у Подунављу и на Балкану. Током рада Мирвне конференције у Паризу, југословенска делегација је градила своје међународне

¹⁷⁵⁵ Изјава Војислава Маринковића је послужила за расправу у аустријском парламенту првака социјалдемократа Ота Бауера (Otto Bauer) са Игнацом Зајпелом о могућности економске сарадње, аншлусу и генерално спољној политици (A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*, S. 184, 185, 1153-1155; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919-1938*, str. 74, 75).

¹⁷⁵⁶ Z. Sládek, *Malá dohoda 1919-1938*, str. 75.

¹⁷⁵⁷ АЈ, 159-3-VIII Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.10500 од 1. септембра 1928. године.

¹⁷⁵⁸ АЈ, 370-22-71, фолијација 632; АЈ, 395-18-193, фолијација 306.

позиције подржавајући тезу да је једино Други немачки рајх био одговоран за избијање рата и представљајући нову државу као брану обнови германског *Drang nach Osten*.¹⁷⁵⁹ Код руководећих фактора југословенске спољне политике, након Првог светског рата јављале су се идеје о ближој сарадњи са Вајмарском републиком. Након ступања на снагу Версајског мировног уговора 10. јануара 1920. године, југословенски МИД је покренуо иницијативу за успостављање дипломатских односа са Немачком, преко посланика у Берну Милутина Јовановића. Према одлуци Савезника, на чело дипломатске мисије постављен је отправник послова. На ову функцију именован је дотадашњи директор КТО МИД Рајко Винтровић, 28. марта 1920. године.¹⁷⁶⁰ Никола Пашић је био разочаран држањем Француске у југословенско-италијанским односима, и одлучио да лично преузме иницијативу за успостављање ближих веза са Немачком, половином 1921. године. Намеравао је да постепено утиче на промену држања југословенског јавног мњења према Немцима, сматрајући то неопходном припремном радњом у циљу промене курса спољне политике Краљевине СХС.¹⁷⁶¹ Његова политика је почела да даје прве резултате почетком 1922 године, када су руководећи југословенски кругови постепено почели да мењају свој односе према Немачкој.¹⁷⁶² Водећи политику постепеног зближавања, Никола Пашић је успео да одговори Едварда Бенеша од његове намере да се југословенско-чехословачки савез прошири антинемачким обавезама, августа 1922. године.¹⁷⁶³

Југословенска влада је одлучила да подигне дипломатске односе на виши ниво, марта 1922. године. Тада је за првог посланика у Берлину одређен Јован Т. Марковић. Међутим, он није отпутовао на своју нову дужност све до средине децембра.¹⁷⁶⁴ Из разговора са министром иностраних дела фон Розенбергом и председником републике Фридрихом Ебертом, приликом предаје акредитивних

¹⁷⁵⁹ А. Mitrović, „Spoljnopolitička doktrina novostvorene jugoslovenske države“, str. 319-321.

¹⁷⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-141-464, фолијације 743, 745-747, 749; „Београд и Берлин. Обнављање дипломатских односа са Немачком“, *Политика* од 29. марта 1920. године.

¹⁷⁶¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 30; Далибор Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, (докторска дисертација), Београд, 2016, стр. 96.

¹⁷⁶² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 44.

¹⁷⁶³ Пашић и Бенеш су разговарали седам сати о тексту новог југословенско-чехословачког савезничког уговора, 25. августа 1922, у Маријанским Лазнима (*isto*, str. 43).

¹⁷⁶⁴ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 472. Андреј Митровић је у изнео да је први југословенски посланик у Берлину ступио на дужност фебруара 1924. године; очигледно мислећи на долазак Живојина Балугџића у немачку престоницу (Andrej Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, *Зборник Филозофског факултета*, XII-1, Споменица Георгија Острогорског (1974), стр. 572).

писама 31. децембра, Јован Марковић је закључио да би немачка влада желела да испуни све своје обавезе, али да нема подршку индустријских и трговачких кругова што је био *sine non quia* услов, нити је имала ауторитет да би могла да их придобије за своју политику.¹⁷⁶⁵

Дотадашњи развој пријатељских југословенско-немачких односа је постепено нарушен током кризе изазване проблемима у исплатама немачких ратних репарација. Иако је Момчило Нинчић намеравао да се не меша у расправе великих сила, јануара 1923, ипак је на крају одлучено да Краљевина СХС заузме солидаран ства са Румунијом и Грчком и поштује одлуке Комисије за ратне репарације у Паризу. И поред тога, југословенска влада је водила рачуна да не поквари односе са Немачком. Овај проблем је регулисан на конференцији одржаној у Лондону, током лета 1924, када је прихваћен Дозов план за регулисање немачких ратних репарација.¹⁷⁶⁶ Приликом разматрања питања повратка Хоенцолерна на немачки престо и војне контроле у Вајмарској републици на Конференцији амбасадора, новембра 1923, Краљевина СХС је подржавала француске интересе, али није била спремна да примени војне санкције према Немачкој.¹⁷⁶⁷ Ипак, југословенско-немачки односи су поново претпели неколико нелагодних епизода почетком 1925. године. Прво су припадници СРНАО-а претукли народног посланика др Стефана Крафта; а потом је немачки посланик у Београду Франц Олсхаузен (Franz Ferdinand Walther Olshausen) одбио да присуствује свечаности на Београдском универзитету на којој је гост био краљ Александар.¹⁷⁶⁸

Рад на побољшању немачко-југословенских односа био је донекле помућен питањем одговорности за избијање Првог светског рата. Током лета и јесени 1924, немачка влада је под притиском националиста била приморана да званично покрене ово питање пред Британијом и Француском. Дотадашњи напори државног одобра за прикупљање материјала и објављивање часописа којим се

¹⁷⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијације 489, 490.

¹⁷⁶⁶ АЈ, 388-12-29, фолијације 113, 125; АЈ, 341-28-71 Нинчић, Пов.Бр.11076 од 21. новембра 1924, Спалајковић, Пов.Бр.1115 од 22. новембра 1924, Нинчић, Пов.Бр.11147 од 25. новембра 1924, Legation in London to Harold Nicolson, P.O.V.531 from 26 November 1924; А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 572, 573; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 51; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 100, 101.

¹⁷⁶⁷ АЈ, 388-12-29, фолијације 136, 139; В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 50; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 58.

¹⁷⁶⁸ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 101.

доказивала невиност Другог немачког рајха добила је званичну потпору владе пред међународном јавношћу. Иако је посланик у Берлину Живојин Балугџић читаву ствар сматрао манвером Маркса и Штреземана пред притиском немачких националиста, Краљевина СХС није могла да занемари чињеницу да је Немачка преузела од Аустрије водећу улогу у покретању питања одговорности за избијање Светског рата.¹⁷⁶⁹ Тим пре, што се ово питање почело везивати за планове о аншлусу Аустрије и Немачке, који су према југословенским сазнањима постепено развијани од 1925. године.¹⁷⁷⁰ Управо је питање стриктног раздвајања две немачке државе било дефинисано од стране министра иностраних дела Анте Трумбића као важан југословенски интерес, још током рада Мировне конференције у Паризу.¹⁷⁷¹ Питање уједињења две немачке државе за југословенску дипломатију је постало још актуелније након избора Паула фон Хинденбурга (Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von Hindenburg) за председника Вајмарске републике, априла 1925. године. Мирослав Спалајковић је тим поводом одмах покренуо разговоре са италијанским амбасадором Романом Авезаном (Romano Avezano) и француским министром иностраних дела Аристидом Бријаном о потенцијалној сарадњи на спречавању аншлуса и евентуалним последицама његовог спровођења. У току разговора са Авезаном, износио је југословенску тезу да уједињење Аустрије и Немачке може највише да угрози Италију и заговарао успостављање блиских југословенско-италијанских односа.¹⁷⁷²

Потписивање Локарно пакта којим су регулисани француско-немачки односи, Краљевина СХС није желела да искористи само да би промовисала политику Трипартитног пакта, већ и да побољша југословенско-немачке односе. Југословенски МИД је проценио да ће Немачка, ослобођена француског притиска, своју активну спољну политику усмерити према истоку и југу. Према Пољској и Чехословачкој преко покретања мањинског питања, а према Аустрији у улози

¹⁷⁶⁹ АЈ, 341-28-71 ПО МИД Посланству у Лондону, Пов.Бр.8209 од 27. септембра 1924; АЈ, 388-12-29, фолијације 186-189, 239, 240.

¹⁷⁷⁰ АЈ, 341-21-49 шеф Обавештајног одсека ПО МИД Вукашин Животић, Аустрија бр.4 од 22. фебруара 1926; АЈ, 341-28-71 Тодоровић Etrangeres Belgrade, Пов.Бр.58 од 13. фебруара 1925; шеф Обавештајног одељења МИД др Вукашин Животић свим посланствима и Главном ђенералштабу, Немачка бр.2 од 24. фебруара 1926, Чехословачка бр.9 од 5. априла 1926; АЈ, 370-22-71, фолијације 615-617, 626-633; АЈ, 371-32-43, фолијације 341-347, 354; АЈ, 388-12-29, фолијација 197; АЈ, 395-15-147, фолијације 17, 18; АЈ, 396-21-47, фолијације 175-177.

¹⁷⁷¹ А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 569.

¹⁷⁷² АЈ, 388-12-29, фолијација 197; *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935, Volume III (23 febbraio 1924 – 14 maggio 1925), Roma, 1959, No. 836, p. 549.

њене заштитнице. Будући да је отпочела ближа сарадња аустријске и немачке војске, у југословенском МИД-у су закључили да ће први кораци Вајмарске републике на међународном пољу бити везани за заштиту заједничких немачко-аустријских интереса. У том контексту су сагледаване и назнаке које је Берлин слао Београду да желе побољшање немачко-југословенских односа. Закључено је да немачки план предвиђа искоришћавање затегнутих југословенско-италијанских односа за остваривање приближавања са Аустријом.¹⁷⁷³ Међутим, и Краљевина СХС је пружала са своје стране нове назнаке да жели превазилажење постојећих проблема и успостављање пријатељских односа са Вајмарском републиком, крајем 1925. године.¹⁷⁷⁴ Немачки МИД је оценио, јануара 1926, да би приближавање са јужнословенском краљевином имало више позитивних последица на међународни положај Немачке. Иако су били свесни претежног француског утицаја на владу у Београду, ипак су сматрали да би се југословенска спољна политика могла фокусирати на Балкан и дизаинтересовати за Средњу Европу. Тиме би Чехословачка изгубила моралну потпору у оквирима Мале антанте према Немачкој, а очекивано је и могуће југословенско-мађарског зближавање. Немачки МИД ипак није желео да добре односе са СССР-ом искористи за регулисање југословенско-совјетских односа, јер се прибојавао могућности да Москва оствари потпуну доминацију на Балкану услед не постојања правог опонента њеној експанзији. Стога су бољи немачко-југословенски односи виђени као практично средство да се преко Београда прошири утицај Берлина на Балканском полуострву. Као први кораци означени су постепено успостављање пријатељских односа и превазилажење несугласица из периода Првог светског рата.¹⁷⁷⁵

Током фебруара 1926, југословенски МИД и посланик у Берлину су прикупљали информације о настојањима Италије да пронађе *modus vivendi* са Немачком, у случају спровођења аншлуса Аустрије.¹⁷⁷⁶ Споразум две велике државе у циљу

¹⁷⁷³ Архив САНУ, 14.387/8773.

¹⁷⁷⁴ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 102.

¹⁷⁷⁵ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 102-104; А. Mitrović, „Теорија *Ergänzungswirtschaft* у Вајмарској Републици“, стр. 66; А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 570.

¹⁷⁷⁶ АЈ, 341-28-71 шеф Обавештајног одељења МИД др Вукашин Животић Краљевском посланству Лондон, Немачка бр.2 од 24. фебруара 1926; АЈ, 370-30-86, фолијације 235, 236; АЈ, 371-32-43, фолијација 272; АЈ, 395-15-153, фолијација 263.

превазилажења супротности њихових интереса у Средњој Европи је била најнеповољнија солуција за положај Краљевине СХС која је настојала да искористи њихове сукобе за јачање сопствене међународне позиције. Стога је потенцијални италијанско-немачки пакт, којим би било регулисано питање границе на Бренеру и аншлуса, био у супротности са плановима југословенских државника да придобију Италију за сарадњу са Краљевином СХС, користећи се опасношћу од нестанка Аустрије, у циљу организује заједничке одбране од германске опасности.¹⁷⁷⁷ Момчило Нинчић је покренуо питање италијанско-немачког пакта у разговору са италијанским послаником генералом Алесандром Бодрером; док је краљ Александар разговарао о опасности са севера. Стога је Бенито Мусолини у свом говору у Милану био изричит да Италија никада неће прихватити аншлус.¹⁷⁷⁸ Југословенска дипломатска служба је додатно испитивала искреност његових јавних наступа, како би се МИД уверио у стварну вредност изнетих ставова.¹⁷⁷⁹ Момчило Нинчић је био спреман да промени дотадашњу политику према Немачкој. До тада је увек „гурао“ Италију и Чехословачку у први план наспрам Вајамрске републике. Током разговора са Бенитом Мусолинијем у Риму, фебруара 1926, био је спреман да преузме званичне обавезе о заједничком спречавању аншлуса Аустрије. Међутим, Никола Пашић је опширно изложио Милану Антићу, блиском сараднику Момчила Нинчића, крајем фебруара 1926, због чега је сматрао да „су Немци народ од будућности“. Његова процена је била да ће након потписаног Локарно пакта Вајмарска република блиско сарађивати са СССР-ом, и да ће главни правац њене експанзије бити према југу. Као први корак немачке експанзије у том правцу видео је аншлус Аустрије, а потом провинцију Алто Адиђе и Трст са залеђем. Због тога је Никола Пашић био противан сувише блиском везивању са Италијом и прихватања обавеза у заједничком спречавању аншлуса. Том приликом је примењујући своју тактику постпеног придобијања људи за споразум са Немачком, опширно говорио Милану Антићу о симпатијама које Немци гаје према Србима. Током наставка преговора Момчила Нинчића и Филипа Бертелoa у Женеви, Никола Пашић је у складу са својим обазривим наступима у спољној политици наложио југословенском министру да одложи

¹⁷⁷⁷ Више о томе видети у: А. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*; С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*.

¹⁷⁷⁸ Архив САНУ, 14.387/8929.

¹⁷⁷⁹ АЈ, 371-32-43, фолијација 278.

потписивање уговора са Французима. Он није желео да директно конфронтира Краљевину СХС Вајмарској републици, јер још увек није било извесно њено учлањење у Друштво народа што је доводило у питање и постојаност Локарно споразума.¹⁷⁸⁰

Будући да су у току били преговори о трипартитном југословенско-италијанско-француском пакту које је немачка дипломатија помно пратила, југословенски МИД је у више наврата саопштио немачком посланику Францу Олсхаузену да нови споразум са Италијом не би био уперен ни против Немачке ни против Аустрије.¹⁷⁸¹ Момчило Нинчић је приликом заседања Друштва народа у Женеви уверавао немачког министра иностраних дела Густава Штреземана, 15. марта 1926, да је зближавање Краљевине СХС са Италијом једино за циљ имало регулисање свих пограничних питања као предуслова за стабилност мира у Јужној Европи и није обухватало питање заједничке борбе против аншлуса Аустрије. Убрзо су уследеле изјаве Густава Штреземана пред Рајхстагом и немачких државника пред Живојином Балугцићем, да су спремни да промене своју предратну политику према Београду, јер више нису желели да Балкан гледају кроз призму Беча, и уједно посвете већу пажњу немачко-југословенским односима. Међутим, Балугцић је предлагао МИД-у опрез у оцени ових жеља, сматрајући да Немачка жели само да испита намере Краљевине СХС и у погодном моменту унесе пометњу у њеним односима са савезничким силама и посебно Италијом.¹⁷⁸² Његова процена ситуације није била нереална. Немачки МИД сматрао да привредни интереси Вајмарске републике налажу консолидацију прилика између балканских држава, али је у интересу немачке спољне политике било да сукоби победничких великих сила на Балканском полуострву трају довољно дуго док се Француска не одрекне стварања свог блока у источној и југоисточној Европи. Стога је основни циљ био слабљење француског утицаја и чекање повољног момента за активнију политичко-дипломатску акцију.¹⁷⁸³

Пред пут Момчила Нинчића у Рим, Париз и Женеву, донети су укази од 9. фебруара 1926, којим су премештени Живојин Балугцић из Берлина у Рим, а Јосип Смодлака из Ватикана у Берлин. Балугцић је напустио немачку престоницу 23.

¹⁷⁸⁰ Архив САНУ 14.387/8929.

¹⁷⁸¹ А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 573.

¹⁷⁸² Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 104, 105.

¹⁷⁸³ А. Mitrović, „Теорија Ergänzungswirtschaft u Vajmarskoj Republici“, стр. 62, 63.

априла, а Смодлака преузео нову дужност 18. маја.¹⁷⁸⁴ Нови југословенски посланик је имао први састанак са Густавом Штреземаном 1. јуна, а акредитивна писма је предао Паулу фон Хинденбургу 3. јуна.¹⁷⁸⁵ На основу својих првих разговора са немачким државницима и утицајним појединцима, Јосип Смодлака је известио да већина њих жели политички споразум са Краљевином СХС, и да је једино председник Вајмарске републике био уздржанији и говорио само о развоју туристичке размене. Југословенски посланик је бранио становиште да добри односи са Француском и Италијом нису препрека бољим односима са Немачком.¹⁷⁸⁶

Активнија улога Немачке на Балкану била је прижељкивана са југословенске стране, услед приметнијег присуства Италије у региону, од пролећа 1926. године.¹⁷⁸⁷ Настојања југословенских државника су била ојачан неуспелим преговорима са Римом и Паризом о трипартитном пакту. Стога су краљ Александар и Момчило Нинчић настојали преко Франца Олсхаузена и Густава Штреземана да сондирају терен за ближу југословенско-немачку сарадњу, током августа и септембра.¹⁷⁸⁸ И поред интересовања обе стране, немачких понуда и југословенског одговора, даљи развој југословенско-немачких односа је доживео извештан застој у другој половини 1926. године.¹⁷⁸⁹ Југословенски МИД је у том периоду разматрао све могуће репрекусије обнављања немачко-совјетских уговорних односа 10. јуна 1926. године, којим је Берлин потврдио Москви да након потписивања Локарно пакта неће напустити линију сарадње установљену Рапалским уговором из 1922. године, што је било противно интенцијама сила победница и оставило лош утисак код француски оријентисаних држава Белгије и Пољске. Са друге стране, позитивне реакције Аустрије и Турске нису могле да буду умирујуће за Краљевину СХС.¹⁷⁹⁰ Међутим, италијанска дипломатска офанзива широког замаха, на подручју Средње Европе и Балкана, приморала је

¹⁷⁸⁴ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијације 322-326, 330; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијације 73, 75, 86; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 105.

¹⁷⁸⁵ АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 90.

¹⁷⁸⁶ АЈ, 370-30-86, фолијација 240; АЈ, 371-32-43, фолијација 315.

¹⁷⁸⁷ А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 570.

¹⁷⁸⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 103.

¹⁷⁸⁹ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 105.

¹⁷⁹⁰ АЈ, 371-32-43, фолијације 322-326; АЈ, 395-15-153, фолијације 271-275.

југословенску државу да оживи своје контакте са Берлином и отпочне акцију на југословенско-немачком приближавању.¹⁷⁹¹

Југословенски посланик у Берлину Јосип Смодлака је тражио од новог министра иностраних дела Нинка Перића, 10. јануара 1927, да му одобри долазак у Београд, ради усменог реферисања и добијања детаљних инструкција. Он је оценио да је дошло до захлађења у југословенско-немачким односима због тога што је немачка пропаганда увукла личност краља Александра у питање одговорности за избијање светског рата и антинемачких манифестација приликом прославе Дана Лужичких Срба у Београду. Истовремено, упозоравао је да од МИД-а није редовно добијао ни обавештења ни инструкције о свом раду. Према његовој оцени, дотадашњи развој међународних прилика у Европи је захтевао да се одреди конкретна југословенска политика према Немачкој која би се водила и у Београду и у Берлину.¹⁷⁹² Јосип Смодлака је почео разговоре о потписивању новог трговинског уговора, јануара 1927. године.¹⁷⁹³ Немачки државни секретар Карл фон Шуберт је изнео Јосипу Смодлаки идеју о немачко-југословенском политичком зближавању преко економске сарадње.¹⁷⁹⁴ Међутим, Нинко Перић је сазнао да Живојин Балугџић није више желео да остане у Риму и понудио му је премештај у Берлин или Берн. Након што је добио одговор Балугџића да жели премештај у Немачку, министар иностраних дела је одобрио Јосипу Смодлаки да допутује на усмено реферисање. Југословенски посланик у Берлину је остао у Београду месец дана.¹⁷⁹⁵ Иако је Јосип Смодлака премештен за посланика у Мадриду, 2. фебруара, указ о његовом новом постављењу је објављен у другој половини марта.¹⁷⁹⁶ Живојин Балугџић је премештен на нови пост указом од 2. фебруара. Према

¹⁷⁹¹ А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 570, 573, 574.

¹⁷⁹² АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијације 105, 105а; „Интервенција г. Олсхаузена поводом дочека Лужичких Срба у Београду“, *Време* од 11. јануара 1927. године. Са друге стране, политички првак фолксдојчера у Краљевини СХС Стефан Крафт је сматрао да би Вајмарска република требало да искорисити неповољан међународни положај југословенске државе и њена настојања да иврши приближавање на релацији Београд–Берлин, да би извршили притисак у циљу побољшања положаја немачке мањине (Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, стр. 281).

¹⁷⁹³ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 105.

¹⁷⁹⁴ АЈ, 388-12-29, фолијација 229.

¹⁷⁹⁵ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијације 332-334; АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијације 109, 118.

¹⁷⁹⁶ АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 121.

процени Франца Олсхаузена, он је био искрени заговорник јачања југословенско-немачких односа.¹⁷⁹⁷

Јосип Смодлака је вероватно тражио одобрење за долазак на реферисање у Београд, у вези са својим извештајем да је Немачка у склопу нове спољне политике стварања трајних политичких споразума са Француском и осталим европским државама, желела да успостави ближе политичке односе са Краљевином СХС преко немачко-југословенског зближавања.¹⁷⁹⁸ Желео је усмено да реферише о стварима које се нису могле „поверити хартији“.¹⁷⁹⁹ Након предаје дужности у Риму, Балугџић је провео месец и по дана у Београду. Краљ Александар је у његовом присуству примио Франца Олсхаузена, у другој половини фебруара, када су разговарали о економским односима две државе и већем аганжману немачких фирми у југословенским грађевинским пословима. Краљ Александар је послао Момчила Нинчића и Антона Корошеца, јануара и фебруара 1927, да испитају могућност успостављања југословенско-немачке политичке сарадње. Бивши југословенски министар иностраних дела се залагао за потписивање пакта са Вајмарском републиком. Међутим, Густав Штреземан није прихватио југословенску иницијативу, одговоривши да Немачка не може да активира своју улогу на Балкану доклегод су делови њене територије под страном окупацијом. Живојин Балугџић је ступио на нову дужност 1. априла 1927. године.¹⁸⁰⁰

Мусолинијева нота упућена владама у Лондону, Паризу и Берлину, 19. марта 1927, у којој је упозоравао да се Краљевина СХС припрема за војну акцију против Италије, Албаније, Бугарске, Мађарске и Грчке додатно је компликовала југословенску међународну позицију. На основу италијанске иницијативе, и британског и француског аганжмана Немачка је по први пут након Првог светског рата узела учешће у решавању једног европског проблема у статусу велике силе. Са друге стране, Немачкој се пружила шанса да потврди своју нову међународну политику подршке мировном споразумевању. Густав Штреземан је у начелу

¹⁷⁹⁷ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 106.

¹⁷⁹⁸ АЈ, 388-12-29, фолијација 229.

¹⁷⁹⁹ АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијација 105.

¹⁸⁰⁰ АЈ, 334-Персонални-137-460, фолијације 338, 340; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 107; A. Supran, *Jugoslawien und Österreich*, S. 253; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 106, 107.

прихватио иницијативу Остина Чемберлена, уз напомену да влада у Берлину жели очување мира на Балкану и да је спремна да учествује уколико британску иницијативу прихвате владе у Риму и Београду. Стога је влада у Београду желела поред јачања веза са Француском да успоставили или макар демонстрира ближе пријатељске односе са Немачком.¹⁸⁰¹ Идеје о југословенско-немачком зближавању су постале веома актуелне током марта.¹⁸⁰² Један истакнути југословенски политичар је предложио немачком посланику у Београду Францу Олсхаузену склапање уговора о пријатељству и арбитражи.¹⁸⁰³ Међутим, ова акција је намерно остала незваничног карактера, јер је Краљевина СХС желела да одгоди потписивање званичног међународног акта. Југословенска тактика је била да представи своју понуду пре Италијана, како би превентивно деловала против немачко-италијанског споразумевања и приближавања.¹⁸⁰⁴ У току априла, било је актуелно питање званичне посете Густава Штреземана Бениту Мусолинију, након четири одбијена позива да отпутује у Рим. Немачки министар и државни скеретар Карл фон Шуберт су настојали код југословенског посланика Живојина Балугџића да се куртоазна посета не схвати од стране Краљевине СХС као опредељење за Италију у време спора две земље, већ су желели да убеди југословенске државнике да ће радити на смиривању ситуације и проналажењу решења.¹⁸⁰⁵

Након што је преузео ресор МИД-а, априла 1927, Војислав Маринковић је био спреман да се споразумева са Италијом о ширем антинемачком фронту у којем би била читава Мала антанта. Међутим, и сам је наставио политику пријатељског зближавања Немачкој. Он је био уверен да са Вајмарском републиком никада неће моћи да воде политику стварног пријатељства, јер је југословенска држава у кључним питањима била на линији Француске.¹⁸⁰⁶ Немачка пропаганда је пак уверавала јавност да би Вајмарска република била спремна да притекне у помоћ

¹⁸⁰¹ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 110, 123; A. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 573, 574.

¹⁸⁰² V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 354.

¹⁸⁰³ A. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 574. Чехословачки посланик Јан Шеба је располагао информацијама да је Немачка понудила Краљевини СХС Пакт о пријатељству и арбитражи (V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 354).

¹⁸⁰⁴ A. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 574.

¹⁸⁰⁵ АЈ, 341-12-25 генерални политички директор др Божидар Пурић Посланству у Лондону, Пов.Бр.3362 од 12. априла 1927, Стр.Пов.Бр.255 од 16. априла 1927; АЈ, 388-10-26, фолијације 663, 664.

¹⁸⁰⁶ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 20.

Краљевини СХС, заједно са Француском, Британијом и СССР-ом, у случају италијанског напада.¹⁸⁰⁷ Независно од личних уверења, Војислав Маринковић је наставио дипломатску акцију спречавања немачко-италијанског споразумевања и тражења макар демонстрације пријатељства. Стога је почетком маја 1927, уверавао Франца Олсхаузена да је за стабилизацију Средње Европе најзначајнија осовина Париз–Берлин–Београд. Тиме је желео да контрира плану о италијанско-немачкој сарадњи, за који је био уверен да постоји у Риму.¹⁸⁰⁸ Неуспех његове прве иницијативе за потписивање југословенско-француског споразума, натерао је Војислава Маринковића да и сам размишља у правцу јачања југословенско-немачких односа.¹⁸⁰⁹ Краљ Александар је послао кнеза Павла у неформалне дипломатске мисије у Баварску и Италију. Циљ је био процењивање међусобних односа двеју великих сила у контексту југословенско-италијанских проблема.¹⁸¹⁰ За југословенске државнике, дипломате и јавно мњење аншлус Аустрије је све мање представљао претњу по Краљевину СХС током 1927. године. Ову опасност је неутралисала италијанска дипломатска акција на успостављању савезништва са Немачком на основу прихватања уједињења двеју немачких држава, која је покренута претходне године. Краљ Александар, кнез Павле и Војислав Маринковић имали су јединствено становиште у том погледу.¹⁸¹¹ Југословени су у више наврата саопштили Немцима да не би имали ништа против уколико би се питање аншлуса регулисало на референдуму.¹⁸¹² Италијанско искоришћавање аншлуса Аустрије у циљу споразумевања са Вајмарском републиком вероватно је пресудно утицало на Војислава Маринковића да не тражи састанак са Густавом Штреземаном током заседања Скупштине Друштва народа, септембра 1927, иако је разговарао са Аристидом Бријаном и Остином Чемберленом о регулисању југословенско-италијанских односа.¹⁸¹³ Југословенско резервисаније држање у питању Аустрије, стварало је подозрење савезничке Чехословачке која је у

¹⁸⁰⁷ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929.“, str. 168, fusnota br. 87.

¹⁸⁰⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 356; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећу рајх 1933–1941*, стр. 107.

¹⁸⁰⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 124.

¹⁸¹⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 355, 356; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 120.

¹⁸¹¹ Vuk Vinaver, „Austrijsko pitanje“ i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1932. godine)“, *Istorija 20 veka*, Broj 1, Godina III (1985), str. 11, 12.

¹⁸¹² A. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 570.

¹⁸¹³ Архив САНУ, 14.439/370.

југословенско-немачком зближавању почела да сагледава као стварање међународних околности за лакше спровођење аншлуса.¹⁸¹⁴

Након промене југословенског држања у питању аншлуса, више нису постојала спорна питања у југословенско-немачким односима који би ометали зближење.¹⁸¹⁵

Франц Олсхаузен је често одлазио у аудијенције код краља Александра и ти разговори су дуго трајали. У току лета, југословенски монарх је инкогнито посетио Немачку.¹⁸¹⁶ Потписивање француско-југословенског уговора од 11. новембра 1927, немачки МИД није негативно оценио јер је схватао да је у питању само формални израз дотадашњих француско-југословенских односа који је озваничен услед затегнутих односа две државе са Италијом и италијанске акције заокруживања Краљевине СХС. Краљ Александар је примио у аудијенцију Франца Олсхаузена, средином децембра, уверавајући га да француско-југословенски уговор није уперен против Немачке и да је он лично поборник југословенско-немачког пријатељства.¹⁸¹⁷

Поред званичних дипломатских преговора, током 1927. године, покренута је иницијатива за ближу финансијску и новинарску сарадњу. Међутим, ови контакти су скривани од југословенских савезника да не би изазвали сумњу у спољну политику Краљевине СХС. Због тога није успостављана директна веза Београд–Берлин, већ су контакти прикривани фасадама приватних пословних подухвата који су везивали друге југословенске и немачке градове. Особе преко којих су вођени преговори били су члан НРС и уредник листа *Време* Милан Ј. Поповић и Гилберт ин дер Мауер (Gilbert In der Mauer). Они су почели преписку априла 1927. године. Прво су приступили успостављању сарадње на нивоу новина у циљу истовременог, обостраног утицања на југословенско и немачко јавно мњење у циљу ставара атмосфере пријатељства између две државе. То су сматрали првим кораком у припреми терена за потписивање југословенско-немачког Пакта пријатељства. Гилберт ин дер Мауер је придобио за ову идеју свог шефа, из

¹⁸¹⁴ P. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, str. 92, 93; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 124, 125. Промена става државних органа била је јасно видљива и код политичара и јавности наредне године (Milutin Jakšić, „Spajanje Austrije s Nemačkom. Pitanje „Anšlusa”, *Nova Evropa, Knjiga XVII, Januar-decembar 1928*, Broj 1 (11. I 1928), str. 17-20).

¹⁸¹⁵ A. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 572.

¹⁸¹⁶ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 107, 108.

¹⁸¹⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 123, 124; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 108.

редакције листа *Germania: Zeitung für das Deutsche Volk*, партијског органа Немачке партије Центра (*Deutsche Zentrumspartei*), некадашњег саветника посланства др Рихарда Куенцера (*Dr Richard Kuenzer*).¹⁸¹⁸ Предлог Гилберт ин дер Мауера је био да се повременим, али темпираним, бојављивањем чланака о Балкану у листовима *Време* и *Germania*, успоставља атмосфера немачко-југословенског пријатељства. Свој први чланак „Italiens Außenpolitik“ он је прво поднео на увид Момчилу Нинчићу, преко југословенског Посланства у Бечу, пре него што га је послао за објављивање у југословенској штампи.¹⁸¹⁹ Жеља Милана Поповића је била да преузме коресподентску службу у Београду за један или више немачких листова. Гилберт ин дер Мауер је након разговора са југословенским послаником у Берлину Живојином Балугџићем и Немцима који су били поборници југословенско-немачког пријатељства, маја 1927, закључио је да су преваходно левичарски оријентисани листови (социјалдемократски *Vorwärts* и демократски *Vossische Zeitung* и *Berliner Tageblatt*) заинтересоване да имају дописника у Београду, док су десно оријентисани листови сматрали да је осматрачница у Бечу била много објективнија за писање о Краљевини СХС него југословенска престоница. Стога је одлучио да настави на придобијању десно оријентисаних кругова око великих немачких листова.¹⁸²⁰

Први неуспешни кораци у отварању немачке коресподентске службе у Београду директно преко листова, превазиђено је августа 1927. године интересовањем друге по величини немачке новинске агенције „Телеграфска унија“ (*Telegraphen-*

¹⁸¹⁸ Рихард Куенцер је средином 1920-их година био познат као поборник немачко-француске и паневропске сарадње, за коју се залагао у својим чланцима објављиваним у листу *Germania*. Он је био једна од водећих политичких фигура у удружењу јужнонемачких и аустријских политичара који су се залагали за сарадњу средњеевропских католичких партија, током 1921–1926. године. Потом је постао немачки делегат, у француски доминантном, Међународном секретаријату демократско-хришћанских партија (*Secrétariat International des Partis Démocratiques d’Inspiration Chrétienne*) у Паризу, где је сарађивао са партијским истомишљеницима из Француске, Немачке, Белгије, Луксембурга, Холандије, Пољске, источноевропских земаља, али и политичким емигрантима из Италије. Циљ удружења је да зајеничким радом ојачају основе на којима је почивао Локарно пакт. Његова идеја је била да је француско-немачка политичка и економска сарадња била основа шире сарадње свих земаља континенталног дела Европе против Британске империје. На овим идејама је радио од средине 1925. године (*Guido Müller, Europäische Gesellschaftsbeziehungen nach dem Ersten Weltkrieg. Das Deutsch-Französische Studienkomitee und der Europäische Kulturbund*, München, 2005, S. 59-65).

¹⁸¹⁹ АС, БИА, Списак III, предмет бр. 110, фолијација 115.

¹⁸²⁰ АС, БИА, Списак III, предмет бр. 110, фолијације 115, 117, 126, 127.

Union)¹⁸²¹ да отвори канцеларију у југословенској престоници која би сарађивала са њиховом канцеларијом у Бечу и прослеђивала информације њиховом сараднику у Букурешту. Гилберт ин дер Мауер је покушавао да их убеди да на чело службе поставе Србина али није успео, јер је „Телеграфска унија“ увек користила Немце. Стога му је само преостало да препоручи за сарадњу др Александра Редлиха (Dr Alexander Redlich)¹⁸²², којег су планирали да поставе за шефа службе, јер је био руководилац њихове информативне службе за Југоисточну Европу са седиштем у Бечу. На основу раније постигнутог споразума Мауер-Поповић, расходи канцеларије и телеграфских трошкова би покривала

¹⁸²¹ Алберт Константин фон Шверин (Albert Constantin von Schwerin) је основао „Телеграфску унију“, 1. јуна 1913. године, као незваничну агенцију изван картела пет највећих европских новинских агенција. Он је био некадашњи секретар Посланства и члан Немачке конзервативне партије (Deutschkonservativen Partei). Он је одмах поднео меморандум немачком МИД-у, предлажући сарадњу са немачком владом, али уз очување независности његове агенције. Пошто је био свестан да не може да избегне банкрот, без подршке владе или индустријских кругова, приступио је фузији са више мањих новинарских агенција, крајем 1913. године. Потом је изградио мрежу филијала и коресподентских служби које су покривале територију читавог Другог немачког раја; и почео је да покрива и прве иностране регионе. У првом Надзорном одбору, председник је био бивши пруски министар привреде Виктор фон Подбиелски (Victor Adolf Theophil von Podbielski) и још седам особа из редова цивилне службе и привреде. За само пола године, Телеграфска унија је постала озбиљан конкурент званичне новинске агенције „Волфов телеграфски биро“ (Gunda Stöber, *Pressepolitik als Notwendigkeit. Zum Verhältnis von Staat und Öffentlichkeit im Wilhelminischen Deutschland 1890–1914*, Stuttgart, 2000, S. 25, 26).

¹⁸²² Александар Редлих се пре Првог светског рата залагао за сарадњу европских континенталних држава у циљу стварања јединствене европске велике силе која би повела борбу против светске доминације Британске империје, САД, Русије и Јапана. Он је своје идеје заснивао на немачко-француској сарадњи, којој би се придружиле Аустро-Угарске, Османска империја и Бугарска. Након што је избио Први светски рат, углавном је писао о сукобу Антанте и Централних сила, али у контексту будућег сукоба Европе са Америком, Азијом и Аустралијом које ће предводити Енглеска као главни непријатељ континенталног дела Европе. Стога се и даље залагао за један привредни савез Европе који би могао да се супродстави настртајима осталих светских привредних империја (Bert Riehle, *Eine neue Ordnung der Welt. Föderative Friedenstheorie im deutschsprachigen Raum zwischen 1892 und 1932*, Göttingen, 2009, S. 160, 161). Током Првог светског рата објавио је књигу о спољној политици Хабзбуршке монархије, у којој је изнео став да се одговорност за избијање Светског рата не може пребацивати искључиво на руски панславизам, већ да је и Аустро-Угарска представљала једну нестабилну целину и тамницу народа (Jan Vermeiren, *The First World War and German National Identity: The Dual Alliance at War*, Cambridge, 2016, p. 115). Након пропасти Аустро-Угарске, Александар Редлих се више није занимао великим политичким концепцијама континенталног и светског нивоа, већ се трудио да пронађе излаз из тешке ситуације у којој су се нашли Немци. Након рата, преко листа *Vossische Zeitung* се залагао за идеју уједињења свих територија на којима су Немци чинили већинско становништво на основу права народа на самоопредељење уколико те територије већ нису биле у саставу неке од постојећих држава (Alfred D. Low, *The Anschluss Movement 1918–1919 and the Paris Peace Conference*, Philadelphia, 1974, p. 108). Идеју аншлуса напушта након доласка националсоцијалиста на власт, јер је сматрао да се више не може говорити о договореном уједињењу из привредних разлога, већ о немачкој анексији Аустрије. Стога је указивао да би погледе требало да окрену према ближим и даљим суседима, и државама наследницама Хабзбуршке монархије, како би се пронашло макар решење за привредне проблеме (Robert Kriechbaumer (Hg.), *Österreich! und Front Heil! Aus den Akten des Generalsekretariats der Vaterländischen Front Innenansichten eines Regimes*, Wien–Köln–Weimar, 2005, S. 408, 409).

југословенска страна. Телеграфска унија је била спремна да на себе преузме покривање месечних расхода у висини од 1.000 аустријских шилинга, и телефонске трошкове за дневне позиве у трајању од 15 до 20 минута. Један од услова била је блиска сарадња са југословенским државним институцијама. Гилбер ин дер Мауер је напомињао да је Телеграфска унија једна од највећих немачких агенција која сервира информације у 1.500 листова, да није заинтересована за политичку пропаганду већ информативну службу у корист привреде. Због тога је сматрао да би добијањем објективних информацијом из Београда и „уласком“ Телеграфске уније у југословенску штампу, остварили значајан корак у немачко-југословенском зближавању.¹⁸²³ Југословенска страна је одмах прихватила ову понуду, и почеле су припреме за отварање њихове канцеларије у Београду. Ипак, Милан Поповић је настојао да се избори да он добије коресподентску службу. Као аргументе, наводио је да има добре контакте са бившим и тадашњим министром иностраних дела Момчилом Нинчићем и Војиславом Маринковићем, и послаником у Бечу Миланом Милојевићем; док Александар Редлих није познавао ниједног руководиоца спољне политике Краљевине СХС.¹⁸²⁴ Након сусрета Поповић-Редлих у Београду, септембра 1927, одлучено је да Телеграфска унија направи изузетак у пословању, и на чело своје коресподентске службе у Београду постави Србина¹⁸²⁵ који је као и загребачки коресподент препоручен од стране југословенског МИД-а.¹⁸²⁶ Главни циљ београдске коресподентске службе био је успостављање пријатељских немачко-југословенских новинарских односа;¹⁸²⁷ пласирањем информација које су добијали од МИД-а Краљевине СХС.¹⁸²⁸

Југословенски државни органи су били свесни чињенице да Телеграфска унија припада Хугенберговом новинском концерну који је окупљао десно оријентисане органе и листове; и преко којег су пласиране информације у 1.300-1.500 листова

¹⁸²³ АС, БИА, Списак III, предмет бр. 110, фолијације 133-135.

¹⁸²⁴ АС, БИА, Списак III, предмет бр. 110, фолијације 118, 119.

¹⁸²⁵ АС, БИА, Списак III, предмет бр. 110, фолијација 132.

¹⁸²⁶ АЈ, 38-23-64 Ратко Парезанин директору ЦПБ-а Милану Марјановићу, Стр.Пов.Бр.117 од 22. децембра 1929. године.

¹⁸²⁷ АЈ, 310-1 Direktor der Telegraphiphen-Union Internationalen Nachrichtendienst für Südosteuropa G.m.B.H. Dr Alexander Redlich дописнику ЦПБ-а у Бечу Ратку Парезанину, Беч, 22. октобар 1929. године.

¹⁸²⁸ АЈ, 38-23-64 Direktor der Telegraphiphen-Union Internationalen Nachrichtendienst für Südosteuropa G.m.B.H. Dr Alexander Redlich Direktor des Zentralpressbüros beim Ministerpräsidium Herrn Milan Marianović, Wien, 22. Oktober 1929.

који су штампани на немачком језику у Средњој Европи. Нису подлегли наводима Гилберта ин дер Мауера да је у питању привредно оријентисана агенција, знајући да спроводи политичку информативну и пропагандну службу. Будући да су десно оријентисани листови пропагирали идеје које су биле противне спољној политици Краљевине СХС и међународних фактора на које се ослањала, југословенски државни органи нису веровали да ће успостављањем сарадње омогућити објективно информисање немачке и европске јавности, већ су желели да преко својих људи које би инфилтрирали у редове коресподентске службе утичу на пласирање пропаганде. Први циљ, било је обавештавање у складу са југословенским интересима и паралисање непријатељске пропаганде. Други циљ, било је постепено преузимање коресподентске службе за Балканско полуострво од агенцијске канцеларије у Бечу. Крајњи циљ био је посредни утицај на централу Телеграфске уније, и преко ње на немачку националистичку штампу у складу са југословенским интересима. Овај план није се сводио само на рад преко југословенских поданика, већ је обухватао и употребу личних пријатељстава која су успостављена са људима из немачке новинске агенције преко њихових пословних веза са Београдом.

Први проблеми су настали услед достава појединих Немаца из Београда и Беча централи Телеграфске уније у Берлину, да је Милан Поповић радио у складу са инструкцијама југословенских државних органа пласирајући преко њихове коресподентске службе тендециозне вести које су биле састани део југословенске пропаганде, а не објективног информисања. Директор Међународне новинске службе за Југоисотчну Европу Телеграфске уније Александар Редлих је успео у више случајева да оправда београдског дописника против свих оптужби користећи сопствени утицај. Међутим, њихова учесталост је онемогућавала Милану Поповићу да учврсти свој положај у оквиру коресподентске службе Телеграфске уније, јер није успевао да придобије поверење централе у Берлину.

Један од првих проблема у раду Милана Поповића било је питање Скопског судског процеса из 1927. године. Коресподент Телеграфске уније из Софије Валтер Брел (Walter Brel) је достављао информације у складу са званичним становиштима бугарске владе и ВМРО. Он је до одласка у Скопље одржавао добре односе са југословенским Посланством у Софији и није показива да има

антисрпске ставове. Према оценама југословенског дописника за штампу Бранислава Денића промена његовог држања према југословенским властима и Македонском питању били су последица успостављања блиских пријатељских веза Валтера Брела са Иваном Михајловим Гавиловим, због чега је почео да у својим дописничким извештајима заступа тезе ВМРО-а.¹⁸²⁹ Међутим, чехословачки посланик у Софији др Вацлав Рејхолец (Dr. Václav Rejholec) је на основу необјављеног Бреловог чланка о третману којем је био подвргнут од стране полицијских агената, закључио је да су југословенски државни органи најодговорнији за промену његовог држања.¹⁸³⁰ Централа Телеграфен униона је прихватила становиште свог дописника из Софије и желела је да исто учини и Александар Редлих. Ипак, он је као надлежни шеф коресподентима у Краљевини СХС и Бугарској настојао код својих претпостављених у Берлину да пропагира југословенску тезу. Учинивши корак даље, тражио је да Валтер Брел буде премештен из Софије или отпуштен из агенције. И поред уложених напора није остварио потпуни успех, јер му државни органи Краљевине СХС нису на време доставили документацију на основу које би могао да аргументује своје ставове који су били у директној супротности са становиштем које је заузела централа у Берлину. Услуге које је Александар Редлих чинио Краљевини СХС биле су новчано награђиване из буџета југословенског МИД-а. Суме су исплаћиване на основу личних одобрења министра иностраних дела Војислава Маринковића преко Посланства у Бечу.¹⁸³¹

¹⁸²⁹ Валтер Брел је успоставио блиске пријатељске односе са Иваном Михајловим Гавриловим и због тога је у својим дописничким извештајима заступао тезе ВМРО-а (АЈ, 38-31-76 годишњи извештај дописника ЦПБ-а Бранислава Денића за 1929. годину, Пов.О.Ш.Бр.857 [децембар 1929. или јануар 1930. године]).

¹⁸³⁰ Валтера Брела су пратили полицијски агента од његовог доласка у Ниша. Када је стигао у Скопље са њим су ступили у контакт новинари, за које је претпоставио да су прикривени агенти. Док је присуствовао првом заседању суда, његова хотелска соба је била обијена и све личне ствари претресене. Он је закључио да да је југословенска полиција била још гора од совјетске Чеке (Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем – ВЧК). Током читавог боравка служили су му храну која је према његовој оцени увек била намерно пресољена и добро зачињена да би стално осећао жеђ, али му нису давали да пије воду или чај већ ракију. Тада би новинари почели да говоре о „херојском патриотизму македонског становништва“ што је Валтер Брел оценио као невешто прикривену провокацију полицијских агената (*Чехословашки извори за бугарската историја*, (с.с. Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрицки, Васил А. Василев, Лидия Манолова), Софија, 1987, Бр. 50, стр. 99-101).

¹⁸³¹ АЈ, 38-23-64 Ратко Парезанин директору ЦПБ-а Милану Марјановићу, Стр.Пов.Бр.117 од 22. децембра 1929. године.

Поред директне сарадње са југословенским МИД-ом, Александар Редлих је желео и да успостави блиску сарадњу са београдским дневним листовима *Новости*, *Правда* и *Политика*. Његов циљ је био да се ојачају пословни односи проналажењем макар два југословенска листа који би постали претплатници услуга Телеграфске уније, и тиме правдао јачање немачко-југословенске новинарске сарадње. Очекивао је помоћ Милана Поповића због његових веза у новинарским круговима, посебно у успостављању контаката са листом *Време*.¹⁸³² Штампарско-издавачко предузеће „Време“ је са своје стране показало интересовање да узме један немачки зајам, током јесени 1927. године.¹⁸³³ Александар Редлих је безуспешно радио и на овим пословима током 1927. године. У први мах једино се загребачка *Jugoslovenska štampa* одазвала позиву на сарадњу. Након што је дописника Одељења за штампу МИД-а у Бечу Ратко Парезанин стављен на расположење и вратио се у Београд у другој половини децембра 1927,¹⁸³⁴ ангажовао се као посредник између Телеграфске уније и беографске штампе.¹⁸³⁵ Он је током трогодишње дописничке службе у аустријској престоници схватио да она и даље представља главну новинарску осматрачницу за Балканско полуострво, из више разлога. Дописници великих новинских листова и агенција су претпостављали удобни живот једне метрополе у односу на балканске престонице. Беч је прерастао у централу за многобројне обавештајне службе, политичке емигранте, и људе сумњивих моралних начела који су били спремни много штошта да учине уз одговарајућу материјалну награду. Поред ових објективних разлога, постојала је устаљена слика о Балкану као месту интрига, преврата, подвала и много чега другог што је увек могло да пронађе

¹⁸³² АЈ, 38-23-64 Ратко Парезанин ЦПБ-у, О.Ш.Бр.47 од 14. септембра 1928; АЈ, 310-1 Dr Alexander Redlich, Direktor der Telegraphiphen-Union Internationalen Nachrichtendienst für Südosteuropa G.m.B.H. дописнику ЦПБ-а у Бечу Ратку Парезанину, Беч, 22. октобар 1929. године.

¹⁸³³ АС, БИА, Списак III, предмет бр. 100, фолијације 108-110.

¹⁸³⁴ Ратко Парезанин је стављен на расположење решењем министра иностраних дела од 22. новембра, јер је на парламентарним изборима одржаним 11. септембра изабран за народног посланика, и разрешен је дужности 18. децембра 1927. године (АЈ, 334-Персонални-181-504, фолијације 417, 429). Током свог рада у Бечу 1924–1927. године, одржавао је блиске контакте са новинарима који су били противници некадашње спољне политике Аустро-Угарске, али и са појединцима који су били блиски бечком Двору. (Др Драган Суботић, *Балканске теме Ратка Парезанина. Године учења и сазревања (1910-1934)*, Књига 1, Београд, 2001, стр. 149-154)

¹⁸³⁵ АЈ, 310-1 Dr Alexander Redlich, Direktor der Telegraphiphen-Union Internationalen Nachrichtendienst für Südosteuropa G.m.B.H. дописнику ЦПБ-а у Бечу Ратку Парезанину, Беч, 22. октобар 1929. године.

своје место у новинама као европска, или светска сензација.¹⁸³⁶ Иако је на основу сачуване архивске грађе тешко тврдити, већ се може једно рећи да документа указују да је његов ангажман био заснован на инструкцијама МИД-а, свакако да Ратку Парезанину није недостајала мотивација да својим радом промени слику о Балкану, или макар о Краљевини СХС. Почетком 1928. године успео је да приволи редакцију листа *Политика* да успоставе сарадњу са немачком новинском агенцијом, али уговор о сарадњи никада није потписан. Потом је уговорио састанка представника Телеграфске уније и заступника министра иностраних дела Косте Куманудија, који је обећао сарадњу листова *Правда* и *Политика*, али је она остала само на нивоу обећања.¹⁸³⁷

Пре почетка заседања Савета Друштва народа, Густав Штреземан је преко посланика на расположењу Милутина Јовановића иницирао разговоре са Југословенима, 1. марта 1928, о сентгхотарској афери. У свом излагању је правдоа држање грофа Иштвана Бетлена и кривицу за продају митраљеза у виду старог гвожђа свалживао на председника Савета сматрајући да није благовремено одреаговао на ноту Мале антанте. У погледу њених министара, критиковао је држање Едварда Бенеша, о личним особинама Николае Титулескуа није се ласкаво изразио, једино је хвалио Југословене.¹⁸³⁸ Југословенски стални делегат Константин Фотић је закључио да је велика осетљивост у држању немачког министра иностраних дела током разматрања митраљеске афере, на заседању Савета од 7. марта, била проузрокована његовом претпоставком да је случај Мађарске био само „генерална проба“ за евентуално вођење истраге против Немачке.¹⁸³⁹ Војислав Маринковићу је отворено саопштио Густаву Штреземану на састанку одржаном у Женеви 10. марта 1928. године, да су југословенски и немачки интереси у потпуној супротности у најважнијим питањима актуелним у Друштву народа. Немачки министар се заложио за споразумевање Краљевине СХС и Италије у циљу смиривања прилика у Европи, иако је исто тако отворено

¹⁸³⁶ Ratko Parežanin, *Za Balkansko jedinstvo. Osnivanje, program i rad Balkanskog instituta u Beogradu (1934–1941)*, Minhen, 1980,² str. 10, 11.

¹⁸³⁷ АЈ, 310-1 Dr Alexander Redlich, Direktor der Telegraphiphen-Union Internationalen Nachrichtendienst für Südosteuropa G.m.B.H. дописнику ЦПБ-а у Бечу Ратку Парезанину, Беч, 22. октобар 1929. године.

¹⁸³⁸ Архив Југославије, Збирка Лазара Марковића (85), кутија 1, јединица описа 2, фолијације 67, 68.

¹⁸³⁹ АЈ, 159-3-X Константин Фотић Илији Шуменковићу, Пов.Бр.126 од 12. марта 1928. године.

рекао да не верује да се са Бенитом Мусолиније може постићи неки стварни и трајни споразум.¹⁸⁴⁰

Током 1928. године настављен је обострани рад на побољшавању односа. Нови немачки посланик у Београду др Адолф Кестер (Dr. Adolf Köster) био је члан Председништва Немачко-југословенског друштва за трговинско, културно и привредно зближавање. Његов утицај и углед који је стекао током двогодишњег рада у Београду је био очит након преране смрти 1930. године, када му је додељена улица у југословенској престоници. Са друге стране, југословенски посланик Живојин Балугџић свестан чињенице колико су тешки економски услови били наметнути Немачкој на Мировној конференцији у Паризу јавно је говорио о потреби да престану са исплатама ратних репарација Краљевини СХС, и заговарао је политику југословенско-немачке економске сарадње. Према његовом мишљењу, Срби и Немцу су били на супротним странама у време Светског рата али нису били непријатељи, јер се немачко држање није могло поредити са поступцима Аустро-Угара ни Бугара.¹⁸⁴¹

Након Првог светског рата привредни кругови у Вајмарској републици су били заинтересовани за ближе повезивање са Подунављем и Балканом. Њихове тежње су биле уочљиве од пролећа 1920. године.¹⁸⁴² Услед потписивања немачко-југословенског трговинског уговора, фебруара 1921, питање развоја трговинских односа је било једно од најзначајнијих у разговору министара иностраних дела Момчила Нинчића и Валтера Ратенауа (Walter Rathenau), у Женеви 26. априла 1922. године.¹⁸⁴³ Након размене ратификационих инструмената трговинског уговора 10. јуна 1922, у Берлину је основано Немачко-југословенско друштво за трговинско, културно и привредно зближење, јуна 1922. године. Иницијатива је потекла од југословенског почасног конзула Јохн Винера (John M. Wiener), а за чланове председништва међу другима били су изабрани министар унутрашњих дела др Адолф Кестер и народни посланик Херман Вендел (Hermann Wendel).¹⁸⁴⁴

¹⁸⁴⁰ Архив САНУ, 14.439/370.

¹⁸⁴¹ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска у Трећу рајх 1933–1941*, стр. 109, 110.

¹⁸⁴² А. Mitrović, „Теорија Ergänzungswirtschaft u Vajmarskoj Republici“, стр. 52.

¹⁸⁴³ Andrej Mitrović, „Теорија Ergänzungswirtschaft u Vajmarskoj Republici“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, Br. 3-4 (1977), стр. 63; А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 572.

¹⁸⁴⁴ За чланове Председништва Немачко-југословенског друштва изабрани су: За чланове Председништва су изабрани: главни уредник листа *Vossische Zeitung* Georg Bernhard, Prof. Dr. Siegfried Bernstroff, Wilhelm Heile, народни посланик Prof. Dr Otto Höttsch, књижевник Fr. M. С.

Немачка је током исте године постала четврта земља по значају у југословенској спољној трговини.¹⁸⁴⁵ Приликом избијања Рурске кризе, Никола Пашић је играо двоструку игру. Званично је наступао као пријатељ Француске и подржао њене ставове, али није желео да заоштрава односе са Немачком.¹⁸⁴⁶ Стога је в.д. конзула у Диселдорфу Александру Ђорђевићу добио инструкције да помно прати развој немачко-француских односа у Рурској области.¹⁸⁴⁷ Краљевина СХС је одбила да примени економске мере против Немачке.¹⁸⁴⁸

Југословенски политички кругови су након Првог светског рата били уверени да ће им Чехословаци помоћи у развоју војне индустрије на основу постојећих савезничких уговора. Требало је да протекне извесно време пре него што су схватили да њихове претпоставке и надања нису били засновани на реалним интересима чехословачке војне индустрије и спољне трговине.¹⁸⁴⁹ Прве веће испоруке чехословачког наоружања југословенској војсци извршене од стране Министарства народне одбране биле су под притиском заоштравања међународне ситуације, 1921. и 1923. године. Прва испорука се састојала претежно из пешадијског наоружања, вредности 150.000.000 чехословачких круна. Друга испорука су били резервни делови и гранате за артиљерију, у износу од 19.000.000 чехословачких круна. Током 1922. године, влада у Прагу је била извештена да је Шнајдер-Крезе понудио Краљевини СХС да свој удео у Шкоди за изградњу југословенске војне индустрије. Први велики уговор између југословенске владе и Шкоде склопљен је у новембра 1922. године. Првом делом уговора, договорена је

Jahn, министар унутрашњих дела Dr. Adolf Köster, банкар Max Landesmann, издавач Stolberg, народни посланик Hermann Wendel и John M. Wiener (AJ, 334-Персонални-88-271, фолијације 413, 415).

¹⁸⁴⁵ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећу рајх 1933–1941*, стр. 97; А. Mitrović, „Teorija Ergänzungswirtschaft u Vajmarskoj Republici“, стр. 64; Андреј Митровић, „Немачке и италијанске тежње за „новим поретком“ и југоисточна Европа“, *Историјски гласник*, Бр. 2 (1971), стр. 57.

¹⁸⁴⁶ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећу рајх 1933–1941*, стр. 97; А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 571, 572.

¹⁸⁴⁷ Саветника Посланства у Берну Александар Ђорђевић је премештен за в.д. конзула у Диселдорфу фебруара 1922. године. Након француско-белгијске окупације, протеривања немачких чиновника и забране француским цивилним и војним лицима да воде разговоре политичке природе, тражио је премештај из Диселдорфа, августа 1923, јер више није могао да води „посматрачку и информативну службу ради које је и послат у Диселдорф“ и Конзулату је преостало само да се посвети конзуларним пословима (AJ, 334-Персонални-152-475, фолијације 533, 549; AJ, 334-Персонални-175-498, фолијација 622; AJ, 334-Персонални-193-516, фолијација 615).

¹⁸⁴⁸ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећу рајх 1933–1941*, стр. 97, 98; А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 572.

¹⁸⁴⁹ P. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, стр. 58, 61.

испорука артиљеријског материјала, оклопних возила, авионски мотора и других војних материјала, у износу од 300.000.000 чехословачких круна. Другим делом уговора, Шкода се обавезала да учествује у оспособљавању краљевачке војне фабрике да производи 200 топова годишње и 100 пушака дневно. Фабрика је поред тога требало да производи аутомобиле, тенкове, тракторе, летелице и авионске моторе. Надокнада трошкова била би извршена учешћем Шкоде у акционом капиталу краљевачког арсенала. Међутим, чехословачка влада је одбила да гарантује новчане обавезе Шкоде, а банкарски кругови да прихвате југословенске готовинске ваучере. Чехословачкој војној индустрији је, пак, било битно да њено финансијско пословање буде заштићено од иностране конкуренције на југословенском тржишту. Банкарски кругови су тражили да њихов зајам буде гарантован од стране влада и народних банака Чехословачке и Краљевине СХС. Југословенска влада је одбила овај захтев сматрајући га понижавајућим. Пошто су проблеми настављени до краја 1922. године и у првој половини 1923, југословенска влада је променила тактику и успела је да договори учешће чехословачких фирми у изградњи војних фабрика у Краљевини СХС. Куповина чехословачке артиљерије је била одложена, и уместо тога је наручена испорука старих маузерових пушака у износу од 37.000.000 чехословачких круна, која је извршена почетком 1924. године.¹⁸⁵⁰

Југословенска влада је покренула тајне преговоре са фирмом Круп (Krupp) за подизање сопствене индустрије наоружања и муниције, како би се умањила зависност војске од увоза производа француског Шнајдер-Крезе и чехословачке Шкоде. Истовремено, почела је да спроводи снажну пропаганду у југословенској штампи у циљу превазилажења непријатељских осећаја који су завладали током рата.¹⁸⁵¹ У преговорима су учествовали МВиМ, Никола Пашић и Радомир Пашић. У почетку није постигнут већи успех услед честих промена на челу МВиМ и финансијских проблема сина председника владе. Крајем 1922. године, преговори су настављени уз посредством директора Југо-Сименса Ике Димитријевића, који је имао добре контакте са персоналом Артиљеријско-техничког одељења МВиМ. Међутим, набавке код компаније Круп се нису могле извршити на рачун ратних репарација, и за финансијски део посла била је потребна британска кооперација.

¹⁸⁵⁰ Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 55, 56.

¹⁸⁵¹ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 97, 98.

Испорука материјала је требало да се изврши преко територије неутралних држава или Велике Британије, да би се сачувала тајност читавог посла. Са немачке стране преговоре је водила компанија Круп, уз надгледање МИД-а, али без знања Министарства одбране. Према проценама немачког МИД-а наоружавање југословенске војске је имало потенцијално позитивне и негативне последице. Предност је виђена у делимичном одвајању Краљевине СХС од француског утицаја, који је сматран константом у југословенској политици због југословенско-италијанских сукоба и несугласица. Међутим, сматрано је могућим да се у будућност утицај Париза на Београд умањи. Са друге стране, Немачка није желела да о преговорима и читавом послу сазна Италија. Ипак, преокрет у рату у Турској, који је назван „источна криза“ допринео је поновном побољшању француско-југословенских односа крајем 1922. године.¹⁸⁵² Француска је одобрила кредит за наоружавање југословенске војске, због значаја Краљевине СХС у француској спољној политици у Средњој Европи и на Истоку.¹⁸⁵³ Ипак, министар војске и морнарице Петар Пешић је и даље желео да ослободи југословенску војску од француско-чехословачког утицаја. Он је тражио од немачког посланика Фридриха фон Келера (August Friedrich Wilhelm von Keller) да испоруче 500.000 пушака типа маузер и да немачке фирме почну са улагањем у развој војне индустрије у Краљевини СХС.¹⁸⁵⁴ Немачке фирме су почеле да конкуришу и учествују у значајним пословима на подизању мостова и изградњи телеграфске мреже у Краљевини СХС.¹⁸⁵⁵

Немачки државни органи и привредни кругови су током првих послератних година показивали интересовање за јачање привредних веза са Краљевином СХС. Крајем 1919. године и током 1920. године, немачке фирме су почеле да отварају своја представништва у Београду и Загребу. Министарство привреде је почетком децембра 1920. године закључило да постоје озбиљни потенцијали за пословање на југословенском тржишту, не само преко обнове старих пословних веза из доба Аустро-Угарске већ и успостављањем нових. Прва велика група пословних људи

¹⁸⁵² Д. Ж. Денда, *Југословенска војска у Трећу рајх 1933–1941*, стр. 98-100.

¹⁸⁵³ В. Винавер, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, стр. 44, 45; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 45-47; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска у Трећу рајх 1933–1941*, стр. 100.

¹⁸⁵⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 51, 52.

¹⁸⁵⁵ А. Mitrović, „Теорија Ergänzungswirtschaft u Vajmarskoj Republici“, str. 56, 57.

из Берлина, Франкфурта на Мајни и Минхена посетила је Краљевину СХС, Слободну ријечку државу и Бугарску априла 1921. године.¹⁸⁵⁶ У Баварској је постојала велика заинтересованост за јачање привредних веза и трговинске размене са Краљевином СХС, од почетка 1920-их година.¹⁸⁵⁷ Ипак, отправник послова у Берлину Рајко Винтровић сматрао да је Баварска најреакционарнији део Вајмарске републике. Стога је предлагао, 2. септембра 1921, да се отвори конзулат у Минхену како би могли изблиза да прате сарадњу баварских десничарских организација са антидржавно настројеном југословенском емиграцијом. Као главног непријатеља означио је Организацију Ешерих (Organisation Escherich - Orgesch) која је према његовим сазнањима била у контакту са хрватским франковцима преко Салцбурга и Инсбрука.¹⁸⁵⁸ Дописник за Одељења за штампу МИД у Берну Божидар Алберт је предложио надлежнима, 3. јуна 1922, да га преместе у Минхен као најподесније место за наставак рада у Немачкој и Швајцарској. За потребе што успешнијег рада, тражио је да му у том случају шаљу што чешће информације које је објављивао *Трговински гласник*.¹⁸⁵⁹ Његов предлог су прихватили министар Момчило Нинчић и начелник Одељења за штампу Александар Боди, и Божидар Алберт је премештен крајем јула 1922. године.¹⁸⁶⁰ За првог генералног конзула у Минхену постављен је Велизар Нинчић, септембра 1922, али је његов брат Момчило Нинчић одмах обуставио штампање указа. За новог генералног конзула постављен је Јован Миланковић, указом од 14. новембра 1922, и он је на нови пост отпутовао у току фебруара 1923. године.¹⁸⁶¹ Основни задатак првог генералног конзула у Минхену није био економске природе, већ обавештајни рад према свим организацијама и појединцима који су радили против Краљевине СХС.¹⁸⁶² Након прва два месеца рада, Јован Миланковић је стекао идентично мишљење као и Рајко Винтровић, да је Баварска била најнепријатељскији део Вајмарске републике где су антијугословенски

¹⁸⁵⁶ Andrej Mitrović, „Die Wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik“, *Balkanica*, XII (1981), str. 157, 158, 172, 173.

¹⁸⁵⁷ А. Митровић, „Немачке и италијанске тежње за „новим поретком“ и југоисточна Европа“, стр. 57.

¹⁸⁵⁸ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијација 367.

¹⁸⁵⁹ АЈ, 334-Персонални-94-299, фолијације 213-215.

¹⁸⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-88-271, фолијација 422; АЈ, 334-Персонални-94-299, фолијација 153.

¹⁸⁶¹ АЈ, 334-Персонални-171-493, фолијације 854, 856, 857; АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијације 232-234, 237-242.

¹⁸⁶² АЈ, 422-1 генерални конзул Јован Д. Миланковић министру иностраних дела, Пов.Бр.2 од 13. фебруара 1923. године.

елементи ступали у везе са баварским националистима и монархистима.¹⁸⁶³ И поред тога, у Минхену је основан Немачко-југословенско удружење (Deutsch-Südslawisch Verein) чији је председник др Себастијан Шлитенбауер (Dr. Sebastian Schlittenbauer) био посланик баварског Лантага, један од оснивача Баварске народне партије (Bayerische Volkspartei) и поборник економског зближења са Краљевином СХС.¹⁸⁶⁴ Временом је и Генерални конзулат почео све више да гледа на Минхен као на трговачки и саобраћајни центар за јужну Немачку.¹⁸⁶⁵

У време припрема за Локарно пакт, у немачком МИД-у су оценили да би сређивање прилика на Балкану било у интересу Вајмарске републике пре свега на економском плану.¹⁸⁶⁶ Државни план за активнију привредну експанзију на југословенском тржишту је разрађен је у Берлину, јануара 1926. године.¹⁸⁶⁷ Идеја је била у складу са плановима привредних кругова о ширењу свог пословања у југоисточној Европи, ствараних током 1925–1926. године.¹⁸⁶⁸ Немачки МИД је током фебруара послао инструкције Посланству у Београду да се ангажује на добијању посла за изграду моста на Дунаву који би повезивао Београд са Панчевом. Према оцени донетој у Берлину, то би био први велики корак на зближавању две државе на економском плану, што би отворило врата и за приближавање на политичком пољу.¹⁸⁶⁹ Идеја о упостављању јаче југословенско-немачке економске сарадње изнета у разговорима краља Александра и Франца Ослхаузена почетком 1927. године, постепено је почела да се реализује. Југословенска иницијатива је покренута почетком јуна, преко дописника

¹⁸⁶³ АЈ, 388-12-29, фолијација 67-70; АЈ, 422-1 генерални конзул Јован Д. Миланковић МИД-у, Пов.Бр.81 од 9. априла 1923. године.

¹⁸⁶⁴ АЈ, 422-1 Белешка Јована Д. Миланковића састављена за потребе новоименованог конзула Владислава Савића, у Минхену 21. априла 1924. године.

¹⁸⁶⁵ АЈ, 334-Персонални-142-465, фолијација 917.

¹⁸⁶⁶ А. Mitrović, „Die Wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik“, str. 170.

¹⁸⁶⁷ А. Mitrović, „Теорија Ергänzungswirtschaft у Вајмарској Republici“, str. 66, 80; Andrej Mitrović, „Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa – Politik, 1918–1941“, *Балканика*, Бр. VIII у част Осамдесетогодишњице академика Васе Чубриловића (1977), стр. 567; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 109.

¹⁸⁶⁸ А. Mitrović, „Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa – Politik, 1918–1941“, str. 566, 567; А. Mitrović, „Die Wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik“, str. 162.

¹⁸⁶⁹ А. Mitrović, „Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa – Politik, 1918–1941“, str. 567; А. Mitrović, „Die Wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik“, str. 173.

Одељења за штампу МИД у Бечу Александра Илића¹⁸⁷⁰. Он је ступио у контакт са Гилбертом ин дер Мауером од којег је тражио да заинтересује немачке финансијске и привредне кругове за улагање у Краљевини СХС.¹⁸⁷¹ Његово ангажовање, очигледно, није било само због личних веза које је имао у пословним круговима, већ и у складу са ширим планом МИД-а да користи лична пријатељства Немаца који су остварили пословне контакте у Београду ради ширења југословенске пропаганде преко новинске агенције „Телеграфска унија“.¹⁸⁷² Гилберт ин дер Мауер је могао да извести министра финансија Божидара Максимовића, 3. новембра, да је успео преко својих пријатеља у берлинским пословним круговима да пронађе заинтересоване особе које су биле спремне да одобре зајмове у минималном износу од 1.000.000 америчких долара, али су тражили одређене гаранције. У случају да су давани градовима тражили су као залог извесне пореске приходе. За зајмове издаване индустријским предузећима тражили су хипотекарне гаранције и могућност преузимања дела акција. Били су спремни да издају мање зајмове када су у питању били првокласни пословни подухвати. Иначе су захтевали да се окупи заинтересована група која би преко неке од југословенских банака или новачних завода узела кредит који би минимално износио 1.000.000 америчких долара, а потом да међусобно расподеле новац и обавезе.¹⁸⁷³ Да ли услед заузетости министра финансија Божидара Марковића другим пословима или због већ успостављене сарадње југословенског МИД-а са агенцијом „Телеграфска унија“, тек даљу комуникацију по овом питању са Гилбертом ин дер Мауером је преузео београдски коресподент немачке новинске агенције Милан Поповић. Он је понудио да главни гарант за зајмове буде Дунавски кредитни завод у Београду,

¹⁸⁷⁰ Александар Ивић је као уредник листа *Трговински гласник* поднео молбу МИД-у, 4. јуна 1924. године, да буде примљен у новинарску-дописничку службу, јер је био рођен у Бечу, студирао у Паризу, и владао је немачким, француским и чехословачким језиком. Момчило Нинчић је изашао у сусрет његовој молби и поставио за дописника Одељења за штампу при Посланству у Бечу, решењем од 1. јула. У јесен 1927. године објавио је рад под насловом „Данашња Аустрија“ у којем је доказао да је аустријска држава способан за самосталан живот са привредно-економског становишта и да није неопходан аншлус са Аустријом. Отпуштен је из државне службе у пролеће 1929. године, услед нарушеног менталног здравља (АЈ, 334-Персонални-156-479, фолијације 517, 519, 528, 531, 531, 535, 536; Александар Илић, „Данашња Аустрија / Danubiensis“, *Летопис Матице српске*, год. 101, књ. 314, св. 2 (нов. 1927), стр. 178-188).

¹⁸⁷¹ АС, БИА, списак III, предмет бр. 110, фолијације 107, 108.

¹⁸⁷² АЈ, 38-23-64 дописник ЦПБ-а у Бечу Ратко Парезанин директору ЦПБ-а Милану Марјановићу, Стр.Пов.О.Ш.Бр.117 од 22. децембра 1929. године.

¹⁸⁷³ АС, БИА, списак III, предмет бр. 110, фолијације 108-110.

који је прихватио услове берлинских пословних кругова. Једини њихов услов је био да добију неопозиво овшлашћење да закључују зајмове са јавним лицима (градовима) и да то учине у два или три интервала. Већ је тада било извесно да би корисници били: Сомбор, Суботица, Сента, Вршац, Бела Црква, Нови Сад, Земун, Ваљево, Ниш, Пожаревац, Скопље и други градови у Краљевини СХС.¹⁸⁷⁴ Циљ узимања зајмова су били јавни радови: изградња улица, подизање мостова и др.¹⁸⁷⁵

Напоредо са питањем зајмова појединим градовима, рађено је и на обнови југословенско-немачког трговинског уговора што је постигнуто током октобра 1927. године.¹⁸⁷⁶ Економски продор на југословенско тржиште је био видљив у току 1928, када су немачки пословни људи су почели да закључују успешне пословне уговоре.¹⁸⁷⁷ У погледу зајмова које су поједини градови у Краљевини СХС намеравали да узму, само је Суботица припремила потребан материјал у периоду од почетка новембра 1927. до средине маја 1928. године. Међу заинтересованима помињала су са и Шабац и Смедерево.¹⁸⁷⁸ Крајем маја, покренуто је и питање прикривање стварног протока новца. Наиме пословни људи из Берлина су били спремни да читав посао буде сакривен иза фасаде Минхена. Ову тактику је било тим лакше применити, јер су Баварци били први у немачком пословном свету који су изразили спремност да буду инвеститори, макар у југословенској текстилној индустрији, новембра 1927. године.¹⁸⁷⁹ Гилберт ин дер Мауер је известио Милана Поповића да је припремљен план да упозна поверенике берлинских кругова у баварској престоници, чиме би његова посредничка улога била окончана, и остатак послова би текао преко посредника које су одредиле берлинске банке.¹⁸⁸⁰ Даљи ток преговора нисмо били у

¹⁸⁷⁴ АС, БИА, списак III, предмет бр. 110, фолијације 112-114.

¹⁸⁷⁵ АС, БИА, списак III, предмет бр. 110, фолијација 102.

¹⁸⁷⁶ А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 571.

¹⁸⁷⁷ А. Mitrović, „Теорија Ergänzungswirtschaft у Vajmarskoj Republici“, стр. 66, 80; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 109.

¹⁸⁷⁸ АС, БИА, списак III, предмет бр. 110, фолијација 105.

¹⁸⁷⁹ АС, БИА, списак III, предмет бр. 110, фолијација 107.

¹⁸⁸⁰ Према наводима Гилберта ин дер Мауера он није имао никакве финансијске користи од свог посредовања, али повереници берлинских банкарских кругова су за своју улогу очекивали 5% провизије (АС, БИА, списак III, предмет бр. 110, фолијације 123-125).

могућности да пратимо, јер преписка Мауер-Поповић се завршава 18. јуна 1928. године.¹⁸⁸¹

Ширење пословања немачких фирми на југословенском тржишту довело је до сукоба две групације унутар југословенске елите. Једну је предводио председник владе Велимир Вукићевић који је примао „поклоне“ од компаније Сименс (Simens)¹⁸⁸², а другу су чинили генерали „Беле руке“ на челу са Петром Живковићем који су примали провизије од Шкоде (Škoda). Надметање је постало уочљиво у конурисању за испоруку каблова. Краљ Александар је на наговор генерала четири пута одбио предлоге Министарског савета да се прихвате Сименсове понуде. На крају је Велимир Вукићевић успео да направи компромисно решење које је обезбеђивало послове и Сименсу и Шкоди. Међутим, чехословачка фирма је одбила понуду јер је претпостављала да би председник владе искористио новац примљен на име провизија за борбу против утицаја „Беле руке“, са којом су сарађивали приликом добијања послова после смрти Николе Пашића.¹⁸⁸³

4.3. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и балканске државе

Југословенски МИД је са неповерењем гледао на грчку иницијативу покренуту путем штампе, фебруара 1925. године, да се потпише један општи балкански гарантни пакт којим би се регулисали односи путем међународне арбитраже. Оцењено је да је у питању био дипломатски маневар Атине иза којег није постојала искрена намера, јер су југословенско-грчки преговори о отвореним питањима и продужавању српско-грчког савезничког уговора доживели неуспех и

¹⁸⁸¹ У питању је грађа коју је БИА делимично предала Архиву Србије, стога нисмо у могућности да донесемо коначан закључак да ли је ово стваран завршетак комуникације Гилберт ин дер Мауер – Милан Л. Поповић, или само део грађе који је предат на увид стручној јавности. Уколико је суштински крај њихове кореспонденције, онда би то могло да се образложио успостављањем директне комуникације између посредника берлинских финансијских кругова и Милана Поповића (АС, БИА, списак III, предмет бр. 110, фолијација 122).

¹⁸⁸² Питање примања милионских провизија за склапање послова са неком од компанија из групације Сименс, покренуто је још у време друге и треће владе Никола Узуновића, када се сумњало да ће један од високих чиновника Министарства саобраћаја примити вишемилионску динарску провизију за склапање уговора са Сименс грађевинском унијом (Simens Bau Union) за изградњу Панчевачког моста преко Дунава (С. Т. Милосављевић, *Мемоари: министровање*, стр. 75-77).

¹⁸⁸³ А. Klimek, „Československý zbrojní průmysl a Jugoslávie od sklonku dvacátých let do Mnichova“, стр. 504, 505.

на питању арбитраже. Због тога је југословенски МИД формулисао своје гледиште да стварање јединственог балканског пакта није могуће док се у Грчкој и Бугарској не успоставе стабилни режими.¹⁸⁸⁴ Након прекида југословенско-грчких преговора у пролеће 1925. године, грчки министар иностраних дела Константин Рентис (Κωνσταντίνος Ρέντης) је покренуо иницијативу преко званичног листа *Le Messenger d'Athènes* иницијативу за склапање Балканског гарантног пакта на бази уговора о арбитражи између Грчке, Краљевине СХС и Румуније. Југословенска и румунска влада су избегле да одговоре на предлог који им није био званично достављен. Југословенски посланик у Атини Панта Гавриловић је у неформалном разговору са Константином Рентисом изнео мишљење своје владе да је питање прерано покренуто јер нису постојали општи услови у региону за реализацију. Порука Краљевине СХС је била да грчку иницијативу сматра и непријатељским чином, јер је савезнички уговор из 1913. године још увек био на снази, на основу којег је Атина морала да се консултује са Београдом пре предлагања да се министри иностраних дела балканских држава састану у Истамбулу због преговора о Балканском пакту. Румунски министар иностраних дела Јон Дука је прихватио у основи грчку идеју, али је желео да се претходно регулишу проблеми у југословенско-грчким односима, о чему је и формално известио владу у Атини преко посланика Константина Ланга-Рашкануа. Бугарска је била незадовољна чињеницом што је била искључена из Рентисовог пројекта, и због тога га је оценила као „дипломатски маневар“.¹⁸⁸⁵ Бугарски МВРИ је током новембра и децембра 1925. године само прикупљао податке о становиштима појединих влада балканских држава према грчком предлогу, али влада Александра Цанкова није предузела није дала никакав одговор, препуштајући иницијативу својим суседима услед дипломатске изолованости.¹⁸⁸⁶ Након потписивања Анкарског споразума, јуна 1925. године, којим су регулисана питања грчких и турских избеглица, и Васељенског патријарха, Константин

¹⁸⁸⁴ АЈ, 370-28-80, фолијације 490-492.

¹⁸⁸⁵ ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијације 100, 101; С. Jordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, р. 313; Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 92, 93; Patrick Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, (PhD Thesis), School of History, The University of Leeds, 1993, pp. 348, 349.

¹⁸⁸⁶ Димитър Косев, *Външната политика на Българија при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, Софија, 1995, стр. 54-56.

Рентис је желео да уведе и Турску у свој пројекат балканске арбитраже. Он је током јула предложио да се у Истамбулу организује конференција министара иностраних дела балканских држава, и влада Анкара је са задовољством прихватила понуду који јој је омогућавао активно учешће у региону. Турци су очекивали да би на састанку могли да покрену питања успостављања нормалних односа са Краљевином СХС и Бугарском са којима још увек нису били потписани мировни уговори. Међутим, друга грчка иницијатива је наишла на поновну југословенску опозицију.¹⁸⁸⁷

Грчка иницијатива је утицала на Момчила Нинчића да размишља у правцу обнове Балканског савеза или формирања Балканске конфедерације. Он се није противио таквој идеји, али је желео да у оквиру новог споразума балканских држава Краљевина СХС игра улогу која је проистицала из њеног доминантног положаја у региону.¹⁸⁸⁸ Нова грчка иницијатива за склапање Балканског гарантног пакта је покренута током заседања Скупштине Друштва народа, септембра 1925. године, који је овог пута обухватао и Турску. Момчило Нинчић је одбио да разговара о Рентисовом предлогу без претходног регулисања билатералних односа Краљевине СХС и Грчке. Иако је ово био његов принципијелни став у погледу Балканског локална, на његово држање вероватно су утицале и информације које су током заседања Скупштине Друштва народа кружиле у дипломатским круговима о наводним грчко-бугарским преговорима за склапање антијугословенског савеза¹⁸⁸⁹. Поред југословенског министра ни Тефик Рушту бег није прихватио грчки предлог, али из другачијих побуда. Он је сматрао да је предуслов да се балканске државе ослободе туторства ванбалканских сила у својим спољним политикама, и да иницијатива мора да потекне из Београда јер је Краљевина СХС била најјача држава на Балкану. Ипак је желео да се будуће конференције министара иностраних дела о актуелним балканским проблемима периодично организују у Истамбулу, аргументујући свој став да је то био

¹⁸⁸⁷ С. Jordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, pp. 314, 315.

¹⁸⁸⁸ Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugariski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 96.

¹⁸⁸⁹ Харолд Николсон је покушао да разувери Југословене у питању наводних грчко-бугарских преговора. Он је саопштио отправнику послова у Лондону Ђорђу Тодоровићу да му се вест „чини смешна и невероватна, јер ма колико да су Грци [импулсивни] ипак нису глупи“ (АЈ, 341-1-2 Нинчић, у Женеви, Пов.Бр.86 од 28. септембра; Тодоровић Делегацији у Женеви, Пов.Бр.279 од 29. септембра 1925; АЈ, 388-10-24, фолијација 88).

балкански град са најугледнијим међународним положајем. Тефик Рушту бег је искористио сусрете са Момчилом Нинчићем и Христом Калфовим да би договорио регулисање отворених питања у циљу нормализације билатералних односа. Бугарска је проценила да је грчка иницијатива била илузорна услед сукобљених интереса великих сила, због тога у Женеви заузет став да разговара на такав начин да не може да буде оптужена за неуспех преговора.¹⁸⁹⁰

Остин Чемберлен је током заседања Друштва народа одбацио иницијативу Константина Рентиса, јер није желео да преговори других држава ометају постизање Локарно пакта. Због тога је грчком министру саветовао да сачека да се прво споразумеју велике силе, а потом могу балканске земље да се угледају на њихов пример. Британска дипломатија је оцењивала да Краљевина СХС тежила на Балканском полуострву да наметне своју вољу осталим државама и одстрани утицај и уплив великих сила. Оцењујући њену унутрашњу стабилност, у Форин офису је закључено да проблеми између Срба и осталих становника југословенске државе не могу да умање њену снагу регионалне силе која ће одржавати постојеће стање. Прерастање Краљевине СХС у велику силу на Балканском полуострву је означено као главни разлог неуспеха пролећних југословенско-грчких преговора. Као основни циљ југословенске политике, британска дипломатија је означила уједињење Краљевине СХС и Бугарске у јединствену јужнословенску државу која би се потом територијално проширила ка југу – Егејској Македонији и Западној Тракији. Своје оцене су заснивали на основу потписивања Пакта пријатељства са Италијом 1924. године, и југословенског тражења да добије контролу над делом железничке пруге од Ђевђелије до Солуна. Оцењујући је као најјачу државу на Балканском полуострву која ће у будућности играти значајну регионалну улогу, британска дипломатија је желела да успостави партнерски односа са Краљевином СХС и тиме олакша одбрану сопствених интереса.¹⁸⁹¹

¹⁸⁹⁰ C. Jordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, p. 316; Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 93, 99.

¹⁸⁹¹ Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 87, 88, 91; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 338, 353; P. Finney, „Raising Frankenstein: Great Britain, ‘Balkanism’ and the Search for a Balkan Locarno in the 1920s“, p. 322; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, pp. 38-43.

Чиновници Форина офиса су разматрања о унутрашњем стању и спољним политикама појединих балканских држава заснивали у великој мери на предрасудама које си изграђене о Балкану и интригантској природи балканских политичара.¹⁸⁹² Они су стање на Балканском полуострву оцењивали као нестабилни мир, ипак су сматрали да би сваки покушај ревизије изазвао хаос који би лако могао да прерасте у рат. Стога су закључили да је у интересу Велике Британије да јача регионалне тенденције за очување мира и спречи сваку нежељену ситуацију коју би могле да искористе Турска или СССР на рачун британских интереса у источном делу Средоземља. Током преговора о безбедности граница на Рајни, британски секретар за спољне послове Остин Чемберлен је отпочео акцију за стварање „Балканског локарна“ у циљу стабилизације региона. Британска идеја је била да споразум постигне и мир очува међу балканским народима уз солидарно наступање европских сила, јер је у Форин офису било процењено да Краљевина СХС жели да искористити тренутну незаинтересованост великих сила и несклад њихових интереса да би остварила сопствене амбиције у региону. Остин Чемберлен је успео да добије подршку Аристида Бријана, али не и Бенита Мусолинија који је желео да осигура Балкан од француског утицаја. Британски секретар за спољне послове је обновио своју иницијативу након потписивања Локарно пакта. Он није желео да у име своје владе преузима обавезе гарантовања постојећих државних граница, већ је желео да буде *amicus curiae* између Краљевине СХС, Румуније, Грчке и Бугарске у циљу њиховог споразумевања. Његов план се надовезао на идеје Константина Рентиса. Међутим, Грци нису били претерани оптимисти у погледу британске иницијативе сматрајући је само још једним маневром великих сила који ће отежати њихове односе са суседним државама. Свој став су променили тек након оштре реакције Друштва народа против грчке војне интервенције у Бугарској, октобра 1925. године. Грци су предали ноту генералном секретару сер Ерику Драмонду, 3. новембра, у којој су предлагали да женевска институција преузме иницијативу у вођењу преговора. Промена њиховог држања је превасходно била резултат тежење да добију међународну подршку у преговорима са Краљевином СХС, али

¹⁸⁹² Више о ставовима и размишљањима британских дипломатских чиновника у Лондону и престоницама балканских држава, видети у: P. Finney, „Raising Frankenstein: Great Britain, ‘Balkanism’ and the Search for a Balkan Locarno in the 1920s“; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“.

и погоршавања односа и са Бугарском и са Турском. Стога су Британци играли на југословенску карту. У Форин офису су били изузетно задовољни политиком „потпуне неутралности“ коју је Момчило Нинчић водио током грчко-бугарског сукоба. Њихова нова процена је била да се на Балкану не може поновити 1914. година, уколико активности Друштва народа подржане југословенским „разумним и умереним држањем“. Посланик у Београду Хауард Кенард је желео да искористи страх Краљевине СХС од италијанских претензија према Балканском полуострву, да би убедио њене руководиоце да прихвате политику сарадње са осталим балканским државама.¹⁸⁹³

Француска није желела да заостаје за британским и италијанским иницијативама, да не би слабила сопствени утицај на Балкану. Ке д'Орсе је настојао да убеди југословенске и румунске државнике о потреби потписивања серије билатералних споразума између Краљевине СХС, Румуније, Бугарске и Грчке којим би се успоставио *équilibre balkanique*. Будући да је Италија установила чврсту базу у Албанији која је превазилазила утицаје осталих великих сила, Француска није желела да ова балканска држава буде обухваћена новим споразумом. Њена идеја је била сарадња дела балканских држава, под француским утицајем, уз сагласност Британије и Италије.¹⁸⁹⁴

Југословенски државници су били резервисани према британској и грчкој иницијативи за формирање Балканског локарна. Момчило Нинчић је имао различите ставове о примени локарно модела у Подунављу и на Балкану. Он се споразумео са Едвардом Бенешом, на састанку одржаном на Бледу 22. октобра, да би иницијативу за Средњеевропски локарно требало препустити Лондону или Паризу услед претпостављене опозиције Италије и Мађарске. Са друге стране, није желео да се велике силе мешају у балканске послове и тежио је да Краљевина СХС самостално регулише спорове са Бугарском око упада комита, а са Грчком око употребе железничке пруге Ђевђелија–Солун и Слободне зоне у Солуну.

¹⁸⁹³ C. Jordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, pp. 317, 318; Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 90, 91, 94, 95, 99-105; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 84-86; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 261, 353-358; P. Finney, „Raising Frankenstein: Great Britain, ‘Balkanism’ and the Search for a Balkan Locarno in the 1920s“, pp. 322-325, 327; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, pp. 30, 44, 45, 47.

¹⁸⁹⁴ S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, p. 25.

Његов план је био да први корак за учвршћивање мира на Балкану буде обнова југословенско-италијански пријатељских односа.¹⁸⁹⁵ У погледу британске иницијативе и грчких предлога о Балканском локарну, Момчило Нинчић и Никола Пашић су током новембра поновили своје раније становиште да је у југословенском интересу да се мир чува у директним споразумима Краљевине СХС са њеним суседима. Иако је МИД примио извештај да су Остин Чемберлен и Аристид Бријан били сагласни у погледу формирања споразума на Балкану према локарно моделу,¹⁸⁹⁶ министар иностраних дела и председник владе се нису слагали са британском иницијативом. Они су претпостављали да је Грчка желела да искористи интересовање Форин офиса за регион, како би преко Лондон добила боље услове споразума са Београдом.¹⁸⁹⁷ Непријатељско држање бугарске и грчке владе према Краљевини СХС у питањима који су задирали у њене виталне интересе, је оцењено од стране југословенских државника као препрека која би онемогућила да се склопи реалан споразум којим би била регулисана кључна питања у билатералним односима.¹⁸⁹⁸ Југословенски МИД је одбацио грчки предлог да Друштво народа преузме иницијативу у склапању Балканског пакта, јер је задирао у традиционалне концепте спољне политике. Са једне стране, тиме је нарушавана стара идеја о споразумевању малих балканских држава зарад заједничке одбране и борбе против великих сила које су желеле да им наметну сопствене интересе. С обзиром да се Савет Друштва народа до тада показао немоћним пред политичким циљевима европских сила, југословенски МИД није ни желео да омогући ситуацију у којој би се женевској институцији пружила шанса да доказује своју снагу над државама једног региона. Према оцени посланика у Берну Милутина Јовановића Друштво народа не би преузимало турску улогу, али је сматрао да би требало одмах реаговати на било коју назнаку преузимања иницијативе из Женева. Са друге стране, југословенски МИД

¹⁸⁹⁵ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 77, 78; Д. Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, str. 288; Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 101; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, p. 28.

¹⁸⁹⁶ АЈ, 341-1-2 Тодоровић Etrangères Belgrade, Пов.Бр.309 од 2. новембра 1925. године.

¹⁸⁹⁷ АЈ, 341-1-2 посланик у Лондону Ђорђе Ђурић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Строго Пов.Бр. од 12. новембра 1925. године.

¹⁸⁹⁸ АЈ, 341-1-2 Нинчић, Пов.Бр.8611 од 8. децембра 1925. године; АЈ, 395-1-3, фолијација 126.

је желео по сваку цену да избегне да се Краљевини СХС наметну нове обавезе у погледу националних мањина. Стога је оцењено да би за југословенску спољну политику био неприхватљив Балкански споразум „ако би се у тај пакт унело питање мањина“.¹⁸⁹⁹ Момчило Нинчић је успео да придобије Јона Дуку да и Румунија заузме истоветно гледиште, током децембра, да је немогуће закључивати нови Балкански пакт док се не регулишу важна у билатералним односима.¹⁹⁰⁰ Потом је наложио посланику у Атини Панти Гавриловићу да у званичним разговорима одбије грчку иницијативу, уз одобрење да у приватним разговорима сме да им саопшти да је Краљевина СХС у начелу била за склапање Балканског локарна, али под условима које су већ раније износили.¹⁹⁰¹

Иако су Британци избегавали да прихвате грчке иницијативе покренуте пред Друштвом народа и преко Какламаноса, новембра 1925. године, и да се мешају у политику Балканског пакта држећи се свог става да то мора да се регулише иницијативом и преговорима балканских држава, Форин офис је крајем године променио делом своје држање. Заоштравање британско-турских односа у Мосулском питању¹⁹⁰² је утицало на иницијативу Лондон да да придобије Београд за идеју Балканског локарна, без чланства Турске, и подржи аспирације Рима према Малој Азији, током децембра 1925. године. Хауард Кенар је сматрао да могу да искористе личне особине југословенског министра иностраних дела у сопствену корист. Оценивши га као „неителлигентног и непоузданог“ али „амбициозног и таштог“, веровао је да могу искористити његове тежње да прерасте у „балканског“ Бенеша и страхове од италијанских територијалних претензија. Хауард Кенар је претпоставио да би могао да га убеди да Краљевина СХС преузме водећу улогу у промовисању Балканског локарна. Момчило Нинчић

¹⁸⁹⁹ АЈ, 395-14-136, фолијација 169.

¹⁹⁰⁰ АЈ, 395-1-3, фолијација 126.

¹⁹⁰¹ АЈ, 395-1-3, фолијација 128.

¹⁹⁰² Тзв. Мосулско питање је проистицало из одредби Лозанског мировног уговора којим је предвиђен накнадни споразум о контроли над Мосулском облашћу. Турска је желела да је задржи у саставу својих граница, а Велика Британија да је преузме под своју контролу због нафтних налазишта. Британци су подбуњивали локално курдско становништво против турске управе, и инциденти су избијали током 1925. године. Мосулско питање је на окончано одлуком Савета Друштва народа да се спорна област под 25-годишњу мандаторну управу Великој Британији (Türkkaaya Ataöv, „Turkish Foreign Policy, 1923-38“, *The Turkish Yearbook of International Relations*, No. II (1961), pp. 104-106; Marian Kent, „Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23“, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, (ed. Marian Kent), London, 1996, pp. 178, 179, 184, 185; Keith Nielson, T. G. Otte, *The Permanent Under-Secretary for Foreign Affairs, 1854-1946*, New York, 2009, pp. 204, 205; Dž. Nakov, *Istorija savremene Turske*, str. 137, 138).

није мењао своје мишљење у погледу нове иницијативе. Он је одговорио Британцима да се слаже са њиховом идејом, али да је њено остварење било немогуће докле год су режими у Грчкој и Бугарској били нестабилни, јер су онемогућавали регулисање билатералних односа и успостављање дуготрајнијих мултилатералних односа у региону.¹⁹⁰³ Према процени посланика Ђорђа Ђурића, Британци су прихватили опоруност његовог става да нема потребе журити са потписивањем Балканског локална већ да је потребно да сачекају да све заинтересоване државе покажу стварну намеру да учествују у очувању мира.¹⁹⁰⁴

Током посете Паризу, јануара 1925. године, краљ Александар је изложио своје погледе на југословенско-грчке односе. Он је сматрао да је дотадашњи савезнички уговор Грци годинама нису поштовали, и да би нови био једностране природе јер је само Краљевина СХС могла да гарантује Грчкој безбедност а не и обратно. Стога се није противио Нинчићевом поступку из новембра 1924. године.¹⁹⁰⁵ По повратку у Београд саопштио је италијанском посланику Алесандру Бодреру да му је жеља да се полако приближи Егејском мору. Он је том приликом био експлицитнији од Момчила Нинчића и отворено је говорио о Солуну.¹⁹⁰⁶ Пред почетак преговора Елефтериос Венизелос је био уверен да Краљевина СХС заиста има територијалне аспирације према Солуну и Егејској Македонији, стога је веровао да је период од наредних десет година био кључан да би се хеленизацијом становништва и развојем града са залеђем установила чврста грчка власт на територији и спречила могућност ширења југословенске државе.¹⁹⁰⁷ Грчки парламент је одбио да ратификује конвенцију Политис-Калфов, 3. фебруара 1925. године, којом је признавано бугарско порекло словенског становништва у Егејској Македонији.¹⁹⁰⁸ Тиме је учињен први корак у регулисању грчко-југословенских односа, јер је уклоњена претња коју је представљала конвенција за југословенско-бугарске расправе о националној припадности

¹⁹⁰³ Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 108-110; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 362, 363; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’“, 1925-9“, pp. 47, 48.

¹⁹⁰⁴ AJ, 341-12-25 посланик у Лондону Ђорђе Ђурић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.363 од 24. децембра 1925. године.

¹⁹⁰⁵ DDI, Settima Serie, Vol. III, No. 671, p. 411.

¹⁹⁰⁶ DDI, Settima Serie, Vol. III, No. 672, p. 413.

¹⁹⁰⁷ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 330, 331.

¹⁹⁰⁸ Harry J. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926“, *Balkan Studies*, Vol. 13 (1972), p. 7.

македонског становништва.¹⁹⁰⁹ Након што је Панта Гавриловић преузео функцију посланика у Атини и предао акредитивна писма, 4. и 7. фебруара 1925. године,¹⁹¹⁰ он је на основу добијених инструкција одмах покренуо разговоре о хитним питањима која је југословенски МИД желео да расправи током преговора у Београду заказаним за март. На основу разговора са председником владе Андреасом Михалакопулосом и послаником у Лондону Димитрисом Какламаносом (Δημήτριος Какλαμάνος) његов први закључак је био да је Краљевина СХС могла да добије признања постојања југословенских поданика на тлу Егејске Македоније за сва лица која нису имала непокретну имовину, али није био пун оптимизма за остале случајеве.¹⁹¹¹ Међутим, није могао да заузме одлучније држање јер Генерални конзулат у Солуну није ажурно водио спискове непокретне имовине која је била реквирирана и експроприатисана југословенским поданицима.¹⁹¹² Због тог питања је морао да позове генералног конзула Ивана Герасимовића да допутује у Атину, јер није наставио рад свог претходника Фотија Станојевића на завођењу свих случајева.¹⁹¹³ Након одржаних консултација вицеконзул Јосип Мацан¹⁹¹⁴ је почео рад на сређивању и реорганизацији архиве Генералног конзулата у Солуну која је била „у неред“ од 1912. године.¹⁹¹⁵ Први утисци Панте Гавриловића су били да је Андреас Михалакопулос желео да постигне споразум са Краљевином СХС. Теже му је било да оцени држање Димитроса Какламаноса којег је оценио као једног од најбољих грчких дипломата вичних вођењу преговора. Ипак, Панта Гавриловић је сматрао да је и он наклоњен

¹⁹⁰⁹ Према тврдњама које је министар иностраних дела и вероисповести Христо Калфов изнео у разговору са послаником у Софији Миланом Ракићем, 26. фебруара, Грчка је одбацила ратификацију Политис-Калфов конвенције на основу притиска који је Краљевина СХС извршила на грчку владу (Архив САНУ, 14.387/9095).

¹⁹¹⁰ АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијација 310.

¹⁹¹¹ Архив САНУ, 14.387/9087.

¹⁹¹² Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9084, 9087.

¹⁹¹³ Архив САНУ, 14.387/9085.

¹⁹¹⁴ Јосип Мацан је као писар МИД-а премештен за писара Генералног конзулата у Солуну, марта 1924. године. Тадашњи генерални конзул Фотије Станојевић га је након нешто мање од два месеца препоручио Момчилу Нинчићу као „особито ваљаног“ чиновника „ретке ревности“, којег би требало подстаћи унапређењем. Његов предлог је усвојен и Јосип Мацан је средином октобра 1924. године унапређен у вицеконзула. У наредне две године темељно је радио на упознавању грчких финансијских и економских прилика и израђивао самосталне реферате о односима Краљевине СХС и Грчке. Због његових ревности и пожртвованости у служби генерални конзул Ђорђе Настасијевић га је упоредио са „предратним“ чиновницима (АЈ, 334-Персонални-170-492, 940, 942, 944, 945, 946, 948, 951, 952, 955, 956).

¹⁹¹⁵ АЈ, 334-Персонални-170-492, фолијација 952.

споразуму.¹⁹¹⁶ Суштински, прелиминарни разговори вођени у Атини, крајем фебруара и почетком марта, били су успешни јер нису покретана најосетљивија питања. Две стране су се брзо сагласиле око нацрта војне конвенције којим је гарантована узајамна помоћ у случају рата са Турском или Бугарском, и грчка страна је прихватила да гарантује транспорте војних материјала преко Солунске луке у случају рата.¹⁹¹⁷ Услед слабљења политике пријатељства Краљевине СХС и Италије, због чега је јачао утицај француске и британске дипломатије у југословенској спољној политици, Панта Гавриловић је морао да упозори МИД да су француски и британски посланици у Атини били уверени да је југословенска држава наметала тешке услове споразума јер су веровали да и даље има чврсту италијанску подршку за своје акције на Балкану.¹⁹¹⁸ Након успешно спроведених прелиминарних разговора, Оперативни одсек Главног ђенералштаба је 31. марта, интервенисао директно код југословенске владе у питању словенске мањине у Егејској Македонији. Према њиховој оцени, иако је грчки парламент одбио да ратификује конвенцију Политис-Калфов почетком фебруара, владе у Софији и Атини су спроводиле политике које су биле противне југословенским интересима. Обе државе су нашле заједнички интерес подвођењем Словена под бугарску заштиту. Бугарска је тежила да отвара нове цркве и школе на десној обали Вардара где је био превасходни српски утицај. Грчка је користила слабију од две јужнословенске државе да би себи створила ширу слободу акције за значајну промену етничког састава Егејске Македоније насељавањем малоазијских избеглица дуж грчко-југословенске границе. На полеђини овог акта, у Председништву Министарског савета је записано: „Наши савезници?! И пријатељи?!“¹⁹¹⁹

Посланик Панта Гавриловић није успео да ажурира листу имања експроприасне и реквириране имовине југословенских поданика пре званичних преговора, који су почели 27. априла 1925. године. Помоћник министра иностраних дела Јован Т. Марковић је непосредно пред почетак разговора изнео југословенску тезу да је добијање контроле над делом железничке пруге

¹⁹¹⁶ Архив САНУ, 14.387/9084.

¹⁹¹⁷ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 334.

¹⁹¹⁸ Архив САНУ, 14.387/9084.

¹⁹¹⁹ Архив Југославије, Фонд Министарског савета Краљевине Југославије (138), кутија 21, јединица описа 82, фолијација 242 (даље: АЈ, 138).

Ђевђелија–Солун *conditio sine qua non* за потписивање новог савезничког уговора. Чланови југословенске делегације су били дипломатски чиновници саветник МИД-а Милан Антић и посланик у Атини, и технички експерти делегат у Међународној комисији за репарације Матеја Бошковић и помоћник министра саобраћаја Ранислав М. Аврамовић. Грчки делегати су били посланик у Лондону Димитрос Какламанос, посланик у Београду Михаил Цамадос (Μιχαήλ Τσαμαδός), бивши посланик у Београду Николас Маврудис (Νικόλαος Μαυρουδής) и саветник Посланства Рафаелос.¹⁹²⁰ Током преговора покренута су питања непостојања тачних списка словенског становништва Егејске Македоније што је отежавало правилан одабир приликом доношења одлука о одобравању иселјавања у друге државе; третман југословенских поданика у односу на британске, француске и италијанске држављане у погледу експроприације имовине; гарантовање просветних и религијозних права мањинама; површине територије додељене Слободној зони у Солуну; манастира Хиландара; руских манастира на Светој Гори; експлоатације железничке пруге на релацији Ђевђелија–Солун.¹⁹²¹ У питању мањина Матеја Бошковић је заузео прилично неодређено држање што је стварало сумњу код грчких делегата о крајњим намерама Краљевине СХС,¹⁹²² односно искоришћавања становништва Егејске Македоније за претпостављене југословенске територијалне претезније према Солуну. Током преговора о експлоатацији железнице Ђевђелија–Солун, југословенска делегација је морала да води рачуна и о плановима за успостављање транзитне политике са Румунијом, Чехословачком и Пољском у циљу обезбеђивања транспорта војних материјала из Француске. Грчка страна је желела да експлоатише ситуацију да би приморала Краљевину СХС на поновно успостављање савезничких односа. Наиме, схватили су настојање Југословена да изузму грчке власти из контроле возних композиција од Солуна до грчко-југословенске границе. Стога су користили државни суверенитет као аргумент да се не може пристати на потпуно неконтролисани транспорт уколико не постоје савезнички односи две државе. Међутим, југословенска теза је била да се прво мора регулисати питање експлоатације

¹⁹²⁰ Архив САНУ, 14.387/9060; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 335, 336.

¹⁹²¹ Архив САНУ, 14.387, предмет бр. 9056-9062 9065, 9111; D. Bakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, pp. 200, 201.

¹⁹²² Архив САНУ, 14.387/9078.

железничке пруге Солун–Тевђелија као предуслов за склапање југословенско-грчког дефанзивног савеза.¹⁹²³ Преговори су прекинути 1. јуна 1925. године, јер грчка влада није желела да прихвати кључне југословенске захтеве оценивши их као повреду државног суверенитета.¹⁹²⁴

Пред почетак југословенско-грчких преговора, Момчило Нинчић и Јон Дука су се споразумели да отпочну паралелни румунско-грчки преговора. Југословенски министар иностраних дела је желео да се разговори воде одвојено, док је румунски министар иностраних дела покушао да наметне идеју трипартитног уговора Румуније, Краљевине СХС и Грчке којим би се делимично обновио Балкански пакт као гарант *status quo*. Момчило Нинчић је одбацио ову идеју јер је желео да постигне билатерални споразум са грчком владом. Његова намера је била да искористи румунско, бугарско и пољско интересовање за експолатацију луке у Солуну као посредни притисак на грчку страну, али није желео да се Букурешт меша у договор Београда и Атине који је био од виталне важности за војне, стратешке и економске интересе Краљевине СХС.¹⁹²⁵ Јон Дука је прихватио Нинчићев став правдајући свој пристанак билатералном природом уговора на којима је почивала Мала антанта.¹⁹²⁶ Посланику у Букурешту Бошку Чолаку-Антићу било је потребно месец дана да проучи развој румунско-грчких односа. Он је закључио, 11. априла, да су Румуну покренули читаво питање јер су желели да се увере у стварни ток југословенско-грчких преговора пошто су добили од Турака извештаје да би обнова савезничких односа имала негативне репрекусије на румунске интересе на Балкану.¹⁹²⁷ Момчило Нинчић није желео да југословенско-грчки споразум прерасте у трипартитни уговор који би потписала и Румунија, али је био спреман да Грчку укључи у Малу антанту. На тај начин би регулисао односе са јужним суседом у складу са југословенским интересима, а истовремено би проширио међународну базу за гарантовање грчке независности и безбедности. Да би остварио своју намеру било је потребно да се план што дуже

¹⁹²³ АЈ, 395-13-127, фолијација 387; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9053, 9056; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 336, 337.

¹⁹²⁴ Н. Ј. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926“, p. 6; Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 92; D. Bakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, p. 200.

¹⁹²⁵ АЈ, 395-13-127, фолијације 386, 387.

¹⁹²⁶ АЈ, 395-13-127, фолијација 387.

¹⁹²⁷ АЈ, 395-13-127, фолијације 387-389.

држи у тајности, стога је наложио Панти Гавриловићу да демантује своју изјаву дату штампи средином априла о учлањењу Грчке у Малу антанту. Момчило Нинчић није успео у својој намери, јер су се Едвард Бенеш и Јон Дука на конференцији министара у Букурешту, маја 1925. године, успротивили југословенском предлогу. Они су свој став образлагали жељом да се очува средњеевропски карактер савезништва без проширивања на читаво Балканско полуострво.¹⁹²⁸

Потписивањем грчко-турског споразума о размени становништва 21. јуна, и успостављањем дипломатских односа, положај Грчке наспрам Краљевине СХС је донекле ојачан. Потом је генерал Теодорос Пангалос (Θεόδωρος Πάγκαλος) преузео власт државним ударом од 25. јуна. Он је унео значајну измену у грчкој спољној политици јер је заговарао грчки нео-иредентизам чији главни циљ је био да се измене „неправедне“ одредбе Лозанског мировног уговора. Да би могао да оствари своје претензије према источном делу Тракије и Малој Азији, била му је неопходна подршка макар једне велике силе. Влада Андреаса Михалакопулоса је након прекида југословенско-грчких преговора покушавала да успостави ближе грчко-италијанске односе. Са италијанске стране је сугерисано да би заједнички интереси могли да се пронађу у заједничком наступу према Турској. Стога је било природно да се Теодорос Пангалос окрене Италији као главном ослоњу за спровођење свог плана. И у Риму су видели могуће предности сарадње са Грчком у случају да избије турско-британски конфликт око Мосулског питања. Истовремено, променио је и дотадашњу политику према балканским суседима. Није желео да настави преговоре са Краљевином СХС и критиковао је владу Андреаса Михалакопулоса да је била сувише попустљива у кључним питањима. Месецима није издавао никакве инструкције о раду новом посланику у Турској Периклу Агриропулосу (Περικλῆς Αλ. Αργυρόπουλος) нити је подносио уговор о размени становништва на ратификацију. Према Бугарској је задржао хладно држање.¹⁹²⁹

¹⁹²⁸ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 44, 45; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 335.

¹⁹²⁹ H. J. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926“, pp. 1, 6-8; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 342, 343; Antonis Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, *Thetis: Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, (Hrsgb. Reinhard Stupperich, Heinz A. Richter), Band 20 (2013), S. 294, 295; Antonis Klapsis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne: Greek Foreign Policy and

Након незваничне посете италијанског државног подсекретара иностраних дела Дина Грандија Атине, почетком јула,¹⁹³⁰ посланик у Риму Војислав Антонијевић је известио 11. јула, да су Италијани били веома заинтересовани за ток југословенско-грчких преговора. Према оцени југословенског дипломате, у Риму су страховали да би Југословени и Грци могли да постигну споразум којим би договорили заједничку одбрану од италијанских претензија према Балканском полуострву, Јадранском, Јонском и Егејском мору. Због тога су желели да дипломатском акцијом утичу на исход који би био у складу са њиховим плановима. Војислав Антонијевић је процењивао да Италијани нису били *a priori* против југословенско-грчког споразума нити их је интересовало колике концесије би Краљевина СХС добила у Солуну. Њихов циљ је био да се узму учешће како би југословенска страна договорила Риму услугу, који би потом желео да је искористи у два правца. Искористиће Слободне зоне у Солуну као аргумента да Краљевини СХС није било неопходно да развија своје луке на Јадранском мору. Тиме би Италија себе обезбедила не од опасности коју би за њу представљала југословенска ратна морнарица већ могуће упловљавање и стационирање ратне флотиле неке европске силе. Другу контрауслугу би тражила у питању Албаније. Наиме, према процени Војислава Антонијевића Италијани су и даље страховали да би југословенска и грчка страна могле да имају планове о тројној подели Албаније, и због тога су желели ту могућност да спрече позивањем на сопствене заслугеза југословенско-грчки споразум. Као могући први корак југословенски посланик је указао на настојања новог државног подсекретара МИД-а Дина Грандија који је предлагао Грцима да потпишу Пакт о пријатељству.¹⁹³¹ Паралелно са проценама које је послао Војислав Антонијевић, југословенски Главни ђенералштаб је прикупио информације о припремама италијанске војске за операције на Балкану, али није мога да утврди правац њиховог евентуалног напада. Извештаји о италијанским интенцијама утицали су на промену држања Момчила Нинчића. Он је тражио од Форин офиса да утиче на

Italy during the Pangalos Dictatorship, 1925–1926“, *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 25, No. 2 (2014), pp. 242, 244, 246.

¹⁹³⁰ Током боравка у Атине Дино Гранди је разговарао са Теодоросом Пангалосом и Константином Рентисом о могућностима ближе италијанско-грчке сарадње (А. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, S. 295; А. Klapsis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne“, pp. 246, 247).

¹⁹³¹ Архив САНУ, 14.387/9051.

владу у Атини, средином јула 1925. године, да се поново покрену југословенско-грчки преговори како би се регулисањем најзначајнијих проблема ојачала безбедност обе државе и одвратила Италија од могућег напада на Краљевину СХС или Грчку.¹⁹³² У погледу југословенско-италијанских односа, Момчило Нинчић је упозорио Војислава Антонијевића да обрати пажњу на промене у спољној политици које је унео Дино Гранди, јер је сматрао да је нова оријентација имала непријатељску тенденцију према Краљевини СХС. Издао је инструкције посланику у Риму да саопшти Италијанима да њихова активност није била у складу са постојећим Пактом о пријатељству из 1924. године. Као контрааргументацију њиховим ставовима југословенски министар је указивао да би неуспех преговора о Слободној зони и експлоатацији железничке пруге Солун–Ђевђелија само повећало значај развоја јадранских лука за Краљевину СХС.¹⁹³³

Прекид југословенско-грчких преговора отворио је неколико опција. Момчило Нинчић је настојао да изврши посредан притисак на владу у Атини преко Пољске, Чехословачке и Румуније са којима су припремане конвенције о транспорту француског војног материјала који би се испоручивао преко солунске луке.¹⁹³⁴ Према сазнањима југословенског МИД-а, и Александар Цанков је настојао да погоршање југословенско-грчких односа искористи за интересе Бугарске. Стога је понудио Грцима, почетком јула 1925. године, своје посредовање за добијање бољих услова од Краљевине СХС.¹⁹³⁵ Ова информација могла је само да уздрма постојеће југословенско неповерење према обе државе. О сличним интенцијама грчке стране, Мирослав Спалајковић је примио информације од Константина Тодорова. Према његовим исказима Грци су нудили споразум бугарској емиграцији подршку у обарању Александра Цанкова са власти уз услов да организују заједничку одбрану од југословенске опасности.¹⁹³⁶ Као и

¹⁹³² Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 98; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 346; D. Bakić, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’“, 1925-9“, p. 44. Југословенска дипломатска и дипломатска служба су овог пута биле на висини својих задатака, јер су врло брзо успели да проникну у италијанске намере. Наиме, италијански Главни генералштаб је почео разраду војног плана о нападу на Краљевину СХС маја 1925. године (Vuk Vinaver, „Ugrožavanje Jugoslavije 1919–1932“, *Vojnoistorijski glasnik*, Br. 1, God. XIX (1968), str. 138).

¹⁹³³ Архив САНУ, 14.387/9094.

¹⁹³⁴ Архив САНУ, 14.387/9053.

¹⁹³⁵ Архив САНУ, 14.387/9073.

¹⁹³⁶ АЈ, 388-9-23, фолијација 677.

приликом прелиминарних разговора у Атини, током преговора у Београду француски и британски посланик су били уверени да је југословенско непомирљиво држање било проузроковано закулисном подршком Италијана. Они су претпостављали да је Италија дала неко обећање Краљевини СХС да ће јој дати одрешене руке и подржати у њеном освајачком походу на Солун.¹⁹³⁷ Аристид Бријан је покушао да изврши пресију на југословенски МИД да се што пре споразумеју са Грцима. Француски посланик у Београду Жозеф-Фернаном Гренаром је већ 2. јуна известио Момчила Нинчића да су у Ке д'Орсеу незадовољни прекидом преговора и да је кључни узрок било наметање „неприхватљивих услова“ од стране Краљевине СХС.¹⁹³⁸ Аристид Бријан је понудио као алтернативно решење увођење међународног конзорцијума под француском управом, који би експлоатисао железничку пругу Солун–Ђевђелија. Међутим, Момчило Нинчић је одбио понуду и није прихватио пожуривања. Његова намера је била да регулише питање транзита које је било од виталног значаја у складу са југословенским интересима. Стога је претпоставио да би истек рока важења савезничког уговора новембра 1925. године, био значајан притисак на грчку владу да прихвати захтеве Краљевине СХС о потпуној слободи транзита преко Солуна. Он је ово питање постављао као предуслов за савезничке односе. Са друге стране, Момчило Нинчић није желео једноставно продужење постојећег уговора већ склапање новог на реалним основама. Односно, желео је да се уговорни односи јасно дефинишу на основу одређивања граница до којих су спремне да иду обе стране у пружању узајамне помоћи. Он је сматрао да тражене концесије нису биле само економске природе, већ ствар поверења које се морало поново изградити да би се могло говорити о реалном савезу Краљевине СХС и Грчке. Он је Аристиду Бријану поручио да југословенска држава гарантује безбедност Грчкој и не тражи ништа за узврат. Савез са јужним суседом није био потребан Краљевини СХС према Бугарској, јер су уговорни са Румунијом били довољни у том погледу. Са друге стране, горко искуство са српско-грчким савезом из периода Првог светског рата се према његовом мишљењу могло превазићи само стварањем новог поверења. Момчило Нинчић је оценио да је кључна препрека у дотадашњем делу преговора био грчки страх: „Грци се стално

¹⁹³⁷ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 342.

¹⁹³⁸ *Ibid*, p. 341.

боје, и ту своју бојазан не крију, да се ми једног дана не споразумемо са Бугарима и узмемо им, Бугари Кавалу, ми Солун.“ Према његовом тумачењу југословенска држава није имала претензија према територијалној експанзији, већ јој је била неопходна гаранција слободног транзита преко солунске луке. Момчило Нинчић је сматрао питање положаја словенске мањине у Егејској Македонији другоразредним у односу на обезбеђивања несметаних транспорта војних материјала и југословенско-грчког савеза. Французи су наставили са својом иницијативом током јула и августа, али без икаквог успеха.¹⁹³⁹ Румунска влада је желела да спречи неповољне последице југословенско-грчког споразума и повећа сопствени значај у балканским односима. Она је желела да искористи Рентисов предлог о Балканском локарну који је био превасходно усмерен ка успостављању пријатељских односа Грчке, Краљевине СХС и Румуније, и средином јула званично је саопштено помоћнику министра иностраних дела Јовану Марковићу да ће Румунија заступати југословенске тезе у својим преговорима са Грчком о успостављању савеза.¹⁹⁴⁰ Италијани су прихватили грчку иницијативу за зближавањем, и заинтересовали су се за питање железничке пруге Солун–Ђевђелија. Њихов основни циљ је био да избаце Французе из игре, спрече обнову југословенско-грчког савеза и склапања било које форме Балканског пакта. Стога су средином септембра 1925. године осмислили план да они утичу на решавање проблема у вези експлоатације солунске луке у циљу везивања и Краљевине СХС и Грчке за сопствене спољнополитичке интересе.¹⁹⁴¹

Италијански планови да се умешају у обнову југословенско-грчких преговора и британска иницијатива да се потпише Балкански локарно, имали су репрекусије на промену ставова Момчила Нинчића. Он је проценио да би осећај дипломатске изолованости који је влада у Атини након прекида југословенско-грчких савезничких односа и грчко-бугарским војним инцидентом код Петрича, могли да утичу на владу генерала Теодороса Пангалоса да склопи са Италијанима неки непромиљшени пакт.¹⁹⁴² Са своје стране, грчка влада је одлучила да промени

¹⁹³⁹ AJ, 395-1-2, фолијације 56-59; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 346-348.

¹⁹⁴⁰ Архив САНУ, 14.387/9072.

¹⁹⁴¹ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 350, 351.

¹⁹⁴² Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, str. 105, 106. Грчка влада је постигла споразум о набавци 100.000 италијанских пушака августа 1925 године, а током септембарског заседања Друштва

посланика у Београду у циљу побољшања атмосфере између две државе. Тражен је агреман за Спиридона Полихронијадеса (Σπυρίδων Πολυχρονιάδης) 25. августа,¹⁹⁴³ јер је Михаил Цамадос заузео најнепомирљивије држање током прекинутих преговора и често исказивао своје србофобске ставове.¹⁹⁴⁴ Нови посланик је током петогодишње службе у Београду показао много пријемчивији став према Србима, и на крају је оженио Румљанку Милицу Николајевић.¹⁹⁴⁵ Током разговора вођених у Женеви са Константином Рентисом, септембра 1925. године, Момчило Нинчић је прихватио нову Бријанову иницијативу да компанија која би контролисала пругу Ђевђелија–Солун буде основана искључиво француским капиталом. По повратку у Београд, југословенски министар је променио своје мишљење и известио Париз и Атину да ће преговори бити настављени званичним дипломатским каналима.¹⁹⁴⁶ Момчило Нинчић се одлучио да прихвати првобитни Бријанов предлог и уз француску подршку ради на формирању међународне југословенско-грчко-француске концесије над железничком пругом Солун–Ђевђелија према односу 40%–40%–20%. Његова замисао је била да би се тиме повољно решило кључно питање југословенско-грчких односа у корист Краљевине СХС и омогућио заједнички наступ против италијанских претензија, јер је рачунао да би Французи увек били у расправама на југословенској страни.¹⁹⁴⁷ Он је свој предлог изнео Грцима преко посланика Панте Гавриловића, током августа, али је грчки министар иностраних дела Константин Рентис одбио да је прихвати, јер је влада Теодороса Пангалоса проценила да је у питању само заобилазни начин да Краљевина СХС добије контролу над делом грчке територије.¹⁹⁴⁸ Стога је Момчило Нинчић тражио

народа у Женеви Константин Рентис и Дино Гранди су разговарали о заједничким грчко-италијанским акцијама у Малој Азији (А. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, S. 295; А. Klapsis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne“, p. 247).

¹⁹⁴³ АЈ, 74-3-9, фолијација 197.

¹⁹⁴⁴ Према оцени југословенског МИД-а, Константин Рентис је био приморан да промени посланика у Београду да би изузела Михаила Цамадаса из грчке делегације одређене за преговоре са Краљевином СХС (АЈ, 370-27-78, фолијација 505).

¹⁹⁴⁵ К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga druga, str. 112.

¹⁹⁴⁶ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 349.

¹⁹⁴⁷ За Краљевину СХС био је повољнији француски предлог од британског предлога изнетог у току августа, којим је предложено мешовито тело које би управљало железничком пругом Ђевђелија–Солун, чији чланови би били Југословени, Грци и представник неке од незаинтересованих држава (АЈ, 341-1-2 отправник послова Ђорђе Тодоровић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.247 од 15. августа 1925).

¹⁹⁴⁸ *DDI, Settima Serie, Vol. IV, No. 105, pp. 79, 80.*

одобрење од француске владе да им упути Ранислава Аврамовића да заједно са Мирославом Спалајковићем водио преговоре о формирању друштва за експлоатацију железнице Ђевђелија–Солун, 29. септембра.¹⁹⁴⁹ Иако су прихватили понуду, Французи су променили своје раније ставове и више нису нудили међународни конзорцијум већ су желели самостално да преузму пословање на спорном делу пруге. Према француском тумачењу, Грци не би пристали на конзорцијум и плашили су Југословене могућношћу да Атина понуди Друштву народа да преузме контролу што би омогућило мешање и других држава (вероватно алудирали на Италију) у питање транзита. Према оцени Ранислава Аврамовића и Мирослава Спалајковића промена у држању Француза је проистицала из жеље да парирају Британцима који су добили велике концесије за трговачку и ратну морнарицу у луци Пиреј, и Француска је желела да обезбеди истоветан положај у Солуну. Стога је помоћник министра саобраћаја саветовао Момчилу Нинчићу, 6. новембра, да се врати својој старој тактици ишчекивања истека савезничког уговора који би приморао Грке да сами траже потписивање новог савеза и пристану на југословенске захтеве.¹⁹⁵⁰ Истог дана, југословенски и француски посланици у Атини Панта Гавриловић и гроф Луј Шарл Пинтон де Шамбрен (Louis Charles Pineton de Chambrun) разговарали су са председником грчке владе генералом Пангалосом о обнављању српско-грчког савезничког уговора. Грци су одговорили преко посланика у Лондону Димитроса Какламаноса да би могли да прихвате само француску управу над железничком пругом Солун–Ђевђелија, а не и југословенско-грчко-француски конзорцијум.¹⁹⁵¹ Идеја о самосталној француској управи била је са југословенске стране неповољно оцењена, 17. новембра, јер су проценили да „такви француски планови могу отежати нашу ситуацију скупивши нашу слободу акције у продирање на југ у будуће“.¹⁹⁵²

Након заседања Скупштине Друштва народа, када је Момчило Нинчић одбио да преговара о грчком предлогу за Балкански локарно, договорено је да се

¹⁹⁴⁹ АЈ, 388-10-24, фолијација 89.

¹⁹⁵⁰ Архив САНУ, 14.387/9110.

¹⁹⁵¹ *Ž. Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“*, str. 102, 105.

¹⁹⁵² Архив САНУ, 14.387/9028.

обнове југословенско-грчки разговори о обнављању савеза почетком октобра.¹⁹⁵³ Спиридон Полихронијадес је допутовао у Београд 24. септембра 1925. године, и на основу инструкција Константина Рентиса прво је посетио италијанског посланика Алесандра Бодрера којег је требало да држи у току грчко-југословенских разговора јер су Грци желели да искористе италијанске претензије на Балкану за сопствене интересе. Циљ његове мисије био је да обнови разговоре са Југословенима, али са позиција са којих Грчка није желела да одступи. Према добијеним инструкцијама Грци су остали „апсолутно непопустљиви“ у питању железнице Солун–Ђевђелија. Потпуна контрола над транспортима била је за грчку страну важније од продужавања савезничких односа. Грци су сматрали да ће Краљевина СХС морати да попусти њиховим захтевима, јер су веровали да јој је било потребно грчко савезништво због непријатељских односа са осталим балканским суседима.¹⁹⁵⁴ По повратку из Женева, Момчило Нинчић је желео да обнови преговоре са Грчком, али је био иритиран дипломатским интригама за које је претпостављало да потичу из Рентисовог окружења о наводним намерама Краљевине СХС да окупира део грчке територије да би успоставила своју контролу над железницом Ђевђелија–Солун. Да би доказао мирољубиве интенције југословенске спољне политике, он је одмах обновио разговоре о југословенско-грчком савезничком уговору, који би имао рок трајања од три године и са којим би била потписана и војна конвенција која би морала да садржи одредбу о узајамној помоћи две државе у случају бугарског напада. Међутим, ни Момчило Нинчић као ни Константин Рентис није желео да попусти у питању железнице Ђевђелија–Солун, јер је економско искоришћавање солунске луке било неопходно Краљевини СХС.¹⁹⁵⁵ Прелиминарни разговори Момчила Нинчића са Спиридоном Полихронијадесом вођени током октобра показали су да ниједна од две стране није желела да одступи од својих становишта у кључним питањима. Стога је југословенски министар одустао од обнављања званичних преговора.¹⁹⁵⁶ Услед немогућности да поново покрене преговоре са Краљевином СХС и због назнака да је Теодорос Пангалос почео озбиљно да размишља о грчко-италијанском рату против Турске, грчки министар иностраних дела Константин

¹⁹⁵³ АЈ, 395-15-150, фолијације 175-177.

¹⁹⁵⁴ *DDI, Settima Serie, Vol. IV, No. 133, pp. 101, 102.*

¹⁹⁵⁵ *DDI, Settima Serie, Vol. IV, No. 139, p. 105.*

¹⁹⁵⁶ АЈ, 395-15-150, фолијације 175-177.

Рентис је поднео оставку неколико сати пре избијања пограничног грчко-бугарског инцидента, 19. октобра.¹⁹⁵⁷ Момчило Нинчић је заузео неутралан став према сукобу два југословенска суседа, у нади да ће нове међународне компликације приморати грчку владу да попусти у свом држању према Краљевини СХС.¹⁹⁵⁸ Алесандро Бодреро је сугерисао Бениту Мусолинију да би требало да се активно ангажују у централном питању на Балкану, југословенско-грчким односима, а да не буду само неми посматрачи, да би своје посредништво искористили у корист италијанских интереса у региону. Ова идеја је заинтересовала италијанског председника владе и тражио је од посланика у Београду да је детаљније разради. Бодреро је предложио да отпочну акцију ограниченог дејства, која на првом месту не би помагала закључење југословенско-грчког уговора.¹⁹⁵⁹ Након изајве сер Остина Чемберлена о потреби склапања Балканског локарна и грчко-бугарског инцидента, нови министар иностраних дела адмирал Александрос Хаџиирјакос (Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος) је уз претходно добијену сагласност италијанске и француске дипломатске службе, поново покренуо разговоре са Пантом Гавриловићем о могућем обнављању постојећег или потписивању новог савезничког уговора крајем октобра. Међутим, није постигнут конкретан резултат због неслагања око експлоатације Солунске луке. Почетком новембра јавно су манифестоване назнаке могућих последица прекида југословенско-грчких савезничких односа. Са једне стране, Краљевина СХС је показивала спремност да се зближи са Бугарском након грчко-бугарског војног инцидента из октобра, док је Грчка почела озбиљно да се приближава Италији. Тиме су обе стране претиле свом саговорнику највећом опасношћу од које су страховали. Југословени су упозоварали Грке на могуће последице јединства свих Јужних Словена и њихових претензија према Егејском мору. Момчило Нинчић је желео да искористи добије подршку владе у Софији за преговарање о Слободној зони у Солуну и желеничкој линији Солун–

¹⁹⁵⁷ Инцидент је изазван убиством грчког официра и војника на грчко-бугарској граници 19 октобра. Теодорос Пангалос је издао наређење да Трећи армијски корпус окупира Петричку област, познато упориште македонског и тракијског комитета. Бугарска влада је поднела жалбу Савету Друштва народа који је осудио грчку војну интервенцију и наложио влади у Атини да повуче војску на своју територију. На основу истраге коју је спровела комисија Друштва народа, Грчка је осуђена као кривац за привремену војну окупацију и наложено је да исплати новачну одштету Бугарској (Н. Ј. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926“, pp. 8, 9).

¹⁹⁵⁸ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 359.

¹⁹⁵⁹ *DDI*, Settima Serie, Vol. IV, No. 139, 147, nota no. 2, pp. 105, 110.

Ђевђелија. Грци су са своје стране претили продором италијанског утицаја на Балкан из јужног правца. Панта Гавриловић је више од две недеље чекао инструкције МИД-а поводом његових разговора са Александросом Хакикирјакосом. У међувремену је ресор МИД-а преузео Лукас Канакарис-Руфос почетком новембра. Панта Гавриловић је послао своју процену, 17. новембра, да је грчка војна лига на челу са Теодоросом Пангалосом била уверена да ће Краљевина СХС увек бити пријатељски настројена према Грчкој, чак и уколико не постоји савезнички уговор између две државе, стога је дотадашња тактика ишчекивања истека рока важности постојећег споразума била доведена у питање. Момчило Нинчић одобрио југословенском посланику у Атини да може незванично да разговара о продужењу југословенско-грчких разговора, 18. новембра, али да не сме да води преговоре, јер је и даље желео да се прво регулише питање пруге Ђевђелија–Солун.¹⁹⁶⁰

Као први корак ка превазилажењу проблема у југословенско-грчким односима, 14. децембра је почео је рад мешовите техничке комисије која је имала задатак да пронађе решења у свим важнијим питањима која нису била регулисана Конвенцијом од 10. маја 1923. године.¹⁹⁶¹ Грци су желели да искористе поновно британско интересовање за Балкански локарно и преко Спиридона Полихронијадеса су понудили да се питање пруге Ђевђелија–Солун регулише уз гаранције великих сила, 25. децембра. Милан Антић је одбацио ову идеју и задржао линију коју је одредио Момчило Нинчић у дотадашњим разговорима.¹⁹⁶² За Краљевину СХС је било од знајачаја промена дотадашњег француског држања. Ке д'Орсе је током децембра одлучио да више не игра улогу балансираног посредника, већ да је у интересу француске политике на Балкану да подржава југословенске захтеве. Стога су у југословенско-грчком спору око пруге

¹⁹⁶⁰ АЈ, 395-13-132, фолијација 665; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9028, 9029, 9039; ЦДА, ф. 332 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијације 101-105; Н. Ј. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926“, pp. 8, 9; С. Iordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, p. 318; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 86; А. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, S. 295; А. Klapsis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne“, pp. 247, 248.

¹⁹⁶¹ АЈ, 335-101-7 елаборат правног експерта југословенске делегације за склапање трговинског уговора са Грчком др Ивана Субботића „Рад мешовите с.х.с.-грчке комисије на допуни и извршењу Конвенције од 1923.“, Атина, 10. маја 1927. године, стр. 1.

¹⁹⁶² Архив САНУ, 14.387/9018.

Ђевђелија–Солун били спремни да понуде решење које би највише одговарало интересима Краљевине СХС.¹⁹⁶³

Након посете Тефика Руштуа бега Београду, крајем децембра, Панта Гавриловић је у име југословенске владе понудио Лукасу Канакарису-Руфосу закључивање тајног савезничког уговора којим би се Краљевина СХС обавезала да брани Грчку од неизазваног бугарског напада. Грчки министар иностраних дела је одмах прихватио понуду, али су наредних дана највиши чиновници МИД-а радили на ревизији постигнутог усменог договора, тражећи да се испуне грчки услови у погледу целовитости државне територије и равноправног третмана две стране потписнице. Ове промене које су југословенској влади саопштене преко грчког посланика у Београду су изненадиле и изнервирале Панту Гавриловића који се због тога нашао у незгодном положају према својим надређенима.¹⁹⁶⁴

За разлику од југословенско-грчких односа који су константно погоршавали од новембра 1924. године, југословенско-бугарски односи су имали изгледа за побољшање током друге половине 1925. године. За пролеће је било планирано извршење државног удара у којем је требало да учествују емигранти на југословенској и грчкој територији (бугарски земљеделци и комунисти, чланови федералистичког крила ВРМО), српски четници, заједно са сељаштвом које је подржавало БЗНС и радништвом које је пружало подршку БКП. Након успешног преврата Ахмеда бега Зогуа и Цене бега Креизиуа, децембра 1924. године, изгледало је да планирани удар у Бугарској има велике шансе на успех. Краљевина СХС је морала да води рачуна о ставовима своје савезнице из Мале антанте Румуније, која је била противна режиму БЗНС-а јер је представљала опасност за владе у Букурешту због своје славенофилске политике.¹⁹⁶⁵ Међутим, читав план је пропао услед сукоба који су избили у емигрантским редовима и одлуке Конференције амбасадора да одобри привремено повећање бугарске након два покушана атентата на краља Бориса III.¹⁹⁶⁶ Југословенска влада је безуспешно

¹⁹⁶³ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 363, 364.

¹⁹⁶⁴ ЦДА, ф. 332 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијације 106-108.

¹⁹⁶⁵ У јеку припрема за извршење државног удара, Момчило Нинчић је морао да уверава Румуне да није у југословенском интересу да подржава било који покрет који би имао за циљ обарање владе Александра Цанкова (АЈ, 395-13-132, фолијације 605-608).

¹⁹⁶⁶ Бугарска влада је покренула дипломатску акцију током марта за повећање војних ефектива за 4.000 војника, а крајем месеца одобрено је повећање од 3.00 људи. Током априла 1925. године покушана су два атентанта на краља Бориса III код Араб Конака и у цркви св. Недеље у Софији.

покушала да спречи доношење неповољне одлуке великих сила у Паризу, али није успела да придобије подршку Француске.¹⁹⁶⁷ Она је оповргавала бугарску тезу да су атентати представљали почетак комунистичке револуције, сматрајући то само још једним у низу покушаја да изиграју одредбе Нејског мировног уговора у погледу ограничења оружаних снага. Стога је изнела контратезу да је постављање бомбе у цркви „Св. Краља“ био „гнусни атентат“ који захтева бољу организацију полицијске службе, а не повећање војних ефектива.¹⁹⁶⁸ Момчило Нинчић је покушао да ангажује за своју дипломатску акцију и Румуне, као савезнике из Мале антанте са којим су имали заједнички интерес одбране од бугарског ревизионизма, али се румунски страх од сарадње Јужних Словена показао као озбиљна препрека за искрену сарадњу у том питању.¹⁹⁶⁹ Неуспех југословенске дипломатске акције да спречи доношење одлуке Конференције амбасадора којом се одобрило привремено повећање ефектива бугарске војске имало је и директног утицаја на одустајање од планираног државног удара у Бугарској.¹⁹⁷⁰

Министар иностраних дела и вероисповести Христо Калфов је непосредно пред конференцију Мале антанте посетио Београд 6. и 7. маја, на свом путу у престонице великих сила. Незванично је најављено да је циљ његовог боравка било извињење југословенској влади због оптужби које су биле изнете на њен рачун поводом априлских атентата и разговора о заједничком раду две државе против бољшевичке опасности на Балкану. Југословенски МИД је том приликом изашао у сусрет бугарском МВРИ-у и није обавестио јавност о договореном сусрету двојице министара; иако су и овом приликом поједини дипломатски чиновници очигледно пружили информације новинарима у приватним

Приликом другог покушаја било је више од сто погинулих и неколико стотина рањених лица, припадника друштвене и војне елите. Тада се узело у разматрање привремено повећање ефектива бугарске војске за 10.000 људи (АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 178, 180, 181, 187; АЈ, 341-22-52 отправник послова Ђорђе Тодоровић ПО МИД-а, Пов.Бр.153 од 2. маја 1925. године).

¹⁹⁶⁷ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 182; АЈ, 388-9-23, фолијације 629-634.

¹⁹⁶⁸ АЈ, 341-22-53 Нинчић лично за посланика, Пов.Бр.2351 од 23. априла 1925; АЈ, 388-9-23, фолијација 635; АЈ, 395-1-2, фолијација 53.

¹⁹⁶⁹ АЈ, 341-22-52 телеграма Тодоровића, Пов.Бр.98 од 16. марта, Пов.Бр.99 од 17. марта, Пов.Бр.138 од 22. априла; телеграма Нинчића, Пов.Бр.1567 од 16. марта; the Legation of the Kingdom of SCS to the Right Honourable Austen Chamberlain, No. 141 from 25th April; Miles Lampson to Gorges V. Todorović, No.C 5593/3456/7 1st May; отправник послова Ђорђа Тодоровић МИД-у, Пов.Бр.119 од 31. марта, Пов.Бр.153 од 2. маја 1925; АЈ, 388-9-23, фолијације 565, 568, 628-642, 646, 657, 661; АЈ, 395-1-2, фолијација 54; АЈ, 395-13-132, фолијације 616, 617, 626, 634.

¹⁹⁷⁰ Више о раду бугарске земљоделске, комунистичке и комитске емиграције на припремама државног удара, видети у: I. Ristić, „Bугарска политичка емиграција у Краљевини SHS“; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“.

саопштењима.¹⁹⁷¹ Основни циљ његове посете био је да умањи сумње југословенских државника у бугарске намере након привременог повећања војне ефикасности; али и да убеди велике силе у искреност спољне политике Бугарске у погледу њених односа са суседима.¹⁹⁷² Христо Калфов је током разговора тражио од Момчила Нинчића да протера из Краљевине СХС руководиоце бугарске емиграције. Христо Калфов је ишао и корак даље траживши југословенску подршку за захтев бугарске владе да им се дозволи продужење рока повећаних ефикасности војске.¹⁹⁷³ Уреднику листа *Време* је након састанка порекао да је у Београд допутовао да би тражио екстрадицију руководиоца бугарске емиграције, МИД је одбио да изда коминике о темама разговора, док је Момчило Нинчић био врло резервисан у одговарању на новинарска питања.¹⁹⁷⁴ Крајем маја и почетком јуна МИД се ангажовао да спречи продужавање рока и могућност да у будућности бугарска влада самовољно донесе одлуку о поновној примени исте мере.¹⁹⁷⁵ Као посредан аргумент за своје ставове, наложено је Милану Ракићу да протестује код бугарске владе јер су и поред појачаних војних снага комитске чете извршиле пет упада на југословенску територију.¹⁹⁷⁶

Краљ Борис III је тврдио да је добро видео нападаче код Араб Конака и да су носили капе и чарапе са препознатљивим извезеним српским мотивима. Он је указивао да су у питању били земљоделски емигранти са југословенске територије.¹⁹⁷⁷ Тврђења краља Бориса су уверила велики део бугарске јавности да је атентаторе послао краљ Александар.¹⁹⁷⁸ Потом су уследиле изјаве министра унутрашњих дела Ивана Атансова Русева, у којима је посредно оптуживао Краљевину СХС за помагање атентаторима у цркви св. Недеље.¹⁹⁷⁹ На основу

¹⁹⁷¹ „Г. Калфов у Београду“, *Време* од 6. маја; „Г. Калфов у Београду“, *Правда* од 6. маја; „Мисија г. Калфова“, *Време* од 7. маја; „Посета г. Калфова“, „Г. Калфов у Београду“ и Предраг Милојевић, „Пут г. Калфова“, *Политика* од 7. маја; „Сад Калфов занима нашу владу“ и „Изјаве Калфова у Београду“, *Правда* од 7. маја 1925. године.

¹⁹⁷² *DDI, Settima Serie, Vol. III, No. 838, p. 551.*

¹⁹⁷³ *ЧИБИ, I, Бр. 197, стр. 353.*

¹⁹⁷⁴ „Мисија г. Калфова“ и „Одјек посете г. Калфова“, *Време* од 7. маја; „Сад Калфов занима нашу владу“, *Правда* од 7. маја; „Г. Калфов је отпутовао“, *Време* од 8. маја; „Конференција због Калфова“, *Правда* од 8. маја 1925. године.

¹⁹⁷⁵ АЈ, 341-22-52 Нинчић, Пов.Бр.3394 од 28. маја и Пов.Бр.3577 од 4. јуна; *chargé d'affaires Georges Todorovitch to Austen Chamberlain, No.191, 7th June*; Годоровић, Пов.Бр.191 од 9. јуна 1925. године.

¹⁹⁷⁶ АЈ, 341-22-52 Момчило Нинчић Милану Ракићу, Пов.Бр.3832 од 12. јуна 1925. године.

¹⁹⁷⁷ *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.), том I (1919 – 1934 г.), (с/с. Димитър Митев), София, 2005, документ бр. 41, стр. 106, 107.*

¹⁹⁷⁸ Димо Казасов, *Видяно и преживяно, 1891-1944*, София, 1969, стр. 348.

¹⁹⁷⁹ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 183.

добијених инструкција Милан Ракић је директно протестовљао код бугарског министра иностраних дела и вероисповести Христе Калфова претећи укидањем издавања виза и обуставом железничког саобраћаја. Иако је његов саговорник задржао дотадашњи став, југословенски посланик је проценио да је држање бугарске владе било проузроковано великом узрујаношћу која је владала тих дана у јавности.¹⁹⁸⁰ На седници Министарског савета одлучено је да Бугарска заузме уздржаније држање.¹⁹⁸¹ Ипак, односи две државе се нису побољшавали. Атмосфера настала услед атентата у цркви св. Недеље бугарске власти су искористиле да би почеле да хапсе југословенске поданике. Милан Ракић је известио 15. јуна, да је до тада било десет случајева у којима је морао да интервенише али да се бугарски МВРИ није увек коректно поступао.¹⁹⁸² Момчило Нинчић је одговорио издавањем инструкција да се обустави издавање виза бугарским поданицима, 25. јуна. Бугарска влада је тражила подршку Румуније, али се Јон Дука држао принципа пријатељске неутралности према Краљевини СХС. Питање је решено новом инструкцијом Момчила Нинчића од 1. августа, којом је поново одобрено издавање виза.¹⁹⁸³ Криза није била изазвана само третманом југословенских и бугарских поданика, већ и услед активности ВМРО. МИД је наложио Милану Ракићу да изврши енергичан протест код бугарских власти, јер су југословенски државни органи након борби са комитама код убијених и ухваћених пронашли доказе који су директно указивали на подршку коју је ВМРО добијао за извршена убиства угледних југословенских поданика и појединаца у различитим европским градовима. Сличне протесте је морао да понови и 25. јула, поводом упада две и припреме треће чете комита.¹⁹⁸⁴

¹⁹⁸⁰ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 184, 185.

¹⁹⁸¹ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 186.

¹⁹⁸² АЈ, 341-22-52 посланик у Софији Милан Ракић ПО МИД, Пов.Бр.556 од 15. јуна 1925. године.

¹⁹⁸³ АЈ, 341-22-52 Нинчић лично за посланика, Пов.Бр.4163 од 25. јуна; помоћник министра Јован Т. Марковић Посланству у Лондону, Пов.Бр.4163 од 26. јуна; Тодоровић конзулатима у Амстердаму, Брадфорду, Бристолу, Мелбурну, Монтреалу, Малти, Оукланду, Ротердаму, Сиднеју, Тринидаду и Хагу, Пов.Бр.207 од 29. Јуна; генерални конзул у Монтреалу Сеферовић Посланству у Лондону, Пов.Бр.93 од 29. јуна; consul in Bristol to Georges Todorovitch, НАВ/НМ, 30th June; consul in Bradfor to Legation in London, НК/В, 30th June; honorary consul for Hull to Georges Todorovitch, АВА/БС, 6th July 1925; АЈ, 395-1-2, фолијација 55; АЈ, 395-13-132, фолијације 650-657.

¹⁹⁸⁴ Током броби вођених у кратовском срезу 25. и 26. маја, убијена су тројица и ухваћено једанаест комита (АЈ, 341-22-52 Одељење јавне безбедности МУД-а министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Б.Бр.2765 од 23. јуна; помоћник министра Јован Т. Марковић Посланству у Лондону, Пов.Бр.4420 од 1. јула 1925. године); Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 99, 100.

Момчило Нинчић је тражио од посланика у Софији да интервенише код бугарских власти да спрече учешће бугарских поданика у комитским четама, 24. августа. Бугарски министар иностраних дела је обећао да ће учинити све неопходно да би се омогућили бољи односи двеју држава.¹⁹⁸⁵ Милан Ракић и Христо Калфов су 26. августа разговарали о могућностима југословенско-бугарског зближавања. Бугарски министар иностраних дела и вероипосвести је тврдио да припремају терен за обрачун са ВМРО, и да су у том погледу разговарали са официрима. Међутим, југословенски посланик је задржао своје неповерење према влади Александра Цанкова и известио МИД да су вероватно постигли споразум са војним факторима, али не за борбу против македонске организације, већ да се избегавају инциденти у југословенско-бугарским односима док Бугарска не изађе из дипломатске изолације.¹⁹⁸⁶ Христо Калфов је предложио Министарском савету, 28. августа, да се предузму све неопходне мере за сузбијање комитских акција и бугарска влада је донела одлуку почетком септембра да се издају потребне инструкције војним и цивилним органима.¹⁹⁸⁷ Међутим, Краљевина СХС није попустила у свом ставу да је основни предуслов за југословенско-бугарско зближавање прекид активности ВМРО на југословенској територији.¹⁹⁸⁸

Након окончања заседања Народног собрања, средином септембра је почео отворени сукоб у оквиру владине странке Демократски споразум (Демократически сговор) између групе Александра Цанкова, са једне стране, и групе Андреја Љапчева (Андрей Тасев Ляпчев)¹⁹⁸⁹ и Атанаса Димитрова

¹⁹⁸⁵ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 193, 194.

¹⁹⁸⁶ АЈ, 310-2 извештај посланика Милана М. Ракића др Момчилу А. Нинчићу, Пов.Бр. 770 од 26. августа 1925. године.

¹⁹⁸⁷ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 196.

¹⁹⁸⁸ АЈ, АЈ, 395-13-132, фолијација 669.

¹⁹⁸⁹ Андреј Љапчев рођен у Ресну 1866. године, школовање је почео у родном месту, а наставио у егзархијским школама и гимназијама у Битољу, Солуну и Пловдиву. Ангажовао се у националном раду као ученик пловдивске гимназије, 1885. године. Прво је постао члан Бугарског тајног централног револуционарног комитета (Българският таен централен револуционен комитет) за уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије; а потом добровољац у Српско-бугарском рату. Наредне године се укључио у политички живот пратећи политичку оријентацију македонских Бугара, због чега је морао да емигрира 1888. године. По повратку Бугарску посветио се прво новинарском, а потом и политичком раду. У то доба био је заговорник ослона Бугарске на Русију. Као члан Демократске странке (Демократическа партия) био је министар у владама Александра Малинова (Александър Павлов Малинов), 1908–1910. и 1918. године, и коалиционом кабинету Теодора Иванова Теодорова исте године. Андреј Љапчев је био један од многобројних политичара који су осуђени на дугогодишње робије као члан влада из периода 1912–1918. године

Бурова,¹⁹⁹⁰ са друге стране. Први је имао подршку републикански настројених официра из Војне лиге на челу са пуковником Кимоном Георгијевим Стојановим (Кимон Георгиев Стоянов) и појединих министара међу којима и Петра Тодорова Цачева (Петър Тодоров Цачев), док је друга група рачунала на помоћ генерала Ивана Волкова и цара Бориса III. Група Љапчев-Буров је веровала да би могла да рачуна са благонаклоним држањем Француске, у случају формирања новог кабинета, на основу пословних веза које је Атанас Буров одржавао са француско-белгијским банкарским конзорцијумима. Борба две струје трајала је све до краја децембра.¹⁹⁹¹ Министар војни генерал Иван Волков који је био поборник сарадње са ВМРО на унутрашњем плану, и Италијом у спољној политици, током разговора са послаником Миланом Ракићем вођеним у септембру 1925. године предложио да у случају смрти краља Бориса III који је био озбиљно болестан, успоставе југословенско-бугарску персоналну унију.¹⁹⁹² Средином септембра краљ Борис III, Александар Цанков и Христо Калфов су молили француску дипломатску службу да посредује у бугарско-југословенском зближавању, што су краљ Александар и

(Војн Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да стим. Разказ на живота на Андрей Ляпчев*, София, 2005, стр. 18-111; Војн Божинов, *Андрей Ляпчев*, София, 2006, стр. 4-44).

¹⁹⁹⁰ Атанас Буров је потицао из трговачко-банкарске породице, рођен је у Дренову (Дряново) 1875. године; правне и финансијске студије завршио је у Паризу; по повратку у Бугарску активно се укључује у политику као члан Народне партије (Народната партия) и ради као банкарски чиновник. Током прве деценије XX века укључио се и у породични посао који је до тада био разгранат у више банака и фирми у различитим деловима Бугарске. Пред балканске ратове постао је члан Балканске трговачке и хипотекарне банке, чије оснивање је засновано на француском, бугарском и руском финансијској капиталу. Од тог доба он је успоставио добре контакте са француским банкарским круговима. Први пут је постао министар у прогресивистичко-народњачкој влади др Стојана Данева (Стоян Петров Данев), 1. јуна 1913. године. Током фебруара 1915. године Атанас Буров је боравио у Француској радећи на уласку Бугарске у Први светски рат на страни сила Антанте. Други пут је постао министар у коалиционом кабинету Александра Стамболијског, 6. октобра 1919. – 1. маја 1920. године. Изабран је за секретара Централног бироа Уједињене народнопрогресивне партије (Обединена народнопрогресивната партия) новембра 1920. године. Писао је за лист *Слово* који је био у оштрој опозицији према владама БЗНС-а. Атанас Буров је емигрирао у Француску новембра 1922. године страхујући да ће бити један од политичара изведен пред суд као осумњичени за националну катастрофу у ратовима 1912–1918. године. Вратио се у Бугарску 1. јула 1923. године, након обарања владе БЗНС и убиства Александра Стамболијског. Током владе Александра Цанкова 1923–1926. године, залагао се за јачање ауторитета Народног собрања и био је против терора који је влада применила према земљеделској и комунистичкој опозицији у пролеће 1925. године (Валентин Александров, *Атанас Буров: банкер, политик, дипломат*, София, 2011, стр. 11-35).

¹⁹⁹¹ Иако су народни посланици из Демократическог зговора у Народном собрању одржавали привид јединства, сукоби су отворени преко органа појединих бивших партија које су чиниле владину странку средином септембра (Александар Цанков, *Моето време*, София, 2003, стр. 215-217; Р. П. Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарии 1919-1925 г.*, стр. 309-312; В. Божинов, *Андрей Ляпчев*, стр. 71-73; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да стим*, стр. 149-151; В. Божинов, *Андрей Ляпчев*, стр. 73, 74).

¹⁹⁹² Архив САНУ, 14.387/9532.

Момчило Нинчић повољно примили. Међутим, Француска је саветовала два државама да постепено раде у том правцу, да би не изазвали реакцију Италије која је у то доба почела и војно да подржава Грчку.¹⁹⁹³ Током заседања Скупштине Друштва народа организовани су нови сусрети Николе Пашића и Момчила Нинчића са Александром Цанковим, односно Стјепана Радића са Христом Калфовим, током друге половине септембра. Међутим, пренагљење изјаве вође ХСС-а у погледу југословенско-бугарског споразумевања изазвале су италијанску реакцију што је могло само да отежа рад на регулисању отворених питања.¹⁹⁹⁴

Изгледа да Милан Ракић није проценио да потенцијалне промене унутрашње ситуације у Бугарској не могу одмах наступити стога се решио да отпутује на годишњи одмор 30. септембра.¹⁹⁹⁵ Међутим, Момчило Нинчић је издао наређење 24. октобра да се одмах врати у Софију услед избијања пограничног инцидента између Грчке и Бугарске и грчке војне интервенције. Милан Ракић је преузео своју дужност почетком децембра.¹⁹⁹⁶ Током грчко-бугарске кризе, Посланством је руководио секретар и отправник послова Миливоје Милчић.¹⁹⁹⁷ Момчило Нинчић је заузео неутрално држање у бугарско-грчким, у нади да ће међународна осуда поступака грчке владе приморати Атину да учини извесне уступке у југословенско-грчким питањима. Бугарска влада је чекала извештаје свог посланика из Београда Константина Вакарелског о држању Краљевине СХС како би могла да донесе одлуку на који начин да се супродстави Грчкој. Када су сазнали да ће југословенска држава бити неутрална са благонаклоним ставом према Бугарској, могли су да заузму одлучно држање у сукобу.¹⁹⁹⁸ По повратку у Софију Милан Ракић је приметио велико самопоуздање које су Бугари добили првом дипломатском победом извојеваном након Првог

¹⁹⁹³ *ЧИБИ*, I, Бр. 211, стр. 376.

¹⁹⁹⁴ *ЧИБИ*, I, Бр. 213, стр. 379, 380.

¹⁹⁹⁵ Момчило Нинчић је одобрио његову молбу поднету крајем августа, да може искористити годишњи одмор „уколико прилике у Бугарској буду дозволиле“ (АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 173, 175-177).

¹⁹⁹⁶ АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 178-181.

¹⁹⁹⁷ АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 292, 293.

¹⁹⁹⁸ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 235, 236; АЈ, 341-12-25 посланик у Лондону Ђорђе Ђурић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.363 од 24. децембра 1925. године; АЈ, 395-13-132, фолијација 665; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9028, 9029; Александар Цанков, *България в бурно време. Спомени*, Софија, 1998, стр. 226; Р. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 359.

светског рата, над Грчком пред Друштвом народа.¹⁹⁹⁹ Међутим, за њега је много интригантније било промена настала у бугарском друштву према Србима и Краљевини СХС. На основу разговора са краљем Борисом III, министрима и истакнутим политичарима закључио да је дошло до озбиљне промене атмосфере у бугарској јавности. Милан Ракић је известио Момчила Нинчића да за пет година службе у Софији никада није чуо толико похвала на рачун Срба и југословенске државе. Пажљиво анализирајући све разговоре тежио је да проникне у промену за коју је био уверен да је настала не само код елита већ и у ширим народним круговима. Према његовој оцени, Бугари су након Првог светског рата стално страховали да Краљевина СХС само чека повољан моменат да их нападне и одузме део територије. Стога је на првој седници бугарске владе након грчког напада, министар војни Иван Волков упозорио остале ministre да не могу да заузму одлучну војну акцију на јужној граници уколико не буду сигурни у безбедност западне границе. Када су примили поруку Момчила Нинчића о неутралном држању, код Бугара је настало одушевљење, а резултати дипломатске борбе са Грчком великим делом су приписивани југословенском ставу. У својим извештајима пренео је захвалност краља Бориса III изјављену краљу Александру уз тврдњу да „ту услугу ниједан Бугарин неће заборавити“. Милан Ракић је као додатни аргумент за настале промене навео и реакцију ВМРО која је настојала да увери бугарску јавност да је понашање Краљевине СХС био маневар у циљу успављивања противника како би извршила удар у моменту када би се Бугари најмање надали.²⁰⁰⁰

Након организовања у раду Одсека за штампу Одељења за штампу МИД, спроведену средином 1925. године,²⁰⁰¹ током новембра су могли да израде систематизован преглед бугарске политичке штампе. Закључено је да су на челу органа Демократическог сговора и појединих странака које су ушле у састав владине коалиције углавном стајали људи који су били заговорници бугарско-југословенско зближавања и утицали на писање листова у том правцу. Са друге стране, примећено је да су многи Бугари почели да увиђају да антијугословенско

¹⁹⁹⁹ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 198.

²⁰⁰⁰ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 226, 235, 236.

²⁰⁰¹ Организација посла је почела 1. јула, под директним надзором помоћника министра иностраних дела Јована Марковића и директора Одељења за штампу Милоша Ивковића (АЈ, 334-Персонални-139-462, фолијације 409, 416, 417).

писање македонских листова лоше утиче на државне интересе.²⁰⁰² Промене у југословенско-бугарским односима оставиле су трага и у расправама које су водиле две струје Демократическог сговора, током половине децембра 1925. године. Пратећи развој ситуације, Милан Ракић је последњих десет дана децембра извештавао о могућим променама и комбинацијама, у зависности од држања војног елемента. Према његовим сазнањима ВМРО је страховала да је Александар Цанков био спреман да поведе политику зближавања са Краљевином СХС на рачун Македоније. Опозиција предвођена Андрејом Љапчевим, Атанасом Буровим и генералом Иваном Волковим је критиковала неодређеност спољне политике владе истичући да је први корак у изласку из дипломатске изолације морало да буде бугарско-југословенско зближавање.²⁰⁰³

Неутрално држање Краљевине СХС у бугарско-грчком сукобу није утицало само на побољшавање југословенско-бугарских односа, већ и на односе две државе са својим суседима. У Букурешту су почели да страхују да су Београд и Софија почели да раде на склапању савезничког уговора. Стога је Момчило Нинчић почетком новембра морао да изда инструкције Бошку Чолаку-Антићу да демантује код румунске владе све информације о вођењу било каквих преговора.²⁰⁰⁴ Југословенска влада је одбила понуду грчке владе, крајем новембра, да заједно уложе протест против комитских акција на њиховим територијама, иако ВМРО није прекинуо свој илегални рад.²⁰⁰⁵ Са своје стране, Христо Калфов је желео да искористи лоше односе Грчке са Краљевином СХС и Бугарском, и крајем децембра 1925. године предложио је Милану Ракићу да две дипломатске службе ускладе своје акције против политике коју је Теодорос Пангалос спроводио против словенске мањине у Егејском Македонији.²⁰⁰⁶ Иако је југословенска дипломатија остала неутрална приликом првог покретања овог питања код Форин офиса крајем октобра 1925. године,²⁰⁰⁷ Момчило Нинчић је почетком јануара 1926. године заузео енергичније држање што је могло да

²⁰⁰² АЈ, 395-13-132, фолијације 667-677.

²⁰⁰³ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 229-231, 233, 234, 238.

²⁰⁰⁴ АЈ, 395-13-132, фолијација 665; *ЧИБИ*, I, Бр. 219, стр. 395.

²⁰⁰⁵ *ЧИБИ*, I, Бр. 220, стр. 395.

²⁰⁰⁶ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 239.

²⁰⁰⁷ АЈ, 341-12-25 посланик у Лондону Ђорђе Ђурић министру иностраних дела Момчилу Нинчићу, Пов.Бр.363 од 24. децембра 1925. године.

допринесе побољшању југословенско-бугарских односа.²⁰⁰⁸ Након званичне посете Тефика Руштуа бега Београду, југословенски министар је пренео Константину Вакарелском да је Турска заинтересована за сарадњу са две јужнословенске државе на Балкану, крајем децембра 1925. године. Христо Калфов је одговорио преко Милана Ракића да је водио сличан разговор са турским министром приликом његовог проласка кроз Софију.²⁰⁰⁹ Побољашње југословенско-бугарских односа указивало је крајем 1925. године и почетком 1926. године на могуће усклађивање спољних политика две јужнословенске државе према осталим суседима на Балкану.

Поред званичних канала, питање југословенско-бугарског зближавања покретано је и у неформалним контактима. Један од најистакнутијих чланова НРС на територији Вардарске Македоније Јован Ћирковић²⁰¹⁰ се ангажовао на српско-бугарском измирењу током друге половине 1925. године.²⁰¹¹ Он је у Народној скупштини устао против интерпелације Војислава Маринковића и говорио у корист измирења. Радећи на југословенско-бугарском зближавању ступио је у контакт са више истакнутих Бугара.²⁰¹² Током бугарско-грчке кризе у југословенској јавности се отворено говорило о потреби словенске солидарности. Председник владе Александар Цанков је у својим мемоарима тврдио да се у југословенској јавности, политичким круговима и војсци отворено говорило „Нећемо напустити браћу Бугаре!“. Неколико резервних официра је понудило бугарском посланику Константину Вакарелском да се пријаве као добровољци у бугарској војсци. Чехословачки посланик Јан Шеба, ова официрска понуда није

²⁰⁰⁸ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 245.

²⁰⁰⁹ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 240.

²⁰¹⁰ Јован Ћирковић рођен на Цетињу, породица му је пореклом била из Плеваља. Школовао се у Рисну и Београду; учитељску каријеру је почео на Илијиним Водама 1895. године, и наставио је у Македонији напоредо са националним радом на јачању српског и разбијању грчког и бугарског утицаја. Након ратова 1912–1918. године, као бивши национални радник и четник радио је на стварању партијске организације НРС у Јужној Србији. Био је биран за народног посланика на изборима 1920, 1923. и 1925. године (Гордана Кривокапић-Јовић, *Витез без оклопа. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд, 2002, стр. 171, 179-181).

²⁰¹¹ Јован Ћирковић је боравио у Софији током 1924. године, када је желео да се састане са федералистима ВМРО који су били блиски БЗНС и чији поједини чланови су били војводе Удружења против бугарских бандита, али су они одбили предлог јер га нису сматрали довољно озбиљним (АЈ, 138-21-82, фолијација 239).

²⁰¹² АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 191, 192, 250; АЈ, 138-21-83, фолијација 467; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ванредан сазив за 1925. год. од XVIII редовног састанка 3. јуна 1925. дод. до XXXVII. редовног састанка 11. јула 1925. Год.* Београд, 1925, стр. 104-113, 122.

званично објављена нити потврђена у договору са југословенским МИД-ом, да не би компромитовали Краљевину СХС пред међународним јавним мњењем.²⁰¹³ Након бугарско-грчке кризе, Јован Ћирковић је боравио у Софији током новембра и састао се са са предводником опозиционе струје Демократическог сговора Андрејом Љапчевим, истакнутим македонским Бугарином на политичкој сцени који је у својим млађим данима био и заговорник бугарско-српске уније.²⁰¹⁴ Према њиховој заједничкој процени био је повољан моменат да се изврши југословенско-бугарско зближавање. Јован Ћирковић је био уверен да се Момчило Нинчић устезао да искористи прилику, јер није желео да се замера Италијанима.²⁰¹⁵ Народни посланик НРС је наставио да одржава контакте са Бугарима. Током кризе владе која је досегла врхунац децембра 1925. године успоставио је посредну комуникацију предводницима друге групације у оквиру Демократическог сговора Александром Цанковим и министром унутрашњих дела и народног здравља Иваном Русевим.²⁰¹⁶

Иако су планови за спровођење земљоделско-комунистичко-федералистичког државног удара напуштени током маја 1925. године, југословенска држава је наставила да користи услуге бугарске емиграције посебно у питању борбе против повећања ефектива бугарске војске.²⁰¹⁷ Константин Тодоров је настојао преко чиновника МИД-а и министара из редова ХСС-а да очува идеју о наставку рада на југословенско-бугарском зближавању и уједињењу.²⁰¹⁸ Заједно са Александром Обовим званично је поновио Милану

²⁰¹³ ЧИБИ, I, Бр. 219, стр. 394, 395; А. Цанков, *България в бурно време*, стр. 225.

²⁰¹⁴ Средином 1890-их година Андреј Љапчев је заговарао идеју бугарско-српске уније, верујући да се питање Македоније може решити давањем политичке аутономије, а да на српском и бугарском престолу може да буде само једна династија. Пошто је био противник кнеза Фердинанда, сматрајући га егоистом и експонентом Хабзбуршке монархије, очигледно је желео да као заједничку династију види Обреновиће. Био је члан управе верховистичке македонске организације током 1895–1903. године, и један од ретких који је веровао у могућност сарадње две македонске револуционарне организације. Као министар у владама Александра Малинова, 1908–1910. године, променио је своје некадашње ставове и био је противан идеји поделе Македоније као предуслова да се оформи савез балканских држава. Током посете Охриду након Првог балканског рата јавно је говорио да ће варош бити задржана у границама бугарске државе, због чега је за мало избегао хапшење (В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да стим*, стр. 41-54, 82, 83, 87-89; В. Божинов, *Андрей Ляпчев*, стр. 14-18, 32, 33, 35-37).

²⁰¹⁵ Архив САНУ, 14.387/8802.

²⁰¹⁶ V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, str. 155.

²⁰¹⁷ АЈ, 388-9-23, фолијације 686-689.

²⁰¹⁸ Централен државен архив, Фонд Задгранично представителство на БЗНС (361 к), инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 329, 330 (даље: ЦДА, ф. 361 к) ЦДА, 361 к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 90, 101-105, 107.

Антићу, 8. октобра 1925. године, ранију понуду Рајка Даскалова да по повратку БЗНС-а на власт потпишу споразум којим би се одрекли бугарских претензија према Вардарској Македонији прихватањем међународно утврђених граница.²⁰¹⁹ Вести о неизвесној ситуацији у Бугарској услед болести краља Бориса III је очигледно утицала на југословенске војне органе да поново размишљају о подршци могућој оружаном акцији. Током октобра, Цветку Станијеву (Цвџтко Станиев), једном од главних сарадника обавештајног официра Танасија Динића, издато 500 Манлихерових пушака Мод. 88/90 г., 50.000 бојевих метака за манлихеровке, по 37 расходованих цакова и сандука за паковање муниције, 500 аустријских ручних бомби и 25 сандука за паковање, 200 шедита-експлозива и два сандука за паковање, 500 m дуплог штапина и један сандук за паковање, 500 каписли и један сандук за паковање.²⁰²⁰ Са друге стране, влада је заузела резервисанији став према бугарским емигрантима током јесени.²⁰²¹ Александар Обов је тврдио Момчилу Нинчићу, 20. новембра, да је у бугарској војсци дошло до озбиљног раздора,²⁰²² са очигледном намером да укаже на слабљење главне препреке за спровођење плана који је био припремљен за пролеће те године. Међутим, понуде бугарских земљеделских емиграната нису наишле на жељени пријем у југословенском МИД-у, који је почео да разматра могућност побољшања односа са Бугарском и владом Демократическог сговора.

Поред рада на бољим југословенско-бугарским односима, Краљевина СХС је решила да формално оконча рат и успостави званичне дипломатске односе са Турском током 1925. године. Делегат у Цариграду Трајан Живковић је током јануара боравио у Београду да би добио инструкције о даљем раду у Турској. Краљевина СХС је прихватила поделу османског дуга, чиме је уклоњена препрека за успостављање званичних дипломатских односа, али је и даље инсистирала да први корак учини турска страна. Југословенски МИД је био уверен да је влади у Анкари било потребно пријатељство Краљевине СХС. На захтев турске владе, конзул у Београду Тахир Лутфи бег је добио статус дипломатског преставника. Одговор југословенске владе на турску ноту о ограничењу боравка југословенских поданика на територији Републике Турске, из марта 1925. године,

²⁰¹⁹ Архив САНУ, 14.387/9532.

²⁰²⁰ АС, ТД, предмет бр. ТД-149, фолијација 18.

²⁰²¹ ЧИБИ, I, Бр. 213, стр. 379.

²⁰²² АЈ, 310-2 Александар Обов Момчилу Нинчићу, 20. новембар 1925. године.

сматран је успостављањем полузваничних односа. Наредног месеца две државе су одлучиле да приступе преговорима о закључењу мира, а сва спорна питања оставе за касније разговоре. На југословенско-турске односе утицали су њихови билатерални односи са Грчком. Прекид југословенско-грчких преговора 1. јуна и одбацивање Теодороса Пангалоса да ратификује грчко-турски споразум о становништву убрзали су постизање договора између Краљевине СХС и Турске. Директор ПО МИД-а Јусуф Хикмет-бег (Yusuf Hikmet Bayur Bey) одређен је за првог посланика у Београду средином јуна и пре његовог одласка на нови положај, у Турску је допутовао комадант Гарде дивизијски ђенерал Петар Живковић у својству специјалног изасланика југословенске владе. Обе стране су током разговора изразиле жељу да се отворена питања што пре регулишу. Тефик Рушту бег је крајем августа закључио да су односи са Краљевином СХС ушли у нормални ток. Потом је Јусуф Хикмет-бег отпутовао у Београд. Турска влада је у начелу пристала да прими муслимане из Краљевине СХС; али је Момчило Нинчић променио своје раније држање. Он је тражио да се прво регулишу сва спорна питања, а потом приступи потписивању мировног уговора, трговинског уговора и конвенције о настањивању. Циљ је био да се преговори и нормализација односа одуговлаче до сусрета Момчила Нинчића и Тефика Руштуа бега током заседања Скупштине Друштва народа, где би могли директно да се договоре по свим питањима. Сусрет двојице министара у Женеви, септембра 1925. године, протекао је у веома срдечној атмосфери. Тефик Рушту бег се заложиио за политику мира на Балкану и прихватио је паролу „Балкан балканским народима“ као окосницу балканског коцента политике своје државе. Двојица министара су постигли принципијелни договор да одмах именују делегације за закључење уговора о пријатељству. Тефик Рушту бег је искористио заседање Скупштина Друштва народа да би и са бугарским министром иностраних дела и вероисповести Христом Калфовим договорио решавање отворених питања у билатералним односима. Иако су се Турци плашили доминантног положаја Краљевине СХС на Балкану и „словенске опасности“ због могућег уједињења Јужних Словена у јединствену државу, са друге стране претила им је опасност од британских и италијанских претензија према Мореузима и Малој Азији. Стога су тежили да успоставе мир и потпишу уговоре о пријатељству са Бугарском и

Краљевином СХС да би предупредили стварање широке антитурске коалиције која би створила јак обруч на европским и азијским копненим границама, и на мору.

Трајан Живковић је добио пуномоћије да закључи уговор о миру и пријатељству пријатељству. Момчило Нинчић је желео по сваку цену да југословенско-турски споразум буде јасно разграничен од Лозанског мировног уговора, стога је као узор узео чехословачко-турски уговор од 11. октобра 1924. године без члана 3 којим су били уређени трговински и други односи. Циљ је био да се избегну обавезе из Лозанског мировног уговора о османском дугу и преузимање додатних обавеза према националним мањинама на југословенској територији. Преговори су почели у Анкари, дан након потписивања Локарно пакта. Турци су указивали нарочите знаке пажње југословенском делегату што је изазвало чуђење појединих дипломата. Мустафа Кемал паша и Исмет паша су током разговора потврдили тезу Тефика Руштуа бега да је Турска сведена у своје етничке границе. Председник републике је поновио своје дивљењу према пожртвованости Срба у борби за националне интересе и према српској војсци. Трајан Живковић је закључио да су турски државници желели да успоставе најближе односе са Краљевином СХС, јер је она била једина држава која је могла сопственом моралном и материјалном снагом да „даје правац и одређује ток и оквир догађаја“ на Балкану. Момчило Нинчић је желео да се конвенције о конзуларним односима, настањивању, трговини и судској помоћи потишу након уговора. На дан проглашења Републике Турске, 28. октобра 1925. године, потписани су Уговор о миру и Уговор о пријатељству између Краљевине СХС и Републике Турске. Разменом нота, датираних 29. октобра, било је гарантовано да ће остала питања у односима две државе бити касније расправљена и регулисана.²⁰²³

Мусолинијеви планови о продору италијанског утицаја на Балканско полуострво након потписивања Локарно пакта су постали познати Краљевини СХС, и тим опаснији због све јачих италијанско-албанских политичких и

²⁰²³ АЈ, 370-2-7, фолијације 214, 215; АЈ, 370-6-32, фолијације 539-546; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9656, 9664-9671; С. Jordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, pp. 315, 316; Д. Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, str. 282-289; А. Klapsis, „Turkey's search for a new Foreign Policy 1923-25: The view of a Greek Diplomacy“, pp. 91, 92, 94.

економских веза. Међутим, према сазнањима југословенске дипломатске службе претензије Италије су превазилазиле балканске оквире и обухватале Малу Азију. Французи су упозорили Мирослава Спалајковића да је њихова процена била да би Бенито Мусолини искористио евентуални британско-турски сукоб око Мосула, и отпочео војне операције за територијално ширење у Малој Азији.²⁰²⁴ Едвард Бенеш је искористио учешће на заседању Савета Друштва народа у Лондону, почетком децембра 1925. године, да би у разговорима са чиновницима Форин офиса сазнао британско држање према могућим италијанским експанзионистичким плановима на Јадранском мору и у источном Средоземљу. Британци су му отворено саопштили да би подржали „утврђивање Италије у Малој Азији“ и покренули питање увођења новог, међусавезничког режима у Цариграду. Чехословачки министар је пренео ове информације новопостављеном југословенском посланику у Београду Ђорђе Ђурићу²⁰²⁵, и тражио да се према истим у МИД-у односе са строгом дискрецијом.²⁰²⁶ Након повратка Едварда Бенеша у Праг, он је заједно са Томашом Масариком изложио свој план југословенском посланику у Прагу Љубомиру Нешићу, 22. децембра 1925, који су развили у циљу супродстављања италијанским претензијама уз ослонац на Велику Британију. Чехословаци су сматрали да су италијански државници били уверени да Турска не може да се опорави од ратова вођених 1912–1923. године, и да им је пружена шанса да своје поседе на Додеканезима прошире у Малој Азији, почевши од Смирне. Тиме би се отворила тзв. Албанско питање и Цариградско питање. Ову ситуацију је Томаш Масарик видео као идеалну прилику да се оствари његова давнашња жеља српско-бугарског измирења и југословенско-бугарског савезништва; сматрајући да су Југословени „у споразуму са Бугарима природни наследници-чувари мореуза“.²⁰²⁷ Он је саветовао и Југословене и Бугаре

²⁰²⁴ АЈ, 334-ПО-7-27, фолијација 776.

²⁰²⁵ Ђорђе Ђурић је био професор Београдског универзитета; као стручњаку за економска питања понуђено му је место помоћника министра финансија након што је ресор преузео Коста Кумануди 27 јануара 1921 године, али је он одбио ову понуду. Радио је као југословенски делегат у Међусавезничкој комисији за ратне репарације у Паризу од 1920 године; преведен је у дипломатску службу маја 1923 године. Британска влада је дала агреман за његово постављење априла 1925 године, и на нову дужност је допутовао (АЈ-334-Персонални-91-288, фолијација 389; АЈ, 334-Персонални-140-463, фолијација 78; АЈ, 334-Персонални-153-476, 520, 522, 525-531, 533, 54, 537-539, 550, 554, 555, 557, 559).

²⁰²⁶ АЈ, 341-1-2 Ђурић Etrangères Belgrade, Стр.Пов.Бр.345 од 4. децембра 1925. године.

²⁰²⁷ Након Првог светског рата, Томаш Масарик је писао у корист југословенско-бугарског уједињења. Део његове аргументације се заснивао на историјском и геогрфаском значају

да се на време договоре, пре него што би неки непредвиђени догађаји могли да спрече такав савез. Уверен у своју замисао, Томаш Масарик је преко бившег британског премијера Рамзеја Макдоналда испитао мишљење утицајних британских кругова да ли би прихватили коначно решење Источног питања уколико би војске две јужнословенске државе заузеле Мореузе и тиме уклониле даље несугласице између великих сила. Након што је добио потврдан одговор, читаву идеју је изложио Љубомиру Нешићу.²⁰²⁸ Едвард Бенеш је своје погледе на тзв. Цариградско питање реалније изнео у разговору са југословенским војним изаслаником у Прагу артиљеријским бригадним ђенералом Михаилом Ненадовићем. Основна тема разговора је била везана за питање које је највише интересовало Краљевину СХС, да ли може и у којој мери да очекује помоћ у случају ратног конфликта са Италијом. Едвард Бенеш је искористио тај разговор и процене које је заснивао на основу консултација које је имао са француским и британским државницима и дипломатама почетком децембра у Лондону. Према његовој оцени постојала је мала вероватноћа да се Италија војно ангажује на Балкану, док би уз британску сагласност она могла да отпочне напада на Малу Азију што би отворило могућност промене режима у Мореузима: „кад већ нема ни изгледа ни могућности да Босфор и Дарданели припадну Словенима, онда смо ми стали на гледиште да се овај светски мореуз интернационализира“.²⁰²⁹ Суштински, ово није била чехословачка идеја, већ погледи који су сугерисани Едварду Бенешу у Форин офису. Напоредо са чехословачком иницијативом у погледу тзв. Цариградског питања, по истом питању се интересовало и посланик СССР-а у Прагу Константин Јурењов који је 24. децембра 1925. године иницирао нове сусрете са Љубомиром Нешићем. Према Совјетској тези, доминантна улога у Мореузима је била намењена Италији, и влада у Москви се интересовала да ли је Краљевина СХС остала при својим ставовима изнетим у разговорима Момчила Нинчића са Георгијем Чичерином током Миролне конференције у Лозани, 1923.

Југословена за ново уређење Балканског полуострва. Он је сматрао да ће „питање Цариграда“ сигурно бити предмет „размишљања и делања“ Југословена и да би „могућност велике политике“ могле повољно да утичу на српско-хрватске спорове. Иако није запостављао италијанске аспирације према Балкану и Малој Азији, Грчке према Цариграду, и генерално интересовање великих сила према Мореузима, ипак је био уверен да се Југословенима пружала историјска шанса (Бранко Лазаревић, „Председник Масарик и Југословенско питање“, *Т. Г. Масарик: Зборник*, (редиг. др Драгутин Прохаска), Београд–Прага, 1927, стр. 16, 21).

²⁰²⁸ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијације 591-593.

²⁰²⁹ ВА, 17, 95е, 3, предмет бр. 5, рег. 1-4.

године.²⁰³⁰ Према сазнањима које је поседовао југословенски МИД, почетком јануара 1925. године, и Теодорос Пангалос је био спреман да искористи Мосулско питање да би извршио напад на Цариград.²⁰³¹

И поред изнетих чехословачких предлога, југословенски државници нису били заинтересовани да учествују у новој прерасподели турске територије. Очигледно је да нису променили став према војном ангажману у односу на време када је лорд Керзон нудио новац у замену за војску.²⁰³² Поред тога, развој билатералних односа Краљевине СХС и Турске је кренуо узлазном путањом током друге половине 1925. године; а југословенска балканска политика је преваходно била усмерена према Грчкој и Бугарској и у овом периоду турска улога је била од другоразредног значаја. Срдачан разговор Момчила Нинчића и Тефика Руштуа бега у Женеви, успостављање формалног мира и званичних дипломатских односа, и изјаве најугицајнијих турских државника о личном пријатељству према југословенској држави и њеној предводничкој улози на Балкану су стварали могућност успостављања ближих односа две државе на Балкану. Током преговора турских дипломата са Георгијем Чичерином о заједничкој турско-совјетској одбрани од британске и италијанске војне интервенције у Мореузима потписан је турско-совјетски Уговор о пријатељству и ненападању, 17. децембра 1925. године, дан након што је Друштво народа ставила Мосулску област под 25-годишњу мандаторну управу Велике Британије. Посланик у Београду Јусуф Хикмет-бег је био члан делегације за преговоре са совјетским народним комесаром иностраних дела, и преко Мирослава Спалајковића је послао понуду Краљевини СХС Тефика Руштуа бега да допутује у званичну посету Београду.²⁰³³ Југословенска влада је прихватила предлог и турски министар иностраних дела је боравио три дана у Београду, 24–26.

²⁰³⁰ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 587.

²⁰³¹ Архив САНУ, 14.387/9014.

²⁰³² За разлику од краља Александра, Николе Пашића и Момчила Нинчића, југословенски посланик у Паризу Мирослав Спалајковић је у периоду 1923–1927. године био уверен да би за интересе Краљевине СХС на Балкану било да прихвати британске понуде да поведу заједничку политичку и војну акцију у источном Медитерану у циљу добијању подршке Лондона наспрам Рима. Стога је током 1927. године детаљно излагао своје погледе новим министрима иностраних дела Нинку Перићу и Војиславу Маринковићу.

²⁰³³ АЈ, 334-ПО-7-24, фолијације 777, 778.

децембра 1925. године, што је уједно била и његова прва званична посета некој од престоница балканских држава.²⁰³⁴

Тефик Рушту бег је разговарао са краљем Александром, Николом Пашићем, Момчилом Нинчићем и његовим помоћником Јованом Марковићем, али и бившим министром иностраних дела Војиславом Маринковићем. Разговори су обухватили питања даљег развоја југословенско-турских односа у погледу потписивања трговинског уговора, конвенције о настањивању, исељавању муслиманског становништва из Краљевине СХС у Турску. Најзначајније питање које је покренуто Тефик Рушту бег у погледу билатералних односа била је понуда да потпишу савезнички уговор. Пошто су југословенски државници одбацили идеју о савезу, турски министар иностраних дела је настојао да обезбеди неутралност Краљевине СХС у случају турско-италијанског ратног конфликта. Због значаја југословенске подршке Турској услед италијанско-британско-грчке опасности, Тефик Рушту бег је поред питања билатералних односа био заинтересован да испита могућност сарадње у мултилатералним односима. У складу са побољшањем југословенско-бугарских односи вођени су разговори о евентуалном усклађивању балканских политика Турске и две јужнословенске државе. Тефик Рушту бег је био спреман да преузме и посредничку улогу у име владе у Београду. Разговарао је са југословенским државницима о питању побољшања односа са Грчком; и прихватио је да у име Краљевине СХС понуди СССР-у успостављање званичних југословенско-совјетских односа и потписивање Уговора о пријатељству и ненападању.²⁰³⁵ У својој изјави за јавност Тефик Рушту бег је поредио Краљевину СХС и Турску, прву као доминантну силу на Балкану а другу на Блиском истоку. Стога је тврдио да је турско-југословенска сарадња неопходна за очување мира у оба региона.²⁰³⁶ Манифестације приређене у знак југословенско-турских пријатељских односа био је одговор владе у Београду на посебне знаке пажње које су турски званичници указивали делегату Трајану

²⁰³⁴ АЈ, 370-2-16, фолијација 814.

²⁰³⁵ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 240; *Советско-југославске одношенија 1917-1941 гг.*, документа бр. 140. и 142, стр. 180-182; „Изјаве Рушди беја“, *Време* од 25. децембра; „Изјаве Ружди-беја „Политици“, *Политика* од 25. децембра; „Шукри беј о исељавању Турака“, *Политика* од 26. децембра 1925. године; С. Jordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, pp. 319, 320; V. Vinaver, *Jugoslavia i Francuska između dva svetska rata*, str. 84.

²⁰³⁶ „Изјаве Ружди-беја „Политици“, *Политика* од 25. децембра 1925; „Изјаве Рушди беја“, *Време* од 25. децембра 1925. године.

Живковићу током преговора о потписивању мира и успостављању пријатељских односа; али су изазвале забринутост код великих сила јер се постављало питање да ли је усклађивање политика двеју држава било усмерено против неке балканске земље или против заједничког британско-италијанског наступања у источном Медитерану.²⁰³⁷

Напоредни турско-совјетски преговори о Мосулском питању²⁰³⁸ који су резултирали потписивањем Уговора о неутралности и пријатељству 19. децембра,²⁰³⁹ са совјетским настојањима да заинтересује и Краљевину СХС,²⁰⁴⁰ изазивали су неповерење и Чехословачке која је према оцени Љубомира Нешића била спремна да подржи италијанске тезе против обнове руског утицаја на Балкан.²⁰⁴¹ Едвард Бенеш је известио југословенског посланика и војног аташеа да је према његовој оцени наступио моменат да влада у Прагу званично призна и успостави дипломатске односе са СССР-ом.²⁰⁴² У циљу смиривања духова, Агенција „Авала“ је издала званичан демант да је постигнут југословенско-турски политички договор.²⁰⁴³ Пошто је у то доба министар финансија Милан Стојадиновић преговарао о смањивању ратних дугова и разматрао могућност добијања једног енглеског зајма, 2. јануара 1926. године, скренуо је пажњу Николи Пашићу да је неопходно да се избегне стварање уверења у британским круговима да је Краљевина СХС подржавала Турску у Мосулском питању.²⁰⁴⁴ Момчило Нинчић је истог дана издао инструкције Ђорђу Ђурићу да саопшти Британцима да је иницијатива за посету потекла од Тефика Руштуа бега којем је препуштено да сам одреди колико дана ће трајати, и да су главне теме биле везне за конвенције о трговинским односима, емиграцији и дијаспори, док су политички

²⁰³⁷ АЈ, 334-ПО-7-27, фолијације 779; АЈ, 370-6-32, фолијација 487.

²⁰³⁸ АЈ, 334-ПО-7-27, фолијације 777, 778; АЈ, 370-2-8, фолијације 238-244.

²⁰³⁹ С. Iordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, p. 319; Ayla Göl, „Short summary of Turkish foreign policy, 1923-1939“, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 1-4 (1993), pp. 62, 63; Mustafa Aydın, „Determinants of Turkish foreign policy: historical framework and traditional inputs“, *Middle Eastern Studies*, Volume 35, Issue 4 (1999), p. 168.

²⁰⁴⁰ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 587.

²⁰⁴¹ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 597.

²⁰⁴² Едвард Бенеш је саопштио арт.бриг.ђен. Михаилу Ненадовићу 27. јануара да ће за „неколико недеља признати Совјетски режим (подвучено у документу – прим. С.М.), то је наша унутрашња ствар, и то нема никакве везе са заједничким интересима Мале Антанте као целине“ (АЈ, 334-ПО-7-25, 590; ВА, 17, 95е, 3, предмет бр. 6, рег. 4).

²⁰⁴³ АЈ, 334-ПО-7-27, фолијација 779.

²⁰⁴⁴ АЈ, 334-ПО-7-27, фолијација 780.

односи две државе разматрани у општим фразама.²⁰⁴⁵ Турски посланик у Москви Азиз Зекаи бег (Aziz Zekai Araydin) је разговарао са Георгијем Чичерином, 7. јануара, о предлогу југословенске владе да Краљевина СХС и СССР успоставе званичне дипломатске односе и потпишу споразум о неутралности. Совјетски народни комесар иностраних дела је прихватио понуду и одредио да рок за почетак преговора буде две до три недеље. Он је предложио да потпишу уговор по угледу на совјетско-турску уговор из децембра 1925. године. Међутим, Никола Пашић и Момчило Нинчић су поново променили своје држање и у наредне две недеље заузели резервисаније држање, вероватно услед упозорења Милана Стојадиновића у погледу британских претпоставки. Југословенски министар иностраних дела је пред Финансијским одбором Народне скупштине у погледу спољне политике Краљевине СХС демантовао да је Тефик Рушту бег преузео на себе посредничку улогу у разговорима са Георгијем Чичерином. Румунском посланику Теодору Емандију је изјавио 19. јануара, да питање успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа није на дневном реду.²⁰⁴⁶ Промена није настала само у односу на Совјетски савез, већ и делимично према турској политици на Балкану. Момчило Нинчић је образложио свој став 19. јануара да би Краљевина СХС остала неутрална уколико би сукоб око Мосулске области био ограничен на азијско тле, али да не би мирно гледала промену територијалног *status quo* на Балкану у корист Турске.²⁰⁴⁷

Позиције Краљевине СХС на Балканском полуострву су изгледале ојачане постојањем југословенско-италијанског уговора и повратком Ахмеда Зогу на власт у Албанији југословенском подршком. Након повратка са пута у Паризу где је критикован због политика окретања од Париза ка Риму, краљ Александар је

²⁰⁴⁵ Шеф Централног одсека Форин офиса Мајлс Лемпсон (Miles Lampson) је изразио задовољство овим саопштењем, јер су тиме оповргнуте претпоставке о потписивању југословенско-турских конвенција другачијег карактера (АЈ, 341-6-13 Нинчић, Стр.Пов.Бр.2 од 2. јануара, Тодоровић Etrangères Belgrade, Стр.Пов.Бр.1 од 4. јануара 1926. године).

²⁰⁴⁶ *Советско-југославские отношения 1917-1941 гг.*, документа бр. 140-142, стр. 180-182; С. Iordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, pp. 320, 321. Ž. Avramovski, *Balkanska atanta (1934–1940)*, str. 28, fusnota br. 80. Према накнадним сазнањима турског посланика у Београду Јусуфа Хикмета-бега, југословенска влада је својом понудом да се успоставе званични дипломатски односи Краљевине СХС и СССР-а желела да спречи совјетско-италијанско зближавање, и Момчило Нинчић је опозвао читаву акцију чим су у Београду увидели да је дошло до застоја у разговорима Москве и Рима (*Советско-југославские отношения 1917-1941 гг.*, документа бр. 146, стр. 186, 187).

²⁰⁴⁷ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 245.

разговрао са британским и италијанским послаником Албертом Јунгом и Алесандром Бодерером о плану за поделу Албаније на дворском балу поводом дана светог Саве, 27. јануара 1925. године. Југословенски монарх је тврдио да је то била италијанска идеја, а италијански дипломата да је била југословенска идеја.²⁰⁴⁸ Краљевина СХС је желела да искористи свој политички утицај у Албанији да би ојачала своје позиције у политичким, црквеним и финансијским круговима, али решења отворених питања – коначног дефинисања граничне линије између две државе и спречавања даљег рада Косовског комитета и албанских качака на југословенској територији. Југословенска дипломатска акција је постигла видан успех утицавши на Конференцију амбасадора да промени своју одлуку из 1922. године, и доделили манастир свети Наум Краљевини СХС 5. августа 1925. године чиме је коначно регулисана југословенско-албанска граница. Цена бег Криезиу је као искрени побоник политике албанско-југословенске сарадње у својству министра унутрашњих дела радио на потпуном уништењу качачког покрета. Убијени су поједини истакнути качаци, али и италофили. Југословенски политички утицај убрзо је устукнуо пред економским упливом Италије, која је током 1924–1925. године преузима доминантну позицију услед одустајања САД, Велике Британије и Швајцарске од експлоатације природних богатстава и повлачење Финансијског комитета Друштва народа из плана о формирању Албанске народне банке (АБН). Југословенска страна је покушала да парира Италијанима, али није располагала финансијским ресурсима за дуготрајну утакмицу. На крају је оснивање АБН, марта 1925 године, било изведено под италијанском доминацијом. Нови посланик у Тирани Бранко Лазаревић је преузео функцију дан након усвајања Конвенције о оснивању АБН, због тога је био прилично љут и покушао да издејствује макар део удела за југословенски капитал. Међутим, његову акцију су успешно парирали Италијани, и Краљевини СХС је само преостало да отвори скадарску филијалу цетињске Српско-арбанске банке и подружнице Привилеговане трогвинске агенције у Драчу и Санта Кваранти. У питању Албанске православне цркве (АПЦ) циљ Краљевине СХС је био да уместо православног митрополита Фана Стилијана Нолија постави пројугословенски

²⁰⁴⁸ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 331, 332; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, pp. 23, 24; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 75-78.

настројеног прелата Висариона Џуванија. Југословенска дипломатска служба је на овом послу сарађивала са епископима Руске задграничне цркве који су рукоположили Висариона почетком маја. Потом су Краљевина СХС и СПЦ повели акцију за добијање аутокефалности АПЦ преко признања Васељенске патријаршије.

Италијански економски продор омогућио је и јачање политичког утицаја који је и формално регулисан тајним споразумом крајем августа 1925. године, којим је Албанија признала италијанска права из Декларације Конференције амбасадора од 9. новембра 1921. године, а добила гаранције италијанске подршке за територијално ширење у случају промене граница на Балкану. Иако Бранко Лазаревић није успео да проникне у суштину албанско-италијанских преговора, ипак му они нису промакли. Ахмед Зогу је паралелно са преговорима са Италијанима, тражио од југословенског посланика да Албанија буде учлањена у Малу антанту или да добије статус посматрача, а Цену бега Криезиуа послао у Београ да директно преговара са југословенским државницима. Након двомесечног боравка у југословенској престоници албански министар унутрашњих дела се вратио у Тирани, и након неуспешне побуне против Ахмеда бега Зогуа морао да је напусти Албанију. Одлазак најпоузданијег савезника, утицала је и на држање Краљевине СХС. Додатни проблем представљала је промена грчке спољне политике која је након граничног конфликта са Бугарском почела да прети југословенској страни успостављањем блиских веза са Италијом. Крајем новембра 1925. године обновљени су преговори Лазаревић-Зогу о потписивању тајног политичког уговора, помоћи у војним материјалима и економским концесијама којим би се спречила даља италијанска пенетрација. Напоредо са југословенско-албанским преговорима, покренути су и југословенско-италијански о проширењу Римског пакта и заједничком наступу две државе у духу Локарно пакта. Преговори су вођени у Риму између посланика Војислава Антонијевића и генералног секретара Луиђија Контаринија. Будући да је утицајни италијански дипломата представљао линију за споразумну политику са Краљевином СХС и није имао поверења у Албанце, био је спреман да прихвати аргументацију посланика о југословенским политичким и економским интересима

и понуђени споразум којим би се гарантовала територијално јединство и независност албанске државе.²⁰⁴⁹

Југословенско држање према идеју Балканског локарна није се мењало ни током 1926. године. Момчило Нинчић је наставио са својом спољнополитичком концепцијом регулисања билатералних односа са суседима без пристајања да се балканске државе подређују страним упливима. Међутим, током прве половине године мењали су се приоритети у погледу Грчке и Бугарске, а самим тим и идеје о основном циљу југословенске спољне политике на Балканском полуострву. Након потписивања Тиранског пакта поново је покренуто питање успостављања дипломатских односа са СССР-ом. Посланик у Берлину Живојин Балугџић који је био близак краљу Александру, једном од главних опонената признавања совјетског режима, сматрао је да би могли да се ослоне на Москву да би уцењивали Лондон да оконча дотадашњу подршку Риму.²⁰⁵⁰ Међутим, посланик у Паризу Мирослав Спалајковић који је имао готово идетничан положај код југословенског монарха био је противан свим комбинацијама које би југословенско-словенска спољна политика могла да направи са Немачком, СССР-ом или Турском.²⁰⁵¹

Након завођења диктатуре генерала Теодороса Пангалоса, 3. јануара 1926. године, Панта Гавриловић је известио Момчила Нинчића 5. јануара, да се односи са Грчком све више компликују услед јачања утицаја Италије која је желела да отежа споразумевање две државе.²⁰⁵² Југословенски посланик је саопштио грчкој влади, 8. јануара, да је Краљевина СХС спремна да регулише проблеме у билатералним односима како би припремили терен за Балкански локарно. После најаве обновљања преговора ипак није уследио конкретан предлог из Београда. Француска дипломатска служба је изазвала додатну конфузију. Ке д'Орсе је преко отправника послова у Атини желео да изврши извештај притисак на грчку владу

²⁰⁴⁹ Ž. Avramovski, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine“, str. 146-155; Ž. Avramovski, „La politique Anglaise envers l’Albanie (1918–1924)“, str. 329-333; Д. Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, str. 288; М. Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939)*, S. 139-145, 159-169; Alessandro Roselli, *Italy and Albania: Financial Relations in the Fascist Period*, London, 2006, pp. 21-25; L. Monzali, *Il sogno dell’egemonia*, p. 43; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 78-104, 107, 108, 111, 112.

²⁰⁵⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 339.

²⁰⁵¹ АЈ, 388-13-33, фолијације 573-577.

²⁰⁵² Архив САНУ, 14.387/9015.

да изађе у сусрет југословенским захтевима, али је он погрешно пренео поруку новог грчког министра иностраних дела Лукаса Канакариса-Руфоса (Λουκάς Κανακάρης - Ρούφος) да је спреман да изађе у сусрет југословенским захтевима у погледу железнице Солун–Ђевђелија. У француском МИД-у поруци је дат још оптимистичнији тон приликом трансмисије у Београд. Момчило Нинчић је тражио 30. јануара да Ранислав Аврамовић одмах отпутује из САД где је био члан југословенске делегације за преговоре о ратним дуговима, у Париз због рада на организацији југословенско-грчко-француског друштва за управу над железницом Ђевђелија–Солун. Међутим, југословенски министар се разочарао када је почетком фебруара примио званичан грчки предлог који није био у складу са интересима Краљевине СХС.²⁰⁵³ У првој половини фебруара југословенско-грчка техничка комисија је окончаила свој рад, јер није успела да пронађе погодне формуле за регулисање свих проблема који су проистицали из Конвенције од 10. маја 1923. године.²⁰⁵⁴ У југословенском МИД-у је оцењено средином фебруара да Грчка супротно њеним изјавама да жели регулисање свих отворених питања заправо није хтела да обнови грчко-југословенски савез јер је била спремна да тражи ослонац на Италију. Због тога је процењено да је немогуће повољно регулисати питања пруге Ђевђелија–Солун ни положаја словенске мањине у Егејској Македонији.²⁰⁵⁵ Међутим, Теодорос Пангалос је преузео иницијативу у своје руке. Он је одлучио да регулише сва спорна питања са Краљевином СХС, припремајући се за предвиђени рат са Турском. Да би послао јасну поруку Београду одлучио се за неубичајени корак у дипломатији. Наиме, он се није обратио југословенској влади преко посланика у Атини Панте Гавриловића, већ преко новопостављеног генералног конзула у Солуну Ђорђа Настасијевића²⁰⁵⁶. Тиме је желео да подвуче своју намеру да изађе у сусрет свим југословенским захтевима у погледу Слободне зоне и спорног дела железничке пруге. Само две недеље након што је Ђорђе Настасијевић ступио на своју нову дужност Теодорос Пангалос је

²⁰⁵³ АЈ, 37-33-240, фолијација 203; АЈ, 371-12-17, фолијација 225; Архив САНУ, 14.387/9012; Р. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 364-369.

²⁰⁵⁴ АЈ, 335-101-7 елаборат правног експерта југословенске делегације за склапање трговинског уговора са Грчком др Ивана Субботића „Рад мешовите с.х.с.-грчке комисије на допуни и извршењу Конвенције од 1923.“, Атина, 10. маја 1927. године, стр. 1.

²⁰⁵⁵ АЈ, 395-15-150, фолијација 178.

²⁰⁵⁶ Посланство у Атини је примило повељу и егзекватуру за Ђорђа Настасијевића 1. децембра 1925. године, и он је ступио на своју нову дужност 7. фебруара 1926. године (АЈ, 334-Персонални-177-500, фолијације 325, 329).

допутовао у Егејску Македонију, 21. фебруара, под изговором свечаног отварања почетка иригационих радова. У разговору са југословенским генералним конзулом изнео је свој план да установи нови Биро за мањине у Грчкој који ће бити под његовим личним надзором, како би се избегли проблеми који су до тада настајали због самовоље појединих чиновника. Тврдио је да био велики заговорник српско-грчког пријатељства из времена Првог светског рата када је био близак сарадник Елефтериоса Венизелоса, и да се у то време као шеф Главног штаба залагао за српске интересе у Слободној зони у Солуну. На крају је предложио да се узајамним уступцима обе стране обнове некадашњи уговорни односи између Краљевине СХС и Грчке.²⁰⁵⁷ Ову промену у грчком држању у југословенском МИД-у су примили без скепсе, која је постојала према иницијативама из друге половине 1925. године.²⁰⁵⁸

Међутим, Краљевина СХС је имала још један адут који до тада није показивала. Наиме, после неуспешног преврата генерала Николаоса Пластираса, заједно са својим присталицама из Солунског гарнизона пронашао уточиште на територији југословенске државе. Он се настанио у Београду, док су остали војници и официри били у Скопљу. Грчка влада је ишчекивала нови покушај преврата и након изјава Теодороса Пангалоса Ђорђу Настасијевићу, претпостављала је да ће Краљевина СХС ускратити даље гостопримство избеглицама. Пошто се њихова очекивања нису обистинила Грци су морали да предузму опсежне мере у пограничној области и у Солунском гарнизону током марта и априла.²⁰⁵⁹

Грчки министар иностраних дела Лукас Канакарис-Руфос је на путу у Женеву због заседања Савета Друштва народа отишао у званичну посету Риму, марта 1926. године. Бенито Мусолини је у складу са планом разрађеним током септембра 1925. године, искористио прилику да би себе представио као главног заговорника Балканског локарна који ће омогућити регулисање спорних југословенско-грчких питања. Да би оставио утисак мирољубивог државника, он је избегавао тему италијанско-грчких планова према Малој Азији. Лукас Канакарис-Руфос није дао одређен одговор на предлог о Балканском локарну и

²⁰⁵⁷ Архив САНУ, 14.387/9774.

²⁰⁵⁸ АЈ, 370-28-80, фолијација 508; АЈ, 395-15-150, фолијација 180.

²⁰⁵⁹ АЈ, 395-15-150, фолијације 183-185; ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијације 74-77.

италијанској посредничкој улози, јер није успео да наведе Бенита Мусолинија на тему која је највише интересовала Грке – заједничких војних операција против Турске.²⁰⁶⁰ Југословенски МИД је поново добио извештај да су у Форин офису подржавали италијанско-грчке планове о војној акцији у Малој Азији.²⁰⁶¹ Поред извештаја о споразумевању са Италијом, располагали су и информацијама да је генерал Пангалос овластио министра иностраних дела да током заседања Савета Друштва народа преговара о бугарском изласку на Егејско море.²⁰⁶² Лукас Канакарис-Руфос се састао са Момчило Нинчићем и Раниславом Аврамовићем у Женеви, и југословенски министар је изразио спремност да прихвати грчки предлог из фебруара о регулисању железничког питања и изостави услов о потписивању мањинске конвенције. Постигли су споразум да железницом управља мешовити комитет, у којем би био по један члан Краљевине СХС, Грчке и једне пријатељске земље; да се прошири Слободна зона у Солуну и железнички капацитети; а да се спорови решавају арбитражом пријатељске земље.²⁰⁶³ Током боравка у Женеви Момчило Нинчић је сазнао од Атанаса Букова да Бугарска неће прихватити грчку понуду јер је остало неслагање око врсте излаза на Егејско море.²⁰⁶⁴ Југословенски министар је променио своје држање по повратку у Београд. Момчило Нинчић је тврдио да је мањинска конвенција остала један од предуслова,²⁰⁶⁵ а у свом експозеу о спољној политици пред Народном скупштином, 25. марта 1926, поновио је ранија становишта да је неопходно билатерално регулисати односе са суседима пре него што се приступи остварењу идеје Балканског локарна.²⁰⁶⁶ Његови наступи су имали за циљ одуговлачење преговора са Грцима, како би имао времена да се споразуме са Бугарима.²⁰⁶⁷ Прелиминарни разговори су обновљени 5. маја, када је Спиридон Полихронијадес предао предлог своје владе о регулисању питања употребе пруге Солун–

²⁰⁶⁰ A. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, S. 295, 296; A. Klapsis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne“, pp. 248-251.

²⁰⁶¹ AJ, 341-31-78 Тодоровић Etrangères Belgrade, Пов.Бр.135 од 9. марта 1926. године.

²⁰⁶² У југословенском МИД-у нису знали да ли је у питању био економски или територијални излазак Бугарске на Егејско море (AJ, 395-15-150, фолијација 182).

²⁰⁶³ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9152, 9782.

²⁰⁶⁴ Бугарска је тражила територијални излаз, а Грчка је нудила економски (AJ, 370-24-73, фолијација 11).

²⁰⁶⁵ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 372, 373.

²⁰⁶⁶ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 81.

²⁰⁶⁷ Архив САНУ, 14.387/9123.

Бевђелија,²⁰⁶⁸ према којем би све транспорте би надгледали југословенски и грчки високи комесар, стим што је последњи имао право коначне одлуке. У случају да се Краљевина СХС не сложи са донетом одлуком, могла је да се жали арбитра Друштва народа. Према мишљењу Ранислава Аврамовића грчки предлог је обухватао само регулисање саобраћаја али не експлоатације и проширења пруге. Он је сматрао да се тиме доводило у питање и транспорт војних материјала у случају да грчки високи комесар донесе негативну одлуку. Сматрао је да је грчки предлог био противан споразуму који су постигли Момчило Нинчић и Лукас Канакарис-Руфос, јер су они договорили арбитражу пријатељске државе а не Друштва народа.²⁰⁶⁹ Потом су уследили преговори око техничких детаља, а са југословенске стране је покренуто питање и политичког споразума.²⁰⁷⁰ Према оцени његовог блиског сарадника Милана Антића, југословенски министар је изменио свој чврст став према Грцима²⁰⁷¹ услед неуспелог приближавања са Бугарском. Одбијање владе Андреја Љапчева да изда једну општу декларацију којом би се одрекла свих претензија према Вардарској Македонији, утицао је на Момчила Нинчића да учини нервозне потезе и прихвати обнављање преговора под грчким условима. Међутим, није био спреман да иде подједнако далеко у обавезама према Грчкој, као што је био спреман према Бугарској. Додатни проблем је била лоша комуникација између Момчила Нинчића и Спиридона Полихронијадеса. Грчки посланик у Београду је чешће био у контакту са Алесандром Бодером него са југословенским МИД-ом.²⁰⁷² Милан Антић је 2. јуна оценио да су Пагналос, Руфос и Полихронијадес отежавали преговоре у кључним питањима, јер су били „три типа осредње вредности“ који су имали „непријатељско, надмено и нелојално“ држање према Краљевини СХС. Стога је закључио да су уместо преговора требали да се одреде за вршење притиска преко компликација унутрашње ситуације у Грчкој²⁰⁷³. У југословенском МИД-у

²⁰⁶⁸ Архив САНУ, 14.387/9151.

²⁰⁶⁹ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9152, 9782.

²⁰⁷⁰ P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 373.

²⁰⁷¹ Архив САНУ, 14.387/8857.

²⁰⁷² Архив САНУ, 14.387/9008.

²⁰⁷³ Иако Милан Антић у својој белешци није навео којим средствима је располагала Краљевина СХС за компликовање унутрашње политичке ситуације у Грчкој, врло вероватно се његов коментар односио на генерала Николаоса Пластираса и његове присталице из Солунског гарнизона који су боравили на југословенској територији, и чије присуство је узнемиравало грчку владу.

су посебно замерали грчком посланику његове исувише честе контакте са Алесандром Бодером током преговора. Због тога је Милан Антић сматрао да Спиридон Полихронијадес није био добра особа за обнављање пријатељских односа. Са друге стране, мислио је да и Момчило Нинчић грешни јер је погрешно покушавао да приђе Теодоросу Пангалосу. Наиме, услед лоших односа са Спиридоном Полихронијадесом он је корисито као контакт особу Николу Политиса који је био у лошим односима са грчким диктатором.²⁰⁷⁴ У другој половини јуна разговори су пренети у Атину, где су у име Краљевине СХС делегати били Ранислав Аврамовић и Панта Гавриловић. Међутим, између њих двојице је долазило до несугласица око чврстине става које је требало да заузму према Грцима. Ранислав Аврамовић је успео да измени начин доношења одлука у оквиру комисије за пругу Ђевђелија–Солун и Грци су прихватили његов предлог да сва три члана имају једнако право гласа. Стога је оценио да би могли да почну званичне преговоре, јер су постигли принципијелни договор по свим питањима изузев санитетског прегледа.²⁰⁷⁵

Попустљивије држање грчке владе је било изазвано потписивањем турско-британског уговора од 5. јуна 1926. године, којим је Турска предала Мосулску област. Регулисањем Мосулског питања, влада Теодорса Пангалоса је изгубила могућност за остварење свог кључног циља – повратка Грка у Малу Азију. Стога је преко споразума са Југословенима желела да изађе из изолације на Балканском полуострву.²⁰⁷⁶ Према накнадним тврдњама Теодороса Пангалоса његов план је био да споразумима о експлоатацији солусног транзита увуче и Краљевину СХС у планиране војне операције против Турске.²⁰⁷⁷ Међутим, његова рачуница је била погрешна, јер је Момчило Нинчић разматрао опцију југословенског напада на Грчку, уколико грчка војска без претходног одобрења Друштва народа отпочне офанзиву на турску територију.²⁰⁷⁸ Југословенска страна је одуговлачила са давањем одговора, јер је желела да види да ли може да постигне конкретан резултат у политици зближавања са Бугарском.²⁰⁷⁹ У том периоду мањинско

²⁰⁷⁴ Архив САНУ, 14.387/9008.

²⁰⁷⁵ Архив САНУ, 14.387/9701.

²⁰⁷⁶ Н. Ј. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926“, pp. 12, 13.

²⁰⁷⁷ А. Klapsis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne“, pp. 252, 253.

²⁰⁷⁸ D. Bakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, p. 202.

²⁰⁷⁹ Архив САНУ, 14.387/9123.

питање је постало значајније за југословенску страну. Током пролећа покренута је акција на левој обали Вардара у Егејској Македонији за придобијање словенског становништва које је себе сматрало Бугарима. Уз одобрење грчких власти послата је југословенска комисија чији циљ је био да се наговоре појединци који су желели да се иселе због грчких репресалија, да не одлазе у Бугарску већ у Јужну Србију.²⁰⁸⁰ МИД је почетком јуна располагао извештајима да је словенско становништво у Егејској Македонији изгубило наду у заштиту Бугарске и због тога је већина почела да изражава своју српску националну припадност пред грчким властима. Иако су извештаји Генералног конзулата у Солуну потврђивали да је Теодорос Пангалос одржао своје обећање из фебруара о прекиду чиновничких злоупотреба према припадницима словенске мањине, процес хеленизовања није био заустављен већ ојачан.²⁰⁸¹ Краљевина СХС је желела да искористи ситуацију, како би придобијањем Словена у грчком делу Македоније остварила два циља: парирала бугарској тези о њиховој националној припадности и ојачала своје позиције према Грчкој. Југословенска пропаганда на левој обали Вардара је успела до средине августа 1926. године да створи нова упоришта у седамнаест села и две вароши у којима су до тада суверену превласт имале бугарске црквено-школске организације.²⁰⁸²

Панта Гавриловић се два пута састао са Лукасом Канакарисом-Руфосом и сачекао повратак Теодороса Пангалоса са Крфа и из Епира ради последњег разговора пре одласка из Атине 8. јуна.²⁰⁸³ Он је отпутовао у Београд да би се састао са Момчилом Нинчићем након његовог повратка из Женева, где је између осталог имао састанак са грчким министром иностраних дела. Панта Гавриловић је био уверен да се преговори не могу наставити на основу Полихронијадесовог

²⁰⁸⁰ Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 108, 109.

²⁰⁸¹ АЈ, 370-27-78, фолијација 497; АЈ, 395-15-150, 187. Према информацијама којима је располагао Генерални конзулат у Солуну почетком јула, влада је одобрила кредит у износу од 14.000.000 драхми за отварање грчких школа у насељима са претежно словенским становништвом. „Само у флоринском крају где је наш најчистији елемент и где се први пут осетио покрет ка србизму имају се подићи 80 нових основних школа“. Сваки словенски становник који би се пред грчким властима као Србин исељаван је на неко од острва. Југословенски МИД је закључио да су Грци желели да избришу словенске трагове са десне обале реке Вардар, где се становништво махом изјашњавало као српско, примењујући стратегију коју су већ опробали у Тракији (АЈ, 370-27-78, фолијација 502; АЈ, 395-15-150, фолијације 190, 192).

²⁰⁸² ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 396, фолијације 177, 178.

²⁰⁸³ „Повратак г. Пангалоса“, *Политика* од 9. јуна; „Пред обновом преговора са Грчком?“, *Време* од 8. јуна 1926. године.

промемоара од 5. маја, јер је њиме нуђено мање него што је било предвиђено споразумом из 1923. године.²⁰⁸⁴ У МИД-у је одржана конференција, 22. јуна, на којој су учествовали министар Момчило Нинчић, помоћник министра Јован Марковић, саветник за специјалне послове Милан Антић и Панта Гавриловић. Нинчићева основна идеја је била да оформи Балкански блок који би чиниле Краљевина СХС, Румунија и Грчка и који би био усмерен против Бугарске након што је влада Андреја Љапчева одбацила потписивање југословенско-бугарског Уговора о арбитражи, што га је утврдило у уверењу да бугарске претензије представљају константну опасност по југословенске. Због тога је он са новим румунским министром иностраних дела Јоном Митиленеуом договорио на конференцији Мале антанте на Бледу, 17. и 18. јуна, да почне званичне преговоре са грчком владом, а да Румунија пружи своју подршку преко посланика у Атини Константина Ланга-Рашкануа. Основна југословенска линија за преговоре заснивала се на договору Нинчић-Руфос постигнутом у Женеви и Аврамовићевим прихваћеним редакцијама на грчки предлог од 5. маја о трочланој комисији која би надгледала транзит на релацији Ђевђелија–Солун. Основни захтев у том погледу је био да трећи члан буде Француз, што је сматрано гарантом пријатељске арбитраже у корист обе стране.²⁰⁸⁵ У складу са договором Нинчић-Митиленеу, Константин Ланга-Рашкано је у име румунске владе отпочео разговоре са Лукасом Канакарисом-Руфосом о регулисању отворени питања у југословенско-грчким односима.²⁰⁸⁶

Према претходном договору, Панта Гавриловић који је напустио Београд 29. јуна, састао се са Теодоросом Пангалосом у Солуну 1. јула. Њих двојица су водили разговоре два дана, а потом су отпловили на председничком контра-торпиљеру „Пантер“ од Солуна до Атине. Панта Гавриловић је током заједничке посете Слободној зони закључио да је Теодорос Пангалос заиста желео споразум са Краљевином СХС о обнови савеза. Стога је тражио од МИД-а да пошаљу Ранислава Аврамовића у незваничну мисију у Атину, да би утврдио да ли је Лукас Канакарис-Руфос био спреман да прихвати југословенске услове у вези пруге

²⁰⁸⁴ ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 396, фолијација 107.

²⁰⁸⁵ Архив САНУ, 14.387/9791.

²⁰⁸⁶ ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 396, фолијације 120, 121.

Ђевђелија–Солун.²⁰⁸⁷ На идућој конференцији МИД-а, 4. јула, Момчило Нинчић је изнео конкретне задатке: 1) Ранислав Аврамовић је одређен за техничко усклађивање споразума; 2) одбио је Аврамовићев чврст став и прихватио Гавриловићев мекши приступ – да се одустане од тражења да југословенско-грчко-француска комисија буде задужена за управљање железницом Ђевђелија–Солун што Грци не би прихватили, већ да му се додели арбитражна улога, уз инсистирање да трећи члан буде Француз; 3) да се изборе за изузеће грчке контроле југословенских возова који би превозили робу домаћег и страног порекла; 4) да се изборе за проширење Слободне зоне у Солуну; 5) да се изборе за већу аутономију лучке администрације и бродске службе у циљу што већег ограничавања грчке контроле. Он је својим сарадницима изјавио да су неуспеси у преговорима са Бугарском и Грчком током 1925. године и настојања Италијана да спрече регулисање југословенско-грчких проблема постављали императивни захтев да током нове рунде преговора учине све што је у њиховој моћи да коначно постигну споразум.²⁰⁸⁸ У додатним инструкцијама издатим Милану Антићу и Раниславу Аврамовићу, 7. и 10. јула, Момчило Нинчић је објаснио тактички приступ преговорима. Требало је да Грци стекну утисак да се преговара на основу Полихронијадесовог промемоара од 5. маја, а заправо да постигну споразум у кључним питањима у складу са југословенским тезама. Као услов да се прихвати грчки предлог о трочланој комисији Момчило Нинчић је поставио да супротна страна страна мора да прихвати да трећи члан буде биран од стране Савета Друштва народа међу француским држављанима. Најзначајније питање је било транзит оружја и муниције за Краљевину СХС и друге државе, како би југословенска страна могла да изврши преузете обавезе према Чехословачкој, Румунији и Пољској у складу са споразумом и конвенцијама потписаним 26. новембра 1925. године. Четири питања која су била веома важна била су изостављање грчке контроле над свим врстама робе која је транспортована на југословенску територију, свођење на најмању могућу меру грчки уплив у административним пословима у Слободној зони, одређивање каботаже према интересима Краљевине СХС, и одбацивање грчке тезе да су територијалне воде у

²⁰⁸⁷ Архив САНУ, 14.387/9123; „Преговори са Грцима“, *Политика* од 30. јуна; „Г. Пангалос и г. Гавриловић“, *Политика* од 3. јула 1926. године.

²⁰⁸⁸ Архив САНУ, 14.387/9680.

југословенској зони припадале Грчкој. Као питања од секундарног значај одредио је: проширење Слободне зоне у Солуну, продају акција и друга питања у вези железничке пруге Ђевђелија–Солун, спорни становници Егејске Македоније, манастир Хиландар и српска школа у Солуну.²⁰⁸⁹

Пре почетка званичних преговора, Панта Гавриловић и Ранислав Аврамовић су ступили у контакт са Лукасом Канакарисом-Руфосом, 18. јула, да би размотрили најважнија питања. Пошто су ускладили ставове у скоро свим питањима, договорено је да само Руфос и Пангалос присуствују преговорима експерата јер су обе стране желеле да избегну даље отезање. Момчило Нинчић је послао Милана Антића као новог делегата, са основним циљем да контролише рад Ранислава Аврамовића јер је постојала опасност да његов сувише крут и непопустљив став према Грцима угрози успешан исход. Он је допутовао у Атину 5. августа. Теодорос Панглаос је изоставио бившег посланика у Београду и тадашњег помоћника министра иностраних дела Михаила Цамадоса из грчке делегације, 11. августа, јер је директно саботирао постизање споразума. Међутим, он је поднео оставку на своју функцију и почео јавну пропаганду против споразума. Током преговора грчка страна је морала да учини уступке у питањима железничке пруге Ђевђелија–Солун и обештећења југословенских поданика за одузету имовину. Југословенска страна је одустала од потписивања мањинске конвенције препустивши то питање грчкој влади и имовине манастира Хиландар, чије регулисање билатералним уговором би покренуло питање свих осталих манастира словенских народа на Светој Гори. Генерал Теодорос Пангалос је тражио да се приликом потписивања конвенција регулише и питање војне сарадње.²⁰⁹⁰

Лукас Канакарис-Руфос је почео да припрема грчку јавност за уступке које ће учинити, користећи се југословенском аргументацијом из 1925. године, да гарантовање економског излаза Краљевине СХС спречава силазак Јужних Словена ка Егејском мору и јача одбрану залеђа Солуна. Против владине политике јавно су устали сви опозициони политичари. Најумеренији био је лидер Содијалистичко-демократске уније Александрос Папанастасију (Αλέξανδρος

²⁰⁸⁹ Архив САНУ, 14.387/9691.

²⁰⁹⁰ АЈ, 395-15-150, фолијација 195; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9123, 9689, 9690, 9699, 9700, 9815-9817.

Παλαναστασίου), а најоштрији Андреас Михалакопулос. Ово је изненадило југословенске делегате, јер се потоњи као председник владе залагао током 1925. године за блискије грчко-југословенске односе, и генерал Пангалос га је оборио са власти због тога што је сматрао да је ишао исувише у уступцима Краљевини СХС. Конвенције и Уговор о узајамној помоћи у случају неизазваног напада су потписане 17. августа. а Теодорос Пангалос је приредио свечану вечеру чланови југословенске делегације 19. августа. Конвенцијама су дате коцесије Краљевини СХС са роком од 50 година,²⁰⁹¹ док је Уговором о узајамној помоћи формиран дефанзивни савез са роком од три године.²⁰⁹² Теодорос Пангалос је оборен са власти државним ударом који је извршио генерал Георгиј Кондилис 22. августа у 3 сата ујутро.²⁰⁹³

Развој југословенско-грчких односа јасно се видео и у држању МИД-а према јавности. У погледу обнове разговора заузето је различито гледиште према домаћој и грчкој јавности. Иако је атинска штампа писала да је одлазак Панте Гавриловића у Београд 8. јуна био због пријема нових инструкција, он је тврди пред београдском штампом да је допутовао због приватних послова. Радикалско је објавило и деманте МИД-а да су чињени било какви кораци у циљу обнове преговора. Након промене балканске концепције спољне политике, поднетих нових грчких предлога и непосредно пред конференцију Мале антанте радикалски

²⁰⁹¹ Конвенцијама из 1926. године дата су најшира могућа тумачења одредбама Конвенције од 10. маја 1923. године, у циљу што боље заштите југословенских интереса. У погледу царинских формалности дат је карактер општих одредби које су биле у уобичајеној употреби у то доба. Иако је административна управа и експлоатација железнице Солун–Ђевђелија остављена у надлежности грчке државе, она је била издвојена из мреже грчких државних железница и организована као засебна саобраћајна јединица. Комесар грчке владе је управљао читавим делом железнице од Солуна до Ђевђелије, а речни комесар је управљао делом у самом граду Солуну. Део железнице у Слободној зони био је под југословенском управом (АЈ, 335-101-7 елаборати правног експерта југословенске делегације за склапање трговинског уговора са Грчком др Ивана Субботића: „Атинске конвенције“ од 10. маја, „Приказ Споразума о директним железничким тарифама“ од 1. јуна, „Приказ Атинске конвенције о саобраћају и транзиту“ од 6. јуна, „Приказ Атинске конвенције о заједничким железничким станицама“ од 9. јуна, „Систематски приказ Допунске конвенције о транзиту преко Солуна“).

²⁰⁹² Током преговора Лукас Канакарис-Руфос је указивао на уочиву разлику у трајању постигнутих споразума, али је југословенска теза била да је и савез из 1913 године имао краћи рок од конвенција, а да су након Првог светског рата сви нови савезнички уговори били са кратким роком трајања. На крају је грчка страна прихватила понуђена решења (АЈ, 395-1-3, фолијација 202; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9709, 9712, 9744).

²⁰⁹³ АЈ, 395-1-3, фолијација 202; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9123, 9689; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 86, 87; H. J. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926“, p. 13; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, pp. 374, 375; A. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, S. 295, 296; A. Klapsis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne“, p. 253.

лист је објавио интервју М. Светковског са Лукасом Канакарисом-Руфосом, 16. јуна, у којем је истицана потреба пријатељског зближавања двеју земаља. Тек након одржавања прве конференције у МИД-у, јавност је извештена о стварним разлозима боравка југословенског посланика.²⁰⁹⁴ Крајем јуна чиновници МИД-а су тврдили новинарима београдских листова да нису поседовали никакве информације о наводном румунском посредништву у разговорима између Београда и Атине;²⁰⁹⁵ док је Момчило Нинчић у изјави за грчку штампу тврдио да ће успостављањем пријатељских односа између два суседа бити поштован територијални суверенитет обе уговорне стране.²⁰⁹⁶ Радикалски орган *Време* је очигледно радио у складу са интересима дипломатске акције и уопште није објављивао вести о могућем наставку разговора, све док посланик у Атини није оценио да су створене повољне околности, а у првим чланцима само су преношете информације које су облавиле грчка и француска штампа.²⁰⁹⁷ О посети генерала Теодороса Пангалоса Слободној зони у Солуну и сусрету са Пантом Гавриловићем известило је тек 5. јула, када су у југословенском МИД-у били сигурни да могу покренути политику споразумевања са Грчком.²⁰⁹⁸ Након незваничних разговора Гавриловић-Пангалос вођених у Солуну и на контра-торпиљеру избио је инцидент који је могао да поремети наставак рада на регулисању односа две државе. У Битољу је убијен власник листа *Јужна Звезда* Спасоје Хаџипоповић. Иако је убиство извршено према наређењу члана ЦК ВМРО Георги Попхристова Стојчева (Георги Попхристов Стойчев),²⁰⁹⁹ битолске власти су ухапсиле 50 Грка. У складу са захлађењем у југословенско-грчким

²⁰⁹⁴ „Пред обновом преговора са Грчком?“, *Време* од 8. јуна; „Повратак г. Пангалоса“, *Политика* од 9. јуна; „Око преговора са Грцима“, *Политика* од 11. јуна; „Долазак нашег посланика из Атине“, *Време* од 10. јуна; „Код грчког Министра Иностранних Дела“ и „Грчка влада нам нуди преговоре“, *Време* од 16. јуна; „Преговори о Солунској зони“, *Политика* од 23. јуна 1926. године.

²⁰⁹⁵ „Корак Румуније у Атини“, *Политика* од 29. јуна 1926. године.

²⁰⁹⁶ „Г. Нинчић о Пангалосу“, *Политика* од 28. јуна 1926. године.

²⁰⁹⁷ „Три наша захтева које Грчка одбија“, „Изјаве г. др Момчила Нинчића дописнику „Фигара“, *Време* од 3. јула 1926. године.

²⁰⁹⁸ „Генерал Пангалос у српској зони у Солуну“, *Време* од 5. јула 1926. године.

²⁰⁹⁹ У организацији и извршењу Спасоја Хаџипоповића (у бугарским изворима и литератури се наводи под именом: Спас хаджи Попов) су учествовали Лазар Милев, Коста Бичинов, Васил Николов-Липитика, Никола Атанасов-Абдураманов, Димитар Д. Тодоров (Димитър Д. Тодоров), Фидан Мојсов (Фидан Мойсов) и Павле Стојанов (Павле Стојанов) (АЈ, 335-16-5, фолијације 66-77; Иванъ Михайловъ, *Спомени III. Освободителна борба 1919 – 1924 г.*, s.l. [Louvain, Belgium], 1967, стр. 290-293; Иванъ Михайловъ, *Спомени IV. Освободителна борба 1919 – 1924 г. (продължение)*, s.l. [Indianapolis], 1973, стр. 279; Петър Шанданов, *Богатство ми е свободата. Спомени*, София 2010, стр. 247-250; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, стр. 59, 60).

односима и политиком југословенско-бугарског зближавања који су до тог момента имали утицаја и на јавност, београдски листови *Политика* и радикалско *Време* су пре добијања извештаја о идентитету атентатора приписали одговорност грчкој револуционалној организацији, док је орган опозиционе ЈДС *Правда* у почетку писала са већом дозом опреза. Истицано је да је Спасоје Хаџипоповић био пореклом био из Егејске Македоније и да се борио против репресалија спровођених над словенском мањином, а да су атентатори пребегли на територију Грчке. Опозициона *Правда* прва је известила да су убице били Бугари, 7. јула, док су *Политика* и радикалско *Време* ову вест објавиле у наредна два дана напореда са демантима атинске штампе. Промена балканске концепције Мимчила Нинчића утицала је и на писање о убиству као покушају Бугара да спрече југословенско-грчко споразумевање, од 11. јула.²¹⁰⁰ Због држања београдске штампе која је исказивала стање духова, грчки органи су се потрудили да својим деловањем помогну побољшавање односа и предали су осумњичене након њиховог хватања не чекајући званични захтев Краљевине СХС за екстрадицију. Југословенска

²¹⁰⁰ Према првим вестима о убиству Спасоја Хаџипоповића радикалско *Време* је известило да није било могуће утврдити ко је био извршилац, грчка или македонска револуционарна организација, али је убрзо почело да објављује вести које су указивале на грчко порекло убице. Лист је први пут објавио 8. јула да су убице били припадници ВМРО, напореда са демантима атинске штампе о одговорности Грка („Синоћ је у Битољу мучки убијен Спасоје Хаџи Поповић, директор „Јужне Звезде“, *Време* од 4. јула; „Сахрана Спасоја Хаџи Поповића“, *Време* од 5. јула; „Ухваћен је инспиратор убиства Спасоја Хаџи-Поповића“ и „Ко је убица Хаџи Поповића?“, *Време* од 8. јула; „Хапшења у Битољу“, *Време* од 9. јула; „Ухапшене су убице Спасоја Хаџи Поповића, директора „Јужне Звезде“, *Време* од 10. јула; „Бугарски бандити су убили директора „Јужне Звезде“ да би осујетили наше зближење са Грчком“, *Време* од 11. јула 1926). Лист *Политика* је одмах почела са оптужбама на рачун Грчке, због њеног третмана словенске мањине у Егејској Македонији против чега је Хаџипоповић писао у свом листу, приписавши убиство организацији Хеленска македонска песница (Ελληνική Μακεδονική Πυγμή) („Убиство директора „Јужне звезде“, *Политика* од 5. јула; „Спасоје Хаџи Поповић“ и „После убиства Хаџи-Поповића“ *Политика* од 6. јула; „Битољски злочин“, *Политика* од 7. јула; „Грци о убиству Хаџи Поповића“, *Политика* од 8. јула; „Ко је организовао атентат на Спасоја Хаџи Поповића“, *Политика* од 10. јула; „Тајна преписка „македонствујушких“, *Политика* од 11. јула 1926). *Правда* је задржала донекле умереније држање, истичући да није познато да ли је атентатор био припадник македонске или грчке иредентистичке организацијем али је ипак указивао да је већа вероватноћа била да је био Грк. Наредног дана само је пренета реакција београдских новинара поводом злочина, без било каквих коментара. Иако је прва објавила вест да су Бугари били одговорни за атентат, након два дана је објављено писмо из Атине у којем је критикован режим Теодороса Пангалоса и његова спољна политика која се заснивала на сарадњи са Италијом („Атентатор још није пронађен“, *Правда* од 5. јула; „Новинари за свог друга Спасоја Хаџи Поповића“, *Правда* од 6. јула; „Истрага у Битољу после убиства Сп. Х. Поповића“, *Правда* од 7. јула; „Г. Пангалос и Београд“ и „Ухваћене убице Спасоја Хаџи-Поповића“, *Правда* од 9. јула; „Ухапшени признају учешће у убиству Спасоја Хаџи-Поповића“, *Правда* од 10. јула; „Нова признања убица Спасоја Хаџи-Поповића“, *Правда* од 11. јула 1926).

држава је одговорила истом мером и исплатила обећању новчану награду припадницима грчких служби који су им предали одговорна лица.²¹⁰¹

Румуни су искористили заседање Скупштине Друштва народа да би створили бољу атмосферу у приватним контактима између представника три чланице Мале антанте и Грчке.²¹⁰² Иако су у југословенском МИД-у генерала Кондилиса сматрали искреним пријатељем Срба, били су свесни да неће моћи ништа да учини у погледу потписаних конвенција и уговора због јаке опозиције грчке јавности.²¹⁰³ Стога је одлучено да се питање ратификације процени након спроведених избора и формирања нове грчке владе. Момчило Нинчић је одбио понуду Елефтериоса Вензелоса да потпишу Уговор о арбитражи са роком од три године, 11. октобра, под изговором да је реакција Грка на постигнути споразум отежало питање ратификације у југословенској Народној скупштини.²¹⁰⁴ У предизборној кампањи за парламентарне изборе која се одвијала током октобра све грчке партије су користиле критику потписаних конвенција и уговора као пропагандно средство.²¹⁰⁵ Панта Гавриловић је тражио од југословенског МИД-а да утиче на југословенску штампу да не одговара на чланке које су објављивали грчки листови, 15. октобра, јер су према његовој процени Грци постали раздражљиви што су желели да искористе Италијани да би спречили будућу ратификацију.²¹⁰⁶

Пропагандне паролe које су истакле грчке странке против конвенција уверила је југословенски МИД да парламент чији чланови су изабрани на антијугословенском таласу неће прихватити ратификацију. Стога је Краљевина СХС дефинисала став да се оне могу ратификовати или одбацити у целости, али да се не може преговарати о њиховој ревизији. Циљ је био да се избегне да поједини чланови владе, а на првом месту министар иностраних дела Андреас Михалакопулос, покушају да скупљају политичке поене код својих бирача борбом

²¹⁰¹ ЦДА, грчки односи ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 396, фолијације 131, 146, 147; Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 115, 116.

²¹⁰² *Korespodencija Stjepana Radića*, том II, str. 619.

²¹⁰³ АЈ, 370-28-80, фолијација 509.

²¹⁰⁴ Архив САНУ, 14.387/9743.

²¹⁰⁵ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9126, 9128.

²¹⁰⁶ Архив САНУ, 14.387/9750.

за измену потписаних конвенција.²¹⁰⁷ Грчки посланик у Београду Спиридон Полихронијадес је током октобра критиковао потписане конвенције, али и Уговор о узајамној помоћи, тврдећи да је Грчка пружила исувише велике концесије а добила дефанзивни савез са општим одредбама. Он је у разговорима са југословенским дипломатским чиновницима и члановима дипломатског кора у Београду отворено говорио да је боље да немају савез него да ратификују потписани уговор.²¹⁰⁸ Иако су у МИД-у сматрали да Спиридон Полихронијадес „није довољно озбиљан човек и није пријатељ наше државе“ ипак су морали да воде рачуна о осетљивости Грка. Стога су послате инструкције Панти Гавриловићу да уопште не покреће питање ратификације, али и да не прихвата грчке иницијативе за дискусију већ само да им напомене да је у Београду било све мање наде да се могу договорити са Атином.²¹⁰⁹

Нарушавање југословенско-грчких односа желела је да искористи Италија за своје планове. Она је понудила Грчкој потписивање арбитражног уговора октобра 1926. године, који је био израђен према моделу италијанско-румунског уговора из септембра. Грчка влада није била спремна да се одмах определи за Италију, али је потписала са њом трговински уговор 24. новембра 1926. године.²¹¹⁰ Према процени Посланства у Атини, формирање концентрационе владе Aleksandrosa Zaimisa (Αλέξανδρος Ζαΐμης) почетком децембра није стабилизовало унутрашњу ситуацију у Грчкој, али се ни једна партија није усуђивала да решава низ важних и хитних питања међу којима су биле и конвенције потписане са Краљевином СХС.²¹¹¹ Југословенски МИД је морао да води рачуна и о италијанским настојањима да спречи њихову ратификацију, посебно услед промене ситуације на Балканском полуострву. Рим је након потписивања Тиранског пакта понудио Атини да потпишу уговор о пријатељству, али грчка влада није дала конкретан одговор.²¹¹² У југословенском МИД-у су проценили да су Грци били спремнији да се споразумеју са Краљевином СХС него са Италијом, али да ће желети да искористе заштравање југословенско-италијанских односа након потписивања

²¹⁰⁷ АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 122, фолијација 9.

²¹⁰⁸ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9742, 9884.

²¹⁰⁹ АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 122, фолијација 10; Архив САНУ, 14.387/9137.

²¹¹⁰ А. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, p. 296.

²¹¹¹ АЈ, 341-13-31 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Грчка Бр. 28 од 21. децембра 1926 године.

²¹¹² Архив САНУ, 14.387/9754.

Тиранског пакта да би извукли што више концесија за своје пријатељство. Због тога је претпостављено да ће влада у Атини чекати да види у ком ће се правцу развијати односи између Београда и Рима, јер су Грци били уверени да ће југословенске позиције на Балкану бити ослабљене. У југословенском МИД-у су били свесни да поред реалних интереса на којима је грчка влада имала да донесе своју коначну одлуку, отежавајућа околност био и психолошки фактор. Односно, да је код Грка постојала „психоза страха од нашег силаска у Солун“ и њихова осетљивост пошто су веровали да Краљевина СХС не цени њихову државу јер је третира као малу и слабу.²¹¹³ Средином децембра посланик у Атини Панта Гавриловић је оболео од туберкулозног менингитиса и убрзо преминуо.²¹¹⁴ Посланством је руководио секретар Радомир Луковић до краја 1926. године.²¹¹⁵ Југословенско-бугарски односи су наставили да се побољшавају и током прве половине 1926. године. Након вишемесечне кризе нову владу је формира Андреј Љапчев, 3. јануара. Иако га је југословенска дипломатска служба оценила 1921. године као бугарског политичара са највећим утицајем у македонским круговима,²¹¹⁶ опште држање бугарске јавности и политичких кругова током октобра-децембра 1925. године су указивали да ће се наставити побољшавање односа два суседа. Међу новим члановима владе, према свом угледу и утицају највише су се истицали министар иностраних дела и вероисповести Атанас Буров и министар финансија Владимир Моллов (Владимир Димитров Моллов).²¹¹⁷ Италија је преко посланика Сабина Ринеле (Sabino Rinella) спречила да се за новог министра иностраних дела и вероисповести постави Михаил Мацаров (Михаил Иванов Маджаров). Са друге стране, била је задовољна избором Владимира Молова који је био правни саветник Бугарско-италијанске трговачке банке и председник Бугарско-италијанске лиге. На основу његових контаката у римским круговима могли су да направе контратежу франкофилским тежњама

²¹¹³ АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 122, фолијација 10.

²¹¹⁴ АЈ, 334-Персонални-145-468, фолијације 316-322.

²¹¹⁵ АЈ, 334-Персонални-167-490, фолијације 249-251.

²¹¹⁶ АЈ, 388-8-21, фолијације 285, 286.

²¹¹⁷ Владимир Моллов је рођен у Кијеву 1873. године; основне студије права завршио је у Москви, и специјализирао се на универзитетима у Паризу, Халу, Лајпцигу, Бечу и Торину. Био је професор Правног факултета у Софији, члан Бугарске академије наука и Међународне дипломатске академије у Паризу. Као члан Демократске партије био министар народне просвете (1910–1911) и министар железница 1918. године. Након оснивања Демократског сговора 1923. године, постао је један од првака нове странке (*Трето българско царство 1879–1946*, Историческа енциклопедия, (с/с. Атанас Тошкин, Ана Рабаджийска, Милен Куманов), София, 2003, стр. 246).

Атанаса Бурова.²¹¹⁸ Милан Ракић у цртицама о новим члановима владе није извештавао о блискости Андреја Љапчева македонским круговима, иако је истакао да је рођен у Ресну. За Атанаса Бурова је навео да је потицао из газдинске породице, био добар финансијер са разгранатим контактима у иностранству. Упозорио је МИД да је Владимир Молов био познат по својим германофилским ставовима израженим током Првог светског рата, када је учествовао у оснивању Бугарско-немачког удружења.²¹¹⁹ Кључни циљеви спољне политике владе Андреја Љапчева били су превазилажење неповерења бивших непријатеља и суседних држава; и финансијска стабилизација земље уз страну подршку. Циљ побољшања односа са Краљевином СХС био је да се ослаби притисак чланица Мале антанте и посредно успоставе бољи односи са Француском.²¹²⁰ Атанас Буров је приликом првог разговора са Миланом Ракићем изразио жељу да основа бугарске спољне политике буде зближавање са Краљевином СХС. Милан Ракић је поновио југословенско становиште да је основни предуслов за такву политику престанак подршке државних органа у Бугарској раду ВМРО и покретања питања националних мањина.²¹²¹ Међутим, МИД је од свог повереника из редова ВМРО добио извештај током јануара да се Атанас Буров на састанку представника Војне лиге, ЦК ВМРО и политичара пореклом из Македоније заложиио за политику одржавања пријатељских односа и са Краљевином СХС и са Италијом, чији би основни циљ био да чекају расплет односа између великих сила у Европи и одређују држање Бугарске у складу са развојем опште међународне ситуације.²¹²² На унутрашњем плану влада Андреја Љапчева је смањила притисак државе против политичке опозиције, доневши закон о амнестији који је обухватио велики број лица осуђених након 9. јуна 1923. године. Амнестирани су многи земљеделци који су одслуживали затворске казне у Бугарској,²¹²³ али не и вође земљеделске

²¹¹⁸ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, стр. 87.

²¹¹⁹ АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр.5 од 16. јануара 1926. године.

²¹²⁰ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, стр. 87; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 97; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим*, стр. 156-158; В. Александров, *Атанас Буков*, стр. 36-40, 45.

²¹²¹ АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска бр.1 од 15. јануара 1926. године.

²¹²² АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 246-252.

²¹²³ На основу амнестије ослобођено је око 7.000 затвореника, од којих је нешто више од хиљаду било осуђено на основу Закона о заштити државе. Међу ослобођеним затвореницима било је приближно 1.150 припадника БЗНС-а. Око седамдесет смртних пресуда је било преиначено у

емиграције.²¹²⁴ Тиме је појачан раздор у редовима БЗНС-а који је трајао од јуна 1923. године,²¹²⁵ што је слабило најјачу опозициону странку која је била искрен сарадник Краљевине СХС у политици према Бугарској. Посланство у Софији је наставило да одржава сталне контакте са левим крилом странке које је остало верно идеалима Александра Стамболијског.²¹²⁶ Југословенски МИД је на основу извештаја Посланства у Софији закључио да председник владе одржавао контакте са једном од струја БЗНС-а, али током маја и почетком јуна 1926. године није могао да закључи у ком правцу ће се развијати односи између владе и опозиционе странке.²¹²⁷ Са друге стране, побољшавање југословенско-бугарских односа и формирање владе Андреја Љапчева имало је привидан утицај и на држање македонских кругова. Према информацијама које је прикупило Посланство у Софији током јануара и фебруара 1926. године, у ВМРО је дошло до расцепа на три струје у погледу даљег рада у Јужној Србији, док је IV редовни конгрес македонских братстава утврдио да мора да промени дотадашњу тактику јер се у бугарској јавности оформила јака опозиција њиховом раду који је био уперен против бугарско-југословенског зближавања.²¹²⁸ Федералисти ВМРО који су након потписивања Локарно пакта пренели редакцију листа *Македонско съзнание* из Беча у Београд, и успоставили блиске контакте са Момчилом Нинчићем и Живојином Лазићем, повели су почетком 1926. године пропаганду у корист стварања јединствене јужнословенске државе као првом кораку за формирање Балканске федерације. Они су се залагали за уједињење вардарског, егејског и

доживотне робије. Ипак, опозициони прваци су били и даље под строгим полицијским надзором и понекад привођени током читавог мандата Андреја Љапчева (Д. Петрова, *Българският земеделски народне союз 1899-1944*, стр. 140-144; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да стим*, стр. 158-162).

²¹²⁴ У изричитој опозицији аменстирању вођа земљеделске емиграције Александра Обова, Константина Тодорова и Христе Стојанова били су војни кругови. Након амнестије у емиграцији је остало око 500 припадника БЗНС (Д. Петрова, *Българският земеделски народне союз 1899-1944*, стр. 149, 150; Веселин Јанчев, *Официри без пагони. Съюзът на запасните официери в България 1907-1945*, София, 2000, стр. 78, 79).

²¹²⁵ Д. Петрова, *Българският земеделски народне союз 1899-1944*, стр. 140-144.

²¹²⁶ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 330-337. Лево крило странке је било у опозицији током 1925–1926. године, против руководства Константина Коцева Томова и Стојана Омрачевског које је дало подршку владама Демократическог сговора за обрачун са земљеделцима и комунистима (Д. Петрова, *Българският земеделски народне союз 1899-1944*, стр. 140-144).

²¹²⁷ АЈ, АЈ, 395-15-149, фолијација 135.

²¹²⁸ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 256-257, 260-262; АЈ, 341-22-52 циркулари Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр. 6 и Бр. 7 од 23. фебруара; шеф III одсека ПО МИД Александар Цинцар-Марковић посланствима у Лондону, Паризу, Риму и Берну, Пов.Бр.1966 од 26. фебруара 1926. године; АЈ, 370-24-73, фолијације 3-7.

пиринског дела Македоније у јединствену целину у оквиру будуће државе Јужних Словена и агитовали против грчке политике денационализације словенске мањине.²¹²⁹ Према информацијама које је југословенски МИД добио почетком 1926. године од свог повереника из редова ВМРО, Атанас Буров се на тајном састанку представника Војне лиге, ЦК ВМРО и политичара пореклом из Македоније заложиио за легалан рад македонских организација ради пружања подршке званичној спољне политике Бугарске.²¹³⁰ Иако је МИД очекивао да би Андреј Љапчев успоставио блиске контакте са ВМРО на основу свог порекла и младалачких идеала, Милан Ракић је почетком фебруара оценио да се председник владе руководио реалним проценама у својој политици и због тога није веровао да се наставком комитских акција може постићи жељени резултат.²¹³¹ Према информацијама којима су располагали МИД, МУД и Посланство у Софији, током марта и априла, македонска револуционарна организација је морала да донесе одлуку о промени тактике смањивањем комитских акција и јачањем политичког рада међу становништвом у Јужној Србији.²¹³² Иако су југословенске службе ову промену приписивале политици владе Андреја Љапчева, суштина је била у унутрашњем раздору у ВМРО-у. Млада генерација на челу са Иваном Михајловим Гавриловим није била расположена за комитски начин живота и рада, стога је желела да револуционарне активности сведе на атентанте истакнутих појединаца. Његове присталице су политичком акцијом код становништва у Јужној Србији желели да га представе као истинског наследника Тодора Александрова Попрушева.²¹³³ Према извештајима које је МИД добио од федералиста ВМРО влада Андреја Љапчева је успела да приволи и руководиоце легалних македонских организација за своју спољну политику бугарско-

²¹²⁹ К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, стр. 47, 48.

²¹³⁰ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 246-252.

²¹³¹ АЈ, 334-ПО-8-28, 265; АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр. 10 од 12. марта 1926. године; Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 107.

²¹³² АЈ, 14-29-80, фолијације 277-278; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 284-297; АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр. 13 од 8. априла 1926. године.

²¹³³ Раскол између старије и млађе генерације је био све видљивији у редовима ВМРО. Три члана ЦК се нису уопште састајали током друге половине 1925. године и прве половине 1926. године. Иван Михајлов Гаврилов је престао да одговара на писма Александра Протогера током јануара–априла 1926. године (К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924-1934*, стр. 39, 40, 51, 52).

југословенске сарадње, заједничког силаска Јужних Словена ка Егејском мору и признавања права бугарској националној мањини у Јужној Србији.²¹³⁴

Један од великих економских проблема који је влада Андреја Љапчева желела да реши на почетку свог мандата било је питање настањивања и помоћи бугарским избеглицама из балканских држава. Стога је покренута широка дипломатска акција у Лондону, Паризу и Риму у циљу добијања подршке великих сила за повољну одлуку Друштва народа. Намера председника владе је била да се прво реше проблеми исељених Бугара из Грчке.²¹³⁵ Након што је Момчило Нинчић током јануара 1926. године прихватио понуду коју је бивши министар Христо Калфов изнео крајем децембра 1925. године, о усклађивању југословенске и бугарске дипломатске акције против репресалија над словенским становништвом у Егејској Македонији,²¹³⁶ организовани су протести у Софији и Битољу против политике режима Теодороса Пангалоса.²¹³⁷ Југословенски МИД је саопштио Грцима, јануара 1926. године, да не би желели да влада у Атини изађе у сусрет бугарском захтеву да им се одобри отварање Конзулата у Солуну. У контексту југословенско-бугарских расправа о пореклу становништва у Македонији и исељавања становника Егејске Македоније под грчким притисцима, оцењено је да представништво у Солуну не би имало конзуларну већ политичку функцију.²¹³⁸ Југословенска интервенција утицала је на одлуку грчке владе да одбије бугарски захтев. Посланик у Прагу Љубомир Нешић је у отворено саопштио свом бугарском колеги Димитру Михалчеву (Димитър Георгиев Михалчев)²¹³⁹, 18.

²¹³⁴ АЈ, 310-2 извештај К. Терзића [Константин Терзиев] Балканском одсеку МИД-а од 12. априла 1926. година.

²¹³⁵ В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се врти, ако ние и да спим*, стр. 162-165; В. Александров, *Атанас Буров*, стр. 42, 43.

²¹³⁶ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 245.

²¹³⁷ АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Мањине Пов.Бр.1 од 16. јануара 1926. године.

²¹³⁸ АЈ, 370-27-78, фолијација 487. Бугарско посланство у Атини је у својим анализама југословенских активности међу словенским становништвом у Егејској Македонији истицало да је Краљевина СХС имала врло развијену мрежу институција и организација у Солуну (Генерални конзулат, Клуб југословенских поданика, Српско-грчку банку, Трговачку комору, Слободну зону и др) преко којих је лако могла да спроводи своју пропаганду у „срцу Македоније“. Ипак, проценило је да неће успети да остваре трајније резултате, јер се становништво почело изјашњавати пред грчким властима као Срби само због привремене заштите, али су очували бугарски „здрав дух“ (Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 110, 111).

²¹³⁹ Димитар Михалчев је рођен у Лозенграду 1880. године, основне студије филозофије завршио је на Софијском универзитету, и даље се усавршавао на универзитетима у Берлину, Грајфсвалду, Фрајбургу и Минхену; био је универзитетски професор од 1915. године; био је један од

фебруара, да је југословенска влада знала да се становници изјашњавају као Бугари, али је желела да се представи као заштитник свих Словена у Грчкој.²¹⁴⁰ Стога је желела да спречи јачање утицаја владе у Софији међу словенским становништвом у Егејској Македонији, истовремено покрећући сопствену акцију на левој обали Вардара преко посебно изаслате комисије која је радила током пролећа и лета 1926. године.

Иако је приликом првог сусрета са Атанасом Буровим Милан Ракић поновио ранија становишта да је предуслов за побољшање односа прекид акција ВМРО, ипак је он прихватио иницијативу бугарске владе. Његова идеја је била да Краљевина СХС и Бугарска склопе царинску унију и узајамно гарантују границе.²¹⁴¹ Према одобрењу Момчила Нинчића, он се задржао у Софији током јануара да би могао да процени какве процене су настале у бугарској политици.²¹⁴² Милан Ракић је почетком фебруара отпутовао у Београд на консултације са министром иностраних дела.²¹⁴³ Ово је био маневар Момчила Нинчића, који је желео да прикрије своје стварне намере. Наиме, јавно је радио са послаником у Софији Миланом Ракићем и шефом II одељења ГПД МИД Константином Фотићем на споразуму са Бугарском, а тајно је радио са помоћником министра Јованом Марковићем на споразуму са Италијом.²¹⁴⁴ Постепено побољшавање југословенско-бугарских односа и погоршавање југословенско-грчких односа утицали су на Момчила Нинчића да поново размотри свој балкански концепт спољне политике. Он је након вишемесечног размишљања одлучио да основна линија балканске политике Краљевине СХС буде тесно споразумевање са Бугарском. За нову политику је добио и подршку најважнијих фактора у Београду. Момчило Нинчић је постављао само један предуслов да се Бугарска званично одрекне претензија према Вардарској

потписника Нејског мировног уговора; декан Историјско-филозофског факултета током 1922–1923. године. Након Деветојунског преврата, ступио је у дипломатску службу постављењем за посланика у Прагу 1923. године. Био је један од најугледнијих бугарских филозофа свог доба, и дописни члан Бугарске академије наука (*Трето бугарско царство 1879–1946*, стр. 244).

²¹⁴⁰ Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 108.

²¹⁴¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 97.

²¹⁴² АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијација 182.

²¹⁴³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 97.

²¹⁴⁴ Архив САНУ, 14.387/8929.

Македонији.²¹⁴⁵ Милан Ракић се вратио у Софију вратио са предлогом пакта о арбитражи, непроменљивости граница и декларације којом би се бугарска влада дизаинтересовала за мањинско питање.²¹⁴⁶

Краљевина СХС је добила подршку Француске за политику зближавања са Бугарском, која је била у супротности са британским планом стварања Балканског локарна. Током пута у Рим и Париз у циљу разговора о трипартитном пакту, Момчило Нинчић се први пут лично сусрео са Атанасом Буровим у Женеви марта 1926. године. Бугарски министар је поново покушао да убеди југословенску страну у искрену жељу политичких и војних кругова да воде политику зближавања са Краљевином СХС. Схватајући да је основни проблем Македонско питање он је уверавао да се одричу било каквог ревизионизма и да неће прихватити понуду Атине да закључе споразум који би био уперен против интереса Краљевине СХС. Момчило Нинчић се изјаснио против идеје о Балканском локарну заснованом на југословенско-бугарско-грчком споразуму. Он је као основу спољне политике поставио засебно споразумевање са оба своја суседа и без пружања било каквих гаранције двома странама за развој бугарско-грчких односа.²¹⁴⁷

По повратку у Београд, Момчило Нинчић је експозеу пред Народном скупштином говорио о добрим односима са Бугарском и свом уверењу да ће краћи у правцу даљег побољшавања.²¹⁴⁸ Званични преговори о југословенско-бугарском пакту о арбитражи отпочели су током априла. Током маја, Момчило Нинчић још увек није желео да се у међународној јавности сазна за нову балканску концепцију Краљевине СХС због тога је тврдио да је у питању само сондирање терена, и да нису покренути званични разговори. Његова идеја је била да се арбитражни пакт заснива на принципима да ниједна од две стране неће на својој територији дозволити рад организацијама чије акције би биле уперене против становништва и поретка у другој држави. Бугарско одбијање његове понуде приписао је односу

²¹⁴⁵ АЈ, 341-22-52 Нинчић, Стр.Пов.Бр.142 од 17. маја 1926. године; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8802, 9123; ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијације 78, 79.

²¹⁴⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 97.

²¹⁴⁷ АЈ, 341-22-52 циркула Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр. 11 од 16. марта 1926. године; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 97; P. Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, p. 267.

²¹⁴⁸ Иван Ристић, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историја*, Бр. 2 (2013), стр. 79.

влада Андреја Љапчева према ВМРО-у.²¹⁴⁹ Због тога је закључио да Бугари не желе искрено споразумевање са Краљевином СХС, јер су одбили чак и дискусију о југословенским редакцијама конвенције о арбитражи и протокола којим је требало да се у регулишу кључина питања у односима две државе.²¹⁵⁰ Према реферату Милана Антића поднетог председнику владе Николи Узуновићу, 24. маја, већ је било одлучено да се преговори са Бугарском искористе као средство притиска на Грчку да би она пристала на југословенске услове споразумевања.²¹⁵¹ На идућем састанку одржаном током заседања Савета Друштва народа у Женеви јуна 1926. године,²¹⁵² Момчило Нинчић и Атанас Буров су закључили да не постоје препреке за југословенско-бугарско зближавање. Међутим, бугарско одбијање понуђеног Уговора о арбитражи већ је утицало на поновну промену југословенске балканске концепције. Момчило Нинчић је одустао од тесног зближавања са Бугарском и одлучио је да постигне политички споразум са Грчком. Циљ нове југословенске спољнополитичке концепције био је да формирање трипартитног блока са Грчком и Румунијом чији основни задатак би било спречавање бугарских претензије према територијама суседних држава.²¹⁵³ На дан када је одржана конференција МИД-а о обнови преговора са Атином услед неуспеха зближавања Софијом, 22. јуна, одговорено је Атанасу Бурову на његову молбу да се може састати са Момчилом Нинчићем. Лист *Време* је сутрадан објавио да су у југословенском МИД-у тврдили да је бугарском посланику Константину Вакарелском саопштено да неће бити организован сусрет, иако је истог дана допутовао Атанас Буров у Београд. Остаје отворено питање да ли је у питању било званично саопштење, што је мање вероватно, или неовлашћена изјава неког од дипломатских чиновника који није био у потпуности упућен у намере министра, што је вероватније услед устаљене праксе међу запосленима. Током боравка Атанаса Бурова нису изостали искази срдачности у односима. Помоћник министра иностраних дела Јован Марковић изашао на железничку станицу у Београду да би поздравио бугарског министра иностраних дела и

²¹⁴⁹ АЈ, 341-22-52 Нинчић, Стр.Пов.Бр.142 од 17. маја 1926. године.

²¹⁵⁰ АЈ, 341-22-52 лично диктиране инструкција Момчила Нинчића отправнику послова у Лондону др Ђорђу Тодоровићу, Париз, хотел Континентал, 29. мај 1926. године.

²¹⁵¹ Архив САНУ, 14.387/8880.

²¹⁵² Четрдесето заседање Савета Друштва народа је одржано 7–10. јула 1926. године.

²¹⁵³ Архив САНУ, 14.387/9791; ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијације 117-119.

вероисповести, а бугарски посланик Константин Вакарелски организовао вечеру за двојицу министара. Ипак, Момчило Нинчић није желео да даје јавне изјаве о разговорима. Он је проценио да Атанас Буров није променио спољну политику у односу на Христу Калфова, већ да је само био лукавији од њега. Радикалско *Време* није избегло да пише о коректнијем држању владе у Софији у циљу очувања мира на Балкану и словенске солидарности, чиме је дат јасан знак да више није било говора о пријатељству и зближавању већ о нормализацији односа.²¹⁵⁴ Сусрет Момчила Нинчића и Атанаса Бурова није имао утицаја на већ одређену балканску концепцију спољне политике Краљевине СХС, која тек што је била формулисана и рад на њој отпочет. Југословенски министар није променио само своју балканску концепцију већ и мишљење о Атанасу Бурову, којег је у једном разговору са Миланом Јовановићем-Стоимировићем назвао „бугарска калаштура“.²¹⁵⁵

Промене југословенске политике на Балкану током прве половине 1926. године нису биле ограничене само на њене односе у том региону, већ и за развој ситуације у Подунављу. Едвард Бенеш је преузео на себе улогу октобра 1925. године да ради на формирању Подунавског локарна, док се Момчило Нинчић наметнуо као централна личност за разматрање могућег Балканског локарна крајем године. Међутим, Италијани су развили сопствени план о Подунавско-балканском локарну који је представљао потенцијалну претњу окруживања Краљевине СХС. За политику југословенско-бугарског зближавања Момчило Нинчић је добио директну подршку Едварда Бенеша. Он је променуо дотадашње држање према Бугарској и изашао из оквира политике Мале антанте у циљу побољшавања односа са владом Андреја Љапчева.²¹⁵⁶ Дотадашњи чехословачки став био је одређен држањем чехословачких аграраца према влади Александра Цанкова која је формирана након насилног збацивања БЗНС са власти и крвавог обрачуна са бугарским земљеделима. Са сруге стране, Томаш Масарик је у својој књизи „Словени након рата“ (*Slované po válce*), 1923. године, Краљевину СХС означио као гаранта мира и заштитника Словена на Балкану верујући у могућност

²¹⁵⁴ „Нема састанка између г. г. Нинчића и Бурова“, *Време* од 23. јуна; „Састанак г. г. Бурова и др. Нинчића“, *Време* од 24. јуна; „Г. Буров у Београду“, *Политика* од 24. јуна; „Ми и Бугарска“, *Време* од 25. јуна 1926; И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 84.

²¹⁵⁵ М. Јовановић-Стоимировић, *Портрети према живим моделима*, стр. 153.

²¹⁵⁶ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, стр. 90.

српско-бугарског измирења које би омогућило формирање јужнословенске федерације. Едвард Бенеш је током јесени 1925. године сумњао да постоји реална могућност да се реализије идеја Балканског локарна. Стога је током 1925–1926. године развијао план да својим упливом на Софију усмери бугарске претензије од Македоније према Егејском мору у циљу југословенско-бугарске сарадње на Балкану.²¹⁵⁷ Међутим, његов план о уједињењу две јужнословенске државе био је неповољно примљен у Софији, јер су Бугари проценили да би тиме били у још неповољнијем положају.²¹⁵⁸ Током дипломатског пријема 18. фебруара 1926. године, одиграо је одлучујућу улогу да би југословенски и бугарски посланик Љубомир Нешић и Димитар Михалчев, обојица истакнутих заступника идеје словенске солидарности,²¹⁵⁹ отворено разговарају о тренутном стању односа две државе и потенцијалним добитима њиховог побољшавања за обе стране. Нешић је том приликом изјавио да се Краљевина СХС неће споразумевати са Грчком на штету „егејских интереса“ Бугарске, јер су обе јужнословенске државе биле заинтересоване да раде у корист Словена у Егејској Македонији. Његова идеја је била да би 10.000.000 Србо-Хрвата и 5.000.000 Бугара требало заједно да наступају, а не да се свађају око 400.000 Македонаца.²¹⁶⁰ Међутим, долазак на власт генерала Александра Аверескуа изазвало је подозрење Бошка Чолака-Антића и МИД-а о будућој политици Румуније у Подунављу и на Балкану. Момчило Нинчић је у току преговора са Бугарском о арбитражном пакту морао да одагна страховања румунске владе од јужнословенске солидарности и сарадње. Због тога је тврдио да нису вођени званични преговори већ да је само сондирао терен у том правцу. Да би умирио Румуне, уверавао их је да његова акција није била спровођена само на билатералном нивоу већ да је била у корист свих суседа

²¹⁵⁷ J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 412; Petr Stehlík, Ladislav Hladký, „Česko-makedonské vzťahy“, *Vzťahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010, str. 156; J. Rychlík, „T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka“, str. 360, 361.

²¹⁵⁸ ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 1793, фолијације 19-21.

²¹⁵⁹ С. Мићић, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије*, стр. 50; Георги Белогашев, „Димитър Михалчев и „идеята за интегрална Југославија““, *Философски алтернативи*, кн. 2, София, 2010; Георги Белогашев, „Идејата за интегрална Југославија и нейното философско осмисляне“, *България и Балканите в сферата на европските влияния през XIX–XXI век*, Сборник статии, Велико Търново, 2012, стр. 425-429; J. Rychlík, „T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka“, str. 355.

²¹⁶⁰ Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 60; Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 107, 108.

Бугарске.²¹⁶¹ Међутим, када је схватио да је немогуће добити жељене гаранције Софије о Македонији и променио своју балканску спољнополитичку концепцију. Прво је известио чехословачку владу да одустаје од своје планиране дипломатске акције и припреме терена у југословенској јавности за политику зближавања.²¹⁶² Приликом првог сусрета са новим румунским министром иностраних дела Јоном Митилинеуом на Бледској конференцији Мале антанте, 17. и 18. јуна, договорио је заједничку југословенско-румунску активност према Грчкој и Бугарској.²¹⁶³ Ова промена је имала два циља. Први је био прекид рада на зближавању са Бугарском и обнова разговора са Грчком. Други је био везивање Румуније како би се спречило њено зближавање са Италијом које је могло да има негативне последице по Краљевину СХС не само на Балкану, већ и у Подунављу подривањем јединства Мале антанте. Формирањем југословенско-румунско-грчког блока који би био под утицајем Београда, спречавало се успостављање румунско-грчко-бугарског блока који би био под утицајем Рима. Да би лакше придобио Јона Митилинеуа за своју идеју, Момчило Нинчић је одлагао да одговори на захтев Атанаса Бурова да се састану у Београду, пре него што је одржана конференција Мале антанте на Бледу.²¹⁶⁴ Поред подршке Чехословачке и Румуније, Краљевина СХС је добила и понуду Пољске да потписивањем Пакта о пријатељству и конвенцијом о арбитражи узајамно гарантују *status quo*, односно да Београд да подрушку према Берлину, а Варшава према Будимпешти и Софији. Ипак, Момчило Нинчић није желео да ангажује Краљевину СХС у међународним питањима која нису директно задирали у југословенске интересе и избегао је да прихвати пољску понуду.²¹⁶⁵ Промена балканске спољнополитичке концепције Краљевине СХС одмах је дошла до изражаја у два аспекта: обезбеђивања међународне финансијске помоћи бугарским избеглицама и реакцијама југословенске владе према активностима македонствујушких. Момчило Нинчић је престао да пружа подршку Бугарској и

²¹⁶¹ АЈ, АЈ, 395-1-3, фолијације 190, 191.

²¹⁶² И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 83, 84.

²¹⁶³ Архив САНУ, 14.387/9791.

²¹⁶⁴ Конференција Мале антанте је планирана за 17–19. јул, али је због обавеза прекинута 18. јула. Момчило Нинчић је одговорио на захтев Атанаса Бурова, 21. јула, након повратка са Бледа у Београд.

²¹⁶⁵ АС, ПО, кутија бр. ПО-149, предмет бр. 122, фолијација 8.

почео је да ради у Лондону и Женеви против међународног избегличког зајма.²¹⁶⁶ Краљевина СХС, Румунија и Грчка су се споразумеле да учине заједнички корак код Савета Друштва народа и траже да присуствују седници на којој ће бити доношена одлука о контроли трошења средстава из избегличког зајма. Свој захтев су образложили потенцијалном опасношћу да се новац злоупотреби од стране македонске, добруцанске и тракијске револуционалне организације за њихове активности на тлу три државе.²¹⁶⁷ Грчка влада која је и сама тражила одобрење новог зајма за избеглице из Мале Азије је морала да следи југословенску политику, и због тога се придружила захтеву владе из Београда да се уведе строга контрола трошења кредита да би се избегла могућа злоупотреба од стране ВМРО.²¹⁶⁸ Да би заштитио грчке интересе, Момчило Нинчић је предложио Јон Митилинеу да поднесу великим силама представку којим би разграничили питања грчког и бугарског избегличког зајма. Његов циљ је био да покаже да су новчана средства која је тражила Софија превазилазила потребе становништва које је емигрирало у Бугарску. Његов циљ је био да обезеди једно место за југословенског делегата у Контролној комисији Друштва народа, али није успео да добије потпуну подршку Јона Митилинеуа који није желео да препушта руководећу улогу Краљевини СХС већ је желео да уз помоћ Грчке умањи њен значај у међубалканским односима.²¹⁶⁹ Заједничким наступом три државе пред Саветом Друштва народа против злоупотребе новачних средстава добијених преко међународног зајма,²¹⁷⁰ обезбеђено је више мера које су требале да гарантују испуњење њихових захтева. Избеглице које би примиле помоћ сматране су у будућности искључиво бугарским поданицима. Ономогућено је њихово настањивање у граничној зони од 50 km дуж граница са Краљевином СХС, Румунијом и Грчком.²¹⁷¹ Трима државама је омогућено да организују консултативни комитет који је могао да заседа у Женеви или неком од бугарских

²¹⁶⁶ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 85, 86; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 153; И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 84-86.

²¹⁶⁷ АЈ, 395-15-148, фолијације 76-87; И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 86-88.

²¹⁶⁸ ЦДА, ф. 322, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијација 110.

²¹⁶⁹ АЈ, 395-15-148, фолијације 92-110, 112, 114-119.

²¹⁷⁰ АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека МИД-а, Бугарска Бр. 30 од 10. августа 1926. године; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим*, стр. 191, 192.

²¹⁷¹ Изузетак су били предели који су конфигурацијом земљишта представљали природну баријеру: гранична зона дуж Дунава према Румунији и у пределу Ортакеј Мастанли према грчком делу Тракије.

градова. Консултативни комитет је примао редовне извештаје комесара Друштва народа за контролу трошења зајма, могао је да тражи обавештења и дају примедбе. Три државе су могле појединачно или колективно да се обраћају Савету Друштва народа, а њихови представници присуствују заседањима на којима ће се доносити одлуке према поднетим представкама.²¹⁷²

Југословенски МИД је током пролећа 1926. године располагао информацијама да се припрема слање мањих комитских одреда које су теже уочљиве, и тројки за извршење атентата на угледне људе у Јужној Србији.²¹⁷³ Поред планова ВМРО, за југословенску државу је било од значаја и формирање сличне организације емиграната из царибродског и босиљградског среза Унутрашње западнопокрајинске револуционарне организације „Вртоп“ (Вътрешната западнокрајска револуционна организација „Въртоп“). Њихови планови и тактика су се подударали са интенцијама македонствујушких.²¹⁷⁴ Током вођења политике зближавања, Краљевина СХС се трудила да умерено реагује на убиства која је спроводио ВМРО.²¹⁷⁵ Међутим, након напуштања дотадашње концепције и окретања споразумевању са Грчком и Румунијом, уследила је промена држања

²¹⁷² АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 122, фолијације 14, 15; И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 88, 89.

²¹⁷³ АЈ, 341-22-552 Нинчић, Пов.Бр.4431 од 9. маја; циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр.15 од 12. маја, циркула шефа III одсека ПО МИД Александра Цинцара-Марковића, Пов.Бр.4900 од 20. маја 1926; АЈ, 395-15-148, фолијације 42, 45-47; АЈ, 395-15-149, фолијације 128, 130. О променама тактике у раду ВМРО вођене су дискује у самом врху организације, током 1925. и почетком 1926. године. Старија генерација на челу са Александром Протогеровим је желела да се настави са комитским радом и да се седиште ЦК премести на територију Вардарске Македоније. Млађа генерација на челу са Иваном Михајловим Гавриловим је желела да се напусти стари начин рад и почне са слањем тројки и мањих чета које би биле задужене за ликвидацију истакнутих појединаца (К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, стр. 35-38, 40-42).

²¹⁷⁴ АЈ, 341-22-52 циркулари шефа III одсека ПО МИД Александара Цинцара-Марковића, Пов.Бр.4685 од 22. маја и Пов.Бр.5209 од 28. маја 1926. године.

²¹⁷⁵ Посланик у Атини Панта Гавриловић је саопштио бугарском отправнику послова Ивану Данчеву, поводом атентата који су македонствујушчи извршили у Струмици и потом пребегли на територију Бугарске, да су југословенске власти од пролећа знале за планове ВМРО-а да шаље тројке и мале чете за извршење појединачних убистава у Јужној Србији. Он је пренео упозорење да је југословенска јавност почела веома повољно да гледа на политику зближавања са Бугарском и да комитске акције могу само да изазову револт јавности против тадашње политике два владе, али не могу да промене статус Македоније (АЈ, 335-16-7, 168-170; „Г. Љапчев одбија споразум“, *Политика* од 10. јуна 1926; Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 111-113). Момчило Нинчић је тражио од Милана Ракића, поводом убиства Стојка Арсића сељака из Косовице, да скрене пажњу бугарској влади да морају стати на пут активностима ВМРО у циљу побољшавања југословенско-бугарских односа, јер југословенска држава није желела „у недоглед“ да подноси провокације (АЈ, 341-22-52 Нинчић, Пов.Бр.5779 од 9. јуна 1926; Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 113-115).

према активностима македонствујушчих. Већ првог дана конференције министара Мале антанте, Момчило Нинчић је и јавно изразио незадовољство политиком бугарске владе према ВМРО, а Јон Митилинеу због комитских акција добруцанске револуционарне организације.²¹⁷⁶ Припадници македонске организације су убили Спасоја Хаџипоповића 3. јула, којег су сматрали бугарским ренегатом који је ступио у југословенску службу да би пропагирао српско порекло становништва у Вардарској и Егејској Македонији. Планирано је и убиство Јована Ћирковића, којег је ВМРО означио као бугарског ренегата,²¹⁷⁷ једног од најистакнутијих представника НРС и тзв. „Беле руке“ на територији Јужне Србије, који се током друге половине 1925. године ангажовао својим неформалним радом на југословенско-бугарском зближењу. Након што је народни посланик и председник месног одбора НРС у Битољу Јован Алтипармарковић²¹⁷⁸ сазнао да је и њему ЦК ВМРО изрекао смртну пресуду као бугарском ренегату,²¹⁷⁹ преко јатака македонске организације ступио је у контакт са преспанским војводом Петром Ангеловим и понудио своју службу организацији у замену за опрост казне.²¹⁸⁰ Поред њих тројице, које је македонска организација означила за бугарске ренегате, било је планирано и убиство битољског великог жупана Војислава Борисављевића, али ни тај атентат није извршен.²¹⁸¹ На основу информација које је југословенски МИД добио из

²¹⁷⁶ „Састанак Мале Антанте на Бледу“, *Време* од 18. јуна 1926. године, стр. 5.

²¹⁷⁷ У бугарским изворима и литератури се наводи под именом: Иван Киркович.

²¹⁷⁸ Јован Алтипармарковић је рођен у Битољу; преселио се у Бугарску 1908. године; био је ожењен Бугарком; током рата служио је као капетан у резерви, сарађивао је са обавештајним мајором Љубомиром Вуловићем 1916. године; вратио се у Краљевину СХС као судија у оставци 1921. године, наредне године полагао је судски и адвокатски испит, почео да ради као судија Првостепеног судија у Битољу а у октобру дао оставку и започео адвокатску каријеру. Изабран је за председника омладине НРС-а 1922. године, за председника Месног одбора НРС у Битољу 1923. године, а за народног посланика на изборима одржаним 1925. године на листи Јована Ћирковића (АЈ, 335-15-1 пензионер из Битоља Стеван Ј. Николић краљу Александру, јули 1927; Г. Кривокапић-Јовић, *Витез без оклопа*, стр. 182; *Senatori Kraljevine Jugoslavije*, стр. 44).

²¹⁷⁹ У бугарским изворима и литератури се наводи под именом: Иван Алтипармарков.

²¹⁸⁰ АЈ, 335-16-5, фолијације 66-77; И. Михайловъ, *Спомени III*, стр. 290-293; И. Михайловъ, *Спомени IV*, стр. 279; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, стр. 247-250; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, стр. 59, 60. Једино помињање Јована Алтипармарковића у мемоарима Ивана Михајлова Гаврилова након почетка његове сарадње са ВМРО је учешће у одбрани оптужених јатака ВМРО из Ресна пред битољским судом 1928. године (И. Михайловъ, *Спомени III*, стр. 294, 295). Према наводима Стевана Николића, Јован Алтипармарковић је спасао од затвора комитског војводу Митра Трајковића (Митър Трајков) и почео по налозима ВМРО да ради против кандидатуре Јована Ћирковића 1927. године. Према истим тврдњама, он је утицао да се из локалне администрације уклањају чиновници лојални држави (АЈ, 335-15-1 пензионер из Битоља Стеван Ј. Николић краљу Александру, јули 1927).

²¹⁸¹ К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, стр. 59.

федералистичких кругова ВМРО, влада Андреја Љапчева није успела да обезбеди подршку аутономистичког крила организације и у бугарској јавности је створена опозиција њеној спољној политици споразумевања са Краљевином СХС.²¹⁸²

Југословенске власти су одговориле македонствујушчим одређивањем судије Првостепеног суда у Битољу и бившег припадника федералистичког крила ВМОР Антона Главинчевића (Антон Главинчев), чији брат Лев Главинчев (Лев Николов Главинчев)²¹⁸³ је ступио у аутономистичко крило ВМРО током 1926. године, да руководи процесом убицама Спасоја Хаџипоповића.²¹⁸⁴ Након нових комитских упада Момчило Нинчић и Јон Митилинеу су почели преговоре о заједничким контрамерама, 18. јула. У складу са новим балканским концептом, југословенски министар је предложио да се позове и грчка влада. Милан Ракић се залагао да се одмах предложи и репресивне мере, али Јон Митилинеу је сматрао да би прво требало да сачекају одговор владе у Софији.²¹⁸⁵ Разлике у погледима југословенског и румунског министра су проистикале из основних смерница спољних политика двеју држава. У моменту када је Момчило Нинчић схватио неопорутност политике зближавања са Бугарском и окренуо се сарадњи са Румунијом и Грчком, за Букурешт је отклоњена опасност од јужнословенске сарадње. Са друге стране, влада генерала Аверескуа је променила општи курс дотадашње спољне политике, и од сарадње са Француском тежила је стварању јачих веза са Италијом. Стога је својим уздржаним држањем према Бугарској, Румунија желела да оствари два циља: да одговори владу Андреја Љапчева од даљег спровођења политике зближавања са Краљевином СХС и усклади своје

²¹⁸² АЈ, 310-2 извештај К. Терзића [Константин Терзиев] Балканско одељење МИД, Београд, 12. јул 1926. године.

²¹⁸³ Отац Лева Главинчева, Никола Главинчевић је као трговац из Охрида ступио у редове НРС-а након Првог светског рата; постављен је за председника Месног одбора НРС за Охрид 1920. године; био је кандидат на изборној листи НРС-а на општинским изборима 1920. и 1923. године (Г. Кривокапић-Јовић, *Витез без оклопа*, стр. 169, 182). Лев Главинчев је рођен у Охриду 1903. године, емигрирао у Софију након Првог светског рата и студирао права на Софијском универзитету 1922–1926; и након дипломирања сутпио је у ВМРО 1926. године. Након убиства Александра Протогеровова био је члан протогеровиста ВМРО и био у њиховом пункту у Софији; Иван Михајлов Гаврилов га је осудио на смрт и извршење пресуде је покушано два пута али је само рањаван; био је у концентрационом логору са Петром Шандановим до 1934. године, одакле су побегли пред извршење државног удара Звенара 19. маја (П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, стр. 310-313).

²¹⁸⁴ И. Михайловъ, *Спомени III*, стр. 298.

²¹⁸⁵ АЈ, 395-1-3, фолијације 228, 229, 232-237, 239, 243, 245, 246; И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 89, 91, 92.

интересе са италијанским плановима на Балкану.²¹⁸⁶ Посланици Краљевине СХС, Румуније и Грчке поднели су колективну ноту бугарској влади 11. августа којом је тражено растурање македонске, добруцанске и тракијске револуционарне организације на бугарском тлу уз изнету тврдњу да је њихов рад појачан након формирања владе Андреја Љапчева.²¹⁸⁷ Разматрање колективне ноте довело је до јасног расцепа у Демократическом сговору у погледу политике коју би држава требало да примени према ВМРО. Група Цанков-Калфов-Русев која је била за бугарско-југословенско зближавање, залагала се уништење македонске организације. Група Љапчев-ген. Волков била је за политику „фиктивне расправе“ са ВМРО у циљу привременог умиривања суседа. Расцеп у владиној странци утицао је и на поделу унутар македонске организације. Старија генерација на челу са Александром Протогеровим подржала је Цанковљеву пројугословенску и антииталијанску политику, а млађа генерација на челу са Иваном Михајловим Гавриловим подржала је антијугословенску и проиталијанску политику Андреја Љапчева.²¹⁸⁸ На основу предлога Милана Ракића да контрамера комитским акцијама буде затварање границе за путнички саобраћај,²¹⁸⁹ почетком августа поново је уведена строга контрола издавања виза бугарским поданицима коју је спроводило Одељење за државну заштиту МУД.²¹⁹⁰ Очекујући негативан одговор владе у Софији на поднету колективну ноту, Момчило Нинчић је предлагао Јону Митилинеуу да контрамера све три државе буде затварање граница за путнички саобраћај. Међутим, румунска влада је саботирала југословенски предлог, и уместо тога је донета одлука да генерал Александру Авереску замоли Италију да утиче на држање Бугарске према њеним суседима.²¹⁹¹ Бугарска влада је одговорила да је од почетка јануара до краја августа била званично извештена о десет упада чета на територије три државе, а да су у истом периоду претходне године поднели ноте за четрдесет и пет упада. Новом колективном нотом, 11. септембра, владе три државе су изразиле своје незадовољство добијеним

²¹⁸⁶ АЈ, 395-1-3, фолијације 216-227.

²¹⁸⁷ Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 46, 47; И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 92, 93.

²¹⁸⁸ Л. Панайотов, К. Палешутски, Д. Мичев, *Македонија и бугарско-југославските одношения*, стр. 68.

²¹⁸⁹ АЈ, 395-1-3, фолијација 234.

²¹⁹⁰ АЈ, 341-22-52 циркулар шефа II одсека ПО МИД Константина Фотића, Пов.Бр.7646 од 3. августа 1926; АЈ, 395-15-148, фолијација 66.

²¹⁹¹ АЈ, 395-1-3, фолијације 247-250; И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 94.

одговором.²¹⁹² Поред очигледне промене југословенског држања према активностима македонствујућих, за Краљевину СХС се јавио додатни проблем у односима са Бугарском. Према подацима којима је располагао МИД након расцепа у Демократическом сговору ВМРО је стала на страну Андреја Љапчева против групаације Александра Цанкова.²¹⁹³

У периоду док је бугарска влада припремала одговор на колективну ноту три суседа, највише се ослањала на савете добијане из Рима и Лондона.²¹⁹⁴ Италијанска дипломатска акција на Балкану и у Подунављу је постајала све јаснија, а румунско-италијанско зближавање доводило у питање опстанак Мале антанте. Након подршке Рима у питању избегличког зајма, југословенско Посланство је сматрало да је италијанска дипломатска акција ојачана постављањем посланика Рената Пјачентинија (Renato Piacentini) који је био експерт италијанске политике према истоку.²¹⁹⁵ Југословенски МИД је у циљу спречавања потенцијалног италијанског окруживања желео да побољша односе са Бугарском и Мађарском. Приоритет је даван Софији у односу на Будимпешту.²¹⁹⁶ Међутим, италијанска акција је била усмерена ка успостављању блиских односа Грчке, Бугарске и Румуније против Краљевине СХС. Атанас Буров се није одмах определио о даљем курсу своје спољне политике. Он је током заседања Скупштине Друштва народа разговарао са Дином Грандијем, и имао трочлани сусрет са Аристидом Бријаном и Момчилом Нинчићем. Међутим, више нису били у питању само односи две јужнословенске државе, већ и такмичење Француске и Италије на простору Балкана. Атанас Буров је желео да сондира терен за наставак бугарско-југословенског зближења, али да се не би обавезивао иницијативу је препустио министру финансија Владимиру Молову. Он се састао са Стјепаном Радићем, који је био члан југословенске делегације, и изнео му да је његова влада у целости припремила терен или за уједињење са Краљевином СХС или за заједничко бугарско-југословенско наступање на међународном привредном и

²¹⁹² Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 47-53.

²¹⁹³ АЈ, 341-22-52 шеф II одсека ПО МИД Константин Фотић посланствима у Лондону, Паризу, Риму, Прагу, Атини и Букурешту, Пов.Бр.7037 од 20. јула 1926; АЈ, 395-15-148, фолијација 57.

²¹⁹⁴ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, стр. 106, 107; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 51.

²¹⁹⁵ АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр. 32 од 23. септембра 1926. године.

²¹⁹⁶ Архив САНУ, 14.387/10028.

политичком плану. Након консултација са Остином Чемберленом и Рејмоном Поенкареом, он се одазвао позивима да посети Италију које је добио од Бенита Мусолинија и Дина Грандија. Иако Италијани нису инсистирали на прекиду бугарско-југословенских разговора, Атанас Буров је прихватио иницијативу да почне зближавање са Румунијом под италијанским покровитељством.²¹⁹⁷ За југословенски МИД је била од значаја изјава бугарског министра по повратку у Софију да бугарска јавност не би требало да очекује брз успех у побољшању односа са својим суседима, али да је Бугарска успела да разбије морални обруч.²¹⁹⁸ Тиме је најављен могућ почетак нове спољне политике владе Андреја Љапчева. Након потписивања Тиранског пакта југословенска дипломатија је показивала предусретљивије држање према Бугарској, која је са своје стране заузела уздржан став према Италији.²¹⁹⁹ Поводом објављивања антибугарски настројеног чланка у радикалском органу *Самоуправа*, директор Одељења за штампу МИД Милош Ивковић је 16. децембра, изразио жаљење бугарском посланику Константину Вакарелском, тврдећи да то није био званичан став ни министарства ни владе. Југословенски и бугарски посланик у Берлину Јосип Смодлака и Методи Попов су водили више разговора о развоју односа између две државе. Југословенски дипломата је заговарао тезу да би федеративно преуређење Краљевине СХС омогућило уједињење са Бугарском. Као прва два корака препоручивао је царинску унију, а потом војни савез. Након формирања заједничке државе имали би отворен пут за заједничко спуштање на југ, ка Солуну и Егејском мору. Методи Попов је тврдио да је кључ односа у односу владе у Београду према бугарској мањини у Македонији, али је његов саговорник избегавао да одговори на питања везана за права гарантована мировним уговорима. Напоредо, Милан Антић жалио се Хауарду Кенарду да је британска политика подршке Бугарској била увредљива за Краљевину СХС.²²⁰⁰

²¹⁹⁷ *DDI, Settima Serie, Vol. IV, No. 440, 450, p. 340, 349; Korespodencija Stjepana Radića, tom II, str. 624, 625; И. Димитров, Българо-италиански политически отношения 1922/1943, стр. 90-100; V. Vinaver, Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata, str. 104; Д. Косев, Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931, стр. 81, 196.*

²¹⁹⁸ АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр. 37 од 16. новембра 1926. године.

²¹⁹⁹ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, стр. 100; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 84.

²²⁰⁰ Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 82, 83, 155.

Делегат МУД-а у Софији Цветан Ђорђевић је оценио 25. новембра, да је бугарска влада почела да подржава рад македонских организација јер се више није прибојавала колективних корака Краљевине СХС, Румуније и Грчке. Према његовој оцени све владе су подржавале рад ВМРО-а и упозоравао је Одељење за државну заштиту и Одељење јавне безбедности МУД-а да би требало да буду веома опрезни са извештајима у којима су изношене супротне тврдње, јер су их подметали организација и влада преко лажних повереника.²²⁰¹ Посланство у Софији је указивало на рад бугарске делегације у Атини за закључење трговинског уговора,²²⁰² који је могао да послужи као подлога за побољшање политичких односа. Према извештајима којима је располагао МИД, присталице Александра Протогера који су заговарали наставак комитских акција на тлу Јужне Србије и који су имали јака упоришта у Албанији и Битољском округу, били су задовољни потписивањем Тиранског пакта.²²⁰³ Стога се југословенска дипломатска служба после једногодишњег затишја поново заинтересовала, крајем 1926. године, за ставове бугарске земљоделске емиграције према политици владе Андреја Љапчева.²²⁰⁴ Ипак, делегат МУД-а Цветан Ђорђевић је упозоравао да је индискрецијом Задграничног представништва земљоделца бугарска влада дошла у посед појединих докумената који су компромитовали не само емигранте већ и поједине представнике југословенских власти попут Танасија Динића. Стога је тражио да се обрати већа пажња на бугарску шпијунажу у Београду.²²⁰⁵ Југословенско-бугарски званични односи су се јасно рефлектовали и на неформалним односима. У време када је новоформирана бугарска влада настојала да убеди Краљевину СХС да ће основа спољне политике бити зближавање две јужнословенске државе, предузимани су кораци да се докаже искреност намера у приватним контактима. Почетком фебруара, током посете Софији чланова београдског Универзитетског удружења за Лигу народа на челу са Костом Ст. Павловићем, сином дипломатског чиновника Стевана Павловића, примљени су од стране више угледних Бугара, а председник владе Андреј Љапчев им је ставио

²²⁰¹ АЈ, 335-109-1, фолијације 11, 18.

²²⁰² АЈ, 341-13-31 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр. 41 од 27. децембра 1926. године.

²²⁰³ АЈ, 341-13-31 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр. 42 од 27. децембра 1926; АЈ, 370-24-73, фолијација 68; Архив САНУ, 14.387/8774.

²²⁰⁴ АЈ, 388-15-35, фолијација 25, 26.

²²⁰⁵ АЈ, 335-109-1, фолијација 15.

свој аутомобил на располагање.²²⁰⁶ На челу бугарских спортиста који су отпутовали у Краљевину СХС био је генерални секретар Бугарске националне спортске федерације и начелник Министарства просвете Александар Ђаков (Александър Дяков).²²⁰⁷ Након што се Момчило Нинчић одлучио да створи нови спољнополитички концепт за Балкан, у чијој основи је било југословенско-бугарско зближавање, југословенска оријентација је била јасно исказана током конференције балканских православних цркава у Атини, одржане априла 1926. године. Шеф делегације Српске православне цркве (СПЦ) Валеријан Прибићевић је успоставио блиску сарадњу са делегацијом Бугарске егзархијске цркве (БЕЦ) у свим питањима. Заједнички српско-бугарски наступ је био директно уперен против грчке и румунске делегације, које су одговориле својим споразумевањем.²²⁰⁸ Према извесним информацијама Стјепан Радић је послао човека од поверења Андреју Љапчеву, маја 1926. године, да би разговарали о уједињењу Краљевине СХС и Бугарске.²²⁰⁹ Иако је југословенски МИД очигледно користио неформалне контакте за побољшање атмосфере између две државе, и није се противио подршци коју је добио од Едварда Бенеша, ипак нису желели мешање Чехословачке у приватним активностима. Стога, када је током јануара 1926. године најављено учешће и бугарских „Јунака“ (Юнаци) на VIII Свесоколском слету, који је био планиран за почетак јула, и да ће бити отворена изложба бугарског стваралаштва у Прагу;²²¹⁰ на интервенцију Момчила Нинчића чехословачка влада није дала званично покровитељство изложби,²²¹¹ а југословенски соколи су били противни учешћу бугарских јунака.²²¹² Међутим, промена спољнополитичке концепција Момчила Нинчића током лета огледала се и у приватним контактима. Бугарски студенти су одбили да учествују на Међународном студентском конгресу организованом у Сремским Карловцима током јула, позивајући се на држање југословенских сокола према бугарским

²²⁰⁶ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 262, 263.

²²⁰⁷ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 247.

²²⁰⁸ ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијације 78, 79.

²²⁰⁹ АЈ, 335-15-1 Обавештајно одељење Главног ђенералштаба I ађутанту краља, министру војске и морнарице, МИД-у и МУД-у, Стр.Пов. Ђ.Об.Бр.241 од 24. маја 1926. године.

²²¹⁰ АС, МП, предмет бр. МП-1142, фолијације 1, 2.

²²¹¹ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 604.

²²¹² АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека МИД, Бугарска Бр. 25 од 12. јула 1926. године.

јунацима.²²¹³ Први контакт између представника југословенских сокола и бугарских јунака успостављен је током Соколског семинара у Софији 18–22. новембра. Михаило Градојевић је отпутовао уз посредништво Јана Шебе добио сагласност Момчила Нинчића, а његово држање је на крају боравка одобрио Милан Ракић. Разговори о југословенско-бугарским односима су вођени уз посредство чехословачких сокола у Чехословачком народном дому. Југословенска теза је била да су се Срби после победничких ратова одрекли имена Србије у корист југословенске државе, а друштво „Душан Силни“ заменили са свесловенским соколима; и да би и Бугари требало да следе пример и покрену сличну иницијативу у циљу успостављања сарадње свих Јужних Словена у оквирима соколске организације. Представници бугарских јунака су покренули питање отказивања позива за њихово учешће на VIII Свесоколском слету у Прагу за који су тврдили да им није био јасан разлог. У погледу промене имена и симбола, тврдили су да не могу да прихвате црвену униформу сокола која се у Бугарској везује за социјалистичке и комунистичке организације и због тога би биле неприхватљиве за ширу јавност. Михаило Градојевић им је отворено саопштио да пут до приступа соколском покрету води преко југословенског соколства, а не преко Прага. Након покретања питања Македоније, споразумели су се да су услед српско-бугарских завада успели да препусе велики егејски део са Солуном Грцима, и да су изгубили и друге територије на југу и северу.²²¹⁴ Приликом прославе 25-годишњице софијског Словенског друштва (Славянското Дружество), у јесен 1926. године, када је позван већи број истакнутих Срба, професора, публициста и уметника ни један се није одазвао, и читава манифестација је била потпуно игнорисана у јавности и штампи. Посебно је било уочљиво да се нису одазвали позиву само особе које су биле из Београда и предратне Србије.²²¹⁵

Развој југословенско-турских односа указивао је на могуће брзо успостављање блиских контаката и проналажења заједничких интереса. Ратификовани примерци уговора су размењени током јануара 1926. године.²²¹⁶ Питање давања агремана југословенске владе за првог турског посланика у Београду Јусуфа Хикмета бега

²²¹³ АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека МИД, Бугарска Бр. 25 од 12. јула 1926. године.

²²¹⁴ ЧИБИ, II, Бр. 31, 65, стр. 63-68, 124.

²²¹⁵ АС, ПО, кутија ПО-122, предмет бр. 21, пагинације 1, 2.

²²¹⁶ АЈ, 370-6-32, фолијација 555.

регулисано је током јануара и фебруара.²²¹⁷ За првог стварног југословенског посланика у Турској,²²¹⁸ постављен је Тихомир Поповић почетком јуна и он је ступио на дужност почетком јула.²²¹⁹ Међутим, назнаке из друге половине 1925. године и почетка 1926. године, нису се обистиниле. Приликом потписивања уговора о миру и пријатељству размењене су и ноте којим су се обе државе обавезале да ће регулисати и остала отворена питања. Прво на дневни ред су стављени трговински односи. Турска је противно одредбама Лозанског мировног уговора повећала осмоструко увозне царине за робу из свих држава са којима није имала потписане трговинске уговоре како би извршила посредни притисак на њихове владе. Пошто Краљевина СХС није потписала део Лозанског мировног уговора који се односио на преузимање османског дуга,²²²⁰ питање југословенско-турске трговинске размене требало је да се регулише. Краљевина СХС је била једна од последњих држава која је најавила жељу да преговара са владом у Анкари о потписивању трговинског уговора,²²²¹ а Турска је почела да одуговлачи почетак разговора тражећи као предуслов да се скидну секвестари са имања турских држављана.²²²²

Током 1926. године Мустафа Кемал паша је преузео руковођење државне политике у своје руке. Он је потписнуо опозицију из редова некадашњег Младотурског покрета, сменио председника владе Али Фетхи бега и окружио се сарадницима који су желели завођење режима „строге руке“.²²²³ Мустафа Кемал паша је користио искуства османске дипломатије из XIX века и почетка XX века, у погледу балансирања државних потреба и планова великих сила, за формирање нове спољне политике. Циљ је био да се пронађе јединствен правац којим би се

²²¹⁷ АЈ, 370-6-32, фолијације 557-559.

²²¹⁸ У периоду непостојања југословенско-турских званичних дипломатских односа, било је постављено неколико појединаца на функцију посланика у Цариграду за коју су била обезбеђена средства у буџету МИД-а, али они нису никада послати на свој пост: Јеврем Симић (указом од 14. фебруара 1920), Милан Грол (указом од 8. октобра 1924), Отокар Рибарж (указом од 8. фебруара 1925) (АЈ, 334-Персонални-147-470, фолијација 420; АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијација 360; АЈ, 334-Персонални-190-513, фолијација 838).

²²¹⁹ Тихомир Поповић је постављен за посланика указом од 8. јуна, а дужност је примио од делегата Трајана Живковића 1. јула 1926. године (АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 1004, 1007).

²²²⁰ АЈ, 341-31-78 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Турска Бр. 1 од 26. јануара 1926. године.

²²²¹ АЈ, 370-2-8, фолијација 319.

²²²² АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 122, фолијација 10.

²²²³ Erik J. Zürcher, „The Ottoman Legacy of the Turkish republic: an attempt at a new periodization“, *Die Welt des Islams*, Hefte 32 (1922), S. 238, 239, 250, 251; E. J. Zürcher, *Turkey*, pp. 171, 172, 175.

обзедбио миран развој турске државе избегавањем сукоба са великим силама, услед различитих британских, француских и италијанских интереса, и три европске силе и Совјетског савеза. Мустафа Кемал паша је тежио да увек остави маневарски простор према различитим центрима моћи избегавајући искључиво везивање за један од њих.²²²⁴ На спољнополитичком плану главна опасност им је претила и даље од Велике Британије и Италије; а главни ослонац је био СССР. Са једне стране, турска влада се није лако мирила са одлуком Савета Друштва народа према којој је изгубила Мосулску област. Стога није одмах постигнут споразум са Великом Британијом. Са друге стране, опасност од потенцијалног турско-британског сукоба погодовало је италијанским претензијама према Малој Азији. Турска је је градила ослонац на Црном мору у односу на непријатељски настројене поморске силе у источном Медитерану на основу уговорних односа са СССР-ом из децембра 1925. године. Безбедност копнених граница је јачала потписивавши са Француском Конвенције о пријатељству и добросуседским односима, маја 1926. године, у циљу осигурања од француског напада из Сирије у случају рата са Британијом и/или Италијом.²²²⁵

Услед неуспелог политичког споразумевања са Краљевином СХС, непријатељског држања владе Теодороса Панглаоса и лавирања спољне политике Бугарске, влада у Анкари је са неповерењем гледала на политику балканских држава. Сагледавајући политике својих европских суседа кроз призму нерешених односа са Британијом и претензија Италије, сматрала је да ће се оне споразумети на рачун турских интереса. Турци су се прибојавали да би балканске државе могле да се придруже британско-италијанској коалицији која би била усмерена ка Малој Азији.²²²⁶ Због тога су покренули иницијативу преко Румуније фебруара 1926. године, која у том моменту није била потенцијални сарадник у британско-италијанским планова, за потписивање Балканског пакта којим би се пронашли

²²²⁴ Dr. Ömer Kürçüoğlu, "An Analyses of Atatürk's Foreign Policy, 1919-1938", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 20 (1980), pp. 142-145, 157-162, 169, 170; M. Aydın, "Determinants of Turkish foreign policy: historical framework and traditional inputs", pp. 161, 162; Ş. Çaliş, H. Bağcı, "Atatürks's Foreign Policy understanding and application", p. 212.

²²²⁵ T. Ataöv, "Turkish Foreign Policy, 1923-38", pp. 106, 116; A. Göl, "Short summary of Turkish foreign policy, 1923-1939", pp. 62, 63; D. Barlas, "Friends or Foes", pp. 235-237; Ş. Çaliş, H. Bağcı, "Atatürks's Foreign Policy understanding and application", pp. 212, 213.

²²²⁶ AJ, 341-12-25 Тодоровић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.200 од 19. априла; циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Турска Бр. 11 од 28. априла 1926; AJ, 370-28-81, фолијације 577, 578; AJ, 370-29-84, фолијације 591-594; С. Iordan-Sima, "La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925-1926", p. 321.

заједнички интереси балканских држава против активности великих сила које су желеле да имају доминантну улогу у региону. Тефик Рушту бег је саветовао Јона Дуку да не пожурују процес формирања Балканског пакта, јер је и даље био уверен да би Краљевина СХС морала да преузме иницијативу јер је она имала највећи број нерешених проблема у региону. Истицао је да би пакт требало да обухвати све балканске државе, а не против неке од њих, и да је једини циљ требало да буде спречавање успостављање хегемоније на Балкану. Према његовој процени, услед постојећих неповерења и лоших историјских искустава, било је неопходно да се припреме јавна мњења у свим државама за почетак вођења политике свебалканске солидарности. Да би придобио Букурешт за сарадњу, играо је на исту карту као и у Београду, децембра 1925. године. Понудио је посредничку улогу у разговорима са СССР-ом за постизање споразума о румунско-совјетској граници. Румунски министар иностраних дела Јон Дука је у начелу поновио прихватио удеју Балканског пакта, али је истакао да се мора добити сагласност Краљевине СХС. Он је искористио идеје Тефика Руштуа бега да је неопходно да се и јавност у свакој од држава припреми за велики заокрет у националним спољним политикама, да би аргументовао свој став да је било немогуће успоставити сарадње балканских држава пре регулисања билатералних односа између Краљевине СХС, Грчке, Бугарске и Турске. Јон Дука је практично избегао да прихвати турско посредовање у румунско-совјетским односима позивајући се на раније званичне изјаве да су спремни да потпишу дугорочни пакт о ненападању и поведи политику пријатељства, чим СССР призна постојеће границе као непроменљиве.²²²⁷ Неуспех Руштуове иницијативе да преко Румуна покрене питање Балканског пакта само је појачало неповерење Турака према балканским државама. Стога су били уверени да су посете Момчила Нинчића и Лукаса Канакариса-Русофа Риму, марта 1926. године, биле организоване на основу иницијативе Италије да оформи свој трипартитни балкански блок преко посредничке улоге у југословенско-грчким преговорима.²²²⁸

Неуспех Момчила Нинчића да потпише трипартитни уговор са Италијом и Француском, створило је код Турака поновну наду да се могу споразумети са

²²²⁷ С. Iordan-Sima, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, pp. 320-322.

²²²⁸ АЈ, 370-29-82, фолијације 355, 356.

Краљевином СХС око заједничке политике на Балканском полуострву. Они су прво сондирали терен преко посланика у Берлину, истичући заједничке интересе у одбрани балканских граница од италијанских претензија и могућу сарадњу са СССР-ом у том питању.²²²⁹ Међутим, у балканским концепцијама спољне политике Краљевине СХС Турска још увек није узимана у озбиљно разматрање. Тефик Рушту бег је искористио долазак првог посланика Тихомира Поповића, чиме су југословенско-турски дипломатски односи у целости постављени на званичну основу, да би покренуо питање безбедности балканских граница Турске. Он је играо на карту југословенске политике „Балкан балканским народима“, истакавши да би био спреман да потпише и трипартитни уговор са Краљевином СХС и Италијом. Тефик Рушту бег га је упозоравао да се Анкара може окренути и споразумевању са Грчком и Бугарском уколико у Београд не буду имали слуха за турске интересе.²²³⁰ Потписивање југословенско-грчког уговора и конвенција у Атини августа 1926. године, изазвало је поновно неповерење код турске владе.²²³¹ Турска се током јесени и зиме 1926. године превасходно окренула споразумевању са СССР-ом и Персијом.²²³² Неуспеси Нинчићеве политике споразумевања са Бугарском или Грчком, и иницијативе Тефика Руштуа бега да успостави ближе односе са Краљевином СХС у заједничкој одбрани од Италије, утицали су на владу у Анкари да почне сондирање терена за стварање Јужнобалканског локарна. Турски министар иностраних дела водио разговоре са грчким и бугарским дипломата о побољшању односа три државе, иако није у потпуности напустила идеју турско-југословенског споразумевању за одбрану од италијанских претензија.²²³³ Турци су поново изразили жељу да се потпише Балкански споразум, али су променили свој став која држава би требало да преузме иницијативу у том погледу. За разлику од јесени 1925. године, када је Тефик Рушту бег сматрао да би Краљевина СХС требало да има централну улогу у балканском споразумевању, крајем децембра 1926. године Турска је видела

²²²⁹ АЈ, 341-31-78 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Немачка Бр. 8 [1926]

²²³⁰ АЈ, 341-31-78 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Турска Бр. 14 од 27. августа 1926. године.

²²³¹ Архив САНУ, 14.387/8779.

²²³² АЈ, 341-31-78 Ђурић МСП-у, Пов.Бр.726 од 18. септембра 1926; АЈ, 370-2-8, фолијације 302-309; Т. Атаöv, „Turkish Foreign Policy, 1923-38“, pp. 116, 117.

²²³³ АЈ, 370-2-8, фолијације 310, 317; Д. Косев, *Външната политика на Българија при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 141-143.

Румунију као стожера окупљања држава у региону.²²³⁴ За југословенску спољну политику је било од посебног значаја негативна реакција Турске на потписивање Тиранског пакта.²²³⁵ Са друге стране, Милан Антић је саопштио Хауарду Кенарду да ће Краљевина СХС у британско-совјетском надметању за успостављање доминантног утицаја над Турском бити на страни Москве. Иако је свој став образлагао сентименталним осећајима словенске солидарности, у Форин офису су ову поруку схватили као незадовољство југословенске спољне политике због британско-италијанске солидарности и након Тиранског пакта.²²³⁶ И поред извесних намера и наговештаја, југословенско-турски односи се нису побољшали током године, што је на крају јасно исказано и премештајем Тихомира Поповића. Он је постављен за посланика у Атини, указом од 31. децембра 1926. године,²²³⁷ и неколико месеци није одређиван нов шеф мисије.

Неизвесност југословенско-италијанских односа и преговора о трипартитном пакту утицало је на Краљевину СХС да поред француске очекује и дипломатску подршку Мале антанте. Када је румунска влада изразила жељу јануара 1926. године да Посланство у Тирани сведе на ниво конзуларног представништва и политичке послове преведе у надлежност Посланства у Риму; југословенска влада је тражила да следи чехословачки а не мађарски пример, и одреди Посланство у Београду ка надлежно за албанске послове.²²³⁸ Током преговора Момчила Нинчића са италијанским државницима и дипломатама у Риму 25. и 26. фебруара, и у Женеви почетком марта 1926. године, разматране су опције потписивање тајног споразума којим би се ускладили интереси обе државе у Албанији, али је поново покренута идеја могуће поделе албанских територија између две државе. Ипак југословенски министар иностраних дела није успео да постигне споразум ни по питању трипартитног пакта ни у погледу Албаније. На крају је одлучено да се разговори наставе преко Војислава Антонијевића, али они нису донели никакав конкретан резултат. За Краљевину СХС отежавајућа околност је била оставка генералног секретара Салватореа Контаринија чиме је у италијанском МИД-у

²²³⁴ Е. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 27.

²²³⁵ АЈ, 341-13-31 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Турска Бр. 16 од 28. децембра 1926. године.

²²³⁶ Д. Косев, *Външната политика на Българија при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 155.

²²³⁷ АЈ, 334-Персонални-184-507, 1007

²²³⁸ АЈ, 370-22-70, фолијација 302.

знатно ослабили струја која је желела да води политику италијанско-југословенског споразумевања. Југословенска дипломатска и конзуларна служба водиле су политику на два колосека. Преко Бранка Лазаревића одржавни су контакти са Ахмедом бегом Зогуом, а преко конзула у Скадру Ивана Вукотића са католичким клером и барјактарима у Северној Албанији који су били противници режима. Југословенске активности су отежане сукобом који је избио између посланика и новог војног аташеа потпуковника Танасија Динића, јер се нису слагали око ослоња политике у Албанији. Први је желео да сарађује са Ахмедом бегом Зогуом, а други са Ценом бегом Криезиуом. Поред разматрања о ослоња у Албанији, представници дипломатске и војне службе се нису слагали ни о основном правцу политике – очувања територијалне целовитости и независности за шта се залагао Бранко Лазаревић или подела албанске територије што је заговарао Танасије Динић. Њихова расправа довела је и до подвојености политика којима су руководили МИД и Главни ђенераштаб. У МИД-у нису били сигурни којим правцем ће кренути италијанска експанзија – ка Албанији, Малој Азији или Африци, али су били свесни да је Бенито Мусолини постајао све нервознији и желео да оствари неки већи успех у својој колонијалној политици. Ово питање више није било везано само за југословенско-италијанске односе, већ и за балканску концепцију Краљевине СХС и њене политике према потенцијалним плановима Велике Британије и Италије у источном делу Медитерана. Њихов спор који је озбиљно ометао југословенске активности у Албанији је решен премештајем Бранка Лазаревића у Праг и постављењем Богољуба Јевтића за новог посланика у Тирани који је преузео дужност 1. септембра. Ахмед бег Зогу је поставио Цену бега Криезиуа за посланика у Београду чиме је желео да парира италијанском притиску који је постајао све тежи за режим у Тирани.

Поред проблема у раду дипломатске и војне службе, Краљевина СХС није успела да постигне виднији резултат на црквеном пољу. Васељенска патријаршија је током 1925. године реаговала на зближавање СПЦ и АПЦ, и отпочела сопствену акцију да би очувала постојеће позиције. Југословенска дипломатска служба је очекивала да би албанска и грчка влада могле да се споразумеју под окриљем италијанског утицаја на Ахмеда бега Зогуа и Теодороса Пангалоса о уређењу црквених односа. Митрополит тербизундски Хризантије (световно име: Χαρίλαος

Φιλιλίδης) је предводио делегацију Васељенске патријаршије, маја 1926. године, за преговоре са албанским клером у Корчи. Југословенска дипломатска служба је закључила да је он радио у споразуму са грчком владом и да је предуслова за давање аутокефалности АПЦ-у било да сви чланови Светог синода буду хеленофили. Након јачања активности Васељенске патријаршије, епископ Висарион је морао да побегне у Краљевину СХС под изговором лечења, и боравио је у Сремским Карловцима као гост српске Патријаршије.

Италија је одлучила да појача своје службе у Албанији постављењем новог посланика барона Алоизија Помпеа (Aloisi Pompeo). Он је током јуна 1926. године, настојао да добије званично признање Ахмеда бега Зогуа за италијанска права која су проситицала из Декларације Конференције амбасадора од 9. новембра 1921. године. Напоредо, од Краљевине СХС је тражено да ратификује Нептунске конвенције, чиме је албанско питање стављено у други план у италијанско-југословенским односима. Момчило Нинчић је изашао у сусрет Риму и поднео нератификоване конвенције Народној скупштини, али је морао да устукне пред јаким отпором парламентарне опозиције и југословенске јавности. Јачање италијанске дипломатске активности у Подунављу и на Балканском полуострву представљало је нову опасност за Краљевину СХС, која није успела да се споразуме са Бугарском а конвенције са Грчком доведени у питање обарањем генерала Пангалоса са власти. Посебан проблем била је немогућност југословенске дипломатске службе да сазна појединости разговора Мусолини-Чемберлен вођених у Ливорну, септембра 1926. године, за које су знали да су обухватили питање политике две силе према Албанији и Балканском полуострву. Са друге стране, Аристид Бријан је тежио политици француско-италијанског измирења и регулисања питања у Северној Африци због чега је продужен параф француско-југословенског уговора на шест месеци, септембра 1926. године. Тиме је Краљевина СХС изгубила подршку европских сила за регулисање својих односа са Италијом.

Након избијања Дукађинског устанка присталица Фана Нолија и Миридита у Северној Албанији, 20. новембра 1926. године, иницијативом италијанске владе Момчило Нинчић и Алесандро Бодреро су се споразумели око заједничког става да читаву ствар сматрају унутрашњим проблемом суседне државе.

Југословенском МИД-у и Главном Ђенералштабу нису били познати стварни руководиоци побуне, иако је Цена бег Криезиу лично саопштио Александру Цинцару-Марковићу да је он био инспиратор јер му је циљ био да коначно прекине контакте између Југословена и Ахмеда бега Зогуа. Краљевина СХС је желела да избегне било какве оптужбе пред међународном јавношћу, и албански емигранти су повучени из Ђаковице и Призрена, у Косовску Митровицу и Приштину. Ипак непосредно након Дукађинске побуне вођени су разговори за италијанско-албански Пакт о пријатељству и сигурности (Први тирански пакт), који је потписан 27. новембра. Италија се обавезала да штити политички, правни и територијални *status quo* Албаније; а обе потписнице да са трећом страном не потписују међународне уговоре који би били на штету једне од њих. Алесандро Бодреро је упознао Момчила Нинчића са садржином већег дела уговора 26. новембра ујутро; а са целокупном садржином 1. децембра увече непосредно пре објављивање у јавности наредног дана. Момчило Нинчић је Тирански пакт схватио као италијанско напуштање политике пријатељства са Краљевином СХС и закорачивање Италије на Балканско полуострво, њено истицање да има подједнаке интересе у том региону као и балканске државе и прикривени протекторат над Албанијом. Након првих реакција и разговора са Алесандром Бодрером, у којима је прво изнео своју љутњу према италијанском држању, а потом и жељу да се санирају последице. Он је на основу италијанских изјава о могућем приступању Краљевине СХС пакту желео да искористи понуду како би размотрио могућност промене његове садржине. Циљ је био да се из одредби избришу гаранције политичког и правног *status quo*, задрже територијалног *status quo* и независности Албаније, и дода формулација којом би се омогућило написмено дефинисање претходних усмених југословенско-италијанских договора. Пошто није успео у својим настојањима, Момчило Нинчић је циркуларно известио посланике да га је Алесандро Бодреро обавестио 2. децембар о садржини Тиранског пакта, чиме је припремао међународну јавност за своју оставку поднету 7. децембра, уз образложење да је потписивање италијанско-албанског уговора озбиљно угрозило његову дотадашњу политику споразумевања са Италијом. Ке д'Орсе је већ био иритиран потписивањем италијанско-румунског споразума, стога је након италијанско-албанског пакта понуђено Краљевини СХС

да потпишу парафирани Уговор о пријатељству и сарадњи у циљу јачања заједничког фронта према италијанским „интригама“. Краљ Александар је желео да се повећају поруцбине ратних материјала у Франуцској за југословенску војску и ратно ваздухопловство. Италијанске обавештајне службе су током децембра 1926. године биле убеђене да је потписана тајна француско-југословенска војна конвенција којом су договорене заједничке војне акције против италијанских планова на Балкану и у северној Африци.²²³⁹

Почетком 1927. године није било наговештаја побољшавања југословенско-грчких односа. Након смрти Панте Гавриловића за посланика у Атини одређен је Тихомир Поповић, 31. децембра 1926. године. Новопостављени шеф дипломатске мисије предао је своју дужност у Цариграду тек 26. фебруара 1927. године, те су послове у Атини отправљали секретар Радомир Луковић и саветник Радован Шуменковић, од краја децембра 1926. године до почетка априла 1927. године.²²⁴⁰

Одабир Тихомира Поповића, човека који је био близак покојном Николи Пашићу, за новог посланика је указивао да у југословенском МИД-у нису разматрали могућност скоријих активности на побољшавању односа са Грчком. Лежерност са којом је он отпутовао на нови положај и више месеци упражњена функција посланика само су потврђивали држање Краљевине СХС. Са друге стране, политички кругови у Атини су били уверени да ће потписивање Тиранског пакта приморати владу у Београду да обузда „српски империјализам“.²²⁴¹ Грчки министар иностраних дела Андреас Михалакопулос је у разговорима са француским и послаником грофом Лујем де Шамбреном и Константином Ланга-Рашкануом тврдио да ће основа његове спољне политике бити споразумевање са

²²³⁹ Архив САНУ, 14.387/8880; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 46, 47; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 82-84, 86-88, 90-94; В. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 39; Ž. Avramovski, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine“, str. 166-168; M. Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939)*, S. 169-171; S. Sretenović, „Le poidis grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, pp. 28-30; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, pp. 43-49; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 112-133; L. Monzali, *Il sogno dell'egemonia*, p. 43; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 49-54; M. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, p. 131.

²²⁴⁰ АЈ, 334-Персонални-167-490, фолијације 249-251, 254, 255; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијације 1012, 1013.

²²⁴¹ ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијације 257-260.

Краљевином СХС, почетком децембра 1926. године.²²⁴² Међутим, он је известио 5. јануара 1927. године Елефтериоса Венизелоса, који је био у добровољном изгнанству у Паризу,²²⁴³ да му је основни циљ да потпише са Италијом понуђени пакт о арбитражи, али није желео да жури у том питању да не би изазвао негативне реакције Француске, Краљевине СХС и Турске.²²⁴⁴

Очигледно спреман да води спољну политику на два колосека, Андреас Михалакопулос се одлучио да прво сондира терен о могућем споразумевању са Београдом на основу измене уговора и конвенција из августа 1926. године. Због тога је покренуо је сондирање терена за побољшање односа са Краљевином СХС, почетком фебруара 1927. године. Он се определио за неформалне контакте преко бившег француског посланика у Атини грофа Луја де Шамбрена, који је био посредник у прелиминарним разговорима Панте Гавриловића са Теодоросом Пангалосом. Француски дипломата је пренео жељу грчке владе југословенском посланику Мирославу Спалајковићу, 8. фебруара, да преговара о измени текстова уговора и конвенција из августа 1926. године, чему се противио југословенски МИД током претходне године. Поред тога, гроф де Шамбрен је изнео своје мишљење да би најпогоднији начин био да разговоре поведу бивши председник владе Елефтериос Венизелос, познати пријатељ Срба који је био у добровољном изгнанству у Паризу, и Мирослав Спалајковић. Ову идеју он је током друге половине 1926. године износио и Панте Гавриловићу, али тада није постигао жељени успех. Сматрао је да би се тиме избегла било каква индискреција у штампи која би била вероватна уколико би се преговори водили у Београду или Атини. Југословенски посланик се сложио са његовим мишљењем и тражио инструкције својих надређених. Мирослав Спалајковић је сматрао да би било потребно да се пронађе компромисно решење са Грчком, јер би то ојачало позиције Краљевине СХС у њеним односима са Италијом и Бугарском, и у преговорима са Мађарском око арбитражног пакта.²²⁴⁵ Међутим, он свој став није градио само на тренутој међународној позицији југословенске државе, већ на сопственој анализи резултата дотадашњих потеза у спољној политици које је

²²⁴² ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијације 264, 265.

²²⁴³ Елефтериос Венизелос се вратио у Грчку априла 1927. године (Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос*, стр. 157).

²²⁴⁴ А. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, р. 296.

²²⁴⁵ АЈ, 388-10-24, фолијације 99, 100; Архив САНУ, 14.387/9876.

сматрао погрешним. Био је уверен да је Никола Пашић погрешно што није прихватио понуду лорда Керзона да пошаље јединице у Малу Азију које би се бориле на грчкој страни против војске Мустафе Кемала паше јер је тиме пропусти један од ретких момената када су имали прилику да вежу политику Велике Британије за југословенске интересе на Балкану. Сматрао је да Момчило Нинчић својом политиком успео да ослаби односе са Француском без постизања трајног споразума са Италијом. Због тога је био уверен да је Краљевине СХС била приморана да се споразумева са Грчком како би побољшала своје позиције.²²⁴⁶ На основу својих уверења, није ни чекао одговор Нинка Перића и одмах је успоставио контакт са Елефтериосом Венизелосом, 10. фебруара. Идеја грчког политичара је била да се што пре потпише нови грчко-југословенски уговор о савезу који би био полазишна тачка за стварање Балканског пакта. Према његовој процени, тиме би се омогућио заједнички наступ за одбрану Албаније од италијанског продора, Бугарска би била приморана да бира између сарадње са балканским суседима или наставка приближавања са Италијом; а читав регион би био безбеднији од све очигледнијих претензија Рима.²²⁴⁷ Нинко Перић је известио Мирослава Спалајковића, 11. фебруара, да се слаже са предлогом о неформалним разговорима и известио га да ће му преко Ранислава Аврамовића послати инструкције у вези Слободне зоне и железнице Ђевђелија–Солун.²²⁴⁸ Елефтериос Венизелос је своје основне идеје изнео и бугарском новинару Леону Савацијану (Леон Съваджиян) који је уређивао париску *Revue des Balkans*.²²⁴⁹ Напоредо са најавом неформалних разговора, Андреас Михалакопулос је тражио од отправника послова у Атини Радована Шуменковића да му саопшти југословенска гледишта о потписаним уговорима и конвенцијама. У складу са постојећим међународним односима Краљевине СХС и тактиком Момчила Нинчића из претходне две године, за отворена питања у југословенско-грчким односима били су заинтересовани и Француска, Италија, Чехословачка, Румунија и Француска.²²⁵⁰ Након опширно изнетих виђења југословенске спољне политике и потребе да се споразумевају са Грчком послатих 19. фебруара, Мирослав

²²⁴⁶ АС, МС, предмет бр. МС-130, фолијације 1-5.

²²⁴⁷ АЈ, 388-10-24, фолијације 102, 103.

²²⁴⁸ АЈ, 388-10-24, фолијација 104.

²²⁴⁹ Архив САНУ, 14.387/9877.

²²⁵⁰ Архив САНУ, 14.387/9878.

Спалајковић је тражио од Нинка Перића 27. фебруара да самостално настави разговоре са Елефтериосом Вензелосом о политичким аспектима отворених питања, пре него што их извести када би био повољан моменат да пошаљу Ранислава Аврамовића као експерта за техничка питања.²²⁵¹ Југословенског министра је тражио извештај од посланика у Паризу, 28. фебруара, због чега су Грци након сопствене иницијативе почели да одуговалаче са почетком неформалних контаката. Нинко Перић је био упознат са критикама које је грчка страна упућивала на рачун текстова уговора и конвенција из 1926. године, али се интересовао да сазна да ли су постојале неке нове препреке у југословенско-грчким односима. Због тога је и у МИД-у наложио Милану Антићу, који је био упућен у ток преговора из претходне две године, да помно проучи све грчке захтеве.²²⁵²

Грци су желели да искористе тренутно неповољан положај Краљевине СХС створен потписивање Тиранског пакта, како би изменили услове које су прихваитли августа 1926. године када се они били у неповољној ситуацији. Грчки посланик Спиридон Полихронијадес је након месец дана проведених на консултацијама у Атини, по повратку у Београд 2. марта, изнео помоћнику министра Јовану Марковићу понуду своје владе да се нови преговори поведу на основама које су постављене 1925. године.²²⁵³ Том приликом је предао и орден којим је грчки председник републике одликовао југословенског помоћника министра иностраних дела. Одликовање једног од ретких учесника претходних рунди преговора који је остао на високом положају је вероватно било имало за циљ да укаже да су Грци спремни да се споразумеју са Југословенима.²²⁵⁴ Више није било речи о редакцији Атинских конвенција из 1926. године, већ о њиховом одбацивању у целости. Грчка влада је нудила концесије које су већ биле дате Београдском конвенцијом од 10. маја 1923. године, и била је спремна да преговара са Краљевином СХС на основу предлога који је Спиридон Полихронијадес поднео 5. маја 1926. године. Уместо арбитраже Француза предлагано је да

²²⁵¹ АЈ, 388-10-24, фолијација 109.

²²⁵² Архив САНУ, 14.287/9880.

²²⁵³ Архив САНУ, 14.387/9883.

²²⁵⁴ Јован Марковић је одликован новоустановљеним Великом лентом палминог реда (Феникса) („Грчко одликовање Г. Јове Марковића“, *Време* од 3. марта; „Пред преговорима са Грчком“, *Политика* од 3. марта; „Одликовање г. Ј. Марковића“, *Правда* од 3. марта 1927).

Друштво народа поставља арбитра *ad hoc*, што је значило да је могао да буде одабран и неки Енглеz или Италијан; и одбацивала се било какво југословенско мешање у управљање железнице Ђевђелија–Солун. Истовремено, тражила је да се потпише уговор о ненападању и најширој арбитражи са роком од 50 година.²²⁵⁵ У југословенском МИД-у је оцењено да су предлози владе у Атини неприхватљиви.²²⁵⁶ На основу предлога конвенција и уговора који је заузврат тражен, оцењено је да „Грчка у овом тренутку неће с нама да говори, сматрајући да смо у тешком и неизвесном међународном положају“. За југословенски МИД суштина грчке понуде је била у страху владе у Атини од Краљевине СХС, који није постојао према Италији, Бугарској ни Турској.²²⁵⁷ Нинко Перић је известио Мирослава Спалајковића да се тиме окончавају неформални разговори са Елефтериосом Венизелосом.²²⁵⁸ Саветник Посланства у Паризу Александар Цинцар-Марковић је усмено реферисао 3. марта,²²⁵⁹ да разговори нису имали озбиљан карактер јер је грчки политичар избегавао да говори о савезу и Атинским конвенцијама.²²⁶⁰ Мирослав Спалајковић који је у складу са сопственим виђењима резултата југословенске спољне политике настојао да што пре покрене разговоре са Елефтериосом Венизелосом, безуспешно је покушавао наредних десет дана да проникне у намере грчке владе. Њега је интригирала чињеница да су се Грци на крају определили за прелазак на званичну комуникацију иако у неформалним разговорима нису почели размену мишљења о кључним питањима југословенско-грчких односа.²²⁶¹ Нови француски посланик у Београду Емил Дар је сугерисао југословенском МИД-у да приступе преговорима са Грчком, 24. марта, како би изашли из дипломатске изолације у којој се нашао Краљевина СХС након потписивања Првог тиранског пакта. Његов предлог није прихваћен.²²⁶² Ипак, за

²²⁵⁵ Архив САНУ, 14.387/9885.

²²⁵⁶ АЈ, 388-10-24, фолијација 110.

²²⁵⁷ Архив САНУ, 14.387/9885.

²²⁵⁸ АЈ, 388-10-24, фолијација 110.

²²⁵⁹ Александар Цинцар-Марковић је био задужен у Посланству у Паризу за албанске и мађарске послове. Привремено је премештен у МИД због реферисања о раду на албанским пословима услед затегнутих југословенско-италијанских односа након потписивања Тиранског пакта; отпутовао је из Париза 28. фебруара (АЈ-334-Персонални-91-288, фолијација 777; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 457, 458, 460).

²²⁶⁰ Архив САНУ, 14.387/9886.

²²⁶¹ АЈ, 388-10-24, фолијације 112-116; Архив САНУ, 14.387/9888.

²²⁶² Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, p. 31.

Краљевину СХС је и даље остало отворено питање какво држање би влада у Атини заузела у случају југословенско-италијанског сукоба.²²⁶³

У време док су вођени неформални разговори Спалајковић-Венизелос, Румуни и Турци су покушали да се умешају у југословенско-грчке односе. Румунски посланици у Београду и Атини Теодор Еманди (Theodor Emandi) и Константин Ланга-Рашкану, понудили су Нинку Перићу и Радовану Шуменковићу посредничку улогу румунске владе, и предложили да се југословенско-грчки преговори воде у Букурешту. Међутим, југословенски министар иностраних дела није дао никакав конкретан одговор јер је желео да се неформални разговори воде у Паризу.²²⁶⁴ Ипак, немогућност да проникне у намере грчке стране, приморало је Нинка Перића да прихвати посредничку улогу Константина Ланга-Рашкануа како би сазнао који су кључни захтеви владе у Атини. Турци су известили Нинка Перића да се неће противити потписивању југословенско-грчког савезничког уговора, без обзира да ли ће то бити један политички акт или стварно савезништво, докле год он не буде уперен против њихове државе. Тражили су гаранције у том погледу, упозоравајући да ће у супротном заузети другачије држање према Краљевини СХС и Грчкој.²²⁶⁵

Прекинути југословенско-грчки разговори су покренути пре званичне посете Андреаса Михалакопулоса Риму, 10. јуна 1927. године. Први контакт је успостављен између грчког министра и југословенског сталног делегата при Друштву народа Константина Фотића. Андреас Михалакопулос му је пренео своју жељу да обнови преговоре са Краљевином СХС у циљу регулисања кључних проблема. Играјући на карту италијанске опасности, он је понудио да се споразумеју у свим питањима која су била значајна за југословенске интересе и да то буде први корак у стварању новог савеза балканских држава који би био добар гарант од претензија Рима. У општој форми је поновио грчки предуслов да не могу прихватити југословенске захтеве који би умањили државни суверенитет. Стога је и даље инсистирао на одбацивању Атинских конвенција.²²⁶⁶ Прозревши

²²⁶³ АЈ, 341-12-25 генерални политички директор МИД-а др Божидар Пурић Посланству у Лондону, Пов.Бр.3255 од 11. априла 1927. године.

²²⁶⁴ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 9878, 9880.

²²⁶⁵ Архив САНУ, 14.287/9880.

²²⁶⁶ АЈ, 159-1-1 Константин Фотић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.197 од 10. јуна 1927. године.

Михалакопулосову игру, Војислав Маринковић је одговорио да би требало да избегну да се у међународној јавности створи утисак да формирају антииталијански фронт у време затегнутих југословенско-италијанских односа, јер "или су балкански народи свесни солидарности интереса и онда би фронт постојао и без писмене обавезе или то нису и онда су писмена од слабе користи."²²⁶⁷ Грчки министар је и даље покушавао да игра на италијанску карту, саопштивши да је већ обавестио Италијане о својим намерама да потпише одговарајуће споразуме са Краљевином СХС, али да су му били неопходни прелиминарни договори са југословенском владом пре пута у Рим не само због Бенита Мусолинија већ и због грчке опозиције која је тражила да се Атинске конвенције поднесу на ратификацију парламенту да би могле да буду одбачене.²²⁶⁸ Ипак Војислав Маринковић није желео да попусти грчком притиску нити да прихвати њихову игру. Известио је Андреаса Михалакопулоса да је желео да води дискретне преговоре, јер су Грци тражили да се сва питања поново разматрају у целости, и због тога нису могли да у кратком периоду постигну прелиминарне договоре у тако широком спектру отворених питања. Био је спреман да пре одласка грчком министра у Рим дају заједничку изјаву о доброј вољи обе стране да се споразумеју без било каквих конкретних решења.²²⁶⁹

После првог неуспешног покушаја, Андреас Михалакопулос је поновио своју иницијативу приликом боравка у Паризу почетком јула. Он је Мирославу Спалајковићу изнео жељу о споразуму са Краљевином СХС, пре свог повратка у Атину преко Рима. Овог пута није ставио акценат на италијанске претензије према Балканском полуострву, већ на тражење грчке опозиције да се Атинске конвенције изнесу на пред парламент да би биле одбачене. Да би приволео југословенску страну тврдио је да би транспорти оружја били гарантовани и без потписаних конвенција, и да је за своју акцију имао подршку Француза.²²⁷⁰

Војислав Маринковић овом приликом није ни обратио много пажње на грчке предлоге, већ му је било важно да увери Ке д'Орсе где леже кључни интереси Краљевине СХС. Стога је наложио Мирославу Спалајковићу да у случају

²²⁶⁷ АЈ, 159-1-И Војислава Маринковића, Пов.Бр.5565 од 11. јуна 1927. године.

²²⁶⁸ АЈ, 159-1-ИИ Константин Фотић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.225 од 16. јуна 1927. године.

²²⁶⁹ АЈ, 159-1-И Војислава Маринковића, Пов.Бр.5756 од 17. јуна 1927; Архив САНУ, 14.387/9894.

²²⁷⁰ АЈ, 388-10-24, фолијације 121, 122.

француског инсистирања на југословенско-грчком савезу саопшти да се основа југословенске спољне политике заснивала на савезу са Француском, а сви остали савезнички уговори су за њу били од другоразредне важности. Због проблема са парафираним југословенско-француским уговором, Војислав Маринковић је оставио могућност Ке д'Орсеу да њихов савез не буде јавно објављен ни подношен Друштву народа. Стога је у погледу југословенско-грчког уговора заузео становиште да се он може потписати само уколико се испуни један од два услова: регулишу односи са Италијом или потпише савез са Француском.²²⁷¹ Дан након инструкција које је Војислав Маринковић послао Мирославу Спалајковићу, Константин Фотић је и званично известио МИД о контактима југословенског и грчког министра иностраних дела који су успостављени преко Женеви, месец дана раније.²²⁷² Иако у сачуваној грађи нисмо пронашли документа који би нам јасно указали на овај поступак југословенског дипломате у Женеви, можемо изнети две основне претпоставке. Војислав Маринковић заиста није био много заинтересован за споразумевање са Грцима у време затегнутих односа са Италијом и нерешеног питања ратификације уговора са Француском; и желео је да дискретно разговара Андреасом Михалакопулосом избегавајући могућност да неки од чиновника МИД обавести београдску штампу што би само додатно компликовало југословенске дипломатске активности.

Иако је играо на италијанску карту у разговорима са југословенским дипломатама и Војиславом Маринковићем, Андреас Михалакопулос није успео да постигне споразум са Бенитом Мусолинијем током своје посете Риму јула 1927. године.²²⁷³ Након пада владе Александра Аверескуа која је била најистакнутији поборник сарадње са Италијом на Балкану, Француска је била уверена да италијанска акција не може да угрози њене позиције у региону и да ће се Грчка приклонити политици сарадње са Краљевином СХС.²²⁷⁴ Међутим, влада у Атини је гледала другачије на постојеће околности. Током 1925. и 1926. године, Грци су се уверили да иницијативу за Балкански локално може да покрене само Краљевина СХС. Пошто југословенска влада није покретала преговоре за потписивање ни једног општог балканског пакта ни серије билатералних уговора који би били замена за

²²⁷¹ АЈ, 388-10-24, фолијација 128.

²²⁷² Архив САНУ, 14.387/9895.

²²⁷³ А. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, p. 296.

²²⁷⁴ АЈ, 388-14-34, фолијације 215-218.

Балкански локарно, у Атини су били уверени да им највећа опасност прети од српских претензија према Егејској Македонији и могућег српско-бугарског споразумевања за заједнички наступ свих Јужних Словена. Због тога је Андреас Михалакопулос безуспешно покушао да утиче на држање Краљевине СХС преко Француске. Грци су на крају закључили да влада у Београду била уверена да јој траже склапање споразум да би имали јаког заштитника за свој обрачун са Турском или Бугарском, и да ће им Срби заузврат тражити да им се омогући мирно спуштање ка Солуну. Због тога су одлучили да изнесу Атинске конвенције изнесу пред парламент, знајући да ће бити одбачена ратификација. Потом да сазову Царинску конференцију у Солуну на којој би донели одлуку да Краљевина СХС не сме да преко своје Слободне зоне организује транспорт за трећу страну (Пољску, Чехословачку, Румунију, Мађарску и др).²²⁷⁵ Грчки парламент је одбацио ратификацију Атинских конвенција августа 1927. године.²²⁷⁶ Током заседања Скупштине Друштва народа, Војислав Маринковић и Андреас Михалакопулос су се први пут лично сусрели и договорили наставак преговора. Према накнадном тврђењу грчког министра, његов саговорник је тврдио да је општи Балкански локарно неодржив, и он је у томе видео намеру Краљевине СХС да увуче Француску у балканске послове да би обезбедила југословенску хегемонију у региону. Обојица су дали јавне изјаве по повратку у Београд и Атину о својим намерама али није постигнуто ништа конкретно.²²⁷⁷ Андреас Михалакопулос је крајем августа и почетком септембра покренуо ширу акцију за побољшање грчко-бугарских односа. Основни циљ био је спречавање југословенско-бугарског зближавања од којег су се прибојавали Грци. Прво је послата делегација новинара осам највећих грчких листова којима су приређени велики број банкета и указане многе почести. Андреас Михалакопулос се договорио са Атанасом Буровим у Женеви да раде на побољшању економских односа. Међутим, његова акција је окончана бомбашким нападом извршеним крајем септембра на железничкој прузи код Ђевђелије.²²⁷⁸ Андреас

²²⁷⁵ ЦДА, ф. 322 к, инв. оп.1, а. е. 612, фолијације 7-10.

²²⁷⁶ К. St. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga druga, str. 75, 84.

²²⁷⁷ Архив САНУ, Бодреро, Гранди, Мусолини и др.: Поверљиви италијански дипломатски циркулар о држању Италије према Краљевини СХС после Тиранског уговора 1927 (9880), фолијације 14-19 (даље: Архив САНУ, 9880); К. St. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga treća, str. 22.

²²⁷⁸ ЧИБИ, II, Бр. 41, 42, стр. 90-93.

Михалакопулос је током разговора са италијанским послаником у Атини Мариом Арлотом (Mario Arlotta), 18. октобра, отворено изнео своје антијугословенске ставове. Истакао је да су Атинске конвенције биле „дефинитивно сахрањене“, а грчко-српски политички савез „мртва ствар коју није требало васкрсавати“ јер више није имао никакву важност за Грчку.²²⁷⁹ Изјава Војислава Маринковића дата по повратку у Београд, после потписаног југословенско-француског споразума од 11. новембра, да се о Балканском локарну и југословенско-грчком споразуму не може разговарати пре него што се регулише питање Солуна оставило је тежак утисак у грчкој јавности. Грци су били уверени да је у питању обнављање српских амбиција након „успеха у Паризу“, јер Краљевина СХС не жели очување територијалног *status quo* на Балкану. Ипак, француска и турска дипломатска служба су настојале ког грчке владе да прихвати политику грчко-југословенског споразумевања и регулисања питања Солуна. Стога је Андреас Михалакопулос уверавао Марија Арлоту да билатерални уговор неће бити уперен против Италије.²²⁸⁰ Грчки министар иностраних дела је по други пут посетио Рим децембра 1928. године, због чега су почеле да круже гласине у дипломатским круговима о наводном потписивању грчко-италијанског Пакта пријатељства. Иако нетачне, ове информације су указивале на тенденцију Италије која ће постати очигледнија наредне године да на Балкану формира сопствени блок заједно са Грчком, Турском и Албанијом у циљу парирања француском утицају у региону.²²⁸¹

Југословенско-бугарски односи током 1927. године су се развијали под сенком италијанске опасности. Активности Рима су знатно ослабиле везе унутар Мале антанте и отворало се питање будуће политике Букурешта у Подунављу и на Балкану. Истовремено, италијанска дипломатска акција је имала за циљ да осами Краљевину СХС у односу са њеним суседима. Због тога су биле ослабљене и позиције Београда према Софији и Будимпешти. Са друге стране, измена спољне политике Бугарске током последњих месеци 1926. године ојачала је и њене међународне позиције на Балкану посебно након потписаног Тиранског пакта. Ипак југословенско-бугарски односи нису били у потпуности нарушени. Влада у

²²⁷⁹ М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, p. 108.

²²⁸⁰ Архив САНУ, 9880, фолијације 14-19.

²²⁸¹ D. Barlak, „Friends or Foes“, p. 239; A. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, p. 296.

Софији је добила понуде из Рима да учини озбиљан заокрет у циљу италијанско-бугарског зближавања али је показивала извесну резервисаност током 1927. године. Након безуспешног бугарског-југословенског зближавања из претходне године, нови циљ спољне политике Бугарске је био да успостави боље односе са великим силама и свим својим суседима. Због тога није желела да се искључиво ангажује према некој од држава већ је желела балансирању односа.²²⁸² Међутим, Краљевини СХС је било потребно да побољша односе са Бугарском у циљу спречавања италијанског заокруживања.²²⁸³ Иницијатива је покренута преко цојног аташеа у Атини пуковника Тодоровића, почетком марта 1927. године. Према његовим речима војни кругови су желели да се води политика југословенско-бугарског зближавања и да подрже: територијални излазак Бугарске на Егејско море источно од долине реке Струме, да се опросте дугови на име ратних репарација и укидање одредби Нејског мировног уговора које су се односиле на ограничавање ефектива и наоружања бугарске војске. Пуковник Тодоровић је тврдио да је војни врх био против савеза са Грчком и за савез са Бугарском. Међутим, посланик у Београд Константин Вакарелски је упозоравао МВРИ да буде веома обазрив у процени југословенских понуда, јер је његова процена била да су учињене из страха од изолације. Он је пласиране идеје о потписивању југословенско-бугарског пакта о ненападању, трговинског уговора и царинској унији видео као „пробни балон“, јер је Македонско питање спречавало реално побољшавање односа два суседа. Ипак, саветовао је Атанасу Бурову да учини све што је било у његовој моћи да нормализује односе са Краљевином СХС која је односе са својим суседима гледала кроз призму италијанске опасности. Константин Вакарелски је процењивао да би италијанска експанзија на Балканском полуострву била још већа опасност за Бугарску, јер би јој она препречила територијални излазак на Егејско море и омогућила добијање само северних делова Македоније у случају распада југословенске државе. Са друге

²²⁸² И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, стр. 101; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 81, 82, 187, 197.

²²⁸³ Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 187, 188.

стране, у постепеном бугарско-југословенском приближавању он је видео могућност да се регулише Македонско питање.²²⁸⁴

У току 1927. године, извршено је више персоналних промена представника југословенских служби у Софији. Након премештаја Живојина Балугџића у Берлин за новог посланика у Риму постављен је Милан Ракић, а у Софију је упућен Љубомир Нешић као истакнути заговорник идеје српско-бугарске солидарности и сарадње.²²⁸⁵ Ипак, Константин Вакарелски је упозорио МВРИ да води рачуна о контактима које нови посланик буде успостављао са политичким партијама, јер је претпостављао да ће наставити праксу свог претходника који је био „итригантски“ умешан у унутрашњи политички живот Бугарске.²²⁸⁶ У питању је био премештај шефова дипломатских мисија ширег опсега који је имао за циљ јачање веза Краљевине СХС са појединим државама и рационалнији рад у Италији. За новог војног изасланика у Софији постављен је пуковник Владимир Цукавац, дотадашњи начелник Штаба команде Гарде, 24. фебруара.²²⁸⁷ Постојао је план да се за секретара постави Сава Спасојевић који је добро владао бугарским и италијанским језиком, и имао вишегодишње искуство у бугарским пословима

²²⁸⁴ Константин Вакарелски је у извештајима писаним током марта и почетком априла износио различите могућности регулисања статуса Македоније и положаја њеног становништва у зависности од начина на који се буде спровело бугарско-југословенско зближавање. На крају је закључио, на основу четворогодишњег искуства дипломатског рада у Београду да би најбоља опција била да се оформи јединствена македонска држава која би била уједињена са Албанијом, и да се приближио идејама аутономистичког крила ВМРО-а (Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 117-123).

²²⁸⁵ Љубомир Нешић је током студија права био члан друштва „Словенски југ“ у којем је био задужен за техничке послове, а потом и за издавање часописа. Већ у то доба се истицао идејама о јужнословенској солидарности, посебно српско-бугарској сарадњи. Своје младалачке идеале није напуштао ни у каснијем периоду живота (М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 70; К. St. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga četvrta, str. 12; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 107; В. Ал. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българио-југославските отношения*, стр. 257; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 188; С. Мићић, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије*, стр. 60; И. Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920–1929“, стр. 105).

²²⁸⁶ Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 119.

²²⁸⁷ Владимир Ј. Цукавац је рођен у Ваљеву 1884. године, школовао се на Војној академији у Београду, а генералштабну припрему и течај завршио у Паризу. Током ратова 1912–1918 године, био је ађутант Дринске дивизије I позива и командир чете у 7. и 11. пешадијском пуку. Након тешког рањавања упућен је у Бизерту. У периоду 1920–1927. године био је на дужностима начелника Ђенералштаба Шумадијске дивизијске области и 1. Коњичке дивизије; шеф Наставног одсека и Мобилизацијског одсека Оперативног одељења Главног Ђенералштаба, наставник на Нижој школи Војне академије, помоћник начелника Штаба II армијске облсти и начелник Штаба команде Гарде. (АЈ, 335-15-4, фолијација 38; М. Вјелажас, *Generali i admirali Vojske Kraljevine Jugoslavije*, str. 133).

као бивши конзул у Варни. Међутим, он се задржао у Софији мање од месец дана, јер га је нови министар иностраних дела Војислав Маринковић преместио за конзула у Браили.²²⁸⁸ Много значајнији премештај био је писара Вукашина Шећеровића. На основу породичних веза одмах по завршетку студија права у Београду примљен је у службу МИД-а, децембра 1923. године. Додељен је на рад IV одеку („Ч“ одеку) ПО МИД-а где се упознао са албанским пословима југословенске дипломатске службе. Након повратка Ахмеда бега Зогу на власт у Албанији, децембра 1924. године, привремено је додељен на рад Посланству у Тирани, јануара–априла 1925. године. По повратку у централу, додељени су му балкански послови МИД-а. Током рада у Албанији и МИД-у показао се као врло дискретан приправник. Са положаја писара III (Балканског) одељења ГПД-а МИД-а премештен је за писара Генералног конзулата у Будимпешти, фебруара 1927. године. Након што је Војислав Маринковић преузео дужност министра иностраних дела, он га је упутио за писара Посланства у Софији, 7. јула.²²⁸⁹ На свом новом положају Вукашин Шећеровић је убрзо показао таленат за обавештајну службу, на основу рада на балканским пословима у централи, био је добро упознат са приликама и људима у Бугарској, стога је био задужен за праћење рада ВМРО и одржавање контаката са политичким странкама посебно БЗНС-ом.²²⁹⁰ Остаје отворено питање да ли је његов премештај на службу у Бугарску био последица показаних способности или породичних веза са истакнутим члановима ЈДС.²²⁹¹ И поред јачања чиновничког кадра у Посланству у Софији, афера која је избила између писара Станислава Михела и саветника Александра Цинцара-Марковића, у коју је посредно био умешан и делегат МУД-а Цветан Ђорђевић, озбиљно је пољуљала углед југословенских служби не само у дипломатском кору, већ и у широј софијској јавности.²²⁹²

²²⁸⁸ Сава Спасојевић је био конзул у Варни током 1923–1926. године (И. Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920–1929“, стр. 110, 111). Постављен је за секретара Посланства у Софији указом од 28. марта, упућен на нову дужност 23. априла, а указом од 12. маја премештен је за конзула у Браили. На свој нови положај је ступио 29. маја (АЈ, 334-Персонални-192-515, фолијације 531, 533, 536, 539, 541).

²²⁸⁹ АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 610, 619-621, 639, 640, 663, 664, 666.

²²⁹⁰ АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, стр. 56, 58 (искази „Јаблана“ [Драгољуба Јовановића] од 11. и 16. маја 1949).

²²⁹¹ Вукашин Шећеровић се оженио Милицом Милојевић, ћерком истакнутог члана ЈДС-а Милана Ђ. Милојевића, који се постепено удаљавао од Љубомира Давидовића и приближавао Војиславу Маринковићу.

²²⁹² Видети претходну главу.

Разматрајући промене уведене у спољној политици Бугарске, југословенска дипломатска служба је закључила да се Андреј Љапчев окренуо Великој Британији као свом главном покривитељу и да је због тога био уздржан према италијанским понудама за успостављање блискијих односа.²²⁹³ Ипак, у југословенском МИД-у су његов кабинет поредили са владама из периода до 1918. године, јер су сматрали да је главна карактеристика режима била „јака националистичка струја“.²²⁹⁴ Посланство у Софији је располагало информацијама да су официрски кругови подржавали владину политику побољшања односа са великим силама и суседним државама, и због тога били против акција ВМРО које би помагала Италија.²²⁹⁵ Мирослав Спалајковић је упозоравао Нинка Перића, током фебруара, да је Италија настојала да одвоји Краљевину СХС од Француске, како би је у сарадњи са Бугарском што лакше „матирала“. Његова процена је била да је услед погрешен политике Николе Пашића према Великој Британији довела у југословенску државу у ситуацију да је Лондон подржавао политику сарадње Рима и Софије наспрам Београда. Стога је он заговарао политику преговора са Грчком, као основом за Балкански локарно, у циљу одвајања Бугарске од Италије.²²⁹⁶ У погледу укидања међусавезничке контроле за бугарску војску које је порекнуто након идетничних потеза учињених према Немачкој и Мађарској,²²⁹⁷ Краљевина СХС више није имала никакву улогу након одлуке Савета Друштва народа којим је укинута њено чланство у Инвестиционој комисији.²²⁹⁸ Ипак, Нинко Перић је сматрао да у југословенском интересу није било укидање војне контроле већ њен ефикаснији рад. Стога је наложио Мирославу Спалајковићу да споразумно са румунским и грчким послаником у Паризу ради пред Конференцијом амбасадора на јачању контроле. Према оцени Нинка Перића бугарски захтев за укидање међусавезничке контроле је у потпуности објашњавао

²²⁹³ АЈ, 388-9-23, фолијације 795, 796; АЈ, 370-24-73, фолијација 84.

²²⁹⁴ АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД др Божидар Пурић посланствима у Лондону, Риму, Софији и Атини, Пов.Бр.1177 од 17. фебруара 1927. године.

²²⁹⁵ АЈ, 159-1-1 генерални политички директор МИД-а др Божидар Пурић делегату код Друштва народа Константину Фотићу, Пов.Бр.2976 од 8. априла 1927. године; АЈ, 388-10-26, фолијација 798.

²²⁹⁶ АЈ, 388-10-24, фолијације 99, 100, 102, 103; АС, МС, предмет бр. МС-130, фолијације 1-5.

²²⁹⁷ Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 65-68, 197, 198.

²²⁹⁸ АС, ПО, кутија ПО-149, предмет бр. 122, фолијација 16.

бугарско одбацивање југословенског предлога да потпишу пакт 1926. године.²²⁹⁹ Напоре са дипломатском акцијом, југословенски МИД је у циљу југословенско-бугарског зближавања јавно пропагирао путем штампе подршку захтеву бугарске владе да се укине савезничка војна мисија.²³⁰⁰

И поред настојања Краљевине СХС да поправи односе са Бугарском, Софија је у првој половини 1927. године била ближа Риму него Београду.²³⁰¹ Поред могућег бугарско-италијанског зближавања, за југословенску спољну опасност јавила се опасност од поновног покретања питања Балканског локарна који би обухватио Грчку, Турску, Бугарску и Албанију. Међутим, ова иницијатива је била супротна изјави Елефтериоса Венизелоса из фебруара 1927. године, и била је у складу са италијанском акцијом јер је била уперена против Краљевине СХС.²³⁰² Једини позитиван сигнал било је турско незванично одбијање да се формира Балкански локарно који би искључивао неку од балканских држава и ослањао се на једну или више великих сила.²³⁰³ Бугарски политички кругови су неповољно реаговали на најаву да ће конференција Мале антанте у Јоахимову маја 1927. године, разматрати питање зближавања са Бугарском, јер су у томе видели опасност од заједничког југословенско-румунског наступа у циљу добијања нових гаранција за своје територије без узвратних уступака.²³⁰⁴ Појачана југословенска акција за зближавање са Бугарском вођена је од јуна до августа, у којој су учествовали краљ Александар, председник владе Велимир Вукићевић и министар иностраних дела Војислав Маринковић. Они су поред директних контаката које су одржавали преко Љубомира Нешића, желели да успоставе и посредне преко неформалног изасланика Антона Корошеца, чехословачког посланика Јана Шебе и вође земљоделских емиграната Александра Обова. Тројица државника су се донекле разликовала у својим ставовима. Краљ Александар је желео делимично зближавање по етапама, али уз поштовање територијалног *status quo*-а и без журбе у погледу уједињења двеју држава. Велимир Вукићевић се такође залагао

²²⁹⁹ АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД др Божидар Пурић посланствима у Лондону, Риму, Софији и Атини, Пов.Бр.1177 од 17. фебруара 1927. године.

²³⁰⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska atanta (1934–1940)*, str. 29.

²³⁰¹ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 127.

²³⁰² АЈ, 370-2-9, фолијација 396; АЈ, 370-43-117, фолијација 33; ЦДА, ф. 322 к, инв. оп.1, а. е. 612, фолијације 8-10.

²³⁰³ АЈ, 370-2-9, фолијација 397.

²³⁰⁴ ЧИБИ, II, Бр. 54, стр. 108.

за етапни приступ, сматрајући да би први корак требало да буде царинска унија. Обојица су се слагала у погледу да је Македонија била веома важна за Бугарску, и да је локална администрација изазивала нека оправдана негодовања у Софији. Војислав Маринковић је у складу са својим ставовима о политици на Балкану и блиске сарадње са бугарским земљеделицима био ватренији присталица споразумевања и уједињења, али је у питању Македоније заузима чвршћи став. Један од његових најближих сарадника у вођењу спољне политике Илија Шуменковић је био скептик у погледу југословенско-бугарског зближавања, сматрајући да није био погодан моменат за вођење такве политике. Антон Корошец је током боравка у Софији, 16–20. јуна, био срдечно примљен од стране Андреја Љапчева и Атанаса Бурова. Теме разговора су биле везане за блиску сарадњу две државе. Антон Корошец је у складу са основним линијама југословенске спољне политике говорио о економској сарадњи и побољшању саобраћајних прилика. Најзначајнији део понуда југословенске владе био је везан за спречавање рада бугарских емиграната, писање штампе о пограничним инцидентима и заузме благонаклоно држање према питању војне контроле. Андреј Љапчев се залагао за политичку сарадњу уз очување суверенитета обе државе. Бугарски председник владе и министар иностраних дела су му саопштили да су одбили повољне италијанске понуде, јер нису желели ни на који начин да се ангажују против Краљевине СХС. У истом смислу му је дата и изјава да тзв. Македонско питање за њих није постојало. За разлику од Андреја Љапчева и Атанаса Бурова, краљ Борис III је био прилично хладан током аудијенције Антона Корошеца. Југословенски изасланик је желео да га убеди да није постојала евентуална опасност да изгуби престо политиком зближавања са Краљевином СХС и тиме анулира утисак који је оставила изјава Стјепана Радића о успостављању блиског југословенско-бугарског савеза. Иако је говорио о потпуном очувању државног суверенитета и постојећих династичких права, није успео да успостави бољу комуникацију са бугарским монархом који се ограничио на формалне теме разговора.²³⁰⁵ Краљ Александар је преко Јана Шебе тражио

²³⁰⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga I, str. 431; *ЧИБИ*, II, Бр. 34, стр. 73-76; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 127; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 350; Иван Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2 (2014), стр. 84, 85.

посредништво Томаша Масарика, услед опасности која је Краљевини СХС претила од Италије, али и због тешког положаја у којем се Мала антана још увек налазила. Председник чехословачке републике је предложио да се југословенско-бугарска сарадња заснива на територијалном изласку Бугарске на Егејско море на рачун Грчке или Турске. Краљ Александар је прихватио понуду и тражио је од Томаша Масарика да се активно аганжује на овом питању. Главну улогу преузео је Едвард Бенеш који је заговарао идеју побољшања односа Краљевине СХС са Грчком и Бугарском. Својим ангажовањем успео да смањи тензије у југословенско-бугарским односима. Акција Едварда Бенеша као и срдачни односи Војислава Маринковића и Атанаса Букова успостављени током заседања Скупштине Друштва народа, нагло су прекинути убиством генерала Михаила Ковачевића у Штипу, октобра 1927. године. Ипак, чехословачки државници нису лако одустајали од свог аганжмана. Томаш Масарик и Едвард Бенеш су у више наврата током децембра 1927. године наставили да издају инструкције посланику у Софији Вацлаву Рејхолцу да проучава проблеме и предложи могућа решења за јужнословенско зближавање.²³⁰⁶ Александар Обов је са своје стране подржао званичну акцију за југословенско-бугарско зближавање, вођену преко Љубомира Нешића.²³⁰⁷ Са југословенске стране је нуђен повратак царибродског и босилеградског среза²³⁰⁸ што је Андреј Љапчев одбио. У разговорима са бугарским званичницима Љубомир Нешић је ишао много испред намера југословенске владе. Чак је спомињао и могућу аутономију Македоније под извесним околностима.²³⁰⁹ Са бугарске стране је тражено увођење сталне војне обавезе, увођење посебног режима или давања мањинских права Бугарима у Македонији, и делимичну измену границе што југословенска влада није могла да

²³⁰⁶ *ЧИБИ*, II, Бр. 49, 56, стр. 98, 110.

²³⁰⁷ ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 2228, фолијација 2; *ЧИБИ*, II, Бр. 43, 47 стр. 93, 97; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 128; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 350, 351, 355; J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 436; И. Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, стр. 82-84.

²³⁰⁸ Приликом одласка на нови положај у Софију Љубомир Нешић је рекао да би драге воље потписао уговор о корекцији границе код Цариброда и Босилеграда, уколико би то био услов за успостављање нормалних односа између Краљевине СХС и Бугарске (Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 188).

²³⁰⁹ Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 190.

прихвати.²³¹⁰ У дипломатским круговима су кружиле и гласине о организовању састанка краља Александра и краља Бориса. Према речима бугарског монарха, те најаве су биле пуштене без његовог одобрења. Остаје отворено питање да ли је заиста и дошло до њиховог сусрета у Минхену;²³¹¹ посебно уколико се узму у обзир ставови краља Бориса према југословенским државницима. Са једне стране, био је уверен да је краљ Александар био организатор атентата на њега код Араб-конака. Са друге стране, веровао је у искрено залагање Војислава Маринковића за зближавање са Бугарском, али је сматрао да је министар био слаб политичар који није имао ни осигурану позицију у сопственој странци, а насупротив себи је има јаког противника – антибугарски настројене војне кругове.²³¹² Секретар III (Балканског) одељења ГПД МИД Илија Миликић је на крају августа закључио да се бугарска спољна политика руководила принципом неопредељивања и одржавања добросуседских односа. Тиме је желела да стекне наклоност великих сила и да избегне ангажовање у неком од актуелних расправа.²³¹³ Поновни аганжман краља Бориса у бугарским дипломатским активностима и његов пут у Париз, Лондон и Рим, у дипломатским круговима и југословенском МИД-у довођено је у везу са жељом да се ожени неком од прицеца из европских династичких породица.²³¹⁴

У погледу унутрашњих фактора у Бугарској, југословенске службе су и даље морале да воде рачуна о утицају земљделца и македонствујушчих у бугарском

²³¹⁰ Остаје отворено питање да ли је иницијатива о уступању цариградског и босилеградског среза била иницијатива Љубомира Нешића или лично краља Александра (АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 330-337; Людмил Спасов, *България, великите сили и балканските држави 1933–1939 г.*, Софија, 1993, стр. 10, 11; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 188, 189; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим*, стр. 195; И. Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, стр. 84).

²³¹¹ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 127; prof. dr Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd, 1968, str. 9, нар. 5; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 120; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 190; И. Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, стр. 85, 86.

²³¹² *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.)*, I, Бр. 61, стр. 138.

²³¹³ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 330-337; И. Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, стр. 81.

²³¹⁴ Секретар III (Балканског) одељења ГПД МИД-а Миливој Милчић, и дугогодишњи секретар Посланства у Софији, оценио је да су главне кандидаткиње биле италијанске и белгијске принцезе (АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 338). Према оцени Мирослава Спалајковића краљ Виктор Емануел III није био расположен да одобри венчање једне од својих ћерки са краљем Борисом III (АЈ, 388-9-23, фолијација 811).

политичком животу. Почетком 1927. године, у југословенском МИД-у је оцењено да се влада Андреја Љапчева блиско везала за ВРМО и прогонила припаднике БЗНС-а као представнике идеје зближавања са Краљевином СХС.²³¹⁵ Југословенске службе помно пратиле развој ситуације унутар БЗНС-а, односе између земљорадничке странке и Демократическим сговором, и између владе и македонских организација. Крајем 1926. године, руководство БЗНС-а је преузело лево крило Константина Муравијева које је заговарало наставак политике Стамболијског блиске сарадње са Краљевином СХС,²³¹⁶ и које је било у редовној комуникацији са југословенским Посланством у Софији до парламентарних избора маја 1927. године, када их је прекинуло да не би пружио аргументацију противничкој пропаганди да ради за југословенску државу против државних интереса. Поред бриге о струјама у оквиру БЗНС-а и подршке раду Константина Муравијева,²³¹⁷ југословенски државни органи су морали да воде рачуна и о две групације у редовима земљеделске емиграције.²³¹⁸ Љубомир Нешић се пре одласка на нови пост посланика у Софији, три пута састао са Александром Обовим у Београду, фебруара 1927. године, да би договорили заједнички рад заједно са тадашњим опозиционим политичарем Војиславом Маринковићем на југословенско-бугарском зближавању.²³¹⁹

Легалне македонске организације су током марта поновиле своја ранија становишта да се бугарско-југословенско зближавање не може спроводити на рачун интереса Бугара у Македонији.²³²⁰ Током пролећа, Посланство у Софији је располагало информацијама о планираним акцијама ВРМО-а уз подршку Италије.²³²¹ Војислав Маринковић је настојао током 1927. године да преко Консултативног комитета представника Краљевине СХС, Румуније и Грчке за избеглички зајам да примора бугарску владу да поштује преузету обавезу о исељавању избегличких породица из појаса од 50 km дуж границе. Према

²³¹⁵ АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД др Божидар Пурић посланствима у Лондону, Риму, Софији и Атини, Пов.Бр.1177 од 17. фебруара 1927. године.

²³¹⁶ П. Димитрина, *Българският земеделски народен съюз 1899-1944*, стр. 140-144.

²³¹⁷ АЈ, 388-9-23, фолијације 752, 767, 848, 852; АЈ, 370-24-73, фолијације 80, 81, 86, 87.

²³¹⁸ Према оцени шефа III одељења ГПД МИД-а Илије Миликића, група Атанасов-Стојанов је била много агилнија, али и ближа комунистима, због тога су државне институције биле наклоњеније сарадњи са групом Обов-Тодоров (АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 325-337).

²³¹⁹ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 31-33.

²³²⁰ АЈ, 159-1-1 генерални политички директор МИД-а Божидар Пурић Константину Фотићу, Пов.бр.1926 од 22. марта 1927. године.

²³²¹ АЈ, 159-1-1 Божидар Пурић Константину Фотићу, Пов.Бр.2247 од 22. марта 1927. године.

тврђењима југословенског МИД-а, поједини чланови тих породица су били припадници ВМРО-а.²³²² Међу радикалима је постојало уверење да су „бугарашки елементи дигли главе“ у Јужној Србији јер је ЈДС из опортунистичких разлога почела да повлађује њиховим жељама.²³²³ У Ресну је избила велика афера након што су полицијске власти изнеле тврдњу да су дошле у посед дневника преспанског среског војводе Петра Трајкова Гировског (Петър (Пецо) Трајков Гировски), маја 1927. године. Ухапшено је више лица, међу којима и локални лекар др Асен Татарчевић (Асен Михайлов Татарчев), који је био рођак једног од оснивача Унутрашње македонско-једренске револуционарне организације (Вътрешната македоно-одринска револуционна организација – ВМОРО) Христе Николова Татарчева,²³²⁴ и чија сестра Светлана се удала за Бојана Љапчева (Боян Ляпчев) сестрића Андреја Љапчева. Асен Татарчевић је први пут осуђен према Казненом закону 1926. године због повика „Живео Протогеров“ и „Живела Бугарска“ на јавном скупу.²³²⁵ Међутим, они нису одмах изведени пред суд, јер је Краљевина СХС настојала да побољша односе са Бугарском. Судски процес је почео тек фебруара идуће године, након што су пропали покушаји за побољшање југословенско-бугарских односа.²³²⁶ Антон Корошец састао се са чланом Заграничног представништва ВМРО Наумом Христовим Томалевским, у оквиру своје неформалне мисије у Софији, 16–20. јуна 1927. године. Са њим је водио разговор о регулисању несугласица у погледу Македоније у циљу југословенско-бугарског зближавања. Јака потпора Рима, утицала је на непомирљивије држање македонствујушчих те је одбачен предлог боље локалне администрације у Јужној Србији и тражено као предуслов да Срби заувек напусте спорну територију.²³²⁷ Непосредно пред одлазак Антона Корошеца из Софије, Андреј Љапчев је 19. јуна организовао преко личног секретара Методиа Јанчуљева (Методи Йорданов

²³²² АЈ, 159-1-II Константин Фотић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.237 од 18. јуна; Војислав Маринковић, Пов.Бр.7597 од 29. августа; АЈ, 159-1-III Константин Фотић МИП-у, Пов.Бр.502 од 12. децембар 1927. године.

²³²³ АС, МС, предмет бр. МС-455, фолијација 20.

²³²⁴ Више о Христи Татарчеву видети у: АЈ, 159-20-13 в.д. начелника ПО МИП др Иван Перне Сталној делегацији при Друштву народа и Посланству у Риму, Пов.Бр.17273 Бу-25 од 4. септембра 1933; Д-р Христо Татарчев, *Спомени, документи, материали*, Софија, 1989.

²³²⁵ АЈ, 159-20-13 саветник ПО МИП Драгомир Ж. Касидолац Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.2027 Бу.-24 од 6. фебруара 1933. године.

²³²⁶ Асен Татарчев је био осумњичен да је примао новац од војводе Петра Трајкова да би тајно лечио рањене комите (И. Михайлов, *Спомени III*, стр. 294-299).

²³²⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 350.

Јанчулев) састанка са Иваном Михајловим Гавриловим. Председник владе је изнео члану ЦК ВМРО настојања Краљевине СХС да уреди односе са Бугарском, што је према његовој оцени био резултат британских савета. Том приликом му је споменуо и понуду коју је добио од Љубомира Нешића да царибродски и босилградски срез буду враћени у оквире бугарске државе. Ипак, Иван Михајлов Гаврилов није променио своје држање у погледу отпљивања бугарско-југословенских односа.²³²⁸ Током септембра Наум Томалевски је боравио у Риму и са Дином Грандијем се споразумео о одређивању једног званичног представника организације који би у сарадњи са италијанским МИД-ом водио рачуна о пребацивању чета преко албанске територије у Јужну Србију.²³²⁹ ВМРО је извршио неколико атентата и бомбашких напада, а комитске војводе су почеле да се виђају и у Београду,²³³⁰ што је довело до прве одлуке југословенске владе да прекине са издавањем улазних виза бугарским поданицима и да им издаје само транзитне визе. Љубомир Нешић је покушавао да ублажи став Војислава Маринковића, и у својим разговорима са Андрејом Љапчевом је настојао да на пријатељски начин укаже на тешкоће које су проистицале због терористичког деловања македонствујушких. Ситуација се променила након убиства генерала Михаила Ковачевића почетком октобра. Војислав Маринковић није одмах бурно реаговао, јер су у југословенском МИД-у били свесни да су постојале две струје у Демократическом сговору у погледу односа према ВРМО. Андреј Љапчев је осуђивао овај чин као акт безумља који може само да штети бугарским државним интересима. Други важан фактор који је утицао на држање Краљевине СХС била је италијанска дипломатска офанзива. У југословенском МИД-у су били свесни чињенице да би вршење притиска на Бугарску због убиства генерала Михаила Ковачевића могло да резултира приближавањем Софије и Рима, што би олакшало спровођења у дело Мусолинијевог плана о заокруживању југословенске државе. Међутим, након добијања француске и британске дипломатске подршке

²³²⁸ В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да стим*, стр. 192-195.

²³²⁹ Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 86.

²³³⁰ У свом писму које је Милан Сршкић послао Мирославу Спалајковићу, скривано пред цензуром потписивањем Круне Сршкић и адресирањем на Драгицу Спалајковић, навео је „Ето неки дан је у сред Београда дошао возом један бугарски комитски војвода, и пуким случајем је ухваћен, јер га је један наш четник, који се је против њега борио, препознао“ (АС, МС, предмет бр. МС-455, фолијације 13-15).

Краљевина СХС је заузела одлучније држање. Тражено је од бугарске владе да растури ВМРО, а након неиспуњавања захтева одлучено је да се затвори југословенско-бугарска граница.²³³¹ Радикали су, пак, били уверени да су атентанти били последица политике коју су демократе водиле у Јужној Србији од формирања владе Велимира Вукићевића.²³³² Иако је југословенско-бугарска граница затворена и даље је постојала опасност од упада комита и атентантора. Због тога је краљ Александар наредио в.д. великог жупана Брегалничке области потпуковнику Михаилу С. Михаиловићу²³³³ да изврши инспекцију територије под својом јурисдикцијом. У извештају од 16. децембра изнео је закључак да је ВМРО оформио „добру и чврсту“ организацију током јесени. Потере су безуспешно спровођење јер „чим атентатори или чете докопају се села даљи траг престаје“, а „осумњичени пре ће умрети него што ће одати – то отворено и кажу!“. Према његовој оцени општински начелници су били „велико зло“, јер су Срби били корумпирани и спремни да „бугарашима“ изађу свему у сусрет уз довољну новачну надокнаду, а „мештани сви до једног су у бугарској организацији и са планом намештени“. Његова препорука је била да се поново обнови рад Удружења противу бугарских бандита које је у Штипу било растурено залагањем народног посланика Владе Пуздерлијевића. Ипак, препоручивао је да се обновљеној организацији да „какво згодније име“, и поред четничке акције додели улога у пропагандном раду међу локалним становништвом и у иностранству. Указивао је на потребу да се људство и руководство четничких крстарећих одељења попуни бившим српским четницима.²³³⁴

Поред рада ВМРО, за југословенску државу претњу су представале и нове организације. МИД је преко Посланства у Софији и МУД-а прикупљао податке о

²³³¹ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 128, 129; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 86-91, 158-160, 192; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924-1934*, стр. 66-69, 116; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим*, стр. 196; Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918-1941)*, стр. 125-130; И. Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, стр. 88-94.

²³³² АС, МС, предмет бр. МС-455, фолијације 13-15.

²³³³ Михаило Михаиловић је након Провг светског рата био велики жупан и окружни инспектор у Јужној Србији до 28. априла 1920. године, био је помоћник комаданта 22. пешадијског пука у Куманову од 26. марта 1927. године, а потом комаданта 23. пешадијског пука у Штипу. Постављен је за великог жупана Брегалничке области 1928. године. (М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, str. 208, 209).

²³³⁴ АЈ, 335-15-1, фолијације 145-148.

коначном формирању западнопокрајинске револуционарне организације „Вртоп“, која је била у блиским контактима са македонствујушцима.²³³⁵ Током маја и јуна 1927. године, ухапшено је неколико десетина припадника Омладинске македонске тајне револуционарне организације (Македонската младежка тайна револуционна организација – ММТРО) који су углавном били студенти у Скопљу, Београду и Загребу. Ипак, судски процес у Скопљу је почео тек након погоршавања југословенско-бугарских односа, 5. децембра 1927. године. Међу оптуженима био је и Димитрије Чкатровић (Димитър Чкатров) млађи брат истакнутог припадника ВМРО Јордана Чкатрова (Йордан Чкатров) који је у том моменту руководио Македонском политичком организацијом у Северној Америци. Као одговор на пресуду изречену 10. децембра, ЦК ВМРО је наложио Мари Николовој Буневој да убије Велибора Прелића, који се истакао током истржаних поступака против припадника и јатака македонских организација, или неког другог истакнутог чиновника.²³³⁶

Поред припрема за нове атентате, македонске организације су одговориле и низом петиција поднетих Друштву народа против рада југословенских државних органа у Јужној Србији, користећи Скопски процес и убиства чланова породица припадника ВМРО као аргументацију о спровођењу терора над Бугарима у Краљевини СХС.²³³⁷ Стални делегат у Женеви Константин Фотић је покушао да одбије разматрање петиција на основу тезе да не постоји јужнословенска мањина у држави Јужних Словена,²³³⁸ али је директор Секције за административне

²³³⁵ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 339.

²³³⁶ И. Михайлов, *Спомени III*, стр. 301-310, 313, 314, 363-365, 369, 373, 397; Д. Косев, *Външната политика на Българија при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 85; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924-1934*, стр. 66, 122; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, str. 176, 177, 337.

²³³⁷ АЈ, 159-1-IV генерални политички директор МИД-а Милан М. Јовановић сталном делегати у Женеви, Пов.Бр.8490 од 9. септембра; Константин Фотић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.346 од 29. септембра; извештаји Константина Фотића МИД-у, Пов.Бр.336 од 11. октобра, Пов.Бр.362 од 12. октобра, Пов.Бр.366 од 14. октобра, Пов.Бр.368 од 14. октобра, Пов.Бр.382 од 19. октобра, Пов.Бр.409 од 24. октобра, Пов.Бр.457 од 29. новембра, Пов.Бр.525 од 29. децембра; телеграм Војислава Маринковића, Пов.Бр.9956 од 14. октобра; извештаји Константина Фотића Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.459 од 1. децембра, Пов.Бр.525 од 31. децембра 1927. године.

²³³⁸ Током рада Миране конференције у Паризу донета је одлука да се уведе заштита права мањина у новоствореним државама. Према тадашњим изворима међународног права постојале су: расне, језичке и верске националне мањине (Piotr Eberhardt, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Easter Europe. History, Data and Analysis*, London-New York, 2015²; Jerg Fiš, *Pravo naroda na samoopredeljenje. Obuzdavanje jedne iluzije*, Beograd, 2013; P. Hilpold, „Minderheitenschutz im Völkerbundsystem“, s. 157-183). Југословенска влада је покушала да се одупре наметању обавеза заштите права мањина, али без успеха и на крају је морала да пристане

комисије и мањине Генералног секретаријата Друштва народа Ерик Колбан (Eric Kolban)²³³⁹ одбацио његову аргументацију и тражио одговор јер петиције нису покретале питање постојања бугарске мањине већ конкретних случајева.²³⁴⁰ Ипак, он је тражио од Краљевине СХС да одговори само на једну петицију, а остале није пустио у процедуру Генералног секретаријата.²³⁴¹ Војислав Маринковић је одговорио да влада не може да одговори, јер је у питању била пропаганда чији циљ је био да се тврдњом о наводном терору спровођеном над омладином прикрије чињеница да је успешном полицијском акцијом била разбијена шпијунска мрежа.²³⁴² Почетком децембра 1927. године, Комитет тројице Друштва народа који је био задужен за разматрање мањинских петиција је донео одлуку да их више не узима у разматрање јер је почео судски процес оптуженим члановима ММТРО-а.²³⁴³

Југословенски МИД је покренуо акцију за сузбијање утицаја македонствујућих међу македонским исељеницима у Северној Америци преко земљоделског емигранта Константина Тодорова. Циљ је био да се прекине или макар смањи доток новца који је дијаспора слала преко Македонске политичке организације (Македонска политическа организација – МПО) ВМРО-у, а који су југословенске

да у члану 51 Сенжерменског мировног уговора буде унете одредбе о гарантовању права мањина на југословенском тлу. Пружани отпор није био усмерен против свих мањина, већ само оних у чију лојалност држави се сумњало (А. Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira u Parizu*, str. 200-206; Zoran Janjetović, „Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na konferenciji mira u Parizu 1919–1920“, *Istorija XX veka*, Br. 2 (2000), str. 33-40; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005, str. 137-140; Boris Krivokapić, „Zaštita manjina između dva svetska rata – osvrt na neke posebne slučajeve“, *Međunarodni problemi*, Br. 1-2 (2005), str. 98-103; Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2008, стр. 69, 75). У међународном праву до данас није дата јасна дефинија мањина (*Međunarodno javno pravo. Zbirka dokumenata* (прir. V. Hadži-Vadanović, M. Milanović), Beograd, 2005, str. 96-101; V. Dimitrijević, O. Račić, V. Đerić, T. Papić, V. Petrović, S. Obradović, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd, 2005, str. 174).

²³³⁹ Ерик Колбан је био норвешки дипломата који је постављен на ову функцију током заседања Мировне конференције у Паризу, 12. јуна 1919. године, након завршетка заседања Комитета за нове државе који је имао задатак да одреди начин на који ће се успоставити међународне гаранције за поштовање права националних мањина у државама које су морале да преузму мањинске обавезе (*Historical Dictionary of the League of the Nations*, p. 59; Peter Hilpold, „Minderheitenschutz im Völkerbundsystem“, S. 166, 167).

²³⁴⁰ АЈ, 159-1-IV Константин Фотић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.346 од 29. септембра, Пов.Бр.348 од 29. септембра 1927. године.

²³⁴¹ АЈ, 159-1-IV Константин Фотић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.433 од 3. септембра 1927. године.

²³⁴² АЈ, 159-1-IV Војислав Маринковић Константину Фотићу, Пов.Бр.10370 од 24. октобра 1927. године.

²³⁴³ АЈ, 159-1-IV Константин Фотић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.501 од 12. децембра 1927. године.

службе током читавог међуратног периода сматрала важним извором прихода организације.²³⁴⁴

Развој званичних југословенско-бугарских односа се рефлектовало и на приватне контакте. Чехословачки посланик Јан Шеба је настојао у круговима југословенског соколства да развије идеју успостављања блиских контаката са бугарским јунацима. Током прве половине 1927. године, он је успео да убеди већи део руководства укључујући и Богољуба Кујунџића и Ивана Рибара у опортуност такве политике. Ипак, и сам је увиђао да је код појединаца опстајало старо неповерење према Бугарима, посебно услед акција ВМРО-а.²³⁴⁵ Професор Софијског универзитета и председник друштва Словенског друштва Стефан Бобчев се као заговорник идеје бугарско-српског зближавања дуго премишљао да ли да прихвати позив да као званични представник Бугарске академије наука (Българска академия на науките – БАН) и Слободног универзитета за политичке и економске науке (Свободен университет за политически и стопански науки) учествује на међународном Византолошком конгресу организованом у Београду, 11–16. априла 1927. године.²³⁴⁶ Пошто се одлучио да прихвати позив, он је искористио прилику да поведе разговоре са председником Министарског савета Велимиром Вукићевићем о намерама југословенске владе да подржи оснивање Словенског круга у Београду.²³⁴⁷ Краљ Александар је искористио одржавање Византолошког конгреса и примио је бугарске делегате у аудијенцију која је трајала дуже време. Успео је да остави изузетан личан утисак на византологе, јер је цитирао читаве пасусе из њихових научних радова.²³⁴⁸ Председник бугарског удружења новинара Димо Казасов је током априла боравио у Београду, јер је желео да прикупи потребан материјал за предавање о Краљевини СХС за шта је добио подршку југословенског Посланства у Софији.²³⁴⁹ Он је крајем јуна окупио групу бугарских политичара у идејну организацију „Звоно“ (Идеен круг

²³⁴⁴ S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America, 1927–1928“; ВА, п. 17, к. 26, ф. 2, Предмет бр. 9, рег. 1-4; ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 2, рег. 10; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 2, предмет бр. 17, рег. 5, 9; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 32, рег. 9.

²³⁴⁵ ЧИБИ, II, Бр. 34, стр. 75, 76.

²³⁴⁶ АС, ПО, кутија ПО-122, предмет бр. 23, пагинација 1.

²³⁴⁷ АС, ПО, кутија ПО-122, предмет бр. 25, пагинација 1.

²³⁴⁸ ЧИБИ, II, Бр. 34, стр. 76.

²³⁴⁹ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 324.

„Звено“),²³⁵⁰ међу којима су били и будући заговорници идеје бугарско-југословенског зближавања али 1927. године нису узимали у разматрање односе са Краљевином СХС. Немогућност да се пронађе погодна формула за побољшање званичних односа утицала је и на погоршавање приватних контаката. Стефан Бобчев је крајем августа био све мање уверен у могућност остварења својих идеја о бугарско-српском зближавању, иако није престао да ради у истом правцу.²³⁵¹ Након убиства генерала Михаила Ковачевића у Штипу, митрополит Софијски је одржао парастос убијеним атентаторима што је изазвало револт југословенских државних органа, и Љубомир Нешић је тим поводом директно интервенисао код Андреја Љапчева.²³⁵²

Југословенско-турски односи су се развијали током 1927. године под сенком италијанске опасности на Балкану и у Малој Азији. Турска реакција на Тирански пакт је била хладна и нимало пријатељска током децембра 1926. и јануара 1927. године.²³⁵³ Осетивши да Италијани имају претензије према Малој Азији, и услед неизвесности у погледу британског држања, у турској спољној политици је од почетка јануара јачао русофилски курс у циљу одбране држане територије.²³⁵⁴ Према оцени Милана Антића, потписивање Тиранског пакта је директно задрало у турске интересе.²³⁵⁵ Због тога су се јављале гласине о турској иницијативи да оформи заједно са Краљевином СХС заједнички блок према Италији, које је пласирала и државна Агенција „Анадолија“ (Anadolu Ajansı). Иако их је турска влада званично демантовала,²³⁵⁶ ипак турска јавност се надала да би спољна политика Краљевине СХС могла да се окрене према СССР-у против антисловенске политике Велике Британије.²³⁵⁷ Отправник послова Александар Ђоловић је током априла извештавао да Турска са страховањем пратио британско-италијанске активности које је сматрала подједнако упереним и против Балкана и против Мале Азије. У Анкари су веровали да су основне линије

²³⁵⁰ Димо Казасов, *Видјано и преживјано, 1891-1944*, Софија, 1969, стр. 382, 383.

²³⁵¹ АС, ПО, кутија ПО-122, предмет бр. 26, пагинација 1.

²³⁵² М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, р. 135.

²³⁵³ АЈ, 370-2-9, фолијација 332.

²³⁵⁴ АЈ, 370-2-9, фолијације 339-341, 353; D. Barlas, „Friends or Foes“, pp. 235-237.

²³⁵⁵ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 20-22.

²³⁵⁶ АЈ, 370-2-9, фолијација 335; „Балкански фронт“, *Политика* од 10. јануара 1927. године.

²³⁵⁷ АЈ, 370-28-81, фолијације 586, 587.

сарадње Лондон–Рим били изолација СССР-а и сузбијање утицаја Француске у оба региона. Због тога су Турци пратили са великом пажњом југословенско-италијански спор и да ли ће Краљевина СХС успети да се одупре британско-италијанском притиску или ће морати да попусти и приступи британском блоку који је био уперен против Совејетског савеза, главног ослонаца турске спољне политике.²³⁵⁸

Краљевина СХС је морала да буде опрезна у држању према Турској због италијанске пропаганде. Италијани су од краја 1925. године тежили да унесу несугласице у британско-југословенске односе оптужујући Београд да жели да ствара заједнички фронт са Анкаром и Москвом. Пошто је Краљевина СХС била потребна британска подршка за регулисање проблема југословенско-италијанских односа произашлих из Тиранског пакта, није јој било у интересу да Британци заиста и поверују у оптужбе Италијана.²³⁵⁹ Ова опрезност огледала се и у погледу руковођења дипломатским представништвом у Цариграду. Указом од 31. децембра 1926. године, дотадашњи саветник посланства и отправник послова у Будимпешти Јеврем Тадић постављен је за посланика у Цариграду. Иако је агреман турске владе добијен 16. јануара, министар Војислав Маринковић га је упутио на нови положај решењем од 3. септембра 1927. године. Јеврем Тадић је кренуо из Београда почетком новембра, а акредитивна писма је предао 23. јануара 1928. године. Стога су Посланством у Цариграду управљали отправници послови скоро годину дана, јер је Тихомир Поповић напустио своју дужност 26. фебруара 1927. године.²³⁶⁰

Поред односа са великим силама, југословенско-турски односи су током пролећа 1927. године давали назнаке да би могли да имају и балканску компоненту. Након што је Краљевина СХС напустила своје иницијативе за преуређење односа на Балкану током 1926. године, Турци су сматрали да би предводничку улогу требало да предузму Румуни. Турска влада је подржала регулисање југословенско-грчких односа у време неформалних разговора Спалајковић-Венизелос, у циљу решавања кључних отворених питања на Балкану.²³⁶¹ Тефик

²³⁵⁸ АЈ, 370-2-9, фолијације 394-396; АЈ, 370-29-82, фолијација 361.

²³⁵⁹ АЈ, 388-10-26, фолијација 672; Архив САНУ, 14.387/8880.

²³⁶⁰ АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијације 335-337; АЈ, 334-Персонални-196-519, фолијације 68, 70-73, 75, 77; АЈ, 334-Персонални-184-507, фолијација 1012.

²³⁶¹ Архив САНУ, 14.387/9880.

Рушту бег је почетком марта покренуо иницијативу за наставак преговора о Балканском локарну у разговору са румунским послаником у Анкари Георгем Филалитијем (Gheorghe Filality). Своју акцију је заснивао на договору постигнутим у Лозани са Момчилом Нинчићем и Јоном Дуком да би требало да оформе Балкански пакт, и на турској идеји из 1926. године да би предводничку улогу требало да има Румунија. Он је желео да се формира блок балканских држава без учешћа великих сила, који не би био уперен ни против које државе. Тефик Рушту бег је и званично прихватио паролу „Балкан балканским народима“.²³⁶² Ипак, Румуни нису били новом импресионирани турском иницијативом. Посланик у Атини Константин Ланга-Рашкану је сматрао да балкански народи нису смели да допусте Турској „да се усуди“ да преузме иницијативу у питању Балканског локарна. Истовремено, Румуни су били незадовољни гласинама које су кружиле од јануара да је Анкара настојала да потпише Пакт пријатељства са Краљевином СХС.²³⁶³ Руштуова иницијатива је и јавно промовисана из кругова блиских Мустафи Кемалу паши током априла.²³⁶⁴ За бугарску јавност су биле алармантне вести да се током априла начелник турског Главног генералштаба на путу у земље Западне Европе задржао у Београду и да су двојица југословенских официра приватно боравили у Цариграду, јер је одмах изнета претпоставка да су у питању закулисни контакти генералштабова двеју земаља. Југословенски МИД је одмах издао посланику у Софији да демантује те гласине.²³⁶⁵ Након што је Николае Титулеску преузео ресор МИД-а, почетком јула 1927. године, он је током августа покренуо акцију у сарадњи са најистакнутијим представницима национал-либерала (Partidul Național Liberal) у влади председником Министарског савета Јоном Братијануом и министром иностраних дела Јоном Дуком за успостављање пријатељских односа са Турском. Тефик Рушту бег је одговорио позитивно на румунску иницијативу поновивши своју жељу да Анкара и Букурешт раде на измирењу балканских држава. Међутим, за Румуне су кључна питања били гарантовање безбедног поморског саобраћаја кроз

²³⁶² E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 27.

²³⁶³ Архив САНУ, 14.387/9878.

²³⁶⁴ АЈ, 370-2-9, фолијација 397; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 126.

²³⁶⁵ АЈ, 341-23-53 Маринковић, Пов.Бр.4760 од 30. априла 1928. године; *ЧИБИ*, II, Бр. 73, стр. 135.

Мореузе, и могуће турско посредништво у регулисању румунско-совјетских односа.²³⁶⁶

Доласком Војислава Маринковића на чело МИД-а није могло да помогне побољшању југословенско-турских односа. Са једне стране, он је желео да се сарадња балканских држава усмери ка дефинитивном протеривању Турске из Европе. Са друге стране, Тефик Рушту бег није имао поверење у новог југословенског министра иностраних дела којег је због његове изражене франкофилије сматрао експонентом политике интереса великих сила на Балканском полуострву. Стога није прихватио понуду коју му је изнео нови војни аташе у Атини и Цариграду пуковник Михаило Боди²³⁶⁷ маја 1927. године, о југословенско-турском зближавању наспрам Италије.²³⁶⁸

Током јесени и зиме 1927. године, Турска је почела да мења своје односе са великим силама. Престанак директне британске претње, усклађивање британско-италијанске сарадње у Европи и настојања Италије да формира сопствени блок у источном делу Медитерана, утицали су на владу у Анкари да ослаби дотадашње везе са СССР-ом и Француском, и прихвати италијанске понуде за ближу политичку и војну сарадњу. На унутрашњем плану, људи блиски Мустафу Кемалу паши су сломили опозицију морнаричких официра и уклонили министра морнарице Алија Ихсана Ерјавуза (Ali İhsan Eryavuz) децембра 1927. године. Преузевши контролу над ратном морнарицом Кемалове присталице су почеле да спроводе нову морнаричку политику у складу са концепцијама спољне политике, смањивањем дотадашњег француског и немачког утицаја и јачањем сарадње са Италијом. Главни циљ била је куповина нових пловила и обука официрског кадра, како би парирали Грцима на Егејском мору. Отварање Турске према Италији, олакшавало је Мусолинију спровођење у дело плана о формирању сопственог блока на Балканском полуострву као контратеже француско-југословенској сарадњи. Италијански амбасадор у Константинопољу Лука Орсини Барони (Luca Orsini Baroni) је био уверен да су могли да искористе настале промене да би

²³⁶⁶ F. Anghel, „Romania between Istanbul and Ankara“, pp. 442-444.

²³⁶⁷ Пуковник Михаило Боди је постављен за војног аташеа у Атини 8. априла, а у Цариграду 12. новембра 1927. године. Почетком децембра 1927. године, укинута му је функција војног изасланика у Турској (AJ, 370-2-10, фолијације 441, 442; М. Вјелјас, *Generali i admirali kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, str. 129).

²³⁶⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 126.

утицали на Мустафу Кемала паши и Исмета пашу да се одвоје од Француске, поведу антијугословенску политику, и прекину своје иницијативе за формирање Балканског савеза који би се на крају окренуо против Турске и покушао да је протера у Азију. Са своје стране, турски државници су се прибојавали да би Краљевина СХС, након потписивања уговора са Француском, могла потпуно да окрене леђа Анкари и поведе политику успостављања своје хегемоније на Балкану која би угрожавала виталне турске интересе.²³⁶⁹

Промена турских и италијанских становишта, ојачано је и намерама Николае Титулескуа да настави политику зближавања са Турском. Он је током новембра предложио потписивање румунско-турског савеза. Мустаф Кемал паша је поздравио иницијативу, али Тефик Рушту бег је желео да утврди цену. Наиме, турски министар је током састанка са румунским послаником Георгем Филалитијем, 30. новембра, говорио о опасности стварања словенског блока СССР-а, Чехословачке, Краљевине СХС и Бугарске, што би представљало опасност за Румунију. Румуни су схватили да је у питању био маневар шефа турске дипломатије да увуче њихову земљу у регионални систем који је Анкара желела да изгради у сарадњи са Римом, и због тога ни другаа Титулескуова иницијативуа није дала жељене резултате.²³⁷⁰

Југословенска дипломатска служба је јасно уочавала преоријентацију турске спољне политике. Отправник послова у Цариграду Александар Ђоловић је извештавао о насталим промена, 25. септембра 1927. године. Недовољно дефинисани југословенско-турски односи јасно су се оцртавали и у његовим активностима. Наиме, његови главни извори информација били су британски и француски, али и совјетски амбасадор. Иако Краљевина СХС није имала успостављене званичне односе са СССР-ом, Александар Ђоловић је о односима Анкаре и Москве добио информације од Јакова Сурица (Јков Захарович Суриц), а не од турских званичника. Отправник послова није могао са сигурношћу да извести да ли су постојали објективни разлози за гласине о скором потписивању

²³⁶⁹ *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935, Vol. V (7 febbraio – 31 dicembre 1927), Roma, 1967, No. 682, 695, pp. 623, 624, 634, 635; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 126; Serhat Güvenç, Dilek Barlas, „Atatürk’s Navy: Determinants of Turkish Navy Policy, 1923–38“, *The Journal of Strategic Studies*, Vol. 26, No. 1 (March 2003), pp. 5-15; D. Barlak, „Friends or Foes“, p. 237-239; A. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, p. 296.

²³⁷⁰ F. Anghel, „Romania between Istanbul and Ankara“, pp. 444-446.

турско-италијанског Пакта о пријатељству, али је могао да обавести МИД да турско-совјетски односи нису били више блиски као у претходном раздобљу. У погледу балканске политике Турске, он је располагао информацијама да су имали коректне односе са Румунијом, и нерешена питања са Бугарском и Грчком.²³⁷¹ Александар Ђоловић је могао да извести тек 5. новембар 1927. године, о спољнополитичким променама на основу разговора са турским генералима, народним посланицима и државницима. Александар Ђоловић је могао да извести тек 5. новембар 1927. године, о спољнополитичким променама на основу разговора са турским генералима, народним посланицима и државницима. Према прикупљеним информацијама он је закључио да су Турци желели јаку и моћну Краљевину СХС, јер су је сматрали јединим гарантом против италијанског продора на Балкан. Због тога су нудили своју посредничку улогу за решавање спора између Београда и Тиране, и друге врсте концесија, и жалили су што је југословенска влада одбила њихов понуде. Турци су били уверени да је југословенско држање било усклађено са интересима Велике Британије, јер Срби нису схватили да је Република Турска напустила некадашњу политику Османске империје и није више имала никаквих претензија према изгубљеним територијама. Близак пријатељ Кустафа Кемала паше је у име председника републике понудио Александру Ђоловићу потписивање југословенско-турског споразума чији главни циљ би било очување мира на Балкану и заштита интереса обе државе. Предложени текст уговора садржао је прву тачку о југословенско-турској сарадњи против ма чије инвазије на Балкан, а шеста тачка се односила на обавезу Турске да помаже Краљевину СХС у Бугарској и спречава рад комитских организација на својој територији. Пошто су Турци били убеђени да без њихове подршке није могло да дође до промене режима у Албанији, остале тачке споразума односиле су се на сарадњу Београда и Анкаре у питању албанске националистичке емиграције: дипломатска подршка формирању владе у емиграцији чији чланови не би били Фан Стилијан Ноли ни Хасан Приштина; заједнички корак две државе у Паризу у циљу обезбеђивања боравка албанским емигрантима у Француској; албански националисти би се обавезали да самостално раде на добијању дипломатске подршке у Лондону, Берлину и Женеви. На основу њиховог

²³⁷¹ АЈ, 370-2-9, фолијације 430, 431.

договора, Александар Ђоловић је предложени текст споразума предао француском амбасадору Емилу Дешнеру (Émile Nosky-Georges-Henri Emile Daeschner). Турска понуда је садржала и смену Нусри бега, који је пореклом био муслиман из Босне, али противник Краљевине СХС.²³⁷² Први утисак новог посланика у Цариграду Јеврема Тадића, почетком децембра 1927. године био је да се турска спољна политика није много променила у односу према СССР-у, приметивши да постоје извесне разлике њихових политика у Азији.²³⁷³ Након потписивања југословенско-француског и италијанско-албанског уговора, турска влада је преко отправника послова у Београду понудила билатерално зближавање против Италије.²³⁷⁴ Међутим, Војислав Маринковић није био заинтересован за понуде које су стизале из Анкаре. Он је веровао да ће након потписивања југословенско-француског уговора Италија одустати од својих планова према Балканском острву. Стога је крајем 1927. године покушавао да усмери Италијане ка Малој Азији, убеђујући Алесандра Бодрера у опортуност италијанског освајања Анадолије.²³⁷⁵

Први разговор Нинка Перића са Алесандром Бодрером одржан је 30. децембра 1926. године, посредовањем британског државног секретара за спољне послове сер Остина Чембрелена. Британци су сугерисали умерено држање према Италији у питању Првог тиранског пакта. Остин Чемберлен је био убеђен да Момчило Нинчић није морао да поднесе оставку, већ да је било довољно да се на уљудан начин скрене пажња на забринутост и траже разјашњења појединих одредби. Нинко Перић желео да је да постигне два циља: добије тумачење одредби Првог тиранског пакта, и званичну декларацију италијанске владе регистровану у Друштву народа о очувању независности и интегритета Албаније на основу Декларације до 9. новембра 1921. године. Ово су били посредни кораци да би се постигао главни циљ – спречавање италијанске интервенције у Албанији. Међутим, ови предлози нису наишли на подршку Велике Британије којој није одговарало да се читаво питање износи на јавну дискусију пред Друштвом народа, стога је и даље сугерисала побољашње атмосфере на релацији Београд–Рим.

²³⁷² АЈ, 370-22-70, фолијација 342.

²³⁷³ АЈ, 370-2-10, фолијације 441, 442.

²³⁷⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 127.

²³⁷⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 357; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 127.

Стога, Остин Чемберлен није желео да прихвати југословенску тезу о међусобном искључивању одредби Тиранског пакта и Пакта Друштва народа. Краљевина СХС је тежила да дозна држање Британије у погледу италијанске дипломатске офанзиве на Балкану, јануара-априла 1927. године. Британци су саветовали да нови посланик Милан Ракић што пре отпутује у Рим и отпочне разговоре у којима ће у пријатељској форми изнети све примедбе владе у Београду. Иако су Британци саветовали прихватање Мусолинијеве понуде да се потпише нови уговор у троје, а албанска влада изразила жељу да потпише сличан пакт са Краљевином СХС и Грчком, јануара 1927. године, југословенска влада је одбила понуде.

Албанија је тврдила током фебруара да Краљевина СХС припрема акцију против Ахмеда Зогуа. Италија је поднела ноту Британији, Француској и Немачкој, 19. марта 1927, оптужујући Краљевину СХС да је мобилисала и концентрисала трупе према Албанији упозоравајући да је имала обавезе да штити независности и поредак у тој држави. Ово је изазвало међународну кризу. Британци су сугерисали југословенској влади ратификацију Нептунских конвенција и тражили од италијанске владе да изјави да потписивање Тиранског пакта не значи њену власт над Албанијом. Французи су тражили од Густава Штреземана да сазове Савет ДН. Нинко Перић је пред Народном скупштином изјавио, 20. марта 1927, да се не припрема никакав упад албанских емиграната са југословенске територије. Италијанска влада је уручила ноту југословенској, 21. марта, са сличним оптужбама. Ова спољнополитичка криза убрзала је доношење југословенског буџета у циљу припреме одбрамбених мера против могућег италијанског напада. Нинко Перић је желео да искористи оптужбе на рачун Краљевине СХС да би изнео цео проблем Тиранског пакта пред Друштво народа, нудећи да се спроведе анкета коју би наложила женевска институција. Међутим, Остин Чемберлен је поново одбио уплитање Лиге народа у читаво питање и изнео истоветну сугестију да се приступи директним преговорима између Рима и Београда. Аристид Бријан је убеђивао југословенског посланика у Паризу Мирослава Спалајковића, марта 1927, да је Тирански пакт био погрешан дипломатски потез који је преко ноћи преокренуо симпатије у корист Краљевине СХС, која још само мора да се оправда пред Великом Британијом због неоснованих италијанских оптужби. Стога је и Аристид Бријан, као и Остин Чемберлен, саветовао директне југословенско-

италијанске преговоре. Мирослав Спалајковић са своје стране није успео да убеди француског министра иностраних дела да је потребан јачи аганжам Француске против италијанског продора на Балкан, јер су у Ке д'Орсеу желели да избегну додатно компликовање међународне ситуације због чега је продужена важност парафа француско-југословенског споразума на нових шест месеци, марта 1927. године.

Доласком Војислава Маринковића на чело МИД-а, априла 1927. године, окончана су настојања Нинка Перића да се питање Првог тиранског пакта изнесе пред Друштво народа. Нови министар иностраних дела имао је два циља у односима са Италијом: њихово постављање на нову пријатељску основу уколико је то било могуће или расправа свих отворених питања док се не избаце Италијанима сви аргументи из руку и не изнесе пред Британцима суштина југословенско-италијанских проблема – продор Италије на Балканско полуострво. Након што је италијанско-албанским коминикеом, маја 1927. године, одбачена могућност приступања Краљевине СХС Првом тиранском пакту, Војислав Маринковић је био спреман да поведе тајне разговоре са Италијанима за регулисање билатералних односа. У МИД-у су схватили тежину ситуације након што су примљени подаци француске војне обавештајне службе да је Бенито Мусолини наредио концентрацију црногорских и хрватских сепаратиста²³⁷⁶ према југословенској граници. Ипак, Филип Бертело није био спреман да прихвати излагање Мирослава Спалајковића о наводним припремама Италијана за напад на Краљевину СХС. Међутим, намера Војислава Маринковића да поведе тајне разговоре са Италијанима је привремено спречена услед развоја југословенско-албанских односа.

Због тзв. Ђурашковићеве афере када је ухапшен драгоман Посланства у Тирани Вукашин Ђурашковић, 27. маја, МИД је наложио отправнику послова Милошу Саковићу да се врати у Београд 3. јуна. Интервенцијом великих сила званично обавештење Друштва народа о прекиду дипломатских односа је одложено до 12. јуна, и након три дана Цена бег Криезиу је са чиновницима Посланства напустио Београд. Одмах је уследило решење југословенског МИД-а да се обустави издавање виза албанским држављанима. Након што је утврђено да Вукашин

²³⁷⁶ Фебруара 1927. године, у Аустрији је било око 1.200 хрватских сепаратиста, по 600 у Бечу и Грацу (М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, р. 133).

Ђурашковић није ни био пријављен албанском МИД-у и да је био албански држављанин, што је био озбиљан пропуст југословенске дипломатске службе, афера је окончана почетком јула посредовањем великих сила. Дипломатски односи су обновљени почетком августа слањем отправника послова у Тирану и Београд. Војислав Маринковић је веровао да је до овог инцидент дошло на подстицај Италије и био је задовољан чињеницом да је успео да ангажује Британију и Француску у решавању кризе, јер је тиме спречио доминантну улогу Рима у Тирани. Он је наложио Богољубу Јевтићу да по повратку на свој службени положај саопшти Ахмеду бегу Зогу његово разочарање, јер га је вратио на власт у сарадњи са својим пријатељима и поред свих околности није могао да очекује такво понашање.

Током јесени односи југословенског посланика и албанског председника владе су били побољшани. У време југословенско-грчких преговора и затегнутих југословенско-бугарских односа, Војислав Маринковић је покренуо иницијативу за постизање пријатељског споразума са Ахмедом бегом Зогуом која није донела жељени резултат. Југословенски МИД је укинуо забрану издавања виза албанским држављанима 4. новембра. Ново захлађење у односима наступило је након потписивања југословенско-француског споразума, 11. новембра. Италија је одмах одговорила новим преговорима са албанском владом. Потписан је Уговор о одбрамбеном савезу, тзв. Други тирански пакт, са роком трајања од 20 година. Обе стране су се обавезале на пружање помоћи у случају да је једна од потписница угрожена ратом и неограниченом војном, финансијском и другом подршком у случају да арбитража није била успешна и рат отпочео. Свени чињенице да су балканске државе биле уплашене регионалне доминације Краљевине СХС након њеног споразума са Француском, Италијани су пропагандно представљали потписивање Другог тиранског пакта као примену начела „Балкан балканским народима“ у одбрани од југословенске хегемоније.²³⁷⁷

²³⁷⁷ АЈ, 411-6-14, фолијације 98, 99; Tommaso Tittoni, *Questioni del giorno: Tunisia-Abbisinia-Bessarabia-Libia-Jugoslavia-Albania*, Milano, 1928, p. 189; В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 47; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 96-99, 103, 105-112, 125, 130, 131; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији, 1925-1928*, стр. 203; М. Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939)*, S. 172-187; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, pp. 49, 51-58; S. Sretenović, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes

Крајем 1927. и почетком 1928. године, југословенске дипломате су уочиле да је потписивање југословенско-француског споразума утицало на Италију да промени своје држање на Балкану, као и у подунављу. Посланик у Паризу Мирослав Спалајковић је већ почетком јануара могао да установи да је Рим почео да „привлачи“ Грке, „охрабрује“ Мађаре и „кокетира“ са Турцима.²³⁷⁸ Посланик у Цариграду Јеврем Тадић је оценио да су Италијани након југословенско-француског споразума повели акцију за зближавање са Туцима, али да су у почетку имали проблеме да превазиђу постојеће неповерење које је било изазвано агресивним плановима према Малој Азији из претходних година.²³⁷⁹ Према оцени министра без портфеља и заступника министра иностраних дела Илије Шуменковића приближавање Италије са Мађарском, Пољском и Турском било је проузорковано двама чињеницама: 1) у питању су били диктаторски режими који су природно тежили међусобној сарадњи; 2) „у својој игри са нама Мусолини жели да има што више фигура на шаховској табли“.²³⁸⁰

Југословенско-грчки односи се нису побољшавали првих месеци 1928. године, иако су се француске и британске дипломате трудиле да својим саветима утичу на оба суседа да пронађу компромисно решење. Италија је у то доба настојала да оформи свој јужнобалкански блок приблечењем Грчке, Турске и Албаније као контратежу балканским чланицама Мале антанте и први корак ка успостављању свог политичког система у источном Медитерану. Бенито Мусолини је избегавао да билатералним споразумом са Атином изазове подозрење Анкаре, и обратно, због тога се одлучио да би најбоље решење било потписивање трипартитног италијанско-грчког-турског пакта. Грчка је желела да искористи заоштрене југословенско-италијанске односе за постизање максималних захтева. Стога је Андреас Михалакопулос променио своје раније држање и тврдио да више не жели обнову некадашњег савеза, већ да могу да преговарају само о потписивању Пакта о пријатељству, концилијацији и арбитражи. Он је у потпуности одбацивао ратификовање Атинских конвенција из 1926. године, и почео да игра на карту коју је некада користио Момчило Нинчић за вршење притиска. У питању

1924–1927“, pp. 30-35; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 133-161; Б. Глигорјевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 55-64, 67.

²³⁷⁸ АС, МС, предмет бр. МС-156, фолијације 4-7.

²³⁷⁹ АЈ, 370-2-10, фолијације 446, 447; АЈ, 370-29-84, фолијација 602.

²³⁸⁰ АЈ, 341-25-61 Шуменковић, Строго Пов.Бр.126 од 4. априла 1928. године.

експлоатације Солунске луке предложио је да се потпише уговор у петоро, између Грчке, Краљевине СХС, Румуније, Чехословачке и Пољске, уместо билатералног грчко-југословенског уговора на основу којег би влада у Београду омогућавала транзит за румунску, чехословачку и пољску трговину. Војислав Маринковић није желео да потписује југословенско-грчки споразум који би могао да изазове потписивање италијанско-бугарског споразума. Он је био противан идеји да се сарадња Краљевине СХС и Грчке усмери против Бугарске, већ је желео да се постигне тространи уговор Београда, Софије и Атине.²³⁸¹

Након одлагања на шест месеци отказног рока Римског споразума из 1924. године, Војислав Маринковић и Андреас Михалакопулос су се састали у Женеви током заседања Савета Друштва народа, 8. марта 1928. године. Грчки министар иностраних дела је тврдио да се није променила спољна политика у погледу Краљевине СХС, и даље су желели пријатељске односе али не по сваку цену. Истовремено, желео је да увери свог саговорника да блиски контакти Грчке и Италије нису били уперени против југословенске државе, већ су једино могли да постигну споразум у погледу заједничког наступа према Малој Азији.²³⁸² Иако је и Војислав Маринковић настојао да усмери Италију према турским територијама, крајем 1927. и почетком 1928. године,²³⁸³ овај сусрет није одмах дао повољне резултате у развоју југословенско-грчких односа. Војислав Маринковић је обећао Андреасу Михалакопулосу да ће размотрити сва отворена питања која постоја на билатералном нивоу. Он је наложио заступнику министра иностраних дела Илији Шуменковићу да почне прикупљање материјала за наставак преговора, али у наредних месец дана није учињен званичан или неформалан корак у том смислу.²³⁸⁴ Овакво држање Војислава Маринковића је вероватно било проузроковано и чињеницом да је имао пуну подршку Аристида Бријана за његову балканску политику у погледу Грчке и Бугарске.²³⁸⁵

²³⁸¹ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 141, 142; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 134, 135; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 33, 34; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, pp. 109, 110; Aleksandra M. Pećinar, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, (doktorska disertacija), Beograd, 2012, str. 58-61.

²³⁸² Архив САНУ, 14.439/370.

²³⁸³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 127, 133.

²³⁸⁴ АЈ, 388-10-24, фолијација 148.

²³⁸⁵ Архив САНУ, 14.439/367.

На већу заинтересованост југословенске владе да регулише односе са Грчком утицала је италијанска активност на Балкану и у Подунављу која је појачана 1928. године. Потписивање румунско-грчког Пакта о ненападању и арбитражи 21. марта, изазвало је одређену пометњу у Београду, јер је претходило одласку румунског и грчког министра иностраних дела у посету Италији. Бошко Чолак-Антић није могао да сазна од Јона Дуке да ли су Румуни било којим путем известили МИД о току преговора и престојећем потписивању.²³⁸⁶ Током заседања Савета Друштва народа у Женеви Николае Титулеску је убеђивао Војислава Маринковића да је пожурио да се што пре споразуме са Грцима јер су у румунском МИД-у радили иза његових леђа на нацрту текста споразума.²³⁸⁷ Међутим, заступник министра Илија Шуменковић је добио поуздан извештај да је румунски министар својом акцијом желео да преузме посредничку улогу у југословенско-грчким преговорима и да је пристао на отварање румунске Слободне зоне у Солуну што је ишло у корист Грцима у њиховим будућим преговорима са Краљевином СХС. Стога је Војислав Маринковић поново разговарао са Николаем Титулескуом о потписаном споразуму и након што му је добио акт на увид, закључио је да није било никаквих додатних споразума који би довели југословенску државу у незавидан положај према Грчкој.²³⁸⁸ Андреас Михалакопулос и Тефик Рушту бег су након заседања Савета Друштва народа имали заједнички састанак, а потом су двојица министра иностраних дела имали готово истовремено сусрете са Бенитом Мусолинијем и Дином Грандијем у Милану, 3. и 4. априла 1928. године. Циљ италијанске акције био је да се побољшају односи са две балканске државе превазилажењем постојећих неповерења, договори заједничка политика у источном Медитерану, и одигра посредничка улога у грчко-турском измирењу и зближавању.²³⁸⁹ Према тврђењу

²³⁸⁶ АЈ, 395-17-180, фолијација 349.

²³⁸⁷ Архив САНУ, 14.439/415.

²³⁸⁸ АЈ, 159-2-III Илија Шуменковић за Војислава Маринковића, Пов.Бр.125 од 4. априла 1928. године.

²³⁸⁹ Андреас Михалакопулосе се разболео и подвргнут је операцијском захвату у Женеви. Током његовог опоравка, Тефик Рушту бег је променио унапред испланиран пут по европским државама да би се састао са грчким министром у женевској болници. Постигавши прелиминарни договор о побољшавању грчко-турских односа, њих двојица су отпутовали и Милано (V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 143, 144; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 133-135; D. Barlas, “Friends or Foes”, pp. 239, 240; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, p. 110; Damla Demirözü, A. Petsas, „The repercussions of the 1930 Greek-

грчког посланика у Лондону Димитроса Какламаноса, Андреас Михалакопулос је схватио да Бенито Мусолини жели да оформи сопствени блок против Мале антанте, али је одбио да се споразумева са Италијанима на рачун Краљевине СХС.²³⁹⁰ Тефик Рушту бег је накнадно тврдио да је током миланских разговора било покренуто питање трипартитног пакта, али да су и Грци и Турци желели билатералне уговоре јер су сматрали да би тиме успоставили ближе међусобне односе.²³⁹¹

За југословенски МИД није било сумње да италијанска дипломатска акција на Балкану добијала све шири замах.²³⁹² Посланик у Цариграду Јеврем Тадић је био уверен да је Турска била спремна да учини извесне авансе и Грчкој и Бугарској у циљу стварања балканског блока против хегемоније Краљевине СХС.²³⁹³ Посланик у Лондону Ђорђе Ђурић је сматрао да је Грчка била спремна да се споразуме са Турском у погледу ефикасније рада комисије за избеглице, а преговоре по осталим питањима само да поведе због Италије.²³⁹⁴ Посланик у Берлину Живојин Балугџић је сматрао да је Мусолинијева сензација са доласком већег броја министара иностраних дела није постигао жељени циљ – притиска на Француску и Краљевину СХС.²³⁹⁵ Након примљених извештаја о резултатима посете Андреаса Михалакопулоса и Тефика Руштуа бега Милану, Илија Шуменковић је закључио да италијанска акција није још увек постигла жељени резултат. Одбијање турског министра да прихвати потписивање предложеног трипартитног пакта био је повољан сигнал за Краљевину СХС. Стога је Илија Шуменковић закључио да „имамо времена и могућности за акцију“.²³⁹⁶

Непосредно након посете Андреаса Михалакопулоса Милану, Никола Политис је преко Мирослава Спалајковића покренуо питање Маринковићевог обећања датог у Женеви да ће размотрити сва спорна питања у билатералним односима, 10. априла. Одговор Илије Шуменковића да још увек прикупљају неопходне

Turkish rapprochement on Turkey“, *Balkan Studies*, Vol. 46 (2012), pp. 66, 67; A. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, p. 296).

²³⁹⁰ A. Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, p. 296.

²³⁹¹ D. Demirözü, A. Petsas, „The repercussions of the 1930 Greek-Turkish rapprochement on Turkey“, p. 67.

²³⁹² Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 34.

²³⁹³ АЈ, 370-2-10, фолијација 446, 447.

²³⁹⁴ АЈ, 341-25-61 Ђурић МСП-у, Пов.Бр.199 од 11. априла 1928. године.

²³⁹⁵ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 144.

²³⁹⁶ АЈ, 159-2-III Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.185 од 19. априла 1928. године.

материјале био је јасан знак да Краљевина СХС још увек није намеравала да преузме иницијативу.²³⁹⁷ Милан Ракић је оценио почетком јуна, да је Бенито Мусолини одуговлачио у преговорима са Краљевином СХС јер је био уверен да је њена унутрашња ситуација врло тешка и чекао је даљи развој догађаја да би га искористио за сопствене планове. Стога је југословенски посланик процењивао да италијанско-грчки преговори нису били од суштинске важности у односима између Рима и Београда, а да су југословенске позиције донекле појачана симпатијама које је британска дипломатија исказивала након одлуке Војислава Маринковића да поднесе Народној скупштини Нептунске конвенције на ратификацију.²³⁹⁸ Андреас Михалакопулос је након потписивања италијанско-турског Пакта о пријатељству, концилијацији и арбитражи током лета одуговлачио да донесе коначну одлуку о потписивању грчко-италијанског пакта, јер је желео претходно да регулише односе са Краљевином СХС како би избегао негативну реакцију Француске.²³⁹⁹ Грчке дипломате су поново покренуле питање обнове преговора, приликом заседања Припремне комисије за Конференцију о разоружању. Грчки делегат при Друштву народа Никола Политис и посланик у Берну Василиос Дендрамис (Βασίλειος Δενδραμής) су пренели југословенском делегату Лазару Марковићу, средином јуна, жељу Андреаса Михалакопулоса да што пре отпочне грчко-југословенске преговоре, који би били независни од грчко-италијанских преговора. Лазар Марковић им је одговорио да би грчки министар требало директно да изнесе своје понуде Војиславу Маринковићу и да не иду заобилазним путевима. На основу нових инструкција Дендрамис је поновио југословенском делегату да желе што пре да отпочну поновне преговоре, 20. јуна.²⁴⁰⁰ Иако је Лазар Марковић упућивао Грке на директне разговоре, ипак грчки МИД није могао да се ослони на сарадњу са југословенским послаником у Атини Тихомиром Поповићем који се противио пожуривањима. Према оцени секретара Посланства Анте Анића, који је пореклом био Хрват из Далмације, посланиково држање је било резултат еволуције ставова Срба према Грцима у

²³⁹⁷ АЈ, 388-10-24, фолијација 148.

²³⁹⁸ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, фолијација 6; Архив САНУ, 14.439/698.

²³⁹⁹ А. М. Пећинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, str. 72.

²⁴⁰⁰ АЈ, 159-2-III Лазар Марковић Војиславу Маринковићу, Женева, 20. јун 1928; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 135.

периоду након Првог светског рата. Он је тврдио да се Тихомир Поповић резервисано постављао према грчким предлозима уз одобрење југословенског МИД-а.²⁴⁰¹ Румунија је са своје стране желела да поново иницирала своју посредничку улогу у регулисању југословенско-грчких односа преко Константина Ланга-Рашкануа, непосредно пред конференције Мале антанте. Током састанка министара три државе чланице Николае Титулеску је покушао директно да увери Војислава Маринковића у опортуност побољшавања југословенско-грчких односа, позивајући се на спремност Андреаса Михалакопулоса и Елефтериоса Венизелоса да се регулишу сва питања у погледу југословенске трговине преко Солунске луке. Међутим, југословенски министар иностраних дела није желео да покрене нове преговоре са Атином пре него што регулише уговорне односе са Римом, да не би југословенско-грчко споразумевање не би изазвало негативну реакцију Италијана. Преко Константина Ланга-Рашкануа поручио је Андреасу Михалакопулосу и Елефтериосу Венизелосу да надлежне комисије прегледају све материјале у вези техничких питања.²⁴⁰²

Иако поновљена грчка иницијатива није дала жељени резултат, ипак су у југословенском МИД-у почели озбиљније да разматрају могући наставак разговора са Грчком. Војислав Маринковић је током јуна наложио в.д. шефа IV (Средњеевропског) одељења ГПД МИД Владимиру Милановићу да прикупи све материјале о отвореним питањима у билатералним односима.²⁴⁰³ Одабир чиновника очигледно није био случајан, јер је Милановић претходно пет година био секретар и према потреби отправник послова Посланства у Риму, а након повлачења у централу марта 1927. године, одмах је упућен на рад у одељење задужено за Средњу Европу.²⁴⁰⁴ Грчка није територијално потпадала под надлежност IV одељења ГПД МИД-а, али је постојала потреба да се југословенско-грчки односи сагледају кроз шири контекст италијанске дипломатске офанзиве на Балкану. Поред Владимира Милановића на овом послу радио је и секретар Иван Субботић,²⁴⁰⁵ који је током 1927. године био правни

²⁴⁰¹ ЦДА, ф. 332 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијација 5.

²⁴⁰² ЦДА, ф. 322 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијације 95, 97-99, 109-111.

²⁴⁰³ АЈ, 388-10-24, фолијација 162.

²⁴⁰⁴ Владимир Милановић је био секретар Посланства у Риму током октобра 1923. – новембра 1924. године, и децембра 1924. – марта 1927. године (АЈ, 334-Персонални-172-494, фолијације 54, 56, 77, 79, 81, 82, 95-104, 106, 111).

²⁴⁰⁵ АЈ, 388-10-24, фолијација 173.

експерт у југословенско-грчким мешовитој комисији за склапање трговинског уговора.²⁴⁰⁶

Повратак Елефтериоса Венизелоса на власт, почетком јула, унела је извесне измене у дотадашњој спољној политици Грчке. Он је желео да настави политику изласка из дипломатске изолације у којој се Атина налазила након режима Теодороса Пангалоса, али и да регулише односе са свим суседима. Прве кораке је учинио у правцу наставка споразумевања са Италијом и Турском. Ипак, приликом првог разговора са италијанским послаником у Атини Мариом Арлотом (Mario Arlotta) одмах му је ставио до знања да не жели да грчко-италијански споразум буде уперен против неке треће стране. Након августовских избора на којима је обезбедио парламентарну већину, 30. августа је послао лично писмо Исмету паши позивајући га да искористе коректну сарадњу коју су успоставили током рада Мировне конференције у Лозани да би регулисали избегличко питање и потписали грчко-турски пакт. У погледу Краљевине СХС, Елефтериос Венизелос се није одлучио за директну комуникацију већ за француско посредништво које крајем јула није донело жељене резултате.²⁴⁰⁷

Први неуспех није обесхрабрио грчког председника владе и он је чинио кораке у правцу постепеног решавања проблема са северним суседом. Иницијативом краља Александра крајем августа поново су почели југословенско-грчки разговори.²⁴⁰⁸ Почетком септембра комуникација је вођена на два паралелна колосека. Војислав Маринковић је разговарао са грчким министром иностраних дела Александросом Карапаносом (Αλέξανδρος Καραπάνος) у Женеви, а Илија Шуменковић са Спиридоном Полихронијадесом у Београду. Грци су желели да се преговори поведу директно између Војислава Маринковића и Елефтериоса Венизелоса у током заседања Скупштине Друштва народа, али у тајности да би се избегле италијанске интриге. Међутим, југословенски министар је избегао да почне преговоре у Женеви, јер две стране још увек нису прелиминарно

²⁴⁰⁶ Архив САНУ, 14576-IV-8 „Кратка биографија Др Иван В Субботић 1893–1973“

²⁴⁰⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 135; Ioannis D. Stefanidis, „Reconstructing Greece as European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32“, *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg, 2008,² pp. 216, 217, 220, 221; H. E. Пападакис, *Елефтериос Венизелос*, стр. 158; D. Demirözü, A. Petsas, „The repercussions of the 1930 Greek-Turkish rapprochement on Turkey“, p. 68; Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, p. 297.

²⁴⁰⁸ A. M. Pećinar, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Eleftheriosa Venizelosa (1928–1932)*, str. 76.

договориле њихову основу. Стога је овластио Илију Шуменковића 19. септембра, да може да почне званичне разговоре са Спиридоном Полихронијадесом уколико Министарски савет одреди базу за преговоре. Ипак, грчка влада није желела да преузима одговорност у одсуству Елефтериоса Венизелоса и одлучено је да се одложи до његовог доласка у Београд. Пошто је било извесно да ће грчки председник владе након Женева прво отпутовати у Рим, Париз и Лондон, предложено је да се његов долазак у југословенску престоницу веже симболично за датум пробоја Солунског фронта.²⁴⁰⁹ Напредо са обновом разговора, почетком септембра у Солуну је основан Грчко-југословенски синдикат чијим статутом су регулисани трговачки односи између две државе и експлоатација Слободне зоне.²⁴¹⁰ Иако је циљ био да се покаже добра воља грчке владе, резултат је био супротан. Наиме, Генерални конзулат у Солуну је известио МИД да је реакција солунских трговачких и царинских кругова на вест о наводном споразуму Маринковић-Карапанос била изразито негативна, јер су се бојали да је влада у Атини попустила притисцима из Београда.²⁴¹¹

Након што је сазнао од Спиридона Полихронијадеса да ће Елефтериоса Венизелос отпутовати у Рим ради потписивања пакта а потом у Париз, Илија Шуменковић је издао инструкције Мирославу Спалајковићу, 18. септембра, да се састане грчким председником владе и сазна сврху његовог доласка.²⁴¹² Међутим, пошто је Војислав Маринковић из Женева отпутовао у Париз, југословенски посланик је ограничио своју рад само на сусрет са Филипом Бертелоом. Француски државни секретар је покушао да убеди свог саговорника у опортуност споразумевања са Грчком јер је био уверен да је Елефтериос Венизелос остао веран својим некадашњим политичким идеалима. Иако су у Ке д'Орсеу били свесни да Краљевина СХС у својој балканској политици жели превасходно да постигне политички споразум са Бугарском и да су због тога две године одуговлачили

²⁴⁰⁹ АЈ, 159-3-VII Војислав Маринковић лично за Илију Шуменковића, Пов.Бр.546 од 6. септембра; Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.10829 од 8. септембра; Војислав Маринковић МИД-у, Пов.Бр.569 од 19. септембра 1928; Илија Шуменковић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.11266 од 18. септембра; Војислав Маринковић лично за министра, Пов.Бр.572 од 19. септембра; Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.11343 од 19. септембра 1928. године.

²⁴¹⁰ А. М. Реџинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, str. 73.

²⁴¹¹ АЈ, 159-3-VIII Илија Шуменковић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.10901.

²⁴¹² АЈ, 388-10-24, фолијација 159.

разговоре са Грчком, ипак су упозиравали да би услед Мусолинијеве дипломатске активности могли да се суоче са заједничким италијанско-грчко-бугарском фронтом. Два дана након разговора Бертело-Спалајковић, састанак Бертело-Маринковић заказан је за 22. септембар, односно три дана пре доласка Елефтериоса Венизелоса у Париз.²⁴¹³

Грчки посланик Спиридон Полихронијадес предао је копију грчко-италијанског Пакта о пријатељству, концилијацији и арбитражи Илији Шуменковићу, 22. септембра, да би обавестио југословенску владу о његовој садржини један дан пре потписивања.²⁴¹⁴ Поред потписивања пакта, Елефтериоса Венизелос је у разговорима са Бенитом Мусолинијем признао Ахмеда Зогуа за краља Албанаца, али је одбио његову понуду да Италија гарантује Грчкој суверенитет Солуна у случају напада неке треће државе (Краљевине СХС) и обавезао се да спречава грчку иреденту према Додеканезима.²⁴¹⁵ Дотадашња одуговлачења у почетку југословенско-грчких преговора Милан Антић је пребацивао Војиславу Маринковићу сматрајући да је он био главни кривац што нису били искоришћени повољнији моменти, већ се за озбиљнију акцију одлучио тек након што је потписан грчко-италијански пакт. Он је оценио да се Елефтериос Венизелос потписивањем пакта дезинтересовао за Албанију и на тај начин практично „позвао“ Италију да дође на Балкан.²⁴¹⁶ Милан Ракић је известио МИД да је посета Елефтериоса Венизелоса Риму показала да односи између Италијана и Грчка уопште нису били толико срдачни колико се очекивало и да су била безуспешна настојања да се стоври другачија слика пред римском јавношћу. Он је закључио да Бенито Мусолини и Дино Гранди нису успели да остваре општи грчко-турски споразум приликом сусрета грчког председника владе и турског посланика Суада бега (Suad Bey). Иако није имао потпуно проверене информације, Милан Ракић је веровао да нису успели да се договоре ни око бољег културног положаја грчког становништва на Додеканезима ни око продаје 350.000 италијанских пушака грчкој војсци.²⁴¹⁷

²⁴¹³ АЈ, 388-13-33, фолијације 647, 648.

²⁴¹⁴ АЈ, 341-25-61 Шуменковић, Пов.Бр.11564 од 22. септембра 1928. године.

²⁴¹⁵ I. D. Stefanidis, „Reconstructing Greece as European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32“, р. 217.

²⁴¹⁶ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8860, 9348, 9465.

²⁴¹⁷ АЈ, 341-25-61 генерални политички директор МИД-а Станоје Пеливановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.12102 од 22. октобра 1928. године.

Након што су Филип Бертело и Елефтериос Венизелос изразили жељу да се у Паризу организује сусрет са Војиславом Маринковићем, он је тражио од Илије Шуменковића 23. септембра да му МИД пошаље материјале о отвореним југословенско-грчким питањима.²⁴¹⁸ Елефтериоса Венизелос није желео да остави утисак да је променио политичке ставове у односу на период Првог светског рата, и због тога је после потписивања грчко-италијанског пакта посетио Лондон и Париз да би уверио некадашње ратне савезнике у своју лојалност. Истовремено, желео је да добије подршку Аристиде Бријана за регулисање грчко-југословенских односа. Његов циљ је била обнова пријатељских односа на бази равноправних односа, чиме би извукао Грчку из подређеног положаја у којем се нашао након потписивања Атинских конвенција 1926. године. Своју аргументацију је базирао на југословенском инсистирању да добију концесије у Солуну чиме је Грцима преостајала једино могућност да тражи заштиту Италије. Због тога је тврдио да након потписаног грчко-италијанског пакта не може да прихвати политички споразум са Краљевином СХС који би озбиљно нарушио односе између Атине и Рима. Аристид Бријан је прихватио његова образложења и обећао своју подршку.²⁴¹⁹

Припремајући се за разговор са Елефтериосом Венизелосом, Војислав Маринковић је желео да тежиште буде на политичким темама. Определио се за тактику отвореног разговора „о савезу наравно општем против свих и сваког. То би био и начин утврдити прави значај њиховог уговора с Италијом“.²⁴²⁰ Након сусрета Аристиде Бријана и Филипа Бертелоа са Елефтериосом Венизелосом, Мирослав Спалајковић се прво састао са грчким председником владе који је тврдио да је политички део грчко-италијанског пакта био преузет из текста југословенско-италијанског споразума из 1924. године, и да је једини циљ био да обезбеди своју државу од евентуалног понављања инцидента сличног Крфској окупацији из 1923. године. Од руководиоца француске спољне политике, југословенски посланик у Паризу је сазнао да је Елефтериос Венизелос приликом првог састанка са њима био неодређен, и да им је тек током ручка отвореније

²⁴¹⁸ AJ, 388-10-24, фолијације 162, 173.

²⁴¹⁹ I. D. Stefanidis, „Reconstructing Greece as European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32“, pp. 217-219; Z. Steiner, *The Lights that failed*, p. 499; A. M. Pećinar, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, str. 77, 78.

²⁴²⁰ AJ, 388-10-24, фолијација 163.

говорио о својим разговорима са Бенитом Мусолинијем. Бријан и Бертело су пренели Спалајковићу да је грчки председник владе одбио понуду да размене писама којим би Италија гарантовала Солун и Македонију од евентуалних напада, и да им је саопштио да жели да постигне споразум са Краљевином СХС. Међутим, Елефтериос Венизелос је почео да игра на италијанску карту, тврдивши француским саговорницима да није могао да потпише ништа више од грчко-југословенског арбитражног пакта након што је одбио Мусолинијеве понуде. Он је одговорност за настало стање и неповерење пребацивао на југословенску страну, тврдивши да су у Београду желели више него што је Атина могла да понуди. Ипак су Аристид Бријан и Филип Бертело поново саветовали Мирослава Спалајковића да не пропусти повољан моменат да потпишу макакав уговор са Грчком у циљу регулисања економским питања, али и побољшавања опште ситуације на Балкану.²⁴²¹

Први сусрет Војислава Маринковића и Елефтериоса Венизелоса је организован у виду приватног ручка, 28. септембра. Први контакти су пружали уверење да ће два саговорника лако превазићи постојеће неповерење и пронаћи базу за почетак конкретних преговора.²⁴²² Идућег дана настављени су разговори. Елефтериос Венизелос је нудио пакт против Бугарске, али је Војислав Маринковић одбио ову понуду јер није желео да преузима обавезе на тој страни.²⁴²³ Након другог састанка, атинска штампа је почела да пише неповољно о току грчко-југословенских разговора у Паризу подржавајући тезу да грчки председник владе не би требало да преузима никакве уговорне обавезе против неке треће државе и да не сме признати постојање југословенске мањине у Егејском Македонији. Иако су ове вести демантовали и Никола Политис и Војислав Маринковић, остао је тежак утисак. Стога је југословенски министар одлучио да не предузима никакве кораке да не би нарушио почетну фазу разговора, и саветовао је Илију Шуменковића да отворено саопшти Елефтериосу Венизелосу приликом посете Београду „да ће нам слабо шта вредети ма какав пакт о пријатељству, ако се тако и у будуће буду понашали“.²⁴²⁴ Трећи састанак је одржан 2. октобра и двојица

²⁴²¹ АЈ, 388-10-24, фолијације 165-168; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 73, 74.

²⁴²² АЈ, 388-10-24, фолијација 164.

²⁴²³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 147.

²⁴²⁴ АЈ, 388-10-24, фолијације 171, 174.

саговорника су успела да се споразумеју око потписивања Уговора о пријатељству и посредовању. Међутим, овај пут је београдска јавност оштро реаговала против предложеног политичког дела споразума јер није садржао грчке обавезе у случају бугарског и/или италијанског напада.²⁴²⁵ Четврти састанак одржан је 4. октобра. Елефтериос Венизелос је тврдио да је писање атинске штампе био резултат рада опозиције која је желела да наруши његову дипломатску акцију. Покренуто је питање Конвенције из 1923. године и Атинских конвенција из 1926. године. Војислав Маринковић је тврдио да су са генералом Теодоросом Пангалосом постигли договор да се обезбеде транспорти за југословенске савезнике преко Солуна, јер је транзит за Краљевину СХС већ био уређен 1923. године. Међутим, Елефтериос Венизелос није желео да преузима било какве додатне обавезе у питању Слободне зоне у Солуну и предложио је да се транспорти војних материјала за југословенске савезнике прекартирају на територији југословенске државе. Војислав Маринковић саветовао је Илију Шуменковића да приликом разговора у Београду постигну „некакав“ споразум у питању транзита, како би техничка комисија могла одмах да почне са радом и скину грчко питање са дневног реда.²⁴²⁶ Међутим, заступник министра иностраних дела је сматрао да би категорично заговарање југословенске тезе у питању транзита могло да потпуно затвори врата за даље преговоре.²⁴²⁷

Након реферисања краљу Александру Илија Шуменковић је послао инструкције Војиславу Маринковићу, 5. октобра, да разговара са Французима до које су мере били спремни да помогну Краљевини СХС уколико преговори са Италијом доживе неуспех. Југословенски монарх је предложио свом министру да искористи случај Грчке за преговоре са Аристидом Бријаном. Са једне стране, желео је да упозори Французе да је њихова политика према Италији доживела потпуни неуспех и да је било неопходно да почну са „рашчишћавањем ситуације“. Као аргумент предложио је Војиславу Маринковићу да им укаже да је у југословенским круговима већ постојала струја која је желела нову спољну политику потпуне сарадње са Италијом. Са друге стране, тражио је од Француза да им саопште до које су желели да иду у подршци Краљевини СХС како би

²⁴²⁵ А. М. Пећинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, str. 78, 79.

²⁴²⁶ АЈ, 388-10-24, фолијације 176, 177.

²⁴²⁷ АЈ, 388-10-24, фолијација 180.

Италијанима могли да одговоре на исти начин као што је то учинио и Елефтериос Венизелос пред Бријаном и Бертелоом, да не могу да прихвате никакав политички споразум којим би се нарушавале већ преузете обавезе према некој трећој држави.²⁴²⁸ Војислав Маринковић и Елефтериос Венизелос су се споразумели о бази за југословенско-грчке преговоре на четвртом састанку. Југословенски министар се обавезао да неће тражити ништа што би вређало или изгледало као да вређа грчки суверенитет. Међутим, он је саветовао Илију Шуменковића да у Београду покуша да добије концесије за југословенске савезнике по угледу на Атинске конвенције. Током разговора са Аристидом Бријаном о француској подршци Краљевини СХС према Италији, према добијеним предлозима искористио је и грчки случај као аргументацију за добијање што већих гаранција. Француски министар иностраних дела је поново саветовао Војиславу Маринковићу да искористи повољан моменат и постигне макакв споразум са Грцима да би потом могли постепено да их привлаче на француско-југословенску страну.²⁴²⁹ Елефтериос Венизелос је успео да наметне свом саговорнику одредбу о неутралности Грчке у тексту предстојећег споразума.²⁴³⁰

Илија Шуменковић је саветовао Војиславу Маринковићу да настави разговоре са Елефтериосом Венизелосом у питању транзита војних материјала преко солунске луке за југословенске савезнике, јер би прихватањем идеје прекартирања, били у немогућности да извршавају своје обавезе преузете потписивањем конвенција са друге две чланице Мале антанте и са Румунијом и Пољском, 25. новембра 1925. године. Заступник министра иностраних дела је предлагао да се прво споразумеју са три заинтересоване владе пре него што почну званичне преговоре са Грцима.²⁴³¹ Иако је Војислав Маринковић био сагласан са гледиштем свог заступника, ипак више није било времена за претходно споразумевање са чехословачком, румунском и пољском владом. На основу инструкција краља Александра, југословенски министар је водио разговоре са Французима о крајњим границама њихове помоћи у случају компликација односа са Италијом, и због тога је саветовао 8. октобра да са Елефтериосом Венизелосом постигну било

²⁴²⁸ Архив САНУ, 14.439/85.

²⁴²⁹ АЈ, 388-10-24, фолијације 178, 179.

²⁴³⁰ А. М. Пећинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, str. 80.

²⁴³¹ АЈ, 388-10-24, фолијације 182, 184.

какав споразум јер су Французи били заинтересовани за повољан исход југословенско-грчких преговора.²⁴³² Интернационализација питања експлоатације Слободне зоне у Солуну коју је Момчило Нинчић користио као једну од тактика за вршење притиска на грчке владе у време свог мандата, сада се окренула против Краљевине СХС. Иако је имала преузете обавезе према савезницама из Мале антанте и према Пољској, морала је да игнорише њихове интересе и постигне споразум са Елефтериосом Венизелосом да би очувала француско пријатељско држање у питању југословенско-италијанских односа.

Након зваршених прелиминарних разговора, Војислав Маринковић је остао извесно време у Паризу због наставка разговора са Французима на основу краљевих инструкција од 5. октобра, и припремао се за повратак у Швајцарску због наставка лечења.²⁴³³ Завршна фаза преговора одвијала се у Београду, 9–11. октобра. Овог пута насупртно Елефтериоса Венизелоса био је министар без портфеља и заступник министра иностраних дела Илија Шуменковић. Обојица су били познати као особе које вешто скривају своје стварне намере, иако су примењивали различите тактике. Елефтериос Венизелос је био говорљив и мноштво „блиставих речи“ је отежавало праћење ток његових мисли. Илија Шуменковић је био ћутљив, претерано обазрив и препуштао је иницијативу саговорницима да би сазнао њихове стварне намере. Према оцени Косте Павловића, који је службени пратилац МИД-а грчког председника владе током његовог боравка на територији Краљевине СХС, разговори са Елефтериосом Венизелосом су увек били изузетно захтеван задатак: „водити преговоре са овим лукавцем, најлукавијим балканским политичаром, чији је ретко жив и страховито препреден поглед збуњивао, није била лака ствар. Увек је давао утисак ловца у заседи, човека који нешто вреба и вечито хоће неког да надмудри. Они који су с њим долазили у додир увек су сраховали да, под упливом његове сугестивне и, на први поглед, наивне речитости, не подлегну његовим убедљивим и неисцрпним аргументима.“²⁴³⁴ Са друге стране, лични секретар грчког председника владе је

²⁴³² АЈ, 388-10-24, фолијација 181.

²⁴³³ К. Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, стр. 45, 46.

²⁴³⁴ К. Ст. Павловић, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga treća, str. 23, 24; К. Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, стр. 46.

оценио уздржаност Илије Шуменковића као хладно и затворено држање југословенске стране.²⁴³⁵

На првом састанку краља Александра и Елефтериоса Венизелоса, грчки председник владе је упозорио да се Французи спремају да потпишу уговор пријатељства са Италијом. Тиме је желео да изврши посредан притисак на југословенску страну да прихвати његове понуде. Међутим, југословенски МИД је располагао извештајима који су се поклапали са информацијама Елефтериоса Венизелоса и због тога је наложено Војиславу Маринковићу да ближе испита ситуацију у Паризу. Први грчки предлог био је потписивање политичког уговора са роком важења од 50 година, чиме би се превазишла једна од основних замерки на некадашње Атинске конвенције у погледу трговинских и политичких односа. Међутим, за југословенску страну дугорочни рокови су били неприхватљиви.²⁴³⁶

Током другог састанка Венизелос-Шуменковић, одржаног 10. октобра, грчки председник владе је поставио своје услове: да се југословенска трговина одвија на основу Конвенције из 1923. године, а да се измене и допуне могу преговарати на основу меморандума који је Спиридон Полихронијадес поднео 1. јуна 1926. године. У погледу спорних питања Елефтериос Венизелос је остао непомирљив и није желео да дозволи транзит војних материјала за југословенске савезнике, није одустајао од старе грчке тезе да поморски прилаз Слободној зони припада грчким територијалним водама и да југословенски бродови морају да прођу административне процедуре, нити је пристајао на могућност да Краљевина СХС подиже фабрике у зони. Илија Шуменковић је предложио да се заједно са протоколима којим би се регулисала покренута питања потпише и петогодишњи уговор о пријатељству, концилијацији и арбитражи. У току састанка Елефтериос Венизелос је одустао од арбитраже у случају да се не споразумеју око протокола. Тог дана краљ Александар је био у Тополи, и Илија Шуменковић је чекао његов повратак и седницу Министарског савета на којој би била разматрана грчка понуда.²⁴³⁷

Суштина размимоилажења југословенских и грчких ставова биле су узајамне гаранције у случају бугарског и/или италијанског напада. Илија Шуменковић је

²⁴³⁵ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос*, стр. 159.

²⁴³⁶ АЈ, 388-10-24, фолијација 185.

²⁴³⁷ АЈ, 388-10-24, фолијација 187; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 74.

желео да се унесу неопходне одредбе у питању узајамне помоћи, док је Елефтериос Венизелос инсистирао на одредби о неутралности у случају напада треће стране. Стога су у југословенском МИД-у закључили да се нова балканска политика грчког председника владе знатно изменила у односу на период Првог светског рата. Он више није тежио ангажману за заједничку одбрану од непријатељских великих сила, већ билатералним уговорима између балканских држава који нису садржали никакве обавезе о узајамним гаранцијама и помоћи. Према њиховој оцени његова политика је била детерминисана страхом од Италије и проценом да су италијански агресивни планови представљали већу опасност за Краљевину СХС него за Грчку. Након повратка краља Александра у Београд приређен је свечани ручак у част госта 11. октобра. Илија Шуменковић и Елефтериос Венизелос су отишли на Двор са саопштењем да су преговори доживели потпуни неуспех. Тада је уследио једночасовни разговор Александар-Венизелос током којег се ситуација потпуно изменила. Југословенски монарх је дао свечану изјаву да не постоје југословенске претензије према Солуну, а грчки председник владе да неће сарађивати са Италијом против интереса Краљевине СХС. Њих двојица су постигли договор о потписивању протокола којим су регулисана питања експлоатације Слободне зоне у Солуну и дела железничке пруге Солун–Ђевђелија у складу са грчким интересима. Илија Шуменковић је на крају тражио да се заједнички коминике објави тек по повратку Војислава Маринковића у Београд, али је Елефтериос Венизелос инсистирао да се они одмах објаве како би се избегла нагађања и гласине у грчкој јавности. На крају је постигнут договор да грчки председник владе може одмах да да изјаву новинарима о резултатима преговора. Протокол од 11. октобра 1928. године је поред регулисања екомонско-саобраћајних питања, отворио пут за наставак југословенско-грчких преговора о политичким питањима.²⁴³⁸

Током новембра и децембра две владе су преговарале о редакцијама пет протокола којима је требало да се допуни Конвенција из 1923. године.

²⁴³⁸ ЦДА, ф. 332 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијације 57-60, 66, 67; К. Ст. Павловић, *Војислав Маринковић и његово доба (1876-1935)*, књига трећа, стр. 25; К. Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, стр. 46, 47; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 147; I. D. Stefanidis, „Reconstructing Greece as European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32“, pp. 217, 218; Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос*, стр. 159; А. М. Пећинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, str. 80-83; Б. Глигорјевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 74.

Југословенска влада је нудила одредбе у којима се није директно говорило о транзиту без контроле у Солуну и на железничкој прузи до Ђевђелије; док је грчка влада желела да избегне било коју редакцију којом би био омогућен неконтролисани транспорт војних материјала.²⁴³⁹ Турска и бугарска дипломатска служба, које су схватиле да од резултата преговора између Београда и Атине, зависи развој односа Атине са Анкаром и Софијом.²⁴⁴⁰

Краљевина СХС је желела током 1928. године да настави са политиком регулисања отворених питања и побољшавања односа са Бугарском, и поред чињенице да је заједничка граница и даље била затворена. Ипак, на почетку године јавни наступ Војислава Маринковића је могао да допринесе само погоршавању односа. Он је након убиства Велибора Прелића у Скопљу, на Конгресу ЈДС-а одржаном 16. јануара отворено упозорио Бугарску да наставак активности ВМРО-а може довести до рата. У односу на његово излагање, говор Љубомира Давидовића је био уздржанији иако у том моменту није обављао државну функцију, стога је Војислава Маринковић остављио утисак једног партијског члана а не министра иностраних дела.²⁴⁴¹ Његов наступ је оставио лош утисак на чехословачку дипломатију, и омогућио је италијанској дипломатској служби да покрене антијугословенску пропаганду пред бугарским дипломатама.²⁴⁴² Тихомир Поповић је средином фебруара разговарао са бугарским отправником послова Иваном Данчевим о побољшању односа две државе. Он је тврдио да југословенска влада жели да зближавања са Бугарском, иако није намеравала да отвори границу све док се не регулише проблем акција ВМРО-а.²⁴⁴³ Формирање новог кабинета Велимира Вукићевића 23. фебруара, у којем је Антон Корошец добио ресор МУД-а, повољно је прихваћено у бугарским политичким круговима јер су веровали да ће он радити у правцу мирног решења тзв. Македонског питања.²⁴⁴⁴

²⁴³⁹ ЦДА, ф. 332 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијације 42, 44, 45, 51, 52, 56; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 74.

²⁴⁴⁰ ЦДА, ф. 332 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијација 43.

²⁴⁴¹ Архив САНУ, 14.387/8860; „Говор г. Љ. Давидовића“ и „Говор г. др. В. Маринковића“, *Правда* од 16. јануара 1928. године.

²⁴⁴² ЦДА, ф. 332 к, инв. оп. 1, а. е. 693, фолијација 1; *ЧИБИ*, II, Бр. 56, стр. 112.

²⁴⁴³ Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 132, 133.

²⁴⁴⁴ *ЧИБИ*, II, Бр. 67, стр. 126, 127.

Љубомир Нешић је почетком марта боравио у Београду. Он је пренео краљу Александру поруке краља Бориса III да жели да води политику блиске сарадње са Краљевином СХС. Ово је био наставак разговора двојице монарха који је почетком 1927. године преко Антона Корошеца као специјалног изасланика и југословенског посланика у Софији.²⁴⁴⁵ Љубомир Нешић је по налогу краља Александра у Софији наставио да преговара о сусрету представника југословенске и бугарске војске у једној од европских престоница. Циљ је требало да буду разговараи о регулисању проблема који су утицали на затварање границе.²⁴⁴⁶ Током боравка у Београду, Љубомир Нешић се договорио са Одељењем за државну заштиту МУД-а да се одобри прелазак границе лицима за које буде гарантовала бугарска влада.²⁴⁴⁷ По повратку у Софију, имао је приватну вечеру са Андрејом Љапчевим 10. марта, и том приликом му саопштио да ће дозволити транзит и улазак на југословенско тло пољопривредним надничарима (градинарима).²⁴⁴⁸ Дан раније донета је прва одлука о издавању 500-600 улазних виза. Илија Шуменковић је упозорио посланства на покушај бугарске владе да искористи уступак у погледу виза да би представила међународној јавности као доказ да је спровела неопходне мере за спречавање комитских активности и тиме испунила предуслове за отварање границе. Због тога је наложио посланицима да у разговорима са страним дипломатским чиновницима сведу на „праву меру“ одлуку о издавању ограниченог броја виза.²⁴⁴⁹

Бугарска влада је покушала да уз посредништво Форин офиса и Ке д'Орсеа регулише питање отварања границе, али њена дипломатска активност није дала жељене резултате.²⁴⁵⁰ Током сусрета Војислава Маринковића и Атанаса Букова у Женеви, 7. марта 1928. године, бугарски министар је тврдио да је југословенска спољна политика омогућавала да акције ВМРО не наруше настојања владе да побољша односе са Краљевином СХС. Тражио је од свог саговорника да југословенска спољна политика остане непромењена како би омогућила кабинету

²⁴⁴⁵ ЧИБИ, II, Бр. 101, стр. 179.

²⁴⁴⁶ С. Мићић, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије*, стр. 35, 36.

²⁴⁴⁷ Архив САНУ, 14.439, предмети бр. 367, 402.

²⁴⁴⁸ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 373.

²⁴⁴⁹ АЈ, 388-9-23, фолијација 910.

²⁴⁵⁰ АЈ, 341-23-53 генерални политички директор Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.195 од 14. јануара 1928; Д. Косев, *Външната политика на Българија при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 91.

Андреју Љапчеву да у погодном моменту предузме одлучујуће кораке. Југословенски министар га је обавестио о договору Љубомира Нешића са Одељењем за државну заштиту МУД-а, и он је изразио задовољство због пронађеног решења.²⁴⁵¹ Након овог сусрета није мењана политика Краљевине СХС која је и даље тежила зближавању са Бугарском.²⁴⁵² Атанас Буров и Владимир Молов су по повратку у Софију говорили у помирљивом духу о успешном сусрету са југословенским министром и изражавали наду у скоро побољшање односа две државе.²⁴⁵³ Војислав Маринковић је за своју политику према Бугарској добио подршку од Аристида Бријана, Филипа Бертелоа и сер Остина Чемберлена на састанцима 6, 9. и 10. марта. Британски државни секретар за спољне послове је тражио од југословенског министра да га и даље редовно извештава о акцијама ВМРО и бугарске владе да би могао благовремено да учини неопходне кораке у Софији.²⁴⁵⁴

И поред јавно израженог задовољства бугарских министара о разговору вођеним са Војиславом Маринковићем, односи су наставили да се компликују на дипломатском плану. Услед учесталих жалби бугарске владе подношених у Лондону и Паризу, француски су саветовали југословенском МИД-у 13. марта, да размотре питање отварања границе у циљу побољшавања односа са Бугарском. Овај корак је изазвао извесно неповерење код Војислава Маринковића јер није било говора о том питању приликом разговора са Аристидом Бријаном и Филипом Бертелоом. Стога је наложио свом заступнику Илији Шуменковићу да се преко Мирослава Спалајковића распита у Ке д'Орсеу која влада издаје инструкције супротно изјавама њеног министра иностраних дела. Посланик у Паризу је увидео да су Французи желели да реше питање у складу опште политике очувања атмосфере мира, али и у циљу побољшања југословенско-бугарских односа олакшавањем економске и привредне ситуације Бугарске. Пошто су у Ке д'Орсеу критиковали обе стране што су биле неодређене у тражењу и пружању гаранција безбедности, Мирослав Спалајковић је предложио да се понуди бугарској влади потписивање уговора сличног Нишким споразумима, након што се проучи да ли постојеће одредбе и даље пружају потребне гаранције

²⁴⁵¹ Архив САНУ, 14.439, предмети бр. 367, 402.

²⁴⁵² АЈ, 159-2-III Константин Фотић Војиславу Маринковићу, Женева, 19. март 1928. године.

²⁴⁵³ Архив САНУ, 14.439/419.

²⁴⁵⁴ Архив САНУ, 14.439, предмети бр. 367, 370.

безбедности. Његов други предлог је био да се тражи заједнички француско-британско-италијански корак у Софији у истом правцу. Сматрао је да би Британци и Италијани изашли у сусрет, или би макар пружили шансу званичним круговима у Риму да каже отворено шта жели да учини. Илија Шуменковић је у погледу гаранција безбедности сматрао да би било довољно да Бугарска потпише Нишке споразуме или да саставе нови уговор на основу одредби постојећег. Напоредо Љубомир Нешић је извештавао да је у разговорима са Атанасом Буровим увидео да се бугарски министар надао да се привремена мера издавања визе надничарима може проширити на двовласнике и студенте. Војислав Маринковић се није слагао са француском интерпретацијом да је затварање границе било чин репресије према Бугарској, већ је и даље бранио тезу да је то била безбедносна мера против атентата ВМРО-а. Одбио је оба Спалајковићева предлога јер је сматрао да Нишки споразум „није био некакав споразум, нити је што вредео сам по себи, као што се можете уверити по актима о њему“; а да би заједнички корак у Софији био само „парада“. У питању директних разговора са Бугарима, Војислав Маринковић је инсистирао да се придржавају исте тактике коју је примењивао и у преговорима са Италијанима – није желео да нуди ништа конкретно за који би бугарска влада „могла да се ухвати“ већ је желео опште преговоре у којима би размотрили све аспекте спорних питања да би могли да пронађу решење. О доношењу нове одлуке о издавању виза за двовласнике и студенте, Војислав Маринковић је препуштао одлуку МУД-у. Због значаја Француске и Велике Британије и југословенско-британским односима, морао је да води рачуна да се у југословенско-бугарским односима не стекне утисак да је Париз напустио Београд нити да у Ке д'Орсеу стекну уверење да имају претерани утицај на вођење спољне политике Краљевине СХС у односима са свим њеним суседима. Потом је директно наложио Мирославу Спалајковићу, 28. марта, да пита Аристида Бријана и Филипа Бертелoa да ли неко треће лице у француском МИД-у има већи ауторитет од њих двојице када се постављају захтеви и износе предлози који нису били предмет њихових разговора у Женеви.²⁴⁵⁵ Мирослав Спалајковић је у свом одговору од 29. марта и даље остао при својој тези да је потребно да пређу на конкретније разговоре са бугарском владом о гаранцијама

²⁴⁵⁵ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 376; АЈ, 388-9-23, фолијације 912, 928, 934, 935, 941, 942; Архив САНУ, 14.439, предмети бр. 361, 402, 414, 416.

безбедности које југословенска страна тражи да буду испуњене. Југословенски дипломата је сматрао да би покретањем конкретних мера бугарска влада имала само две опције или да растури ВМРО и тиме реши кључни проблем у билатералним односима или да одбије да предузем неопходне кораке што би био довољан доказ пред Великом Британијом која од две стране је била главни генератор сукоба. У погледу Нишких споразума навео је да их је износио као лични предлог, остављајући простора југословенској влади да тражи додатне гаранције уколико буде сматрала да постојеће одредбе нису биле довољне.²⁴⁵⁶ Филип Бертело је одговорио да је француски отправник послова учинио корак у питању југословенско-бугарске границе без инструкција, али из најбољих намера. Уверавао је Мирослава Спалајковића да Ке д'Орсе неће покретати никакву званичну иницијативу без сагласности Краљевине СХС.²⁴⁵⁷ Одељење за државну заштиту МУД-а је донело одлуку да издаје визе бугарским студентима који су се школовали на Загребачком универзитету.²⁴⁵⁸ Приликом покретања питања отварања границе од стране француског отправника послова, услед лошег дешифровања телеграма посланик у Лондону Ђорђе Ђурић је добио информацију да је корак учинио британски отправник послова. Он је интервенисао тим поводом код шефа Одељења за Централну Европу Орме Сарцента (Orme Sargent) али је убрзо утврђено да је дошло до неспоразума.²⁴⁵⁹

МИД је посебну пажњу посветио праћењу развоја италијанско-бугарских односа на билатералном плану и њиховом балканском контексту. Андреј Љапчев и Атанас Буров су недоречено обавестили Љубомира Нешића, 1. марта, да нису прихватили извесне италијанске понуде, јер су желели да воде политику зближавања са Краљевином СХС.²⁴⁶⁰ Током марта и априла примљени су извештаји о тајним испорукама италијанског војног материјала преко Варне и Дунава. Југословенски и румунски посланик у Софији су били убеђени да је постојао тајни војни споразум Италије, Мађарске и Бугарске, и да је део војних

²⁴⁵⁶ АЈ, 388-9-23, фолијације 937-940.

²⁴⁵⁷ АЈ, 159-2-III Мирослав Спалајковић лично за Илију Шуменковића и Војислава Маринковића, Пов.Бр.33 од 6. априла 1928. године; АЈ, 388-9-23, фолијације 958, 959.

²⁴⁵⁸ АЈ, 341-23-53 Шуменковић, Пов.Бр.3069 од 24. марта 1928; АЈ, 388-9-23, фолијација 933.

²⁴⁵⁹ АЈ, 341-23-53 Шуменковић, Стр.Пов.Бр.74 од 13. марта; Ђурић МИД-у, Пов.Бр.112 од 15. марта; Orme Sargent to Dr Djouritch, 16/III/28; Ђурић МИД-у, Пов.Бр.113 од 16. марта; Шуменковић, Стр.Пов.Бр.80 од 16. марта; Шуменковић, Стр.Пов.Бр.84 од 18. марта 1928. године.

²⁴⁶⁰ *ЧИБИ*, II, Бр. 63, стр. 117, 118.

материјала само превожен преко бугарске територије за мађарску војску.²⁴⁶¹ Љубомир Нешић је преко француског посланика добијао информације о наводним припремама за женидбу цара Бориса III са италијанском принцезом, током марта 1928. године. Иако је Атанас Буров одлучно побијао те информације, држање Андреја Љапчева је остављало сумњу у истинитост гласина.²⁴⁶² Мирослав Спалајковић је на основу података којим је располагао ово питање сматрао већ решеним.²⁴⁶³ Турско-бугарски преговори о потписивању Пакта о пријатељству, ненападању и арбитражи покренути током јануара 1928. године, заинтересовали су југословенску службу у априлу, након сусрета Тефика Руштуа бега са Атанасом Буровим, који је организован после његовог састанка са Бенитом Мусолинијем и Дином Грандијем у Милану. Љубомир Нешић је наступио отворено и пријатељски у разговору са бугарским министром иностраних дела и вероисповести, 25. априла, подсећајући га на неповерење бугарске јавности у погледу наводних контаката представника југословенске и турске војске током априла 1927. године који су изазвали бојазан Бугара, да би му објаснио неповерење Југословена према турско-бугарским односима у светлу Мусолинијеве дипломатске офанзиве. Атанас Буров је тврдио да је одуговлачио у разговорима са Турцима прва три месеца због своје жеље да оствари бугарско-југословенско зближавање, али да није могао да игнорише иницијативу Тефика Руштуа бега у потпуности из економских разлога. Свој став је аргументовао економским разлозима. Позивајући се на разговор са Војиславом Маринковићем у Женеви, тврдио да је Турска била подједнако значајна за Бугарску као и Грчка за Краљевину СХС. Иако није директно изнео, вероватно је алузија била упућена на затворену југословенско-бугарску границу која је отежавала бугарску трговину са Европом. Ипак, Војислав Маринковић није прихватио образложење и применио је исту тактику. Позвавши се на молбу Атанаса Бурова из Женеви да Краљевина СХС не учини ништа што би погоршало билатералне односе, наложио је Љубомиру Нешићу да након миланског састанка Тефика Руштуа бега: „Можете му изјавити да ће ово погоршати наше односе. Кад ми можемо да чекамо на

²⁴⁶¹ АЈ, 395-18-188, фолијације 19, 20, 23, 24; *ЧИБИ*, II, Бр. 63, 85 стр. 120, 157.

²⁴⁶² АЈ, АЈ, 335-14-10 Љубомир Нешић краљу Александару, 23. март 1928; Архив САНУ, 14.439, предмети бр. 411, 412.

²⁴⁶³ АЈ, 388-9-23, фолијација 742.

изјављена обећања бугарске Владе може и Турска“.²⁴⁶⁴ Према оцени Илије Шуменковића, бугарско-турски пакт био би најопаснији од свих уговора који су били у оптицају у време италијанске дипломатске офанзиве.²⁴⁶⁵ Стога се Љубомир Нешић одлучио за посредан приступ, и своје сумње изнео британском посланику Роуланду Сперлингу (Rowland Arthur Charles Sperling), који се сложио са његовим ставовима и учинио потребан корак код бугарске владе да би спречио бугарско-турског зближавање које би под упливом Бенита Мусолинија било усмерено против балканског мира.²⁴⁶⁶ Приликом усменог реферисања Војиславу Маринковићу, маја 1928. године, министар му је издао инструкције да службено саопшти Атанасу Бурову да је Краљевина СХС два пута одбила турске понуде да закључе пакт пријатељства и савезнички уговор из лојалности према Бугарској, и да у том моменту очекују исту лојалност бугарске владе према југословенској држави. У противном, он би закључење бугарско-турског пакта сматрао одустајањем од вођења политике бугарско-југословенске сарадње. С бзиром да је Војислав Маринковић у међувремену почео да исказује велико неповерење према Андреју Љапчеву, одлучио је да се Љубомир Нешић и не враћа у Софију, уколико пре тога буде потписан пакт са Турском.²⁴⁶⁷

Краљевина СХС је имала прилику да покаже своја настојања да успостави добре односе са Краљевином СХС након јаког земљотреса који погодио Бугарску априла 1928. године. Министар унутрашњих дела Антон Корошец је на молбу бугарског Посланства у Београду одобрио бугарским двовласницима прелазак границе због несташица хране и из економских разлога. Ипак је из безбедносних разлога дозвола важила за део граничне линије дуж царибродског и босилградског среза, али не и према Јужној Србији.²⁴⁶⁸ Чехословачки посланик Јан Шеба је саветовао Илију Шуменковића да би југословенска влада требало да пошаље знатну материјалну помоћ Бугарској за пострадале, и на тај начин паралише рад на бугарско-турског споразумевању. Краљевина СХС је била прва страна држава која је почела акцију на прикупљању помоћи. Државне институције

²⁴⁶⁴ АЈ, 341-23-53 Маринковић, Пов.Бр.4760 од 30. априла 1928. године.

²⁴⁶⁵ *ЧИБИ*, II, Бр. 71, стр. 134.

²⁴⁶⁶ *ЧИБИ*, II, Бр. 73, стр. 136, 137.

²⁴⁶⁷ *ЧИБИ*, II, Бр. 74, стр. 139, 140.

²⁴⁶⁸ АЈ, 341-23-53 Шуменковић, Пов.Бр.3069 од 24. марта 1928; АЈ, 388-9-23, фолијација 933; „Ново делимично отварање бугарске границе“, *Време* од 22. априла 1928. године.

и локалне власти су током два и по месеца прикупиле 3.000.000 динара,²⁴⁶⁹ што је оставило изузетно повољан утисак код Британаца.²⁴⁷⁰ Ипак, бугарска јавност и државне институције једва да су реаговале на указану пажњу и помоћ Краљевине СХС. Због тога је председник Народног собрания Александар Цанков самоиницијативно посетио Љубомира Нешића изјавивши да га је срамота због држања својих сународника.²⁴⁷¹ Потом је Краљевина СХС поново била прва држава која је изашла у сусрет молби бугарске владе да јој се одложи плаћање октобарске рате ратних репарација. Грци и Румуни подржали британску тезу да земљотрес не може да буде оправдани разлог већ да би одлука о одлагању могла да се донесе само на основу објективне финансијске ситуације. Војислав Маринковић је држање Краљевине СХС образложио чињеницом да је грчко становиште било оправдано чињеницом да је и сама била погођена истим земљотресом, а југословенска влада није желела да изгледа пред Европом „као људи који из неке мржње неће да знају ни о каквим невољама Бугара, али стварно мислимо да нема никаквог паметног разлога да се Бугарима макакве даље концесије чине у репарацијама“ које су биле део југословенског ратног дуга који су савезници поклонили Бугарској. Током маја прекинута је и неформална мисија Константина Тодорова у Северној Америци за придобијање дијаспоре из Македоније, јер је процењено да би политичка пропаганда наишла на негативни одјек у моменту када су Бугари очекивали помоћ за санирање последица земљотреса.²⁴⁷² Ипак, средином године краљ Борис III је променио своје раније држање и више се није залагао за политику блиске сарадње са Краљевином СХС.²⁴⁷³ Тиме је додатно ослабљена позиција групације Буров-Цанков која се залагала за политику бугарско-југословенског зближавања.

Након подношења Нептунских конвенција Народној скупштини, 15. јуна, Војислав Маринковић је издао циркуларне инструкције свим посланицима да се припреме за одлучујућу фазу југословенско-италијанских разговора. У погледу

²⁴⁶⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, Knjiga prva, str. 504; *ЧИБИ*, II, Бр. 71, 74, стр. 134, 137; „Наша помоћ пострадалима у Бугарској“, *Политика* од 2. јула 1928. године.

²⁴⁷⁰ АЈ, 341-23-53 Ђурић МИД-у, Пов.Бр.307 од 19. маја 1928. године.

²⁴⁷¹ *ЧИБИ*, II, Бр. 74, стр. 137.

²⁴⁷² АЈ, 159-2-III Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.348 од 10. јуна; АЈ, 341-23-53 Ђурић МИД-у, Пов.Бр.307 од 19. маја; Маринковић, Пов.Бр. од 21. маја 1928; АЈ, 395-18-188, фолијација 30; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America, 1927–1928“, pp. 117, 118.

²⁴⁷³ *ЧИБИ*, II, Бр. 101, стр. 179.

Бугарске напоменуо је важност држања Велике Британије и своје уверење да једино мирољубивом политиком према свим балканским суседима могу да очувају симпатије Форин офиса.²⁴⁷⁴ *Политика* је 1. јула објавила вест, позивајући се на добро обавештени бугарски извор, да је Андреј Љапчев понудио потписивање пакта о арбитражи и препустио југословенској влади да одреди његов обим и садржину. Ке д'Орсе је сматрао да је у питању реална понуда и желео да је да наложи посланику у Београду Емилу Дару да утиче на југословенску владу да је прихвати. Међутим, *Време* је 4. јула објавило службени демант БТА, а Војислав Маринковић је обавестио Мирослава Спалајковића да је у питању обична сензација која нема никакву потпору у реалности.²⁴⁷⁵ Политика Војислава Маринковића одржавања блиских контаката са Форин офисом у југословенско-италијанским односа и балканским питањима поново је дала повољне резултате током јулског заседања Савета Друштва народа. Сер Остин Чемберлен је скренуо пажњу Владимиру Молову да би требало, уколико желе да добију стабилизациони зајам, да спрече нелегалан увоз оружја из Италије у Бугарску јер је било противно одредбама Нејског мировног уговора.²⁴⁷⁶

Почетком септембра 1928. године, Друштво народа је требало да донесе коначну одлуку о издавању стабилизационог зајма Бугарској. Питање је покренуо Владимир Молов марта 1927. године, и преговори су трајали годину и по дана.²⁴⁷⁷ Војислав Маринковић је своје држање према зајму усклађивао са Чехословацима чији гувернер Народне банке др Вилем Поспишил (Vilém Pospišil) је био један од експерата за израду пројекта Друштва народа.²⁴⁷⁸ Стога је југословенски министар одобрио гувернеру Бугарске народне банке Асену Иванову, да се након прве рудне преговора у Женеви, марта 1928. године, може задржати у Београду на повратку у Софију.²⁴⁷⁹ Током лета, југословенски МИД је добијао информације од Чехословака и Француза да ће Британци попустити у питању издавања стабилизационог зајма да не би дозволили Италијанима да буду једини кредитори

²⁴⁷⁴ Архив САНУ, 14.439/368.

²⁴⁷⁵ АЈ, 388-9-23, фолијације 965-969; „Г. Љапчев нуди пакт о арбитражи“, *Политика* од 1. јула; „Бугарска није предложила нашој земљи закључење пакта о арбитражи“, *Време* од 4. јула 1928. године.

²⁴⁷⁶ Д. Косев, *Външната политика на Българија при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 94, 95.

²⁴⁷⁷ *Исто*, стр. 69-77, 94, 95.

²⁴⁷⁸ *ЧИБИ*, II, Бр. 51, 75, стр. 102, 103, 140.

²⁴⁷⁹ АЈ, 159-2-III Војислава Маринковића, Пов.Бр.1754 од 24. фебруара 1928. године.

бугарске владе. Као посредна последица очекивала се женидба цара Бориса III са италијанском принцезом Ђованом Савојском (Giovanna di Savoia).²⁴⁸⁰ Ове информације су Британци директно оповргли Ђорђу Ђурићу известивши га да је једини услов Форин офиса био да влада успостави потпуну контролу над унутрашњом ситуацијом у Бугарској.²⁴⁸¹ Због тешких услова издавања стабилизационог зајма и сукоба групација Љапчев-Буров и Волков-Цанков пала је влада почетком септембра. О припреми сукоба са генералом Иваном Волковим Александар Цанков је известио Љубомира Нешића, почетком јуна, али му није тада изнео свој план. Југословенски посланик је претпостављао да би могла да се успостави сарадња Цанковљеве групе из Демократическог зговора, коју је оценио као најбољи део бугарске интелигенције која није имала подршку у народу, војсци и на Двору, и БЗНС-а који је имао најширу базу међу гласачима али није имао интелигенцију, јер су обе групација имале идентичне ставове у погледу сарадње са Краљевином СХС.²⁴⁸² Непосредно пре подношење оставке кабинета, Атанас Буров и Александар Цанков су послали поверљивог човека Љубомиру Нешићу да га обавесте о суштини сукоба. Пренешена му је порука да је циљ био да се генерал Иван Волков избаци из владе и војске, мада нису били сигурни какво држање ће заузети цар Борис III.²⁴⁸³ Југословенски посланик је процењивао да су њих двојица подцењивали утицај министра војног, и предвиђао је могућност да официр и македонствујушчи изврше нови државни удар.²⁴⁸⁴ Потом је уследила изјава генерала Ивана Волкова да су његови противници желели да га избаце из владе „под притиском страних сила због [македонског – прим. С.М.] Комитета“.²⁴⁸⁵ Љубомир Нешић је известио Војислава Маринковића, британског, француског и америчког посланика да располаже информацијама да су Италија и ВМРО подржавали министра војног у оставци. Југословенски посланик је

²⁴⁸⁰ АЈ, 388-9-23, фолијације 971, 973. Бугарска дипломатска служба се бринула због гласина које су кружиле да су Британци планирали да ставе *veto* на женидбу краља Бориса III и принцезе Ђоване Савојске (*Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.)*, I, Бр. 64, стр. 143, 144).

²⁴⁸¹ АЈ, 341-20-47 Ђурић лично за министра, Пов.Бр.509 од 26. августа 1928. године.

²⁴⁸² АЈ, 335-109-1, фолијације 4, 5.

²⁴⁸³ АЈ, 159-3-VIII Љубомир Нешић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.1142 од 6. септембра 1928. године.

²⁴⁸⁴ АЈ, 159-3-VIII Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1143 од 6. септембра 1928. године.

²⁴⁸⁵ АЈ, 159-3-VIII Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1145 од 7. септембра 1928. године.

настојао да се британско и француско Посланство више ангажују, јер су била неактивна након неуспелих заједничких корака којим су тражили током августа да ВМРО буде распуштена.²⁴⁸⁶ Након изјаве италијанског посланика да би избацивање генерала Ивана Волкова и останак Атанаса Бурова у влади била увреда за Италију и на основу његових предлога да се за новог министра иностраних дела и вероисповести постави Владимир Молов; Љубомир Нешић је закључио да је у питању била борба за „општу оријентацију Бугарске“ као и 1915. године, односно да ће на основу решења владине кризе моћи да се изврши анализа спољнополитичке оријентације краља Бориса.²⁴⁸⁷ Посебан проблем за пројугословенску струју у Демократическом зговору било је држање комесара Друштва народа за избеглички зајам Ренеа Шарона (Rene Sharon) који је због добрих односа са Владимиром Моловим инспирисао писање лондонског *Times*-а којим су биле отежане позиције Атанаса Бурова.²⁴⁸⁸ У Женеви су почеле да круже гласине о паду владе и формирању кабинета на челу са генералом Иваном Волковим. Због тога је заседање Савета Друштва народа од 12. септембра у једном моменту било затворено за јавност, и одлучено је да се одложи доношење коначног решења. Бугарска дипломатска служба је била убеђена да су гласине потекле из Београда. Војислав Маринковић је одлуку о одлагања оценио као повољну за успешно решавање владине кризе у Софији.²⁴⁸⁹ Филип Бертело је изјавио Мирославу Спалајковићу да је француско-британска политика према Бугарској доживела потпуни неуспех, јер је цар Борис III и поред њиховог заједничког корака и даље задржао у влади људе блиске ВМРО-у. Стога је саветовао Краљевини СХС да престане са тактиком одуговлачења у преговорима са Грчком због чекања повољнијих околности за споразум са Бугарском.²⁴⁹⁰ Љубомир Нешић је оценио да би песимизам Филипа Бертелоа био још оправданији, а француско-британски „фијаско“ још већи уколико би се Бугарској

²⁴⁸⁶ АЈ, 159-3-VII Љубомир Нешић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.1198 од 19. септембра; АЈ, 159-3-VIII Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1148 од 7. септембра; Стр.Пов.Бр.1165 од 11. септембра; Пов.Бр.1185 од 13. септембра 1928. године.

²⁴⁸⁷ АЈ, 159-3-VIII Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1160 од 9. септембра; Пов.Бр.1164 од 10. септембра; Стр.Пов.Бр.1165 од 11. септембра 1928. године.

²⁴⁸⁸ АЈ, 159-3-VIII Љубомир Нешић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.1165 од 11. септембра; Пов.Бр.1173 од 11. септембра 1928. године.

²⁴⁸⁹ АЈ, 159-3-VII Војислав Маринковић МИД-у, Пов.Бр.556 и Пов.Бр.557 од 12. септембра 1928; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 78, 96.

²⁴⁹⁰ Архив САНУ, 14.439/390.

одобрио стабилизациони зајам у постпојеђим околностима. Свој закључак је аргументовао предвиђањем да би последица била одстрањивање Атанаса Бурова и Александра Цанкова који су се истицали жељом за побољшавање бугарско-југословенских односа, и да би били замењени личностима које су се залагале за сарадњу са ВМРО-ом и Италијом. Као контрамеру, предлагао је да се заједно са Французима ради на придобијању Британаца да се спречи издавање зајма. Сматрао је да би требало да подсети Форин офис да су два пута претелили бугарској влади да ће њена молба бити одбијена уколико не предузме озбиљне мере против ВМРО, и да су управо британски кораци довели до заоштравање кризе и оставке кабинета Андреја Љапчева.²⁴⁹¹ Заступник министра иностраних дела Илија Шуменковић се сложио са Љубомиром Нешићем у погледу последица које би издавање зајма имао на положај људи који су се залагали за политику сарадње са Краљевином СХС.²⁴⁹² Савет Друштва народа је наставио своју седницу 17. септембра и одобрио стабилизациони зајам.²⁴⁹³ Љубомир Нешић је известио МИД, 24. септембра, о тешком положају државника који су се залагали за споразумевање са Краљевином СХС јер су у Бугарској ишчекивали резултате преговора у Женеви и Паризу о међународном зајму и посете Елефтериоса Венизелоса Београду. Због тога је тражио одобрење МИД-а да извести групу Буров-Цанков о југословенско-грчким преговорима, у складу са женевским разговорима Маринковић-Буров.²⁴⁹⁴ Међутим, у том моменту питање бугарске политике није било у фокусу спољне политике Краљевине СХС. Много актуелнија питања су била француска подршка у случају прекида уговорних односа са Италијом и развој југословенско-грчких преговора.

Поред Француза и Британаца, за побољшање југословенско-бугарских односа су били заинтересовани и Чехословаци. На основу инструкција Томаша Масарика и Едварда Бенаша издатих током јесена и зиме 1927. године, чехословачка дипломатска и конзуларна служба у Краљевини СХС и Бугарској су наставиле да прате развој односа између две државе и траже могуће решење њихових

²⁴⁹¹ АЈ, 159-3-VII Љубомир Нешић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.1198 од 19. септембра 1928. године.

²⁴⁹² АЈ, 388-9-23, фолијација 974.

²⁴⁹³ Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 79, 97.

²⁴⁹⁴ АЈ, 388-7-19, фолијација 514.

проблема. Посебну пажњу су поклањали питању акција ВМРО, етничком пореклу и положају становништва у Јужној Србији, и могућим уступцима које би југословенске власти могле да учине Бугарима ради стварања повољне атмосфере за превазилажење проблема и вођење политике зближавања. Посланик у Београду Вацлав Рејховец је саветовао чехословачки МИД да не увлачи Румунију у питање југословенско-бугарског зближавања, јер би влада у Софији то схватила као југословенско-румунску акцију за заштиту територија на које су претендовали Бугари. Он је известио помоћника министра Камила Крофту да се Љубомир Нешић у потпуности слагао са његовим мишљењем. Вацлав Рејховец је сматрао да су обе стране отежавале процес зближавања. Бугари је су изузетно завидели Србима на позицијама које су заузели међу Јужним Словенима после ратова 1912–1918. године, а Срби јер су очекивали да би бугарска страна требало да покреће иницијативе. Он је био уверен да би требало да почну процес на културном плану, и да би у том погледу југословенска влада требало да учини извесне уступке становништву Јужне Србије. Крајем јануара 1928. године, краљ Борис и Андреј Љапчев су изразили жељу да Едварде Бенеш поново преузме посредничку улогу у разговорима две јужнословенске државе. Ипак, Вацлав Рејховец није желео да преузима улогу посредника, јер је веровао да би влада у Београду била спремнија на договор уколико уступке буду чинили „спонтано“ а не под упливом неке треће стране. Други разлог његове уздржаности према бугарским захтевима била је његова оцена владине политике. Вацлав Рејховец је оценио да је Андреј Љапчев поседовао многе особине „оријенталног лукавства“, и да је због тога желео да држи Краљевину СХС у неизвесности и нервози у погледу развоја бугарско-италијанских односа. Чехословачко посланство у Софији је било посредник између Љубомира Нешића и бугарске стране приликом договарања тајног сусрета представника две војске на којем је требало да се размотре кључни проблеми чије решење је било предуслов за отварање границе. Вацлав Рејховец и Јан Шеба су усклађивали своје акције у Софији и Београду на проналажењу најпогоднијег начина да се створи повољна друштвена атмосфера за вођење политике југословенско-бугарског зближавања. Пред летњи одмор краља Бориса III у Словачкој, краљ Александар је 27. јуна поновио своју молбу да се Томаш Масарик ангажује на југословенско-бугарском зближавању. Едвард Бенеш

је у три разговора сондирао терен код бугарског посланика Бориса Минчова Вазова. Бугарски посланик му је потом поднео званичну молбу своје владе да чехословачки министар преузме улогу посредника или макар да ради код владе у Београду да се реши питање затворене границе. Едвард Бенеш је био спреман да буде посредник, али само уз услов који бугарска страна није желела да прихвати – да су границе биле дефинитивно утврђене мировним уговорима. Нови председник владе Антон Корошец захвалио се Едварду Бенешу на његовом дотадашњем труду, 24. октобра, уз опаску да је даље вођење политике решавања отворени питања проблема и зближавања између Краљевине СХС и Бугарске било немогуће услед константних жалби Софије на држање Београда.²⁴⁹⁵ Вацлав Рејхолец је предлагао Едварду Бенешу, 6. новембра, да утиче на југословенску страну да промени своје држање према граничном питању иако је био уверен да није био погодан моменат да се ради на југословенско-бугарском зближавању. Он је свој предлог образлагао својим уверењем да су биле тачне притужбе бугарске владе о упадима емигрантских одреда на територију Бугарске што је могло да доведе до затварања границе са бугарске стране; и што би само ишло у прилог италијанској политици на Балкану. Едвард Бенеш је наложио Јан Шеби, 19. новембра, да опрезно изнесе идеју Војиславу Маринковићу о могућем раду на југословенско-бугарским преговорима о потписивању једног пакта по угледу на Локарно, јер је Бугарска схватила да не може ништа да учини у спољној политици без Краљевине СХС. Чехословачки министар иностраних дела није одбацивао могућност да су бугарске молбе за његовим посредовањем биле само „двострука игра“ Софије. Он је био уверен да заједничким радом са југословенском дипломатском службом могу да постигну два циља: или да разобличи двоструку игру или да постигну искрени југословенско-бугарски споразум, у зависности од стварних намера Бугара. Вацлав Рејхолец је био убеђен да је Атанас Буров тражио да се регулише отварање границе да би ојачао сопствене политичке позиције, како би могао да поведе политику зближавања са Краљевином СХС, али да није било извесно да би пристао на потписивање уговора по угледу на Локарно пакт.

²⁴⁹⁵ АЈ, 335-14-10 Љубомир Нешић краљу Александару, 23. март 1928. године; *ЧИБИ*, II, Бр. 54, 56, 60, 67, 73, 80, 97-100, стр. 108-115, 126, 127, 136, 146, 175-178; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 385; Ivan Dobrovský, „Bulharsko-jihoslavnské sblížování a Makedonská otázka (2. polovina 20. let)“, *Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské univerzity*, Ročník 43, Číslo 41 (1994), str. 122-125; J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 459, 460.

Бугарски министар иностраних дела и вероисповести је прихватио иницијативу Едварда Бенеша да потпишу чехословачко-бугарски пакт, али без одговора о југословенско-бугарском пакту.²⁴⁹⁶ Бугарска влада је замолила Томаша Масарика да поново преузме на себе посредничку улогу, децембра 1928. године. Он се одазвао молби и са бугарским послаником Борису Вазову почео разматрање тзв. Македонског питања као главне препреке за побољшање југословенско-бугарских односа. Бугарски дипломата је молио да лобира код краља Александра у истом правцу. Међутим када су у току разговора дошли на питање разлога због којих је била затворена југословенско-бугарска граница, Борис Вазов је изјавио да је Краљевина СХС применила ту меру због унутрашњих разлога одбацујући било какву одговорност Бугарске.²⁴⁹⁷

Бугарска дипломатска служба је била свесна да побољшавање југословенско-грчких односа након потписивања Протокола од 11. октобра и преговора који су настављени до краја године, може лоше утицати на развој бугарско-југословенских односа. Због тога је бугарска влада крајем новембра и почетком децембра тражила подршку Француске за регулисање отворених питања са Краљевином СХС. Атанас Буров и Владимир Молов су најавили свој долазак на заседање Савета Друштва народа у Лугану да би директно замолили Аристида Бријана да преузме на себе улогу посредника. Стални делегат у Женеви Константин Фотић је упозоравао Французе да олако прихватају изјаве бугарских државника у погледу политике коју наводно желе да поведу. Као аргумент је изнео да је влада у Софији погрешно схватила држање великих сила, када је одобрење издавања међународног зајма за економску стабилизацију Бугарске уследило после заједничког француско-британски дипломатског корака којим је тражено растурање ВМРО-а. И поред упозорења, Константин Фотић се уверио да Французи нису променили своје држање у југословенско-бугарским односима током заседања Савета Друштва народа. Аристид Бријан је био уверен у искреност Атанаса Бурова и Владимира Бурова који су тврдили да затварање југословенско-бугарске границе није донело конкретне резултате, и да више нису очекивали италијанску подршку у својој политици. Он је поново сугерисао

²⁴⁹⁶ *ЧИБИ*, II, Бр. 96, стр. 173, 175.

²⁴⁹⁷ Н. Жежков, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, стр. 133-135.

побољшање односа Краљевине СХС са Бугарском и Грчком у циљу јачања њених позиција према Италији. Једина позитивна страна била је изјава француског министра иностраних дела да мора да озбиљно размисли да ли жели да се прихвати посредничке улоге.²⁴⁹⁸ Љубомир Нешић је почетком децембра боравио у Београду и лично пренео краљу Александру поруку коју је примио од митрополита софијског Стефана да је краљ Борис III променио своје држање и више није био приврженик идеје блиске сарадње са Краљевином СХС. Југословенски монарх му је наредио да ову поруку пренесе и француском посланику Емилу Дару да би у Ке д'Орсеу били свесни „бугарских обећања“.²⁴⁹⁹ Током боравка у Београду, Љубомир Нешић је изнео предлог да се отвори граница са Бугарском, сматрајући да би тиме одузели сваки аргумент за тврђења бугарске владе о некоректном држању Краљевине СХС. Краљ Александар и Антон Коросец су прихватили његову идеју, али се Војислав Маринковић оштро успротивио јер је то била једина мера заштите председника општина и војних комаданата у Јужној Србији од атентата ВМРО-а. Југословенски министар иностраних дела је био спреман да попусти захтевима Аристиде Бријана и/или сер Остина Чемберлена да отворе границу уколико су они могли да пруже гаранције Краљевини СХС од атентата. Војислав Маринковић је био убеђен да су актуелне иницијативе Француске, Чехословачке, СПЦ и БЕЦ за југословенско-бугарско зближавање биле осуђене на пропаст јер нису постојали реални услови за његово остварење.²⁵⁰⁰ Неуспех иницијативе Буров-Молов проузроковао је раздражено понашање Андреја Љапчева приликом давања интервјуа члану редакције листа *Политика* Драгомиру Димитријевићу у којем је тврдио да је на влади у Београду да започне процес бугарско-југословенског зближавања, али и да је то немогуће докле год се не укине мера затварања границе „поштеним и лојалним Бугарима“ који нису правили проблеме југословенској држави.²⁵⁰¹ Након неуспеха чехословачког и француског посредништва, Антон Буров је закључио да би једини могући правац бугарско-југословенског зближавања био да Краљевина

²⁴⁹⁸ АЈ, 159-3-VI АЈ, 159-3-V Константин Фотић лично за министра, Стр.Пов.Бр.712 од 8. децембра; Константин Фотић лично за министра, Пов.Бр.713 од 9. децембра; АЈ, 159-3-VI Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.721 од 14. децембра 1928. године.

²⁴⁹⁹ *ЧИБИ*, II, Бр. 101, стр. 179.

²⁵⁰⁰ *ЧИБИ*, II, Бр. 102, стр. 180, 181.

²⁵⁰¹ АЈ, 310-2 извештај на бугарском језику од 19. децембра 1928. године; „Код председника бугарске владе г. Љапчева“, *Политика* од 14. децембра 1928. године.

СХС без тражења икаквих уступака отвори заједничку границу чиме би био ојачан положај свих бугарских државника који су се залагали за ту политику. Ипак, он није одбацивао ни чехословачке идеје постепеног рада на зближавању поступног решавања кључних проблема или директног решавања свих асепаката проблема бугарско-југословенских односа.²⁵⁰²

Југословенске службе су очекивале да ће према уобичајеној пракси акције ВМРО ширег обима почети током пролећа 1928. године. Продор италијанског утицаја на Балкан преко Албаније и блиска сарадања ВМРО-а са Италијанима указивали су на могућност да ће током године упади бити организовани на албанско-југословенској граници.²⁵⁰³ Италија није користила македонствујушче само за сарадњу са Косовским комитетом, већ је Македонију сматрала за важно геостратешко подручје у својим плановима.²⁵⁰⁴ Југословенско посланство и војни аташе у Тирани су посветили посебну пажњу могућој сарадњи два комитета.²⁵⁰⁵ Убиство Велибора Прелића које је извршила Мара Бунева у Скопљу јануару 1928. године, наговестило је нови талас атентата на истакнуте државне чиновнике.²⁵⁰⁶ Потврда је уседила током фебруара, на основу информација које је

²⁵⁰² *ЧИБИ*, II, Бр. 103, стр. 181-183.

²⁵⁰³ Према проценама југословенских државних органа Албанија је била погодна из два разлога: у западном делу Јужне Србије нису постојале контрачете Удружења против бугарских бандита и тиме су избегаване оптужбе југословенске владе против Бугарске због активности ВМРО-а. Бенито Мусолини је пропагирао ослобођење балканских народа од југословенске хегемоније преко потписивања италијанско-грчког и италијанско-бугарског пакта по угледу на италијанско-албанске уговоре (АЈ, 341-20-47 Ђурић лично за министра, Стр.Пов.Бр.89 од 3. марта; Милан М. Јовановић посланствима у Лондону и Паризу, Пов.Бр.2110 од 7. марта; Милан М. Јовановић посланствима у Лондону и Паризу, МУД-у, МВиМ-у и Главном ђенералштабу, Пов.Бр.2864 од 20. марта; Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.2993 од 21. марта; Ђурић лично за министра, Пов.Бр.163 од 28. марта; Милан М. Јовановић посланствима у Лондону и Паризу, Пов.Бр.3361 од 29. марта 1928; АЈ, 341-23-53 Љубомир Нешић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.33 од 11. јануара; Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.254 од 14. јануара; Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.1702 од 22. фебруара; Шуменковић, Пов.Бр.2978 од 22. фебруара; Маринковић, Стр.Пов.Бр.48 од 23 фебруара; Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.2160 од 5. марта; Милан М. Јовановић посланствима у Лондону, Паризу и Букурешту, Министарству војске и морнарице, Главно ђенералштабу, Пов.Бр.2787 од 17. марта; Милан М. Јовановић МУД-а, Министарству војске и морнарице, Главном ђенералштабу, посланствима у Лондону и Паризу, Стр.Пов.Бр.168 од 11. априла 1928; АЈ, 395-15-148, фолијације 45-47; АЈ, 395-15-149, фолијације 128, 130; *ЧИБИ*, II, Бр. 64, стр. 122-124).

²⁵⁰⁴ Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd 1987, str. 41; Д. Косев, *Външната политика на Българија*, стр 86; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, pp. 148, 149.

²⁵⁰⁵ АЈ, 159-1-1 генерални политички директор др Божидар Пурић сталном делегату Константину Фотићу, Пов.Бр.2247 од 22. марта 1927; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 330-337, АЈ, 335-18-1, фолијација 5; АЈ, 341-23-53 генерални политички директор Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.2160 од 5. марта 1928; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 4, рег. 9-11; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 6, рег. 1.

²⁵⁰⁶ К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, стр. 123, 134.

Посланство у Софији добило од повереника.²⁵⁰⁷ Ипак, повољан утисак који је постављење Антона Корочеца за министра унутрашњих дела у новом кабинету Велимира Вукићевића 23. фебруара оставило у бугарским политичким круговима, утицао је на одлуку ВМРО да привремено прекине акције да би му дали времена да промени третман према становништву Јужне Србије. Након што су донели закључак да је он сувише слаба личност да би се одупрео српским тежњама у Македонији, терористичке акције су настављене током пролећа.²⁵⁰⁸ Када су југословенски органи примили извештаје о наводном планираном атентату на краља Александра, МУД је тражио да МИД наложи дипломатским и конзуларним представништвима да шефови под личном одговорношћу „само најпоузданији и квалификовани чиновници“ руководе пословима издавања виза и вођења евиденција сумњивих лица, и да благовремено шаљу потребне податке и фотографије.²⁵⁰⁹ За разлику од атентата број комита је знатно смањен и на југословенској територији регистровано их је свега 200 у току 1928. године.²⁵¹⁰ Убиство начелника Одељења јавне безбедности МУД-а Живојина Лазића је покушано у његовој канцеларији, 13. јула.²⁵¹¹ Потом је на VII конгресу ВМРО-а оштро осуђена политика бугарско-југословенског зближавања коју су поједини државници желели да поведу, јер су сматрали да је незаинтересованост „слободних Бугара“ за Македонију била већа опасност од отворене издаје својих сународника који су слали оружане чете са југословенске на бугарску територију.²⁵¹²

Француски МИД је сматрао почетком 1928. године да је унутрашњи раздор у редовима ВМРО досегао довољан степен да га бугарска влада може искористити. Стога је један од услова који је Париз постављао Софији за своју посредничку

²⁵⁰⁷ АЈ, 341-23-53 Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.1702 од 22. фебруара 1928. године.

²⁵⁰⁸ *ЧИБИ*, II, Бр. 74, стр. 137.

²⁵⁰⁹ АЈ, 395-18-188, фолијације 11-18.

²⁵¹⁰ Д. Тасић, „Војно-политичка акција „македонствујущких“ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, стр., 102.

²⁵¹¹ АЈ, 159-41-2 Коста Кумануди посланику у Берну и сталном делегату у Женеви Илији Шуменковићу, Пов.Бр.9401 од 27. августа 1929. године; АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД Станоје Пеливановић посланствима у Паризу, Лондону и Софији, III. Пов.Бр.908 од 12. новембра 1928; И. Михайловъ, *Спомени III*, стр. 383-390.

²⁵¹² К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, стр. 159.

улогу управо било растурање организације.²⁵¹³ Током преговора за одобрење стабилизационог зајма, сер Остин Чемберлен је јануара 1928. године, на молбу Ђорђа Ђурића, саопштио бугарској влади да ће исход бити неповољан уколико ВМРО не прекине са својим активностима.²⁵¹⁴ Чехословачки посланик у Софији Вацлав Рејхolec је крајем јануара оценио да су атентати ВМРО-а превасходно били усмерени ка спречавању побољшања југословенско-бугарских односа, јер су се македонствујушчи прибојавали да би Љубомир Нешић могао да буде успешан у својој мисији.²⁵¹⁵ Атанас Буров је током женевског састанка са Војиславом Маринковићем 7. марта, тврдио да бугарска влада чека повољан моменат да се обрачуна са ВМРО и да је Александар Цанков учинио велику грешку што није искористио раздор након убиства Тодора Александрова Попрушева, 1924. године.²⁵¹⁶

Међутим, начињено је неколико погрешних процена о односу снага између две завађене фракције и односу владе према руководећим личностима. Пошто су државни органи су од 1926. године посвећивали већу пажњу упадима македонствујућих из Албаније, где су чланови ЦК ВМРО Александар Протогеров²⁵¹⁷ и Георги Попхристов Стојчев (Георги Попхристов Стойчев)²⁵¹⁸ и заменик члана ЦК Петар Шанданов успоставили своје базе и развили јатачке

²⁵¹³ Д. Косев, *Външната политика на Българија при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 91, 92.

²⁵¹⁴ АЈ, 341-23-53 Маринковић, Пов.Бр.222 од 13. јануара; генерални политички директор Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.195 од 14. јануара 1928. године. За разлику од британског државног секретара, посланик у Софији је био већ толико револтиран акцијама ВМРО-а и притужбама југословенске и бугарске владе да је закључио да би најбоље било за европске државе да препусте балканске расе да се међусобно уништавају уколико тиме не би узнемиравали остатак света који би потом могао са благом незаинтересованошћу да посматра њихове сукобе (Dimitris Livanos, *The Macedonian Question. Britain and the Southern Balkans 1939–1949*, New York, 2008, p. 53).

²⁵¹⁵ *ЧИБИ*, II, Бр. 56, стр. 110.

²⁵¹⁶ Архив САНУ, 14.439/367.

²⁵¹⁷ Југословенске службе су непосредно након Првог светског рата схватиле да ће имати проблема са сузбијањем активности генерала Александра Протогера, Петра Чаљуева и других истакнутих припадника ВМРО-а роком из Охрида где су имали своје рођаке и велики број пријатеља, те су лако могли да регрутују људство и јатаке (*Југословенска држава и Албанци*, Том I, (прир. Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан), Београд, 1998, Бр. 326, стр. 296, 297). Према процени МИД-а, током 1926. године, Александар Протогеров је као циљ рада ВМРО поставио присаједињење Бугарској дела Македоније источно од долине Вардара, јер је мислио да се Срби никада неће одрећи читавог речног тока због саобраћајне везе са Солуном и Средоземним морем; и да је морал Александра Протогера и његових сарадника био знатно подигнут након јачања италијанско-албанских веза. (АЈ 370-24-73, фолијације 3-7, 68; АЈ, 395-15-149, фолијација 162).

²⁵¹⁸ У архивској грађи југословенске провинијенције и југословенској/српској историографији се најчешће наводи као Ђорђе Попхристов или Ђорђе Поп-Христов.

мреже да би фокусирали свој рад на комитске активности у Битољском револуционарном округу²⁵¹⁹; југословенске службе су свој фокус усмериле на рад тројице истакнутих чланова.²⁵²⁰ Крајем 1927. године и почетком 1928. године, Посланство у Софији и делегат МУД-а Цветан Ђорђевић су извештавали да је главни виновник серије атентата у Јужној Србији био Иван Михајлов Гаврилов, а да је Георги Попхристов Стојчев био незадовољан због њихових последица.²⁵²¹ Проверене и потврђене податке о активностима и личностима из окружења Александра Протогерова југословенски органи су имали почетком 1928. године.²⁵²² У погледу раздора у редовима ВМРО-а, југословенски државни органи су проценили да ће се бугарска влада одредити за Александра Протогерова, јер је као бивши генерал могао да подреди интересе организације вишим интересима државе; за разлику од Ивана Михајлова Гаврилова којег су сматрали авантуристом који превасходно ради за личну корист.²⁵²³ Цветан Ђорђевић је известио да је Иван Михајлов Гаврилов желео да искористи атентат Пунише Рачића у Народној скупштини, и да убацивањем веће групе комита на југословенску територију додатно дестабилизује ситуацију у Краљевини СХС, али да се Александар Протогеров успротивио и послао своје људе на бугарско-југословенску границу да би осујетили овај план.²⁵²⁴ Вацлав Рејхолец је пренео сличну информацију, мада је напоменуо да је у питању био непроверени извештај и да члан ЦК ВМРО није послао своје људе већ да је замолио комаданта пограничних трупа генерала Николу Рачева Станимирова да спречи прелазак комитских чета на југословенску територију. Он је изашао у сусрет захтеву, дошло је до сукоба између војних и комитских јединица у којима је рањено и убијено више људи на обе стране, и да је управо тај догађај запечатио судбину члана ЦК ВМРО јер је сматран од стране Македонаца као чином националне

²⁵¹⁹ ВМРО је своју организацију на територији Вардарске Македоније поделио на Битољски револуционарни округ и Скопски револуционарни округ. Битољски револуционарни округ је обухватао територију западно од долине реке Вардар, тзв. Западну Македонију.

²⁵²⁰ АЈ, 341-23-53 Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр. 2160 од 5. марта 1928. године.

²⁵²¹ АЈ, 335-109-1, фолијација 7; АЈ, 341-23-53 непотисани и неадресирани извештај од 4. јануара 1928, заведен у Посланству у Лондону под Пов.Бр.30 од 26. јануара 1928. године.

²⁵²² АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД Милан М. Јовановић посланствима у Лондону, Паризу и Софији, делегату при Друштву народа-Женева, Стр.Пов.Бр.40 од 20. фебруара 1928. године; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 6, рег. 1, 2; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 11, рег. 12, 13.

²⁵²³ Архив САНУ, 14.439/327.

²⁵²⁴ АЈ, 335-18-1, фолијације 10, 11, 13.

издаје. Према оцени чехословачког посланика генерал Александар Протогеров је схватао да је у државном интересу било да се у тим критичним моментима Бугарска покаже потпуно лојална према Краљевини СХС и своје држање подредио потребама државе. Он је преко митрополита софијског Стефана тражио да организује састанак са Љубомиром Нешићем, 29. јуна, јер је био спреман да понуди прелазак са илегалног на легалан рад и лојално држање бугарских Македонаца према Краљевини СХС. До сусрета југословенског посланика и члана ЦК ВМРО није дошло, јер је извршена смртна пресуда коју је изрекао Иван Михајлов Гаврилов.²⁵²⁵ Међутим, убиство генерала Александра Протогерова није изазвало „националном издајом“ јачања пограничних стража, већ је било резултат сукоба две генерације и двојице људи који су желели да руководе организацијом. Званични мотив било је његово учешће и морално помагање ликвидације Тодора Александрова Попрушева, а наложио га је Иван Михајлов Гаврилов који је до тада а и у каснијем раздобљу доказао да не преза од радикалних мера у остварењу својих планова. Тиме је унет велики раздор у редовима организације чијим уставом је било прописано да само Општи конгрес може да суди некон од чланова Централног комитета који су међусобно били равноправни и заједно делили одговорност за почињена дела. Убиство је изазвало и оштру реакцију бугарске јавности која је била против активности млађе генерације која је доказивала да се не интересује за рад у Македонији већ за преузимање руководећих положаја у легалним и илегалним организацијама.²⁵²⁶ Након убиства Александра Протогерова, 7. јула, извештаји Љубомира Нешића су указивали да је заиста наступио озбиљан раздор који се могао искористити за акцију против организације.²⁵²⁷ Аутономисти ВМРО су се поделили на две фракције – протогеровисте (представници старије генерације) и михајловисте (представници млађе генерације). Као и у погледу вође две струје, тако и у погледу њихових следбеника југословенских државних органи су оценили протогеровисте као бугарске патриоте који су се борили за „погрешне“ идеале, а да се Иван Михајлов Гаврилов окружио „свим што је најгоре у Македонском комитету“. Након додатних провера, МИД је закључио да је међу младићима које су регрутовали михајловисти највише било „разних

²⁵²⁵ ЧИБИ, II, Бр. 84, стр. 153, 154.

²⁵²⁶ Више о томе видети у: К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, стр. 122–162.

²⁵²⁷ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 385-387.

окорелих зликоваца, фанатика и разног другог олоша“. Стога је за југословенску владу било изненађење да је кабинет Андреја Љапчева подржао михајловисте. Југословенским државним органима је било потребно извесно време да прикупе и провере податке, на основу којих су утврдили да ова сарадња није била заснована на државним, већ на личним интересима. Наиме, Иван Михајлов Гаврилов је помогао генералу Ивану Волкову да задржи министарски положај након оставке владе Андреја Љапчева 6. септембра, претњом смртном пресудом ВМРО-а свим члановима кабинета који би тражили његову смену, а цару Борису III је поручио да ће предузети најоштрије мере према својим противницима. Министар војни је за узврат гарантовао подршку војске и полиције михајловистима у борби против протогеровиста.²⁵²⁸

Након убиства Александра Протогера, шеф Балканског одељења Ке д'Орсеа је саопштио саветнику Посланства у Паризу Александру Вукчевићу да је то био погодан моменат за потпуни обрачун са ВМРО. Будући да је стекао утисак да су у француском МИД-у већ размотрили ситуацију, реферисао је Војиславу Маринковићу који је одговорио да му Аристид Бријан није ништа говорио о француско-британском кораку током разговара у Женеви. Александар Вукчевић је сматрао да је југословенски министар одбио иницијативу, јер је потекла преко француског Посланства. Француско-британски корак је учињен тек када се Илија Шуменковић заинтересовао за читаву ствар.²⁵²⁹ Француски и британски посланик у Софији предали су две ноте МВРИ-у, 7. и 30. августа, у којима је изнето тврђење да Бугарска крши одредбе Нејског мировног уговора тајним наоружавањем своје војске. Ово је био посредан начин да се изврши притисак на бугарску владу да распусти ВМРО. Међутим, Лондон није успео да обезбеди и подршку Рима за заједнички корак. Због тога су у Форин офису део одговорности за неуспех заједничког корака делимично пребацивали на Италију. Притисак великих сила довео је до отвореног сукоба групација Љапчев-Буров и Волков-Цанков, који је довео до пада владе. Прва групација је желела да се ослободи

²⁵²⁸ АЈ, 159-3-VIII Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1185 од 13. септембра 1928; АЈ, 335-18-1, фолијације 10-11, 13; АЈ, 341-23-53 генерални политички директор Станоје Пеливановић посланствима у Лондону и Паризу, III.Пов.Бр.732 од 31. октобра; Станоје Пеливановић посланствима у Паризу, Лондону и Бечу, III.Пов.Бр.1008 од 23. новембра 1928; АЈ, 395-20-203, фолијације 7-9; Архив САНУ, 14.439/327.

²⁵²⁹ Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8865, 10032, 10504.

министра војног у новом кабинету због његових веза са ВМРО, а друга министра иностраних дела и вероисповести због његове франкофилије. На инсистирање цара Бориса III, Атанас Буров и генерал Иван Волков су задржали своје раније ресоре.²⁵³⁰

Напоредо са променама ставова југословенске владе мењале су се и позиције Италијана, који су почели да подржавају Ивана Волкова и михајловисте против Атанаса Бурова и протогеровиста након оставке бугарске владе 5. септембра 1928. године.²⁵³¹ Посланик у Софији Љубомир Нешић је успешно утврдио промену италијанског држања у њеном зачетку извештавајући да су Италијани ступили у директан контакт са Иваном Михајловим Гавриловим,²⁵³² што је за југословенску владу био додатни преокрет јер је до тада контакте између ВМРО и владе у Риму превасходно одржавао Наум Томалевски, близак сарадник Александра Протогера.²⁵³³ Советник Посланства у Бечу Александар Цинцар-Марковић је добио извештај од повереника да је влада Андреја Љапчева заузела идентично држање поводом убиства Александра Протогера, као кабинет Александра Цанкова у случају убиства Тодора Александрова Попрушева, односно неутралност са благонаклоношћу према једној струји, оној која је била за сарадњу са Италијом.²⁵³⁴ Југословенски МИД је тек наредне године успео да утврди да је италијанска политика наставила да помаже обе фракције ВМРО.²⁵³⁵

Рад југословенских служби према македонствујушчима је отежан крајем године, јер је организација помно пратила рад делегата МУД-а Цветана Ђорђевића и контаката које је одржавао. Њихова штампа је почела јавно да изражава сумњу да је он руководио југословенском шпијунажом у Бугарској на основу његовог

²⁵³⁰ АЈ, 341-23-53 Ђорђе Ђурић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.627 од 5. новембра 1928; *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.)*, I, Бр. 68, стр. 149, 150; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, стр. 124-126; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 77, 78, 96, 97; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим*, стр. 172-175.

²⁵³¹ Према проценама италијанске владе, Буров и Цанков су подржавали протогеровисте ВМРО, политику зближавања са Краљевином СХС и сарадње са Француском; док су Љапчев и ген. Вилков подржавали михајловисте и сарадњу са Италијом. Италијанско Посланство у Софији је почело активно да сарађује са ген. Вилковим против Бурова (И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, стр. 127, 128).

²⁵³² АЈ, 159-3-VIII посланик у Софији Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1116 од 9. септембра 1928.

²⁵³³ М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 149-152.

²⁵³⁴ У питању је вероватно повереник из редова федералиста ВМРО (АЈ, 310-2 извештаји на бугарском језику од 2. и 3. новембра 1928).

²⁵³⁵ АЈ, 341-23-54 циркулар МИД, III.Пов.Бр.1445 од 13. априла 1929. године.

коцкања са војводом из редова протогеровиста Крстаном Поптодоровим (Крџан Поптодоров) у „Интерклубу“. Иако је тај клуб био познато место где су често долазили чиновници пољског, чехословачког и југословенског посланства, бугарски комита је на картама односио неколико стотина хиљада лева што је изазвало сумњу у редовима ВМРО. Потом је покренута новинска кампања против „секретара“ Посланства Цветана Ђорђевића јер је било очигледно да такве губитке није могао да покрије чиновничком платом и отворено су изношене сумње да су у питању биле исплате повереницима за достављене податке. Југословенска служба је покушала да парира овој пропаганди преко федералиста ВМРО.²⁵³⁶

Поред деловања атентатора и комита, југословенска држава је морала да парира и пропаганди коју су легалне и илегалне македонске организације спроводиле у Јужној Србији и иностранству. Љубомир Нешић је известио ГПД МИД, 11. јануара, да ВМРО напореда са атентатима планира слање агитатора у села и вароши да би о празницима држали предавања локалном становништву.²⁵³⁷ Током фебруара поседовао је извештај да је ЦК ВРМО одобрио специјални кредит од 3.000.000 лева за рад на зближавању са Хрватима и другим „етничким мањинама“ у Краљевини СХС.²⁵³⁸ Основна теза пропаганде ВМРО-а за међународно јавно мњење је била да је Вардарска Македонија окупирана и да се локално становништво самостално борило за слободу без помоћи из других држава. Пошто је МИД уочио да се пропагандне акције имале озбиљну потпору Бугарске и Италије, и да су покретане напореда са издавањем наређења за извршење атентата. Стога је генерални политички директор Милан М. Јовановић наложио посланствима 17. марта, да адекватним мерама сузбијају пропагандну делатност.²⁵³⁹ Мирослав Спалајковић је тражио од Филипа Бертелоа да сузбија пропагандне делатности ВМРО-а и њихових француских пријатеља. Он је искористио резултат акције МИД-а и Удружења резервних официра којом су успели да Међусавезничка федерација бивших ратника (Fédération interalliée des

²⁵³⁶ АЈ, 310-2 непотписани извештај на бугарском језику, 6. новембар 1928. године.

²⁵³⁷ АЈ, 341-23-53 Љубомир Нешић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.33 од 11. јануара 1928. године.

²⁵³⁸ АЈ, 341-23-53 Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.1702 од 22 фебруара 1928. године.

²⁵³⁹ АЈ, 159-3-XVII циркулари Милана М. Јовановића, Пов.Бр.2487 од 17. марта и Пов.Бр.4251 од 19. априла 1928; АЈ, 395-18-188, фолијација 28.

Anciens combattant – FIDAC) донесе резолуцију против ревизионистичких пропаганди,²⁵⁴⁰ да би свој захтев аргументовао поређењем пропаганде Бугара, Италијана и лорда Ротермира које су тежиле ревизији мировних уговора.²⁵⁴¹ Дан након примљеног првог циркулара Милана Јовановића, Константин Фотић је примио од Генералног секретаријата Друштва народа нову бугарску петицију. Он је заједно са Лазаром Марковићем готово протествовао код сер Ерика Драмонда због моралне подршке које пружају активностима ВМРО-а и отежава рад на успостављању бољих југословенско-бугарских односа. Генерални секретар се нашао у незавидном положају јер је морао да поштује прописане процедуре, али је предложио да југословенска влада да начелну изјаву да више неће прихватити поднете петиције због „развојничке акције“ коју македонски комитет спроводи на тлу Краљевине СХС да би имао аргумент на основу којег би тражио да више не мора да прихвата бугарске петиције. Константин Фотић је тражио инструкције од Војислава Маринковића који је био на лечењу у Швајцарској, али он није желео да се током боловања бави стварима „које ме највише једе и секирају“ и упутио га је на МИД уз напомену да сматра да се не могу прихватити због клеветничког тона и јер петиција нема везе са заштитом права мањина.²⁵⁴² Константин Фотић се договорио са Илијом Шуменковићем да одбију прихватање петиције због увредљивог речника, а потом известио Мирослава Спалајковића и Ђорђа Ђурића да би скренули пажњу Ке д'Орсеу и Форин офису на неистинитост навода које се износе у свим петицијама ВМРО-а. Идеја је била да се убеди Французи и Британци да се на исте одговара само из поштовања према међународном угледу Друштва народа.²⁵⁴³ Крајем априла Генерални секретаријат је престао са

²⁵⁴⁰ Удружење резервних официра је уз сагласност МИД-а поднело меморандум Фидаку, 1927. године, у којем су пропаганде ВМРО-а и лорда Ротермира означене као ревизионистичке и опасне за очување мира. Фидак је фебруара 1928. године донео резолуцију којом се тражило од Друштва народа да у оквиру својих надлежности за очување мира у свету предузме неопходне мере против тих и сличних пропагандних акција (АЈ, 159-2-III председник Удружења резервних официра и ратника Радосављевић Лазару Марковићу, Београд, 29. фебруар 1928).

²⁵⁴¹ АЈ, 388-9-23, фолијације 956, 957.

²⁵⁴² АЈ, 159-2-III Константин Фотић Војиславу Маринковићу, Женева, 18. март; Константин Фотић Војиславу Маринковићу, Женева, 19. март; Војисла Маринковић Фотићу, Арве, 19. март 1928. године.

²⁵⁴³ АЈ, 159-2-I Константин Фотић лично за Илију Шуменковића, Стр.Пов.Бр.153 од 18. марта; Константин Фотић Илији Шуменковићу, Стр.Пов.Бр.157 од 19. марта; Илија Шуменковић, Стр.Пов.Бр.86 од 20. марта; Константин Фотић лично за Илију Шуменковића, Стр.Пов.Бр.162 од 20. марта; Илија Шуменковић, Стр.Пов.Бр.88 од 21. марта; Константин Фотић лично за Илију Шуменковића, Пов.Бр.198 од 11. априла; Константин Фотић Мирославу Спалајковићу, Стр.Пов.Бр.232 од 26. априла; АЈ, 341-23-53 Шуменковић, Стр.Пов.Бр.88 од 21. марта; Délégation

достављањем бугарских петиција југословенској влади на одговор.²⁵⁴⁴ Форин офис није прихватио одлуку југословенске владе, иако изнетим тужбама „не придаје никакву нарочиту важност“ и тражио је да се придржава процедуре прописане одлукама Савета Друштва народа. Пошто је сер Остин Чемберлен био члан Комитета тројице који је расправљао поднете петиције, југословенски МИД је морао да се повинује британском ставу.²⁵⁴⁵ Ово питање је расправљано и на седници Комитета тројице одржане 5. јуна. На тражење сер Остина Чемберлена, Константин Фотић је изложио став југословенске владе због чега не жели да одговара на бугарске петиције: у југословенској држави не постоји јужнословенска мањина, и не желе да одговарају на клеветничке кампање организације која спроводи терористичке акције на тлу Краљевине СХС. Комитет тројице је потом решење одлуку да су петиције биле неприхватљиве због „њеног извора и аутора“; и издао инструкције сер Ерику Драммонду да будуће петиције Македонског комитета не саопштавају југословенској влади већ да их шаље председнику Савета Друштва народа заједно са преписом донетог решења.²⁵⁴⁶

Акцији сузбијања пропаганде ВМРО придружио се и МУД. Приликом боравка специјалног дописника лондонског *Times*-а у Краљевини СХС и Бугарској крајем марта и почетком априла, начленик Одељења за јавну безбедност МУД-а Живојин Лазић га је два пута примио дајући му објашњења да се комитска акција спроводи са бугарске територије и да је бугарски народ против рада ВМРО-а. Истовремено је наложио Цветану Ђорђевићу да пронађе начин да одрже приватан састанак и ради у истом смислу. Иако делегат у Софији није успео да изврши инструкције, примио га је посланик и у дугом разговору изложио проблеме које су стварали активности македонског комитета и нелојално држање бугарске владе. Међутим, Љубомир Нешић и Цветан Ђорђевић су закључили да један разговор није могао

Permanente du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes près la Société des Nations Sir Eric Drummond, Genève, 23 mars; Константин Фотић Ђорђу Ђурићу, Стр.Пов.Бр.234 од 26. априла 1928. године.

²⁵⁴⁴ АЈ, 159-44-10 Стална делегација МИД-у, Пов.Бр.241 од 30. априла 1928. године.

²⁵⁴⁵ АЈ, 159-1-1 и АЈ, 159-2-III Ђорђе Ђурић Константин Фотићу, Пов.Бр.250 од 18. маја; саветник Посланства у Лондону Павле Каровић Делегацији при Лиги народа, Пов.Бр.337 од 29. маја; АЈ, 341-23-53 С. Howard Smith to the Minister G. Diouritch, 23rd March; Ђорђе Ђурић Илији Шуменковићу, Пов.Бр.248 од 23. априла; Ђорђе Ђурић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.250 од 18. маја 1928. године.

²⁵⁴⁶ АЈ, 159-1-1 Константин Фотић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.321 од 5. јун; АЈ, 159-3-Х Константин Фотић лично за министра, Пов.Бр.337 од 7. јуна; АЈ, 159-41-1 Константин Фотић лично за министра, Пов.Бр.333 од 5. јуна; Фотић МИД-у, Пов.Бр.349 од 10. јуна; АЈ, 341-23-53 III одељење ГПД МИД Посланству у Лондону, Пов.Бр.7825 од 30. јуна 1928. године.

да анулира пажњу коју су му указивали бугарски новинари и јавни радници, а посебно македонски Бугари.²⁵⁴⁷

Милан М. Јовановић је наложио посланствима 19. априла, да оформе засебне службе које би пратиле рад, прикупљале и систематизовале податке, и адекватним мерама сузбијала пропагандну делатност.²⁵⁴⁸ Константин Фотић је тражио од МИД-а да му доставе све податке које су имали о ВМРО-у, јер је њихова пропагандна акција у Женеви знатно ојачала од 1927. године. Он је упозорио на значај који је македонски комитет придавао Друштву народа, и да су због тога покренули и сопствене новине на француском језику.²⁵⁴⁹ На предлог председника Међународног бироа за рад (L'Organisation internationale du travail – ОИТ) Албера Томе (Albert Thomas) југословенски МИД је тражи од Југословенског удружења за Лигу народа да штампа брошуру као одговор на бугарске петиције подношене Друштву народа током 1927. године. Брошура под насловом *Бугари и Југославија* штампана је идуће године, и министарство је послало дипломатским представништвима по 15 примерака да их употребе за сузбијање пропаганде ВМРО-а.²⁵⁵⁰ Константиноу Фотићу су накнадно послати додатни примерци.²⁵⁵¹

Након атентата у Народној скупштини лондонски Балкански комитет је поднео петицију, 10. јула, о терору који су југословенске власти спроводиле над становништвом у Јужној Србији. Према наводима информације су добили од Стјепана Радића током боравка њиховог члана у Краљевини СХС. Пошто ни аутори ни извор информација нису потицали из редова ВМРО-а, југословенска влада је морала да одговори на поднету петицију.²⁵⁵² Војислав Маринковић је због тога сматрао да би требало да дају „стваран одговор“ на изнете тужбе, а да је не одбацују као непримљиву.²⁵⁵³ МИД-у је требало четири месеца да састави одговор по свим тачкама тужбе.²⁵⁵⁴ На предлог сер Ерика Драмонда за чланове Комитета

²⁵⁴⁷ АЈ, 341-23-53

²⁵⁴⁸ АЈ, 159-3-ХVII циркулари Милана М. Јовановића, Пов.Бр.2487 од 17. марта и Пов.Бр.4251 од 19. априла 1928; АЈ, 395-18-188, фолијација 28.

²⁵⁴⁹ АЈ, 395-18-188, фолијација 27.

²⁵⁵⁰ АЈ, 159-2-I ГПД МИД Константиноу Фотићу, Пов.Бр.4699 од 26. априла 1928 године.

²⁵⁵¹ АЈ, 159-2-II одељење ГПД МИД Константиноу Фотићу, Бр.180 од 29. јула 1928. године.

²⁵⁵² АЈ, 159-3-ХVII Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.439 од 14. јула; Константин Фотић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.450 од 28. јула 1928. године.

²⁵⁵³ АЈ, 159-3-ХVII Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.562 од 17. септембра 1928. године.

²⁵⁵⁴ АЈ, 159-3-ХVII Војислав Маринковић, Пов.Бр.8951 од 25. јула; Илија Шуменковић, Пов.Бр.10196 од 26. августа; Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.562 од 17. септембра; Илија Шуменковић, Стр.Пов.Бр.252 од 19. септембра; Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.580 од 25.

тројице су одређени Аристид Бријан и сер Остин Чемберлен. Француски министар је приликом разматрања петиције Балканског комитета и одговора југословенске владе изнео мишљење да је Краљевина СХС изнела аргументован став да на њеној територији не постоји јужнословенска мањина; док је британски државни секретар за спољне послове истакао да до тада ни једну петицију нису поднели становници из Јужне Србије. Читава акција је била помно праћена од стране француске и италијанске дипломатске службе, и Виторио Шалоја је „случајно“ присуствовао седници Комитета тројице.²⁵⁵⁵ На 53. заседању Савета Друштва народа одржаном у Лугану децембра 1928. године, донета је одлука на предлог Аристида Бријана да нема потребе да се наставља процедура по питању петиције Балканског комитета. Директор Одељења за мањине Генералног секретаријата Ерик Колбан је саветовао да југословенска влада званично публикује петицију и свој одговор да би предупредили интриге ВМРО-а.²⁵⁵⁶ ГПД МИД-а је почетком јануара 1929. године прихватио предлог.²⁵⁵⁷

Након раздора у редовима ВМРО-а, Александар Цанков је јавно пребацио одговорност на методе рада које су примењивали за неуспех државне пропаганде за заштиту бугарских мањина у иностранству.²⁵⁵⁸ Бугарска влада је смањивала притисак међународне јавности објављивањем извештаја о наводним упадима емигрантских одреда са територије Краљевине СХС, чиме је желела да скрене пажњу од активности ВМРО-а.²⁵⁵⁹ Југословенски МИД је желео да искористи раздор у ВМРО и послао је посланствима на употребу меморандум присталица Протогеровога у којем су изнете оптужбе на рачун Ивана Михајлова Гаврилова и његових следбеника.²⁵⁶⁰

септембра; Војислав Маринковић, К.Стр.Пов.Бр.252 од 18. новембра; Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.666 од 19. новембра; Војислав Маринковић, Бр.251 од 20. новембра 1928. године.

²⁵⁵⁵ АЈ, 159-3-VI Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.717 од 12. децембра; Војислава Маринковића, Београд Пов.Бр.13742 12. децембар; Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.727 од 14. децембра 1928. године.

²⁵⁵⁶ АЈ, 159-41-1 Константин Фотић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.753 од 21. децембра 1928. године.

²⁵⁵⁷ АЈ, 159-5-XXVI генерални политички директор МИД-а Станоје Пеливановић Делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.14160/28 од 3. јануара; Константин Фотић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.13 од 22. јануара 1929. године.

²⁵⁵⁸ АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД Станоје Пеливановић посланствима у Лондону и Паризу, Ш.Пов.Бр.1010 од 23. новембра 1928. године.

²⁵⁵⁹ АЈ, 159-3-VIII Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1194 од 16. септембра 1928; АЈ, 341-23-53 Ђурић МИД-у, Пов.Бр.91 од 5 марта; Шуменковић, Пов.Бр.2188 од 7. марта 1928. године.

²⁵⁶⁰ АЈ, 395-18-188, фолијације 34-45.

Званични југословенско-бугарски односи јасно су се преламали у неформалним и приватним контактима. Јан Шеба је поднео резолуцију за пријем бугарских јунака у Општесловенски соколски савез, на основу одобрења добијених од Томаша Масарика и Едварда Бенеша у јесен 1927. године и молби Војислава Маринковића и начелника Главног ђенералштаба Петра Пешића да помогне интелектуално зближавање југословенских сокола и бугарских јунака. Чехословачки посланик је проценио да би се југословенско-бугарско зближавање најлакше могло спровести на пољу физичке културе. Међутим, промене настале у односима двеју држава током јесени 1927. године, утицале су и на држање југословенских сокола који су током јануара-марта 1928. године двоумили у погледу пријема бугарских јунака. Они су сматрали да друштвена атмосфера није била повољна за расправу свих отворених питања у југословенско-бугарским односима, али су на крају прихватили чехословачко посредништво за стварање јужнословенског подсавеза. Стога је договорено са послаником Јаном Шебом, да у сарадњи са Вацлавом Рејхолцем организује долазак делегације бугарских јунака у Београд а потом и узвратну посету делегације југословенских сокола Софији. Иако је славенофилска струја имала превагу у руководству „Јунак“-а, ипак се атмосфера у југословенско-бугарским односима погоршавала током године. На крају нису били спремни да пошаљу званични позив југословенским соколима да присуствују свечаностима у Софији поводом десетогодишњице успостављања односа између бугарских јунака и чехословачких сокола, иако је и Вацлав Рејховец лично интервенисао да се упути позив. Поред руководства „Јунака“ ни Љубомир Нешић није сматрао да је био погодан моменат да се посредно ради на југословенско-бугарском зближавању преко организација сокола и јунака.²⁵⁶¹ Када се Љубомир Нешић разболео током априла и отпутовао почетком маја, лист близак влади *Зора* је известио да његово привремено одсуство може лако да се преиначи у трајно премештајем у неку другу државу, јер није успео да изврши основни задатак стварања повољне атмосфере код бугарских кругова за политику зближавања са Краљевином СХС.²⁵⁶² Питање активности ВМРО-а и положаја становништва у Јужној Србији преламало се и кроз односе СПЦ и БЕЦ. Помени одржани у софијским црквама за Мару Буневу и Ивана Момчилова атенаторе на

²⁵⁶¹ *ЧИБИ*, II, Бр. 59, 61, 65, 70, 95, стр. 114-116, 124, 126, 133, 134, 171, 172.

²⁵⁶² *ЧИБИ*, II, Бр. 74, стр. 139.

Велибора Прелића и Живојина Лазића није остављао повољан утисак на југословенску дипломатску службу,²⁵⁶³ али ни на српске црквене кругове. Поред државних институција и органа локалне самоуправе, помоћ за пострадале у земљотресу прикупљали су патријарх Димитрије, СПЦ, Црвени крст, различите организације и појединци. Међу њима су били и бивши четници војводе Јована Стојковића-Бабунског. Приликом прикупљања прилога истицано је да не би требало да се поистовећују бугарски народ и македонске комите. Епископ нишки Доситеј је лично однео у Бугарску помоћ која је скупљена преко цркве. Патријарх Димитрије је у корепосенцији са митрополитом Софијским Стефаном изразио потребу рада на зближавању две цркве и два народа, али је Синод СПЦ сматрао да би требало да буду опрезни у том послу. Митрополит Стефан и Љубомир Нешић су током децембра 1928. године радили на узвратној посети бугарских митрополита епископу нишком Доситеју, са идејом да преко две цркве раде на зближавању два народа и државе. Иако Војислав Маринковић није веорвао у могућност постизања реалних резултата преко рада двеју цркава, ипак се није томе ни директно противио.²⁵⁶⁴

Политика Војислава Маринковића према Турској се није мењала почетком 1928. године. Он је и даље настојао да утиче на италијанску дипломатију да се окрене од Балкана ка Малој Азији, наставио је своју тактику и током марта. Он се слагао са становиштем Бенита Мусолинија да се провизорно стање које је постојало у југословенско-италијанским односима након одлагања рока за отказивање Римског споразума не може трајати дужи временски период, и да је између две државе могуће само пријатељство или непријатељство. Војислав Маринковић је играо на карту колонијалне политике Италије у циљу њеног одрицања даљег продора на Балканско полуострво преко Албаније. Стога је нудио југословенску

²⁵⁶³ АЈ, 341-23-53 Маринковић, Пов.Бр.585 од 25. јануара; објава Настоятелство на Кратовско благотворително братство „Йосифъ Даскаловъ“, Софија, 25. VIII; Станоје Пеливановић посланствима у Паризу, Лондону и Софији, III.Пов.Бр.908 од 12. новембра 1928. године.

²⁵⁶⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, Књига прва, стр. 504; *ЧИВИ*, II, Бр. 102, стр. 180; „Помогнимо бугарском народу“ и „За помоћ Бугарима“, *Правда* од 22. априла 1928; „За пострадале Бугаре“, *Политика* од 2. јула 1928; М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, p. 135; Р. Радић, „Односи између српске и бугарске православне цркве у периоду 1918–1941. године“, стр. 139, 140.

подршку за прераспodelу бивших немачких колонија и указивао на могућност да би се вишак италијанског становништва могао иселити у Малу Азију.²⁵⁶⁵

Југословенско-турски односи се нису повољно развијали ни на дипломатском плану. Јеврем Тадић за којег је добијен агрeман турске владе средином јануара 1927. године, допутовао је у Истамбул почетком новембра. Услед неажурности у раду Протокола југословенског МИД-а он није са собом понео акредитивна писма. Прва која је добио нису била добро урађена, због тога је морао да чека нова до почетка јануара 1928. године. У међувремену су Турци упозоравали отправника послова Александра Ђоловића да је италијанска дипломатска акција била веома активна и да су италијанске дипломате често одлазиле у Анкару, што их је доводило у незавидан положај услед пасивности југословенских дипломата. Према информацијама којима је располагао Посланство у Цариграду Мустафа Кемал паша је јавно почео да изражава своје незадовољство држањем Краљевине СХС према Турској. Након пријема акредитивних писама, Јеврем Тадић и Александар Ђоловић су допутовали у Анкару 11. јануара 1928. године, али су примљени у аудијенцију код председника републике 23. јануара. Том приликом, Мустафа Кемал паша је јавно исказао своје незадовољство јер је противно обичају избегао да поведе неформални разговор са новим југословенским послаником након завршетка његове аудијенције. Међутим, ово је био само почетак међусобног игнорисања између турских државника и југословенског дипломате. Према протоколу, Јеврем Тадић је требало да званично посети председника владе Исмета пашу, министра иностраних дела Тефика Руштуа бега и председника Велике народне скупштине Казима пашу (Kâzım Fikri paşa). Он је учинио прве две посете, а уместо треће послао само је своју визит карту. Овај потез је био тим значајнији, јер је Казим паша био лични пријатељ Мустафе Кемала паше. Потом је уследио одговор Исмета паше и Тефика Руштуа бега који му ниси узвратили званичну посету, већ му послали своје визит карте. „После дугог тражења и чекања“ турски министар иностраних дела је службено примио Јеврема Тадића и обећао му да ће му помоћи у његовим званичним дужностима, али је противно обичајима избегао да организује дипломатски банкет у част новог посланика.

²⁵⁶⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 366, 367; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 127, 133; P. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, str. 88, 89.

Након што је 6. фебруара Нусрат Садулах бег (Nusret Sadullah bey) постављен за новог турског посланика у Београду, југословенски посланик је на сугестију секретара Александра Ђоловића понудио турском министру иностраних дела да организује банкет у част његовог постављења, 8. фебруара. Тек је овај корак довео до смиревања ситуације, и сутрадан је Тефик Рутшу бег одговорио да ће приредити дипломатски банкет у част Јеврема Тадића 11. фебруара, а да он организује свој банкет 13. фебруара. На банкету турског министра иностраних дела били су позвани бивши и будући турски посланик у Београду, високи званичници турског МИД-а и истакнути представници партије и парламента. Нетактично држање Јеврема Тадића је поново дошло до изражаја јер је у два маха прекинуо излагање Тефика Руштуа бега, у моментима када је споменуо совјетског амбасадора и бугарског посланика. Међутим, он се није зауставио само на том пропусту. И поред упозорења Александра Ђоловића, румунског посланика и чехословачког отправника послова да не износи јавно своје мишљење јер је био ангажован велики број агената да прате рад и кретање свих дипломатских представника, он током ручкова и вечери у ресторанима отворено изражавао неповољно мишљење о Анкари што је било посебно увредљиво за Турке. Након свих учињених пропуста однос турских органа се променио не само према југословенској колонији већ и према дипломатским чиновницима, што су Јеврем Тадић и Александар Ђоловић могли да уоче након што су се вратили у Истамбул крајем фебруара 1928. године.²⁵⁶⁶ Иако би читав извештај требало да се узме са извесном дозом опреза услед лоших односа који су владали између посланика и секретара од зиме 1927. године до лета 1928. године,²⁵⁶⁷ ипак сматрамо да је велики део изнетих података одговарао чињеничном стању. Сматрамо да томе у прилог говоре тадашњи југословенско-турски односи, као и ставови и предлози које је Јеврем Тадић изнео МИД-у у наредним данима.

Након повратка из Анкаре, југословенски посланик је известио МИД о више питања која је сматрао значајним за јасније сагледавање турске спољне политике и држања према Краљевини СХС. Одмах је указао на потребу да се закупи стан у

²⁵⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијације 335-338, 340.

²⁵⁶⁷ О њиховом односу и ставовима изграђеним у МИД-у о интригама Александра Ђоловића, више видети у персоналним досијеима двојице дипломатских чиновника, а једна од епизода у коју је био умешан Михаило Глушчевић је изнета у глави „Институције и личности“.

Анкари, о чему је прикупио понуде док је боравио у престоници.²⁵⁶⁸ Потом је изнео један општи утисак о турској спољној политици на основу свих информација и импресија које је добио током прва четири месеца боравка. Јеврем Тадић је сматрао да су се основне детерминанте заснивале на чињеницама: 1) да је Турска изгубила статус велике силе и постала „мала, национална, муслиманска“ држава; 2) чији државници и чиновници нису заборавили мегаломанију која је била саставни део њиховог ранијег живота у Османској империји; 3) али су умели да искористе некадашње искуство лавирања између сукобљених британско-руских интереса у новим околностима британско-совјетских супротности. Због тога је успевала да у великој мери усклади своју политику у Азији са СССР-ом, а да при том избегава директну конфронтацију са Великом Британијом, иако је подржавала муслиманске националистичке покрете у бившим османским територијама које су постале области под управом Лондона као мандатора Друштва народа. У погледу њене европске политике, Јеврем Тадић је оценио да је главна жеља Турака била да и даље играју значајну улогу у складу са својом мегаломанијом. Стога је промене у држању према Паризу и Риму, као два центра око којих су се у том периоду окупљале континенталне државе, оценио као турску озлојађеност што Французи нису видели неку нарочиту корист од приснијих односа са Анкаром из које је проистицала њихова блискија комуникација са Италијанима. Јеврем Тадић је очигледно анализирао ову промену у светлу претходних освајачких планова Италије према Малој Азији, карте на коју је покушао да игра и Војислав Маринковић, закључивши да би успостављање пријатељских турско-италијанских односа било кратког века јер би њихови витални интереси остали директно супродстављени. Најзначајнији део његовог излагања односио се наравно на балканску политику Турске. Основни закључак је био да се Анкара ни у овом сегменту није одрекла некадашњих претензија Османске империје, и да је и даље желела да има руководећу улогу, иако је била свесна да не може да буде предводница. Према оцени Јеврема Тадића, Турци су покушали у два наврата да остваре свој циљ. Први пут нудећи директан билатерални споразум Краљевини СХС у циљу стварања југословенско-турске хегемоније на Балканском полуострву. Након југословенског одбацивања понуде,

²⁵⁶⁸ АЈ, 370-61-150, фолијација 792.

други покушај је била иницијатива Тефика Руштуа бега покренута преко Румуна за формирање Балканског локарна. Том приликом, према оцени Јеврема Тадића, турска намера је била да се спречи југословенска хегемонија и на посредан начин успостави турска доминација у региону. На основу сагледавања свих аспеката турске спољне политике, уз ограду да су у питању биле само напомене засноване на вишемесечном раду а не детаљна анализа, посланик у Цариграду је предложио МИД-у политику коју би требало да поведе према Турској. Основна линија био би рад на успостављању пријатељских односа уз избегавање зближавања. Јеврем Тадић је био уверен да би тиме остварили два кључна циља. Упостављањем пријатељских односа могли би да предоче Анкари да блиски односи са Римом, Атином и Софијом неће допринети побољшању односа са Београдом; а избегавањем зближавања спречили би окретање југословенских непријатеља против Турске и турских непријатеља против Краљевине СХС. Рачунајући на осетљивост и потенцијалну снагу Турака, предлагао је и пријатељско образложење МИД-а да југословенски преговори са Бугарима и Грцима ни у ком случају нису били уперени против њихове државе.²⁵⁶⁹

Италија је понудила Турској потписивање Пакта пријатељства, 10. марта, што је одмах прихваћено. Ипак, интервенцијом совјетског амбасадора у Анкари Јакова Сурица од 21. марта, да би таква политика била непријатељска према Француској и Краљевини СХС и само поговодила даљем развоју британско-италијанске источне политике. Због значаја подршке СССР-а, турска дипломатија је морала опрезно да наступа водећи рачуна о тренутним констелацијама снага између европских сила.²⁵⁷⁰ Након састанка Тефика Руштуа бега са Андреасом Михалакопулосом у женевској болници и договора о напоредим преговорима са Италиком крајем марта 1928. године, њих двојица су готово истовремено стигли у посету италијанским државницима у Милану почетком априла.²⁵⁷¹ Бенито Мусолини је желео да отклони неповерење које је постојало код Турака услед агресивних италијанских планова из претходних планова, због чега су приређене су велике манифестације јавног пријатељства у част турског министра иностраних дела. Ипак, турска јавност је била резервисана према миланском састанку јер још

²⁵⁶⁹ AJ, 370-2-10, фолијације 446, 447.

²⁵⁷⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 368.

²⁵⁷¹ D. Demirözü, A. Petsas, „The repercussions of the 1930 Greek-Turkish rapprochement on Turkey“, pp. 66, 67.

увек осећала италијански притисак на Анатолију и отворено се постављало питање да ли ће Италија желети да вишак становништва усмери преко Додеканеза ка Малој Азији. Бенито Мусолини је поред регулисања билатералних односа радио и на трипартитном пакту Грчке, Турске и Бугарске под италијанским утицајем који је имао два циља: усклађивање политика у источном Медитерану и парирање профранцуској Малој антанти. У питању је била нова концепција италијанске медитеранске политике, у чијим ширим оквирима је Балкан био само њен саставни део. Међутим, турски државници су се прибојавали могућег сценарија споразумевања Француске и Италије на Балкану на рачун држава у региону. Стога нису желели да учествују у изолацији Краљевине СХС, већ су само утврдили своје уверење да је неопходно споразумевање свих шест балканских држава без учешћа великих сила. Са друге стране, извршен је поновни притисак СССР-а, након посете Тефика Руштуа бега Милану, да не прихватају политику политичке сарадње са Италијом која би довела до ратног конфликта са Француском и Краљевином СХС.²⁵⁷²

Иако су се турска и југословенска политика размимоилазиле у погледу односа према појединим великим силама и баланским државама, Тефик Рушту бег није желео да Краљевину СХС претвори у непријатеља, већ је користио политику лавирања. Стога је преко отправника послова у Београду Инајетулаха Џемала бега (İnayetullah Cemal bey) обавестио помоћника министра иностраних дела Стевана К. Павловића, 16. марта, да намерава да се сретне са Војиславом Маринковићем током заседања Савета Друштва народа у Женеви. Међутим, добио је одговор да је југословенски министар на одмору и да није сигуран да ће имати времена да се посвети државним пословима.²⁵⁷³ Можемо претпоставити да је овакав одговор био проузрокован жељом Војислава Маринковића да усмери италијанске претензије од Балкана ка Малој Азији, али и његовим општим линијама у погледу појединих балканских држава према којима је споразум са Бугарском био кључ југословенске политике у региону. Пошто је добио негативан одговор на свој предлог, Тефик Рушту бег током боравка у Швајцарској није био у директном контакту са представницима Краљевине СХС. Стални делегат при Друштву

²⁵⁷² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 133, 134; D. Barlas, *Etatism & Diplomacy in Turkey*, p. 137; D. Barlas, „Friends of Foes“, pp. 239, 240; Z. Steiner, *The Lights that failed*, p. 499.

²⁵⁷³ Архив САНУ, 14.439/419.

народа Константин Фотић је слао извештаје МИД-у о активностима турског министра на основу посредно добијених информација од француског подсекретара Друштва народа Жозефа Авенола. Стога је знао само да су његови разговори са Андреасом Михалакопулосом били везани само за размену становништва, и да је одложено питање потписивања Пакта о арбитражи и пријатељству, али није имао сазнања о договору двојице министра у погледу Италије. Константин Фотић није могао ни да сазна о чему су разговарали Тефик Рушту бег и италијански подсекретар Друштва народа маркиз Ђакомо Паулучи. Преко Жозефа Авенола добио је информације о врло неповољном изражавању Тефика Руштуа бега о југословенској спољној политици. Критиковао је југословенско-француски уговор из 1927. године, јер је на тај начин уведена једна велика сила у односе између балканских држава. Тефик Рушту бег је означио Краљевину СХС као главну препреку за формирање Балканског локарна.²⁵⁷⁴ Након миланског састанка, поједине југословенске дипломате су веровале да су резултати постигнути само на економском плану, док су други били убеђени да је Мусолини имао британску потпору за своје активности. Без обзира на разлике у тумачењима значаја турско-италијанског приближавања, чињеница да су након заседања Савета Друштва народа мађарски, пољски, турски и грчки министар иностраних дела званично посетили Италију били су јасан сигнал за МИД да је поново покренута италијанска дипломатска офанзива за заокруживање Краљевине СХС. У том погледу, једина светла тачка био је ангажман француске дипломатске службе против успостављања блиске италијанско-турске политичке сарадње.²⁵⁷⁵ Тефик Рушту бег је покушао да убеди Јеврема Тадића, 11. априла, да у Милану није преузео никакве обавезе које би биле уперене против Краљевине СХС. Истовремено је критиковао владу у Београду због држања према Турској, јер није давала никаква обавештења о својим преговорима са Француском, Италијом, Грчком и Бугарском. Истовремено је понудио као гаранцију против југословенских сумњи да би Турска могла да преузме обавезе према Италији

²⁵⁷⁴ АЈ, 159-2-1 Константин Фотић МИД-у, Пов.Бр.181 од 29. марта; Константин Фотић лично за министра, Стр.Пов.Бр.182 од 2. априла 1928. године.

²⁵⁷⁵ АЈ, 341-25-61 телеграми Шуменковића, Стр.Пов.Бр.126 од 4. априла; АЈ, 341-31-78 телеграм МИД-а, Стр.Пов.Бр.160 и Пов.Бр.3678 од 9. априла; Шуменковић, Пов.Бр.3957 од 13. априла; Маринковић, Пов.Бр.4548 од 25. априла 1928; АЈ, 370-29-84, фолијација 612; АЈ 388-10-26, фолијације 746, 753-756, 760, 766; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 143.

против Краљевине СХС, да потпишу пакто ненападању и неутралности.²⁵⁷⁶

Југословенски МИД је читав разговор Тадић-Рушту бег свео на циркуларну информацију да је турски министар инострнаих дела изразио своје незадовољство због резервисаног држања Београда према Анкари.²⁵⁷⁷

И поред тешкоћа које је Мусолини имао за остварење својих планова током миланског састанка са Тефиком Руштум бегом, ипак је успео да утре пут за италијанско-турски Уговор о неутралности и измирења, потписан 30. маја 1928. године. Обе потписнице су преузеле узајамне обавезу неутралности уколико је друга страна била изложена нападу неке треће државе. У свом говору пред Сенатом од 5. јуна, Бенито Мусолини по први пут није говорио о Турској као потенцијалној територији за стварање нових италијанских колонија, већ као о сувереној држави са чијом величином и снагом Италија мора да рачуна у својој будућој спољној политици.²⁵⁷⁸

Пратећи турско-италијанске и турско-грчке преговоре током маја, Јеврем Тадић је могао да закључи да Италијани својим посредовањем нису успевали да омогуће правазилажење постојећих проблема на релацији Анкара–Атина. За Краљевину СХС је могло да буде делимична сатисфакција што Турска није била спреман да се у пакт са Италијом унесу и одредбе о сарадњи, већ само о неутралности и пријатељству.²⁵⁷⁹ Међутим, није било много разлога за задовољство. Тефик Рушту бег је саопштио југословенском посланику 5. јуна, истог дана када је Бенито Мусолини изнео јавну декларацију о промени држања према Турској, да се пријатељски односио према Краљевини СХС. Своје излагање је засновао на алузији, која се могла прочитати између редова, о разговору вођеном са Јевремом Тадићем 11. априла јер се позвао на чињеницу да је благовремено извештавао југословенску владу о току преговора. Изнета аргументација је искоришћена за умањивање сумњи београдских кругова, покушавши да убеди саговорника да турско-италијански пакт ни на који начин није био уперен против југословенско-француског пријатељства.²⁵⁸⁰ Свестан алузије коју му је учинио Тефик Рушту бег, Јеврем Тадић је сматрао да би Краљевина СХС требало да одговори на

²⁵⁷⁶ АЈ, 370-6-33, фолијација 741.

²⁵⁷⁷ АЈ, 341-31-78 Шуменковић, Пов.Бр.3957 од 13. априла 1928. године.

²⁵⁷⁸ D. Barlas, „Friends or Foes“, p. 240.

²⁵⁷⁹ АЈ, 370-29-84, фолијације 606, 608.

²⁵⁸⁰ АЈ, 370-29-84, фолијација 611.

Мусолинијеву дипломатску офанзиву на турском тлу. Стога је 10. јуна поновио МИД-у свој предлог да се отвори извесна врста канцеларије у Анкари. У питању није била *ad hoc* реакција већ промишљан план, у прилог чему говори препорука да се судски чиновник у пензији Ешреф Халачевић постави за „предотправника“ послера са званичном титулом аташеа Посланства. Њега је предложио не само због личних особина, већ и због тога што је био муслиманске вероисповести и знао је турски језик. Иако је до тада Краљевина СХС из обзира према Великој Британији своје дипломатско представништво држало у Истамбулу, Јеврем Тадић је сматрао опортуним да буде међу првим државама које су преместиле седиште у престоницу следећи пример СССР-а, Грчке и Чехословачке. Указивао је на пример Чехословака који су задржали довољан број чиновника у старој престоници да би могли да одржавају редовне контакте са дипломатама других страних држава.²⁵⁸¹

У погледу односа Турске са другим балканским државама, они су углавном имали лоше последице на положај Краљевине СХС. Јеврем Тадић је оценио да су од свих преговора које је Италија водила са балканским државама најопаснији били италијанско-бугарски, и због тога почетком 1928. године није сматрао да би требало да се придаје претеран значај турско-грчким ни турско-италијанским преговорима. Југословенска дипломатска служба је почела да прати турско-бугарске преговоре, које је Тефик Рушту бег иницирао током јануара 1928. године, након прва два сусрета турског и бугарског министра и њихових опречних изјава датих током априла. Атанас Буров је одуговлачио почетак преговора све до јесени, јер му је примарни циљ на међународном плану био договор са Краљевином СХС о отварању заједничке границе. Због тога није желео да преговорима са Анкаром отежа своје позиције према Београду. Након што су турска и бугарска штампа почеле да објављују најаву потписивања пакта, крајем септембра и почетком октобра, посланик у Софији Љубомир Нешић је оценио тај корак као одговор на разговоре Маринковић-Венизелос у Паризу. За Краљевину СХС је било важно да проникне у суштину предлога турско-бугарског Пакта о ненападању и арбитражи, јер су балкански билатерални односи сагледавани у

²⁵⁸¹ АЈ, 370-61-150, фолијације 799, 800; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 367, 368; Срђан Мићић, „Непознанице о посети Димитрија Димитријевића Турској марта 1929. године“, *Токови историје*, Бр. 1 (2014), стр. 202, 203.

светлу Мусолинијеве дипломатске офанзиве. Иако су располагали информацијама да је Турска захтевала од Бугарске да њихов билатерални споразум не буде уперен ни против Краљевине СХС ни против Румуније, ипак је процењено да је у питању био још један Мусолинијев потез у циљу заокруживања Краљевине СХС. Заступник министра иностраних дела Илија Шуменковић је оценио да је у питању била најопаснија комбинација коју је Италија могла да оформи на Балкану. Љубомир Нешић се није слагао са предлогом француског посланика Анрија Камбона (Henri Cambon) анулирања ефекта потенцијалног турско-бугарског пакта потписивањем југословенско-турског пакт, јер је проценио да се Турска већ налазила у италијанској орбити. Закључци доношени у оквиру југословенске дипломатске службе су накнадно појачани информацијама примиљеним из Букурешта, децембра 1928. и марта 1929. године, о наводно потписаној тајној војној конвенцији којом је Анкара пружала подршку Софији за њен територијални излазак на Егејско море. Краљевина СХС је очекивала помоћ француске дипломатске службе у њеном држању према Турској, Бугарској и Грчкој, у циљу сузбијања италијанског утицаја.²⁵⁸² У време најаве обнове југословенско-грчких разговора, заступник министра Илија Шуменковић се сложио са ставом француског амбасадора у Истамбулу грофа Шамброна да би француска и југословенска дипломатска служба требало да раде на успостављању бољих односа две државе са Турском. Француски дипломата је упозоравао на претерану осетљивост турских државника. Тефик Рушту бег жалио на игнорисање од стране Краљевине СХС која се припремала за преговоре са Грчком а да претходно није дала никакво обавештење влади у Анкари, иако је југословенско-грчко споразумевање могло да има директне импликације на виталне турске интересе.²⁵⁸³ Према информацијама којима је МИД располагао Тефик Рушту бег се током миланског састанка изразио у корист албанске политике ослонца на Италију уместо на Краљевину СХС.²⁵⁸⁴ Један од позитивних догађаја за развој

²⁵⁸² АЈ, 159-2-III Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.185 од 19. априла 1928; АЈ, 341-31-78 Шуменковић, Пов.Бр.3957 од 13. априла; Шуменковић, Пов.Бр.11947 од 5. октобра 1928; АЈ, 370-26-76, фолијације 251-255, 258; АЈ, 370-27-77, фолијација 66; АЈ, 395-18-193, фолијације 322, 323, 343; *ЧИБИ*, II, Бр. 71, 81, 85, стр. 134, 146, 147, 157; Д. Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, стр. 143-149.

²⁵⁸³ АЈ, 159-3-VIII Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.11246 од 18. септембра 1928. године.

²⁵⁸⁴ АЈ, 341-25-61 Шуменковић, Пов.Бр.3607 од 5. априла 1928. године.

југословенско-турских односа био је став владе у Анкари према проглашењу Ахмеда Зогу за краља Албанаца. У складу са политичком концепцијом солидарности и сарадње балканских држава против аспирација великих сила у региону, Турска је одбила да одмах призна самопрокламованог краља. У знак протеста према турском ставу нови албански посланик у Цариграду Џафер бег Вила (Xhafer bey Vila) није преузео своју дужност,²⁵⁸⁵

Одлазак италијанског министра иностраних дела Дина Грандија у Анкару, децембра 1928. године, изазвао је ново подозрење у југословенским круговима. Војислав Маринковић је наложио Милану Ракићу, 14. децембра 1928, да тражи од Бенита Мусолинија продужење Римског пакта, јер је био свестан да Италијани настоје да избегну очување пријатељских уговорних односа. Циљ званичног југословенског захтева је био да се искористи одбијање владе у Риму као доказ пред међународном јавношћу о суштини балканске политике Италије. Међутим, Милан Ракић није био уверен у целисходност овог корака, јер је веровао да би тиме само изазивали Италијане а да су остале европске силе већ схватиле политике обе државе.²⁵⁸⁶

О суштини југословенско-турских односа током 1928. године речито говоре и извештаји Посланства у Цариграду. За разлику од разматрања кроз призму италијанске дипломатске офанзиве на Балкану, и самим тим кроз развој односа између балканских држава, о билатералном нивоу сачуван је мали број аката.²⁵⁸⁷

Као други репер може се узети реакција турске владе на одуговлачења Јеврема Тадића да допутује у Турску, и потоњег одлагања одласка у Анкару због предаје акредитивних писама као протоколарног чина неопходног за званични почетак рада шефа једне дипломатске мисије. Турски МИД је након премештаја дотадашњег посланика у Београду Јусуфа Хикмета бега крајем 1927. године, поставио Нусрета Садулаха бега за новог посланика почетком фебруара 1928. године али он није преузео нови положај све до избора за народног посланика у октобру чиме се одрекао дипломатске функције. За новог посланика постављен је

²⁵⁸⁵ АЈ, 74-191-265, фолијације 447, 448.

²⁵⁸⁶ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 153.

²⁵⁸⁷ Видети кутије број 2 и 6 у Фонду Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (370), који се чува у Архиву Југославије.

Али Хајдар бег (Ali Haydar bey) крајем године, и турско дипломатско предстаништво је остало без шефа годину дана.²⁵⁸⁸

Прве спекулације о тежњама Ахмеда бега Зогу да се прогласи за краља јавиле су се већ након потписивања Првог тиранског пакта, крајем 1926. године. Бенито Мусолини је наложио посланику у Тирани Уго Соли, јула 1927. године, да разговара о аражману потписивања одбрамбеног савеза, проглашења монархије и женидбе неком од принцеза. Ахмед бег Зогу је припремао терен за своје планове придобијањем католичког клера у другој половини августа, наговестивши потписивање Конкордата и помиловањем седамдесет и четири учесника Дукађинске побуне. Потом је уследио пут по другим местима у Албанији, када се уверио да се муслимани не противе, а да је грчка православна мањина незаинтересована. Стога је закључио да му једину опозицију представља и даље католички клер. Током разговора са Угом Солом, 27. септембра 1927. године, изнео је да он спроводи Мусолинијев план за проглашење монархије и да би стога Италија требало да сноси финансијски део читавог пројекта. Разматране су опције проглашења за „краља Албаније“ и „краља Албанаца“ јер су и Ахмед бег Зогу и Италијани били свесни реакције коју би друга титула изазвала код Југословена; а озбиљне припреме су почеле априла 1928. године. Италија је дала 10.000.000 лира да би се одржали избори за Конституанту 16. августа, а Ахмед бег Зогу је искористио исцениране атентате у Драчу, Каваји и Корчи да би се обрачунао са политичким противницима. Уго Сола и војни аташе Алберто Паријани (Alberto Pariani) су 31. августа закључили да је припремљен терен за проглашење.²⁵⁸⁹ Нешто више од две недеље након ратификације Нептуских конвенција, 1. септембра 1928. године, Ахмед-бег Зогу се прогласио краљем Албанаца уз подршку Италије.²⁵⁹⁰

Југословенски МИД је крајем марта и почетком априла проценио да су биле тачне информације које су потицале из италијанских извора да су Италија и Албанија радиле на успостављању царинске уније. Форин офис и Ке д'Орсе су сматрали да питање није било актуелно и са њиховом оценом слагали су се посланик у

²⁵⁸⁸ С. Мићић, „Непознанице о посети Димитрија Димитријевића Турској марта 1929. године“, стр. 203.

²⁵⁸⁹ М. Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939)*, S. 200-204.

²⁵⁹⁰ М. Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939)*, S. 204; Z. Steiner, *The Lights that failed*, p. 501.

Лондону Ђорђе Ђурић и нови посланик у Тирани Станоје Михајловић.²⁵⁹¹ Напоредо, примани су извештаји да су Италијани припремали терен за подизање нове побуне да би уклонили Ахмеда бега Зогуа у којег су изгубили поверење. Француска војна обавештајна служба је доставила податке преко Мирослава Спалајковића да су припреме спровођене у северној Албанији.²⁵⁹² Након што су Италијани почели озбиљне припреме за проглашење монархије и евентуално проналажење новог човека од поверења за режим у Тирани, Станоје Михајловић²⁵⁹³ је покренуо контраакцију. Пошто је преузео дужност 1. априла, увидео је тешкоће свог посла услед недостатка особља Посланства у Тирани. Због тога је тражио да му поред саветника Драгомира Касидолца, писара Драгољуба Јовановића задуженог за обавештајни и политички рад,²⁵⁹⁴ и каваза Филипа Кршића, задуженог за чување зграде и курирску службу,²⁵⁹⁵ поставе макар још једног писара. У својим захтевима упућених МИД-у, 2. априла и 4. маја, извештавао је да није имао довољно особља да би могао да покрива терен и парира активностима Италијана и ВМРО-а.²⁵⁹⁶ Ипак, услед појачане италијанске акције лично је отпутовао у Скадар да би се састао са католичким клером и барјактарима који су били спремни и даље да сарађују са Краљевином СХС. Станоје Михајловић је на основу разговора са Малом бегом и оцем Бернардином закључио да су они и даље били спремни да се боре против јачања италијанске доминације у Албанији, али су се прибојавали да југословенске службе и даље нису биле спремне да иду до краја у својим активностима већ су традиционално желеле да се супродставе „полу-мерама“ које је Ахмед бег Зогу могао да искористи да би се обрачунао са њима.²⁵⁹⁷

²⁵⁹¹ АЈ, 159-2-III Илија Шуменковић за Војислава Маринковића, Стр.Пов.Бр.23 од 2. априла 1928; АЈ, 341-20-47 Шуменковић, Стр.Пов.Бр.122 од 2. априла; Шуменковић, Стр.Пов.Бр.133 и Стр.Пов.Бр.156 од 9. априла; Шуменковић, Стр.Пов.Бр.160 од 10. априла; Ђурић лично за министра, Пов.Бр.233 од 21. априла 1928; АЈ, 388-7-19, фолијација 473.

²⁵⁹² АЈ, 341-20-47 Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.76 од 13. марта; Шуменковић, Пов.Бр.3046 од 23. марта; Шуменковић, Пов.Бр.3194 од 28 марта 1928. године.

²⁵⁹³ Станоје Михајловић је указом од 13. јануара 1928. године, унапређен из чина саветника Посланства у Берлину у посланика у Тирани, допутовао је 26. марта, а дужност званично преузео 1. априла (АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијација 937; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијације 687, 688, 690, 691, 693).

²⁵⁹⁴ АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 761, 762, 768, 769.

²⁵⁹⁵ АЈ, 334-Персонални-164-487, фолијације 814-817.

²⁵⁹⁶ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијације 66, 67.

²⁵⁹⁷ АЈ, 334-ПО-4-18, фолијација 804.

Југословенске дипломатска и конзуларна служба у Албаније није била суочена само са недостатком особља, већ је њен рад знатно отежан затварањем југословенско-албанске границе према делу битолске области, 30. марта. Албанска влада је изнела званично образложење предузимања такве мере наводном појавом пегавог тифуса у Охриду. Став југословенског МИД-а је био да су тиме прекршене одредбе Међународне санитарске конвенције из 1926. године, јер у Јужној Србији није било никакве епидемије, чак није било ни забележених случајева у Охриду већ само неколико изолованих случајева у Прилепу и јер је болест одмах сузбијена.²⁵⁹⁸ Збо одлуке албанске владе, Станоје Михајловић је током првог званичног сусрета са албанским министром иностраних дела Иљазом бегом Врионијем (Џјаз бег Вриони) разговарао о затвореној граници, 5. априла, који му је обећао да ће читаво питање изнети пред Министарски савет.²⁵⁹⁹ Сутрадан је министар унутрашњих дела Абдурахман бег Дибра (Abdurrahman bey Dibra) известио је префекта у Корчи да је албанска влада размотрила питање и закључила да нису постојали стварни разлози за затварање границе због чега је донета одлука да се она поново отвори. Илија Шуменковић је закључио да је тиме окончан инцидент.²⁶⁰⁰ Војислав Маринковић је средином маја тражио од пријатељски настројених држава да им достављају податке које њихове службе буду прикупиле о дешавањима у Албанији, правдајући свој захтев затварањем југословенско-албанске границе који је приморао југословенске службе да обављају своје дужности у ванредним околностима.²⁶⁰¹

За југословенску политику према Албанији, као и према Италији, било је значајно држање Велике Британије. Вицеконзул у Валони Милан Стевановић је искористио боравак ексадриле британске ратне морнарице са Малте, 20–30. јануара, да би ступио и одржавао неформалне контакте са британским официрима. Он им је указивао на стратешки положај острва Сасена за затварање Јадранског мора и потенцијално угрожавање поморских рута у Средоземном мору.²⁶⁰² Конзул у Валони Драган Божовић је искористио инцидент када су

²⁵⁹⁸ АЈ, 340-20-47 Шуменковић, Пов.Бр.3484 од 3. априла; Стр.Пов.Бр.129 од 4. априла; Пов.Бр.3583 од 4. априла; Стр.Пов.Бр.132 од 5. априла 1928. године.

²⁵⁹⁹ АЈ, 340-20-47 Шуменковић, Стр.Пов.Бр.137 од 6. априла 1928 године.

²⁶⁰⁰ АЈ, 340-20-47 Шуменковић, Стр.Пов.Бр.139 од 6. априла 1928. године.

²⁶⁰¹ АЈ, 395-18-187, фолијације 2.

²⁶⁰² АЈ, 341-20-47 Милан М. Јовановић посланствима у Лондону и Риму, Главном ђенералштабу, Пов.Бр.1235 од 9. фебруара 1928. године.

сељаци напали британског почасног вицеконзула Парсела, 6. фебруара, да би преко југословенске штампе обавестио међународну јавност о догађају који су Албанци желели да заташкају, и на тај начин посредно примора Форин офис да званично реагује код владе у Тирани.²⁶⁰³ Посланик у Лондону Ђорђе Ђурић је на основу строго поверљивих инструкција замолио сер Остина Чемберлена почетком марта да интервенише у Тирани и Риму против рада бугарских комита на тлу Албаније. Пошто је ово питање било директно везано за меру затварања југословенско-бугарске границе, британски државни секретар је одговорио југословенском посланику да су британске службе помно пратиле рад ВМРО-о и да су већ били учињени тражени кораци.²⁶⁰⁴ Током марта, југословенски МИД је располагао информацијама да је вођена борба између италијанских и британских служби у Тирани на придобијању Ахмеда бега Зогуа. Међутим, Ђорђе Ђурић је након разговора са чиновницима Форин офиса и упућеним британским новинарима закључио да није постојао сукоб служби две велике силе, и да је положај председник републике био сигуран.²⁶⁰⁵ Југословенска дипломатска служба је искористила приватни долазак бившег британског посланика у Тирани сер Харија Ерса (Sir Harry Eyres) у Албанију и Краљевину СХС крајем марта, да би према савету Ђорђа Ђурића посредно утицала на јавност у Великој Британији. Посланик у Лондону је саветовао да се југословенска политика прикаже као пријатељско расположење за независну албанску државу. Бивши британски посланик је током свог путовања стекао утисак да је Краљевина СХС променила своју погрешну политику према Албанији и да је Војислав Маринковић био наклоњен суседној земљи, за разлику од Бенита Мусолинија који није показивао ни најмању вољу да се албанск питање реши путем италијанско-југословенског споразума.²⁶⁰⁶ Почетком јуна југословенски МИД је оценио да је промена британског генерала Персија италијанским пуковником на челу команде војних

²⁶⁰³ АЈ, 341-20-47 Милан М. Јовановић посланствима у Лондону и Паризу, Пов.Бр.1712 од 22. фебруара 1928. године.

²⁶⁰⁴ АЈ,341-20-47 Ђурић лично за министра, Стр.Пов.Бр.89 од 3. марта 1928. године.

²⁶⁰⁵ АЈ, 340-20-47 Шуменковић, Пов.Бр.3046 и Пов.Бр.3047 од 23. марта; Ђурић лично за министра, Пов.Бр.163 од 28. марта; Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов.Бр.3447 од 31. марта 1928. године.

²⁶⁰⁶ АЈ, 340-20-47 Шуменковић, Пов.Бр.3047 од 23. марта; Ђурић МИП-у, Пов.Бр.141 од 23. марта; Ђурић лично за министра, Стр.Пов.Бр.163 од 28. марта; Ђурић МИД-у, Пов.Бр.227 од 18. априла; посланик у Лондону др Ђорђе Ђурић министру без портфеља и заступнику министра иностраних дела др Илији Шуменковићу, К.Пов.Бр.227 од 21. априла 1928 године.

јединица у Северној Албанији била додатна отежавајућа околност, јер више није било непристрасног посматрача који бу у будућности могао да поднесе извештај да ли је неки инцидент изазван са југословенске или албанске територије.²⁶⁰⁷

Војна обавештајна служба је током маја прикупила податке, које је војни изасланик у Тирани потпуковник Милош Масаловић потврдио почетком јула, да су Италијани желели да искористе свој положај у Албанији да би почели процес колонизације. Према тим информацијама већ је било настањено тридесет породица и тражена је дозвола албанске владе за пресељење 15.000 трговаца, занатлија и радника.²⁶⁰⁸ И поред деманта Уга Соле у разговору са Станојем Михајловићем, током јула и почетком августа и даље су биле актуелне гласине о наводном стварању италијанско-албанске царинске уније. Међутим, ове информације више нису кружиле само у дипломатском и конзуларном кору већ су пристизале и из привредних кругова у Албанији. Стога је и Станоје Михаиловић променио своје раније мишљење, и био је уверен да су Италијани заиста настојали да спроведу у дело пројекат царинске уније.²⁶⁰⁹

Услед отежаних околности у којима је радила југословенска дипломатска и конзуларна служба, није успевала да провери информације током месец дана о крајљем циљу расписивања избора за Конституанту. Због тога је заступник министра Илија Шуменковић тражио од Мирослава Спалајковића и отправника послова у Лондону Павла Каровића, 11. августа, да се распитају у Ке д'Орсеу и Форин офису да ли су они знали шта се догађа на терену и да ли се припрема проглашење краљевине. Након примљеног потврдног одговора о припреми промене устава,²⁶¹⁰ МИД је издао наређење 14. августа којим су југословенским дипломатским и конзуларним чиновницима у Албанији била укинута даља одсуства и боловања, а онима који су били одсутни да се што пре врате на своје положаје.²⁶¹¹ Након што је МИД добио од Мирослава Спалајковића извештај да је био уверен да би Француска прихватила југословенске предлоге образложене са

²⁶⁰⁷ АЈ, 388-7-19, фолијација 474.

²⁶⁰⁸ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 1, предмет бр. 47, рег. 2, 3.

²⁶⁰⁹ АЈ, 341-20-47 ГПД МИД посланствима у Риму, Лондону и Паризу, Пов.Бр.8641 од 19. јула 1928; АЈ, 388-7-19, фолијације 483-485, 489.

²⁶¹⁰ АЈ, 341-20-47 Шуменковић, Пов.Бр.9605 од 11. августа; Каровић, Пов.Бр.492 од 13. августа; АЈ, 388-7-19, фолијација 487.

²⁶¹¹ АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијација 938; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијације 323-325.

становишта међународне политике и права,²⁶¹² средином августа Краљевине СХС је преко чехословачке дипломатске службе сондирала терен у Букурешту за евентуално заједничко наступање Мале антante у питању проглашења краљевине. Међутим, румунски МИД није био заинтересован за колективни корак.²⁶¹³ Након што су увидели да ће већина држава промену државног уређења у Албанији прихватити као унутрашње политичко питање, у југословенском МИД-у су решили да промене тактику после завршених избора за Конституанту. Илија Шуменковић је сондирао терен код Британаца и Француза, позивајући се на гласине које су кружиле у дипломатским и конзуларним круговима о наводним припремама за проглашење италијанско-албанске царинске уније, како би интернационализовао читаво питање. Ке д'Орсе је прихватио југословенску тезу да би уједињење Италије и Албаније превазишло оквире унутрашње политике једне државе. Форин офис се ограничио на давање савета албанској влади да пре проглашења краљевине добије сагласност суседних држава. Након тога Илија Шуменковић је издао потребне инструкције Посланству у Тирани, 21. августа, али није успео да организује заједничку акцију Мале антante јер је румунски МИД остао при првобитном тумачењу. Чехословачки и румунски отправници послова у Тирани су добили привремене инструкције да своје држање усклађују са британским послаником, и једино је француски отправник послова добио инструкције које су одговарале југословенском становишту. На крају су већина чланова дипломатског кора у Тирани и њихова надлежна министарства прихватила предлог британског посланика да би након проглашења краљевине требало да суспендују своје односе са новим режимом, док њихове владе званично не признају настале промене. Додатним инструкцијама Илија Шуменковић је наложио отправнику послова Драгомиру Касидолцу да своје држање споразумно усклађује са британским послаником и француским отправником послова. Иљаз бег Вриони је уверавао саветника југословенског Посланства да ће Ахмед бег Зогу бити проглашен за краља Албаније.²⁶¹⁴

²⁶¹² АЈ, 388-7-19, фолијација 487.

²⁶¹³ АЈ, 395-18-187, фолијација 3.

²⁶¹⁴ АЈ, 341-20-47 Каровић, Пов.Бр.500 од 18 августа; Шуменковић, Пов.Бр.9916 од 21. августа; Ђурић лично за министра, Пов.Бр.509 од 26. августа; Шуменковић, Пов.Бр.10173, 10179 и 10182 од 27. августа; Ђурић МИД-у, Пов.Бр.512 од 27 августа; 1928; АЈ, 388-7-19, фолијације 491-495, 498; АЈ, 395-18-187, фолијације 5, 6.

Његова титула је отварала питање иреденте према деловима Краљевине СХС где је живела албанска мањина. У југословенским круговима су одмах створене претпоставке да би могло да дође до сарадње Албанаца са ВМРО у Јужној Србији у складу са Мусолинијевом идеји о аутономији Македоније.²⁶¹⁵ Војислав Маринковић је закључио да је влада у Риму начинила корак којим је само потврђивала његове претпоставке и добро изабрану стратегију. Он је био свестан да Нептунске конвенције нису никада представљале реалну препреку за очување пријатељских односа између Краљевине СХС и Италије, већ је читаво питање било само један од маневара којим је италијанска страна замагљивала пред европском јавношћу суштину њиховог спора и своју политику на Балкану. Војислав Маринковић је био убеђен да већина државника и дипломата није ни схватала због чега су југословенско-италијански односи били затегнути, и да су њихове несугласице сводили на ниво два сукобљена империјализма око Албаније у којем Краљевина СХС као слабија страна мора да изгуби. Стога је циљ његове тактике био да скидањем Непутнских конвенција са дневног реда изазове Бенита Мусолинија на контраакцију којом би почео постепено да открива своје стварне планове према Балканском полуострву.²⁶¹⁶ Војислав Маринковић је стога проглашење Ахмеда бега Зогуа за краља оценио само јединим од доказа изнетим пред међународном јавношћу да влада у Риму није имала намеру да мења своју политику према Краљевини СХС након ратификације конвенција.²⁶¹⁷

Током припрема за проглашење монархије југословенска дипломатска служба није излазила из оквира рада француске и британске дипломатије. Тек када се Ахмед бег зогу прогласио за краља Албанаца, заступник министра иностраних дела Илија Шуменковић је реаговао код француског отправника послова и британског посланика. Југословенска теза се заснивала на тврдњи да је тиме промењен међународни положај суседне државе која је престала да буде Албанија и постала држава Албанаца, чиме се ствара могућност за вођење авантуристичке политике на Балкану. Иако су француски и британски дипломата били незадовољни овим потезом, ипак су саветовали Илији Шуменковић уздржаност јер краљевска титула није могла да буде разлог за озбиљније дипломатске кораке.

²⁶¹⁵ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 149, 150; M. Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939)*, S. 202.

²⁶¹⁶ Архив САНУ, 14.439/368.

²⁶¹⁷ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 8, документ бр. 7, фолијација I.

Он се одлучио да јавно и званично држање Краљевине СХС буде у складу са уобичајеном процедуром за признање, без исказивања било каквог повољног или неповољног става. Циљ је био да се остави маневарски простор за све могуће евентуланости, а да дискретним путем утиче на Форин Офис и Ке д'Орсе „да нечим даду на знање да се овако не поступа у међународним односима и уз то показати да су те две велике силе са нама“.²⁶¹⁸ Отправник послова у Тирани Драгомир Касидолац је радио у сарадњи са британским и француским послаником. Због лошег одјека проглашења Ахмеда бега Зогуа за краља у дипломатском кору албанска влада је окривила рад југословенског Посланства, а италијанско-албанско тврђење је било да се Краљевина СХС нелојално држала мешањем у унутрашње послове Албаније.²⁶¹⁹ За југословенску дипломатску службу је била неповољна околност што се Форин офис ослањао само на мишљење влада доминиона и није желео да се меша у албанске послове. Стога је Илија Шуменковић желео да акценат стави на питање вазалног положаја Албаније и могуће авантуристичке политике које би угрожавале мир на читавом Балканском острву, уз аргументацију да се Краљевина СХС са 13.000.000 становника не боји иредентистичког покрета неколико стотина хиљада припадника албанске мањине.²⁶²⁰ Ипак, у Форин офису нису прихватили југословенску тезу да је чин проглашења краљевине указивало на будући авантуризам албанске спољне политике.²⁶²¹ Ке д'Орсе је на основу извештаја примљених из Тиране, Београда, Атине и Прага закључио да је југословенски МИД био у праву када је говорио о некоректности и нелојалности Албанаца приликом проглашења краљевине.²⁶²² Током заседања Скупштине Друштва народа заступник британског државног секретара за спољне послове лорд Кашендан (Ronald John McNeill, 1st Baron Cushendun) није прихватио југословенске тезе у погледу титуле Ахмеда бега Зогуа и саветовао је посланика у Лондону и члана југословенске делегације Ђорђа Ђурића да Краљевина СХС не

²⁶¹⁸ АЈ, 159-3-VIII Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.10621 од 4. септембра 1928; АЈ, 341-20-47 Шуменковић, Пов.Бр.10.621 и Пов.Бр.10.623 од 3. септембра 1928; АЈ, 388-7-19, фолијације 496, 497; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 79.

²⁶¹⁹ АЈ, 159-3-VIII Илија Шуменковић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.10903 од 9. септембра 1928. године.

²⁶²⁰ АЈ, 341-20-47 Каровић, Пов.Бр.521 од 6. септембра 1928; АЈ, 388-7-19, фолијација 501.

²⁶²¹ АЈ, 341-20-47 Каровић, Пов.Бр.5252 од 10. септембра 1928. године.

²⁶²² АЈ, 388-7-19, фолијација 501.

прави питање од признавања промене режима и тражи нова објашњења. Због тога је Војислав Маринковић тражио од Аристида Бријана или да спрече британско признање или да раде на његовом што дужем одлагању. Иако је француски министар иностраних дела прихватио да помогне југословенску акцију, ипак су у Форин офису остали при свом ставу да промена режима у Албанији није угрожавало мир на Балкану. Због тога је Илија Шуменковић саветовао Војиславу Маринковићу да би било добро да признају Краљевину Албанију, али два-три дана пре Француске и Велике Британије.²⁶²³ Заступник министра иностраних дела је пре тога већ издао инструкције Мирославу Спалајковићу и Павлу Каровићу да помно прате рад Ке д'Орсеа и Форин офиса да би југословенски МИД могао у правом тренутку да донесе одлуку о признавању Краљевине Албаније.²⁶²⁴ Увидевши да би британска дипломатска служба могла да стекне утисак да Краљевина СХС ствара проблеме у региону, решено је да се промени тактика и питање посредно изнесе пред Друштво народа. Али Клисура који је у Женеви боравио од јуна 1928. године са југословенским пасошем на име Ахмед Соколовић,²⁶²⁵ је у име Извршног одбора Албанског националног већа (*Bashkimi Kombëtar*) поднео сер Ерику Драмонду протест против проглашења Краљевине. Од Друштва народа и великих сила је тражио да се спречи даљи продор Италије на Балканско полуострво уз помоћ тајних одредби Тиранског уговора, и уклони италијански агент који је узурпирао Скендербегов престо. У прилогу протеста била је брошура *Exposé de l'organisation „Bashkimi Kombetar“ (Union Nationale)* у којој се између осталог говорило о политици Краљевине СХС „Балкан балканским народима“ којом је Балканско полуострву брањено од италијанског империјализма.²⁶²⁶ Напоредо, Војислав Маринковић се саветовао са лордом Кашенданом о предстојећим корацима. Заступник британског државног секретара је и даље остајао при ранијем ставу да Краљевина СХС не би требало да прави проблем у погледу промене режима у Албанији јер велике силе неће дозволити

²⁶²³ АЈ, 159-3-VII Војислав Маринковић МИД-у, Пов.Бр.555 од 12. септембра; АЈ, 159-3-VIII Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Пов.Бр.11028 и Пов.Бр.11040 од 12. септембра 1928. године.

²⁶²⁴ АЈ, 341-20-47 Шуменковић, Пов.Бр.10971 од 10. септембра; Шуменковић, Пов.Бр.11040 од 11. септембра 1928; АЈ, 388-7-19, фолијација 503.

²⁶²⁵ АЈ, 159-2-I Богољуб Јевтић лично за Константина Фотића, Пов.Бр.498 од 4. јуна 1928. године.

²⁶²⁶ АЈ, 159-3-VII др Али Клисура генералном секретару сер Ерику Драмону, Женева 12. септембар 1928. године.

вођење албанске авантуристичке политике али се сложио са предлогом да признање учини непосредно пре Велике Британије и Француске јер би тиме све три државе показале „презрење са којим прелазимо преко тог геста Ахмедовог“.

На основу разговора, Војислав Маринковић је закључио да би југословенска влада требало одмах да изврши званичну нотификацију не чекајући даље кораке Париз и Лондона, јер није видео никакву корист од истовременог признања три државе, и био је уверен да би југословенско првеснтво створило утисак у Тирани да Форин офис подржава југословенску спољну политику, а не италијанску.²⁶²⁷

Илија Шуменковић се није сложио са његовим ставом и позивао се на разговор са британским послаником Хауардом Кенардом, јер су се обојица сложили да би се италијанске интриге код Ахемда бега Зогуа најефикасније отклониле уколико би Краљевина СХС, Велика Британија и Француска заједно извршиле нотификацију.²⁶²⁸ Ипак, Ке д'Орсе се сложио са идејом Војислава Маринковића и саветовао је Мирославу Спалајковићу да не касне у односу на Британце јер су били уверени да би у супротном циљ корака био промашен.²⁶²⁹ Отправник послова у Лондону Павле Каровић је настојао преко француског амбасадора да у Форин офису појача југословенску тезу, доводећи у везу потенцијалну авантуристичку политику режима у Тирани са активностима ВМРО-а са албанске територије, и заједничких британско-француских корака у Софији за распуштање ВМРО-а учињених током августа.²⁶³⁰ Филип Бертело је тражио од Мирослава Спалајковића да се југословенски МИД што пре одлучи да ли жели да призна проглашење краљевине пре или заједно са Француском и Великом Британијом које су већ договориле заједнички корак.²⁶³¹ Форин офис и Ке д'Орсе су известили југословенску владу, 15. септембра, да намеравају да учине нотификацију кроз два дана пружајући јој довољно времена да се одлучи да ли жели да наступи самостално или у друштву са две велике силе.²⁶³² Илија Шуменковић је известио

²⁶²⁷ АЈ, 159-3-VII Војислав Маринковић МИД-у, Пов.Бр.559 од 13. септембра. 1928 године.

²⁶²⁸ АЈ, 159-3-VIII Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића и Посланству у Паризу, Пов.Бр.256 од 14. септембра 1928. године.

²⁶²⁹ АК, 388-7-19, фолијација 504.

²⁶³⁰ АЈ, 159-3-VIII Павле Каровић Војиславу Маринковићу и МИД-у, Стр.Пов.Бр.544 од 14. септембар 1928; АЈ, 341-20-47 Каровић, Пов.Бр.542 од 13. септембра 1928. године.

²⁶³¹ АЈ, 388-7-19, фолијације 506, 507.

²⁶³² АЈ, 159-3-VIII Мирослав Спалајковић лично за Војислава Маринковића и МИД, Пов.Бр.1036 од 15. септембра; Мирослав Спалајковић Војислав Маринковић-у и МИД-у, Пов.Бр.1038 од 15. септембра; Павле Каровић Војислав-у Маринковић-у и МИД-у, Пов.Бр.554 од 15. септембра 1928.

Мирослава Спалајковића 16. септембра а остале посланике 17. септембра, да је југословенска влада одлучила да призна уставну промену извршену у Албанији. Заступник министра иностраних дела је тражио од Ке д'Орсеа да изда инструкције отправнику послова у Тирани да званично признање учини 48 часован након Драгомира Касидолца, и да у истом правцу делује код Форина офиса, што је и прихваћено у Паризу.²⁶³³

Након што је већина држава званично признала проглашење краљевине, у југословенском МИД-у су и даље прикупљали и анализирали информације о наводно припремљеном пројекту царинске уније за чије спровођење се само чекао погодан међународни моменат.²⁶³⁴ Уго Сола је у разговору са Драгомиром Касидолцем, почетком октобра, покушао да оправда албанску политику своје владе неповерењем према југословенској политици, и да су због тога од Албаније стварали тампон државу где су се утврдили на острву Сасено и издавали јој зајмове да би ојачали одбрану Јадранског мора. За југословенског отправника послова је најважније било да открије што више информација о италијанско-британским односима, италијански стратешким припрема терена у Албанији према Краљевини СХС и општој политици Италије на Јадранском мору. Драгомир Касидолац је своје утиске проверио у потоњим разговорима са британским и француским послаником, и закључио да су постојала три основна аспекта италијанске политике: господарење Јадранским морем, утврђивањем и војним припремама за сваку евентуалност, неповерење према југословенским намерама на албанској територији. Француски и британски посланик су били уверени да је крајљи циљ италијанске економске експанзије био да *de facto* и *de jure* овладају Јадранским морем, а Краљевину СХС упуте на експлатацију реке Дунав и Солунске луке. Драгомир Касидола није желео да у разговору са двојицом дипломата пређе на поље војно-политичке опасности, јер је закључио да су обојица самостално дошли до становишта које је у основи било у интересу југословенске дипломатске акције. Отправник послова ипак није био сигуран колико је незадовољство Уга Соле према спољној политици Краљевине СХС био израз званичне италијанске политике, а колико само лична сујета човека који је

године; AJ, 341-20-47 Foreign Office to P. Karovitch, 15th September; Karovitch Etrangères Belgrade, urgent, 15 Septembre 1928; Архив САНУ, 14.439/390.

²⁶³³ AJ, 388-7-19, фолијација, 510; AJ, 395-18-187, фолијација 9.

²⁶³⁴ AJ, 388-7-19, фолијација 512.

себе сматрао творцем Римског пакта из 1924. године који није донео очекиване резултате.²⁶³⁵

Парирајући италијанским активностима у јужној Албанији, југословенски МИД је преко Конзулата у Валони развио акцију шире сарадње са албанским националистима који су били противници режима Ахмеда бега Зогуа. Претходно је за ове послове био задужен Конзулат на Крфу. Међутим, након што је албанска влада дала одобрење за отварање Конзулата у Валони 3. новембра,²⁶³⁶ одлучено је да се пензионише конзул Добривоје Свилокосић 8. децембра чиме је уједно и затворено конзуларно представништво на Крфу.²⁶³⁷ Од тог периода, сарадања са албанским националистима вођена је директно у јужној Албанији јер је Конзулат у Валони имао „чисто политички карактер“.²⁶³⁸ Након што је конзул Милан Стевановић оболео од маларије почетком јуна 1928. године, МИД је услед недостатка чиновника у Албанији одобрио Посланству у Тирани да само одабере чиновника којег ће послати за жерана. Писар Драгољуб Јовановић је жерирао Конзулат у Валони до средине новембра 1928. године и основни задатак му је била сарадња са албанским националистима ради парирања италијанског утицаја у јужној Албанији.²⁶³⁹

Специјални изасланик краља Александра, мајор Милосав Јелић је два пута боравио у Тирани, октобра и новембра 1928. године. Оба пута је одлазио у аудијенцију код краља Зогуа. Албански монарх је желео преко њега да успостави директну комуникацију са краљем Александром, настављајући своју опробану тактику лавирања. Стога је нудио рад на постепеном албанско-југословенском зближавању, уз тврдње да је прво обавестио Британце о својим намерама да се прогласи за краља, па тек потом Италијане. Суштина свих његових предлога је била да се отупи оштрица Краљевине СХС у том моменту уперена против њега лично и албанске државе као италијанског сателита. Нудио је потписивање трговинског уговора, конвенције о екстрадицији, бригу о породици Ганија бега

²⁶³⁵ АЈ, 341-20-47 Шуменковић, Стр.Пов.Бр.216 од 5. октобра; генерални политички директор МИД-а Станоје Пеливановић Посланству у Лондону, Ш.Пов.Бр.685 од 27 октобра 1928. године.

²⁶³⁶ АЈ, 334-Персонални-82-240, фолијација 50.

²⁶³⁷ АЈ, 334-Персонални-85-254, фолијација 139; АЈ, 334-Персонални-190-513, фолијација 76.

²⁶³⁸ АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 860, 861.

²⁶³⁹ АЈ, 334-Персонални-193-516, фолијације 858, 866, 874; АС, БИА, списак Ш, предмт бр. 114 (елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године), стр. 105.

Криезиуа, и усклађивање албанске спољне политике са општим балканским интересима под окриљем југословенске спољне политике. Неспоразуме у албанско-југословенским односима је сводио на ниво појединаца, те је највећи део кривице свалио на Момчила Нинчића због његовог „шепртљанства“. Као највећу концесију понудио је да не обнавља Први тирански пакт након његовог истека.²⁶⁴⁰ Војислав Маринковић је одбио понуде албанских емиграната да уз подршку југословенске владе оборе режим Ахмеда Зогуа, 11. новембра, уз наређење југословенским посланствима да неће дозволити да се са територије Краљевине СХС изврши било какав напад на Албанију.²⁶⁴¹ За новог посланика у Београду постављен је Џафер бег Вила, бивши помоћник министра иностраних дела који није преузео претходну дужност посланика у Цариграду због незадовољства албанске владе држањем Турске према Другом тиранском пакту. Он је предао своја акредитивна писма 4. децембра 1928. године.²⁶⁴²

Поред чисто политичких послова југословенски МИД је и даље био ангажован и на пољу црквених послова. СПЦ је тражила подршку у борби против италијанског пројекта оснивања албанске унијатске цркве која би била под надзором Ватикана, а тиме посредно и владе у Риму. Српски црквени кругови су извршили јак притисак на југословенски МИД, који је приморао свог повереника епископа Висариона да учествује заједно са викарним скадарским епископом Виктором у извођењу контраакције. План је био да појачају позиције према хеленофилима у Светом синоду АПЦ, поставе српске свештеника у скадарској епархији и уведу скадарског епископа у Свети синод. Двојица руских епископа су током ноћи прешли југословенск-албанску границу и у Тирани тајно миропомазали по једног албанског свештеника из Корче и Тиране у епископе. Иако Ахмед бег Зогу и АПЦ нису били унапред извештени, они су прихватили овај корак, јер су се и сами прибојавали италијанских планова за формирање унијатске цркве у Албанији. Потом је сазван Свети синод и Висарион је изабран за поглавара албанске аутокефалне цркве са титулом митрополита и седиштем у Тирани. Да би акција била што успешнија, југословенска страна је слагала албанске епископе да је Васељенска патријаршија дала свој пристанак на овај чин. Паралелно, Милосав

²⁶⁴⁰ АЈ 335-15-1, фолијације 15-20.

²⁶⁴¹ АЈ, 370-22-70, фолијације 363, 364.

²⁶⁴² АЈ, 74-191-265, фолијације 447, 448, 450-452.

Јелић је током својих боравака у Тирани договорио са краљем Зогуом договорио да се очувају интереси СПЦ у скадарској епархији, јер је уверавао албанског монарха да је то једини начин уколико жели да се споразуме са краљем Александром о будућој албанско-југословенској сарадњи. Писар Посланства у Тирани Драгољуб Јовановић који је био задужен за обавештајни рад дипломатског представништва је био уверен да је „црквена афера“ добродошла албанском краљу да макар у нечему задовољни југословенске интересе након проглашења монархије, посебно јер је могао да претпостави да ће избити нове свађе на релацијама Београд–Рим и Београд–Атина. Када је Васељенска патријаршија била обавештена о проглашењу аутокефалности грчка влада је „брзо и жучно реагирала“ у Београду, а васељенски патријарх код српског патријарха. „Одговори су били уобичајени у дипломатији у сличним приликама – нисмо ништа знали и сами смо били изненађени“. Међутим, митрополит Висарион није намеравао да испуни обећања у погледу положаја српских свештеника и школа у Албанији. Драгољуб Јовановић је држање новог поглавара АПЦ-а означио као главни разлог накнадног опозива посланика Станоја Михајловића, јер је он неприпремљен дошао у Албанију „и ни појма није имао шта значе албанске лажи и интриге“. Стога је сва обећања митрополита Висариона достављао МИД-у као да су у питању завршени послови. На крају је морао да сноси последице неиспуњених обећања,²⁶⁴³ стављањем на расположење указом од 10. маја 1929. године.²⁶⁴⁴

²⁶⁴³ АЈ, 335-15-1, фолијације 15, 16; АС, БИА, списак III, предмт бр. 114 (елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године), стр. 102-105; М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, p. 132.

²⁶⁴⁴ АЈ, 334-Персонални-144-467, фолијација 393.

5. ДОБА ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ 1929–1934. ГОДИНЕ

Велика економска криза није погодила све државе истовремено. Њене последице су постепено почеле да се шире на глобалном нивоу и обарају једну по једну велику силу. Најпре су је осетиле државе које су имале развијену индустрију која је зависила од увоза страних сировина и пласмана производа на страним тржиштима. Претежно аграрне државе су осетиле јачину удара тек 1931. године. Интезитет, дуготрајност и постепено ширење економске кризе уздрмало је друштва и почела да се прелама и на политичкој сцени. На унутрашњем плану јачали су покрети и идеје који су заговарали радикалније мере. На међународном плану, велике силе у потпуности одбацују идеје система *laissez-faire*, који се суштински никада није ни опоравио од последица Првог светског рата, и почињу да воде различите врсте изолационистичких политика. Највидљивије је било на економском пољу где су велике силе тежиле да успоставе блокове сопствених валута (долар, фунта, франак, марка и јена блок). Поред изолационизма јављају се идеје и регионалне економске сигурности, односно сарадње држава одређеног региона са тенденцијом удруженог протекционизма и покушаја да се одређени производи пласирају на светска тржишта. Потпуно супротно овим тенденцијама, биле су идеје формирања мрежа економских унија и планови великих сила су углавном били фокусирани на Средњу Европу. Иако су наизглед били планови за помоћ маим државама које нису могле самостално да се изборе са кризом, суштински сви планови великих сила имали су два кључна циља: обезбедити себи доминантну позицију и истиснути са тржишта друге велике конкуренте. Али изолационизам добија и видове протекционизма и аутархије. Промене на економском пољу нису имале само последице на богатство држава и друштава већ су утицале и на стање духова. Затварање у себе и одбрана сопствених интереса су наметали промену понашања у међународним политичким односима. Идеали који су постојали током 1920-их година о солидарности су врло брзо напуштани, и уступали су своје место питању безбедности. Ово питање добија свој највећи израз у погледу недоумице – колективна или национална сигурност. А нестанак

међународне солидарности је имало директне последице на покушај да се унапред спречи да заоштравање међународне ситуације доведе до ратова. Конференција о разоружању која је приремана годинама у оквиру Друштва народа, када је почела са радом доживела је моментални крах и већ након неколико месеци је било јасно да велике силе не само да нису могле да постигну један општи договор који би био користан за све субјетке међународне заједнице, већ нису биле спремне ни да озбиљно размотре аргументације других држава егоистички бранећи само сопствене интересе. Стога се и дошло у ситуацију да нису могле да се договоре око дефиниције дефанзивног и офанзивног наоружања, јер су поморске силе желеле да разоружају копнене, и обратно. Као последица економске кризе, након вишегодињих турбуленција на власт долазе националсоцијалисти који су својом спољном политиком само додатно закомиковали већ ионако замршену ситуацију у Европи, те су изгледи на миран развој међународних односа били све мањи. Италија која током 1920-их година није успела у свом основном настојању да се докаже као велика сила, тиме је добила новог конкурента државу која је у целости желела да обнови статус велике силе незадовољна оним статусом који учлањењем у Друштво народа самопривидно ојачао утицај Берлина на општа европска питања.²⁶⁴⁵

У доба велике унутрашње кризе у Краљевини СХС изазване убиством хрватских народни посланика, када су разматране различите опције за решавање државног проблема, краљ Александар је боравио у Паризу где је испитивао терен код француских руководећих кругова за уостављање своје диктатуре. Британци и Французи су подржали намере југословенског монарха из сопствених интереса. Француска је желела што бржу консолидацију југословенских унутрашњих прилика, ради стабилније Мале антанте као сарадника у опозицији према Италији.

²⁶⁴⁵ Džon M. Kejnz, *Ekonomski eseji*, Novi Sad–Beograd, 1987, str. 65-72, 135-137, 192-195; Barry Eichengreen, *Elusive stability: essays in the history of international finance 1919–1939*, New York, 1990, pp. 83-270; B.J.C. McKercher, *Transition of Power. Britain's Loss of World Pre-eminence to United States, 1930-1945*, Cambridge, 1999, pp. 63-156; J.P.T. Bury, *France 1814–1940*, London, 2005,⁵ pp. 212-217; Dick Richardson, „The Geneva Disarmament Conference, 1932-1934“, *Decisions and Diplomacy. Essays in Twentieth-Century International History*, (ed. D. Richardson, G. Stone), London-New York, 2005,² pp. 62-79; Ivan T. Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*, Cambridge, 2006, pp. 63-67; Keith Nielson, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939*, New York, 2006, pp. 56-78; Robert Bideleux, Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, London, 2007,² pp. 344-349; Charles H. Feinstein, Peter Temin, Gianni Toniolo, *The World Economy between the World Wars*, Oxford-New York, 2008, pp. 101-104, 140-142, 144, 146-149, 150-156.

Велика Британија је желела да умањи зависност Краљевине СХС од Француске, како би омогућила боље позиције за сопствени капитал на југословенском тржишту.²⁶⁴⁶

Краљ Александар је отпутовао у Париз почетком новембра 1928. године. Он је желео да преговара о проширењу југословенско-француског војног уговора, консултује се о могућем решењу унутрашње кризе, али је морао да отпочне дуго одлагано лечење. Краљ Александар се састао са председником владе Думером и министром иностраних дела Аристидом Бријаном. Француски државни и банкарски кругови су сматрали он представља једини ауторитет који може да реши унутрашњу кризу у земљи. Краљ Александар је уверио западне савезнике да привремено увођење ванпарламентарних мера може само да допринесе очувању мира у региону и тиме ојача европски мир. Француска и британска подршка краљевима намерама је ојачана након посете британског посланика Кенарда и вицепредседника Комитета за иностране послове француског парламента Пола Бастида Загребу ради разговора са првацима СДК, децембра 1928. године.²⁶⁴⁷

Након завођења отворене диктатуре, први мандат за састав владе добио је Петар Живковић, а ресор МИД-а је поново био поверен Војиславу Маринковићу што је значило континуитет у спољној политици Краљевине СХС.²⁶⁴⁸ Иако је функција била понуђена и Милану Ракићу који ју је одбио, његово прихватање не би представљало никакву промену, будући да се он у свим спољнополитичким питањима слагао са актуленим шефом и личним пријатељем Војиславом Маринковићем.²⁶⁴⁹ Ипак, председник владе је желео да има утицај на рад МИД-а. Војислав Маринковић се успротивио његовим намерама, стога је он сачекао одлазак министра иностраних дела на лечење у Давос, да би заступнику Кости Куманудију наметнуо почетком фебруара 1929. године да се за в.д. политичког помоћника министра иностраних дела постави Богољуб Јевтић, министар Двора и човек близак официрској клици Бела рука.²⁶⁵⁰ За министра финансија постављен

²⁶⁴⁶ Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*, стр. 339, 355, 360, 361.

²⁶⁴⁷ Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*, стр. 339–341.

²⁶⁴⁸ В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и kneза Pavla (1918–1941)“, стр. 41.

²⁶⁴⁹ В. Ј. Вучковић, „Пензионисање Милана Ракића“, стр. 235, 236.

²⁶⁵⁰ АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 313; Архив САНУ, 14.387, предмети бр. 8682 (фолијација 3), 8881; К. St. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba*, књига друга, стр. 48, 49; В. Ј. Вучковић, „Пензионисање Милана Ракића“, стр. 238. Богољуб Јевтић се приближио тзв. „Белој руци“ женидбом са ћерком генерала Миливоја Николајевића, чиме је постао пашеног генерала

је Станко Шврљуга због потребе остваривања зајма код англосаксонских банкара. Он је преко Југословенске удружене банке Д. Д. у Загребу имао добре контакте са Шредером и Морганом. Сарадња са британским фирмама у морнаричком програму Краљевине СХС, је била изнуђена развојем југословенско-италијанских односа. Промену поморске политике су извршили краљ Александар, Војислав Маринковић и Станко Шврљуга.²⁶⁵¹

Односи Краљевине СХС са Италијом нису се побољшавали ни током 1929. године. Италијанске службе су наставиле да пружају подршку раду Владимира Мачека, Анте Павелића и постојећих фракција ВМРО, чији рад је угрожавао јавну безбедност и јачао сепаратистичке тежње не само код Хрвата и Бугара, већ и код Мађара и Албанаца. Ипак, Италијани су били свесни да не могу само уз помоћ јачања центрифугалних сила унутар југословенске државе да допринесу њеном распадању. Завођењем диктатуре краља Александра, 6. јануара 1929. године, онемогућено је даље успешно искоришћавање Хрвата од стране италијанских служби.²⁶⁵² Саветник МИД-а Милан Антић послат је у специјалну мисију и Рим,

Димитрија Живковића, рођеног брата Петра Живковића (Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 59). Друга особа преко које је Богољуб Јевтић наводно успоставио блиске односе са Белом руком био је војни обавештајни официер Танасије Динић, са којим је успоставио добру сарадњу током заједничке службе у Тирани, у време када је први био посланик а други војни изасланик (АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 50, 51).

²⁶⁵¹ Југословенска удружена банка (позната у под називом „Унион-банка“) је формирана уједињењем Хрватско-славонске земаљске хипотекарне банке Д. Д. и Хрватске експомпне банке Д. Д. 1928. године. Потом су преузеле у своје власништво Босанску банку, Аграрну и комерцијалну банку и Индустријску банку. Седиште је било у Загребу и имала је подружницу у Београду. Југословенска удружена банка је била најзначајнији представник британског капитала на југословенском банкарском тржишту; у њој је било уложено 800.000 фунти стерлинга превасходно преко Anglo-International Bank Ltd. Станко Шврљуга је био директор, а потом и председник Југословенске удружене банке, Желимир Мажуранић је био члан УО, док је потпредседник био Виктор Фриман (Victor E. Freeman). Виктор Фримен је дошао у Краљевину СХС средином 1920-их година, са знатним капиталом који је улагао у банкарски систем, шпедитерске услуге и шумску индустрију. Након великих губитака извршио је самоубиство у Рисну, средином 1930. године. Поруцбине пловила и преузимање бродоградилшта у Краљевици је исполовано са британским бродоградилштем Yagow, које је субвенционисала британска влада (*Britanski kapital u Jugoslaviji 1918–1941. Njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, Београд, 1951, стр. 100-104, 130, 131, 185-188, 224; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*, стр. 354; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, стр. 352-359).

²⁶⁵² Enes Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, Београд, 1987, стр. 45-49; Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933: britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske ekonomske krize*, Београд, 1987, стр. 36, 37; Н. Ј. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918–1940*, pp. 45-47; М. Bucarelli, *Mussolini e la*

децембра 1928. године, да би у разговорао Бенитом Мусолинијем о могућностима продужења Пакта пријатељства и сдачне сарадње. Међутим, закључио је да Италијани нису били спремни да потпишу било какав уговор којим би се олакшале међународне позиције Краљевине СХС. Штавише, стекао је утисак да је Мусолини био у ставу ишчекивања развоја унутрашње политичке ситуације за коју је био уверен да ће додатно ослабити југословенску државу.²⁶⁵³ Војислав Маринковић је тражио од Милана Ракића, крајем децембра 1928. године да покрене питање обнављања Пакта пријатељства, свестан да ће Мусолини одбити понуду, у циљу даљег доказивања пред међународном јавношћу да су проблеми проистицали из италијанских спољнополитичких планова. Као што је и предвидео, италијанска страна је одбила продужавање постојећег споразума и предложила једино потписивање новог, који би био постављен на шире основе.²⁶⁵⁴ Италијански МИД и дипломатско-конзуларна служба су претпоставили да је понуда за обнављање пријатељских односа био маневар југословенске владе, да би извршили притисак на Хрвате да одустану од сепаратистичких намера. Стога су одлучили да не би било у италијанском интересу да се обнавља постојећи уговор, посебно што су крајем децембра 1928. и почетком јануара 1929. године, оценили да је „полудиктаторски“ режим Антона Корошеца привременог карактера.²⁶⁵⁵

Италија је наставила да води политику дипломатског, политичког и војног заокруживања Краљевине СХС, као саставног дела своје шире политичке антифранцуске концепције у Средњој Европи, на Балкану и западном делу Медитерана. Ова политика се заснивала на пријатељским односима са Мађарском и Бугарском, директног зближавања са Румунијом и индиректног са Пољском, и споразумевања са Грчком и Турском.²⁶⁵⁶ Италијани више нису желели да воде директне преговоре са Пољацима, јер су сматрали да су они исувише везани за

Jugoslavia, pp. 136-153; L. Monzali, *Il sogno dell'egemonia*, pp. 49, 50; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, str. 352.

²⁶⁵³ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 87.

²⁶⁵⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 393; B. Krizman, „Italiја u politici kralја Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 41.

²⁶⁵⁵ *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VII (24 settembre 1928 – 12 settembre 1929), Roma, 1970, No. 127, 132, 136, 137, pp. 151, 152, 157, 160, 161.

²⁶⁵⁶ M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, p. 176.

Французе и да не могу да воде самосталну спољну политику.²⁶⁵⁷ Услед затегнутих италијанско-француских односа Дино Гранди је своју пажњу поново посветио игрању на југословенску карту. Пред Великим фашистичким већем изјавио да је Краљевина СХС жели да поведе осветнички рат против Италије, 5. фебруара 1929. године, и да је збот тога суштина његове балканске политике да јој препречи копнени приступ Отрантским вратима. Као мостобран италијанске безбедности на Јадрану означио је „Илирске планине“ и обећао је да ће повратити „цезарове поседе“ на Балкану након распада југословенске државе.²⁶⁵⁸ Бенито Мусолини је поновио италијанска становишта кнезу Павлу Карађорђевићу, 15. фебруара, да је однос Рима и Београда везан за однос Рима и Париза. Пошто је Француску означио као главног непријатеља фашизма,²⁶⁵⁹ изнео је жељу да Италија и Краљевина СХС потпишу нови уговор којим би биле предупређени нежељени неспоразуми и сметње, попут писања штампе која није под потпуном контролом режима.²⁶⁶⁰ Краљевина СХС је у одговору на италијанске претензије тежила да побољша односе са суседним државама, подржавајући француске концепције за Средњу Европу и Балкан; са основним циљем да се обезбеди према Италији, и подржи француску политику у случају јачања германизма.²⁶⁶¹ Југословенска ратна флота је боравила 45 дана у Средоземном мору, маја и јуна 1929. године, посетивши грчке, британске и француске базе.²⁶⁶² Почетком јула, Карло Гали је покушао да убеди прво Богољуба Јевтића, а потом и Војислава Маринковића, да је политика пријатељства једино могућа на основу стварања конкретне сарадње. У ту сврху је препоручио јачање економских и трговачких веза, али на тај начин да се Краљевина СХС одрекне дела својих права која су произилазила из Нептунских конвенција да би се задовољили „нарочити заједнички виши интереси“.²⁶⁶³

²⁶⁵⁷ L. Monzali, *Il sogno dell'egemonia*, pp. 49, 50.

²⁶⁵⁸ H. J. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918–1940*, p. 60.

²⁶⁵⁹ Образлажући француско непријатељство фашистичком режиму тврдио је да су у питању два потпуно различита друштвена и државна уређења, јер се Француска ослањала на демократију, масонерију и парламентаризам.

²⁶⁶⁰ Архив Југославије, Збирка микрофилмова (797), Заоставштина кнеза Павла Карађорђевића, ролна 11, снимци 643-647 (даље: АЈ, 797).

²⁶⁶¹ M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 167, 168.

²⁶⁶² S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, str. 357-359.

²⁶⁶³ АЈ, 797, ролна 11, снимци 972-974.

Италијанска иредентистичка пропаганда према Далмацији је знатно појачана током 1929. године. Према одлуци донетој у другој половини 1928. године, све дотадашње националн-патриотске и иредентистичке организације²⁶⁶⁴ су подређену Националном удружењу ратних добровољаца (Associazione Nazionale Volontari di Guerra), јер су оне до тада радиле самостални и нису у довољној мери могле да парирају ОРЈУНА-и и Јадранској стражи. За потребе нове иредентистичке пропаганде основан је Централни комитет за далматинску акцију (Comitato centrale di azione Dalmazia) у Риму и подручне организације у свим већим градовима. Током обележавања 10-годишњице победе савезника у Светском рату, новембра 1928, освештана је плава застава италијанске Далмације што је била назнака почетка јединствене италијанске иредентистичке пропаганде. Крајем 1928. и почетком 1929. године, извршен је упис великог броја нових чланова. Своју пропаганду су почели да воде путем новина, брошура и предавања. Пропагирали су насилно, али и мирно припајање Далмације Италији.²⁶⁶⁵ Напоредо са пропагандним активностима, спремљен је план за пресељење словенског становништва и насељавање Сицилијанаца на источним обалама Јадранског мора. Током 1929. године, из Горичког краја и Истре исељено је приближно 38.000 становника. Крајњи циљ је био да их приморају да се иселе из Италије, али да им се уједно спречи и одлазак у Краљевину СХС или Француску.²⁶⁶⁶ Посланик у Риму Милан Ракић је упозоравао Војислава Маринковића, средином јула 1929, да су извештаји југословенских конзулата у Италији о револуционарним организацијама, заверама и сличним врстама италијанских активности били преувеличани и измишљени, поредећи их са Шекспировим стиховима.²⁶⁶⁷ Посланство у Риму није било у могућности да контролише извештаје конзулата пре њиховог слања МИД-у, јер је током 1929. године установљена пракса да их

²⁶⁶⁴ У питању су биле: Комитет легионара Ријеке и Далмације (Comitato dei legionari di Fiume e Dalmazia), Удружење за јадранску свест (Associazione Coscienza Adriatica), Удружење наш Јадран (Associazione Adriatico Nostro) и Национални комитет Далмације (Comitato Nazionale Dalmazia).

²⁶⁶⁵ АЈ, 159-44-14 в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.147 од 20. јануара 1930; шеф I Политичког одељења ГПД МИД др Павле Каровић посланствима у Вашингтону, Берлину, Паризу, Лондону, Прагу, Варшави, Бечу, Хагу и Сталној делегацији при Лиги народа, Пов.Бр.10439 И-3,03 од 3. јуна 1930. године; АЈ, 341-26-62 шеф I Политичког одсека ГПД МИД др Павле Каровић посланствима у Лондону, Паризу и Берлину, Пов.Бр.16174 од 28. децембра 1929. године.

²⁶⁶⁶ АЈ, 159-44-14 в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић посланствима у Риму, Паризу, Лондону, Берлину, Сталној делегацији при Друштву народа и Генералном конзулату у Трсту, Пов.Др.3827 од 1. марта 1930. године.

²⁶⁶⁷ Архив САНУ, 14.439/701.

они према потреби шаљу курирски директно југословенским државним органима.²⁶⁶⁸ Стога је Милан Ракић саветовао Војислава Маринковића да се у МИД-у спроводе озбиљније провере извештаја које добијају од конзуларне службе у Италији.²⁶⁶⁹

У јесен 1929. године југословенско-италијански односи су додатно погоршани због судског процеса против припадника југословенске мањине у Пули који је изазвао вођење „рата штампом“.²⁶⁷⁰ Писање италијанске штампе је било подржано од стране студената и организација за далматинску иреденту који су организовали више јавних манифестација, између осталог протесте испред југословенских конзулата у Барију и Задру.²⁶⁷¹ Студенти из фашистичких организација Јулијске Венеције и Далмације, као и студенти из „неослобођених“ крајева Далмације су организовали коференцију у Пули, новембра 1929. године, да би израдили програм акције у пограничним областима: иредента у Далмацији и италијанизацији Истре.²⁶⁷² Пропагандни рат натерао је генералног секретара сер Ерика Драмонда да посети Краљевиу СХС и Италију, како би се из прве руке упознао са узроцима и потенцијалним последицама.²⁶⁷³ Желео је да избегне боравак у Италији током обележавања годишњице Марша на Рим, стога је планирао да прво посети Београд. Сер Ерик Драмонд је предложио да посете одложи за пролеће 1930. године,²⁶⁷⁴ али је Војислав Маринковић инсистирао да их организују што пре.²⁶⁷⁵ Генерални секретар Друштва народа је у Београду имао састанке са краљем Александром, Петром Живковићем и Војиславом Маринковићем, 3–7. новембра.²⁶⁷⁶ Краљ Александар је уверавао сер Ерика

²⁶⁶⁸ С. Мићић, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, стр. 102.

²⁶⁶⁹ Архив САНУ, 14.439/701.

²⁶⁷⁰ Повод је била смртна пресуда коју је донео Специјални суд за заштиту државе у Пули која је извршена над Владимиром Гортаном (Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 49; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 37, 38; Б Глигоријевић, *Краљ Александар Каћађорђевић у европској политици*, стр. 89).

²⁶⁷¹ АЈ, 159-5-XIX министар-помоћник др Лујо Бакотић Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.10218 од 22. септембра 1929; шеф I Политичког одељења ГПД МИД Драгомир Ж. Касидолац Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.13308 од 31. октобра 1929, Пов.Бр.13547 од 4. новембра 1929. године.

²⁶⁷² АЈ, 159-5-XIX Касидолац Сталној краљевској делегацији, Пов.Бр.14939 од 22. новембра 1929. године.

²⁶⁷³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 168.

²⁶⁷⁴ АЈ, 159-4-III посланик у Берну Илија Шуменковић МИД-у, Пов.Бр.650 од 9. октобра 1929. године.

²⁶⁷⁵ АЈ, 159-4-III Војислав Маринковић, Пов.Бр.1225 од 11. октобра 1929. године.

²⁶⁷⁶ АЈ, 159-4-III Шуменковић МИД-у, Пов.Бр.656 од 12. октобра 1929. године.

Драмонда да Југославија не би мирно гледала на италијанску окупацију неког од јадранских острва, правећи аналогију са италијанском окупацијом Крфа 1923. године, и упозорио да би југословенска војска прво узвратила удар, а тек потом би се југословенска влада обратила Друштву народа. Генерални секретар Друштва народа је био уверен да не постоји реална претња од стране Италије, и да сигурно не би покушали да понове „Крфску аферу“ са југословенским острвима. Стога је упозорио Југословене да би у случају жељене провокације, италијанска акција ишла преко Албаније, јер би сваки одговор југословенске војске сматран агресијом због знатно веће војне силе којом је располагала Југославија у односу на свог југозападнoг суседа.²⁶⁷⁷ Бенито Мусолини је саопштио сер Ерику Драмонду да би у случају југословенског напада на Албанију, Италија одговорила истом мером.²⁶⁷⁸ Погоршавање југословенско-италијанских односа било је уочљиво и у држању Милана Ракића. Наиме, он је почетком октобра отпутовао на годишњи одмор, а одмах по повратку на дужност средином новембра отворио је тромесечно боловање. Секретари и саветници су четири месеца управљали Посланством у Риму у својству отправника послова, ди почетка фебруара 1930. године. Једини изузетак који је учинио Милан Ракић, био је повратак у Рим почетком јануара због венчања престолонаследника Умберта од Пијемонта (Umberto principe di Piemonte).²⁶⁷⁹

Први разговори које су југословенски државници повели са новим италијанским министром иностраних послова Дином Грандијем нису били званичног карактера. Чланови југословенске краљевске делегације на венчању престолонаследника Умберта од Пијемонта, били су кнез Павле Карађорђевић и Богољуб Јевтић, министар Двора и политички помоћник министра иностраних послова. Иако је пре свечаности ухапшено око 300 Југословена и краљева амнестија није обухватила припаднике јужнословенске мањине у Италији,²⁶⁸⁰ на дан самог венчања, 8. јануара 1930. године, вођени су разговори између Дина Грандија и Богољуба Јевтића. Италијански министар иностраних послова је

²⁶⁷⁷ Архив САНУ, 14.439/112.

²⁶⁷⁸ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 89.

²⁶⁷⁹ АЈ, 334-Персонални-187-510, фолијације 202-204, 206-211; АЈ, 373-5-8, фолијације 246, 249, 250, 252.

²⁶⁸⁰ АЈ, 341-26-62 в.д. генералног политичког директора др Павла Каровић Посланству у Лондону, Пов.Бр.631 од 16. јануара 1930. године.

оценио свог саговорника као фактичког југословенског министра иностраних послова, јер је уживао поверење два најважнија човека диктаторског режима, краља Александра и Петра Живковића.²⁶⁸¹ Током разговора који је вођен на дан венчања и трајао два сата, размотрени су кључни проблеми у југословенско-италијанских односима за које су се оба саговорника сложила да су у врло деликатној фази. Дино Гранди је изнео италијанско становиште да је југословенска држава била само оруђе у француским рукама у Јадрану и Медитерану. Богољуб Јевтић је образлагао југословенско гледиште да се Италија као велика сила припрема за експанзионистички рат и да жели да заокружи и изнутра ослаби југословенску државу, док Југославија као балканска држава није имала никаквих интереса у Медитерану јер је њена политика била ограничена на Балканско полуострво. Два саговорника су се сложила да би могли да успоставе „новинско примирје“ као први корак у регулисању односа двеју држава.²⁶⁸² Након повратка у Југославију, кнез Павле и Богољуб Јевтић су наставили да припремају терен за званичне преговоре, током марта 1930. године.²⁶⁸³

Са југословенске стране, разговоре су водили краљ Александар, Војислав Маринковић и Милан Ракић, а са италијанске стране, Дино Гранди и Карло Гали.²⁶⁸⁴ Југословени су током времена мењали своје процене о Дину Грандију. Момчило Нинчић је сматра да тадашњи државни секретар италијанског МИД-а није био пријатељски настројен према Краљевини СХС, у лето 1925. године.²⁶⁸⁵ Као министар иностраних послова Италије Дино Гранди је оцењен као особа која реално сагледава ситуацију и који је спреман да пронађе компромисно решење за проблеме. У том погледу је прављена разлика у односу на Фулвија Сувича (Fulvio Suvich) који је био изразито антијугословенски настројен.²⁶⁸⁶ Милан Ракић је сматрао да је Дино Гранди искрена особа, али да није имао довољно одважности да би покренуо потпуно нову спољну политику у односу на ону коју је до тада водио Бенито Мусолини. Југословенски посланик је анализирао делимичне

²⁶⁸¹ *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VIII (13 settembre 1928 – 14 aprile 1930), Roma, 1972, No. 301, p. 330.

²⁶⁸² *DDI*, Settima Serie, Vol. VIII, No. 301, pp. 331-334; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 42; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 179-181; Б. Глигорјевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 96.

²⁶⁸³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 176.

²⁶⁸⁴ B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 42.

²⁶⁸⁵ *AJ*, 310-2 Момчило Нинчић Посланству у Риму, 15. јул 1925. године.

²⁶⁸⁶ K. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, knjiga treća, str. 54, 55.

измене које је италијански министар иностраних послова уносио. Према Ракићевој оцени Дино Гранди је желео да парира утицају Француске у Друштву народа и широј међународној заједници, активнијим учешћем у међународним конференцијама и напуштањем дотадашњег Мусолинијевог ингорисања проналажења решења путем дијалога. Као важну разлику измђу њих двојице, подвукао је да италијански министар иностраних послова говори умеренијим језиком од председника владе и није одбацивао могућност постизања споразума са Француском. Милан Ракић је закључио да је Бениту Мусолинију било битније да веже италијански народ за фашистички режим, буђењем његовог ратничког духа, него што се интересовао за могуће последице по међународни положај Италије.²⁶⁸⁷ Југословенске процене су биле делимично тачне. Дино Гранди је градио о себи слику политичког реалисте који практикује у спољној политици принцип баланса моћи. Он је дефинисао своју спољну политику као постепену и мирну ревизију на Балкану и у Средњој Европи, сматрајући да се мирним средствима може постићи исти циљ који је Мусолини желео да постигне бучним манифестацијама у међународним односима. Међутим, он је сматрао да је циљ италијанске политике да купи време до коначног наоружавања који би јој омогућио да заузме копнене територије на источном делу Јадрана, као директну последицу разбијања Југославије.²⁶⁸⁸ Са друге стране, Дино Гранди је у разговору са Богољубом Јевтићем сазнао да су краљ Александар и Петар Живковић сматрали да је Војислав Маринковић превазиђен и да су га само толерисали.²⁶⁸⁹

Током прве половине 1930. године, настављена је италијанска агитација за далматинску иреденту. Активно учешће Емилио Бодрера (Emilio Bodrero), брата

²⁶⁸⁷ АЈ, 159-44-14 шеф I Политичког одељења ГПД МИД др Павле Каровић посланствима у Берлину, Паризу, Лондону и Вашингтону и Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.10736 И-1-00 од 5. јуна 1930. године; АЈ, 341-26-62 саветник ПО МИП др Павле Каровић Посланству у Лондону, Пов.Бр.10876 И-1-00 од 17. јуна 1930. године; К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, Knjiga treća, str. 57.

²⁶⁸⁸ Renzo De Felice, *Mussolini il duce: Gli anni del consenso 1929-1936*, Torino, 1996, pp. 380-384, 387, 388, 405; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931-1937*, str. 55, 56; H. J. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918-1940*, pp. 57-60; Giancarlo Giordano, *Storia della Politica Internazionale, 1870-2001*, Milano, 2004, p. 207; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 167, 176, 177; Elisabetta Brighi, *Foreign Policy, Domestic Politics and International Relations: The case of Italy*, Oxon-New York, 2013, p. 69.

²⁶⁸⁹ *DDI*, Settima Serie, Vol. VIII, No. 301, p. 330.

некадашњег посланика у Београду Алесандра Бодрера,²⁶⁹⁰ била је за југословенску дипломатско-конзуларну службу само додатна потврда италијанске политике према Југославији.²⁶⁹¹ Главну улогу су имала ветеранска, студентска и фашистичка удружења. Почела је акција придобијања студената за добровољце за италијанску инвазију на Далмацију, јануара 1930. године. Према информацијама којима је располагао југословенски МИД, Бенито Мусолини је одржао у том контексту одражо и један говор на састанку са шефовима фашистичких организација, 21. јануара увече, али је штампи било забрањено његово објављивање. Основна пропагандна идеја била је припајање Италији целокупне Далмације заједно са Црном Гором.²⁶⁹² Након потврде декрета из 1927. године, којим је министру просвете било дозвољено да према сопственом нахођењу премешта наставно особље, око 200 словеначких учитеља је било премештено у „најгора места у старим границама Италије“ где нису могли да остану из „хигијенских разлога“ или нетрпељивости локалног становништва и тражили да им се одобри одлазак на југословенску територију.²⁶⁹³ Напоре са пропагандом за италијанску Далмацију и Црну Гору на територији Италије покренута је акција за италијанизацију презимена припадника словенске мањине и укидање преосталих недељника на јужнословенском језику; настављено је расељавање Југословена из источних делова Италије, хапшења и суђења припадницима југословенске мањине који нису били третирани од стране италијанских судова на

²⁶⁹⁰ Према његовим речима Италија је имала неоспорно право на све тетироје „где има трагова или Рима или Венеције или италијанског војника“ (АЈ, 341-26-62 ПО МИП Посланству у Лондону, Пов.Бр.10767 И-3,03 од 5. јуна 1930).

²⁶⁹¹ АЈ, 159-44-14 в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић МУД-у, посланствима у Вашингтону, Берлину, Паризу, Лондону и Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.10767 И-3,03 од 5. јуна 1930. године.

²⁶⁹² АЈ, 159-44-14 в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић Краљевској делегацији при Лиги народа, Пов.Бр.958 од 25. јануара; саветник МИП Драгомир Ж. Касидолац Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.12088 И-1-00 од 26. јуна 1930. године; АЈ, 341-26-62 в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић Посланству у Лондону, Пов.Бр.147 од 20. јануара, Пов.Бр.149 од 22. јануара, Пов.Бр.964 од 24. јануара, Пов.Бр.958 од 25. јануара, Пов.Бр.940 од 28. јануара, Пов.Бр.5998 И-103 од 16. априла 1930; в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић посланствима у Лондону, Берлину, Паризу и Вашингтону, Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.2020 од 8. фебруара, Пов.Бр.8655 И-3,03 од 10. маја, Пов.Бр.10371 И-3,03 од 11. јуна 1930; в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић посланствима у Риму, Берлину, Паризу, Лондону и Вашингтону, Пов.Бр.7559 И-3,00 од 24. априла; в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић МУД-у, Главном ђенералштабу, посланствима у Паризу, Лондону, Берлину и Вашингтону, Пов.Бр.7783 И-3,03 од 30. априла 1930. године.

²⁶⁹³ АЈ, 159-44-14 в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић Сталној делегацији при Друштву народа, 1489 од 3. фебруара 1930. године.

исти начин као и припадници немачке мањине.²⁶⁹⁴ Услед италијанске пропагандне акције за Далмацију, МИП и МВиМ су заједно са Министарством правде разматрали могућност увођења поновне забране Италијанима да купују земљу дуж границе и обале, фебруара и марта 1930. године. Према подацима којима су до тада располагали, италијанске фирме су преко хрватских посредника успеле да купе од сиромашних далматинских сељака 60.000 m² земљишта, и спремиле суму од 3.000.000 динара за нове купопродајне уговоре.²⁶⁹⁵

Бенито Мусолини је ослушкивао реакције Велике Британије, Француске и Југославије, на основу којих је одређивао карактер својих говора.²⁶⁹⁶ Краљ Александар је прво желео да се увери да је и Бенито Мусолини спреман да подржи преговоре којим би се регулисали односи. Тек након што је добио позитиван одговор, Маринковић и Гранди су могли да приступе почетку посла. Први сусрет је организован током заседања Савета Друштва народа у Женеви, 12. маја 1930. године. Дино Гранди је предложио постепено побољшање односа двеју држава. Војислав Маринковић је тврдио да је Југославија спремна да поведе спољну политику независну од Француске, која своје савезнике доводи у клијентелски положај; али да је то искључиво зависило од италијанског држања према свом суседу.²⁶⁹⁷ Секретар IV одсека ПО МИП Александар Авакумовић²⁶⁹⁸ изнео је сличне ставове, као и Богољуб Јевтић, првом секретару италијанског Посланства у Београду Космелију (G. Cosmelli), средином јуна. Он је југословенску политичку и војну сарадњу са Француском образложио италијанском агресивном политиком на Балкану и у Централној Европи; а

²⁶⁹⁴ АЈ, 159-44-14 телеграма в.д. генералног политичког директора др Павла Каровића Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.940 од 28. јануара; Пов.Бр.4234 Мањ.20-02 од 10. марта; Пов.Бр.4546 од 11. марта; Пов.Бр.4568 од 11. марта; Пов.Бр.8655 И-3,03 од 10. маја; Пов.Бр.9697 И-3,03 од 28. маја 1930. године; АЈ, 341-26-62 в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић Посланству у Лондону, Пов.Бр.3500 Мањ.20-02 од 26. фебруара, Пов.Бр.3515 Мањ.20-02 од 26. фебруара, Пов.Бр.3352 од 27. фебруара; Пов.Бр.3827 од 1. марта, Пов.Бр.4234 Мањ.20-02 од 10. марта, Пов.Бр.4489 Мањ.20-02 од 10. марта, Пов.Бр.4546 од 11. марта, Пов.Бр.4547 од 11. марта, Пов.Бр.4568 од 11. марта 1930. године.

²⁶⁹⁵ АЈ, 63-Поверљива архива, кутија 6, предмет бр. 48-30.

²⁶⁹⁶ АЈ, 159-44-14 Ракић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.број 653 од 14. маја 1930. године.

²⁶⁹⁷ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 42, 73; M. Vucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, p. 182.

²⁶⁹⁸ Александар Авакумовић је радио као секретар Посланства у Риму, 1927–1929. године, када је премештен у МИД. Након реорганизације МИД-а у МИП према закону од 25. марта 1930, радио је у IV одсеку ПО МИП, где је био задужен за италијанске послове (АЈ, 334-Персонални-133-456, фолијације 119-121, 124, 125, 129, 131, 138, 156).

италијанске активности окарактерисао као узрок јачању франкофилије у југословенским круговима и отежавање позиција оних људи који су желели искрени споразум са Италијом. Војислав Маринковић је тражио од дописника листа *Corriere della Sera* у Југославији Марија Сертолиа (Mario Sertoli) да италијанска штампа својим писањем помогне поновном зближавању две државе. Према оцени италијанског посланика Карла Галија, коју је изнео средином јула, српска елита се није толико прибојавала опасности директног југословенско-италијанског конфликта колико од хипотетичког француско-италијанског конфликта који не би био вођен због југословенских интереса и којим би били угрожене све добити остварене на Мировној конференцији у Паризу. Он је сматрао да је политичка, војна и економска везаност Југославије за Француску била превасходно проузрокована страхом од Италије, и да су због тога руководећи кругови били спремни да троше велике своте новца на наоружавање војске што је додатно отежавало економску ситуацију. Према његовим оценама, јавила су се два момента која су могла да промене италијанско-југословенске односе. Са једне стране, разговори Дина Грандија са Богољубом Јевтићем и Војиславом Маринковићем створили су нову наду да је могуће регулисати односе са западним суседом, и Карло Гали је био уверен да је и краљ Александар делио исто мишљење. Са друге стране, диктаторски режим у Југославији је успео да угуши сваку реалну опозицију Хрвата, стога је било излишно да се Италија у својој политици према источном суседу ослања на њихове сепаратистичке тенденције.²⁶⁹⁹ Очигледно под утицајем мишљења и оцена Карла Галија, Бенито Мусолини је пренео краљу Александру поруку крајем јула, да је спреман да регулише два основна проблема: очување интегритета југословенске краљевине и спречавање учешћа југословенске војске у евентуалном италијанско-француском конфликту.²⁷⁰⁰

Умереније обострано међусобно држање Југославије и Италије, било је проузроковано Великом економском кризом. За разлику од политичких и војних кругова, који су односе двеју држава превасходно гледали кроз призму евентуалног конфликта и немогућности успостављања пријатељских односа,

²⁶⁹⁹ М. Bucarrelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 182, 183.

²⁷⁰⁰ В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, str. 42; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 74, 75; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 96, 97.

привредни кругови у обе државе су били свесни компатибилности двеју привреда и тржишта која су била потребни једни другима за превазилажења проблема са којима су се суочиле све државе.²⁷⁰¹ Карло Гали је проценио да је један од циљева који су југословенски државници желели да постигну споразумом са Италијом било смањивање трошкова за сопствено наоружање и продубљивање трговинских веза двеју држава.²⁷⁰²

Бенито Мусолини је дао одрешене руке Дину Грандију да се споразуме о италијанско-југословенском савезу са роком трајања од 20 година, који би омогућио Југославији да постане „велика држава“, осигуравајући јој унутрашњи развој и јачање њених позиција на Балкану као предуслов за њену еманципацију од Француске. Са друге стране, Мусолини и Гранди су веровали да би се тиме омогућило да у наредних пет година Албанија, Грчка, Турска и Бугарска промене своје спољне политике.²⁷⁰³ На идућем састанку Гранди-Маринковић у Женеви, 9. септембра 1930. године, италијански министар иностраних послова је тврдио да нема инструкције Бенита Мусолинија који креира главне црте спољне политике, а да је он само општи амбасадор за њено спровођење. Његова изјава је могла само да увери југословенску страну да је процена Милана Ракића била тачна, да он није имао одважности да поведе сопствену спољну политику.²⁷⁰⁴ У току разговора Гранди-Маринковић покренуто је питање разматрања свих аспеката политике пријатељства. Дино Гранди је пренео јасну поруку Бенита Мусолинија да се италијанско-југословенско пријатељство може успоставити само уколико се Југославија одрекне пријатељских односа са Француском. Италијански министар иностраних послова је претпостављао да би у наредном војном конфликту две државе биле на супротним зараћеним странама, и да је споразум био само куповина времена и спречавање француске иницијативе у сукобу са Италијом. Као аргументацију за обнову политике Римског споразума, тврдио је да би

²⁷⁰¹ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 49, 53, 54.

²⁷⁰² M. Bucareli, *Mussolini e la Jugoslavia*, p. 183.

²⁷⁰³ Мусолини и Гранди су водили неколико разговора о италијанско-југословенским односима, након што је италијански министар наложио посланику у Београду, 22. августа, да извести Војислава Маринковића да би своје разговоре могли да наставе у Женеви (M. Bucareli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 187, 188). Карло Гали је након Другог светског рата изнео слична тврђења, да су разговори вођени на много широј основи: дугорочни савез Италије и Југославије, заједничка одбрана од спуштања Немачке на југ, признање постојећих италијанских позиција и интереса у Албанији без пристанка на њену окупацију (B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 42).

²⁷⁰⁴ K. S. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba*, Knjiga treća, str. 57.

италијанска политика поново пружила Југославији пуну слободу акције на Балкану, иако није желео да се одрекне успостављених италијанско-албанских односа. Војислав Маринковић је у току разговора поновио раније ставове да Југославија не припада ни једном војном систему и да води сопствену спољну политику, а не политику заштите интереса Француске и друге две чланице Мале антанте. Своје тврдње је аргументовао развојем односа са Великом Британијом и Немачком. Тражио је од свог саговорника да почну детаљно проучавање свих питања која би била саставни део политике пријатељства: албанско, мађарско и аустријско. Маринковић је убеђивао Грандија да би у том случају пријатељство са Италијом била основа спољне политике Југославије, али је посебну пажњу посветио италијанским обавезама према Албанији.²⁷⁰⁵

И поред почетка отворених разговора о југословенско-италијанским односима, наставак судских процеса против припадника јужнословенске мањине који су окончани смртним пресудама или осудама на затворске казне, обостране демонстрације југословенске и италијанске јавности, су отежавали атмосферу у односима двеју држава током лета и јесени 1930. године. Једна од позитивних последица за Југославију било је одушевљење са којим су у хрватском и словеначком делу јавности почели да подржавају краља, династију, војску и државу.²⁷⁰⁶ Напоредо са манифестацијама и демонстрацијама, италијански државни органи су наставили са политиком расељавања и асимилације јужнословенске мањине.²⁷⁰⁷ Посланство у Риму је оценило да су информације о скором италијанско-југословенском војном конфликту представљале маневар

²⁷⁰⁵ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 20; Е. Милак, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 53, 54; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 75-77; M. Bucarrelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, p. 188; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 97, 98.

²⁷⁰⁶ АЈ, 159-44-14 телеграм Маринковића, Пов.Бр.13827 од 15. јула; саветник МИП др Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.18546 Мањ.20-02 од 4. септембра; саветник МИП др Павле Каровић посланствима у Лондону, Паризу, Берлину, Бечу и Риму, Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.17900 И-3,00 од 12. септембра; саветник МИП др Павле Каровић посланствима у Риму, Паризу, Лондону, Берлину, Вашингтону и Прагу, Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.19671 И-3,00 од 8. октобра; саветник МИП др Павле Каровић посланствима у Риму, Берлину, Паризу, Лондону и Вашингтону, Сталној Краљевској Делегацији при Лиги Народа, Пов.Бр.19730 И-3,03 од 8. октобра; саветник МИП др Павле Каровић посланствима у Риму, Паризу, Лондону, Берлину, Вашингтону и Прагу, Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.20854 И-3,00 од 16. октобар 1930. године;

²⁷⁰⁷ АЈ, 159-44-14 в.д. начелника ПО МИП др Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.21035 Мањ.20-02 од 25. октобра; Пов.Бр.21340 Мањ.20-02 од 28. октобра; Пов.Бр.22111 Мањ.20-02 од 8. новембра; Пов.Бр.23223 Мањ.20-02 од 25. новембра 1930. године.

италијанских обавештајних служби у циљу вршења притиска на владу у Београду.²⁷⁰⁸ Овакав развој ситуације утицао је и на даље одлагања наставка разговора. Након састанка Гранди-Маринковић у Женеви, наредна два месеца нити је италијански министар није примао југословенског посланика у Риму нити је југословенски министар примао италијанског посланика у Београду.²⁷⁰⁹

Почетком новембра, Карло Гали је отпутовао у Рим због усменог реферисања и консултација са Дином Грандијем и генералним директором за Европу и Левант Рафаелом Гвариљом (Raffaele Guariglia). Он је и даље био уверен да код Југословена постоји јака тежња да постигну споразум са Италијанима, како би обезбедили несметани унутрашњи развој и уједно избегли да буду увучени у конфликт који не би имао везе са југословенским интересима. Сматрао је да је кључни експонент те политике био краљ Александар. Сугерисао је да се тражи од Војислава Маринковића да конкретизује своје ставове и дефинитивно формулише спољну политику у вези југословенско-италијанских и југословенско-француских односа. Дино Гранди је прихватио његову аргументацију и тражио од Бенита Мусолинија да искористи повољно расположење југословенских руководећих кругова, како би се постигли споразуми са Југославијом у моменти када није било могуће успоставити „часни“ договор са Француском. Карлу Галију су издате инструкције да се врати у Београд и југословенског министра иностраних послова одржава у „ставу ишчекивања“ до идућег сусрета Гранди-Маринковић, који је требало да се организује током боравка у Женеви, јануара 1931. године. Италијански државници су сматрали да би могли да искористе обостране пројекције побољшања економских прилика на основу превазилажења политичких проблема за одлагање разговора два министра. Као изговор, Карло Гали је користио стање духова у југословенској и италијанској јавности који су били провоцирани различитим обостраним демонстрацијама и манифестацијама.²⁷¹⁰

Војислав Маринковић је у првој половини новембра 1930. године, разматрао међународну позицију Југославије и могућности њене спољне политике из перспективе две најопасније опције – општег рата „на живот и смрт“

²⁷⁰⁸ АЈ, 159-44-14 саветник др Павле Каровић посланствима у Паризу, Лондону и Берлину, Сталној делегацији при Лиги народа, Пов.Бр19337 од 4. окторба 1930. године.

²⁷⁰⁹ М. Bucarrelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, p. 188.

²⁷¹⁰ М. Bucarrelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 188-190.

и ограниченог сукоба. Оценио је Италију као најнепредвидијег субјекта међународних односа. Свој закључак је заснивао на немогућности војног врха да се одупре намерама фашистичког режима, због чега је Бенито Мусолини био једина особа која је могла да спречи италијански улазак у рат. Анализирајући његову личност, Војислав Маринковић је дошао до закључка да је он човек унутрашње политике, којем су значајни успеси режима, а не процена целисходности државне политике. Истовремено, није био официр већ „народни трибун“ и вероватно би претпоставио да рат може подједнако успешно да спроведе као што је то учинио са Маршом на Рим. „И ако једног дана дође до уверења да се фашистички режим не може одржати чувајући међународни мир, он ће ући у рат не мерећи шансе како ће рат испасти“. Стога је Војислав Маринковић процењивао да би Бенито Мусолини могао да повуче различите ризичне потезе, јер је годинама постигао успехе „авантуром и рескирањем“, и остављао је отвореним питање да ли је он и даље говорио само за „галерију“ или је почео и сам да верује у оно што је пропагирао. Војислав Маринковић је закључио да ће услед економске и финансијске ситуације једини излаз бити рат, а да једини разлог зашто југословенске службе нису још увек регистровале ратне припреме лежао у чињеници да су оне биле веома скупе. Као позитивну страну, истицао је да би рат у моменту немачке неспремности значио регионални сукоб против Француске који би Италија врло брзо изгубила, и потом био успостављен трајнији мир преко искреног француско-немачког споразума. Стога је Војислав Маринковић закључивао да би то био повољан исход за Југославију, иако она није желела рат и био јој је неопходан мир; јер је конфликт Италијом и њеним малим савезницама била много мања опасност од сукоба са немачко-италијанским блоком.²⁷¹¹

Инструкције које је Карло Гали добио, да утиче на југословенске руководеће кругове да ишчекују наставак преговора, нису биле оствариве. Војислав Маринковић је био спреман да му у случају даљег одлагања саопшти да такав став сматра негативним одговором Мусолинија и Грандија у погледу југословенско-италијанских преговора.²⁷¹² Карло Гали је по повратку у Београд, крајем новембра, могао да извести да је увидео значајну промену у држању

²⁷¹¹ АС, МС, предмет бр. МС-139, фолијације 1-5.

²⁷¹² Архива САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 35.

југословенских руководећих кругова који су показивали већи степен франкофилије након добијеног зајма у Паризу и били узнемирени ћутањем италијанске дипломатије које је уследило након Женевског састанка. Његова процена је била да су били спремни да постигну бољи уговор са Италијом или да се „неповратно“ вежу са Француском која је била једини гарант безбедности. Стога је код Војислава Маринковића играо на карту побошљања економске ситуације преко развоја италијанско-југословенске трговине. Југословенски министар је пак поседовао информације да је економска и финансијска ситуација у Италија била неповољна за фашистички режим, те је и сам желео да искористи економска питања у наставку разговора. Њих двојица су се сложили да економске преговоре нису морали да држе у тајности. Након разговора Гали-Маринковић, Дино Гранди је примио Милана Ракића пред којим је наступао у складу са поставкама италијанске дипломатије.²⁷¹³ Карло Гранди је у разговорима са заступником министра иностраних послова Костом Куманудијем тврдио је да је један од разлога бољих италијанско-југословенских односа била и чињеница да је успео да се ослободи три особе на раду у Посланству које је оценио као егзалтиране скоро луде, војног изасланика Себастијана Висконтија Праске (Sebastiano Visconti Prasca),²⁷¹⁴ саветника Луиђија Петручија и Касона, и умањи утицај извештаја италијанских конзуларних представништава у Југославији на италијански МИП.²⁷¹⁵ Иако је у својим разговорима желео да створи повољну атмосферу како би одговорио добијеним инструкцијама да држи Југословене у ставу ишчекивања, в.д. првог помоћника министра иностраних послова Константин Фотић је након примљеног извештаја Милана Ракића о разговорима са Дином Грандијем оценио држање италијанског посланика као претерани оптимизам који се није могао образложити тадашњом фазом у југословенско-италијанским односима.²⁷¹⁶ Карло Гали се више пута састао са Богољубом

²⁷¹³ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 7; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, р. 190.

²⁷¹⁴ Себастијан Праска је смењен на тражење помоћника министра иностраних послова Богољуба Јевтића након што је установљено да је он био руководилац италијанске обавештајне мреже на територији Југославије. Из Београда је премештен марта 1930. године (V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 169).

²⁷¹⁵ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 24.

²⁷¹⁶ Архив САНУ, 14.342/V-7.

Јевтићем и Војиславом Маринковићем у другој половини децембра,²⁷¹⁷ али је југословенски министар иностраних послова све више исказивао сумњу у наставак преговора. Ипак, идући састанак Маринкови-Гранди је договорен за јануар 1931. године у Женеви.²⁷¹⁸ У првој половини јануара, Карло Гали је изложио своје виђење италијанско-југословенских односа новопостављеном саветнику Посланства у Риму Милану Антићу. Као два кључна проблема означио је југословенско-француске односе, и однос Италије и Југославије према Албанији. Гали је и Антићу сугерисао да би могли да искористе побољшање економских односа за стварање погодне атмосфере за наставак дипломатских преговора.²⁷¹⁹

Крајем децембра 1930. године, извршене су промене у југословенским конзулатима који су били у близини заједничке границе. Након учесталих жалби Италијана на рад Генералног конзулата у Трсту,²⁷²⁰ премештен је генерални конзул Момчило Јуришић-Штурм, који је на захтев Главног ђенералштаба постављен као стручњак за војна питања.²⁷²¹ Уместо њега постављен је Владислав Којић јер је био „озбиљан, сталожен и сигуран“.²⁷²² Истовремено, и сам је поседовао лично искуство неопходно за надгледање војних припрема Италије, јер је највећи део Првог светског рата провео као резервни подофицир.²⁷²³ Уместо

²⁷¹⁷ М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, p. 191.

²⁷¹⁸ Архив САНУ, 14.439/169; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 84.

²⁷¹⁹ Архив САНУ, 14.387/8901.

²⁷²⁰ Дино Гранди је као један од уступака југословенској страни током преговора са Маринковићем утицао да италијанска штампа престане са писањем о Генералном конзулату у Трсту, септембра 1930. године (Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 20). Милан Ракић се жалио средином 1931 године, да је Генерални конзулат у Трсту радио без његовог надзора, по инструкцијама директно добијаним из МИП-а, које су често биле у супротностима са инструкцијама које је сам добијао. Због тога се разликовало држање и рад Посланства у Риму и Генералног конзулата у Трсту (АЈ, 334-Персонални-76-222, фолијација 223).

²⁷²¹ Момчило Јуришић-Штурм је постављен за генералног конзула у Трсту указом од 10. априла 1928. године (АЈ, 334-Персонални-160-483, 222). Министар Војислав Маринковић и помоћник министра Стеван К. Павловић су одлучили да поставе тадашњег саветника Посланства у Будимпешти Ивана Вукотића јер је потицао из сиромашне породице и као шеф конзуларне мисије имао би покривене све трошкове живота, али је Главни ђенералштаб инсистирао да се постави лице које је било војним стварима, јер је Генерални конзулат у Трсту поред политичких послова био главна југословенска осматрачница за војне припреме Италије. Стога су Маринковић и Павловић одлучили да поставе Момчила Јуришића-Штурма који је провео ратове као резервни официр и потицао из познате војничке породице (К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga druga, str. 89-92).

²⁷²² Архив САНУ, 14.342/V-7.

²⁷²³ Владислав Којић је почео служење војног рока у Ђачком батаљону у Скопљу, 1 септембра 1914. године; унапређен је у ђака поднаредника у 1. пешадијском пуку II позива 4. новембра 1914.

генералног конзула у Ријеци Василија Протића постављен је Миодраг Лазаревић. Ова промена није била проузрокована незадовољством Италијана, већ страначким разлозима.²⁷²⁴ Наиме, Василије Протић као близак рођак Стојана Протића и присталица радикала, није могао да има добар положај у МИП-у у време када су тим ресором руководиле дипломате. Са друге стране, Миодраг Лазаревић имао трогодишње искуство рада у Италији,²⁷²⁵ али и потребно војно искуство јер је прекинуо своје студије јуна 1914. године, као државни питомац на Универзитету у Хајделбергу, и попут Владислава Којића провео највећи део Првог светског рата на војним дужностима.²⁷²⁶ Једино је генерални конзул у Задру Станоје Симић задржан на свом положају, јер се на њега нису жалили Италијани,²⁷²⁷ а југословенској конзуларној служби у Италији је био потребан јер је поседовао војно искуство²⁷²⁸ и био одлично упознат са албанским пословима.²⁷²⁹

Пред састанка са Дином Грандијем у Женеви, Војислав Маринковић је добио извештај Милана Ракића да је Рафаело Гвариља изнео спремност да разговарају о конкретним стварима. Њихова жеља је била да у духу француских захтева о националној сигурности изношених поводом припрема за Конференцију о разоружању, преговарају о узајамном гарантовању италијанско-југословенске

године; а разрешен је војне дужности као водник у 13. пешадијском пуку 1. марта 1918. године (АЈ, 334-Персонални-162-485, фолијација 486, пагинације 1-8).

²⁷²⁴ Архив САНУ, 14.342/V-7.

²⁷²⁵ Миодраг Лазаревић је премештен за секретара Посланства у Риму почетком марта 1923. године, и на овој дужности остао до краја маја 1926. године. Био је задужен за административне и поверљиве послове, поверљиву политичку архиву, писање нота и шифру (АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијације 678, 705-711, 731, 732).

²⁷²⁶ Миодраг Лазаревић је почео одслужење војног рока у Бачкој чети у Скопљу; потом је премештен у 4. чету 3. батаљона II пука Моравске дивизије II позива, 1. септембар 1914. године; на војним дужностима је остао до 9. март 1918. године (АЈ, 334-Персонални-165-488, фолијација 649, пагинације 1-4).

²⁷²⁷ Архив САНУ, 14.342/V-7.

²⁷²⁸ Станоје Симић није служио војни рок јер је на лекарским прегледима стално оглашаван за привремено неспособног. У Другом балканском рату био је четник-доброволац у чети поручника Кавинића одреда војводе Војина Поповића, а у Првом светском рату служио је као доброволац-ордонанс у Дунавском интендантском пуку, јула 1914. – јануара. 1915 године. За војно способног је оглашен 1924. године, у 31. години живота (АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 1 (пагинације 1-4), 4-7).

²⁷²⁹ Након успостављања југословенско-албанских дипломатских односа, Станоје Симић је био један од двојице чиновника Посланства у Тирани. Стога је заједно са отправником послова Настасом Илићем радио на свим пословима. Био је четири и по месеца отправник послова у Тирани током 1923. године; када је премештен за вицеконзула и жерана Конзулата у Корчи. Наредне четири године је руководио политичким и војним осматрањем Корчанске области, до почетка септембра 1927. године (АЈ, 334-Персонални-82-243, фолијација 481; АЈ, 334-Персонални-156-479, фолијације 909, 912, 914; АЈ, 334-Персонални-160-483, фолијација 929; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 1 (пагинације 1-4), 4-7, 23, 24, 31, 41-44, 54; АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијација 411).

безбедности. Ракић и Маринковић су били свесни да је то била само нова формулација старих италијанских захтева да им се објасни суштина југословенско-француских односа. Посебно важна информација била је о незадовољству Италијана због британског држања и њиховој погрешној претпоставци о мотивацији Енглеза да помно прате југословенско-италијанске разговоре.²⁷³⁰ Извештај Милана Ракића је садржао две поруке битне за Маринковићеву спољнополитичку концепцију: 1) италијанска страна је показивала спремност да разговара о конкретним проблемима што му је омогућавало да покрене суштинско питање – Албанију; 2) његова настојања да придобије Британце за југословенску страну су почели да дају резултате које је и предвиђао.

Током разговора вођеног у Женеви, 22. јануара 1931. године, двојица министара су отворено изнела на видело два кључна питања југословенско-италијанских односа. За Италијане најважније је било питање односа и обавеза које је Југославија имала према Француској. За Југословене најважније је било питање италијанске политике према Албанији, и преко ње према Балканском полуострву. Војислав Маринковић је био спреман да постигне споразум на бази гарантовања неутралности у случају француског напада на Италију, али без ненарушавања постојећег југословенско-француског уговора. Међутим, захтевао је регулисање југословенско-италијански односа према Албанији којим би се спречила једнострана војна интервенција и гарантовали усклађени наступ у свакој могућој ситуацији.²⁷³¹

Током Женевског састанка јануара 1931. године, Војислав Маринковић је напослетку могао да изнесе на видело кључ проблема југословенско-италијанских односа – Албанију, јер је био уверен да су до тада Италијани упорно покушавали да замагле суштину, водећи разговоре у општим, европским оквирима што им је омогућавало да у било ком моменту покрену питање југословенско-француских односа.²⁷³² Ово је био логичан наставак политике, коју је покренуо током 1927–

²⁷³⁰ АЈ, 797, ролна 11, снимци 1080-1082.

²⁷³¹ В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 43; Е. Milak, *Југославија и Италија 1931–1937*, стр. 57; Д. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, стр. 86-90; М. Bucarrelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 191, 192; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 99-102.

²⁷³² Архив САНУ, 14.439/510.

1928. године, када је припремао терен за ратификацију Нептунских конвенција, што је био само први корак у обелодањивању међународној јавности шта је било извориште свих проблема у југословенско-италијанским односима.²⁷³³ Италијанско одбијање да напусти стечене позиције и потенцијалну употребу војне силе, гарантоване међународним актима из 1921. и 1927. године, био је управо аргумент неопходан Војиславу Маринковићу да докаже шта је био крајњи циљ италијанске албанске и балканске политике.

Након разговора са Дином Грандијем, Војислав Маринковић је изнео своје мишљење краљу Александру. Веровао је да су успоставили озбиљнији дијалог, и да је било могуће да наставе преговоре који би обухватили узајамне гаранције политичке и економске независности и интегритета Албаније, чиме би питање војне интервенције постало беспредметно. Уколико би италијанска опозиција била несавладива, сматрао је да би имали времена да он и Милан Ракић траже одобрење од краља Александра да пронађу „компромиснију формулацију“.²⁷³⁴ Војислав Маринковић је позвао Милана Ракића да допутује у Давос да би договорили његов даљи наступ у Риму, пошто италијански министар иностраних послова није могао да преузме на себе одговорност да договори коначну формулацију југословенско-италијанског споразума, већ препустио да се даљи разговори поново воде напоредо у Београду и Риму.²⁷³⁵

Разговори нису одмах настављени јер Југословени и Италијани нису могли да ускладе своје тезе у погледу Албаније. Војислав Маринковић је одбацивао могућност да се у званичном документу призна *de facto* право италијанске војне интервенције. Дино Гранди је сматрао да се италијанско-југословенски споразум може постићи само уколико влада у Београду призна италијански специјални положај у Албанији. Италијани су наставили да играју на карту успостављања боље економске сарадње у циљу превазилажења унутрашњих проблема. Иако је италијански министар примио Милана Ракића, средином марта, није учињен никакав помак. Стога није организован ни нови Женевски сусрет Маринковић-Гранди истог месеца. Нови састанак двојице министара је уговорен за 21. мај 1931. године, током заседања Савета Друштва народа. Под утицајем плана о

²⁷³³ Архив САНУ, 14.439/368.

²⁷³⁴ АЈ, 797, ролна 11, снимци 1063-1066.

²⁷³⁵ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документа бр. 12, 13, 17.

немачко-аустријској царинској унији изнетој крајем марта, Војислав Маринковић је покушао да покрене иницијативу да Италија заузме положај велике силе у Подунављу како би организовали заједничку одбрану од Немачке, уз детаљније образложење њене улоге на Балкану. Његов предлог је садржао формирање централно-источно европског блока који би оформиле Југославија, Албанија, Румунија, Чехословачка, Мађарска и Аустрија у циљу смањења немачког притиска на Подунавље и Балкан, који би требало да подржи Италија. Међутим, није успео да се споразуме са Дином Грандијем у погледу Албаније, јер ни једна од две стране није желела да одступи од својих установљених гледишта. Војислав Маринковић је након мајског састанка био обесхрабрен развојем ситуације. Састанак са Грандијем је оценио као неуспех, јер нису успели да пронађу заједничку формулу у погледу Албаније. Како је известио МИП, растали су се пријатељски, „али овог пута ништа не предвиђајући за даље“.²⁷³⁶

Идући сусрет је био договорен за септембар 1931. године, у време када је заседао Савет Друштва народа. Међутим сусрет Војислава Маринковића и Дина Грандија је био хладан и није учињен никакав помак у разговорима. У наредном периоду, југословенско-италијански преговори су обустављени на нивоу састанака министара иностраних послова и настављени су у директној комуникацији краља Александра са Бенитом Мусолинијем. Југословенски монарх је као особу од поверења одабрао Богољуба Јевтића, 1931. године.²⁷³⁷ Идући разговор Војислава Маринковића и Дина Грандија није вођен у атмосфери пријатељства и поверења, фебруара 1932. године, јер је претходно Италија закључила зајам са Албанијом у износу од 100.000.000 златних франака. Уз сагласност краља Александра, југословенски министар иностраних послова је желео да истакне да је то био чисто политички потез који је отежавао југословенско-италијанско споразумевање и био у супротности са разговорима

²⁷³⁶ Архив САНУ, 14.439, предмет бр. 510, 642; АЈ, 159-46-4-1 Маринковић МИП-у, Стр.Пов.Бр.8 од 22. маја 1931; Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 58-60; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 96-99; M. Bucarrelì, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 193-196.

²⁷³⁷ Енес Милан наводи да је краљ Александар одабрао Богољуба Јевтића као свог изасланика Бениту Мусолинију у току септембра, док Масимо Букарели наводи да је то било у току јуна а да је Јевтић отпутовао у Рим у септембру (B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 43; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 61; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 100; M. Bucarrelì, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 199, 204, 205).

које су водила двојица министра током 1931. године. Његова процена је била да су Италијани желели да Југословени прекину званичне преговоре на нивоу министара иностраних послова, што би их дискредитовало пред међународном јавношћу, што је Војислав Маринковић желео да избегне, иако није очекивао никакав позитиван резултат новог разговора са Дином Грандијем.²⁷³⁸ Краљ Александар је по први пут известио југословенског министра иностраних послова о својим преговорима са Бенитом Мусолинијем, марта 1932. године, и да није желео да призна начело превласти италијанских интереса у Албанији.²⁷³⁹ Тиме је обновио разговоре на нивоу два министарства иностраних послова.²⁷⁴⁰ Након промене на челу италијанског МИП-а, Милан Ракић је проценио да се неће мењати спољна политика али да може доћи до промене тактике и метода. Сматрао је да би Бенито Мусолини могао да заузме одлучније и самовољније држање, али да ће његов основни циљ остати борба против француског утицаја у Европи формирањем италијанског блока.²⁷⁴¹

Краљ Александар је успоставио директну линију комуникације са Бенитом Мусолинијем, новембра 1930. године, преко дизајнера за ентеријер равенског грофа Гвида Малаголе Капија (conte Guido Malagola Cappi di Ravenna), који је радио на унутрашњем уређењу Двора на Дедињу и Мусолинијеве виле. Друга особа од поверења за директан контакт са италијанским председником владе био је министар Двора и политички помоћник министра иностраних послова Богољуб Јевтић. Своју иницијативу је појачао након неуспелог сусрета Маринковић-Гранди, маја 1931. године. Током разговора вођених 1930–1932. године, он је нудио озбиљан заокрет у спољној политици Југославије од ексклузивне сарадње са Француском ка великој преоријентацији ка Италији. Његова замисао није обухватала прекид пријатељских односа са Паризом, већ делимично лабљављење политичких и економских веза зарад успостављања добих односа са Римом. Краљ Александар је одбио италијанску понуду да се одрекне Јадрана и усмери Југославију ка Егеју, јер није желео да води политику експанзије. Његова основна идеја је била да се Италија одрекне претензија према Албанији и успостави блику

²⁷³⁸ Архив САНУ, 14.439, предмет бр. 649, документа бр. 1, 3.

²⁷³⁹ Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 63.

²⁷⁴⁰ М. Bucarrelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, p. 217.

²⁷⁴¹ АЈ, 159-18-18 начелник ПО МИД др Павле Каровић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.13714 од 15. августа 1932. године.

политичку и економску сарадњу са југословенском државом на Балкану. Као и Војислав Маринковић, сматрао да је да југословенски интереси превасходно леже на Балканском полуострву, и донекле у Средњој Европи, а да је Италија као велика сила имала интересне сфере у различитим регионима Европе, Азије и Африке. Стога је био уверен да би могао да постигне споразум са Бенитом Мусолинијем о сарадњу у два региона где су лежали Југословенски интереси, али Италија није желела да се одрекне већ добијених позиција на Балкану. Током марта и априла 1932. године, изгледало је да су двојица државника били на корак од постизања договора. Предлози су били врло слични, место састанка је било договорено у Мирамару код Трста, али је италијански председник владе на крају одбио да се лично сретне са краљем Александром и утврде коначни текст споразума јер је био уверен да је Југославија пред распадом. Основни проблем у југословенско-италијанским преговорима и даље је остало међународно признато право италијанске војне интервенције у Албанији. Након поновоног преузимања ресора МИП-а од стране Бенита Мусолинија јула 1932. године, разговори су били озбиљно нарушени Личким устанком у току септембра; али је долазак националсоцијалиста на власт у Немачкој утицало на обе стране да покушају да се споразумеју и комуникација преко грофа Капија је настављена све до маја 1934. године.²⁷⁴²

Поред промена у Немачкој, на смањивање тензија у југословенско-италијанским односима утицала и међународна економска ситуација, и настојања великих сила да пронађу решење за Подунавље. Немачки, британски и француски планови су натерали Бенита Мусолинија да пронађе место за Италију у преговорима великих сила, чак и да понуди сопствено решење. Стога је током 1933. године поново показао спремност да смањи притисак на Југославију у циљу

²⁷⁴² AJ, 797, ролна 11, снимци 1014-1054; John Flournoy Montgomery, *Hungary: The Unwilling Satellite*, New York, 1947 (<http://www.hungarianhistory.com/lib/montgo/>); B. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 42, 44-55; B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, стр. 132-140; Dr Ladislav Deák, „Југословенско-италијански односи 1932–1937“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, том XIV-XV, Beograd, 1982, стр. 175-177; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, стр. 57, 58, 60-63, 82; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnospolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, стр. 104-115; M. Bucarrelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 198, 199, 204-212, 214-219, 223, 224, 241, 243, 250; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 103-117.

економске реорганизације у Подунављу.²⁷⁴³ Ке д'Орсе је покренуо иницијативу у пролеће за француско-италијанско зближавање, којим су желели да стабилизују и Подунавље и Балкан.²⁷⁴⁴ Шеф Италијанског пододсека IV одсека ПО МИП Александар Авакумовић је покренуо иницијативу да кроз приватне разговоре са шефом Другог одељења Генералне дирекције за спољне послове МИП Ђузепеом Космелијем (Giuseppe Cosmelli), априла 1933. године, обнови преговоре који су вођени између два министарства иностраних послова до априла 1932. године. Бенито Мусолини је прихватио идеју споразумевања са Југославијом у циљу јачања подунавског политичког фронта против аншлуса Аустрије. Краљ Александар је морао да размотри нову италијанску иницијативу, јер је југословенска дипломатска служба располагала подацима о постојању могућности немачко-италијанског споразумевања, што би за Југославију била најгора опција. Међутим, убрзо је напустио тај план јер су успешно напредовали преговори Италије, Британије, Француске и Немачке за потписивање Четворног пакта који је лично иницирао. Контакти између два министарства иностраних послова су настављени преко Александра Авакумовића и Космелија, крајем септембра 1933. године. На то су утицале две ствари: Бенито Мусолини се уверио да политика Четворног пакта не даје очекиване резултате за италијанску спољну политику; 2) а југословенски државници да неће успети у основној намери да изврши мирну ревизију у Подунављу, због чега су идеју Четворног пакта сматрали директно упереним против Југославије.²⁷⁴⁵ У току преговора о Четворном пакту, смењен је посланик у Риму Милан Ракић, који је био близак сарадник Војислава Маринковића²⁷⁴⁶ и који није био обавештен од стране Богољуба Јевтића о

²⁷⁴³ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 178; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 66-72; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 121-126; M. Bucarrelì, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 202, 212.

²⁷⁴⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 239-242.

²⁷⁴⁵ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 179-182; Giancarlo Giordano, *Storia Diplomatica del Patto a Quattro*, Milano, 2000, pp. 88, 89, 149; M. Bucarrelì, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 247, 249, 250; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 135.

²⁷⁴⁶ Краље Александар је већ током прве половине 1932. године размишљао о смени посланика у Риму од чега га је одговорио Коста Кумануди. Сам Ракић је очекивао своју смену од момента формирања владе Милана Српкића (В. Ј. Вучковић, „Пензионисање Милана Ракића“, стр. 236-238; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, knjiga druga, str. 94; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 242; М. Јовановић-Стоимировић, *Портрети према живим моделима*, 153-155).

поновној иницијативи за преговоре са Италијом.²⁷⁴⁷ Будући да је нова рунда разговора била заправо југословенске излажење у сусрет идејама и жељама Ке д'Орсеа, и да краљ и министар иностраних послова нису били уверени да могу постићи конкретнији резултат, њих двојица се нису директно ангажовали. Читав посао је препуштен саветнику МИП-а који је био добро упознат са италијанским пословима.

Први сусрети Авакумовић-Космели организовани су у Риму, крајем септембра 1933. године. Југословенски дипломата је изјавио да је послат у строго поверљиву мисију од стране краља Александра и Богољуба Јевтића, да би испитао услове под којим би могао да се постигне билатерални споразум и да ли је уопште било основа за наставак разговора одговорних фактора. Главни фактор који је утицао да поново покушају са вођењем преговора била је промена међународне ситуације и „одређене озбиљне опасности“. Према Авакумовићевим речима, иницијатива није потекла из страха већ из објективног сагледавања југословенских кључних интереса. Промена је настала потписивањем Четворног пакта, а „озбиљна опасност“ доласком националсоцијалиста на власт у Немачкој. Југословенски руководиоци су оценили да је тиме отворено питање ревизије поретка успостављеног у Европи за шта су биле заинтересоване Мађарска и Бугарска. За Југославију од посебног значаја је било очување *status quo* на Балкану, јер сама није имала ни експанзионистичке планове нити је желела да буде жандарм у региону, али није била спремна да прихвати сепаратизам националних мањина. У погледу аншлуса Аустрије, југословенска спољна политика је била противна било каквој опцији у том правцу, али је била неопходна сарадња са Италијом. У противном, према речима Александра Авакумовића, гаранције сигурности би потражили на некој другој страни. У погледу Албаније, понудио је југословенско признање ексклузивних италијанских економских интереса, уколико би Италија за узврат смањила свој утицај у војсци и спречила било какву антијугословенску акција на албанској територији. У погледу Хрвата тражили су престанак подршке сепаратистичким активностима. У случају да италијанска страна пристане на споразум, Југославија би извршила

²⁷⁴⁷ В. Ј. Вучковић, „Пензионисање Милана Ракића“, стр. 238, 239; К. Ст. Павловић, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, књига друга, стр. 64-66; Коста Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Београд, 2001, стр. 65; К. Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, стр. 206-208.

озбиљну промену спољнополитичког курса. Италијани су у контрапредлогу унели три кључне измене у односу на преговоре 1930–1932. године. Нису тражили југословенско иступање из Мале антанте и француског система безбедности, већ су размишљали у правцу кооперације у Подунављу против немачке опасности. Према њиховој концепцији, Београд би вршио утицај на Праг и Букурешт, а Рим на Будимпешту и Софију. У погледу Албаније нису више спомињали одлуку Конференције амбасадора из 1921. године, и били су спремни да се повуку са одређених војних позиција. Међутим, Бенито Мусолиниј је инсистирао да се изврши ревизија италијанско-југословенске границе код Ријеке и Задра. Његова формула је била: Италија пружа сигурност и стабилност, а добија територијалне уступке. Бенито Мусолини је тврдио да би то било само покриће пред партијским круговима и јавношћу, због чега је обновио савез са Југославијом након вишегодишњих тензија и контроверзи. Александар Авакумовић је био задовољан добијеним одговором у свим тачкама, изузев у погледу територијалне ревизије. Ђузепе Космели није инсистирао на овом питању, јер му је државни секретар Фулвио Сувич (Fulvio Suvich) дао инструкције да његов саговорник не сме да напусти Рим са утиском да су преговори окончани. Александар Авакумовић је на крају прве серије разговора замолио да се они држе у највећој тајности и да се о томе не обавештавају ни југословенско Посланство у Риму ни италијанско Посланство у Београду. Он је писмено известио Ђузепеа Космелија да су у Београду позитивно оценили промену италијанског држања у правцу постизања конкретног договора.²⁷⁴⁸ Карло Гали је био на консултацијама у Риму, новембра 1933, и вратио се са поруком да је Бенито Мусолини спреман за споразумевање са Југославијом. Међутим, краљ Александар је одлучио да више не преговара са Италијом и да безбедност Југославије гради кроз ближу сарадњу са Немачком. Своју одлуку је образлагао нелојалним држањем Бенита Мусолинија и италијанског МИП-а током преговора вођених 1932. године.²⁷⁴⁹ Ипак, то није значило и моментални прекид разговора Авакумовић-Космели. Они су настављени у Венецији, почетком децембра. Александар Авакумовић је пренео

²⁷⁴⁸ М. Bucarrelì, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 255-258; Vojislav Pavlović, „L’Attentat de Marseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Belgrade, 2010, p. 584.

²⁷⁴⁹ Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 72.

одговор Богољуба Јевтића, након консултација са краљем Александром, да не могу да прихвате територијалну ревизију границе, јер то не би било у духу политике споразума и сарадње, већ би само појачало иредентизам мањина и повећало неопходност држања војних снага на заједничкој граници што би било противно интересима обе државе. У погледу Балкана и Централне Европе, Југославије није била заинтересована да подржава територијалне аспирације већ за очување *status quo*. Обе државе су задржале своје старе позиције у свим кључним питањима, стога су и ови преговори завршени без успеха, 10. децембра 1933. године.²⁷⁵⁰

Поновни неуспех директних разговора није био и једина потешкоћа у југословенско-италијанским односима. Опхођење фашистичког режима према јужнословенској мањини у Италији и иредентистичка кампања нису јењавали током читавог периода 1930–1933. године. Италијански државни органи који су помагали хрватске емигранте од раних 1920-их година, озбиљније су предузели акције на координацији и финансирању њиховог рада од почетка 1930-их година. Након прекида разговора краљ Александар-Мусолини, уследио је Лички устанак, септембра 1932. године. После окончања преговора Авакумовић-Космели, организован је атентат на краља Александра у Загребу, 16. децембра 1933. године. Иза обе усташке акције стајао је директно фашистички режим. Уколико је Лички устанак требало да буде иницијални окудач за распад југословенске државе, покушај убиства шефа државе је свакако био још озбиљнији сигнал да Југославија тешко може да се споразуме са Италијом.²⁷⁵¹

Односи двеју држава се нису побољшавали ни у току наредне године. Краљ Александар је одбио Мусолинијеву понуду, јануара 1934. године, да потпишу уговор којим би принцип ревизије био примењен у случају да се сложе све заинтересоване стране, Југославија признала економску доминацију Италије на Јадранском мору и демилитарзовала своју обалу; а тајним протоколом гарантовале спречавање рестуарације Хабзбурга и аншлуса Аустрије. Потом је одбио три наредне италијанске иницијативе о ближој економској и политичкој сарадњи у Подунављу у циљу заједничке одбране од немачког продора, фебруара,

²⁷⁵⁰ М. Bucarrelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 258-260.

²⁷⁵¹ Више видети у: В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 83-132; Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 63-65; Н. J. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918–1940*, pp. 46-48; М. Buccarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 143-145, 235-242, 260-262.

марта и априла 1934. године.²⁷⁵² Иако је дошло до француско-италијанског зближавања, оно није утицало на смањење притиска који је Италија вршила на Југославију. Штавише, потписивање Римских протокола између Италије, Аустрије и Мађарске довело је до заоштравања односа ових држава са другом подунавском групацијом – Малом антантом, од марта 1934. године.²⁷⁵³ Разлике између заједничких француско-италијанских и немачко-југословенских интереса у Подунављу су биле уочљивије у време када су националсоцијалисти покушали да изврше државни удар у Аустрији и убили канцелара Енгелберта Долфуса (Engelbert Dolfuß), 25. јула 1934. године.²⁷⁵⁴ Нови канцелар Курт Шушниг (Kurt Schuschnigg) је тражио подршку Италије од немачке и југословенске опасности, што се поклопило са жељама Бенита Мусолинија да на сваки начин спречи заједнички немачко-југословенски наступ према Аустрији.²⁷⁵⁵ Наставак пружања италијанске подршке хрватским усташама, за које су југословенске службе знале да припремају нове покушаје убиства краља Александра²⁷⁵⁶ додатно је реметила односе две државе.²⁷⁵⁷ Последња иницијатива Бенита Мусолинија да се споразуме са краљем Александром, потекла је почетком септембра 1934. године, али је било сувише касно. Југославија је до тада већ пронашла у Немачкој пријатељску силу која јој је била потребна према Италији, и више француско посредништво није могло да има велики значај на југословенско-италијанске односе.²⁷⁵⁸ Атентант извршен у Марсеју, октобра 1934. године, био је врхунац лоших односа. Након тога уследило је привремено попуштање притиска италијанске стране. Италијанском посланику Карлу Галију је било наложено да избегава контакте са члановима југословенске владе; а у италијанском МИП-у процењено да ће

²⁷⁵² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 267-274; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 264; V. Pavlović, „L’Attentat de Maseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, p. 584.

²⁷⁵³ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 73, 75-78.

²⁷⁵⁴ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 76, 77, 85.

²⁷⁵⁵ H. J. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period*, pp. 105-107.

²⁷⁵⁶ Према информацијама којима је располагао Обавештајно одељење Главног ђенералштаба, хрватске усташе су јануара 1934. године настављале да разрађују планове за убиство краља Александра. Већ тада су знали да је план био да се убиство изврши приликом пута у Француску, током његовог боравка у Паризу или приликом повратка у Југославију. Информације најбољег квалитета су добијали из околине супруге Антуна Бркана, док он био шеф усташког логора у Задру. (ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмети бр: 2 (рег. 1, 27, 28), 7 (рег. 25-27, 33), 8 (рег. 12-18, 20, 21), 11 (рег. 16, 17)).

²⁷⁵⁷ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 74, 75

²⁷⁵⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 271-274; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 281, 283.

нестанак краља Александра са политичке сцене омогућити италијанско-југословенско споразумевање. У Риму су веровали да ће кнез Павле попустити под притиском Француске и Велике Британије и прихватити све услове које му Италија буде диктирала.²⁷⁵⁹ Југославија је желела да јавно оптужи Италију пред Друштвом народа за одговорност за пружену помоћ усташама, али је због притиска Француске морала да попусти и своју тужбу сведе само на Мађарску.²⁷⁶⁰

Војислав Маринковић је оценио септембра 1930. године, да је током три и по године својих мандата успео да „задобије, сачува и осигура“ пријатељство са Великом Британијом.²⁷⁶¹ Италијански посланик у Београду Карло Гали је део својих оцена о југословенској спољној политици заснивао на информацијама које је поседовао о разговорима вођеним између краља Александра и британског посланика Невила Хендерсона (Nevile Henderson).²⁷⁶² Пре наставка југословенско-италијанских преговора, новембра 1930, Војислав Маринковић је био спреман да држи у току само Британце, не и Французе.²⁷⁶³ Јачање француског утиска, након пропалих преговора о Ротшилдовом зајму и узимање француског зајма, средином новембра 1930. године, знатно је ојачао франкофилију у југословенским круговима, али и зависност Југославије од Француске. Стога је Војислав Маринковић упозоравао Британце на опасност која прети од стране Италије,²⁷⁶⁴ настављајући своју опробану праксу искоришћавања њихово посрединства док се не увере која од две стране је стварни реметилац мира на Јадрану и на Балкану.²⁷⁶⁵ Стога, када се Карло Гали по повратку у Београд придржавао добијених инструкција о одуговлачењу преговора, југословенски министар иностраних послова се трудио да убеди Невила Хендерсона да су у питању италијанска обећања сумњивог квалитета.²⁷⁶⁶ Југословенској тактици је ишло на руку држање Дина Грандија и Рафаела Гвариље у разговорима са британским амбасадором

²⁷⁵⁹ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 110, 111, 114; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 283-287, 298-303.

²⁷⁶⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 279, 280; V. Pavlović, „L’Attentat de Marseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, pp. 594, 595.

²⁷⁶¹ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 20.

²⁷⁶² M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 183-185.

²⁷⁶³ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 35.

²⁷⁶⁴ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 80-82.

²⁷⁶⁵ Ова тактика је у време јачања француског утицаја у Југославији, новембра-децембра 1930, обухватала избегавање мешања Француза и подвлачење отвореног и искреног разговора са Невилом Хендерсоном (Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 35; Архив САНУ, 14.439/169).

²⁷⁶⁶ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 82.

Роналдом Грејемом (Ronald Graham). Управо су његове учестале сугестије италијанским дипломатама утицале на италијанског министра да прими Милана Ракића, 6. децембра, иако ништа конкретно ни том приликом није учињено.²⁷⁶⁷ Овај састанак је изненадио и самог Војислава Маринковића, јер је на основу разговора са Карлом Галијем могао само да закључи да ће доћи до одуговлачења преговора.²⁷⁶⁸ Ипак, само га је уверио у његовом становишту да тактика коју је одредио за разговоре са Британцима даје повољне резултате. Форин офис је променио своје дотадашње држање јер су постали уверени да је основни проблем било италијанско противљење да прихвати политику споразума из страха да би тиме омогућили југословенској држави да ојача и постане озбиљан конкурент на Јадранском мору и значајан фактор на Балканском полуострву и у Подунављу.²⁷⁶⁹

Иако су постигнути видљиви резултати на дипломатском пољу, југословенско-британски односи нису побољшани на финансијском пољу. Преговори о зајму који су покренути у разговорима 1928. године, интензивирани су почетком наредне године када је банка „Ротшилд и синови“ послала свог експерта у Краљевину да проучи финансијску ситуацију и профитабилност улагања. Британски посланик Невил Хендерсон је са своје стране улагао напоре да спречи југословенску страну да се одлучи за понуду париских банкара, јер је сматрао да би тиме југословенска држава била неповратно подређена Француској. Његов предлог да се у Ротшилодву групу укуључе и италијански банкари прихваћен је у Форин офису као додатно средство за сређивање југословенско-италијанских односа. И поред настојања британске дипломатије да омогући финансијску стабилизацију Југославије разматрајући питање са чисто политичког аспекта, њихова концепција се разишла са пословним плановима лондонских и њујоршких банкара. На крају се Југославија определила за француски зајам, новембра 1930. године;²⁷⁷⁰ а последице је одмах могао да примети Карло Гали.

Војислав Маринковић је издао нове детаљне инструкције Милану Ракићу, 20. децембра 1930. године, које су биле засноване на општим концепцијама

²⁷⁶⁷ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 82-84.

²⁷⁶⁸ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 7.

²⁷⁶⁹ D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 181, 182.

²⁷⁷⁰ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 49-72; P. Hepburn, „The Origins of „appeasement“ and Anglo-Yugoslav Relations, 1931–1937“, pp. 227, 228; D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 182, 183.

спољне политике према Британији и тренутним развојем ситуације. Резимирајући дотадашње резултате, Војислав Маринковић је оценио да су постигли несумњиви успех у Форин офису, у погледу превазилажења постојећих предрасуда према Србима и опозиције италифила, мађарофила и бугарофила. Ипак, виђење југословенске државе и њене спољне политике у британској јавности и даље није било пријатељско. Војислав Маринковић је поставио као циљ стварања утиска код Британаца да Југославија води независну, умерену и рационалну политику; а у крајњој инстанци да у Форин офису стекну утисак да се британски и југословенски интереси у континенталној Европи подударају. Метод рада сугерисан Милану Ракићу, било је стално узајамно извештавање о разговорима са британским дипломатама, како би могли одмах да уоче уколико се код њих јави нека сумња или неповерење, сматрајући да је генерално врло тешко сарађивати са Енглезима и да морају да избегну да се код њих створи утисак да им Југословени нешто траже. Стога је тражио од југословенског посланика да одржава блиске личне контакте са британским амбасадором, али да му никада ништа не тражи, већ само да слуша његово мишљење и његове сугестије. У случају да је Ракић желео ангажман британског дипломате у одређеној ситуацији, Маринковић му је сугерисао да то изнесе као своје лично мишљење у разговору два човека који се слажу по свим питањима и који заједно размишљају над одређеним проблемом или о конкретној ситуацији.²⁷⁷¹ Овај део инструкција је био идентичан држању самог Војислава Маринковића у разговорима са Невилом Хендерсоном, којем је увек подвлачио да му саопштава ствари на бази личног поверења и пријатељства, и да са њим разматра питања која не покреће у разговорима са другим страним дипломатама акредитованим на југословенском Двору.²⁷⁷² Маринковићева метода за разговор са британским дипломатама се заснивала на искоришћавању англосаксонског уверења о сопственој супериорности над осталим народима, како би стекли утисак „да се ми њима поверавамо просто за то, што су људи паметни и сређени [...] па су једини у стању да разумеју нашу муку са разним континенталним будалама“ и да Југословени једино очекују да од њих добију коресни савет.²⁷⁷³ Кључни циљ блиске сарадње са Великом Британијом био је да британске

²⁷⁷¹ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 7.

²⁷⁷² Архив САНУ, 14.439/169.

²⁷⁷³ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 7.

дипломате буду до детаља упућене у југословенско-италијанске преговоре, како би из прве руке могли да виде шта се догађа и сами донесу суд која страна сноси већу одговорност. Војислав Маринковић је био уверен да ће преговори доживети неуспех због држања Италије, услед чега би Југославија имала користи стицањем пријатељског држања Форин офиса према политици коју би потом повела према западном суседу. Међутим, није одбацивао ни могућност да би британска улога посредника могла да допринесе постизању југословенско-италијанског споразума што би било од још већег значаја за Југославију. Стога је Војислав Маринковић све дипломатске акције у Риму, Женеви, Београду, Паризу и Хагу усклађивао са потребама одржавања блиских југословенско-британских контаката.²⁷⁷⁴

Пре састанка са Дином Грандијем у Женеви, јануара 1931. године, Војислав Маринковић је могао са задовољством да реферише краљу Александру да су Британци из близа пратили развој југословенско-италијанских разговора и „досадили својим интервенцијама“ Италијанима, јер је то управо и био један од циљева његове концепције спољне политике Југославије према западном суседу. Посебно му је годило²⁷⁷⁵ што је политички директор италијанског МИП-а Рафаело Гвариља морао да констатује да се Британија „однекуд умешала у наше ствари и за сваку ситницу се ишћујава и тражи објашњења“.²⁷⁷⁶ Ипак, био је свестан да је пријатељска наклоност Енглеза била врло крхка, и да је један погрешан потез могао да у њиховим очима обнови старо неповерење према Србима. Стога је био свестан да Југословени морају да га одржавају „непрестаним неговањем и пажњом“, јер је у питању била „нежна биљка“.²⁷⁷⁷

Исход женевог састанка јануара 1931. године, омогућио је Војиславу Маринковићу да покаже Британцима да је кључна препрека у југословенско-италијанским односима била неспремност Италије да се одрекне међународно признатог права да војно интервенише у Албанији, што је покретало питање свих могућих последица после доласка италијанске војске на балканско тле. За Форин офис, пак, прелазак са теме француско-италијанских и француско-југословенских односа на албанско питање била је много лакша опција за дипломатско маневрисање у циљу регулисања спорних питања у југословенско-италијанским

²⁷⁷⁴ Архив САНУ, 14.439/169.

²⁷⁷⁵ АЈ, 797, ролна 11, снимци 1072, 1073.

²⁷⁷⁶ АЈ, 797, ролна 11, снимак 1081.

²⁷⁷⁷ АЈ, 797, ролна 11, снимак 1076.

односима, јер је то била географски знатно ужа област која се тицала само Јадранског мора. Југословенске дипломате су лако могле да убеди Невила Хендерсона у исправност својих погледа, али у Форин офису нису били толико спремни да се сложе са њиховим тумачењима посебно у погледу одлуке Конференције амбасадора из 1921. године. Међутим, исход мајског састанка у Женеви је обесхрабрио Војислава Маринковића, који је сматрао да му је једина преостала опција било британско посредништво.²⁷⁷⁸ Стога је наложио посланику у Лондону да саопшти Форин офису да он више не зна шта да ради. Његова идеја је била да Британци заузму одлучнији став према Италијанима и да им јасно ставе до знања да би било каква појединачна војна интервенција у Албанији бил а противна Пакту Друштва народа и међународном праву. Стога је у својим инструкцијама Ђорђу Ђурићу навео да мора Британцима, посредним путем, да објасни да је питање италијанског права на војну интервенцију није било само ббилатералног карактера, већ задирало у суштину међународног права и поретка који је успостављен преко Друштва народа.²⁷⁷⁹ Краљ Александар је у личној комуникацији са Бенитом Мусолинијем дошао до истог закључка као и Војислав Маринковић, али пола године касније јануара 1932. године. Био је уверен да не може ништа да постигне тајним преговорима уколико не буде имао посредну подршку Велике Британије. Стога је у току преговора са Бенитом Мусолинијем понудио да уговор потпишу са трећом страном која би била гарантна сила, имајући у виду могућу британску улогу.²⁷⁸⁰ Британски посланик Невил Хендерсон се лично ангажовао, али без званичног одобрења Форин офиса, у разговорима Александар-Мусолини, желећи да искористи утицај који је имао код југословенског монарха да би својом улогом у југословенско-италијанском споразумевању сузбио француски и ојачао британски утицај у Југославији.²⁷⁸¹

Повољна околност за Југославију фебруара 1933. године, била је промена држања Форин офиса према југословенско-италијанским односима. На основу дотадашњег праћења развоја ситуације и преговора током 1930–1932. године, Британци су одлучили да морају јасно да кажу Италијанима да не могу да прихвате њихову аргументацију нити да прихвате њихову политику која је

²⁷⁷⁸ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 93-99.

²⁷⁷⁹ Архив САНУ, 14.439/510.

²⁷⁸⁰ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 109-116.

²⁷⁸¹ P. Hepburn, „The Origins of „appeasement“ and Anglo-Yugoslav Relations, 1931–1937“, p. 228.

доводила у питање јединство и опстанак југословенске државе, и њихове пројектоване интересе на Балкану и у Подунављу. Раније уверење да је могуће одржање мирних односа између Југославије и Италије, замењено је претпоставком да је могуће избегавање сукоба који би нарушио европски мир. Тиме су усклађени ставови Велике Британије и Француске према југословенско-италијанским односима и Бенито Мусолини се суочио са њиховим заједничким фронтом. Истовремено, Британци су тежили да умирујуће делују на Југославију у погледу њених односа са Ватиканом, како би уклонили опасност од додатног заоштравања односа два суседа.²⁷⁸² Међутим, крајем 1933. и у пролеће 1934. године, било је очигледно да је краљ Александар напустио идеју зближавања са Италијом и више није прихватао ни британске сугестије и иницијативе да својим посредништвом омогуће побољшање односа два јадранска суседа.²⁷⁸³

Са друге стране, Југославија је желела да ојача директне везе са Великом Британијом, изван оквира њене посредничке улоге између Београда и Рима. Стога је у неформалну мисију послат епископ далматински Иринеј Ђорђевић, 20. марта 1934. године. Он је био један од истакнутих англофила у југословенском друштву и СПЦ; био је члан управе Англо-југословенског клуба²⁷⁸⁴ и Удружења пријатеља Велике Британије и Америке у Југославији и на тим пословима блиско сарађивао са Јованом М. Јовановићем – Пижоном.²⁷⁸⁵ Према плану југословенског МИП-а, он је требало да остане у Енглеској око два месеца, и обнови контакте са пријатељима Југославије. Посланству у Лондону је наложено да му буде при руци, а да његов боравак окарактерише као приватну посету због студија у британским библиотекама.²⁷⁸⁶ Због значаја његове мисије и обима послова, накнадно му је на интервенцију МИП-а партирјарх Варнава продужио боравак за двадесет дана до 10. јуна.²⁷⁸⁷ Епископ далматински Иринеј је остао у Британији до

²⁷⁸² D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 139-146; D. Vakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 246-248.

²⁷⁸³ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 72, 73.

²⁷⁸⁴ АС, БИА, списак III, предмет бр. 95, досије „Алекса“, фолијација I.

²⁷⁸⁵ Видети писма епископа Иринеја Ђорђевића Јовану М. Јовановићу из 1932, 1933, 1938. и 1939. године (Архив Југославије, Збирка Јована М. Јовановића – Пижона (80), кутија 35).

²⁷⁸⁶ АЈ, 341-7-15 Јевтић Посланству у Лондону, Стр.Пов.Бр.331 од 21. марта 1934. године.

²⁷⁸⁷ АЈ, 341-7-15 епископ далматински Иринеј посланику у Лондону Ђорђу Ђурићу, Кенсингтон, 27. априла; Ђурић МИП-у, Стр.Пов.Бр.371 од 27. априла; Јевтић Посланству у Лондону, Стр.Пов.Бр.438 од 27. априла; помоћник министра иностраних послова др Божидар Пурић Посланству у Лондону, Стр.Пов.Бр.438 од 1. маја 1934. године.

1. јуна.²⁷⁸⁸ На основу сачуване грађе, нисмо у могућности да изнесемо рад и оценимо успешност ове неформалне мисије. Међутим, сва акта која се односе на боравак епископа Иринеја Ђорђевића су вођени као строго поверљива, што указује на озбиљност акције југословенске дипломатије у Енглеској.

Невил Хендерсон је био одлучан да и даље ради у смеру југословенско-италијанског зближавања, и добијао је извесну подршку из Форин офиса за своје гледиште,²⁷⁸⁹ али није могао да оствари било какав помак услед одлучности југословенског става да није могуће пронаћи компромисно решење. Након убиства краља Александра у Марсеју, октобра 1934. године, у Форин офису су претпоставили да би Бенито Мусолини могао да покуша да искористи ситуацију и отпочне акцију на разбијању Југославије. Стога су јавно послали поруку да желе очување југословенске државе. Ипак, нису предузимали дипломатске кораке, јер је процењено да би демарш у Риму гурнуо Бенита Мусолинија у немачки загрљај.²⁷⁹⁰ Југословенска тужба против Мађарске пред Друштвом народа у британским круговима је оцењена као опасна ситуација која би могла да угрози напоре Форин офиса да се побољшају односи између великих сила. Стога су Британци заузели резервисано држање према југословенско-мађарском спору, јер нису желели да допринесе додатном компликовању међународне ситуације у Европи без утврђених факата.²⁷⁹¹ Тек након што је Савет Друштва народа донео своје решење поводом југословенске тужбе, Ђорђе Ђурић је могао да утврди да је југословенска дипломатска служба успела да убеди британске званичнике да су Мађари сносили део кривичне одговорности за убиство краља Александра.²⁷⁹²

У доба завођења диктатуре краља Александра, јануара 1929. године, југословенско-француски политички односи су били и даље у духу споразума из 1927. године. Међутим, на економском пољу јавили су се проблеми још средином 1928. године, када су француски банкари тражили да се регулише питање начина

²⁷⁸⁸ АЈ, 341-7-15 отправак послова у Лондону Војислав Јовановић-Марамбо МИП-у, Стр.Пов.Бр.491 од 7. јуна 1934. године.

²⁷⁸⁹ D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 246, 247.

²⁷⁹⁰ D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 250, 251.

²⁷⁹¹ АЈ, 341-2-4 Посланство у Лондону Богољубу Јевтићу, Пов.Бр.990 од 7. децембра 1934. године.

²⁷⁹² АЈ, 341-2-4 Ђурић лично за Јевтића, Пов.Бр.1036 од 22. децембра 1934; Посланство у Лондону председнику Министарског савета и министру иностраних послова Богољубу Јевтићу, Пов.Бр.12 од 4. јануара 1935. године.

исплате предратних дугова Србије. Суштина је била да ли да се сума исплаћује у златним или папирним француским францима. Пошто две стране нису могле да пронађу заједничко решење, предмет је изнет пред међународни суд у Хагу који је пресудио у корист француских поверилаца.²⁷⁹³

Југословенско-француски политички односи су почели да слабе током 1929. године. Краљ Александар и Војислав Маринковић су уочили да немају пуну француску подршку за преговоре са Италијом, због француско-италијанских односа. Истовремено, Италијани су инсистирали да се споразум са југословенском државом може постићи само уколико је њена спољна политика независна од Француске. Иако је Војислав Маринковић ово сматрао само маневром Рима да би прикрио пред међународном јавношћу суштину југословенско-италијанских проблема, ипак краљ Александар је очекивао јачи ангажман француске дипломатије.²⁷⁹⁴

Ке д'Орсе је обновио идеју потписивања трипартитног пакта, јула 1930. године, у циљу регулисалања југословенско-италијанских односа који су сматрани у Паризу главном препреком за побољшање француско-италијанских односа.²⁷⁹⁵ Форин офис је подржао ову иницијативу, јер су дошли до уверења да су погрешили што у Локарно периоду, 1926. године, нису прихватили ту идеју.²⁷⁹⁶ Међутим, поновно италијанско противљење трипартитном пакту и спремност југословенске стране да отпочне директне са Италијом су утицали да француска иницијатива доживи неуспех.²⁷⁹⁷

Након разговора са Дином Грандијем у Женеви и доношења одлуке да се узме француски уместо Ротшилдовога зајма, Војислав Маринковић, средином новембра 1930. године, сматрао да је потребно да детаљно дефинише уговорне уговорне обавезе са Француском. Његова процена је била да уговор из 1927. године није могао да задовољи југословенске интересе у ситуацији неизвесног будућег развоја југословенско-италијанских односа, јер је веровао да би Бенито Мусолини заиста могао да се одлучи за рат као опцију у својој спољној политици.

²⁷⁹³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 154.

²⁷⁹⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 156-158, 161, 167, 171, 177, 178.

²⁷⁹⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 180.

²⁷⁹⁶ D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919-1936*, pp. 180, 181.

²⁷⁹⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 180, 181.

Стога је наложио Мирославу Спалајковићу да прецизира са Французима њихово схватање преузетих обавеза, пошто је рат са Италијом видео као реалну могућност. Са једне стране, није желео да се у разговорима са Дином Грандијем обавезује према Риму да ће Југославија остати неутрална у случају италијанско-француског рата. Са друге стране, југословенском војном врху је било потребно да зна да ли може да очекује француску помоћ, и уколико може у ком обиму и ком временском периоду, у случају југословенско-италијанског рата, да би могли да припреме одговарајуће ратне планове.²⁷⁹⁸ И поред издатих инструкција о детаљном дефинисању француских погледа на преузете обавезе, Војислав Маринковић није желео да их редовно обавештава о стадијумима југословенско-италијанских преговора. Он је током новембра 1930. године, оценио да би Французи из сопствених интереса компромитовали читаву ствар.²⁷⁹⁹

Војислав Маринковић је пренео Аристиду Бријану опште резултате разговора са Дином Грандијем, вођених маја и септембра 1930. године, током састанка одржаног у Женеви 16. јануара 1931. године. Тражио од свог саговорника да му каже какав став би имала Француска у случају да Италијани предложе потписивање уговора о ненападању. Одбио је сугестију Аристида Бријана да као контрапредлог изнесу идеју трипартитног пакта о ненападању Југославије, Италије и Француске, јер је био уверен да би га Дино Гранди одмах одбио, и да би тиме могао да доведе у питање целокупан успех који је до тада југословенска дипломатија постигла код Британаца. Ово је заправо био увод Војислава Маринковића, којим је желео да доведе свог саговорника до кључног питања, да ли би Француска пристала да он изјави Дину Грандију да би на основу постојећег југословенско-француског уговора Југославија остала неутрална у случају француског напада на Италију. Да би добио сагласност Аристида Бријана, прво је понудио да се редигује постојећи југословенско-француски уговор у циљу јаснијег регулисања обавеза што је француски министар иностраних послова морао да одбије, јер би се тиме јавно показало неповерење према институцији Друштва народа. Након тога, Војислав Маринковић је могао да покрене кључно питање о неутралности Југославије у случају француског напада на Италију, за

²⁷⁹⁸ АС, МС, предмет бр. МС-139, фолијације 1-5.

²⁷⁹⁹ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 35.

шта је добио сагласност свог саговорника.²⁸⁰⁰ Тиме је југословенски министар иностраних послова припремио терен за разговоре са Дином Грандијем, јер је обезбедио сагласност Аристиде Бријана, који није ни посумњао да је у питању био један од највећих уступака који су Југословени били спремни да учине Италијанима у фази конкретних разговора о будућим односима.

Војислав Маринковић је преговарао са Французима у Женеви, јануара 1931. године, да прихвате учешће у решавању економске кризе у аграрним земљама. Његова идеја је била да се француски пословни кругови обавезу за откуп југословенских залиха жита и обезбеди повољан кредит за југословенске сељаке што би донело знатно и брзо видљиво олакшање ситуације. Он је предлагао да се читав посао у Југославији води преко Привилеговане аграрне банке за чије оснивање се заложиио лично краљ Александар. Покретање економских питања имало је и једну политичку димензију. Наиме, Аристид Бријан је допутовао у Женеву неприпремљен и без плана у вези рада Савета Друштва народа, стога је постојала опасност да се покрену питања политичке природе која би била незгодна за Француску и њене савезнице. Стога је истицањем економских питања у први план, у складу са актуелним проблемима које је изазвала Велика економска криза, заправо су избегавали да разговарају о политичким проблемима.²⁸⁰¹

Јачање француског утицаја у Југославији, стварао је незадовољство код југословенских државника. Војислав Маринковић је на конференцији Мале антанте тврдио да се Француска односи према њима као према својој колонији. И поред тога, краљ Александар је отпутовао у Париз, децембра 1931. године, да би преговарао о даљој економској подршци и евентуалној помоћи у случају сукоба са Италијом.²⁸⁰² Француска је током 1932–1933. године имала више планова и покушаја да реорганизује Подунавље, омогућавајући економску обнову као основу за њихову политичку сарадњу против немачког утицаја у региону. Током 1932. године, Југославија је заједно са друге две чланице Мале антанте подржала план француског председника владе и министра иностраних послова Андреа Тардијеа (André Tardieu) о *fédération danubienne*. Иако су све три државе чланице

²⁸⁰⁰ AJ, 797, ролна 11, снимци 1075-1078.

²⁸⁰¹ AJ, 797, ролна 11, снимци 1065, 1072-1074.

²⁸⁰² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 212, 214.

сматрале да је основна мотивација Француске била да сачува свој доминантан положај у Подунављу, ипак су процениле да је у питању била мања претња него немачка идеје о *Mittleuropa* која је била обновљена кроз споразум Курцијус-Шобер.²⁸⁰³ Нови министар иностраних послова Богољуб Јевтић²⁸⁰⁴ је био незадовољан француским држањем у Подунављу, јер је Париз издао зајам Аустрији у циљу спречавања аншлуса, али је одбијао да пружи финансијску помоћ Југославији.²⁸⁰⁵ Француска је почетком 1933. године да покушала у директним преговорима са Италијом регулише сва спорна питања у њиховим односима у. Ови разговори су посредно укључивали и питање одржавања интегритета Југославије, након што је Бенито Мусолини напустио идеју споразумевања са Београдом. Циљ је био да се у оквиру регулисања француско-италијанских односа успостави ближа сарадња подунавских држава против немачког продора. Међутим, преговори су само показали да Француска и Италија и даље нису биле у могућности да пронађу решење које би задовољало интересе обе државе. Проналажење формуле бољих односа било је отежано држањем Југославије која је била уверена да Бенито Мусолини не жели споразум већ доминацију.²⁸⁰⁶

Односи Југославије и Француске су и током 1934. године били отежани поновним француским настојањима да придобије Италију за сарадњу у Подунављу против Немачке. Жеља француске дипломатије да наговори Југословене да се споразумеју са Италијанима само је уносило додатни јаз у некадашње пријатељске односе. Када је југословенском МИП-у постало јасно да

²⁸⁰³ *Извештаји*, III, str. 192, 193; P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 224-227; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 43-46; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 214-217; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, pp. 88-90; Bohumila Ferenčuhová, “La Tchécoslovaquie et le plan Tardieu”, *Revue d’Europe Centrale*, Tome V, Numero 2 (2e Semestre 1997), pp. 26-29; Vojislav Pavlović, “La Yougoslavie et le plan Tardieu”, *Revue d’Europe Centrale*, Tome V, Numero 2 (2e Semestre 1997), pp. 38, 39; J. Philippe-Namont, “La Petite Entente, un moyen d’intégration de l’Europe Centrale?” pp. 52, 53; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 119, 150-154, 162; T. Sandu, “La Roumanie dans les plans d’intégration européenne des années vingt”, pp. 42, 43; Aleksandr Olegovič Peganov, “Sovetsko-francuzkie otnosheniya v kontekste proektov reorganizacii Sredney Evropi, 1931–1934”, in: *Rossiyskie i slavyanskie issledovaniya*, Vipusk 9, Minsk, 2015, str. 181, 182.

²⁸⁰⁴ Богољуб Јевтић је био министар Двора до 6. јула 1932. године, када је у влади Милана Српкића добио ресор МИП-а.

²⁸⁰⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 219.

²⁸⁰⁶ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 132-137; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 239-242; V. Pavlović, „L’Attentat de Marseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, pp. 582-584.

је Луј Барту (Louis Barthou) препустио Бениту Мусолинију Аустрију у жељи да изгради одбрану од Хитлерових планова у Средњој Европу, за краља Александра, Богољуба Јевтића и југословенску дипломатију више није било сумње да је реална опција за очување територијалног интегритета државе у споразумевању са Немачком. Иако је француском министру иностраних послова организован одличан дочек, јуна 1934. године, ипак југословенски државници нису прихватили његове концепције широког антинемачког фронта, који је уједно требало да замени некадашњи план о трипартитном пакту Француске, Италије и Југославије. Напоредо са Југословенима, и Бенито Мусолини је одбацио ову француску идеју. Међутим, Луј Барту није одустајао од своје идеје, и веровао је да ће успети да приволи краља Александра приликом његове посете Француској, октобра 1934. године.²⁸⁰⁷ Након убиства југословенског монарха у Марсеју, није мењан спољни курс француске спољне политике у погледу споразумевања са Италијом. Француска је одиграла одлучујућу улогу да фашистички режим не буде оптужен пред Друштвом народа због помагања терориста, извршивши притисак на владу у Београду да одустане од своје намере и тужбу покрене само против Мађарске.²⁸⁰⁸

Пошто је Италија и даље водила антијугословенску политику, Краљевина СХС је наставила са политичком срдачних односа са Немачком и Аустријом. Немачки утицај у југословенској држави постајао је све јачи, и на политичком и на економском плану.²⁸⁰⁹ Немачки извоз на југословенско тржиште, који је растао од 1927. године, након избијања Велике економске кризе постао је озбиљан конкурент италијанском и чехословачком.²⁸¹⁰ Немачки привредни продор на тржиште Краљевине СХС настави се и у току 1929. године, када је нестало раније подозрење према њиховим пословним људима и они су примани срдачно у југословенском друштву. У њихову част су приређивани балови и вечере.²⁸¹¹ Напоредо са повећањем обима југословенско-немачке трговинске размене,

²⁸⁰⁷ Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1972, str. ; P. S.Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 369, 370; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 259-265, 267-274; V. Pavlović, „L’Attentat de Maseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, p. 587.

²⁸⁰⁸ V. Pavlović, „L’Attentat de Maseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, pp. 594, 595.

²⁸⁰⁹ D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933*, str. 37.

²⁸¹⁰ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 52.

²⁸¹¹ Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 110.

Вајмарска република је водила политику смиривања сукоба у југоисточној Европи са умереним пропагирањем ревизионизма. Постепено су и немачки војни кругови почели да се интересују за војску Краљевине СХС.²⁸¹² Краљ Александар, Војислав Маринковић и Живојин Балугџић су били стицали уверење, јуна и јула 1929. године, да је услед изостанка француске подршке у односима са Италијом потребно да се оствари нека врста зближавања са Немачком. Да би отворили врата могућим преговорима, југословенски државници, дипломате и политичари су почели да се изјашњавају у корист аншлуса Аустрије, током септембра–новембра 1929. године. Краљ Александар је послао министра шума и рудника Антона Корощца као личног изасланика у Берлин и Беч, децембра 1929. године. У Аустрији је водио разговоре о ускраћивању подршке хрватским политичким емигрантима и против стварања католичког блока (Италија, Аустрија, Баварска, Мађарска и Хрватска). Са Немцима је преговарао о добијању подршке против италијанске политике у Подунављу. Антон Корощец је полужванично саопштио немачким државницима да Краљевина СХС, као аустријски сусед, није противна уједињењу две државе. Ово је био тактички наступ Краљевине СХС са циљем јачања немачко-италијанских анимозитета, желећи да се у Берлину стекне утисак да је једино Мусолини био противник аншлуса. Основни циљ је био је избегавање немачко-италијанског споразумевања и зближавања.²⁸¹³

За разлику од односа на политичком плану, југословенско-немачка сарадња на пропагандном пољу која је отпочела врло успешно 1927. године, до краја 1929. године је доживела потпуни крах. Александар Редлих је успео личним утицајем да сузбије предлог Јураја Крњевића да се за дописника Телеграфске уније у Загребу постави Хрват, иако је централа у Бечу већ прихватила његове идеје. Потом се супростави настојањима хабзбуршких легитимиста и у централи Телеграфске уније потпуно неутралисао дотадашњи утицај фон Перчевића. Александар Редлих је одбио да штампа један меморандум који му је предао лично Јурај Крњевиће, а други који је потписао Анте Павелић је морао да одштампа у билтену Телеграфске уније јер је примио од дописника агенције из Женева. Ипак,

²⁸¹² V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, str. 27, 28; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећу рајх 1933–1941*, стр. 110, 111.

²⁸¹³ А. Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, стр. 570; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 161, 169, 170; V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, str. 25, 30, 31.

и том приликом настојао да дâ што мањи публицитет. Проблеми у односима су настали оснивањем ЦПБ-а који је преузео највећи део послова из надлежности Одељења за штампу МИД-а са којим је Телеграфска унија имала споразум што је отежавало правилно функционисање коресподентске службе. Они су појачани настојањима Италијана, Мађара и Бугара да успоставе пословне везе са Телеграфском унијом. За разлику од београдских листова који су отежавали настојања Александра Редлиха да се претплате у већем броју на услуге немачке агенције, италијанска *La Stampa* већ била абонент а мађарски *Az Est* је водио преговоре. Дописник у Бечу Ратко Парезанин, који је одржавао добре личне односе са Александром Редлихом, предлагао је ЦПБ-у средином септембра да што пре позову шефа коресподентске службе у Бечу на дискретне преговоре у Београд, али да позив не шаљу уколико нису били спремни да склопе нови аранжман са Телеграфском унијом који би задовољио интересе обе стране. Детаљне информације које је послао о немачкој агенцији биле су уврштене и у преглед стране штампе ЦПБ-а, али у београдској централи изгледа да нису на адекватан начин реаговали у погледу упозорења која им је слао дописник из Беча. Александар Редлих је пренео Ратку Парезанину 2. октобра да су му утицајни фактори у Телеграфској унији ултимативно наложили да отпусти из службе Милана Поповића, претећи му да ће у супротном и сам добити отказ. Поред тога, желели су да се унесу и извесне промене у рад коресподентске службе, стога је дописник из Беча предложио Милану Марјановићу да га позове у Београд да би могли да се договоре о појединостима, јер је проценио да је било могуће постићи споразум. Александар Редлих је известио директора ЦПБ-а Милана Марјановића, 22. октобра, да прекидају даљу сарадњу. Као разлоге навео је покривање трошкова комуникације и прекид сарадње са листом *Политика* након реорганизације рада Агенције „Авала“. Тиме је доведено у питање и даља служба Милана Поповића и београдске коресподентске службе. На крају је уследио и сукоб личној основи који је претио да компромитује више југословенских служби у иностранству. Милан Поповић је послао писмо централи Телеграфске уније у Берлину у којем је оптужио Александра Редлиха да ради у корист пропаганде хрватских сепаратиста и македонствујућих, али и отворено изнео да су му исплаћиване суме из државног буџета на предлог посланика у Бечу Милана

Милојевића и на основу решења Војислава Маринковића. Због тога је централа Телеграфске уније послала др Реца у Беч да извиди читаво питање. Индискреција није била учињена само од стране Милана Поповића, већ и од чиновника МИД-а. Како је дописник ЦПБ-а Ратко Парезанин правилно закључио много важније од питања мотивације бившег уредника *Времена* да саопшти Телеграфској унији тачне износе исплата, било је питање како је он могао да сазна садржину једног строго поверљивог телеграма који је Милан Милојевић упутио лично Војиславу Маринковићу. Он је упозорио директора ЦПБ-а Милана Марјановића да се таквим радом не могу успешно сузбијати антидржавне кампање. „Са великим напором и трудом ради се месецима и годинама на придобијању извесних људи, на сузбијању и неутралисању извесних непријатељских извора и онда, најзад, долази до оваквих појава.“. Срећна околност за југословенске службе је бил чиница да Александар Редлих поменуће новачне суме није узео за себ, већ их је искористио за покриће канцеларијских трошкова и о свему известио централну. Стога је др Ред могао да умири Ратка Парезанина да се тим делом питања неће озбиљније бавити. Питање односа Милана Поповића и Телеграфске уније имало је још једну димензију, јер је тражио да му се исплати вишемесечна плата на име отказног рока, претећи да ће у супротном питање сарадње са Александром Редлихом изнети у јавност. Тиме је отворено питање дотадашњег тактичног и систематског рада директор Међународне новинске службе за Југоисточну Европу Телеграфске уније у Бечу у корист југословенских интереса.²⁸¹⁴ Поред проблема који су настали на релацији Александра Редлиха са Миланом Поповићем и ЦПБ-ом, напоредо је уследио и инцидент са Гилбертом ин дер Мауером који је био преговарач са немачке стране за успостављање сарадње на новинском пољу. Наиме, немачки новинар је у другој половини новембра припремио чланак за лист *Gemrania* о активностима Хајмвера (Heimwehr) у питањима сарадње са хрватским емигрантима и хабзбуршкој акцији, бранећи југословенске ставове. На овом послу сарађивао је са Ратком Парезанином, који

²⁸¹⁴ АЈ, 38-23-64 извештаји Ратка Парезанина ЦПБ-у, О.Ш.Бр.42 од 4. септембра, О.Ш.Бр.47 од 14. септембра, Пов.О.Ш.Бр.71 од 2. октобра, Пов.О.Ш.Бр.85 од 23. октобра; Преглед стране штампе ЦПБ-а од 26. септембра; Dr Alexander Redlich Milan Marianovic, Wien, 22. Oktober; извештај дописника ЦПБ-а Ратка Парезанина директору ЦПБ-а Милану Марјановићу, Строго Пов.Бр.117 од 12. децембра од 16. децембра 1929; АЈ, 310-1 Dr Alexander Redlich Ratko Parezanin, Wien, 22. Oktober 1929.

је препоручио ЦПБ-у да југословенска штампа пренесе текст без помињања његовог аутора. Иако је дописник у Бечу добио потребна уверавања из централе, која је пренео немачком новинару, ипак чланак није прештампан у југословенским листовима. Због тога се нашао у незавидној позицији према Гилберту ин дер Мауеру средином децембра, јер му је пренео обећања која је добио од ЦПБ-а.²⁸¹⁵ Тиме је отежана комуникација путем оба кључна канала везе за одржавање југословенско-немачке новинарске сарадње.

Војислав Маринковић је од почетка 1930. године радио на успостављању југословенско-немачког пријатељства. Ово је делимично било отежано након смрти немачког посланика Адолфа Кестера који је био наклоњен Југославији од раних 1920-их година, и сматран пријатељем краља Александра. Међутим, назнаке са немачке стране нису изостале ни у време док је функција била упражњена до доласка Урлих фон Хасела (Ulrich von Hassell), јуна 1930. године. Стога је и нови посланик врло брзо стекао добру репутацију у Београду.²⁸¹⁶ Живојин Балугџић је оценио крајем фебруара 1930. године да је аншлус Аустрије неизбежан, али да није био актуелан јер су постојале велике препреке његовом спровођењу. Поводом посете аустријског канцелара Јохана Шобера (Johann Schober) Берлину и Риму, извештавао је да су у берлинским круговима постојала тумачења да је тиме јавно показано да је Аустрија престала да буде препрека и постала мост у немачко-италијанским односима.²⁸¹⁷ Живојин Балугџић је упозорио МИП, средином јуна, да је постојало све више индиција о немачко-италијанском зближавању и жељама Бенита Мусолинија да превазиђе проблеме у односима са Немачком. Као један од аргумената за ову тврдњу навео је да је нови италијански амбасадор у Берлину Лука Орсини Барони (Luca Orsini Baroni) добио задужење да ради на успостављању бољих односа, између осталог и преко контаката своје супруге Лили Гутман (Lili Guttman).²⁸¹⁸ Ипак, Живојин Балугџић

²⁸¹⁵ АЈ, 38-23-64 писмо Ратка Парежанина Милану Марјановићу, Беч, 22. новембар; извештај дописника ЦПБ-а Ратка Парежанина директору ЦПБ-а Милану Марјановићу, Пов.О.Ш.Бр.119 од 16. децембра 1929. године.

²⁸¹⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 194.

²⁸¹⁷ АЈ, 310-3 извештаји Живојина Балугџића ГПД-у МИД-а, Пов.бр.140 од 25. фебруара и Пов.бр.144 од 27. фебруара 1930. године.

²⁸¹⁸ Лили Гутман имала је брата Фридриха Гутмана (Friedrich „Fritz“ Guttman), немачко-холандског банкара, и сестру Антоанету Гутман (Antoinette Guttman) која је била удата за шведског амбасадора у Берлину барона Ханса Хенрика фон Есена (Baron Hans Henrick von Essen). Њихов отац Ојген Гутман (Eugen Guttman) је био оснивач Dresdner Bank. Лука Орсини Барони је

је проценио да Бенито Мусолини није био спреман да иде до краја у питању разоружања и ревизије мировних уговора. Сматрао је да је у питању нови италијански маневар како би добио нове концесије од француске владе, а не да би заиста ослабио Француску, јер би онда остао усамљен према Немачком. Стога је Живојин Балугџић веровао да се Бенито Мусолини неће усудити да истинску политику ревизије мировних уговоре, јер „кад једном почне не зна се како ће се свршити“ и не би желео да се оконча аншлусом и изласком немачке војне силе на Бренер. Његова процена је била да је немачка спољна политика наставила да гледа на Италију као на „издајника“ и да није желела да ствара нове савезе због којих би била увучена у сукобе који се нису тицали њихових виталних интереса, што су биле последице искуства са Римом и Бечом из Светског рата. Живојин Балугџић је био уверен да Немачка не жели да изађе из „сплендид изолеман“-а који јој је омогућавао да се држи подаље од расправа великих сила, а истовремено да се у погодном моменту одреди за једну од страна. Због тога, немачки руководећи кругови нису желели да се везују за Италију која је водила изазивачку политику на свим странама. Са друге стране, Живојин Балугџић није одбацивао могућност да Немачка прихвати извесне концесије које јој буде понудила Италија, и да избегавајући конкретне обавезе, прихвати сарадњу „на парче“.²⁸¹⁹ Опасност од могућег немачко-италијанског споразумевања, што је била најгора могућа опција за Југославију у Подунављу, утицала је да краљ Александар и Војислав Маринковић прихвате озбиљније покретање југословенско-италијанских преговора уз почетне напомене да су спремни да промене спољну политику Југославије окрену се од сарадње са Француском ка сарадњи са Италијом и заједно спремају одбрану дунавског региона од немачке опасности.²⁸²⁰ У то доба немачки посланик у Београду Улрих фон Хасел је сматрао да је управо наступио моменат за остварење давнашњег немачког концепта „Средње Европе“ (Mitteleuropa), јер су према његовој процени аграрне државе биле у таквој

постављен за посланика у Бечу 1923. године, у циљу осматрања аустријске политике за спровођење аншлуса, што је било противно интенцијама Бенита Мусолинија који није желео да биди Немачку на Бренеру (Elena Ceccarini, *Gli Orsini Baroni, storia, politica, diplomazia. Cronaca mitteleuropea dalla Belle Epoque all'industrializzazione*, Pisa, 2010; Federico Scarano, *Tra Mussolini e Hitler: le opzioni dei sudtirolesi nella politica estera fascista*, Milano, 2012, pp. 38, 39).

²⁸¹⁹ АЈ, 159-44-14 саветник МИП др Павле Каровић министру Двора, посланствима у Паризу и Риму, Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.12.326 И.207 од 1. јула 1930. године.

²⁸²⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 180, 194.

привредној кризи да им је Немачка била једини спас без обрзира на њихову спољнополитичку оријентацију.²⁸²¹

Војислав Маринковић је и даље тврдио, септембра 1930. године, да Југославија настоји да води политику пријатељства са Немачком противно жељама Француске, али да је остао на уверењу да се суштинско пријатељство не може успоставити јер су били на француској линији у свим најважнијим питањима што је било противно немачким интересима.²⁸²² Војислав Маринковић је 15. новембра изнео став да Југославији прети највећа опасност од Немачке која је желела освету и самим тим рат на „живот и смрт“. Ипак, био је уверен да та опција није била тренутно актуелна, јер се „пруски“ генералштаб не би одлучио на такав потез док не процени да су довољно снажни да поднесу сами неопходне губитке да би извојевали победу. Био је уверен да ни Хугенбергова ни Хитлерова агитација не би натерале војни врх да уђу у рат, чак и када би ова два политичара имала 400 представника у Рајхстагу. Војислав Маринковић се слагао са оценом Живојина Балугџића да се Немци неће ослањати у својим проценама ситуације на несигурне савезнике – Италију, Совјетски Савез, Аустрију, Мађарску и Бугарску. У погледу регионалног сукоба, чак и француско-италијанског, проценио је да би Немачка остала неутрална.²⁸²³ Ипак, југословенска дипломатска служба је наставила брижљиво да мотри да ли постоје назнаке немачко-италијанског зближавања и споразумевања.²⁸²⁴

Током јануара 1930. године ЦПБ и МИД су били спремни да приступе новим преговорима са Александром Редлихом о реорганизацији рада коресподентске службе Телеграфске уније у Југославији, али нису били спремни да плате суму новца коју је тражио директор Бечке филијале.²⁸²⁵ Изгледа да нови споразум није потписан, јер је наставак комуникације одржаван на личном нивоу. Наиме, Александар Редлих је током година успоставио блиске односе са Ратком Парезанином, и због тога је наставио да сузбија утицај хрватских емиграната у

²⁸²¹ Milan D. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Београд, 1991, стр. 10.

²⁸²² Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 20.

²⁸²³ АС, МС, предмет бр. МС-139, фолијације 1-5.

²⁸²⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 194.

²⁸²⁵ АЈ, 38-23-64 в.д. генералног политичког директора МИД др Павле Каровић ЦПБ-у, Пов.Бр.3870/29 од 25. јануара; шеф Информативног одсека ЦПБ-а Милан Марјановић посланику у Бечу Милану Ђ. Милојевићу, Ц.П.Бр.507 од 31. јануара 1930. године.

оквирима Телеграфске уније, избегавао је да доставља већем броју листова њихова саопштења и публикације, и био је спреман да према потреби ставља на увид дописнику ЦПБ-а поверљиву преписку са централом. Са друге стране, Живојин Балугџић је уживао поверење кључних људи у Телеграфској унији и због тога је својим мишљењем и ставовима могао да утиче на њихово држање у погледу унутрашњих прилика у југословенској држави. Проблем је био што посланик у Берлину није био упућен у све детаље односа МИД-а, ЦПБ-а и коресподентске службе Телеграфске уније, стога није могао на правилан начин да се оријентише у различитим ситуацијама.²⁸²⁶

Првих месеци 1931. године, краљ Александар и Војислав Маринковић су и даље у дипломатским разговорима заговарали побољшање односа са Немачком. У току фебруара основано је Југословенско-немачко друштво. Током априла и маја уследиле су културне манифестације и посета немачких привредника Југославији.²⁸²⁷ У време Курцијус-Шоберовог плана 1931. године, Војислав Маринковић није подржавао идеју аншлуса Аустрије, али је чекао да види италијанску реакцију. Након што се Бенито Мусолини поново заинтересовао за идеју економског блока у дунавских држава као брану против немачког продора, југословенски министар иностраних послова је подржао идеју. Маринковићева процена је била да би Југославији више одговарало економска сарадња са Италијом која није имала моћ да наметне своју вољу читавом региону, него са Немачка која би могла да овлада Подунављем. Са друге стране, Војислав Маринковић није био потпуно сигуран да се аншлус Аустрије може спречити, стога је очекивао да би успостављењем југословенско-италијанске сарадње у најмању руку могли да га одгоде на дужи временски период.²⁸²⁸

Ипак, велика економска криза и планови немачке за економски продор у источну и југоисточну Европу утицали су на односе две државе. Југословенска опозиција Курцијус-Шоберовом плану и немачком продору у Подунавље, на политичком плану, била је у опречности са тежњом југословенског тржишта да

²⁸²⁶ АЈ, 38-23-64 Ратко Парезанин директору ЦПБ-а, Стр.Пов.О.Ш.Бр.93 од 18. априла 1930. године.

²⁸²⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 201, 202; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 112.

²⁸²⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 200, 201; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 125.

развије што бољу трговинску размену са немачком пијацом. Током лета обе стране су прихватиле идеју преференцијалних услова трговине, а прелиминарни преговори су почели током јесени. Током децембра 1931. године, немачко Министарство привреде и југословенско Министарство трговине и индустрије су договорили да наредне године потпишу уговор о преференцијалним условима трговине. Настојања две државе да успоставе боље економске односе је појачано услед француског отказивања давања нових зајмова Југославији, крајем исте године.²⁸²⁹

Током 1932. године, краљ Александар је све више разматрао идеју да би требало да буде у добрим односима са Немачком док је још увек слаба, јер није желео да има непријатељске односа када она буде поново ојача. Ипак, он није напуштао свој ранији став о потреби успостављања француско-немачког пријатељства као најпогоднијег за југословенске интересе. За југословенско-немачке односе повољна околност је била смена Војислава Маринковића са чела МИП-а након пада његове владе јула 1932. године, јер у Берлину нису ни заборавили ни опраштали његово држање у време Курцијус-Шоберовог плана и његово отворено супротстављање Немачкој марта 1931. године.²⁸³⁰ Организоване су две инкогнито посете Минхену. Прво је краљ Александар отпутовао у лето, а потом кнез Павле у новембру 1932. године.²⁸³¹

Долазак Адолфа Хитлера на власт у Немачкој, поново је покренуо гласине у дипломатским круговима о могућем немачко-италијанском зближавању, на бази два диктаторска режима са експанзионистичким плановима. Ова могућност је била посебно опасна за Југославију која се од 1927. године ослањала на антагонизме интереса двеју великих сила у Подунављу. Стога је краљ Александар наложио министру иностраних послова Богољубу Јевтићу да читаву ствар детаљно проучи. Након добијеног извештаја да су у питању дипломатске гласине

²⁸²⁹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, str. 126-129; Д. Ж. Денда, *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, стр. 112.

²⁸³⁰ Краљ Александар се изјаснио за немачко-аустријску царинску унију, средином 1933. године, тврдивши да противљење Војислава Маринковића Курцијус-Шоберовом плану није одржавало ни његове жеље ни идеје (Милан Ванку, „Притисак „Трећег рајха“ на чланице Мале антанте – Југославију и Румунију“, *Историјски гласник*, Бр. 1-2 (1975), стр. 118, 119).

²⁸³¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 222, 223.

а не стварна акција на немачко-италијанском зближавању, југословенски монарх је могао да настави са дотадашњом тактиком.²⁸³²

Након неуспеха директних преговора Маринковић-Гранди и Александар-Мусолини у којима су Британци делимично учествовали као посредници, и њиховог наглог прекида у другој половини 1932. године, краљ Александар је разматрао могућност да се немачким посредовањем омогући њихов наставак, марта 1933. године. Он се у својим активностима према Италији ослањао и на новог немачког амбасадора у Риму Урлиха фон Хасела који је премештен из Београда октобра 1932. године.²⁸³³ Немачки МИП није прихватио понуђену улогу, јер су оценили да би тиме отежали сопствене преговоре са Италијом о економској сарадњи и изазвали још веће неповерење Француске јер би се умешали у њену сферу утицаја.²⁸³⁴ Током посете кнеза Павла Минхену, марта 1933. године, он се уверио да су националсоцијалисти успели да слома отпор баварских националиста, чиме је спречена могућност формирања блока Баварска–Аустрија–Мађарска–Хрватска. За разлику од Војислава Маринковића, министар иностраних послова Богољуб Јевтић је сматрао да би у случају притиска великих сила на Подунавље Југославији више одговарало да се ослони на Немачку него на Италију. Развој југословенско-италијанских односа утицао је на краља Александра и југословенски МИП да средином 1933. године заузму гледиште да је аншлус боља опција од италијанског утицаја у Аустрији. Ова идеја је била последица уверења које се постепено градило код руководећих кругова, током прве половине 1933. године, да је у интересу Југославије да сарађује са Немачком против Италије у њеним настојањима да потпуно овлада ситуацијом у Аустрији, и преко ње ојача свој положај у Подунављу.²⁸³⁵

Краљ Александар је отпутовао инкогнито у Минхен, почетком септембра, да би се лично уверио о немачкој политици према Аустрији. Том приликом је сазнао да се припрема озбиљна акција за рестаурацију Хабзбурга. Ове

²⁸³² V. Vinaver, „Austrijsko pitanje“ i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1932)“, str. 26.

²⁸³³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 222, 225, 226.

²⁸³⁴ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 70; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 231.

²⁸³⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 244; Vuk Vinaver, „Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–1934. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, Br. 1-4 (1986), str. 125-127.

информације су га још више учврстиле у његовом уверењу да је неопходно да Југославија наступа заједно са Немачком како би се одбранила од италијанске опасности.²⁸³⁶ Посланик у Бечу Ђорђе Настасијевић је током реферисања у МИП-у, средином септембра 1933. године,²⁸³⁷ сазнао да је југословенски државни врх спреман да војно интервенише у случају да се Бенито Мусолини одазове позиву канцелара Енглеберта Долфуса. Након повратка у Аустрији саопштио је свом немачком колеги да би југословенске трупе биле ангажоване у случају ангажмана Италијана.²⁸³⁸ Неуспех састанака Авакумовић-Космели, утицали су на краља Александра да новембра 1933. године дефинише нову промену у спољној политици. Наиме, он је одлучио да не гради безбедност државе приближавањем са Италијом, већ са Немачком. Југословенски руководећи кругови више нису ни скривали пред страним посланицима у Београду да ће отворено стати уз Немце уколико би витални државни интереси били угрожени. Италијани су три пута нудили економско и политичко зближавање подунавских земљама у циљу одбране од немачког продора, фебруара, марта и априла 1934. године, али су оне одбачене од југословенске стране.²⁸³⁹

Почетком 1934. године, југословенски посланик у Риму Јован Дучић је добијао велику подршку од немачког колеге Ханса фон Урлиха према Италијанима, и њиховим покушајим да преко сарадње са француском дипломатијом изврше притисак на Југославију.²⁸⁴⁰ Јачање италијанског утицаја у Аустрији је све више јачало идеју код Југословена о сарадњи са Немачком.²⁸⁴¹ Британци су понудили своје посредништво за југословенско-италијанско зближавање, у пролеће 1934. године, након што су потписани Римски протоколи између Италије, Аустрије и Мађарске. Краљ Александар је одбио ову понуду,

²⁸³⁶ Bogdan Krizman, predgovor knjizi Jacoba B. Ноптнера, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1972, str. 8; B. Krizman, „Jugoslavija i Austrija 1918-1938“, str. 21; V. Vinaver, „„Austrijsko pitanje“ i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1932)“, str. 26.

²⁸³⁷ Ђорђе Настасијевић је био на реферисању у Београду, 18–25. септембра, а на годишњем одмору 26. септембра – 19. октобра 1933. године (АЈ, 334-Персонални-193-516, 253).

²⁸³⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 245.

²⁸³⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 267-270; V. Vinaver, „„Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–1934. godine“, str. 131.

²⁸⁴⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 267-270; V. Vinaver, „„Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–1934. godine“, str. 132.

²⁸⁴¹ V. Vinaver, „„Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–1934. godine“, str. 133-135; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 259, 261; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, pp. 276-278

размишљајући у правцу политичког споразумевања са Немачком.²⁸⁴² Југословенско-немачки односи су знатано ојачани након потписивања трговинског уговора, 1. маја 1934. године.²⁸⁴³ Немачка је на тај начин почела да приближава себи Југославију, која је била константно провоцирана од стране Италије, и више није имала идентичне погледе са Француском у питању Подунавља и извоза својих пољопривредних производа.²⁸⁴⁴ Код краља Александра се искристалисала идеја да је Хитлер мање зло од Мусолинија, јер његова политика у Средњој Европи није угрожавала територијални интегритет југословенске државе.²⁸⁴⁵ Потом је уследила дводневна посета Хермана Геринга Београду, 16. и 17. маја, у оквиру његовог пута по југоисточној Европи. Он се састао са Богољубом Јевтићем, али иако га краљ Александар није примио у аудијенцију, било је очигледно да југословенско-немачко зближавање више одговара његовим спољнополитичким концепцијама него евентуално стварање блока Париз–Рим–Београд.²⁸⁴⁶ Напоре, југословенски монарх је био решен да не провоцира Немачку прихватањем плана Луја Бартуа о Источном локарну којим су Француска и СССР требали да гарантују границе у источној и средњој Европи, што је било у супротности са немачким интересима. Краљ Александар је процењивао да Москва не може да пружи реалну подршку ни помоћ Београду у кључним проблемима на Балкану и Јадрану, стога није желео да изгуби немачку наклоност у југословенско-италијанским односима.²⁸⁴⁷

Пре доласка Луја Бартуа у званичну посету Београд, 23–26. јуна, краљ Александар је послао поруку Адолфу Хитлеру, преко Беча, да неће прихватити било које преуређење Средње Европе у којем би учествовале велике силе без Немачке.²⁸⁴⁸ Држање Југославије током националсоцијалистичког покушаја државног удара у Аустрији, када је убијен канцелар Енгелберт Долфус, јула 1934.

²⁸⁴² E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 72, 73, 75.

²⁸⁴³ B. Krizman, predgovor knjizi Jacoba B. Hoptnera, str. 9; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 76; V. Vinaver, „Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–1934. godine“, str. 136.

²⁸⁴⁴ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 75, 76.

²⁸⁴⁵ V. Vinaver, „Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–1934. godine“, str. 136.

²⁸⁴⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 269; V. Vinaver, „Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–1934. godine“, str. 136, 137.

²⁸⁴⁷ Ladislav Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom IX, Beograd, 1968, str. 253, 254, 258, 259.

²⁸⁴⁸ J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, str. 69, fusnota br. 5.

године, и однос према њиховим избеглицама, током јула–ноембра,²⁸⁴⁹ јасно је указивао на промене настале у њеној спољној политици. Политика приближавања са Немачком била је примењена у конкретном случају када је Берлину било потребно благоданклоно држање Београда. Немачка спољна политика и државно-партијска пропаганда су одговорили пријатељским држањем према Југославији.²⁸⁵⁰

5.1. Пут ка Пакту Мале антанте

У последњој години Локарно периода, европска дипломатија је била под утицајем Бријан-Келоговог пакта и препорука IX заседања Скупштине Друштва народа да све државе потпишу уговоре о мирном решавању међународних спорова, из 1928. године. Чехословачка је била једна од првих земаља која је потписала Бријан-Келогов пакт, а Краљевина СХС и Румунија су то учиниле тек након међусобних консултација, потписивањем Литвиновљевих протокола 9. јануара 1929. године. Три чланице Мале антанте на су на заседању у Београду, 20–22. маја 1929, потписале Општи акт мирења, арбитраже и судског расправљања, којим су замењени дотадашњи билатерални уговори о арбитражи. Ово је био заједничка порука не само Друштву народа, већ и Мађарској због њене ревизионистичке политике, и великим силама које су желеле да успоставе сопствену доминацију у Подунављу.²⁸⁵¹ Будући да су настојања Едварда Бенеша да формира Средњеевропски локарно пропала, три министра иностраних послова су веровала да би у духу тадашње европске дипломатије потписивање Општог акта мирења, арбитраже и судског расправљања могли да привуку и неке друге државе да приступе Малој антанти.²⁸⁵² Британском иницијативом на X заседању Скупштине Друштва народа, 1929. године, установљен је Комитет једанаесторице који је имао задатак да усклади одредбе Пакта Друштва народа и Бријан-

²⁸⁴⁹ О аустријским националсоцијалистима у Југославији, 1934. године, више видети у: Dušan Nećak, *Avstrijska legija II*, Maribor, 1995.²

²⁸⁵⁰ V. Vinaver, „„Austrijski problem“ i преоријентација спољне политике Југославије 1933–1934. године“, стр. 137-140.

²⁸⁵¹ АЈ, 395-18-191, фолијације 144-150, 261, 277, 278; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, стр. 48, 53-55; P. Hradečný, *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničným i vnútorným kontextu*, стр. 82, 83; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 31; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 141; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, стр. 81.

²⁸⁵² K. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, knjiga treća, стр. 107, 108.

Келоговим пакта. Бријан-Келоговим пактом признавано је право употребе рата као средства у међународној политици само на основу члана 16 Пакта Друштва народа.²⁸⁵³ На XI заседању Скупштине, разматран је извештај Комитета једанаесторице који је предлагао укидање чланова 12, 13 и 15,²⁸⁵⁴ Војислав Маринковић је уз подршку румунског делегата оштро критикова ту идеју, јер је сматрао да би се тиме укинули и регионалних савезних уговора, укуључујући и Малу антанту. Своју тезу је крио иза забринутости због потенцијалног укидања Локарно пакта и тврдњом да би укидање члана 12, омогућило много снажнију акцију ВМРО на Балкану.²⁸⁵⁵

Идућа конференција три министра организована је у словачком летовалишту Штрпске Плесо, 25–27. јуна 1930. године. Пошто су били удаљени од очију јавности, могли су много лежерније да се понашају. Атмосфера је била

²⁸⁵³ Чланом 16 је било одређено да у случају да нека чланица Друштва народа прибегне рату, непоштујући чланове 12, 13 и 15 Пакта Друштва народа *ipso facto* је сматрано да је отпочела рат против свих осталих чланица, које ће одмах прекинути све трговачке и финансијске везе, као и пословања својих држављана и држављана земаља које нису чланице Друштва народа са чланицом која је отпочела рат. Савет Друштва народа ће препоручити заинтересованим владама које војне, поморске и ваздухопловне мере могу да употребе чланице Друштва народа у циљу одбране о дредби Пакта. Чланице се обавезују да међусобно пруже финансијску и економску подршку у циљу минимализовања губитака и превазилажења свих тешкоћа које би проистекле из примене члана 16; пруже узајамну помоћ и подршку у одбрани од контрамера које би против једне од њих могла да предузме држава која је прекришила одредбе Пакта Друштва народа да допусте право проласка преко своје територије војним јединицама чланице Друштва народа која се одазвала позиву за заједничку одбрану. Одлуком Савета Друштва народа може се огласити да престаје чланство било којој држави чланице која је прекршила одредбе Пакта (*The Covenant of the League of Nations*, Montreal, 1919, p. 10).

²⁸⁵⁴ Члан 12 је предвиђао да се у случају несугласица између чланова Друштва народа који би могли да створе прави конфликт, државе обавезују да приступе арбитражи или поднесу случај Савету Друштва народа; налагано је да арбитража буде извршена у пристojном временском периоду, а Савет има максимум шест месеци да донесе своју одлуку; заинтересоване стране су се обавезивале да неће прибећу рату као средству најмање три месеца након доношења арбитражне одлуке или Савета. Чланом 13 чланице Друштва народа су се обавезивале да поднесу арбитражном суду све расправе које нису успевале да регулишу дипломатским путем, уз одобрење да споразумно изаберу арбитражни суд, али да се морају повинovati његовој одлуци и уложити све напоре да их спроведу, обавезујући се да не прибегну рату као средству против заинтересоване чланице Друштва народа. У случају да једна од чланица не успе да одговори преузетим обавезама, Савет Друштва народа ће донети одлуку који кораци би били предузети. Члан 15 је предвиђао случај када заинтересоване чланице не би поднеле свој спор арбитражном суду да било која од њих може да извести Савет Друштва народа о постојећем спору, који прикупља доказе о читавом питању и доноси одлуку. Уколико од заинтересованих страна не жели да се повинује одлуци Савета, постојале су две опције. У случају да је одлука донета једногласно, све чланице Друштва народа аутоматски ступају у рат са чланицом која је одбила да се повинује. Уколико је одлука донета већином гласова, свака од чланице Друштва народа има право да одабере начин који сматра најпогоднијим за очување међународног права и правде. Савету Друштва народа је омогућено да читаво питање изнесу пред Скупштину (*The Covenant of the League of Nations*, pp. 7-10).

²⁸⁵⁵ АЈ, 159-7-8 др Илија Шуменковић, Берн, Ка Пов.Бр.313 од 21 октобра 1930, „Извештај о раду Друштва народа – XI Скупштина“

крајње пријатељска, те је и рад био интимнији, пријатнији и ефикаснији. Према наводима Косте Павловића, током завршног излета на чехословачко-пољској граници, који је заменио уобичајени свечани бал, Едвард Бенеш је окретао ражањ, а Војислав Маринковић и Миронеско су га преливали.²⁸⁵⁶ Током конференције разматран је план Аристида Бријана о Европској унији, који је презентовао на X заседању Скупштине Друштва народа, септембра 1929. године.²⁸⁵⁷ Идеја је била да се кроз француско-немачку сарадњу спречи даљи продор англосаксонског капитала у Европу. Међутим, чак и француски савезници су били против плана о Европској унији, сматрајући покушајем да се обнови директоријум великих сила којим би био нарушен међународни поредак оформљен у Европи након Првог светског рата.²⁸⁵⁸ Едвард Бенеш који је оценио говор Аристида Бријана на Скупштини Друштва народа као „небулозан“, „врло радо“ је прихватио француску иницијативу, али је наставио да заговара тезу да се мир у Европи мора чувати преко регионалних пактова. Његова идеја је била у складу са одлукама седница Економске Мале антante, из фебруара 1929. године, да три државе морају да раде на унутрашњој реорганизацији савеза и привредном зближавању.²⁸⁵⁹ Због тога су три министра договорили на конференцији у Штрпском Плесе да званично подрже план Аристида Бријана о Европској унији, иако су били противни успостављању било каквој доминацији великих сила у Европи. Истовремено је потписан Допунски споразум о уговорима о пријатељству и савезу, којим је извршен први корак ка реорганизацији Мале антante. Југословенска влада је одговорила на Бријанов предлог 21. јула 1930. године, пруживши му подршку због ширења територијалних гаранција на регионе који нису били обухваћени Локарно пактом. Најзначајнија одлука донета у Штрпском Плесе било је прокламовано јединствено спољнополитичко иступање савеза. Тиме је створен нов облик јединства суверених држава, чији усверенитет је ограничен у погледу односа према трећим државама и на међународним конференцијама. У

²⁸⁵⁶ K. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, knjiga treća, str. 110-112.

²⁸⁵⁷ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 56.

²⁸⁵⁸ P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliances 1926–1936*, pp. 170-172.

²⁸⁵⁹ AJ, 395-20-206, фолијације 220, 222, 224-229, 231, 233-237, 239-245; T. Sandu, “La Roumanie dans les plans d'intégration européenne des années vingt”, pp. 34; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 105-107, 114; Traian Sandu, “Le plan Maniu de Confédération économique danubienne du premier semestre 1929”, *Revue d'Europe Centrale*, Tome V, Numero 2 (2e Semestre 1997), pp. 41-46; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 30; P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliances 1926–1936*, pp. 172, 173.

организационом погледу нису унете значаније новине. Правно је прописана до тада устаљена пракса да се састају сваки пут када им то налажу међународне прилике. Ипак, одређено је да заседања буду стална, сваке године, и да се мења земља домаћин. Заседања министара су постали главни орган савеза, а министар земље домаћина је био и председник, и остајао је на тој функцији до идућег састанка. Међутим, Допунски споразум је имао и једну другу функцију. Јачањем савеза три чланице су желеле да спрече подређени положај у односу на велике силе, али су јавном подршком француској иницијативи могли да представе читаву ствар у духу Бријанове идеје о Европској унији. Стога је Едвард Бенеш јавно изашао са идејом да је Мала антанта на састанку у Штрпском Плесо прерасла из антимађарског савеза у међународни фактор који је постао важан инструмент не само за сарадњу у Средњој Европи, већ у читавој Европи.²⁸⁶⁰

И поред идеја о јачању привредне сарадње три чланице, економска криза је утицала и на разматрања планова о сарадњи са привредно компатибилнијим државама. Ово је била директна последица немогућности спровођења у дело одлука конференције Мале антанте у Јоахимову о економској сарадњи три државе чланице, маја 1927. године. Тада је решено да се препусти стручњацима да пронађу решење за очигледан дисбаланс у међусобним трговинским билансима. Одлуком Букурешке конференције Мале антанте, јуна 1928. године, сазвана је Привредна конференција Мале антанте, фебруара 1929. године. Међутим, она је ограничена само на припремни рад за неку наредну конференцију. На Београдској конференцији Мале антанте, маја 1929. године, поново је обновљен аидеја из Јоахимова о проширењу економске сарадње ван оквира савеза стварањем шире кооперације са Аустријом, Мађарском и Пољском. Разговори вођени у току прве три године од покретања питања економске сарадње у оквирима Мале антанте указали су на сукобљеност њихових привредних интереса. Чехословачка је била заинтересованија за сарадњу са индустријализованом Аустријом, а Краљевина

²⁸⁶⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, Knjiga prva (1921–1930), (прir. Živko Avramovski), Beograd–Zagreb 1986, str. 656; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 56, 57, 65; P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliances 1926–1936*, p. 174; M. Adam, *Richtung selbstvernichtung*, S. 84; Alexandr Ort, *Edvard Beneš: diplomat a politik*, Praha, 1994, str. 33, 34; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 81, 115; T. Sandu, “La Roumanie dans les plans d’intégration européenne des années vingt”, pp. 36-38; Christophe Réveillard, „Le rôle du projet Briand dans l’amitié franco-yougoslave. L’Union européenne proposée au cœur de l’entre-deux-guerres“, *La Serbie et la France une Alliance atypique: Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Beograd, 2010, p. 412.

СХС и Румунија са аграрним државама источне, средње и јужне Европе. Југословенска и румунска идеја је била да се смање царинске тарифе за њихове пољопривредне производе, што је било противно интересима чехословачких аграрних кругова које је заступала и на чију гласачку потпору се ослањала најјача политичка партија – RSZML. Са друге стране, Чехословачка је тражила начин да обезбеди наплату сопственог извоза војног материјала и индустријских производа другим двама чланицама.²⁸⁶¹ Три министра иностраних послова нису успели да пронађу формулу за економску сарадњу на конференцији у Штрпске Плесо, јуна 1930. године, која би се могла конкретно применити. Југославија и Румунија су преговарале о царинској унији на конференцији у Синаји, 31. јула – 1. августа 1930. године. Иницијативу за сарадњу држава извозница пољопривредних производа покренула је Мађарска крајем 1929. године, а Војислав Маринковић је желео да ради споразумно са Румунијом рачунајући да би тиме остварили не само економску добит већ имали и политичку корист преко утицаја мађарских привредних кругова на владу у Будимпешти. Аграрни блок су оформиле три земље извознице аграрних производа: Југославија, Румунија и Мађарска на конференцији одржаној у Букурешту, јула 1930. године. Њихов рад настављен је на конференцији у Варшави августа 1930. године, када се осам земаља учесница договорило о програму увођења преференцијалног система царина за житерике.²⁸⁶² Ипак, Југославија није желела да наруши своје политичке односе са

²⁸⁶¹ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 61-63; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 30; P. Hradečný, *Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničnim i vnitřnim kontextu*, str. 94-96, 104, 105, 107, 108, 121, 122; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 88-95, 97-103, 105-107.

²⁸⁶² АЈ, 159-4-III Ђорђе Ђурчин Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.659 од 23. октобра 1929; АЈ, 159-9-9 Илија Шуменковић Министарству иностраних послова, Пов.Бр.216 од 9. марта 1931, Коста Кумануди Илији Шуменковићу, Пов.Бр.4935 Дн.13 од 12. марта 1931, Илија Шуменковић Политичком одељењу Министарства иностраних послова (ПО МИП), Пов.Бр.307 од 31. марта 1931, Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.6288 Дн.38 од 31. марта 1931, Иво Андрић ПО МИП, Пов.Бр.320 од 4. априла 1931, Маринковић, Пов.Број 7390 од 17. априла 1931, Илија Шуменковић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.433 од 23. априла 1931, Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.7404 Дн.8 од 25. априла 1931, Маринковић, Пов.Бр.8716 од 8. маја 1931, Илија Шуменковић Константину Фотићу, Пов.Бр.641 од 12. јуна 1931, АЈ, 159-9-9 Војислав Маринковић Илији Шуменковићу од 16. јуна 1931, Шуменковић, Пов.Бр.653 од 18. јуна 1931, Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.12188 Дн.8 од 20. јуна 1931, Маринковић, Пов.Број 12537 од 24. јуна 1931, Стална делегација ПО-у МИП-а, Пов.Бр.731 од 2. јула 1931; АЈ, 159-16-5 Ђорђе Ђурчин Иви Андрићу, Ђ/Ј.Број: 317/932 од 26. јануара 1932; АЈ, 395-21-216, фолијације 499-501, 506, 507; АЈ, 395-22-222, фолијације 87-90, 92; АЈ, 395-22-225, фолијације 280, 281, 283-285, 287, 294-297; АЈ, 395-28-270, фолијација 390; АЈ, 395-29-281, фолијација 264, 266-268, 270-272; K. S. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba*, knjiga treća, str. 113, 114; M. Vanku, *Mala antanta*, str. 56, 63, 64; Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji*

Чехословачком због економске сарадње са Мађарском и Пољском.²⁸⁶³ Министар без портфеља др Ото Франгеш је споразумно са краљем Александром и Војиславом Маринковићем приватно посетио Праг, 26. августа 1930. године, да би изложио план успостављања југословенско-румунске „царинске уније“ која би потом била проширена на све три чланице Мале антанте. Његов главни задатак је био да убеди прваке RSZML-а да прекину своју дугогодишњу опозицију давању преференцијала југословенским пољопривредним производима. Идеја је била да се уведу повлашћене царине за одређене југословенске и румунске аграрне производе на чехословачком тржишту, и поједине индустријске производе не само за извоз на југословенско и румунско тржиште, већ и за транзит у прекоморској трговини. За спровођење плана било је предвиђено оснивање извозних централа које би контролисале који производи могу да се пласирају у складу са преференцијалима. Југословенска иницијатива се није ограничила само на чланице Мале антанте, већ је идеја била да оне прве успоставе „царинску унију“ коју би потом проширили са Мађарском и Аустријом, а уз одобрење Француске, допустили би приступање и Немачке, Швајцарске и/или Италије. Ото Франгеш је успео да убеди прваке RSZML-а, председника владе Франтишека Удржала (František Udržal), министра пољопривреде Бохумила Брадача (Bohumír Bradáč) и министра народне одбране Карела Вишковског (Karel Viškovský). Потом се споразумео са Едвардом Бенешом да га југословенска влада извештава преко чехословачког посланика у Београду о току преговора о успостављању југословенско-румунске „царинске уније“. Међутим, чехословачки министар иностраних послова је тражио да Југославија поново размисли о свом учешћу у креирању Аграрног блока са Мађарском и Пољском.²⁸⁶⁴ Схватајући забирнутост Едварда Бенеша, руководећи кругови у Београду су тежили да ускладе своје привредне потребе са политичким интересима Мале антанте. Основна идеја Војислава Маринковића је била да Југославија и Румунија буду једини извозници хране, сировина и других материјала у Чехословачку, како би се остварило

Jugoslavije (1918–1941), Београд, 1986, стр. 104, 105; Вера Кацаркова, *Икономическите одношения на Бџлгария с балканските дрџсави в периода между двете световне войни /1919–1941/*, Софија, 1989, стр. 68, 69; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, стр. 138-145.

²⁸⁶³ Архив САНУ, 14.439/107; АЈ, 395-19-200, фолијација 112; АЈ, 395-22-220, фолијација 28; *Извештаји*, III, стр. 319, 390.

²⁸⁶⁴ Архив САНУ, 14.439/395.

економско јединство Мале антанте. Он је ову сарадеу видео као саставни део шире кооперације два европска блока – аграрних и индустријских држава.²⁸⁶⁵ На идућим конференцијама организованим у Букурешту, Београду и Женеви, током октобра и новембра 1930. године, и сусретима у оквиру различитих међународних састанака у наредне две године, југословенска делегација је радила на успостављању шире сарадње индустријских²⁸⁶⁶ и аграрних држава,²⁸⁶⁷ у циљу избегавања да привредни односи угрозе спољну политику Југославије што је било у складу са идејама Војислава Маринковића изнетим у Штрпском Плесу.²⁸⁶⁸

У току 1931. године, јавила се нова опасност у Подунављу по опште интересе Мале антанте. Немачки министар иностраних послова Јулијус Курцијус (Julius Curtius) и аустријски канцелар и министар иностраних послова Јохан Шобер су потписали тајни протокол о царинској унији, који је услед индискреције убрзо постао познат јавности, марта 1931. године. Основни план је био да се успостави царинска унија Немачке и Аустрије, као први корак ка економском обједињавању Дунавског басена. Ова идеја је изазвала бурну реакцију у делу европске јавности из два разлога. Први је била реминисценција на деветнаестовекону царинску унију (Zollunion) која је претходила политичком уједињењу немачких држава у Други немачких рајх. Други проблем је био што је Курцијус-Шоберов план био директно уперен против француских и италијанских интереса, али су и поједине подунавске државе осетиле претњу нове доминације Берлина и Беча у Подунављу преко остварења старог пројекта *Mittleuropa*. Мала антанта није одмах јавно иступила, већ је заузела резервисан став, чекајући

²⁸⁶⁵ Према његовим замислима СССР није требало да буде саставни део Аграрног блока, која је сама могла да задовољи 20-25 % целокупне потражње за житарицама у Европи, и према његовим проценама могла је да повећа своју производу за 40-50 % (ЦДА, ф. 460 к, инв. оп. 2, а. е. 45, фолијација 22).

²⁸⁶⁶ Чехословачка и Аустрија.

²⁸⁶⁷ Југославија, Румунија, Пољска, Мађарска, Бугарска, Грчка, Летонија, Литванија и Естонија.

²⁸⁶⁸ АЈ, 159-44-17 Илија Шуменковић МИП-у, Пов.Бр.1082 од 27. новембра 1930; АЈ, 159-16-5 Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.2789 Дн.10 од 17. фебруара 1932, Иво Андрић Богољубу Јевтићу, Пов.Бр.580 од 28. јула 1932, Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов.Бр.13399 Раз.93 од 4. августа 1932, Иво Андрић Богољубу Јевтићу, Пов.Бр.635 од 29. августа 1932, Јевтић, Пов.Бр.14813 од 30. августа 1932; АЈ, 395-22-222, фолијације 75-85; АЈ, 395-27-260, фолијације 9, 10; Архив САНУ, 14.439/172; *Извештају*, II, стр. 200, 267, 290, 299, 300, 422; *Извештају*, III, 37, 38, 300, 366, 367, 373; *Извештају*, IV, стр. 140; К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, knjiga treća, str. 31, 32, 114; М. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 64; В. Кацаркова, *Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световне войни /1919–1941/*, стр. 70; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, poznámky 11, str. 134, 135; Oskar Krejčí, *Geopolitics of Central Europe. The view from Prague and Bratislava*, Bratislava, 2005, str. 251, 252, 257, 259.

одговор Велике Британије и Француске. Едвард Бенеш је страховао да би аграрне државе у Подунављу биле заинтересоване за сарадњу са немачко-аустријским блоком, укључујући Југославију и Румунију. Стога је као контрамеру немачко-аустријском плану обновио свој стари план о систему преференцијалних царина међу државама наследницама Хабзбуршке монархије. Основна замисао је била да се омогући преференцијални извоз вишкова пољопривредних производа на запад, без давања преференцијала западном извозу. Њега је подржао Ке д'Орсе који је оценио да се у овом питању може ослонити само на Чехословачку.²⁸⁶⁹

Иако југословенска дипломатска служба није могла одмах да набави текст аустро-немачког споразума, Маринковићева процена је била да он не садржи дефинитивне одлуке, већ да је пружен оквир за минимум и максимум њихових идеја о којем ће се одлучити када виде све реакције у Европи. Он је у почетку заузео резервисано држање под изговором да Краљевина СХС није била једна од потписница Женевског протокола, 1922. године. Заправо, чекао је да види какво становиште ће заузети Италија према Курцијус-Шоберовом плану. Његова процена је била да би проширивање царинске уније на целу Средњу и Источну Европу био „смртни удар“ за италијанску привреду, али да би претходно иступање Југославије и Румуније против немачких интенција оставило Италији простор за маневрисање.²⁸⁷⁰ Његова процена је била сасвим тачна, јер је Бенито Мусолини заиста разматрао могућност економског приступања Италије аустро-немачком блоку. Требало му је месец дана да би се сложио са погледима Дина Грандија да је пројектована царинска унија представљала опасност за Италију.²⁸⁷¹ Са друге стране, Војислав Маринковић је и сам посумњао у могућност да би Румунија могла да приступи немачко-аустријској унији, јер су у том моменту преговарале делегације три државе у Бечу о потписивању трговинских уговора. Стога је наложио Бошку Чолаку-Антићу да одмах испита ситуацију. Њега је интересовало да ли румунска влада жели да напусти политику економске сарадње Мале антанте и да ли постоји могућност да ресорни министри

²⁸⁶⁹ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 57, 58; E. Campus, *The Little Entente and the Balcan Alliance*, pp. 32, 33; P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 198-202; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 116-120, 146-148; J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 508-515.

²⁸⁷⁰ AJ, 371-21-49 Маринковић, Стр.Пов.Бр.180 од 24. марта; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 200, 202.

²⁸⁷¹ H. J. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918–1940*, pp. 61-63.

мимо знања министра иностраних послова Георгеа Миронескуа не постигну неки договор са Немцима и Аустријанцима.²⁸⁷² Поред Маринковићевих сумњи, постојало је и узајамно неповерење краља Карола II и Француза,²⁸⁷³ што је заједно са преговорима у Бечу јачало антагонизме. Након што је добио умиријућа уверавања румунског колеге, њих двојица су се сложили да би услед озбиљности опште ситуације конференција или претходни састанак министара иностраних дела Мале антанте требало да се одржи почетком маја.²⁸⁷⁴

Јавни наступи Војислава Маринковића у којима је износио врло сличну аргументацију као и чехословачка страна, створили су могућност да Мала антанта заузме јединствену политику. И поред тога, југословенски министар иностраних послова је желео да искористи страховања Едварда Бенеша да би утицао на њега да се више ангажује на питању регулисања проблема у југословенско-чехословачком привредном приближавању. Проблем за јединствено држање Мале антанте био је став румунског краља Карола II, владе и већине румунских политичара који су Курицјус-Шоберов план разматрали из призме привредних односа, и нису му придавали политички значај. У румунској влади оваквим погледима се противио једино министар иностраних послова Георге Миронеско, али он није могао да убеди друге чланове кабинета. Након формирања нове румунске владе, југословенски посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић је проценио да ће имати прилику да се јасно изјасне о пројекту царинске уније. Тек је нови румунски министар иностраних послова Димитри Гика (Dimitrie I. Ghika), који је ступио на функцију почетком априла, прихватио Маринковићев и Бенешов став да је Курцијус-Шоберов план представљао немачку офанзиву против које морају заједно да иступе. На конференцији у Букурешту, 3–5. маја 1931, три министра су се договорили да ће заузети заједничко гледиште пред Саветом Друштва народа и свим осталим међународним организацијама где се буде расправљало питање немачко-аустријске царинске уније. Међутим, нису могли да се сложе око економских

²⁸⁷² АЈ, 395-23-231, фолијација 15.

²⁸⁷³ Карол II се није слагао са држањем Француске и њеном политиком према Малој антанти, а француске дипломате се нису устручавале да искажу не баш лепо мишљење о краљевој личности (Hans-Christian Maner, *Parlamentarismus im Rumänien (1930-1940). Demokratie im autoritären Umfeld*, München-Oldenbourg, 1997, S. 84).

²⁸⁷⁴ АЈ, 395-23-231, фолијације 16-18.

мера које би требало да предузму против немачке офанзиве, јер су Маринковић и Гика тражили да се споразум заснива на чехословачким преференцијалним царинама за пољопривредне производе и новим француским зајмовима, што Бенеш није могао да прихвати. Чехословачко становиште су делили и Французи који су предложили свој план за економску сарадњу у Подунављу, али није задовољавао основне интересе аграрне Југославије и Румуније. Војислав Маринковић је изнео два предлога економске кооперације средњеевропских држава, као одговор на немачки продор. Један се заснивао само на кооперацији подунавских држава, а други формирање антинемачког блока укључујући и Италију. Едвард Бенеш и Николае Титулеско су прихватили његове предлоге. Чехословачки министар је морао да пристане на заједничку осуду преференцијалних трговинских режима у вези трговине пољопривредним производима, иако је то било противно интересима. Војислав Маринковић је након конференције желео је да добије подршку и британске владе за своје предлоге. Добио је одговор Форин офиса би прихватили први предлог уколико би у њему учествовала и Италија; али су били противни идеји да се формира антинемачки блок у Подунављу. Југословенски и румунски представник су радили на основу донетог закључка на седници Савета Друштва народа, 18. и 19. маја 1931. године.²⁸⁷⁵

Питање немачко-аустројске царинске уније је покренуло и разговоре о аншлусу Аустрије и рестаурацији Хабзбурга. Француска дипломатија је желела да оформи јак фронт против уједињења две немачке државе, очекујући да би могла да се ослони на Чехословачку, и евентуално Пољску.²⁸⁷⁶ Са друге стране, југословенска дипломатска служба је поседовала информације да је гроф Иштван Бетлен припремио прокламацију о устоличењу Отона фон Хабзбурга за мађарског краља, за 18. јул. Стога је Војислав Маринковић, 10. јула, тражио од чехословачке и румунске владе да се хитно изјасне да ли и даље остаје при

²⁸⁷⁵ АЈ, 371-21-49 Ђурић лично за министра, Стр.Пов.Бр.182 од 9. маја; Маринковић, Стр.Пов.Бр.392 од 11. маја 1931. године; АЈ, 395-23-231, фолијације 25-29; ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 1885, фолијација 6-8; М. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 57, 58; Е. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 32, 33; P. S.Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 198-202; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 200, 202; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 116-120, 146-148; J. Dejmek, *Edvard Beneš, Část první*, str. 508-515.

²⁸⁷⁶ P. S.Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 195-198.

решењу донетом на конференцији Маке антанте у Штрпском Плесу у погледу Рестаурације уз напомену да Југославија није променила своје дотадашње држање у том питању.²⁸⁷⁷ Истовремено је известио британску владу да ће југословенска држава спречити повратак Хабзбурга на престо свим расположивим средствима.²⁸⁷⁸ Међутим, убрзо се испоставило да не постоји јединствени текст одлуке донете у Штрпском Плесу, већ је постојало више варијанти. У румунском МИП-у чак нису имали ни један примерак. Ову ситуацију је искористио заступник министра иностраних послова Никола Јорга да би одложио доношење коначне одлуке по питању рекације Мале антанте у случају рестаурације Хабзбурга. Министар иностраних послова принц Димитри Гика је успевао да одуговлачи са давањем коначног одговора наредних месец и по дана. Ипак, румунска страна је поручивала Војиславу Маринковићу да ће они чекати да Французи заузму став у том питању и потом му се прилагоде; док су одлуке Мале антанте у том погледу сматрале привременим правдајући се да је само питање Рестаурације такво да се морају прилагођавати актуелној ситуацији, а не придржавати се одређених одлука донетих у неком моменту. Принц Деметри Гика је известио Бошка Чолака-Антића о коначном ставу румунске владе, 27. августа. Он се позвао на тумачење Георги Миронескуа, који није порицао да је у Штрпском Плесу договорено да Мала антанта „иде до краја“ у случају повратка Хабзбурга на престо, али је тврдио да је он ову одлуку схватио као повлачење румунског посланика из Будимпеште и затварање румунско-мађарске границе.²⁸⁷⁹ Ово тумачење се битно разликовало од југословенског које је укључивало и употребу војне силе против државе која би извршила рестаурацију.²⁸⁸⁰

Међутим, за Југославију није био само проблем различитих тумачења одлука из Штрпско Пlesa, већ и извесна подвојеност која је постојала у југословенским круговима у погледу недоумице: аншлус или рестаурација. Мирослав Спалајковић је проценио да се у том моменту у Европи супродстављају

²⁸⁷⁷ АЈ, 395-1-8, фолијација 426.

²⁸⁷⁸ АЈ, 395-1-8, фолијација 430.

²⁸⁷⁹ АЈ, 395-1-8, фолијације 427, 433, 440-442.

²⁸⁸⁰ Не слажемо се са оценом коју је изнео Бранислав Глигоријевић у свом тротомном делу о краљу Александру да су све три чланице Мале антанте договор у Штрпском Плесу да иду до краја у случају рестаурације Хабзбурга схватале само као повлачење посланика из Будимпеште и размештање војске дуж границе (Б: Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 127).

две силе, Француска и немачко-совјетски блок. Према његовој оцени, прва је желела очување поретка, а друга прекрајање граница у Средњој и Источној Европи. Мирослав Спалајковић се залагао за прихвате француског палана о заједничком иступању Француске, Италије, Мале антанте и Пољске против аншлуса Аустрије.²⁸⁸¹ Југословенски посланик у Бечу др Будисав Анђелиновић се zaloжио за прву опцију, противпостављајући се свом француском и чехословачком колеги који су сматрали да је друга опција мање зло.²⁸⁸² Подељеност ставова у овом питању била је уочљива у врху југословенског руководства, као и у оквирима дипломатске службе. Војислав Маринковић је својим иступањем подржао Француску и Чехословачку. Он је одбио да дискутује са страним посланицима у Београду своје погледе на економске последице Курцијус-Шоберовог плана, пре конференције министара Мале антанте. Саветовао је и Димитру Гики да издржи притисак немачке владе која је желела да пошаље своју делегацију за преговоре о трговинском уговору неколико дана пре сусрета тројице министара иностраних послова у Букурешту.²⁸⁸³ Ипак биле су уочљиве и тендеције подршке уједињењу две немачке државе као мањем злу и јачању антииталијанског фронта у Подунављу. Краљ Александар се сагласио са Урлихом фон Хаселом да би у југословенском интересу било спровођење аншлуса, 1931, а наредне године тврдио да држање Војислава Маринковића није било у складу са његовим жељама.²⁸⁸⁴

Пројекат Царинске уније имао је репрекусије и на планирање економског зближавања чланица Мале антанте. Пошто су Југославија и Румунија учествовале на конференцијама за фомирање Аграрног блока у Европи и преговарале о царинској унији, првобитни план је био да се њих две међусобно споразумеју, а потом приступе преговорима са Чехословачком. Међутим, када је план о Царинској унији објављен у јавности, 21. марта 1931. године, чиме је запретила опасност од немачко-аустријске економске доминације у Подунављу, Војислав

²⁸⁸¹ АС, МС, предмет МС-82.

²⁸⁸² Архив САНУ, 14.439/180.

²⁸⁸³ АЈ, 395-1-8, фолијација 385; С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, стр. 36, 37.

²⁸⁸⁴ М. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 103, 104; М. Ванку, „Притисак „Трећег рајха“ на чланице Мале антанте – Југославију и Румунију“, стр. 118, 119; V. Vinaver, „„Austrijsko pitanje“ i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1932)“, str. 22, 23; С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, стр. 36, 37.

Маринковић је променио дотадашњи план и 27. марта је наложио посланику у Прагу др Алберту Крамеру да извести Едварда Бенеша да би све три чланице требало одмах да приступе заједничком раду на економском зближавању.²⁸⁸⁵

Друга последица била је измена првобитног плана Едварда Бенеша о привредној сарадњи у Подунављу. Дотадашња криза била је погоршана и сломом бечке банке „Кредитаншталт“ (Kreditanstalt), након чега је Мала антанта и даље одбијала да прихвати Курцијус-Шоберов пројекат. Стога је Едвард Бенеш након одлуке Међународног суда у Хагу донете против имплементације Курцијус-Шоберовог плана, изнео своју идеју о кооперацији чланица Мале антанте, Мађарске и Аустрије без учешћа великих сила октобра 1931. године. Ово је био одговор на пројекте, које су разрадиле Италија, Велика Британија и Француска реагујући на немачко-аустријски царинску унију.²⁸⁸⁶ За разлику од плана који је Едвард Бенеш презентовао током конференције Мале антанте, маја 1931. године, за који је добио подршку Ке д'Орсеа, његова октобарска иницијатива је остала без француске потпоре.²⁸⁸⁷ Држање Француске према чехословачком плану имало је репрекусије на потоње сагледавање Тардијеовог плана о *fédération danubienne*, 1932. године, које су три чланице Мале антанте схватиле као нови француски план за доминацију у Подунављу и који су подржали само због очекивања потпоре Париза у борби против немачке хегемоније.²⁸⁸⁸

И поред исказаних жеља да се превазиђу проблеми у међусобној трговини и усклађивању привредних интереса три државе чланице, реалност је била знатно другачија. Током 1931. и 1932. године дошло је до нових расправа између

²⁸⁸⁵ Архив САНУ, 14.439/513.

²⁸⁸⁶ Frederik G. Stambrook, "A British Proposal for the Danubian States: The Customs Union Project of 1932", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 42, No. 98 (Dec, 1963), pp. 65-82; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 65, 66; P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, p. 222; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 202, 203; H. J. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918–1940*, p. 62.

²⁸⁸⁷ P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 222, 223; B. Ferencuhová, "La Tchécoslovaquie et le plan Tardieu", pp. 18-24; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, pp. 117-119, 147-149; T. Sandu, "La Roumanie dans les plans d'intégration européenne des années vingt", pp. 38-40.

²⁸⁸⁸ *Извештају*, III, str. 192, 193; P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 224-227; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 43-46; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 214-217; M. Ádám, *Richtung selbstvernichtung*, pp. 88-90; B. Ferencuhová, "La Tchécoslovaquie et le plan Tardieu", pp. 26-29; V. Pavlović, "La Yougoslavie et le plan Tardieu", pp. 38, 39; J. Philippe-Namont, "La Petite Entente, un moyen d'intégration de l'Europe Centrale?" pp. 52, 53; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 119, 150-154; T. Sandu, "La Roumanie dans les plans d'intégration européenne des années vingt", pp. 42, 43; A. O. Peganov, "Sovetsko-francuzkie otnosheniya v kontekste proektov reorganizacii Sredney Evropi, 1931–1934", pp. 181, 182.

Београда и Букурешта, са једне стране, и Прага, са друге стране. Југославија и Румунија су желеле да обезбеде што већи извоз својих пољопривредних производа на чехословачко тржиште у циљу смањивања дефицита у својим спољним трговинама са Чехословачком. Са друге стране, RSZML се трудио да заштити интересе чехословачких агараца повећањем царина на увоз пољопривредних производа. Озбиљност ситуације изнео је заступник министра иностраних послова Коста Кумануди чехословачком посланику у Београду Роберту Флидеру (Robert Flieder), упозоравајући га може доћи до царинског рата између Југославије и Чехословачке уколико се не реше постојећи проблеми. У току 1932. године, прекинут је девизини промет између две државе, и југословенски извоз пољопривредних производа је омогућен по систему континенталне наплате Шкодиних бонова за испоручене војне материјале. На крају је питање решено завођењем клириншког режима, којим је чехословачки извоз везан за увоз из Југославије. Питање дисбаланса чехословачко-румунске трговинске размене је решено на исти начин током 1932. године.²⁸⁸⁹

Напоредо са конференцијом министара иностраних послова у Букурешту, маја 1931. године, планиран је и састанак начелника три главна ђенералштаба. Да би избегли негативну реакцију у европској јавности, Едвард Бенеш је предложио да се ова два сусрета времени раздвоје. Војислав Маринковић је подржао његов предлог и наложио Посланству у Букурешту да ради у том правцу код румунског МИП-а. Стога је састанак три начелника организован два дана након завршене конференције министара, 7–9. маја 1931. године.²⁸⁹⁰ Основни циљ је био да се и на војном плану учврсти организација савеза, у складу са идејама изнетим у Допунском споразуму о уговорима о пријатељству и савезу на конференцији у Штрпском Плесу 1930. године. Стога је уместо дотадашњих билатералних војних конвенција донета трипартитна војна конвенција, којом су потврђене обавезе све три војске у случају неизазваног мађарског напада; али обавезале да омогуће транзит војног материјала преко својих територија у случају да је једна од чланица нападнута од стране неке друге државе. Уведени су и годишњи састанци

²⁸⁸⁹ АЈ, 169-9-9 Маринковић, Пов.Број 12537 од 24. јуна 1931; АЈ, 159-16-5 извештај професора Милана Годоровића, Женева, 23. септембар 1932; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 154-158; J. Škerlová, *Věrnost za věrnost*, str. 118-120.

²⁸⁹⁰ АЈ, 395-23-238, фолијације 478-491.

војних представника у циљу разраде операционих планова на основу различитих ратних претпоставки.²⁸⁹¹

За разлику од проблема успостављања економске кооперација јачање савеза на војном пољу је била углавном у складу са дотадашњим настојањима три државе. Током 1920-их већ су биле успостављене сарадње чехословачких произвођача ратних материјала са војскама Краљевине СХС и Румуније.²⁸⁹² Начелници три главна ђенералштаба су израдили прве заједничке ратне планове за случај сукоба са Мађарском и неком другом државом у Прагу, почетком септембра 1929. године. Том приликом претпоставка је била да би напад би извршен на Чехословачку. Током идућег састанка начелника ђенералштабова у Београду, септембра 1930. године, рађене су процене о вероватним бугарским снагама и израђен нови план за одбрану од мађарског напада. План се заснивао на претпоставци да би напад био извршен на Југославију.²⁸⁹³ Стога су на састанку у Букурешту, маја 1931. године, поново вршене процене мађарских и бугарских војних снага на основу података којима су располагала три главна ђенералштаба; и израђени трећи ратни план за случај сукоба са Мађарском и први ратни план за случај конфликта са Мађарском и Бугарском. Планови су заснивани на претпоставци да би напад био извршен на Румунију.²⁸⁹⁴

На новом састанку начелника ђенералштабова, у Прагу децембра 1931. године, ратни планови су били знатно разрађени под утицајем европске ситуације настале Курцијус-Шоберовим пројектом. Поред већ устаљених вршења процена снага и разраде планова за случај конфликта са Мађарском и/или Бугарском извршених током 10. децембра,²⁸⁹⁵ по први пут је разматрана опција да су све три чланице Мале антанте биле нападнуте од стране више држава, укључујући три велике силе са којима су се граничиле – Немачку, Италију и СССР. Због тога су разрађени први планови за општи конфликт (*Projet d'operations dans le cas d'un*

²⁸⁹¹ M. Vanku, *Malá antanta 1920–1938*, str. 59, 60, 358-361.

²⁸⁹² A. Klimek, „Československý zbrojní průmysl a Jugoslávie od sklonku dvacátých let do Mnichova“, str. 497-500; P. Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, str. 104, 105.

²⁸⁹³ ВА, п. 17, к. 105, ф. 2, предмет бр. 3, рег. 6-15; ВА, п. 17, к. 105, ф. 3, предмет бр. 2, рег. 1-6; ВА, п. 17, к. 105, ф. 4, предмет бр. 4, рег. 2-6; ВА, п. 17, к. 108, ф. 4, предмет бр. 4, рег. 1, 2; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 78, 79; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 129, 130.

²⁸⁹⁴ ВА, п. 17, к. 105, ф. 4, предмети бр: 1 (рег. 1-6), 2 (рег. 1-4), 3 (рег. 1-4), 10 (рег. 1-6), 11 (рег. 1-8), 14 (рег. 10-14), 15 (рег. 1-8); Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 130.

²⁸⁹⁵ ВА, п. 17, к. 105, ф. 4, предмети бр: 6 (рег 1), 17 (рег. 1-5).

conflit général), 14. децембра.²⁸⁹⁶ Поред ратних планова разматрана су и документа која су израђена за потребе Конференције за разоружање. Начелници ђенералштабова су се сложили да су све три војске Мале антанте биле у фази развоја и да су биле недовољне да би могле да гарантују националну безбедност својих држава. Стога су се договорили да заједно наступе како би утицали на доношење повољнијих ограничења за све три државе чланице.²⁸⁹⁷

Након што су велике силе одлучиле да понуде Немачкој *Gleichberechtigung* у наоружању, у циљу спашавања рада Конференције о разоружању, а потом потписале Резолуцију од 11. децембра 1932. године, којим је санкционисана ова намера,²⁸⁹⁸ Мала антанта се осетила угрожено јер је читав процес оценила као потенцијалну обнову директоријума великих сила.²⁸⁹⁹ На ванредној конференцији Мале антанте коју је иницирао краљ Александар услед јачања ревизинистичких тежњи у Средњој Европи,²⁹⁰⁰ одржаној у Београду 18. и 19. децембра 1932. године, Богољуб Јевтић, Едвард Бенеш и Николае Титулеско су се сложили да директоријум великих сила представља озбиљну опасност не само од будућег држања Немачке, већ и због потенцијалног утицаја на јачање мађарског и бугарског ревизионизма. Стога је чехословачки министар предложио да се ојача савез, како би се оформила једна наднационална органска јединица у међународним односима. Његов предлог је био да се по угледу на Друштво народа оформе стални органи Мале антанте, од којих би Савет имао врховну улогу у одређивању јединствене политике. Јевтић и Титулеско су се сложили са Бенешовим предлогом, који је за циљ имао формирање јединствене целине која би имала велике политичке, војне и економске потенцијале засноване на 47.000.000 становника и 650.000 km² територије.²⁹⁰¹

²⁸⁹⁶ ВА, п. 17, к. 105, ф. 4, предмети бр: 8 (рег. 1-4), 20 (рег. 1-8); Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 130, 131.

²⁸⁹⁷ ВА, п. 17, к. 105, ф. 4, предмет бр. 7, рег. 1-3.

²⁸⁹⁸ Andrew Webster, „An Argument without End: Britain, France and Disarmament Process, 1925-34“, in *Anglo-French Defense Relations between the Wars*, (ed. Martin S. Alexander, William J. Philpott), Basingstoke–New York, 2002, pp. 59-61, 65; Carolyn Kitching, „The search for disarmament: Anglo-French relations, 1929–1934“, in *Anglo-French Relations in the Twentieth Century. Rivalry and Cooperation*, (ed. Alan Sharp, Glyn Stone), London–New York, 2000, pp. 167, 168.

²⁸⁹⁹ A. Ort, *Edvard Beneš*, str. 36, 39.

²⁹⁰⁰ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 126, 127.

²⁹⁰¹ M. Vanku, *Malá antanta 1920–1938*, str. 75-77; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 50-52; A. Ort, *Edvard Beneš*, p. 35, 36; A. Klimek, E. Kubů, *Československá zahraniční politika 1918-1938*, str. 64; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 122, 163, 164.

За разлику од реорганизације извршене у Штрпском Плесу, план договорен у Београду је поред јачања јединства Мале антанте био усмерен и ка ослобађању од утицаја великих сила, укључујући и Француску. Ово је била директна последица што су две од три чланице оцениле да их Французи третирају као своје колоније. За разлику од конференције у Букурешту 1931. године када се само Војислав Маринковић жалио на француски третман,²⁹⁰² исту жалбу је упућивао и Едвард Бенеш у Београду 1932. године.²⁹⁰³ Стога је чехословачки министар иностраних послова тврдио да ће нова организација Мале антанте гарановати да их ниједна велика сила не третира као своју колонију.²⁹⁰⁴ Богољуб Јевтић је на реорганизовану Малу антанту гледао и кроз призму југословенско-италијанских односа, након низа инцидената који су се одиграли између два суседа током 1932. године.²⁹⁰⁵ Он је оценио да би савез три државе чланице на новим основама био гаранција против италијанских планова о реорганизацији Подунавља са центром у Будимпешти, али и наставка дотадашње политике „активна и конструктивна политика у средњој Европи и најенергичнији отпор нередима који ствара ревизионистичка политика“.²⁹⁰⁶ Циљ његове политике је био да Мала антанта мора да збије своје редове уколико не може да пронађе *modus vivendi* са Италијом; и да се припреми за све евентуалности.²⁹⁰⁷ За Едварда Бенеша реорганизација Мале антанте је био још један начин да се спречи аншлус Аустрије, односно јачање Немачке.²⁹⁰⁸

Почетком 1933. године избила је нова афера са шверцом италијанског наоружања за мађарску војску, тзв. Хиртенбершка афера. Мала антанта је колективно реаговала код британске и француске владе од којих је тражила да се изврши притисак на владу у Бечу, јер је оружје било у транзиту преко аустријске територије. У то доба, Француска је желела да ојача антинемачки блок и усмеравала је Малу антанту на сарадњу са Пољском. Стога је желела да се

²⁹⁰² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 212.

²⁹⁰³ Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 122, 163, 164.

²⁹⁰⁴ Jindřich Dejmek, *Nenaplněné naděje: politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918–1938)*, Praha, 2003, p. 212; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, p. 120.

²⁹⁰⁵ AJ, 159-18-21 Јевтић лично помоћнику министра иностраних послова Фогићу, Стр.Пов.Бр. 558 од 4. децембра и Пов.Бр.21292 од 16. децембра 1932; AJ, 395-26-257, фолијације 426, 429.

²⁹⁰⁶ AJ, 159-46-4-2 циркулар Јевтићев, Стр.Пов.Бр.595 од 27. децембра 1932. године.

²⁹⁰⁷ AJ, 159-46-4-2 циркулар Јевтићев, Стр.Пов.Бр.595 од 27. децембра 1932; O. Carmi, *La Grande-Bretagne et la Petite Entente*, p. 203.

²⁹⁰⁸ Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 121.

атмосфера у Подунављу што пре стиша и није директно подржала став три државе чланице, већ је радила споразумно са Великом Британјом на решавању проблема. Хиртенбершка афера је решена до краја фебруара, колективним дипломатским корацима Енглеске и Француске, са једне стране, и три државе чланице, са друге стране. Овај инцидент само је уверио Малу антанту у неопходност што брже реорганизације.²⁹⁰⁹

Николае Титулеско је тражио од Богољуба Јевтића, 31. децембра 1932. године, да инсистира код Едварда Бенеша да идућа конференција министара Мале антанте буде поново одржана у Београду, а не у Женеви. Он је сматрао да је била неопходна једна „демонстрација“ приликом реорганизације савеза; плашећи се да би састанак приликом рада органа Друштва народа прошао незапажено као и увек до тада.²⁹¹⁰ Ипак, иницијатива Николае Титулескуа није била прихваћена. План договорен у Београду, децембра 1932. године, спроведен је на конференцији Мале антанте одржаној у Женеви, 14–16. фебруара 1933. године. Јевтић, Бенеш и Титулеску су потписали Организациони пакт Мале антанте којим је предвиђено: 1) да Стални савет замени дотадашње конференције министара иностраних послова; 2) све одлуке о спољној политици су морале да се донесу једногласно; 3) ниједна од потписница није могла да потпише уговор са трећом страном без одобрења друге две чланице; 4) установљен је Привредни савет задужен за усклађивање међусобних привредних интереса и привредне политике Мале антанте са трећим странама. Предвиђајући да ће ускоро бити успостављен Директоријум европских сила, три министра су донела прву заједничку одлуку према којој је Мала антанта представљала нови субјект у међународним односима и међународном праву.²⁹¹¹

Први изазов за реорганизовани савез представљала је идеја Бенита Мусолинија о успостављању директоријума Италије, Велике Британије, Француске и Немачке потписивањем Четвроног пакта. Он је претходно тестирао солидност Мале антанте преко најслабије карике – Румуније. Прво је безуспешно

²⁹⁰⁹ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 71-73; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 509, 511-514; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 129.

²⁹¹⁰ AJ, 395-1-9, фолијација 492.

²⁹¹¹ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 77-81; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 53-55; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 120-122.

покушао да привуче Николае Титулескуа у италијанску орбиту,²⁹¹² а потом је изложио трима великим силама свој пројекат. Да би их придобио он је текст пакта написао у складу са одредбама Пакта Друштва народа, Локарно пакта и Бријан-Келоговог пакта. У оквиру Четворног пакта су биле унете и одредбе о мирној ревизији постојећих међународних уговора. Међутим, суштина његове идеје је била да четири велике силе не само регулишу међусобне односе већ и сва европска питања, без обзира да ли су биле директно заинтересоване или не.²⁹¹³ Преговори великих сила који су трајали више месеци били су предмет живог интересовања свих европских држава, укучујући и чланице Мале антанте.²⁹¹⁴

Прва реакција Богољуба Јевтића на Мусолинијев предлог била је у складу са дотадашњим југословенско-италијанским односима. Он је претпоставио да је у питању намера Италије да прикаже Југославију као *non-viable* државу, и да добије британске уступке како би имала одрешене руке за своје планове на Балканском полуострву и у Подунављу.²⁹¹⁵ Након што је добио од Едварда Бенеша информације о одредбама Четворног пакта, Богољуб Јевтић је променио свој суд. Закључио је да није у питању још један у низу италијанских спољнополитичких маневара, већ акција пажљиво планирана више од годину дана у циљу сузбијања француског утицаја у европској политици.²⁹¹⁶ Југословенски посланик у Риму Милан Ракић је извештавао да се Југославија нашла у врло деликатној позицији. Он се није слагао са француским амбасадорем Анријем де Жувенелом (Henry de Jouvenel) да Четворни пакт не представља опасност ни за Југославију ни за Малу антанту. Стога је упозоравао Богољуба Јевтића да би директно одбацивање

²⁹¹² T. Sandu, "La Roumanie dans les plans d'intégration européenne des années vingt", p. 46.

²⁹¹³ R. De Felice, *Mussolini il duce*, pp. 445-450; Giancarlo Giordano, *Storia Diplomatica del Patto a Quattro*, Milano, 2000, pp. 11, 12, 16, 17; Erwin Matsch, *Internationale Politik 1919-1939*, Wien-Köln-Weimar, 2005, p. 453; Gianluca Falanga, *Mussolinis Vorposten in Hitlers Reich: Italiens Politik in Berlin, 1933-1945*, Berlin, 2008, pp. 33-39.

²⁹¹⁴ M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, str. 81-84; O. Carmi, *La Grande-Bretagne et la Petite Entente*, pp. 212, 213; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 55-57; P. S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926-1936*, p. 276; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919-1938*, str. 123-125; G. Giordano, *Storia Diplomatica del Patto a Quattro*, 44-47; I. Davion, "Integrations de la Pologne dans a Petite Entente", pp. 82-84, 102; J.-P. Namont, "La Petite Entente, un moyen d'intégration de l'Europe Centrale?", p. 54; D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919-1936*, pp. 201, 202; D. Jindřich, *Nenaplněné naděje*, pp. 215-217.

²⁹¹⁵ AJ, 159-20-18 Јевтић лично за сталног делегата Фотића, Пов.Бр.182 од 15. марта 1933; AJ, 341-13-29 заступник министра иностраних послова др Алберт Крамер посланику Ђорђу Ђурићу, Пов.Бр.169 од 16. марта 1933. године.

²⁹¹⁶ AJ, 159-20-18 Фотић лично за Јевтића, Пов.Бр.197 од 21. марта 1933; AJ, 395-29-281, фолијација 255.

Четворног пакта био одличан изговор за Бенита Мусолинија да објави рат.²⁹¹⁷ Британски државни секретар за спољне послове Џон Сајмон (John Simon) је убеђивао југословенску владу преко њеног сталног делегата у Женеви Константина Фотића да његова влада никада не би пристала на ревизију међународних уговора која би излазила из оквира Пакта Друштва народа и да Четворни пакт није представљао успостављање директоријума великих сила у Европи.²⁹¹⁸ Исту поруку је послао чехословачкој и румунској влади преко њихових сталних делегата у Женеви.²⁹¹⁹

Три чланице Мале антанте које су предвиделе формирање директоријума, децембра 1932. године, нису могле да се ослоне на образложења дипломата великих сила да то није суштина Мусолинијевог предлога. Да би утицали на Велику Британију и Француску да не прихвате или макар озбиљније размисле о италијанској иницијативи, Едвард Бенеш, Николае Титулеску и југословенске дипломате су им предочавали да би их успостављање европског диктата приморало да се окрену Немачкој. Иако су претили Берлином, три државе су почеле са приближавањем Москви потписавши заједно са СССР-ом Конвенције о дефиницији нападача и Споразума о дефиницији нападача, 3. и 4. јула.²⁹²⁰ На иницијативу Богољуба Јевтића,²⁹²¹ Мала антанта је издала коминике да неће без пружања отпора предати своје територије нити прихватити ревизије мировних уговора. Након консултација са француским државницима, када су инсистирали да се унесу одређене модификације у француску редакцију Четворног пакта; Стални савет Мале антанте је објавио своју одлуку, у Прагу 30. маја 1933. године,

²⁹¹⁷ Архив САНУ, 14.431/14, фолијација 27.

²⁹¹⁸ АЈ, 159-20-18 Фотић МИП-у, Пов.Бр.205 од 23. марта 1933. године.

²⁹¹⁹ Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 123.

²⁹²⁰ АЈ, 341-2-3 Јевтић Посланству у Лондону, Стр.Пов.Бр.210 од 4. априла; посланик Ђорђе Ђурић МИП-у, Стр.Пов.Бр.333 I-13 од 7. априла и Стр.Пов.Бр.344 I-13 од 11. априла; Јевтић посланику Ђорђу Ђурићу, Пов.Бр.8531 од 3. маја 1933; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga druga, str. 168, 169; L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 246; M. Vanku, *Malá antanta 1920–1938*, str. 85-87; O. Carmi, *La Grande-Bretagne et la Petite Entente*, pp. 233-235, 242, 243; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 124, 125; A. O. Peganov, „Sovetsko-francuzkie otnosheniya v kontekste proektov reorganizacii Sredney Evropi, 1931–1934“, str. 184, 185.

²⁹²¹ АЈ, 341-2-3 Јевтић Посланству у Лондону, Пов.Бр.5774 од 25 марта 1933; АЈ, 395-29-278, фолијација 165.

да неће прихватити политику великих сила изграђивања њихових пријатељских односа на основу порицања права и противно интересима трећих држава.²⁹²²

Поред дипломатске реакција, Мала антанта је реаговала и додатним разматрањима у погледу унутрашње реорганизације у циљу даљег јачања сопствених снага да би могла да наступи у међународним односима као јединствени субјекат насупрот великим силама. Едвард Бенеш је планирао да покрене питања успостављања Војног савета, који би представљао јединствену команду војски три чланице. Задатак нове организационе јединице је био да израђује јединствене ратне планове и нацрт јединствене војне конвенције која би заменила све дотадашње. Своју идеју је планирао да изнесе током заседања Сталног савета Мале антанте у Прагу, 30. маја – 1. јуна 1933. године.²⁹²³ Вест о формирању нове, јединствене војске која је могла имала стално на располагању 650.000 војника и официра, и која би се ослањала на популацију од 47.000.000 становника изазвала је различите реакције.²⁹²⁴ Британци нису били импресионирани; Аустријанци су били заплашени; а Немци, Италијани и Бугари заинтригирани крајњим резултатом ове реформе.²⁹²⁵ Бенито Мусолини је посветио два чланка извршеној реорганизацији, објављена у *Morning Post II* и *Popolo d'Italia*. У њима је изнео став да Мала антанта из више разлога није могла да прерасте у „пету велику силу“, иако је могла да мобилише пет до шест милиона војника: њене чланице су имале различите интересе у спољној политици и привреди, свака од њих је била суочена са унутрашњим проблемима, две

²⁹²² М. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 82, 83; В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941*, str. 64, 65; Е. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 55-57; А. Ort, *Edvard Beneš*, str. 39-41; А. Klimek, Е. Kubů, *Československá zahraniční politika 1918-1938*, str. 65, 66; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 123, 124; I. Davion, “Integrations de la Pologne dans a Petite Entente”, pp. 84, 85; Laura M. Herța, “La Roumanie et la Yougoslavie entre les deux guerres: évolution, coopération, construction de la sécurité. Interprétations constructivistes”, *Synergies Roumanie*, No. 10 (2015), p. 110.

²⁹²³ АЈ, 159-46-4-2 стални делегат Константин Фотић лично за министра Богољуба Јевтића, Стр.Пов.Бр.24 од 30. марта 1933. године.

²⁹²⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, str. 149.

²⁹²⁵ ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 2010, фолијације 14-16; ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 2398, фолијације 3-6; ЦДА, ф. 460 к, инв. оп. 2, а. е. 55, фолијације 132, 159; *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935, Volume XIII, (1° gennaio – 15 luglio 1933), Roma, 1989, No. 101, 164, pp. 105, 174; D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, pp. 199, 200; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 122.

словенске државе никада нису могле да у потпуности ускладе и уједначе своје циљеве са латинским савезником.²⁹²⁶

Поред јачања војних снага, на заседању Сталног савета Мале антанте у Прагу, 30. маја – 1. јуна 1933. године, детаљно је разрађена организација и начин рада Привредног савета. Ово је била чехословачка иницијатива, јер су желели да оформе нову организациону јединицу пре III Конференције представника влада пољопривредних земаља Централне и Источне Европе (Аграрног блока), која је била сазвана за 4–6. јун у Букурешту. Привредни савет Мале антанте се састојао од три националне секције које су чинили по пет стручњака. Основни задаци били су успостављање ближе привредне сарадње на свим пољима привреде. У погледу спољне трговине, требало је да ускладе царине, преференцијалне режиме, системе контингентског плаћања са привредним интересима све три чланице. Био је предвиђен и рад на нормализацији свих грана привреде преко посебно одбора; изједначавање и усклађивање копненог, речног и ваздушног саобраћаја, поштанске, телеграфске и телефонске комуникације, изједначавање законских одредба о различитим врстама платног промета. Посебан задатак била је нормализација на пољу војног наоружања у циљу израде јединственог општег плана за Малу антанту. На заседању Сталног савета Мале антанте у Синају, 24–27. септембра 1933. године, сазван је Привредни савет за новембар 1933. године. Због тога је чехословачки МИП разматрао могућност превазилажења „Ахилове тетиве“ – усклађивање трговинске размене. Међутим, аграрни кругови су и даље желели заштиту својих интереса, а индустријски и трговачки кругови су били више заинтересовани за увоз југословенских и румунских сировина него пороприврдених производа. Први састанак Привредног савета одржан је у Прагу, 9–11. јануара 1934. године. Најважније одлуке биле су везане за међусобне трговинске односе у циљу превазилажења дотадашњих разлика које су биле један од главних проблема у односима три државе чланице.²⁹²⁷

²⁹²⁶ Benito Mussolini, “The Little Entente: Not “The Fifth Great Power””, *Morning Post*, 10 April 1933; *Opera omnia di Mussolini*, Vol. XXV, Dal Dodicesimo anniversario della fondazione dei Fasci al Patto a Quattro (24 marzo 1931 – 7 giugno 1933), (cura di Edoardo e Duilio Susmel), Firenze, 1958, pp. 221-224.

²⁹²⁷ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 93, 94; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 164-169, 175, 176; J. Škerlová, *Věrnost za věrnost*, str. 167, 168.

У погледу реорганизација Мале антанте извршених током 1933. године, било је различитих тумачења и у оквиру самог савеза. Едвард Бенеш је сматрао да су политички довољно сазрели да више нису морали да признају више ауторитете у међународној политици, са изузетком Друштва народа. Према његовим тврдњама, ни једна велика сила се више није могла надати да учини било шта у Средој Европи што не би претходно одобрила Мала антанта или што би било уперено директно против њених интереса.²⁹²⁸ Са друге стране, југословенске дипломате Војислав Радовановић²⁹²⁹ и Стеван Ћирковић²⁹³⁰ су елаборирали суштину и значај реорганизације Мале антанте на толико сличан начин, да би се могао узети за полузваничан став југословенског МИП-а. У својим публикацијама нису се фокусирали на расправу да ли је Мала антанта прерасла у нову велику силу у Европи или није, већ су реорганизацију сагледавали са аспекта међународног права. Према њиховом тумачењу, Мала антанта је постала „јединствени међународни субјект у међународној заједници“ који није имао узора у дотадашњој историји међународних односа, и била је нешто између савеза и лабаве конфедерације.²⁹³¹ Михаило Радовановић је у својој књизи говорио поредио Малу антанту са појединим државама у Европи. Према површини њених територија заузимала је друго место иза СССР-а. Тврдећи да је становништво у три државе чланице „огромном већином“ етнички припада државотворним

²⁹²⁸ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1933 годину*, Књига IV, (прир. Нада Петровић, Јелена Ђуришић), Београд, 2009, стр. 99, 100; Zdeněk Sládek, „Edvard Beneš a Malá dohoda“, *Edvard Beneš a středoevropská politika*, (usp. Vladimír Goněc), Brno, 1997, str. 30.

²⁹²⁹ Војислав Радовановић је дипломирао и докторирао на Правном факултету у Женеви (1917–1925), примљен је у службу МИД-а 1920. године; израдио је више правних студија о југословенској дипломатској и конзуларној служби; био је секретар Кабинета министра иностраних послова средином 1931. године; а секретар Посланства у Лондону од лета 1933. године (АЈ, 334-Персонални-186-509, фолијације 338 (1-4), 368, 366, 379, 383).

²⁹³⁰ Стеван Ћирковић је радио као референт за страну штампу у Одељењу за штампу 1921–1925; написао је неколико правних студија из области међународног права и стекао докторат из област међународног права на Универзитету у Париту 1926; био је секретар Посланства у Паризу од 1932 године, где му је једна од дужности била прикупљање обавештајних података. Био је секретар III одсека ПО МИП од средине 1933 године, као референт за техничка и хуманитарна питања која су расправљана пред Друштвом народа (АЈ, 334-Персонални-201-524, фолијације 313, 315, 327-329, 333-335, 397, 416, 430, 441, 442, 447, 448, 462).

²⁹³¹ Dr. Voyislav M. Radovanovitch, *La Petite Entente: étude historico-juridique*, Paris, 1933; D-r Stevan Ćirković, *Politička i privredna Mala antanta*, Beograd, 1935; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 80.

народима, закључио је да трећа по величини у Европи, после Совјетског Савеза и Трећег Рајха, и са знатно више становника од Британије, Француске и Италије.²⁹³²

Питање регулисања односа са СССР-ом, поново је покренуто крајем 1933. и почетком 1934. године. Постојале су две иницијативе. Једна је била француског министра иностраних послова Луја Бартуа за потписивање Источног пакта, који је требало да буде допуна Локарно пакта, односно исправка потеза који су учињени још 1925. године, како би се гарантовале и источне границе Немачке. Француски министар је презентовао део својих идеја Варшави и Прагу, априла 1934. године. Коначни предлог Источног пакта изнео је 5. јуна. Потом је посетио и Букурешт и Београд, у нади да ће добити њихову подршку за своју идеју. Другу иницијативу покренуо је Едвард Бенеш. Он је постепено радио током читаве 1933 године на усаглашавању ставова три чланице према СССР-у. Први успех у том правцу било је потписивање Протокола о дефиницији нападача. Тиме је Москва на посредан начин гарантовала Букурешту румунску границу у Бесарабији. Међутим, проблем је био став краља Александра према комунистима и СССР-у. Едвард Бенеш је следио политику француско-совјетског споразумевања у циљу стварања широког антиревизионистичког фронта у Европи. Током боравка у Паризу, чехословачки министар је обећао француским државницима да ће припремити Малу антанту за све евентуалности током 1934. године. Едвард Бенеш је током заседања Сталног савета у Загребу, 22–23. јануара 1934. године, покренуо питање званичног признавања Совјетско Савеза. Тројица министара су се споразумела да изврше све потребне политичке и дипломатске припремне радње за успостављање званичних односа. Николае Титулескуу је препуштено да пронађе погодну форму за узајамно признавање Румуније и СССР-а, коју би потом преузеле Југославија и Чехословачка. Планирао је било истовремено наименовање посланика у Москви у циљу доказивања да је Мала антанта представљала јединствени међународни субјект који успоставља дипломатске односе са неком трећом страном. Међутим, исрели су проблеми на линији Букурешт–Москва и Београд–Москва. Никјолае Титулеску није имао подршку војних кругова ни краља Карола II за преговоре са Максимом Литвиновим, а са својим совјетским колегом није успео да пронађе компромисно решење са Максимом Литвиновим око Бесарабије. Богољуб Јевтић

²⁹³² Мих. С. Радовановић, *Мала антанта и Пољска. Политичко-етничко разматрања*, Београд, 1937, стр. 4, 5.

се током Сталног заседања Мале антанте није противио Бенешовој иницијативи, али је наишао на опозицију краља Александра. Југословенски монарх је сматрао да успостављање званичних односа са СССР-ом неће помоћи његовој држави да регулише проблеме на Јадрану и Балкану, и претпостављао је да би тим кораком провоцирао Немачку која је постала заинтересована за југословенска становишта у конфронтацији са Италијом. Због тога није прихватио француску ни чехословачку иницијативу нити попустио њиховим притисцима. Са друге стране, отварање совјетског Посланства у Београду које би неминовно довело до јачања комунистичке организације у Југославији није могло да буде повољно оцењено услед нерешених унутрашњих проблема. Тиме су се краљ Александар и краљ Карол II нашли насупрот својих министара иностраних послова у питању званичног признавања СССР-а.

На заседању Сталног савета Мале антанте у Женеви, 6. јуна, Едвард Бенеш и Николае Титулеску су договорили да успоставе дипломатске односе са Москвом, јер је план Бартуа и Литвинова о Источном локалном гарантовао *status quo* државних граница у средњој и источној Европи. Током састанка Максима Литвинова са Богољубом Јевтићем, Едвардом Румунски министар је известио колеге да се са Максимом Литвином договорио да неће у будућности журити са решењем Бесарабијског питања како би омогућили успостављање дипломатских односа све три чланице са СССР-ом. Међутим, Богољуб Јевтић је морао да повуче своју сагласност дату на претходном заседању, услед опозиције краља Александра. Стога је Едвард Бенеш поднео својим саговорницима писмено образложење да ће чехословачка влада споразумно са савезницама из Мале антанте или самостално успоставити дипломатске односе, због свог деликатног међународног положаја. Овај корак је утицао на Николае Титулеску и румунску дипломатију да не одустају од намераваног признања, иако су се бојали да би краљ Карол II могао да се поведе за опозицијом краља Александра, јер нису желели да понове ситуацију из 1932. године када се само Пољска без Румуније споразумела са Совјетским савезом. Богољуб Јевтић је на своје тражење добио телеграфски вето Двора по питању успостављања дипломатских односа. Едвард Бенеш и Николае Титулеску су на састанку са Максимом Литвиновим разменили ноте у Женеви 8. јуна 1934. године, и дипломатски односи Румуније и Чехословачке са СССР-ом су званично

успостављени наредног дана. Богољуб Јевтић је саопштио Максиму Литвинову да нису постојали стварни политички разлози који би спречавали успостављање југословенско-совјетских дипломатских односа, већ само лични разлози којим се руководио краљ Александар. Едвард Бенеш и Николае Титулеско су били уверени да ће успети да наговоре југословенске државнике да следе њихов правац, до идућег сусрета у Женеви у септембру 1934. године, али је совјетски народни комесар сумњао у њихов оптимизам јер је био уверен да краљ Александар неће мењати своје становиште. На крају је Југославија била једина чланица која није учинила исти корак, јер није желела да квари односе са Немачком чија потпора јој је била значајна због затегнутих односа са Италијом и извозне политике која је те године озбиљније везана за немачко тржиште.²⁹³³

Луј Барту је средином јуна проширио свој план о Источном пакту, увођењем идеје о додатним пактом којим би се регулисали односи и стабилизовала ситуација у Подунављу или Медитерану. Стални савет Мале антанте је током заседања у Букурешту, 18–20. јуна 1934 године, подржао идеју о Источном пакту сигурности. Луј Барту је након два дана допутовао у главни град Румуније да би истакао значај који је придавао Малој антанти у својим плановима. Међутим, није успео да приволи ни краља Александра ни Бенита Мусолинија да прихвате његову нову иницијативу. Једино је остварио делимичан успех у разговорима са Богољубом Јевтићем, Едвардом Бенешом и Николаем Титулеском у Женеви, септембра 1934. године. Луј Барту им је давао умирујуће изјаве да би француско-италијанска сарадња у Подунављу ишла у корист целокупне Мале антанте.²⁹³⁴ Ипак, Југославија је преко посланика Живојина Балугџића и отправника послова Светозара Рашића немачки МИП, током августа и крајем септембра, да неће подржати француско-совјетски Источни пакт

²⁹³³ *Советско-југославске одношенија 1917-1941 гг*, документа бр. 221, 222, 224, стр. 271-273; L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, стр. 248-257; P. S.Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 347-369; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 111, 112, 119; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 86-89; Igor Lukes, *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: the Diplomacy of Edvard Beneš in 1930s*, New York–Oxford, 1996, pp. 37-39; Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 125-127; Hugh Ragsdale, *The Soviets, the Munich Crisis and the coming of World War II*, Cambridge, 2004, pp. 53-55; V. Pavlović, „L’Attentat de Maseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, p. 587.

²⁹³⁴ P. S.Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936*, pp. 369, 370; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 102; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 87; V. Pavlović, „L’Attentat de Maseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, p. 588.

сигурности који је уперен против Немачке, чак ни ако се остале две чланице Мале антанте изјасне супротно.²⁹³⁵

Поред идеје о Источном пакту и допунском пакту за Подунавље или Медитеран, Мала антанта се нашла пред новим изазовом у пролеће 1934. године. Дотадашње привредно и политичко зближавање Италије, са једне стране, и Аустрије и Мађарске, са друге стране, искоришћено је за даље јачање њихових веза. Мусолинијев циљ је био да оформи сопствени Подунавски блок који би водио јединствену политику против Немачке и Мале антанте. Италија, Аустрија и Мађарска су потписале протоколе о економској сарадњи и политичким консултацијама, у Риму 17. марта 1934. године. Иако је Бенито Мусолини тврдио да је главни циљ био да осигура аустријску независност, он заправо није успео да убеди мађарског председника владе Ђулу Гембеша (Gyula Gömbös) да прихвати заједничке гаранције за очување независности треће потписнице.²⁹³⁶ Стварање италијанског блока највише је погодило интересе Југославије, јер је тиме смањена могућност њених пољопривредних производа на италијанско тржиште. У погледу Мале антанте, све три чланице су морале да рачунају са упорнијом ревизионистичком политиком Мађарске, нарочито после јавне подршке коју је пружио Бенито Мусолини у свом говору од 18. марта.²⁹³⁷

Након убиства краља Александра у Марсеју, 9. октобра 1934. године, Стални савет Мале антанте је заседао у Београду 19. октобра. Они су донели одлуку да подрже југословенску тужбу пред Друштвом народа против Италије и Мађарске: и да покрену међународну кампању против тероризма. Ипак, нису имали довољно снаге, чак ни уз подршку Балканског споразума чији Стални савет је одржао ванредну седницу истог дана, да савладају јаку опозицију Француске и Велике Британије које су вршиле притисак на Југославију да одустане од тужбе против Италије. У Београду су били уверени да је француски утицај имао велики удео и мирније држање Чехословачке и Румуније; иако је Едвард Бенеш сарађивао са Богољубом Јевтићем приликом израде меморандума који је требало да поднесе Друштву народа. На крају се пред оптуженичком клупом Друштва

²⁹³⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 273.

²⁹³⁶ H. J. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918–1940*, pp. 88-94; L. Monzali, *Il sogno dell'egemonia*, pp. 53, 54.

²⁹³⁷ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 98; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 260, 261; E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, str.

народа нашла само Мађарска, и она је прошла уз вербалну опомену женеvске институције.²⁹³⁸

У погледу економске сарадње три чланице Мале антанте, односи су додатно компликовани девалвацијом чехословачке круне у фебруару 1934. године. Југословенска влада је тражила да се примене одговарајуће мере (повећање преференцијала, смањивање царине за аграрне производе, укидање одређивања контигената за увоз југословенских житарица на основу процената целокупног увоза житарица, примена платног система уведеног између Чехословачке и Румуније и смањивање провизија чехословачких трговачких и пословних фирми) како би се спречило драстичније смањење југословенског извоза, априла 1934. године. Одсек народне привреде чехословачког МИП-а је подржао идеју повећања увозних контигената пољопривредних производа из Југославије и Румуније. Чехословачка војна индустрија је подржала план, јер је на основу увоза из друге две чланице Мале антанте плаћан извоз њихових производа, чије испоруке су повећане након доношења плана о унификацији наоружања три војске. Повећањем увоза аграрних производа они су обзбеђивали наплате својих потраживања. Ову политику су подржали представници осталих извозника индустријских производа, трговинске коморе и Министарство трговине. Привредни савет Мале антанте је током другог заседања у мају 1934. године, основани су комитети за поједине области међусобне сарадње која је и даље била заснована на билатералним односима. Југословенски и чехословачки делегати нису успели да се споразумеју у погледу захтева за повећањем преференцијалних вишкова. Питање је регулисано потписивањем тајног југословенско-чехословачког уговора 11. августа 1934. године, којим су повећани извесни преференцијали и смањене поједине царинске тарифе. На трећем заседању Привредног савета, крајем августа, постигнут је компомис о повећању преференцијала за увоз појединих врста робе из Југославије и Румуније у Чехословачку. Тиме је решен проблем југословенског и румунског извоза, и наплате за чехословачке производе. На трећем заседању Правног савета потписано је седам тространих уговора, којима су регулисана питања побољшања међусобног копненог, речног, ваздушног, телеграфског и телефонског

²⁹³⁸ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 109, 110; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 90, 91; J. Škerlová, *Věrnost za věrnost*, str. 180-184.

саобраћаја. Међутим, константовано је да ни клириншки систем није омогућавао даљи развој трговинске размене, јер је чехословачка актива константно расла у односу на југословенску и румунску пасиву, због чега су чехословачке фирме биле онемогућено да испуне своје планове и очекивање у погледу извоза на југословенско и румунско тржиште. Централа чехословачких трговинских комора је предложила компромисно решење, децембра 1934. године, да се понуди веће учешће чехословачког капитала у развоју југословенске и румунске индустрије, нарочито производњи и обради сировина, како би се пласирали вишкови из трговинског биланса. Ову идеју је подржао чехословачки МИП пред владом, као основу за развој привредних веза три државе чланице у току 1935. године. Међутим, чехословачка индустрија је желела само да пласира своје производе и није била заинтересована за улагања у развој југословенске и румунске индустрије.²⁹³⁹

Опрезан став чехословачке дипломатије према унутрашњој кризи у Краљевини СХС која је кулминирала убиством у Народној скупштини, 1928. године, замењен је моралном подршком пруженом диктатури краља Александра, од јануара 1929. године. Едвард Бенеш је рачунао да унутрашња стабилност југословенске државе јача међународне позиције не само њене савезнице већ и читаве Мале антанте. Међутим, чехословачка дипломатска и конзуларна служба у Краљевини СХС није била потпуно убеђена у његове претпоставке.²⁹⁴⁰ Посланик Јан Шеба је оценио да ће диктатура бити пролазног карактера, јер неће успети да регулише унутрашње проблеме услед јаке опозиције Хрвата и неприхватања од стране радикала. Конзул у Загребу Јиндржих Андриал (Jindřich Andriál) није скривао своје сумње у нови режим и није штедео критику на рачун појединих чланова владе. Његова процена је била да су министри били људи различитих политичких погледа, чије свађе су урушавале углед владе, јер је њихов једини мотив био да остану на власти. Критиковао је Србе због њиховог странчарења и неспособности да руководе државом, а Хрвате због политичког негативизма и слабе доктрине. Краља је критиковао да је више Србин него Југословен, и да завођењем диктатуре није укинуо централистичко уређење којим су Срби подредили друге народе својој вољи. Он је оценио да је режим може довести само

²⁹³⁹ Z. Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, str. 176–179.

²⁹⁴⁰ J. Škerlová, *Věrnost za věrnost*, str. 43, 44.

до успостављање републике. Свестан оштрине своје критике, чехословачки конзул је увео сопствено шифровање речи, бојећи се шпијунирања и индискреције од стране градских власти у Загребу.²⁹⁴¹ Андриалова отворена критика режима, појединих министара и краља убрзо је добила епилог. Едвард бенеш није био задовољан његовим радом и када је Војислав Маринковић тражио преко његову смену почетком јуна 1929. године, он је изашао у сусрет захтеву. Посланик Јан Шеба је бранио конзула од оптужби да је „великохрват“ тврдећи да је он заправо србофил и то је поткрепљивао чињеницом да је био ожењен Српкињом из Босне. Јинжи Андриал је био прилично увређен тражењем министра „Воје, мужа госпође Анке, сликарке,“ и наводима да је држао страну Хрватима против Срба, јер је током Првог светског рата спасавао српске цивиле од аустроугарског терора, оженио се Српкињом и децу крстио у православној вери. Ипак, није протествовао против свог премештаја. Војислав Маринковић је потом тражио од Едварда Бенеша да заступништво у Загребу не уздиже на ниво генералног конзулата, да такав потез Хрвати не би протумачили као чехословачку подршку против режима. Чехословачки министар је изашао у сусрет и овом тражењу.²⁹⁴² Након што су уочили да нови режим није омогућио решавање основног проблема, чехословачка дипломатија је постепено почела да мења своје држање према унутрашњем уређењу у Југославији.²⁹⁴³

Током 1930. године и јануара 1931. године, југословенски и чехословачки главни ђенералштабови су израђивали планове веза између двеју војски у случају рата. Током заседања Савета Друштва народа, јануара 1931. године.²⁹⁴⁴ Војислав Маринковић је изнео Едварду Бенешу план краља Александра о узајамној помоћи у случају напада једне велике силе. Идеја је била да се превазиђе основни недостатак Мале антанте, гарантовање безбедности њеним чланицама од евентуалног напада једне од суседних сила. Краљ Александар је нудио склапање билатералног југословенско-чехословачког уговора, којим би се обе државе

²⁹⁴¹ Ladislav Deák, „Vnútropolitickýkomponenet Juhoslávie v Československej zahraničnej politike v 30. rokoch“, *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981, Praha, 1983, str. 294, 295; J. Škerlová, *Věrnost za věrnost*, str. 43, 44, 50-52.

²⁹⁴² АС, МП, предмет бр. МП-269, фолијација 3; J. Škerlová, *Věrnost za věrnost*, str. 53.

²⁹⁴³ L. Deák, „Vnútropolitickýkomponenet Juhoslávie v Československej zahraničnej politike v 30. rokoch“, str. 295, 296.

²⁹⁴⁴ ВА, п. 17, к. 29, ф. 1, предмет бр. 1, рег. 1-3.

обавезала: 1) да у случају напада једне велике силе на једну од потписница, друга спроведе мобилизацију и дванаестог дана нападне Мађарску са унапред утврђеним контингентом; 2) у случају да мађарска војска нападне пре дванаестог дана мобилизације једну од две потписнице, друга држава преузима одговорност да одмах по примљеном извештају и позиву у помоћ узврати нападом на Мађарску; 3) војни контингент за напад Мађарску би требало да буде што већи, али је остављено главним ђенералштабовима двеју држава да договоре детаље; 4) потписница која није нападнута од стране велике силе преузима на себе целокупну одговорност окупације Мађарске. Његов предлог је обухватао и питање наоружања и ратних материјала које би две потписнице требало да ставе на расположење у случају потребе. Детаљи војног дела договора су препуштени главним ђенералштабовима, а финансијски део Едварду Бенешу да договори са финансијским институцијама које би подржале извршење плана. Краљ Александар и Едвард Бенеш су били сагласни да се преписка по овом питању води преко курирске службе, јер је било неопходно да се избегне било каква индискреција коришћењем шифрованих телеграма и писама. Чехословачки министар иностраних послова је преузео на себе дужност да убеди банкарске кругове да прихвате регулисање питања споразумевањем о исплатама дуваном за југословенске анутитете. Едвард Бенеш је предложио да се према потреби потпише и засебан протокол политичког карактера, којим би се обезбедило спровођење плана о војној сарадњи, стим да се у самом акту не износи суштина.²⁹⁴⁵ План о развоју блиске узајамне војне помоћи, требало је да буде усклађен са спровођењем у дело плана о економској унији Мале антанте који је договорен у Штрпском Плесу. Стога је Војислав Маринковић намеравао да оформи посебне комисију у оквиру МИП-а које би проучиле све аспекте тих питања.²⁹⁴⁶ Током фебруара 1931. године био је припремљен терен за долазак изасланства југословенског Главног ђенералштаба у Праг, ради постизања споразума у детаљима, што је краљ Александар већ унапред одобрио.²⁹⁴⁷

Према жељи краља Александра, посланик у Прагу Алберт Крамер није улазио у питање билатералног споразума у разговору са Едвардом Бенешом,

²⁹⁴⁵ АЈ, 797, ролна 11, снимци 1067-1072.

²⁹⁴⁶ Архив САНУ, 14.439/513.

²⁹⁴⁷ Архив САНУ, 14.439/518.

препуштајући да се они наставе на највишем државном врху. Једино је примио информацију да се чехословачки министар иностраних послова заложио за наставак трговинских преговора, преко којих је требало реализовати и питање војне помоћи и њеног финансирања.²⁹⁴⁸ Тиме се гарантовала дискреција преговора, али је Војислав Маринковић имао и додатни циљ. Према договору из Женеви, Едвард Бенеш је требало да се задржи у Београду на свом путу у Атину. Војислав Маринковић је желео тек тада да му каже да је Алберт Крамер био упућен у сва питања, чиме би му посредно сугерисао да је у питању особа од највишег поверења код министра и краља, пред којом је Бенеш могао слободно да износи своје идеје.²⁹⁴⁹ Двојица министара иностраних послова су потписала Протокол о активирању савезничких обавеза, у Женеви септембра 1931. године. Протоколом је предвиђено да у случају објаве рата или напада Мађарске на једну од држава потписница, друга одмах спроводи мобилизацију, и када нападнута земља извести да почиње офанзиву на мађарску територију и друга аутоматски чини исто.²⁹⁵⁰

У периоду југословенско-италијанских затегнутих односа, средином 1932. године, покренути су разговори о обнови румунско-италијанског Пакта пријатељства из 1927. године. Италијани су тражили да се унесе додатна одредба о неутралности једне од потписница у случају да друга буде нападнута. Богољуб Јевтић је по пријему извештаја Посланства у Букурешту одмах наложио посланику у Берну Илији Шименковићу да разговарао са Николаем Титулескуом и Едвардом Бенешом. Он је сматрао да нова одредба није била у духу Мале антанте и тражио је извештај да ли је чехословачки министар био упознат са њом, јер југословенски МИП није могао да процени који је био циљ допуне Пакта пријатељства.²⁹⁵¹ Илија Шуменковић је на основу разговора са чехословачким и румунским министром оценио да је „ствар озбиљна“. Пошто су Румуни одлучили да истовремено обавесте и Југословене и Чехословаке о измени текста као свршеном чину, сматрао је да је то било противно духу Мале антанте. Николае Титулеско му је пренео да је предложио румунској влади да прихвати измену, јер је у последњем моменту сазнао за постојање тајних писама које су генерал

²⁹⁴⁸ Архив САНУ, 14.439/518.

²⁹⁴⁹ Архив САНУ, 14.439/513.

²⁹⁵⁰ ВА, п. 17, к. 105, ф. 4, предмет бр. 4, рег. 1; ВА, п. 17, к. 105, ф. 4, предмет бр. 9, рег. 1.

²⁹⁵¹ АЈ, 159-18-18 Јевтић лично за Илију Шуменковића, Пов.Бр.242 од 18. јула 1932. године.

Авереску и Мусолини разменили у Риму 1926. године, у којима су дата обострана обећања о неутралности у случају напада. Италијани су само тражили да та тајна обавеза постане јавна, и због тога је румунски министар подржао њихов предлог. Ипак је сматрао да ствар још увек није била окончана, јер је Румунија тражила од Савета Друштва народа да дефинише нападача пре него што се унесе нова одредба, а Италијани су одговорили продужавањем рока за обнову Пакта пријатељства на шест месеци.²⁹⁵²

Током састанка краља Александра и краља Карола II у Синаји, 23. јануара 1933, покренуто је питање билатералног споразума у случају напада неке велике силе. Двојица монарха су се сложила да у случају напада Италије на Југославију, односно СССР-а на Румунија, друга чланица Мале антанте остане неутрална. Међутим, у случају да Мађарска и/или Бугарска уђу у започети конфликт, друга чланица одмах почиње рат против њих. Током разговора краља Александра и краља Карола II, румунски министар Николае Титулеску је убеђивао италијанског посланика Уга Солу (Ugo Sola) да румунска војска неће бити ангажована против Италије,²⁹⁵³ јер је и сам био уверен на основу разговора са Бенитом Мусолинијем да он води мирољубиву политику и да су реакције Мале антанте на његове ревизионистичке изјаве биле претеране.²⁹⁵⁴

5.2. Стварање Балканског пакта

Формирање балканских савеза, након безуспешног покушаја организовања Балканског локална, отпочело је у оквиру приватних удружења која су учествовала у раду међународних организација. Први Балкански пакт потписали су југословенско, грчко и бугарско Универзитетско удружење за Друштво народа, у оквиру Међународне универзитетске федерације за Друштво народа, 1928. године.²⁹⁵⁵ Југословенска влада је први пут добила позив од Међународног бироа за мир у Женеви да пошаље своју делегацију на њихов XXVI конгрес који је

²⁹⁵² АЈ, 159-18-18 Шуменковић лично за Богољуба Јевтића, Стр.Пов.Бр.556 од 19 јула. 1932. године.

²⁹⁵³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 232.

²⁹⁵⁴ *DDI, Settima Serie*, Vol. XIII, No. 46, p. 50.

²⁹⁵⁵ АЈ, 159-2-III делегација Универзитетског удружења Срба, Хрвата и Словенаца за Лигу народа Констатнину Фотићу, Женева, 1. септембар 1928. године.

сазван за јун 1928. године у Варшави. МИД очигледно није био упознат са организацијом и њиховим циљевима, због чега је Војислав Маринковић тражио од Сталне делегације при Друштву народа да му поднесу извештај.²⁹⁵⁶ Константин Фотић је известио да је у питању организација која је окупљала левичаре и пацифисте, а да је пољска влада желела да искористи XXVI конгрес да би покренули питања националне безбедности и националних мањина,²⁹⁵⁷ која су у том периоду била актуелна на Конференцији за разоружање и пред Друштвом народа.

Бивши председник грчке владе и лидер Содијалистичко-демократске уније Александрос Папанастасију (Αλέξανδρος Παπαναστασίου) је на седници комитета за прославу Дана независности Грчке предложио да се сазове Балканска интерпарламентарна конференција у Атини која би имала задатак да оформи званичну или незваничну организацију која би радила на солидарности и споразумевању балканских држава. Његов предлог је изнет и на XXX конгресу Међународне конференције Уније друштава за Лигу народа у Мадриду, 20–24. маја 1929. године, али није добила потребну подршку.²⁹⁵⁸ На иницијативу југословенске делегације укинута је Балкански комитет при Комисији за мањине Уније друштава за Лигу народа, који је основан током XXIX конгреса у Хагу, 1928 године, због нелојалног држања бугарске делегације.²⁹⁵⁹

Посланство у Атини је известило МИД, у лето 1929. године, о намери бившег грчког конзула Перикле Пападопулоса (Περικλής Παπαδόπουλος) да се оснује Институт за Балканску антанту за „разоружавање духова“ на Балкану који је сматрао бољом гаранцијом за очување мира од пактова пријатељства и арбитраже који закључивани током 1928. године.²⁹⁶⁰ Идеја Папанастасијуа о формирању званичне или незваничне организације на Балкану поново је покренута на седници Савета Међународне парламентарне конференције у Берлину, септембра 1929. године, иницијативом бившег председника грчке владе Кафандриса. Њега су подржали једногласно представници Краљевине СХС,

²⁹⁵⁶ АЈ, 159-2-I телеграм Војислав Маринковић, Пов.Бр.233 од 16. јуна 1928. године.

²⁹⁵⁷ АЈ, 159-2-I Константин Фотић МИД-у, Пов.р.379 од 18. јуна 1928. године.

²⁹⁵⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska atanta (1934–1940)*, str. 35.

²⁹⁵⁹ АЈ, 159-4-III генерални политички директор МИД Константин Фотић Сталној делегацији, Пов.Бр.6436 од 4. јула 1929. године.

²⁹⁶⁰ АЈ, 159-4-III генерални политички директор МИД Константин Фотић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.8243 од 12. августа 1929. године.

Турске, Бугарске и Румуније, али је идеја одбачена због противљења немачке, италијанске и француске делегације.²⁹⁶¹

Затупник министра иностраних дела Коста Кумануди је тражио од Посланства у Атини мишљење о XXVII конгреса Међународног бироа за мир у Атини заказаног за 6–10. октобар 1929. године. МИД се интересовао за организационе послове, дневни ред и угледне личности које су пријавиле своје учешће, да би могао да одреди делегате Краљевине СХС.²⁹⁶² Саветник и отправник послова Милан Јовановић је у свом одговору скренуо пажњу да је званични програм садржао само три тачке дневног реда, међутим да је планирана и четврта која се односила на питање националних мањина које је већ било покренуто у Друштву мањина,²⁹⁶³ и да је било планирано да се у истом погледу покрене на конгресу. Стога је препоручио МИД-у да припреми и достави све потребне материјале југословенским делегатима да би могли да се припреме за евентуалну дискусију. Његов други предлог је био да МИД сугерише да ступе у контакт са делегацијама савезничких и заинтересованих земаља како би се пре конгреса договорили у ком правцу би водили дискусију, јер програмом није било предвиђен приоритет тема. Скренуо је пажњу да је пракса била да се не одређују званични делегати држава, и да су једини изузеци били Румунија, Турска и

²⁹⁶¹ АЈ, 38-39-91 извештај дописника ЦПБ-а у Атини Павла Јевтића директору ЦПБ-а, 17. октобар 1929. године; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1918–1940)*, str. 36.

²⁹⁶² АЈ, 379-9 Кумануди, Пов.Бр.10920 од 21. септембра 1929. године.

²⁹⁶³ Немачки и пољски министри иностраних дела Густав Штреземан и Аугуст Залески су отпочели жустру расправу о положају националних мањина у Горњој Шлезизи приликом заседања Савета Друштва народа 1928. године. Њихова расправа је пренета на заседања Савета у току 1929. године, али је отворено шире питање процедура које је женевска институција спроводила поводом петиција које су мањине подносиле о нарушавању њихових права гарантованих међународним уговорима. Расправе су досегле врхуна током XI заседања Скупштине Друштва народа, октобра 1930. године. О мањинском питању пред Друштвом народа више видети у: Christoph M. Kimmich, „Germany and the League of Nations“, *The League of Nations in retrospect: proceedings of the symposium*, Berlin–New York, 1983, p. 121; Richard Veatch, „Minorities and the League of Nations“, *The League of Nations in retrospect: proceedings of the symposium*, Berlin–New York, 1983, pp. 377, 378; Sebastian Bartsch, *Minderheitenschutz in der internationalen Politik. Völkerbund und KSZE/OSZE in neuer Perspektive*, Opladen, 1995, S. 97; Bohumila Ferenčuhová, „Pablo de Azcárate a mešinový problém v bývalom Československu“, *Španielsko a Stredná Európa: Minulosť a prítomnosť vzájomných vzťahov*, (ed. Peter Száraz), Bratislava, 2004, str. 62; Peter Hilpold, „Minderheitenschutz im Völkerbundsystem“, *Zur Entstehung des modernen Minderheitenschutzes in Europa*, (Hrsg. Christoph Pan, Beate Sibylle Pfeil), Handbuch der europäischen Volksgruppen, Band 3, Wien, 2006, S. 176, 177; *Historical Dictionary of the League of the Nations*, (ed. Anique H. M. van Ginneken), Lanham–Oxford, 2006, pp. 133, 201; Thomas Smejkal, *Protection in Practice: The Minorities Section of the League of Nations Secretariat, 1919–1934*, (Columbia University Academic Commons, 2010), pp. 44–50 (<http://hdl.handle.net/10022/AC:P:8812>).

Шведска; а да се није пријавио још ни један делегат из Бугарске.²⁹⁶⁴ Посланство у Атини је послало МИД-у и извештај дописника ЦПБ-а Павла Јевтића, који је био писан два дана пре одговора Милана Јовановића. На основу разговора са секретаром Организационог комитета за XXVII конгрес Периклеом Пападопулосом добио је информације да су скоро све државе пријавиле своје делегације изузев Краљевине СХС, одакле се као незванична делегација јавио Академски клуб за проучавање међународних проблема из Љубљане²⁹⁶⁵. Такође, већина држава је одредила лица која су имала припремљене реферате на једну од четири главне теме конгреса: две су биле везане за Бријан-Келогов пакт, трећа за Друштво народа, а четврта на националне мањине. Павле Јевтић је упозоравао као и Милан Јовановић да би требало издати потребне инструкције југословенским делегатима у погледу питања националних мањина. Посебно је скренуо пажњу МИД-у да су Грци припремали оснивање Балканског института у Атини у циљу рада на зближавању балканских народа и формирању федерације балканских држава у духу Друштва народа; јер је у Београду већ постојала група под руководством санитетског ђенерала у пензији др Чедомира Ђурђевића²⁹⁶⁶ заинтересована да оснује Балкански институт, и која је послала свим заинтересованим новинама у балканским државама предлог успостављања уније на Балканском полуострву.²⁹⁶⁷ Због тога је Павле Јевтић препоручио МИД-у да пошаљу Чедомира Ђурђевића као једног од југословенских делегата на XXVII

²⁹⁶⁴ АЈ, 379-9 отправник послова Милан Јовановић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.668 од 23. септембра 1929. године.

²⁹⁶⁵ Академски клуб за проучавање међународних проблема су основали југословенски посланик у Вашингтону Леонид Питамиц и чланица Карнегијеве задужбине за мир (Carnegie Endowment for Peace) Флоренс Вилсон (Florence Wilson), почетком 1929. године. Они су расправали на својим састанцима питања која су стављена на дневни ред XXVII конгреса. Када су сазнали да ће немачка секција Карнегијеве задужбине покренути питање положаја мањина у Немачкој и Пољској, сматрали су да морају да узму учешћа. Тражили су финансијску потпору југословенског МИД-а, али нису на време добили позитиван одговор, због тога је само председник Академског клуба Ставнислав Менцингер отпутовао о сопственом трошку (АЈ, 379-9 посланик у Атини Јован Вучковић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.769 од 29. октобра 1929).

²⁹⁶⁶ Чедомир Ђурђевић је студирао медицину у Бечу 1893. године, где се специјализовао за хирургију 1897–1899. године; у војску Краљевине Србије је примљен у чину капетана августа 1893. године; последња војна функција коју је обављао била је начелник сатнитета III армијске области на коју је постављен септембра 1928. године; пензионисан је априла 1929. године у чину санитетског бригадног ђенерала (М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, стр. 151).

²⁹⁶⁷ Чедомир Ђурђевић је касније тврдио да се он залаго за идеју Царинске уније на Балканском полуострву од 1926. године, али да је био усмањен све до 1929. године (др Чедомир Ђурђевић, „Балкански покрет“, *Прва балканска конференција (Рад Југословенске националне групе)*, Београд, 1931, стр. 32).

конгрес.²⁹⁶⁸ Заступник министра иностраних дела Коста Кумануди је био незадовољан делимичним одговором који је саставио Павле Јевтић, поновио је своје тражење 27. септембра. Посебно је критиковао слободу коју је себи дозволио дописник ЦПБ-а да предлаже МИД-у коју личност би требало да пошаљу као југословенског делегата на конгрес.²⁹⁶⁹ Услед делимично сачуване грађе МИД-а и Посланства у Атени, не можемо да дамо коначан одговор где је настао проблем у комуникацији. Изгледа нам вероватно да је Коста Кумануди прво примио извештај дописника за штампу који је писан 21. септембра, а тек накнадно отпрајника послова написан 23. септембра. Милан Јовановић је одговорио поновним достављањем дневног реда и скретањем пажње на 4 тачку *actualité* у оквиру које је планирано да професор Солунског универзитета Елефторопулос покрене питање националних мањина,²⁹⁷⁰ и додатним одговором да је извештај дописника за штампу достављен као додатна информација а не једини извештај.²⁹⁷¹ Милан Јовановић је послао МИД-у припремљене реферате за XXVII конгрес, 1. октобра.²⁹⁷² Последњи позив Секретаријат XXVII конгреса је послао 3. октобра, тражећи да им се достави листа југословенских делегата.²⁹⁷³

Приликом свечаног отварања XXVII конгреса, поздравни говор је одржао бивши председник грчке владе Александрос Папанастасију. Потпредседник белгијског сената и председник Међународног бироа за мир Анри Лафонтен (Henri La Fontaine) је говорио да је Југославија „оружана до зуба“, погрешно процењујући због чега су југословенски војници чували мостове и тунеле, и поредећи је са Немачком 1914. године. Целокупну ситуацију је приписао диктатури краља Александра, јер га је све то подсећало на некадашње европске режиме којима су управљали „императори, љубитељи војних парада“. Он је говорио о милитаризму Југославије и Турске, а да при том ни једном речју није споменуо Италину и њену политику на Балкану, као узрочника проблема. Британски делегат Рени Смит (Rennie Smith) је говорио о сиромаштву балканских

²⁹⁶⁸ АЈ, 379-9 извештај дописника за штампу Павла Јевтића, Атина, 21. септембра 1929. године.

²⁹⁶⁹ АЈ, 379-9 Кумануди Посланству у Атени, Пов.Бр.10920 од 27. септембра 1929. године.

²⁹⁷⁰ АЈ, 379-9 отпрајник послова Милан М. Јовановић ГПД-у МИД-а, Ка Пов.Бр.668 од 27. септембра 1929. године.

²⁹⁷¹ АЈ, 379-9 Јовановић *Etrangères Belgrade*, Пов.Бр.678 од 27. септембра 1929. године.

²⁹⁷² АЈ, 379-9 отпрајник послова Милан М. Јовановић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.697 од 1. октобра 1929. године.

²⁹⁷³ АЈ, 379-9 Посланство у Атени *Etrangères Belgrade*, Пов.Бр.700 од 3/Х-29

народа, које је отежано подигнутим царинским баријерама и наставком предратне политике равнотеже снага, против које се, према његовим наводима, Британија увек борила. На конгресу је било запажено да Југославија и Италија нису послале своје делегације, а да је Бугарска послала четири делегата у последњем моменту.²⁹⁷⁴ Дописник ЦПБ-а Павле Јевтић је изнео мишљење да је изостанак југословенске делегације вероватно разлог због чега је Анри Ланфонтен говорио о Југославији као ратоборној земљи, јер је стечен утисак да она не жели да ради на очувању светског мира.²⁹⁷⁵ Секретаријат XXVII конгреса нарочито је подвукао да су рачунали на учешће југословенске делегације.²⁹⁷⁶ Југославију је представљао председник Академског клуба за проучавање међународних проблема у Љубљани Станислав Менцигер. Он је узео активно учешће у комисијама за федерацију светских држава и за федерацију балканских држава.²⁹⁷⁷ На крају Конгреса поднео је извештај Посланству у Атини о резолуцији донетој по питању националних мањина: да све велике силе које имају националне мањине на својој државној територији потпишу идентичне уговоре о националним мањинама под гаранцијом Друштва народа; желели су стриктну и објективну примену прописаних процедура у погледу заштите мањина; и да се организује озбиљна пропаганда међу припадницима већинског и мањинског становништва како би схватили све предности суживота у истој заједници под правима која су им гарантована постојећим уговорима.²⁹⁷⁸ Бугарски делегати се нису укључивали у дискусију четврте комисије Конгреса, која је била задужена за мањине, али су у приватним разговорима придобијали поједине делегате, попут Анри Лафонтена и Рени Смита за своје тезе о становништву у Вардарској Македонији. Народни посланик **Леоно Макас** је објавио боршуру током заседања XXVII конгреса, у којој је између осталог тврдио да у Егејској Македонији има свега неколико десетина хиљада

²⁹⁷⁴ Поред Бугарске, и Турска је пријавила учешће своје делегације непосредно пре почетка рада XXVII конгреса (АЈ, 38-39-91 реферат Мих. Стојановића, без броја и без датума [октобар, 1930]).

²⁹⁷⁵ АЈ, 38-39-91 извештај дописника ЦПБ-а у Атини Павла Јевтића директору ЦПБ-а, 17. октобар 1929. године.

²⁹⁷⁶ АЈ, 38-39-91 реферат Мих. Стојановића, без броја и без датума [октобар, 1930]; извештај дописника ЦПБ-а у Атини Павла Јевтића директору ЦПБ-а, 17. октобар 1929; АЈ, 379-9 отпрајник послова Милан М. Јовановић министру иностраних дела Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.704 од 6. октобра 1929. године.

²⁹⁷⁷ АЈ, 379-9 посланик у Атини Јован Вучковић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.769 од 29. октобра 1929. године.

²⁹⁷⁸ АЈ, 379-9 отпрајник послова Милан М. Јовановић ГПД-у МИД-а, Пов.Бр.719 од 11. октобра 1929. године.

Словена међу која је живела у окружењу доминантне хеленске популације. Дописник ЦПБ-а Павле Јевтић је оценио да је у Макас презентовао ставове руководећих кругова у Грчкој.²⁹⁷⁹

Александрос Папанастасиу је искористио одржавање XXVII конгреса да би поново покренуо иницијативе које је износио у пролеће 1929. године. Он је председавао секијом која је била задужена за питање „федерације народа“. Иницијативу за оснивање института који би имао за циљ рад на зближавању балканских народа формално је покренуо Перикле Пападопулос. Ипак, било је очито да је у питању идеја Александра Папанастасиуа који је већ раније предложио да се оснује Институт за Балканску атанту у Атини са циљем изучавања свих питања која су заједнички интерес балканских држава. Циљ је био да се успостављањем јединства балканских држава избегне мешање великих сила у њихове односе у будућности. Грчки делегати на XXVII конгресу су сматрали да је идеја конкретна презентована и остварива. Ипак, сматрали су да је оснивање Института за Балканску атанту било отежано југословенско-бугарским односима и положајем бугарске мањине у Вардарској Македонији. Владици кругови у Атини су одговорили да су спремни да размотре само некадашњи план тадашњег министра иностраних дела Андреас Михалакопулоса о успостављању телеграфске, телефонске и железничке тарифне уније на Балкану. Специјална комисија за балканске државе је донела одлуку да се овласти Међународни биро за мир да преузме иницијативу у сазивању прве Балканске конференције у Атини, 1930. године; и да позове Друштво народа да оформи Институт за балканску кооперацију по угледу на Институт за интелектуалну кооперацију у Женеви.²⁹⁸⁰

Након окончаног XXVII конгреса, француски делегат Лусијен ле Фоаје (Lucien Le Foyer) је планирао да одведе групу чланова Управног комитета и Савета Међународног бироа за мир у Београд где би се задржали два дана, организовали југословенску секцију Међународног бироа за мир чији председник би одмах био изабран за члана Савеза Међународног бироа за мир. Он је желео да

²⁹⁷⁹ АЈ, 38-39-91 извештај дописника ЦПБ-а у Атини Павла Јевтића директору ЦПБ-а, 17. октобар 1929. године.

²⁹⁸⁰ АЈ, 38-39-91 извештај дописника ЦПБ-а у Атини Павла Јевтића директору ЦПБ-а, 17. октобар 1929. године; Е. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 35, 36; Mustafa Türkeş, „The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States 1930-1934“, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 1 (Jan, 1993), p. 132.

се сретне са министром иностраних дела Војиславом Маринковићем, председником владе Петром Живковићем и по могућству да добије аудијенцију код краља Александра.²⁹⁸¹ Душан Томић који је био задужен за међународну масонерију се одмах ангажовао,²⁹⁸² јер је ле Фоаје био француски Велики мајстор, и тражио да му се достави шефу Протокола МИД Бошку Христићу да би могао да организује читав посао.²⁹⁸³ Ле Фоаје је детаљније изложио циљеве свог боравка планираног за 24–26. октобар: да се састане са истакнутим лицима заинтересованим за пацифистичку пропаганду, новинарима, да организују предавање на којем би презентовали рад Међународног бироа за мир, и да оснују југословенску секцију.²⁹⁸⁴ Проблем је настао јер је међу члановима делегације био и председник Међународног бироа за мир Анри Лафонтен, чијим наступом на XXVII конгресу је био незадовољан Војислав Маринковић. Због тога је тражио изјашњавање отправника послова Милана Јовановића због чега је уопште разговарао са њима о доласку у Београд.²⁹⁸⁵ Војислав Маринковић је одбио да их прими у аудијенцију и наложио је свим државним институцијама да не одржавају завничне контакте са делегацијом. Према његовом одобрењу, само су новинари смели да им приреде један банкет и ступе у контакт са делегатима, под надзором ЦПБ-а.²⁹⁸⁶

Поред Француза, и британски делегати су показали веће интересовање за Балкан. Лабуристички народни посланик, парламентарни секретар државног секретара за спољне послове Артура Хендерсона, секретар Националног савета за спревање рата и шеф британске делегације на XXVII конгресу Рени Смит је изразио жељу отправнику послова Милану Јовановићу да упозна и Краљевину Југославију. Милан Јовановић је напоменуо да су му бугарска и грчка секција Међународног бироа за мир приредили ласкаве дочеке у Софији и Атини, да је у Грчкој био предмет посебне пажње и да му је министар иностраних дела Андреас

²⁹⁸¹ АЈ, 379-9 Милан М. Јовановић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.710 од 9. октобра 1929. године.

²⁹⁸² [Погледати код Сретеновића.](#)

²⁹⁸³ АЈ, 379-9 телеграм Томића од 7. октобра 1929. године.

²⁹⁸⁴ АЈ, 379-9 Милан М. Јовановић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.718 од 11. октобра 1929. године.

²⁹⁸⁵ АЈ, 379-9 Маринковић Посланству у Атини, Пов.Бр.12440 од 15. октобра 1929. године. Нови посланик у Атини Јован Вучковић који је примио дужност на дан пријема телеграма 16. октобра (АЈ, 334-Персонални-144-467, фолијација 400) је наложио отправнику послова Милану Јовановићу да одговори Маринковићу (АЈ, 379-9 Пов.Бр.728 белешка на полеђини примљеног телеграма).

²⁹⁸⁶ АЈ, 38-39-91 белешка З.А. написана у ЦПБ-у [25. октобра 1930. године]

Михалакопулос приредио ручак. Рени Смит је намеравао да проведе два дана у Југославији, први у Београду а други у Загребу, и да се сретне са југословенским министром иностраних послова Војиславом Маринковићем. Отправник послова у Атини је предлагао да МИД одреди једног чиновника који би га пратио од Ђевђелије до Београда и пружио му све потребне информације о Југославији. Рени Смит је тражио да му се дају све публикације на енглеском, немачком и евентуално француском језику о привредно-економским и посебно социјалним питањима, како би их презентовао лабуристичким круговима у Британији.²⁹⁸⁷ МИД је одредио секретара Гавриловића да прати Рени Смита од Ђевђелије до Београда.²⁹⁸⁸

Поред питања због чега се Коста Кумануди бунио против примања само извештаја дописника ЦПБ-а Павла Јевтића а не и отправника послова Милана Јовановића, који смо изложили у претходном делу; у овом случају постоји још једна недоумица. Наиме, логично је да је МИД желео да добије и ослони се на извештај дипломатског чиновника, а не чиновника Председништва Министарског савета, чија организациона јединица је био ЦПБ. Међутим, Павле Јевтић је био брат Богољуба Јевтића, којег је Петар Живковић наметнуо Војиславу Маринковићу као првог помоћника министра иностраних послова, на основу Закона о уређењу врховне државне управе од 31. марта 1929. године,²⁹⁸⁹ те је он сматран човеком верним председнику владе који је шпијунирао ресорног министра да би могли да утичу на његово вођење спољне политике.²⁹⁹⁰ Са друге стране, Коста Кумануди је био један од најближих сарадника Војислава Маринковића,²⁹⁹¹ у време чијег заступништва је Богољуб Јевтић наметнут као помоћник министра.²⁹⁹² Стога остаје отворено питање да ли је Коста Кумануди критиковао Милана Јовановића због недозвољеног преклапања надлежности различитих државних служби или по личној основи. Ипак, неоспорно је да је санитетски ђенерал Чедомир Ђурђевић на крају одређен од стране надлежних

²⁹⁸⁷ АЈ, 379-9 Милан М. Јовановић лично Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.711 од 9. октобра 1929. године.

²⁹⁸⁸ АЈ, 379-9 Маринковић, Пов.Бр.12215 од 12. октобра 1929. године.

²⁹⁸⁹ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Бр. 78, 3. април 1929. године.

²⁹⁹⁰ Архив САНУ, 14.387, предмети бр: 8682 (фолијација 3), 9512.

²⁹⁹¹ К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, str. 101-104.

²⁹⁹² АЈ, 334-Персонални-59-163, фолијација 313; АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијација 77.

државних органа као једна од кључних југословенских делегата за Балканске конференције.

Балканска конференција је првобитно била планирана за јун 1930. године. Међународни биро за мир је тражио моралну и материјалну потпору заинтересованих влада. Југословенска влада је сматрала, априла 1930. године, да нису створени услови за организовање такве конференције, јер још увек нису биле формирана ни национална удружења за зближење балканских народа у свим балканским државама.²⁹⁹³ Међународни биро за мир послао је позив свим балканским државама да узму учешће на конференцији, маја 1930. године. Званични позив грчка влада је упутила наредног месеца. На основу реакције влада балканских држава, Александрос Папанастасиу је избацио из програма рада дискусију о свим политичким питањима, укључујући питање мањина и Балканске федерације.²⁹⁹⁴ Грчка влада је сарађивала са Александросом Папанастасиуом око организовања I Балканске конференције. Председник владе Елефтериос Вензелос је сматрао да би рад требало да почне на стабилизацији економских и трговинских прилика, а пројекту Балканске федерације би требало да приступају врло опрезно јер је био уверен да не сме бити уперен ни против једне балканске државе. Војислав Маринковић је био против учешће југословенске делегације у незваничној Балканској конференцији, јер није желео да се покреће мањинско питање. Своје држање је донекле променио након разговора са Анријем Лафонтеном у Женеви. Тефик Рушту бег и турска влада су били резервисана према идеји Балканске федерације сматрајући је утопистичком и преурањеном. Њих је посебно бринула могућност да то буде изведено у виду проширења Мале антанте. Бугарска влада је имала резерве према идеји балканске конференције, јер је сматрала да је потекла под утицајем Бријанове идеје о Европској унији, што је сматрала само додатним механизмом за очување територијалног *status quo*. Стога је у једном моменту одлучила да опозове изабрану делегацију, под утицајем македонских организација чији чланови су чинили знатан део првобитно изабране делегације. Да би избегли оптужбе осталих држава, влада у Софији је решила да

²⁹⁹³ АЈ, 370-43-117, фолијација 35.

²⁹⁹⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 36, 38.

одустане од опозива, али је састав измењен увођењем особа са умеренијим политичким ставовима.²⁹⁹⁵

Војислав Маринковић је због свог става према идеји балканских конференција игнорисао позив угледног грчког листа *Eleftheron Vima* (Ελεύθερον Βήμα) да одговори на анкету поводом покренуте иницијативе.²⁹⁹⁶ Он је лично разговарао са Румунима у Букурешту, јуна 1930. године, приликом повратка са конференције Мале антанте у Штрпском Плесу. Након сусрета са румунским државницима наставио је да пропагира економско зближавање балканских народа, и наложио спољнополитичком уреднику листа *Политика* Андри Милосављевићу да објављује чланке у складу са том идејом. Издао је инструкције посланику у Атини Јовану Вучковићу да поведе разговоре са грчком владом у јесен 1930. године, о Балканском савезу. Стога се очекивало да ће током боравка у Атини, децембра 1930. године, Војислав Маринковић разговарати о истој теми са Елфетериосом Венизелосом. Ипак, сматрао је да су на I Балканској конференцији могли да се воде разговори само о превазилажењу економске кризе, а не и политичком споразуму јер је проценио да је било сувише рано да Бугарска прихвати да учествује у том пројекту. Стога је у разговорим са секретаром бугарског Посланства у Београду често разговарао о панбалканској економској сарадњи, постављајући питање: „Да ли ће две државе и у будућности бити експлоатисане од индустријализованог Запада и да скупо жито продају за мале паре?“. Међутим, бугарски дипломатски чиновници у Југославији нису могли да процене да ли се Војислав Маринковић искрено залагао за економску сарадњу уз очување политичких позиција или је само желео да посредно успостави југословенску доминацију над Бугарском.²⁹⁹⁷

У погледу најзначајнијег политичког питања разматраног на балканским конференцијама Капчевић је израдио реферат „Правни положај мањина и мир на Балкану“, 30. августа 1930. године, поднет шефу Секције за националне мањине

²⁹⁹⁵ АС, ТД, предмет бр. ТД-46, фолијације 5, 6, 9, 16-18, 23; ЦДА, ф. 325 к, инв. оп. 1, а. е. 88, фолијација 13; *Извештају*, I, стр. 86, 88, 89; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 37-39.

²⁹⁹⁶ АЈ, 38-39-91 Павле Јевтић ЦПБ-у, Бр.169 од 28. августа 1930. године.

²⁹⁹⁷ Архива САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 34; ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 1759, фолијације 15, 16; К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga III, str. 19, 27; К. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga IV, str. 17, 18; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knjiga peta, London, 1960, str. 23, 24.

III одсека ПО МИП Вукашину Животићу и Двору. Он је поново истакао југословенску тезу да се у складу са међународним дефинисањем мањина не може прихватити бугарско тврђење да је на територији Југославије живела нека јужнословенска мањина која би се разликовала према раси, језику или вери од државотворног народа. На основу тога је закључио да су оправдани само захтеви које Бугарска има према Грчкој и Румунији; али и да Југославија може очекивати наставак пропаганде бугарске владе и македонских организација која је покренута пред међународним конференцијама 1927. године и није је њавала.²⁹⁹⁸

Став Војислава Маринковића према идеји балканских конференција утицао је и на припреме Југославије за учешће. Средином августа још увек није била формирана делегација. Грчко Посланство у Београду је показивало очигледно незадовољство због државних органа и изјава југословенског министра појединим страним дипломатама да не придаје значај Балканској конференцији јер није очекивао да се постигну неки конкретнији резултати.²⁹⁹⁹ Југословенски МИП је на крају ипак одлучио да финансијски подржи одлазак делегације у Атину.³⁰⁰⁰ Издате су инструкције да југословенска делегација напусти рад конференције у случају да Бугари покрену мањинско питање.³⁰⁰¹ Позорност у

²⁹⁹⁸ АЈ, АЈ, 74-50-68, фолијације 42-45; Архив САНУ, 14.458, фасцикла I, предмет бр. 30, фолијације 5-8.

²⁹⁹⁹ ЦДА, ф. 176 к, инв. оп. 6, а. е. 1759, фолијације 23-25.

³⁰⁰⁰ АЈ, 159-7-9 Коста Кумануди лично за Војислава Маринковића, Пов.Број 17953 од 12. септембра 1930. године.

³⁰⁰¹ *Извештаји*, I, стр. 89. Пуковник Танасије Динић је од свог повереника добијао извештаје који су указивали да ће за бугарску делегацију кључни циљ бити да покрене питање бугарских мањина у балканским државама. Делегати су били или универзитетски професори, који су били стручњаци за међународно право и имали богато искуство у раду међународних конференцијама на којима је расправљан правни положај националних мањина, или чланови појединих организација које су биле добро упознате са политичком ситуацијом у Македонији, тзв. „Западним покрајинама“ (Цариброд и Босилеград) и Јужној Добруци. Бугарски министар иностраних послова и вероисповести Атанас Буров је током септембра упутио председника бугарске делегације и професора Правног факултета у Софији Стефана Абацијева (Стефан Киров Абаџијев) на сарадњу са бившим грчким послаником у Београду Михаилом Цамадосом, који је био познат по својим антисрпским ставовима. Слање бившег бугарског посланика **Ж. Добрева** у Атину било је тумачено у бугарском МВРИ-у као акција уперена против тадашњег посланика **Георги Кјосеиванова**, који је био један од ретких бугарских дипломата који пореклом није био из Македоније. Стефан Абацијев се нашао у веома деликатној ситуацији, између интереса различитих групација и држава. Са једне стране, велики број бугарских и македонских савеза, организација и група је тражило од њега да искористи учешће на међународном форуму да би јавно отворио расправу о проблему положаја бугарске мањине. Са друге стране, британски и француски посланик у Софији су му саветовали да не покрене мањинско питање у циљу успешног рада I Балканске конференције. Стога је Стефан Абацијев закључио да ће југословенска, грчка и румунска делегација искористити његов наступ да би свалили кривицу на Бугаре уколико дође до прекида у раду (АС, ТД, предмет бр. ТД-46, фолијације 2, 3, 6, 10, 14, 15).

раду југословенске делегације су налагале и информације које су прикупили војни органи да су хрватски емигранти намеравали да учествују на тајној комунистичкој конференцији која је наводно требало да се одржи у Атини, 6. октобра, односно један дан након почетка рада I Балканске конференције.³⁰⁰² Тиме се отварала могућност не само покретања питања положаја становништва у Вардарској Македонији, већ и у другим деловима Југославије; посебно након манифестација организованих од стране легалних и илегалних македонских организација поводом боравка Анте Павелића и Густава Перчеца у Софији, априла 1929. године којим су и јавно демонстрирани заједнички интереси.³⁰⁰³

Непосредно пред почетак рада I Балканске конференције, Александрос Папанастасиу је изнео своје виђење принципа рада преко званичног органа грчког МИП-а *Le Messager d'Athènes*. Он је као основе будућег балканског савеза изнео равноправност свих држава без супремације једне од њих; очување постојећег суверенитета и потпуно одбацивање рата као средства међународних односа.³⁰⁰⁴ Заседање конференције је трајало од 5. до 12. октобра 1930. године. Југословенску делегацију је требало да предводи Чедомир Ђурђевић који је био једна од оснивача Удружења за балканску заједницу, 1929. године.³⁰⁰⁵ Политичка питања су разматрана уз велику дозу опреза. Одмах је закључено да се не може постићи један Балкански локарно, јер је Локарно пакт био потписан између две државе у вези једног конкретног питања а гаранти су биле друге две државе које нису биле директно заинтересоване. Са друге стране, балканске државе су желеле да постигну политички споразум којим би била регулисана већина, ако не и сва политичка питања; без учешћа држава изван Балкана у улози гарантора. Према тумачењу југословенске делегације Пакт је требало да пружи допунске гаранције постојећим мировним уговорима и мањинским уговорима, и да одбаци рат као средство регулисања отворених питања и проблема између балканских народа.³⁰⁰⁶

³⁰⁰² АЈ, 379-9 ПО МИП Посланству у Атини, Пов.Бр.19178 О.Г.-1-01 од 30. септембра 1930; секретар Драгољуб Јовановић *Etrangères Belgrade*, Пов.Бр.952 од 4. октобра 1930. године.

³⁰⁰³ Више о сарадњи хрватских и македонских илегалних организација видети у: В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*; К. Църнушанов, *Македонија в хрватско-българските взаимоотношения през вековете*.

³⁰⁰⁴ У свом ауторском тексту је навео да балканске државе имају могућност да побољшају извесне пропусте у погледу одбацивања рата, који су учињени приликом формулисања Пакта Друштва народа и Бријан-Келоговог пакта (Е. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 37, 38).

³⁰⁰⁵ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 33.

³⁰⁰⁶ *Прва балканска конференција*, стр. 11, 12.

Чедомир Ђурђевић, Иван Мохорич, Војислав Ђорђевић и Цветко Грегорић су у својим рефератима изложили идеје за економско зближавање у циљу превазилажења аграрне кризе, у складу са идејама које су покренуте у преговорима о југословенско-румунској царинској унији и аграрним конференцијама у Букурешту и Варшави. Посебно је истакнута потреба усклађивања производње и пласирања на страна тржишта три пољопривредна артикла: житарица, дувана и опијума.³⁰⁰⁷ Чедомир Ђурђевић и Цветко Грегорић су говорили и о снази уједињеног Балкана који би имао 805.000 km² и преко четрдесет милиона становника, а „Балкананадол“ чији члан би била и Турска, имали би 2.000.000 km² територије односно више од једне петине читавог европског континента и 58.000.000 становника.³⁰⁰⁸

Бугарска делегација на челу са професором Правног факултета у Софији Стефаном Абацијевим (Стефан Киров Абаџиев) покренула је питање поштовања гарантованих права мањина и њихове лојалности према држави у којој живе,³⁰⁰⁹ уз подршку албанске делегације.³⁰¹⁰ Њихов предлог резолуције о мањинама је разматрана на приватној конференцији председника делегација. Југословени, Румуни и Грци су се успротивили прихватању исте, јер су желели да избегну покретање читавог питања мањина.³⁰¹¹ Дописник ЦПБ-а у Атини и члан југословенске делегације Павле Каровић је накнадно јавно критиковао држање Бугара због покретања мањинског питања.³⁰¹²

Након завршетка рада I Балканске конференције Посланство у Атини је оценило да су на моменте узаврела атмосфера и покретање мањинског питања од

³⁰⁰⁷ Ч. Ђурђевић, „Балкански покрет“, стр. 23-33; dr Ivan Mohorič, „Problem ekonomske saradnje balkanskih država“, *Прва балканска конференција*, стр. 37-41; ing. agr. Војислав Ђоршевић, „Пољопривреда Балкана“, *Прва балканска конференција*, стр. 45-49; Dr. Svetko Gregorić, „Privredni sporazum balkanskih država s industrijske tačke gledišta“, *Прва балканска конференција*, стр. 57-73.

³⁰⁰⁸ *Прва балканска конференција*, стр. 17, 18; С. Gregorić, „Privredni sporazum balkanskih država s industrijske tačke gledišta“, стр. 60.

³⁰⁰⁹ План бугарске делегације био је да искористе организовање I Балканске конференције да промовишу своје националне тезе пред међународним форумом, али да избегну поновно потписивање Нејског мировног уговора или одрицање од члана 19 Пакта Друштва народа (П. Нейков, *Спомени*, стр. 324-328, 331, 332).

³⁰¹⁰ Бугарски МВРИ је покренуо консултације са албанским МИП-ом о раду Балканских конференција, 19. јула 1930. године. Прво су се интересовали за састав албанске делегације, и начина на који ће влада контролисати и добијати информације о њеном раду на конференцији (Централен државен архив, Фонд бугарска легација в Тирана (325 к), инв. оп. 1, а. е. 88, фолијација 13).

³⁰¹¹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, стр. 39.

³⁰¹² Dr. Pavle Jevtić, „Utisci sa prve Balkanske Konferencije“, *Прва балканска конференција*, стр. 135-139.

стране бугарске делегације били довољан доказ да још увек није наступио моменат да се са приватне иницијативе пређе на званичан рад министарстава иностраних послова ка политичком зближавању. Односно, да би балканске конференције требало да наставе рад по истом основу док се не припреми терен за озбиљнији рад у кључним питањима. Ипак, Посланство је оценило да је учињен значајан корак јер је омогућена размена мисли „неофицијелних али квалификованих представника“.³⁰¹³

Један од чланова југословенске делегације Живко Топаловић је након I Балканске конференције објавио књигу *Za balkansko jedinstvo*, у Загребу 1931. године, у којој је изнео предлог да се југословенско-бугарска расправа о становништву у Македонији може решити процесом „интегралног југословенства“. Под тиме је подразумевао уједињење Југославије и Бугарске у јединствену јужнословенску државу, јер би тек нестанком заједничке политичке границе Вардарска долина изгубила свој геостратешки значај и потом би Срби и Бугари могли да се споразумеју са македонским становништвом око увођења режима који би највише погодовао локалним приликама.³⁰¹⁴

Након I Балканске конференције потписан је грчко-турски Пакт о пријатељству, помирењу и арбитражи, 30. октобра 1930. године; што су грчки и турски државници желели да представе као први корак ка измирењу народа на Балкану и успостављања новог балканског савеза.³⁰¹⁵ Турски министар иностраних послова Тефик Рушту бег, је покренуо иницијативу за турско-грчко-бугарско зближавања. У разговорима са дипломатам је истицао да кључни проблеми у балканским односима проистичу из југословенско-бугарских неслагања у погледу становништва у Вардарској Македонији; и да би се они могли превазићи у случају зближавања Турске и Грчке са Бугарском. Тефик Рушту бег желео је да постигне два циљ: оствари зближавање са северним суседом као залог за неповредивост граница и истовремено спречи југословенско-бугарско зближавање или уједињење.³⁰¹⁶ Поред односа са балканским државама,

³⁰¹³ *Извештаји*, I, стр. 150, 151.

³⁰¹⁴ Dr. Živko Topalović, *Za balkanski sporazum*, Zagreb, 1931, str. 33-36.

³⁰¹⁵ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 39; D. Barlas, *Etatism & Diplomacy in Turkey*, p. 138; I. D. Stefanidis, „Reconstructing Greece as European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32“, pp. 223, 224; Dž. Nakov, *Istorija savremene Turske*, str. 166.

³⁰¹⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 42-48; D. Barlas, *Etatism & Diplomacy in Turkey*, p. 139.

његов концепт је био усмерен и ка умањивању утицаја великих сила. Стога се противио италијанским настојањима да турско-грчко-бугарски блок подреди својим интересима; али је желео и да спречи учлањење Бугарске у Малу антанту која је била француски савезник.³⁰¹⁷

Турски министар иностраних послова Тефик Рушту бег је намеравао да приликом одржавања II Балканске конференције у Цариграду, подигне разговоре на виши ниво. Прво је изнео идеју, новембра 1930. године, да све своје балканске колеге позове да присуствују као посматрачи.³⁰¹⁸ Потом је изложио план акредитованим посланицима, децембра 1930. године, желео да организује незванични сусрет министара иностраних послова свих балканских држава уколико се на конференцији успостави повољна атмосфера.³⁰¹⁹ Елефтериос Венизелос је позитивно одговорио на турску иницијативу, марта 1931. године.³⁰²⁰ Војислав Маринковић је сматрао да још увек није био припремљен терен за прелазак на политичко поље рада, због тога се изговорио својим здравственим стањем да не би могао да учествује у независном састанку, почетком априла 1931. године.³⁰²¹ Крајем истог месеца Тефик Рушту бег је одустао од своје иницијативе да сазове све министре иностраних послова балканских држава да буду посматрачи II Балканске конференције. Уместо рада на политичком пољу, предложио је сарадњу у погледу заједничких економских интереса. Тефик Рушту бег се у разговору са југословенским послаником Љубомиром Нешићем заложиио за заједнички наступ три балканска произвођача опијума: Турске, Југославије и Грчке.³⁰²² Након сусрета са Војиславом Маринковићем у Женеви, маја 1931. године, турски министар је хвалио свог колегу у погледу идеја о балканској солидарности, посебно у погледу односа са Бугарском и Румунијом.³⁰²³ Љубомир Нешић је накнадно оценио да је овај састанак имао велики утицај на Тефика Руштуа бега који је схватио током боравка у Женеви колики међународни углед поседује Француска у Друштву народа, а посебно је био под утиском значаја

³⁰¹⁷ D. Barlas Dilek, Y. Köksal, "Turkey's Foreign Policy towards Bulgaria and Turkish minority (1923-1934)", pp. 184, 185.

³⁰¹⁸ АЈ, 159-8-21/І Лазар Марковић МИП-у, Пов.Бр.1074 од 22. новембра 1930. године.

³⁰¹⁹ АЈ, 370-6-33, фолијација 811.

³⁰²⁰ АЈ, 370-43-117, фолијација 47.

³⁰²¹ АЈ, 370-6-33, фолијација 818.

³⁰²² АЈ, 370-2-13, фолијација 591.

³⁰²³ АЈ, 370-2-13, фолијација 622.

југословенског министра који је у то доба био полустални члан Савета испред Мале антанте.³⁰²⁴

На почетку припрема за II Балканску конференцију извршене су одређене измене у саставу југословенске делегације. Уместо дописника ЦПБ-а у Атини Павла Јевтића који је отпуштен из државне службе,³⁰²⁵ одређен је дописник Агенције „Авала“ у Атини Богдан Радица. Он је заједно са Велибором Јонићем³⁰²⁶ учествовао на састанку Савета Балканских конференција, у Солуну, 30. јануара – 2. фебруара 1931. године, који је био посвећен организовању II Балканске конференције заказане за октобар у Цариграду. Због учешћа много мањег броја људи, могло је боље да се уочи до којих граница су поједине делегације биле спремне да иду у правцу сарадње. Према оцени Петра Нејкова (Петър Нејков) Велибор Јонић је као бивши официр био прилично груб у комуникацији са другим делегатима, али његовау незаинтересованост за рад Савета Балканских конференција није тумачио као његов лични став већ гледиште југословенске владе.³⁰²⁷ Иако су уочене неке позитивне промене, посебно у држању албанске владе, према оцени Богдана Радице атмосфера је и даље била узаврела и владало је неповерење према реализацији читавог пројекта балканског јединства. Главни проблем је избио у расправама југословенских и бугарских делегата у погледу мањинског питања. Пошто се нису постигли договор да ли ће тај проблем бити уврштен у дневни ред, Богдан Радица је закључио да југословенска делегација „боља, снажнија и хомогенија“. Свој став је образложио чињеницом да су Грци, Турци и Бугари бирали прворазредне људе за своје делегате, и уколико је Југославија већ била приморана да узме учешће, онда би требало да поред постојећих делегата пошаље особе са више „искуства и праксе“ који би је представљали у складу са њеном снагом и положајем. Његова оцена је била да су балканске конференције имале академски карактер и само моралну вредност, али

³⁰²⁴ АЈ, 370-2-13, фолијација 660.

³⁰²⁵ АЈ, 38-39-91 ЦПБ МИП-у, Пов.Ц.П.Бр.5484 од 20. августа 1930. године.

³⁰²⁶ Велибор Јонић се школовао у Београду и Великој Британији; био је професор немачког језика у београдској Реалици и Вишој школи Војне академије. Као члан Савеза земљорадника залагао се за блиске југословенско-бугарске односе. Постао је члан Народне одбране 1926. године, и био њен секретар за пропаганду и уредник њеног органа. Био је присталица диктатуре краља Александра и генерални секретар Југословенске акције од 1930. године, када је прихватио фашистичке идеје корпоративног друштва и аутохтоног културног развоја (Ivan Obradović, *Ideje balkanskog jedinstva između dva svjetska rata u srpskoj javnosti*, (magistarski rad), Beograd, 2010, str. 65-67).

³⁰²⁷ П. Нејков, *Спомени*, стр. 333-336.

да југословенска држава још увек није могла да се одрекне даљег учешћа јер би била оптужена да не прихвата пацифистичке идеје што би највише одговарало Бугарској. Због тога према мишљењу Богдана Радице били неопходни у делегацији способне личности које су умеле да маневришу и тактички се повуку, према потреби и „да поруше саму Конференцију“ а да при томе кривица не падне на Југословене, већ на Бугаре због тога што желе да обнове старе расправе и сукобе. Као повољне околности навео је да Турска није желела да призна постојање јерменске мањине, као што ни Југославија није желела да призна постојање бугарске мањине. Са друге стране, оценио је Грчку као етнички и економски најслабију јединицу на Балканском полуострву која покушава преко конференција да пронађе излаз из сопствене ситуације преко улоге трговца и мешетара између балканских народа. Иницијативу Тефика Руштуа бега да позове све министре иностраних послова да учествују као посматрачи приликом II Балканске конференције оценио је као жељу Турака да поново почну да играју значајну улогу у региону и на основу тога је претпоставио да неће пропустити указану прилику. Богдан Радица је закључио да је неопходно да се спроведе бољи одабир југословенских делегата и да им се дају јасне инструкције, са свим меродавних места, о њиховом држању у појединим питањима.³⁰²⁸

Југословенски МИП је пратио развој балканског покрета у Бугарској. Пре састанака поткомитета задужених да припреме материјале о појединим питањима за II Балканску конференцију, априла 1931. године,³⁰²⁹ професор Стефан Абацијев је поднео оставку на место председника Управе бугарске Националне групе за Балканске конференције. На основу избора нових чланова спроведеног током марта, у југословенском МИП-у је оцењено да је међу новим члановима било истакнутих Македонаца.³⁰³⁰ Посебно је подвучена чињеница да је за председника

³⁰²⁸ АЈ, 370-43-117, фолијације 38-46.

³⁰²⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 49.

³⁰³⁰ АЈ, 159-9-2 МИП Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.4672 од 10. марта 1931. године. Британски посланик у Софији Сидни Вотерлоу (Sidney Waterlow) је донео сличан закључак као и југословенска дипломатија. Он је сматрао да је професор Абацијев поднео оставку јер је бугарска делегација на I Балканској конференцији заузела сувише помирљиво држање, те је новоизабрана делегација имала јаче изражену националистичку црту због чега се могло очекивати да ће заузети непомирљивје држање према питању националних мањина на II Балканској конференцији (Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 49).

изабран Андреј Тошев (Андрей Славов Тошев)³⁰³¹ који је као дугогодишњи бугарски посланик у Краљевини Србији био познат по својим антисрпским ставовима и противник југословенске идеје.³⁰³² Он је оцену југословенског МИП-а потврдио својим радовима објављеним током 1931. године, у којима је одговорност за лоше југословенско-бугарске односе сваљивао искључиво на српску страну јер су од Берлинског конгреса 1878. године водили спољну политику у сарадњи са непријатељима Словена. Идеју интегралног југословенства којом се тежило уједињењу Југославије и Бугарске окарактерисао је као утопију. Југословенску државу је оценио као импозантну грађевину истрошену изнутра раздорима и окружену споља непријатељима, због тога није очекивао никакву разбориту политику режима у Београду. Андреј Тошев је био уверен да се Срби нису одрекли претензија према слободним морима (Егеју и Солуну), и због тога југословенско-грчко пријатељство није сматрао трајним. Али је тврдио да се трајно српско-бугарско пријатељство и њихово заједничко наступање према југу може успоставити само признањем постојања бугарског становништва у Македонији и враћањем Западних покрајина, што је означио као први корак ка југословенско-бугарском уједињењу на федералистичким основама и њиховој заједничкој политици на Балкану.³⁰³³ Критикујући идеју интегралног југословенства, која је заговарала југословенско-бугарско уједињење, „културну мисију“ Јужних Словена на Балканском полуострву и стварање јужнословенске државе на три мора (Јадранско, Црно и Егејско) Андреј Тошев је постављао питање да ли је некадашња великосрпска политика на тај начин била само преобучена у југословенско рухо; због чега је одбацивао идеје Живка Топаловића, и Југословенске акције чији генерални секретар је био Велибор Јонић,³⁰³⁴ двојице чланова југословенске делегације за балканске конференције.

³⁰³¹ Андреј Тошев је био одабран као један од делегата за I Балканску конференцију, али је одустао од учешћа након што је из дневног реда избачено мањинско питање (АС, ТД, предмет бр. ТД-46, фолијаице 5, 6).

³⁰³² Према оцени југословенског МИП-а он је добро знао српски језик и познавао многе југословенске крајеве, ипак је у својим научним радовима чији основни циљ је био доказивање постојања бугарске мањине у Југославији тврдио да су постојале и босанска и црногорска мањина (АЈ, 159-9-2 МИП Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.4672 од 10. марта 1931).

³⁰³³ Андрей Тошев, „Югославянският въпрос“, *Отецъ Паисий*, Год. V, Брой 6, 30. јун 1931, стр. 83-87.

³⁰³⁴ Андрей Тошев, „Интегрална Југославия отъ сръбско гледище“, *Отецъ Паисий*, Год. V, Брой 8, 31. август 1931, стр. 113-118.

И поред препорука Богдана Радице, у МИП-у није одмах донета одлука да ли је потребно да се промени дотадашњи став. Председник југословенске Националне групе Чедомир Ђурђевић је поново покренуо иницијативу за успостављање Балканске царинске уније, маја 1931. године.³⁰³⁵ Изгледа да та акција није наишла на жељени одзив. Услед резервисаног става Југославије турска дипломатија је интервенисала преко Љубомира Нешића, септембра 1931. године, у циљу обезбеђивања учешћа југословенске делегације у раду Организационог одбора Балканске конференције. Југословенски дипломата је поновио раније становиште да је суштински проблем да ли ће организатори подлећи бугарском притиску о стављању мањинског питања на дневни ред или не.³⁰³⁶ Југословенски делегат је био секретар Министарства трговине и индустрије Сава Обрадовић, који је боравио у извесној специјалној мисији у Турској маја 1931. године.³⁰³⁷ Он је у разговорима са турским делегатима, потпредседником Велике народне скупштине турске **Хасаном бегом**, и народним послаником и генералним секретаром Председништва републике Рушеном Ешрефом бегом (Rüşen Eşref bey), заступао тезу да су балканске конференције још увек у зачетку свог рада, и стога нису биле политички сазреле да би могле да разматрају мањинско питање. Стога се залагао да кључна питања буду везана за економску сарадњу што је био заједнички интерес свих балканских држава. Турска страна очигледно је предлагала да се проблем расправља само у Политичком комисији, а не износи на Пленум, аргументујући свој став да би потпуно одбацивање могло да утиче на делегације појединих балканских држава да откажу своје учешће. Током боравка у Турској имао је прилику да се приватно сретне и са председником републике Мустафом Кемалом пашом. Сава Обрадовић је закључио да балканске конференције имају потенцијал, уколико се „оснаже“, да прерасту у „моћан фактор у раду на економском, социјалном, интелектуалном па и политичком зближавању балканских народа“. Сматрао је да је преко њих могуће промовистаи идеју „Балкан балканским народима“, у циљу постепеног упознавања различитих

³⁰³⁵ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 40.

³⁰³⁶ AJ, 370-43-117, фолијације 60, 61, 64.

³⁰³⁷ На основу прегледане грађе нисмо били у могућности да закључимо о каквој врсти мисије је било реч и шта је био њен циљ. Међутим, врло чудно је да је МИД известио о његовом доласку Генерални конзулат у Цариграду, а није извесито директно и Посланство (AJ, 411-15-28, фолијација 54).

друштвених слојева, државних и привредних институција што би били постепени кораци ка формирању балканског савеза. На основу упознавања са турским делегатим и појединим угледним личностима, Сава Обрадовић је закључио да су балканске конференције добиле широку и јаку подршку у турском друштву, државним и привредним круговима. Због тога је на челу њихове делегације био Хасан бег, а генерални секретар Рушен Ешреф бег. Велику државну и друштвену подршку су добиле и грчка и румунска делегација. Због тога је Сава Обрадовић приметио да Југославија и даље није пружала потребну пажњу, иако је више пута промовисала идеју „Балкан балканским народима“. Он је саветовао МИП да би требало да пружи југословенској делегацији потребну подршку, прошири базу и боље организује њен рад ангажовањем најистакнутијих представника појединих друштвених група; како не би више заостајали иза Турака, Грка и Румуна.³⁰³⁸

И поред обећања које су Турци дали Сави Обрадовићу да мањинско питање неће бити покретано у ширем обиму, Љубомир Нешић је могао да закључи да ће оно имати видну улогу у раду II Балканске конференције.³⁰³⁹ Због овде одлуке организатора конференције, Војислав Маринковић је наредио југословенском посланику да може да прихвати позив турског МИП-а да буде само посматрач церемонијалног отварања II Балканске конференције, али да не прихвати позив да не присуствује политичком раду конференције и комисија.³⁰⁴⁰ Посланство у Тирани је на основу анализе састава албанске делегације закључило да је албанска влада припремала заједнички наступ са бугарском владом у циљу покретања питања националних мањина у Југославији. Према додатно прикупљеним подацима југословенске дипломате у Албанији су биле уверене да влада у Тирани није веровала у успех рада балканских конференција, јер је сматрала да неће успети да се избори за побољшање положаја својих мањина у суседним државама.³⁰⁴¹ Посланство у Софији је известило да је Александрос Папанастасију у разговору са бугарским политичарима и новинарима изјавио да се балкански споразум може постићи узајамним уступцима, и да територијални *status quo* није дефинитивно успостављен на Балкану. Иако је овај део његових идеја био у складу са бугарским интересима, његове изјаве да не постоји бугарска

³⁰³⁸ АЈ, 370-43-117, фолијације 66-71.

³⁰³⁹ АЈ, 370-43-117, фолијације 72, 75.

³⁰⁴⁰ АЈ, 370-43-117, фолијације 78-82, 117.

³⁰⁴¹ АЈ, 370-43-117, фолијације 86-88.

мањина у Егејској Македонији је изазвала мучан утисак у софијској јавности која је тражила од бугарске делегације да откаже даље учешће у раду балканских конференција.³⁰⁴²

Пре почетка рада II Балканске конференције Војислав Маринковић је позвао на усмено реферисање Љубомира Нешића, који је провео дванаест дана службеним послом у Београду, крајем септембра и почетком октобра.³⁰⁴³ Након консултација са послаником у Цариграду, југословенски министар иностраних послова је одредио састав југословенске делегације за II Балканску конференцију 9. октобра 1931. године.³⁰⁴⁴ Уместо Чедомира Ђурђевића за новог председника је изабран бивши министар и адвокат др Василије И. Јовановић. Потврђен је ранији избор дописника Агенције „Авала“ Богдана Радице. Остале личности су углавном биле из привредних, финансијских и академских кругова. Овакав састав је јасно указивао да Војислав Маринковић није прихватио сугестије Богдана Радице и Саве Обрадовића, и да је и даље желео да се југословенско учешће ограничи на разговоре о економској сарадњи. Занимљив је, додуше, избог уредника листа *Трговински гласник* Јована Ђоновића. Иако би се на први поглед могло рећи да је у питању био одабир на основу жеље да се воде разговори о привредној сарадњи, ипак је могуће и другачије тумачење. Наиме, Јован Ђоновић је већ извесно време био човек од поверења краља Александра за албанске послове. Југословенски монарх је био незадовољан радом дипломатске службе у Албанији, и два месеца након II Балканске конференције одлучио се да понуди место посланика у Тирани главном уреднику листа *Трговински гласник*, не само због његовог познавања локалних прилика, већ и због његовог антииталијанског става и опозиције црногорској династији Петровића.³⁰⁴⁵ Накнадно је састав делегације донекле

³⁰⁴² АЈ, 370-27-78, фолијације 509-511.

³⁰⁴³ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 126.

³⁰⁴⁴ За чланове југословенске делегације су одређени: бивши министар Василије Јовановић, професор Војне академије Велибор Јоњић, професор Универзитета Ксенофон Шаховић, лекар др Жика Марковић, главни секретар Радничке коморе Живко Топаловић, секретар Трговачке коморе у Загребу Адолф Чувај, управник Савеза земљорадничких задруга Војислав Ђорђевић, представник Лиге жена за мир и слободу Милица Топаловић, секретар Трговачке коморе у Љубљани Иво Мохорич, секретар Удружења банака у Загребу др Миленко Марковић, уредник *Трговинског гласника* Јован Ђоновић, доц. Александар Јовановић, проф. Владимир Вујић, проф. Глиша Елезовић. За експерте делегације су одабрани: новинар Богдан Радица и секретар Трговачке коморе у Солуну др Драгослав Михаиловић (АЈ, 370-43-117, фолијације 95-97).

³⁰⁴⁵ Архив САНУ, 14.329 Никола Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, стр. 175. Предлог постављењу Јована Ђоновића за посланика у

измењен. Уместо дописника Агенције „Авала“ Богдана Радице одређен је публициста др Павле Каровић. За нове чланове изабрани су: директор Завода за спољну трговину др Јурај Томичић, генерални секретар Трговачке коморе у Београду др Стеван Поповић, члан Управе Главног задружног савеза др Стево Рачић и музичар Јосип Славенски.³⁰⁴⁶ Овим одабиром само је додатно наглашен значај привредне сарадње балканских држава за Југославију, и њена незаинтересованост за вођење политичких разговора на балканским конференцијама.

Према анализи отправника послова у Цариграду Милана М. Јовановића, намера Тефика Руштуа бега је била да промовише балкански споразум који би био израђен по узору на турско-грчки Пакт пријатељства, помирења и арбитраже, чиме би спречио његово формирање простим проширивањем Мале антанте. Југословенски дипломатски чиновници у Турској су сматрали да су постојала два проблема у ослањању балканског савезништва на грчко-турско пријатељство. Са једне стране, Грци су постали врло снисходљиви према својим „новим пријатељима“. Са друге стране, Турци су прецењивали сопствени утицај и улогу међу балканским државама.³⁰⁴⁷ Југословенска дипломатска служба није крила своју незаинтересованост за идеју формирања балканског савеза на бази грчко-турског пријатељства. Посланик у Атини Бошко Христић након што је сазнао 2. августа да је датум званичне узвратне посете Исмета паше и Тефика Руштуа бега Елефтериосу Венизелосу одређен за другу половину септембра,³⁰⁴⁸ одмах је тражи одобрење да му се одобри употреба годишњег одмора од почетка августа до почетка октобра. Иако је законски имао право само на шест недеља одсуства, он је провео више од два месеца изван Атине по одобрењу МИП-а. На свој положај се вратио дан након завршетка званичне посете Исмета паше и Тефика Руштуа бега.³⁰⁴⁹

Недељу дана пре почетка заседа II Балканске конференције, албанска делегација је покушала преко посланика у Атини Бошка Христића да убеди

Тирани поднет је Министарском савету 14. децембра 1931. године, а указ је потписан 3. јануара 1932. године (АЈ, 334-Персонални-152-457, фолијације 408, 414).

³⁰⁴⁶ Друга Балканска конференција (Рад југословенске националне групе), Београд, 1932, стр. 95.

³⁰⁴⁷ АЈ, 370-43-117, фолијације 90, 91.

³⁰⁴⁸ АЈ, 379-12 посланик у Атини Бошко Христић министру иностраних дела Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.697 од 2. августа 1931. године.

³⁰⁴⁹ АЈ, 334-Персонални-201-524, фолијације 101, 102.

југословенски МИП да Југославија не напушта рад конференције због покретања питања маџина. Иако краљ Ахемд Зогу није одустао од сарадње са Бугарском у овом питању, ипак је желео да убеди југословенску страну да би могли преко балканског споразума заједно да раде против Италије. Ова албанска акција изазвала је оштру реакцију Војислава Маринковића који је издао инструкције Бошку Христићу да у будућим разговорима са Албанцима поручује да је Југославија спремна на сарадњу са балканским државама, али да неће чинити концесије, јер је била свесна и своје снаге и свог положаја и била је једнима која је могла самостално да брани сопствене интересе.³⁰⁵⁰

Приликом свечаног отварања II Балканске конференције, 20. октобра 1931. године, председник турске владе Исмет паша је поновио основне постулате рада, које је изнео Александрос Папанастасију у Атини: једнакост између шест држава и компромис различитих интереса на Балканском полуострву.³⁰⁵¹ Ипак, Турци су приредили засебан свечани коктел за грчку и бугарску делегацију. Љубомир Нешић се сложио са својим румунским колегом да је тим гестом нарушен принцип солидарности.³⁰⁵² Приликом покретања питања земље домаћина III Балканске конференције, Војислав Маринковић је издао инструкције југословенском посланику да настоји код Румуна да они прихвате ту улогу; и да им скрене пажњу да на „еластичан“ начин објасне да је балкански споразум немогућ без учешћа Букурешта. Југословенски министар иностраних послова је био спреман да прихвати улогу домаћина, само у случају уколико би Румунија инсистирала да се ослободи те обавезе.³⁰⁵³

На састанку Комитета за политичко зближавање грчки делегат и професор међународног права на Универзитету у Солуну Јоанис Спиropулос (Ιωάννης Σπυρόπουλος) изложио је нацрт Пројекта Балканског пакта. Основне идеје су биле преузете из Бријан-Келоговог пакта и Пакта Друштва народа: одбацивање рата као средства за решавање међународних расправа, уместо тога се обавезују да прибегну мирном решавању; и пружање међусобне помоћи у случају неизазваног напада. Грчка делегација је припремила и другачије тумачење обавезног пружања

³⁰⁵⁰ АЈ, 159-9-4 В.д. начелника ПО МИП др Павле Каровић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.21463 Г.-27 од 22. октобра 1931; АЈ, 370-43-117, фолијација 100.

³⁰⁵¹ Е. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 41.

³⁰⁵² АЈ, 370-43-117, фолијација 102.

³⁰⁵³ АЈ, 370-43-117, фолијације 104, 107.

међусобне помоћи у циљу избегавања противљења појединих делегација, стога је постојала могућност међусобног гарантовања постојећег територијалног *status quo*.³⁰⁵⁴ Југословенска делегација се у одговору на грчки предлог изјаснила за пакт активног карактера, по угледу на Малу антанту, са сталним телом које би усклађивало националне политике њених држава чланица.³⁰⁵⁵ Међутим, главни сукоб је избио између југословенске и албанске делегације поводом покретања мањинског питања. Албанци су поднели меморандум о положају својих сународника у Југославији. Бугарска делегација је изнела свој став да се о балканском споразуму не може преговарати пре признања југословенске владе да у Македонији живи бугарска мањина. Југословенска делегација је у свом мемоару о условима политичког приближавања изложила две основне препреке које се морају превазићи и изнела предлог почетних корака ка успостављању сарадње. Два основна проблема су била директно везана за политику Бугарске и Албаније. Југословенска делегација је тврдила у меморандуму да се споразум не може постићи уколико једна држава подржава или омогућава на својој територији постојање оружане организације која својим мешањем у унутрашње послове друге државе отежава њену консолидацију, чиме се алудирало на бугарску владу и ВМРО. Као другу препреку навела је спољне политике балканских држава које улазе у савезе са небалканским силама које имају агресивне или колонизаторске планове према Балкану, чиме је алудирано на италијанско-албанске односе. Као предлог за припрему рада на политичком зближавању, југословенска делегација је саветовала потписивање трговинских преференцијалних уговора који би довели до успостављања Балканске царинске уније. Турска делегација је до тада радила на успостављању пријатељске атмосфере, морала је заједно са турским МИП-ом да интервенише како би се избегао прекид рада II Балканске конференције.³⁰⁵⁶ Љубомир Нешић је оценио да су Турци показали на почетку заседања жељу за интимнијом сарадњом са Грцима и Бугарима, али да су се изузетно коректно држали према Југословенима у њиховим расправама са албанском и бугарском

³⁰⁵⁴ Dr. Živko Topalović, „Друга Балканска конференција“, *Друга балканска конференција*, стр. 8; E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 42.

³⁰⁵⁵ Dr. Živko Topalović, „Балкански пакт“, *Друга балканска конференција*, стр. 18.

³⁰⁵⁶ АЈ, 370-43-117, фолијације 105, 109; Ž. Topalović, „Друга Балканска конференција“, стр. 5-8; „Мемоар југословенске групе о условима за политичко приближавање између балканских народа“, *Друга балканска конференција*, стр. 15, 16; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 51-53.

делегацијом и бранили југословенске тезе.³⁰⁵⁷ У погледу осталих делегација, бугарско држање је оценио као врло умерено, док је сматрао да су Албанци били незадовољни исходом.³⁰⁵⁸ Иако се Тефик Рушту бег лично ангажовао у смиривању тензија и проналажењу компромиса у расправама појединих делегација, ипак ни на II Балканској конференцији није постигнут споразум по политичким питањима због чега није учињен никакав помак у изради текст пакта. Стога је једна од одлука била да се упути позив свим министрима иностраних послова да успоставе годишње састанке на којима ће расправљати сва отворена политичка питања. Много бољи резултати су постигнути на пољу привредне, саобраћајне и интелектуалне сарадње.³⁰⁵⁹ У погледу економских питања, југословенска делегација је наставила да заступа идеје које су промовисане на Аграрним конференцијама и пројектом југословенско-румунске царинске уније.³⁰⁶⁰

Љубомир Нешић је сматрао да је држање турске делегације према Југословенима на II Балканској конференцији била последица промена у турској спољној политици према Југославији које је приметио од средине 1931. године; иако су састав југословенске делегације и порука краља Александра послата Мустафи Кемалу паши указивали на незаинтересованост Југославије за рад II Балканске конференције. Посебно је истакао моменат приликом пријема код председника републике када је Мустафа Кемал паша после разговора Максима Литвинова одмах пришао Љубомиру Нешићу што су приметиле све пристуне дипломате.³⁰⁶¹ Турска је искористила II Балканску конференцију за успостављање дипломатских односа са Албанијом. Мустафа Кемал паша је у личном телеграму краљу Ахмеду Зогу тумачио долазак албанске делегације као званично турско признање проглашене Краљевине Албаније.³⁰⁶² Тиме је

³⁰⁵⁷ АЈ, 370-2-13, фолијације 660-663.

³⁰⁵⁸ АЈ, 370-43-117, фолијација 110.

³⁰⁵⁹ Ž. Topalović, „Друга Балканска конференција“, стр. 9-14; Т. Атаџов, „Turkish Foreign Policy, 1923-38“, р. 124; Е. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, р. 43; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, стр. 51; В. Кацаркова, *Икономическите отношения на Бугария с балканските држави в периода между двете световне војни /1919–1941/*, стр. 78-80.

³⁰⁶⁰ „О могућности успостављања једног јединственог домена на Балкану и о економској активности и трговачкој размени између балканских народа“, *Друга балканска конференција*, стр. 25-32; Војислав Ђорђевић, „Проблем пшенице“, *Друга балканска конференција*, стр. 33-39.

³⁰⁶¹ АЈ, 370-2-13, фолијације 660-663.

³⁰⁶² АЈ, 370-22-70, фолијација 387.

омогућено успостављање дипломатских односа двеју држава, на чему је Италија безуспешно радила од јануара 1931. године.³⁰⁶³

Почетком децембра 1931. године, југословенска дипломатска дипломатска служба је са неповерењем гледала на посету председника бугарске владе и министра иностраних послова и вероисповести Николе Мушанова (Никола Стојков Мушанов) Анкари. Грчки министар иностраних послова Андреас Михалакопулос је покушао да увери југословенску владу преко Бошка Христића да у питању није био покушај стварања грчко-турско-бугарског блока, јер се Бугарска није одрекла својих „санстефанских“ претензија. Да би уверио југословенске државнике у пријатељску грчку политику, саопштио је да би у случају да се Тефик Рушту бег одазове позиву II Балканске конференције да се организују састанци министара иностраних послова, Грчка подржала Југославију у мањинском питању и упутила Бугарску да све жалбе упућује Друштву народа у складу са постојећим међународним уговорима и установљеној процедури.³⁰⁶⁴ У југословенском МИП-у је оцењено да је у питању био покушај Турске и Грчке да се зближе са Бугарском, како би њене претензије окренули према Вардарској Македонији.³⁰⁶⁵ Међутим, примећено је и захлађење турско-италијанских односа јер су у Риму били незадовољни због отвореног залагања Анкаре за балканску солидарност.³⁰⁶⁶

Савет Балканске конференције је заседао у Цариграду, 28–31. јануара 1932. године. Југословенски делегати су били Василије Јовановић и Живко Топаловић.³⁰⁶⁷ Током заседања избио је нови сукоб између југословенских, албанских и бугарских делегата поводом подношења Протокола о заштити бугарске мањине у Албанији и албанске мањине у Бугарској, потписног у Софији 7. јануара. Југословенска делегација је сматрала да се тиме балканске државе поново мешају у југословенско-бугарске односе бранећи бугарску тезу о националној припадности словенског становништва. При том је упозорила и на погоршавање атмосфере због нетачног извештавања о разговорима на II Балканској конференцији, због чега су Василије Јовановић и Живко Топаловић

³⁰⁶³ АЈ, 370-22-70, 382.

³⁰⁶⁴ АЈ, 370-43-117, фолијација 114-116.

³⁰⁶⁵ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 52.

³⁰⁶⁶ АЈ, 370-29-84, фолијација 628.

³⁰⁶⁷ АЈ, 370-6-33, фолијација 867.

одбили да учествују у билатералном састанку са Јанком Саказовим (Јанко Саказов) и Андрејом Тошевим. Савет је донео компромисно решење којим је бугарска делегација повукла Протокол, а југословенска свој одговор.³⁰⁶⁸ Током заседања поднети су и пројекти Балканског пакта и Балканског економског пакта. Савет је избегао да расправља о пројекту политичког пакта, и упутио га је на мишљење Комитету за политичко зближење.³⁰⁶⁹ И приликом расправа о Балканском пакту, поново су избиле расправе између југословенских и бугарских делегата која је трајала једну читаву седницу. Југословенска делегација се противила грчком предлогу о успостављању Међубалканске комисије за националне мањине. Потом је уследило изношење мишљења Југословена, Бугара и Албанаца по питању мањина, које је прерасла у поновну југословенско-бугарску расправу о становништву Македоније. Јанко Саказов и Андреј Тошев су инсистирали на признавању постојања бугарске мањине на југословенској територији, док су Василије Јовановић и Живко Топаловић изнели да не постоји јужнословенска мањина у Југославији и да нема потребе обнављати расправе из периода пре ослободилачких ратова. Живко Топаловић је поновио идеју изнету у књизи *Za balkanski sporazum* да се расправа може једноставно решити југословенско-бугарским уједињењем.³⁰⁷⁰ У наставку разговора о тексту пакта, Савет је прихватио тражење југословенске делегације да се избришу одредбе о моралној и политичкој узајамној помоћи, јер је тиме слабљен смисао пружања реалне помоћи. Потом се Василије Јовановић успротивио уношењу одредби о мањинама, тврдећи да би Југославија морала да добије пристанак свих осталих држава које су преузеле обавезе међународно гарантованих мањинских права; и у истом смислу је одбацивао могућност успостављању Међубалканске комисије за националне мањине. Као уступак понудио је да Балкански пакт у будућности према потреби затражи од Друштва народа да измени своју процедуру проучавања примљених мањинских петиција. Да би избегли да одговорност за растурање балканских конференција падне на Југославију, југословенски делегати

³⁰⁶⁸ АЈ, 159-18-21 в.д. начелника ПО МИП др Павле Каровић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.2853 Г.27 од 19. фебруара 1932; *Ž. Avramvoski, Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 53, 54.

³⁰⁶⁹ *Ž. Avramvoski, Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 53.

³⁰⁷⁰ АЈ, 159-18-21 в.д. начелника ПО МИП др Павле Каровић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.2853 Г.27 од 19. фебруара 1932. године.

су се договорили да Василије Јовановић гласа против грчког предлога, а Живко Топаловић гласа за предлог уз резерве да морају добити сагласност свих небалканских држава потписница Конвенције о правима мањина и да се дефинисање националних мањина спроводи на основу одредби мировних уговора.³⁰⁷¹ На крају је Савет донео одлуку да се III Балканска конференција организује у Букурешту.³⁰⁷²

Јанко Саказов је био незадовољан исходом заседања, јер је сматрао да је главна препрека за постизање споразума била југословенска искључивост у питању становништва Македоније.³⁰⁷³ Тезама које је Живко Топаловић износи у својој књизи и током рада Савета, Андреј Тошев је одговорио у својој књизи. Он је одбацио идеју о бугарско-југословенском уједињењу као решењу за положај становништва у Македонији, сматрајући да би одбацивањем своје независности процес србизације био проширен са македонских Бугара на целокупан бугарски народ.³⁰⁷⁴

Иако је румунска влада прихватила да буде домаћин III Балканске конференције на којој је требало да се расправља о нацрту Пројекта Балканског пакта, остало је отворено питање да ли министарства иностраних послова и даље желе да ова питања расправљају преко делегација или дипломатским путем.³⁰⁷⁵ Андреас Михалакопулос је након завршетка II Балканске конференције изнео Бошку Христићу своје мишљење да је један од проблема лежао у чињеници да је само Бугарска била потпуно балканска држава, док су све остале учеснице имале интересе и у другим регионима – Грчка у Медитерану, а Југославија на Јадрану и у Средњој Европи.³⁰⁷⁶ Сличну аргументацију је изнео и Александросу Папанастииу, да би му објаснио због чега је скептичан у погледу постизања политичког или економског балканског споразума.³⁰⁷⁷ Румунском посланику у Атини Константину Ланга-Рашкануу (Langa-Rășcanu) је поновио свој став да не

³⁰⁷¹ АЈ, 159-18-21 в.д. начелника ПО МИП др Павле Каровић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.2853 Г.27 од 19. фебруара 1932; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta (1934–1940), str. 53.*

³⁰⁷² АЈ, 370-43-117, фолијација 118.

³⁰⁷³ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta (1934–1940), str. 54.*

³⁰⁷⁴ А[ндреј] Тошев, *Србско-българската распрая*, София, 1932, стр. 84-87.

³⁰⁷⁵ Е. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 46.

³⁰⁷⁶ АЈ, 370-43-117, фолијација 114-116.

³⁰⁷⁷ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta (1934–1940), str. 54.*

би требало на наредној конференцији да се расправљају политичка питања.³⁰⁷⁸ Војислав Маринковић, Тефик Рушту бег и Андреас Михалакопулос су се сложили на састанку одржаном у Женеви марта 1932. године, да би балканске конференције требало да изоставе расправе о политичким питањима.³⁰⁷⁹ На повратку у Турску Тефик Рушту бег се састао са Николом Мушановим у Софији и саопштио му договор три министра да би владе требало да преузму разговоре о деликатним политичким питањима која су стављена на дневни ред, и да више не би требало да препуштају јавним мњењима да се мешају. Ову поруку Бугари су схватили као опомену која је посредно била упућена од стране Војислава Маринковића и Андреаса Михалакопулоса.³⁰⁸⁰ Истовремено, Тефик Рушту бег је морао да убеђује југословенску владу да његова посета Софији није било настојање да се оформи турско-грчко-бугарски блок који би био усмерен против Југославије.³⁰⁸¹ Ипак, југословенска дипломатска служба и МИП су покушавали да проникну у Турске намере, да ли желе да воде политику балканског споразумевања или стварања блока који би био под италијанским утицајем, током априла, маја и јуна 1932. године.³⁰⁸²

У циљу даљег јачања идеје балканске сарадње II Балканска конференција је донела препоруку да се током 1932. године организују Балканске недеље на којима би били расправљана конкретна питања из области где није било већих сукоба интереса шест држава. Током маја и јуна, организоване су Медицинска балканска недеља у Атени, Економска балканска недеља у Цариграду и Правничка балканска недеља у Београд. Међутим, Софија, Тирана и Букурешт су отказали своје учешће у организовању ових састанака. Албанија и Бугарска су биле очевидно незадовољне резултатима II Балканске конференције, док се Румунија правдала одржавањем избора.³⁰⁸³

Југословенска делегација није променила свој став о нецелисходности одржавања билатералних разговора са бугарском делегацијом о мањинском

³⁰⁷⁸ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 46.

³⁰⁷⁹ AJ, 370-43-117, фолијације 125-127.

³⁰⁸⁰ AJ, 370-26-76, фолијације 312-316.

³⁰⁸¹ AJ, 370-26-76, фолијација 322.

³⁰⁸² AJ, 370-2-14, фолијације 698, 703, 712-714, 719, 720, 729, 730, 748, 749; AJ, 370-29-84, фолијације 629, 631.

³⁰⁸³ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 54, 55; В. Кацаркова, *Икономическите отношения на България с балканските држави в периода между двете световне войни /1919–1941/*, стр. 82.

питању. Због тога је бугарска страна желела да прекине своје даље учешће у балканским конференцијама, и тек након више интервенција румунског посланика у Софији Васила Стојке (Vasile Stoica) код Николе Мушанова, председник бугарске владе и министар иностраних послова и вероисповести је одлучио 30. септембра да не одустају од даљег учешћа. Ипак, бугарска делегација је отпутовала у Букурешт без председника и потпредседника своје националне групе, чиме је јасно стављено до знања осталим учесницима да су постали незаинтересовани за даље дискусије.³⁰⁸⁴

III Балканска конференција је одржана у Букурешту, 22–26. октобра 1932. године. Пошто се очекивало да најважнија тачка дневног реда буде разматрање пројекта Нацрта Балканског политичког пакта, југословенска делегација је донекле појачана са бившим дипломатом Богумилом Вошњаком. По први пут су сви посланици балканских држава у Букурешту су учествовали као посматрачи на III Балканској конференцији.³⁰⁸⁵ Дан пре свечаног отварања заседао је Савет балканских конференција на којем су Бугари поновили свој захтев да се регулише питање билатералних уговора о мањинском питању што је за њих био *conditio sine qua non* за учешће у раду конференције. Пошто је њихов захтев одбијени, Бугари су одбили даље учешће и остали су у Букурешту у својству посматрача. У раду Комитета за политичко зближавање поново су избиле расправе по истим питањима. Трећег дана заседања усвојен је нацрт Пројекта Балканског пакта за који су гласале све делегације изузев бугарске која није присуствовала. Југословенска делегација је тражила да буде избачена IV глава чије одредбе су се односиле на увођење Међубалканске комисије за мањине. Пројектом је планирано да ново тело за контролу спровођења права мањина гарантованих међународним уговорима буде прва инстанца којој су подношене жалбе националних Офиса за мањине чиме би се увела нова инстанца између мањина и Друштва народа. Пошто је њихов предлог одбијен, југословенска делегација је потписала предпројект Балканског политичког пакта уз одбацивање IV главе. У резолуцији III Балканске конференције, делегације су препоручивале својим владама да размотре усвојени нацрт пројекта. Албанска делегација је известила да више неће учествовати у раду

³⁰⁸⁴ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 47; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 55, 56.

³⁰⁸⁵ *Трећа балканска конференција (Рад Југословенске националне групе)*, (ур. др. Ч. Ђурђевић, проф. Ј. Вељић), Београд, 1934, стр. 222, 223.

балканских конференција уколико влада у Тирани одбаци предложени нацрт.³⁰⁸⁶ И поред разлика у погледима на нацрт Пројекта Балканског политичког пакта, југословенска делегација је наставила да пропагира организовање једног одбамбеног балканског савеза који би имао 63.000.000 становника, што је сматрано довољним да сваки њихов велики небалкански сусед размисли да ли жели да води освајачку политику према Балкану.³⁰⁸⁷ За разлику од политичких питања, споразум о решавању економских проблема је био много лакши. Усвојене су одлуке да се владама препоручи потписивање трговинских уговора који нису постојали између свих шест земљама, увођење међубалканске царинске тарифе, формира јединствена трговинска политика свих балканских држава на тржиштима изван Балкана, и успостави ближа научан сарадња у области пољопривреде.³⁰⁸⁸

Реакција Главног одбора југословенске Националне групе за балканске конференције и званичних владиних кругова је била оштра. Они су сматрали да се IV поглављем Балканског политичког пакта намећу додатне обавезе Југославији у погледу националних мањина, поред већ постојећих. Званични кругови нису желели да се питање становништва Македоније износи изван оквира Друштва народа, јер је југословенска дипломатска служба успела да сузбије све бугарске активности које су покретане у Женеви по овом питању од 1927. године. Једна од последица било је одстрањивање Правне секције из југословенске Националне групе за балканске конференције.³⁰⁸⁹ Поред заједничке одговорности чланова Правне секције, овај корак је вероватно био и под посредним утицајем југословенског МИП-а. Наиме, један од истакнутих чланова Правне секције, и делегата III Балканске конференције била је др Анка Гођевац. Она је била супруга тадашњег шефа IV одсека /за Међународно право/ Правног одељења МИП-а др Ивана Субботића. Стога је вероватно да она не би наставила своје учешће у раду

³⁰⁸⁶ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 47-49; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 57-59.

³⁰⁸⁷ „Ако би пак који сусед Балкана желео да га [Балкан – прим. аут.] комада, и присваја себи, неће то моћи извести, док се не пролије море крви, и док се не направе згаришта већих насеља, шума и другог и у њиховој отаџбини као и на Балкану. Она згаришта, што их предвиђају добро обавештени војни ваздухопловни стручњаци, и чије стварање није забрањено никаквим ни војним ни цивилним конвенцијама. Сада нека изволе и почну!“ (Чедомир Ђурђевић, „Кратак преглед рада Балканског покрета и прве три конференције“, *Трећа балканска конференција*, стр. 12).

³⁰⁸⁸ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 49; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 56; В. Кацаркова, *Икономическите отношения на България с балканските држави в периода между двете световне војни /1919–1941/*, стр. 83, 84.

³⁰⁸⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 59, 60.

Југословенске националне групе ни балканских конференција, чак и да Правна секција није у целини била одстрањена.

III Балканска конференција је имала посредног утицаја на акцију коју је покренуо дописник ЦПБ-а у Бечу Ратко Парежанин, јула 1932. године. Он је желео да искористи премештање уредништва софијског листа *Balkan-Markt* у Беч, тражећи да се провере информације да ли је заиста пропагирао борбу против уплива великих сила у балканску политику.³⁰⁹⁰ Након што је добио информације од колеге из Софије Велимира Кришовића да је уредник Атанас Славов био противник италијанског продора на Балкан и заговорник балканске сарадње,³⁰⁹¹ и да је највише објављивао информације о Југославије које је добијао од дописника ЦПБ-а али и посланика у Берлину Живојина Балугџића,³⁰⁹² Ратко Парежанин је прво послао дописника листа *Политика* Машу Петровића да додатно испита терен.³⁰⁹³ Потом га је и сам упознао и уверио се да је био присталица политике Александра Стамблијског, да се као и некадашњи вођа БЗНС изјашњавао за Југословена и заговарао идеју интегралног југословенства (бугарско-југословенског уједињења), и да је подржавао југословенску тезу да је рад ВМРО-а био финансиран од стране фашистичког режима у Италији. Стога је Ратко Парежанин одлучио да са њим ради на спровођењу идеје коју је имао већ дуже време, али није успевао да придобије до тада ниједног бугарског новинара. Договорили су се да оснују Бечко удружење новинара, дописника и публициста са Балкана у којем би доминантну улогу имали Југословени и Бугари, и чији главни циљ би био да парира увреженој слици о Балкану и сузбија пропаганду бечких *Balkankenner*-а. Ратко Парежанин је планирао да он или неки други југословенски новинар буде на челу тог удружења, а да Атанас Славов добије значајну улогу у

³⁰⁹⁰ АЈ, 38-24-65 дописник ЦПБ-а у Бечу Ратко Парежанин Информативном одсеку ЦПБ-а, Пов.О.Ш.Бр.54 од 7. јула 1932. године.

³⁰⁹¹ Након што је лист *Balkan-Markt* постао званични орган Индустијске и трговачке коморе балканских држава, новембра 1931. године, Атанас Славов је желео да се Балканска трговачка комора оснује у Софији, уместо у Цариграду. Према оцени Велимира Кришовића, неуспех његовог подухвата је утицао на пресељење уредништва листа у Беч (АЈ, 38-28-72 дописник ЦПБ-а у Софији Вел. М. Кришовић ЦПБ-у, Пов.Шт.Бр.514 од 16. јула 1932; *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, Том III, (съставил Димитър П. Иванчев), Софија, 1969, стр. 25).

³⁰⁹² Према мишљењу Велимира Кришовића на Атанаса Славова је било могуће да се утиче да пише против италијанског продора у Албанију и на Балкан, али није му требало давати поверење нити му веровати (АЈ, 38-28-72 дописник ЦПБ-а у Софији Вел. М. Кришовић ЦПБ-у, Пов.Шт.Бр.514 од 16. јула 1932).

³⁰⁹³

управи удружења.³⁰⁹⁴ Међутим, у ЦПБ-у су били незадовољни што је покренуо иницијативу без претходног тражења сагласности. Стога су му издали инструкције да учлани што већи број југословенских новинара, али да не преузима на себе руковођење удружењем, да не би у некој непредвиђеној ситуацији компромитовао себе као службено лице, Посланство у Бечу и ЦПБ.³⁰⁹⁵ Након додатних консултација са меродавним факторима, ЦПБ је издао нове инструкције да ради против оснивања удружења, почетком септембра 1932. године.³⁰⁹⁶ Међутим, резултати рада III Балканске конференције којим је учињен један корак ближе потписивању Балканског политичког пакта, утицали су и на промену држања југословенских државних органа. Иницијатива Ратка Парезанина у начелу прихваћена од стране турског и бугарског посланства, и представника румунске, грчке и албанске штампе у Бечу. Југословенски МИП није желео да изгуби доминантну улогу коју су имали, и новембра 1932. године је подржао план за формирање Балканског клуба штампе у којем би Југословени имали доминантну улогу јер су имали више новинара од свих осталих балканских држава заједно.³⁰⁹⁷

Током 1933. године, развијани су различити концепти кооперације на Балкану под утицајем европских догађаја, али и уочене немогућности да се пронађе компромисно решење преко балканских конференција. Након извршене реорганизације Мале антанте, фебруара 1933. године, и јавног представљања Мусолинијевог пројекта Четворног пакта марта 1933. године, Тефик Рушту бег је подржао опозицију Југославије, Румуније и Чехословачке идеји обнове директоријума великих сила. Реагујући на италијанску иницијативу, грчка јавност је прихватила поруку Мале антанте да је трочлани савез прерастао у „пету велику силу“.³⁰⁹⁸ Опасност која је претила европским државама да буду подвргнуте диктату Француске, Британије, Немачке и Италије, утицала је на балканске државнике да поново размотре могућност регионалне сарадње. Италијански представник у Друштву народа барон Помпео Алоизи (baron Pompeo Aloisi)

³⁰⁹⁴ АЈ, 38-24-65 Ратко Парезанин Публицистичком одсеку ЦПБ-а, Строго Пов.О.Ш.Бр.82 од 26. августа 1932. године.

³⁰⁹⁵ АЈ, 38-24-65 заменик шефа ЦПБ-а Ратку Парезанину, Пов.Бр.7433 од 30. августа 1932. године.

³⁰⁹⁶ АЈ, 38-24-65 заменик шефа ЦПБ-а Ратку Парезанину, Ка Пов.Бр.7433 од 9. септембра 1932. године.

³⁰⁹⁷ АЈ, 370-43-117, фолијација 137.

³⁰⁹⁸ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 61, 62.

покушао је да убеди Турке, Грке и Бугаре да Четворни пакт није био уперен против њихових интереса.³⁰⁹⁹ Под утицајем Мусолинијевог пројекта који је схваћен као италијанска претња,³¹⁰⁰ Турска је обновила идеју стварања трипартитног блока са Грчком и Бугарском у пролеће 1933. године. Паралелно, Турска и Грчка су настојале да побољшају и односе са Румунијом. Ипак, опозиција Софије и делимична уздржаност Букурешта приморали су Анкару на ближе повезивање са Атином. Турско-грчки уговор од 14. септембра 1933. године, обавезивао је две потписнице на консултације о спољнополитичким питањима. Иако је иницијатива Тефика Руштуа бега била проузоквана италијанском опасношћу, споразум са Грчком је био ограничен на јачање одбране њихових балканских граница са Бугарском и Југославијом.³¹⁰¹

Југословенске дипломате нису благонаклоно гледале на могућност формирања трипартитног пакта Турске, Грчке и Бугарске; јер их је превасходно подсећала на сличан пројекат из 1930. године који је спровођен под италијанским упливом. Посланик у Софији Александар Ст. Вукчевић је у пролеће 1933. године, оценио да бугарски државници полажу велике наде у немачко-италијански ревизионизам, али да ће у међувремену прихватити приближавање са Атином и Анкаром док не сачекају повољан моменат за истицање својих стварних захтева.³¹⁰² Посланик у Анкари Мирослав Јанковић је известио да су Турци били незадовољни постављањем новог бугарског посланика Николе Антонова јер су га сматрали југославофилом.³¹⁰³ Тефик Рушту бег је уверавао југословенске дипломате током априла и маја да не жели да оформи турско-грчко-бугарски пакт под окриљем Италије, већ да жели да избегне формирање блокова који би стајали

³⁰⁹⁹ АЈ, 159-19-8 Фотић лично за Богољуба Јевтића, Пов.Бр.298 од 2. маја 1933. године.

³¹⁰⁰ Италија се противила учлађењу Турске у Друштво народа, јуна–јула 1932. године; а Четворни пакт је утицао на Турску да своју спољну политику усмери ка активној регионалној одбрани од западних сила (D. Barlas, "Turkey and the Balkans", p. 71; D. Barlas, "Friends or Foes?", p. 246; Şaban Çaliş, Hüseyin Bağcı, „Atatürks’s Foreign Policy understanding and application“, *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 6 (2003), pp. 204, 205; D. Barlas, "Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean", pp. 444-446).

³¹⁰¹ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, pp. 61, 62; Živko Avramovski, „Bugaraska i Balkanski sporazum 1933–1934. godine“, *Jugoslovenskobugariski odnosi u XX veku*, Zbornik radova 2, (ur. dr Živko Avramovski), Beograd, 1982, str. 194, 195; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 64-66; Людмил Спасов, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, София, 1993, стр. 6, 7; D. Barlas Dilek, Y. Köksal, „ Turkey’s Foreign Policy towards Bulgaria and Turkish minority (1923-1934)“, pp. 186, 187.

³¹⁰² АЈ, 159-20-13 в.д. начелника ПО МИП Владислав Мартинац Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.6597 И.83 од 10. априла 1933. године.

³¹⁰³ АЈ, 370-26-76, фолијација 337.

под утицајем великих сила. Предложио је Југославији да потпишу Пакт о пријатељству, ненападању и арбитражи, којим би заједно са југословенско-грчким и турско-грчким пактом представљао основу за стварање Средоземног локарна, заједно са Француском и Италијом. Међутим, он је желео да искористи питање југословенско-турског пакта да би добио од владе у Београду одређене уступке у погледу надокнаде штете турским поданицима.³¹⁰⁴ Југословенски МИП је турску понуду оценио као покушај умиривања, да не би посумњали да се формира трипартитни пакт.³¹⁰⁵ Иако је и грчки министар Димитрос Максимос (Δημήτριος Μάξιμος) покушао да убеди посланика у Атини Бошка Христића да нема плана о формирању засебног блока на Балкану, југословенски посланик је био уверен да је акција за формирање турско-грчко-бугарског савеза била у току, али да је првенствено била уперена против Италије.³¹⁰⁶

Тефик Рушту бег је донекле променио своје држање у јуну 1933. године. Више није говорио о уговорном регулисању односа са Југославијом, већ о очувању француско-југословенских и турско-италијанских односа. Промену свог држања је образлагао разговорима вођеним са Богољубом Јевтићем у Женеви, када је схватио да се Југославија неће одвојити од Балкана због реорганизације Мале антанте, и да би две државе требало у интересу региона да наставе са одржавањем добрих односа са Француском и Италијом. Мирослав Јовановић је заиста био уверен да Тефик Рушту бег жели регулисање свих питања у односима са Југославијом и приближавање са Малом антантом услед неуспеха рада Конференције за разоружање и потписивања Четворног пакта.³¹⁰⁷ Ни сам није успевао да оцени суштину сусрета Тефика Руштуа бега са Николом Мушановим и краљем Борисом у Софији, и званичној посети бугарског председника владе Анкари. Претпостављао је да Турци и даље теже да придобију Бугаре за тројни споразум са Грчком, али није могао са сигурношћу да извести МИП.³¹⁰⁸ Александар Вукчевић је оценио да је жеља за турско-југословенским приближавањем била проузрокована немогућношћу да приволи Бугарску на

³¹⁰⁴ АЈ, 159-46-4-2 Fotitch Entragères Belgrade, Стр.Пов.Бр.26 од 3. маја 1933. године; АЈ, 370-7-34, фолијација 28; АЈ, 370-29-84, фолијације 646-650.

³¹⁰⁵ АЈ, 370-28-79, фолијације 166.

³¹⁰⁶ АЈ, 370-27-78, фолијације 522-525; АЈ, 370-28-79, фолијација 166.

³¹⁰⁷ АЈ, 370-7-34, фолијације 35-37.

³¹⁰⁸ АЈ, 370-26-76, фолијације 363-368; АЈ, 370-28-79, фолијација 174.

склапање трипартитног пакта. Због тога је и званична посета Исмета паше Софији била одложен од септембра на децембар.³¹⁰⁹ Иако су настојања Турске и Грчке да се формира трипартитни пакт била слична пројекту из 1930. године, процена посланика у Софији је била да иза њега више не стоји Италија, јер су се две државе напokon увериле одакле прети највећа опасност по Балкан. Према оцени Александра Вукчевића, након што се Тефик Рушту бег уверио да неће успети да формира трипартитни пакт због одбијања Бугарске, променио је тактику и понудио је билатералне гарантне пактове балканским државама. Понуда коју је учинио Југославији био је само маневар да би се избегло подозрење владе у Београду према новој турској дипломатској акцији. Његова процена је била да ће Бугари одбацити и понуду да потпишу билатералне пактове јер нису желели да прихвате услов да се одрекну територијалног излаза на Егејско море.³¹¹⁰ Бугарски посланик у Атини Петар Нејков³¹¹¹ је уверавао Бошка Христића да је немогуће оформити Балкански локарно, јер иза турске и румунске иницијативе за приближавање са Бугарском стоји Француска, самим тим није био аутентичан балкански концепт. Он је предлагао директно бугарско-југословенско споразумевање без посредника.³¹¹² Бошко Христић је проценио да Грци и Турци нису дефинитивно одустали од формирања трипартитног пакта.³¹¹³

Делегација СПЦ у посети Софији и Рилском манастиру, маја 1933. године.

Јанко Саказов је искористио свој пут у Париз да би се у Београду састао са члановима Главног одбора југословенске Националне групе за балканске конференције и званичницима МИП-а, августа 1933. године. Користећи се изјавом југословенског посланика у Софији Александра Вукчевића дату председнику владе Николи Мушанову о могућим територијалним уступцима Југославије Бугарској,³¹¹⁴ бугарски делегат је у разговорима са Василијем Јовановићем је изложио да даље учешће бугарске делегације зависи од бугарско-југословенских односа и тражио је да Југославија као јача страна учини уступке Бугарске чиме би

³¹⁰⁹ АЈ, 370-7-34, фолијације 38, 39.

³¹¹⁰ АЈ, 370-24-73, фолијација 648.

³¹¹¹ Петар Нејков је након преузимања поста посланика у Атини оценио да су Грци у Атини стално осећали притисак од Југословена и њихових отворених претензија према Солуну. Пошто су били слабији и од Југославије и од Бугарске, окренули су се слабијој од две јужнословенске земље (П. Нејков, *Спомени*, стр. 361, 362).

³¹¹² АЈ, 370-24-73, фолијације 645-647.

³¹¹³ АЈ, 370-24-73, фолијације 649, 640.

³¹¹⁴ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави 1933–1939 г.*, стр. 7.

се подржали кругови који су желели споразумевање а не сукоб. Председник југословенске делегације је одвратио да је на Бугарима да докажу своју искреност својим држањем пре него што траже извесне уступке. Помоћник министра иностраних послова Божидар Пурић је изнео слично мишљење; да је први корак био стварање атмосфере поверења и тек би онда могли да преговарају о евентуалним изменама југословенско-бугарске границе. На основу ових разговора Јанко Саказов је закључио да су ставови југословенске делегације за балканске конференције идентични званичној политици Југославије и да то може само утицати да се Бугари одлуче да не учествују у Балканском пакту.³¹¹⁵ Пред југословенским новинарима се изјаснио у корист превазилажења старих свађа око територија у долини река Мораве и Марице, не споменувши Вардар.³¹¹⁶

Након посете српске црквене делегације, уследили су и други сусрети југословенских и бугарских делегација. Бугарски индустријалици су посетили Београд, Загреб и Љубљану почетком септембра. Бугарски делегати на Свесловенском правном конгресу који се одржавао у Братислави, задржали су се читав дан 5 септембра, и били су примљени као гости југословенског Удружења за међународно право (Association Yougoslave de Droit International) које им је приредило свечани ручак. Била је најављена и узвратна посета делегације БЕЦ Југославији.³¹¹⁷

У време када је редигован текст југословенско-турског уговора о пријатељству чије потписивање је бугарска дипломатија желела да одгоди једним маневром,³¹¹⁸ и након потписивања турско-грчког уговора 14. септембра 1933. године, уследио је сусрет краља Александра и краља Бориса на железничкој станици у Београду 18. септембра. Југословенски монарх је пристао на састанак као уступак француској дипломатији и није сматрао да може водити озбиљнији разговор политичке природе због активности ВМРО које су спречавале успостављање бољих односа двеју држава. Ово је био њихов први сусрет након 21 године и требало је да траје 21 минут, али је услед умешности краља Бориса продужен на скоро један сат. Краљ Александар је почео да мења мишљење о свом

³¹¹⁵ АЈ, 370-26-75, фолијација 81.

³¹¹⁶ Архив САНУ, 14.427/IV-4308.

³¹¹⁷ *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.)*, том I, документ бр. 128, стр. 263.

³¹¹⁸ АЈ, 370-7-34, фолијација 40.

саговорнику, иако стара неповерења није било лако превазићи. Стога су се договорили да идући сусрет буде организован приликом посете југословенског монарха Евксинограду.³¹¹⁹ Политика југословенско-бугарског пријатељства имала је подршку Француске и Велике Британије, али је била у супротности са саветима које је Бенито Мусолини дао краљу Борису да буде у опозицији према Југославији и Румунији, а ради на зближавању Бугарске са Грчком и Турском.³¹²⁰

Састанак на београдској железничкој станици је званично окарактерисан, 18. септембра, као приватан сусрет два краљевска пара којим је узвраћена љубазност краља Бориса коју је указао краљици Марији поздравивши је на железничкој станици приликом њеног проласка кроз Софију 1932. године. Издате су инструкције југословенским дипломатама да оповргавају могућност југословенско-бугарског зближавања пре него што се Бугарска одрекне ревизионистичких стремљења и не прихвати територијални *status quo* као трајно стање.³¹²¹ Дан након сусрета краља Александра и краља Бориса, 19. септембра, Богољуб Јевтић је известио посланика Мирослава Јанковића да ће краљевски пар путовати на прославу 50-годишњице замка „Пелеш“ (Casteul Peleş), и да ће преко Цариграда путовати до Котора ратним бродом „Дубровник“. Пошто краљ Александар никада није видео град на Босфору, желео је строго инкогнито да га посети.³¹²²

³¹¹⁹ Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.), том I, документа бр. 128, 129, 130, стр. 262, 266, 269; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, стр. 6, 12-15; Срђан Мићић, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије. Случај потписивања Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске* (мастер рад) Београд, 2010, стр. 38-40; Srđan Mičić, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, *България и Балканите в сферата на европските влияния през XIX–XXI век*, Сборник статии, Велико Търново, 2012, pp. 220.

³¹²⁰ Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.), том I, документа бр. 128, стр. 262-264; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922-1943*, стр. 216-220; Ž. Avramovski, „Bugarska i Balkanski sporazum 1933–1934“, стр. 194, 195; Ž. Avramovski, *Balkanska atanta (1934–1940)*, стр. 68, 69; С. Мићић, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије*, стр. 36-38; S. Mičić, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, p. 219; Кръстьо Манчев, *Сърбия и сръбско-българските отношения (1804–2010)*, София, 2014, стр. 364, 365.

³¹²¹ АЈ, 370-26-75, фолијација 82.

³¹²² Богољуб Јевтић у свом писму изнео инструкције у којима је било наглашено да је краљ Александар изразио жељу, што се уједно има сматрати наређењем: „Жеља је и наређење да то буде најстроже инкогнито. Према томе никакви дочеци или публицитет. Оно што је неизбежно мора се учинити: обавестити власти. [...] Ако је тамо Претседник Републике ви ћете се побрнути о стварима протокола водећи строго рачуна о карактеру пута (подвучено у оригиналу – прим. аут). У случају да се нарочито жели да се Кемал Паша поздрави са нашим краљем мислим да то треба уредити на сходан начин.“ (АЈ, 370-7-34, фолијације 41-43).

Сматрамо да је ово био моменат када је краљ Александар одлучио да се активно ангажује у раду на стварању Балканском пакта. Према његовим концепцијама Југославија је као подунавска и балканска држава, морала да води рачуна о својим интересима и обавезама у оба региона. Главни циљ је био постепено приближавање Бугарској до потпуног измирења чиме Јужни Словени постали најјачи војно-политички фактор на Балканском полуострву; истовремено ненарушавајући преузете обавезе у оквиру Мале антанте и Балканског пакта. Краљ Александар је био незадовољан пројектом Нацрта Балканског политичког пакта који је био усвојен на Савету балканских конференција, јер је његова процена била да је то био заједнички грчко-турско-румунски маневар против приснијег југословенско-бугарског зближавања. Он није одбацивао сарадњу са Румунијом, Грчком и Турском на Балканском полуострву сматрајући да имају довољно заједничких интереса. Стога је желео напоредо да ради на искреном измирењу и приближавању Бугарској и утиче да се текст Балканско пакта прилагоди југословенским интересима избацивањем IV поглавља које је дефинисало нове међународне обавезе према националним мањинама.³¹²³

Према оцени посланика у Софији Александра Вукчевића, било је неопходно да обе стране буду стрпљиве и дискретно раде на југословенско-бугарском зближавању. Међутим, југословенски дипломата је јасно стављао до знања Бугарима да званично признавање постојања бугарске мањине у Југославији и промена територијалног *status quo*-а нису могли да буду саставни део тог процеса. Југословенска влада је била спремна да учини уступке на економском пољу, како би помогла бугарској влади да смањи утицаје привредне кризе у земљи и подржи углед БЗНС-а у народу.³¹²⁴

Током заседања Сталног савета Мале антанте у синајском замку „Пелеш“, септембра 1933. године, Николае Титулеско је покушао да убеди краља Александра да се пре идућег његовог сусрета са краљем Борисом, прво организује сусрет румунског и бугарског монарха. Пошто није успео у својој намери, он је љутито напустио састанак.³¹²⁵ Према оцени министра Двора Милана Антића,

³¹²³ Душан Марковић, Срђан Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године“, *Токови историје*, Бр. 1 (2017), стр. 197, 198.

³¹²⁴ *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.)*, том I, документ бр. 128, стр. 263.

³¹²⁵ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 144.

сусрети краља Александра и краља Бориса су изазвали завист румунског министра иностраних послова, „Женевског човека“, који је одмах покренуо контраакцију како би парирао југословенском утицају.³¹²⁶ Током заседања Сталног савета Мале антанте договорено је да се након јачања турско-грчког пријатељства, паралелно покрену југословенска и румунска акција на зближавању са Бугарском.³¹²⁷ Идући сусрет краља Александра и краља Бориса је према договору организован у Евксинограду, 2. октобра. Краљ Александар је упозорио саговорника да Румунија, Грчка и Турска желе што пре да се закључи балкански споразум и да он неће моћи још дуго да одуговлачи, али је желео да текст буде прихватљив и за Бугарску како би и она постала чланица. Краљ Борис је поново покренуо питање измене бугарско-југословенске границе, признања бугарске мањине и отварања бугарских школа и црква на територији Југославије као први корак у зближавању две државе. У погледу активности ВМРО се изговарао да не сме да им се одлучније супростави јер су они на примеру Александра Стамблијског доказали да су спремни на све кораке у спровођењу своје политике. Краљ Александар је одбио ове захтеве и прихватио само уступке административне природе. На основу тока разговора, југословенски монарх је закључио да њихова два сусрета нису дала конкретније резултате, јер краљ Борис још увек није био спреман да се обрачуна са ВМРО и да прихвати територијални *status quo* као трајно стање.³¹²⁸

Поред разговора о југословенско-бугарским односима, тема је била и бугарско-румунски односи. Покренуто је питање предлога краља Карола да се сретне са краљем Борисом. Међутим, бугарски монарх је желео прво да посети Београд. На основу споразума постигнутог на заседању Сталног савета Мале антанте у синајском замку „Пелеш“, краљ Александар је одговорио да му је јасна његова мотивација да избегне сусрет са краљем Каролом; али му је истовремено саопштио да му је позната давнашња жеља румунског монарха да се састану. Због

³¹²⁶ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 27.

³¹²⁷ E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, p. 63.

³¹²⁸ Ž. Avramovski, „Bугарска i Балкански sporazum“, стр. 195; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, стр. 71-73; Кръстьо Манчев, *Югославия и международните отношения на Балканите 1933–1939*, София, 1989, стр. 54, 55; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, стр. 16-18; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 146; С. Мићић, „Неформална дипломатија“, стр. 38, 39.

тога је саветовао да се одазове позиву и да при том „не прави питање о првенству пута“. Краљ Александар је желео да избегне било какав неспоразум и јасно је ставио до знања краљу Борису да су спољне политике Југославије и Румуније усклађене.³¹²⁹

Након састанка у Евксинограду, југословенски краљевски пар је наставио своју пловидбу, и према раније утврђеном плану, следећа дестинација је био Истамбул. Првобитна жеља краља Александра да строго инкогнито види град без намере да напусти палубу брода „Дубровник“,³¹³⁰ у међувремену је измењена на основу турске иницијативе. Богољуб Јевтић је поновио раније инструкције, 26. септембра, да је планиран једнодневни боравак под истим условима и да се протокол сведе на „најелементарније“.³¹³¹ Међутим, Турци су били узнемирени јер до 1 октобра нису могли да добију ни од југословенске ни од бугарске дипломатске службе ни најкраће телеграфско ни телефонско обавештење о суштини састанка краљ Александар-краљ Борис.³¹³² Стога су Мустафа Кемал паша и Тефик Рушту бег након пријема извештаја посланика у Београду Алиа Хајдара бега (Ali Haydar Aktaу) о намераваној строго инкогнито посети југословенског монарха одлучили да искористе моменат за политичке разговоре. Турски председник је понудио да краљевском пару уступи свој летњиковач Долмабахче (Dolmabahçe Sarayı) и сам пређе у други двор.³¹³³ На прву понуду маршал Двора генерал Александар Димитријевић је поновио раније инструкције, јер је у том моменту краљ Александар био у лову и нису могли да ступе у контакт са њим.³¹³⁴ Међутим, турски државници су учинили више корака, којим су пред читавом турском и европском јавношћу објавили да се припремају за сусрет са шефом југословенске државе. Председник републике Мустафа Кемал паша није отпутовао у Анкару да престоничким говором отвори почетак рада Велике народне скупштине Турске; председник владе је остао у Истамбулу; а министар иностраних послова Тефик Рушту бег је напустио план већ договорених сусрета са европским дипломатама и државницима у Женеву. Мирослав Јанковић је ове

³¹²⁹ АЈ, 370-31-89, фолијација 148.

³¹³⁰ АЈ, 370-7-34, фолијација 48.

³¹³¹ АЈ, 370-7-34, фолијација 44.

³¹³² Централен државен архив, Фонд Българската легация в Цариград – Анкара (321 к), инв. оп. 1, а. е. 3046, фолијација 4 (даље: ЦДА, ф. 321 к).

³¹³³ АЈ, 370-7-34, фолијације 45, 46.

³¹³⁴ АЈ, 370-7-34, фолијација 48.

гестове оценио као жељу Турака да не учине сувише мало у пружању почести краљевој личности.³¹³⁵ Југословенски монарх је био пред избором да инсистира на својој жељи о строго инкогнито посети и занемари све гестове турских државника пред домаћом и европском јавношћу или им изађе у сусрет. Очигледно се одлучио за другу опцију, јер је преко посланика у Букурешту Бошка Чолака-Антића саопштио да је сусрет са краљем Борисом био без присуства министара због приватног карактера, и да је желео да понови исто учини и у Истамбулу.³¹³⁶ На послетку договорено да Мустафа Кемал паша поздрави краља Александра на броду „Дубровник“, а да му буде одговорено посетом на копну. Ипак је југословенски монарх наставио да инсистира на ограничавању церемонијала, и део споразума је био да се не приређују ни ручак ни вечера.³¹³⁷ Међутим, и узвратна посета југословенског монарха је била пропраћена одушевљеним манифестацијама грађана Истамбула, и више није било говора о строгом ограничавању сусрета двојице шефова држава. У част краљевског пара приређена је вечера у председничком летњиковцу Долмабахчеу.³¹³⁸

Остаје питање на који начин је краљ Александар желео да се сусретне Мустафом Кемалом пашом током планирања своје строго инкогнито посете. Богољуб Јевтић је издао инструкције од 19. септембра, поред неизбежног обавештавања власти о доласку ратног брода „Дубровник“, према жељу југословенског монарха Мирослав Јанковић је требало да извести и турског председника републике уколико је био у Истамбулу, и уколико Мустафа Кемал паша буде изразио жељу да се сретну да то буде учињено у складу са природом пута.³¹³⁹ У поновљеним инструкцијама, било је прецизирано да желе да протокол буде сведен на елементарни минимум.³¹⁴⁰ Према мемоарским белешкама министра Двора Милана Антића који је пратио краља Александра током његовог

³¹³⁵ АЈ, 370-7-34, фолијација 57.

³¹³⁶ АЈ, 370-26-75, фолијација 84.

³¹³⁷ АЈ, 370-7-34, фолијације 55, 58. Нарушавање првобитне краљеве концепције је утицало и на Мирослава Јанковића који је поставио питање да ли да купи венац који би био положен на Споменик независности у Истамбулу, који је имао исти значај за Турке као Споменик незнамом јунаку на Авали за Југословене. У инструкцијама у којима је наведено да краљ Александар не жели да му се приликом посете граду природе ни ручак ни вечера, одговорено је посланику да не жели ни да полаже венац на споменику (370-7-34, фолијације 53, 55, 58).

³¹³⁸ АЈ, 370-7-34, фолијација 57; Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 27.

³¹³⁹ АЈ, 370-7-34, фолијације 41-43.

³¹⁴⁰ АЈ, 370-7-34, фолијација 44.

крстарења, он је желео и да се упозна са Мустафом Кемалом пашом према којем је гајио симпатије.³¹⁴¹ Међутим, на основу целокупне преписке Богољуба Јевтића, ген. Александра Димитријевића и Мирослава Јанковића, узимајући у обзир и белешке Милана Антића, произилази да је намера краља Александра била да састанак има строго приватан и инкогнито карактер. Стога закључујемо да је крајњи исход био резултат понуда које су учинили турски државници, а не жеља југословенског монарха.

И поред тога, сусрети краља Александра са краљем Борисом и Мустафом Кемалом пашом изазвао је велика очекивања у бугарској и турској јавности. Софијска политички кругови и штампа су почели да разматрају могућности побољшања бугарске мањине у Југославији, измена заједничке границе, југословенско-бугарског савеза и територијалног изалаза на Егејско море. Једино су македонски кругови у Бугарској били незадовољни развојем ситуације. Штампа је истицала да је сусрет имао не само балкански, већ и европски значај.³¹⁴² Са друге стране, Тефик Рушту бег је причао Мирославу Јанковићу о великом значају догађаја, јер је одлазак Мустафа Кемала паше на ратни брод „Дубровник“ било његово прво ступање на страну тле од када је преузео функцију председника државе и јер је то био сусрет двојице државника који уживају огроман ауторитет у својим земљама. Стога је предвиђао да ће имати велики утицај на будуће односе Турске и Југославије.³¹⁴³

Са друге стране, Грци су настојали да парирају Бугарима и Турцима. Након што су сазнали да ће краљ Александар посетити Истамбул, министар иностраних послова Димитрос Максимос је изразио 28. септембра жељу да и он отпутује на Крф где је југословенски монарх требало да се сретне са министром војним Георгиосом Кондилисом (Γεώργιος Κονδύλης).³¹⁴⁴ Потом је венизелистичка штампа објављивала да Елефтериос Венизелос намерава да се задржи у Истамбулу да би се састао са краљем Александром и објаснио му пацифистичку природу грчко-турског споразума.³¹⁴⁵ Он је тражио да буде примљен у

³¹⁴¹ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 25.

³¹⁴² АЈ, 370-26-75, фолијација 83.

³¹⁴³ АЈ, 370-7-34, фолијација 57.

³¹⁴⁴ АЈ, 370-7-34, фолијације 51, 52.

³¹⁴⁵ АЈ, 370-7-34, фолијација 55.

аудијенцију, али је одбијен под погодним изговором јер југословенски монарх није заборавио његово држање према Југославији и Италији у албанском питању.³¹⁴⁶ Димитрос Максимос је поновио своју молбу да поздрави југословенског монарха на Крфу, 2. октобра, аргументујући да ће Тефик Рушту бег бити у пратњи Исмета паше приликом његовог доласка на Босфор.³¹⁴⁷

На основу свега до сада изложеног, не можемо се сложити са тврдњом Бранислава Глигоријевића да су на балканским конференцијама углавном разматрана економска, социјална и културна питања, а да политичка нису могла да се заобиђу. Аутор је свој став уобличио у оквиру интерпретације да је стварни покретач међубалканске сарадње био краљ Александар.³¹⁴⁸ Уколико је у време када је Војислав Маринковић био министар иностраних послова било избегавано учешће југословенских делегација у озбиљним разговорима политичке природе на Балканским конференцијама, ситуација пред одржавање III Балканске конференције је била таква да су или могли у целости да напусте политички рад или да делегације учине корак којим би приморали министре иностраних послова да реагују на поднети нацрт Пројекта Балканског политичког пакта. Са друге стране, краљ Александар је прихватио да се први пут састане са краљем Борисом због француског посредништва, а не својом вољом. Тек његова промена става о саговорника и јачање грчко-турских веза су утицали да преузме активну улогу у актуелним балканским пословима и изнађе решење које је највише одговарало југословенским интересима.

Пре заседања IV Балканске конференције у Солуну, МИП је издао инструкције југословенској делегацији да могу прихватити организацију наредне конференције у Београду.³¹⁴⁹ Током заседања конференције у Солуну 5-11. новембра 1933. године када је постало очигледно које државе ће постати потписнице Балканског пакта, Чедомир Ђурђевић је 10. новембра послао писма председницима грчке, турске и румунске националне групе у којима је тражио да

³¹⁴⁶ Архив САНУ, 14.387/10443 Записи-Сећања-Људи и догађаји-Југославија-Finis Jugoslaviae, стр. 23.

³¹⁴⁷ АЈ, 370-7-34, фолијација 56.

³¹⁴⁸ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 139-141.

³¹⁴⁹ Архив САНУ, 13.657 грађа о односима са суседним земљама и Николи Пашићу, фасцикула II, предмет бр. 6 Записник X Седнице Главног одбора Југословенске националне групе Балканске конференције одржане на дан 24 и 26 Априла 1934 г. у сали Индустриске коморе у Београду (даље: Архив САНУ, 13.657).

не зазиру од југословенско-бугарског зближавања јер оно није било усмерено против јединства балканских народа ни четворног споразума.³¹⁵⁰ Бугарски посланик у Атини и некадашњи члан бугарских делегација Петар Нејков је анализирао рад делегација да би могао да извуче закључке о спољним политикама суседних држава, јер су све добијале инструкције својих влада пре одласка којих су се строго придржавали. Према његовој оцени југословенски делегати су у политичким питањима били видно уздржани, и свим осталим учесницима је било очигледно да су добили инструкције МИП-а да не улазе у расправу са Бугарима по политичким питањима. Са друге стране, успостављена је блиска југословенско-бугарска сарадња у свим осталим комисијама и они су наступали заједно насупрот грчко-турском табору, док је румунска делегација у складу са смерницама балканске политике Николае Титулеску задржала за себе посредничку улогу између две групације. Петар Нејков наводи да му је један од учесника рекао да IV балканска конференцијаније била занимљива, јер су Срби и Бугари били одлучни да се не свађају. На основу држања делегата закључио је да су четири бугарска суседа нису имала исто држање према Бугарској и стога их је поделио у три групе: солидарну грчко-турску, посредничку румунску и хладно уздржану југословенску. Основна оцена је да су сва четири решена да постигну некакав споразум, али да још увек нису успели да договоре о јединственој политици. Његово основно страховање је било да би у случају постизања споразума створили јединствени обруч око Бугарске да би је приморали да одједном капитулира по свим питањима. Њему је било очигледно да је грчко-турска групација настојала да добију гаранције својих северних граница што две јужнословенске делегације нису биле спремне да им дају. Међутим, Петра Нејкова је највише интригирало „мистериозно“ држање Југословена. Он је закључио да је Београд остављао себи маневарски простор да крене сопственим путем у балканској политици, без обзира на настојања Букурешта, Атине и Анкаре. Стога је био уверен да бугарска дипломатска служба мора да проникне у суштину држања југословенске делегације на IV балканској конференцији како би

³¹⁵⁰ *Четврта балканска конференција. Рад Југословенске националне групе*, (ур. др Чед. Бурђевић), Београд, 1935, стр. 27, 28.

у Софији могли да схвате за коју оријентацију у спољној политици се определила Краљевина Југославија.³¹⁵¹

Крајем новембра краљ Александар се саветовао са француским послаником Најжаром, 27. новембра, о најцелисходнијој балканској концепцији спољне политике Југославије. Он се налазио пред три могућа избора: закључења четворног балканског споразума, југословенско-бугарског споразума или одуговлачења са склапањем мултилатералног уговора између балканских држава док се не придобије и Бугарска за ту опцију. Пошто је био свестан подвојености интереса пет балканских држава³¹⁵², југословенски монарх је желео да напоредо ради на споразумевању са Бугарском и осталим балканским државама, и на тај начин држи шири маневарски простор за билатерлане и мултилатералне споразуме. Међутим, француски дипломата га је упозоравао да је то била изузетно опасна тактика јер је могла у потпуности да окрене Грчку и Турску ка Италији, а да при том резултат југословенско-бугарских разговора и даље буде неизвестан. Током званичне посете краља Бориса и председника владе и министра иностраних послова и вероисповести Николе Мушанова Београду, 10–13. децембра, поведени су разговори о будућности односа на Балкану. Током разговора југословенских и бугарских државника било је очигледно да Бугарска није била спремна да приступи балканском споразуму који би је спречио да ревидира сопствени положај и наметнуо да пружи додатне гаранције за постојеће међународне обавезе. Са друге стране, било је очигледно да ни краљ Александар још увек није могао да донесе коначну одлуку којим правцем да поведе балканску политику Југославије.

Румунија која је током јесени 1933. године безуспешно настојала да парира југословенској акцији, током јануара 1934. године почела је преко Мале антанте да вршила притисак на Југославију да приступе потписивању Балканског пакта. Праг је желео да помогне олакшавању позиција Букурешта, и због тога је саветовано Софији да и Бугарска приступи споразуму балканских држава, а потом да настави

³¹⁵¹ Централен државен архив, Фонд Българската легация в Цариград – Анкара (321 к), инв. оп. 1, а. е. 3046, фолијације 41–44.

³¹⁵² Свим балканским државницима је било јасно да ће Албанија по свој прилици наставити политику блиске сарадње са Италијом без могућности или жеље да се одрекне дотадашње политике зарад балканске солидарности; иако је Мехмед Коница допутовао у Београд да преговара о привредним односима и могућем уласку у Балкански пакт али је југословенска страна била веома скептична према тим понудама.

вођење политике бугарско-југословенског зближавања. Турска је показала извесну дозу разумевања за политику Београда и Софије, и стога се приклонила политици ишчекивања. Међутим, Румунија и Грчка нису желеле да одуговлаче даље преговоре, плашећи се јужнословенског споразумевања које су доживљавале као велику опасност за сопствене границе и територије. Све недоумице око југословенско-бугарских и балканских односа су решене током састанка министара иностраних послова Грчке, Турске, Југославије и Румуније у Атини, 9. фебруара 1934. године, када је Богољуб Јевтић подлегао притиску својих саговорника и парафирао текст Балканског пакта. Иако су после тога југословенска, француска и чехословачка дипломатска служба слале повољне сигнале Бугарској да и даље може паралелно да се води политика југословенско-бугарског зближавања, ова политика је имала мало изгледа на успех, јер су се три чланице новог регионалног савеза трудиле да одврате Југославију од тог правца. За југословенске државнике је, пак, било сумњиво држање Грка који нису желели да преузимају војне обавезе јер их је то подсећало на српско искуство са савезничким уговором у време Првог светског рата.³¹⁵³

Након потписивања Балканског споразума остало је отворено питање да ли ће се наставити одржавање балканских конференција. Главни одбор Југословенске националне групе одржао је IX седницу 28. марта 1934. године. Богумил Вошњак је известио присутне да надлежни југословенски органи нису били противни њиховом даљем учешћу у раду конференција. Стога су се сагласили да и даље раде према инструкцијама које буду добијали. Међутим, југословенски МИП је променио своју ранију одлуку и према новим инструкцијама ни V Балканска конференција није требало да се одржи у Београду. Стога су закључили да је најбоља опција била сазивање Годишње скупштине на којој би изгласали одлуку у складу са жељама МИП-а.³¹⁵⁴ Пре одласка југословенске делегације на заседање Савета балканских конференција у Атини,

³¹⁵³ E. Campus, *The Little Entente and the Balcan Alliance*, pp. 63-82; Ž. Avramovski, *Balkanska antatna (1934–1940)*, str. 79-100, 107-124; Стефан Анчев, *Балканите – начин на употреба 1918–1938*, Велико Търново, 2006, стр. 139-146.

³¹⁵⁴ Архив САНУ, 13.657, фасцикула II, предмет бр. 6 Записник IX Седнице Главног одбора Југословенске националне групе Балканске конференције одржане на дан 28 Марта 1934 г. у сали Индустриске коморе у Београду; Записник X Седнице Главног одбора Југословенске националне групе Балканске конференције одржане на дан 24 и 26 Априла 1934 г. у сали Индустриске коморе у Београду.

31. марта – 4. априла 1934. године, Богумил Вошњак је предложио да се конференција деполитизује.³¹⁵⁵ Бугарска и албанска делегација нису желеле да учествују у раду, јер њихове владе нису потписале Балкански пакт. Интервенцијом Петра Нејкова, бугарска делегације је ипак пристала да отпутује у Атину. Током заседања одбачен је југословенски предлог да се V Балканска конференција одложи за 1935. годину, за шта су имали подршку Бугара, али су наишли на бројнију опозицију Грка, Турака и Румуна. Потом су југословенски делегати изјавили да се одричу њене организације у Београду, и одлучено је да се поново одржи у Цариграду, 1–6. октобра 1934. године. Много већи проблем за југословенске делегате је била одлука Савета према бугарском предлогу да се у дневни ред V Балканске конференције унесе тачка о мањинама из IV главе нацрта Балканског политичког пакта. Стога су они изнели тезу да би балканске конференције требало да се одрекну разматрања политичких питања и да их препусте владама својих држава.³¹⁵⁶

Одлуке које су донете током заседања Савета утицале су и на промену држања МИП-а према даљем раду балканских конференција. Југословенски став је био да након потписаног Балканског пакта нема потребе за наставком рада незваничне организације која је ретко доносила неке одлуке и није имала снаге да донета решења спроведе у дело.³¹⁵⁷ Према оцени Чедомира Ђурђевића неодлучно држање југословенске делегације на заседању Савета у Атини је допринело да Југословенска национална група изгуби дотадашњу подршку МИП-а.³¹⁵⁸

На X седници Главног одбора Југословенске националне групе одржаној 24. и 26. априла, учествовао је и секретар Богдан Смиљанић који је у IV одсеку ПО МИП био задужен за италијанске и бугарске послове.³¹⁵⁹ На седници је

³¹⁵⁵ *Четврта балканска конференција*, стр. 31, 32.

³¹⁵⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 179, 180.

³¹⁵⁷ *Isto*, str. 181.

³¹⁵⁸ Архив САНУ, 13.657, фасцикула II, предмет бр. 6 Записник X Седнице Главног одбора Југословенске националне групе Балканске конференције одржане на дан 24 и 26 Априла 1934 г. у сали Индустриске коморе у Београду.

³¹⁵⁹ Богдан Смиљанић је ступио у дипломатску службу након ратова за ослобођење и уједињење, јула 1920. године. Након нешто више од годину и по дана проведених на раду у централу постављен је за вицеконзула у Милану, марта 1922. године. Након четири године враћен је на дужност у МИД, где је остао годину дана. Потом је враћен у Италију на пост за вицеконзула у Бариу у јесен 1927. године, где је остао наредне три године. После поновног премештаја у МИП, првобитно је упућен на рад у Правно одељење, а потом постављен за шефа IV одсека ПО МИП 8. децембра 1934. године, где је добио у надлежност италијанске и бугарске послове. Жерирао је Конзулат у Варни током августа и септембра 1931. године (АЈ, 334-Персонални-133-456,

разматрана одлука Савета према да се у дневни ред унесе тачка о мањинама. Пошто су румунски делегати поделили своје гласове за и против, предлог је примљен са седам на према шест гласова. Пошто је југословенска делегација одбила да прихвати организовање конференције било је планирано да се одржи у Цариграду. Председник Василије Јовановић је сматрао да су балканске конференције постале неозбиљне, јер су делегације састављане од стране влада, рад је био нетактичан и неозбиљан, и занимали су се искључиво политичким проблемима док су питања из других области остављена по страни. На основу његовог излагања покренута је дебата о неучествовању Југословенске националне групе у V Балканској конференцији или потпуном иступању из организације. Део чланова се изјаснио да ће у случају растурања националне групе организовати ново, приватно удружење које ће наставити са дотадашњим радом. Богумил Вошњак је у складу са својим ранијим предлогом о деполитизацији конференција, сматрао да би југословенска делегација могла да се одрекне конкретног рада у Политичкој секцији али да не напушта у целости организацију да остале државе не би пребациле одговорност на Југославију. И поред свих уочених проблема Главни одбор је изгласао да се Југословенска национална група не растура.³¹⁶⁰ Након завршетка X седница, Главни одбор је упутио поруку председнику V Балканске конференције Хасану бегу да југословенска делегација неће учествовати уколико се из дневног реда не изузму питање националних мањина и остала проблематика политичке природе. Други захтев је био да се националне групе осталих земаља деполитизују, односно да их више не састављају владе њихових држава. Главни одбор је оба захтева образложио ставом да након потписивања Балканског пакта, владе држава потписница треба да разматрају и решавају политичка питања, а да се рад балканских конференција усмери ка економским, саобраћајним и туристичким питањима, и сарадњи на

фолијације 574, 576, 578, 579; АЈ, 334-Персонални-191-514, фолијације 650, 653, 654, 658-666, 687-690, 702, 705, 712, 715, 719, 721-723, 725, 727, 728, 742, 743, 744, 748; АЈ, 334-Персонални-182-505, фолијације 271, 305).

³¹⁶⁰ Архив САНУ, 13.657, фасцикула II, предмет бр. 6 Записник X Седнице Главног одбора Југословенске националне групе Балканске конференције одржане на дан 24 и 26 Априла 1934 г. у сали Индустриске коморе у Београду.

интелектуалном, културном и научном пољу.³¹⁶¹ Југословенска делегација је поновила тражења Главног одбора Југословенске националне групе, 29. септембра 1934. године, да се из дневног реда изоставе сва политичка питања која би препустили владама држава чланица Балканског пакта. С обзиром да југословенски захтеви нису прихваћени, делегација је отказа своје учешће на V Балканској конференцији правдајући се турским држањем, јер је Хасан бег одбијао даљу старадњу уколико на дневном реду буду питања уређења војних споменика и гробаља. Конференција је била одложена, а ново заседање Савета заказано за април 1935. године у Атини. Међутим, побуна венизелита током марта утицала је на одлагање састанка који никада није одржан као ни V Балканска конференција.³¹⁶²

Дописник ЦПБ-а Павле Јевтић је извештавао о подвојености председника владе Елефтериоса Венизелоса и министра иностраних послова Андреаса Михалакопулоса. Први је тежио успостављању добрих односа са балканским државама, у првом реду Југославијом и Турском; а други одржавању пријатељских односа са Италијом и био је антитурски оријентисан. Неслагање у спољној политици је било до те мере озбиљно, да је Андреас Михалакопулос напуштао Атину приликом вођења преговора са турском делегацијом и ратификације грчко-турског економског уговора о надокнади штете избеглицама. У погледу Бугарске, обојица су желели да регулишу сва отворена питања економског карактера, како би могли да приступе преговорима о потписивању Пакта пријатељства.³¹⁶³ Међутим, само држање Павла Јевтића изазвало је незадовољство грчког МИП-а који је протествовао против његовог чланак о грчко-турском споразуму, у којем је између осталог критиковао и рад грчке владе. Стога је в.д. помоћника министра иностраних послова Константин Фотић тражио да се истражи читав случај и уколико се потврде наводи буде смењен.³¹⁶⁴

³¹⁶¹ Архив САНУ, 13657, фасцикула II, предмет бр. 6 др Чед. Ђурђевић, пређ. председник Југословенске делегације за балканску „Конференцију“, „Никако – растурање Балканске „Конференције“ већ само њено преуређење“, од 26. априла 1934. године, стр. 3.

³¹⁶² *Четврта балканска конференција*, стр. 32, 33; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta (1934–1940)*, стр. 181.

³¹⁶³ АЈ, 38-39-91 извештаји Павла Јевтића, Бр. 130 од 14. јуна, Бр. 144 од 23. јуна 1930; извештај Павла Јевтића писан у Београду 8. јула 1930. године.

³¹⁶⁴ АЈ, 38-39-91 в.д. помоћник министра иностраних послова Константин Фотић директору ЦПБ-а Милану Марјановићу, Пов.Бр.16277 од 18. августа 1930. године.

Централни пресби́ро је након истраге донео одлуку да отпусти Павла Јевтића из државне службе.³¹⁶⁵

Процене Павла Јевтића да Елефтериос Венизелос жели пријатељство и Југославије и Турске су потврђене његовим држањем након потписивања грчко-турског пакта, када је је одбио понуђено посредништво Анкаре за регулисање односа са Софијом.³¹⁶⁶ Током посете Војислава Маринковића Атине, 10–14. децембра 1930. године, Елефтериос Венизелос је покушао да му сугерише да не обнавља уговор са Француском, већ да приступи преговорима о трипартином југословенско-француско-италијанском пакту. Он је сматрао то предусловом за пацификацију Балкана. Војислав Маринковић је одбацио ову идеју, јер су Италијани већ доказали да не желе јединствени споразум са друге две државе. У складу са резултатима рада I Балканске конференције, Елефтериос Венизелос је покренуо и питање признања постојања бугарске мањине у Југославији. Војислав Маринковић је много енергичније реаговао на овај грчки предлог, тврдећи да тиме крше одредбе југословенско-грчког Пакта о пријатељству јер су покушавали да се мешају у југословенску унутрашњу политику бранећи бугарску тезу. Био је у тој мери револтиран да је размишљао и да прекине своју званичну посету Атини. Војислав Маринковић је претпостављао да је на држање Елефтериоса Венизелоса имао утицај и Тефик Рушту бег.³¹⁶⁷ Помоћник министра иностраних послова Константин Фотић је сматрао да је иза грчке иницијативе да Југославија призна постојање бугарске мањине вероватно стајала Италија пошто је Елефтериос Венизелос знао да ниједна југословенска влада не би званично изашла са таквим ставом.³¹⁶⁸ Елефтериос Венизелос је поново покренуо иницијативу за признање бугарске мањине приликом пута у Варшаву 1931. године, када се у Београду састао са краљем Александром, али је добио исти одговор као и од Војислава Маринковића.³¹⁶⁹

Посланство у Атини је проценило на основу предизобних кампања за парламентарне изборе, септембра 1932. године, да је Елефтериос Венизелос био за

³¹⁶⁵ АЈ, 38-39-91 ЦПБ МИП-у, Пов.Ц.П.Бр.5484 од 20. августа 1930. године.

³¹⁶⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga prva, str. 654.

³¹⁶⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga prva, str. 654; Ž. Avramvoski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 46, 47.

³¹⁶⁸ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 34; Ž. Avramvoski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 47.

³¹⁶⁹ А. Živković, *Balkanska antanta (1934–1940)*, str. 48.

политику пријатељства са Турском, Александрос Папанастасију са Турском и Југославијом, а ројалисти са Италијом, Турском и Југославијом.³¹⁷⁰

Љубомир Нешић је на основу промена спољне политике Турске према Југославији, коју је запазио након сусрета Маринковић-Рушту бег у Женеви маја 1931. године, али и на основу турског држања према југословенској делегацији на II Балканској конференцији, закључио је да је наступио моменат када би могли да реше поједина питања у међусобним односима попут доношења закона о опијуму и регулисању имовинских односа у Вардарској Македонији.³¹⁷¹ Он је саветовао овај корак не због југословенско-турског зближавања, већ да би се код Турака превазишао осећај „горчине“ јер су сматрали да их у Београду подцењују и да због тога Југословени нису жели ближе политичке односе са Анкаром.³¹⁷² У југословенском МИП-у су почетком децембра 1931. године закључили да је турска спољна политика настојала да побољша односе са балканским државама, али да је лавирала између Италије и Југославије не одређујући се ни за једну од две државе.³¹⁷³

Након изненадне смрти Љубомира Нешића јануара 1932. године, Посланство у Цариграду је имало извесне проблеме у наставку праћења турске спољне политике. Један од проблема био што су информације добијане у Истанбулу биле у великој мери различите од онога шта се заиста одиграло у Анкари. Наиме, већина истакнутих појединаца у некадашњој османској престоници су били опозиционо настројени према режиму, а Посланство није имало директне везе са правим изворима информација из владајућих кругова.³¹⁷⁴

Након разговора са Лујем Бартуом о успостављању југословенско-совјетских односа, јуна 1934. године, краљ Александар је саопштио турском посланику Алију Хајдару бегу да би у случају да се одлучи на такав корак тражио посредништво Анкаре а не Париза.³¹⁷⁵

Током августа 1934. године, Мустафа Кемал паша је потврдио своје раније држање које је исказао приликом посете краља Александра Истанбулу. Тада је

³¹⁷⁰ АЈ, 370-28-79, фолијација 137.

³¹⁷¹ АЈ, 370-6-33, фолијације 863, 864.

³¹⁷² АЈ, 370-2-13, фолијација 663.

³¹⁷³ АЈ, 370-29-84, фолијација 628.

³¹⁷⁴ АЈ, 370-2-14, фолијације 698, 703.

³¹⁷⁵ L. Deák, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР у годинама 1933–1937.“, str. 259.

доласком на брод „Дубровник“ да би поздравио југословенског монарха први пут ступио на тло стране државе. Када су покренуте гласине о његовој посети краљу Каролу II, турски председник републике је преко посланика Мирослава Јанковића поручио краљу Александру да ће приликом свог првог одласка у иностранство посетити Москву и Београд, а тек након тога друге европске престонице.³¹⁷⁶

³¹⁷⁶ АЈ, 370-7-34, фолијација 284.

6. НАГОВЕШТАВАЊЕ НОВОГ ЕВРОПСКОГ РАТНОГ СУКОБА 1935–1938. ГОДИНЕ

Државници у Централној и Источној Европи су покушавали да воде реалполитику, сматрајући је за најцелисходнију у доба кад се Европа поново налазила у предратном врењу. Одликовали су се великим манипулативним способностима и агресивношћу у унутрашњој и, понекад, спољној политици. Својим махинацијама, у оквирима демократских форми, били су често и носиоци недовољно јасно дефинисаних политичких конструкција.³¹⁷⁷

Убиство краља Александра и Луја Бартуа у Марсеју, октобра 1934. године, утицали су на заоштравање односа Југославије са Италијом, Француском и Мађарском, и Француске са Италијом. Кнез Павле који је био један од тројице намесника у почетку није остављао лични печат на спољну и унутрашњу политику Југославије. Он је желео прво да се упути у државне послове пошто је годинама био изостављан,³¹⁷⁸ и коришћен само повремено у неформалним мисијама.

Након убиства краља Алкесандара формиран је последњи кабинет Николе Узуновића у који су ушли сви бивши председници влада из периода краљеве диктатуре и личног режима (Петар Живковић, Милан Сршкић и Војислав Маринковић). Након повртатка министра иностраних послова Богољуба Јевтића из Женева, на седници Министарског савета је скоро два сата оштро расправљано о резултатима југословенске тужбе против Мађарске пред Друштвом народа. Криза владе је отворена оставкама министара Богољуба Јевтића и Драгутина Којића 18. децембра 1934. године.³¹⁷⁹ Микола Узуновић је понудио кнезу Павлу две опције: да се на упражењена министарска места поставе нови људи или промена владе. Предложио је да се за новог министра иностраних послова одреди Војислав Маринковић. Међутим, кнез Павле је одбио ову опцију јер је подржавао Богољуба Јевтића и јер му је представник опозиционе групације НРС-СЛС-ЈМО

³¹⁷⁷ Иштван Бибо, *Беда малих источноевропских држава*, Сремски Карловци-Нови Сад, 1996, стр. 56-57; Sabrina P. Ramet, *The three Yugoslavias. State-Building and Legitimation*, Indiana, 2006, pp. 102-103.

³¹⁷⁸ В. Krizam, „Италија у спољној политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 58-60.

³¹⁷⁹ Т. Stojkov, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929–1935.*, стр. 275-279.

Аца Станојевић саопштио да ће подржати нову владу на челу са Богољубом Јевтићем.³¹⁸⁰ Нови мандат за састав кабинета је потом понуђен дотадашњем министру иностраних послова који је прихватио и задржао за себе ресор МИП-а. највећи број чланова владе није био министар у периоду 1929–1934. године, чиме се стварао утисак заокрета у државној политици.³¹⁸¹

Југословенска спољна политика према Италији, након убиства краља Александра је била у дефанзиви. Иницијатива није предузимана изузев у погледу тужбе против Италије и Мађарске за кривичну одговорност због пружане помоћи атентаторима. Према процени италијанског посланика у Београду Карла Галија, нестанак краља Александра са политичке сцене означио је губитак јединог руководиоца спољне политике, који је желео да успостави југословенску хегемонију на Балкану и у Подунављу. Владе су биле у кризи, а кнез Павле није имао ни ауторитет ни способност да самостално преузме руковођење спољном политиком.³¹⁸²

Политика француске сарадње са Италијом и СССР-ом у циљу заједничког спречавања немачког продора у источну и југоисточну Европе, покренута у време Луја Бартуа настављена је и након што је на чело Ке д'Орсеа ступио Пјер Лавал (Pierre Laval). Због потреба француско-италијанског зближавања Париз је био спреман да изврши и притисак на Београд да би спречио покретање тужбе против Италије за кривичну одговорност због убиства краља Александра. Иако се кнез Павле се након атентата ипак изјаснио за преговоре о уговору са Италијом; интензивирање преговора Лавал-Мусолини, током новембра и децембра 1934. године, уносило је немир у југословенске руководеће кругове. Основна

³¹⁸⁰ Аца Станојевић је саветовао кнеза Павла Карађорђевића да поред подршке НРС, не заобилази ни СЛС ни ЈМО. Међу радикалским првацима препоручивао је Милана Стојадиновића, Крсту Милетића, Лазара Марковића, Ранка Трифуновића и Миодрага Трифуновића, којег краљ Александар није волео (АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 44 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, унос за 18. децембар 1934. године; Т. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935.*, str. 278, 279, 287, 288; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939.*, Београд, 1994, стр. 38, 39; мр Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939.*, Београд, 1997, 26, 27).

³¹⁸¹ Богољуб Јевтић није успео да се споразуме са Ацом Станојевићем, јер није желео да детаљније образложи програм нове владе нити је прихватао услов радикала да им да пет министарски места укључујући и ресор МУП-а. Преговори са Станком Шибеником су такође пропали на питању ресора МУП-а (АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 44 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 19. и 20. децембар 1934. године; Т. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935.*, str. 279, 280).

³¹⁸² Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 114, 116, 117.

претпоставка је била да ће Париз бити спреман да жртвује југословенске интересе због споразумевања са Римом. Богољуб Јевтић је тражио да се Италијани обавезу да неће: радити против територијалног интегритета Југославије, подржавати мађарски ревизионизам нити рестаурацију Хабзбурга. Иако је Пјер Лавал тражио од Бенита Мусолинија да се постигне италијанско-југословенски споразум, ипак се задовољио изјавом да ће зближавање бити последица француско-италијанског споразумевања и стишавања атмосфере након што Савет Друштва народа донесе одлуку поводом тужбе Југославије против Мађарске. Богољуб Јевтић је по други пут изнео своје захтеве за успостављање југословенско-италијанског споразумевања: консултације у случају Аустрије да не би ушле само италијанске трупе; суђење усташама и пресуда у питању кривице за извршено убиство у Марсеју; сарадња држава потписница Римских споразума са Малом антантом. Током посете француског министра иностраних послова Риму, 4–8. јануара 1935. године, потписани су уговори који су требали да послуже као основа заједничке француско-италијанске политике против Немачке и осигурају залеђе Италије у Подунављу за покретање њене експанзионистичке политике у Подунављу. Пошто се Бенито Мусолини није обавезао да прихвати ни један од захтева Богољуба Јевтића, већ је обећао да ће склопити са источним суседом нови Пакт пријатељства, југословенски председник владе и министар иностраних послова је оценио да француско-италијански споразум представља претњу по Југославију. Због тога је био спреман да иде са Немачком против Италије у Подунављу.³¹⁸³ У југословенским политичким круговима су били незадовољни споразумом Лавал-Мусолини, јер обећана декларација о очувању интегритета Југославије није била гаранција коју су очекивали. Са једне стране, Југословени су имали лоша искуства са италијанским декларацијама. Са друге стране, желели су суштинску измену италијанске спољне политике: напуштањем ревизионизма, подршке рестаурацији Хабзбурга и држања у Албанији.³¹⁸⁴

Гроф Гвидо Малагола Капи је примљен код кнеза Павла, 21. јануара 1935. године, и повео политичке разговоре без претходног одобрења Бенита

³¹⁸³ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, str. 274; B. Krizam, „Италија у спољној политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, str. 62; L. Deák, „Југословенско-италијански односи 1932–1937“, str. 192–194; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 285, 286; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 111, 112, 114.

³¹⁸⁴ L. Deák, „Југословенско-италијански односи 1932–1937“, str. 194.

Мусолинија. Тврдио је разговара са италијанским председником владе и министром иностраних послова неколико дана пре атентата у Марсеју, који се распитивао да ли краљ Александар заступа и даље исте идеје о италијанско-југословенским односима. Пренео је поруку да Бенито Мусолини није био свестан да је спречен планиран сусрет са Богољубом Јевтићем услед акције Дине Грандија. Гроф Гвидо Малагола Капи је понудио да донесе у Београд белешке о разговорима са краљем Александром. Кнез Павле је одговорио да би могао да упадне у невољу уколико би Бенито Мусолини сазнао да су разговарали о политичким питањима.³¹⁸⁵

Бенито Мусолини је одлучио да донекле промени своје држање према Југославији. Оцена италијанске дипломатске службе и МИП-а били су да је југословенска спољна политика у дефанзивни након смрти краља Александра, и да због тога не представља опасност по Италију. Мусолини је променио посланика у Београду. Уместо Карла Галија постављен је Гвидо Виола ди Кампалто (Guido Viola di Campalto) који је предао акредитивна писма 15. марта 1935. године. Окосница његовог приступног говора су били интегритет југословенске државе и потреба проширења привредне сарадње две државе.³¹⁸⁶ Истог дана, гроф Гвидо Малагола Капи је водио други разговор са кнезом Павлом. Пренео је поруку Бенита Мусолинија да је погрешно и да жели да настави разговоре на основу предлога покојног краља Александра. Италијански посланик у Београду Гвидо Виола ди Кампалто је желео да потпишу нови пакт пријатељства после којег би се склопили војни савез. Мусолини је предлагао да почну са уводним делом текста који би био прихватљив за обе стране. Преко грофа Капија пренео је поруку да се уверио да је раније био у заблуди када је веровао да је револуција у Југославији неизбежна, и да се у међувремену уверио да поседује унутрашњу стабилност. Предлагао је да се учине извесни уступци Мађарској у погледу поновног отварања школа за њихову мањину. Гроф Гвидо Малагола Капи је рекао кнезу Павлу да ће му донети белешке о разговорима са краљем Александром о

³¹⁸⁵ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 57 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, унос за 21. јануар 1935. године.

³¹⁸⁶ АЈ, 74-190-259, фолијације 25-31; В. Krizman, „Италија у politici краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, str. 62; Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 116, 117.

регулисању југословенско-италијанских односа.³¹⁸⁷ Своје обећање је одржао 24. априла.³¹⁸⁸ Ипак, југословенски државници су поред речи, желели да виде Италијане и на делу. Највише их је интересовало напуштање ревизионистичке политике у Подунављу и промена држања према Албанији и Балканском полуострву.³¹⁸⁹ Бенито Мусолини је искористио постављање секретара француске Амбасаде у Риму грофа Робера де Дампјера (Robert Gaston Marie Aumar de Dampierre) за посланика у Београд, маја 1935. године, да би пренео своју поруку да не жели непријатељство већ споразум са Београдом.³¹⁹⁰

Одлука немачке владе да одбаци део одредби Версајског мировног уговора и поново уведе општу војну обавезу, 16. марта 1935. године, изазвала је дипломатску реакцију великих сила. Британија, Француска и Италија су се споразумеле, на конференцији у Стреси 11–14. априла, да заједнички бране мир у Европи, а у циљу спречавања немачког продора на југоисток да још једном покушају са формирањем Дунавског пакта и да одобре поновно наоружавање Аустрије, Мађарске и Бугарске. Потом је планирана да се одржи велика Римска конференција држава наследница Хабзбуршке монархије као први корак ка стварању система колективне безбедности у Подунављу. Немачка је парирала овој акцији ангажовањем своје дипломатске службе на југословенско-мађарском зближавању, током априла. Пре Римске конференције држава наследница одржан је састанак држава потписница Римских споразума, 3–5. маја, на којем се Калман Кања (Kálmán Kánya) изјаснио против приступања Дунавском пакту уколико се Мађарској претходно не одобри ревизија Тријанонског мировног уговора. Неумешност Бенита Мусолинија да пронађе заједнички језик са мађарским министром иностраних послова довела је до онемогућавања одржавања Римске конференције држава наследница.³¹⁹¹ У југословенском МИП-у је закључено да је на основу италијанске иницијативе донета одлука о поновном наоружавању Аустрије, Мађарске и Бугарске, и да су тиме неутралисане поруке које су послате

³¹⁸⁷ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 71 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, унос за 15. март 1935. године.

³¹⁸⁸ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 72 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 24. април 1935. године.

³¹⁸⁹ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 196.

³¹⁹⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 289.

³¹⁹¹ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 196; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 289; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 122.

преко Гвида Виоле ди Кампалта и Гвида Малаголе Капија. Чехословачка и Румунија које су првобитно подржале идеју о сарадњи са Италијом у оквиру Дунавском пакту, промениле су своје држање када су сазнале за одлуку великих сила о поновном наоружавању. Три министра мале антанте су се споразумели на састанку одржаном у Женеви, 18. априла, да не могу прихватити закључке конференције у Стреси док влада у Риму не промени своју политику према француским савезницама у Средњој Европи и на Балкану.³¹⁹²

И поред сумњи које су југословенски државници имали према Италији, на основу дотадашњих искустава, ипак нису одбили италијанске понуде за преговоре. Напоредо са разговорима кнез Павле-гроф Капи, Богољуб Јевтић је у више наврата разговарао са италијанским послаником Гвидом Виолом ди Кампалтом о могућности званичних преговора две владе, у пролеће 1935. године. Преговори су споро текли, јер Италијани нису желели да закључују политички споразум којим би гарантовали југословенске државне границе и интегритет. На крају је прихваћен Мусолинијев позив од 30. априла, да се организује састана Јевтић-Сувич у Венецији јуна 1935. године. Богољуб Јевтић је прихватио и спровођење политике засноване на споразуму Лавал-Мусолини,³¹⁹³ али је доживео неуспех на парламентарним изборима одржаним 5. маја.³¹⁹⁴ Саветник Посланства у Риму Драгомир Касидолац је сматрао да није требало прихватити Мусолинијев позив, али је веровао да је било сувише касно да би југословенска дипломатска служба могла без стварања већих проблема да оправда његов неодрживање.³¹⁹⁵ Нови председник владе и министар иностраних послова Милан Стојадиновић је оформио свој кабинет тек 24. јуна.³¹⁹⁶ Дужи временски период од спроведених

³¹⁹² L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 196, 197.

³¹⁹³ B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 63, 64; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 289, 290; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 119, 120.

³¹⁹⁴ T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935.*, str. 311-314.

³¹⁹⁵ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 77 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 13. мај 1935. године.

³¹⁹⁶ Консултације око састава нове владе су трајале током маја и јуна. Милан Стојадиновић је саветовао кнезу Павлу, 13 маја, да би влада Богољуба Јевтића требало да падне одмах након верификације посланичких мандата. Поред њега, име Петра Живковића се најчешће спомињало као новог мандатара. Поред питања одабира политичких странака које би чиниле нову владу, једно од најзначајнијих питања је било везано за нову политику према Хрватима (Т. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, str. 318-320; Todor Stojakov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985, str. 13-37; Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939.*, стр. 23-34).

парламентарних избора до формирања владиног кабинета, посредно је омогућио југословенској дипломатској служби да пронађе згодан изговор за отказивање раније договореног сусрета председника југословенске владе са Фулвиом Сувичем. Напоредо, Југославија је поново заузела врло опрезно држање према Италији, услед све извеснијег почетка њене војне експедиције у Африци.³¹⁹⁷

Милан Стојадиновић је желео да искористи италијански међународни положај за побољшање позиција Југославије. Претпоставио је да ће Италија због својих припрема за војну акцију у Африци морати да предузме помирљивију политику у Европи због осталих великих сила и желео је да искористи поруке Бенита Мусолинија о регулисању италијанско-југословенских односа које је слао у току марта.³¹⁹⁸ Италијани су му одговорили поруком да су спремни да размотре све апсекте заједничких односа на састанку који би имао са Фулвиом Сувичем, 11. јула.³¹⁹⁹ Нови датум за сусрет Стојадиновић-Сувич начелно је договорен за почетак септембра. Влада у Београду је припремајући материјал за преговоре, као основна питања југословенско-италијанских односа у прво план истакла трговинске односе, изручивање Анте Павелића и Еугена Кватерника, и рестаурацију Хабзбурга; док је Албанија намерно остављена у другом плану.³²⁰⁰ У циљу олакшавања предстојећих преговора, Милан Стојадиновић је одлучио да задржи резервисано држање у Женеви, крајем септембра, препуштајући великим силама да се договоре о мерама које би требало да се предузму поводом предстојећег сукоба. У случају заједничког британско-француског наступа Југославија би их следила, у супротном намера је била да остане уздржана и по страни.³²⁰¹ И поред свих настојања југословенске стране да почне разговоре о билатералним односима, Бенито Мусолини је поново применио тактику одуговлачења, наложивши посланику Гвиду Виоли ди Кампалту да у контактима буде обазрив и да постепено ради на разјашњавању односа. Фулвио Сувич је послао поруку Милану Стојадиновићу да су почели са разматрањем привредних

³¹⁹⁷ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 197, 198; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 120-122; Brock Millman, *The Ill-Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1934-1940*, Montreal–Kingston, 1998, p. 56.

³¹⁹⁸ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 198.

³¹⁹⁹ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 124.

³²⁰⁰ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 124, 125.

³²⁰¹ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 198; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 124.

односа двеју земаља, и да је за Италију значајније стање њихових билатералних односа него политика које су водили у оквирима Друштва народа.³²⁰²

Почетак италијанско-абисинијског рата и одлука о увођењу међународних економских санкција Италији, прекинули су југословенско-италијанске разговоре. Фулвио Сувич је покренуо дипломатску акцију за спречавање поштовање одлуке Друштва народа о примени санкција. Он је променио Мусолинијеву тактику опрезности и наложио Гвиду Виоли ди Камплату да буде пријатељски настројен у разговорима са Миланом Стојадиновићем и другим истакнутим личностима. Истовремено га је упозоравао на све привредне последице уколико буду применили санкције према Италији. Међутим, Југославија је следила политику Друштва народа којом је руководила Велика Британија и није могла да преговара о побољшању политичких и привредних односа са западним суседом. Санкције је почела да примењује од 18. новембра, према одлуци Друштва народа, и тада је отказан југословенско-италијански клириншки уговор.³²⁰³

Југословенске позиције према Италији су вишеструко отежане током 1936. године. Након немачког отказивања Локарно пакта и ремилитаризације Рајнске области, марта 1936. године, Француска је одлучила да се директно не конфротира са Немачком, већ да покуша да јој парира сарадњом са осталим великим силама. Стога је француска влада поново активирала политику сарадње са Италијом, због чега Југославија више није могла да рачуна на подршку Париза наспрам Рима. Привођење крају рата у Абисинији значио је поновну активацију италијанске политике у Подунављу и на Балкану. Пошто нису успели да ускладе југословенско-италијанске односе током 1935. године, у Београду је претпостављано да ће Југославија поново бити једна од главних мета експанзионистичких планова Италије. Предвиђања нису била без основа, јер су у северном делу Италије вршене војне припреме, и Бенито Мусолини је тражио од Мађара да и они буду спремни за напад на заједничког суседа. Поново је активирана подршка хрватским сепаратистима, а усташе су пуштене на слободу. Југословенска дипломатија је ћутала, али је савезницима поручивала да се војска спрема за конфликт. Италијанска настојања од краја 1935. године да побољша

³²⁰² E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 125.

³²⁰³ B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 62; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 198-201; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 129, 143.

односе са Немачком усклађивањем интереса у Подунављу довели су до потписивања немачко-аустријског споразума јула 1936. године. То је био први корак ка усклађивању политике Берлина са Бечом, и проналажења заједничких интереса са Римом.³²⁰⁴ Управо је то био сценарио који су у Београду желели да избегну. Сарадња са Италијом против Немачке или обратно, биле су прихватљиве опције у југословенској спољној политици, док је немачко-италијанска сарадња оцењивана као највећа опасност.

Ипак, Италија је морала током друге половине 1936. године да заузме помирљиво држање према Југославији, превасходно због немачког утицаја. Бенито Мусолини је одустао од политике конфронтације и окренуо се сарадњи. Са друге стране, кнез Павле и Милан Стојадиновић су током већег дела године давали умирујуће, а након завршетка италијанско-абисинијског рата чак и пријатељске изјаве у циљу смиривања тензија. Први корак ка сарадњи био је потписивање привременог трговинског уговора и клириншког уговора у Риму 26. септембра 1936. године, којим су и Италија и Југославија желеле да донекле санирају последице примене економских санкција. Рок трајања био је шест месеци и истицао је крајем марта 1937. године.³²⁰⁵ Приликом потписивања трговинског уговора Милан Стојадиновић је изразио наду да ће боља економска сарадња отворити врата и за кооперацију на другим пољима.³²⁰⁶ Потписивањем немачко-италијанског Трајног протокола о привредној сарадњи Италије и Немачке у Подунављу од 23. октобра 1936. године, познатог као Пакт осовине, италијанска страна се обавезала да ће поштовати немачке интересе у Југославији чиме се посредно обавезала да поштује и њен интегритет докле год је то било у интересу Немачке. Италијани су сматрали да им је протоколом признато Средоземље као њихова сфера интереса. Стога су они веровали да је тиме и Јадран, односно Југославија била у њиховој сфери утицаја.³²⁰⁷ Напоредо са почетком побољшања билатералних односа, Италија је поново покренула и план о

³²⁰⁴ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, str. 275; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 201–204; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, str. 127–130, 134; William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany*, London, 1998,¹⁰ pp. 301–302, 322–324.

³²⁰⁵ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 130, 131, 136, 137, 147–149, 154.

³²⁰⁶ B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 64; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 204.

³²⁰⁷ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 204; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 132, 151–154.

заједничком антинемачком блоку држава. Пошто је Аустрију препустила Немачкој, блок држава потписница Римских споразума изгубио је ранији значај за италијанску политику у Подунављу. Стога је циљ био да се групишу: Мађарска, Југославија, Румунија, Бугарска и Турска. Са привредне тачке гледишта, Италија је настојала да се избори за бољу конкурентност сопствене привреде у односу на немачку на подунавским и балканским тржиштима.³²⁰⁸

Почетни корак у реализацији ове опште концепције за Подунавље и Балкан био је рад на успостављању што ближих односа са Југославијом. Бенито Мусолини је у свом говору од 1. новембра изнео да су остварени сви предуслови за пријатељске италијанско-југословенске односе.³²⁰⁹ Нови посланик у Београду Марио Индели (Mario Indelli) предао је акредитивна писма 7. новембра 1936. године,³²¹⁰ и поновио је поруку италијанског председника владе.³²¹¹ Убрзо почео да ради на придобијању југословенских руководилаца за нови пројекат антинемачког блока.³²¹² Ипак, његово постављење је изазвало извесну дозу неповерења у Београду. У југословенском МИП-у су били скептични према добијеним порукама јер је Марио Индели претходно био посланик у Тирани и у југословенским круговима сматран је креатором италијанско-албанског уговора од 19. марта 1936. године. Са друге стране, Милан Стојадиновић није одбацивао могућност да је Италијанима било потребно смиривање ситуације на Јадранском мору због већег ангажмана на другим странама. Због тога је желео да искористи ситуацији уколико се покаже да су италијанске поруке тај пут биле искрене.³²¹³ На крају је у југословенском МИП-у израђен предлог на који начин би могло да се приступи преговорима са Италијом. Предвидели су два сценарија. Први да се узајамним декларацијама и симболичним манифестацијама створи повољна атмосфера за политичке разговоре којим би се регулисала сва спорна питања и омогућило потписивање новог пакта пријатељства по угледу на некадашњи из 1924. године. Други да се одмах почну преговори о кључним питањима и

³²⁰⁸ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 137, 138.

³²⁰⁹ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, str. 265; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 205; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 138.

³²¹⁰ AJ, 74-190-259, фолијације 34, 35.

³²¹¹ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, str. 265.

³²¹² E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 137.

³²¹³ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, str. 265, 266; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 206.

потпише сличан уговор, а мање битна регулисати након што се успоставе добри односи. МИП је препоручивао другу опцију, јер би на тај начин брже могли да сазнају да ли Италија заиста намерава да промени своје држање према Југославији што би омогућило реалну процену да ли је у југословенском интересу да очува постојеће уговорне односе са савезницима или ствара нове са својим суседом. Као кључна питања која се морају регулисати наведени су поштовање свих граница на Балкану и у Подунављу, поштовање постојећих међународних обавеза две државе и мирно регулисање свих спорова. МИП је препоручивао да се Албанија не спомиње, већ да се о том питању састави засебан протокол који би био потписан истовремено са уговором. Као предуслов за склапање уговорних односа наведено је дефинитивно решење питања усташких терориста на тлу Италије.³²¹⁴ Током читавог новембра гроф Галеацо Ћано је директно преко југословенских дипломата и преко Марија Инделиа слао поруке да Италија више неће подржавати мађарски ревизионизам, да је рестаурација Хабзбурга престала да буде реална могућност и да су спремни да склопе савез са Југославијом.³²¹⁵ Кнез Павле и Милан Стојадиновић договорили су се средином децембра 1936. године да прихвате италијанске понуде. Крајем месеца одредили су делегате: в.д. сталног делегата при Друштву народа др Ивана Субботића, за политичке преговоре, и начелника Министарства трговине и индустрије Миливоја Пиљу, за економске преговоре. Њихов задатак је био да регулишу сва питања са италијанским делегатима пре састанка Стојадиновић-Ћано. Циљ је био да се обнове некадашњи југословенско-италијански економски односи и поново покуша са политиком пријатељства као заједничком браном против немачког притиска. Међутим, за Југославију је постојао и један важан унутрашњи аспект. Наиме, желела је да реши проблем са активностима усташа и тиме појача безбедносну ситуацију. Истовремено, неутралисање сепаратистичког покрета међу Хрватима би потенцијално омогућавало да се реши целокупно Хрватско питање у складу са

³²¹⁴ Поред кључних питања, МИП је као отворене проблеме навео и положај југословенске мањине у Италији и комплекс питања везан за Даламцију. У погледу мањина, оцењено је да не би успели да постигну неки озбиљан резултат јер у томе нису имали успеха ни Немци у вези Јужног Тирола (В. Krizman, „Italiја u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 65-67).

³²¹⁵ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, str. 266, 267; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 206; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 152.

погледима које су заступали српски државници. Стога су преговори са Италијом вођени на ова три кључна колосека.³²¹⁶

Југословенско-италијански споразум је потписан 25. марта 1937. године. На тражење Италијана уговор није спомињао очување међународног поретка установљеног мировним уговорима, већ су две стране гарантовале неповредивост заједничке границе. Југославија која је изгубила поверење у колективну безбедност услед повлачења Француске пред Немачком марта 1936. године, и неуспеха политике Друштва народа током италијанско-абисинијског рата 1936–1936. године, прихватила је италијанску формулацију гаранција.³²¹⁷ Приликом састанка са грофом Галеацом Ђаном, кнез Павле је искористио успостављање пријатељских односа да би сондирао терен за наставак пређашње југословенске политике искоришћавања немачко-италијанских анимозитета. Он је свом саговорнику говорио о потреби сарадње Југославије и Италије у будућности, јер је аншлус Аустрије био неизбежан.³²¹⁸ Милан Стојадиновић је оценио да је потписивањем југословенско-италијанског уговора могао да поведе балканску политику Југославије, и тиме посредно нагласио напуштање дотадашње линије средњеевропске политике Мале антанте.³²¹⁹

Напоредо са политичким преговорима, вођени су и привредни преговори јануара–марта 1937. године, који су окончани потписивањем општог трговинског уговора 25 марта. Рок трајања је био пет година, противно тадашњој италијанској спољнотрговинској политици која је склапала уговоре са краћим роком трајања у циљу прекида трговинских односа у случају негативног биланса. Овим кораком Рим је јасно указао Београду да жели да успостави дуготрајну економску сарадњу. Југословенским извозницима су дате исте повластице које су до тада уживали само Аустријанци и Мађари као потписници Римских споразума из 1934. године. Примена трговинског уговора препуштена је Југословенско-италијанском одбору чији рад је регулисан протоколом од 12. јуна, а прво заседање је одржано у

³²¹⁶ В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 67; Џ. Amramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, стр. 267–286; Ј. Ноптерн, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, стр. 99–114.

³²¹⁷ Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, стр. 139, 140.

³²¹⁸ Према речима кнеза Павла, Немачка је била „опасан непријатељ али и неугодан пријатељ“ (В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 73, 74).

³²¹⁹ *Tajni arhiv grofa Ciana (1936–1943)*, Zagreb, 1952, стр. 111–112; G. B. Strang, *On the Fiery March*, pp. 78–79.

Београду и Риму од 28. јуна до 8. јула. Италијани су журили да што пре спроведу у дело своју замисао јер су се бојали немачке конкуренције на југословенском тржишту. Југословенска делегације је као уступке дозволила да се пшеница, кукуруз и гвоздене руде плаћају преко клириншких рачуна, и смањила је увозне царинске тарифе за поједине италијанске производе. Италијаска делегације је одобрила повећање контингента за југословенски извоз који су за најважније артикле, према југословенском захтеву, били изражени у количини а не вредности робе због варирања цена и вредности валута. Протоколом првог заседања Сталног привредног одбора од 8. јула, у потпуности су обновљени трговински односи прекинути због санкција Друштва народа.³²²⁰

Југословенска спољна политика је почела рад на директном приближавању Великој Британији од пролећа 1934. године. Ова тенденција је ојачана доласком кнеза Павла на чело државе. Током француско-италијанских преговора он је отпутовао у Велику Британију, крајем новембра 1934. године, да би присуствовао венчању Џорџа, војводе од Кента (prince George, duke of Kent).³²²¹ Боравак у Енглеској је искористио да би испитао терен за евентуалну ближу југословенско-британску сарадњу према Италији, јер није имао поверење у Бенита Мусолинија. У разговорима са краљем Џорџем V, председником владе Ремзи Макдоналдом, државним секретаром за спољне послове сер Џоном Сајмоном и другим истакнутим британским државницима, кнез Павле је објашњавао међународну позицију Југославије према Италији и Мађарској и југословенску државну политику. На основу вођених разговора и краљ Џорџ V и сер Џон Сајмон су изразили своју заинтересованост за судбину Југославије и очување њеног територијалног интегритета.³²²²

Након састава владе Милана Стојадиновића пробританска струја у југословенској спољној политици је ојачана.³²²³ За разлику од Абисинијске кризе када се Југославија трудила да не провоцира Италију, током италијанско-абисинијског рата отворено је подржавала британске дипломатске активности без обзира на консеквенце по југословенско-италијанске политичке и привредне

³²²⁰ Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 155-158.

³²²¹ АЈ, 341-7-15 Јевтић Посланству у Лондону, Стр.Пов.Бр.1110 од 27. новембра 1934. године.

³²²² АЈ, 341-7-15 ПО МИП Посланству у Лондону, Пов.Бр.28884 од 13. децембра 1934; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 284.

³²²³ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991, str. 172, 176.

односе.³²²⁴ Међутим, ни ова политичка линија није гарантовала територијални интегритет. Након споразума Лавал-Хор било је очигледно да су велике силе биле спремне да плаћају међусобни мир на рачун осталих држава, и да у том погледу нису презали ни од даљег урушавања ауторитета Друштва народа. Иако се договор односио на једну афричку државу (Абисинију) у циљу очувања мира у Европи и Средоземљу, југословенске дипломате су поставиле логично питање да ли би то значило да би у будућности цену плаћале европске државе.³²²⁵

И поред тога што се нису могли ослонити на британску подршку као основе за вођење спољне политике, југословенски руководиоци су наставили да подржавају линију коју је заузео Лондон. Циљ је био да се искористи повољан моменат за успостављање ближих југословенско-британских односа, али и одржи ауторитет Друштва народа који је био на озбиљној проби као гарант светског мира у случају када су европске силе биле директно заинтересоване и умешане. Стога је Југославија пружила подршку Великој Британији и током разматрања евентуалног конфликта са Италијом, иако је била упозорена од стране Гвида Виоле ди Кампалта на потенцијалне поседице.³²²⁶ Ипак, пропаст споразума Лавал-Хор ослободио је руке британској ратној флоти за сукоб у Медитерану, и у другој половини јануара 1936. године постигнут је споразум Британије, Француске, Грчке Турске и Југославије о истоветном тумачењу члана 16 Пакта Друштва народа у случају да се Италија одлучи да нападне једну од држава које према њој примењују санкције. Тиме је британски утицај код медитеранских замаља не само обновљен већ и појачан.³²²⁷

Пробританска линија у спољној политици је постала још значајнија за југословенске руководеће кругове након ремилитаризације Рајнске зоне. Ћутање Француске и задржавање њене војске из Мажино линије био је јасна знак да је Париз у општој дефанзиви у европској политици. Французи су заправо имали план, да оформе савез са Италијом и Југославијом, који би уз сарадњу целокупне

³²²⁴ B. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 60, 61; L. Deák, „Југословенско-италијански односи 1932–1937“, стр. 198, 199.

³²²⁵ L. Deák, „Југословенско-италијански односи 1932–1937“, стр. 199; Steven Morewood, *The British Defence of Egypt 1935–1940: Conflict and Crisis in the Eastern Mediterranean*, London-New York, 2005, pp. 63, 64.

³²²⁶ L. Deák, „Југословенско-италијански односи 1932–1937“, стр. 199, 200.

³²²⁷ G. Bruce Strang, *On the Fiery March. Mussolini prepares for War*, Westport, 2003, pp. 43-45; S. Morewood, *The British Defence of Egypt 1935–1940*, p. 65.

Мале антанте представљао брану према Немачкој, и тиме поделили одговорност и терет у случају избијања конфликта.³²²⁸ Овакве идеје које су потицале из Париза само су додатно утицале на умањење дотадашњег значаја југословенско-француски односа у спољној политици Југославије, због чега је појачавана жеља за успостављањем ближих односа са Великом Британијом. Настојања Француске током марта 1936. године да укине привредне санкције Друштва народа уведених Италији у циљу обнављања антинемачког Стреза фронта био је додатни сигнал да југословенска спољна политика мора да пронађе нове путеве да би држава јачала сигурност својих западних и поморских граница.

Југославија је наставила да прати британску линију у држању према Италији све до освајање Адис Абебе, када су и Британци схватили да је њихова политика вођена преко Друштва народа доживела неуспех. Међутим, блиски југословенско-британски односи који су се заснивали на вођењу идентичне политике и обећања о пружању узајамне помоћи у случају италијанског напада, су доживели стагнацију након завршетка италијанско-абисинијског конфликта. Британија је непосредно након рата и даље пружала гаранцију помоћи, али је и она обустављена крајем јула 1936. године.³²²⁹ Значај југословенске подршке током италијанско-абисинијског рата огледао се и у промењеном држању Форин офиса. Британци, традиционално незаинтересовани за унутрашњу политику европских држава, током прве половине 1936. године су тежили да утичу на смиривање српско-хрватских супротности у циљу јачања стабилности Југославије која им је била потребна у њиховој политици према Италији.³²³⁰

Утицај британске политике је омогућио Југославији лакше споразумевање са Италијом. Након Мусолинијевих и Инделијевих порука о политици пријатељства, Британци су саопштили да немају ништа против југословенско-италијанског споразумевања, али су упозорили југословенске државнике да не иду сувише далеко у политици тој политици. Кнез Павле се током боравка у Лондону, новембра 1937. године, и сам уверио да и Британија планира уговорно регулисање својих односа са Италијом, што је био само додатни подстрек да се прихвати Мусолинијева понуда од 1. новембра. Потписивањем британско-

³²²⁸ Paul N. Hehn, *A Low dishonest decade: The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of the World War II, 1930-1941*, New York, 2002, pp. 290, 291.

³²²⁹ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 200, 201.

³²³⁰ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 134, 135.

италијанског Центлменског споразума 2. јануара 1937. године, влада у Београду је оценила да су њој дате слободне руке да уговорно регулише односе са својим западним суседом. Приликом разматрања понуде грофа Галеаца Ђана о склапању савеза и формулања југословенског нацрта пројекта уговора са Италијом, Милан Стојадиновић се превасходно руководио одредбама Центлменског споразума.³²³¹

Богољуб Јевтић је известио кнеза Павла, 15. маја 1935. године, да је Херман Геринг телеграфски најавио свој долазак у Београд.³²³² Он је допутовао 6. јуна и остао два дана. У разговорима са Богољубом Јевтићем и Божидаром Пурићем настојао је да одврати Југославију од потписивања уговора о узајамној помоћи са СССР-ом, а за узврат је нудио немачку подршку у Подунављу и на Јадранском мору према Италији и Мађарској. Обећавао је да Немачка неће подржавати ревизионистичке политике других држава. Владицини кругови у Београду су ове поруке оценили углавном позитивно.³²³³

Посланик у Берлину Живојин Балугџић је након два месеца од формирања владе Милана Стојадиновића оценио да ће у важним питањима министар иностраних послова наставити сарадњу са Француском и Малом антантом, али је очекивао да ће се у текућим пословима, посебно привредног карактера, залагати за већу самосталност југословенске политике и у складу са државним интересима бирати страну која ће нудити боље услове.³²³⁴

Нови посланик у Берлину Александар Цинцар-Марковић је на основу добијених инструкција приликом предаје акредитивних писама, децембра 1935. године, изјавио немачком канцелару Адолфу Хитлеру да ће Југославија додатно приближити своје држање Немачкој. Уместо дотдашње политике не улажења у антинемачке комбинације, руководиоци југословенске спољне политике су тежили да олабаве постојеће обавезе како би могли да утичу у постојећим савезима да се не доносе одлуке на штету немачких интереса.³²³⁵

³²³¹ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, str. 272; J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941.*, str. 98; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 207.

³²³² АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 79 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 17. мај 1935. године.

³²³³ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 266, 267.

³²³⁴ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 265.

³²³⁵ B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 61.

Милан Стојадиновић је оценио немачко-аустријски споразум из јула 1936. године, као посредно користан за Југославију. Он је сматрао да је тиме избегнуто да Аустрија у Подунављу постане оно што је Албанија била на Балканском полуострву. Иако је немачко-италијанска сарадња одувек означавана као највећа опасност по Југославију у Подунављу, Милан Стојадиновић је веровао да би се тиме могла остварити и привремена добит. Односно, да се на основу добрих југословенско-немачких и немачко-италијанских односа може радити на југословенско-италијанском зближавању.³²³⁶ Његово предивђање се делимично и обистинило. Бенито Мусолини и гроф Галеацо Ћано (Galeazzo Ciano) су морали да воде рачуна о расположењу Берлина према судбини Југославије. Непосредно пре склапања Пакта осовине, немачки министар иностраних послова Константин фон Нојрат (Konstantin von Neurath) је препоручио свом италијанском колеги да ради на побољшању односа са Југославијом. Након потписаног немачко-италијанског Тајног протокола, и Адолф Хитлер је дао исти савет грофу Галеацу Ћану. Стога су у јесен 1936. године, руководиоци италијанске спољне политике напустили идеју подривања југословенске стабилности, у циљу јачања италијанско-немачке сарадње. Тиме је Немачка заменила некадашњу улогу Француске у југословенско-италијанским односима.³²³⁷ Након изнетих понуда Бенита Мусолинија и Марија Инделија, немачки министар иностраних послова Константин фон Нојрат поручио је Милану Стојадиновићу да их прихвати јер су биле искрене, и јер је немачки МИП процењивао да је наступио моменат за побољшање југословенско-италијанских односа.³²³⁸ У време док су вођени преговори Ивана Суботића и грофа Галеаца Ћана, јануара 1937. године, Херман Геринг је на састанку са Бенитом Мусолинијем заступао тезу о немачко-југословенским односима пријатељства и поверења, објашњавајући значај Југославије за немачку спољну политику и заинтересованост Берлина за неприкосновеност њених граница и територија.³²³⁹

Поред немачког утицаја на југословенско-италијанске односе, Берлин се почео интересовати и за јачање политичких веза са Београдом. Први тајни

³²³⁶ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 129.

³²³⁷ B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 63–65; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 130, 131, 136, 137.

³²³⁸ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 207.

³²³⁹ B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 69.

састанак кнеза Павла и Адолфа Хитлера одржан је у Бергхофу 17. октобра 1936. године, непуних недељу дана пре склапања немачко-италијанског Пакта Осовине. Немачки канцелар је тражио да у случају евентуалног ратног сукоба Југославија остане неутрална. За узврат нудио је гаранције за неповредивост југословенских државних граница.³²⁴⁰

Дан пре потписивања југословенско-италијанског Пакта пријатељства и трговинског уговора, Југославија и Немачка су закључиле 24. марта 1937. године, Споразум о трговачком плаћању којим су превазиђени проблеми у трговинској размени настали услед великог пада клириншке марке на југословенском тржишту. Овим споразумом немачка привреда је остала велики конкурент италијанској на југословенском тржишту.³²⁴¹ Иако је удео Немачке у југословенском извозу делимично опао током 1937. године, ипак је одржана општа тенденција јачања улоге немачке привреде на југословенском тржишту и немачког тржишта за југословенску привреду.³²⁴² Средином 1937. године, француска војна обавештајна служба је оценила да су Југославија и Румунија биле изложене јакој немачкој експанзији и подложне утицајима из Берлина из више разлога: француски престиж је знатно опао током Рајнске кризе, испоруке француског наоружања нису задовољавале њихове потребе, немачка антисовјетска пропаганда је имала успеха у обе државе, али као најзначајнији фактор сматран је природним везама које се успостављају између тржишта ове три државе.³²⁴³

Милан Стојадиновић је наставио политику неуспостављању дипломатских односа са СССР-ом да би избегао провоцирање Немачке, која је Југославији била потребна у њеним односима са Италијом.³²⁴⁴

Током заседања Савета Друштва народа Константин Фотић, маја 1935. године, је закључио да је Пјер Лавал подржавао идеје које су одговарале њему и

³²⁴⁰ B. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 61, 62.

³²⁴¹ E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, стр. 156.

³²⁴² Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, стр. 18.

³²⁴³ Peter Jackson, *France and Nazi Menace: Intelligence and Policy Making 1933–1939*, Oxford, 2000, p. 227.

³²⁴⁴ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, стр. 272.

његовим непријатељима, али нису његовим пријатељима. Француски министар иностраних послова је сматрао да проблеми у југословенско-италијанској комуникацији настају због италијанског посланика Гвида Виоле који није волео Југословене.³²⁴⁵

Кнез Павле је стекао врло неповољно мишљење о новом француском посланику у Београду грофу Роберу де Дампјеру током његове аудијенције за предају акредитивних писама, 14. маја 1935. године.³²⁴⁶ Он је желео да пренесе поруку добијену лично од Бенита Мусолинија да није непријатељ Југославије и да жели споразум.³²⁴⁷ Кнез Павле га је оценио као „уображеног, али ограниченог“ човека који је гледао кроз „италијанске наочаре“.³²⁴⁸

Пол Бонкур је јавио строго поверљиво 17. маја, да на основу увида у постојећа документа није могао да докаже италијанску и мађарску кривицу. Након наступа адвоката одбране Жоржа Дебона (Georges Desbons) ситуација се у потпуности променила и да је веома лоша. Он је био близак пријатељ са Пјером Лавалом и Пол Бонкур је тражио да Богољуб Јевтић изврши потребан притисак на француског министра иностраних послова, јер је оценио да ће крајњи исход судског процеса зависити од чврстине француског држања. Скренуо је пажњу да ће резултати идућих француских парламентарних избора зависити од њеног међународног положаја.³²⁴⁹

6. 1. Југославија се повлачи из Подунавља

Током заседања Сталног савета Мале антанте у Љубљани, 11. јануара 1935. године, тројица министара су разматрали репрекусије споразума Лавал-Мусолини на ситуацију у Средњој Европи. Француско држање поводом југословенске тужбе против Мађарске пред Друштвом народа био је јасан доказ да се мења држање Париза према савезницима. Стога су постојале сумње да је Пјер Лавал понудио

³²⁴⁵ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 76 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 10. мај 1935. године.

³²⁴⁶ АЈ, 74-190-261, фолијације 234-236.

³²⁴⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 289.

³²⁴⁸ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 78 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 14. мај 1935. године.

³²⁴⁹ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 78 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 14. мај 1935. године.

концесије Бениту Мусолинију које су биле директно уперене против интереса Мале антанте, и поред уверавања које је француски министар дао дипломатама три државе.³²⁵⁰ Богољуб Јевтић и Едвард Бенеш нису могли да се сложе одакле прети већа опасност по Подунавље, јер су обојица сагледавали заједничке интересе из перспективе сопствених држава. Стога је југословенски министар желео сарадњу са Немачком против Италије што је било у потпуној супротности са идејама чехословачког министра. Богољуб Јевтић је само формално прихватио тезу Едварда Бенеша да споразум Лавал-Мусолини није нарушио виталне интересе Мале антанте.³²⁵¹

Одлука немачке владе да одбаци део одредби Версајског мировног уговора и поново уведе општу војну обавезу, 16. марта 1935. године, изазвала је дипломатску реакцију великих сила. Британија, Француска и Италија су се споразумеле, на конференцији у Стреси 11–14. априла, да заједнички бране мир у Европи, а у циљу спречавања немачког продора на југоисток да још једном покушају са формирањем Дунавског пакта и да одобре поновно наоружавање Аустрије, Мађарске и Бугарске. Ова одлука је била противна интересима све три чланице Мале антанте, али савез није могао да се носи са вољом великих сила. Стога су само предложили да се прво закључи Источни пакт сигурности пре формирања Дунавског пакта. Југославија је задржала за себе резерву да приступи Дунавском пакту, тек када види какво држање су поједине државе заузеле према питањима која су представљала њене виталне интересе. Према југословенском тумачењу рестаурација Хабзбурга није представљала унутрашње питање Аустрије, стога се није могло тражити од Мале антанте да у том случају остану неутрална. Југославија није прихватала ни могућност да само италијанска војска интервенише у случају аншлуса. Треће важно питање у оквиру Дунавског пакта били су италијанско-мађарски односи и њихове спољне политике у погледу ревизионизма. Према оцени југословенског помоћника министра иностраних послова Божидра Пурића њихова политика нити је смиривала Немачку, већ је само јачала позиције Италије чији мали савезници су добили право равноправности у наоружању као првом кораку у спровођењу ревизије мировних

³²⁵⁰ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 116, 117.

³²⁵¹ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 194; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 286.

уговора.³²⁵² Југословенска дипломатија је наставила да се руководи политиком краља Александра да не треба да приступа подунавским комбинацијама које би биле антинемачке оријентације.³²⁵³ Ова политика је додатно појачана ставовима Милана Стојадиновића да Мала антанта треба да послужи само за одбрану од ревизионизма и рестаурације Хабзбурга у Аустрији и Мађарској, и да јој не треба придавати већи значај нити је уводити у неке шире комбинације.³²⁵⁴

У време док је био мандатар за састав нове владе тражио је да се одложи заседање Сталног савета Мале антанте који је био планиран за средину јуна.³²⁵⁵ Састанак је одржан на Бледу, 29. и 30. августа 1935. године, и Милан Стојадиновић је заузео веома обазриво држање према Италији и њеним припремама за рат у Африци. На његово тражење, сва тројица министара су се сложили да у званичном коминикеу не спомињу питање италијанско-абисинијског конфликта.³²⁵⁶ Стога су изнете опште формулације о политици очувања мира и мирног решавања спорова, као и верности Друштву народа. Током заседања разматрани су пројекти Источног пакта и Дунавског пакта, али није донет коначан закључак у ишчекивању даљег развоја односа између великих сила у Подунављу.³²⁵⁷

Током заседања Скупштине Друштва народа на којем је расправљано о италијанско-абисинијском сукобу и мерама које би требало да се предузму, Мала антанта и Балкански пакт су наступали солидарно. Милан Стојадиновић је наложио сталном делегату Божидару Пурићу да наступа споразумно са представницима остале четири државе; а да Британију и Француску подржи само уколико буду имале заједнички став. У име Мале антанте говорио је Николае Титулеску, а у име Балканског пакта Тефик Рушту бег. Југославија, Чехословачка, Румунија, Турска и Грчка су подржале завођење економских санкција Италији,

³²⁵² L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 194, 195; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 117, 118; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 288, 289.

³²⁵³ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 197.

³²⁵⁴ *Allianz Hitler-Horthy-Mussolini. Dokumente zur Ungarischen Aussenpolitik (1933-1945)*, Budapest, 1966, No. 17, s. 140; M. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 330, 331.

³²⁵⁵ B. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, str. 61.

³²⁵⁶ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 198; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 122.

³²⁵⁷ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 123, 124.

али су желеле да обезбеде финансијску помоћ Друштва народа за губитке које су и саме морале да претрпе због поштовања донете одлуке.³²⁵⁸

Мала антанта је почетком 1935. године имала мање подозрења према плану о Источном локарну који је Пјер Лавал запоставио у односу на зближавање са Италијом. Стога је Николае Титулеску је у име све три чланице разговарао француским министром иностраних послова, марта 1935. године, и изнео заједнички став три чланице да желе да Француска настави преговоре са СССР-ом. Југославија и Румунија су одобриле Чехословачкој, априла 1935. године, да склопи пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом. Чехословачка дипломатија га је склопила две недеље након што су то учиниле Француска и СССР, маја 1935. године.³²⁵⁹ Едвард Бенеш је желео да искористи добијену сагласност Југославије и Румуније, да би наставио спровођење своје идеје из 1933. године о приближавању Мале антанта и Совјетског савеза. Он је током десетодневног боравка у Москви, у првој половини јуна 1935. године, договорио са Максимом Литвиновим да ради на придобијању друге две чланице за своје идеје.³²⁶⁰ Међутим, његовим плановима парирала је Немачка. Истог дана када је Едварда Бенеш допутовао у Москву, и Херман Геринг је допутовао у дводневну посету Београду, 6. и 7. јуна. Он је од југословенских руководиоца тражио да не приступају антинемачким комбинацијама, а за узврат нудио немачку подршку у Подунављу и на Јадрану.³²⁶¹ Југославија је и даље водила политику ишчекивања према СССР-у, што је омогућило и румунском краљу Каролу II да контролише активности Николае Титулескуа у погледу румунско-совјетског зближавања.³²⁶²

Током заседања Сталног савета Мале антанта на Бледу, 29. и 30. августа 1935. године, Едвард Бенеш и Николае Титулеску су се залагали за успостављање блиских односа са СССР-ом. Милан Стојадиновић се није успротивио развоју односа друге две чланице, али је задржао раније резерве југословенске стране у том питању. Чехословачки министар је желео да искористи указану прилику и да

³²⁵⁸ M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 125, 126.

³²⁵⁹ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 263; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 120.

³²⁶⁰ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 266.

³²⁶¹ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 266, 267.

³²⁶² L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 267-269.

се у засебним разговорима упозна са ставовима кнеза Павла и Милана Стојадиновића како би схватио суштину југословенске опозиције његовом плану. На основу вођених разговора, закључио је да ни један од двојице државника није одбацивао идеју успостављања односа са СССР-ом. Кнез Павле их је превасходно разматрао кроз призму будуће сарадње Мусолини-Хитлер која је представљала опасност за Југославију, али није дао никакав одговор. Милан Стојадиновић је прихватио идеју, али се залагао за њено постепено спровођење, без пожуривања. Он је свој став образложио опозицијом Двора и својим несигурним положајем на унутрашњем плану. Са једне стране, кнез Павле још увек није прихватио његову владу као трајно решење. Са друге стране, и поред наклоности југословенске јавности према идеји успостављања односа са СССР-ом, бојао се да би опозиција могла да искористи промену спољне политике да га критикује да нарушава принципе које је одредио краљ Александар.³²⁶³

Током Абисинијске кризе и почетка примена санкција према Италији, је сондирао терен за евентуално успостављање дипломатских односа са СССР-ом. Милан Стојадиновић је у разговорима са Пјером Лавалом, 1–4. септембра, изнео идеју о нормализацији југословенско-совјетских односа али је добио савет да не жури. Кнез Павле је, пак, током боравка у Великој Британији, 20–29. октобра, у разговорима са британским државницима само утврдио свој ранији став да не би требало да успоставља дипломатске односе. Након што су потврдили своје раније ставове југословенски државници су утицали на краља Карола II и Татареска (???) да не попуштају линији Николае Титулескуа. Румунски монарх и југословенски намесник су на „породичном“ састанку у Београду, јануара 1936. године, ближе ускладили ставове две државе у погледу политике према СССР-у. Николае Титулеску је поново покушао током фебруара да поново утиче на промену румунске. Питање је скинуто са дневног реда након што је и Едвард Бенеш одустао од својих планова услед знатне промене односа између западних сила марта 1936. године. Током заседања Сталног савета у Београду, 6. и 7. маја, и састанка шефова држава Мале антанте у Букурешту, 6–10. јуна, чехословачки министар иностраних послова Камил Крофта и председник републике Едвард Бенеш се више нису залагали за успостављање блиских веза три чланице са

³²⁶³ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 268-271; M. Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, str. 121, 122, 124.

СССР-ом, опредељујући се превасходно за сарадњу са Француском и Великом Британијом.³²⁶⁴ Смена Николае Титулескуа је практично уклонила просоветску струју у румунској спољној политици крајем августа 1936. године, чиме је план о блиским односима Мале антанте и СССР-а био коначно окончан.³²⁶⁵

Немачко одбацивање Локарно пакта и спровођење ремилитаризације Рајнске области изазвало је различите реакције три министра. Едвард Бенеш и Николае Титулеску су желели да отворено стану на страну Француске. На путу за Лондон где је заседао Савет Друштва народа, румунски министар је одржао конференцију са сталним делегатима чланица Мале антанте и Балканског пакта, 11. март 1936. године, на којој је потпуно подржан француски став и изражена спремност да свим средствима бране међународни поредак установљен мировним уговорима и Локарно пактом. Истог дана у Београду су се састали Милан Стојадиновић и Тефик Рушту бег и они су одлучили да уређење нових односа између великих сила препусте њиховом договору, а Француску су били спремни да подрже сао у случају неизазваног немачког напада. Југословенски министар иностраних послова је избегао да у својству председавајућег Сталног савета Мале антанте сазове заседање у Љубљани или Женеви, јер је сматрао да би немачка дипломатија то схватила као акт непријатељске политике. Милан Стојадиновић није подржао став Николае Титулескуа да два савеза учествују у евентуалним економским санкцијама које би Друштво народа увеле Немачкој, јер је Југославија трпела велике економске губитке због санкција које су биле на снази према Италији.³²⁶⁶ Након што је Велика Британија заузела помирљиво држање, југословенски министар иностраних послова је издао инструкције посланику у Паризу и сталном делегату при Друштву народа Божидару Пурићу да следи њихову линију. Николае Титулеску је схватио држање југословенског дипломате и изузео га је из својих планова, иако је био полустални члан Савета Друштва народа испред Мале антанте у чије име је и говорио.³²⁶⁷ Едвард Бенеш је

³²⁶⁴ L. Deák, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР у годинама 1933–1937.“, стр. 275-281.

³²⁶⁵ L. Deák, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР у годинама 1933–1937.“, стр. 282, 286.

³²⁶⁶ Живко Аврамовски, „Југословенско-румунски односи за време Рајнске кризе 1936. године“, *Историјски гласник*, Бр. 1-2 (1979), стр. 137, 138.

³²⁶⁷ Ж. Аврамовски, „Југословенско-румунски односи у време Рајнске кризе 1936. године“, стр. 138.

предложио кнезу Павлу даље војно и економско повезивање три чланице, априла 1936. године, али је Југославија одбила да не би провоцирала Немачку чија економска сарадња јој је била неопходна да би санирала последице примене санкција Друштва народа.³²⁶⁸

У циљу истицања солидарности политике Мале антанте, планирано је да се у Букурешту састану шефови држава и министри иностраних послова три чланице, јуна 1936. године. Међутим, када су у Београду сазнали да ће једна од тачака дневног реда бити склапање румунско-совјетског пакта, кнез Павле и Милан Стојадиновић су одбили учешће. Николае Титулеско је морао да отпутује у Београд, крајем маја, да би се споразумео са југословенским државницима о одржавању састанку. Компромисно решење било је да Југословени присуствују састанку представника Мале антанте у Букурешту, а да се Румуни замрзну преговоре са СССР-ом и Николае Титулеску откаже свој најављени пут у Москву.³²⁶⁹ Током састанка у Букурешту, 6–10. јуна, Едвард Бенеш је предложио проширивање обавеза унутар Мале антанте којим би се три чланице обавезале на заједничку одбрану од било које агресије; и да савез као један међународни субјект потпише са Француском Уговор о узајамној помоћи. Кнез Павле се сложио да Николае Титулеско као председавајући Сталног савета сондира терен код Француза о условима потписивања уговора. Ипак, југословенски руководиоци нису желели да провоцирају Немачку, али нису желели ни отворено да одбију француску понуду, стога је примењена тактика одлагања.³²⁷⁰

Током трајања италијанско-абисинијског сукоба, на састанку министара Мале антанте у Београду, 6. и 7. маја 1936. године, и министара иностраних послова и шефова држава у Букурешту 6–10. јуна, Милан Стојадиновић и кнез Павле су убеђивали своје саговорнике да највећа опасност за Европу прети од поновног активирања италијанске политике. Они су сматрали да велики део одговорности носе Француска и Велика Британија које су веровали

³²⁶⁸ Ж. Аврамовски, „Југословенско-румунски односи у време Рајнске кризе 1936. године“, стр. 139.

³²⁶⁹ Ж. Аврамовски, „Југословенско-румунски односи у време Рајнске кризе 1936. године“, стр. 139, 140.

³²⁷⁰ Ж. Аврамовски, „Југословенско-румунски односи у време Рајнске кризе 1936. године“, стр. 140.

Мусолинијевим обманама, и желеле да успоставе добре односе са Италијом на рачун осталих европских држава.³²⁷¹

Након што је Николае Титулеску изгубио положај министра иностраних послова, 26. августа 1936. године, у југословенском МИП-у је оцењено да ће моћи лакше да наговоре две друге чланице Мале антанте да прихвате спољнополитичку линију коју је заузела Југославија према сукобима и свађама између великих сила; односно да савез поведе као целина политику неутралности. Са друге стране, Милан Стојадиновић је већ у том периоду размишљао о динстацирању од Подунавља и оријентацији ка Балканском полуострву.³²⁷² Пре заседања Сталног савета Мале антанте, Милан Стојадиновић је отпутовао у Букурешт да би се споразумео са новим министром Виктором Антонескуом и председником владе Татарескуом о заједничком југословенско-румунском ставу према уговорима о узајамној помоћи унутар савеза и са Француском.³²⁷³ Камил Крофта је на заседању Сталног савета Мале антанте у Братислави, 13. и 14. септембра 1936. године, изнео предлог који је разрађен у чехословачком МИП-у током лета. Идеја је била да се потпише нови Организациони пакт којим би унутрашњи политички, војни и економски односи били додатно учвршћени, а главни ослонац у европској политици би била Француска. Суштина је била у пружању узајамне помоћи у случају напада од стране било које државе. Тиме је требала да се превазиђе стари проблем Мале антанте која до тада није пружала гаранције Чехословачкој од немачког напада, Румунији од совјетског напада, а Југославији од италијанског напада. Камил Крофта је свесно изоставио СССР-а из концепта европске политике не само због измењеног става чехословачког државног врха, већ и због избегавања опозиције Југославије и Румуније целокупном пројекту. Иако се југословенски и румунски министар нису отворено супродставили чехословачком предлогу, према унапред договореном држању нису га ни одлучно подржали. Милан Стојадиновић је успео да убеди Камилу Крофту и Виктора Антонескуа да донесу одлуку којом препоручују да све три државе раде на побољшању односа са

³²⁷¹ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 202, 203.

³²⁷² Ж. Аврамовски, „Југословенско-румунски односи у време Рајнске кризе 1936. године“, стр. 140.

³²⁷³ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 282, 283; Ж. Аврамовски, „Југословенско-румунски односи у време Рајнске кризе 1936. године“, стр. 140.

својим суседима, што је изнето у четвртој тачки заједничког коминикеа. Тиме је створио могућност за југословенску дипломатску службу да поведе преговоре са италијанском дипломатијом.³²⁷⁴

Говор Бенита Мусолинија одржан 1. новембра 1936. године у Милану оставио је различите утиске на три државе чланице. За Југославију је било битно што је поново био спреман да води политику пријатељства на Јадранском мору, и Милан Стојадиновић је умањивао значај дела говора којим је подржан мађарски ревизионизам. Управо тај део је изазвао узнемироеност Чехословачке и Румуније које су предложиле да Мала антанта да заједнички одговор. Међутим, Милан Стојадиновић је одбио овај предлог, јер је желео да ради на побољшању југословенско-италијанских политичких односа.³²⁷⁵ Чехословачка је имала посебан разлог да буде забринута, јер је и Немачка подржавала политику југословенско-италијанског зближавања. Њена рачуница је била да би регулисање односа са Италијом омогућило удаљавање Југославије од француског система, а самим тим и од Мале антанте. Тиме би Чехословачка остала ослабљена губитком једног од својих савезника.³²⁷⁶

Бенито Мусолини се на основу вишегодишњег искуства уверио да не може да одвоји Југославију од Мале антанте, али је веровао да може да игра на антисовјетску карту и Милана Стојадиновића да би ослабио везе између три државе чланице.³²⁷⁷ Југословенски министар иностраних послова је противно одредбама организационог пакта Мале антанте скривао од чехословачког и румунског колеге вођење преговора са Италијанима. Овакво држање је имало два циља: да се избегне отежавање преговора мешање Прага и Букурешта, и да се сакрију информације од Париза до којег би стигле посредним путем да су остале две чланице Мале антанте биле обавештене. Милан Стојадиновић је известио чехословачког и румунског колегу о суштини преговора тек 10. марта 1937. године. Да би ублажио ефекат, он је саопштио да је у питању обнова Пакта пријатељства из 1924. године, који су Италијани одбили да продуже након истека

³²⁷⁴ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 282-284; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 205, 206.

³²⁷⁵ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 205.

³²⁷⁶ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 207.

³²⁷⁷ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937.*, str. 286.

петогодишњег рока.³²⁷⁸ Милану Стојадиновићу је било битно да потпише уговор са Италијом пре конференције Мале антанте која је била заказана за 1. април, и заседања Сталног савета које је требало да почне 5. априла. Он је желео да избегне могућност да друге две чланице искористе право које им је пружао Организациони пакт о вођењу јединствене спољне политике и одредби која је забрањивала да једна од три чланице потписује билатералне уговоре пре него што добије сагласност друге две државе. Италијани су изашли у сусрет његовом захтеву и уговор је потписан 25. марта.³²⁷⁹

Југословенско држање према савезницима током преговора и због изненадног доласка грофа Галеаца Ђана у Београд изазвали су незадовољство у Прагу и Букурешту. Иако је на заседању Сталног савета одобрен југословенско-италијански пакт, чехословачко и румунско министарство иностраних послова су наредних месеци покушавали да проникну у стварну суштину и циљеве нових уговорних односа. У Прагу су сматрали да су били стављени пред свршен чин и да је био нарушен члан 6 Организационог пакта о тражењу претходног одобрења за потписивање билатералних уговора. Чехословаци и Румуни су оценили да ће Југославија након регулисања односа са Италијом бити мање заинтересована за јаче везивање и сарадњу унутар Мале антанте.³²⁸⁰

Током заседања Сталног савета Мале антанте у Београду, **априла 1937. године**, Едвард Бенеш је покушао да убеди кнеза Павла и Милана Стојадиновића да је могуће формирање антинемачког блока који би чиниле Британија, Француска и Италија. Настојао је да проучи југословенско држање према француском предлогу потписивања Уговора о узајамној помоћи, али и о будућој политици Београда према Малој антанти.³²⁸¹

На иницијативу краља Карола II у Синаји су одржане консултације са кнезом Павлом 12–14. јула 1935. године, пре заседања Сталног савета Мале антанте на Бледу, да би усагласили југословенско-румунске ставове у важним међнародним питањима. Кнез Павле се успротивио намери Николае Титулескуа

³²⁷⁸ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 210; Drahomir Jančík, *Třetí říše a rozklad Malé Dohody. Hospodářství a diplomacie v Podunají v letech 1936–1939*, Praha, 1999, str. 44, 46.

³²⁷⁹ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 210, 211; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, str. 133.

³²⁸⁰ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 211, 212.

³²⁸¹ J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, str. 115.

да отпатује у Москву и са Максином Литвиновим регулише румунско-совјетске односе. Он је тражио од краља Карола II да одгоди пут док се и Југославија не припреми за успостављање званичних односа са СССР-ом. Румунски монарх који је и сам био противник ове политике изашао је у сусрет југословенском намеснику.³²⁸²

Милан Стојадиновић је на састанцима са Виктором Антонескуом и Татареском у Букурешту, 9. септембра 1936. године, радио на усклађивању југословенско-румунских ставова у важним међународним питањима. Његовим залагањем румунски државници су прихватили концепције лабављења спољнополитичке линије Мале антанте што је и усвојено током заседања Сталног савета у Братислави, септембра 1936. године.³²⁸³ Југославији је тиме омогућено споразумевање са Бугарском и Италијом без претходног добијања одобрења Чехословачке и Италије.

6.2. Југославија на Балканском полуострву

Тефик Рушту бег је убеђивао кнеза Павла, 9. јануара 1935. године, да Едвард Бенеш највише заговара француско-италијанско савезништво јер се прибојава аншлуса Аустрије и сарадње Немачке, Мађарске и Бугарске. Изнео је да су турско-грчки односи врло добри, и да су Грци чак понудили да потпишу војни савез наспрам Италије, који би Турци желели да претворе у трипартитни пакт са Југославијом.³²⁸⁴ Богољуб Јевтић се у разговору са Тефиком Руштуом бегом залагао да Балкански пакт преузме на себе улогу једног од гарантора независности Аустрије.³²⁸⁵

Сер Невил Хендерсон је током ручка, 26. јануара 1935. године, убеђивао кнеза Павла да је краљ Борис био у незавидној ситуацији. Према извештајима примљеним из Софије, њега је спасло упловљавање брода британске ратне морнарице. Он се није слагао са генералом Златевим, јер је бугарски монарх

³²⁸² L. Deák, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР у годинама 1933–1937.“, str. 267, 268.

³²⁸³ L. Deák, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР у годинама 1933–1937.“, str. 282, 283.

³²⁸⁴ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 51 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, унос за 9. јануар 1935. године.

³²⁸⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 286.

желео поново да успостави рад Народног собрања, а председник владе да одржава власт преко војске. Према Невилу Хендерсону, краљ Борис није знао у каквом положају се налази према Југославији. Сматрао је да кнез Павле контролише Балкан, што је схватио током разговора са краљем Александром. Према процени Невила Хендерсона Италијани су губили дотадашње интересовање према Бугарима јер су схватили да су подржавали погрешног актера („backed the wrong horse“).³²⁸⁶

Југославија је желела да посредно увуче и Балкански пакт у пројектовани Дунавски пакт. Процена југословенских државника је била да би регулисањем проблема само у Средњој Европи, Италија сматрала да је добила одрешене руке од Француске и Велике Британије за активну политику у Средоземљу, што би обухватило и њену експанзију на Балканско полуострво. У овом питању Југославија је имала подршку турске дипломатије.³²⁸⁷ Током заседања Савета Друштва народа, маја 1935. године, Фулвио Сувич је говорио Тефику Руштуу бегу да није било могуће одмах побољшати италијанско-југословенске односе.³²⁸⁸ На заседању Сталног савета Балканског пакта у Букурешту, 10–13. маја 1935. године, решено је да ће подржати споразум Лавал-Мусолини уколико Француска и Италија буду поштовале интересе појединих чланица балканског савеза. Током састанака, Николае Титулеску и Тефик Рушту бег су покушали да убеду Богољуба Јевтића да регулише односе са СССР-ом. Југословенски министар иностраних послова се изговарао парламентарним изборима, јер Народна скупштина није била конституисана и тако значајна промена у спољнополитичком курсу владе није могла да се изведе без њеног одобрења.³²⁸⁹

Југославија је као и у случају Мале антанте, исто тако и у погледу Балканског пакта желела да утиче на њене чланице да не прихватају политику блиске сарадње са СССР-ом. У том погледу највише се ангажовала код Турске, која је имала традиционално добре односе са Совјетима. Југославија је заједно са Великом Британијом успела током лета 1936 године да наговори турске

³²⁸⁶ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 60 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 26. јануар 1935. године.

³²⁸⁷ L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 195.

³²⁸⁸ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 76 Дневник кнеза Павла Карађорђевића, уноси за 10. мај 1935. године.

³²⁸⁹ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 264, 265; L. Deák, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, str. 197.

државнике да не прихвате понуду Москве да потпишу уговор о турско-совјетском савезништву.³²⁹⁰

Немачко одбацивање Локарно пакта и спровођење ремилитаризације Рајнске области изазвало је различите реакције министра Балканске антанте. Безрезервна подршка коју је Николае Титулеску да Француској преко одржане конференције са сталним делегатима чланица Мале антанте и Балканског пакта, 11. март 1936. године, била је у супротности са ставом који су усагласили истог дана Милан Стојадиновић и Тефик Рушту бег. Турска и грчка штампа су оштро критиковали држање румунског министра иностраних послова тврдећи да није имао право да говори у име њихових држања без претходног споразума. Пошто су јавни иступи указивали на нејединство четири чланице у држању према великим силама, што није било у интересу ни једне од њих, Тефик Рушту бег је потом јавно дао подршку Николае Титулескуу у настојању да се избегне стварање слике о нејединству унутар Балканске антанте. Међутим, Милан Стојадиновић је сматрао да је било „крајње време“ да румунски министар иностраних послова схвати да не може самостално да води политику у име четири чланице.³²⁹¹

Потписивање новог италијанско-албанског уговора, 19. марта 1936. године, у југословенском МИП-у оцењено је као дефинитивно војно, економско и политичко везивање Тиране за Рим, и формирање војне базе за даљи продор на Балкан. На том путу, Југославија је била прва на удару према оценама југословенских дипломата.³²⁹²

Како је навестио краљ Александар, 1934. године, један од канала за југословенске контактe са СССР-ом ишао је преко Анкаре у лето 1936. године. Милан Стојадиновић је известио Москву да још увек није дошло време да успоставе дипломатске односе. Максим Литвинов је одговорио да не може да прихвати југословенску аргументацију која је више пута понављана иако Совјетски Савет није предузео ни једну акцију која би била уперена против

³²⁹⁰ L. Deák, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР у годинама 1933–1937.“, стр. 281.

³²⁹¹ Живко Аврамовски, „Југословенско-румунски односи за време Рајнске кризе 1936. године“, *Историјски гласник*, Бр. 1-2 (1979), стр. 137-139.

³²⁹² Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*, стр. 153, 154; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937.*, стр. 133, 134.

југословенских интереса.³²⁹³ Током званичне посете Анкари, Милан Стојадиновић је преко Мустафе Кемала паше ступио у директан разговор са совјетским политичким представником генералом Ајдеманом.³²⁹⁴

³²⁹³ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 281.

³²⁹⁴ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, str. 284, 285.

7. СРЕДСТВА СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

7.1. Рад државних институција

Иако је МИД / МИП био надлежан за дипломатску и конзуларну службу, југословенска држава је покривала и друга поља рада у иностранству. Због тога је било неопходно да се успостави координисани рад свих институција које су руководоле овим пословима. Међутим, то није био једноставан задатак услед више фактора. На првом месту није постојала добро устројена централна администрација на чији рад су се жалали многи чиновници који су радили у иностранству. Војни и полицијски аташеи су имали проблеме у комуникацији са надређеним институцијама јер је она била делимично централизована преко МИД-а/МИП-а, и самим тим зависила од саобраћања између министарстава у Београду. Новинари који су радили као дописници Одељења за штампу МИД-а и ЦПБ-а су сматрали да је њихов рад и положај био ниподаштаван од стране дипломатских чиновника који су радили у дипломатским представништвима и централа. Поред тога долазило је до преклапања у пословима, што је било посебно видљиво у обавештајном раду. Због тога су се чиновници различитих институција често утркивали ко ће први да достави одређени извештај уместо да су се међусобно помагали да би лакше и брже прикупили и извршили проверу добијених информација. Посебан проблем су били различити погледи у погледу југословенске спољне политике према одређеној држави. Карактеристичан пример у том погледу био је однос посланика у Тирани Бранка Лазаревића и војног аташеа потпуковника Танасија Динића. До сличних размимоилажења је долазило у погледу коришћења политичких емигранта за легалан и/или илегалан рад, и односа према појединим емигрантским групацијама. Ово питање се преклапало са унутрашњом јавном и државном безбедношћу, јер је део емиграната боравио на југословенском тлу. Због тога је могло да долази до случајева да МУД/МУП и МВиМ не буду извештени о раду емиграната у иностранству, а да у исто време МИД/МИП не располаже информацијама да ли су заиста спровођене извесне акције преко емигрантских одреда на територијама суседних држава. Поред преклапања надлежности државних институција и

различитих погледа на спољну политику, проблеми су избијали и на личном нивоу између појединаца који су радили у иностранству. Ови сукоби су понекад имали негативне последице на углед југословенске државе и њених служби, али су могли да угрозе безбедност тајних операција као што је био случај са делегатом МУД-а у Софији Цветаном Ђорђевићем чија стварна служба је почела да се открива пред престоничком јавношћу након инцидента који је избио између саветника Александра Цинцара-Марковића и писара Станислава Михела, након чега је ВМРО почео да обраћа посебну пажњу на његов рад и наредне године почне јавно да шири гласине о лицима са којима је био у контакту.

Међутим, било је и случајева када су државне институције успешно сарађивале у заједничком раду по одређеном питању. Тада се постављало само питање колико је међусобна комуникација могла да олакша или успори рад. Навешћемо један карактеристичан пример, антидржавни рад Милоша Богићевића и покретање питања одговорности за избијање Првог светског рата. Након што је објавио своју прву књигу у којој је одговорност за рат углавном пребацио на Србију и Русију у Цириху 1919. године, у одсудним моментима рада Миролне конференције у Паризу, МИД-у је било потребно две године да набави књигу, стекне увид у документа која је користио и провери њихову аутентичност. Министар иностраних дела Никола Пашић је могао да поднесе Министарском савету тек 30. јула 1921. године захтев да се покрене судски поступак за кривичну одговорност Милоша Богићевића по делима државне издаје и неовлашћеног објављивања поверљивих докумената насталих радом српске дипломатске службе и председника владе. У образложењу захтева изнето је да су документа штампана без објашњења њиховог правог и тачног значења, ван контекста општих догађања и политике непријатељских држава, и на тај начин им је дат сасвим произвољан карактер.³²⁹⁵ Након што је Министарски савет усвојио одлуку о покретању судског поступка, Министарство правде је тражило од МИД-а, 6. августа, да им званично достави превод на српски језик „инкриминисани пасуси“ из књиге. ПО МИД је изашао у сусрет захтеву тек 13. децембра.³²⁹⁶ Пошто је настављено

³²⁹⁵ У погледу аутентичности у захтеву министра иностраних дела је наведено: „Ти су документи, што се нас тиче, поверљиви извештаји наших представника: у Букурешту, Паризу, Петрограду, извештаји Председника Владе Српске о његовој мисији у Петрограду 2 фебруара 1914 г.“ (АЈ, 334-Персонални-104-380, фолијација 841).

³²⁹⁶ АЈ, 334-Персонални-104-380, фолијације 842, 843.

праћење рада Милоша Богићевића преко посланика у Берну Милутина Јовановића, југословенској дипломатској служби је током децембра било потребно још десетак дана да преведе на српски језик и достави Министарству правде исечке из листа *Basler Nachrichten* којим је потврђивана теза да је он своју публикацију штампао у служби немачких интереса.³²⁹⁷

Питање активности Милоша Богићевића поново је краткотрајно ушло у фокус југословенских служби након формирања владе Маркс-Штреземан у Немачкој. Посланик у Берлину Живојин Балугџић је извештавао током априла 1924. године да су током прдизборне кампање били приморани да пред гласачима обраде посебну пажњу на питање одговорности за избијање Светског рата.³²⁹⁸ Током септембра известио је МИД да је у Вајмарској републици годинама постојала државна институција задужена за прикупљање материјала чији сарадник је био и Милош Богићевић, у вези ноте коју је немачки председник владе упутио британском и француском председнику владе што је сматрано званичним покретањем питања.³²⁹⁹ Међутим, нема сачуване грађе која би указивала на евентуалну реакцију југословенских државних институција, изузев што је дипломатска служба наставила да прати развој ситуације. Током првих месеци 1925. године, дописници Одељења за штампу у Берну и Бечу Милан Јовановић-Стоимировић и Ратко Парезанин су указивали на јачање антијугословенске пропаганде чији циљ је био сваљивање ратне одговорности на Србију. С том разликом, што је Милан Јовановић-Стоимировић уочио да су страни новинари и јавни радници користили публикације које су објављиване у Краљевини СХС, а Ратко Парезанин да је један од главних пропагандиста Леополд Мандл (Leopold Mandl) био спреман да фабрикује документа.³³⁰⁰

Југословенска дипломатска служба је првих месеци 1926. године само регистровала акцију широких размера немачке, баварске, аустријске, мађарске и бугарске владе за исцрпљивање француских капацитета који су били гарант очувања Версајског мировног уговора. Према прикупљеним подацима Милош Богићевић је добио задатак да лансира пред међународном јавношћу верзију да је план за Сарајевски атентат скован у Француској. Пошто је саставни део истог

³²⁹⁷ АЈ, 334-Персонални-104-380, фолијација 840.

³²⁹⁸ АЈ, 388-12-29, фолијације 239, 240.

³²⁹⁹ АЈ, 388-12-29, фолијације 186-189.

³³⁰⁰ АЈ, 395-13-131, фолијација 564; АС, МП, предмет бр. МП-447, фолијације 8, 9.

плана било фалсификовање француских франака,³³⁰¹ југословенска дипломатска служба се фокусира на овај други део који је имао моменталне последице по интересе Француске, Краљевине СХС и Мале антанте. Држање је донекле промењено током пролећа 1926 године, када је Посланство у Бечу известило да је припремана међународна комисија за ревизију Солунског процеса из 1917. године, чији члан је требало да буде и Милош Богићевић, а главни циљ да се „докаже“ да је Сарајевски атентат био извршен са знањем регента Александра Карађорђевића и Николе Пашића, и финансијску подршку Русије.³³⁰² Потом су уследили нови извештаји Милана Милојевића који су упозоравали на објављивање књиге Леополда Мандла *Der Aufstieg der Karadjordjevic* по наруџбини немачког удружења за расветљавање питања о одговорности за избијање Светског рата за шта му је било унапред исплаћено 8.500 аустријских шилинга. Према истим изворима информација Милош Богићевић је требало да буде сарадник и редактор са задатком да прегледа сваки одељак и да додатна обавештења и разјашњења. Њих двојица су добијали материјале и инструкције из Беча, Берлина и Будимпеште.³³⁰³ Много озбиљније дело била је збирка докумената на чијем прегледању и приређивању је радила група аустријских професора универзитета и директори бечких архива, а чије финансирање је аустријска влада преузела на себе.³³⁰⁴

Прва реакција МИД-а била је везана за писање часописа *Die Kriegschuldfrage* у којем су намерно погрешно преведене на немачки језик изјаве чланова НРС-а и говор Николе Пашића на седници Главног одбора, поводом избицавања Љубе Јовановића из странке. Циљ је био да се дискредитује не само бивши председник владе већ и читав српски народ који је он предводио током Првог светског рата. Одељење за штампу МИД је наложило свом дописнику у Будимпешти Фрањи Кулунџићу да искористи тај пример у случају да се у мађарској јавности покрене питање ратне одговорности Србије.³³⁰⁵ Посланство у Бечу је почело да шаље југословенским дипломатским представништвима, 9.

³³⁰¹ АЈ, 341-21-49 циркуларни извештај шефа Обавештајног одсека ПО МИД Вукашина Животића, Аустрија бр.4 од 22. фебруара 1926. године.

³³⁰² АЈ, 370-22-71, фолијација 615; АЈ, 371-32-43, фолијација 341; АЈ, 395-15-147, фолијација 18.

³³⁰³ АЈ, 334-ПО-7-23, фолијације 138, 139; АЈ, 370-22-71, фолијација 616; АЈ, 371-32-43, фолијација 342; АЈ, 395-15-147, фолијација 17.

³³⁰⁴ АЈ, 38-23-64 Ратко Парежанин ЦПБ-у, О.Ш.Бр.104 од 1. децембра 1929. године.

³³⁰⁵ АЈ, 396-21-47, фолијације 175-177.

ноембра, веће количине брошуре штампане на српско-хрватском и немачком језику *Исповести Гаврила Принципа (Gavrilo Princip's Bekenntnisse, Wien 1926)*. Циљ је био да се парира ревизионистичкој пропаганди за пребацивање ратне одговорности на Србију која је потицала са немачког говорног подручја. Стога је штампана у Бечу и прво је међу светским језицима одабран немачки. Садржала је два оригинална рукописа Гаврила Принципа и забелешке службеног лекара др Папенхајма (Papenheim) којим је скидана одговорност са краља Александра за наводну директну умешаност коју је покушавала да „докаже“ часопис *Die Kriegsschuldfrage*. Посланство у Бечу је посебну пажњу посветило сарадњи са Посланством у Будимпешти да би се ускладиле акције пред аустријском и мађарском јавношћу. Основни циљ је требало да буде доказивање да је Сарајевски атентат био последица положаја у којем се налазило становништво Босне и Херцеговине под аустроугарском влашћу. Међутим, Фрањо Кулунџић није успевао да пласира брошуру *Gavrilo Princip's Bekenntnisse* ни једном уредништву мађарских листова који су игнорисали њено објављивање. Услед јачања аустријско-немачке ревизионистичке пропаганде преко предавања факултетских професора у циљу укоренивања идеје код студената да су њихове државе биле неправедно кажњене мировним уговорима Ратко Парезанин је тражио од дописника из Будимпеште да прикупља и доставља материјале којим би могли напореда да сузбијају пропаганду о ратној одговорности Србије.³³⁰⁶

Поред обавештајног рада и пропагандних активности, Посланство у Бечу је показало и иницијативу за прикупљање доказа о одговорности Аустро-Угарске за избијање Првог светског рата. Овај строго поверљиви посао у Дворском и државном архиву (Haus-, Hof- und Staats-Archiv) додељен је секретару Посланства др Ники Мирошевићу-Соргу који је одлично влада немачким језиком.³³⁰⁷ У то доба Владимир Ћоровић је руководио пословима преписивања докумената из бечких архива о историји Срба у XIX веку, испред Комисије за архивална питања Српске краљевске академије (СКА). МИД-а је од новембра 1924. године пружао финансијску подршку за стални рад два преписивача и његове повремене одласке

³³⁰⁶ АЈ, 370-22-71, фолијације 626-633; АЈ, 371-32-43, фолијације 343-347, 354; АЈ, 396-21-47, фолијације 162, 167-172.

³³⁰⁷ АЈ, 334-Персонални-174-497, фолијације 1009, 1020, 1021.

у Беч.³³⁰⁸ Иако сачувана грађа не указује на који начин је Нико Мирошевић-Сорго успевао да ради на прикупљању потребне грађе, могуће је да је био званично одређен за једног од два преписивача. Ову претпоставку заснивамо на појединим документима који посредно могу да укажу на ангажман секретара Посланства у Бечу. Одлуком МИД-а из новембра 1924. године финансиран је рад два стална преписивача, и у извештају Владимира Ћоровића о прикупљању грађе из XIX века који је поднео СКА 3. септембра 1925. године навео је да је упустио две особе.³³⁰⁹ Међутим, у документима насталим радом на прикупљању грађе током 1926 године, помиње се само једна особа Елиза Камерер (Elise Kammerer), иако је МИД и даље финансирао два преписивача.³³¹⁰ Током 1927. године бечки Државни архив је спречавао преписивање грађе млађе од 1894. године користећи се одредбом Конвенције о архивима од 26. јуна 1923. године, којом је било одређено да се она може дати на увид само значајним државним делегатима за студије у службене сврхе. Стога Владимир Ћоровић није био у могућности да приступи прикупљању аката из периода 1895–1903. године.³³¹¹ Слободан Јовановић је током дугог разговара са генералним државним архиваром др Лудвигом Битнером (Ludwig Bittner), 16. априла 1928. године, о раду на преписивању архивске грађе млађе од 1894. године, након побијања многобројних изговора аустријске стране успео да сведе проблем на његову суштину – страховање Аустријанца да би преписивачи имали инструкције да прикупљају документа о одговорности Хабзбуршке монархије за избијање Првог светског рата.³³¹² Ненавођење имена другог преписивача који је радио током 1926. године, као и опрезност бечког Државног архива у давању неопходне сагласности могли би да укажу да је Нико Мирошевић-Сорго званично био агнажован као преписивач аката у начуне сврхе. Уколико је ова претпоставка тачна, остаје

³³⁰⁸ Срђан Мићић, „О проблемима истраживања стручних делегација у архивима Беча и Цариграда“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2 (2012), стр. 35-38.

³³⁰⁹ Архив САНУ, Административна архива Српске краљевске академије, документ бр. 446/925 (даље: Архив САНУ, СКА).

³³¹⁰ Архив САНУ, СКА, документа бр. 167/926, 196/926, 257/926, 389/926.

³³¹¹ С. Мићић, „О проблемима истраживања стручних делегација у архивима Беча и Цариграда“, стр. 38.

³³¹² Лудвиг Битнер је дао сагласност за преписивање докумената из периода 1895–1903. године, тек када га је Слободан Јовановић убедио да је читав посао био намењен искључиво писању научних радова и да акта неће бити објављивана у целости већ у појединим изводима (Архив САНУ, СКА, документ бр. 231/928).

отворено питање на који начин је успевао да дође до саме грађе која му званично није била доступна.

МИД је покренуо озбиљнију акцију за сузбијање ревизионистичке кампање почетком марта 1928. године. Тада је одлучено да се објави једна збирка докумената из периода 1903–1914. године, којом би се доказало да Србија није била одговорна за избијање Првог светског рата. Међутим, архива министарства је била непотпуна и због тога је наложено посланствима у Цариграду и Букурешту да почну са преписивањем аката приманих од српског Посланства у Бечу из сопствених архива и да их достављају крајем сваког месеца.³³¹³ Након два месеца, утврђено је да предратна архива српског Посланства у Софији није била смештена у згради југословенског Посланства и због тога је 18. маја тражено од тадашњег посланика у Букурешту и некадашњег посланика у Софији Бошка Чолака-Антића да извести МИД где је била однета.³³¹⁴

Напоредо са Краљевином СХС која је почела да се припрема за контраакцију, појачана је немачко-аустријска пропаганда преко Милоша Богићевића који је крајем 1928. године објавио први том збирке докумената преведених на немачки језик, *Die Auswärtige Politik Serbiens 1903–1914* у издању берлинске књижаре Brückenverlag, за која је тврдио да потичу из архиве министарства. До краја јануара 1929. године по овом питању је спровођена унутрашња истрага у Главној архиви МИД-а по наређењу заступника министра Косте Куманудија. Закључено је да Милош Богићевић ни пре ни после рата није могао да има увид у велики број објављених докумената, од којих нека нису никада ни послата српским посланствима. Одбачена је могућност индискреције неког од дипломатских чиновника који су радили у југословенском МИД-у и посланствима. На основу великог броја грешака у преводу закључено је да их није превео Милош Богићевић већ неки страни држављанин који је слабо владало српским језиком и канцеларијском формом изражавања; а на основу бележака аустро-угарских архивских чиновника са полеђине појединих аката да је у питању била збирка која је припремана током окупације Србије у Првом светском рату која је садржала аутентична и фалсификована документа. На основу добијеног извештаја Главне архиве МИД-а, Коста Кумануди је наложио отправнику послова

³³¹³ АЈ, 370-22-71, фолијација 632; АЈ, 395-18-193, фолијација 306.

³³¹⁴ АЈ, 395-18-193, фолијација 307.

у Бечу Александру Цинцару-Марковићу да тражи од Дворске и државе архиве да врате сва документа која су однета из Београда током окупације, и да предају све преписе, преводе и репродукције. Заступник министра иностраних дела је циркуларно известио посланства о резултатима истраге, 30. јануара 1929. године, и саопштио им да ће званично саопштење издати након што буду добили одговор Посланства у Бечу.³³¹⁵ Главна архива МИД-а издала је званично саопштење које је пласирано југословенској и страној штампи, 6. фебруара, којим је доказивано да Милош Богићевић није могао да буде стварни приређивач већ само потписник збирке докумената. и да је у питању био наставак ратне пропаганде из периода аустроугарске окупације која је имала за циљ тендециозно а не објективно разматрање питања одговорности за избијање рата.³³¹⁶ Немачка пропаганда је у циљу бољег пласмана збирке *Die Auswärtige Politik Serbiens 1903–1914*, званичног приређивача приказивала као српског државника, бившег посланика у Берлину и истакнутог правника. Ова акција је постигла извештан успех у делу слабије обавештених новинарских кругова. Стога је дописник ЦПБ-а у Минхену др Божидар С. Николајевић, који је радио у Немачкој пре Првог светског рата као дописник српског Пресбира,³³¹⁷ предложио да МИД састави биографију Милоша Богићевића на немачком језику коју би доставили Посланству и Берлину и свим конзулатима у Немачкој да је проследи уредништвима немачких листова који су потпадали под њихову јурисдикцију. ЦПБ је овај предлог проследио Одељењу за штампу МИД-а, 10. августа 1929. године.³³¹⁸ Међутим, МИД је морао да одговори 19. августа, да у Персоналном одсеку и Главној архиви нису постојала документа на основу којих би могли да напишу његове биографске податке.³³¹⁹

Поред активности Милоша Богићевића које су биле финансиране од стране Немачке, група аустријских професора и директора бечких архива је након четворогодишњег рада објавила 1. децембра 1929 године збирку аустроугарских докумената из периода 1908–1914. године. Према подацима које је дописник ЦПБ-а успео да сакупи, приређивачи су прегледали преко 300.000 страна

³³¹⁵ АЈ, 370-22-71, фолијација 633; АЈ, 395-19-202, фолијације 551-556; АС, МС, предмет бр. МС-13, фолијације 1-6.

³³¹⁶ АЈ, 38-76-201 Иво Пасарић ЦПБ-у, 1929. године; „Г. др. М. Богићевић против своје отаџбине“, *Политика* од 6. фебруара 1929. године.

³³¹⁷ АЈ, 334-Персонални-178-501, фолијација 192.

³³¹⁸ АЈ, 38-47-107 ЦПБ МИД-у, Ц.П.Бр.905 од 10. августа 1929. године.

³³¹⁹ АЈ, 334-Персонални-103-375, фолијације 338, 339.

архивске грађе и одабрали 11.200 докумената за објављивањем, да би доказали да Хабзбуршка монархија и Други немачки рајх нису били одговорни за избијање рата. Промовисање збирке било је договорено са уредништвом часописа *Die Kriegschuldfrage*.³³²⁰ Одмах су се јавиле претпоставке и да је датум објављивања био симболично одређен за 1. децембар, као државни празник уједињења југословенске државе.³³²¹ Ратко Парезанин је више пута интервенисао током децембра да ЦПБ одобри кредит за куповину свих осам томова збирке, образлажући своје захтеве чињеницом да је било неопходно да југословенски стручњаци први дају своје мишљење о избору докумената пред домаћом и међународном јавношћу и тиме сузе маневарски простор за агитаторе ревизионистичке пропаганде. На основу прегледа тврдио је да се 90% докумената односи на Србију, а да 80% заправо бране југословенску тезу и оптужују Аустро-Угарску за припремање рата током 1908–1914. године. Стога је предлагао да се направи извод докумената који би били штампани у засебној публикацији, и био је спреман да посао преузме на себе.³³²² Током фебруара 1930. године, Ратко Парезанин је поново износио предлоге да се објаве поједина документа из аустријске осмотомне збирке, али са другачијом мотивацијом. Његов план је био да се парира пропаганда против откривања спомен плоче Гаврилу Принципу у Сарајеву, доказивањем да би Светски рат избио и да није извршен атентат.³³²³

Пошто ревизионистичка пропаганда није јењавала ни током 1930. године,³³²⁴ у МИП-у су приступили систематском раду на припреми докумената о избијању Првог светског рата. Прво је донет Закон о архивама Министарства иностраних послова и дипломатских и консуларних заступништава Краљевине Југославије донет 5. априла, којим је било прописано према чијим одредбама су документа млађа од 1903. године могле да се користе само за службене потребе, а МИП могао самостално или у сарадњи са другим институцијама да објављује

³³²⁰ АЈ, 38-23-64 Ратко Парезанин ЦПБ-у, О.Ш.Бр.104 од 1. децембра 1929. године.

³³²¹ АЈ, 38-23-64 Ратко Парезанин др. М. Радовановићу, Пов.О.Ш.Бр.118 од 15. децембра 1929. године.

³³²² АЈ, 38-23-64 Ратко Парезанин ЦПБ-у, О.Ш.Бр.104 од 1. децембра; Ратко Парезанин др. М. Радовановићу, Пов.О.Ш.Бр.118 од 15. децембра и извештај без деловодног броја од 20. децембра; Ратко Парезанин Публицистичком одсеку ЦПБ-а, Пов.О.Ш.Бр.121 од 20. децембра и Пов.О.Ш.Бр.126 од 30. децембра 1929. године.

³³²³ АЈ, 38-23-64 Ратко Парезанин Публицистичком одсеку ЦПБ-а, Пов.О.Ш.Бр.30 од 13. фебруара и Пов.О.Ш.Бр.29 од 15 фебруара 1929 године.

³³²⁴ АЈ, 63-ПА, кутија 6, предмет бр. 56-30.

збирке докумената. Правилником о истраживањима у Главној архиви од 14. априла прописано је да су службена истраживања могли да спроводе само чиновници Главне архиве МИП-а, а министар иностраних послова је могао да одобри учешће у истраживању и чиновницима других одељења МИП-а или представницима других државних власти у случају обимних и сложених истраживања. Решењем министра без портфеља и заступника министра иностраних послова Косте Куманудија од 1. јула 1930. године, званичник-дневничар и в.д. библиотекар МИП-а др Михаило Д. Стојановић и лектор ЦПБ-а Живојин Ристић су додељени за помоћнике Владимиру Ћоровићу, који је био одређен за израду књиге о одговорности за избијање Првог светског рата. Њима двојци је стављено у задужење преглед, сређивање и обрада докумената Главне архиве МИД-а из периода 1903–1914. године која су се односила на питање ратне одговорности. Према израђеном плану, први том књиге је требало да буде припремљен за штампу средином 1931. године, али посао није завршен ни до маја 1932. године. Михаило Стојановић и Живојин Ристић су завршили преглед и сређивање 50.000 политичких и просветно-политичких аката из периода 1903–1914. године, и коректуру штампаних табака, 20 октобра 1933. године.³³²⁵ Министар иностраних послова Милан Стојадиновић је фебраура 1936. године одредио стручну комисију за преглед књиге *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, у вези питања ратне одговорности и дипломатских документа МИП-а која су била наведена.³³²⁶

Резултати сарадње министарстава, дипломатске и дописничке службе, универзитетских професора и неуказног особља на питањима активности Милоша Богићевића и одговорности за избијање Светског рата, која су се преплитала на више поља, могло би се резимирати на следећи начин: десет година нису успели да саставе биографију, требало им је две године да прикупе одговарајућа документа, и три и по године да их прегледају, среде и припреме за коришћење. Крајњи резултат била је припрема текста књиге чије објављивање није било превише опортуно у промењеним међународним односима. Остаје питање да ли је

³³²⁵ АЈ, 334-Персонални-188-511, фолијације 531, 534, 541, 543, 545, 547, 555, 566; АЈ, 334-Персонални-194-517, фолијације 723, 739-741, 749.

³³²⁶ АЈ, 335-102-7, фолијација 103.

би већа ажурност у раду омогућила краћи временски периода за завршетак послова и тиме допринела бољим резултатима.

7.2. Домети спољне политике

Домети спољне политике су делом зависли од рада дипломатске службе и осталих државних служби у иностранству. Стога је правилно руковођење дипломатским и конзуларним апаратом било неопходно. Током међуратног периода правни прописи на којима су почивале институције су постепено усавршавани и добијали су знатно комплекснију форму. Од Уредбе из 1919. године до Уредбе из 1939. године, развој мисли је био очигледан. Поједина одељења и њихових одсеци су мењали своје надлежности и функције, у складу са променом читаве структуре преко које се покушавало пронаћи адекватна организација посла. Прописи који су се односили на пријем и напредовање чиновника јасно су указивали да је намера била да се изабере што бољи кадар и потом он усавршава у одређеним правцима како би министарство могло да покрива различита поља рада која су разграната у међуратном периоду.

Међутим, у пракси није све увек било као што је било предвиђено законским актима. Југословенска држава је имала доминантан положај на Баланском полуострву и њени државници су били свесни те чињенице. Стога су и водили политику која је одговарала њеној снази и потенцијалима, у односу на суседе које је имала током међуратног периода. Свест о значају је уносила и одређену лежерност у раду њених служби. Речима Иве Андрића: „Увек се нешто кувало, али никаквог већег успеха. Напротив, неуспеси су били учестали, искрсавали су неочекивано, скоро на свим пољима, са многим државама. Министри су се смењивали, представништва су функционисала, али углавном је вршен административни део посла и отпављани текући послови. Иако су курири одлазили у разне крајеве Европе, нису доносили много личних запажања [...]“³³²⁷. Лежерност се исказивала чак и на нивоу протоколарних дужност. Посланици су одлазили без акредитивних писама на нове положаје и напуштали старе без предаје опозивних писама. Тиме се стварала конфузија, али изазивала и реакција

³³²⁷ АЈ, 334-Персонални-134-457, фолијација 915.

страних државних органа те је у неким случајевима долазило до вишемесечног застоја у комуникацији између дипломатских представништава и министарстава земље акредитације. Вишемесечна одлагања постављења нових или доласка већ постављених посланика је доводило до повлачења страних шефова мисија из Београда. А југословенске дипломате се нису либиле чак и да одбију нови положај након што би била добијена акредитација владе земље домаћина.³³²⁸ Југословенске дипломате су себи дозвољавале да и јавно износе ставове које нису биле примерене званичним представницима једне државе. Најпознатији случај је држање Живојина Балугџића током његове службе у Риму. Међутим, није био и једини. Саветнику и отправнику послова у Берлину Светозару Рашићу је пошло за руком нешто што би могло да успе малом броју дипломата. Наиме, он је инструкције министра Богољуба Јевтића о југословенском држању које је добио ради личне информације погрешно протумачио и објавио их је немачкој штампи као званични коминике своје владе. Тиме је довео југословенског министра иностраних послова да мора да се правда пред Французима да је у питању био само неспоразум између МИП-а и Посланства у Берлину.³³²⁹

Ажурност у раду посланстава је јасно уочљива када се погледа редовност месечних извештаја које су слали МИП-у. За период од августа 1930. године до децембра 1938. године добија се следећа слика: Чехословачка 86, Аустрија 57,³³³⁰ Мађарска 96, Румунија 60, Италија 83, Албанија 96, Грчка 98, Турска 84 и Бугарска 100 извештаја.³³³¹ Оволике разлике у броју месечних извештаја указују

³³²⁸ Константин Фотић је након премештаја са положаја сталног делегата при Друштву народа за посланика у Варшави сматрао да је тим чином јавно увређен и унађазен у служби и одбио је да прихвати нови положај. Тек након расправе са новим министром иностраних послова Миланом Стојадиновићем је прихватио да буде премештен у Вашингтон, као мање зло од одласка у Пољску. Касније је у својим мемоарима ову епизоду приказао на потпуно другачији начин, уз тврдњу да су му понудили да изабере на који положај жели да отпутује и да је он захваљујући својој доброј провцени међународне ситуације изабрао САД, јер је наводно умео боље да сагледа европску ситуацију у односу на остале југословенске дипломате (Архив САНУ, 4.439/212; Константин Фотић, *Рат који смо изгубили. Трагедија Југославије и погрешка Запада*, Београд, 1995, стр. 15).

³³²⁹ Архив САНУ. 13657, фасцикула I, предмет бр. 1 службена белешка о разговору вођеним са француским отправником послова Кнобелом, Београд, 2. августа 1934. године.

³³³⁰ Месечни извештаји су достављани до марта 1938 године, када је спроведен аншлус Аустрије, после чега је Посланство у Бечу сведено на ранг Генералног конзулата под јурисдикцијом Посланства у Берлину.

³³³¹ *Извештаји Министарства иностраних послова за 1930. годину; Извештаји Министарства иностраних послова за 1931. годину; Извештаји Министарства иностраних послова за 1932. годину; Извештаји Министарства иностраних послова за 1933. годину; Извештаји Министарства иностраних послова за 1934. годину; Извештаји Министарства иностраних послова за 1935. годину; Извештаји Министарства иностраних послова за 1936. годину;*

на две ствари. Прво је да су балканске државе биле значајаније за југословенску спољну службу од подунавских држава. Друга је била очигледна несавесност појединих посланика и отправника послова који нису одговарали свим својим чиновничким обавезама. Уколико се има на уму значај слања месечних извештаја не само ради бољег прегледа ситуације у МИП-у, већ и ради циркуларног обавештавања свих посланстава, може се учити колико је такво понашање чиновника штетило правилном руковођењу дипломатском службом.

7.3. Неформална дипломатија

Неформална дипломатија је постала значајна у међуратном периоду из више разлога. Током Првог светског рата и рада Мирвне конференције у Паризу као један од узрока избијања сукоба била је означена тајна дипломатија која је вођена у уском кругу чланова владајућих династија, њихових дворских људи и малобројног дела аристократије. Сматрало се да они нису дорасли својим дужностима и због тога начинили много грешака, стварали непотребне несугласице и тиме доводили до изненадних преокрета. Са друге стране, тајни уговори о ступању у рат који су временом постали познати ширим државним круговима имали су утицај на ток Мирвне конференције у Паризу, редакције мировних уговора и држање појединих великих сила. Због тога се тежило да се увођењем светске јавности као новог субјекта у међународним односима изграде стабилнији пацифистички односи међу државама. Тиме се отварао простор за учешће и недржавних чинилаца у дипломатским активностима. Пошто су ове идеје потекле од америчког председника Вудроа Вилсона, европске дипломате и државници нису могли лако да се ослободе својих навика. Стога су дипломатске активности задржале део старих форми уз покушај да се прилагоде новим правилима игре. Стога су у међуратном периоду поједине методе које раније нису постојале или нису имале виднију улогу добиле на значају. Међу њима, неформална дипломатија је имала посебно место. Она није била тајна јер није

Извештаји Министарства иностраних послова за 1937. годину; Извештаји Министарства иностраних послова за 1938. годину. Уколико би се правио приказ учесталости месечних извештаја свих југословенских посланстава, било би потребно да се узме у обзир и публиковани месечни извештаји Посланства у Лондону (*Месечни извештаји југословенског посланства у Лондону 1930–1941.* (прир. др Момчило Зечевић, Миладин Милошевић), Београд, 1991).

водила потписивању уговора и конвенција које су скриване од јавности, већ је само привремено одстрањивала јавност да би омогућила олакшала вођење прелиминарних разговора. У њеним оквирима коришћени су слање незваничних изасланика, спортска, верска и културна дипломатија. Карактеристичан пример за неформалну дипломатију међуратног периода су били преговори вођени за потписивање Локарно пакта. Британци су намерно изабрали Локарно уместо Женева за вођење преговора, јер је био удаљен од очију јавности и нису желели да се у преговоре мешају Чехословачка и Пољска као две државе наследнице Другог немачког раја. Циљ је био да се у лежерној атмосфери и без притисака јавности и мањих држава европске силе договоре о регулисању међусобних проблема и функционисању система успостављеног у Паризу.³³³² Краљевина СХС/Југославија се у том погледу није разликовала од других европских држава између два светска рата.³³³³

У неформалним сусретима су учествовали или сами државници или су слали своје изасланике. Крстарење краља Александра септембра-октобра 1933 године, када је одлучио да се директно ангажује у односима између балканских држава имала је приватан карактер. Такве посете је чинио и Паризу, а покушао је да сличну праксу примени и у односима са Чехословачком али је био разочаран реакцијом Томаша Масарика. Он је често користио кнеза Павла као личног изасланика. Ипак, неформална дипломатија је најчешће коришћена у оквирима југословенске спољне политике за разговоре са државницима земаља са којима су имали затегнуте односе. Војислав Маринковић је припремајући терен за отворену расправу свих питања са Дином Грандијем, пре њиховог састанка 22. јануара 1931. године, више пута у кулоарима Друштва народа намерно покретао разговоре са својим колегом, којима су обојица давали пријатељски и срдачан карактер. Овакво држање имало је два циља. Са једне стране, стваран је утисак пред међународном јавношћу о пријатељским разговорима два стара познаника. Са друге стране, створивши срдачнију атмосферу кроз шалу су могли један другом да саопште и битне ствари које нису увек биле пријатне.³³³⁴ Због

³³³² William L. Blackwood, „The Socialist Imprint on international relations in interwar Europe“, *Ideology, Politics and Diplomacy in East Central Europe*, (ed. M. B. B. Bzikupski), Rochester, 2003, pp. 82, 83.

³³³³ Димитрије Поповић, „Наша дипломатија“, *СКГ*, 16. октобар 1920, Београд, 1920, стр. 104-120.

³³³⁴ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 4.

неопходне изузетне дискреције у најосетљивијим питањима југословенско-италијанских односа Војислав Маринковић је МИП-у послао веома штуро, званично обавештење о разговору који је водио са Дином Грандијем, 22. јануара 1931. године.³³³⁵ У шифрованом телеграму Милану Ракићу, он је изнео суштинске резултате у главним питањима, али је избегао да их декларативно наведе.³³³⁶ Краљ Александар се одлучио да користи грофа Гвида Малаголу Капија за директне преговоре са Бенитом Мусолинијем, изван дипломатских канала. Тиме је желео да постигне два циља: директно споразумевање са кључном фигуром италијанске политике, и да заобиђе званичне представнике у циљу очувања дискреције.³³³⁷ Жеља краља Александра да се директно споразуме са председником италијанске владе је очигледно проистацала из дотадашњег искуства југословенско-италијанских односа у којима је Бенито Мусолини имао одлучујућу улогу без обзира које државне функције је заузимао од 1922. године. Свакако да су и личне амбиције краља Александра, да се докаже као успешни државник који је решио проблеме које пре њега нису успели да регулишу бројни југословенски председници влада и министри иностраних послова, имале подједнак утицај да пронађе неформални пут комуникације директно са шефом фашистичког режима. Остаје отворено питање да ли је заобилажење југословенског МИП-а било само питање спречавања евентуалне индискреције или израз неповерења према министру Војиславу Маринковићу и посланику Милану Ракићу. Када је кнез Павле Карађорђевић преузео намесничку дужност он је поново сондирао могућност коришћења истог канала – посредништво Гвида Малаголе Капија.³³³⁸ У односима са Бугарском краљ Александар је у почетку користио неформалну дипломатију у комуникацији са краљем Борисом. Тиме је омогућено да се размотре све проблеме која су нарушавала односе и размотри аргументације обе

³³³⁵ У званичном министровом обавештењу, само су у општијим цртама биле назначене главне теме: југословенско-италијански и југословенско-француски уговорни односи, и питање Албаније (Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 33; Архив САНУ, 14.439/509).

³³³⁶ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 12.

³³³⁷ John Flournoy Montgomery, *Hungary: The Unwilling Satellite*, New York, 1947 (<http://www.hungarianhistory.com/lib/montgo/>); *Ibid* in: *Balkan Reader*, (ed. Andrew L. Simon), Saffey Harboore, 2000, pp. 177-192); В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, стр. 42, 44-55; Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, стр. 57, 58, 60-63; D. Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933*, стр. 104-109, 115; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 103-117.

³³³⁸ АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 5, снимак 57 (Дневник кнеза Павла Карађорђевића, унос за 21. јануар 1935), снимак 71 (Дневник, унос за 15. март 1935).

стране без обавезе преузимања било каквих односа. Истовремено, оба монарха су могла да сондирају терен да ли је друга страна била спремна да учини извесне уступке и у којим питањима. Краљ Александар је према наводима Константина Тодорова избегавао да користи званичне дипломатске канале, јер није желео да остане било каквог писаног трага о покретању питања југословенско-бугарског савеза.³³³⁹ У мемоарској литератури постоји и навод да је организована и један дужи неформални боравак краља Бориса у Југославији, али ова информација до сада није потврђена у архивској грађи.³³⁴⁰ Тек након прва два неформална сусрета одлучено је да се приступи званичној дипломатији, посетом краља Бориса, Николе Мушанова и званичних делегата Београду, децембра 1933. године. Због тога је председник владе и министар иностраних дела и вероисповести морао посебно да нагласи штампи да су претходна два сусрета била приватног карактера и да своје држање морају да прилагоде карактеру званичне посете, али да не очекују да се једним потезом могу регулисати сва отворена питања која су била тешко наслеђе из прошлости. Стога је Никола Мушанов саветовао бугарске новинаре да немају превелика очекивања али и да не подцењују зихову званичну посету.³³⁴¹ Суштина је била да се увођењем јавности у бугарско-југословенске разговоре створи повољна атмосфера за прихватање политике зближавања и споразумевања, али својом најавом председник владе је уједно желео да смањи притисак које би јавно мњење могло да изврши на државни врх у питању Македоније и положаја бугарске мањине.

Краљ Александар је током 1927. године у три наврата користио Антона Корошеца као незваничног изасланика да би проценио намере Немаца, Мађара и Бугара. Заједно са бившим министром иностраних дела Момчилом Нинчићем послао га је у Берлин почетком године да би испитали могућност политичке две државе услед јачања италијанске дипломатске офанзиве у Подунављу.³³⁴² У време

³³³⁹ Dr. Ž. Avramovski, „Bugarška i Balkanski sporazum 1933–1934“, str. 195, 206, 207; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 71–73; К. Манчев, *Југославија и међународните одношења на Балканите 1933–1939*, стр. 54, 55; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави 1933–1939 г.*, стр. 12–18; С. Мићић, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије*, стр. 38–42; S. Mičić, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, pp. 220.

³³⁴⁰ О томе видети у: Д. Марковић, С. Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године“, стр. 183, 184.

³³⁴¹ ЦДА, ф. 321 к, ЦДА, инв. оп. 1, а. е. 3046, фолијације 20–23.

³³⁴² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 107; A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, S. 253.

када је одржавана конференција у Јоакимову Антон Корошец је отпутовао у Будимпешту да би размотрио опортуност настанка рада на југословенско-мађарског зближавању и испита да ли је мађарска влада била спремна да промени своје држање према Малој антанти, која је била несигуран ослонац услед румунске спољнополитичке оријентације.³³⁴³ Током јуна Антон Корошец је као лични изасланик краља Александра отпутовао у Софију да би се састао са најважнијим бугарским државницима и извидео могућност наставак рада на југословенско-бугарском зближавању. У овом случају дискреција је била од изузетно великог значаја, јер се састао и са чланом Задграничног представништва ВМРО и размотрио могућност проналажења решења за односе две државе који би одговарали интересима и Краљевине СХС и македонствујушчим.

Међутим, у коришћењу неформалне дипломатије постојали су и извесни проблеми који су настајали услед лоше процене намера државе или личности, или потребе да се задржи дискреција. Мађарски МИД је послао Густава Граца, почетком новембра 1926. године, да би водио преговоре о потписивању мађарско-југословенског уговора. Он је изабран јер је у Мађарској важио за искреног поборника мађарско-југословенског зближавања и имао је развијене контакте са југословенским привредним круговима које је могао да искористи у својој мисији.³³⁴⁴ Међутим, за југословенску дипломатску службу и МИД, Густав Грац је представљао истакнутог представника покрета хабзбуршких легитимиста и мађарских иредентиста, који је радио против Румуније и Чехословачке.³³⁴⁵ Стога он није могао да постигне никакав успех у својој неформалној мисији. Када је Лазар Марковић допутовао у Будимпешту, јануара 1927. године, њега су Густав Грац и гроф Иштван Бетлен прихватили као неформалног изасланика који је дошао да ради на југословенско-мађарском зближавању. Ову претпоставку су заснивали на његовим блиским односима са бившим министром иностраних дела Момчилом Нинчићем, са којим је примио Густава Граца током његове неформалне мисије новембра 1926. године, али и због тога што је често био делегат Краљевине СХС у Друштву народа. Међутим, након што је дао изјаве које су код званичних кругова у Београду оцењене као врло неодмерене МИД је

³³⁴³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 353.

³³⁴⁴ Á. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, p. 265.

³³⁴⁵ АЈ, 341-27-67 циркулар шефа Обавештајног одсека ПО МИД др Вукашина Животића, Аустрија бр. 12 од 15. априла 1926. године.

званично саопштио да је он био приватним послом у Будимпешти и да није био послат ни у какву неформалну мисију. Услед недостатка поузданих извора, и у историографији је остала недоумица да ли је он био незванични изасланик или је отпутовао као потпуно приватно лице.³³⁴⁶ Вероватно је краљ Александар слањем Антона Корошеца са јасном назнаком да је био његов лични изасланик, између осталог, желео да неутралише недоумице које су се јавиле код Мађара поводом посете и изјава Лазара Марковића.

У питању дискреције приликом одлазака у незваничне мисије речит је пример Антона Корошеца који је као министар унутрашњих послова отпутовао у Хајлигенблут (Heiligenblut) 26/27. јуна 1937. године, да би се састао са аустријским канцеларом Куртом Шушнигом. У југословенској јавности су кружиле две верзије поводом његовог одласка. Према једној он је желео да интервенише да би били пуштени на слободу његових ухапшени рођаци. Према другој, он је био у неформалној дипломатској мисији да би размотрио могућност успостављања ближих југословенско-аустријских односа у циљу спречавања рестаурације Хабзбурга и аншлуса Аустрије. Када су народни посланици поднели у Народној скупштини интерпелацију у којој су тражили од министра да објасни разлог свог пута у Аустрију он је морао да одговори. Међутим, приликом објављивања стенографских бележака Народне скупштине са заседања из редовног сазива 1936/1937. године није објављен једино записник са седнице на којој је Антон Корошец одговорио на интерпелацију.³³⁴⁷

Поред лоших процена државника земље домаћина, избор лица је могао и да буде увредљив у случају да нису довољно познавали особу која је дошла у мисију. Карактеристичан је случај са одласком Димитрија (Мите) Димитријевића у Анкару, марта 1929. године. Турци нису били упознати са његовим радом на деликатним пословима на пољу унутрашње политике Краљевине СХС и због тога су га видели само као бившег народног посланика. За њих је избор личности био увредљив јер су сматрали да је приватна посета Војислава Маринковића, тада

³³⁴⁶ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926-1928.“, str. 116, 122; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 337; A. Hornyák, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, p. 275.

³³⁴⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије. Редовни сазив за 1936/37. годину*, Књига III, Београд 1937, стр. 446, 470; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије. Редовни сазив за 1936/37. годину*, Књига IV, Београд 1937, стр. 88.

бившег министра иностраних дела, Софији јануара 1925. године. Поређењем избора бившег министра и народног посланика за оно што су мислили да су у питању биле неформалне мисије оставио је тежак утисак код Турака, јер су кроз ту призму сагледавали значај сопствене државе и Бугарске за спољну политику Краљевине СХС. Читаву ситуацију је отежавало и потпуно резрвисано држање тадашњег посланика у Цариграду Јеврема Тадића. Са једне стране, и поред више покушаја није успео да добије информацију из МИД-а да ли је Димитрије Димитријевић био у неформалној мисији или приватној посети. Са друге стране, њихов приватни однос је био оптерећен лошим искуствима из прошлости. Стога турски МИД није могао да добије правовремену и тачну информацију и своје држање је заснивао на проценама које су биле израз слабог међусобног познавања нових прилика у две државе.³³⁴⁸

Југословенска држава је користила у неформалној дипломатији пред политичара и новинаре. Пут Владислава Рибникара у Москву 1927. године, поводом обележавања десетогодишњице Октобарске револуције, схватан је у тадашњој јановсти као неформална мисија у коју га је послао министар Војислав Маринковић.³³⁴⁹ Према наводима из истог извора, један од кључних људи југословенског МИД-а/МИП-а за незваничне мисије у СССР-у био је Владимир Лебедев, првак есеровског „Земгора“ у Краљевини СХС. Он је највероватније по налозима министарства путовао у Совјетски савез, 1925. и 1932. године. У време када су ресором руководили Момчило Нинчић и Војислав Маринковић, он им је директно подносио своје извештаје. Касније их је достављао преко Станоја Пеливановића који се профилисао као један од стручњака за руска питања у југословенској дипломатској служби током међуратног периода.³³⁵⁰ Шеф

³³⁴⁸ С. Мићић, „Непознанице о посети Димитрија Димитријевића Турској марта 1929. године“, стр. 203-213.

³³⁴⁹ АС, БИА, списак III, предмет бр. 41, *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941*, Књига II, стр. 144.

³³⁵⁰ Станоје Пеливановић је ступио у југословенску дипломатску службу након завршених студија права и војне службе у Првом светском рату, указом од 1. маја 1919. године. Премештен је за секретара Посланства у Берлину децембра 1922. године, у Берлину, у време успостављања блиских немачко-совјетских односа након Ђеновске конференције. На нову дужност је послат након годину дана, јер је у ово доба Момчило Нинчић спроводио реформисање рада МИД-а, у оквиру којег је нове чиновнике задржавао у раду у централу да би се упознали са свим врстама послова из дипломатске и конзулске службе. На дужност првог секретара Посланства у Берлин упућен је новембра 1923. године. После службе у Берну, враћен је у МИД. Унапређен је у саветника и постављен за шефа V одељења ГПД МИД које је било задужено за велике силе и све државе које нису биле балканске или средњеевропске. Због знања руског језика, широког образовања и културе, темељног рада и методичности, постао је специјалиста за руске послове.

„Земгора“ у Краљевини СХС Фјодор Махин је био искључиво задужен за питања СССР-а, и преко њега су стварани контакти између незваничних дипломатских совјетских мисија и југословенских политичких, војних и полицијских кругова. И Махин је одржавао контакте са МИД-ом преко Станоја Пеливановића.³³⁵¹

Спортска дипломатија која је бојажљиво почела да се развија крајем XIX века и почетком XX века, добила је пун замах током међуратног периода. Британске дипломате су биле познате као велики љубитељи спорта и пионири у развоју појединих врста спортских активности у земљама пријема широм света. У складу са економским развојем друштва уводили су различите спортове у социјални живот. У Руској империји су пре Првог светског рата могли да почну развој полоа, јер је у Санкт Петербургу живео велики број аристократа који су поседовали своје коњи, могли да приуште куповину опреме и изградњу неопходних терена. Британске дипломате, војници и морнари су организовали крикет утакмице у Истамбулу, током 1918. године. У Букурешту су развијали рагби; а у Београду су били пионири у хокеју и тенису и допринели су даљој популаризацији голфа и фудбала.³³⁵² Међутим, за поједине дипломате упражњавање спорта је могла да буде мана коју су скривали. Карактеристичан пример је папског нунција у Берлину Еуђенија Пачелија. Он је важио за најобавештенијег дипломату у Немачкој, али је због дипломатског позива морао да одступи од аскетског начина живота. Тада су у престоничким круговима почеле да круже извесне гласине, између осталих да је уживао у јахању коња.³³⁵³ Енглези су у читавој Европи били најпознатији по својој љубави према лову. Пошто су чланови аристократских породица били доминантни у британској дипломатској

Након што је Војислав Маринковић по други пут преузео ресор МИД-а, као млађег друга свог пријатеља Боре Пеливановића, прво га је поставио за шефа Канцеларије министра, а потом и за генералног политичког директора Министарства. Међутим, због своје осиноности, посвађао се са великим бројем чиновника. Заступник министра иностраних дела Коста Кумануди га премешта за саветника Отправништва послова у Риги, почетком јуна 1929. године, пост који је служио за обавештајни рад према СССР-у. На овој дужности остао је до краја децембра 1931. године, када је поново враћен у централу (АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијација 535; АЈ, 334-Персонални-181-504, фолијације 659-662, 668, 687, 689, 697, 698, 725, 727, 731, 740, 743, 746, 755, 756, 761, 762, 774-776, 780; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, II, str. 86-88; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, III, str. 31, 32).

³³⁵¹ АС, БИА, списак III, предмет бр. 41, *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 –1941*, Књига II, str. 144, 145.

³³⁵² The Right Honorable Sir Nevile Hendersons, P.C, G.C.B, G.C.M.G, *Water under the Bridges*, London 1945.² pp. 25, 26, 104, 105.

³³⁵³ Дон Кронвел, *Хитлеров папа. Тајна историја Пија XII*, Београд, 2000, стр 101, 102.

служби у XIX веку и почетком XX века, они су ову разоноду пренели из приватне у професионалну сферу. Европски монарси и аристократе познавали су њихову слабост и често је користили за државне послове. Гроф Карло Сфорца и краљ Карол II су сматрали да су нарочито Аустријанци и Мађари били вични у промоцији својих ловишта зарад остваривања политичких циљева. Италијански амбасадор у Лондону маркиз Антонино Сан Ђулијано (Antonino Paternò-Castello, marchese di San Giuliano) је „могао да уочи симпатије енглеског високог друштва према тим Аустријанцима и Мађарима који су имали тако лепа ловишта и тако се добро разумевали у коње (ма како ови разлози изгледали глупи, они су каткад користили Аустрији у енглеским службеним круговима)“.³³⁵⁴ Краљ Карол је био уверен да је услед мађарске пропаганде Велика Британија више обраћала пажњу на Будимпешту него на Букурешт: „Они пруже Енглежима веома леп пријем, добро говоре енглески, воле исте ствари као и Енглези: спорт, лов и живот на високој ноzi на селу“.³³⁵⁵

Један од најзначајнијих сусрета у европској дипломатији међуратног периода одиграо се под окриљем Светске ловачке изложбе у Берлину, новембра 1937. године. Председник немачког ловачког савеза и покровитељ изложбе генерал Херман Геринг (Hermann Göring) лично је позвао у госте лорда Халифакса (Edward Frederick Lindley Wood, 1st Earl of Halifax). Иако је званично отпутовао у Берлин због изложбе, меродавни фактори у европским државама су знали да је прави циљ пута био састанак са Адолфом Хитлером. Форин офис је био спреман да поново покрене преговоре о бившим немачким колонијама, и издао је потребне инструкције лорду Халифаксу. Истог дана када је незванични представник лондонске владе допутовао у Берлин, немачки канцелар је отпутовао у свој летњиковац у Берхтесгадену и тим маневром је довео у питање неформалне разговоре. Чим је лорд Халифакс сазнао шта се догодило он је са берлинског аеродром Тиргартен одмах отпутовао у алпску вилу Адолфа Хитлера, необишавши Светску ловачку изложбу ни *pro forme*. Овим несмотреним потезом, он је пред читавом европском јавношћу само потврдио гласине о стварном разлогу свог пута и уверење да је Велика Британија желала да се директно

³³⁵⁴ Карло Сфорца, *Немари савремене Европе. Друго издање*, Београд, 1933, стр. 241.

³³⁵⁵ Robert Hamilton Bruce Lockhart, *Guns Or Butter. War Countries and Peace Countries of Europe revisited*, London 1938,⁶ p. 196.

споразуме са Немачком без учешћа других држава. Иако је поступком Хитлера и лорда Халифакса била скинута маска са приватне посете изложби, истовремено је пружена нада многим европским државама да је мир ипак могућ.³³⁵⁶

У југословенској дипломатији лов је била метода која је постепено прихватана током 1920-их година, а узела маха током 1930-их година. Поред употребе за успостављање блиских односа у дипломатској служби, југословенски војни аташеи су га користили као разоноду са својим колегама али и за прикривање шпијунаже.³³⁵⁷ На основу сачуване архивске грађе може се закључити да је Милан Милојевић био први међу југословенским дипломатама који је уочио значај организовања доброг лова за придобијање Британаца. Он је увидео током своје службе у Букурешту да је Велика Британија уживала велики углед у елитним мађарским круговима,³³⁵⁸ стога се одлучио да придобије симпатије британског посланика сер Томаса Холера (Thomas Hohler) за Краљевину СХС. Уместо вођења дипломатских разговора о политичким темама, Милан Милојевић се договорио са помоћником министра иностраних дела Пантом Гавриловићем да о државном трошку одведе британског посланика у лов на Државном добру у Бељу, септембра 1922. године. Томасу Холеру се овај излет толико свидео да је одмах препоручио ловиште брату енглеског краља војводи од Јорка. Британски дипломата је био уверен да би на позив краља Александра могли да организују лов септембра 1923. године. Пошто је препоручио Беље као једно од најбољих ловишта у Европи, војвода од Јорка је у року од неколико дана одговорио да би волео да што пре почну са организовањем лова на дивље свиње, али је препустио југословенском монарху да сам одреди време које му је највише одговарало. Милан Милојевић је на молбу Томаса Холера организовао за њега лов на дивље свиње децембра 1922. године.³³⁵⁹

³³⁵⁶ Ian Kershaw, *Making Friends with Hitler: Lord Londonderry and the British Road to War*, London, 2004, pp. 200-215.

³³⁵⁷ Милосав Јелић, *Албанија. Записи о људима и догађајима*, Београд, 1933, стр. 34. О коришћењу лова од стране војног изасланика у Тирани пуковника Љубомира Петровића и држању посланика Јована Ђоновића, видети главу: Личности и институције.

³³⁵⁸ М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, стр. 199. О утицају британске дипломатије у мађарском друштву видети у: András D. Bán, *Hungarian-British Diplomacy 1938–1941: the attempt to maintain relations*, London–Portland, 2005, pp. 5-13.

³³⁵⁹ АЈ, 334-Персонални-87-268, фолијације 531-533, 555, 556; АЈ, 334-Персонални-173-496, фолијација 933.

Током тридесетих година, лов је постао уобичајена забава за чланове династије Карађорђевића, њихових гостију из Европе и дипломатског кора. Међутим, сведоци историјских догађаја су сматрали да је само британски посланик Невил Хендерсон успео да се спријатељи са краљем Александром преко лова.³³⁶⁰ Кнез Павле Карађорђевић је велику пажњу посвећивао страним дипломатама, рођацима и пријатељима из аристократских кругова Европе, и током званичних и приватних пријема у дворцу Брдо лов је био честа разонода гостију. Када је Милан Стојадиновић постао председник владе, овај спорт је добио још видније место у државним пословима. Он је био страствени ловац³³⁶¹, али и човек који воли да се карта, пије, плеше и проводи време у друштву жена, а ове разоноде су биле честе у вечерњим сатима после лова. На Државном добру у Бељу су организовани вишедневни државни ловови, јануара 1937. и 1938. године, за чланове дипломатског кора. Припреме су озбиљно извођене јер је основни циљ био стварање доброг расположења. Стога, један од основних захтева је био да гост или гости буду задовољни својим уловом. Да би се то постигло, прво је требало да управници ловишта одреде које капиталце одредити за ког госта. С друге стране, домаћини су се трудили да не улове животињу која је већа, тј. носи више бодова, од госта. Тиме се стварала добра полазна основа за разговоре који су вођени, после повратка у ловачку кући или вилу, а почињали су резимирањем успешности у самом лову. Тек након тога, покретане су конкретне политичке теме због којих је читав сусрет и организован. Разговори о предстојећем или минулом лову вођени су током заједничког доручка, ручка и вечере. Озбиљније конверзације су покретане после вечере, када су за већину гостију организовали другачији видови забаве. Приликом припрема за посету грофа Галеаца Ђана

³³⁶⁰ Након што је од Форин офиса извештен да ће бити премештен за амбасадора у Буенос Аересу, Невил Хендерсон је приликом последњег боравка у Бељу, септембра 1934. године, изразио краљу Александру жаљење што више неће моћи да иду у заједнички лов. Југословенски монарх му је одговорио: „Немој тако говорити. Волео бих да упамтиш да гдегод да си и штагод да радиш само треба да ме обавестиш и можеш увек да дођеш овде као мој гост“. Током 1935. године у разговору са Миланом Стојадиновићем је изразио своју жељу да узме у десетогодишњи закуп резервацију за лов на Државном добру Беље. Када је постављен за амбасадора у Берлину, 1937. године, у ловишту су још увек чували једног капиталног јелена који је био резервисан за Невилу Хендерсона (АЈ, 37-31-230, фолијације 253, 254; АЈ, 797, Заоставштина кнеза Павла, ролна 6, снимак 387; N. Hendersons, *Water under the Bridges*, p. 193).

³³⁶¹ Познајући његове склоности председник Општине Бегуње Франц Гашперин је нудио председнику владе закуп права на лов у општинском ловачком газдинству. Као препоруку нагласио је близину Државног добра „Беље“ и да им је гост још један страствени ловац, немачки посланик Виктор фон Херен (АЈ, 37-58-369, фолијације 61-63).

Југославији припреме за лов су почеле 9. јануара 1939. године. По наредби министра иностраних послова Милана Стојадиновића, секретар ПО МИП Владимир Манојловић је био изузет од редовних дужности и током 10–23. јануара у Београду и на Државном добру у Бељу радио само на организационим пословима за лов двојице министара иностраних послова.³³⁶² Посматрајући у ретроспективи живот и рад дипломата у међуратној Европи, Милош Црњански је записао: „У то доба, дипломатски уговори, иду уз ловове на фазане“.³³⁶³ Такође, за многе који су били професионални ловци, улов трофејних животиња је био значајан и због ловачких изложби. Милан Стојадиновић је користио ове тежње појединачно за политичке циљеве. Током 1937. године успео је да убеди Хермана Геринга да се на Светској ловачкој изложби у Берлину додели грофу Демидову једна специјална награда, три златне и небројене сребрне и бронзане медаље за његову колекцију ловачких трофеја. Циљ је био да успостави боље односе са руским грофом, ујаком кнеза Павла Карађорђевића, али који није ценио свог нећака и није се устручавао да то и јавно искаже.³³⁶⁴ Међутим, учешће у лову је захтевало одређени кодекс понашања који неки од дипломата и државника нису познавали или једноставно нису поштивали. Милош Црњански је писао о једном од француских посланика у Београду који је изазивао подсмех сељака, јер је у лов увек одлазио водећи са собом пудлицу своје жене. Према његовом запжању, утисак који је остављао тај француски дипломата, једноставно је одударао и био у супротности са представом о Французима и Француској створеном током Првог светског рата. С друге стране, немачки посланик је придобио многе симпатије локалног становништва, управо због велике умешности коју је показивао током лова.³³⁶⁵ Истовремено, несрећни случајеви који се понекад догоде могли су да коштају положаја дипломатске и конзуларне чиновнике, као што је то био случај са генерални конзулом у Братислави Милошем Кићевцем који је несретним случајем усмртио свог пратиоца у лову децембра 1938. године, и потом тихо премештен јануара 1939. године.³³⁶⁶ И поред оваквих догађаја, лов је заиста био веома погодно средство за вођење неформалних разговора о темама које

³³⁶² АЈ, 334-Персонални-168-491, фолијација 448.

³³⁶³ М. Crnjanski, *Embahade I-III*, str. 261.

³³⁶⁴ Lothar Wimmer, *Österreich und Jugoslawien 1937-1938*, Wien 1965, S. 53.

³³⁶⁵ М. Crnjanski, *Embahade I-III*, str. 218, 241.

³³⁶⁶ АЈ, 334-Персонални-53-145, фолијације 751-753.

саговорницима најчешће или нису биле пријатне или су биле сувише важне, да би се користили званични дипломатски канали комуникација.³³⁶⁷ Милан Стојадиновић и краљ Борис III су искористили ову разоноду да би почетком новембра 1937. године повели разговоре о југословенско-бугарском пакту, односу две државе према Балканском споразуму, и појединим питањима која су била важна за бугарску спољну и унутрашњу политлику. Према накнадним Стојадиновићевим током овог разговора је договорено потписивање Пакта о вечном пријатељству две државе.³³⁶⁸

Услед честог коришћења лова као паравана за дискретне сусрете европских државника, било је ситуација када је требало наглашавати јавности да поједини ловови нису организовани због државних послова већ из приватних разлога. Такође, када се сматрало да је целисходније организовати званичне састанке, избегавало се скривање иза позива у лов. Такав случај је био званичан посета министра иностраних послова Милана Стојадиновића Немачкој, јануара 1938. године. Југословенски МИП је том приликом изричито тражио да из Берлина пошаљу позив за узвраћање званичне посете немачком министру иностраних послова Константину фон Нојрату, из јула 1937. године. Разлози су били двоструки, али у вези са званичним посетама Милана Стојадиновића Лондону, Паризу и Риму крајем 1937. године. Било какав неформални сусрет са немачким државницима који би се крио иза паравана одласка у лов, изазвао би сумње Британаца, Француза, Италијана, државника чланица Мале антанте и Балканског споразума о стварним темама разговора и намерама. С друге стране, било је потребно да се прикаже југословенској јавности како је Милан Стојадиновић на идентичан начин примљен у претоницама четири велике силе. Иако је добио позив да узврати званичну посету Константина фон Нојрата југословенски министар иностраних послова је добио и приватан позив Хермана Геринга да дође у лов на његовом имању. Пошто га је сматрао за пријатеља Југославије, Милан Стојадиновић је прихватио и овај позив, јер је желео да током лова поведе приватни разговор, резимира утиске после састанака са Константином фон

³³⁶⁷ АЈ, 74, књиге Дневник дежурног ађутанта Краља; L. Wimmer, *Österreich und Jugoslawien 1937-1938*, S. 46, 52, 62, 80-84; R. H. Bruce Lockhart, *Guns Or Butter*, pp. 102, 110, 132; Grof Galeazzo Ciano, *Dnevnik 1937-1938*, Zagreb 1954, str. 47, 48; М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, стр. 25.

³³⁶⁸ М. М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 403, 406, 407.

Нојратом и Адолфом Хитлером, и разради неке теме које су дискутоване током званичних састанака.³³⁶⁹

Поред спортских активности у југословенској неформалној дипломатији коришћени су и црквени кругови. Епископи СПЦ-а су имали посебну улогу у односима са Англосаксонцима, јер су на основу блиских односа са протестантским црквама могли да отворе поједина врата југословенској дипломатији која су била тешко приступачна самој служби. Епископ Далматински Иринеј Ђорђевић је у пролеће 1934. године послат у неформалну дипломатску мисију у Велику Британију која је била прикривена фасадом приватног пута због студија у енглеским библиотекама.³³⁷⁰ Митрополит охридски Николај Велимировић се истакао својим радом у англосаксонском свету током Првог светског рата, а у међуратном периоду коришћен је у неформалним дипломатским мисијама у САД.³³⁷¹ СПЦ је усклађивао своје односе са другим православним црквама у складу интереса југословенске спољне политике што је било видљиво у односима са албанском, бугарском и чехословачком православном црквом.³³⁷²

Посебно место у југословенској неформалној дипломатији имао је митрополит Стефан (световно име: Стојан Попгеоргиев Шоков)³³⁷³. Њега је као неполитичку личност користио Александар Стамблијски, који је и помогао

³³⁶⁹ АЈ, 37-30-221, фолијација 510; *Documents on German Foreign Policy, Series D, Volume V, Poland, the Balkans, Latin America, the Smaller Powers (June 1st 1937 – April 18th 1939)*, Washington, 1953, No 142, pp. 189-190; М. Јовановић Стоимировић, *н.д.*, стр. 24, 25, 163, 164; Предраг Милојевић, *Био сам присутан*, Београд, 1980, стр. 77-79.

³³⁷⁰ Видети главу Доба економске кризе 1929–1934. године.

³³⁷¹ Више видети у: Mirko Dobrijević, “Bishop Nikolai Velimirovich’s First Visit to America”, *Serbian Studies*, Vol. 5, No. 2 (Fall 1989); S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America, 1927–1928: Yugoslav Foreign Service vs. Macedonian–Bulgarian organisations in North America“.

³³⁷² Више видети у: М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“.

³³⁷³ Завршио је Духовну академију у Кијеву, говорио је шест језика, екзарх Йосиф I га је изабрао за свог секретар и поверљиво лице што је остао до његове смрти. Као велики русофил и славенофил архимандрит Стефан је јавно иступао против приближавања Бугарске Немачкој, а 1915. године одлази у Швајцарску где је докторирао филозофију и књижевност на Универзитету у Фрибургу. Пошто је постао познат у научним и црквеним круговима у Европи, током 1919-1938. године, у више наврата је слат као делегат БЕЦ на Међународне конференције за мир преко цркава. Изабаран је за Софијског митрополита 1922. године. Био је велики поборник организовања помоћи за белогардејску емиграцију у Бугарској. Више видети у: Централен државен архив, Лични фонд екзарх Стефан (Стојан Попгеоргиев Шоков) (1330 к), фолијације 1, 2; Димитър Лазов, *Екзарх Стефан I. Живот, апостолство и творчество*, София, 1947; Цветана Кьосева, *България и руската емиграция (20-те – 50-те години на XX в.)*, София, 2002, стр. 29, 42-46, 49, 50, 55, 56, 61-63, 150-153; Руселена Пенджекова, *Личноста и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет*, София, 2010. (<http://electronic-library.org/books/Book%200026.html> – приступљено јула 2013)

његов избор за митрополита софијског, за незваничне политичке контакте са Тодором Александровим Попрушевим.³³⁷⁴ Краљ Борис је одржавао влиску комуникацију са њим као образованим и културним човеком, али су му биле познате велике амбиције митрополитове због тога га није користио у неформалним политичким мисијама.³³⁷⁵ Митрополит Стефан је предводио старију генерацију бугарских свештеника који су били под утицајем славенофилства и због тога желели да одржавају блиске односе са другим православним црквама словенских народа. Контакте са представницима СПЦ је одржавао преко рада конгреса и регионалних конференција Међународне лиге цркава за помирење између народа током 1920-их и 1930-их година. Иако током првих састанка делегације српске и бугарске цркве нису успели да превазиђу несугласице које су произилазиле из сукобљених државних и црквених интереса, ипак су односи постепено побољшавани. Представници СПЦ су прихватили искреност његових славенофилских тежњи, али је епископ нишки Доситеј правилно проценио да је у питању једна амбициозна особа која није била спремна на личне жртве зарад општих интереса. Када су краљ Александар и краљ Борис покренули неформалне састанке у циљу побољшања односа двеју држава, исту улогу су преузеле на себе и две цркве. Циљ је био да искористе свој ауторитет у народу како би створили пријатељску атмосферу на обе стране за политику зближавања и блиске сарадње. Стога се zaloжио, и поред јаког отпора дела јавности и нарочито ВМРО-а,³³⁷⁶ да се организује посета делегације СПЦ и одрже заједничке молитве у Софији и рилском манастиру. Потом је приступио измени устава БЕЦ, којом је желео да постигне два циља. Први је био лично мотивисан, јер је желео да се седиште егзархије премести из Цариграда у Софији и тиме отвори себи пут за избор на место егзарха. Други је био мотивисан интересима државне политике, јер у тексту новог устава нису биле унете одредбе да је БЕЦ имао под својом јурисдикцијом епархије у „поробљеним областима“ односно званично се одрицао епархија које су биле у саставу југословенске државе и под јурисдикцијом СПЦ. Његове намере

³³⁷⁴ В. А. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българио-југославските отношения*, стр. 79.

³³⁷⁵ К. Г. Скутунов, *Бурни времена: Цар Борис III отблизо*, стр. 159-161.

³³⁷⁶ Митрополит софијски Стефан је био један од ретких личности које је ЦК ВМРО осудио на смрт, али се организација није усудила да изврши своју пресуду јер се плашила револта који би атентат изазвао у бугарској јавности и могуће освете бугарских државних органа и народа (К. Г. Скутунов, *Бурни времена: Цар Борис III отблизо*, стр. 161).

су изазвале оштру реакцију заменика егзарха митрополита охридског Бориса и митрополита скопског и викарног митрополита једренско-лозенградског Неофита. Њих двојица су ступили у близак контакт са Иваном Михајловим Гавриловим 1933–1934. године, да би заједно радили против промене Устава. Митрополит охридски Борис је користио своју функцију управника егзархијског пресотла да би се активније укључио у међународне односе, користећи се очувањем сећања на егзарха Јосифа I (Јосиф I), који је коришћен у неформалним мисијама бугарске владе за преговре са османском Портом и био познат као противник српско-бугарског зближавања пре балканских ратова. Односи СПЦ и БЕЦ су блиско пратили развој југословенско-бугарских односа. Пошто је српска патријаршија избегавала да организује узвратну посету бугарске делегације 1934. године, митрополит софијски Стефан је одбио да помогне влади Звенара да успостави ближе односе са члановима југословенског Посланства у Софији љутито напустивши састанка уз опаску „Ја не могу да служим Србима“. Односи две цркве су доживели застој након убиства краља Александра у Марсеју које је извршио припадник ВМРО-а. Ипак, са обнављањем контаката између југословенских и бугарских државника који су припремали терен за потписивање пакта о пријатељству, СПЦ и БЕЦ су поново обновили блиску сарадњу организовањем узвратне посете бугарске делегације. Напоредо, избор Гаврила Дожића за патријарха је могао да повољно утиче јер је он имао симпатије према бугарским политичарима који су се залагали за бугарско-југословенску сарадњу. Током прве половине 1930-их година митрополит софијских Стефан и поред лавирања у односима две јужнословенске државе и цркве показао довољно стрпљења и извесну дозу такта који су олакшавали њихов повољан развој и постизање успешних резултата. Након тога се и СПЦ заинтересовала да се прикључи Румунској православној цркви³³⁷⁷ у посредничкој улози између БЕЦ и Васељенске патријаршије, чиме је додатно умањиван утицај митрополита охридског Бориса

³³⁷⁷ Као контакт особа између БЕЦ и РПЦ одређен је протојереј Атанас Мадаров (Атанас Маджаров) 1. априла 1926. године од стране Светог синода БЕЦ. Румунски митрополит Мирон је прихватио његово постављење за контакт особу 9. маја (Централен државен архив, Фонд Свети синод на Българската православна црква (791 к), инв. оп. 2, а. е. 164, фолијација 1).

који је током 1932–1934. године био особа за преговоре са Васељенском патријаршијом.³³⁷⁸

7. 4. Политичка емиграција

Краљевина СХС/Југославија је током нешто више од двадесет година свог постојања користила у спољној политици политичке емигранте из суседних држава. У том погледу није била претерано битна њихова политичка оријентација, идеје и идеологија, ни етничко порекло односно национални осећај. Иако су најбројнију емигрантску групацију у међуратној југословенској држави представљали Руси који су побегли након пораза Беле армије у грађанском рату, ми се нећем задржавати на анализи њиховог положаја, политичке оријентације ни употребе од стране југословенских државних органа, јер ово питање није обухваћено нашим тематским оквирима. Стога ћемо се на исто само осврнути у конкретним случајевима везаним за емигранте из балканских и подунавских држава.

Према наводима југословенског дипломатског чиновника Драгољуба Јовановића, који се профилисао за обавештајни рад према суседним државама, југословенска држава је током читавог међуратног периода имала неке албанску емиграцију на својој територији, „са њеним већим или мањим политичким

³³⁷⁸ Централен државен архив, Фонд Българска Екзархия в Цариградъ (246 к), инв. Оп. 2. А. Е. 47, фолијације 1, 3, 4, 6-16, 18, 20, 21, 23-25, 27-33, 35-37, 40, 42-47, 50, 52, 55, 56, 60, 62-85, 87-93 (даље: ЦДС, ф. 246 к); ЦДА, ф. 246 к, инв. оп. 3, а. е. 554, фолијације 1-3; прота Миливој М. Петровић, *Ми и Бугари у изградњи јединства духова*, Београд, 1934, стр. 6-10, 22, 23, 28; *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд, 1990, стр. 83, 84; Димитрџ х. Ангелов Ђоцов, *Дипломатически сплетни около Егзархията и Македонския вопрос*, (съставители: Ангел Кръстев, Дилян Николчев), София, 2000, passim; К. Г. Скутунов, *Бурни времена: Цар Борис III отблизо*, стр. 159-161; „Бугарска црква. Борба око преноса седишта Егзархата из Цариграда у Софију“, *Гласник* бр. 4 од 13. јануара 1933, стр. 69; С. Троицки, „Пројекат устава Бугарске цркве“, *Гласник* бр. 5 од 20. јануара 1933, стр. 74-75; Прота Миливој М. Петровић, „Ми и Бугари“, *Гласник* бр. 10 од 24. фебруара 1933, стр. 157-159; Проф. Ст. Пашев, „Може ли бити зближење између Срба и Бугара посредовањем цркве?!“, *Гласник* бр. 7 и 8 од 8. марта 1934, стр. 118-120; „Бугарски великодостојници у Југославији“, *Гласник* бр. 24-25 од 13. септембра 1936, стр. 551; „Манифестација љубави и братске снаге између Бугара и нашег народа. Спасоносан рад на делу мира“, *Гласник* бр. 24-25 од 13. септембра 1936, стр. 552-558; др Војислав Јањић, „Српска и бугарска православна црква“, *Гласник* бр. 26-27. од 24. септембра 1936, стр. 610; Р. Радић, „Односи између српске и бугарске православне цркве у периоду 1918–1941. године“, стр. 131-160; М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, pp. 134-139.

значајем“.³³⁷⁹ У првих неколико година једина организована група албанских емиграната у Краљевини СХС је била „Башкими Комбетар“, која је примала редовну помоћ југословенске државе.³³⁸⁰ Након победе присталица Фана Нолија Стилијана, јуна 1924. године, Ахмед бег Зогу и 330 његових присталица су нашли уточиште на југословенској територији. За разлику од албанских качака који су са породицама интернирани у нишком логору 1921. године,³³⁸¹ већина емиграната је смештена у Дебру, знатно ближе југословенско-албанске границе. Ахмед бег Зогу је са најближим сарадницима отпутовао у Београд, и настанио се на Топчидерском брду.³³⁸² Припреме за његов повратак на власт изискивао је промене у раду IV одсека ПО МИД, који је поново стављен под директно руководство председника владе. Усмени споразум југословенске владе и Ахмеда бега Зогу, обухватао је различите концесије које је требало да учини Краљевини СХС након преузимања власти у своје руке. Његов близак сарадник Цена бег Криезиу, писар МИД Драгољуб Јовановић и Милосав Јелић су биле главне особе за комуникацију између Ахмеда бега Зогуа, министра Војислава Маринковић и МИД-а.³³⁸³ Према накнадним тврђење Ахмеда бега Зогуа највише помоћи и подршке је примио управо од југословенског демократе током читавог свог боравка, и када је био опозициони политичар и када је био министар иностраних дела. Војислав Маринковић стално му је позајмљивао новац и никада није говорио ништа против њега.³³⁸⁴

Током припрема за извршење државног удара у Албанији, албански емигранти су груписани према пограничним областима. На имањима породице Криезиу у Ђаковици, Аћифа Љеша у Дебру и Таф Казијуа у селу кривци

³³⁷⁹ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 69.

³³⁸⁰ Исто, стр. 71.

³³⁸¹ Методе које су у почетку примењиване према албанским качацима и члановима њихових породица постепено су напуштане током мандата министра унутрашњих дела Милорада Вујичића, децембра 1922 – марта 1924. године (Е. Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeit*, S. 252, 253).

³³⁸² АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 71; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 57, 62, 68.

³³⁸³ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 71; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 62-65.

³³⁸⁴ Архив САНУ, 14.387/8872.

сконцентрисане су снаге према источној граници Албаније. Емигрантске групе су биле расуте од Подгорице до Сарајева који су били припремани за наступање у правцу Скадра. Извршни комитет „Башкими Комбетар“ (Bashkimi Kombetar) у Сарајеву требало је да дејствују у истом правцу. Скадар који је преиначен у главни оперативни центар у Албанији преко Генералног конзулата. Комуникација између емигрантских центара је одржавана преко штабова армија у Сарајеву и Скопљу. Органи МУД-а нису коришћени за комуникацију, јер су њихови подручни органи и шифра били несигурни.³³⁸⁵ Цена бег Криезиу је имао директну комуникацију са МИД-ом као један од главних спољних сарадника за албанске послове. Аћиф Љеш, Таф Кази и Дино Оџа су били у вези са МИД-ом преко Мирослава Јелића.³³⁸⁶ Припреме су ужурбано спровођене од почетка новембра, када се Ахмед бег Зогу преместио из Београда у Скопље. Државни удар је спроведен средином децембра 1924. године. Према досадашњим резултатима историографских истраживања, преврат су извршили албански емигранти у садејству са југословенским и руским белогардејским одредима.³³⁸⁷ Један од вођа бугарске емиграције Константин Тодоров је тврдио у својим мемоарима да су у овом подухвату учествовали и земљеделци, јер су њихови чланови умели да рукују старим аустроугарским артиљеријским оруђем које су Албанци добили од југословенске војске.³³⁸⁸ Ова тврдња до сада није ни потврђена ни оповргнута у историографији. У архиви Задграничног представителства на БЗНС пронашли смо једно писмо које доказује да су бугарски и албански емигранти били у контакту током припрема за државни удар у Албанији, што би могло да укаже да тврдње Тодорова нису без икаквог основа. Наиме, у јеку припрема за преврат, новембра 1924. године, када се Ахмед бег Зогу налазио у Скопљу, планирано је да Константин Тодоров отпутује са једним од Албанаца на југ Краљевине СХС да би

³³⁸⁵ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 70, 71; Ж. Аврамвоски, „Албанија између Југославије и Италије 1918–1924. године“, стр. 177; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 67, 68.

³³⁸⁶ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 70.

³³⁸⁷ АС, БИА, списак III, предмет бр. 41, *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941*, Књига II, стр. 3; Ж. Аврамвоски, „Албанија између Југославије и Италије 1918–1924. године“, стр. 178, 179; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 70, 71, 73.

³³⁸⁸ К. В. Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава*, стр. 299-302.

испитали терен. Он је био спречен, и известио је Александра Обова да је уместо њега отпутовао Недељко Атанасов, 19. новембра 1924. године.³³⁸⁹

Након промене своје спољне политике Ахмеда бега Зогуа, Краљевина СХС је почела да прихвата нове политичке емигранте из Албаније. Међутим, компромитација југословенске државе услед сукоба бугарских емиграната у Нишком логору који је расправљан и на страницама дневник листова *Политика* и *Време*,³³⁹⁰ допринео је промени односа државних органа према политичким емиграцијама. МИД и МУД су се споразумели да уведу ефикасну контролу над емиграцијама, маја-јуна 1925, забрани кретање у земљи без одобрења, да им се забрани излазак из земље без одобрења Министарства иностраних дела и спрече напади њихових одреда на територије својих држава. Ове мере су предузете према свим политичким емиграцијама, укључујући и албанску.³³⁹¹ Присталице Стилијана Фана Нолија Ахмед били су смештени у Ђаковици, где су југословенске власти могле да их лакше контролишу преке породице Цене бега.³³⁹² Бег Зогу је желео да се обезбеди од евентуалних напада албанских емиграната нудећи Краљевини СХС да потпишу тајни споразум којим би било регулисано ово и нека друга питања, новембра 1925. године.³³⁹³ Конзул у Скадру Иван Вукотић је сматрао да би требало подржати католичке свештенике миридитске и задримске бискупије који су имали велики утицај на албанску емиграцију у САД, коју су великим делом чинили католици, децембра 1925. године.³³⁹⁴ Посланик Бранко Лазаревић је уз извесне резерве подржао план, првенствено у циљу да би се испитао терен да ли би Краљевина СХС могла да се

³³⁸⁹ Ово писмо, као и већина осталих насталих током припрема за државни удар у Бугарској, писано је са минималним назнакама о лицима и локацијама, стога је тешко извући више детаља о суштини контаката бугарске и албанске емиграције, и њиховом кретању. У писму Константин Тодоров наводи да је требало да отпутује са „Арнаутином“ „на долу“. Пошто се према правилима бугарског књижевног језика имена припадника једног народа пишу малим словом, а у писму је наведени Албанац написан великим словом а, очигледно је у питању шифра за неког од угледнијих личности међу албанским емигрантима. Претпостављамо да се термин „на долу“ односи на јужни део Краљевине СХС, вероватно Вардарску Македонију, али нисмо у могућности да ближе одредимо правац кретања и крајње одредиште Недељка Атанасова и наведеног Албанца (ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 124).

³³⁹⁰ I. Ristić, „Bugaraska politička emigracija u Kraljevini SHS“, str. 59; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 224, 225.

³³⁹¹ АЈ, 14-127-458, фолијације 1, 2.

³³⁹² „Цена бег у Ђаковици“, *Правда* од 5. јула 1926. године.

³³⁹³ АЈ, 310-1 Посланство у Тирани Момчилу Нинчићу, 5. новембар 1925. године.

³³⁹⁴ 334-ПО-4-18, фолијације 502, 503.

ослони на католичку емиграцију из Албаније која је била под великим утицајем Ватикана.³³⁹⁵

Према сазнањима војног аташеа у Тирани Танасија Динића, из фебруара 1926. године, део албанске емиграције који се повезао са ВМРО и присталицама бившег црногорског краља Николе Петровића почео је да се организује на острву Крф и у околини Солуна.³³⁹⁶ Југословенска дипломатска служба је током прве половине 1926. године извештавала о организовању албанске емиграције у балканским државама и САД за борбу против режима Ахмеда бега Зогуа. Њихов план је био да одрже један велики конгрес на америчком тлу како би одлучили која личност би била најпогоднија за преузимање руководеће улоге. Оптирала су Фан Ноли Стилијан и Фан Коница.³³⁹⁷ Међутим, албански емигрантски комитет у Бечу је желео да отпочне антирежимску политику због сарадње албанске владе са Краљевином СХС.³³⁹⁸ Стога је Посланство у Бечу било задужено за праћење њиховог рад. Током 1926. године, преко Мисије у Валони, југословенски МИД је извештаван да су се албански националисти са југа, који су били противници Ахмеда бега Зогу, све више окретали у правцу Краљевине СХС очекујући њену помоћ за одбрану од италијанских претензија. Присталице Ђазима Колуција и Ђазима Коконија су формирале пројугословенску групу. Конзулат на Крфу је успостави везе са албанским емигрантима на острву и копненом делу Грчке, припремајући терен за рад у јужној Албанији. Група Шукри Пејзе је ступила на платни списак југословенског МИД-а.³³⁹⁹ Ипак, услед негативног искуства са Ахмедом бегом Зогуом, југословенске службе су биле опрезне према албанским емигрантима. Посебан проблем је било постојање више различитих комитета на територији Европе и Албаније, чије политике нису биле ни јединствене ни конзистентне.³⁴⁰⁰

Питање сарадње југословенских служби са албанском емиграцијом у Италији је за нас још увек отворено питање. Према извештају војног аташеа у

³³⁹⁵ АЈ, 334-ПО-4-18, фолијација 504.

³³⁹⁶ АЈ, 310-1 извештај војног изасланика у Тирани потпуковника Танасија Динића од 19. фебруара 1926. године; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 4, рег. 9-11.

³³⁹⁷ АЈ, 395-15-146, фолијација 11.

³³⁹⁸ АЈ, 370-22-70, фолијације 308, 309.

³³⁹⁹ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 90, 91, 108.

³⁴⁰⁰ С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 152.

Тирани потпуковника Танасија Динића, фебруара 1926, Ахмед бег Зогу се није бојао албанске емиграције докле год је била под контролом италијанске владе. Он је страховао од могућег преласка емиграната на територију Краљевине СХС и њиховог ступања у југословенску службу.³⁴⁰¹ Према сазнањима полицијског агента у Риму Владете Милићевића, априла 1926, албанска емиграција у Италији се прибојавала да би Ахмед бег Зогу могао да прихвати све италијанске услове о даљем везивање Албаније за Италију само да би се сачувао од повратка емиграната. Првобитна идеја италијанског МИД-а је била да сачува лојалност емиграције док се не увери у спремност Ахмеда бега Зогу да води проиталијанску политику. Владета Милићевић је поново известио МИД о забринутости албанске емиграције због развоја албанско-италијанских односа, јуна 1926. године. Тада је о читавом предмету шеф III одељења ГПД-а МИД-а Александар Цицнар-Марковић реферисао Момчилу Нинчићу. Очигледно се југословенски министар иностраних дела заинтересовао за ово питање, јер је Владета Милићевић идући пут послао извештај лично адресиран на њега, о жељи италијанске владе да искористи читаво питање као притисак на владу у Тирани и њеом покушају да приволи емиграцију да се врате у Албанију како би избили Италијанима њихов адут из руку.³⁴⁰² Након месец дана избио је Дукађински устанак. Вицеконзул у Барију Василије Штиркић³⁴⁰³ је био у контакту са албанском емиграцијом на локалу током 1927. године, али је југословенски МИД сматрао да је било веома ризично да склапа било какве договоре са њима. Стога су издате инструкције Штиркићу да уноси раздор у емигрантске редове како би из њихових свађа и евентуалних међусобних оптужби сазнањо стварне намере и планове

³⁴⁰¹ АЈ, 310-1 извештај војног изасланика у Тирани потпуковника Танасија Динића од 19. фебруара 1926. године; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 4, рег. 10.

³⁴⁰² Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документа бр. 4.

³⁴⁰³ Поркелом из скадарске породице Штиркић чији чланови су генерацијама били православни свештеници у Скадру и селу Врака; и која је била верни сарадник српског Конзулата у Скадру. Василије Штиркић је био секретар скадарске општине до евакуација 1915. године. Влада је албанским језиком и служио се италијанским језиком. Од ступања у службу југословенског МИД-а радио је на терену у Албанији и Албанском одсеку ПО МИД, до премештаја за вицеконзула у Бариу крајем марта 1925. године. Његови претпостављени су га оцењивали као веома корисног чиновника, не само због знања албанског језика већ и због познавања локалних прилика на терену (АЈ, 334-Персонални-205-528, фолијације 483 (пагинације 1-8), 484, 485, 513, 514; АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском одсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 45).

емиграната.³⁴⁰⁴ Албанци су били проблематични јер су често били повереници и југословенске и италијанске обавештајне службе, пошто нису радили из убеђења већ због новца.³⁴⁰⁵ Остаје отворено питање, да ли је југословенска влада успоставила сарадњу и планирала некакву акцију са Албанцима који су избегли у Италију након повратка Ахмеда бега Зогуа на власт.³⁴⁰⁶

Током Дукађинског устанка присталица Фана Нолија и Миридита у Северној Албанији, 20. новембра 1926, Краљевина СХС и Италија су заједнички заузеле неутралан став. У циљу подржавања политике сарадње, Момчило Нинчић је издејствовао да се дислоцирају албанске емигранти из Ђаковице и Призрена, у Приштину и Косовску Митровицу.³⁴⁰⁷ Ова одлука је утицала и на исход побуне, јер су међу емигрантима биле вође албанских племена која су живела у близини границе са Краљевином СХС, и која су ишчекивала њихов повратак како би агилније узели учешће у борби против режима Ахмеда бега Зогуа.³⁴⁰⁸ Када је утврђено да су побуњеници успели да успоставе контакте са албанским емигрантима на југословенској територији, МУД је почео са лоцирањем емиграната децембра 1926. године.³⁴⁰⁹ Након неуспеха побуне, велики број учесника је прешао на тло Краљевине СХС, али Главни Ђенералштаб није могао да утврди њихов стварни број, јер се један део вратио у Албанију. Процена команданта Зетске дивизијске области је била да је на територији под његовом јурисдикцијом било око 450, од којих је 300 било борбено оспособљених особа. Пошто је известио да су италијански агенти провокатори почели да агитују у њиховим редовима, добио је наређење да се дванаест вођа побуне интернира у Тузли, а остали по другим местима. Сви су били интернирани јануара 1927. године. У Тузли је интерниран тридесет и један емигрант на челу са Лором Цаком који су били лојални Краљевини СХС; а у Коњици (Мостарске области) двадесет

³⁴⁰⁴ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 91.

³⁴⁰⁵ АЈ, 334-Персонални-179-502, фолијација 104.

³⁴⁰⁶ Саша Мишић у својој књизи наводи да је југословенски МИД био посебно опрезан у контактима са албанском емиграцијом у Италији, али је поклањао велику пажњу настојећи да сазна њихове стварне намере и циљеве. Међутим, није навео ништа конкретније нити на које изворе се позива приликом изношења оваквог става (С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противни*, стр. 152).

³⁴⁰⁷ V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1916–1928.“, str. 92.

³⁴⁰⁸ АЈ, 335-15-5 министар унутрашњих дела Божидар Максимовић Канцеларији Њ. В. Краља, Пов.Д.З.Бр.19724 од 29. децембра 1926. године.

³⁴⁰⁹ АЈ, 14-109-413, фолијације 188-196.

и три емигранта који су углавном били равнодушни према југословенској држави.³⁴¹⁰

Након неуспелих југословенско-италијанских преговора о трипартитном пакту и разјашњавању Тиранског пакта, италијанска и албанска влада су почеле да износе информације о наводном планираном упаду одреда албанских емиграната са територије Краљевине СХС у Албанију. Бенито Мусолини је поднео званичну ноту британској, француској и немачкој влади по овом питању, 19. марта, што је Момчило Нинчић оповргао у експозеу пред Народном скупштином 20. марта.³⁴¹¹ У то доба албански емигранти који су боравили на територији Италије су ступили у контакт са југословенским послаником у Паризу Мирославом Спалајковићем, почетком јануара 1927. године, покренувши питање сарадње са Краљевином СХС. Нови министар иностраних дела Нинко Перић је известио југословенског дипломату да има највише поверења у групу која се налазила у Барију, док је најмање имао поверења у групу која је била у Задру јер је један од емиграната био Хасан бег Приштина. Он је поставио услов да се емиграција пресели из Италије у Француску.³⁴¹² Крајем марта из Задра су пребегли у Загреб бивши министар јавних радова и грађевина у влади Ахмеда Зогуа Шојфи Вламаси и бивши министар без портфеља у влади Фана Нолија Ђемал Бушати.³⁴¹³ Након тога је бивши посланик у Риму и тадашњи посланик у Берлину Живојин Балугџић морао да демантује наводе италијанске пропаганде да су поседовали документа која су доказивала да је одржавао контакте са албанским емигрантима који су се налазили на италијанској територији.³⁴¹⁴ У пролеће 1927. године, албански емигранти који су боравили у Београду су се кретали са већим слободама него у ранијем периоду.³⁴¹⁵ Током 1927. године, у Сарајеву су били смештени угледни емигранти Реџеп Шаља, бивши министар унустрашњих дела у Фан Нолијевој влади, и официр Ђон Шинколи. У Дубровник су послати Лука

³⁴¹⁰ АЈ, 335-15-1 начелник Главног ђенералштаба и почасни ађутант краља Петар Пешић првом ађутанту краља, министру војске и морарнице, министру иностраних дела и начелнику Обавештајног одељења Главног ђенералштаба, Стр.Пов.Ђ.Об.Бр.223 од 17. фебруара 1927; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1916–1928.“, str. 106; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 152.

³⁴¹¹ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 25; V. Vinaver, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1916–1928.“, str. 107-109.

³⁴¹² С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 153, 154.

³⁴¹³ „Наши односи са Италијом: Г. Мусолини о ситуацији“, *Време* од 31. марта 1927. године.

³⁴¹⁴ „Деманти г. Балугџића“, *Време* од 31. март 1927. године.

³⁴¹⁵ Архив САНУ, 14.387/ предмети бр. 8894, 8895.

Лукај³⁴¹⁶ и Никола Иванај.³⁴¹⁷ У периоду отворене проиталијанске политике Ахмеда бега Зогуа, на југословенску територију је пребегао и капетан Кадрија Мехмедовић, који је био главни човек некадашњег министра унутрашњих дела Цене бега Криезиуа за сукоб за качацима, који је савладао чету Бајрама Цура и убио њеног вођу.³⁴¹⁸

Југословенске службе су примећивале да је јачање италијанског утицаја у Албанији после потписивања Тиранског пакта утицало на формирање јаког покрета међу албанским становништвом за сарадњу са Краљевином СХС против могуће италијанске окупације, што се подударало са ставовима великог броја емиграната који су били на југословенској територији. У пролеће 1927. године, генерал Војислав Катанић и други југословенски официри са емигрантима у Ђаковици, Призерну и становништвом у Скадру и околини, требало је вероватно да пружи озбиљнији одговор Ахмеду бегу Зогуу након неуспелог Дукађинског устанка.³⁴¹⁹ Проблем је био што је влада у Тирани знала за те припреме, као што је и сазнала да је вицеконзул у Скадру Петровић, заправо био коњички потпуковник Предић, који је био умешан у послове са припремом племена у Северној Албанији за нову антивладину акцију.³⁴²⁰ Војни изасланик у Тирани Танасије Динић, је сматрао да југословенска држава мора што пре да одреагује на жеље Албанаца да им се помогне у борби против Ахмеда бега Зогуа и Италијана, да не би изгубили повољан моменат. Схватајући обимност проблема југословенско-италијанских односа, предлагао је да се први корак у тој бори, неутрализација утицаја Италије у Албанији, спроведе изван територије Краљевине СХС и без коришћења Албанаца. Његов предлог је био да се организује комитет албанских емиграната у Француској, или Швајцарској уколико француска влада није желела да буде увучена у локална питања. Сматрао је да би такав централ требало превасходно да

³⁴¹⁶ Лука Лукај је био један од верних сарадника југословенских служби током 1920–1921. године, и предводник комитетских акција у северном делу Албаније (Архив САНУ, 14.576, кутија V, предмет бр. 4 *Историјат наше политике у Арбанији у 1920 години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (18 реферата од бр.1-18)*, фолијације 49, 50; *Историјат наше политике у Арбанији у 1921 години израђен на основу података Архиве Министарства иностраних послова (14 реферата од бр.1-14)*, фолијације 145-151; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 20).

³⁴¹⁷ С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 152.

³⁴¹⁸ ВА, ф. 17, к. 95а, ф. 2, предмет бр. 1, рег. 27, 28.

³⁴¹⁹ ВА, п. 17, к. 27, ф. 5, предмет бр. 1, рег. 10.

³⁴²⁰ ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 7, рег. 5; ВА, п. 17, к. 27, ф. 5, предмет бр. 1, рег. 10; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 140.

се усмери на пропагандни рад како би пред великим силама и Друштвом народа приказао режим Ахемда бега Зогуа као антинационални, а италијански економски продор као опасност по очување мира на Балкану. Његова идеја је била да први корак буде припрема европске јавности за подизање револуције у Албанији, за коју би имали довољно велику подршку међу локалним становништвом.³⁴²¹

Након прекида југословенско-албанских дипломатских односа због Ђурашковићеве афере јуна 1927. године; албански епископ Висарион Џувани, који је сарађивао са СПЦ и живео као гост у Сремским Карловцима, предлагао је помоћнику шефа III одељења ГПД МИД Милану Стевановићу³⁴²², августа 1927, да отпутује у Женеви или Истанбул и почне рад са Извршним комитетом албанске емиграције.³⁴²³ За своје услуге тражио је повећање својих примања, јер је тврдио да му 2.000 француских франака месечно више није било довољно. Због подизања свог угледа, тражио је почетком септембра, да буде примљен у аудијенцију код краља Александра или краљице Марије, макар и фиктивну која би само била јавно објављена.³⁴²⁴ Брат југословенског повереника на Крфу Шукрима Пејзе, Мислим је након убиства ађутанта Ахмеда бега Зогуа, бившег есадовца, Османа Балија и одметнуо се у шуму. Након тога је у споразуму са писаром Посланства у Тирани Драгољубом Јовановићем пребегао на југословенску територију.³⁴²⁵

Албански емигранти су током већег дела међуратног периода смештани око Дебра и Ђаковице, ређ у Сарајеву и Подгорици.³⁴²⁶ Иако је Краљевина СХС наставила да прима албанске емигранте и подржава емиграцију у другим државама, и после 1927. године, нису постојали стварни планови за њену

³⁴²¹ ВА, п. 17, к. 27, ф. 5, предмет бр. 1, рег. 11-13; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 154.

³⁴²² Иако су главна задужења Милана Стевановића били Грчка и Турска, он је радио и на свим пословима везаним за Скадарско језеро, стога је био врло добро упознат са југословенском политиком у Северној Албанији (АЈ, 334-ПО-4-18, Персонални-193-516, фолијације 850, 851).

³⁴²³ АЈ, 334-ПО-4-18, фолијација 741.

³⁴²⁴ АЈ, 334-ПО-4-18, фолијације 741, 748.

³⁴²⁵ Драгољуб Јовановић је ступио у контакт и пре убиства, преко његовог брата Шукрима и издавао му пет до десет наполеона месечне помоћи (АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 107, 108).

³⁴²⁶ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 69.

употребу. Стога су политичке избеглице настањиване на територији Косова и Босне, удаљени од југословенско-албанске границе, на имањима Албанаца који су сматрани верним држави или у окружењу муслимана словенског порекла.³⁴²⁷ Према оцени саветника и отправника послова Посланства у Бечу Александра Цинцара-Марковића група „Башкими Комбетар“ је била неопходна за југословенску спољну политику. Друга група на коју су се могли ослонити у Бечу, били су емигранти окупљени око Аћифа Љеша и Реџепа Шаље. Ипак, упозоравао је МИД да су све три главне струје у албанској емиграцији, (бољшевичка, италифолска и србофилска) биле разједињене и у међусобној завади.³⁴²⁸ Стога се није ни могла очекивати нека шира акција Краљевине СХС употребом албанске емиграције. Ипак, југословенска дипломатска служба је наставила да користи припаднике „Башкими Комбетара“ за пропагандни рад у иностранству, против Ахмеда Зогуа и италијанског утицаја.³⁴²⁹ Однос Краљевине СХС према албанској емиграцији натерао је и Италију да води рачуна о Албанцима који су били незадовољни успостављеним режимом. Стога су Италијани прихватили избеглице, иако је то било супротно политици италијанско-албанске сарадње, али су желели да спрече њихово ступање у југословенску службу.³⁴³⁰

Југословенске власти су од емиграната из северне и јужне Албаније, смештених у Ђаковици оформили комитет „Лек Дукађини“ који је требало да ради против Ахмеда бега Зогуа. План је био да изведу револуцију, образују националну владу која би спровела албанско-југословенско зближавање.³⁴³¹ Формирање комитета „Лек Дукађини“ изазвао је незадовољство чланова „Башким Комбетар“ у другим државама.³⁴³² Након што су Гани бег и Хасан бег Криезиу пребегли на територију Краљевине СХС и вратили се на породично имање, југословенски државни органи су почели да играју на карту Ганија бега. Њихова

³⁴²⁷ АЈ, 395-29-274, фолијација 1; АЈ, 411-6-14, фолијације 101-105; АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 69; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 7, рег. 6.

³⁴²⁸ АЈ, 310-1 саветник и отправник послова Посланства у Бечу Александар Цинцар-Марковић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1054/28 од 6. децембра 1928. године.

³⁴²⁹ АЈ, 159-58-1 телеграм посланика у Бечу Милана Милојевића Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.945 од 12. септембра 1929. године.

³⁴³⁰ ЦДА, ф. 325 к, инв. оп. 1, а. е. 88, фолијација 3.

³⁴³¹ ВА, п. 17, к. 95в, ф. 4, предмет бр. 4, рег. 1-6.

³⁴³² АЈ, 310-1 саветник и отправник послова Посланства у Бечу Александар Цинцар-Марковић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1054/28 од 6. децембра 1928. године.

рачуница је била да је он као југословенски ђак био привржен политици и интересима Краљевине СХС. Стога су му омогућили да се прво приближи, а потом и преузме водећу улогу у комитету „Лек Дукађини“. Уместо да тиме ојачају активности, Гани бег Криезиу је својим држањем и радом унео раздор и мржњу између емиграната. Његовим интервенцијама убрзо су многи од њих удаљени из Таковице, и он је остао окружен само малим бројем људи, „обичних разбојника, који су слепо оружје његово“.³⁴³³ Читава акција је ослабила јединство „Башкими комбатара“ и уништила „Лек Дукађини“.

Иако није остварен план са ђаковичком групом, нити је покретана нека озбиљнија емигрантска акција у правцу Албаније, њихово постојање је већ било довољно упозорење албанској влади да мора водити рачуна о југословенским интересима приликом вођења своје спољне политике. Међутим, Италијани који су и сами користили емиграцију као средство своје спољне политике, врло добро су знали да искористе ову чињеницу у сопственом интересу. Приликом преговора о закључењу новог италијанско-албанског уговора, 1936. године, пропагандна машинерија у Риму је врло добро умела да искористи постојање организоване албанске емиграције на територији Краљевине Југославије да би извршила притисак на владу у Тирани експлоатишући њен страх од могућих антирежимских акција емиграната.³⁴³⁴ Након потписивања југословенско-италијанског Пакта, 1937. године, Извршни комитет „Башкими Комбатар“ је премештен из Сарајева у Париз.³⁴³⁵

Након италијанске окупације Албаније, априла 1939. године, велики број Алабанаца је пребегао на југословенску територију. Војни органи су се предусретљиво опоходили према 100 албанских официра; а сви емигранти су распоређени у старим центрима оформљеним током 1920-их година. Након италијанских протеста, они су премештени у Ваљево, Чачак, Шабац, Неготин, Вршац, Белу Цркву и Београд. Југословенске власти су одржавале контакт са

³⁴³³ ВА, п. 17, к. 95в, ф. 4, предмет бр. 4, рег. 1-6.

³⁴³⁴ АЈ, 74-3-10, фолијација 347.

³⁴³⁵ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 71.

њима преко Тазима Кокошиа и Гани бега Криезиуа.³⁴³⁶ У погледу последњег, југословенски органи нису располагали са тачним подацима о његовој тадашњој политичкој оријентацији. Војни кругови су сматрали могућим да је радио за Косовски комитет, и самим тим за Италију.³⁴³⁷ МИП је поседовао информације да је био кључни човек британске обавештајне службе међу Албанцима у Југославији. Накнадно су емигранти уклоњени и из Неготина. Овог пута због протеста Немаца, који су сматрали да би могла да их искористи британска обавештајна служба за саботаже у Ђердапу.³⁴³⁸

На основу елабората Драгољуба Јовановића, није могуће закључити да ли је МИП или нека друга државна институција имала било каквог удела у герилској акцији Мислима Пејзе, у којој су узели учешће и многи други албански емигранти са југословенске територије, на албанској територији против италијанске војске у време сукоба Италије и Грчке. Једино што се са сигурношћу може рећи да је МИП располагао информацијама о њиховој бројности и активностима, и да југословенски органи нису спречавали својим радом спровођење операција. На основу података које је изнео Драгољуб Јовановић изгледа да је министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић био свестан потенцијала који су поседовали албански емигранти који је само појачан очекивањем становништва Албаније да им Југославија притекне у помоћ. Међутим, да је на основу дипломатског искуства стеченог у Берлину 1935–1939. године, одлучио да води политику позиционирања према великим силама, а не искоришћавања потенцијала у региону, са којим је био врло добро упознат као некадашњи начелник Балканског одсека (III одељења ГПД МИД) и отправник послова у Тирани.³⁴³⁹

Последње активности албанских емиграната на страни Југославије и Срба, биле су у време Априлског рата и ратне окупације. Велики број емиграната је

³⁴³⁶ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 118.

³⁴³⁷ ВА, п. 17, к. 95в, ф. 4, предмет бр. 4, рег. 1-6.

³⁴³⁸ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 119.

³⁴³⁹ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 119.

учествовао у Мешовитом југословенско-албанском одреду при Трећој армији, чије јединице су кренуле у офанзиву против италијанске војске у Албанији.³⁴⁴⁰ Предводници емиграната су били Ђазим Кокоши и Гани бег Криезиу.³⁴⁴¹ Гани бег, Хасан бег и Саит бег Криезиу су се ангажовали у борби против Немаца, све док им одред није разбијен нападом партизана. Након Другог светског рата, Саит бег Криезиу основао је албанску Сељачку странку и емиграцији, и безуспешно покушао да у сарадњи са првацима српских, хрватских и бугарских агараца учини нешто више на међународном плану.³⁴⁴²

Положај албанских политичких избеглица у Краљевини СХС/Југославији није био истоветан. Руководиоци и њихове породице су били привилеговани у односу на обичне припаднике емиграције. Чланови њихових породица су школовани као питомци краља Александра или МИД-а; и могли су да живе и раде у Београду.³⁴⁴³ Сличну врсту потпоре су имале и особе најближе Есаду паши Топтанију. Након његовог убиства, заступник министра иностраних дела Момчило Нинчић је одредио помоћ за удовицу у износу од 30.000 француских франака годишње, јуна 1920. године.³⁴⁴⁴ Министар иностраних послова Војислав Маринковић је изашао у сусрет њеној молби, у јесен 1930, интервенишући код министра правде Милана Сршића да се посмртни остаци Есада Паше Топтанија пренесу из париске општинске мртвачнице у Обервилјеру (Aubervilliers) на српско војно гробље у Тијеу (Thiais) код Париза. Ово питање је регулисано решењем министра правде од 27. децембра 1930. године. Трошкови преноса су били покривени из буџета Посланства у Паризу.³⁴⁴⁵ У време споровођења политике опште штедње у државној администрацији, Генерални конзулат у Цариграду је

³⁴⁴⁰ Више о дејству Треће армије и појединих дивизија, видети у: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Godine. Uzroci i posledice poraza*, Knjiga II, Beograd-Ljubljana-Titograd, 1982, str. 515, 516, 531, 532.

³⁴⁴¹ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 120.

³⁴⁴² АС, БИА, списак III, предмет бр. 114, „Албанија. Приручник. Трећа књига“, стр. 85.

³⁴⁴³ Архив САНУ, 14576, кутија V, предмет бр. 4, фолијације 74, 173, 174; АС, БИА, списак III, предмет бр. 114, „Албанија. Приручник. Трећа књига“, стр. 85.

³⁴⁴⁴ АЈ, 370-22-70, фолијација 192.

³⁴⁴⁵ Југословенски државни органи ипак нису изашли у сусрет њеној молби да на надгробном споменику буде уклесан текст по жељи породице, већ је одлучено да буде исклесан муслимански знак који је био пандан хришћанском крсту којим су обележавани гробови војника. Прено посмртних остатак коначно је извршено у лето 1934. године (АЈ, 411-6-14, фолијације 109-112, 114, 115, 117-120).

предложио да се удовици Есада паше Топтанија смање месечна помоћ са 2.250 на 1.000 француских франака. Њихово образложење је било да је живела код своје браће у Истамбулу који су били имућни, стога јој није била неопходна помоћ која је исплаћивана у знак поштовања према политичкој улози њеног мужа. Министар Богољуб Јевтић је прихватио предлог и аргументацију и донео решење о смањењу помоћи, септембра 1934. године.³⁴⁴⁶ Ово питање је поново разматрано услед учесталих молби удовице Есада паше Топтанија да јој се повећа помоћ, на основу тврдње да јој је Никола Пашић лично обећао да ће помоћ издавати као доживотну пензију за велике заслуге њеног супруга. Генерали конзул у Истамбулу Иван Вукотић је препоручио њене молбе министру Милану Стојадиновићу.³⁴⁴⁷ Поред удовице Есада паше Топтанија, Посланство у Тирани је предлагало Канцеларији краља да се и његовом ађутанту Хамди Баши одобри финансијска потпора или пензија, априла 1937. године.³⁴⁴⁸

За разлику од најугледнијих личности или блиских људи најзаслужнијих појединаца, највећи део емиграната је као што смо већ напоменули, био смештан или у близини границе или у Босни и на Косову, у зависности од тренутних планова југословенских државних органа. О третману према њиховим члановима породица, нисмо успели да пронађемо ближе податке. Међутим, неки извештаји указују да је општи третман био изузетно немаран. Након Дукађинског устанка, око 450 емиграната је десет дана држано на граници, по киши, иако нису имали ништа. Државни органи нису излазили у сусрет њиховим молбама, чак ни у погледу хране. Након што су премештени у емигрантске центре у околини Тузли и даље су живели у великој оскудици. Два зимска месеца су живели у веома тешким условима. Чак и најугледније личности међу њима су добијале врло скромну помоћ која им је била довољна само за преживљавање. Новачана средства која су издвајана била су довољна само за храну, али не и за оправку обуће и крпљење одеће, прање веша или изнајмљивање стана. Због тога су Албанци били разочарани у Краљевину СХС, и мање групе емиграната су почеле

³⁴⁴⁶ АЈ, 411-6-14, фолијација 131.

³⁴⁴⁷ У сачуваној архивској грађи нисмо успели да пронађемо податке да ли је Стојадиновић прихватио препоруку или одбио молбе (АЈ, 411-6-14, фолијације 150, 160, 161).

³⁴⁴⁸ АЈ, 74-3-10, фолијације 409-413.

да се враћају у домовину.³⁴⁴⁹ На основу споразума МИД-а и Ахмеда бега Зогуа, из 1924. године, основан је интернат за албанске студенте које је стипендирао Министарство. На терет буџета МИД-а падало је и издржавање интерната.³⁴⁵⁰ Плате професорима београдских гимназија који су радили у интернату, такође је исплаћивао МИД.³⁴⁵¹

Постојало је више врста проблема због коришћења емиграната у спољној политици Краљевине СХС/Југославије. Основни проблем је проистакао из хетерогености емиграције, неконзистентност њихових група и променљивог држања првака.³⁴⁵² Посебну пажњу дипломатска и конзуларна служба су морале да воде према појединцима који су се представљали као политичке избеглице из Албаније, а заправо су биле особе које су желеле да живе на рачун страних обавештајних служби достављајући им нетачне податке или гласине.³⁴⁵³ Појединци су измишљали и читаве конференције албанских емиграната у иностранству, очигледно мотивисани сличним намерама.³⁴⁵⁴ Стога су југословенске службе морале у сваком појединачном случају да воде строге провере података о Албанцима који су ступали у контакт са њима.³⁴⁵⁵

Боравак емиграната на југословенском тлу стварало је додатне проблеме. Емигранти су били противници Ахмеда бега Зогуа, и постајали су југословенски „плаћеници“ што није значило да су били и пријатељи Краљевине СХС.³⁴⁵⁶ Међу њима је било и особа које су бежале из Албаније страхујући од крвен освете, а не из политичких побуда, стога су лако претварани и поверенике албанске

³⁴⁴⁹ АЈ, 335-15-1 начелник Главног Ђенералштаба и почасни ађутант краља Петар Пешић првом ађутанту краља, министру војске и морарнице, министру иностраних дела и начелнику Обавештајног одељења ГЂ, Стр.Пов.Ђ.Об.Бр.223 од 17. фебруара 1927. године.

³⁴⁵⁰ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 75.

³⁴⁵¹ АЈ, 334-Персонални-106-385, фолијације 138, 139, 189, 192, 193.

³⁴⁵² АЈ, 310-1 саветник и отправник послова Посланства у Бечу Александар Цинцар-Марковић Војиславу Маринковићу, Пов.Бр.1054/28 од 6. децембра 1928; С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник*, стр. 152.

³⁴⁵³ АЈ, 159-24-2 циркулар начелника ПО МИП Владислава Мартинца, Пов.Бр.3808 од 21. фебруара 1935. године.

³⁴⁵⁴ АЈ, 159-28-13-1 телеграм Стојадиновића лично за сталног делегата, Пов.Бр.5642 од 10. марта 1936; в. д. сталног делегата Субботић ПО-у МИП-а, Пов.Бр.342 од 7. априла 1936. године.

³⁴⁵⁵ АЈ, 159-54-21 телеграм Пурића Краљевској сталној делегацији Женева, Пов.Бр.348 од 16. септембра 1938; АЈ, 395-29-274, фолијације 1, 2, 6; АЈ, 411-6-14, фолијације 142-144, 153-156, 170.

³⁴⁵⁶ ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 7, рег. 8.

обавештајне службе.³⁴⁵⁷ Брат Цене бега Криезиуа, Гани бег који је напустио Албанију 1926. године, и вратио се на породично имање у Ђаковици, искристио је свој ексклузивни положај који је имао пред југословенским државним органима и у спискове емиграната којима је требало давати новачну помоћ уносио је имена лица која је он скривао, а која су заправо били југословенски поданици албанског порекла који су били бегунци пред законом.³⁴⁵⁸ Према извесним наводима, међу његовим „емигрантима“ били су и чланови Косовског комитета који су на тај начин оформили у Ђаковичкој општини један од важних канала везе за свој илегални рад.³⁴⁵⁹ Стварни емигранти који нису били лично одани Ганију бегу Креизијуу, на основу његових захтева премештани су из Ђаковице, чак и изван Косова, нпр. у Врање.³⁴⁶⁰ Његово држање отежавало је југословенским државним органима да на време сазнају који од емиграната су променили своје држање и били спремни да се врате у Албанију да би ступили у италијанску службу.³⁴⁶¹ Након више од десет година издржавања од југословенске државне новчане помоћи, емигрантска група у Ђаковици није желела да изгуби свој привилегован положај и била је спремна да ради против интереса Југославије и Албаније да би сачувала своја примања. Након потписивања Протокола о пограничном трговинском промету 1935. године, што је био покушај југословенске спољне политике да помогне Ахмеду бегу Зогу од потпуног потпадања под италијански утицај, емигранти из Ђаковице су почели да нападају албанске поданике који су са важећим исправама желели да пређу на југословенско тло због трговачких послова.³⁴⁶² Након потписивања италијанско-албанског споразума 1936. године, команда III армијске области је располагала подацима да су емигранти у Ђаковици и Призрену активно узимали учешће у ширењу иредентистичке пропаганде о скором ослобађању Косова и Метохије.³⁴⁶³ Временом је локално становништво почело да гледа на емигранте као на шпијуне тиранске владе.

Када су државни органи у Вардарској бановини утврдили да се иредентистичка пропаганда шири великом брзином међу Албанцима, марта

³⁴⁵⁷ ВА, п. 17, к. 94, г. 1, предмет бр. 5, рег. 1.

³⁴⁵⁸ ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, предмет бр. 1, рег. 1.

³⁴⁵⁹ ВА, ф. 17, к. 95а, ф. 2, предмет бр. 1, рег. 26, 28.

³⁴⁶⁰ ВА, ф. 17, к. 95а, ф. 2, предмет бр. 1, рег. 27; ВА, п. 17, к. 95в, ф. 4, предмет бр. 4, рег. 1-6.

³⁴⁶¹ ВА, ф. 17, к. 95а, ф. 2, предмет бр. 1, рег. 26, 35.

³⁴⁶² ВА, п. 17, к. 88, ф. 7, предмет бр. 6, рег. 8.

³⁴⁶³ ВА, п. 17, к. 89, ф. 1, предмет бр. 17, рег. 8.

1938,³⁴⁶⁴ одлучено је да расели већи број емиграната из Ђаковице. Међутим, утицај Ганија бег Крeзиуа међу емигрантима и локалним беговима само је увећан, јер су сви били убеђени на основу дотадашњег искуства да је решење донето на основу његове интервенције.³⁴⁶⁵ Након што је Гани бег ухапшен,³⁴⁶⁶ Хасан бег Креиузиу је ступио у контакт са чиновником албанског Посланства у Београду Велием Домом, августа 1938. године, у циљу осмишљавања и спровођења акције за његово ослобађање.³⁴⁶⁷

Судетска криза и Минхенски споразум су јасно указали на опасност од коришћења нелојалних националних мањина у ревизионистичким и иредентистичким политикама европских држава.³⁴⁶⁸ Једна од мера коју је спроводила југословенска држава у циљу јачања безбедности било је иселјавање Албанаца у Турску, при чему се посебно водило рачуна да се иселе становници пограничних подручија.³⁴⁶⁹ Дотадашње држање емиграције је оцењено као „дрско и арогантно“, јер је примала југословенску државну помоћ, а радила у интересу албанског иредентизма. Тиме је изазиван револт не само државних институција, већ и словенског становништва у Вардарској бановини. У Главном ђенералштабу је оцењено да су њихове услуге биле незнатне у односу на суме новца које су примали и штете које су нанели Југославији.³⁴⁷⁰ Након више интервенција војних кругова код МИП-а да се и емигранти уклоне што даље од границе одржана је интерминистеријална седница по том питању. Одлучено је да се сви преместе у унутрашњост, без обзира да ли о појединим југословенски државни органи поседовали компромитујуће податке. Изузети су само Гани бег Крeзиу и неки други „мање опасни“ емигранти. Пошто је одлука схваћена у емигрантским круговима као последица потписивања југословенско-италијанског Пакта пријатељства, и да је донета након интервенције владе у Тирани, југословенски органи су дозволили повратак у Албанију свима који би изразили жељу. У

³⁴⁶⁴ ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, предмет бр. 16, рег. 5.

³⁴⁶⁵ ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, предмет бр. 2, рег. 1.

³⁴⁶⁶ На основу сачуване грађе нисмо успели да утврдимо због чега је био ухапшен.

³⁴⁶⁷ ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, предмет бр. 11, рег. 1.

³⁴⁶⁸ Иредентистичка пропаганда на територији Вардарске бановине је нарочито појачана у периоду септембар–децембар 1938. године. Албанци са Косова су почели да упоређују Ферада бег Драга са Конрадом Хенлајном, очекујући да ће и он успети да убеди европску јавност њиховом, наводно, несносном положају у Југославији (ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, предмет бр. 16, рег. 7-10).

³⁴⁶⁹ Више о политици иселјавања муслиманског становништва из Југославије у Турску, видети у: Е. Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeit*.

³⁴⁷⁰ ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, предмет бр. 16, рег. 13, 14.

призренској групи, 30 од укупно 36 емиграната је искористило ову могућност. Након тога, МУП је спровео план у дело до средине децембра 1938. године.³⁴⁷¹ Југословенски државни органи су наставили да примају извештаје повереника да су поједини емигранти наставили са ширењем иредентистичке пропаганде.³⁴⁷²

Војни кругови су све више сумњали у лојалност Ганиа бега Криезиуа. Према подацима којима су располагали, он је користио своје албанске приврженике да би убијао истакнуте српске националне раднике у Вардарској бановини. Стога је в.д. комданта III армијске области дивизијски генерал Илија Грашић оценио да је његов боравак у Београду био штетан, јер је након 1939. године био велики број албанских емиграната у главном граду. И поред тога, заложио се да не буде враћен у Ђаковицу, где би његов утицај био са становишта државних интереса био разорнији.³⁴⁷³

Било је и појединачних инцидената које су изазивали албански емигранти на југословенској територији. Навешћемо само један, карактеристичан, Мислима Пејзе. Он је као одани приврженик пројугословенске политике, пребачен на територију Краљевине СХС након што је убио ађутанта Ахмеда бега Зогуа, Османа Балија. Био је „лудо храбар и необично смео“, обрачунавајући се са противницима у сред Тиране. Али је био и „жустар и поносит“. Када је пребачен на југословенску територију уз сарадњу Посланства у Тирани, смештен је у Охриду. Након увреде коју му је нанео један срески начелник он га је тешко ранио, био ухапшен и спроведен у затвор. МИД је имао велике проблеме док није успео да убеди локалне органе да га пусте на слободу, а потом је премештен на територију уже Србије.³⁴⁷⁴

Краљевина СХС је пружала уточитше и помоћ различитим групацијама бугарских емиграната током 1920-их година. Постоји једна специфичност у погледу Бугара која их раздваја у односу на емигранте из осталих држава које смо обухватили у свом истраживању. Наиме, прихватани су и емигранте који су бежали из Бугарске на југословенско тло, али и некадашњи емигранти који су из

³⁴⁷¹ ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, предмет бр. 12, рег. 1; ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, предмет бр. 16, рег. 13, 14.

³⁴⁷² ВА, п. 17, к. 34, ф. 1, предмет бр. 14, рег. 1.

³⁴⁷³ ВА, п. 17, к. 95в, ф. 4, предмет бр. 4, рег. 1-6.

³⁴⁷⁴ АС, БИА, списак III, предмет бр. 112 елаборат [Драгољуба Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)“, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 107-109.

Србије/Краљевине СХС пребегли на бугарску територију. Три главне групације били су: земљеделци, комунисти и припадници ВМРО-а. Чланови БЗНС-а су свакако могли највише да очекују у погледу гостопримства и сарадње, не само од државних и локалних органа, већ и од појединих политичких групација, личности, али и приватних лица. Међутим, чак ни њихов положај није био потпуно дефинисан.

Земљеделска емиграција се постепено формирала у Краљевини СХС. Након државног удара од 9. јуна 1923, и неуспелог отпора којим је руководио Александар Обов у северној Бугарској, један део чланова БЗНС је побегао у Краљевину СХС, а други у Румунију. Непосредно након јунских догађаја, на југословенској територији се обрело око 50 емиграната.³⁴⁷⁵ Међутим, нису се сви задржавали у Краљевини СХС и Румунији, већ су неки се даље селили у Чехословачку, Аустрију и Француску. На југословенској територији је до августа остало земљеделских тридесет и седам емиграната.³⁴⁷⁶ Организација земљеделаца у иностранству је установљена почетком јула. Као средиште је одабран Праг, јер нису желели да стварају проблеме Краљевини СХС пред међународној јавности, а тамо је боравио и Рајко Даскалов, легални наследник Александра Стамболијаског на челу БЗНС-а.³⁴⁷⁷ У Београду је организована само подцентра.³⁴⁷⁸ Међутим, до почетка августа, није одређена особа за контакт са југословенским државним органима. Тек након више поновљених захтева званичника у Београду, почетком августа су одредили бившег саветника и отправника послова Константина Људсканова-Цанкова као контакт особу.³⁴⁷⁹

³⁴⁷⁵ I. Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, str. 45.

³⁴⁷⁶ БИА, ф. 356, а. е. 11, фолијације 16-19 Дневник Косте Људсканова-Цанкова (5. мај 1922. – 29. септембар 1923), дневничка белешка за 18. август 1923. године.

³⁴⁷⁷ Рајко Даскалов је пуштен из софијског затвора 25. септембра 1918; организовао је устанак са 18.000 сељака и кренуо на Софију 27. септембра. Побуну су морале да угуше регуларне бугарске трупе уз помоћ немачких и аустроугарских јединица. На XV конгресу БЗНС, јуна 1919, изабран је за главног организатора странке. Био је министар у кабинетима Александра Стамболијског 1920–1923, потом је постављен за посланика у Прагу са задатком да преко Чехословачке ради на пробијању дипломатске изолације Бугарске и сарађује са Међународним аграрним комитетом. Као министар унутрашњих дела био је постављен и за команданта Земљеделске коњичке гарде (Оранжева гарда) за обрачуна са опозицијом и ВМРО. Био је један од првака БЗНС које је ЦК ВМРО осудио на смрт, децембра 1922. године (Проф. др Димитрина Петрова, *Д-р Рајко Даскалов (1886-1923). Политик и државник реформатор*, Стара Загора, 1995, стр. 9-14, 16, 19, 22-37, 40-43).

³⁴⁷⁸ С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 205, 206.

³⁴⁷⁹ БИА, ф. 356, а. е. 11, фолијације 16-19 Дневник Косте Људсканова-Цанкова (5. мај 1922. – 29. септембар 1923), дневничка белешка за 18. август 1923. године.

На самом почетку рада емиграције настала је подела између предводника. Несугласице су избијале због самог вођста, али и због „поделе“ државних функција по повратку на власт у Бугарској. Први раздор је настао између Рајка Даскалова, са једне стране, и Александра Обова и његовог брата Христо Гетова Обова, са друге стране.³⁴⁸⁰ Ово није промакло ни југословенским државним органима. Помоћник министра Љубомир Нешић који је имао тајни састанак са Рајком Даскаловим је стекао лепо мишљење о њему. Са друге стране, није имао поверења у Христу Гетова Обова који је добио из Прага за 25.000 чехословачких круна за покретање емигрантског листа, потрошио их, и није желео никоме да каже на шта.³⁴⁸¹ Приврженост емиграције идејама Александру Стамболијског и њихово одлучно непријатељство према бугарским организацијама и политичким странкама које су биле познате по својим антисрпским и антијугословенским ставовима, потврђено је убиством Рајка Даскалова које је извршено по налогу ЦК ВМРО у Прагу, 26. августа 1923. године.³⁴⁸² Стога су југословенска влада и земљеделски емигранти, и поред почетних неслагања, постигли споразум о раду БЗНС против успостављеног режима у Бугарској уз подршку Краљевине СХС, и спољној и унутрашњој политици коју ће повести по повратку на власт.³⁴⁸³ Сарадња БЗНС са Краљевином СХС и Чехословачком, и програм рада емиграната, су договорени на састанку Александра Обова са министрима Момчилем Нинчићем и Едвардом Бенешом, током заседања Скупштине Друштва народа, 1923. године.³⁴⁸⁴

Поред почетних сумњи и неповерења југословенских државних власти према руководству земљеделске емиграције, ситуација је додатно компликована након тзв. Септембарског устанка 1923. године, који су подигли чланови БКП против режима Александра Цанкова. Гушење побуне је утицало да нови талас

³⁴⁸⁰ БИА, ф. 356, а. е. 11, фолијације 14 Дневник Косте Људсканова-Цанкова (5. мај 1922. – 29. септембар 1923), дневничка белешка за 5. август 1923. године.

³⁴⁸¹ БИА, ф. 356, а. е. 11, фолијације 13, 15 Дневник Косте Људсканова-Цанкова (5. мај 1922. – 29. септембар 1923), дневничке белешка за 2. и 7. август 1923. године. Према информацијама које је прикупило југословенско Посланство у Прагу, крајем маја или почетком јуна 1923, Републиканска странка чехословачких сељака је издала једнократну помоћ земљеделској емиграцији у износу од 500.000 чехословачких круна (С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 206).

³⁴⁸² Д. Петрова, *Д-р Рајко Даскалов (1886-1923)*, стр. 47.

³⁴⁸³ Д. Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923“, str. 183.

³⁴⁸⁴ Централен државен архив, Фонд Задгранично представителство на БЗНС (361к), инв. оп. 1, а. е. 20, фолијације 112-114 (даље: ЦДА, 361к).

бугарских избеглица пређе на територију Краљевине СХС. Међу њима је било и чланова БЗНС и БКП.³⁴⁸⁵ За разлику од земљеделаца, у чију политичку оријентацију југословенски државни органи нису имали разлога да сумњају у то доба, према комунистима су морали да поступају са опрезом. Краљевини СХС је одговарала њихова опозиција режиму који је схватан као обнова политике Фердинанда и Радославова. Бугарским комунистичким емигрантима је дозвољено да примају материјалну помоћ и пропагандне материјале из Москве.³⁴⁸⁶ Ипак, југословенски државни органи су морали да воде рачуна да не ступе у контакт и не помажу своје југословенске комунисте који су били стављени ван закона Обзнаном крајем децембра 1920. године. Са друге стране, нису спречавали заједнички рад две групације емиграната на заједничкој борби против режима успостављеног након 9. јуна 1923. године.³⁴⁸⁷

Нове сумње и недоумице је изазвао идејни расцеп у вођству бугарске емиграције. Након што су Недељко Атанасов и Христо Стојанов побегли из Бугарске и ступили на тло Краљевине СХС, њих двојица су као истакнути прваци БЗНС одмах примљени у највише организационе јединице земљеделске емиграције. Убрзо је дошло до расцепа на две струје, Константин Тодоров-Александар Обов и Недељко Атанасов-Христо Стојанов. Прва је желела да земљеделци играју одлучујућу улогу у обарању режима Александра Цанкова и самим тим, водећу улогу у новом режиму. Друга је желела и борбу и власт равномерно да подели са комунистима.³⁴⁸⁸ Поред идејних разлика, и међу предводницима ове две групације дошло је до несугласица око „поделе“ државних функција по повратку на власт.³⁴⁸⁹ У току 1924–1926, дошло је озбиљних расепа унутар БЗНС, односно партијских руководилаца који су остали у

³⁴⁸⁵ D. Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923.“, str. 194; I. Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, str. 45, 46; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 208.

³⁴⁸⁶ Задгранично представништво ЦК БКП је примило током првих седам месеци 1927. године, новачну помоћ у износу од 32.500 америчких долара, од којих је 11.500 америчких долара послато емигрантима у Краљевини СХС (*Коминтернът и Бугарија (Март 1919 – септември 1944 г.)*, Том I, (с/с. Луиза Ревякина, Лъчезар Стојанов, Володя Милакович, Р. П. Гришина, Н. С. Лебедева), Софија, 2005, Бр. 91, 160, стр. 227, 400–402).

³⁴⁸⁷ Више о томе у: Димитър Илиев, *Моят живот (1897–1966). Спомени*, Софија, 2006; I. Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“.

³⁴⁸⁸ Више о томе у: I. Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“.

³⁴⁸⁹ Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 277, 278.

Бугарској,³⁴⁹⁰ што је додатно уносило сумње према целокупној политичкој оријентацији странке. Међутим, југословенски државни органи нису одмах могли да процене шта се тачно одиграва у емигрантским редовима, која од две струје је ближа комунистима, и самим тим нису могли одмах да одреде сопствено држање у промењеној ситуацији. Због тога им је било потребно извесно време, пре него што су донели закључке на основу којих су заузели одређена становишта. Ипак, нису сви југословенски државни органи заузели идентично гледиште према два струјама у редовима земљеделских емиграната. Томе је допринело и држање две групације приликом предизборне кампање у царибродском и босиљградском срезу, и нишком округу. Следбеници Атанасова и Стојанова су агитовали за НРС, а следбеници Годорова и Обова за ЈДС и СЗ.³⁴⁹¹

Несугласице у руководству земљеделских емиграната, допринеле су да југословенски државни органи заузму другачије становиште према обичним члановима БЗНС. Почели су помније да прате њихово кретање и рад, увођењем стриктног придржавања објава МУД-а о боравку, транзиту и путовању. Појединци су хапшени и затварни у циљу добијања информација о политичкој оријентацији и припадности. Југословенска полиција, и чиновници среских и општинских начелстава су намерно подстицали расправе и свађе емиграната да би кроз њихове међусобне оптужбе сазнали што више појединости о раду и намерама земљеделца и комуниста.³⁴⁹²

Краљевина СХС је помагала легални и илегални рад емиграната. Први се углавном заснивао на публикувању пропагандног материјала, и његовом растурању у Бугарској и иностранству.³⁴⁹³ Југословенска дипломатска служба је користила земљеделске емигранте за ширење сопствених пропагандних порука Европи и Северној Америци.³⁴⁹⁴ Нелегални рад се заснивао на припремама

³⁴⁹⁰ Д. Петрова, *Българският земеделски народне союз 1899-1944*, стр. 133-144.

³⁴⁹¹ АС, ТД, предмет ТД-15; *Българите от Западните покрайнини (1878-1975)*, (със. Елебна Бугарчева, Людмила Зидарова), София, 2005, документ бр. 145, стр. 245.

³⁴⁹² АЈ, 310-2 извештај обавештајог официра из Цариброда, потпуковника Танасија Динића, 25. март 1925; АС, ТД, предмети ТД-7, ТД-15, ТД-16, ТД-127, ТД-128 (фолијације 1-3), ТД-152 (фолијације 1-3); ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијација 308; Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 273, 275, 276, 279-285, 305-309.

³⁴⁹³ АЈ, 14-28а-76а, фолијације 207, 208; АЈ, 371-34-45, фолијације 690-721, 754, 757-762; Архив Србије, Лични фонд Танасија Динића, предмет ТД-4 (даље: АС, ТД); ЦДА, ф. 1503к, инв. оп. 1, а. е. 7, фолијације 87-95

³⁴⁹⁴ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 624; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America, 1927–1928“, pp. 109-119.

државног удара и учешће емигрантских чета у обрачунама са комитама који су прелазили на југословенску територију. Основни циљ је био збацивање режима у Бугарској, јачање анимозитета између Бугара и Македонаца, и константна претња бугарској влади због које је морала да води рачуна какву спољну политику је водила према југословенској држави. И за легални и за илегални рад, пружане су различите врсте помоћи: месечно су издвајана финансијска средства из буџета МИД-а, издавани су југословенски пасоши са лажним именима и пружана помоћ приликом добијања виза за одлазак у стране земље, продавано је и поклањано пешадијско оружје и артиљеријско оруђе из војних магацина, југословенска дипломатско-конзуларна служба им је пружала помоћ и покриће за рад у страним државама.³⁴⁹⁵

Проблем за југословенске службе представљали су лажни или преобраћени емигранти, који су радили по налозима бугарских служби или ВМРО.³⁴⁹⁶ Према информацијама којима је располагао обавештајни официр мајор Танасије Динић, влада Александра Цанкова је планирала током зиме 1923/1924. године да пребаци у Краљевину СХС своје агенте који би шпијунирали рад две емигрантске групе.³⁴⁹⁷ Југословенске службе су добијале и информације о лажним емигрантима који су заправо били атентатори ВМРО.³⁴⁹⁸ Иван Момчилов који је покушао да убије Живојина (Жику) Лазића у његовој канцеларији у згради МУД-а, 13. јула 1928, био је земљоделски емигрант којег је ВМРО успео да преобрати. Према сазнањима полицијских органа, њему је у овом послу помагао македонствујушчи Глигор Миличинов који је живео као бугарски емигрант у Загребу и Београду а очигледно побегло у Аустрију.³⁴⁹⁹ Према наводима Ивана Михајлова Гаврилова, Иван Момчилов је имао доброг друга међу комитама, који му је спасио живот након државног удара 9. јуна 1923. године. Југословенске власти су наводно намеравале да га искористе за атентат на самог Гаврилова, али

³⁴⁹⁵ Више о томе у: I. Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“.

³⁴⁹⁶ АЈ, 14-28а-76а, фолијације 221, 241, 273; АЈ, 310-2 Александар Оббов Момчилу Нинчићу, 20. новембар 1925; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 208, 209; АЈ, 395-18-188, фолијација 32; АЈ, 411-6-15, фолијације 157, 260, 274; Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 266.

³⁴⁹⁷ С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 208, 209.

³⁴⁹⁸ АЈ, 370-23-72, фолијације 276-280, 293-295, 299, 308-322; АЈ, 371-34-45, фолијација 471.

³⁴⁹⁹ АЈ, 159-41-2 Писмо др Косте Куманудија посланику и сталном делегату др Илији Шуменковићу, Пов.Бр.9401 од 27. августа 1929. године; АЈ, 341-23-53 Станоје Пеливановић посланствима у Паризу, Лондону и Софији, III.Пов.Бр.908 од 12. новембра 1928. године.

када је стигао у Софију он је ступио у контакт са својим другом. Тада је ВМРО исценирала атентат, и вратила Ивана Момчилова на југословенску територију са налогом да изврши смртну пресуду која донета против Живојина Лазића.³⁵⁰⁰ Бугарски листови су накнадно тврдили да је постала писана изјава Момчилова да му је Живојин Лазић издао 270.000 динара за убиство краља Бориса или неког другог угледног Бугарина. Војислав Маринковић је такав документ није био никакав доказ који би могао озбиљно да дискредитује Краљевину СХС: „Испосвести против нас једног човека, који доказао да је агент противника наше државе, баш и ако би постојао писано, доказивао би само да је атентат организован, у што смо и без тога убеђени“.³⁵⁰¹ Настојања ВМРО да објави испосвест у иностраној штампи, југословенски министар је оценио да „показује, колико они рачунају на глупост света“.³⁵⁰² Месец дана након покушаја убиства, решењем министра унутрашњих дела протерана су двојица емиграната који су означени као „опасни хохштаплери и врло сумњиви у сваком погледу“.³⁵⁰³

Поред подршке званичних органа, бугарска земљоделска емиграција је могла да рачуна на симпатије појединих политичара и странака. Најспремнији за сарадњу са члановима БЗНС су били чланови СЗ, не само због веома сличне политичке оријентације, већ и због кооперације српских и бугарских земљорадничких задруга које су успостављене крајем XIX века као претходнице прожимању рада два политичка покрета. Једина већа разлика у политичким идејама двеју странака била је подршка српских земљорадника монархијском уређењу, док су бугарски земљоделци превасходно били републиканци.³⁵⁰⁴ Емигранти БЗНС су се сложили са својим српским политичким истомишљеницима да би два народа требало као крајњи циљ свог рада да поставе уједињење двеју држава, у јединствену Југославију која би се простирала од Јадранског до Црног мора, и од Триглава до ушћа реке Марице.³⁵⁰⁵ Друга политичка странка која је показала највећу агилност приликом пружања

³⁵⁰⁰ И. Михайлов, *Спомени III*, стр. 383-390, прилог бр. 39 стр. 912, прилог бр. 40 стр. 913.

³⁵⁰¹ АЈ, 341-23-53 Маринковић, Пов.Бр.8705 од 20. јула 1928. године.

³⁵⁰² АЈ, 341-23-53 Маринковић, Пов.Бр.8735 од 21. јула 1928. године.

³⁵⁰³ АЈ, 395-18-188, фолијација 32.

³⁵⁰⁴ Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 313-315; Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене. Сазнања*, књига 2, Београд 1997, стр. 92; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 207.

³⁵⁰⁵ Предговор главног секретара Савеза земљорадника др Уроша Стајића у: Недџко Атанасов, *Стопанското и политическо положение на България*, s.l., s.a. [1924], стр. 5-10.

помоћи земљеделским емигрантима била је ЈДС. На првом месту Војислав Маринковић који је им је пружио финансијску и организациону помоћ за наставак њиховог рада на српско-бугарском измирењу и југословенско-бугарском зближавању.³⁵⁰⁶ Љубомир Давидовић је након формирања владиног кабинета, 1924, показао већу предусретљивост према проблемима свакодневног живота у логорима него Никола Пашић.³⁵⁰⁷ Међутим, земљеделски емигранти нису били потпуно искрени ни према својим политичким пријатељима. Александар Обов је говорио о стотинама избеглица у Краљевини СХС, у време када их је било тридесет и седам.³⁵⁰⁸ Била је очекивана и помоћ ХРСС-а са којим је БЗНС одржавао пријатељске контакте док је Александар Стамболијски био на власти, али је она изостала услед одређених догађаја у чију природу нисмо могли да проникнемо.³⁵⁰⁹

Поред помоћи државних органа, странака и партијских првака по политичкој линији, неки од емиграната су могли да очекују и приватну помоћ. Појединци су се ослањали на подршку својих рођака који су живели у Краљевини СХС.³⁵¹⁰ Најзанимљивији је случај емигранта Стефана Светозарова. Његов положај се током 1920-их година заснивао на родбинским везама са прваком НРС Александром (Ацом) Станојевићем. Када је стигао у Краљевину СХС упућен је у

³⁵⁰⁶ С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 207.

³⁵⁰⁷ Димитра Илијев наводио да је био у делегацији емиграната која је дошла на састанак код председника владе да би молили да им се издају довољне количине хлеба. Љубомир Давидовић им је испричао судбину свог сина којег су Бугари заробили током Првог светског рата, и пошто није желео да се изјасни као Бугарин, одсекли му језик и убили га. Потом им је рекао да ће им помоћи у име сећања на свог сина, како би они то упамтили и знали какву политику треба да воде према Краљевини СХС када се врате на власт (Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 285, 286).

³⁵⁰⁸ Архив АСАНУ, 14.439/311.

³⁵⁰⁹ Једино што смо успели да пронађемо у грађи односи се на неке велике проблеме које је Рајко Даскалов направио ХРСС-у, услед чега је дошло до захлађења односа хрватских политичара према бугарским земљеделским емигрантима (ЦДА, 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 105). Ово је можда било у вези са каснијом оптужбом подигнутом пред судом против Стјепан Радића и других страначких првака, када су током судске истраге разматрани контакти Хрвата са Рајком Даскаловим и Војиславом Маринковићем (АЈ, 63-Општа архива-104, предмет бр. 103-25). Димитар Илијев је у својим мемоарима навео да су Константин Тодоров и Александар Обов дали исказе против рада Стјепана Радића. Ипак ову тврдњу би требало разматрати уз велику опрез и резерву, јер је Илијев припадао групацији Атанасов-Стојанов, стога су његови наводи можда само рефлексија сукоба и међусобних оптужби које су постојале између две емигрантске групације (Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 291, 292). Услед недостатка ближих података нисмо у могућности да донесемо суд о читавом питању односа ХРСС-а према бугарским земљеделским емигрантима.

³⁵¹⁰ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 14, фолијације 6, 11, 19; ЦДА, ф. 361к, ин. оп. 1, а. е. 16, фолијације 46-49.

Зајечар, али је издејствовао код надлежних власти да му се одобри одлазак у Књажевац. Потпуна слобода кретања и настањивања га је разликовала од осталих емиграната. Могао је преко појединих министарстава себи да обезбеди посао и финансијску подршку; али и да утиче на велике жупане у погледу њиховог држања према појединим емигрантима.³⁵¹¹ Једноставније речено, захваљујући родбинским врзама, њему је било дозвољено све оно што је већини других емиграната било забрањено. Међутим, након завођења личног режима краља Александра, 6. јануара 1929, када је НРС званично распуштена а потом била у опозицији од 1931. године, Стефан Светозаров више није могао да се ослони на помоћ Александра Станојевића. Стога је ступио у повереничку службу МУП-а и Главног ђенералштаба, током 1930-их година. Главни центар његовог рада био је Књажевац, али је због обавештајних послова често и путовао, званично као овлашћени продавац срећки државне лутрије. Остао је повереник војне и полицијске службе све до 1941. године, када се преселио из Књажевца у Крушевац.³⁵¹²

У погледу броја емиграната, њихов број је тешко тачно утврдити. Проблем су делимично сачувани извори југословенске провинијенције, неажурност емигрантских организација у вођењу спискова, међусобно нетачно извештавање земљоделца и комуниста о броју и распореду својих присталица, и скривање података од југословенских државних органа.³⁵¹³ На основу увида у постојећу грађу, сматрамо да је Бранислав Денић³⁵¹⁴ навео најприближнији број од 1.985

³⁵¹¹ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 1, фолијација 84; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 14, фолијације 38-40; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 15, фолијације 8, 36, 37.

³⁵¹² АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијације 12, 61, 62.

³⁵¹³ АЈ, 14-28а-76а, фолијације 237-240, 269, 270; АЈ, 371-34-45, фолијација 471; АС, ТД, предмет ТД-7; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 14, фолијације 1, 3-5, 9-13, 33, 35, 36, 41, 42; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 15, фолијација 23; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 16, фолијација 16, фолијација 46-49; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијација 355; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 20, фолијација 110.

³⁵¹⁴ Бранислав Денић се специјализовао за балканске послове, од почетка указне службе у МИД-у. Прво је радио у Албанском одсеку ПО МИД (1922–1924), потом у конзулатима у Корчи и Валони (1924–1925), до отпуштања из државне службе. Након смене на челу МИД-а, демократе су га вратиле у службу, јер су сазнали да је добио отказ не због лошег рада, већ због интрига његове таште. Од тада је био задужен за Бугарску. Као дописник одељење за штампу послат је на рад при Посланству у Софији, јула 1928. године. Након оснивања ЦПБ-а, преведен је за дописника пресбирео Министарског савета у Софији 1929. године (АЈ, 334-Персонални-149-472, фолијације 319-322, 330, 342, 345, 355, 362, 363, 366; АЈ, 334-Персонални-175-498, фолијација 194).

Бугара који су пребегли на територију Краљевине СХС.³⁵¹⁵ Ипак, уколико се и прихвати као тачан податак, у питању је само информација коју су поседовали југословенски државни органи.

Ниш је био центар окупљања емиграната, где су упућивани по ступању на тло Краљевине СХС без обзира на ком реону су прешли границу. Првобитно су смештани у павиљону Црвеног крста и ту им је пружана прва помоћ у лечењу и исхрани. Временом је зграда Црвеног крста претворена у први логор за бугарске избеглице у Нишу.³⁵¹⁶ Након почетка организовања земљеделске и комунистичке емиграције у Краљевини СХС и другим државама, убрзо је отпочео распоред емиграната по различитим местима у источном делу југословенске државе. Они су према плановима и потребама рада емигрантских организација слати близу границе са Бугарском, у Цариброд, Босиљград, Пирот, Зајечар, Неготин и Књажевац; или смештани у позадини пограничне територије, у Нишу и Пожаревцу. Остали емигранти су размештени према наређењима југословенског МУД-а у западном делу Србије, Банату, Босни и Словенији, где им је било лакше да пронађу неки посао од којег би се издржавали.³⁵¹⁷

Свакодневни живот руководиоца и обичних емиграната се веома разликовао. Први су могли да живе у Београду, често у вилама својих пријатеља. У градовима у унутрашњости могли су да бирају да ли ће изнајмљивати станове или хотелске собе. Добијали су издашну финансијску помоћ, не само за живот, већ и за трошкове репрезентације и путовања. Новац је издаван директно из буџета МИД-а или преко пословних фирми и финансијских институција.³⁵¹⁸ Њихова деца су могла да наставе школовање у Краљевини СХС, Француској или

³⁵¹⁵ АЈ, 38-38-26 аташе за штампу у Софији Бранислав Денић директору ЦПБ-а Милану Марјановићу, Пов.О.Ш.Бр.379 од 5. јула 1929 године. Риста Даскаловић у свом извештају наводи да је на југословенску територију пребегло око 2.000 Бугара (АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 162-168). Према подацима којима су располагали бугарски државни органи у иностранству је боравило око 6.000 емиграната (АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 258).

³⁵¹⁶ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 16, фолијације 35-37; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 314, 394-399; I. Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, str. 45, 46.

³⁵¹⁷ АЈ, 14-29-78, фолијације 115-117; АЈ, 14-109-413, фолијације 258-266, 295-299, 330-334; АЈ, 14-124-442, фолијације 103, 105-107; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 162-168; БИА, ф. 356, а. е. 15, фолијација 55; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 394-399; I. Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“.

³⁵¹⁸ АЈ, 388-8- 21, фолијације 511, 512; АС, ТД, предмет ТД-178, фолијације 1, 2; БИА, ф. 356, а. е. 15, фолијација 56; БИА, ф. 356, а. е. 20, фолијација 1; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 1, фолијације 101, 108-110; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 14, фолијације 5, 7, 8; ЦДА, инв. оп. 1, а. е. 15, фолијације 1, 2; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 101.

Швајцарској. Њихове породице су добијале новачну помоћ када су они били одсутни.³⁵¹⁹ Исти статус уживали су удовица, син и ћерка Александра Стамболијског који су о трошку југословенске државе живели углавном у Француској.³⁵²⁰ Асен Стамболијски је поред тога имао и обезбеђен смештај у четворособном стану у Београду.³⁵²¹ Обични емигранти су најчешће добијали могућност да живе по логорима или зградама чија намена је промењена у групна прихватишта. Услови живота на тим локацијама били су веома скромни. Одржавање личне хигијене је било отежано; спавали су на слами која није често мењана; а исхрана је у почетку била једнолична. Ово су били идеални услови за развој болести епидемијских размера. Због тога су многи емигранти спавали изван логора и групних прихватишта под отвореним небом, сваки пут када су им дозвољавали климатски услови. У првих годину дана, новац за исхрану је издаван сваком емигранту појединачно. Према каснијем исказу Христе Стојанова датом пред Софијским окружним судом, југословенска држава је издвајала исте новачне суме бугарским емигрантима и руским емигрантима.³⁵²² Формирањем заједничких кухиња 1924. године, обезбеђена је већа разноврсност исхране увођењем два obroка дневно који су садржали поврће и месо.³⁵²³ Обични емигранти су морали сами да пронађу посао од којег би се издржавали себе и своју породицу.³⁵²⁴ Приликом тражења посла постојала су два проблема. Први је била њихова квалификованост. Други је био присуство Руса у местима где су настањени, јер су Срби радије запошљавали руске него бугарске избеглице.³⁵²⁵ Њихова деца су могла да наставе школовање само у Краљевини СХС. Нисмо пронашли податке да су њихове породице добијале издржавање у случају погибије. Констатни проблеми су били лоша и једнолична исхрана; недостатак

³⁵¹⁹ ЦДА, 361к, инв. оп. 1, а. е. 16, фолијације 13, 14, 43, 46-49.

³⁵²⁰ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар „Асен Самбулиски“, Софија, 8. септембар 1935; АЈ, 334-ПО-7-27, фолијација 765; Архив САНУ, 14.439/108; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 107.

³⁵²¹ Стефан Бочев, *Автопортретът. Ми като журналист и дипломат*, София, 2009, стр. 51.

³⁵²² *Шпионажът на К. Тодоровъ и Ал. Обовъ*, стр. 31.

³⁵²³ АЈ, 14- 29- 78, фолијације 112, 113; АС, ТД, предмет ТД-144 (фолијације 10, 11); ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 14, фолијације 5, 7, 8, 22-24, 42, 48; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 15, фолијације 1-6, 15, 20, 31; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 16, фолијације 6, 7; ЦДА, 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 384, 385, 394-399.

³⁵²⁴ АЈ, 138-21-82, фолијације 252-256; АС, ТД, ТД-178; ЦДА, ф. 361к, ин. оп. 1, а. е. 14, фолијације 7, 8, 21, 34, 42, 43; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 15, фолијације 1-4; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 16, фолијације 3-5.

³⁵²⁵ АЈ, 310-2 Александар Оббов Момчилу Нинчићу, 20. новембар 1925; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 208, 209.

доњег рубља, одеће и обуће; лоши хигијенски услови у логорима и групним прихватилиштима.³⁵²⁶ Лоши услови живота и очигледна разлика у статусу између руководилаца и обичних емиграната, само је доприносила размирицама и подвојеностима које су владале у њиховим круговима;³⁵²⁷ а свађе и сукоби су остављали лош утисак код југословенских државних органа и обичних грађана. Беспослица и тежак живот су утицали на одређени број емиграната да се врати у Бугарску или отптује у Чехословачку, где је било лакше пронаћи посао.³⁵²⁸ Разлике у животним условима руководилаца и осталих емиграната су биле толике, да су врло брзо по доласку у Краљевину СХС, Чехословачку, Грчку и друге државе, почеле да круже гласине о расклашном животу водећих људи емиграције.³⁵²⁹

Успешан подухват Ахмеда бега Зогуа и Цене бега Криезиу за повратак на власт у Албанији, 1924. године, допринео је убрзавању припрема за извршење државног удара у Бугарској. Време је коначно одређено за пролећни период.³⁵³⁰ У југословенском МИД-у главне особе за контакт са бугарским емигрантима су били шеф Политичке секције Одељења за извршење међународних уговора Богољуб Јевтић³⁵³¹ и шеф III одељења ГПД МИД Александар Цинцар-Марковић.³⁵³² Светозар Прибићевић је играо улогу посредника између вођства земљоделске емиграције, са једне стране, и Николе Пашића и Момчића Нинчића, са друге стране.³⁵³³

³⁵²⁶ АЈ, 14-29-78, фолијације 112, 113; АЈ, 138-21-82, фолијације 252-256; АЈ, 411-6-15, фолијације 301, 302; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 1, фолијација 88; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 16, фолијације 1, 3-7, 19-23, 30-37, 51; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 20, фолијација 111; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 101.

³⁵²⁷ АС, ТД, предмети ТД-147 (фолијације 1-3, 7-9), ТД-170.

³⁵²⁸ АС, ТД, предмети ТД-148 (фолијације 5, 6), ТД-180 (фолијација 1)

³⁵²⁹ ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 432, фолијације 1, 2; ЦДА, 361 к, инв. оп. 1, а. е. 20, фолијације 112-114; Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 296.

³⁵³⁰ Више о томе у: I. Ristić, „Bугарска политичка емиграција у Краљевини SHS“; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“.

³⁵³¹ Константин Тодоров је након успеле акције Ахмеда бега Зогуа и неуспеле посете Александра Цанкова Београду, имао разговор са Богољубом Јевтићем, јануара 1925. године, који га је охрабрио да би читава акција могла да се спроведе на пролеће, јер је сам Јевтић очекивао да ће тада имати значајнију функцију у МИД-у (ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 117, 118). Указом од 7. марта 1925, Богољуб Јевтић је постављен за саветника Посланства у Паризу и нови пост је примио 10. априла, када су припреме за државни удар у Бугарској биле у пуном јеку (АЈ, 334-Персонални-181-504, фолијације 742).

³⁵³² Александар Цинцар-Марковић је као шеф III одељења ГПД МИД лично водио послове у вези са Албанијом, бугарском и мађарском емиграцијом у Краљевини СХС, комитских и комунистичких акција (АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијације 435, 436).

³⁵³³ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 109.

Након неуспелог покушаја да се припреми, организује и изврши државни удар у Бугарској, 1925. године, положај бугарске емиграције се делимично погоршао. Расцеп у њиховом вођству је онемогућио било какву озбиљнију акцију у ближој будућности,³⁵³⁴ а бугарске власти су успеле да неутрализују све њихове чете, открију канале везе и логистичку мрежу на територији Бугарске.³⁵³⁵ Југословенски државни органи више нису могли да рачунају да би их могли искористити за неку конкретнију акцију, изузев за наставак пропаганде и евентуално контраобавештајну службу.³⁵³⁶ Константин Тодоров, Војислав Маринковић и Богољуб Јевтић су договорили да оформе југословенско удружење за уједињење свих Јужних Словена, у лето 1925. године. Циљ је био да се окупи велики број политичара из Краљевине СХС и да организују пропаганду у држави и иностранству. Међутим, Маринковић и Јевтић су могли само да предложе ову идеју државницима који су доносили кључне одлуке, и без чијег одобрења не би могли да приступе послу.³⁵³⁷ Емигранти су повучени из логора у Нишу и пограничних пунктова у унутрашњост територије маја 1925. године.³⁵³⁸ Југословенски МИД је разматрао могућност затварања свих логора, како би приморали емигранте да пронађу послове и самостално се издржавају, марта 1926 године.³⁵³⁹ Иако су на тај начин приморали већи део емиграната да пронађе посао, ипак нису сви логори затворени.³⁵⁴⁰

Земљеделци су постепено напуштали Краљевину СХС одлазећи најчешће у Чехословачку где је било лакше пронаћи посао, а мањи део се вратио у Бугарску. За одлазак у иностранство добијали су нове југословенске пасоше. На југословенском тлу су углавном остајали она лица која су успела да се снађу у погледу својих примања, мада је било и оних који су наставили да живе од помоћи; док су се руководиоци расподелили по престоницама више европских

³⁵³⁴ I. Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, str. 59, 60; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 224–230.

³⁵³⁵ АС, ТД, предмет ТД-17; Централен државен архив, Фонд Бугарската Легација във Виена (304 к), инв. оп. 1, а. е. 2166, фолијације 201, 203, 209, 236.

³⁵³⁶ АЈ, 334-ПО-7-25, фолијација 620; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 208, 209, 325–329; АЈ, 388-9-23, фолијација 686–689; Архив САНУ, 14.387/8788; Архив САНУ, 14.439/предмети бр. 108, 394; АС, ТД, предмети ТД-72 (фолијације 1–3), ТД-103; ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 432, фолијације 1, 2, 3, 6; *DDI*, Settima Serie, Vol. VII, No. 391, p. 399.

³⁵³⁷ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 107.

³⁵³⁸ С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, стр. 229, 230.

³⁵³⁹ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 39.

³⁵⁴⁰ АЈ, 341-23-54 телеграм Куманудиа, Пов.Бр.1709 од 27. априла 1929. године.

држава.³⁵⁴¹ Одлазак је одобран земљеделским емигрантима, али су југословенски државни органи почели да хапсе комунистичке емигранте. Акцију је предводио Танасије Динић. Код њих су пронађене велике количине динара и страних валута, а успешно је заплешено и неколико поверљивих архива.³⁵⁴² Тежи услови живота емиграната након пролећа 1925. године, утицали су да се они окупљају око првака који су располагали са највише новачних средстава за помоћ, односно око Константина Тодорова.³⁵⁴³ Након доношења закона о амнестији која је обухватила највећи број емиграната, они који су остали да живе у Краљевини СХС, желели су да се врате у Бугарску, превасходно због лоших услова живота.³⁵⁴⁴

Временом је Војислав Маринковић наставио да одржава контакте само са струјом Тодоров-Обов,³⁵⁴⁵ а Богољуб Јевтић и Танасије Динић са струјом Атанасов-Стојанов.³⁵⁴⁶ И чиновници на раду у МИД-у и иностранству су се поделили у оријентацији према двома емигрантским групацијама.³⁵⁴⁷ За Тодорова и Обова велика подршка је био Александар Цинцар-Марковић који је током 1926. године настојао да им се не смањују месечне исплате.³⁵⁴⁸ Према оцени МИД-а,

³⁵⁴¹ АЈ, 14-29-78, фолијације 115-117; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 264, 344-347; АЈ, 370-24-73, фолијација 118; АЈ, 395-13-132, фолијације 658, 683-687; А АЈ, 411-6-15, фолијације 301, 302, 305; АС, БИА, списак IV, предмет бр. 41, фолијације 62, 63; АС, ТД, предмети ТД-153 (фолијације 2, 6-8), ТД-154 (фолијације 1, 2); ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 432, фолијације 1, 2; ЦДА, ф. 361к, Инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 60-65, 390, 367, 164-166, 230, 321, 266, 267, 369; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 72, 74, 76, 77, 85, 86; Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 296-299, 303-305.

³⁵⁴² ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 58, 60-64.

³⁵⁴³ Архив САНУ, 14.387/9914.

³⁵⁴⁴ АС, БИА, списак I, предмет бр. 155, досије XVIII, фолијација 12.

³⁵⁴⁵ АЈ, 159-7-8 Пешић, Праг, 15. септембар 1930; АЈ, 159-58-1 Спалајковић – лично за Маринковића, Пов.број 26 од 25. јануара 1932; Архив САНУ, 14.439, предмети 222, 394, 498, 557, 600; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијација 156; ЦДА, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 31, 32, 54, 56, 72, 77, 90, 101, 107. Војислав Маринковић је био уверен да би заједничком борбом земљеделца и комуниста за обарање режима Александра Цанкова, на крају ови последњи преузели потпуну управу над земљом у случају повољних исхода, јер су имали више борбеног искуства и јер је БЗНС био поцепан у неколико фракција након смрти Александра Стамболијског. Због тога је подржао групу Тодоров-Обов, јер они нису били наклоњени подели власти са комунистима (АЈ, 371-34-35, фолијација 585). Као министар иностраних дела налагао је југословенској дипломатској и конзуларној служби да прати рад и кретање Недељка Атанасова и Христе Стојанова, иако није спречавао да им се издају лажни југословенски пасоши за одлазак у иностранство (АЈ, 370-24-73, фолијација 118).

³⁵⁴⁶ АС, ТД, предмети ТД-58 (фолијација 1), ТД-61 (фолијације 1-3), ТД-72 (фолијације 1-3); ТД-128 (фолијације 4, 5), ТД-144 (фолијације 1-11), ТД-150 (фолијације 5, 6, 8-19), ТД-151 (фолијације 1, 2), ТД-160, ТД-161 (фолијације 1, 2); ИАБ, УГБ, предмет СП-588, фасцикла 3, фолијације 11, 18.

³⁵⁴⁷ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 17, фолијације 34, 35; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 125-128; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 31, 32, 52.

³⁵⁴⁸ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 39, 44, 46.

Тодоров-Обов групација је била приступачнија за сарадњу, али су Атанасов и Стојанов били агилнији. Ипак, друга група је представљала екстремно крило емиграције, и због тога су морали да буду опрезни у комуникацији са њима.³⁵⁴⁹ И поред неповерења које се јавило међу чиновницима МИД-а, краљ Александар је и даље веровао Константину Тодорову. Струја Атанасов-Стојанов је покушала да дискредитује Тодорова и Обова код југословенског монарха, пославши му резолуцију Врховног управног тела земљорадничке емиграције у Краљевини СХС, 9. маја 1925. године, којом су Тодоров и Обов били изопштени из земљоделске емиграције.³⁵⁵⁰ Очигледно овај корак није постигао жељени циљ; стога је државна подршка била и даље загарантована струји Тодоров-Обов.³⁵⁵¹

За разлику од Војислава Маринковића и Богољуба Јевтића који су се јасно оријентисали према једној од две групације, чланови Савеза земљорадника су се трудили да помогну припадницима обе групе бугарских земљоделских емиграната.³⁵⁵² Након формирања владе Пашић-Радић, 1925. године, групација Тодоров-Обов је покушала да добије подршку ХСС-а, али без већих успеха. Павле Радић им је саопштио да немају утицаја на вођење спољне политике Краљевине СХС, и једино је могао да им помогне у проналажењу зимовника за емигранте, који су били удаљени из логора у Нишу и близине југословенско-бугарске границе.³⁵⁵³

Након пропалог плана за извршење земљоделско-комунистичко-федералистичког државног удара у Бугарској, дошло је до додатних расцепа у земљоделској емиграцији јер су омладински чланови БЗНС желели да се одвоје од обе групе старијих чланова сматрајући да су се компромитовали дотадашњим држањем и радом.³⁵⁵⁴ Вести о неизвесној ситуацији у Бугарској услед болести краља Бориса III пласиране током септембра из бугарских владиних извора утицала на рад југословенских војних органа да поново размишљају о подршци могућој оружаном акцији. Цветку Станијеву (Цвѣтко Станиев), једном од главних сарадника обавештајног официра Танасија Динића, издато је током октобра 500

³⁵⁴⁹ 334-ПО-8-28, фолијације 330-337.

³⁵⁵⁰ АЈ, 74-50-68, фолијације 27-31.

³⁵⁵¹ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 31, 32, 62, 63, 80.

³⁵⁵² ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 154, 155, 283, 329, 330; Д. Илиев, *Моят живот (1897–1966)*, стр. 313-315.

³⁵⁵³ ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 102-105, 329, 330.

³⁵⁵⁴ АЈ, 370-24-73, фолијације 72, 73; АЈ, 388-15-35, фолијације 25, 26.

Манлихерових пушака Мод. 88/90 г., 50.000 бојевих метака за манлихеровке, по 37 расходованих цакова и сандука за паковање муниције, 500 аустријских ручних бомби и 25 сандука за паковање, 200 шедита-експлозива и два сандука за паковање, 500 m дуплог штапина и један сандук за паковање, 500 каписли и један сандук за паковање.³⁵⁵⁵ Међутим, однос МИД-а је био другачији. Константин Тодоров је имао добре односе са чиновницима задуженим за балканске државе Александром Цинцаром-Марковићем и Богољубом Јевтићем,³⁵⁵⁶ и током лета и почетка јесени постепено је успостављао пријатељске доносе са члановима владе из редова ХСС-а у нади да би могли да утичу на министре Србе.³⁵⁵⁷ Истовремено је са Богољубом Јевтићем разговарао о оснивању удружења за уједињење свих Јужних Словена у једну државу.³⁵⁵⁸ Недељко Атанасов и Христо Стојанов су се јавно одрекли завереничких акција на збору својих присталица у Горњем Милановцу, 23. септембра.³⁵⁵⁹ Тиме је поново унето подозрење код чиновника МИД-а. Да би спречили губитак неопходне подршке, вође друге струје земљеделске емиграције Александар Обов и Константин Тодоров су званично поновили Милану Антићу, 8. октобра 1925. године, ранију понуду Рајка Даскалова да по повратку БЗНС-а на власт потпишу споразум којим би се одрекли бугарских претензија према Вардарској Македонији прихватањем међународно утврђених граница.³⁵⁶⁰ Крајем октобра, група Обов-Тодоров је могла мирно да закључи да су у МИД-у били уверени да нису подржавали нову линију Атанасова и Стојанова ни напустили идеале Александра Стамболијског.³⁵⁶¹ Након што је група Тодоров-Обов известила југословенске државне органе да група Атанасов-Стојанов жели да инфилтрира бугарске комунисте у организацију земљеделске емиграције 4. новембра,³⁵⁶² и тражења Христе Стојанова да напусти територију

³⁵⁵⁵ АС, ТД, предмет бр. ТД-149, фолијација 18.

³⁵⁵⁶ Централен државен архив, Фонд Задгранично представителство на БЗНС (361 к), инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 90, 101 (даље: ЦДА, ф. 361 к).

³⁵⁵⁷ ЦДА, 361 к, инв. оп. 1, а. е. 19, фолијације 329, 330; ЦДА, ф. 361 к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијације 102-105, 107.

³⁵⁵⁸ ЦДА, ф. 361 к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 107.

³⁵⁵⁹ АЈ, 310-2 циркулар чланова Централног револуционарног комитета при БЗНС, Београд, 4. новембар 1925. године.

³⁵⁶⁰ Архив САНУ, 14.387/9532.

³⁵⁶¹ ЦДА, ф. 361 к, инв. оп. 1, а. е. 17, фолијације 34, 35.

³⁵⁶² АЈ, 310-2 циркулар чланова Централног револуционарног комитета при БЗНС, Београд, 4. новембар 1925. године.

Краљевине СХС,³⁵⁶³ Одељење за државну заштиту МУД-а је тражило од подручних органа, 19. новембра, да им пошаље извештаје о кретању, контактима и раду бугарских емиграната у појединим местима.³⁵⁶⁴ Александар Обов је покушавао да задржи интересовање југословенске владе за организовање преврата у Бугарској, и 20. новембра је тврдио Момчилу Нинчићу да је у бугарској војсци дошло до озбиљног раздора,³⁵⁶⁵ са очигледном намером да укаже на слабљење главне препреке за спровођење плана који је био припремљен за пролеће те године. МИД је наставио да финансира рад обе групе, али је имао више симпатија према групи Тодоров-Обов. Ипак, морали су да воде рачуна о незадовољству чланова БЗНС који су остали у Бугарској према емигрантским првацима, јер су желели да очувају базу у народу која би омогила будући рад на југословенско-бугарском зближавању.³⁵⁶⁶ Ипак, временом је МИД почео да прима информације због којих је почео да сумња у лојалност Недељка Атанасова и Христе Стојанова,³⁵⁶⁷ мада нису ни сви извештаји били похвални за Константина Тодорова и Александра Обова.³⁵⁶⁸ Пошто рад земљеделске емиграције није могао у ближој будућности да допринесе промени режима у Бугарској, југословенски МИД је почео да финансира крило БЗНС које је остало верно политици Александра Стамоблијског, а које је предводио његов синовац Коста Муравјев.³⁵⁶⁹ У току 1926. године, када је влада у Београду настојала да спроведе политику зближавања са Бугарском, на предлог посланика у Софији Љубомира Нешића ускраћено је даље гостопримство Константину Тодорову и једној групи

³⁵⁶³ ЦДА, 361к, Инв. оп. 1, а. е. 19, фолијација 58.

³⁵⁶⁴ АЈ, 14-124-442, фолијација 106.

³⁵⁶⁵ АЈ, 310-2 Александар Обов Момчилу Нинчићу, 20. новембар 1925. године.

³⁵⁶⁶ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 330-337; АЈ, 388-10-26, фолијација 655; Архив САНУ 14.439, предмети 557, 600; ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 39.

³⁵⁶⁷ АЈ, 341-23-53 телеграм Шуменковића, Пов.Бр.10.594 од 3. септембра 1928; АЈ, 159-7-15/1 в.д. генералног политичког директора др Павле Каровић Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.1852 од 6. фебруара 1930; АЈ, 370-24-73, фолијација 118; АЈ, 395-18-188, фолијација 31; Архив САНУ, 14.439/529.

³⁵⁶⁸ АЈ, 38-32-77 Светозар Живковић Публицистички отсек Централног Пресбириа, Пов.О.Ш.Бр.298/31 од 15. јула 1931; Архив САНУ, 14.387/9914.

³⁵⁶⁹ АЈ, 388-9-23, фолијација 848. Бугарска влада је знала да Посланство у Софији доставља финансијска средства овом крилу БЗНС-а, али нису успевали да проникну која државна институција издаје новачну помоћ и претпостављали су да је у питању био југословенски Главни ђенералштаб (*Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.)*, Том I (1919 – 1934 г.), (сџс. Димитър Митев), Софија, 2005, документ бр. 86, стр. 180). Изгледа да је италијанска дипломатска служба прихватила мишљење бугарске владе, јер била истог уверења да војни кругови у Краљевини СХС помажу новчано не само земљеделску емиграцију, већ и део чланства БЗНС у Бугарској (*DDI, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VII, pp. 111, 112*).

земљеделских емиграната. Приликом незваничне мисије Антона Корошеца Софији, јуна 1927. године, он је изнео да би једна од мера коју је Краљевина СХС била спремна да примени у циљу побољшавања односа суседом било спречавање било каквог рада бугарских емигранта.³⁵⁷⁰ Константин Тодоров је тврдио да је Антон Корошец као председник југословенске владе покушао да га протера са територије Краљевине СХС током друге половине 1928. године, али није смео јер је у то време поседовао француски пасош.³⁵⁷¹ Питање упада емигрантских одреда на бугарску територију Атанас Буров је покренуо у разговору са Вацлавом Рејхолцем, 6. новембра, питање убистава и пљачки које су починили емигрантски одреди на бугарској територији. Војислав Маринковић је на ове опаске одговорио, почетком децембра, да ће им југословенски судови судити за злочина, уколико им бугарске власти буду доставиле доказе о наводним упадима и злочинима. У погледу изручења бугарских емиграната, одговорио је да се то може догодити само уколико бугарски државни органи буду изручили све припаднике ВМРО-а који су пореклом били са југословенске територије да би им судили за њихове злочине.³⁵⁷²

Ситуација се изменила након повратка Недељка Атанасова у Бугарску, који је прихватио политику компромиса БЗНС са грађанским странкама. Преостала тројице вођа емиграције Константин Тодоров, Александар Обов и Христо Стојанов су се ујединили у јединствену групацију. Међутим својим држањем су изазивали неповерење југословенских државних органа. Константин Тодоров је наставио да одржава контакте са Војиславом Маринковићем који више није био у влади. Потписивањем протокола о заједничком раду, 16. јула 1933. године, у којем су изнели да ће наставити традиционалну политику Александра Стамболијског зближавања са Југославијом под истим условима, које су они дефинисали као повратак Цариброда и Босилеграда Бугарској и признавања права бугарској националној мањини у Вардарској Македонији; довели су до тога да и њихов близак сарадник Танасије Динић закључи: „Тако вам је са том браћом – сви су исти“.³⁵⁷³

³⁵⁷⁰ ЧИБИ, II, Бр. 32, 34, стр. 69, 74.

³⁵⁷¹ АЈ, 37-28-210, фолијације 546, 547.

³⁵⁷² ЧИБИ, II, Бр. 96, 102, стр. 173, 175, 180, 181.

³⁵⁷³ АС, ТД, предмет ТД-150, фолијације 17-19.

Бугарска земљеделска емиграција је добила нову улогу у југословенској спољној политици, у првој половини 1930-их година. Након што је у аутономистичком крилу ВРМО дошло до расцепа на протогеровисте и михајловисте, прва групација је ступила у југословенску службу. Југославија је подржавала њихове оружане обрачуна са михајловистима, пропаганду у корист очувања Варадарске бановине у оквирима југословенске државе, али и њихове пропагандне активности у иностранству.³⁵⁷⁴ Стога су Константин Тодоров и Александар Обов преко своје пропаганде почели да подржавају протогеровисте, као и остале политичке и војне групације у Бугарској које су се изјашњавале за политику сарадње са Југославијом.³⁵⁷⁵ Према накнадним исказима Георги Волкова (Георги Иванов Вълков) земљеделци су били и један од канал за исплату југословенских субвенција протогеровистима за њихову пропагандну борбу и атентанте на михајловисте.³⁵⁷⁶ У својим мемоарима Константин Тодоров је желео да оправда непринципијелну сарадњу земљеделских емиграната са једном од две фракције аутономиста ВРМО, који су учествовали у државном удару од 9. јуна 1923. године и потоњем обрачуну са члановима БЗНС. У конструкцији своје тезе, представио је Александра Протогерову у потпуно неистинитом светлу користећи

³⁵⁷⁴ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти [1935]; АЈ, 411-6-15, фолијације 454, 455, 525-527, 541-543; „Македонски самоизтрѣблениа ли?“, „Властѣта може да спре братоубијствата“, „Десетијатѣ конгресѣ на македонскитѣ братства во Бѣлгария“, „По пѣтѣ на рекламатѣ“ *Революционенѣ листѣ. Периодическо издание на ВРМО*, Година I, Број 3. и 4, Јануарий 1932; „Има думатѣ Бѣлград!“ и „Цѣлокупна Југославия, бѣлгарската общественостѣ и ВРМО“, *Революционенѣ листѣ. Периодическо издание на ВРМО*, Година II, Број 9, Јануарий 1933.; „Декларация на В.М.Р.О.“, „Изјавления на нашия виденѣ другарѣ Петѣрѣ Шандановѣ, противзаконно арестуванѣ отѣ бѣлгарската властѣ заедно со още трима другари и интерниранѣ во гр. Сливенѣ“, *Революционенѣ листѣ. Периодическо издание на ВРМО*, Година II, Број 12, Јулий 1933.

³⁵⁷⁵ Њихова подршка била је истовремено пружена протогеровистима ВРМО, звенарима Дими Казасову и Кимону Георгиеву Стојанову (Кимон Георгиев Стоянов), и истакнутом члану тзв. Офицерске лиге Дамјану Велечву (АЈ, 159-9-2 Драгомир Ж. Касидолац Краљевском сталном делегату Женева, Пов.Бр.389 Бу.-41 од 17. јануара 1931). Бугарска историчарка Цветана Мичева је навела, у уводној студији о мемоарима Петра Шанданова, да је контакт између протогеровиста ВРМО и БЗНС „Ал. Стамболијски“ успостављен 2. децембра 1930. године (П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, стр. 24). У изјави датој истражним органима 1950. године, Петар Шанданов је навео да је тражећи финансијску подршку из иностранства прво ступио у контакт са земљеделским емигрантима Константином Тодоровим и Георги Миховим Димитровим (званим „Гемето“) у Паризу који су му обећали новачану помоћ, али је нису обезбедили, и тек потом да се окренуо другим изворима прихода за протогеровисте (документ штампан у: П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, стр. 345, 346).

³⁵⁷⁶ Николай Котев, Аврора Котева, „Крајат на една загадка или по-нататѣшно изследване? Кѣм вопроста за сѣдбата на един от рѣководителите на БЗНС “Александѣр Стамболијски” Пладне – инженер Георги Вълков“, *Известия на Националниа исторически музей*, том XV, София, 2005, стр. 177-182.

се југословенским схватањем да су протогеровисти били бугарске патриоте и тезом „Балкан балканским народима“. Наиме, да би умањио његову улогу у српско-бугарским односима до 1918,³⁵⁷⁷ и односима ВМРО према БЗНС након Првог светског рата, Константин Тодоров га осликава као искреног македонског патриоту који се борио за слободу Македоније од југословенске и грчке власти све док му Бенито Мусолини наводно није понудио титулу краља Македоније по угледу на проглашење Ахмеда бега Зогуа за краља Албанаца. Његово убиство објашњава одбијањем наводне италијанске понуде, јер није желео да буде њихово оруђе против слободе балканских народа. Међутим, да би могао да конструише своју тезу Константин Тодоров је избегао да изложи хронологију догађаја, јер је Александар Протогеров убијен 7. јула 1928, а Ахмед бег Зогу се прогласио за краља 1. септембра 1928. године.³⁵⁷⁸ Конструкција створена за потребе писања мемоара, потпуно одудара од извештаја Константина Тодорова поднетог посланику у Паризу Мирославу Спалајковићу, 1927. године, у којем је тврдио да је Александар Протогеров једина особа у Бугарској која се лично везала за Бенита Мусолинија и обећао оружану подршку ВМРО у случају италијанско-југословенског рата.³⁵⁷⁹

Краљ Александар је користио Константина Тодорова као канал за проток информација до председника владе Николе Мушанова, у време разговора о југословенско-бугарском зближавању и припремама за потисивање Балканског пакта, 1933. године. Тиме је желео да избегне било какве индискреције које би могле да се јаве у југословенском МИП-у или бугарском МВРИ-у.³⁵⁸⁰ За разлику од односа краља Александра и Константина Тодорова, односа Богољуба Јевтића је би делимично измењен у истом периоду. Он је током преговора о југословенско-бугарском зближавању, 1933. године, уклонио Александра Обова из Београда на захтев владе у Софији.³⁵⁸¹ Након пада са власти тврдио је

³⁵⁷⁷ Истакнути протогеровиста Васил Пундев је истакао да су два најзначајнија подвига генерала Александра Протогера били гушење Топличког устанка под вођством Косте Миловановића Пећанца 1917, и одбрана Софије од напада побуњених бугарских војника-земљеделаца под командом Рајка Даскалова 1918. године. Васил Пундев, *Следъ злодейството. Шестъ месеца отъ убиството на Александъръ Протогеровъ*, Софија, 1929, стр. 35.

³⁵⁷⁸ К. В. Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава*, стр. 314, 315.

³⁵⁷⁹ АЈ, 388-9-23, фолијације 795, 796.

³⁵⁸⁰ К. Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава*, стр. 351-353.

³⁵⁸¹ АЈ, 37-28-210, фолијације 546, 547.

бугарском посланику у Београду Дими Казасову да су му бугарски емигранти били остављени у наслеђе, и да никада није имао позитиван став о њима.³⁵⁸²

У време владе Милана Стојадиновића однос државних органа према бугарским земљеделцима се значајније променио. Ово је делимично била последица измењене унутрашње ситуације у Бугарској, где је цар Борис III преузео доминантну улогу у држави и подредио својој вољи и официрске организације и политичке странке. Стога је и значај БЗНС у југословенско-бугарским односима знатно умањен. У прелиминарним разговорима о обнови рада на југословенско-бугарском зближавању, Стојадиновић није порицао да одржава контакте са бугарским земљеделцима у Југославији,³⁵⁸³ већ је саопштио Дими Казасову да југословенска држава помаже Константину Тодорову само у циљу олакшавања тешког емигрантског живота, али да са њим не праве никакве политичке планове.³⁵⁸⁴ Тодоров је сматрао да је највећи противник емиграције у влади био министар унутрашњих послова Антон Корошец, који се прибојавао идеје југословенско-бугарској уједињења, јер би у јединственој држави католици представљали знатну мањину у односу на православце. Александар Обов је имао све мање поверења у држање југословенских државних органа, стога је своју поверљиву архиву држао у Прагу.³⁵⁸⁵ Након потписивања Пакта пријатељства јануара 1937. године, југословенска влада је нерадо гледала на пријем бугарских емиграната, чак и Константина Тодорова који се у то доба налазио у Бугарској.³⁵⁸⁶

Једна од негативних последица по југословенску државу која је произилазила коришћења бугарских земљеделских емиграната за остварење спољнополитичких циљева, била је бугарска контрапропаганда. У периоду од

³⁵⁸² Ова изјава дата је у приватном разговору, децембра 1935, пошто се Димо Казасов интересовао о његовој политици према Бугарској уколико се врати на власт (ЦДА, ф. 176к, инв. оп. 6, а. е. 2797, фолијација 158). Богољуб Јевтић је био један од чиновника МИД-а који је одржавао најближе контакте са бугарском земљеделском емиграцијом током 1920-их година. Стога се ова његова тврдња може тумачити на два начина. Или је желео да увери бугарску владу о своје пријатељске намере према суседној држави или је током 1930-их година променио држање према бугарској емиграцији услед свих расцепа у редовима земљеделаца у Бугарској и иностранству.

³⁵⁸³ Милан Стојадиновић је био у контактку са земљеделским емигрантским првацима од формирања своје владе, и ту комуникацију је наставио и у каснијем периоду (37-28-210, фолијације 537, 543, 544).

³⁵⁸⁴ Ова изјава дата у склопу умиривања бугарске владе, а нарочито цара Бориса III, да не жели да води политику уједињења Југославије и Бугарске, већ политику пријатељства два независна суседа на чијим престолоима ће остати дотадашње династије (ЦДА, ф. 176к, инв. оп. 6, а. е. 2359, фолијације 10-16).

³⁵⁸⁵ АЈ, 37-28-210, фолијације 546, 547.

³⁵⁸⁶ АЈ, 37-28-210, фолијација 561, 562.

1925. до 1930. године, Бугарска је званично оптуживала Краљевину СХС за упаде наоружаних емигрантских одреда на њену територију, у циљу побошљања сопственог међународног положаја или прикривања према страном јавношћу узрока граничних инцидената које су изазивали припадници ВМРО. Директор бугарске полиција Григор Преславски је током судске парнице Александра Обова и Константина Тодорова против уредника иста *Зора* Данаила Крапчева, пред Софијским окружним судом изјавио 10. јануара 1934, да су напади одреда на бугарску територију престали тек 1931. године. У свом исказу је навео да Дирекција полиције није могла да пронађе доказе ко је био иницијатор, организатор ни ко су били учесници напада, већ су само могли да установе да је у питању била организована акција а не појединачни инциденти.³⁵⁸⁷ Услед недовољно добре комуникације између југословенског МИД-а, МУД-а и МВиМ-а, дипломатски чиновници задужени за Бугарску нису могли одмах да установе да ли су у питању биле лажне вести или је неки од државних органа заиста слао емигранте на бугарску територију. Тек када се увидело константно временско поклапање бугарских оптужби са одређеним догађајима у југословенско-бугарским односима, у југословенском МИД-у су могли са сигурношћу да утврде да су у питању биле лажне информације пласиране у пропагандне сврхе.³⁵⁸⁸

Друга негативна последица је због издавања лажних југословенских пасоша. Наиме, југословенска држава је након откривених неколико случајева лажних емиграната који су били у служби бугарске владе, ВМРО и страних обавештајних служби, почела да води много више рачуна о уласку бугарских емиграната. Стога су посланства и конзулати били у нелагодној позицији када су одбијали да издају визе за улазак у Краљевину СХС/Југославију лицима која су имала југословенске пасоше.³⁵⁸⁹

Након потписивања југословенско-бугарског Пакта пријатељства, јануара 1937. године, коришћење бугарских земљеделских емиграната у спољној

³⁵⁸⁷ *Шпионажът на К. Тодоровъ и Ал. Обовъ*, стр. 14, 15.

³⁵⁸⁸ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 336; АЈ, 159-41-2 телефонско саопштење секретара М. Стефановића из Београда од 6. септембра 1929; АЈ, 159-58-1 телеграми Куманудиа Сталној делегацији при Друштву народа, Пов.Бр.10126 од 7. септембра, Пов.Бр.10190 од 8. септембра 1929; АЈ, 341-23-54 телеграм Куманудиа, Пов.Бр.1709 од 27. априла 1929; посланик у Лондону Ђурић МИД-у, Пов.Бр.376 од 24. јуна 1929. и Пов.Бр.383 од 25. јуна 1929; телеграм Маринковића, Пов.Бр.2804 од 25. јуна 1929; АС, ТД, предмет ТД-148, фолијације 5, 6; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, стр. 154, 155.

³⁵⁸⁹ АЈ, 411-6-15, фолијације 306, 334.

политици Краљевине Југославије је постало излишно. Ипак, то није значило да је дошло до раскида свих веза и контаката. Чим је било неопходно да се обнови некадашња сарадња, 1941. године, старе везе су активирани. Георги Воклов је до 22. фебруара 1941. године, достављао податке југословенском Посланству у Софији о распореду немачких јединица на бугарској територији.³⁵⁹⁰ БЗНС је успоставила контакте са Народном одбраном, пре 27. марта 1941. године.³⁵⁹¹ Након Априлског рата, земљеделски емигранти, на челу са Георги Димитровим „Геметом“,³⁵⁹² су сарађивали са југословенском владом у изгелиштву.³⁵⁹³ Његов близак сарадник у овом периоду био је Константин Тодоров.³⁵⁹⁴

Поједини земљеделски емигранти из групе Нешо Тумангелова, који су остали током читавог периода настањени у Југославији и припремни за нове акције на бугарском тлу,³⁵⁹⁵ након Априлског рата активирали су се у четничким одредима Косте Миловановића Пећанца и Драгољуба Михајловића. Они су успоставили односе са члановима БЗНС-а који су живели у Бугарској у циљу организовања заједничког четничког рада против немачке окупације Србије и режима цара Бориса III у Бугарској. Били су активни у периоду 1941–1943. године.³⁵⁹⁶ Захвљујући обновљеној сарадњи, неки од бивших емиграната БЗНС који су напустили југословенско тло током 1920-их година, су желели да искористе постојећу ситуацију у циљу успостављања бугарско-српске сарадње током рата као предуслова за регулисање Македонског питања у послератном периоду. Један од најагилнијих био је Борис Бумбаров,³⁵⁹⁷ близак сарадник Георги

³⁵⁹⁰ Н. Котев, А. Котева, „Крајат на една загадка или по-нататъшно изследване?“, стр. 184, 185.

³⁵⁹¹ Milan Ristiović, „Dragoljub Mihajlović i bugarska građanska opozicija 1941–1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, Godina XXXV, Br. 3 (septembar–decembar 1984), str. 194.

³⁵⁹² Георги Димитров Гемето је био један од чланова БЗНС који је припадао струјама које су заговарале наставк вођња политике Александра Стамболијског, односно да се у спољној политици Бугарска ослања на сарадњу са Југославијом.

³⁵⁹³ М. Ristiović, „Dragoljub Mihajlović i bugarska građanska opozicija 1941–1944. godine“, str. 186.

³⁵⁹⁴ Више о томе у: К. Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава*.

³⁵⁹⁵ Нешо Тумангелов је располагао организованим одредима у околини Неготина и Видина, и предлагао Танасију Динићу током 1932–1933, да пређе на илегални рад против бугарског режима, али није могао да добије неопходна финансијска средства (АС, ТД, предмет ТД-153, фолијације 1-8).

³⁵⁹⁶ АС, БИА, списак I, предмет бр. 76, фолијације 4-9, 13-17; Николай Котев, Аврора Котева “Из преписката на германските разузнавателни служби, действаци в България в периода 1941-1944 г.”, *Известия на държавните архиви*, том 87, София, 2004, стр 119; М. Ristiović, „Dragoljub Mihajlović i bugarska građanska opozicija 1941–1944. godine“, str. 194, 195.

³⁵⁹⁷ Борис Бумбаров је након преласка на југословенско тло постављен на функцију емигрантског пограничног начелника у Цариброду. На том положају је остао све до пропасти плана о државном удару у Бугарској, када је послат у Беч. Тамо је руководио емигрантском централном у наредним

Димитрова „Гемета“. Он је желео да створи ширу организацију свих групација које су се раније залагале за бугарско-југословенску сарадњу: струја БЗНС лојална политици Александра Стамболијског, Звенари Кимона Георгиева Стојанова, Капетанска лига Дамјана Велчева Дамјанова (Дамјан Велчев Дамјанов) и протогеровисти ВМРО. Међутим, Кимон Георгиев Стојанов и Дамјан Велчев Дамјанов су одбили понуђену сарадњу, у лето 1943. године, јер су проценили да покрет Драгољуба Михајловића има подршку само српски националиста, односно да се са њима не може преговарати о Македонском питању нити се може очекивати да ће победити покрет Јосипа Броза који је има ширу базу у народу.³⁵⁹⁸ Стога је Борис Бумбаров планирао да пређе на територију окупиране Србије само са представником протогеровиста ВМРО Петром Трајковим Гировским (Петър „Пецо“ Трајков Гировски),³⁵⁹⁹ и ступи са покретом Драгољуба Михајловића који је и сам желео да успостави ближу сарадњу са Бугарима опозиционо настројеним режиму цара Бориса III и противних сарадњи са Немцима.³⁶⁰⁰ Међутим, у то доба немачка и бугарска обавештајна служба су већ располагали са довољно података о личностима, куририма, мрежи јатака и каналима везе групација које су желеле да отпочну заједничку четничку акцију са Србима. Уследило је хапшење курира и потрага за Борисом Бумбаровим, који се скривао у Бугарској.³⁶⁰¹ Након хватања већег броја лица, заједно са Бумбаровим, у јесен 1943. године, изведени су пред Плевенски војни суд у пролеће 1944. године; а Кимон Георгиев Стојанов и Дамјан Велчев Дамјанов су позвани да сведоче против њиховог антидржавног рада.³⁶⁰²

Краљевина СХС није користила само бугарске емигранте, већ и припаднике македонских организација. Многи од њихових чланова су своје

годинама. Био је један од чланова БЗНС који је одржавао блиске контакте са британском обавештајном службом на Балкану од избијања Другог светског рата, 1939. године.

³⁵⁹⁸ *Из личниј архив на Кимон Георгиев*, Том II, (съставители Калинка Анчова, Милена Тодоракова), Софија, 2008, документи бр. 305, 328, 330, стр. 575, 576, 605-607.

³⁵⁹⁹ Петар Трајков Гировски и Петар Шанданов су обновили контакте са Србима преко Видана Ковачевића, повереника Милана Гавриловића, средином дцембра 1941. године. Њихова процена је била да је предводник левог криза Савеза земљорадника Драгољуб Јовановић остао изолован након што је изгубио контакт са Совјетима, и да би због тога требало да наставе рад са представницима десног крила Савеза земљорадника (Н. Котев, А. Котева, „Крајт на една загадка или по-нататъшно изследване?“, стр. 189-191).

³⁶⁰⁰ Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала. Изабрани ратни списи*, Друга књига, (прир. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић), Београд, 1998, документи бр. 35, 37-42, 44, 45, стр. 55-64; М. Ristović, „Dragoljub Mihajlović i bugarska građanska opozicija 1941–1944. godine“, стр. 195-200.

³⁶⁰¹ Војни архив, Четничка архива, кутија 20/1, фасцикла 7, предмет бр. 4, рег. 1.

³⁶⁰² *Из личниј архив на Кимон Георгиев*, Том II, документи бр. 305 и 330, стр. 575, 606.

каријере почели као македонски емигранти у Бугарској. Југословенска држава је успешно искористила први раздор у редовима ВМРО који је избио између аутономиста и федералиста,³⁶⁰³ када је део федералистичког вођства пребегао на територију Краљевине СХС, током 1923. и 1924. године. Прва услуга коју су учинили југословенским државним органима било је давање информација о организацији граничних канала, јатака, тајних магацина и руководећим личностима аутономистичког крила. На основу тога је израђени први елаборати о ВМРО са систематизованим подацима.³⁶⁰⁴ На основу оскудно сачуване архивске грађе, стиче се утисак да југословенски државни органи нису имали прецизину слику о македонској организацији у Јужној Србији, јер извештаји углавном говоре о појединачним случајевима и особама од локалног значаја. Илустративан пример је телеграм посланика у Софији Милана Ракића из 1925, који је тражио од МИД да упозна све југословенске државне органе да Панчо Михајлов³⁶⁰⁵ и Ванчо Михајлов³⁶⁰⁶ нису једна иста већ две различите особе.³⁶⁰⁷ Други значајан задатак који су прихватиле војводе федералистичког крила ВМРО било је учлањење у Удружење против бугарских бандита, преузевши вођство над контрчетама.³⁶⁰⁸ Међу њима, посебно су се истакли Стојанан Мишев (Стојан Мишев), Илија Атанасов „Пандурски“ (Илија Христов Атанасов),³⁶⁰⁹ Мита Соколарски (Мите

³⁶⁰³ Више о стварању Македонске федеративне емигрантске организације и Унутрашње македонске федеративне револуционарне организације, сукобу Тодора Александрова са Крумом Зографовим и потоњим сукобима два крила ВМРО, и политици владе Александра Стамболијског према федералистима и аутономистима видети у: В. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българио-југославските одношения*; К. Палешутски, *Македонското освободително движение след Първата световна война /1918–1924/*; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*.

³⁶⁰⁴ АЈ, 341-22-51 циркулар министра-помоћника Панте Гавриловића посланствима, Пов.Бр.1700 од 3. марта 1924; И. Михайлов, *Спомени III*, стр. 81.

³⁶⁰⁵ Кочански окружни војвода Панчо Михайлов Апостолов.

³⁶⁰⁶ Близак сарадник Тодора Александрова Попрушева, представник омалдинаца ВМРО и потом члан ЦК ВМРО Иван Михайлов Гаврилов.

³⁶⁰⁷ АЈ, 395-13-132, фолијације 611-614.

³⁶⁰⁸ Удружење противу бугарских бандита је основа 1923. од стране штипског трговца Михајла Каламатијевића, великог жупана Добрице Матковића и српског четничког војводе Косте Миловановића Пећанца. Организација је током 1924. године толико ојачала да је имала контролу над читавим источним делом Јужне Србије и вршила упаде на територију Пиринске Македоније. (И. Михайлов, *Спомени III*, passim; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, стр. 130; Л. Панайотов, К. Палешутски, Д. Мичев, *Македоният въпрос и българо-југославските одношения*, стр. 58; К. Плешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, стр. 13, 19, 20).

³⁶⁰⁹ Некадашњи српски мајор, четник и црнорукац Милосав Јелић је оценио да се Илија „Пандурски“ највише истакао међу вођама контрачета по својој храбрости и способностима у сукобима са комитским четама (Милосав Јелић, *Летопис Југа. Листине–записи–дневник–поменик*, Београд, 1930, стр. 143).

Соколарски), Глигор Циклевић (Григор Циклев) и Миша Станковић (Мино Станков).³⁶¹⁰ Њихово учешће је поред сукоба са комитским четама, имало и посебну тежину у југословенској пропаганди која је тврдила да постојање Удружење противу бугарских бандита представља доказ да у Јужној Србији нема Бугара, јер је само становништво тражило да им се раздели оружје у циљу одбране од акција ВМРО.³⁶¹¹

Федералисти су прихватили да учествују заједно са бугарским земљеделским и комунистичким емигрантима у насилном свргавању владе Александра Цанкова и обрачуна са аутономистима ВМРО који су подржавали режим успостављен након 9. јуна 1923. године. Федералисти су били задужени за припрему контрачета Удружења противу бугарских бандита и регрутовање нових чета међу словенским становништвом у околини Солуна. Њихов задатак је био да први изврше упад, пре почетка општег удара одреда бугарских земљеделских и комунистичких емигранта, и српских четника. Ипак, пропаст читавог плана се готово временски поклопило са поразом који су федералисти доживели у сукобу са аутономистима. Њихова два угледна члана су убијени, Петар Чауљев (Петър Чаулев) децембра 1924. године, а Тодор Паница априла 1925. године.³⁶¹²

И поред неуспелог плана о државном удару у Бугарској, југословенска влада је наставила да финансира рад федералиста ВМРО. Бечка група окупљена око др Филипа Атанасова, која је наставила политику Тодора Панице, добила је финансијску подршку Краљевине СХС за штампање листа *Македонско съзнание*³⁶¹³. Тиме су југословенске службе преузеле федералисте из руку грчких служби.³⁶¹⁴ Након потписивања Локарно уговора, седиште редакције пренето је из Беча у Београд како би се олакшала дистрибуција и отклонила могућност оптужби антијугословенске пропаганде због подржавања рада једног крила ВМРО.

³⁶¹⁰ К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1918–1924*, стр. 141, 143, 177, 178, 207, 208, 227–229, 235, 240, 244; Костадин Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, Софија, 1998, стр. 22, 77; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Југославија 1918–1941*, 138, 139, 147, 178; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године“, стр. 12, 213.

³⁶¹¹ АЈ, 411-6-14, фолијација 256.

³⁶¹² С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године“, стр. 217, 218, 221, 225, 229.

³⁶¹³ До тада су лист финансијских издржавали СССР и југословенски МУД.

³⁶¹⁴ Уредник листова Георги Костов је имао грчки пасош и био у сталној комуникацији са грчком дипломатском службом док је био уредник листова *Македонско дело* и *Македонско съзнание*, 1925. године (I. Dobrovský, „Bulharsko-jihoslavnské sblížování a Makedonská otazká (2. polovina 20. let)“, стр. 120).

Уредник Константин Терзијев³⁶¹⁵ је постао близак сарадник министра иностраних дела Момчила Нинчића, од децембра 1925. године. Они су пропагирали уједињење Краљевине СХС и Бугарске у јединствену државу, и стварање јединствене Македоније од њеног вардарског, егејског и пиринског дела, односно припајање Егејске Македоније будућој јужнословенској држави. У погледу шире европске сарадње, заговарали су блиске контакте са Москвом насупротив аутономиста који су тражили ослонац у Риму.³⁶¹⁶ Група окупљена око листа *Македонско съзнание* требало је да опонира другим двама групама федералиста које су биле финансиране новцем из Софије, односно Москве.³⁶¹⁷ Преко Филипа Атанасова и Славе Иванова југословенски МИД је настојао да сузбија пропагандне активности аутономиста ВМРО у Бечу,³⁶¹⁸ међутим југословенски војни изасланик није имао поверење у њихово држање.³⁶¹⁹ Извесне сумње у лојалност Филипа Атанасова, који се није слагао са држање, Константина Терзијева, јавиле сусе након што је Посланство у Софији почетком августа 1930. године прикупило информације да се споразумео са председником владе Андрејом Љапчевим, након чега се из Аустрије вратио у Бугарску.³⁶²⁰

Као и у случају бугарских земљеделаца и комуниста, Краљевина СХС је помогла појединцима из редова македонске емиграције. Бившем преседнику Илинденске организације и тадашњем члану ВМРО (обединена) Георги

³⁶¹⁵ Своје извештаје које је достављао југословенском МИД-у, потписивао је са „К. Терзић“ (АЈ, 310-2 извештаји К. Терзића [Константин Терзијев] Балканском одсеку МИД-а, од 12. април и 12. јула 1926). У погледу ових извештаја постоји и другачије мишљење у домаћој историографији. Иван Ристић сматра да су извештаји потписани са „Б. Терзић“, односно да је њихов аутор командант V армијске области генерал Божидар Терзић (И. Ристић, „Између старих и нових изазова“, стр. 79, фуснота бр. 15).

³⁶¹⁶ АЈ, 310-2 извештај без наслова, писан на бугарском језику, 3. новембар 1928; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 336, 337; *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, Том I, А-М, (съставил Димитър П. Иванчев), София, 1962, стр. 463; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1918–1924*, стр. 234; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, стр. 46-48, 80.

³⁶¹⁷ АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Аустрија Бр. 5 од 25. октобра 1926 године.

³⁶¹⁸ АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 335.

³⁶¹⁹ Према подацима којима је располагао Филип Атанасови и Славе Иванов су сарађивали са тајним бугарским војним аташеом у Бечу, аутономистима ВМРО и Италијанима на униошењу раздора у редове бугарских комунистичких емиграната (ВА, п. 17, к. 95в, ф. 1, предмет бр. 13, рег. 1).

³⁶²⁰ ИАБ, УГБ, предмет СП-588, фасцикла 3, фолијација 9.

Занкову³⁶²¹ омогућено је да пребегне преко југословенске територије у иностранство, 1925. године. Иако у архивској грађи југословенске провинијенције немада података да су југословенски органи директно подржавали његов рад, омогућивши му транзит омогућен му је наставак борбе против ЦК ВМРО, владе Александра Цанкова и рад на зближавању Бугарске са СССР-ом изван оквира Бугарске комунистичке партије.³⁶²² Међутим, бугарски историчар Костадин Палешутски тврди да је Георги Занков након одласка у Албанију, ради организовања базе за ВМРО (об) био врбован од стране југословенског војног изасланика Танасија Динића, заједно са другим чланом истог крила Лазаром Поповским³⁶²³ чији ангажман потврђују и југословенска архивска грађа. Према сазнањима Костадина Палешутског, Георги Занков је у сарадњи са дипломатским преставницима и војним изасланицима Краљевине СХС у Тирани и Бечу радио на формирању јужнословенске федерације.³⁶²⁴

Највеће групе мађарских емиграната, Краљевина СХС је примила током 1919–1921. године. Либерали Михаља Карољија³⁶²⁵ и радикали Оскара Јасија³⁶²⁶ су отишли у емиграцију након завођења бољшевичког режима од стране Беле

³⁶²¹ Георги Занков је био један од припадника ВМРО преко које је Александар Стамболијски користио за формирање и рад федералистичког крила (више видети у: В. А. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българио-југославските отношения*).

³⁶²² АЈ, 14-28а-76а, фолијација 512-514. Прве информације о сукобу Георги Занкова са ЦК ВМРО, обавештајни официр Танасије Динић је прикупио у јесен 1924. године (АЈ, 14-28а-76а, фолијације 328-334). Током расправа између земљеделских група Тодоров-Обов и Атанасов-Стојанов, прва је тврдила за Георги Занкова да је био комуниста у редовима македонствујушких, који је током свог борава у Краљевини СХС био у комуникацији са другом групом (АЈ, 310-2 цилкулар чланова Централног револуционарног комитета при БЗНС, Београд 4. новембар 1925. године).

³⁶²³ К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, стр. 86.

³⁶²⁴ *Исто*, стр. 89.

³⁶²⁵ Михаљ Карољи је и пре Првог светског рата сматран франкофилом у мађарским политичким круговима, али његова франкофилија је била више политичка тактика него идејна оријентација (Ateş Uslu, „Mihály Károlyi et la France (1909–1919)“, *Cahiers d'études hongroises*, No. 14 (2007/2008), pp. 366, 367).

³⁶²⁶ Оскар Јаси је као министар за националности у Карољијевој влади желео да уведе систем праведнијег опхођења према мањинама у Мађарској, након Првог светског рата. У спољној политици развио је концепт конфедерације подунавских земаља, који би се заснивао на културној сарадњи. Иако је важио за политичара либералних погледа, ипак се није мирио са новим државним границама и у својим идејама заговарао њихову делимичну ревизију (А. Kovács-Bertrand, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg*, S. 42-44, 73, 74; Tibor Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924: Ein Beitrag zur Geschichte der Ungarn in Wien“, *Ungarn-Jahrbuch*, Band 14 (1986), S. 60; Оскар Јаси, *Будућност Монархије. Пропаст Двојне монархије и Сједињене подунавске државе*, Сремски Карловци–Нови Сад, 1996, passim; Éva Bóka, „Oszkár Jászi and the challenge of the idea of a democratic nation-state“, *Ungarn-Jahrbuch*, Hefte 25 (2000/2001), pp. 97-116; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 233-255).

Куна (Béla Kun). Јаси је прво побегао у Беч,³⁶²⁷ потом у Праг где се поново састао са Карољијем.³⁶²⁸ Њих двојица су саставили Програм рада мађарске емиграције, 3. новембра 1919. године, током боравка у Чехословачкој.³⁶²⁹ Након обарања режима Беле Куна, Едвард Бенеш³⁶³⁰ им је на дипломатски начин сугерисао да напусте чехословачку територију. Потом је Карољи боравио у Италији и Аустрији, а Јаси у Аустрији и Румуније, пре него што су добили одобрење да ступе на тло Краљевине СХС, где су се поново срели.³⁶³¹ У почетку, главна особа за контакт са југословенском владом био је Оскар Јаси.³⁶³² Током режима Беле Куна Краљевина СХС је прихватала мађарске официре и војнике који су били противници комуниста, и желели да организују Белу армију али им југословенске власти то нису одобриле.³⁶³³ За разлику од Чехословачке и Аустрије где су мађарски комунисти пребегли одмах након обарања режима Беле Куна,³⁶³⁴ комунисти Беле Линдера су емигрирали након неуспешно покушаја стварање Барањске републике и евакуације југословенске војске из печујске области, августа 1921. године.³⁶³⁵ Од тада је он био у комуникацији са Оскаром Јасијем и договарао његов долазак у Београду.³⁶³⁶ Јаси се први пут сусрео са Николом Пашићем, августа 1921.

³⁶²⁷ Спашавајући се од комунистичког режима, у Бечу су побегли прваци разних политичких странака са левог и десног дела политичког спектра: Пал Сенде (Pál Szende), Густав Грац, Ђула Андраши (Gyula Andrássy), Алберт Апоњи (Albert Apponyi), Иштван Бетлен, Ђула Гембеш (Gyula Gömbös), Пал Телеки (Pál Teleki) и други (Т. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 43; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 184, 191).

³⁶²⁸ Он је отишао у Праг да би придобио наклоност Томаша Масарика и Едварда Бенеша, сматрајући их најугицајним државницима у Средњој Европи (G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 201, 202).

³⁶²⁹ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 202. Чехословачка је примила два таласа мађарских избеглица, 1919. године. Први након доласка комунист на власт, а други након обарања режима Беле Куна у Мађарској (Juraj Benko, „Mađarská komunistická emigrácia a jej pôsobenie v rokoch 1919–1921“, *Historický časopis*, ročník 63, číslo 4 (2015), str. 606, 607).

³⁶³⁰ Едвард Бенеш их је *de facto* признао као представнике демократске и часне представнике Мађара у иностранству, 31. марта 1920. године, обећаваши да ће бити спреман да сарађује са њима када се врате на власт, уколико не буду формирали коалицију са комунистима (G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 209, 210).

³⁶³¹ Mihály Károlyi, *Vjera bez iluzija. Memoari „Crvenog grofa“*, Zagreb, 1982, str. 189, 191, 199, 205–212; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 214–225.

³⁶³² G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 226.

³⁶³³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 70–73.

³⁶³⁴ Више о томе у: J. Benko, „Mađarská komunistická emigrácia a jej pôsobenie v rokoch 1919–1921“, str. 608–627.

³⁶³⁵ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, str. 264; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 146, 147, 168, 169; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 219, 220, 231.

³⁶³⁶ Оскар Јаси је добио југословенску визу за одлазак у печујску област пре евакуације трупа. Након тога, договорио се са Белом Линдером да се састану у Загребу (G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 222, 231).

године.³⁶³⁷ Након првог покушаја Карла фон Хабзбурга да се врати на мађарски престо, Никола Пашић је разматрао опције употребе мађарских емиграната као алтернативе уместо режима Хорти–Бетлен.³⁶³⁸

Доласком Момчила Нинчића на чело МИД-а, донекле је промењен однос према мађарским емигрантима, јер он није одобрио финансирање Карољијевог Агитационог бироа за пропаганду против мађарске владе. Главна Нинчићева критика Јасијевих идеја је била да се оне антифранцуске и пронемачке, стога није желео да подржава остваривање његових планова у Средњој Европи.³⁶³⁹ Неповељење према мађарским емигрантима се јавило и код Едварда Бенеша који је у њима видео прикривене мађарске националисте, који би по повратку на власт повели идентичну политику какву је водио и Миклош Хорти.³⁶⁴⁰ Резервисаност југословенског и чехословачког министра можда и није била неоснована, с обзиром да су емигранти тежили успостављању веза и добијање подршке мађарских мањинама у државама наследницама Хабзбуршке монархије.³⁶⁴¹ Ипак, они се нису занимали мањинским питањем у Краљевини СХС, Чехословачкој и Румунији, тврдивши да живе под истим условима како су некада живели Срби, Румуни и Словаци и Угарској монархији. Као додатни аргумент, тврдили су да су режими заведени у државама наследницама много либералнији од режима Хорти–Бетлен.³⁶⁴²

Михаљ Карољи је са својом породицом живео у хотелима у близини Сплита и у Дубровнику, од пролећа 1921. до јуна 1923. године. Добили су југословенске пасоше које су користили до краја свог емигрантског живота, 1946. године. Карољи, Јаси и Линдер су почели да се залажу за федерацију средњеевропских држава, у циљу превазилажења проблема између држава наследница и очувања мира.³⁶⁴³ Мађарска емиграција је организовала велики скуп у Београду, јула 1922, на којем је Михаљ Карољи одржао говор у којем је истакао

³⁶³⁷ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 231.

³⁶³⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 157, 166.

³⁶³⁹ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 246, 247.

³⁶⁴⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 200; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 239.

³⁶⁴¹ T. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 59.

³⁶⁴² T. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 60.

³⁶⁴³ M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 212-219.

паролу „Повратак републици!“ као суштину њихове будуће политичке борбе.³⁶⁴⁴ Након сусрета југословенског и мађарског министра иностраних дела Момчила Нинчића и Миклоша Банфија (Miklos Bánffy), у Женеви 1922. године, положај мађарских емиграната се погоршао и они су отпочели припреме за одлазак. На конференцији одржаној у Марибору, јануара 1923, закључили су да више неће моћи да рачунају на подршку југословенске владе за финансирање свог листа *Bécsi Magyar Újság* (Бечки мађарски дневник)³⁶⁴⁵ и због тога је Оскар Јаси отпутовао у Праг да би издајствовао позајмицу од Едварда Бенеша. Карољи и Јасу су напустили Краљевину СХС у пролеће 1923. године.³⁶⁴⁶

Током боравака у Чехословачкој и Краљевини СХС, мађарски емигранти су својим изјавама и писањем подржавали политику Мале антанте према Мађарској. Тиме су желели да обезбеде боравак за себе и своје присталице, али и да удруженим снагама раде против Миклоша Хортија и Иштвана Бетлена. Напоре до су развијали идеју о сарадњи међу подунавским народима, уз званично прихватање постојећих граница успостављених мировних уговора. Међутим, тим идејама су губили подршку у мађарској јавности, јер су сећање на пораз у Првом светском рату и осећања у вези свега што је потом уследило били још увек свежи.³⁶⁴⁷ Оскар Јаси је наставио своју идејну борбу са мађарским комунистима емигрантима у Бечу, тврдећи да су њихове идеје одбачене и да је требало да се придржавају социјалдемократских политичких концепција.³⁶⁴⁸

Након одлуке да напусте Краљевину СХС, Оскар Јаси се определио за одлазак у САД и отпутовао у Румунију да би извадио пасош.³⁶⁴⁹ Михаљ Карољи је у својим мемоарима трвио да се одлучио за Велику Британију.³⁶⁵⁰ Увидом у архивску грађу смо утврдили да је заправо и он желео да отпутује у Америку, за

³⁶⁴⁴ T. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 60.

³⁶⁴⁵ Лист је покренут октобра 1919, излазио је све до 1934. године. Едвард Бенеш је нудио могућност да покрену и један лист на немачком листу који би био штампан у Чехословачкој, 31. марта 1920, али мађарска емиграција није прихватила ову понуду (T. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 49; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 210).

³⁶⁴⁶ M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 212-219; T. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 58; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 244, 245.

³⁶⁴⁷ Бела Линдер, „Мађарска и њени суседи“, *Летонис Матице српске*, год. ХCVIII, књ. 302, св. 1 (окт. 1924), стр. 40-43; Vuk Vinaver, „Publicistička delatnost Bele Lindera i jugoslovensko-mađarski odnosi 1922-1935“, *Zbornik za istoriju Matice srpske*, Br. IV (1971), str. 151-158; T. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 60, 61, 84.

³⁶⁴⁸ T. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 66.

³⁶⁴⁹ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 248-251.

³⁶⁵⁰ M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 220, 221.

шта је добио подршку Момчила Нинчића који је тражио од Посланства у Вашингтону да се заузме за његов случај јер је имао југословенски пасош, што је значило да је званично морао бити третиран као југословенски поданик.³⁶⁵¹ Пошто овај план није успео, гроф Михаљ Карољи је отпутовао у Лондон. Тамо се обратио југословенском посланику Михаилу Гавриловићу за подршку код британских државних институција, јер је утицај адмирала Михаља Хортија на њихове ставове био евидентант у настојањима да спрече да му се изда боравишна виза.³⁶⁵²

Иако су напустили територију Краљевине СХС, и даље су имали подршку југословенских државних органа и дипломатско-конзуларне службе. Михаљ Карољи је постао значајна фигура за југословенску спољну политику, јер су се око њега окупљале емигрантске групе тзв. грађанских радикала. Његов главни сарадник остао је Оскар Јаси.³⁶⁵³ Након њиховог одласка, предводник мађарске емиграције у Краљевини СХС постао је Бела Линдер, који је важио за човека од поверења у Београду.³⁶⁵⁴ Прва озбиљнија акција коју су покренули прваци мађарске емиграције била је заједничка борба против међународног зајма Мађарској. Они су желели да убеди стране владе да се одобри новчана помоћ само уз услов да се захтева промена режима. Михаљ Карољи и Оскар Јаси су се вратили у Београд, да би заједно са Белом Линдером поднели заједно припремљени меморандум Момчилу Нинчићу, априла 1923. године. Он је прихватио њихову иницијативу, која је била у складу са политиком Мале антанте, и преко југословенских посланстава у Букурешту и Прагу, тражио да и владе друге две чланице подрже ову акцију. Од посланстава у Паризу, Лондону, Вашингтону и Берну тражио је да сондирају терен да би видели каква би реакција била влада четири државе.³⁶⁵⁵ Јон Дука се у начелу сложио, али тражио додатно време да размотри читаво питање; док се америчка влада изјаснила за одбијање зајма док

³⁶⁵¹ АЈ, 371-38-49, фолијација 146.

³⁶⁵² АЈ, 341-27-66 телеграм Гавриловића МИД-у, Пов.Бр.258 од 6. јула 1923. године.

³⁶⁵³ Михаљ Карољи је сматрао да је Оскар Јаси постао много прихватљивија личност за државнике земаља наследница од њега (G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 244, 245).

³⁶⁵⁴ Бела Линдер, „Мађарска и Мала антанта. Шеф организације у нашој краљевини о новој политици Мађарске према суседима“, *Време* од 9. новембра 1923; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 247.

³⁶⁵⁵ АЈ, 371-38-49, фолијације 178-184, 190-195, 199; АЈ, 388-11-28, фолијације 472-478; АЈ, 395-9-97, фолијације 490-500, 502-504.

се не спроведе демократизација режима.³⁶⁵⁶ Оскар Јаси је наставио са јавним наступима против давања зајма Мађарској, након што је отпутовао у САД, октобра 1923. године.³⁶⁵⁷

Посланик у Будимпешти Милан Милојевић је известио МИД, током јула и августа 1923, да је настојао да утиче на све опозиционе странке да се уједине у ширу политичку групацију у борби за обарање режима грофа Иштвана Бетлена. У истом правцу је саветовао и мађарског емигранта др Ласла Денеша, који је заједно са појединим присталицама грофа Михаља Карољија, боравио у Трансилванији. Пошто је убрзо увидео да није могуће формирање јединственог опозиционог блока, јер су хабзбуршки легитимисти бранили владу од либерала и социјалиста, а лево оријентисане странке је бранили од легитимиста, Милан Милојевић је предлагао МИД-у, нову тактику. Да подржава све политичке опције које су у земљи иностранству биле противници режима, сматрајући да је интерес Краљевине СХС да настави да ствара проблеме грофу Иштван Бетлену, када већ није у могућности да га обори са власти.³⁶⁵⁸ Крајем 1923. године, Момчило Нинчић је разговарао са Белом Линдером о могућој репатријацији у Мађарску, у циљу прихватање иницијативе Иштвана Бетлена за побољшање југословенско-мађарских односа.³⁶⁵⁹

Момчило Нинчић је издао инструкције Посланству у Вашингтону да буде при руци Оскару Јасију током његовог боравка САД;³⁶⁶⁰ иако није било потребно да му се издаје лажан југословенски пасош, јер је имао регуларан румунски пасош.³⁶⁶¹ Своје идеје прилагодио америчком јавном мњењу,³⁶⁶² уз сагласност Момчила Нинчића, истичући да се борио да се спроведе *Home rule* у Угарској монархији за све националне мањине. Чињеница да је био политички емигрант који је напустио сопствену државу због терора власти, изазивала је велике симпатије према Јасију у америчкој јавности. Када је мађарска влада покушала да издејствује код америчких државних органа отказивање даљег гостопримства,

³⁶⁵⁶ AJ, 395-9-97, фолијације 505-507.

³⁶⁵⁷ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 263-365.

³⁶⁵⁸ AJ, 395-9-97, фолијације 515, 519-524.

³⁶⁵⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 275.

³⁶⁶⁰ AJ, 371-38-49, фолијација 196.

³⁶⁶¹ AJ, 371-38-49, фолијација 202.

³⁶⁶² Његова процена је била да су мађарски Јевреји у Њујорку били или комунисти или присталице режима Миклоша Хортија (G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 261).

ангажовао се југословенски посланик Анте Тресић-Павичић да би спречио ову акцију.³⁶⁶³ И пре одласка Карољија и Јасија, југословенске службе су пружале помоћ мађарским емигрантима који су радили у иностранству против режима Хорти-Бетлен. Међу првима је био свештеник Јанош Хок (János Hock), који је споразумно са Михаљем Карољијем и уз препоруке Момчила Нинчића отпутовао у САД. Југословенско Посланство у Вашингтону и Генерални конзулат у Чикагу су му стајали на услузи при његовом раду. Циљ његове мисије је био придобијање мађарских исељеника и америчких држављана за прикупљање материјалних средстава за рад против режима у Мађарској. Иако су му пружали подршку, то није уједно значило да су се слагали са свим његовим идејама. Генерални конзул у Чикагу Божидар Пурић је поводом једног његовог предавања изнео своје мишљење да Јанош Хок „слика данашње стање у Мађарској најдирљивим бојама, како то само може син свога народа, када више није на власти“.³⁶⁶⁴ Када су се америчке власти одлучиле да га протерају са своје територије, Момчило Нинчић је наложио Посланству у Вашингтону да се заузме у његовом случају, јер је имао југословенски пасош и због тога су морали да га третирају као југословенског, а не мађарског држављанина.³⁶⁶⁵

Сарадња југословенске дипломатије са мађарским емигрантима у САД, имала је један посебан аспект. Наиме, као и у енглеском, тако и у америчком друштву, припадници аристократских породица су имали већи изглед на успех у својим неформалним мисијама. Ову чињеницу су посебно користили Италијани и Мађари у својим тактикама. Чланице Мале антанте нису имале стварни одговор, јер у југословенском и чехословачком друштву нису постојале богате аристократске породице које су могле сопственим средствима да финансирају пут и елитистички начин живота у Британији и САД. Румунске аристократе, са друге стране, нису имале углед у англосаксонском друштву, стога нису могли сопственим активностима да парирају Мађарима и Италијанима. Непосредно након доласка Оскара Јасија, у САД је допутовао и гроф Алберт Апоњи. Према извештају генералног конзула у Њујорку Павла Каровића, он је приман у „отменим друштвима“ где је имао велики број пријатеља и помагача. Додатну

³⁶⁶³ АЈ, 371-38-49, фолијације 202-204; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 274, 275.

³⁶⁶⁴ АЈ, 371-38-49, фолијације 139-145.

³⁶⁶⁵ АЈ, 371-38-49, фолијација 187.

потпору је могао да добије од мађарског посланика у Вашинготну грофа Ласла Сечењија (László Széchenyi), чија супруга је Гледис Вандербилт (Gladys Moore Vanderbilt)³⁶⁶⁶ је могла да отвори врата „најотменијег“ друштва које није имало најважнију политичку улогу али је поседовало велики утицај. Павле Каровић је предлагао да гроф Михаљ Карољи што пре допатује у САД, како би могао у најелитнијим круговима да брани југословенске интересе и критикује мађарску владу, јер је гроф Апоњи одбио јавну расправу са Оскаром Јасијем.³⁶⁶⁷ Пошто југословенске службе нису могле да организују Карољијев долазак, услед утицаја грофа Сечењија и Гледис Вандербилт на Стјет дипартмент,³⁶⁶⁸ дипломатско-конзуларна служба у САД је морала да прибегне другим тактикама, између осталог ангажујући професора Михаила Пупина који је једини био у могућности да отвори врата у америчким елитиним круговима.³⁶⁶⁹ Српски научник је прихватио иницијативу и својим ангажовањем настојао да се представи Јасијеве идеје што пријемчивијим за америчку публику.³⁶⁷⁰ На основу његовог писма упућеног дирктору Института за међународно образовање (Institute of International Education) професору Стефану Дагану (Stephen Duggan) Оскар Јаси је добио позив да одржи предавање у којем је побијао наводе из излагања гроф Апоњија пред Институтом,³⁶⁷¹ одржано пре интервенције Михаила Пупина. Активности југословенске, чехословачке и румунске дипломатско-конзуларне службе нису промакле мађарском посланику грофу Сечењију, који је сугерисао чиновницима Стејт дипартмента да не може имати симпатије према своме сународнику чији пут

³⁶⁶⁶ Гроф Ласло Сечењи је био мало познат у Њујорку када је верио и потом оженио Гледис Вандербилт. Вашингтонски и њујоршки листови и таблоиди су били веома заинтересовани за младог Мађара и брак који је спајао европску аристократију са америчким индустријалцима. Амерички новинари су их пратили на њиховом брачном путовању проведеном у Мађарској. Својим понашањем он је успео да придобије амеичке новинаре (Andrew P. Haley, *Turning the tables. Restaurants and the Rise of American Middle Class, 1880-1920*, Chapel Hill, 2010, p. 174; Dyana F. Furmansky, *Rosalie Edge, Hawk of Mercy. The Activist who saved Nature from the Conservationists*, Athens, 2009, pp. 27-28).

³⁶⁶⁷ AJ, 371-38-49, фолијације 205, 206.

³⁶⁶⁸ Њих двоје су успешно презентовали Михаља Карољија пред америчким властима као „комунисту“ што је била довољно тешка оптужба да му се не изда улазна виза (G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 258).

³⁶⁶⁹ Анте Тресић-Павичић је преко Гордона Смита (Gordon Gordon-Smith) пласирао чланке у најзначајнијим америчким новинама против теза које је заговарао гроф Апоњи; и предлагао да се преко штампе и у јавним наступима извргне руглу јер је исмевање било тактика на коју би он по свом статусу и личним особинама тешко могао да одговори (AJ, 371-38-49, фолијације 204, 205, 210-213, 223).

³⁶⁷⁰ AJ, 371-38-49, фолијације 225-227.

³⁶⁷¹ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 266, 276.

финансира Мала антанта. Према његовима наводима, највећу подршку је пружало југословенско Посланство у Вашингтону.³⁶⁷²

Међутим, његов рад у САД је отежан променом ставова Михаља Карољија. Он је на крају одбацио идеју одласка из Европе у Америку, тврдећи да је напустио своје раније становиште да се бори за „демократску“ Мађарску, јер је био уверен да је демократија само празна фраза уколико изостане социјализам. Стога је желео да отпочне борбу за „социјалистичку“ Мађарску, и није желео да злоупотребљава гостопримство и новачна средства мађарске дијаспоре и банкара Роберта Колдвела (Robert J. Caldwell) који су били спремни да помажу борбу за демократизацију мађарског друштва, али не и за социјалистичке идеје и идеале.³⁶⁷³

Оскар Јаси и Јанош Хок су током 1924. године, боравили са чехословачким, односно југословенским пасошем. Настојали да организују нову политичку организацију. У складу са изнетом паролом грофа Михаља Карољија у Београду „Повратак на републику!“ и политичком сценом у САД, осмислили су назив Демократска републиканска странка. Главни циљ је био аграрна реформа, којим би се 5.000.000 Мађара ослободило власти од 150.000 аристократских породица. Међутим, њихова главна активност је била обилазак универзитета, клубова и друштава у којима је гроф Апоњи држао предавања, како би у својим излагањима побијали његове тврдње и тиме постепено затрли траг идејама мађарске пропаганде. У том погледу, тврдили су да би се успостављањем демократског режима у Мађарској успоставили добросуседски односи са Малом антантом и тада би могли да покрену питање ревизија граница или третмана мађарских мањина у пријатељској атмосфери. Генерални конзул у Чикагу Божидар Пурић је оценио да је у питању била „врло добра пропаганда за нас“. Друго питање на којем су радили био је долазак грофа Михаља Карољија у САД, који је имао добре контакте са лабуристичким премијером Ремзи Мекдоналдом (Ramsey MacDonald) све док се нису разишли по питању међународног зајма за Мађарску. Стога су желели да прошире своју базу у англосаксонском свету за

³⁶⁷² G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 273.

³⁶⁷³ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 268-271.

наставак свог рада на обарању режима у Мађарској.³⁶⁷⁴ Оскар Јаси је пола године провео у Аустрији, Британији, Француској и Чехословачкој, поново успоставивши ближу сарадњом са брачним паром Карољи, али није успео да одговори свог вођу од идеја руског комунизма.³⁶⁷⁵

Пошто нису успели да омогуће долазак грофа Михаља Карољија у САД, Роберт Колдвел је организовао пут његовој супрузи контеси Катерине Карољи (Catherine Károlyi) у својству предавачице.³⁶⁷⁶ Она је имала посебну тежину у друштвеним круговима јер је била унука Ђуле Андрашија старијег и ћерка Ђуле Андрашија млађег. Њеној репутацији допринела је и Еленор Рузвелт (Franklin Roosevelt) супруга Френклина Рузвелта (Franklin Delano Roosevelt), лично је дочекавши у њујоршкој луци залажући лични углед да би анулирала интриге мађарског посланика грофа Сечењија.³⁶⁷⁷ Генерални конзул у Чикагу Божидар Пурић јој је стајао на располагању, али њој није била потребна његова помоћ, јер су јој отворена врата у најелитнијим женским круговима. Стога је могла да поведе пропаганду против режима у Мађарској, којом је стицала симпатије и америчких кругова и мађарске дијаспоре. Божидар Пурић је оценио да су њени наступи у потпуности одговарали интересима Мале антанте, „јер да смо је ми сами учили шта ће и шта треба да каже, не би могла ништа боље урадити.“ Успех њених наступа у Њујорку, Чикагу и другим америчким градовима се могао мерити са настојањима мађарског посланика грофа Сечењија да је оптужи за спровођење бошљевичке пропаганде, што је био најбољи начин да се одређена личност компромитује пред Стејт департментом. Међутим, америчке власти су демантовале ове информације и она је могла да настави са спровођењем пропаганде, чија је главна идеја била да недемократски режим у Мађарској представља највећу опасност за мир у Европи.³⁶⁷⁸

Пред Божић 1924. године, гроф Михаљ Карољи је добио улазну визу за САД, јер му је жена оболела од тифуса, под условом да у јавним наступима не држи политичке говоре. Он се придржавао налога америчке администрације, и

³⁶⁷⁴ AJ, 371-38-49, фолијација 235, 236; M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 222, 223, 234-236; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 271, 278-282.

³⁶⁷⁵ M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 239; G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 287-298.

³⁶⁷⁶ M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 237, 238.

³⁶⁷⁷ M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 239, 240.

³⁶⁷⁸ AJ, 388-11-28, фолијације 776-778.

био је у друштву своје супруге до априла 1925. године, када су се вратили у Велику Британију.³⁶⁷⁹ Иако није имао политичке наступе, боравак грофа Михаља Карољија је према оценама југословенске дипломатско-конзуларне службе оставило дубок траг на америчку јавност и мађарски део дијаспоре који је био лојалан постојећем режиму. На крају је читав случај Сечењи-Карољи био и предмет расправе у амерчком Сенату, након што је сенатор Бартон Вилер (Burton K. Wheeler) јавно критиковао држање државног секретара за спољне послове Френка Келога (Frank Billings Kellogg) да је подлегао пропаганди коју је спроводило мађарско Посланство у Вашингтону.³⁶⁸⁰

Почетком 1925. године, југословенски МИД је био спреман да се ангажује против судске одлуке о конфискацији имовине грофа Михаља Карољија, користећи се чланом 76 Тријанонског мировног уговора.³⁶⁸¹ Оскар Јаси и Јанош Хок су претходне године преко банкара Роберта Кодлвела ангажовали њујоршког адвоката Дадли Мелоун (Dudley Field Malone), који је имао канцеларију у Паризу и могао да утиче на француске кругове, а као рођак министра финансија Ендрју Мелоуна (Andrew Mellon) могао посредно да утиче и на ставове америчке председничке администрације.³⁶⁸² Едвард Бенеш је обећао Оскару Јасију да ће интервенисати у овом питању код француске и британске владе, фебруара 1925. године.³⁶⁸³ Након што се за случај нарушавања Тријанонског мировног уговора заинтересовала Конференција амбасадора, отправник послова у Паризу Милош Михаиловић је саветовао МИД да не компромитује југословенску државу јавним иступањем у овом питању.³⁶⁸⁴

Предводник мађарских политичких емиграната у Краљевини СХС Бела Линдер је почео да припрема план за озбиљнију акцију, октобра 1924, напореда са припремама албанских и бугарских политичких емиграната за спровођење државних удара у својим земљама.³⁶⁸⁵ Међутим, као што је био случај и са

³⁶⁷⁹ М. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 240, 241.

³⁶⁸⁰ АЈ, 371-38-47, фолијација 267; АЈ, 371-38-49, фолијације 56, 57; М. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 242-244, 251.

³⁶⁸¹ АЈ, 388-11-28, фолијација 780.

³⁶⁸² АЈ, 371-38-49, фолијације 235, 236; М. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 228.

³⁶⁸³ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 298.

³⁶⁸⁴ АЈ, 388-11-28, фолијација 780.

³⁶⁸⁵ Мађарски државни органи који су сазнали да се нешто озбиљно планира наредили су својим агентима да највећу пажњу обрате на праћење рада присталица Михаља Карољија који су се налазили на југословенској територији (АЈ, 395-12-115, фолијације 32-35).

бугарском политичком емиграцијом, и у редовима мађарских емиграната је дошло до озбиљних идејних размимоилажења. Оскар Јаси је заговарао нову мађарску револуцију као једино решење за ослобађање народа од белог терора, након што се Бетленов режим усталио и учврстио 1921–1922. године.³⁶⁸⁶ Временом је одустао од револуционарних идеја, које су и даље заговарали гроф Михаљ Карољи и Бела Линдер. Оскар Јаси је након предавања одржаног почетком јануара 1925. године у Братислави, сазнао је од бискупа Јаноша Терека (János Törok)³⁶⁸⁷ да је Бела Линдер припремио план за државни удар у Мађарској, и да је добио одобрење југословенског министра иностраних дела Момчила Нинчића да своју замисао спроведе у дело. Оскар Јаси је отпутовао у Праг, да би упозорио Едварда Бенеша да се он не слаже са тим планом, и да су се његов животни пут и политичка борба разишли од Беле Линдера. Ово саопштење је било довољно чехословачком министру да схвати да планови о државном удару у Мађарској нису имали чак ни једногласну подршку међу емигрантима, што је наравно постављало питање подршке у мађарском јавном мњењу. Томаш Масарик је понудио Оскару Јасију финансијску подршку да почне своју професорску каријеру у САД, али је он одбио ову помоћ.³⁶⁸⁸ Поред убеђивања Едварда Бенеша, сматрао је да мора да наговори и своје саборце грофа Михаља Карољија и Пала Сендеа да одустану од „лудачког „ослободилачког“ пројекта“ Беле Линдера, о чему су разговарали у Паризу током лета 1925. године. Линдер је у договору са Момчилом Нинчићев два пута одлазио у француску престоницу, током јула и августа, да би у разговорима са Јасијем и Карољијем постигли споразум о измирењу и наставку заједничког рада. Договор је постигнут средином јуна о формирању комитета и легалном раду против режима у Мађарској. Едвард Бенеш је обећао помоћ од 200.000 чехословачких круна, емигранти су настојали да добију материјалну подршку француске владе, а Бела Линдер је тражио и помоћ Момчила Нинчића. Главно средство пропагандног рада требало је да буде лист „Република“ који су намеравали да штампају у Француској у 20.000 примерака и

³⁶⁸⁶ T. Hanak, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924“, S. 59.

³⁶⁸⁷ Јанош Терек је био контакт особа грофа Михаља Карољија, 1915, када је желео да упозна италијанске државнике да службена Угарска не представља мађарски народ који се не залаже за ратне циљеве прокламоване од стране Хабзбуршке монархије (M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 74-76).

³⁶⁸⁸ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 298.

према постигнутом споразуму не би служио за социјалистичку пропаганду.³⁶⁸⁹ У то доба Бела Линдер је већ постао познат међу политичким емигрантима који су живели на тлу Краљевине СХС, као особа способна да организује просветну делатност међу својим следбеницима. Стога се и Александар Обов угледао на његов рад на том пољу.³⁶⁹⁰ Оскар Јаси се одлучио да дефинитивно напусти живот политичког емигранта, вратио се у САД и посветио се својој професорској каријери.³⁶⁹¹

Југословенски МИД је почео да користи услуге бискупа Јаноша Терека за сузбијање мађарске иредентистичке пропаганде у САД, од средине јануара 1925. године. Он је у свом раду добио подршку дипломатско-конзуларне службе, Михаила Пупина и епископа Српске америчко-канадске епархије Мардарија Ускоковића. Да би му олакшали боравак, кретање и рад на америчком тлу, МИД му је издао југословенски дипломатски пасош. Међутим, након што је југословенско Посланство у Вашингтону прикупило неповољне извештаје о неконзистентности његове личности, и о његовом раду и држању, министарство је издало инструкције да заузму резервисаније држање према Јаношу Тереку.³⁶⁹² По истеку валидности дипломатске визе, МИД је наложио дипломатско-конзуларној служби у САД да му могу издати само обичну визу.³⁶⁹³ Временом је и Посланство у Вашингтону дошло до идентичних закључака као и Милан Милојевић – услед немогућности да оборе режим Хорти-Бетлен најбоље што су могли да учине је да преко емигрантских организација подривају унутрашњу ситуацију у Мађарској. Ипак, након трогодишње сарадње са мађарским емигрантима на тлу САД, нису били сигурни у њихову идејну солидност. Наиме, претпостављали су да би политички емигранти, једном вративши се на власт, убрзо заборавили пароле које

³⁶⁸⁹ АЈ, 388-11-28, 805, 856.

³⁶⁹⁰ *ЧИБИ*, I, Бр. 205, стр. 371.

³⁶⁹¹ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, p. 299.

³⁶⁹² Према информацијама које је сакупио секретар Посланства Бранко Ацемовић, Јанош Терек је по рођењу био Јеврејин. Након завршених теолошких студија у Риму, покушао је да ради као унијата. Потом је прешао у православље и рукоположен је за епископа. Покушао да организује цркву али није било православних Мађара, те се обратио чехословачком Конзулату у Питсбургу и чехословачком Посланству у Вашингтону за помоћ, да би под своје окриље преузео чехословачке Русине. Пошто је његова молба одбијена, почео је да ради као агент некретнинама (АЈ, 371-38-49, фолијације 277-302).

³⁶⁹³ АЈ, 371-38-49, фолијације 287-293.

су пропагирани у иностранству и убрзо повели идентичну политику као и режим Хорти-Бетлен.³⁶⁹⁴

Бела Линдер је остао „трн у оку“ грофу Иштвану Бетлену, и питање његовог боравака у Краљевини СХС је поново покренуто приликом преговора о југословенско-мађарском споразуму, 1926. године.³⁶⁹⁵ Он је коришћен не само за потребе југословенских акција, већ и као сарадник француске дипломатије. Наиме, у жеку афере са фалсификовањем француских франака, југословенски МИД је упутио Белу Линдера у Париз да се споразуме директно са Аристидом Бријаном и Филипом Бертелом о јавном иступању против мађарске политике и режима.³⁶⁹⁶ Иако је један од првака мађарске емиграције помагао француску дипломатску акцију, ипак су обични Французи почели да сумњају у сваког Мађара, што је погоршало положај емиграната у Паризу.³⁶⁹⁷ Након формирања друге лабуристичке владе Ремзи Макдоналда, 1929, југословенски МИД је безуспешно покушао да искористи Белу Линдера за пропагирање антимађарских теза у лабуристичким круговима и Форин офису.³⁶⁹⁸ На основу сачуване архивске грађе могуће је само утврдити да је југословенска дипломатско-конзуларна служба у САД пратила боравак грофа Михаља Карољија, децембра 1929. – фебруара 1930,³⁶⁹⁹ али нема никаквих индиција да се на било који начин умешала у погледу његовог доласка и политичког рада.³⁷⁰⁰ Бела Линдер је наставио свој рад у корист југословенских интереса, превасходно објављивањем чланака и текстова у којима је критиковао мађарски режим насупрот југословенским приликама.³⁷⁰¹

Боравак мађарских комуниста на тлу Краљевине СХС, као и у погледу бугарских комуниста, за југословенске државне органе је представљало озбиљан изазов. Дозвола рада који је био уперен против режима у њиховој отаџбини, и спречавање пропагирање комунистичких идеја и сарадње са југословенским истомишљеницима је био посао који је захтевао извесно умеће. Истовремено,

³⁶⁹⁴ АЈ, 371-38-47, фолијација 267.

³⁶⁹⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 312.

³⁶⁹⁶ АЈ, 334-ПО-7-27, фолијација 785.

³⁶⁹⁷ M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 268, 269.

³⁶⁹⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, str. 407.

³⁶⁹⁹ M. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 281.

³⁷⁰⁰ АЈ, 371-38-49, фолијације 333-335.

³⁷⁰¹ V. Vinaver, „Publicistička delatnost Bele Lindera i jugoslovensko-mađarski odnosi 1922-1935“, str. 158-163.

покретано је и питање агената мађарске владе који су долазили у Краљевину СХС, наводно као чланови комунистичке партије, а заправо радили на придобијању и преобраћању мађарских емиграната који су почели да се колебају. Услед делимично сачуване грађе, можемо само да кажемо да су државни органи пратили кретање и рад емиграната, и трудили се да проникну у њихову стварну делатност на југословенском тлу.³⁷⁰²

На основу прегледаних извора и литературе нисмо у могућности да детаљније одговоримо на питање како су се држали бивши емигранти према југословенској држави након што су напустили Краљевину СХС. Пронашли смо само податке за три особе, који би могли да укажу на одређене тенденције, али је то недовољно за доношење конкретнијих закључака. Оскари Јаси је након напуштања политичког рада у емиграцији и почетка професорске каријере у САД, наставио да приватно долази са својом породицом у Југославију. Он је годишње одморе проводио лети на југословенском приморију, јер је јадранску обалу сматрао најлепшим природним крајем који је икада посетио.³⁷⁰³ Један од мађарских комуниста који је боравио у Краљевини СХС од периода евакуације печујске области, 1921, до пропасти плана за спровођење државног удара у Мађарској, 1925, био је и Ласло Вереш. Он се по други пут вратио у југословенску државу као политички емигрант након доношења Резолуције Информбироа, 23. фебруара 1949. године, и постао потпредседник мађарске политичке емиграције.³⁷⁰⁴

Прва већа група аустријских политичких емиграната који су пребегли на југословенску територији били су чланови фашистичког Хајмвера на челу са својим вођом Јулиусом Пфримером (Julius Pfrimer) након неуспеха устанка у Штајерској, септембра 1931. године. Иако су они били познати по својим антијугословенским ставовима, држање Краљевине Југославије је лако схватљиво уколико се узме у обзир да је међународна криза изазвана Курцијус-Шоберовим планом о царинској унији тек била окончана.³⁷⁰⁵ Након што је Јулиус Пфример

³⁷⁰² АЈ, 335-15-4, фолијације 83, 84; АЈ, 341-6-13 циркулар ГПД МИД-а, Пов.Бр.2954 од 31. марта 1926. године.

³⁷⁰³ G. Litván, *A Twentieth-Century Prophet*, pp. 244, 317, 343.

³⁷⁰⁴ АС, БИА, списак I, предмет бр. 257, фолијација 16.

³⁷⁰⁵ V. Vinaver, „Austrijsko pitanje“ i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1933)“, str. 21-23; С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, стр. 37.

напустио територију Краљевине Југославије, МИП је послао циркуларно наређење посланствима и конзулатима да му не издају улазну визу уколико је буде тражио.³⁷⁰⁶

Много озбиљније питање је било држање југословенске државе према неуспелом националсоцијалистичком пучу у Аустрији, јула 1934 године, када је убијен канцелар Енглберт Долфус. Аустријска влада се захвалила југословенској влади преко отправника послова у Београду Шмита 30. јула, а преко југословенског посланика у Бечу Ђорђа Настасијевића 1. августа. Међутим, она се званично захвалила и другим државама чије држање није било сумњиво, стога се са правом може поставити питање колико је искрена захвалност била изречена Београду³⁷⁰⁷ Посебно уколико се узме у обзир чињеница да су Ђорђе Настасијевић, дописник ЦПБ-а у Бечу Велимир Кривошић и генерални конзул у Целовецу др Антон Новачан одржавали директне контакте са немачким Посланством и неким од најистакнутијих чланова аустријског националистичког покрета пре и после неуспелог пуча.³⁷⁰⁸

Крајем јула и првих дана августа на југословенско тло је прешло између две и три хиљаде аустријских држављана, припадника националсоцијалистичке странке и чланови њихових породица.³⁷⁰⁹ Међу њима је било 80 ученика основних школа и око 200 ученика средњих школа и студената.³⁷¹⁰ Емигрантима је у почетку пружена могућност да ступе у контакт и одржавају комуникацију са Немачком преко немачких конзулата у Љубљани и Загребу. Напослетку се централа за пријем аустријских избеглица у Минхену је тражила од руководства

³⁷⁰⁶ АЈ, 370-22-71, фолијације 636, 637.

³⁷⁰⁷ Архив САНУ, 13.657, фасцикула I, предмет бр. 1 службена белешка о разговору са аустријским отправником послова Шмитом, Београд, 30. јул 1934. године; АЈ, 341-7-15 Јевтић Посланству у Лондону, Пов.Бр.17051 од 28. јула и Пов.Бр.1731/34 од 31. јула; Ђурић лично за министра, Пов.Бр.644 од 5 августа 1934; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1934, Volume II Europe, Near East and Africa*, Washington, 1951, p. 35; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, str. 247.

³⁷⁰⁸ D. Nećak, *Avstrijska legija II*, str. 147; С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилулс Аустрије*, стр. 43.

³⁷⁰⁹ Податак о две до три хиљаде избеглица смо преузели од Душана Нећака који је најдетаљније истражио тему аустријских националсоцијалиста на тлу Југославије (Dušan Nećak, *Avstrijska legija II*, Maribor, 1995,², str. 70-75). У домаћој и страном историографској литератури наводе се и друге цифре, које се крећу од неколико стотина до више хиљада људи (M. Williams, "Aid, Assistance, and Advice: German Nazis and the Austrian Hilfswerk", *Central European History*, Vol. 14, No. 3 (Sep., 1981), pp. 234-235); D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope I*, str. 209; V. Vinaver, "Austrijski problem" i preorijentacija jugoslovenske politike 1933-1934. godine", str. 138; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, str. 271; A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*, S. 427.

³⁷¹⁰ С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилулс Аустрије*, стр. 44.

националсоцијалиста у Аустрији да изразе захвалност југословенској влади због пријема и држања према емигрантима.³⁷¹¹

Отправник послова у Београду Шмит телефонски је замолио МИП, 31 јула, да се наоружани емигранти држе под строгим надзором полицијских органа, по могућношћу удаље од заједничке границе, и према потреби конфинирају. У југословенском МИП-у је закључено да уколико влада буде желела да изађе у сусрет аустријском захтеву „можда најбоље решење да се овакви људи не стављају у привремени концентрациони логор као остали прибегли побуњеници, него да им се одреди привремено место боравка, на пр. могли би се сконцентрисати у неколико наших бања“.³⁷¹² Већина емиграната је размештена у Савској бановини, док је останак у Дравској бановини био дозвољен само лицима који су имали рођаке који су били југословенски поданици.

Зборна места за пријем избеглица су били Љубљана и Марибор. Одатле су упућивани на локације где су организовани логори. Успостављене су три врсте логора. На територији Славоније формиран су тзв. „затворени логори“ у којима су смештани људи који су обучавани за борбу. Они су имали редовне спортске и војне вежбе, морали су да присуствују политичким предавањима. Смели су да напуште логорски простор у периоду између 17 h и 21 h, када су обично одлазили у кафане или посластичарнице. Успостављено је устројство по угледу на Јуришне одреде (*Sturmabteilung – SA*) и оружје су добијали привремено за потребе вежбања. Надзорне органе су вршили припадници Заштитног корпуса (*Schutzstaffeln – SS*). На територији Дравске бановине формиран су тзв. „отворени логори“. У њима су смештани људи који су већ били обучени за борбу и спремни за извођење нових операција. Они су смели да напуштају логор и слободно се крећу у оближњем насељу, ступају у контакт са мештанима и били су без стварног надзора полицијских органа. У близини југословенско-аустријске границе је отворена трећа група центара, тзв. „десетине“ (*Zehnergruppe*) чије људство су чили емингратни обучени за борбу и који су имали посебне задатке. Њима је била додељена и котрола над трећом групом логора који су заправо биле складишта оружја и муниције, који су били лоцирани далеко од насељених места

³⁷¹¹ D. Nećak, *Avstrijska legija II*, str. 72; A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*, S. 429, 430.

³⁷¹² Архив САНУ, 13.657, фасцикула I, предмет бр. 1 службена белешка о телефонском разговору са аустријским отправником послова Шмитом, Београд, 31. јул 1934. године.

Тиме је спречавано да наоружане избеглице представљају опасност по јавну или државну безбедност, а истовремено им је стајало на располагању уколико се одлуче за спровођење нових акција на аустријском тлу. Највећи број емиграната је смештен у затвореним логорима у близини Вараждина, Бјеловара и Славонске Пожеге.

Марибор је одмах претворен у центар информативних, пропагандних, политичких, комуникационих и потпорних активности организовањем Централног руководства за помоћ избеглицама у Југославији (*Zentralleitung des Flüchtlingshilswerkes in Jugoslawien*), којим су руководили десет најистакнутијих емиграната и припадника СС-а послатих из Немачке. Централа је средином септембра премештена у Вараждин. Државни органи су дозволили одржавање редовне курирске службе између националсоцијалиста у Југославији и Аустрији. Због тога су курири користили аутомобиле и редовне аутобуске линије, јер нису били приморани да илегално прелазе границу. Аустријски новинари који су радили у служби националсоцијалистичког покрета добили су посебне пропуснице од државних власти, и они су најчешће коришћени за пренос пропагандних материјала.³⁷¹³

Поред државних органа, према аустријским избеглицама симпатије су исказивали и Словенци, који су се надали да би приликом извршења аншлуса Корушка била припојена Краљевини Југославији, и тиме био анулиран резултат референдума из 1920. године. Југословенска штампа је убрзо по доласку првих емигрантских група почела са симпатијама да пише о њима, изражавајући осећај солидарности због мука којима су били изложени. За разлику од општих симпатија које су се јавиле код становника Дравске и Савске бановине, долазак аустријских националсоцијалиста није имала позитиван ефекат на истакнутог опозиционог политичара Јована М. Јовановића – Пижона, који је и даље био противник италијанске и немачке политике према Аустрији.³⁷¹⁴ Емигранти су примали помоћ и подршку од немачких омладинских организација из Дравске

³⁷¹³ D. Nećak, *Avstrijska legija II*, passim; A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*, S. 431, 432.

³⁷¹⁴ Према његовом мишљењу Италија је била најодговорнија за убиство канцелара Енглберта Долфуса јер га је само подржавала на речима, али му није пружила реалну помоћ када му је била неопходна (Иностранци, „Аустријски проблем”, *СКГ, Књига XLI, Број 8*, 16. јули 1934, стр. 645-647; исти, „Североисток и центар Европе”, *СКГ, Књига XLII, Број 2*, 16. септембар 1934, стр. 153-154; исти, „Аустријска независност”, *СКГ, Књига XLII, Број 4*, 16. октобар 1934, стр. 296).

бановине у чије редове су продирале националистичке идеје пласиране из Немачке. Њихови контакти и сарадњу су успостављени приликом организовања и спровођења државног удара, и само су настављени приликом бегства националсоцијалиста из Аустрије у Југославију. Поред омладинских организација помоћ емигрантима је пружао и Културбунд (*Schwäbisch-deutsch Kulturbund*).³⁷¹⁵

Иако су аустријски националсоцијалистички емигранти провели на југословенском тлу свега четири месеца, и у њиховим редовима је убрзо дошло до унутрашњих размирица и раздора. Углавном су се поделили у две веће групе. Једну је предводио вођа СА у Корушкој Јозеф Велц (Josef Welz), а другу вођа штајерског Хајматшуца (Heimatschutz) Константин Камерхофер (Konstantin Kammerhofer). Суштина њиховог сукоба је била у питању ко је био бољи нациста. Међутим, унутрашње размирице су почеле да сметају југословенским властима, услед учесталих гласина у дипломатским и новинарским круговима да је на територији Краљевине Југославије формирана нова „аустријска легија“ која је требало заједно са легијом формираном на територији Баварске изврши нови покушај насилног преузимања власти у Аустрији. Стога је НСДАП био приморан да пошаље специјалну комисију да испита читаву ствар и пронађе решење, септембра 1934. године. Сукоб је добио такве размере, да је председник комисије Ото Шацмајер (Otto Schatzmeier) преузео даље руковођење емигрантском организацијом.³⁷¹⁶

Аустријски емигранти нису уживали никакво веће гостопримство него политички емигранти из других држава. Такође, углавном су имали само ону одећу и одећу коју су носили на себи када су бежали. Стога су услови живота у логорима били веома скромни. Међутим, они су показали виши ниво организованости и дисциплинованији заједнички рад. У Вараждинском логору су искористили новац који су примали од општинских власти прво да би купили дрво од којег су направили подове и преградне зидове. Потом су оспособили велику шпорет који дуго није био употребљаван да би организовали заједничку кухињу. Пошто у Вараждину и околним селима нису могли да купе већу количину посуђа и есцајга за исхрану свих емиграната, организовали су куповину

³⁷¹⁵ Toni Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, Rijeka–Ljubljana–Beograd, 1979, str. 84, 85; D. Nećak, *Avstrijska legija II*, str. 51-60, 143; С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије*, стр. 45.

³⁷¹⁶ D. Nećak, *Avstrijska legija II*, str. 120-133.

потребних ствари у Грацу. Због великог броја избеглица које нису могли све да сместе у логору, успели су у врло кратком временском раздобљу да организују закупе празних хотелских соба и пансиона. Као и погледу осталих политичких емиграната, тако је и код аустријских националсоцијалиста руководство добијало знатно већа средства за личне потребе, те су могли лако себи да приуште „раскошан“ живот у поређењу са обичним емигрантима.³⁷¹⁷

Бечки лист *Reichspost* познат по свом антијугословенском писању је почео да објављује вести о наводном организовању „аустријске легије“ на територији Краљевине Југославије, по угледу на исту емигрантску организацију на баварском тлу. Убрзо се развила кратка, али оштра кампања аустријске и југословенске штампе, током које је аустријски министар иностраних послова Егон Бергер-Валденег (Egon Berger-Waldenegg) дао изјаву и за париски лист *La République* са сличним тврдњама. Француска је располагала информацијама да су аустријски националсоцијалисти на тлу Југославије припремали нови државни удар у Аустрији који је наводно требало да буде извршен у току октобра. На основу тога је аустријска влада замолила британску, француску и италијанску владу да упуте заједнички демарш Београду да спречи пуч који је припреман на југословенској територији. Међутим, Форин офис је одбио да учествује у заједничком демаршу и Ке д'Орсе је одустао од своје намере.³⁷¹⁸

Држање Француске је утицало на југословенску владу да до почетка октобра 1934. године у два наврата изрази жељу немачком посланику Виктору фон Херену да се емигранти преместе у Немачку. Након убиства краља Александра у Марсеју, 9. октобра, ово питање је постало тим актуелније што је Југославија желела да покрене тужбу пред Друштвом народа по питању одговорности Италије и Мађарске за пружање подршке хрватским политичким емигрантима. Међутим, југословенска влада није желела да покрене питање одговорности Аустрије, јер је вероватно била свесна да након пријема аустријских

³⁷¹⁷ Isto, str. 120, 135, 150, 154.

³⁷¹⁸ АЈ, 341-7-15 секретар и отправник послова у Лондону Војислав Радовановић помоћнику министра иностраних послова др Божидару Пурићу, Стр.Пов.Бр.741 од 13. септембра и Стр.Пов.Бр.753 од 20. септембра 1934; *Documents on German Foreign Policy, Series C, Volume III, The Third Reich: First Phase (June 1934 – March 1935)*, Washington, 1959, No. 186, 268, 332, 337, 354, 380, pp. 375, 528-530, 637-638, 644-645, 673, 722; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, str. 247; D. Nećak, *Avstrijska legija II*, str. 76, 86, 87, 115-120; A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*, S. 433-434.

националсоцијалистичких избеглица није имала моралну подлогу за изношење оптужби на рачун Беча. Југославија је са Немачком истовремено покренула питања транспорта аустријских избеглица и хрватских емиграната који су боравили на немачком тлу. Преговори су трајали током већег дела октобра, а 28. новембра 1934. године националсоцијалистички емигранти су укрцани на бродове и послати у Бремен. На тај начин је избегнут железнички транспорт преко аустријске или мађарске територије што је могло да компромитује Југославију пре почетка процеса пред Друштвом народа по питању одговорности Мађарске за помоћ пружану усташама у Јанка Пусти.³⁷¹⁹

Током спровођења аншлуса Аустрије, 12–15. марта 1938. године, Југославија је затворила границе, али то није значило и да је у потпуности спречавала прелазак емиграната на територију Краљевине и рад новонасталих опозиционих група у Остмарку. Један од политичких бегунаца, којем је Југославија пружила гостопримство, био је и Албрехт Хумл (Albrecht Humml), који је од јулског пуча 1934. године био задужен за реорганизацију аустријске обавештајне службе и праћење рада националсоцијалиста.³⁷²⁰ У Штајерској је хришћански социјалиста Анзелм Гранд (Anselm Grand) организовао илегални покрет отпора. Његови истомишљеници су се повезали са локалним социјалдемократима и комунистима. Поред ове покрајине, имали су базе и у Југославији, са центром у Загребу. Ова група се повезала са Немцима у Краљевини преко др Фрица Хола (Fritz Holl). Хол није само организовао своје сународнике и истомишљенике, већ је успоставио контакт са Миланом Стојадиновићем, Антоном Корощцем и надбискупом Алојзем Степинцем. Код све тројице је наишао на разумевање за своје активности и добио одобрење да настави са радом.³⁷²¹

Након неуспелог контраудара официра ројалиста у Грчкој, октобра 1923, југословенска влада је пружила уточиште пуковнику Георгију Зирасу (Georgios Ziras)³⁷²² и његовим војницима који су били поражени у Егејској Македонији.³⁷²³

³⁷¹⁹ D. Nećak, *Avstrijska legija II*, str. 174-186

³⁷²⁰ АЈ, 14-Одељење за државну заштиту-27-71, 16-18.

³⁷²¹ R. Luža, *The resistance in Austria 1938-1945*, Minneapolis 1984, pp. 56, 61.

³⁷²² Југословенска штампа је објавила само да је пуковник Зирас побегао у непознатом правцу, али није известила о његовом преласку на југословенску територију („Пластирас угушује побуну“, *Политика* од 26. октобра 1923).

Са њим је било нешто више од педесет официра, и они су прво упућени у Комаданту III армијске области у Скопље.³⁷²⁴ Потом су упућени у Врање,³⁷²⁵ и остали су у врањанској области све до априла 1924 године.³⁷²⁶ Држање југословенске државе према ројалистима, и уопште према династији и очување монархије, утицало је на Елефтериоса Венизелоса да прво посети југословенско Посланство у Атини након формирања свог коалиционог кабинета.³⁷²⁷

Пошто Краљевина СХС није имала поверење у спољну политику генерала Теодороса Пангалоса, дозволила је његовим противницима у војним редовима да пребегну на њену територију. Комадант III армијске области генерал Божидар Терзић је био задужен за њихов пријем и организацију. Само у Скопљу и околини било је стационирано око 100 грчких официра. По угледу на албански сценарио из децембра 1924. године, одмах су се јавиле претпоставке да југословенска влада жели да организује државни удар којим би збацила генерала Пангалоса са власти.³⁷²⁸ Приликом хапшења шефова странака Александроса Папанастасиуа, Кафандриса и Георгија Кондилиса, пензионисани генерал Николаос Пластирас, руководилац Револуције из 1922. године, је тражио од владе у Београду допуштење да се преко територије Краљевине СХС врати у Грчку. Пошто није успео у својој намери да изведе преврат против војне диктатуре, грчке власти су се надале да ће му бити наложено да напусти југословенску територију. Међутим, Николаос Пластирас није морао да отпутује из Краљевине СХС, и његов останак заједно са својим присталицама било је упозорење генералу Георгиосу Пангалосу да води рачуна о својој спољној и унутрашњој политици. Слобода кретања у Београду, и посебно његов 20-дневни боравак у Скопљу, где је била смештена већа група грчких официра, само је повећавало страховања владе у Атини о могућем упаду емигрантских војних организација на територију Грчке.³⁷²⁹ У

³⁷²³ Ројалисти су покушали истовремено да преузму власт у Егејској Македонији и на Пелопонезу. Пуковник Георги Зира је предводио њихове трупе на северу, а генерал Панагије Гаргалид (Panagiotis Gargalidis) у јужном делу Грчке. Након њиховог пораза, покренуто је питање укидања монархије и завођења републике (John T. A. Koumoulidis, „The formation of the Greek State“, in: *Greece in transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821–1974*, London, 1977, pp. 61, 62).

³⁷²⁴ „Последњи побуњеници“, *Политика* од 29. октобра 1923. године.

³⁷²⁵ „Избегли грчки официри упућени су у Врање“, *Време* од 3 октобра 1923. године.

³⁷²⁶ АЈ, 74-3-9, фолијација 194, 195.

³⁷²⁷ АЈ, 341-24-58 директор ПО МИД др Ђорђе Тодоровић Посланству у Лондону, Стр.Пов.Бр.22 19. од јануара 1924. године.

³⁷²⁸ ЦДА, ф. 304к, инв. оп. 1, а. е. 2317, фолијација 1-4.

³⁷²⁹ ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијације 74-77.

ишчекивању упада Пластирасових присталица на грчку територију, извршена је промена комаданата стража на грчко-југословенској граници, постављањем људи лојалних генералу Пангалосу.³⁷³⁰ Краљевина СХС је могла да рачуна са лојалношћу великог броја официра и војника Солунског гарнизона према генералу Пластирасу.³⁷³¹ Његови контакти са прваком бугарских емиграната Константином Тодоровим, крајем марта 1926,³⁷³² само је повећавало страх и стварало различите претпоставке о будућим активностима генерала Пангалоса. Једна од верзија је била тражење помоћи од југословенског МИД-а да му се ставе на расположење материјална средства да изврши државни удар у Грчкој, обнови парламентарно устројство и и потом регулише све грчко-југословенске спорове.³⁷³³ Након што је генерал Пангалос променио курс своје спољне политике и почео сарадњу са Краљевином СХС на регулисању отворених питања, генерал Пластирас је напустио југословенску територију и одселио се у Париз.³⁷³⁴

Током Мартовског пуча присталица Елефтериоса Венизелоса, Југославија је сматрала да Италија стоји директно или индиректно иза читавог догађаја.³⁷³⁵ Стога је у сарадњи са Румунијом и Турском пружила подршку влади Панајиса Цалдариса, јер су сматрале да би победа венизелистичких снага означиле крај постојећег балканског савеза и стварање италијанско-албанско-бугарске групације.³⁷³⁶ МИП је одбио да дозволи издавање транзитне визе генералу Пластирасу, који се из Француске пребацио у Италију, за његов прелазак у Грчку, јер је оцењено да би тиме само ојачали пучисте.³⁷³⁷ Након што су југословенски војни и државни кругови увидели неспремност грчке војске за неки озбиљнији конфликт,³⁷³⁸ били су спремни да изађу у сусрет молби атинске владе да јој

³⁷³⁰ АЈ, 395-15-150, фолијација 183.

³⁷³¹ АЈ, 395-15-150, фолијација 185.

³⁷³² ЦДА, ф. 361к, инв. оп. 1, а. е. 29, фолијација 80.

³⁷³³ ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијације 74-77.

³⁷³⁴ ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 527, фолијација 144.

³⁷³⁵ Грчка влада је известила југословенско Посланство у Атини да је Елефтериос Венизело користио шифру италијанског Конзулата у Канеји за комуникацију са иностранством (*Извештаји Министарства иностраних послова*, VI, стр. 121).

³⁷³⁶ ЦДА, ф. 176к, инв. оп. 6, а. е. 2797, фолијације 21-25; ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 841, фолијација 117; *Извештаји Министарства иностраних послова*, VI, стр. 120, 121; Dr Živko Avramovski, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj marta 1935. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, God. XXVI, Br. 3 (septembar–decembar 1975), str. 64-72.

³⁷³⁷ *Извештаји Министарства иностраних послова*, VI, стр. 120; Ž. Avramovski, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj marta 1935. godine“, str. 65, 66.

³⁷³⁸ *Isto*, str. 67.

помогне у гушењу побуне. Југословенска војска је ставила на расположење своју ратну авијацију, али она није употребљена јер је побуна убрзо сломљена.³⁷³⁹ Иако је Југославија била спремна да подржи Цалдарисову владу, истовремено се интересовала и за венизелистичке емигранте. Југословенски војни аташе у Софији је покушао да сазна информације о материјалном положају грчких официра и војника који су пребегли на бугарску територију,³⁷⁴⁰ али генерал Каменос није желео да се састане са њим.³⁷⁴¹ Иако је југословенска влада заузела коректно, чак и савезничко држање према Грчкој, реакција грчких државних и војних кругова је била пуна неповерења. Генерал Кондилис је тврдио да су знали да је Бугарска током Мартовског пуча нудила Југославији да заједно нападну Грчку и освоје Солун и Западну Тракију;³⁷⁴² што је било потпуно нетачно, јер је влада у Софији морала да се правда због свог држања пред послаником Александром Цинцаром-Марковићем да не би додатно нарушавала бугарско-југословенске односе.³⁷⁴³ Иако сачувана архивска грађа не указује на разлоге интересовања војних кругова према венизелистичкој емиграцији у Бугарској, претпостављамо да су МВиМ и Главни Ђенералштаб желели да провере могућност даљег, претпостављеног, италијанског уплива пружањем финансијске подршке емигрантима, а можда и да исти предупреду пружањем помоћи из државног буџета Југославије.

³⁷³⁹ Према тврђењу грчког историчара Јоаниса Колиопулоса, Југославија је била једина држава која је била спремна да стави на расположење своју ратну авијацију за помоћ грчкој влади. Живко Аврамовски, пак, у свом раду наводи да је југословенски Главни Ђенералштаб поседовао информације да је Турска ставила на расположење грчкој влади оружје и муницију; а чехословачки посланик у Атини Канак располагао информацијама да им је ставила на расположење и 30 авиона турског ратног ваздухопловства (Ž. Avramovski, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj marta 1935. godine“, str. 68, 69; Ioannis S. Koliopoulos, „The Last Years, 1933-6“, in: *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg, 2008,², pp. 241, 242).

³⁷⁴⁰ Према информацијама којима су располагали Посланство у Атини и МИП, грчки побуњеници су пребегли у Италију, Бугарску и Турску. Њих су предводили адмирал Доместихас, генерали Каменос, Анагностопулоса и Влакос (*Извештаји Министарства иностраних послова*, VI, стр. 120, 170).

³⁷⁴¹ АЈ, 370-27-78, фолијација 542. Југословенска влада је страховала да је бугарска влада желела да искористи Мартовску побуну, да би напала Грчку и остварила територијални излаз на Егејско море, што би изазвало војну интервенцију Турске и увукло Југославију у ратни сукоб са Бугарском у моменту када се настојало побољшању југословенско-бугарских односа (Ž. Avramovski, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj marta 1935. godine“, str. 65).

³⁷⁴² ЦДА, ф. 322к, инв. оп. 1, а. е. 841, фолијације 225, 226.

³⁷⁴³ Ž. Avramovski, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj marta 1935. godine“, str. 71, 72.

Након покушаја фашистичког преврата у Сватопулковој касарни 43. пешадијског пука у брнској Жиденици (Brno-Židenice), јануара 1933. године,³⁷⁴⁴ организатор и вођа Ладислав Кобзинек (Ladislav Kobzíněk) заједно са пучистом Духославом Гајдлом (Duchoslav Geidl)³⁷⁴⁵ је побегао на југословенску територију преко Беча.³⁷⁴⁶ Њих двојица су се настанили у Макарској.³⁷⁴⁷ О југословенском ставу према Народној фашистичкој заједници, тешко је донети коначан суд. Поводом Тршћанског процеса и пресуда изречених Словенцима, што је осудила читава чехословачка јавност,³⁷⁴⁸ фашисти су обећали Канцеларији краља да ће променити назив своје странке, 8. септембра 1930, јер су били противни начину на који се фашистички режим у Италији опходио према јужнословенским мањинама. Свој став су образлагали да нису желели да их поистовећују са Мусолинијевим фашистима, јер су били спремни да положи сопствене животе за идеале словенске солидарности.³⁷⁴⁹ Ипак, обећање нису испунили.

Прво је југословенска штампа објавила да ће Чехословачка тражити екстрадицију Ладислава Кобзинека и Духослава Гајдла, али није поднет званични захтев. Потом је чехословачка штампа објавила да се ради на екстрадицији, што је довело у неугодан положај чехословачког посланика у Београду Роберта Флидера који је акцију покренуо мимо процедуре прописане међународним законодавством. Ситуација током фебруара је отежана покретањем питања давања азила бившим народним посланицима из Далмације и министру пољопривреде Јурају Деметровићу, на шта је југословенска страна могла да одговори екстрадицијом свих емиграната који су се у том моменту налазили на

³⁷⁴⁴ О неуспелом пучу, више видети у: Vojtěch Blodig, „Puč v Židenicích a Národní obec fašistická v roce 1933“, *Paginae historiae. Sborník Státního ústředního archivu v Praze*, Br. 3 (1995), str. 137-149.

³⁷⁴⁵ Духослав Гајдл је био братанац Радоле Гајде (Rudolf Geidl), некадашњег комаданта чешких легионара у Првом светском рату, генерала чехословачке војске и тадашњег вође Народне фашистичке заједнице (Národní obci fašistické) (V. Blodig, „Puč v Židenicích a Národní obec fašistická v roce 1933“, str. 138).

³⁷⁴⁶ Лист *Политика* је објавила да су Ладислав Кобзински (Владислав Кобзвинек) и Бохуслав Гајдл побегли у непознатом правцу, вероватно у Беч или да уопте нису ни напустили територију Чехословачке („Појединости о нападу“, *Политика* од 23. јануара; „После неуспелог препада чехословачких фашиста у Брну“, *Политика* од 24. јануар; „Суђење генералу Гајди“, *Политика* од 26. јануара 1933).

³⁷⁴⁷ J. Škerlová, *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934*, str. 158.

³⁷⁴⁸ *Извештаји Министарства иностраних послова*, I, стр. 108, 253.

³⁷⁴⁹ АЈ, 74-2-6, фолијације 442-444. Посланство у Прагу је наставило да прати рад државних органа против Радола Гајде и Народне фашистичке заједнице, али није износило свој суд о фашистима (*Извештаји Министарства иностраних послова*, III, стр. 214, 318).

чехословачкој територији. Посебно отежавајућа околност је било мешање полузваничног владиног органа *Prager Presse*. Афера која је избила у време југословенско-чехословачко-румунских преговора о потписивању Организационог пакта Мале антанте, је окончана крајем фебруара, слањем двојице емиграната из Југославије у Чехословачку преко румунске територије.³⁷⁵⁰ Југословенско Посланство у Прагу у својим месечним извештајима није посветило нарочиту пажњу ни пучу, ни преговорима о екстрадицији ни суђењу виновницима, стога се не може извући било какав закључак да ли је предузимало неке кораке код чехословачке владе у овом питању. У месечном за јул 1933. године, Посланство је оценило да су оптужени осуђени на доста благе казне, јер им није суђено на основу члана 1 Закона о заштити државе, већ на основу члана 68 Казненог закона. Ладислав Кобзинец је осуђен на шест година затвора.³⁷⁵¹

Остаје питање, због чега је Југославија примила руководиоца пуча организованог у једној савезничкој држави. Да ли због чехословачког гостопримства указаног југословенским политичким избеглицама, у виду негативног реципроцитета, или је то био само *ad hoc* потез који није имао директну конкретизацију и због тога је убрзо анулиран у циљу отклањања препрека потписивању Организационог пакта. Услед недостатака докумената југословенске провинијенције, нисмо у могућности да одговоримо на постављено питање, већ се задржавамо на две изнете претпоставке.

Југословенска држава није могла да озбиљније рачуна са подршком антифашистичке политичке емиграције. Разлог је био очигледан. Италијани су или тражили уточиште на територији великих сила где су могли да пронађу моћне заштитнике за свој политички рад или су одлазили у државе које су биле уређеније и где је живот био лагоднији него у југословенској краљевини. На основу сачуване архивске грађе проистиче да се југословенски МИД заинтересовао за положај и рад италијанске антифашистичке емиграције у периоду затегнутих југословенско-италијанских односа, проузрокованих Тиранским уговором. Иако су истакнути опозициони политичари, попут дон Луиђиа Стурце (don Luigi Sturzo) и Франческа Нитија, повели 1925. године

³⁷⁵⁰ J. Škerlová, *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934*, str. 158, 159.

³⁷⁵¹ *Извештају Министарства иностраних послова*, IV, стр. 29, 216.

кампању против фашистичког режима пред лондонском и париским јавношћу, ангажујући најелитније политичаре и интелектуалце у емиграцији током 1926. године,³⁷⁵² југословенска дипломатска служба је само пратила њихове активности.³⁷⁵³ МИД се озбиљније заинтересова за могућу сарадњу са италијанским антифашистима маја 1927. године. ГПД МИД је циркуларно тражио од посланстава да саставе детаљан извештај о њиховим организацијама, листовима и осталим пропагандним средствима; да правовремено извештавају о акцијама, конференцијама и идејама које износе у својим чланцима. Према информацијама којима је располагао ГПД МИД антифашистичка емиграција је бројала око 1.000.000 људи који су живели у Британији, Француској, Швајцарској, Аустрији и другим земљама, а међу њима је било истакнутих политичара и других угледних личности.³⁷⁵⁴ Вероватно у склопу шире акције МИД-а, дописник за штампу Станислав Винавер је искористио своје лично пријатељство са Франческом Нитијем да од њега добије интервју у којем је оптуживао фашистички режим за вођење освајачке и авантуристичке политике према Краљевини СХС, 1927. године. Као аргумент навео је да је у својству председника владе наложио да се изради стручни реферат о Албанији чији кључни закључак је био да је „нездрава и за колонизацију немогућа“. Према наводима Станислава Винавера, Франческо Нити није до тада давао интервјуе, а због овога је изгубио италијанско држављанство и држава му је конфисковала имовину.³⁷⁵⁵ Посланство у Паризу је известило, 8. јула 1927, да је антифашистичка емиграција у Француској била добро организована и примала помоћ од различитих организација и вероватно од француске владе. Њихов циљ је био да придобију италијанску економску дијаспору за своје идеје, али је на њих мотрио саветник за емиграцију Економског одсека италијанске Амбасаде у Паризу Колети (Colleti), који је био зет професора Војне академије у Београду др Стефана Давидовића.³⁷⁵⁶

³⁷⁵² Giorgio Pini, Duilio Susmel, *Mussolini l'uomo e l'opera*, Vol. III, Dalla dittatura all'Impero, Firenze, 1955, p. 40; Leonardo Rapone, „L'Italia antifascista“, *Storia d'Italia, Volume IV Guerre e fascismo 1914-1943*, (a cura di Giovanni Sabbatucci e Vittorio Vidotto), Roma-Bari, 1998, pp. 506, 526-529.

³⁷⁵³ АЈ, 341-25-61 отправник послова у Лондону Ђорђе Тодоровић ГПД-у МИД, Пов.Бр.172 од 30. марта 1926. године.

³⁷⁵⁴ АЈ, 159-1-1 генерални политички директор МИД др Божидар Пурић сталном делегату при Друштву народа, Пов.Бр.2830 од 21. маја 1927. године.

³⁷⁵⁵ АЈ, 334-Персонални-141-464, фолијације 712, 713; „Против г. Нитија и г. Сфорце“, *Политика* од 1. маја 1927. године.

³⁷⁵⁶ АЈ, 388-10-26, фолијација 695.

Дописник Агенције „Авала“ Рафаел Талви³⁷⁵⁷ је известио министра иностраних послова Војислава Маринковића да се састао са вођом италијанских клерикалаца (Il Partito Popolare Italiano) дон Луиђим Стурцом, у кући Ане Христић³⁷⁵⁸ у Лондону, крајем јануара 1930. године.³⁷⁵⁹ Након што су италијански антифашисти извршили атентате у провинцији Венеција, италијанска влада и МИП су пребацили одговорност на југословенску владу која им је дозволила припреме акције на својој територији.³⁷⁶⁰ У разговорима Војислава Маринковића и Дина Грандија, вођених у Женеви јануара 1931, спомињана је италијанска емиграција на тлу Југославије; и настојања југословенске владе да спрече њихове терористичке акције које би спроводили на италијанском тлу.³⁷⁶¹ На основу сачуване архивске грађе нисмо били у могућности да закључимо да ли су у питању били италијански антифашисти или припадници југословенске мањине који су побегли услед репресалија којима су били изложени у Италији.

Питање употребе политичких емиграција из других земаља у оквирима југословенске спољне политике и дипломатске акције, може се јасније сагледати уколико се упореди са односом италијанске према југословенској држави. Као што је Италија била спремна да употреби било коју политичку организацију или емиграцију за планирану дестабилизацију или потенцијалну претњу, исто је чинила Југославија према највећем делу суседа. У највећем броју случајева, у питању је био однос јачег према слабијем. Овде се могу навести само два изузетка. Први је пријем аустријских хришћанских социјалиста и подршка њиховом раду против Трећег рајха, 1938. године. Други, само делимично, је била посредна подршка италијанској политичкој емиграцији антифашистичке оријентације. У овом случају, Краљевина СХС није могла да им пружи већу помоћ, јер су они одлазили или у западноевропске државе које су биле јаче од Италије (Француску и Британију) или у друштва која су била слободнија од

³⁷⁵⁷ Рафаел Талви је од почетка 1927. до почетка 1929. године, био дописник листа *Политика* из Лондона (М. Симић, *Лист „Политика“ и његов утицај на ширење демократских идеја у периоду између два светска рата*, стр. 109).

³⁷⁵⁸ Ана Христић је сарађивала са југословенским дипломатским и конзуларним службама у раду са српском, хрватском и словеначком дијаспором у Великој Британији и САД (видети документа у фондовима посланстава у Лондону и Вашингтону у Архиву Југославије, и заоставштини Михаила Гавриловића у Архиву САНУ).

³⁷⁵⁹ Архив САНУ, 14.439/499.

³⁷⁶⁰ Е. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931-1937*, стр. 57.

³⁷⁶¹ Архив САНУ, 14.331, предмет бр. 14, документ бр. 4.

фашистичког (нпр. Швајцарску или Белгију). Посебан случај је био пријем чехословачких фашиста. Чехословачка нити је била суседна земља нити је представљала претњу Југославију, напротив била је њен савезник. Наше мишљење је да је ово била рекација на чехословачку подршку опозицији државном режиму заведеном 6. јануара 1929. године у Краљевини СХС.

У питању је била једна реалполитичка тактика у складу са тренутним потребама и пројектованом експлоатацијом њиховог потенцијала за сваку евентуалност. Подршка је пружана легалном раду (пропаганда у југословенској и другим државама или пред међународном јавношћу, елитним иностраним круговима) и илегалном раду (припреме државних удара, ангажовање комита, гостопримство атентаторима). У већини случајева имала је искључиво спољнополитичку компоненту, али у случају бугарских комита укључивало је и апсект југословенске јавне безбедности. Директан рад против других држава се односио на одређену врсту активности политичке емиграције против своје државе. Потенцијално искоришћавање је јасно уочљиво кроз размештај емиграната дуж границе или њихово повлачење у унутрашњост југословенске територије. Поруке су биле јасне, директна претња или отклањање исте уколико се влада заинтересоване држав буде водила спољну политику која је одговарала интересима Краљевине СХС/Југославије. Важан фактор у овој тактици биле су „чисте руке“. Наиме, тим државама је било тешко да докажу да је југословенска краљевина против њих примењивала пресију, посебно у случајевима када политичка емиграција није починила ни један акт илегалне активности; а саме су осећале притисак. Са истим проблемом се суочавала Краљевина СХС/Југославија у погледу италијанске спољне политике и доказивањем својих навода пред међународном јавношћу, пријатељски настројеним или савезничким државама.

У погледу подршке различитим врстама политичких емиграната, очигледне су разлике у становиштву југословенске државе. Једне, попут бугарских земљеделаца или југословенофилских Албанаца биле су директна подршка групацијама које су се до тог момента отворено залагале за блиску сарадњу са Краљевином СХС/Југославијом. Друге, које су желеле сарадњу, али су имале постојале супротности у политичком погледу, где је речит пример бугарских и мађарских комуниста. Иако је југословенска држава повела оштру

борбу против припадника тог идеолошког правца на сопственом терену, ипак њима није ускратила подршку и дозволила им да одржавају контакте са СССР-ом. Из сопствених политичких разлога, једино је водила рачуна да совјетска помоћ не падне у руке југословенским комунистима. Слично би се могло рећи и за аустријске националсоцијалисте. Иако није подржавала националсоцијалистичку идеологију и покушавала да пронађе одговарајући спољнополитички коцект против обнове немачког *Drang nach osten*, Југославија је ипак у одређеној констелацији међународних односа и у складу са њиховим пропагандним залагањем за промену граница у Корушкој, била спремна да им пружи уточиште и помоћ, све док се околности нису промениле. Трећој групи припадали би грчке избеглице, код којих није могуће утврдити јединствену линију подршке, што се може објаснити изузетно нестабилном унутрашњом ситуацијом у грчкој краљевини/републици према којој се југословенска држава у складу са тренутним билатералним односима и потенцијалним опасностима њиховог развоја. Последњу групу би представљали емигранти, дојучерашњи непријатељи, који су због раздора у својим унутрашњим групацијама били спремни да ступе у југословенску службу. У питању су две групације бугарских комита.

Континуирана политика пружања помоћи и коришћења политичке емиграције јасно се оцртавала и на примеру њиховог смештаја. Систем логора за пријем и прихватање избеглица се постепено развијао, али су разлике уочљиве када се упореди развој током две деценије. Током прве половине 1920-их година у питању су углавном биле импровизације локалних цивилних и војних власти, у близини југословенске границе. Нису изостајали ни случајеви када су избеглице препуштане сопственој судбини, да се снађу како су знали и умели. Међутим, случај аустријских националсоцијалиста из друге половине 1934. године јасно указује да је до тог периода разрађена стратегија смештаја који је одговарао интересима државне спољне и унутрашње политике, али и потребама емигранатских организација.

За разлику од југословенских политичких интереса, поставља се и питање привржености емиграната сопственим идејама и идеалима, насупрот тренутним политичким и/или личним користима. Одговор на ово питање би захтевао много темељније истраживање не само међуратног периода, већ и периода пре Првог

светског рата и после Другог светског рата. Стим да би такво истраживање морало да се спроведе на архивској грађи и стручној литератури некадашњих југословенских земаља, за шта нисмо били због непознавања свих неопходних језика и услед финансијских разлога. Стога, у овом делу ћемо се придржавати само досадашњих закључака и изнети неке претпоставке.

Основни проблем је психолошке природе човека који је напустио сопствену државу и средину, и због одређених идеја или интереса је спреман да се бори против исте. Боравак у добровољном изгнанству због одређених идеја/идеала, је подразумевао не само тренутну приврженост, већ и истрајност у личном жртвовању за остварење истих. Речима грофа Михаља Карољија: „Кад неки емигрант почне причати о потреби политичког реализма, можемо бити сигурни да му се издаја мота по глави“.³⁷⁶² Конкретар рад, а не само живот, у емиграцији је био у директној вези са расположивим новчаним средствима. И на овом месту желимо да цитирамо речи једног емигранта, додуше из периода Првог светског рата, који није имао своју државу, али сумирају резултате наших досадашњих истраживања: „Да би политичка емиграција била могућа, било је потребно много ствари. Пре свега новца“³⁷⁶³. Емигранти су у том погледу углавном зависили од помоћи земаља домаћина, организација које су следиле исте или сличне политичке идеје/идеале, појединце који су са различитом мотивацијом подржавали одређено појединце или групе.

Емиграције које су се идејно оријентисале према југословенској држави током Првог светског рата или након његовог исхода, биле су углавном солидни сарадници. Они су били спремни да наставе са сарадњом чак и у моментима када југословенска држава није била у могућности да им помогне или чак није ни постојала. На промену њихових ставова утицала су два чиниоца: лоши животни услови обичних чланова, и раскорак између политичких концепција њихових првака и Краљевине СХС/Југославије. Емиграције које су само тражиле тренутно уточиште и подршку, исту су добијале док су постојали заједнички интереси. Емигранти, који су били биши непријатељи југословенске државе, и према сопственом захтеву у њену службу, према нашем мишљењу су губили своју суштинску идејну базу и пристајали на сарадњу докле год им је она пружана.

³⁷⁶² М. Károlyi, *Vjera bez iluzija*, str. 253.

³⁷⁶³ Е. Beneš, *Svjetski rat i naša revolucija*, str. 39.

Можда у овом погледу изузетак представља Петар Шанданов, али то на основу прегледане грађе и литературе не можемо да тврдимо.

10. ЗАКЉУЧАК

Југословенска дипломатска служба је наставила традицију српске са свим њеним врлинама и манама. Постојала је очигледна тенденција да се законским актима регулишу многи проблеми уочени још у време Краљевине Србије и одговори изазовима који су у послератно време призилазили из знатно ширег спектра поља рада дипломатске и конзуларне службе и новина које су унете у међународне односе одлукама Мирвне конференције у Паризу. Напоредо се преко законских аката и прописа доношених у оквирима самог министарства трагало за бољом организационом структуром ради лакшег и ефикаснијег испуњавања свих постављених задатака. Видљиве су биле и тенденције ка успостављању вишег степена професионализације саме службе. Међутим, нису све намере и биле испуњене. У организационом погледу, који је омогућавао ефикаснији рад али и лакше усавршавање чиновника учињен је знатан помак у односу са МИД Краљевине Србије. Део чиновника је заиста и показивао мотивацију да се усаврши за одређене врсте послова и да постану експерти за одређено поље рада. Ипак, законски прописи и организација нису могли да преброде неке старе бољке али и тенденције које су завладале код млађег чиновничког кадра. Непотизми и партијске протекције су и даље били важан аспект одабира и напредовања чиновника, што је имало утицаја и на њихов дужи или краћи период рада на одређеним врстама послова или у појединим земљама. Корупција која је захватила широке слојеве послератног друштва није мимоишла ни дипломатске и конзуларне чиновнике, а послератне генерације су показивале и тенденцију ка мањем осећају одговорности и амбициозност која је превазилазила оквире предвиђеног развој каријере. Последица је била недолично понашање дипломатских и конзуларних чиновника што је директно урушавало државни углед чија заштита је била саставни део њиховог позива.

Југословенски државници и дипломате су били свесни доминантног положаја који је њихова држава имала на Балканском полуострву и на основу тога су усклађивали своје држање и рад. Балкански суседи Краљевине СХС/Краљевине

Југославије су такође увиђали да је она предодређена да има водећу улогу у региону уколико су желели да изграђују заједнички систем унутар региона. Стога имали избор или да прихвате мултилатералну политику затворену у оквире Балкана или да се приклоне некој од ванрегионалних великих сила којима југословенска држава није могла сама да се супростави. Њени суседи су тежили сарадњи са великим силама у периоду када су осећали страх од југословенске/јужнословенске опасности или када су желели да извуку одређену добит – остваре територијалне претензије или преузму водећу улогу у региону ослонцем на туђу снагу; док су вођење споразумне регионалне политике желели када су осећали опасност која им је претила изван региона од неке силе. Иако је југословенска држава имала све предиспозиције да преузме руководство у региону, ипак се доста дуго устручавала од овакве улоге и задовољавао се вођењем билатералне дипломатије. Разлози су лежали у тешком историјском искуству између балканских народа, али и нестабилним унутрашњим приликама које је свака држава морала самостално да решава. Међутим, нису само суседне државе виделе у Краљевини СХС/Југославији потенцијалног лидера у региону, већ су то уочиле и велике силе заинтересоване за Балкан. Италија, Француска и Немачка су то уочиле чим је свака од њих покренула у неком моменту активнију политику у региону, док је Велика Британија то схватила кроз своја настојања да се оформи Балкански локално. За разлику положаја на Балканском полуострву, југословенска држава у Подунављу нити је имала географску позицију нити војно-привредне капацитете за руководећу улогу. Стога је много брже и лакше прихватила вођење мултилатералне дипломатије као погодног решења за одбрану сопствених интереса.

Југославија је водила активну спољну политику на Балканском полуострву не дозвољавајући својим регионалним суседима да јој намећу своје пројекте нити им ј препуштала првенство. Једина држава која је могла да угрози њене позиције била је Италија, као ванбалканска сила, према којој је морала да примењује различите методе (попуштање, пријатељство, ослонац на друге велике силе) у настојањима да пронађе *modus vivendi* са својим јадранским суседом. За разлику од Балканског полуострва, у Подунављу југословенска политика је била готово пасивна. Заснивала се на заштити стечених добити и активирала се само на једном

питању које је оценила као најопасније по своје интересе у региону – рестаурацији Хабзбурга. Стога је у оквирима Мале антанте препустили предводничку улогу Чехословачкој, којој се накнадно прикључила и Румунија. Тек у време Војислава Маринковића и Богољуба Јевтића, иза којих је директно стајао краља Александра, успела је да уравни тежи однос престижа унутар савеза и умањи примат друге две чланице.

Положај, интереси и схватање сопствених интереса је условљавало држање југословенске државе у кризним ситуацијама када је осећала јак притисак великих сила у региону. У време италијанске дипломатске офанзиве за формирање својих блокова у Подунављу и на Балкану, крајем 1920-их година, када је проценила да неће добити адекватну помоћ Француске и опастанак Мале антанте доведен у питање, Краљевина СХС је била спремна да се споразумева са Бугарском без обзира на пробелем у билатералним односима и сондирала терен за проналажење погодног решења у југословенско-мађарским односима. Напоредо је тежила успостављању ближих веза са Немачком као контратежом италијанским претензијама у Подунављу и усклађивала своју спољну политику са захтевом Велике Британије очувања мира у региону. Приликом јачања немачког притиска на Подунавље и отварања путева за постепени продор на Балканско полуострво, крајем 1930-их година, Француска напустила своју некадашњу политику у Европи, а Мала антанта поново била у опасности, Краљевина Југославија је била спреман да пређе преко свих проблема у билатералним односима са Бугарском, сондирала терен за побољшање односа са Мађарском и тражила начин да успостави ближе односе са Италијом и Великом Британијом. У оба случаја југословенска спољна политика је показивала исте тенденције – повлачење из Подунавља и јачање своје одбране на Балкану. Ни у једном од два случаја није показала претерани ангажман за очување Мале антанте. Са друге стране, била је спремна да се споразумева са Бугарском, прелазећи преко деловања атентатора против највиших државних чиновника и краља, али и постојања Балканског пакта. Разлике које су постојале у ове две ситуације нису проистицале из промене југословенске спољне политике, већ из односа између великих сила и општег система међународних односа. У другој половини 1920-их година Француска и Велика Британија су имале довољно снаге да сачувају постојећи поредак од

италијанских претензија и амбиција, док су у другој половини 1930-их година биле у дефанзиви према Немачкој а међународни поредак из темеља уздрман. У оба случаја је југословенска држава тражила главни ослонац код западних сила, с том разликом што су Француска и Велика Британија замениле своје улоге у Европи. И у оба случаја је желела да искористи анимозитете Италије и Немачке и сукоб њихових интереса у Подунављу да би правила баланс између два опасна пола.

И з в о р и

Необјављена архивска грађа

1. Архив Југославије, Београд

- Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14)
- Лични фонд Милана Стојадиновића (37)
- Фонд Централног пресбириа Краљевине Југославије (38)
- Фонд Министарства правде Краљевине СХС (63)
- Фонд Двора Краљевине Југославије (74)
- Збирка Јована М. Јовановића – Пижона (80)
- Збирка Лазара Марковића (85)
- Фонд Министарског савета Краљевине Југославије (138)
- Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа – Женева (159)
- Збирка Александра Цинцар-Марковића (310)
- Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334)
- Збирка Војислава Јовановића – Марамбоа (335)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (370)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама – Вашингтон (371)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Италији – Рим (373)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Грчкој – Атина (379)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Чехословачкој – Праг (391)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Белгији – Брисел (392)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Аустрији – Беч (393)
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395)

- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Мађарској – Будимпешта (396)
 - Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Цариграду (411)
 - Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Минхену (422)
 - Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Њујорку (499)
 - Збирка микрофилмова (797)
2. Архив Србије, Београд
- Фонд Министарства иностраних дела Краљевине Србије (1818–1918)
 - Лични фонд Мирослава Спалајковића
 - Збирка Танасија Динића
 - Збирке докумената Безбедносно-информативне агенције
 - Збирка Милорада Павловића – Крпе
 - Збирка поклона и откупа
3. Архив Српске академије наука и уметности, Београд
- Административна архива Српске краљевске академије
 - Бодреро, Гранди, Мусолини и др.: Поверљиви италијански дипломатски циркулар о држању Италије према Краљевини СХС после Тиранског уговора 1927 (9880)
 - Заоставштина Михаила Гавриловића (10.389-10.468)
 - Заоставштина Николе Пашића (11.528-11.862)
 - Грађа о односима са суседним земљама и Николи Пашићу (13.657)
 - Никола Станаревић, *Успомене* (14.212)
 - Никола Станаревић, *Српски земљораднички покрет у Југославији до 1945. године* (14.301)
 - Никола Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)* (14.329)
 - Заоставштина Милана Ракића (14.331)
 - Заоставштина Милана Ракића (14.342)
 - Заоставштина Милана Антића (14.387)
 - Заоставштина Шарла Лоазоа и Луја Војновића (14.427)
 - Заоставштина Војислава Маринковића (14.439)
 - Заоставштина Вукашина Животића (14.458)

- Заоставштина др Ивана Суботића и др Анке Гођевац-Суботић (14.576)
- 4. Војни архив, Београд
 - Пописник 17
 - Четничка архива
- 5. Историјски архив Београда
 - Фонд Заповедника полиције безбедности и службе безбедности / Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (BdS)
 - Фонд Управе града Београда (УГБ)
- 6. Български исторически архив, Софија
 - Личния фонд Константин Александров Людсканов-Цанков (356)
- 7. Централен државен архив, Софија
 - Фонд Министерство външни работи и изповедания (176 к)
 - Фонд Българска Екзархия въ Цариградъ (246 к)
 - Фонд Българската легация в Виенна (304к)
 - Фонд Българската легация в Цариград – Анкара (321 к)
 - Фонд Българска легация в Атина (322 к)
 - Фонд Българска легация в Тирана (325 к)
 - Фонд Българска легация в Рим (353 к)
 - Фонд Задгранично представителство на БЗНС (361 к)
 - Фонд Българска легация в Прага (460 к)
 - Фонд Свети синод на Българската православна црква (791 к)
 - Личния фонд екзарх Стефан (Стоян Попгеоргиев Шоков) (1330 к)
 - Личния фонд Дечко Дянков Караджов (1503 к)

Објављени извори

1. *Allianz Hitler-Horthy-Mussolini. Dokumente zur Ungarischen Aussenpolitik (1933-1945)*, Budapest, 1966.
2. Андрић Иво, *Дипломатски списи*, Београд, 1992.
3. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1966. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji*

- verskim i etničkim manjinama*, II tom (1919–1945), (прир. Momir Stojković), Beograd, 1998.
4. *Балканският комитет в Лондон (1903-1946)*, (със. Иван Илчев), София, 2003.
 5. *Българите от Западните покрайнини (1878-1975)*, (със. Елебна Бугарчева, Людмила Зидарова), София, 2005.
 6. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, Knjiga prva i druga, (прир. Živko Avramovski), Beograd–Zagreb 1986.
 7. *Документи внешней политики СССР*, Том 10, (1 января – 31 декабря 1927 г.), (А. А. Громыко, В. М. Хвостов), Москва, 1965.
 8. *Documents on German Foreign Policy, Series C, Volume III, The Third Reich: First Phase (June 1934 – March 1935)*, Washington, 1959.
 9. *Documents on German Foreign Policy, Series D, Volume V, Poland, the Balkans, Latin America, the Smaller Powers (June 1st 1937 – April 18th 1939)*, Washington, 1953.
 10. *Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*
 11. Дучић Јован, *Дипломатски списи*, Београд, 1991.
 12. *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931.*, (прир. Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић), Београд, 2002.
 13. *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935, Vol. III, IV, V, VII, VIII, XII, XIII*, Roma, 1959–1989.
 14. *Из личния архив на Кимон Георгиев*, Том II, (съставители Калинка Анчова, Милена Тодоракова), София, 2008.
 15. *Извештаји краљевских консулата у 1925 години*, Београд, s. a. [1926]
 16. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије*, књиге за 1930–1938. годину, Београд, 2005–2014.
 17. *Југословенска држава и Албанци*, Том I, (прир. Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан), Београд, 1998.

18. *Коминтернът и България (март 1919 – септември 1944 г.)*, Том I, (със. Луиза Ревякина, Лъчезар Стоянов, Володя Милакович, Р. П. Гришина, Н. С. Лебедева), София, 2005.
19. *Korespodencija Stjepana Radića*, 1919–1928, tom 2, (прир. Dr Bogdan Krizman), Zagreb, 1973.
20. Лазаревић Бранко, *Дипломатски списи* (прир. Миладин Милошевић), Неготин, 2001.
21. *Masaryk-Beneš-Hrad (Korespodence, poznámky, komentáře)*, (J. Pecháček), Praha, 1996.²
22. *Međunarodno javno pravo. Zbirka dokumenata*, (прир. V. Hadži-Vadanović, M. Milanović), Beograd, 2005.
23. Михаиловић Драгољуб М., *Рат и мир ђенерала. Изабрани ратни списи*, Друга књига, (прир. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић), Београд, 1998.
24. *Opera omnia di Benito Mussolini*, Vol. VI, VII, XXV, (cura di Edoardo e Duilio Susmel), Firenze, 1951-1958.
25. *Просветни гласник. Службени лист Министарства просвете и црквених послова*
26. Пупин Михаило, *Национално-политички рад 1908–1935*, (прир. проф. др. Драгољуб Р. Живојиновић), Београд, 1998.
27. *Службени војни лист. Орган и издање Војног министарства*
28. *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*
29. *Службене новине Краљевине Југославије*
30. *Советско-југославские отношения 1917-1941 гг. Сборник документов и материалов*, (подгот. В. В. Зеленин, М. Апостолски), Москва, 1991.
31. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ванредан сазив за 1925. год. од XVIII редовног састанка 3. јуна 1925. дод. до XXXVII. редовног састанка 11. јула 1925. Год*, Београд, 1925.
32. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије. Редовни сазив за 1936/37. годину*, Књига III, Београд 1937.
33. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије. Редовни сазив за 1936/37. годину*, Књига IV, Београд 1937.

34. *Tajni arhiv grofa Ciana (1936-1943)*, Zagreb, 1952.
35. Трећаков Стојан, Шобљански Владимир, *О Црњанском архивалије*, Нови Сад, 1993.
36. *The Covenant of the League of Nations*, Montreal, 1919.
37. *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденција (1919 – 1941 г.)*, том I, II, (със. Димитър Митев), София, 2005.
38. *Чехословашки извори за българската история*, Том I-II, (със. Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрицки, Васил А. Василев, Лидия Манолова), София, 1985-1978.
39. *Шпионажът на К. Тодоровъ и Ал. Обовъ*, София, 1934.

Дневничка и мемоарска литература

1. *Balkan Reader*, (ed. Andrew L. Simon), Saftey Harboore, 2000.
2. Beneš Dr. Eduard, *Svjetski rat i naša revolucija. Uspomene i razmišljanja iz doba borbe za slobodu naroda*, Zagreb, 1938.
3. Beneš Dr Eduard, *Democracy today and tomorrow*, New York, 1939.
4. Бочев Стефан, *Автопортретът. Ми като журналист и дипломат*, София, 2009.
5. Bruce Lockhart Robert Hamilton, *Guns Or Butter. War Countries and Peace Countries of Europe revisited*, London 1938.⁶
6. Wimmer Lothar, *Österreich und Jugoslawien 1937-1938*, Wien 1965.
7. Жујовић Јован, *Дневник II*, (прир. др Драгоје Тодоровић), Београд, 1986.
8. Илиев Димитър, *Моят живот (1897–1966). Спомени*, София, 2006.
9. Јаси Оскар, *Будућност Монархије. Пропаст Двојне монархије и Сједињене подунавкесе државе*, Сремски Карловци–Нови Сад, 1996.
10. Јелић Милосав, *Албанија. Записи о људима и догађајима*, Београд, 1933.
11. Јовановић Драгољуб, *Политичке успомене. Сазнања*, књига 2, Београд 1997.
12. Јовановић-Стоимировић Милан, *Портрети према живим моделима*, (Стојан Трећаков, Владимир Шовљански), Нови Сад, 1998.

13. Јовановић-Стоимировић Милан, *Дневник 1936–1941*, (прир. Стојан Трећаков, Владимир Шовљански), Нови Сад, 2000.
14. Ђоцов Димитр х. Ангелов, *Дипломатически сплетни околу Егзархијата и Македонскија вопрос*, (съставители: Ангел Кръстев, Дилян Николчев), София, 2000.
15. Казасов Димо, *Видјано и преживјано, 1891-1944*, София, 1969.
16. Károlyi Mihály, *Vjera bez iluzija. Memoari „Crvenog grofa“*, Zagreb, 1982.
17. Masarik Tomaš, *Nova Evropa*, Prag–Zagreb, 1920.
18. Масарик Томаш, *Светска револуција. Ратне успомене и разматрања 1914–1918*, Београд, 1935.
19. *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд, 1990.
20. Milićević Vladeta, *Ubistvo kralja u Marseju. Pozadina jednog zločina*, Beograd, 2000.
21. Милојевић др Милан Ђ., *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*, Београд, 1994.
22. Милојевић Предраг, *Био сам присутан*, Београд 1980.
23. Милосављевић Светислав Тиса, *Мемоари: министровање*, (прир. Небојша Радмановић, Верица М. Стошић, Зоран С. Мачкић), Бања Лука, 2005.
24. Михайловъ Иванъ, *Спомени III. Освободителна борба 1919 – 1924 г.*, s.l. [Louvain, Belgium], 1967.
25. Михайловъ Иванъ, *Спомени IV. Освободителна борба 1919 – 1924 г. (продължение)*, s.l. [Indianapolis], 1973.
26. Нейков Петър, *Спомени*, София, 1990.
27. Нушић Бранислав, *Аутобиографија*, Београд, 1964.
28. Pavlović Kosta St., *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjige druga, treća i četvrta, London, 1956-1957.
29. Павловић Коста Ст., *Јован Дучић*, Београд, 2001.
30. Павловић Коста Ст., *Онакви какве сам их знао*, Београд, 2004.
31. Parežanin Ratko, *Za Balkansko jedinstvo. Osnivanje, program i rad Balkanskog instituta u Beogradu (1934–1941)*, Minhen, 1980.²
32. Петровић прота Миливој М., *Ми и Бугари у изградњи јединства духова*, Београд, 1934.

33. Пурић Божидар, *Биографија Боже Ранковића. Допринос историји српског исељеништва у Северној Америци*, München, 1963.
34. *Recollections of a Roumanian Diplomat, 1918-1969: Diaries and memoirs of Raoul Bossy*, Volume Two, (ed. G. H. and M. A. Bossy), Hoover Institution Press, 2003.
35. Скутунов кап. II ранг Коста Георгиев, *Бурни времена: Цар Борис III отблизо*, Софија, 2004.
36. Stojadinović Milan M., *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970.
37. Сфорца Карло, *Неимари савремене Европе. Друго издање*, Београд, 1933.
38. Татарчев д-р Христо, *Спомени, документи, материали*, Софија, 1989.
39. Тодоров Коста, *Стамболски*, Београд, 1937.
40. Todorov Kosta, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd, 1938.
41. Тодоров Коста Василев, *Изповедта на една луда балканската глава*, Софија, 1994.
42. Фотић Константин, *Рат који смо изгубили. Трагедија Југославије и погрешка Запада*, Београд, 1995.
43. Hendersons The Right Honorable Sir Nevile, P.C, G.C.B, G.C.M.G, *Water under the Bridges*, London 1945.²
44. Horthy Admiral Nicholas, *Memoirs*, (ed. Andrew L. Simon), London, 2000.³
45. Ciano Grof Galeazzo, *Dnevnik 1937-1938*, Zagreb 1954.
46. Crane John O., *The Little Entene*, London, 1931.
47. Crnjanski Miloš, *Embahade I–III*, (prired. Borislav Radović), Beograd, 1984.
48. Чапек Карел, *Разговори с Т. Г. Масариком*, Нови Сад, 1938.
49. Шанданов Петър, *Богатство ми е свободата*, Софија, 2010.

Штампа и периодика

1. *BeoGraske novine*, Београд
2. *Време*, Београд
3. *Гласник*, Сремски Карловци
4. *Летопис Матице српске*, Нови Сад

5. *Nova Evropa*, Zagreb
6. *Новости*, Београд
7. *Отецъ Паусий*, София
8. *Политика*, Београд
9. *Полиција*, Београд
10. *Правда*, Београд
11. *Революционенъ листъ. Периодическо издание на ВМРО*, [София]
12. *Српски књижевни гласник*, Београд

Л и т е р а т у р а

1. Avramovski Živko, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom II, Beograd, 1961.
2. Avramovski Živko, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom V, Beograd, 1963.
3. Avramovski Živko, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom IX, Beograd, 1968.
4. Avramovski, prof. dr Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd, 1968.
5. Аврамовски Живко, „Некои аспекти на македонското прашане во односите на Југославија со Грција и Булгарија од 1918 до 1925 година“, *Гласник на Институтот на национална историја*, Бр. 1 (1972)
6. Avramovski Živko, „La politique Anglaise envers l’Albanie (1918–1924)“, *Balkanica*, IV (1973)
7. Аврамовски Живко, „Југословенско-румунски односи за време Рајнске кризе 1936. године“, *Историјски гласник*, Бр. 1-2 (1979)
8. Avramovski Živko, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova I, (прir. dr Živko Avramovski), Beograd, 1980.

9. Avramovski Živko, „Bugarska i Balkanski sporazum 1933–1934. godine“, Jugoslovenskobugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova 2, (ur. dr Živko Avramovski), Beograd, 1982.
10. Avramovski dr Živko, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovenskobugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, *Vojnoistorijski glasnik*, Broj 2, Godina XXXV (maj–avgust 1984)
11. Avramovski Živko, „Osnovni faktori koji su uticali na spoljnopolitički položaj Kraljevine Jugoslavije“, *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981, Praha, 1983.
12. Avramovski dr Živko, „Albanija između Jugoslavije i Italije, 1918–1924. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, Broj 3, Godina XXXV (septembar-decembar 1984)
13. Avramovski Živko, *Balkanska atanta (1934–1940)*, Beograd, 1986.
14. Agičić Damir, „Masaryk a Chorvati v minulosti a dnes: mezi nekritickou prdporou a veřejným zpochybňováním“, *T. G. Masaryk a Slované*, (Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček a kolektiv), Praha, 2013.
15. Ádám Magda, *Richtung selbstvernichtung. Die Kleine Entente 1920-1938*, Wien, 1988.
16. Aydin Mustafa, „Determinants of Turkish foreign policy: historical framework and traditional inputs“, *Middle Eastern Studies*, Volume 35, Issue 4 (1999)
17. Aldeman David A., *A Shattered Peace. Versailles 1919 and the Price We Pay Today*, Hoboken, 2008.
18. Александров Валентин, *Атанас Буров: банкир, политик, дипломат*, София, 2011.
19. Aleksić Vesna, „Hungarian Financial Capital in the Kingdom of Yugoslavia“, *Balkán füzetek*, évf. VII, No. 2 (2009)
20. Aleksić-Pejković Ljiljana, „La France et la Serbie durant la Crise de juillet 1914“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Belgrade, 2010.

21. Алтипармарковић Јован, *Наши односи са Бугарском. Говор Јована Алтипармарковића одржан у Народној скупштини 27.03.1926*, Београд, 1926.
22. Anghel Florin, „Romania between Istanbul and Ankara: the Beginning of the Alliance in the First Decade of the Kemalist Republic“, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 54, Sayı: 1 (2014)
23. Anderson Matthew Smith, *The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919*, London – New York, 2013.²
24. Анчев Стефан, *Балканите – начин на употреба 1918–1938*, Велико Търново, 2006.
25. Apostolidès Jean-Marie, *Le Roi-Machine. Spectacle et politique au temps de Louis XIV*, Paris, 1981.
26. *Approaches to Peace: A Reader in Peace Studies*, (ed. David P. Barash), Oxford – New York, 2010.²
27. Aragno Giuseppe, „Dall’irredentismo al fascismo“, *Fascismo e Foibe: Cultura e pratica della violenza nei Balcani*, (cura di Giuseppe Aragno), Napoli, 2008.
28. Armstrong David, *The Rise of International Organisation: A Short History*, Basingstoke – London, 1990.³
29. Атанасов Недџко, *Стопанското и политическо положение на България*, s.l., s.a. [1924]
30. Ataöv Türkkaya, „Turkish Foreign Policy, 1923-38“, *The Turkish Yearbook of International Relations*, No. II (1961)
31. Ahmad Feroz, „The Historical Background of Turkey’s Foreign Policy“, in: *The Future of Turkish Foreign Policy*, (eds. Lenore G. Martin, Dimitris Keridis), Cambridge, 2004.
32. Бајин Зоран, „Мирослав Спалајковић на Фридјунговом процесу“, *Зборник Матице српске за историју*, Бр. 85 (2012)
33. Bakić Dragan, *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, (PhD Thesis), School of History, The University of Leeds, 2010.
34. Bakić Dragan, „Great Britain, the Little Entente and the Genoa Conference of 1922“, *Istorija 20. veka*, Br. 3 (2011)

35. Bakić Dragan, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, *Balkanica*, XLIII (2012)
36. Bakić Dragan, „‘Must Will Peace’: British Brokering of ‘Central European’ and ‘Balkan Locarno’, 1925-9“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 48, No. 1 (2012)
37. Bakić Dragan, „Nikola Pašić and the Foreign Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1918–1926“, *Balkanica*, XLVII (2016)
38. Baldacchino Godfrey, “Thucydides or Kissinger? A critical Review of Smaller State Diplomacy”, in: *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, (ed. Andrew F. Cooper, Timothy M. Shaw), Basingstoke, 2009.
39. Балфур Нил, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд, 1990.
40. Bán András D., *Hungarian-British Diplomacy 1938–1941: the attempt to maintain relations*, London–Portland, 2005.
41. Barash David P., Webel Charles P., *Peace and Conflict Studies*, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC, 2014.³
42. Barlas Dilek, “Turkey and the Balkans: co-operation in Interwar and post-Cold War eras”, *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 1998/99, Vol. 4
43. Barlas Dilek, *Etatism & Diplomacy in Turkey. Economic & Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*, Brill, 1998.
44. Barlas Dilek, “Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-36”, *International Journal of Middle East Studies*, Volume 36, Issue 2, (May, 2004)
45. Barlas Dilek, “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean: Opportunities and Limits for Middle-power Activism in the 1930s”, *Journal of Contemporary History*, Volume 40, No 3, (July, 2005)
46. Barlas Dilek, Güvenç Serhat, „Turkey and the Idea of European Union during the Inter-war Years, 1923-39“, *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 3 (May, 2009)
47. Barlas Dilek, Köksal Yonca, „ Turkey’s Foreign Policy towards Bulgaria and Turkish minority (1923-1934)“, *Southeastern and Black Sea Studies*, Vol. 4, No. 2 (2014)

48. Barlas Dilek, Yilmaz Şuhnaz, “Managing the transition from *Pax Britannica* to *Pax Americana*: Turkey’s relations with Britain and the US in a turbulent era (1929–47)”, *Turkish Studies*, Volume 17, Issue 3, (2016)
49. Barros James, “The role of Sir Eric Drumond”, *The League of Nations in retrospect: proceedings of the symposium*, Berlin–New York, 1983.
50. Barston R.[obert] P.[eter], *Modern Diplomacy*, London–New York, 2013.²
51. Bartlová Alena, „Podiel dr Milana Hodžu na medzinárodnej kooperácii agrárnych politických strán“, *Slovensko a svet v 20. storočí*, Kapitoly k 70. Narodeninám PhDr Valeriána Bystrického, DrSc (ed. Bohumila Ferenčuhová a kol), Bratislava, 2006.
52. Bartsch Sebastian, *Minderheitenschutz in der internationalen Politik. Völkerbund und KSZE/OSZE in neuer Perspektive*, Opladen, 1995.
53. Батаковић Душан Т., „Есад-паша Топтани и Србија 1915. године“, *Србија 1915. године*, Зборник радова Историјског института, књига 4, Београд, 1986.
54. Батаковић Душан Т., „Есад-паша Топтани, Србија и албанско питање (1916–1918)“, *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Зборник радова Историјског института, (ур. Љиљана Алексић и др), књига 7, Београд, 1989.
55. Bataković Dušan T., „Serbian Government and Essad-pasha Toptani“, *Serbs and the Albanians in the 20th Century*, Academic Conferences, Volume LXI, The Departement of Historical Sciences, No 20, (ed. Andrej Mitorvić), Beograd, 1991.
56. Белогашев Георги, „Димитър Михалчев и „идеята за интегрална Югославия““, *Философски алтернативи*, кн. 2, София, 2010.
57. Белогашев Георги, „Идеята за интегрална Югославия и нейното философско осмисляне“, *България и Балканите в сферата на европйските влияния през XIX–XXI век*, Сборник статии, Велико Търново, 2012.
58. Bell Duncan, “Introduction: Under an Empty Sky – Realism and Political Theory”, in: *Political Thought and International Relations: Variations on the Realist Theme*, (ed. Duncan Bell), New York, 2008.

59. Bell Duncan, "Writing the world: disciplinary history and beyond", *International Affairs*, Volume 85, Issue 1, (January 2009)
60. Benko Juraj, „Mađarská komunistická emigrácia a jej pôsobenie v rokoch 1919–1921“, *Historický časopis*, ročník 63, číslo 4 (2015)
61. Bennett G. H., *British Foreign Policy during the Curzon Period, 1919-24*, Basingstoke, 1995.
62. Benson Leslie, *Yugoslavia: A Concise History*, Basingstoke-New York, 2001.
63. Berend Ivan T., *An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*, Cambridge, 2006.
64. Berridge G[eoff] R., James Alan, *A Dictionary in Diplomacy*, Basingstoke – New York, 2001.
65. Berridge G[eoff] R., *Diplomacy: Theory and Practice*, London, 2010.⁴
66. Бибо Иштван, *Беда малих источноевропских држава*, Сремски Карловци-Нови Сад, 1996.
67. Vjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994.
68. Vjelajac Mile S., *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004.
69. *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, Том I, III, (съставил Димитър П. Иванчев), София, 1962-1969.
70. William L. Blackwood, „The Socialist Imprint on international relations in interwar Europe“, *Ideology, Politics and Diplomacy in East Central Europe*, (ed. M. B. B. Bsikupski), Rochester, 2003.
71. Blodig Vojtěch, „Puč v Židenicích a Národbí obec fašistická v roce 1933“, *Paginae historiae. Sborník Státního ústředního archivu v Praze*, Br. 3 (1995)
72. Boban Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Knjiga II, Zagreb, 1974.
73. Божинов Войн, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим. Разказ на живота на Андрей Ляпчев*, София, 2005.
74. Божинов Войн, *Андрей Ляпчев*, София, 2006.
75. Bóka Éva, „Oszkár Jászi and the challenge of the idea of a democratic nation-state“, *Ungarn-Jahrbuch*, Hefte 25 (2000/2001)

76. Borozan Đorđe, „Jugoslavija i Albanija u XX veku“, *Istorija 20. veka*, Br. 1-2 (1999)
77. Borras Saturnino M., Jr, Edelman Marc, Kay Cristóbal, „Transnational Agrarian Movements: Origins and Politics, Campaigns and Impact“, *Transnational Agrarian Movements. Confronting Globalisation*, (ed. Saturnino M. Borras Jr, Marc Edelman, Cristóbal Kay), Malden-Oxford-Chichester, 2008.
78. Böhler Jochen, „Europas „Wilder Osten“. Gewalterfahrungen in Ostmitteleuropa, 1917–1923“, *Osteuropa*, 2-4 (2014)
79. Bresciani Marco, „The Post-Imperial Space of Upper Adriatic and the Post-War Ascent of Fascism“, *Akteure der Neuordnung. Ostmitteleuropa und das Erbe der Imperien, 1917-1924*, (Hg./red. Tim Buchen, Frank Grelka), Frankfurt an der Oder, 2017.
80. Brighi Elisabetta, *Foreign Policy, Domestic Politics and International Relations: The case of Italy*, Oxon-New York, 2013.
81. *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918–1941. Njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, Beograd, 1951.
82. Бугарски Стеван, *Српско православље у Румунији: преглед православне српске епархије темишварске*, Темишвар–Београд–Нови Сад, 1995.
83. Buzan Barry, Wæver Ole, *Regions and Power: The Structure of International Security*, Cambridge–New York, 2003.
84. Булајић Владимир, „Станислав Винавер у Берлину. Из извештаја дописника Централног пресбироа 1929-1934“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2 (2002)
85. Burgwyn H. James, *Italian Foreign Policy in Interwar Period, 1918–1940*, Westport-London, 1997.
86. Burke Peter, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, 2004.
87. Bury J. P.T., *France 1814–1940*, London–New York, 2005.⁵
88. Bucarelli Massimo, *Mussolini e la Jugoslavia (1929–1939)*, Bari 2006.
89. Bucarelli Massimo, „Mussolini, la questione adriatica e il fallimento dell'interventismo democratico“, *Nuova rivista storica*, Anno XCV, Fascicolo 1 (gennaio-aprile, 2011)

90. Wandycz Piotr S., *France and her Eastern Allies 1919–1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*, Minneapolis, 1962.
91. Wandycz Piotr S., *The Twilight of French Eastern Alliance 1926–1936: French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to Remilitarization of Rhineland*, New Jersey, 1988.
92. Wandycz Piotr, *Polish Foreign Policy 1914–1945: Aims and Achievements. A Lecture*, London, 1988.
93. Wandycz Piotr S., *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, London – New York, 2001.²
94. Vanku dr Milan, *Mala antanta 1920–1938*, Titovo Užice, 1969.
95. Ванку Милан, „Притисак „Трећег рајха“ на чланице Мале антанте – Југославију и Румунију“, *Историјски гласник*, Бр. 1-2 (1975)
96. Ванку Милан, „Одношение Германије к Југославији, как члену Малой Антанты (1933–1938)“, *Balkanica*, XVI–XVII (1985–1986)
97. Vanku prof. dr Milan, *Sprsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Beograd, 2005.
98. Василев Васил Ал., *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, София, 1991.
99. Watson Adam, *Diplomacy: The Dialog between States*, London, 2005.³
100. Weaver Eric Beckett, „‘Truly Devilish Material’ Hungary’s Entanglement with History and League of Nations“, in: *Hungary and Romania beyond national narratives: Comparisons and Entanglements*, (eds. Andres Blomqvist, Conastantin Iordachi, Balazs Trencsenyi), Oxford, 2013.
101. Veatch Richard, „Minorities and the League of Nations“, *The League of Nations in retrospect: proceedings of the symposium*, Berlin–New York, 1983.
102. Webb Adrian, *The Routledge Companion to History of Central and Eastern Europe since 1919*, London-New York, 2008.
103. Webster Andrew, „An Argument without End: Britain, France and Disarmament Process, 1925-34“, in *Anglo-French Defense Relations between the Wars*, (ed. Martin S. Alexander, William J. Philpott), Basingstoke–New York, 2002.

104. Weisbrode Kenneth, *Old Diplomacy Revisited: A Study in the Modern History of Diplomatic Transformations*, New York, 2014.
105. Vermeiren Jan, *The First World War and German National Identity: The Dual Alliance at War*, Cambridge, 2016.
106. Veremis Thanos, „Venizelos and Civil-Military Relations“, in: *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg, 2008.²
107. Williams Andrew J., *France, Britain and the United States in Twentieth Century 1900–1940: A Reappraisal*, Basingstoke–New York, 2014.
108. Williams M., „Aid, Assistance, and Advice: German Nazis and the Austrian Hilfswerk“, *Central European History*, Vol. 14, No. 3 (Sep., 1981)
109. Vinaver Vuk, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929.“, *Istorija XX veka*, Tom VII, Beograd, 1965.
110. Винавер др Вук, „О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920–1925.“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Свеска 44 (1966)
111. Vinaver Vuk, „Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“ 1926–1928.“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom VIII, Beograd, 1966.
112. Vinaver Vuk, „O neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924–1926. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova IX, Beograd, 1968.
113. Vinaver Vuk, „Ugrožavanje Jugoslavije 1919–1932“, *Vojnoistorijski glasnik*, Br. 1, God. XIX (1968)
114. Vinaver Vuk, „Publicistička delatnost Bele Lindera i jugoslovensko-mađarski odnosi 1922-1935“, *Zbornik za istoriju Matice srpske*, Br. IV (1971)
115. Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd, 1971.
116. Винавер Вук, „Коммунистическая партия Югославии и югославско-болгарские отношения в период между двумя мировыми войнами“, *Balkanica*, IV (1973)
117. Vinaver Vuk, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919-1938. godine“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova II*, Beograd, 1982.
118. Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd, 1985.

119. Vinaver Vuk, „Austrijsko pitanje“ i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1932. godine)“, *Istorija 20 veka*, Broj 1, Godina III (1985)
120. Vinaver Vuk, „Austrijski problem“ i preorijentacija spoljne politike Jugoslavije 1933–1934. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, Br. 1-4 (1986)
121. Vinaver Vuk, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, Beograd, 1987.
122. Војводић Михаило, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999.
123. Wolfers Arnold, *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*, Baltimore, 1962.
124. Volc Kenet N., *Teorija međunarodne politike*, Beograd, 2008.
125. Wood Bernard, “Middle Powers in the International System: A Preliminary Assessment of Potential”, *Wider Working Papers*, WP 11, (June, 1987)
126. Wood Bernard, “Towards North-South Middle Power Coalition”, *Middle Power Internationalism: The North-South Dimension*, (ed. Cranford Pratt), Kingston & Montreal – London – Buffalo, 1990.
127. Wright Martin, “Power Politics”, *Classical Theory of International Relations*, (ed. Hedley Bull), London, 1978.
128. Wright Martin, *Power Politics*, (ed. Hedley Bull, Carsten Holbraad), London – New York, 2002.
129. Вучковић Војислав Ј., „Пензионисање Милана Ракића“, *Зборник историје књижевности*, Одељење литературе и језика САНУ, књига 2, Београд, 1961.
130. White Stephen, *Britain and Bolshevik Revolution: A Study in the Politics of Diplomacy, 1920–1924*, London–Basingstoke, 1979.
131. White Stephen, *The Origins of Detente: The Genoa Conference and Soviet-Western Relations, 1921-1922*, Cambridge, 2002.²
132. Gallagher Tom, *Outcast Europe: The Balkans, 1789–1989. From the ottomans to Milošević*, London-New York, 2001.

133. Ганин Андрей Владиславович, *Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.*, Справочные материалы, Москва, 2009.
134. Giordano Giancarlo, *Storia Diplomatica del Patto a Quattro*, Milano, 2000.
135. Giordano Giancarlo, *Storia della Politica Internazionale, 1870-2001*, Milano, 2004.
136. Gligorijević Branislav, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom V, Beograd, 1963.
137. Gligorijević Branislav, „O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom VII, Beograd, 1965.
138. Gligorijević dr Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970.
139. Gligorijević dr Branislav, „Neki aspekti na odnose između Demokratske stranke i Hrvatske seljačke republikanske stranke (1919–1925)“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom XII, Beograd, 1972.
140. Gligorijević Branislav, “Uloga vojnih krugova u ‘rešavanju’ političke krize u Jugoslaviji 1924. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, Br. 1 (1972)
141. Gligorijević dr Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979.
142. Глигоријевић Бранислав, *Историја Демократске странке 1919–1928*, Београд, 2010.²
143. Глигоријевић др Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, Београд, 2010.
144. Göl Ayla, „Short summary of Turkish foreign policy, 1923-1939“, *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 1-4 (1993)
145. Готје Ги, *Орлови и лавови. Историја балканских монархија (1817-1974)*, Београд, 2002.
146. Grabill Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary influence on American Policy, 1810–1927*, Minneapolis, 1971.

147. Grandhomme Jean-Noël, „Le Maréchal Franchet d'Espèrey, trait d' union entre la France et la Serbie“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Belgrade, 2010.
148. Grassi Fabio L., „I profitti di un fallimento: politica e affari segreti dell'Italia in Turchia tra 1920 e 1923“, *Rassegna storica del Risorgimento*, Anno XC, Fascicolo 1 (Gennaio–Marzo, 2003)
149. Grassi Fabio L., „Turchia: perdere un impero, sopravvivere come stato“, *Schegge d'impero, pezzi d'Europa. Balcani e Turchia, fra continuità e mutamento 1804-1923*, (a cura di Marco Dogo), Gorizia, 2006.
150. Grdina Igor, „Kratka zgodovina Slovenske Zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke A. Novačana“, *Zgodovinski časopis*, letnik 43, številka 1 (1989)
151. Гришина Ритта Петровна, *Возникновение фашизма в Болгарии 1919-1925 г.*, София, 1976.
152. Güvenç Serhat, Barlas Dilek, „Atatürk's Navy: Determinants of Turkish Navy Policy, 1923–38“, *The Journal of Strategic Studies*, Vol. 26, No. 1 (March 2003)
153. Gulić dr Milan, „Odnosi između Kraljevine SHS / Jugoslavije i Republike Poljske (1919–1939). Pogled iz Beograda“, *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, (urednici: Momčilo Pavlović, Andrej Začmiński, Dragomir Bondžić), Beograd, 2015.
154. Davion Isabelle, „Integrations de la Pologne dans a Petite Entente: chevol de Troie de la France et serpent de mer diplomatique“, *Valahian Journal of Historical Science*, No. 2/2004
155. Dašić prof. dr David Đ., *Savremena diplomatija*, Beograd, 2008.
156. Dašić prof. dr David Đ., *Diplomatija: savremena & ekonomska*, Beograd, 2013.
157. Déak István, „The Habsburg Empire“, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Buliding. The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, (ed. K. Barkley, M. Von Hagen), Boulder-Oxford, 1997.

158. Deák Ladislav, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937.“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom IX, Beograd, 1968.
159. Deák dr Ladislav, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, tom XIV-XV, Beograd, 1982.
160. Deák Ladislav, „Vnútropolitickýkomponenet Juhoslávie v Československej zahraničnej politike v 30. rokoch“, *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazných spoločenských, politických a ekonomických systémů*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981, Praha, 1983.
161. Deák Francis, *Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, New York, 1972.
162. Dejmek Jindřich, *Nenaplněné naděje: politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918-1938)*, Praha, 2003.
163. Dejmek Jindřich, *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata, Část první: Revolucionář a diplomat (1884–1935)*, Praha, 2006.
164. Demirözü Damla, Petsas A., „The repercussions of the 1930 Greek-Turkish rapprochement on Turkey“, *Balkan Studies*, Vol. 46 (2012)
165. Денда Далибор, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији, 1918–1941.“, *Војноисторијски гласник*, Бр. 2 (2012)
166. Denda Dalibor, “Activities of Yugoslav Military Intelligence Service towards Italy, 1918-1941”, in *Serbian–Italian Relations: History and Modern Times*, (eds. Srđan Rudić, Prof. Antonello Biagini), Belgrade–Rome, 2015.
167. Денда Далибор Ж., *Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941*, (докторска дисертација), Београд, 2016.
168. Димитријевић Бојан, Сретеновић Станислав, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941.“, *Историја 20. века*, Бр. 2 (2008)
169. Dimitrijević V., Račić O., Đerić V., Papić T., Petrović V., Obradović S., *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd, 2005.
170. Димитров Илчо, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, София 1976.

171. Димић Љубодраг, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, у: *Владе Србије 1805–2005*, (аутори прилога Радош Љушић и др), Београд, 2005.
172. Димић Љубодраг, *Историја српске државности*, Књига III, (ур. Чедомир Попов), Нови Сад, 2001.
173. Dixon Joe C., *Defeat and Disarmament. Allied Diplomacy and the Politics of Affairs in Austria 1918–1922*, Cranbury, 1986.
174. Dobrijević Mirko, “Bishop Nikolai Velimirovich’s First Visit to America”, *Serbian Studies*, Vol. 5, No. 2 (Fall 1989)
175. Dobrivojević Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006.
176. Dobrovský Ivan, „Bulharsko-jihoslavnské sblížení a Makedonská otázka (2. polovina 20. let)“, *Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské univerzity*, Ročník 43, Číslo 41 (1994)
177. Donath Mattias, *Architektur in Berlin 1933–1945: ein Stadtführer*, Berlin, 2007.²
178. *Друга Балканска конференција (Пад југословенске националне групе)*, Београд, 1932.
179. Đurović Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986.
180. Eberhardt Piotr, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Easter Europe. History, Data and Analysis*, London-New York, 2015.²
181. Eichengreen Barry, *Elusive stability: essays in the history of international finance 1919–1939*, New York, 1990.
182. Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1990.²
183. Elsthain Jean Bethke, “Realism, Just War, and the Witness of Peace”, *World Order and Religion*, (ed. Wade Clark Roof), Albany, 1991.
184. Evans James, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia*, London–New York, 2008.
185. Zečević mr Milan, *Vojna diplomatija*, Beograd, 1990.
186. Zürcher Erik J., „The Ottoman Legacy of the Turkish republic: an attempt at a new periodization“, *Die Welt des Islams*, Hefte 32 (1922)

187. Zürcher Erik J., *Turkey: A Modern History*, London – New York, 2004.³
188. Zürcher Erik J., *The Young Turk Legacy and State Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London, 2010.
189. Жежков др Никола, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, Скопје, 2008.
190. Živojinović Dragoljub R., *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Beograd, 1970.
191. Živojinović Dragoljub R., „Pitanje Crne Gore i Mirovna konferencija 1919. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom XIV-XV, Beograd, 1982.
192. Živojinović Dragoljub R., „Ratni ciljevi Srbije i Italija (1917)“, *Istorija 20. veka*, Br. 1 (1983)
193. Живојиновић Драгољуб Р., „*La Dalmazia o morte*“: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године, Београд, 2012.
194. Žutić Nikola, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije“, *Istorija 20. veka*, Br. 1 (1998)
195. Zametica Jovan, „Sir Austin Chamberlain and the Italo-Yugoslav Crisis over Albania February–May 1927“, *Balkanica*, Vol. XXXVI (2006)
196. Imai Kohei, “Turkey's Norm Diffusion Policies toward the Middle East: Turkey's Role of Norm Entrepreneur and Norm Transmitter”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 42 (2011)
197. Iordan-Sima Constantin, „La Turquie kémaliste et l'idée du Pacte balkanique dans les années 1925–1926“, *Revue des études sud-est européennes*, Tome XIX, No. 2 (Avril-Juin 1981)
198. Јагодић Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013.
199. Јагодић Милош, „Рат“ између ратова: упади бугарских комита у нове крајеве Србије 1913–1915“, *Лесковчаки зборник*, Година LVI (2016)
200. James Alan, “Diplomatic relations between States”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), London, 2016.
201. Јанковић Марина, „Томаш Гарик Масарик и Јужни Словени: Масарикова улога у Фридрихској афери“, *Од Мораве до Мораве II*. Из историје чешко-српских односа, Нови Сад, 2011.

202. Janjetović Zoran, „Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na konferencijij mira u Parizu 1919–1920“, *Istorija XX veka*, Br. 2 (2000)
203. Janjetović Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005.
204. Janjetović Zoran, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009.
205. Янчев Веселин, *Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България 1907-1945*, София, 2000.
206. Jančík Drahomir, *Třetí říše a rozklad Malé Dohody. Hospodářství a diplomacie v Podunají v letech 1936–1939*, Praha, 1999.
207. Jackson Peter, *France and Nazi Menace: Intelligence and Policy Making 1933–1939*, Oxford, 2000.
208. Yearwood Peter J., *Guarantee of peace: the League of Nations in British Policy 1914–1925*, New York, 2009.
209. Јелић Милосав, *Летонис Југа. Листине–записи–дневник–поменик*, Београд, 1930.
210. Yildirim Onur, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922–1934*, New York – London, 2006.
211. Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2002.
212. Jovanović Vladan, „In search for Homeland? Muslim migration form Yugoslavia to Turkey 1918–1941“, *Tokovi istorije*, Br. 1-2 (2008)
213. Јовановић Јован М., *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, књиге I-II, Београд, 1939.
214. Јовановић Надежда, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928.*, Београд, 1974.
215. Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, део 2, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 7, (прир. Радован Самарцић, Живорад Стојковић), Београд, 1990.
216. Jones Charles, *E. H. Carr and International Relations: A Duty to Lie*, Cambridge, 1998.
217. Jönson Christer, Hall Martin, *Essence of Diplomacy*, Basingstoke – New York, 2005.

218. Johnson Gaynor, „Austen Chamberlain and Britain’s relations with France, 1924–1929“, *Diplomacy and Statescraft*, Vol. 17, No. 4 (2006)
219. Кадијевић Александар, „Амбасада Краљевине Италије у Београду“, *Наслеђе*, Бр. VII (2006)
220. Кадијевић Александар, „О архитектури југословенског посланства у Анкари“, *Наслеђе*, Бр. 11 (2010)
221. Campus Eliza, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucureşti, 1978.
222. Каровић Павле, *Дипломација*, Београд, 1936.
223. Katsikas Stefanos, „Hostage minority: the Muslims of Greece (1923–41)“, *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830–1945*, (eds. Fortna Benjamin S., Katsikas Stefanos, Kamouzis Dimitris, Konortas Paraskevas), London–New York, 2013.
224. Кацаркова Вера, *Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световне войни /1919–1941/*, София, 1989.
225. Kegley Charles W. Jr., Wittkopf Eugene R., *Svetska politika: trend i transformacija*, Beograd, 2004.
226. Kejnž Džon M., *Ekonomski eseji*, Novi Sad–Beograd, 1987.
227. Kennedy David, “The move to institutions”, *Cardozo Law Review*, Volume 8, Number 5, (April 1987)
228. Kent Marian, „Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23“, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, (ed. Marian Kent), London, 1996.
229. Keohane Robert O., “Liliputians’ dilemmas: Small states in international politics”, *International Organization*, Volume 23, No 2, (Spring 1969)
230. Kershaw Ian, *Making Friends with Hitler: Lord Londonderry and the British Road to War*, London, 2004.
231. Keršič-Svetel Marteja, „Česko-slovenski stiki med svetovnima vojnama (1. del)“, *Zgodovinski časopis*, letnik 49, številka 2 (1995)
232. Keršič-Svetel Marteja, „Česko-slovenski stiki med svetovnima vojnama (3. del)“, *Zgodovinski časopis*, letnik 49, številka 4 (1995)

233. Kimmich Christoph M., „Germany and the League of Nations“, *The League of Nations in retrospect: proceedings of the symposium*, Berlin–New York, 1983.
234. Kisindžer Henri., *Diplomatija I*, Beograd, 1999.
235. Kisovac Mirko V., *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939.
236. Kissoudi Penelope, *The Balkan Games and Balkan Politics in the Interwar Period 1929–1939: Politicians in Pursuit of Peace*, Abingdon, 2009.
237. Kitching Carolyn, „The search for disarmament: Anglo-French relations, 1929–1934“, in *Anglo-French Relations in the Twentieth Century. Rivalry and Cooperation*, (ed. Alan Sharp, Glyn Stone), London–New York, 2000.
238. Klapsis Antonis, „Cutting the Gordian Knot: the Implementation of the Lausanne Convention for the Exchange of of Greek-Turkish Populations and the Ankara Convention of 10 June 1930“, *Modern Greek Studies Yearbook: A Publication of a Mediterranean, Slavic, and Eastern Orthodox Studies*, Vol. 26/27 (2010/2011)
239. Klapsis Antonis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940“, *Thetis: Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, (Hrsgb. Reinhard Stupperich, Heinz A. Richter), Band 20 (2013)
240. Klapsis Antonis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne: Greek Foreign Policy and Italy during the Pangalos Dictatorship, 1925–1926“, *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 25, No. 2 (2014)
241. Klimek Antonín, „Československý zbrojní průmysl a Jugoslávie od sklonku dvacátých let do Mnichova“, *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*. Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19. – 22. 10. 1981, Praha, 1983.
242. Klimek dr. Antonín, Kubů dr. Eduard, *Československá zahraniční politika 1918-1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*, Praha, 1995.
243. Kovács-Bertrand Anikó, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*, München, 1997.

244. Koliopoulos Ioannis S., „The Last Years, 1933-6“, in: *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg, 2008.²
245. Косев Димитър, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, София, 1995.
246. Къосева Цветана, *България и руската емиграция (20-те – 50-те години на ХХ в.)*, София, 2002.
247. Котев Николай, Котева Аврора, „Из преписката на германските разузнавателни служби, действащи в България в периода 1941-1944 г.“, *Известия на държавните архиви*, том 87, София, 2004.
248. Котев Николай, Котева Аврора, „Краят на една загадка или по-нататъшно изследване? Към въпроса за съдбата на един от ръководителите на БЗНС „Александър Стамболийски“ Пладне – инженер Георги Вълков“, *Известия на Националния исторически музей*, том XV, София, 2005.
249. Koumoulidis John T. A., „The formation of the Greek State“, in: *Greece in transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821–1974*, London, 1977.
250. Krajčovič Milan, „Nichtberechtigte Völker im Kampf um Demokratie in der Habsburger Monarchie“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI*, Svazek 1, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, Brno, 2006.
251. Крајшумовић Коста, *Смрт Александра Стамболијског*, Београд, 1936.
252. Крејић Предраг, „Признавање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од стране држава Централне и Јужне Америке“, *Архив: Часопис Архива Србије и Црне Горе*, Бр. 1-2 (2006)
253. Krejčí Oskar, *Geopolitics of Central Europe. The view from Prague and Bratislava*, Bratislava, 2005.
254. Kresevan Alessandra, „Breve storia del confine orientale d’Italia nel Novecento“, *Fascismo e Foibe: Cultura e pratica della violenza nei Balcani*, (cura di Giuseppe Aragno), Napoli, 2008.
255. Кривокапић-Јовић Гордана, *Витез без оклопа. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд, 2002.

256. Krivokapić Boris, „Zaštita manjina između dva svetska rata – osvrt na neke posebne slučajeve“, *Međunarodni problemi*, Br. 1-2 (2005)
257. Krivokapić-Jović Gordana, „Les Français sur la question yougoslave: entre la protection d'intérêt serbe et la «question croate» (1918-1920)“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Belgrade, 2010.
258. Kriechbaumer Robert (Hg.), *Österreich! und Front Heil! Aus den Akten des Generalsekretariats der Vaterländischen Front Innenansichten eines Regimes*, Wien–Köln–Weimar, 2005.
259. Krizman dr Bogdan, „Pitanje međunarodnog priznanja jugoslovenske države 1919. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom III, Beograd, 1962.
260. Krizman Bogdan, „Vanjskopolitički položaj Kraljevine SHS godine 1919“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 1 (1970)
261. Krizman Bogdan, predgovor knjizi Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1972.
262. Krizman Bogdan, predgovor, *Korespodencija Stjepana Radića, 1919–1928*, tom 2, (prir. Dr Bogdan Krizman), Zagreb, 1973.
263. Krizman Bogdan, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 1 (1975)
264. Krizman dr Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb, 1975.
265. Krizman Bogdan, „Jugoslavija i Austrija 1918-1938“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 1 (1977)
266. Krizman Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.
267. Кронвел Цон, *Хитлеров напa. Тајна историја Пуја XII*, Београд, 2000.
268. Kürçüoğlu dr. Ömer, “An Analyses of Atatürk’s Foreign Policy, 1919-1938”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 20 (1980)
269. Лазаревић Бранко, „Председник Масарик и Југословенско питање“, *Т. Г. Масарик: Зборник*, (редиг. др Драгутин Прохаска), Београд–Прага, 1927.
270. Lazzarini Isabella, *Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350-1520*, Oxford, 2015.

271. Лазов Димитър, *Екзарх Стефан I. Живот, апостолство и творчество*, Софија, 1947.
272. Lamb Richard, *Mussolini e gli Englesi*, Milano, 1997.
273. Љаптос Јозеф, „Француска и Полска према постанку Male antante (Лјето-јесен 1920)“, *Istorijski zapisi: organ Istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore*, God. 33, Br. 4 (1980)
274. Latinović Goran, „Yugoslav-Italian Economic Relations (1918–1929): Main Aspects“, *Balkanica*, Vol. XLVI (2015)
275. Lebow Richard Ned, *Coercion, Cooperation and Ethics in International Relations*, London–New York, 2007.
276. Leira Halvard, “A Conceptual History of Diplomacy”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp)
277. Leksikon pisaca Jugoslavije, tom 2, (gl. ur. Živojin Boškov), Novi Sad, 1979.
278. Livanos Dimitris, *The Macedonian Question. Britain and the Southern Balkans 1939–1949*, New York, 2008.
279. Liebmann George W., *Diplomacy between the Wars. Five Diplomats and the Shaping of tje Modern World*, London–New York, 2008.
280. Litván György, *A Twentieth-Century Prophet: Oscar Jászi 1875–1957*, Budapest–New York, 2006.
281. Лонгворт Филип, *Стварање Источне Европе. Од преисторије до посткомунизма*, Београд, 2002.
282. Low Alfred D., *The Anschluss Movement 1918–1919 and the Paris Peace Conference*, Philadelphia, 1974.
283. Лопичић Ђорђе Н., „Краћи преглед конзуларних односа Србије 1804–1918“, *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић), Београд, 2013.
284. Лопичић проф. др Ђорђе Н., *Студије и огледи из међународног права, међународних односа и дипломатије*, Београд, 2016.
285. *Locarno Revisited: European Diplomacy, 1920–1929*, (ed. Gaynor Johnson), London–New York, 2004.
286. Luža Radomir, *The resistance in Austria 1938-1945*, Minneapolis, 1984.

287. Lukač Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope I-II (1933–1941)*, Београд, 1982.
288. Lukes Igor, *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: the Diplomacy of Edvard Beneš in 1930s*, New York–Oxford, 1996.
289. Љушић Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986.
290. Љушић Радош, „Од Правитељствујушег совјета до Министарског савета“, у: *Владе Србије 1805–2005*, (аутори прилога Радош Љушић и др), Београд, 2005.
291. MacMillan Margaret, *Paris 1919: Six Months that changed the World*, New York, 2002.²
292. Маликовић проф. др Драги, Растовић доц. др Александар, Шуваковић доц. др Урош, *Парламентарне странке у Краљевини СХС–Југославији*, Књига I, Косовска Митровица–Београд, 2007.
293. Mallett Robert, *Mussolini and the Origins of the Second World War*, Hampshire–New York, 2003.
294. Malcar Elçin, „The policies of Turkey toward the Ecumenical Patriarchate: the single-party era (1923–45)“, *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830–1945*, (eds. Benjamin S. Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis, Paraskevas Konortas), London–New York, 2013.
295. Maner Hans-Christian, *Parlamentarismus im Rumänien (1930-1940). Demokratie im autoritären Umfeld*, München-Oldenbourg, 1997.
296. Манчев Кръстьо, *Югославия и международните отношения на Балканите 1933–1939*, София, 1989.
297. Манчев Кръстьо, *Сърбия и сръбско-българските отношения (1804–2010)*, София, 2014.
298. Маринковић Александар Р., *Женидба краљ Александра*, Београд, 1999.
299. Марковић Душан, Мићић Срђан, „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године“, *Токови историје*, Бр. 1 (2017)
300. Marks Sally, „Mussolini and Locarno: Fascist Foreign Policy in Microcosm“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 3 (Jul., 1979)

301. Matsch Erwin, *Internationale Politik 1919–1939*, Wien–Köln–Weimar, 2005.
302. Méthivier Hubert, *Le siècle de Louis XIV*, Paris, 1994.¹²
303. Meško dr. Marek, „The Mission of Milan Rastislav Štefánik in Serbia“, *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Београд, 2011.
304. Milak Enes, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)“, *Istorija XX veka*, Tom XIV-XV, Beograd, 1982.
305. Milak Enes, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, Beograd, 1987.
306. Милак Енес, „Мусолини, Италија и настанка Краљевине СХС“, *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Зборник радова Историјског института, (ур. Љиљана Алексић и др), књига 7, Београд, 1989.
307. Миленковић Александар, „135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету“, *Војно дело*, Год. LXV, Бр. 4, (зима 2013)
308. Milenković Toma, „Državne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Istorija 20. veka*, Br. 1-2 (1990)
309. Miller Daniel E., *Forging Political Compromise. Antonín Švehla and the Czechoslovak Republican Party 1918-1933*, Pittsburg, 1999.
310. Millman Brock, *The Ill-Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1934-1940*, Montreal–Kingston, 1998.
311. Милошевић Миладин, „Дипломатски односи између Краљевине СХС и Краљевине Холандије, 1918–1922: континуитет дипломатских односа, прекид и њихово поновно успостављање“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2, (2001)
312. Милутиновић др. К. Н., *Предратна Мала антанта*, Сарајево, 1937
313. Miroiu Andrei, „For a Theory of Minor Powers“, *Center for Security and International Studies (CSIS) Occasional Paper No 1*, (November 2006)
314. Митић Миодраг, *Поете у фраку*, Београд, 2002.
315. Mitrović Andrej, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd, 1969.
316. Митровић Андреј, „Немачке и италијанске тежње за „новим поретком“ и југоисточна Европа“, *Историјски гласник*, Бр. 2 (1971)

317. Mitrović Andrej, „Spoljnopolitička doktrina novostvorene jugoslovenske države“, *Politički život Jugoslavije 1941–1945*, Zbornik radova Trećeg programa, Beograd, 1974.
318. Mitrović Andrej, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, *Зборник Филозофског факултета*, XII-1, Споменица Георгија Острогорског (1974)
319. Mitrović Andrej, „Teorija Ergänzungswirtschaft u Vajmarskoj Republici“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, Br. 3-4 (1977)
320. Mitrović Andrej, „Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa – Politik, 1918–1941“, *Балканика*, Бр. VIII у част Осамдесетогодишњице академика Васа Чубриловића (1977)
321. Mitrović Andrej, „Die Wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik“, *Balkanica*, XII (1981)
322. Митровић Андреј, „Дипломата Милан Ракић и његово сведочење о историји“, предговор у: *Милан Ракић. Конзулска писма 1905–1911*, (прир. Андреј Митровић), Београд, 1985.
323. Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 2015.²
324. Мићић Срђан, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије. Случај потписивања Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске* (мастер рад) Београд, 2010.
325. Мићић Срђан, *Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, Београд, 2010.
326. Mičić Srđan, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, *България и Балканите в сферата на европејските влијанија през XIX–XXI век*, Сборник статии, Велико Търново, 2012.
327. Мићић Срђан, „О проблемима истраживања стручних делегација у архивима Беча и Цариграда“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2 (2012)
328. Мићић Срђан, „Непознанице о посети Димитрија Димитријевића Турској марта 1929. године“, *Токови историје*, Бр. 1 (2014)
329. Мићић Срђан, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925“, *Војноисторијски гласник*, Бр. 1 (2014)

330. Мићић Срђан, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XV, Бр. 1-2 (2014)
331. Мићић Срђан, „Mission of Konstantin Todorov in North America, 1927–1928: Yugoslav Foreign Service vs. Macedonian–Bulgarian organisations in North America“, *Токови историје*, Бр. 1 (2015)
332. Мићић Срђан, „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби, 1918–1941.“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XVI, Бр. 1-2 (2015)
333. Мићић Срђан, „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“, *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, Zbornik radova, Beograd, 2015.
334. Мићић Срђан, „Рад бугарског Посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)“, *Зборник Матице српске за историју*, Бр. 93 (2016)
335. Michailidis Iakovos D., „Minority Rights and Educational Problems in Greek Interwar Macedonia: The Case of the Primer “Abecedar”“, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 14, No. 2 (1996)
336. Мишић Саша, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд, 2009.
337. Monzali Luciano, „Sidney Sonnino e la politica estera italiana dal 1878 ad 1914“, *Clio: Rivista trimestrale di studi storici*, Anno XXXV, No. 3 (1999)
338. Monzali Luciano, *Italiani di Dalmazia: Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Firenze, 2004.
339. Monzali Luciano, „La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1918-75)“, *Europa adriatica: Storia, relazioni, economia*, (cura di Franco Botta, Italo Garzia), Roma–Bari, 2004.
340. Monzali Luciano, *Italiani di Dalmazia 1914-1924*, Firenze, 2007.
341. Monzali Luciano, „Il „partito coloniale“ e la politica estera italiana, 1915-1919“, *Clio: rivista trimestrale di studi storici*, Anno XLIV, N. 3 (2008)

342. Monzali Luciano, „La politica estera italiana nel primo dopoguerra. 1918-1922. Sfide e problemi“, *Italia contemporanea*, Vol. 256-257 (settembre-dicembre, 2009)
343. Monzali Luciano, *Il sogno dell'egemonia: l'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale (1918-1941)*, Firenze, 2010.
344. Morack Ellinor, „Ottoman Greeks and the Great War, 1912–1922“, in: *The World during the First World War*, (eds. Bley Kremers), Essen, 2014.
345. Morgenthau Hans J., *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York, 1948.
346. Morewood Steven, *The British Defence of Egypt 1935–1940: Conflict and Crisis in the Eastern Mediterranean*, London-New York, 2005.
347. McKercher B. J. C., „Austen Chamberlain's Control of British Foreign Policy, 1924-1929“, *The International History Review*, Vol. 6, No. 4 (Nov., 1984)
348. McKercher B.J.C., *Transition of Power. Britain's Loss of World Pre-eminence to United States, 1930-1945*, Cambridge, 1999.
349. McKercher B. J. C., „Austen Chamberlain and the Continental Balance of Power: Strategy, Stability, and the League of Nations, 1924-29“, *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 14, No. 2 (2003)
350. Mužić Ivan, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana, 1987.
351. Müller Guido, *Europäische Gesellschaftsbeziehungen nach dem Ersten Weltkrieg. Das Deutsch-Französische Studienkomitee und der Europäische Kulturbund*, München, 2005.
352. Namont Jean-Philippe, „La Petite Entente, un moyen d'intégration de l'Europe Centrale?“, *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*, 2009/2, (N° 30)
353. Napolitano Matteo Luigi, *Mussolini e la Conferenza di Locarno (1925). Il problema della sicurezza nella politica estera italiana*, Urbino, 1996.
354. Neilson Keith, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939*, New York, 2006.
355. Nečák Dušan, *Avstrijska legija II*, Maribor, 1995.²

356. Neumann Iver B., Gsthöhl Sieglinde, “Lilliputians in the Gulliver’s World? Small States in International Relations”, *Working Paper*, 1-2004, Reykjavik (May, 2004)
357. Neumann Iver B., Carvalho Benjamin de, “Introduction: Small States and Status”, in: *Small States and Status Seeking: Norway’s Quest for Higher Standing*, (eds. Benjamin de Carvalho, Iver B. Neumann), London – New York, 2015.
358. Neff Stephen C., “Peace and prosperity: commercial aspects of peacemaking”, *Peace Treaties and International Law in European History: From the late Middle Ages to the World War One*, (ed. Randall Lesaffer), New York, 2004.
359. Nielson Keith, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939*, New York, 2006.
360. Nielson Keith, T. G. Otte, *The Permanent Under-Secretary for Foreign Affairs, 1854–1946*, New York, 2009.
361. Nicolson Harold, *Diplomacy*, London, 1942.³
362. Obradović Ivan, *Ideje balkanskog jedinstva između dva svjetska rata u srpskoj javnosti*, (magistarski rad), Beograd, 2010.
363. Orde Anne, „France and Hungary in 1920: Revisionism and Railways“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 15, No. 3 (Jul., 1980)
364. Orde Anne, *British Policy and European Reconstruction After the First World War*, Cambridge, 2002.²
365. Ort Alexandr, *Edvard Beneš: diplomat a politik*, Praha, 1994.
366. Orzoff Andrea, *Battle for the Castle: The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914-1948*, Oxford, 2009.
367. Østerud Øyvind, “Regional Great Powers”, *Regional Great Powers in International Politics*, (ed. Iver B. Neumann), Basingstoke, 1992.
368. *Historical Dictionary of the League of the Nations*, (ed. Anique H. M. van Ginneken), Lanham–Oxford, 2006.
369. Pavlica dr Branko, „Razgraničenje Jugoslavije i Bugarske 1919–1922.“, *Tokovi istorije*, Br. 1-2 (2002)
370. Pavlović Vojislav, “La Yougoslavie et le plan Tardieu”, *Revue d’Europe Centrale*, Tome V, Numero 2 (2^c Semestre 1997)

371. Pavlović Vojislav, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935: Le rôle de la Yougoslavie“, *Balkanica*, XXXVI (2005)
372. Pavlović Vojislav, „L’Alliance de fait contre le concert européen. La quête d’une alliance française en Serbie du XIXe et XXe siècle“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Belgrade, 2010.
373. Pavlović Vojislav, „L’Attentat de Marseille 1934. La fin symbolique d’une alliance atypique“, *Le Serbie et la France: une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Belgrade, 2010.
374. Палешутски Костадин, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия*, София, 1983.
375. Палешутски Костадин, *Македонското освободително движение след Първата световна война /1918–1924/*, София, 1993.
376. Палешутски Костадин, *Македонското освободително движение 1924–1934*, София, 1998.
377. Панайотов Любомир, Палешутски Костадин, Мичев Добрин, *Македония и българско-югославските отношения*, София, 1991.
378. Пападакис Николаос Е., *Елефтериос Венизелос. Гръцка, Балкан, Европа*, Београд, 2009.
379. Papoušek dr. Jaroslav, *Dr. E. Beneš. Sein Leben*, Prag, 1937.
380. Pasarín Ana Mar Fernández, “Consulates and Consular Diplomacy”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), London, 2016.
381. Peganov Aleksandr Olegovič, “Sovetsko-francuzkie otnosheniya v kontekste proektov reorganizacii Sredney Evropi, 1931–1934”, in: *Rossiyskie i slavyanskije issledovaniya*, Vipusk 9, Minsk, 2015.
382. Pezo Edvin, *Zwangsmigration in Friedenszeit? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München, 2013.

383. Perenčević Milan, „Stjepan Radić i Prag“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, Svezak 1. Sekce historie, politologie a etnologie, (usp. Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Vaclav Štěpánek), Brno, 2006.
384. Перишић Мирослав, „Оснивање Министарства спољних послова Србије 1811. године“, *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић), Београд, 2013.
385. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Agonija dve Jugoslavije*, Београд, 1991.
386. Петрова проф. др Димитрина, *Д-р Райко Даскалов (1886-1923). Политик и државник реформатор*, Стара Загора, 1995.
387. Петрова Димитрина, *Българският земеделски народен съюз 1899-1944*, Софиа, 1999.
388. Петровић мр Љубомир, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941.*, Београд, 2000.
389. Петровић Нада, Ђокић Весна, Опојевлић Хофман Лидија, „Конзуларно-привредно одељење Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (1919–1941)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, 1-2 (2011)
390. Petropoulos Jonathan, *Royals and the Reich. The Princes von Hessen in Nazi Germany*, Oxford, 2006.
391. Pećinar Aleksandra M., *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, (doktorska disertacija), Београд, 2012.
392. Plank Metka, „Doktor Anton Novačan in njegova Slovenska republikanska stranka“, *Celjski zbornik* (1987)
393. Pini Giorgio, Susmel Duilio, *Mussolini l'uomo e l'opera*, Vol. II-IV, Firenze, 1954-1955.
394. Pichlík Karel, „Masarykovy představy o poválečném uspořádání Evropy“, *T. G. Masaryk, Češi a Němci*, (usp. K. Gajan), Praha, 1997.
395. *Politická elita meziválečného Československa. Kdo byl kdo 1918-1938*, (ved. František Kolář), Praha, 1998.
396. Popi Gligor, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918-1941*, Novi Sad, 1984.
397. Popov Čedomir, *Od Versaja do Danciga*, Београд, 1976.

398. Попов Чедомир, „Међународни положај, спољна политика и дипломатија Србије 1804–1878“, *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић), Београд, 2013.
399. Popović, Bogdan Lj., *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Beograd, 2005.
400. Поповић др Небојша А., *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд, 2003.
401. Поповић Радован, *Жудња за фраком. Српски писци у дипломатији*, Лесковац-Београд, 2011.
402. Prasad Naren, “Small but Smart: Small States in the Global System”, in *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, (ed. Andrew F. Cooper, Timothy M. Shaw), Basingstoke, 2009.
403. *Прва балканска конференција (Раџ југословенске националне групе)*, Београд, 1931.
404. Просен Милан, „Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890–1952)“, *Наслеђе*, Бр. VII (2006)
405. Psomiades Harry J., „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926“, *Balkan Studies*, Vol. 13 (1972)
406. Пундевџ Васил, *Следџ злодейството. Шестџ месеца отџ убијството на Александџрџ Протогеровџ*, Софија, 1929.
407. Ragsdale Hugh, *The Soviets, the Munich Crisis and the coming of World War II*, Cambridge, 2004.
408. Радић Радмила, „Односи између српске и бугарске православне цркве у периоду 1918–1941. године“, *Традиција и трансформација. Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20 веку*, Зборник радова, Књига 1, Београд, 2015.
409. Radko Vřach, *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*, Praha, 1996.
410. Radovanovitch dr Voyislav M., *La Petite Entente: étude historico-juridique*, Paris, 1933.
411. Радовановић Мих[аило] С., *Мала антанта и Пољска. Политичко-етничко расматрања*, Београд, 1937.
412. Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935–1939.*, Београд, 1994.

413. Радојевић Мира, „Српско-чешка сарадња у Првом светском рату“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, Svezak 1. Sekce historie, politologie a etnologie, (usp. Pavel Voček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Vaclav Štěpánek), Brno, 2006.
414. Радојевић Мира, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд, 2007.
415. Радојевић доц. др Мира, „О идеји српско-бугарског јединства током Првог светског рата. (Прилог проучавању)“, *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Београд, 2011.
416. Радојевић Мира, *Милан Грол*, Београд, 2014.
417. Радојевић Мира, Димић Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд, 2014.²
418. Radojević Mira, Mičić Srđan, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, *Studia Academica Šumenensia*, Vol. 2 (2015)
419. Ramet Sabrina P., *The three Yugoslavias. State-Building and Legitimation*, Indiana, 2006.
420. Rana Kishana S., “Embassies, Permanent Missions and Special Missions”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), London, 2016.
421. Ранковић Живан Ј., *Томаши Масарик. Његов живот и рад*, Београд, 1937.
422. Rapone Leonardo, „L’Italia antifascista“, *Storia d’Italia, Volume IV Guerre e fascismo 1914-1943*, (a cura di Giovanni Sabbatucci e Vittorio Vidotto), Roma-Bari, 1998.
423. Ratej Mateja, „Ideja o krvnem bratstvu južnoslovenskih narodov pri Antonu Novačanu“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik LIV, številka 1 (2014)
424. Ревякина Луиза, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*, Софија, 2003.
425. Réveillard Christophe, „Le rôle du projet Briand dans l’amitié franco-yougoslave. L’Union européenne proposée au cœur de l’entre-deux-guerres“, *La Serbie et la France une Alliance atypique: Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, (dir. Dušan T. Bataković), Beograd, 2010.

426. Riehle Bert, *Eine neue Ordnung der Welt. Föderative Friedenstheorie im deutschsprachigen Raum zwischen 1892 und 1932*, Göttingen, 2009.
427. Riz Ani Lakroa, *Vatikan, Evropa i Rajh od Prvog svetskog rata do Hladnog rata*, Beograd, 2006.
428. Ристић Иван, „Бошљевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XII, Број 1–2, (2011)
429. Ристић Иван, „Никола Пашић и Бугари“, *Зборник Матице српске за историју*, Број 84 (2012)
430. Ristić Ivan, „Bugaraska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija 20. veka*, Br. 2 (2012)
431. Ристић Иван, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској, 1920–1929“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XIII, Br. 1-2, (2012)
432. Ристић Иван, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историја*, Br. 2 (2013)
433. Ристић Иван, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Br. 1-2 (2014)
434. Ristović Milan, „Dragoljub Mihajlović i bugarska građanska opozicija 1941–1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, Godina XXXV, Br. 3 (septembar–decembar 1984)
435. Ristović Milan D., *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991.
436. Richardson Dick, „The Geneva Disarmament Conference, 1932-1934“, *Decisions and Diplomacy. Essays in Twentieth-Century International History*, (ed. D. Richardson, G. Stone), London-New York, 2005.²
437. Rychlík Jan, „T. G. Masaryk, Bulhaři a makedonská otázka“, *T. G. Masaryk a Slované*, (Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček a kolektiv), Praha, 2013.

438. Romsics Ignác, „Trianon a maďarské politické myslenie“, *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva: k politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*, (redaktori: Miroslav Michela, László Vörös), Bratislava, 2013.
439. Roswald Aviel, *Ethic Nationalism and the Fall of the Empires. Central Europe, Russia and Middle East, 1914–1923*, London-New York, 2001.
440. Roselli Alessandro, *Italy and Albania: Financial Relations in the Fascist Period*, London, 2006.
441. Rothwell dr. Victor, „British Policy on the South Slav Question during World War I“, *Jugoslovensko-britanski odnosi*, Beograd, 1988.
442. Rothstein Robert, *Alliances and Small Powers*, New York, 1968.
443. Rule John C., „Colbert de Torey, an Emergent Bureaucracy, and the Formulation of French Foreign Policy, 1698-1715“, *Louis XIV and Europe*, (ed. Ragnhild Hatton), London-Basingstoke, 1976.
444. Sakmyster Thomas, „István Bethlen and Hungarian Foreign Policy, 1921–1931“, *Canadian-American Review of Hungarian Studies*, Vol. V, No. 2 (Fall, 1978)
445. Salzman Stephanie, *Great Britain, Soviet Union and Germany: Rapallo and after, 1922–1934*, Suffolk-Rochester, 2003.
446. Samson Ivo, „T. G. M. a Nová Európa – Geopolitický portrét T. G. Masaryka“, *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin*, Praha, 1933.
447. Sandu Traian, „La présence française en Europe centrale dans l'entre deux guerres“, *Revue d'Europe Centrale*, tome III, n°2 (1995)
448. Sandu Traian, „Le plan Maniu de Confédération économique danubienne du premier semestre 1929“, *Revue d'Europe Centrale*, Tome V, Numero 2 (2^c Semestre 1997)
449. Sandu Traian, „La Roumanie dans les plans d'intégration européenne des années vingt: entre intérêt national et émergence d'une conscience européenne“, *Öt Kontinens*, revue de l'Université Eötvös Lorand de Budapest (2005)
450. Santoro Stefano, *L'Italia e l'Europa Orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943*, Milano, 2005.

451. Sarai Emre, „Territories under French Occupation and Turco-French Relations, 1918-1923“, *La France, les Français, en guerre(s) et l'Europe médiane aux XIXe et XXe siècle*, (Ferenc Dávid, Krisztián Bene), Pécs, 2014.
452. Svensen Laš Fr. H., *Filozofija straha*, Beograd, 2008.
453. Seton-Watson Hugh, *Eastern Europe between the Wars 1918-1941*, Nottingham, 1962.²
454. *Senatori Kraljevine Jugoslavije: Biografski leksikon*, (ur. Prof. dr Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, dr Milan Gulić), Beograd, 2016.
455. Sierpowski Stanislaw, „Die Stellung Polens zu dem Bestimmungen des Völkerbundes über die nationalen Minderheiten“, *Friedenssichernde Aspekte der Minderheitenschutzes in der Ära des Völkerbundes und der Vereinten Nationen in Europa*, (Hrsg. Manfred Mohr), Berlin-Heidelberg, 1996.
456. Симић Бојан, „Агенција „Авала““, *Зборник Матице српске за историју*, Бр. 75-75, (2007)
457. Симић мр Бојан, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007.
458. Симић проф. др Миодраг, *Лист „Политика“ и његов утицај на ширење демократских идеја у периоду између два светска рата*, Београд, 1987.
459. Siotis Jean, “The Institutions of the League of Nations”, *The League of Nations in retrospect: proceedings of the symposium*, Berlin – New York, 1983.
460. Sládek Zdeněk, „Edvard Beneš a Malá dohoda“, *Edvard Beneš a středoevropská politika*, (usp. Vladimír Goněc), Brno, 1997.
461. Sládek Zdeněk, *Malá dohoda 1919–1938: Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*, Praha, 2000.
462. Smith Michael Llewellyn, „Venizelos’ Diplomacy, 1910-23: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement“, *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg, 2008.²
463. Sovilj Milan, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941. Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*, Praha, 2016.
464. Спасов Людмил, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, София, 1993.

465. Spies Yolanda Kemp, "Middle Power Diplomacy", *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), London, 2016.
466. Sretenović Stanislav, „Le poids grandissant de l'Italie dans les relations entre la France et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes 1924–1927“, *Istorija 20. veka*, Br. 2 (2007)
467. Sretenović dr Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008.
468. Сретеновић Станислав, „Слабост заштитнице, неизвесност штићеника: француско-српски односи, 1918–1940“, *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Чедомир Попов, Драгомир Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић), Београд, 2013.
469. Stambrook Frederik G., "A British Proposal for the Danubian States: The Customs Union Project of 1932", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 42, No. 98 (Dec, 1963)
470. Станковић Ђорђе, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд, 1995.
471. Станковић Ђорђе, *Микола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар, 1995.
472. Stanković Ђорђе, „Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji: Teorijske osnove i istorijska praksa 1914–1926“, *Istorija 20. veka*, Br. 2 (1996)
473. Стевановић Драг[омир] Л., *Реорганизација наше дипломатске струке*, Загреб, 1920.
474. Steiger Heinhard, "Peace treaties from Paris to Versailles", *Peace Treaties and International Law in European History: From the late Middle Ages to the World War One*, (ed. Randall Lesaffer), New York, 2004.
475. Steiner Barry H., "Diplomacy and International Theory", *Review of International Studies*, Vol. 30, No. 4, (Oct., 2004)
476. Steiner Zara, *The Lights that failed: European International History, 1919–1933*, New York, 2005.
477. Steininger R., "12 November 1918-12 March 1938: The Road to the Anschluss", in *Austria in the Twentieth Century. Studies in Austrian and Central*

- European History and Culture* (ed. G. Bischof, M. Gehler), New Brunswick-London 2003.
478. Stefanidis Ioannis D., „Reconstructing Greece as European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32“, *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg, 2008.²
479. Stehlík Petr, „Česko-chorvatské vztahy“, *Vztahy Česků s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010.
480. Stickler Matthias, „‘Éljen a Király!’ Die Restaurationspolitik Kaiser Karls von Österreichs gegenüber Ungarn 1918–1921“, *Ungarn-Jahrbuch*, Hefte 27 (2004)
481. Stewart-Ingersoll Robert, Frazier Derrick, *Regional Powers and Security Orders: A theoretical framework*, London – New York, 2012.
482. Степњак Владислав, „Пољска дипломатија на Балкану (1918–1926)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Бр. 1-2 (2001)
483. Stöber Gunda, *Pressepolitik als Notwendigkeit. Zum Verhältnis von Staat und Öffentlichkeit im Wilhelminischen Deutschland 1890–1914*, Stuttgart, 2000.
484. Stojkov Todor, „Грађанска опозиција и skupštinski izbori od 8. 11. 1931“, *Istorija 20. veka*, Zbornik radova, tom IV, Beograd, 1962.
485. Stojkov dr Todor, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929–1935.*, Beograd, 1969.
486. Strang G. Bruce, *On the Fiery March. Mussolini prepares for War*, Westport, 2003.
487. Суботић др Драган, *Балканске теме Ратка Парезжанина. Године учења и sazревања (1910-1934)*, Књига 1, Београд, 2001.
488. Суботић др Иван, *Савремена дипломатија (La diplomatie contemporaine)*, Београд, s. a. [1937]
489. Suppan Arnold, „Der Nachbar als Freund und Feind. Wechselseitige Geschichtsbilder und nationale Stereotypen im südslawischen und österreichischen Bereich“, *Österreichische Osthefte*, Jahrgang 29, Hefte 3 (1987)
490. Suppan Arnold, „Југославија и Аустрија од 1919. до 1938. Susjedstvo između kooperacije i konfrontacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 3 (1988)

491. Suppan Arnold, „Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo Jugoslavija – Avstrija (1918–1938)“, *Zgodovinski časopis*, letnik 43, številka 4 (1989)
492. Suppan Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien-München, 1996.
493. Sharp Alan, „Anglo-French relations from Versailles to Locarno, 1919–1925: The quest for security“, in: *Anglo-French Relations in Twentieth Century: Rivalry and cooperation*, (eds. Alan Sharp, Glyn Stone), London, 2000.
494. Shirer William L., *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany*, London, 1998.¹⁰
495. Shorrock William A., „France, Italy and the Eastern Mediterranean in the 1920s“, *The International History Review*, Vol 8, No. 1 (1986)
496. Scarano Federico, *Tra Mussolini e Hitler: le opzioni dei sudtirolesi nella politica estera fascista*, Milano, 2012.
497. Schmidt-Neke Michael, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939). Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteilen in einem jungen Balkan staat*, München, 1987.
498. Schmidt-Rösler Andrea, „Pläne für eine Personalunion zwischen Rumänien und Ungarn, 1919–1932“, *Ungarn-Jahrbuch*, Hefte 20 (1992)
499. Talbot Michael, “Gifts of Time: Watches and Clocks in Ottoman-British Diplomacy, 1693–1803”, *Jahrbuch für Europäische Geschichte / European History Yearbook*, Band 17 (December 2016)
500. Tampke Jürgen, *Czech-German Relations and the Politics of the Centrale Europe. From Bohemia to the EU*, New York, 2003.
501. Tanze Nikola, *Politika*, Beograd, 1999.
502. Tapié Victor-L., „Louis XIV’s Methods in Foreign Policy“, *Louis XIV and Europe*, (ed. Ragnhild Hatton), London-Basingstoke, 1976.
503. Тасић Дмитар, „Војно-политичка акција „македонствујушчих“ у Краљевини СХС/Југославији, 1919–1934“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година III, Бр. 1-2 (2002)
504. Тасић Дмитар, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд, 2008.

505. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Uzroci i posledice poraza*, Knjiga II, Beograd–Ljubljana–Titograd, 1982.
506. Тешић мр Драган, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939.*, Београд, 1997.
507. Tittoni Tommaso, *Questioni del giorno: Tunisia–Abissinia–Bessarabia–Libia–Jugoslavia–Albania*, Milano, 1928.
508. Todorović Desanka, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom XI, Beograd, 1970.
509. Тодоровић Десанка, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, *Balkanica*, IV (1973)
510. Todorović dr Desanka, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd, 1979.
511. Todorović Desanka, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. (Križa u septembru)“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*. Zbornik radova I, Beograd, 1980.
512. Topalović dr Živko, *Za balkanski sporazum*, Zagreb, 1931.
513. Tóth Andrej, „Conclusion of the Czechoslovak-Romanian Little Entente Treaty of Alliance in Spring 1921“, *Prague Papers on the History International Relations* (2008)
514. Тошевџ А[ндрей], *Срџбско-бџлгарската распраја*, Софија, 1932.
515. *Трето бџлгарско царство 1879–1946*, Историческа енциклопедия, (сџс. Атанас Тошкин, Ана Рабаджийска, Милен Куманов), Софија, 2003.
516. *Трећна балканска конференција (Рад Југословенске националне групе)*, (ур. др. Ч. Турђевић, проф. Ј. Вељић), Београд, 1934.
517. Трифонов Стајко, *Бџлгарското национално-освободително движење во Тракија 1919-1934*, Софија, 1988.
518. Turan Ilter, Barlas Dilek, “Turkish-Greek Balance: A Key to Peace and Cooperation in the Balkans”, *East European Quarterly*, Volume XXXII, No 4, (January, 1999)

519. Türkeş Mustafa, „The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkans States 1930-1934“, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 1 (Jan, 1993)
520. Туцић Хајна, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе*, Број IX, (2008)
521. Thorhallsson Baldur, Wivel Andrew, “Small States in the European Union: What Do We Know and What Would We Like to Know”, *Cambridge Review of International Affairs*, Volume 19, Number 4 (December 2006)
522. Thorhallsson Baldur, Bailes Alyson J. K., “Small States Diplomacy”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp), London, 2016.
523. Ćirković dr Stevan, *Politička i privredna Mala antanta*, Beograd, 1935.
524. Uslu Ateş, „Mihály Károlyi et la France (1909–1919)“, *Cahiers d'études hongroises*, No. 14 (2007/2008)
525. Fattah Shaimaa Abdel, “Turkey’s Role as a Regional Power in the Middle East”, *Change and Adaptation in Turkish Foreign Policy*, (eds. Kiliç Buğra Kanat, Ahmet Selim Tekelioğlu, Kadir Üstün), Ankara, 2014.
526. De Felice Renzo, *Mussolini il duce: Gli anni del consenso 1929-1936*, Torino, 1996.
527. Falanga Gianluca, *Mussolinis Vorposten in Hitlers Reich: Italiens Politik in Berlin, 1933–1945*, Berlin, 2008.
528. Feinstein Charles H., Temin Peter, Toniolo Gianni, *The World Economy between the World Wars*, Oxford-New York, 2008.
529. Ferenc Toni, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, Rijeka–Ljubljana–Beograd, 1979.
530. Ferenčuhová Bohumila, “La Tchécoslovaquie et le plan Tardieu”, *Revue d'Europe Centrale*, Tome V, Numero 2 (2e Semestre 1997)
531. Ferenčuhová Bohumila, „L’Alliance franco-tchécoslovaque dans l’entre-deux-guerres: le poids de l’image du français et du russe/soviétique dans le processus de décision en politique étrangère“, *Images des peuples et histoire des relations internationales du XVIe siècle à nos jours*, (dir. Maria Matilde Benzoni, Robert Frank, Silvia Maria Pizzetti), Paris-Milano, 1998.

532. Ferenčuhová Bohumila, „Rokovanie a francúzsko-československú zmluvu o spojeníctve a priateľstve (maj 1913 – január 1924)“, *Slovanské historické studie*, číslo 23 (1997)
533. Ferenčuhová Bohumila, „Pablo de Azcárate a mešinový problém v bývalom Československu“, *Španielsko a Stredná Európa: Minulosť a prítomnosť vzájomných vzťahov*, (ed. Peter Száraz), Bratislava, 2004.
534. Ferenčuhová Bohumila, „Rumunsko-francúzska zmluva v roku 1926 v medzinárodných súvislostiach“, *Slovensko a svet v 20. storočí*, Kapitoly k 70. Narodeninám PhDr Valeriána Bystrického, DrSc (ed. Bohumila Ferenčuhová a kol), Bratislava, 2006.
535. Ferenčuhová Bohumila, „Československo v medzinárodnej politike 20. rokov“, *Slovensko v 20. storočí: V mezdivojnovom Československu 1918–1938*, 3 zv., (Bohumila Ferenčuhová, Milan Zemko), Bratislava, 2012.
536. Ferenčuhová Bohumila, „Malá dohoda medzi Francúzskom a Talianskom v 20. rokoch 20. Storočia (1920–1927)“, *Dejinné premeny 20. storočia: Historik Pavol Petruf 70-ročný*, (Slavomír Michálek, Marián Manák a kol), Bratislava, 2016.
537. Firkatian Mari A., *Diplomatist and Dreamers: the Stancioff family in Bulgarian History*, Lanham, 2008.
538. Finney Patrick, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, (PhD Thesis), School of History, The University of Leeds, 1993.
539. Finney Patrick, „Raising Frankenstein: Great Britain, ‘Balkanism’ and the Search for a Balkan Locarno in the 1920s“, *European History Quarterly*, Vol. 33, Issue 3 (July, 2003)
540. Fiore Massimiliano, *Anglo-Italian Relations in the Middle East 1922–1940*, Farnham–Burlington, 2010.
541. Fiš Jerg, *Pravo naroda na samoopredeljenje. Obuzdavanje jedne iluzije*, Beograd, 2013.
542. Flemes Daniel, “Conceptualising Regional Power in International Relations: Lessons from South Africa Case”, *GIGA Working Papers*, No. 53 (June 2007)
543. Fortescue William, *The Third Republic in France 1870–1940. Conflicts and Continuities*, London, 2000.

544. Frenzt Christian Raitz von, *A Lesson Forgotten: Minority Protection under the League of Nations. The Case of German Minority in Poland, 1920–1934*, New York, 1999.
545. Furmansky Dyana F., *Rosalie Edge, Hawk of Mercy. The Activist who saved Nature from the Conservationists*, Athens, 2009.
546. Хаков Дженгис, „Ататюрк и турско-гръцките отношения“, *Studia Balcanica 26: Изследвания в памет на Апостолос Христукудис*, (2007)
547. Hakov Džengis, *Istorija savremene Turske*, Prizren, 2011.
548. Haley Andrew P., *Turning the tables. Restaurants and the Rise of American Middle Class, 1880-1920*, Chapel Hill, 2010.
549. Hanak Harry, *Great Britain and Austria-Hungary during the First World War*, Oxford, 1962.
550. Hanak Tibor, „Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918—1924: Ein Beitrag zur Geschichte der Ungarn in Wien“, *Ungarn-Jahrbuch*, Band 14 (1986)
551. Haslam Jonathan, *The Vices of Integrity: E. H. Carr, 1892-1982*, London – New York, 2000.
552. Hatzopoulos Pavlos, *The Balkans beyond Nationalism and Identity. International Relations and Ideology*, London–New York, 2008.
553. Henig Ruth, *Versailles and after, 1918–1933*, London–New York, 1995.²
554. Hepburn Philip, „The Origins of „appeasement“ and Anglo-Yugoslav Relations, 1931–1937“, *Jugoslovensko-britanski odnosi*, Beograd, 1988.
555. Herța Laura M., “La Roumanie et la Yougoslavie entre les deux guerres: évolution, coopération, construction de la sécurité. Interprétations constructivistes”, *Synergies Roumanie*, No. 10 (2015)
556. Hercigonja Dunja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933: britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske ekonomske krize*, Beograd, 1987.
557. Hehn Paul N., *A Low dishonest decade: The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of the World War II, 1930-1941*, New York, 2002.
558. Hill Christopher, *Cabinet decision on the foreign policy. The British Experience, October 1938–June 1941*, Cambridge, 1991.

559. Hilpold Peter, „Minderheitenschutz im Völkerbundsystem“, *Zur Entstehung des modernen Minderheitenschutzes in Europa*, (Hrsg. Christoph Pan, Beate Sibylle Pfeil), Handbuch der europäischen Volksgruppen, Band 3, Wien, 2006.
560. *Historical Dictionary of the League of the Nations*, (ed. Anique H. M. van Ginneken), Lanham–Oxford, 2006.
561. Hladký Ladislav, Blažek David, „Česko-slovenské vztahy“, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010.
562. Hladký Ladislav, Ljuica Adin, Kuděla Jiří, „Česko-bosenské vztahy“, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010.
563. Hladký Ladislav, „T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu“, *T. G. Masaryk a Slované*, (Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček a kolektiv), Praha, 2013.
564. Howard-Ellis C[harles], *The Origin, Structure and Working of the League of Nations*, London, 1928.
565. Holbraad Carsten, “The role of middle powers”, *Cooperation and Conflict*, Volume 6, No 1, (March 1971)
566. Holbraad Carsten, *Middle Powers in International Politics*, London, 1984.
567. Holbraad Carsten, *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*, New York, 2003.
568. Holsti Kalevi J., *Peace and War: Armed Conflicts and International Order, 1648–1989*, Cambridge, 1991.
569. Honajzer Jiří, *Vznik a rozpad vládních kolalic v Československu v letech 1918–1938*, Praha, 1995.
570. Hoptner Jacob B., *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1972.
571. Hornyák Árpád, „Die in Jugoslawien lebende ungarische Minderheit in der ungarischen Aussenpolitik zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1941)“, *Razprave in gradivo*, št. 53-54 (2007)
572. Hornyák Árpád, „Die Institution des Doppelbesitzes an der ungarisch-jugoslawischen Grenze zwischen den beiden Weltkriegen“, *Razprave in gradivo: Revija za narodnostna vprašanja*, številka 68, (september 2012)

573. Hornyák Árpád, *Hungarian-Yugoslav relations 1918–1927*, Wayne, 2013.
574. Hornyák Árpád, „The Image of Hungarians in Foreign Policy Thinking of the first Yugoslavia“, *Association Internationale d’Etude du Sud-Est Européen Revue*, No. 40-44 (2010-2014)
575. Hohenberg John, *Foreign Correspondence. The Great Reporters and their Times*, Syracuse, 1995.²
576. Hocking Brian, “Diplomacy and Foreign Policy”, *The Sage Handbook of Diplomacy*, (eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp)
577. Hrabak Bogumil, „Miriditi između Italijana, arbanaških nacionalista i Srba (1918–1921)“ *Istorija 20. veka*, Br. 1-2 (1993)
578. Храбак Богумил, *Арбанашке студије*, Књига IV, Београд, 2006.
579. Hrabcová Jana, “České politické elity a jejich vztah k samostatnému jugoslávskému státu”, *T. G. Masaryk a Slované*, (Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček a kolektiv), Praha, 2013.
580. Hradečný Pavel, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, Praha, 1988.
581. Hughes Michael, *British Foreign Secretaries in an Uncertain World, 1919–1939*, London–New York, 2005.
582. Carvalho Benjamin de, Leira Halvard, Hobson John M., “The Big Bangs of IR: The Myths that Your Teachers still tell You about 1648 and 1919”, *Millennium: Journal of International Studies*, Volume 39, Number 3, (2011)
583. Carmi Ozer, *La Grande-Bretagne et la Petite Entente*, Genève, 1972.
584. Църнушанов Коста, *Македонија в хрватско-българските взаимоотношения през вековете*, „Македния прес“, 2000.
585. Carr E[dward] H[allett], *The Twenty Years’ Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*, London–Basingstoke, 1981.¹⁴
586. Cvetković dr Slavoljub, „Stjepan Radić i komunistički pokret 1923–1925. Prilog pitanju odnosa HRSS i KPJ“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom XII, Beograd, 1972.
587. Ceccarini Elena, *Gli Orsini Baroni, storia, politica, diplomazia. Cronaca mitteleuropea dalla Belle Epoque all’industrializzazione*, Pisa, 2010.

588. Cibluška Pavel, „Zahraničněpolitická dimenze Masarykovy činnosti na vídeňské říšské radě zájem o slovanské i neslovanské problémy“, *T. G. Masaryk a Slované*, (Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček a kolektiv), Praha, 2013.
589. Cline Kirssa, Rhamey Patrick, Henshaw Alexis, Sedziaka Alesia, Tandon Aakriti, Volgy Thomas J., “Identifying Regional Powers and Their Status”, in: *Major Powers and the Quest for Status in International Politics: Global and Regional Perspectives*, (eds. Thomas J. Volgy, Renato Corbetta, Keith A. Grant, Ryan G. Baird), New York, 2011.
590. Cox Robert W., “Middlepowermanship, Japan, and the future of the World order”, *International Journal*, Volume XLIV, Issue 4 (Autumn 1989)
591. Cooper Andrew F., Higgott Richard A., Nossal Richard K., *Relocating middle powers: Australia and Canada in a changing world order*, Vancouver, 1993.
592. Cooper Andrew F., “Niche Diplomacy: A Conceptual Overview”, in *Niche Diplomacy: Middle Powers after Cold War*, (ed. Andrew F. Cooper), Basingstoke – New York, 1997.
593. Cooper Andrew F., Shaw Timothy M., “Diplomacy of Small States at the Start of the Twenty-first Century: How Vulnerable? How resilient?”, in *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, (ed. Andrew F. Cooper, Timothy M. Shaw), Basingstoke, 2009.
594. Crampton Richard J., *Bulgaria*, Oxford, 2007.
595. *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, (ed. Renée Hirschon), New York – Oxford, 2003.
596. Chapnik Adam, “The Middle Power”, *Canadian Foreign Policy*, Vol. 7, No. 2, (Winter 1999)
597. Chapnik Adam, “The Canadian Middle Power Myth”, *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*, 55, (Spring 2000)
598. Chapnik Adam, *Middle Power Project: Canada and the Founding of the United Nations*, Vancouver – Toronto 2005.
599. Chrobák Tomáš, Hrabcová Jana, „Česko-srbské vztahy“, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, (Ladislav Hladký a kolektiv), Praha, 2010.

600. Çaliş Şaban, Bağci Hüseyin, „Atatürks’s Foreign Policy understanding and application“, *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 6 (2003)
601. Čermelj Lovo, „Kako je prišlo do prijateljskega pakta med Italijo in Kraljevino SHS 1. 1924“, *Zgodovinski časopis*, številka 1-4, letnik IX, leto 1955
602. *Четврта балканска конференција. Рад Југословенске националне групе*, (ур. др Чед. Ђурђевић), Београд, 1935.
603. Šepić Dragovan, „Italijanski iredentizam na Jadranu: konstante i transformacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Br. 1 (1975)
604. Škerlová Jana, *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: Prání, rozpory, realita*, (Dizertační práce), Historický ústav Filozofická fakulta Masarykova univerzita, Brno, 2014.
605. Štěpánek Václav, „Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou“, *T. G. Masaryk a Slované*, (Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček a kolektiv), Praha, 2013.

Интернет стране

1. Bell Duncan, “Political realism and international relations”, *Philosophy Compass*, Volume 12, Issue 2 (February 2017) (<https://doi.org/10.1111/phc3.12403>)
2. Imai Kohei, “Comparative Middle Power Diplomacy: Turkey and Japan” (<http://www.mei.edu/content/comparative-middle-power-diplomacies-turkey-and-japan>)
3. Michi Yamasaki, *A Study of Middle Power Diplomacy: as a Strategy of Leadership and Influence*, (Master thesis, presented to the University of Waterloo, Waterloo, 2009) (<https://uwspace.uwaterloo.ca/bitstream/handle/10012/4811/Michi%20Yamasaki%20thesis.final.pdf?sequence=1>)
4. Montgomery John Flournoy, *Hungary: The Unwilling Satellite*, New York, 1947 (<http://www.hungarianhistory.com/lib/montgo/>)

5. Пенджекова Руселена, *Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет*, София, 2010. (<http://electronic-library.org/books/Book%200026.html>)
6. Smejkal Thomas, *Protection in Practice: The Minorities Section of the League of Nations Secretariat, 1919–1934*, (Columbia University Academic Commons, 2010) (<http://hdl.handle.net/10022/AC:P:8812>)
7. Устав на Македонската Федеративна Революционна Организация (<http://macedonian.atspace.com>)

БИОГРАФИЈА

Срђан Мићић је рођен 28. априла 1983. године у Београд. Завршио је Математичку гимназију 2002. године. Дипломирао је на Катедри за историју Југославије, Одељења за историју, Филозофског факултета у Београду 2008. године, одбранивши дипломски рад: *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*. Мастер студије завршио на истој катедри 2010. године, одбранивши мастер рад: *Неформална дипломатија Краљевине Југославије. Случај потписивања Пакта о већном пријатељству између Југославије и Бугарске*.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Срђан Мићић _____

број уписа 5i10-17 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Балкански и подунавски концепт југословеске спољне политике (1925-1938)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 20. 11. 2017.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Срђан Мићић _____

Број уписа 5110-17 _____

Студијски програм _____

Наслов рада Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике
(1925-1938)

Ментор проф. др Мира Радојевић _____

Потписани Срђан Мићић _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 20. 11. 2017. _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925–1938)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 20. 11. 2017. _____

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијално сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.